

ZGODOVINA MORALE

1.

Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem
med srednjim vekom in meščansko dobo

THESAURUS MEMORIAE
Dissertationes | 10

Dušan Kos

THESAURUS MEMORIAE
DISSERTATIONES 10

Dušan Kos
ZGODOVINA MORALE.

1. Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo

THESAURUS MEMORIAE
Dissertationes 10

Dušan Kos

ZGODOVINA MORALE

1. Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo

Uredniki zbirke Boris Golec, Katarina Keber, Miha Kosi
Recenzenti Matjaž Bizjak, Eva Holz
Uredila Katarina Keber
Jezikovni pregled Mija Mravlja
Prevod povzetka Manca Gašperšič
Oblikovanje in prelom Brane Vidmar

Izdajatelj Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Za izdajatelja Petra Svöljšak
Soizdajatelj Zgodovinski arhiv Ljubljana
Za soizdajatelja Mitja Sadek
Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU
Za založnika Oto Luthar
Glavni urednik založbe Aleš Pogačnik

Tisk Collegium Graphicum d. o. o.
Naklada 300
Prva izdaja, prvi natis

Izid knjige so podprli Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije na razpisu za znanstvene monografije v letu 2015, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU in Zgodovinski arhiv Ljubljana.

Slika na naslovnici: Tomaž Gregorin: Marijina zaroka, 1656–1671, olje na platnu, župnijska cerkev Marijinega prikazanja v Strunjanu (foto: Dušan Kos).

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789612548407>

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.85(497.4)
173(497.4)(091)

KOS, Dušan
Zgodovina morale / Dušan Kos ; [prevod povzetka Manca Gašperšič]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015-. - (Thesaurus memoriae. Dissertationes, ISSN 1854-2948 ; 10)

1 : Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo. - 2015

ISBN 978-961-254-840-7 (zv. 1)
281931264

Dušan Kos

ZGODOVINA MORALE

1.

LJUBEZEN IN ZAKONSKA ZVEZA NA SLOVENSKEM
MED SREDNJIM VEKOM IN MEŠČANSKO DOBO

KAZALO

<i>Predigra</i>	7
TRDOTA JE VREDNOTA	13
PRIMER ZAKONCEV URSINI-BLAGAY	13
»IMPOTENCA« IN DRUGE SPOLNE DISFUNKCIJE V KANONSKIH PARADIGMAH ZAKONSKE ZVEZE	15
KAKO SE JE KALILA IMPOTENCA NA SLOVENSKEM?	28
Začetni poudarki	28
Pravno-medicinske zaznave spolnosti	32
Nekateri problemi praktične urologije in ginekologije	39
Konzilij vs. odvetniki	44
Pollinijevo poročilo ali o zakonskih dolžnostih	51
Stranpoti »relativne impotence«	62
LJUBEZEN, ZAKONSKA ZVEZA IN OVIRE DO SREČE	74
AMORJEVE METAMORFOZE	74
Nastanek in podoba krščanske ljubezni	75
Posvetne zaznave strasti in ljubezni v zakonski zvezi	81
OBLJUBE, ZAOBLJUBE, ZAVEZE	87
Poročni okvirji	87
Ljubezen, obljube in (ne)sporazumi	99
Problem resničnih trojk	109
Gospodarji gospodarjev obljub	118
Poročna ekonomija	131
Poroke med sorodniki	134
<i>Želje, prepovedi in običaji</i>	134
<i>Statistika</i>	140
<i>Geografsko-socialna pogojenost</i>	142
<i>Dota, dedovanje in poroka med sorodnikoma: kmečki svet</i>	147
<i>Sorodniški pritiski</i>	159
<i>Akutne zadrege</i>	162
<i>Meščanske omejitve</i>	164
<i>Plemiške strategije</i>	168

LJUBEZEN MED STARŠEVSKIM VETOM IN PRAGMATIČNOSTJO	186
Poskusi uravnave nasprotij	186
Plebejski (ne)sporazumi	194
Plemenite vojne med ljubeznijo in prepovedjo	204
<i>Zora morganata</i>	204
<i>Ugrabitve iz ljubezni?</i>	221
<i>Aristokratski model 18. stoletja: kljubovanje, posredovanje, tožarjenje</i>	237
POLLINIJEVO POROČILO, DRUGIČ: SEKSUALNA EDUKACIJA IN TESTIRANJE MAŠINE	270
Aristokratska globina	270
Plebejska vedrina	282
Problem neodkrite impotence in ursini-blagayske vzgojne finese	289
Materinske paradigme	295
LJUBEZEN, ČAST IN MORALA	301
ROJSTVO MODERNE LJUBEZENSKÉ MORALE NA SLOVENSKEM	301
Boj dušnih pastirjev za pravo ljubezen	301
Cerkvena vizualizacija ljubezni in sramu	344
Vzpostavljanje morale	355
Virtualnost in resničnost zakonske ljubezni	369
<i>Aristokratsko-meščanska smer</i>	369
<i>Ljubezen poganja rdeča kri</i>	387
POLLINIJEVO POROČILO, TRETJIČ: SEKS, DROGE IN IZPETJE NEKE ZAKONSKE ZVEZE	392
Kako utrditi zakon?	392
Znanje in tehnologija užitkov	398
Konec zgodbe	404
Impotenčni jin in jang: spolni post in prešuštvo	407
MED POSMEHOM IN TABUJEM	420
Javnost, čast in impotenca v »starem režimu«	420
Ko trdota postane intimna vrednota: spolnost in morala na poti v postmoderni svet	432
DODATKI	
VIRI IN LITERATURA	444
Neobjavljeni viri	444
Objavljeni viri	446
Literatura	454
ABSTRACT	488

Predigra

Vsebinsko te monografije najbolj natančno opredeljuje njen podnaslov: vzvodi, pravila, ravnanja in njihovi odkloni, ki so v preteklosti materialno in čustveno opredeljevala (deloma pa še) zakonsko zvezo oziroma ljubezenske odnose od strasti, ljubezni, prijateljstva in osnovanja življenjske skupnosti, do težav, ki so preprečile združitev ali ovirale popolnost zakonske zveze po ideoloških teorijah, laiških predstavah in običajih. V drugi knjigi bodo predstavljeni še deviantni vzorci medspolnih razmerij – zunaj zakonske zveze, grešna in kriminalizirana ljubezen, nasilje v zakonu ter razpadanje in ločevanje (zunaj)zakonskih zvez.¹ Obe knjigi skupaj bosta tvorili »zgodovino morale« na Slovenskem – seveda ne prav vse morale, marveč le ljubezenske v širšem pomenu. Glavni naslov pa ponuja drugim raziskovalcem prostor za raziskovanje še vseh drugih moralnih vrednot.

Med razmišljanjem o raziskavi, njeni izvedbi, metodah, obliki in ciljnih, sem se odločil za globlji pregled zaročno-poročnih, zakonskih in ljubezenskih mentalitet v vseh družbenih slojih na današnjem slovenskem ozemlju, saj opornih del za take teme iz najstarejše slovenske zgodovine skorajda ni. Za slovensko ozemlje in družbo v času do leta 1800 imamo le peščico znanstvenih del iz tematike zgodovine ljubezenske morale.² Nekaj več jih je šele za čas po sredi 19. stoletja. Napravljene so na primarnih in časopisnih virih, nekaj med njimi je zelo dobrih.³ Težišče moje raziskave pa je na poznem in zgodnjem novem veku. Dovolj podatkov ali vsaj jasnih sledi v arhivskem gradivu sem namreč našel šele za obdobje od 15. stoletja. Spodnji časovni mejnik se zato le približno pokriva s pokristjanjenjem slovenskih dežel, vzpostavljanjem ideološke (verske) enotnosti in krščanskih mentalitet v visokem in poznem srednjem veku, konec pa v 18. stoletju z uvajanjem splošnega državnega nadzora tudi nad moralo in vero.

Čeprav sem želel preučiti ves današnji slovenski državni prostor in sem načrtno zbiral podatke, sem se moral zaradi tu in tam težje dostopnosti arhivskega gradiva, razpoložljivega časa in sredstev

-
- ¹ V drugi knjigi s podnaslovom *Ljubezenske strasti, prevare, nasilje in njihovo kaznovanje na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo* bodo v prvem delu (*Institucionalni okvirji za zgodovino morale in intimnosti na Slovenskem*) pojasnjeni sodni in upravni okvirji uradnega in neuradnega reševanja zakonskih težav s posebnim ozirom na slovenske dežele, posvetne in cerkvene urade. V drugem, tretjem in četrtem delu (*Ljubezen je pogubna reč, O nezvestobi in drugih grdih razvadab, Nasilje v zakonski zvezi*) osvetljen svet divjih strasti, intime in morale ter njihovih kriminaliziranih stanj (prešuštvo, konkubinacijo, bigamija, incest, sodomija, sovraštvo in (spolno) nasilje).
  - ² V zadnjem desetletju in pol so izšla monografska dela o porokah kranjskega plemstva v prvi polovici 18. stoletja (ŠTUHEC 2009), družinskem nasilju in (nupcialno zasnovanem) karierizmu v plemiškem okolju v 18. stoletju (KOS 2004), družbenem (tj. materialno-pravnem) položaju meščank in plemkinj v srednjem veku (KOVAČIČ 2004a, 2004b in 2007) in družinskem življenju kranjskih plemiških družin v 16. in 17. stoletju (ŽVANUT 1994, 1996, 2006). Krajše razprave so navedene v seznamu literature.
  - ³ V zadnjem času najbolj celovito monografiji Janeza Cvirna »Boj za sveti zakon« (CVIRN 2005) ter J. Polajnarja »Pfuji! To je gerdo!« (POLAJNAR 2008), ki pa se razgledujeta predvsem po drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja.

omejiti na nekdanjo deželo Kranjsko, južne predele dežel Štajerske in Koroške, severne predele Goriške in avstrijske Istre, primerjalno pa sem posegel tudi v bližnjo soseščino. Znotraj teh dežel sem izhajal predvsem iz arhivskega gradiva, ki je nastalo v poslovanju sodišč. Do jožefinskih reform v osemdesetih letih 18. stoletja so to zelo široko polje odnosov obravnavala predvsem cerkvena sodišča. Na prvem mestu velja omeniti zelo dobro ohranjene fonde sodišča ljubljanske škofije, ki pa je v letih 1461–1787 obsegala le del Kranjske (Ljubljano z okolico, večje predele Gorenjske, manjše pa na Dolenjskem in Notranjskem), a tudi obširna območja južne Koroške in spodnje Štajerske. Preučitev primerov iz drugih predelov dežel (Notranjska, Dolenjska, Savinjska, Goriška), ki so danes v Republiki Sloveniji, je bila odvisna od gradiva, ki sem ga v skopo odmerjenih uricah uspel izpisati v bogatih arhivih oglejskega patriarhata in njegove naslednice goriške nadškofije v furlanskem Vidmu in Gorici (obe metropoliji sta do leta 1787 pokrivali večji del današnjega slovenskega ozemlja), ter za 18. stoletje v gradivu gorenjskega arhidiakonata in v dobro ohranjenem arhivu starega tolminskega arhidiakonata v župnijskem uradu Tolmin. Mnogo podatkov sem našel v fondih stare lavantinske škofije v arhivu mariborske nadškofije, ki pa je do leta 1787 obsegala le peščico župnij na jugovzhodnem Koroškem in v jugozahodni Štajerski. Ker je bil lavantinski škof tudi generalni vikar salzburškega škofa na Koroškem nad Dravo, je gradivo za regijo morda celo popolnejše kot za Kranjsko. Precej manj gradiva je bilo na voljo za ozemlje slovenske Istre, saj je bilo gradivo koprške škofije po priključitvi tržaški škofiji leta 1828 odpeljano v Trst. Tja pa zaradi pomanjkanja časa in raziskovalnih sredstev nisem šel. Umanjek tega gradiva ni usoden za oblikovanje trdnejših sklepov in hipotez. Z načrtno zbranimi podatki sem vendarle uspel preseči fragmentarnost in naključnost, ki raziskovalca sicer lahko zapeljeta v napačno smer in onemogočita ustvarjanje zanesljive hipoteze. Splošni trendi so bili ob podobnem pravnem in socialnem uravnavanju morale in spolnega življenja enaki v vsem zahodnokrščanskem svetu, še toliko bolj pa v politično in kulturno tesno povezanih nekdanjih slovenskih pokrajinah.

Vsebino prve knjige opredeljuje glavni naslov poglobljen razmislek o socialnih in pravnih pogojih pri udejanjanju ljubezenskih in deviantnih vzorcev v spolnosti, zarokah, porokah, pedagoških in teoloških smernicah. Za to sem uporabil metodo vodilnega primera ali »rdeče niti«. Čeprav se vzpostavljanje zakonske zveze običajno začne z ljubeznijo, strastjo, včasih zaroko in vedno poroko, sem začel z nasprotnimi čustvi in dejanji, z analizo razveljavljanja zakona Marije Kajetane (roj. grofice Barbo pl. Waxenstein) in Jošta Antona Ursini grofa Blagaya v letih 1769–1772. Osnovni vzrok zahtevka za proglasitev zakona za ničnega na ljubljanskem škofijskem sodišču je bila moževa spolna »impotenca« od začetka zakona.⁴ Prek tega primera in s pritegnitvijo mnogih drugih primerov, ki so izhajali iz usodnih spolnih disfunkcij za zakonsko zvezo (moška »impotenca«, »sterilnost«, »frigidnost«), sem poskušal priti do podrobnih opredelitev ljubezenskih mentalitet in zakonske zveze na Slovenskem – do oblik in načinov vzpostavljanja zarok in zakonskih zvez, njihovih ideoloških, pravnih, splošnih in posebnih materialnih motivov (poroke med sorodniki), pa tudi večje ali manjše vloge čustev v ljubezenskem in zakonskem življenju.

4 Od devetdesetih let 20. stoletja medicina namesto psihološko in socialno preobremenjenega termina »impotenca« uporablja izraz »erektilna disfunkcionalnost« (motnja). V našem diskurzu bomo vsej zastarelosti navkljub zaradi historične avtentičnosti v zgodovinskih zapisih in tedanji strokovni literaturi ohranili izvirno terminologijo; deloma pa tudi zaradi ohranjanja pomenljivosti izraza in njegove udomačenosti med laiki. Navsezadnje se tujka »impotenca« še vedno uporablja predvsem v pomenu spolnih težav, manj pa npr. v politiki, kulturi itd., čeprav njen prevod (nezmožnost, nemoč ipd.) to dopušča. Naša odločitev je še toliko lažja, ker se ne bomo ukvarjali le z medicinskimi vprašanji erektilnih in ženskih spolnih motenj, temveč več z njenimi psihološkimi, antropološkimi, socialnimi razsežnostmi.

Reverzibilna metoda, od »ekscesov« k »normalnosti« se morda zdi nenavadna. Če pa zakonsko zvezo in moralo opazujemo v zgodovinskem loku in v celoti, je razumljiva. V evropski civilizaciji je oboje poldrugo tisočletje teoretično skoraj povsem obvladovala Cerkev, čeprav je vedno zanimala tudi umetnike in pisatelje, kot je že pred poltretjim tisočletjem z zanimanjem za spolne navade številnih ljudstev izpričal grški zgodovinar Herodot. Tudi zakonsko-medicinske zadrege, ne le običajne zakonske spore so po kanonskih določilih obravnavali kleriki. Cerkvonosodno pisno gradivo je bilo za mojo raziskavo zato ključno, gradivo posvetnih sodišč pa ga je dopolnilo pri civilnopравни in kazenski obravnavi spolnih deliktov. Zunaj zakonske zveze spolne, čustvene ipd. težave za partnerja niso imele pravnih posledic, so jih pa imele na njuno socialno okolje, zato so se z njimi ukvarjale predvsem posvetne oblasti. Spolnost in zakonska zveza sta bili zato zanimiva tema civilne in kazenskopravne teorije ter posvetnih oblastev zaradi človeške ranljivosti, pomena za javno mnenje, politiko, ideologe in moraliste kot zaradi povezanosti nekaterih nedovoljenih oblik spolnosti s kriminalom, materialističnimi okvirji ter varovanjem družbenega reda. Cerkvvena dominacija na polju matrimonialij se je formalno končala z jožefinskimi reformami, seveda pa nikoli ni povsem uplahnela. Vsekakor pa je jožefinska cezura tudi na Slovenskem prek sodnih, upravnih, vzgojnih in cerkvenih reform podprla nastajajočo meščansko in predindustrijsko družbo, v mnogočem končala dolgo fevdalno dobo in kulturo ter uradno odpravila cerkveni monopol v nadzoru morale, spolnosti in zakonske zveze. Nastajati je začela precej drugačna družba z drugo moralo, kar se mi je zdel dober mejnik raziskave.

Posameznikovi pogledi na zakonsko zvezo in družino so izhajali iz versko-ideoloških utemeljitev, še bolj pa iz običajev in pričakovanj okolja, ki so določali meje subjektivne in objektivne deviantnosti, spolnih in emocionalnih fantazem ter zapletali ljubezen s svojimi nasprotji – s sovraštvom, nasiljem in spremembo čustev. Odsevi zapisane spolne morale in z njo povezanih intimnih in družbenih vzorcev so bili razvidni le v primerih poškodovanj normalnih stanj, ko je šele na sodišču prišlo do razkritja (tradicionalnih in posebnih) intimnih kodov v zakonskem življenju. Tudi v primerih spolne prikrajšanosti je moral zakonec sprožiti postopek izničenja zakona po kanonskih določilih. Spolne težave so v pravni teoriji in praksi spadale med zapletene primere. Pravna težavnost »impotence« in drugih reprodukcijskih ovir je namreč izhajala iz najširše ideološke opredelitve zakonske zveze, saj je šlo za motnjo, ki je nekoč preprečevala formalno, božjo in stvarno popolnost ter veljavnost zakonske zveze. V sodnih zapisih obeh vej oblasti zato najdemo podatke in namige o čustvih, odnosih med zakonci, zaljubljenici in koruzniki, o družinah, sorodniških in sosedskih interakcijah, osebni in kolektivni morali tudi za neprivilgirane sloje, ki za seboj sicer niso zapustili t. i. »ego dokumentov«; zasebni in osebni zapisi (dnevniki, korespondenca, družinske kronike, spomini) so na slovenskem ozemlju pred letom 1800 omejeni na plemstvo.

Metoda torej le na prvi pogled postavlja v ospredje težave v zakonski zvezi in ljubezenskih odnosih. Toda prav iz tega oziroma mimo tega je mogoče razbrati običajnosti, večinska občutenja in ravnanja, o katerih v uradnih zapisih ni neposrednih vesti, so pa v ljudski tradiciji in visoki kulturi. Skozi podrobno analizo zaznav impotence v sodnih in laiških zapisih tako izvemo veliko o antropološki, psihološki in socialni mnogoplastnosti spolnosti in ljubezni – tudi tisti lepi izpred poroke, o medicinskih shemah, pomenu bolezni v socialnem okolju, pa tudi o zaročno-poročnih mentalitetah in normah, vmešavanju sorodstva v življenje zaljubljenecv in zakoncev, pomenu materialnosti v čustvih, o komunikaciji med zakonci in zaročenci, laganju in prekrivanju pomembnejših informacij s spolnimi težavami, razvoju tabuiziranja spolnosti, reakcijah javnosti na nedovoljene ljubezenske zveze in na zakonsko nasilje; vse pa posebej za aristokracijo, mestno prebivalstvo in kmečki živelj. Tako izvemo o splošni in osebni morali več kot iz teoretskih teoloških in pravnih diskurzov ali iz tračarskih vesti

o grešnih dejanjih in škandalih iz literature. Teološke zaznave morale so seveda zelo pomembne zaradi določanja moralnih kodov in okvirjev, v katerih so se prerivale ljubezen, strast, materialistične strategije, sram in frivolnost v medspolnih razmerjih. Njihova praktična izpovednost in vplivnost je najbolje zaobjeta skozi katehitične in homiletične zapise, ki so neposredno služili poučevanju in discipliniranju širokih množic, zrcalile pa so se tudi v cerkveni in profani likovni umetnosti. Analiza sodnih zapisov je pokazala na nekoliko drugačno vsakdanjo prakso, ki ni bila le slovenska posebnost, bila pa je pokazatelj pestrosti smeri sprememb, ki so v krščanski Evropi v dveh tisočletjih oblikovale določene kulturne različnosti.

V zahodnem zgodovinopisju je bilo v zadnjih štirih ali petih desetletjih na polju zgodovine morale, zakonske zveze, ljubezni in nasilja dognanega veliko. Mnogo odličnih študij temelji na zapisih mnenjskih voditeljev in ideologov (v filozofiji, teologiji, pravu), ki pa ponujajo predvsem idejne in idealne poglede ter njihove odseve v pisni in likovni umetnosti. Veliko manj razprav pa temelji na podatkih iz vsakdanjega življenja. Gotovo je teorija vplivala na intelektualce, visoka umetnost na bogataše, oboje pa precej manj, posredno, z zamikom in v spremenjenih oblikah na večino (nepismenega) prebivalstva. Zaznavam te večine pa se nisem želel odreči. Ker sem hotel osvetliti življenje od spodaj navzgor, skozi dejanja in misli konkretnih ljudi, in sem zato izdatno uporabil arhivsko gradivo, knjiga vsebuje veliko resničnih, vsakdanjih zgodb. Pravzaprav temelji na njih in se bo ljubiteljem teoretičnih in strukturalnih del zdela anahronistična, celo pozitivistična. Namen moje raziskave je v množici resničnih življenjskih primerov s soočenjem ideologije in prava vsaj približno ovrednotiti raznolikost vzorcev, morebitnih in raznolikih (pod)trendov, odklonov in slepih poti, sprememb čustev in morale, njihova odstopanja in nasprotja ter orisati *vsakdanjo* podobo ljubezenskih čustev zlasti v zakonski zvezi v času fevdalizma in tedaj edine ideologije (krščanstva) – a le na Slovenskem. Tudi zato sem se odpovedal običajni uvodni analizi tuje in domače literature in metodoloških načel, o čemer se lahko bralec pouči v drugačnih delih. In še zaradi nečesa: vehementno presojanje tez drugih prerado sugerira vtis, da so se drugi v vsem motili, presojevalec pa je edini res pameten. Sploh pa sem zaradi pomanjkanja poglobljenih del in metaraziskav na Slovenskem lahko šele ob preučitvi konkretnih primerov postavil nekaj hipotez. Okoliščine pa niso le zapisana dejstva, marveč tudi geste, mimika, jok in molk, ki so ga na sodiščih ali v zasebnih zapisih izpričevali nekdanji junaki, pisarji pa včasih zabeležili. Vse drugo bi bila kvazistatistika, ne pa tisto, kar bi moral biti pomemben del zgodovine – spoznavanje preteklosti tudi v podrobnostih. Zato je moj slog včasih igriv, za koga prelahkoten. A naj to bralca preveč ne vznemiri: tako, banalno in celo groteskno je vsako človeško življenje. Je zato zgodovinska presoja sploh lahko brezosebna in pusta? Na drugi strani se bo ob prebiranju tragičnih in komičnih zgodb kdo le preveč vživel v dogodke; predvsem zaradi splošnih privzgojenih kulturnih predstav. Tudi to bi bilo napak.

Bolj kot pozitivizem bi bralca moralo zanimati, zakaj imamo danes vsi (tudi zgodovinarji) odgovor na vsa vprašanja? Še posebej o ljubezni in podrejanju. Ne gre za večno težnjo k interpretacijam, ki so seveda lažje kot resnica. Gre tudi za problem vloge osebnih izkušenj, ki se jih sicer zavedamo, njihovemu primežu pa se ne moremo izogniti. Osebnih izkušenj pa so pri vsakomur drugačne, odvisne od pripadnosti določeni kulturi in civilizaciji, osebnih zaznav morale in družbenih odnosov, vzgoje, izobrazbe, poznavanja preteklosti in sedanjosti itd. Občasno zanemarjanje načela, da je vnašanje svojih zaznav in emocij v zgodovinski diskurz nesprejemljivo, se mi v nekaterih primerih ne zdi huda napaka. Navsezadnje je preteklost sinteza konkretnih zgodb, ki niti niso zelo drugačne od današnjih, le presoja je lahko različna.

Če kje, ravno na polju zgodovine emocij in morale materialni viri in dejstva celo v najbolj splošnih stvareh kažejo velike razlike, celo kontradikcije. Zaznavanje morale je nujno večplastno in včasih na

videz brez enotnih trendov, včasih precej drugačno, kot trdi teorija. Denimo: v 17. in 18. stoletju sta se prepletala frivolni galantizem oziroma spolni razvrat ter krščanski protigrešni moralizem z odrievanjem spolnosti v intimo. Splošna moralna podoba dobe je protislovna, v presoji pa se hitro znajdemo v zadregi, če se ne otresemo privzgojenih pričakovanj in zahtev sociološkega historicizma, ki predpostavlja razvojnost in gladko premikanje proti modernim časom. V resnici je vedno obstajalo več različnih struktur z različnimi hitrostmi in konci. Razloge za sem poskušal pojasniti. Tu lahko opozorim vsaj na eno osnovno družbeno pravilo: vrednote so vedno ideal, manj resničnost, saj jih vsi niti ne spoštujejo. Pogosto so zanje najmanj zagreti ravno družbeni voditelji. Zato je smer včasih zabrisana ali vsaj ovinkasta. Drug primer na polju odnosov med spoloma je mit o večno zatiranih ženskah, ki ga je vsaj od razsvetljenstva dalje vzpostavljalo protiversko naravnano družboslovje. Velik del zgodovinopisja ga še danes jemlje za suho zlato in se običajno politično korektno (tj. v strahu pred kritiko) postavlja na žensko stran. Črno-bela slika pa je nemalokrat v nasprotju z dejstvi in konkretnimi situacijami, ki ostrih kritikov (zlasti katoliške) Cerkve kajpak ne zanimajo. Da ne bo nesporazumov: nisem pristaš uglašene in družbeno simpatične »politične korektnosti«, sploh pa ne verjamem ugajalcem javnosti in političnim apologetom. Šele po preučitvi mnogih različnih virov, dejstev, dogodkov in oseb se sicer lahko strinjam, da je bila ženska in je v mnogih segmentih ujetnica in »žrtev« (najbrž je ta beseda preostra) tistih vzorcev, ki jo danes v mnogočem ovirajo. Vendar ne nujno v mentalitetah družbe pred več stoletji. Družbena in materialna moč premožne meščanske dedinje, kmečke edinke ali ugledne plemkinje je bila bistveno večja od marsikaterega moškega in moža, zlasti pa od (pogosto) revnejšega moža. Kdo je bil v takem zakonu komu podrejen? Vedno se je treba vprašati, v čem konkretno se je kazala prislovična ženska inferiornost, kako, koliko, kdaj in kje, kdaj in kje pa sploh ne. Koliko je v vsakdanjem življenju sploh lahko pomenila tako lahkotno enostransko pripisovana ideologija na žensko zatiranje?⁵ Ali ne gre za arhetipske vzorce, izpričane že vsaj v mezopotamski civilizaciji? Ali ni bilo prav krščanstvo prva religija, ki je izenačila vse ljudi, ne glede na raso, spol, rod in status? Najbrž je bilo vsakdanjega zatiranja žensk v krščanski Evropi manj kot v istem času v drugih velikih civilizacijah in kulturah. Tudi slavljenje domnevno svobodne antične ženske (kajpak nikoli sužnje ...) in merjenje svobode (ne glede na njen pomen) s krščansko dobo je neznanstveno. Celo vloga in pomen razsvetljenstva, tega tako zelo slavljenega izbruha razuma in pravičnosti iz nič (!), sta morda le mit današnje dobe, ne pa zaznava sodobnika v 18. stoletju. Vsekakor so bila v krščanski Evropi razmerja med spoloma precej bolj vzajemna in mehka, analize ekonomskih in pravnih kazalcev ženske moči v družinskih in zakonskih razmerjih skozi sodne spore pa pogosto pokažejo precejšnjo žensko moč tudi v obdobjih, ki jih ima celo del strokovne javnosti za nazadnjaške. V marsičem so bila bolj humana kot je današnja globalna, liberalna in baje hipernapredna družba.

Menim, da sem nekaj teh vprašanj le uspel pojasniti. Marsikdo si bo med prebiranjem knjige seveda prislikal tudi drugačne podobe slovenskega amorja. To me ne moti. Različne interpretacije so v humanistiki nujne, saj pri razlagah človekovih dejanj lahko le tipamo za resnico. Človeški um in posledice njegovih vijug so pač eno najbolj zapletenih območij, ki jih znanost nikoli ne bo mogla pojasniti v celoti. Sploh pa ne za nazaj – enkratnih dogodkov v preteklosti ne moremo ponoviti in

5 Eno takih del z zelo sugestivno naravo je *Katoliška cerkev in spolnost* U. Ranke Heinemann (v slov. prevodu iz leta 1992). To delo je v zadnjem desetletju pri delu družboslovne javnosti na Slovenskem naletelo na zelo pozitivne odmeve in pogosto služi za epigonska ponavljanja o zločestosti katoliške Cerkve do žensk (ne pa npr. protestantskih cerkva in islama, ki so bili pogosto ali vedno precej ostrejši!). Delo je metodološko tendenciozno, z vnaprej zamišljenim ciljem, gradi na pretiranih in iztrganih primerih in je zanesljivo le v dejstvih, ne pa v interpretacijah, kaj šele zgodovinski presoji vpetosti teologije v širša družbena razmerja.

empirično preskusiti. Nihče, kolikor mi je znano, pa tudi nima sposobnosti psihološkega uvida v osebe, ki so pokojne vsaj dvesto in več let.

Morda sem dal v iskanju vzročnih povezav ponekod prevelik pomen nepomembnim podatkom in iskal vzorce tam, kjer gre morda samo za naključen hrup. Morda so me šesti čut (ta je pomemben pri presoji obnašanj, manj pri vzročnih razmerjih), iskanje bližnjic, vpliv današnjih vzorcev in kulture, pristranost ter človeku prirojena konformizem in nagnjenje k iskanju dokazov, ki bi potrdili vnaprejšnje domneve, pripeljali do zastavljanja napačnih vprašanj, izpostavljanja nepomembnih dejstev in posebnosti ter zapostavljanja drobnih odklonov, ki nasprotujejo hipotezam. Konec koncev imamo zgodovinarji privzgojeno lastnost, da želimo tudi naključne dogodke spraviti v organiziran red, shemo, čeprav te marsikdaj sploh ni bilo. Morda se mi je vzročni prislov (ali veznik v sklepalnih priredjih in vzročnih odvisnikih) »zato« (ipd.) zapisal prepogosto in »morda« prereditko. Če se bo izkazalo, da nisem bil dovolj prepričljiv – vsaj zaradi že omenjenih raziskovalnih omejitev se moje delo ne more meriti z velikimi raziskavami v historiografsko razvitejših okoljih – pa ta knjiga bralcu daje vsaj podatke za nove raziskave. Raziskave o predolgo obrobni plati slovenske zgodovine, na katere v politiko, nacijo in teorijo usmerjeno zgodovinopisje (to med laiki in tistimi, ki odločajo o razdeljevanju raziskovalnega denarja in založniškem programu, še vedno poseeblja »pravo zgodovino«) z abstrakcijo in lahkotnim strukturiranjem vsakdanjega življenja prevečkrat obide.

TRDOTA JE VREDNOTA

PRIMER ZAKONCEV URSINI-BLAGAY

V četrtek, 22. 5. 1766, sta se v ljubljanski stolnici poročila Marija Kajetana grofica Barbo pl. Waxenstein in Jošt Anton Ursini grof Blagay. V nadaljevanju ju bomo včasih, kot stara znanca, imenovali kar Marija in Jošt; navsezadnje bomo o njunem življenju izvedeli več kot je vedel marsikateri njun sorodnik in znanec. Ženin, sin grofa Sigmunda Antona in Cecilije Suzane (roj. baronice Teuffenbach), je bil ob poroki star trideset let. Nevesta, hči Jošta Vajkarda grofa Barba iz veje Waxenstein (Kozljak), pa je komaj štiri dni prej dosegla šestnajst let, ki so jih oblasti priporočale za poroko.¹ V poroki ni bilo nič nenavadnega in si ne bi zaslužila naše pozornosti, če Marija Kajetana ne bi v nasprotju s stereotipom potrpežljivih in ponižnih soproj že leta 1769 možu, ki ni bil neprijetne zunanosti, neumen, nasilen in reven, pokazala rdečega kartona. Natančneje, dovolj je imela spolnega posta v njunem zakonu. Marija je začela razbijati svoj zakon le dva tedna po tretji obletnici poroke. To ni bil sarkazem, le počakala je do prvega mogočega roka za začetek sodne presoje moževe spolne impotence. Generalnemu vikarju ljubljanske škofije Karlu Peeru (obenem je bil ljubljanski župnik in stolni kanonik) je 5. 6. 1769 poslala pisno zahtevo za izničenje zakona zaradi spolne neizpolnjenosti.² Peer je že za 28. 7. razpisal prvo obravnavo in zakonca sta tistega dne z odvetnikoma prišla na sodišče.³ Marija in odvetnik sta v uvodu predstavila bistvo tegob in predstavila cilj – izničenje zakonske zveze (*disolvendum matrimonii*)⁴ zaradi Joštove *impotentiae coeundi*, saj mož v treh letih zakona na ženino željo

1 SCHIVIZ 1905, 91, 162, 338; ADOLPH 2007, 88–89. V genealoškem popisu sorodnikov Marijinega sina Wolfganga Engelberta izpred leta 1810 (AS, Oseb. f. Auersperg, fasc. 1) je njeno rojstvo postavljeno v leto 1746. Ker pa je prva žena njenega očeta umrla že leta 1738, oče pa se je vnovič poročil šele leta 1748, gre za napačen podatek. Napačen pa je tudi podatek, da se je Jošt rodil leta 1735 (THALLÓCZY 1898, rodovno deblo).

2 Primer Ursini-Blagay je zapisan v nepaginiranem čistopisu konzistorialnega protokola iz let 1758–1772 (NŠAL, Konz. prot., knj. 3); v nadaljevanju zato navajam datume obravnave.

3 Proces je vodil škofijski generalni vikar, člani pa so bili kanonika Jožef pl. Wollwitz in Janez grof Thurn, jezuita p. Teodor Mayer in p. Jožef Thollhoff (prof. kanonistike), frančiškana p. Hugo Vodnik (učitelj teologije) in p. Jakob Kukajna ter avguštinski prior (diskalceat) p. Herman a s. Conrado. O kadrovski zasedbi ljubljanskega konzistorija v tistem času gl. SORČ 2004, 179–180.

4 Na tem mestu velja opozoriti, da se je za popolno razveljavitev nepravilno sklenjene zakonske zveze uporabljal v kanonistiki in sodni praksi termin »izničenje zakona« (*nullitatis matrimonii*), pogosto z glagolom *dissolvere* (razvezati, odpraviti, ukiniti, uničiti). Vse do 18. stoletja so uporabljali tudi izraz *dissolutio matrimonii* ali *separatio quod vinculum* – v nasprotju s trajno ali začasno »ločitvijo od mize in postelje« (*separatio* ali največkrat *divortium a thoro et mensa*). Včasih, pogosteje pa v srednjem veku in redkeje v novem veku so oba osnovna izraza včasih pomešali, zato je bistvo sodnega procesa (izničitev ali ločitev) mogoče razbrati šele iz vsebine celega zapisa ali pa sploh ne. V našem diskurzu bomo za ugotavljanje »ničnosti zakona« kot sopomenko uporabili tudi krajši izraz »razveza(ti)«, čeprav ta povsem ne

ni niti enkrat izpolnil *debitum conjugale*. Zakaj? Jošt je že od začetka impotenten in čeprav zakonca že živita kot »brat in sestra«, sobivanje z njim ni več mogoče.

V zgornjem povzetku zahtevka grofice Ursini-Blagay so zajete najpomembnejše pravne, teološke in družbene paradigme zakonske zveze in intimnih razmerij zakoncev v predmeščanski dobi. V nadaljevanju se bomo posvetili kanonskim in medicinskim pogledom na spolne ovire v zakonskih zvezah. Natančno pa tudi vzrokom in posledicam (ne)trdosti grofa Jošta, čeprav zgodovinarjevo paberkovanje o zdravju že dolgo pokojne osebe, ki ni imela velikega vpliva na oblikovanje zgodovine, za zgodovinsko resnico in medicino nima posebne medicinske teže. Še tako dobra urološka diagnoza po poltretjem stoletju sicer nikomur ne koristi, mu pa vsaj ne škodi, kar je v medicini odlično. Za razumevanje izjav in obnašanja zakoncev Ursini-Blagay in drugih podobnih zakoncev ter za pojasnitev razpleta procesa se moramo najprej posvetiti analizi pravnih okvirjev, ki so nekoč v Evropi in na Slovenskem določali in reševali zadrege zakoncev in uravnavali splošno ljudsko moralo. To pa je pomembno, ker primer Ursini-Blagay še zdaleč ni bil redkost. V svoji celovitosti in vsem tistem, kar je odkrival skozi govorico prava, je izpričeval lastnosti in (ne)zavedna stanja, ki jih ljudje skozi večji del življenja izživljajo, skrivajo in se borijo proti njim. So pa del vsakokratnih in dolgih kulturnih in civilizacijskih norm.

---

ustreza kanonski definiciji niti logiki: če je nekaj »nično«, tega ni mogoče razvezati. Ker pa so sodniki ničnost zakona ugotovili in razglasili šele v končni sodbi, v tej pa uporabili tudi glagole »razvezovanje«, in je bil zakon veljaven vse do izreka rabsodbe, so zakon dotlej »razvezovali« oziroma »razveljavljali«. Z »ločitvijo« pa so poimenovali le drugi način, kjer je zakramentalna zveza med zakoncema formalno ostala v veljavi. Ob tem opozarjamo, da moderna slovenska izraza »razveza« in »ločitev« v vsakdanjem in pravnem jeziku pomenita isto oziroma vsebinsko prvi način, tj. popoln spolni, materialni in fizični razhod zakoncev ter trajni razpad zakonske zveze, druge kanonske oblike pa moderno državno pravo ne pozna več; distinkcijo pa je še poznalo avstrijsko civilno pravo v drugi polovici 19. stoletja. Današnji termin za ločitev je »razveza zakonske zveze« (gl. »Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih« iz leta 1977 in 2004 v čl. 63–65 in passim ter GEČ-KOROŠEČ – KRALJIĆ 2000, 97 sl.).

»IMPOTENCA« IN DRUGE SPOLNE DISFUNKCIJE V KANONSKIH PARADIGMAH ZAKONSKE ZVEZE

Še preden se je na prvi obravnavi škofijskega sodišča 28. 7. 1769 odvetnik Marije Kajetane lotil medicinskih dilem v njenem zakonu ter vprašanja, ali je impotenca njenega soproga ozdravljiva, neozdravljiva, trajna, začasna oziroma ali je nastala pred poroko ali po njej, je moral razčistiti s pravnimi možnostmi izničenja zakona mandantke. Tudi mi se moramo na tem mestu vprašati, ali sta ob vseh mogočih ideoloških, strukturnih, stvarnih in formalnih omejitvah sploh lahko računala na uspeh?

Po starejših in novejših kanonskih razlagah (katoliška Cerkev je do konca 18. stoletja sama uradno uravnavala vse v zvezi z zakonsko zvezo in spolnostjo) mora za uradno razdrtje zakonske zveze moška spolna impotenca ali kakršna koli prokreativna disfunkcija katerega koli od zakoncev izvirati iz časa pred poroko, zakoncema pa mora trajno onemogočati medsebojno spolno občevanje.¹ Najusodnejša je *impotentia coeundi*, tj. nesposobnost penetriranja po naravni poti *in* izlitje moškega semena. Če vsaj eden od teh pogojev ni izpolnjen, izničenje zakona ni mogoče ali pa le v izjemnih primerih.² Moška spolna disfunkcionalnost ima zrcalno sliko v ženski fizični oviranosti za občevanje. Ta je v kanonskem pravu obravnavana bolj tolerantno, saj samo neplodnost (*sterilitas*) še ni zadovoljiv razlog za razveljavitev zakona. Posledice občevalne impotence in sterilnosti so sicer podobne, a obe motnji v pravnem smislu ne zadevata bistvenega elementa krščanske zveze: le (absolutna) in trajna občevalna impotenca pomeni nezmožnost konzumiranja zakona in fizično zaokrožitev zakramenta in prokreacijskega cilja.³ Zato so teologi in kanonisti od zgodnjega srednjega veka problematiko spolnih disfunkcij vedno povezovali le z zakonsko zvezo. Zunaj in mimo nje posameznikove ljubezenske težave namreč niso mogle imeti posledic za njegovo okolico, saj je bila spolnost formalno dovoljena le v zakonski zvezi. Tako je leta 1628 tudi brežiški kaplan ljudski recept proti impotenci gladko umestil le v polje zakonske zveze: »*Oku ie enimu sturieniu, de foio sbeno ali neuiesto ne more sbafiti imit ...*«. ⁴ Kaplan ni imel v mislih katere koli ženske, marveč le zakonsko družico.

Pot do tako enostavnih kanonskih opredelitev pomena spolnih motenj na zakonsko zvezo je bila dolga. Izhajala je iz nekega drugega, za krščansko teologijo pa osnovnega vprašanja: kaj definira, vzpostavlja in tudi zakramentira zakonsko zvezo.

S pravnimi posledicami spolne in prokreativne nesposobnosti so se ukvarjali že stari Babilonci, ki so našli bistvo zakonske zveze v rojstvu legitimnih krvnih potomcev oziroma dedičev, ne pa v ohranjanju morale in božjega reda. Zakonik kralja Hamurabija iz druge polovice 18. stoletja pr. Kr. se je ukvarjal z odpravljanjem posledic ženske sterilnosti za nadaljevanje družine v kar šestih členih in možu dovoljeval pripeljati v hišo konkubino, prve žene pa ni smel nagnati iz hiše.⁵ S spolnimi disfunkcijami so se zaradi njihove družbene večplastnosti izčrpno ubadali stari Grki. Ne glede na to, da sta imeli mitologija in dramatika zakonsko zvezo za nepopolno skupnost in vir mnogih življenjskih

1 Medicina danes govori o primarni in sekundarni erektilni motnji; pri primarni moškemu nikoli ni uspelo imeti spolnega odnosa, pri sekundarni pa vsaj enkrat.

2 BUMKE 1990, 544 sl.; DUBY 1987, 25 sl., 102; DUBY 2000, 12–14; LexM 3, 1623–1624; TRE 9, 334 sl. Gl. tudi KOSEC 1894, 95; KUŠEJ 1927, 419–421. V danes veljavnem kanonskem pravu je zadržek impotence obravnavan v kanonu 1084 (njegov komentar je v: KOŠIR 1997, 158–173).

3 KOŠIR 1997, 165; KOSEC 1894, 95.

4 Na zadnji, neoštevilčeni pagini v inkunabuli Johannes de Verdena, *Sermones dorni secure de sanctis* iz leta 1489 v biblioteki SAZU, Ms. II 308.

5 Cf. po: JASIĆ 1968, čl. 144–149 (str. 37–38). Gl. KOROŠEC 1932, 4.

težav, so jo vendarle imeli za celico družbenih odnosov ali kar za mikrokozmos države. Njena osnovna funkcija je reprodukcija državljanov, zato sta bili impotenca in sterilnost zaznavani skoraj tragično.⁶ Po Plutarhovih besedah je Solon, reformator atenskega prava, v začetku 6. stoletja pr. Kr. dovolil ženam (dedinjam), da se poročijo ali občujejo z najbližjimi sorodniki impotentnih mož. Baje zato, da ne bi impotentneži v pohlepu po premoženju bogatih dedinj izvajali »nasilja nad naravo«. Zato je moral vsakdo, ki se je poročil z dedinjo, z njo občevati vsaj trikrat na mesec – vsaj v dokaz spoštovanja žene, če že otrok v zakonu ni moglo biti.⁷ Grki so kazali spoštljiv odnos do neplodnih žena. Herodot iz Halikarnasa je zapisal, da je bila žena špartanskega kralja Anaksandrida neplodna, pa se kralj kljub prigovarjanju eforov, naj vendarle poskrbi za nadaljevanje svojega rodu, ni hotel ločiti od ljubljene žene (bila je celo njegova nečakinja). Raje je vzel še eno ženo, ki mu je rodila sina, kmalu nato pa mu je tri sinove rodila še prva žena.⁸

Tudi judovstvo se je od Mojzesovih časov ukvarjalo z evnuhi brez mod, s poškodovanimi modi ali brez uda (kot nečisti niso smeli zahajati v tempelj, ker niso bili vredni božjega občestva).⁹ Moški ud je užival celo posebno moralno varstvo.¹⁰ Veliko več pozornosti so namenili neplodnosti, ki je bila prekletstvo in ovira udejanjanja božjega načrta – razmnoževanja človeštva. Od tega je bil odvisen položaj ženske v družini in skupnosti. Zato je bila v Peteroknjžju omenjana kot velika težava žena očakov. Toda težav s plodnostjo niso imeli za nečastne in usodne za obstoj zakonske zveze; bila je izraz božje (neje)volje in nikoli dokončna. Abrahamova žena Saraja (Sara; mimogrede – bila je njegova polsestra) je bila neplodna vse do svojega 90. leta, ko mu je po božji volji rodila sina Izaka, nadaljevalca Izraelovega ljudstva. Tudi Izakova žena Rebeka ni imela sreče in je šele po dvajsetih letih zakona po Izakovi priprošnji Bogu rodila dvojčka Ezava in Jakoba. Jalovost žena tega rodu, kar je bila metafora vztrajnosti in zaupanja v božjo voljo, je bila pomenljiva: Rahela, najljubša Jakobova žena, je zaradi božje jeze nad Jakobom pozno rodila sina Jožefa, težave pa je imela že njena sestra Lea, prva Jakobova žena. Neplodne so bile tudi ženske iz mlajših dob, na primer mati sodnika Samsona in mati preroka Samuela. Kot dopustno zdravilo za neplodnost in ohranitev judovskega rodu sta bili dopustni poliginija in ločitev od neplodnih žena (tako že v mezopotamskem pravu).¹¹ Judje pa niso trpeli poliandrije, ker je nasprotovala naravnemu smotru zakonske zveze. Razmeroma toleranten odnos je vladal tudi glede moške starostne impotence. Avtorji bibličnih besedil so ob tem namigovali na politične zaplete v obdobju kraljev: ko je kralj David ostarel, so mu služabniki našli nedolžno Abišágo, ki ga je grela in negovala. Kljub velikemu libidu je kralj ni »spoznal«, s čimer je avtor med vrsticami opozoril tudi na njegovo nesposobnost vladanja.¹²

6 SUNČIČ 2006, 45–48.

7 Da zakonska zveza ne bi bila pridobitniška dejavnost, marveč skupnost za rojevanje otrok, ljubezni in prijateljstva, je Solon omejil višino dote in prepovedal starostno neenake zakonske zveze (PLUTARH, Življenjepisi, Solon, pogl. 20, str. 229–230).

8 HERODOT, Zgodbe, lib. V, pogl. 39–42 (str. 393–394).

9 3 Mz 22,24; 5 Mz 23,2. Gl. tudi FREISEN 1893, 330; BELLINGER 1999, 361; TAYLOR 2000; RANKE HEINEMANN 1992, 18–19.

10 Zato je postava grozila z odsekanjem roke ženi, ki je v želji zaščititi svojega moža v pretepu z drugim moškim, tega zagrabila za spolni ud (5 Mz 25,11–12).

11 Abraham je imel po nasvetu Sare razmerje z njeno egipčansko dekle Hagáro; sad tolerirane zveze je bil sin Izmael (1 Mz 16,1–15, 1 Mz 17,15–21, 1 Mz 18,10–15, 1 Mz 21,1–3). Jakob je imel dve legitimni ženi, Leo in njeno sestro Rahelo. Z Leo je imel sedem otrok, z mlajšo in ljubšo Rahelo pa dolgo nič. Zato mu je Rahela namenila dekle Bilho za nadomestno mater. Podobno je pozneje ravnala tudi ostarela Lea, ki je Jakobu za razplod dovolila odnos z dekle Zilpo. Z obema deklama je imel štiri sinove (1 Mz 30,1–24).

12 1 Kr 1,1–4 in komentar v op. 4 v slovenskem standardnem izvodu iz leta 1997 (2. izd.), str. 396.

Ženska sterilnost je omenjena tudi v Novi zavezi, kjer pa ni bila razlog za odslovitev žene. Njene žrtve so bile namreč odvisne od božje volje, za odpravo težav pa sta bili odločilni potrpežljivost in vera zakoncev. Priletna Zaharija in Elizabeta se zaradi nerodovitnosti nista ločila, čeprav bi se po judovskih običajih lahko. Vztrajanje v pobožnem življenju se jima je povrnilo z rojstvom sina Janeza, kasnejšega Jezusovega krstnika.¹³ Tak odnos do neplodnih zakoncev je kazal premik od občasne neformalne judovske poligamije (nadomeščanja zakonskih žena z deklami) do stroge monogamije in krščanske nerazvezljivosti zakonske zveze. Že judom je bila zakonska zveza božja danost, kristjanom pa za nameček še prisposodba zveze med Cerkvijo in Kristusom. Prokreativnost ni bila edini cilj zakona, v ospredje je stopila drugačna morala, katere vrhunec je bilo nadomeščanje spolnosti z vzdržnostjo. Zaradi studa pred spolnostjo in zaničevanja telesa se je baje Origenes († 253/254) kastriral kar sam.¹⁴ Cerkevni očetje so našli glavnega nasprotnika ideje o nerazvezljivosti zakona seveda v rimskem pravu. Zlasti to je zakonski zvezi dajalo le značaj pogodbenosti in dopuščalo enostavno ločevanje pred posvetnimi organi. Rimski družba pa si ni zatiskala oči pred neplodnostjo svojih državljanov; nekateri cesarji (Neron, Trajan, Hadrijan) so bili baje izbrani tudi zato, ker niso imeli oziroma niso mogli imeti otrok. Kazalci takih mentalitet so bili tudi nekateri nagrobni napisi, v katerih pokojnike objokujejo le njihovi osvobodenci, ne pa otroci.¹⁵ Rimsko pravo je predvidelo formalne ukrepe v korist (ne)impotentnih zakoncev: impotentnej (ne pa tudi kastriranec) se je lahko poročil, po drugi strani pa je bila impotenca tudi veljaven razlog za ločitev.¹⁶ Ta zakon so bolj ali manj upravičeno izkoriščale materialistke, »profeminstke« in spolno razočarane rimske gospodinje.¹⁷

Katoliška Cerkev se je odločila drugače. Pri kanonskem zadržku impotence je šlo za reguliranje invalidnih zakonov, toda zadrega je pomenila več kot le odsotnost erekcije in ejakulacije. Šlo je za vprašanje stvarnih temeljev vzpostavitve in obstoja zakonske zveze, pri čemer je bilo treba regulirati fizični pogoj – sposobnost in pravico do spolnega občevanja.¹⁸ Sveti Avguštin je priporočil, naj neplodno ali prokreativno prizadeto ženo mož vzdržuje še naprej in je ne zapušča. Zakonska vez ne sme biti okrnjena, tudi če je jasno, da zaradi tega v zakonu ne bo spočet potomec; zato se zakonci ne morejo ločiti. Če pa se, zagrešijo prešuštvo s tistim, s katerim se (v drugo) poročijo, prva zveza pa ostane veljavna.¹⁹ Kljub taki paradigmi o nerazvezljivosti zakona, je poznorimsko pravo dobilo redefinicijo spolne nesposobnosti v krščanskem duhu šele leta 536 v noveli o upravičenih razlogih za ločitev zakoncev, kjer je cesar Justinijan I. rok, po katerem zaradi moške spolne nesposobnosti lahko pride do ločitve šele dve leti po poroki, podaljšal na tri leta. Zahtevek za ločitev je smela vložiti žena ali njeni sorodniki, po ločitvi pa je bilo treba poročna darila vrniti izplačiteljem. V celoti je bil postopek še precej enostaven, saj cesar poroki ni prisojal zakramentalnosti in je menil, da je mogoče vse, kar je človek združil, tudi razdružiti. Leta 556 pa je bilo konec s sporazumno ločitvijo.²⁰

Trdnejša kanonska pravila o impotentnih zakonih je postavil papež Gregor II. Leta 726 je

13 Lk 1,5–26. Prim. JOYCE 1934, 156, 286–287; LEWINSOHN 1961, 91–92.

14 1 Kor 7 in II; Ef 5, 21–33. KUŠEJ 1927, 384–386; RANKE HEINEMANN 1992, 26 sl.

15 CARCOPINO 2001, 100–101.

16 Prvi Rimljan, ki se je ločil od žene zaradi njene neplodnosti, je bil baje Sulpicij Gal ok. leta 227 pr. Kr. (PLUTARH, Vprašanja [rim.], pogl. 14, str. 117; gl. komentar M. Sunčič v op. 71, str. 197–198). McLAREN 2007, 21–23.

17 SIMON 1674, c. III th. I nn. 18–34; BRUNDAGE 1996, 37, 39.

18 KUŠEJ 1927, 386.

19 AUGUSTINUS, *De nuptiis et concupiscentia*, lib. I c. II. O Avguštinovi paradigmi zakonske zveze in spolnosti gl. RANKE HEINEMANN 1992, 76–99.

20 CORP. IUR. CIV., *Novellae* 22, c. 6 in 117 c. 12. Prim. RITTNER 1876, 145; JOYCE 1934, 328–329; BRUNDAGE 1996, 115; McLAREN 2007, 31.

frankovskemu škofu Bonifaciju na vprašanje, kako naj reagira na težave moža, čigar žena ni sposobna zakonskega življenja, odgovoril, naj mož žensko odslovi in se poroči z drugo, če je nezmožnost velika in obstaja še izpred poroke. Ker zakon še ni bil konzumiran, je torej razvezljiv, odslovljenko pa naj mož vzdržuje še naprej.²¹ Odgovor je pomenil prelomnico z Avguštinovim naukom o absolutni nerazvezljivosti zakonske zveze. Pomenljivo je, da dekretal ni bil v nasprotju z določilom iz zahodnogotskega prava, ki ni dovoljeval razveze zaradi telesne prikrajšanosti ali slabosti, ki je nastala po poroki.²² V odgovoru ravenskemu škofu je papež določil, da lahko nepotešena žena sklene poroko z drugim, če dokaže moževo impotenco po sodni poti.²³ Iz teh odgovorov se razkriva obrat od posledic k vzrok: utemeljevanje pravilnosti zakonske zveze se je za skoraj tisočletje obrnilo k njeni vzpostavitvi, šele nato k zakonski spolnosti. Z drugimi besedami: problematizirana je bila (ne)konzumacija zakona oziroma pojavi nesposobnosti pred poroko. Ravenskemu škofu je papež Gregor naročil tudi tole: »Tisti, ki ženske ne more imeti kakor žene, naj jo ima kakor sestro. Če pa hočeta razdreti zakonsko vez, naj ostaneta neporočena. Namreč, če se v tem (njunem skupnem življenju, op. D. K.) žena z možem ne more naravno ujeti, kako naj potem živi z drugim? ... Če pa žena izrazi željo, da želi postati mati in roditi otroke, naj namesto zakoncev na svetih relikvijah o njunih izjavah, da se nista nikoli meseno pomešala, priseže sedem sorodnikov; nato se lahko poroči v drugo. Moški, ki je *frigidne* narave, naj ostane brez (nove) žene. Če vzame drugo, naj bodo tisti, ki so prisegli, obdolženi krive prisege in naj bodo kaznovani, spet pa naj se vzpostavi prva zveza.«²⁴

Različni pogledi na možnost druge poroke in ugotavljanje impotentnosti so posredno pripeljali do oblikovanja rimske in galikanske teorije o vzpostavitvi in bistvu zakonske zveze. Galikanska je bila že v 8. stoletju bolj tolerantna do druge poroke in načina dokazovanja, saj je pod vplivom posvetnega prava videla bistvo sklenitve in obstoja zakonske zveze v konzumaciji. Med uveljavljanjem božanskosti zakonske zveze se teologi niso mogli znebiti njene pogodbene narave in pomena za dedovanje. Ker je bila v večini starih družb oblast dedna, so imele reprodukcijska sposobnost ter njena fizična oviranost, deviantnost in vpetost v čustva odločilen vpliv na uspešnost posameznika in skupnosti. Medtem ko je šlo globalno za sposobnost obvladovanja držav ter vzdrževanje kontinuitete oblastnih sistemov, so bili na mikroravni v ospredju obstoj družin, njihova krvna, materialna in nematerialna kontinuiteta. Zato poroko in zakonsko zvezo vzpostavlja šele izpolnjena konzumacija (*matrimonium ratum et consummatum*), ne pa le poročna volja in ceremonija, kot so menili rimski pravniki.²⁵ Za laike sta bili zato izničenje zakona in nova poroka logična in nujna mehanizma za odpravo napak v spolnem življenju in zagotovitev dedičev, pa tudi za zadovoljevanja nagona. To je veljalo za vsa znana predkrščanska gentilna prava, gotovo pa tudi za slovanska.²⁶ Tako je bila popolna impotenca tudi za galikansko strujo tak razdiralen zadržek, ki omogoča bivšima zakoncema drugo poroko, če seveda izvira izpred

21 C. 32 q. 7 c. 18. FREISEN 1893, 331–333; BRUNDAGE 1996, 143.

22 »Tisti, ki so zakon sklenili zdravi in nato pri njih nastane nespamet, blaznost ali kaka slabost, zaradi tega ne smejo razvezati zakona. Podobno je s tistimi, ki so jih sovražniki oslepili ali jim odrezali ud (kastrirali).« (C. 32 q. 7 c. 25) Ta člen je Gratian pomotoma pripisal dekretalu papeža Nikolaja I. iz ok. leta 860. Gl. FREISEN 1893, 333.

23 C. 32 q. 1 c. 1. FREISEN (1893, 333) navaja še en Gratianov kanon (C. 27 q. 2 c. 29), ki govori o istem in je datiran v leto 853. Izhaja iz Rabanovega pisma Herobaldu, a govori le o ženini pravici do druge poroke. Očitno je vstavek o poroki in ločitvi moževega drugega zakona nastal pozneje, vendar še pred dekreti škofa Burkharda v 11. stoletju, iz katerih je stoletje pozneje določilo prevzel Gratian (PL 140, *Decretum*, lib. IX c. 40).

24 C. 33 q. 1 c. 2. FREISEN 1893, 334.

25 D. 24, 1, 32, 13 (po Ulpianu lib. 33 *ad Sabinum*). Gl. ŠKRUBEJ 2010, 75.

26 VILFAN 1976–1977, 366; VILFAN 1980, 453; VILFAN 1996, 401 sl. Ob tem velja opozoriti, da sta tako »germansko« kot »slovansko pravo« etnična konstrukta pravne zgodovine iz obdobja romantike, ki se nista ozirala na kronologijo

poroke.²⁷ Prepad med teološkim pogledom na čistost in svetost zakona (in s tem povezanih predporočnih obnašanj) ter laiškim preprečevanjem impotentne zveze, ki je povezal občevalno nesposobnost z ničnostjo zveze, pa je zaznamoval zakonsko zvezo in spolnost na Zahodu vse do konca 18. stoletja.

Za ublažitev konfliktov je bila (zlasti) nezadovoljnim možem dana možnost, da se njihovi zakoni zaradi razdiralnih zadržkov/želja²⁸ (blaznost, zmota o zakoncu, impotentnost, prisila, ugrabitev, bigamija) ali ločitvenih (prešuštvo, vstop v samostan, sodomija, bestialnost) lahko razveljavijo in ločijo. Problematično pa je bilo dokazovanje takih razlogov. Leta 756 je koncil v frankovskem Verberiju poskusil narediti konec samovoljnemu ženskemu pogledu na impotenco mož ter vprašljivi verodostojnosti prič ob dokazovanju. Škofje so odločili, naj v primeru, če se ženska pritoži, da mož z njo ni nikoli občeval (on pa to zanika, op. D. K.), o resnici razsodi božji ordal s križem. Če se ženski verjame, naj se loči in stori kar hoče. Božji ordal je bil pri iskanju resnice običajen in ga omenja tudi salzburski statut iz leta 799.²⁹ Že naslednje leto je koncil v Compiègneju dodal prelahkotni metodi varovalko iz besedišča svetega Pavla: če mož trdi, da je prišlo do občevanja, se verjame možu, ker je mož glava ženi (1 Kor 11,3 in Ef 5,22–23).³⁰ Zato je diakon Benedikt, ki je ok. leta 800 zapisal kapitular cesarja Karla Velikega in menil, da je ločitev veljavnega zakona mogoča le s soglasjem obeh zakoncev, ob domnevni moževi impotenci ženi naložil, naj to vsekakor dokaže.³¹ Tudi lyonski škof Agobard je leta 840 sinovom istega leta umrlega cesarja Ludvika Pobožnega pisal, da se lahko zakon razveže, če eden od partnerjev ne more izpolniti zakonskega dolga.³²

V karolinški dobi sta bila glavna zagovornika nerazvezljivosti konzumiranega zakona zaradi neplodnosti papež Leon IV.³³ in najpomembnejši karolinški teolog, reimski nadškof Hinkmar. Ta je nerazvezljivost zakonske zveze poudaril v šestdesetih letih 9. stoletja v delih *De divortio Lotharii regis et Theubergae reginae* in *De nuptiis Stephani* ob presoji veljavnosti zakonov kralja Lotarja II. s Tevtergo ter akvitanskega grofa Štefana s hčerko grofa Rajmunda iz Toulousa. Druga poroka zdravega zakonca je bila za Hinkmarja eklatantno prešuštvo;³⁴ enako kot papež Nikolaj I. je menil, da je treba upati na naraščaj. Le v primeru neozdravljive naravne impotence je mogoča ločitev, saj nekonzumiranje pomeni nepopoln zakon in le, kdor ne more ozdraveti, naj se loči. Še več, če se (impotentni) znova poroči (tega Hinkmar sicer ni dovolil) in nato lahko občuje, se prvega zakona ne da več obnoviti. Hinkmar je s tem prišel v konflikt z dekretalom papeža Gregorja, ki je v takem primeru predvideval vzpostavitev prvega zakona. Novost je, da je Hinkmar poleg impotence iz naravnih vzrokov omenil tudi hudičevo zaroto.³⁵

Rimska kanonska šola je bolj zavirala razvezo, tako z medicinskimi kot s pravnimi ovirami.

---

in topografijo pravnih pojavov. Po Vilfanu za podrobna pravila v slovanskem poročnem pravu zaradi izrazitejše miroljubnosti niti ni bilo potrebe (VILFAN 1980, 448–449).

27 BRUNDAGE 1996, 144.

28 JOYCE 1934, 275 sl. Že R. Kušej (KUŠEJ 1927, 403) je opozoril na netočnost slovenskega prevoda *impedimentum dirimens*. Smiselno gre za *preprečevalni* zadržek, saj razdiralnost pomeni delovanje na že ustvarjeno. Zaradi uveljavljenosti pa se bomo tudi mi držali termina *razdiralni* zadržek.

29 MGH Capit. I, št. 16 c. 17 (str. 41). FREISEN 1893, 334; LÖFFLER 1958, 337.

30 MGH Capit I, št. 15 c. 20 (str. 39); C. 33 q. 1 c. 3. Prim. FREISEN 1893, 334.

31 PL 97, *Benedicti diaconi capitularium collectio*, lib. I c. 55, lib. II c. 209.

32 PL 104, *Liber apologeticus pro filiis Ludovici pii imperatoris*, stolpec 308D.

33 V odgovoru bretonskim škofom leta 848 (Reg. imp. I/4,2, št. 203).

34 Podobno je menil koncil v Trieru leta 895 v primeru nekega moža, ki ni mogel občevati z ženo. Ta je zanosila z njegovim bratom, vendar se brat (svak) kljub temu ni smel poročiti z impotentnežovo ženo (MGH Capit. II, št. 252 c. 5).

35 MGH Capit. II, št. 305–7; MGH Conc. IV/1, 14–15, 142, 196, 222, 224; C. 33 q. 1 c. 4. FREISEN 1893, 335–337; LÖFFLER 1958, 301, 357; PALLAVER 1987, 181; BRUNDAGE 1996, 144–145.

Vodilni propagandist Regino iz Prüma je ok. leta 906 zahteval sodno dokazanje impotence, kar je v praksi najbolj otežilo razvezovanje.³⁶ Priporočalo se je, da se mora pobožen, vzdržen in v božjo voljo vdan kristjan enostavno sprijazni s takim udarcem, kot je neplodnost, ter se odpovedati spolnemu življenju. Zato se pobožni cesar Henrik II. ni hotel ločiti od prav tako zelo pobožne, a neplodne žene Kunigunde, čeprav je vedel, da bo zaradi tega po njegovi smrti (1024) cesarski naslov prešel v salijsko dinastijo.³⁷ Papež Aleksander II. (1061–1073) nekaj desetletij kasneje ni več dovolil ločitve devetnajstletnemu cesarju Henriku IV. od žene Berte (por. od 1066), ki je trdil, da z njo ne more občevati. Cesar je menil, da je zadeva enostavna, saj zakon še ni bil konzumiran. Temu so pritrjevali nemški škofje. Ker pa je zadeva prišla v Rim, ki je bil že nekaj časa sprt s cesarjem, dovoljenja za razvezo ni bilo. Najbrž tudi, ker se je cesar pritožil precej po poroki, malo pa tudi zaradi poznejšega rojstva sina Henrika V.³⁸ Seveda so se posamezniki kljub prepovedim še naprej ločevali brez cerkvenih dovoljenj in le na podlagi (namišljenih) konzumacijsko-prokreacijskih ovir: francoski kralj Filip I. (1052–1108) se od prve žene Berte Frizijske, s katero se je poročil leta 1071, ni upal ločiti kar devet let, kolikor je čakala na prvega otroka, prestolonaslednika Ludvika VI. Brez cerkvenega dovoljenja pa je Berto po rojenih petih otrocih nagnal leta 1092, ko se je zaljubil in ugrabil že poročeno Bertrado. Za izgovor je izrabil dejstvo, da je Berta predebela, pravi vzrok pa je bil v tem, da je hotel dobiti potomce, druga žena pa je bila tudi politično zanimivejša. Zaradi bigamije, prešuštva in krvoskrunstva je papež leta 1094 par izobčil.³⁹

Številna cerkvenopravna določila je v letih 1008–1012 uredil wormski škof Burkhard v dotlej najobsežnejši zbirki *Decretum*. Z njim in očetom sholastičnega nauka o zakonski zvezi Ivom iz Chartresa je impotenca postala prvovrsten kanonični in nato sholastični problem, saj je bila bistvo nasprotja med staro konzumacijsko in novo konsenzualno doktrino.⁴⁰ Že ok. leta 1130 je Hugo, opat pariškega samostana sv. Viktorja, brez obotavljanja zapisal: »*Matrimonium non facit coitus, sed consensus.*«⁴¹ V delih *Decretum* in *Panormia* iz let 1093–1096 je Ivo poudaril nerazrešljivost in duhovnost zakonske zveze ter še utemeljil prepoved užitka (orgazma). Pri Ivu se prvič pojavi termin *impotentia coeundi*. Priznal pa je starejša mnenja, da se v primeru spolne nesposobnosti enega partnerja, zdravi lahko poroči v drugo, prizadeti pa ne.⁴² Pomembna sta bila člena glede preizkusa impotence (če zakon zaradi moževe nesposobnosti dve leti po poroki ni konzumiran, lahko žena brez nevarnosti izgube dote odslovi moža) ter ženske nesposobnosti izpolnjevanja zakonskega dolga (mož lahko vzame drugo).⁴³

Največ dekretov in dekretalov je pol stoletja pozneje zbral in komentiral magister Gratian.⁴⁴ Njegova zasluga je vzpostavitev koherentne teološke konstrukcije sklenitve, veljavnosti in trajnosti zakonske zveze, ki je bila bistveno drugačna od tradicionalnih posvetnih predstav. Gratian je imel monogamno zvezo moškega in ženske za del naravnega prava, ki ga določa Bog. Zvezi dajejo veljavnost (rimsko-pravna) konsenzualna (zaročna) namera (*matrimonium initiatum*), priče in konzumacija (*matrimonium perfectum* ali *consumatum*). Gratian je bil strpen do plemiško-galikanističnih konzumacijskih teorij, saj

36 PL 132, *De ecclesiasticis disciplinis et religione Christiana*, lib. II. c. 242.

37 DUBY 1987, 41–42; TRE 9, 330 sl.; HRG 1, 833–835; DINZELBACHER 1994, 50–72.

38 FREISEN 1893, 337.

39 DUBY 1987, 7 sl. in passim.

40 Burkhardovi členi o impotenci so v: PL 140, *Decretum*, lib. IX cc. 28 in 40–44; prim. tudi LÖFFLER 1958, 302–303.

41 PL 132, *De B. Mariae Virginitate libellus epistolaris*, c. I (stolpec 858). Prim. LÖFFLER 1958, 358 sl.

42 PL 161, *Decretum* in *Panormia*, passim. Prim. BRUNDAGE 1996, 200–204.

43 PL 161, *Decretum*, lib. VIII c. 78 in 79. Druge določbe o impotenci in sterilnosti so v isti knjigi v cc. 78–86, 166, 178–182, 194, 238, 254, 265. O Ivovi vlogi za definicijo zakonske zveze gl. DUBY 1987, 115–130.

44 PLÖCHL 1935 (o impotenci str. 66–71); KUŠEJ 1927, 110–117; JOYCE 1934, 210 sl.; DUBY 1987, 122 sl.

je menil, da se nekonzumiran zakon pod določenimi pogoji lahko razveže. Tega pa ni mogoče storiti s konzumiranim, tudi če v njem pride do impotenčnih ovir; po naukih pariške univerze je namreč že verbalni konsenz za sedanost (*sponsalia de praesenti*) pomenil vzpostavitev zakonske zveze. Konsenz za prihodnost (*sponsalia de futuro*) je Gratianu pomenil obojestransko zaobljubo dveh oseb v poroko, ki za prevedbo v zakonsko zvezo potrebuje še konzumacijo.⁴⁵

Gratian je kakršno koli moško nesposobnost izpolnjevanja zakonskega dolga imenoval *frigiditas* (ženske oviranosti ni posebej označil). Samo moška težava je bila impotenca zaradi uročenja (*maleficium*). To obliko je prevzel od škofa Hinkmarja, ker je pomenila relativno (*respectiva*) impotenco (nezmožnost občevanja le z določeno osebo). Gratian je odprl vprašanje neplodnosti (*sterilitas*), ki je bilo zanj predvsem ženski problem; usodnejša za zakonsko zvezo je nezmožnost občevanja (*impotentia coeundi*), ki v osnovi ovira smisel in cilj krščanskega zakona, ker prepreči konzumacijo in prokreacijo.⁴⁶ Samo neplodnost ne preprečuje konzumacije in zato ne more biti poročni oziroma zakonski zadržek. Za Gratiana impotenca torej avtomatično ne razdira oziroma izničuje zakonske zveze in ni nujno razdiralni zadržek. Zdravi partner lahko dobi dovoljenje za drugo poroko, le če je zadržek obstajal že pred poroko.⁴⁷ Kot alternativo je tudi Gratian ponudil zakoncem življenje kot »brat in sestra«.⁴⁸ V nekem primeru je analiziral primer moža, ki se mu je potencia povrnila, potem ko se je prva žena že poročila v drugo. Glede moževe zahteve, naj se vrne k njemu, je Gratian menil, naj se drugotna zakona ne razvežeta, prvotna zakonca pa se lahko spet združita po smrti drugotnih partnerjev. V tem primeru gre za relativno impotenco, ki jo je mogoče odpraviti z dobrimi deli, molitvijo in postom. Šele če s tem ni uspeha, naj se zakon razveže, oba zakonca pa poročita z drugima partnerjema. Gratian je še globlje razlikoval obravnavo povrnitve potence: pri naravni impotenci se mora zdravi vrniti k prvemu zakoncu, pri uročenju pa ne.⁴⁹ Pri dokazovanju se je odpovedal božjemu ordalu z ognjem in vodo v korist priseganja sedmih bližnjih sorodnikov ali celo samo dveh.⁵⁰ Glede dokazovanja je seveda poudaril pomen soglasnega priznanja moževih impotenčnih težav s strani obeh zakoncev ter prisodil večjo težo moževim besedam.⁵¹ Ni pa se posvetil preizkusni dobi za impotentni zakon, prav tako ne medicinskemu pregledu impotentneža.⁵²

Gratianovo monumentalno delo ni upoštevalo množice papeških dekretalov, kot zasebno zasnovana zbirka pa tudi ni takoj dobilo papeške avtoritete. Polemika okoli sklenitve in (ne)razvezljivosti zakona ter vloge ženske v odnosu do moža se je zato nadaljevala med Gratianovimi nasledniki.⁵³ Laiki pa so pravniške spore izkoriščali in se zaradi spolnih težav še naprej ločevali brez cerkvenega dovoljenja. Ob tem so izrabljali tudi druge cerkvene zadržke, zlasti zadržek sorodstva. Tega je leta 1153 izkoristil cesar Friderik I., da se je po štirih letih zakona s papeževim dovoljenjem (po nekaterih vesteh šele po preklicu izobčenja) lažje razvezal od prve žene Adele Vohburške, s katero ni imel otrok. Resnici na ljubo

45 FREISEN 1893, 346–347; HELMHOLZ 1974, 26 sl.; VELDTRUP 1988, 25 sl.; BRUNDAGE 1996, 235 sl., 288–289, 376–378; REYNOLDS 2007, 6–7.

46 C. 27 q. 2, C. 32 q. 5 c. 18; C. 33 q. 1 c. 4. Prim. LÖFFLER 1958, 305. Podobno je nekaj let pred njim o frigidnih (moških in ženskah), ki se ne morejo meseno pomešati, menil tudi opat Hugo de St. Victore († 1141) v: PL 176, *Summa sententiarium, Tractatus septimus*, c. XVII. Prim. FREISEN 1893, 338; BRUNDAGE 1996, 236, 243.

47 C. 33 q. 1 c. 1. FREISEN 1893, 338.

48 C. 33 q. 1 c. 2. FREISEN 1893, 337.

49 C. 33 q. 1 c. 2,4. FREISEN 1893, 338–340.

50 C. 27 q. 2 c. 28; gl. tudi C. 2 q. 5 c. 20 in FREISEN 1893, 341–342.

51 C. 33 q. 1 c. 2. FREISEN 1893, 338; LÖFFLER 1958, 338.

52 FREISEN 1893, 342–343. Za pregled: C. 27 q. 1 c. 4,5 in q. 2 c. 29; C. 33 q. 1 c. 1.

53 LÖFFLER 1958, 308 sl.; BRUNDAGE 1996, 278–292; REYNOLDS 2007, 9 sl.

so nekateri kronisti za ločitveni razlog navajali tudi domnevno Adelino prešuštvo. Da je bila najbrž v ozadju res cesaričina neplodnost, priča dejstvo, da se je Frideriku in drugi ženi Beatrici Burgundski rodilo kar deset otrok, o poznejši Adelini usodi – menda se je poročila s cesarskim ministerialom Diethom iz Ravensburga – pa takih vesti ni bilo.⁵⁴

Reševanja temeljnih nasprotij se je končno lotil papež Aleksander III. (1159–1181). Najprej je hotel končati rimsko-galikanska nasprotja glede veljavnosti zakonske zveze. Papež se je odločil za rimsko oziroma Gratianovo tolmačenje, da impotenca ne razveljavlja že konzumiranega zakona, pač pa le dogovorjenega. Impotenca in ženska spolna nesposobnost sta za papeža torej ovira za poroko, ki le zaradi neozdravljivosti dopuščata izničenje, kot je v letih 1170–1071 zapisal v dekretalu škofu v Amiensu. Druga poroka je dopuščena zdravemu zakoncu, za razvezo pa je obvezna uradna sodba.⁵⁵ Njegovemu priporočilu o življenju kot »brat in sestra« se je naklonil papež Lucij III., ki je ok. leta 1181 naročil, naj se zveza ne razdre, če se nekdo, kar se mu sicer ni zdelo verjetno, zavestno poroči z impotentnim.⁵⁶ Papež Klemen III. (1187–1191) je naložil škofom, naj pod grožnjo izobčenja prepovedo parom ločitev, četudi gre za impotenten zakon.⁵⁷ Aleksandrovo tezo o nerazveljivosti konzumiranega zakona so papeži Urban III., Gregor VIII. in Celestin III. zaradi negodovanja laikov in škofov nekoliko omilili. Celestin se je glede dokazovanja impotence s prisegami, sodnim postopkom, vzdržnim sobivanjem in razvezo drugega zakona spet bolj naslonil na Burkharda iz Wormsa in Iva iz Chartresa. Poudaril pa je že znano vsaj triletno skupno bivanje za potrditev naravne frigidnosti in začetek postopka.⁵⁸ Problem določanja te dobe je bil zapleten. Kanonisti so se še stoletja prepirali, kdaj začne teči preizkusna doba: od trenutka, ko se vloži uradna zahteva, od trenutka, ki ga poljubno določi sodišče ali pa od sklenitve zakonske zveze. V novem veku je prevladalo zadnje, skupaj z obvezo, da morata zakonca prej neprekinjeno živeti skupaj vsaj tri leta.⁵⁹

Najpomembnejši papež kanonistične dobe Inocenc III. (1198–1216) pa je spet izpostavil galikanski nauk in absolutni spolni nesposobnosti prisodil razdiralno moč. Za nesposobnega je menil, da je zanj najprimernejši odhod v samostan. Ob ugotovljeni vrnitvi moške potence ali ženske občevalne sposobnosti je menil, naj se drugi zakon razdre, prvotna zakonca pa se morata vrniti drug k drugemu.⁶⁰ V celoti pa se je impotenca v 12. in 13. stoletju razvijala iz ovire, ki preprečuje sklenitev

54 *Chronicon montis Sereni* v: MGH SS XXIII, 149; *Chronicon S. Clementis Mettense* v: MGH SS XXIV, 501; *Burchardi praepositi Urspergensis Chronicon* v: MGH SS rer. Germ. XVI, 26. Prim. Reg. imp. IV/2,1, št. 167.

55 CIC X 4.15.2: (iz naracije) »Poročal si nam (škof, op. D. K.), da se je neka ženska iz tvoje škofije poročila z nekim moškim in nato povedala, da zaradi poškodovanja njegovih genitalij (mod) oziroma skopljenja z njo ni nikoli občeval. Ker je gobavec in je zato zapustil dom in odšel v bolnišnico (*infirmarium*), se je žena vrnila na očetov dom in se hotela poročiti z drugim. Menimo, da se prvi zakon zaradi te *maleficiae* lahko razveljavi in se ženska lahko poroči z drugim.« Gl. tudi CIC X 4.15.3 in X 4.19.3.

56 CIC X 4.15.4.

57 CIC X 4.16.1.

58 CIC X 4.15.5. FREISEN 1893, 349.

59 SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 111 in 112. J. G. Simon je malo pozneje še menil, da začne teči rok od prve zaznave impotence (SIMON 1674, c. VII th. III n. 3).

60 V odgovoru škofu v mestu Auxerre v Franciji iz ok. leta 1206: »Poročal si, da se je neka Odeardis poročila z nekim moškim, vendar z njim ni mogla občevati mnogo let. Tvoj nadduhovnik ti je predlagal poklicati nekaj poštenih in častnih matron iz njene župnije, da bi žensko pregledale, ali je sposobna za *moški objem*. Zaupno so ti poročale, da ženska nikoli ne bo mogla biti mati in žena, ker ji manjka *instrumentum*. Zato si oba razvezal, ženo pa poučil, naj se kje posveti veri in naj bo trajno vzdržna. Možu si dovolil, da si vzame ženo, ki ga bo naredila za očeta. Potem pa se je zgodilo, da je ženska ugotovila, da se je njen *zaklep* odprl. Zavrgla je vzdržnost, ki jo je obljubila, ter se poročila z nekim Viljemom. Zdravniki so namreč ugotovili, da zadržek za občevanje ni bil trajen in so ga mimo božjega čudeža brez nevarnosti za telo odpravili. Zato sedaj odpravljamo prvo rzsodbo o razvezi in obnavljamo prvi zakon, ker zakona

zakona, v zadržek, ki omogoča izničenje zakona; besedi *error* in *impotentia* sta se povezali. Ni šlo več le za izničenje neveljavno sklenjenih zakonskih zvez, pač pa tudi nekonzumiranih zakonov, ki so bili sklenjeni v dobri veri, ne da bi zdravi zakonec vedel za partnerjevo težavo.⁶¹ Šele najpopolnejša zbirka dekretalov (*Liber Extra*) papeža Gregorja IX. (1227–1241) je skupaj z Gratianovimi Dekreti (ti uradno šele od leta 1582) zaokrožila cerkveni zakonik *Corpus iuris canonici*. Impotenca je postala poročna ovira, Aleksandrovo izjemno dovoljenje za razvezo francoskim škofom pa se je razširilo na celotno katoliško Cerkev.⁶² Izjemen pomen spolnih disfunkcij je nakazovalo tudi to, da se je z impotenco v zakonski zvezi tedaj ukvarjal celo vsestranski učenjak Albert Veliki (ok. 1200–1280), ki je definiral razlikovanje frigidnosti in malefičnosti. Prva je v širšem smislu obsegala vsako naravno ali fizično oviro za koitiranje, ne glede na vzrok (kastracija, vaginalna zoženost ipd.). V ožjem smislu je Albertu frigidnost (po Avicennovem nauku) pomenila nesposobnost občevanja zaradi odsotnosti erekcije. Poznal je še druge ovire: *humiditas* jemlje živcem energijo, ki jo zahteva spolni odnos; *caliditas debilis* omogoča združitve, vendar udu hitro vzame moč – zaradi nje moški ne more razdevičiti ženske.⁶³

Zakonski zvezi v celoti se je še bolj izčrpno posvetil Albertov učenec in utemeljitelj sholastike Tomaž Akvinski. Njegovi teoremi so zaokrožili teorijo zakramentalnosti in nerazvezljivosti zakonske zveze. Zanj sta prokreacija in odvrčanje od prešuštvovanja najpomembnejša materialna elementa zakonske zveze. Poročne zadržke je osnoval na dekretalu X 4.15.2, vendar se je bolj kot predhodniki posvetil pomisleku, ali je impotenca sploh lahko absolutni zadržek za veljavnost zakonske zveze, glede na to, da frigidnost to povečini ni. Res pa neopravljena konzumacija izniči zakonsko zvezo, ker zakonski dolg ni poravnan in je zveza pogodba. Ker pa je konsenz poglaviten pogoj za vzpostavitev zakonske zveze, je pomembno, ali je žena že pred poroko vedela za moževo impotentnost; če je, ne more zahtevati izničenja zakona. Starostna impotenca in poroka impotentnih starcev nista razlog za to, saj so starci že zunaj prokreativne dobe. Tudi neplodnost ni razlog, ker je za veljavnost zakonske zveze pomembna le penetracija, ne pa tudi ejakulacija.⁶⁴ Tomaž je obračunal s teologi, ki so dvomili o vplivu hudiča in demonov na spolno moč. Menil pa je, da urok deluje generalno in moškemu onemogoča stike z vsemi ženskami. To je ostala teološka in posvetna kazenska mantra, s čarovniškimi procesi potrjena do 18. stoletja.⁶⁵

O impotenci so se do konca srednjega veka razpisali še Bonaventura, Johannes Andreae, Petrus de Palude, Antonius de Butrio, Nicolaus de Tudeschis, Gabriel Biel idr.⁶⁶ Omeniti velja nauk Johna Duns Scotusa (ok. 1260–1308), da ima tudi naravna impotenca relativni značaj; ta oblika je pogostejša pri ženskah in je lahko trajna. Kljub pravnim in teološkim potankostim (formaliziran je bil preiskovalni in sodni postopek) ter dejstvu, da so od 14. stoletja začele ženske pogojevati sklenitev in trajanje zakona s sposobnostjo partnerja za izpolnjevanje zakonskega dolga, so bili prokreativni problemi na sodiščih odtlej zaznavni, vendar v zakonski problematiki niso prevladovali, čeprav je šlo za razmeroma

z omenjenim Viljemom ne priznavamo in ga razvezujemo. Mož se mora vrniti k njej.« (CIC X 4.15.6). Razvezo je v nekem drugem primeru moževe impotence iz škofije Arras ok. leta 1220 naročil tudi Inocenčev naslednik Honorij III. (CIC X 4.15.7). Gl. LÖFFLER 1958, 313; BRUNDAGE 1996, 338–339.

61 FREISEN 1893, 350–351.

62 LÖFFLER 1958, 363.

63 Prav tam, 314.

64 THOMASUS DE AQUINA, *Summa Theologiae*, Suppl. Q. 58 c. 1. Prim. McLAREN 2007, 32–33.

65 LÖFFLER 1958, 315–316; PALLAVER 1987, 182 in RANKE HEINEMANN 1992, 186–202, 230 sl.

66 LÖFFLER 1958, 316–323.

pogost socialno-medicinski problem.⁶⁷ K temu ni veliko pripomoglo niti to, da je kanonsko pravo rimskopravno normo prokreacijske oziroma konzumacijske nesposobnosti zaneslo v posvetno pravo, glede premoženjskih (dednih) razmerij pa najprej v statute mest z izrazitejšimi ostalinami rimskega prava. V statutih istrskih mest, ki so v 13. in 14. stoletju običajno pravo uskladila z beneškim pravnim redom, je izničenje/ločitev zakona vplivala na določila civilnega oziroma družinskega prava (zlasti glede delitve premoženja in dolgov ter dedovanja). V nekaterih statutih je bilo pri delitvi premoženja med bivšima zakoncema omenjeno (cerkveno) ločevanje (statuti niso razlikovali med ločitvijo in izničenjem zakona) zaradi konzumacijske nesposobnosti.⁶⁸ V praksi tudi to ni povečalo števila impotenčnih procesov. Njihova redkost je bila skoraj obratno sorazmerna s številom kanonskih določil. Posebna ovira je bila, da kljub ugodnemu pravnemu razvoju papeži do Martina V. (1417–1431) niso bili naklonjeni razvezovanju niti dokazanih impotentnih zakoncev, še manj pa odslavljanju neplodnih žensk; za to so si pridržali izključno pravico.⁶⁹

Nizko število procesov zaradi spolne oviranosti je ovirala tudi zahteva za zakončevo soglasje. Moževega priznanja neplodnosti ali impotence že zaradi časti in političnih posledic vsaj v višjih slojih ni bilo mogoče pričakovati, številne pa so bile tudi zlorabe. Javno priznanje uglednega moškega, da je impotenten, je bila taka redkost, da je moral kronist Matija iz Neuenburga podrobno opisati neko izjemo.⁷⁰ Ker je bil v vsakdanjem življenju vpliv cerkvenega prava na laike odvisen od razmerij moči med posvetno oblastjo in rimsko kurijo, je dinastično plemstvo lahko še dolgo zlorabljalo kanonsko pravo in medicino po načelu »trdota je socialna (materialno-statusna) in politična vrednota«. Taka sta bila dva zakona štajersko-avstrijskega vojvode Friderika II. († 1246), oba po uradnih zapisih (kronikah) razveljavljena zaradi ženine neplodnosti, z bizantinsko princeso Sofijo (1226–1229) in nato andeško-meransko princeso Agnes (1229–1243). Bolj kot prva je bila problematična Friderikova druga razveza. Zaradi Agnesine odslovitve leta 1241 je prišlo med Friderikom in tastom do sovražnosti, ker tast ni verjel v hčerkino neplodnost, niti v naključje, da kar dve ženi Frideriku nista dali potomca. Friderikov zaveznik, papež Gregor IX., od katerega si je vojvoda zaradi podpore proti cesarju obetal razumevanje, je umrl kmalu potem, ko je Friderik vložil razvezni zahtevek. Ko je leta 1243 nastopil pontifikat Inocenc IV., se je vojvoda obrnil na salzburško sinodo, ki je zasedala v Brežah na Koroškem.

67 Tako je bil med več sto zakonskimi primeri s področja rimsko-nemškega cesarstva, ki jih je v času pontifikata papeža Kalista III. (1455–1458) obravnavala rimska penitenciarija, v neki drugi zvezi mimogrede omenjen le en primer razveze zaradi impotence, ki pa se je zgodila na škofijskem sodišču v Trieru in ne v Rimu (RPG 3, št. 1772).

68 V statutih mest Buje iz leta 1412 (ZJAČIĆ 1969, c. 81, str. 404), Dvigrad iz druge polovice 14. stoletja (ZJAČIĆ 1962, c. 75, str. 260) in Koper iz leta 1423 (MARGETIĆ 1993, lib. I c. 21, str. 21–22). V drugih statutih ni niti posredne omembe spolne nesposobnosti kot razloga za »ločitev«. V izolskem statutu iz leta 1360 so omenjeni le prešuštvo, duševna bolezen in umor (Kos 2006, lib. II c. 5, str. 196). Glede materialnih posledic ločitve za zakonca po istrskih statutih gl. KOVAČIČ 2004a, 43–44.

69 LÖFFLER 1958, 364. Gl. analizo za nekatere predele Ogrske, Francije, Anglije, Salzburškega ter mesti Regensburg in Augsburg med 14. in 16. stoletjem v: HELMHOLZ 1974, WEIGAND 1981, ERDÖ 1986, TÓTH 1994 in KLAMMER 2004. Prim. FREISEN 1893, 352–364; JOYCE 1934, 383 sl.; BRUNDAGE 1996, 456–458.

70 Šlo je za dogodek, ko je mesto Bern leta 1323 (očitno) zaradi govoric, da je daljni sorodnik Habsburžanov, grof Eberhard II. Kiburški, impotenten – te so sodeč po dikciji Matijevega zapisa izhajale iz umirjenega samskega življenja – z njim sklenilo pogodbo o prenosu lastništva mesteca Thun. Eberhard je Bernčanom prodal mesto pod pogojem, da res ne bo imel potomcev, takoj nato pa ga je dobil nazaj v dosmrtno posest. Čez dve leti pa se je poročil z Anastazijo iz Signaua in imel z njo kar deset otrok. Zato je prišel Thun v roke Bernčanom šele leta 1384, celih sedemindvajset let po Eberhardovi smrti, ko je najbrž umrla žena (živela je še leta 1382), pa čeprav je tedaj še vedno živelo nekaj Eberhardovih otrok in vnukov (MGH SS rer. Germ. N. S. IV, 109, 506; Reg. imp. VII/6, št. 16; za Eberhardovo genealogijo gl. <http://genealogy.euweb.cz/habsburg3.html> [10. 3. 2010]).

Ker ga je ta razvezala brez razprave in ne da bi navedla vzrok, se je Agnes pritožila v Rim. Medtem se je Friderik glede nove poroke že pogajal z nesojenim tretjim tastom, bavarskim vojvodom Otom II. Zaradi krvnega zadržka sta zaročenca do pomladi 1244 čakala na papeško dispenzo. Ko sta jo dobila, je to pomenilo, da je bila Agnesina apelacija zavrnjena. Do tretje poroke nato ni prišlo, ker so se politične konstelacije spremenile in Friderik je leta 1246 padel v bitki z Ogri kot samec. V sodobnem zgodovinospisju se je utrdil sum, da je bila pravi krivec neplodnosti obeh zakonov Friderikova celo prikrita homoseksualnost ali impotentnost, zato je bilo razumljivo Friderikovo zvrčanje krivde na ženo. Tudi javnost je bila skoraj prepričana v Agnesino nedolžnost, saj se je z njo (zaradi politike in velike dediščine) leta 1248 poročil nekdanji Friderikov konkurent, koroški vojvoda Ulrik III. Spanheimski. A tudi vojvoda Ulrik je Agnes nagnal štiri leta pred njeno smrtjo (1259), da se je iz dinastičnih interesov poročil z neko drugo Agnes, pranečakinjo vojvode Friderika.⁷¹

Samovoljni konec nekonzumirane zakonske zveze je v visokih krogih prizadel tudi moža. Tak primer je bila razveljavitev prvega zakona dedinje koroškega vojvode in tirolskega grofa Henrika, Margarete (1318–1369), s princem Janezom Henrikom, sinom češkega kralja Janeza.⁷² Šlo je za politično intrigo, kako s pomočjo (izmišljene?) Janezove impotence, ki pa najbrž ni bila nič drugega kot njegovo grobo vladanje na Tirolskem, dobiti izgovor za zamenjavo politično neprimernega moža. V tirolski tradiciji se je sum v Janezovo posteljno nesposobnost spremenil v dejstvo, češ da ga je Margareta nagnala, ker »ni hotel biti moški«, kot je konec 15. stoletja zapisal kronist Jakob Unrest. Take očitke o spolni neaktivnosti je po svoje zanikal sodobni in razgledani kronist Matija iz Neuenburga z besedami, da je Janez »na pol divjaško nadlegoval (posiljeval?) svojo ženo«.⁷³ Te besede namigujejo celo na Janezovo homoseksualnost, razen če ne gre le za naknadno demoniziranje spodletele zakonske zveze. Bajne lepa Margareta je namreč v luksemburški in cerkveni antipropagandi dobila podobo spolne razuzdanke s slabšalnim vzdevkom *Maultasch*; izročilo ji je dosodilo celo zelo grdo zunanost in notranost. Margareta se je leta 1341 povezala z bavarskimi Wittelsbachi ter Janeza Henrika in Čeha pregnala iz dežele. Kljub politično upravičenemu razlogu razveza ni bila v sozvočju s kanonskim pravom. Z Wittelsbachi in cesarjem Ludvikom IV. sprti papež Benedikt XII. je Margareto prek oglejskega patriarha že leta 1341 opozoril, da mora spet zaživeti z možem. V nasprotnem primeru bo njena poroka s cesarjevim sinom Ludvikom Brandenburškim neveljavna, oba pa bosta izobčena.⁷⁴ Mož se je medtem zatekel k oglejskemu patriarhu Bertrandu v Videm, nekaj časa snoval vrnitev, nato pa se le odpovedal ženi in Tirolski. Margareta se je zatekla po zaščito k bodočemu tastu, ki se je za nasvet, kako obiti kanonsko pravo, obrnil na učenjaka Marsilija iz Padove in Viljema iz Ockhama. Ko sta mu zagotovila, da je to mogoče,⁷⁵ je cesar marca 1342 »*coram nobis in iudicio per experimenta sufficientia et testimonia ad haec necessaria*« razsodil, da je Janez Henrik brez dvoma bil in bo (zaradi »malefične impotence«) nesposoben »*ad copulam carnalem*«, zaradi česar je Margareta še vedno devica, nato pa kar sam razglasil ločitev. Margareta

71 LECHNER 1985, 213, 292–293.

72 Margareto je oče že leta 1330 poročil s štiri leta mlajšim Janezom Henrikom, ki je od petega leta živel na tirolskem dvoru. Po smrti grofa Henrika leta 1335 so se vmešali v boj za dediščino bavarski Wittelsbachi in Habsburžani. Koroško je cesar Ludvik prisodil Habsburžanom, Tirolsko pa pridržal zase. Toda Tirolsko sta sedemnajstletnica in trinajstletnik s podporo prebivalstva in čeških čet le uspela obdržati, Koroške pa ne. V naslednjih letih je prišlo do sporov med domačini in Čehi, ki so Margareto odrivali od vladanja (TIROL 1990, 442–448).

73 MGH SS rer. Germ. N. S. IV, 383.

74 LANG 1903, št. 280 (str. 232).

75 V drugi knjigi gl. poglavje Zakaj in kako sodelovati?

in Ludvik sta se poročila že februarja 1342,⁷⁶ a so njuno zvezo papeški delegati potrdili in mimogrede dispenzirali od 3. stopnje krvnega sorodstva šele leta 1359 po pomiritvi med papežem Inocencem VI. in cesarjem Karlom IV.⁷⁷ Še bolj grob primer izrabe prava je bila leta 1497 ločitev Lukrecije Borgia z Giovannijem Sforzo. Zakon je iz posvetnih razlogov izničil njen oče, papež Aleksander VI., ker baje cela tri leta ni prišlo do konzumacije. Giovanni v to ni privolil (že zaradi visoke dote), a je odklonil dokazovanje svoje moškosti pred papeškim legatom. Tako je komisija odločila, da je Lukrecija še vedno devica, ker zakon ni bil konzumiran. Dejstva, da je Sforzeva prva žena Magdalena Gonzaga leta 1489 umrla med porodom, da je imel po nekaterih namigih Sforza nezakonske otroke ter da je bila Lukrecija ob poroki leta 1492 stara šele 13 let, ob ločitvi pa že noseča (z bratom Cesarejem?), ni vplivalo na »sodno« odločitev. Čez nekaj let se je Giovanni še tretjič poročil in dobil sina ...⁷⁸

Posvetni koncept poroke, ki je skoraj tisočletje izpostavljal konzumacijo za obstoj zakonske zveze, je šele v 14. stoletju na praktični ravni podlegel konsenzualnemu načelu. To je še dandanes v večini državnih zakonikov, ne le v katoliškem kanonskem pravu, eden glavnih pogojev za vzpostavitev in veljavnost zakonske zveze.⁷⁹ Celo dinasti so zaradi višjih ciljev včasih obšli konzumacijo. Tak primer je bila poroka Katarine, hčerke cesarja Karla IV. in vdove avstrijskega vojvoda Rudolfa IV. († 1365). Leta 1366 jo je brat po dolgem pregovarjanju le pripravil, da se je poročila z vojvodo Otom V. Wittelsbachom. Cesar si je namreč hotel z dedovanjem zagotoviti svakovo deželo Brandenburg, saj je slutil, da je sestra neplodna; že z Rudolfom namreč ni imela otrok. Zelo pobožni Katarini bi bil sicer ljubši Rudolfov brat Albreht III., ki se je še leta 1365 nameraval poročiti z ogrsko princeso, a se ta zaradi zadržka prve stopnje svaštva ni mogla in hotela poročiti. Albreht se je v Pragi poročil z njeno sestro Elizabeto na isti dan kot Oto s Katarino. Po poroki pa Katarina z neljubim in moralno oporečnim Otom ni živela v Brandenburgju, pač pa v Pragi in Avstriji, kjer so jo leta 1395 pokopali ob prvem možu v cerkvi sv. Štefana na Dunaju. Zdi se, da njen drugi zakon sploh ni bil konzumiran, kar pa ni motilo cesarja, Ota in javnosti. Na razvezo ni nihče niti pomislil.⁸⁰

H konzumacijsko-konsenzualnim nesporazumom je v naslednjem stoletju prispeval cerkveni razkol, ki je v protestantskih sredinah postavil pod vprašaj koncept nerazvezljivosti. Protestanti so s priznavanjem le popolne razveze relativizirali nerazvezljivost zakonske zveze, zanikali so njeno zakramentalnost ter zmanjšali vlogo cerkvenih sodišč. Razveza in nova poroka protestantom zaradi paradigme, da je vsak zakon mogoče rešiti in popraviti, vseeno nista bili nič bolj dostopni. Tudi impotenca in zakonsko nasilje do 18. stoletja nista bila opravičljiva ločitvena razloga. Navsezadnje je Luter ženam impotentnih mož predlagal, naj imajo otroke z drugimi in s tem rešijo svoje zakone.⁸¹

76 Odlomek v: MC 10, št. 23. Gl. tudi MC 10, št. 142 (odlomek iz kronike Janeza Vetrinjskega), MC 10, št. 146 (papeževo navodilo oglejskemu patriarhu Bertrandu z dne 29. II. 1341), MC 10, št. 153 (sodba cesarja Ludvika z dne 15. 3. 1342). To ločitev kot primer zadržka impotence omenjajo tudi JOYCE 1934, 212–213, PALLAVER 1987, 207–208 in RANKE HEINEMANN 1992, 238.

77 LANG 1906, št. 614a,c,d; LENZENWEGER 1992, št. 235/3,17, 236/3, 237/3,27–29, 238, 283.

78 McLAREN 2007, 36. Lukrecija se je poročila še dvakrat in imela s tretjim možem ferrarskim vojvodo Alfonzom I. d'Estejem več otrok.

79 Tako je tudi v slovenski državni zakonodaji: »Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih« iz leta 2004 (ZAKON 2004: čl. 16–22) zahteva za vzpostavitev zakonske zveze pogoje, ki so enaki pravadnim kanonskim določilom: svobodna volja, polnoletnost, duševna sposobnost, med partnerjema ne sme biti skrbništva, zmote, ustrahovanja, krvnega sorodstva in že obstoječe zakonske zveze. Za stari zakon iz leta 1977 s podobnimi določili gl. komentar v: GEČ-KOROŠEC – KRALJIĆ 2000, 44, 50–58.

80 VELDTRUP 1988, 275 sl.

81 McLAREN 2007, 37; MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 220.

Na zmedo med starimi pravili in protestantskim toleriranjem razvezljivosti je katoliška Cerkev leta 1563 odgovorila z dekretom *Tametsi* s 24. seje tridentinskega koncila. Z njim je še enkrat in tokrat za vselej dogmatizirala nerazvezljivost in zakramentalnost zakona kot božjega dela. Konsenz kot bistvo zakonske zveze pa še vedno ni spremenil ljudskih predstav o veljavnosti poroke in konzumacija je ostala pomemben element zakonske zveze, o čemer bo več govora v nadaljevanju.⁸²

---

82 COUNCIL OF TRENT, Session XXIV, Decree on the Reformation of Marriage, c. 1 (str. 197–198).

KAKO SE JE KALILA IMPOTENCA NA SLOVENSKEM?

ZAČETNI POUČENI

V medicinskem in pravnem smislu nič drugače kot drugod v Evropi. V družbenem smislu pa so opazne nekatere razlike, ki jih je zanesljivo težko razložiti. Prva težava je tehnična. Tako obsežen in dolg, pravno in vsebinsko zapleten primer, kot je bil ursini-blagayski, je bil celo v 18. stoletju posebnost na ljubljanskem škofijskem sodišču pa tudi v marsikateri sosednji škofiji. Če se za srednjeveško dobo še lahko zadovoljimo z razlago, da sodnih spisov in protokolov ni ohranjenih veliko in posledično ni veliko zapisov o pravih o zakonskih zadevah, pa preseneča prazen seznam za 16. stoletje, celo za prva desetletja po tridentinski reformi. V arhivu ljubljanske škofije se matrimonialni spisi v večji meri pojavijo šele s škofom Tomažem Hrenom (po 1597), a primerov spolnih disfunkcij tudi v njih ni. Tudi protokoli patriarhove pisarne, ki so (z nekaj časovnimi luknjami) ohranjeni od 13. stoletja, protokoli cerkvenega sodišča pa od leta 1473, kažejo glede na izjemen ozemeljski obseg škofije zelo majhno število procesov zaradi impotence in drugih spolnih disfunkcij. Podobno velja za slovensko protestantsko cerkev, ki je obvladovala slovensko aristokratsko in meščansko družbo do začetka 17. stoletja, pa čeprav so bili protestantski pravniki v primerih ločevanja zaradi prešuštva in impotence tolerantnejši kot katoliki in so dopuščali razvezo v premoženju že pred smrtjo enega od zakoncev.¹

Suša z zapisi se nadaljuje v baročno 17. stoletje. Primeri razveljavljanja zakonskih zvez zaradi impotence so bili v primerjavi z nekaterimi evropskimi regijami izjemno redki. Priročen izgovor, da je šlo za posledico katoliškega tabuiziranja spolnosti, ki je zakonske spolne zadrege prepuščala spovednikom, ne pa javnosti in sodiščem, ni posrečen. Tedaj je namreč v zahodni in srednji Evropi, torej tudi v katoliških deželah, prišlo do porasta poročne in zakonske svobode; impotencne zadrege so prišle v baročni galantni družbi v vsakdanji govor, poraslo je število cerkvenih in posvetnih zakonskih procesov.² Večina cerkvenih sodnih spisov iz slovenskih dežel pa je še vedno zadevala le enostavne zaročne spore zaradi prelomljene besede, ločitveni zahtevki so praviloma izhajali iz družinskega nasilja in precej manj iz prešuštev.³ Razlogi za umanjek podatkov pred 18. stoletjem zato morda ne tičijo le v sicer okrepljenem občutenju sramu glede spolnosti, ki je postala pomemben del prenoviteljskih moralnih paradigem. V njih so se bili slovenski zakonci morda bolj kot v nekaterih sproščenih okoljih prisiljeni sprijazniti se z neizpolnjenim zakonom in so šele v skrajnem primeru odšli na sodišče.⁴

Večina spolnih nepotešencev se je zavedala, da ima težave s potenco vsaj občasno mnogo moških, v starosti pa skoraj vsakdo,⁵ zato jih ni imela kot zelo usodne za nadaljevanje rodu in krvi. Še posebej, ker se je večina motenj pokazala šele po poroki, pogosto šele po rojstvu otrok. Ker pa je bila večina odraslega prebivalstva neporočena, do sodnega reševanja njihovih spolnih težav praviloma ni moglo priti in zapisov tudi ni bilo. Poleg tega so ljudje vedeli, da impotenca ni nujno absolutna, trajna in neozdravljiva, kar je pogojevalo razveljavitev zakonske zveze. Na sodiščih in s prižnic so prosilke praviloma poslušale poduke, kakršnega je dal leta 1673 ljubljanski generalni vikar Filip Trpin neki ženi,

1 BRAUNEDER 1971, 285.

2 ELIAS 2001, 363 sl.; MCLAREN 2007, 69–70.

3 Tako sodim po pregledu spisov in protokolov ljubljanskega konzistorija in škofijskega urada od leta 1577 do 1776 (NŠAL, Škof. prot., Konz. prot. in KAL).

4 O tem podrobneje v poglavju Rojstvo moderne ljubezenske morale na Slovenskem.

5 Po raziskavi, ki je bila objavljena novembra 2004, v Sloveniji kar vsak peti moški med 20. in 50. letom starosti. Gl. SCHMALE 2003, 91–92.

ki je bila nezadovoljna z impotentnim možem: »Več tisoč krščanskih žensk je neplodnih, pa ostajajo v svojih zakonih, saj – kar je Bog zvezal v legitimen zakon, človek ne sme razvezati.«⁶ Tako je leta 1702 razmišljal tudi Primož Zupan iz okolice Kranja, ko je na ljubljanskem konzistoriju zahteval, naj se žena Gertruda vrne k njemu. Na prvi pogled je šlo za običajno nestrinjanje z begom zakonca od doma, v resnici pa je Primožev problem najgloblje zadeval spolno plat zakonske zveze. Gertruda ga je pred tremi leti po komaj polletnem skupnem življenju, ki pa še ni bil konzumiran, »brez razloga« zapustila in je sedaj v službi pri nekem kmetu na Beli pri Preddvoru.⁷ Zelo verjetno je ženska zapustila moža zaradi moževe spolne prikrajšanosti; če bi ona imela probleme, je Primož najbrž ne bi več hotel nazaj.

Materialistična podstat zakonske zveze je zadevala vse konflikte, ki so vodili k uradnemu koncu zakonske zveze. Dokazana impotenca ali neplodnost sta pomenili udarec po materialnem blagostanju vsaj enega zakonca, čemur se je bilo treba izogniti. Izničenje zakona in ločitev sta zahtevali tudi razdelitev skupnega premoženja in vračanje poročnih daril, kar je bilo zaradi njihove porabe in finančnih zadreg še najtežje od vsega. Še posebej, če je bila žena materialno odvisna od moža ali obratno. O tem je veliko premišljeval in nič skrival mladi Jurij Polimiršek (v njegovem imenu župnik) iz župnije Gornji Grad, ko je leta 1678 pisal ljubljanski škofiji za dovoljenje za poroko s sorodnico. Za motiv oziroma olajševalno okoliščino je navedel, da mu je teta po materini strani, ki je neplodna in ima ostarelega moža, obljubila prepustiti svojo kmetijo, če se poroči s sorodnico. Tu v ospredju ni Jurijeva zgodba, marveč kmečki pragmatizem: neplodne žene mož že zaradi cerkvene prepovedi ni mogel odsloviti. Pa tudi, če bi jo smel, je ni hotel – žena, in ne on, je bila pravna imetnica (dedinja) gospodarstva in z razvezo bi sam izgubil največ. Polimirškovo teto in mnoge druge ženske je torej pred moževo prekinitvijo sobivanja bolj kot pravo varovalo večje osebno premoženje.⁸ Podobno je leta 1673 mislil Gregor Natrej z Iga, ki ni hotel priznati svoje šestnajstletne neprekinjene impotence in nekonzumiranja zakonske zveze s Katarino Cankar. Ta je bila namreč lastnica domače kmetije in ob razvezi, ki bi sledila sodni potrditvi nekonzumacije, bi od doma moral on, ne pa prešuštna žena. Kljub Katarinini prisegi, je generalni vikar podal neformalno priporočilo (ni šlo za pravi sodni proces, marveč za »presojo«), naj zakonca kljub neizpolnjenosti še naprej živita skupaj »kot brat in sestra«.⁹

Medtem ko meščanska in kmečka mikroekonomija nista bili tako zelo odvisni od dedovanja krvne tradicije in družinske časti, je med aristokracijo vladalo drugačno prepričanje. Plemstvo je bilo zelo občutljivo na čast, tudi spolni ugled, in v primerih spolnih težav in moralnih prestopkov ni hotelo prati umazanega perila na sodiščih.¹⁰ Slovensko plemstvo pa je imelo v celotni populaciji zelo majhen delež, še manjši kot je bil v (zahodnih urbanih) sredinah. Po nekem popisu je na Kranjskem leta 1778 živel le 401 polnoleten plemeniti možki. Če k temu dodamo še vsaj toliko plemenitih žensk, ki jih po statusu niso posebej popisali, ter čez prst ocenjeno še trikrat toliko mladoletnih otrok, bi bilo v celotni

6 NŠAL, KAL, fasc. 73, zapisnik z dne 28. 6. 1673.

7 NŠAL, Škof. prot. 22, pp. 226, 231. Zanimivo je, da zakoncev skupaj ni mogoče najti v poročni knjigi preddvorske župnije iz let 1678–1742 (v NŠAL), pač pa je bilo tam vpisanih precej drugih Zupanov in Gertrud. Npr. že 25. 2. 1691 sta se poročila Primož Zupan iz Gorič in Barbara Pleibes s Trstenika. Dne 5. 2. 1698 je kar več primskovskih Zupanov navalilo na ženske; poročili so se: 1. Jernej (sin Nikolaja) Zupan s Primskovega in Gertruda Koznik. 2. Njuna brat in sestra Andrej Zupan in Marina Koznik. 3. Adam Zupan (sin Andreja) in Marina (vdova Matije) Kumar iz Orehovelj. Kateri od teh Zupanov, če sploh kateri, je pravi, ni jasno; časovno in zaradi imena žene še najbolj ustreza Jernej iz leta 1698. Tudi, če v škofijskem protokolu pri zapisu njegovega imena ni prišlo do napake, leto 1698 ustreza Primoževi omembi treh let, ki so minila od poroke. Do poroke pa je lahko prišlo tudi v kaki drugi (nevestini) župniji.

8 NŠAL, Škof. prot. 7, p. 123. Podobno menita LE ROY LADURIE 1986, 224–225 in KLAMMER 2004, 134 sl.

9 NŠAL, KAL, fasc. 73, poročilo zaslišanja z dne 28. 6. 1673.

10 MC LAREN 2007, 69–73.

deželni populaciji le ok. 0,6 % domačega plemstva. Res pa je treba k tej številki prišteti še precej plemenitih oseb iz postavke uradništva in »imenitnikov« (tak moški je bil 601) pa tudi častniški zbor; vse to bi ob podobni predpostavki o ženah in otrocih skupaj s plemstvom in v najboljšem primeru še vedno dalo le nekaj več kot 1 % (širokogrudno pa 2 %) populacije.¹¹ Edini večji plemiško-patricijski aglomeraciji sta bili v Kopru (mestni patriciat) in Ljubljani, ki sta kot sedeža škofij premogla tudi cerkveni sodišči. Predvsem plemiški del populacije pa je bil finančno sposoben daljšega sodnega procesiranja zakonskih težav. Toda v 16. stoletju je bilo plemstvo v kontinentalnih deželah pretežno protestantsko in ni hotelo reševati zakonskih grehov in sporov na katoliških cerkvenih sodiščih. O relativni prevladi plemstva (in bogatega meščanstva) v impotenčnih in drugih zakonskih sporih, kot je bila praksa drugod,¹² na Slovenskem zato ne moremo govoriti niti v protestantskem 16. stoletju. In če ni bilo procesov, tudi ni zapisov.

Čeprav tudi plemiške genealogije izkazujejo visoke odstotke zakonov brez otrok,¹³ se je plemstvo težko sprijaznilo s posledicami neplodnosti, saj sta mu prav zaradi tega grozila »izumrtje« rodu in prenos družinske dediščine tja, kamor nihče ni hotel. Poseben status, njegova dednost, večja premoženja in samozavedanje o rodbinskem ugledu je nadgrajevala predstava, da junaški sin nima le očetovega imena in krvi, marveč v svoji osebi fizično in simbolno nadaljuje očetovo življenje.¹⁴ Tako zavezanost rodovni kontinuiteti je v »Trgovčevi povesti« pojasnil celo Geoffrey Chaucer (ok. 1340–1400), ko je skozi usta ostarelega bogatega viteza dejal, da se ne želi poročiti s starejšo žensko, da ne bi njegovega premoženja prevzel tujec.¹⁵ Plemiški imperativ nasledstva in uspeha »hiše«, prenašanje junaštva in časti je bil odvisen od obstoja zakonitih krvnih potomcev. Po telegonični teoriji s konca 17. stoletja so nezakonski otroci iz prešuštnih zvez za vedno skazili vse naslednje potomstvo.¹⁶

Reprodukcijsko-dediščinske težave so spolno omejeni plemenitaši(nje) namesto z razvezovanjem raje reševali z adopcijami in prepustitvami premoženja generativno uspešnejšim najbližnjim sorodnikom. Tako strategijo je ubral tudi Sigmund Anton Jožef Ursini grof Blagay (1686–1755), oče domnevno impotentnega Jošta Antona. S prvo ženo Ano Marijo Elizabeto grofico Herberstein (por. 1711) je imel hčerko Marijo Ano Terezijo in sina Franca Jožefa, ki je umrl že kmalu po rojstvu avgusta 1727; že čez tri mesece se mu je v grobu pridružila štiriintridesetletna mati.¹⁷ Vdovec se je že 5. 4. 1728 poročil s

11 VALENČIČ 1996, 62. Popis iz leta 1762, ki je sicer precej pomanjkljiv, izpričuje na Kranjskem celo samo 348 plemičev, na Goriškem in v Gradiški kar 1.027, na Koroškem 559 in na Štajerskem 858 (PIPP 1934, 201).

12 Veliko procesov je bilo zlasti v Angliji in Franciji (MCLAREN 2007, 69, 73). G. Pallaver ugotavlja, da so v 16. in 17. stoletju na Tirolskem impotenčne zadrege procesirali predvsem razgledani in premožnejši meščani (PALLAVER 1987, 200 sl.).

13 Z. Janeković Römer na primeru Dubrovnik v 14. stoletju ugotavlja kar 19 % zakonov brez otrok, v naslednjem stoletju pa jih je bilo kar 25 %. Toda vzroke za to vidi predvsem v visoki smrtnosti otrok (JANEKOVIĆ RÖMER 1994, 46).

14 Michael Scotus je s krvjo definiral tudi ožja čustvena razmerja med starši in otroki. Na vprašanje, zakaj ljubi oče sina bolj kot mati, si je odgovoril, da zato, ker je očetovo seme odločilno za njegovo rojstvo in je očetu zato bolj podoben. Zakaj starši niso dlje jezni na otroka, kot je lahko ta nanje? Ker je otrok njihovo meso in kri in ne nasprotno. Zakaj ljubijo starši prvega otroka bolj kot vse naslednje? Ker je za njih nekaj res novega. Zakaj edinca ljubijo starši bolj kot drugi več otrok? Ker ne morejo upati na nobenega več. Samospraševanje se nadaljuje, a je vreden omembe le še odgovor na vprašanje, zakaj se zakonci pogosto tako zelo ljubijo, če pa niso iste krvi? Ker je bil Scotus pristaš humoralne medicine in nauka o temperamentih in ker na erotična čustva znanost v 17. stoletju še ni veliko dala, si je pri odgovoru pomagal z »dejstvom«, da sta si zakonca podobna po temperamentu oziroma po naravi kompleksij (SCOTUS 1689, 417 sl.).

15 »Z njo ni potomstva, še edinca ne; imam že raje, da me pes požre, kot da imetje pride tujcu v roke.« (GEOFFREY CHAUCER, Canterburyjske povesti, 272).

16 DUBY 1987, 28; LEWINSOHN 1961, 195; JANEKOVIĆ RÖMER 1999, 69 sl. in 325 sl.; KOTRULJEVIĆ 1458, 426–427.

17 SCHIVIZ 1905, 30, 186.

Suzano Cecilijo baronico Teuffenbach. Leta 1729 se jima je rodila hči Marija Jožefa Konstanca, čez dve leti še ena Marija Konstanca (ki je kmalu umrla), prvega sina Janeza Nepomuka Ignacija Ksaverja pa sta dočakala aprila 1732.¹⁸ Manj kot petmesečno žalovanje za prvo ženo ni bilo ravno običajno. Sigmunda pa k hitri poroki ni spravila želja po zagotovitvi mačehe edini hčerki Mariji Ani, marveč obsedenost z ohranitvijo imena Ursini-Blagay. Že leta 1719 je namreč umrl senior Ursini-Blagayev, Sigmundov brat Vajkard Leopold (roj. 1673); večino Vajkardovega premoženja pa so dobili drugi sorodniki, ne pa Sigmund.¹⁹ Sigmund je tako 1. 12. 1732 izdelal oporoko,²⁰ v kateri je pod vtisom težko pričakovanega sinovega rojstva in njegove negotove usode posvetil največ prostora ohranitvi rodbinskega imena. V tem ni bil edini, vendar eden redkih, ki so to storili tako podrobno. Določil je, da v primeru, če bi imel sin Janez le hčerke in tudi ne bi bilo več drugih moških Ursini-Blagayev, za njimi vse deduje njihov najstarejši sin (Sigmundov pravnuk), ki pa *mora* prevzeti ime Ursini-Blagay zase in za svoje potomce. Poleg imena mora spet dobiti naslov grofa (če bi se njegova mati poročila nižje, op. D. K.). Če pa tega ne bi mogel ali hotel, naj to storijo njegovi bratje, od drugega najstarejšega navzdol; vse to pa, da bi nekdo le prevzel dedov naziv. Če pa sin Janez ne bo imel otrok in »ne bo propagiral imena Ursini-Blagay«, naj vse deduje hčerka Marija Ana (iz prvega zakona), »za katero upam, da se bo poročila«. Vendar hči obdrži dediščino le do smrti, nato naj jo prevzame njen sin z že omenjenim pogojem o prevzemu imena in grofovstva. In če tudi Marija Ana ne bo imela sinov in sploh ne bo več imena Ursini-Blagay, naj isti pogoji veljajo za drugo hčerko Marijo Jožefo Konstanco. V skrajnem primeru vse prevzame najstarejši sin (ali naslednji mlajši) bratranca (po sestrični strani) Franca Karla grofa Lichtenberga, če bo potem nosil ursini-blagaysko ime. Sigmundov strah se je umirjal, ko so se mu rodili Jošt Anton (1736), neimenovani sin (1738), dvojčka Franc Anton in Ana Cecilija (1739), Kajetan Karel (1739) in Karel Jožef (1743).²¹ Po Sigmundovi smrti 11. 4. 1755 se je najstarejši sin Janez Nepomuk (1732–1810) kot senior in univerzalni dedič takoj podal v iskanje neveste, ki bi z rojstvom sina zagotovila ohranitev dediščine njegovi liniji in sploh Ursini-Blagayem. Že 19. 11. 1755 se je poročil z Marijo Cecilijo baronico Neuhaus, s katero je imel štiri otroke: hčerke so se primožile v rodbine Löwengreif, Attems in Lichtenberg, le sin Jožef Marija Franc (1759–1831) pa je nadaljeval rodbinsko ime. Prastrah pred izumrtjem pa pri Ursini-Blagayih le še ni uplahnil, saj se je tudi Jožef Marija poročil trikrat, otroke pa je imel le s prvo ženo Marijo Auersperg (1764–1787) in drugo ženo Karolino Schluga baronico Rastefeld (1763–1803). Le dva od otrok sta uspela nadaljevati ime Ursini-Blagayev še dve generaciji.²² Ker je imel torej Jožef Marija leta 1766, ob poroki Jošta Antona z Marijo Kajetano Barbo, komaj sedem let, je Jošt Anton v primeru njegove (ne nemogoče) smrti pred poroko celo lahko računal na prevzem rodbinskega seniorata. Zato še toliko lažje razumemo, zakaj se je v letih 1769–1771 tako zelo upiral izničenju svojega zakona z Marijo Kajetano.

18 Prav tam, 71, 72, 338, 408; ADOLPH 2007, 100, 102.

19 Gl. poglavje Poroke med sorodniki.

20 AS, Gr. Jablje, fasc. 6, overovljen delni prepis iz časa po letu 1755; v njem je Sigmund imenovan Seifrid.

21 SCHIVIZ 1905, 190, 338, 353. Vsi razen neimenovanega iz leta 1738 so preživeli otroška leta. L. von Thallóczy od Sigmundovih otrok pozna le nekaj tistih iz drugega zakona – (Marijo Jožefo) Konstanco, Janeza (Nepomuka), Jošta, dvojčka (Franca) Antona in Marijo Cecilijo ter (Kajetana) Karla (THALLÓCZY 1898, rodovno deblo II).

22 SCHIVIZ 1905, 101, 102, 105, 108, 196, 339. Marija Jožef je imel s prvo in drugo ženo po tri otroke, s tretjo, Viljemino Auersperg (1769–1807), pa nobenega. Ime Blagayev je z otroki nadaljeval najmlajši sin Ignacij (1794–1857), čigar sin Ludvik Gregor (1830–1897) je bil zadnji moški Ursini-Blagay (THALLÓCZY 1898, rodovno deblo II).

PRAVNO-MEDICINSKE ZAZNAVE SPOLNOSTI

Po diskurzih o kanonskih pogledih na impotenco ter razlogih o molčanju virov smo spet v ljubljanskem škofijskem dvorcu. Dne 28. 7. 1769 se je začela prva obravnava spora zakoncev Ursini-Blagay, kjer pa je takoj zavladała bojevitejša atmosfera kot v večini drugih zakonskih sporov. Grofica Marija Kajetana namreč kljub ali ravno zaradi svoje mladosti ni pristajala na konvencionalno sprijaznjenostjo z impotentnim možem in si je odločno prizadevala za drugo zakonsko in spolno priložnost. Razumljivo se je njeni vehemenci zoperstavila prizadeta moževa čast. Jošt je tudi brez učenega odvetnika vedel, kaj ogroža njegov zakon, saj je bil pravno solidno izobrazhen. V njegovi knjižnici je bilo še v času tik pred smrtjo leta 1777 nekaj knjig, ki izpričujejo večje zanimanje za pravo: občasno je posegal po *Constitutio criminalis Theresiana*, po *Corpus iuris civilis* in kanonskem priročniku Vitusa Pichlerja *Compendium iuris canonici* (recte: *Candidatus abbreviatus jurisprudentiae sacrae*) ter po znamenitem sodnomedicinskem priročniku Benedikta Carpzova (1595–1666) *Definitiones forenses*. Od teh je bila na zakonskih procesih na ljubljanskem škofijskem sodišču v 18. stoletju velikokrat uporabljena prav Pichlerjeva kompilacija.²³ V življenju pa je pogosto tako, da večje znanje prinese več zapletov in morda je bila prav zaradi Joštovega znanja možnost »civiliziranega« razhoda zakoncev Ursini-Blagay še bolj otežena.

Po preizkušeni taktiki, da je najboljša obramba odločen napad, je Marija z odvetnikom takoj udarila s težkim topništvo: njun zakon je od poroke (22. 5. 1766) naprej *frigidae naturae* in napovedala še bolj neprijetno nadaljevanje, da mož ni nikoli penetriral v njo (*in vas*), niti ni ejakuliral semena kamor koli drugam. Za povečanje sle (*concupiscentia*) je že takoj po poroki brez učinka jemal neka zdravila. Mož je sicer robustne postave, je namigovala na nasprotje med njegovo fizično konstitucijo in zdravim razumom ter spolno omejenostjo, vendar se zaveda, da ne zmore koitirati, pa če si še tako želi. Po zadnjem neuspešnem poskusu (pred majem 1769) je odšel od nje z vzdihom: »Že vidim, da tega nisem sposoben.« Jošt oziroma njegov odvetnik ji je ostro nasprotoval: očitane frigidnosti ne gre ocenjevati kar počez, saj je treba bolj kot na zunanje znake paziti na notranje, ki jih lahko zazna le temeljita in vzajemna sodnomedicinska preiskava.²⁴ V tem se ni motil, je pa elegantno prenesel krivdo za odsotnost spolnosti v zakonu na ženo, češ da ozkost njene nožnice ovira konzumiranje zakona. Temu ugovoru se moramo natančno posvetiti.

Staro pravilo je bilo, da ženska v impotenčnih procesih v njegovi začetni fazi ne more predlagati svojih dokazov, saj je bila predpostavka, da je za nekonzumiranje najprej kriva njena spolna oviranost (razen pri fizični poškodbi moževih genitalij).²⁵ Ženska ozkost in moška impotenca sta bila pandan iz medicinske prakse. Teologi in zdravniki so od 12. stoletja običajno pisali o zožanosti, tj. pretesni nožnici za penetracijo, zlasti pri mladih ženskah. Tako opravičilo je v pravo obveljalo še več kot pol tisočletja.²⁶ Mlajši glosisti so razlikovali naravno od relativne zožanosti (zadnjo povzročijo demoni). Ker je kanonsko pravo možu v prvem primeru dopuščalo izničenje zakona in ponovno poroko,²⁷ je moral Tomaž Akvinski posvariti pred prelahkim razvezovanjem, ker vsaka nesposobnost spolnega

23 AS, Invent., fasc. 7 = šk. 13: lit. B, št. 94, str. 5–6. Kar 1.009 knjig pa so leta 1755 našli popisovalci v očetovi palači v Ljubljani (ŠTUHEC 2009, 255). To je bila na Kranjskem tedaj ena največjih zasebnih knjižnic, ki je bila med drugo svetovno vojno prepeljana v Avstrijo, kjer se je po vojni porazgubila (ADOLPH 2007, 100).

24 Cf. CIC X 4.15.5.

25 PALLAVER 1987, 195.

26 Leta 1758 je tudi Agnes Brezovar ljubljanskemu sodišču pojasnila svojo *arctitudio* in nesposobnost zakonskega življenja z možem Lukom s svojimi komaj osemnajstimi leti (NŠAL, Konz. prot. 1745–1758).

27 CIC X 4.15.6.

občevanja še ne pomeni trajne impotence; naravna impotenca pa je lahkočasna in ozdravljiva. Če nekdo ne more občevati z devico, lahko pa bi z že deflorirano žensko, naj se defloracija žene opravi medicinsko, saj gre za zdravljenje in ne za užitek.²⁸ Razmah preučevanja vseh mogočih konzumacijskih zapletov je bil tudi posledica seznanitve z deli antičnih učenjakov o ginekologiji, urologiji, neplodnosti in moški impotenci.²⁹ Šele v 18. stoletju pa se je spet uveljavila renesančna doktrina, da ženska zožanost in sterilnost nista nujno neozdravljivi napaki, predvsem pa ne sramotni in vedno ne razdirata zakonske zveze.³⁰ Zdravniki so odtlej opozarjali pravnike, naj pred obsojanjem neplodne žene in razveljavitvijo zakonske zveze počakajo, dokler se ne izčrpajo vsa terapevtska sredstva. Le kadar je zožanost absolutno preprečevala prokreacijo, je bila zapečateni večna deviškost; zlasti kadar je šlo za višje politične cilje.³¹

Pravniki so po letu 1563 najraje posegali po novejših kanonskih komentarjih. Tudi na procesu Ursini-Blagay je bilo največkrat citirano obsežno delo Thomasa Sancheza *De sancto matrimonii sacramento disputationum tomi tres* (prvič izdana leta 1605 in številni ponatise do leta 1754). Sanchez je menil, da zakonsko zvezo razdira le trajna impotenca, ker v popolnosti nasprotuje izvajanju zakonskih dolžnosti iz zakonske pogodbe; drugače je z začasno impotenco, ki v prihodnosti dopušča izboljšanje. Kadar pa so bili na tapeti evnuhi, kastrati in spadoni (ti so bili fizično poškodovani), ki so bili celo sposobni občevanja, ne pa zaploditve, jim je bila poroka onemogočena, češ da nimajo »pravega semena«.³² Pravniki so menili, da take osebe k ženskam ženeta le pohota in užitek, ne pa težnja po prokreaciji.³³ Starostne neplodnosti Sanchez ni izenačeval s sposobnostjo za občevanje in odsotnostjo ejakulacije mlajših moških, saj je penetraciji prisojal večjo vlogo. S tem je med vrsticami pravzaprav govoril v korist sicer prepovedanega spolnega užitka. Zato so po njegovem mnenju (enakem prepričanju Tomaža Akvinskega) tudi starejši moški (celo onemogli) pravno sposobni skleniti zakonsko zvezo; pri starkah pa niti tega problema ni bilo, saj »pri njih ni težav s frigidnostjo kot pri starcih, ker so one tiste, ki sprejemajo seme«. Le če je starec tako izčrpan, da ni zmožen občevanja ter ejakuliranja in mu medicina ne more pomagati, ni sposoben za poroko.³⁴ Sanchez je o ženski »ozkosti« menil, da je enaka moški impotenci, če trajno preprečuje sprejetje uda in semena v *vas*. Zato dopušča takojšnjo izničenje zakona, če drugače kot po čudežu ne gre pričakovati izboljšanja. Na drugem mestu je potrdil

28 THOMASUS DE AQUINA, *Summa Theologiae*, Suppl. Q. 58 c. 1. Prim. LÖFFLER 1958, 316–323.

29 LÖFFLER 1958, 305 sl.

30 Tako že Christoph Bruno v delu *Von Unterweisung einer christlicher Frau* (1543), lib. II c. 10 (cf. po: KARTSCHOKE – BEHRENDT 1996, 39).

31 Tako je bila po medicinskem pregledu leta 1581 komaj štirinajstletna princesa Margherita Farnese zaradi popolne zožanosti, nesposobnosti »sprejetja moškega uda« in rojevanja potomcev devetnajstletnemu možu vojvodi Vincenzu I. Gonzagi (tudi njegovo zdravstveno stanje je bilo preverjeno) razvezana in internirana v samostan. Tam je do smrti leta 1643 preživela vse Gonzage iz mantovske veje in po svoje dokazala, da so za svoj biološki konec krivi sami. To v rodbini Gonzaga ni bil edini primer izničenja zakona in ženinega odhoda samostan; to se je zgodilo že prvi ženi Vincenzovega sina Ferdinanda Camilli Faa (1599–1662), ki tudi z drugo ženo Katarino Medici ni imel otrok; tako kot ne tretji Vincenzov (istoimenski) sin z ženo Izabelo Gonzaga iz novellarske veje. Prvi zakon vojvode Federica II. (1500–1540) z Marijo Paleologo pa je papež Klemen VII. zaradi nekonzumiranja razveljavil že kmalu po poroki leta 1517, a je bil zakon nato poveljavljen, spet nekonzumiran in zakonca sta bila neformalno ločena do Marijine smrti leta 1531, ko se je Federico poročil z Marijino sestro Margareto, ki mu je rodila sedem otrok. Primer Franeze – Gonzaga je v zgodovinsko-medicinskem smislu natančneje opisan v: FINUCCI 2007, 390–395.

32 Že Rimljani so poznali pet stopenj moških kastrirancev: *castrati veri* in *spadones* so bili brez obeh ali vsaj enega moda, *thilibam* so moda zmleli, *thlasiam* pa so podvezali semenovod; le *eunuches* so bili še brez penisa (DOLENC 1928, 6–7).

33 RANKE HEINEMANN 1992, 254–255.

34 SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 92 nn. 1–3, 6, 19–26. Opozoriti velja, da gre tu le za vprašanje zadržka za sklenitev poroke, ne pa za izničenje že sklenjenega in nekoč konzumiranega zakona. Prim. BRUNDAGE 1996, 504–505.

veljavnost zakona, če ženska ne more izpolniti zakonske dolžnosti brez nevarnosti za svoje življenje, je pa sposobna občevarja. Zato se ob taki nevarnosti v nasprotju z impotentnim moškim sme ločiti in poročiti z drugim.³⁵

Pol stoletja mlajši pravnik Johann Georg Simon je ob relativiziranju dokončnosti ženske zožanosti opozoril celo na obliko začasne ženske »kastiranosti« v afriških kulturah, kjer zavarujejo dekliško deviškost do poroke tako, da jim kmalu po rojstvu in do poroke zašijejo sramne ustnice.³⁶ Joseph Jakob Plenk, dr. ranocelnštva in poleg vsega drugega še profesor na dunajski medicinsko-kirurški jožefinski akademiji, pa je leta 1788 že trdil, da včasih vendarle lahko pride do oploditve, tudi če seme doseže le njene zunanje dele; zožanost pa se lahko sama odpravi med nosečnostjo ali porodom. Za to trditev je navedel dva primera: van Swietenovo obravnavo neke ženske, poročene s 16 leti (tako kot Marija Kajetana), ki je imela tako ozko nožnico, da »bi vanjo težko vstavil pisalno pero«. Njen mož se je kar enajst let trudil »odpreti pot«, da je le zanosila, čeprav se njena ozkost ni spremenila niti za las. Toda v petem mesecu nosečnosti se je nožnica začela širiti in ženska je srečno rodila v pričakovanem roku. Tudi pri neki drugi ženski bi bilo mogoče spočetka v nožnico le stežka poriniti »srednje debelo pero«; še med sodnim procesom pa ji je zdravnik z neko tinkturo iz encijana pomagal do koitusa.³⁷

Prav medicinske nejasnosti in slučajnosti so v resničnih primerih omogočale možem nedokazano obtoževanje žena o ozkosti, da bi prikrili globlja zakonska nesoglasja in bi jim bilo dovoljeno odsloviti žene. Zaradi medicinske in pravne zapletenosti pa so se možje pogosto zapletali v protislovja, ob tem pa razkrili prava ozadja sporov in sodnikom omogočili zavrnitev razveze. Tak neuspešen proces se je leta 1780 odvil v Celovcu. Jožef Singer, trgovec s soljo, se je hotel ločiti od žene Marije Justine. Na civilnem (deželnem) sodišču v Celovcu sta zakonca že sporazumno razdelila premoženje in izjavila, da želita živeti ločeno. Treba je bilo le še doseči cerkveno ločitev. Najbrž zaradi nevednosti ali pre nagljenosti je Jožef od salzburškega generalnega vikarja v Št. Andražu zahteval, naj mu prizna »trajno ločitev od mize in postelje«. Očitno je mislil na popolno izničenje zakona, s katero bi mu bila omogočena druga poroka. Ker pa se je izrazil v duhu ločitve zakona, ki tega ni omogočala, mu je generalni vikar dovolil le ločitev in zakonca posebej posvaril, da se morata izogibati stikov z drugim spolom, saj nista dobila popolne razveze. Jožefu ni takoj potegnilo, ko pa mu je, je bilo prepozno. Šele čez pol leta je od nadduhovnika v Tinjah zahteval izničenje zakona, tokrat natančno zaradi »ženine impotence« in predlagal ženin pregled pri kirurgu dr. Chedevillu.³⁸ Trdil je, da žena zaradi naravne ozkosti ne more opraviti zakonskega dolga. Marija, ki očitno ni imela nič proti fizični ločitvi, toliko bolj pa proti izničenju zakona in priznanju svoje krivde, si je pri neki babici preskrbela potrdilo o svoji neoporečnosti. Ker je mož podvomil v verodostojnost, je generalni vikar naročil vodilnemu koroškemu zdravniku dr. Francu Sigmundu Niederlu,³⁹ naj izpraša babico o okoliščinah pregleda. Po prevetritvi dejstev je postalo generalnemu vikarju jasno, da mož laže; zavrnil je njegov zahtevek z grožnjo kazni, če bo še naprej zahteval razveljavitev zakona, in mu ukazal, naj ženo vzame nazaj v hišo.⁴⁰

Še bolj zapletene so bile presoje glede *impotentia generandi* (nesposobnost spočetja). V Machiavellijevi

35 SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 92 nn. II, 27, 28, disp. 93 nn. 4 in 8, disp. 99 nn. 15–16. Prim. LÖFFLER 1958, 324 sl.

36 SIMON 1674, c. III th. I n. 19.

37 ZACCIA 1660, lib. III tit. I q. VI nn. 4–8; PLENK 1788, 162–163. Prim. FINUCCI 2007, 386–390.

38 Joseph Chedeville (1721–1792) je prišel v Celovec iz pariške kirurške šole in postal vodilni deželni kirurg (FRICK 1987, 157–159).

39 Niederl (1741–1811) je bil tedaj tudi že profesor babištva na kirurško-medicinskem študiju v Celovcu, od leta 1789 koroški protomedikus, ustanovitelj splošne bolnišnice in vojaški zdravnik (FRICK 1987, 156–157, 169–174).

40 NŠAM, Škof. prot. 13, pp. 79, 203, 215, 229, 254.

»Mandragoli« junaki iščejo vzroke sterilnosti zakoncev v maternici in fizičnih ovirah na ženskih genitalijah, a tudi v slabem moževem semenu. Ko eden od »strokovnjakov« nezadovoljnemu možu z domnevno neplodno ženo pove, da bi bila težava lahko posledica njegove impotence, mož vzroji – kako, jaz impotenten?! Ženi zatrdi, da bi se raje poročil s kmetico, če bi poprej slutil, da bo zakon neploden. Ker je humanizem priznaval kanonska določila, tudi tisto, da se mora celo zdravi partner ukloniti medicini, se mož ukloni zdravljenju domnevne ženine neplodnosti z ljubimcem.⁴¹ Taka, v osnovi Aristotelova reproduktivna teorija je veljala do srede 17. stoletja: ženska je v procesu zaploditve embrija le prejemnica moškega semena, ki je glavni dejavnik, menstrualna kri pa je fetusovo hranilo. Filozofom so nasprotovali zdravniki (Hipokrat, Pitagora, Galen, Epikur, Demokrit), ki so menili, da tudi ženska premore seme (po Hipokratu je vagina ženski penis, ki med koitusom izprazni seme v uterus). Resnici na ljubo je tudi Aristotel poznal neko žensko koitalno tekočino (pri blondinkah je izrazitejša kot pri rjavolaskah!), vendar te tekočine ni enačil s semenom.⁴² Nauk je dobil podporo Tomaža Akvinskega: po njegovem se od moškega pričakuje večja oplojevalna sposobnost. Frigidnost, ki onespособi moškega, se ne prenaša na žensko in frigidni ženski lahko prepreči poroko le zožanost njenega spolnega organa (*arctitudo*); ta se presoja enako kot moška frigidnost. In še Tomažovo priznanje o omejenosti sodišč za presojo moških in ženskih generativnih motenj: kanonska preizkusna doba treh let za ugotovitev trajnosti ali začasnosti impotence je najbrž prekratka.⁴³

Ljudsko zaznavo te »osemenjevalno-posodarske« doktrine je leta 1654 izpričala prisega Tomaža Pevnika iz ljubenske župnije med sodno preiskavo njegovega incesta s snaho: »*Jeft Thomash Pevnik perfeshem, da sem s moiga sina Schimona (pred tem prečrtano: Thomascha) nuefto, prednu je bila njemu porozbena s preshiftuam (pred tem prečrtano: s kurbario) se smeshal inu sem seme moje spustil vnje shensko posodo (podčrtal D. K.), tako mi Bog pomagai inu njega svete euangeli.*«⁴⁴ Seveda je bila izjava delo ljubljanskih škofijskih uradnikov, vendar je morala biti vsebinsko logična tudi neukemu Tomažu. V istem duhu je leta 1673 izzvenela prisega Katarine Cankar: »*Jest Catharina Zankarza perfeshem, da moi moish vse te leta, katere sua vkupai porozbena shiuela, ie skushal moishku oprauillu s mano imeti, ali obenkrat ni mogal suoiga glida notri v mene vpravuiti (podčrtal D. K.) ali moishku seme v me spustiti, de toku nikoli se ni s mano smeshal po sakonski višbi.*«⁴⁵

Osnovne aristoteljanske teze je priznaval tudi Paolo Zacchia (tudi Zacchias, 1584–1659), osebni zdravnik papeža Inocenca X. in sodnomedicinska avtoriteta 17. in prve polovice 18. stoletja. V svojem klasičnem delu *Questiones medico-legales* iz leta 1621 je trdil, da je ustrezna trdota uda nujna in osnovni pogoj oploditve, saj je ta mogoča le z njegovo penetracijo v nožnico oziroma maternico; če se ejakulira mimo vagine ali pa se te ud le dotakne, oploditev ni mogoča. Abotnost drugačnih teorij je

41 TANA HILL 1981, 324–327; Nicolló MACHIAVELLI, *Mandragola*, 123, 125–127; SCHMALE 2003, 67–71, 120–131.

42 ELSÄSSER 1934, 4–5; DE SECRETIS MULIERUM 1678, cc. 1–2 (str. 25 sl.); LÖFFLER 1958, 328–332; McLAREN 2007, 8. V medicinsko-farmaceutskem priročniku *Ein schacz der armen* iz 15. stoletja je nastanek in pomen moškega semena opisan takole: »Naš želodec predela vse, kar pojemo; to gre v žile in iz njih v ledja in se imenuje moško seme, iz katerega vsi prihajamo.« (SKL, Rkp. 4, fol. 43^v). Misel o ženski kot sprejemalki moškega semena je v razglabljanju o spočetju v 12. stoletju razvila že Hildegarda iz Bingna (Hildegard von BINGEN, *Liebe* str. 77 sl.)

43 Thomasus de AQUINA, *Summa Theologiae*, Suppl. Q. 58 c. 1.

44 NŠAL, KAL, fasc. 67, Škof. prot. 1667–1668, vpis z dne 11. 2. 1667. Prisego je generalni vikar Trpin zapisal v protokol šele trinajst let po procesu kot vzorec priseganja v navodilih gornjegrajskemu komisarju za razsojanje. Obrazec se je Trpinu tako zelo vtisnil v spomin, ker je bil leta 1654 zraven kot notar. Z nekaj manjšimi transkripcijskimi napakami je prisego objavil že J. Koruza (KORUZA 1972–1973, 251).

45 V spisu z dne 28. 6. 1673 v: NŠAL, KAL, fasc. 73. Prisego je z nekaj transkripcijskimi napakami, z napačnim datumom 13. 7. 1675 in mnenjem, da je šlo za izjavo pred sodiščem, objavil že J. Koruza (KORUZA 1972–1973, 252).

Zacchia orisal s pobijanjem antičnih bajk o deviških spočetjih Minerve in Marsa ter z Dionizijevem maščevanju Atencem s splošno impotenco.⁴⁶ Posmehoval se je Herodotovim zgodbicam in mnenju arabskega filozofa Averroesa (1126–1198), da je mogoča oploditev med skupnim kopanjem moškega in žene (če se ženska dotakne moškega uda med ejakulacijo).⁴⁷ Z veliko nejevero je navajal zgodbice, da ženska lahko zanosi po stiku z žensko, ki je malo prej občevala, ali da je hči s spontano polucijo med ležanjem v isti postelji oplodil njen oče. Zato ni mogel biti naklonjen traktatom, kakršnega je malo pred letom 1479 napisal mainški stolni župnik Johannes de Wesel o odpravljanju bolezni, ki izvirajo iz razpada sperme menihov, zvezanih popolni vzdržnosti, ter o preventivnem praznjenju njihovih mošenj. Po tej doktrini se morata moško in žensko seme ter menstrualna kri kot vse druge telesne tekočine občasno izločiti iz telesa; moški in ženska predvsem s koitiranjem, delno z medicinsko nadzorovano masturbacijo. Antični učenjaki so menili, da zaradi zadrževanja semena moškega lahko doletijo priapizem, nenormalno intenzivne spontane polucije, včasih celo satiriatizem (bolezensko prizadevanje za občevanje), gonoreja in končno erektilno opešanje. Ženski lahko poleg fizične oviranosti (zožanje) preprečijo koitiranje še *mola matricis* (zastajanje razvoja fetusa), vnetje in absces maternice, srbež in duševne bolezni. Zacchia se je izognil komentiranju nekaterih takih čudaštev, s kritiko pa ni prizanesel niti Tomažu Akvinskemu, češ da njegova trditev o zanositvi, če ženska po občevanju ostane devica, ne drži. Kljub hvalnici moževega prispevka in pomena solidne erekcije pri spočetju, Zacchia ni pozabil omeniti aktivnega ženskega prispevka: ženska ima prav vse organe za »izdelovanje, shranjevanje in ejakulacijo semena«, spočetje pa ni nič drugega kot pomešanje moškega in ženskega semena. S tem je ovrigel Aristotelovo tezo, da oploditev v ničemer ni odvisna od ženske volje.⁴⁸ Vsemu ginekološko-urološkemu racionalizmu navkljub je bil Zacchia le kritik starega, ne pa inovator. Večji korak k priznanju ženske je leta 1651 storil William Harvey, ki je teorijo semena zamenjal z odkritjem vloge ženskega jajčeca. Novo bitje, je trdil inovator, sicer res nastane iz semenske mešanice obeh staršev, a je ženski prispevek z jajčecem pomembnejši.⁴⁹ To je bil zasuk od animakulizma k »semenizmu«, ki je ženskam prisojal tudi pravico do spolnega užitka, ker so njihove genitalije podobno pomembne kot moške.⁵⁰

Zacchia je natančneje opredelil notranje vzroke za reproduktivno oviranost. O tem je prvi sicer razglabljal že sveti Avguštin, ki je povezal impotenco in frigidnost s psihosomatskimi razlogi (nasprotovanje telesa volji in užitku so znaki moške zaslužjenosti s poželenjem), ne pa le s fiziološkimi motnjami, kot so trdili antični zdravniki. Avguštin in cerkveni očetje se pravzaprav niso veliko zanimali za impotenčne težave, marveč za pretirano spolno življenje.⁵¹ Še dlje so šli srednjeveški teologi, denimo Bernard iz Pavie, ki je konec 12. stoletja našel enega od vzrokov v motnjah duševnih moči. Mislil je na konsenzualnost, kakršna je bila zaželena za sklenitev zakonske zveze, vendar kanonsko tedaj še ni prevladala. Huguccio je malo za njim razpravljal o notranji (relativni) ženski impotenci.⁵² Zacchia je menil, da je za moško impotenco lahko kriva ženska, če je preveč grda ali lepa, če ni čista ali pa uporablja premočne dišave.⁵³ Notranje vzroke je iskal tudi pri ženskem čiščenju (menstruaciji),

46 Še več antičnih in srednjeveških primerov impotence in spolnih deviacij pri resničnih osebah ali v mitih omenja J. G. Simon (SIMON 1674, c. II–VII).

47 To prepričanje je bilo živo še konec 17. stoletja (VIGARELLO 1999, 16).

48 DE SECRETIS MULIERUM 1678. c. 1 (str. 31–32); ZACCHIA 1660, lib. III tit. I q. 8 nn. 1–18 in lib. VII tit. III q. I nn. 17–34. O župniku Weselu in njegovem traktatu gl. ELSÄSSER 1934, 3 sl.

49 LEWINSOHN 1961, 188–196; BORISOV 1985, 185–196; RANKE HEINEMANN 1992, 175.

50 MCLAREN 2007, 87–89.

51 BROWN 2007, 517–518; MCLAREN 2007, 7–10, 30.

52 LÖFFLER 1958, 308–309.

53 ZACCHIA 1660, lib. III tit. I q. I nn. 1–30.

ki se začne z ok. 14 leti, ko začne ženska proizvajati seme in je sposobna zanositve oziroma poroke. Moški postane potenten z ok. 12 leti in s 15 leti že razpolaga s semenom ter je primeren za poroko.⁵⁴ Avtor še v novem veku popularnega dela »*De secretis mulierum libellus*« iz 14. stoletja,⁵⁵ ki je bilo kasneje napačno pripisovano Albertu Velikemu in celo Aristotelu, je zapisal, da traja menstrualna oziroma plodna doba med 13. in 50. letom, potem pa ženska nima več menstruacije, pa še maternica se ji skrči in ne pripušča več moškega semena.⁵⁶ Bolj populistično, a ne napačno, je začetek spolnega življenja ocenil Michael Scotus: fantom se v tistih letih spremeni glas, dekletom poženejo prsi, obojim začno poganjati dlake v osramju, tam, »kjer se razideta stegni«, pa tudi po rokah in nogah, fantom še po licih in pod nosom. Tako kot spomladi požene listje po drevesih in grmovjih, je bil pisec zelo nazoren.⁵⁷ Pri večini modrecev je obveljala moška zgornja starostna meja pri 70 letih, ko nastopi naravna impotenca.⁵⁸ Sanchez in Zacchia sta razlikovala moško impotenco od frigidnosti. Ta nastane, kadar ne pride ne do erekcije ne do ejakulacije. Nekaterim se včasih organ lahko celo dvigne, česar Sanchez ni verjel. Ženska pa je frigidna, če ne more ejakulirati svojega semena. Se pa vseeno lahko poroči, medtem ko moška frigidnost (neplodnost in impotenca) takoj razdre zakonsko zvezo; če je dokazana, celo brez čakanja na tri leta zdravljenja, saj naravna frigidnost ni ozdravljiva.⁵⁹

Noben novoveški cerkveni zdravnik ali pravnik pa se ni posvetil vprašanju, kaj v organskem smislu sploh omogoča erekcijo. Nihče še ni bil pozoren na besede Ambroisa Paréja, zdravnika na francoskem dvoru in anatomu, ki je leta 1585 ugotovil, da erekcijo povzroča dotok krvi, ki je odvisen od moči poželenja. Trditev je leta 1660 dopolnil nizozemski anatom Regnier de Graaf, češ da imajo pri tem vlogo tudi moda.⁶⁰ Stare paradigme so še vedno preglašale lucidno trditev lyonskega zdravnika Louisa de Serresa, da za erektilno impotenco ne more biti kriva ženska. V tem primeru ignoranca ni bila povsem škodljiva, saj je Serres v isti sapi zahteval, da je treba impotentne odstraniti iz javnega življenja.⁶¹ Če bi učenjaki namenili pozornost tej trditvi, bi bila vsaj medicinska obravnava moških spolnih motenj odtelej precej drugačna, če že ne uspešna v večini primerov, pa vsaj tehtnejša. Tako pa se je ob veljavnih medicinskih dognanjih odvetnik Marije Kajetane zavedal, da ima medicina za *sine quam non* popolne prokreacije in spolnega občevanja še vedno le neokrnjenost ženskih generativnih

54 ZACCHIA 1660, lib. III tit. I q. II nn. 1, 14–20.

55 Ljubljanska Semeniška knjižnica je v 18. stoletju razpolagala kar s tremi izvodi (VIDMAR 2012, 253).

56 DE SECRETIS MULIERUM 1678, c. I (str. 43–44). Tudi Kristina Pizanska tega dela zaradi mizoginije in lažnivosti ni pripisovala Aristotelu (Christine de PIZAN, Knjiga o mestu dam, 1. knjiga, pogl. 9 (str. 55).

57 SCOTUS 1689, 369–370.

58 Spodnja meja je ustrezala tisti, ki jo je opredeljevala že mnogo starejša dvorska ideologija: ok. leta 1186 je Andrej Capellanus v delu *De amore* menil, da se dekle pred dvanajstim in fant pred štirinajstim letom nista sposobna ljubiti; celo fanta, mlajšega od osemnajst let, pogosto preveč ovirata sram in mladostna vihravost. Glavna ovira ljubezni je starost: moški po osemdesetem in ženska po petdesetem letu (razlika je posledica dejstva, da ženske hitreje ostarijo, a so tudi prej zrele za ljubezen) fizično nista več sposobna ljubezni, saj nista več sposobna razmnoževanja, pa čeprav se lahko še objemata. Posebna ovira za novo (ne pa staro) ljubezen je slepota, saj je temeljni pogoj ljubezni, da človek vidi svoj objekt poželenja. V starosti tovrstno veselje človeka ne zadovoljuje več toliko kot želja po dobri hrani in pijači (Andreas CAPELLANUS, *Liebe*, 57–59 oziroma lib. I c. 5 ter 217 oziroma lib. I c. 8). Baročni pravnik J. G. Simon si ni mogel kaj, da ne bi našel izjem v judovski tradiciji: Judov sin Farez je zaplodil sina Efrona pri devetih letih, prav tako Jefra hčerko, Haran pa Lotu že pri osmih. Dalje: Salomon Robo pri desetih letih, kralj Ahaz pa v enajstem letu Ezekijo (SIMON 1674, c. VI th. V nn. 4–5). Stara zaveza o tem ne ve nič.

59 ZACCHIA 1660, lib. III tit. I q. II n. 10 in q. V nn. 2–43; SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 107 nn. 1. Tudi v geslu »Unvermögen« v leksikonu J. H. Zedlerja je poudarjeno, da moška impotenca ne pomeni le odsotnosti erekcije, marveč tudi ejakulacije (ZEDLER 1746, 2352–2353).

60 McLAREN 2007, 54, 87.

61 DE SERRES 1625, 93–94.

organov. Joštovi zahtevi po vzajemni medicinski preiskavi, s čimer je hotel prenesti pozornost z njegovih erektilnih težav na problem neplodnosti, se je zato skupaj z mandantko odločno uprl. Ker je Jošt ženi nenehno očital, da prikriva svoje napake z njegovo domnevno notranjo impotenco, je Marija opomnila sodišče, da je impotence vendarle osumljen on in ne ona. Preusmerjanje pozornosti je označila za absurdno tudi s standardno klasifikacijo impotentnosti: mož ne loči med zunanjo in notranjo impotenco. Pri prvi gre za fizično onemogočenost, npr. kastracijo ali podobne vidne ovire za koitus, kar je pri Joštu mogoče in treba preveriti. Vendar mu tega sploh ne očita – njegova nezmožnost je namreč *notranja, trajna in neozdravljiva*, posledica frigidne impotence za penetriranje v *vas foeminum* in ejakuliranja semena vanjo, zato naj se zakon razdre.⁶² Kaj pa bi drugega pomenilo dejstvo, da mož tudi po četrtturnem (golem) ležanju z njo ni nikoli imel erekcije, kaj šele ejakulacije? Le zakaj bi morala biti potemtakem preiskava vzajemna? Kot ustrezen nadomestek medicinski preiskavi je ponudila svojo izjavo in prisego, ki pa je v začetni fazi sodne preiskave dejstev sodišče še ni moglo sprejeti.

Ob nasprotujočih interpretacijah pravno-medicinskih teorij je ljubljansko sodišče leta 1769 moralo stopiti na pot ugotavljanja diagnoze. Nalašč nisem zapisal *resnice*, ker ta nikoli ni bila in ni cilj sodstva in sodišč. Dolg sodni postopek med zakoncema Ursini-Blagay in v drugih podobnih primerih ni bil le posledica predpisane procedure pri ugotavljanju notranje impotence, pač pa tudi cerkvenega stališča, da je še tako slab ali včasih celo nikakršen zakonski seks še vedno boljši kot dobra razveza. In za to se je treba truditi do konca.

K uveljavitvi zahtevka za izničenje zakona je spadala vsaj triletna preizkusna doba od poroke naprej ter materialno dokazanje krivde. Če na to gledamo racionalno, se strinjamo, da ni šlo za protiženske kaprice cerkvenih sodnikov. Ravno taka omejevalna določila še danes poznajo nekatera državna družinska prava, kadar želi ločiti zakon en sam zakonec, drugi pa je proti. V osnovi gre – pa če »liberalcem« zveni še tako staromodno – za tisočletno metodo varovanja družine kot jedrne družbene celice. Eden takih previdnostnih ukrepov je bila od leta 1741 obvezna pritegnitev branilca zakona (*defensor matrimonii*) na cerkvenih sodiščih. V skladu z določili bule papeža Benedikta XIV. je generalni vikar Peer že 14. 7. 1769 za branilca v primeru Ursini-Blagay imenoval škofjskega notarja (in člana konzistorija) in v zakonskem življenju izkušenega dr. Franca Luko Marenika.⁶³ Branilec seveda ni mogel biti nepristranski, saj je zaradi poslanstva nujno deloval v prid stranke, ki se ni hotela razvezati. Vsaj v impotenčnih pravadah je bil to običajno mož in tako je bilo tudi Marenikovo delovanje. Že na tej obravnavi je bistro rezoniral, da je prepir o preiskavi enega ali obeh zakoncev predvsem proceduralne narave, saj je žena zahtevala mnenje sodišča kot vmesno razsodbo, mož pa popolni zdravniški pregled obeh zakoncev. Nato je vključil v mnenje moževo zahtevo, naj sodišče imenuje zdravniški konzilij za oba zakonca, kar zahteva citirano pravo.⁶⁴ Vendar pa Marenik v vsem ni sledil Joštovi zahtevi, naj gre le za preiskavo (*inspectio*), marveč je izpostavil nujnost celovitega mnenja zdravniškega konzilija. Tako bo ugotovljeno, je dejal, ali gre za notranjo impotenco ali ozkost. Sploh pa primer presega zmožnost zasebne razsodbe in je mučen za obe strani. Ugotoviti je torej treba, ali v vseh treh letih zakona res ni bilo spolnih odnosov, ali je impotenca začasna ali trajna oziroma notranja ali zunanja. Le priseganje o tem, kar ponuja žena, ne zadostuje, saj gre za zakrament zakona, ki obstaja, dokler

62 SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 92 nn. 7, 9.

63 Marenik se je leta 1754 poročil z Marijo Viktorijo pl. Milpacher (SCHIVIZ 1905, 161). Leta 1763 mu je papež Klemen XIII. podelil poročno dispenzo za poročni zadržek, kar pomeni, da je šlo tedaj že za drugo Marenikovo poroko (NŠAL, Brevia II, 1763 III. 14., Rim).

64 Cf. CIC X 4.15. Čeprav tu ni govora o konziliju, se je dalo v 18. stoletju kanon tako interpretirati.

neozdravljiva impotenca ni jasno dokazana. V resnici je že dekretal X 4.15.5 zahteval tri leta sobivanja, sodno dokazovanje, priseganje na evangelij in potrditev ženinih izjav s prisegami bližnjih sorodnikov ter seznanitev s posledicami zaradi laganja prič.

Marijina nakana, da naredi procesno bližnjico s prisego, za katero je vedno treba le nekaj besed in malo trša koža za laganje,⁶⁵ ne pa medicinska eksaktnost in resnica, pri sodišču in branilcu zakonske zveze torej ni mogla naleteti na razumevanje. Ukloniti se je morala zamudni preiskavi, zahtevala pa je, da sodišče konziliju ne predpisuje, kako naj deluje, saj to določa pravo. Po opravljenem delu, naj zdravniki izdajo spričevalo. In ko bo, to je bila prepričana, mož tudi zdravniško spoznan za impotentnega, naj bo takoj razglašen za takega. Sodišče je sprejelo branilčevo priporočilo, nekako preslišalo Marijino poučevanje in prekinilo obravnavo. Marijino nasprotovanje izpostavitvi svojega telesa preiskavi je bilo v pravnem smislu pričakovano. Nekaj razlogov je tičalo tudi v bojazni, da bi notranja impotenca, za katero medicina ni mogla najti vzroka, Jošta morda celo odvezala krivde. Mož je namreč zahteval, naj preiskava teče po kanonskem pravu, njegov odvetnik pa je ob tem citiral dekretal X 4.15.5, ki pa ne govori o medicinski preiskavi. O načinu pregleda nesposobnega zakonca, če zanika navedbe partnerja, sta govorila dva druga dekretala (X 4.15.6 in 4.15.7),⁶⁶ ki pa za tožnico nista bila najugodnejša.

NEKATERI PROBLEMI PRAKTIČNE UROLOGIJE IN GINEKOLOGIJE

Preiskovanje naravne moške impotence se je dolga stoletja osredotočalo na posredne dokaze – na ugotavljanje ženske nedotaknjenosti in deviškosti, če od poroke naprej res nikoli ni prišlo do občevanja. Tudi oba, leta 1769 v Ljubljani omenjana papeška dekretala, sta potrjevala večno prakso, da žensko zoženost ali moško impotenco raziščejo »izkušene ženske« (matrone ali babice) oziroma zdravniki (moža). To je bilo lahko za preiskovanke neprijetno: na dan bi lahko prišle intimne skrivnosti, predvsem pa vedno občutljiva predporočna deviškost. Njeno neokrnjenost kot pogoj za razglasitev moževe absolutne, trajne in še pred poroko nastale impotence je zahteval dekretal X 4.15.7. Z drugimi besedami, potrjena deviškost je najboljši pogoj za hitro razvezo v impotenčnem procesu.

Zgodnje- in visokosrednjeveških praktičnih medicinskih načinov ugotavljanja »notranje« moške impotence ne poznamo, pravni pa so v veliki meri sloneli na božjem ordalu in kredulitetnem sopričanju.⁶⁷ Podrobnejše psevdomedicinske preiskave so se zaradi preprečevanja samovoljnega ali prehitrega razvezovanja brez preizkusne dobe uveljavile v 12. stoletju. Najbolj razširjena je bila vizualna preiskava moških in ženskih genitalij, zato vsaj do 15. stoletja preiskovalci impotence sploh niso bili nujno le zdravniki, temveč tudi častni možje in ženske iz istega kraja kot preiskovanec.⁶⁸ Poleg takih in sčasoma še digitalnih pregledov (*visu et tactu*) so se v poznem srednjem veku začeli posluževati (za nas) tudi nekoliko nenavadnih, a toliko bolj stvarnih metod, ki so se razlikovale po škofijah in lokalnih sodnomedicinskih praksah. Richard H. Helmholz navaja primer iz angleškega Yorka iz leta 1433, ko je bilo sedem častnih žensk poslanih k nekemu moškemu, poročenemu z mlado žensko, ki mu je očitala poročno prevaro zaradi pozneje zaznane impotence. Vsaj ena od članic komisije je pred možakarjem odigrala zapeljivko, razkrila prsi, božala njegov ud, ga objemala in poljubljala. Ker se po nekem času ni nič premaknilo, je siromak padel na praktičnem delu izpita (le zavoljo spodobnosti tu ne uporabljam

65 Na izrojenost priseganja je odmevno opozoril reformator prava Cesare Beccaria že leta 1764 (BECCARIA 2002, 87).

66 Je pa o tem: SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 107 n. 1.

67 LÖFFLER 1958, 340 sl. z navedenimi avtorji.

68 Tako prakso potrjujejo ilustracije razkošnejših izvodov kanonskih in medicinskih del (MCLAREN 2007, 34).

termina ustni izpit), zakon pa je bil razveljavljen. Ker so se tožnice pritoževale nad nesposobnostjo preiskovalcev pri preiskavah mož, je prišlo v Italiji in Franciji med 15. in 17. stoletjem do novega vala (predvsem za nas) šokantnih preiskav, kjer so morali možje praktično dokazovati spolno sposobnost. Mož je, denimo, moral nekaj dni oziroma noči spati z ženo v prisotnosti določene verodostojne ženske. Pri tem pa je kajpak zlahka prišlo do zlorab(e) inšpektorice. V Benetkah je leta 1470 neki mož pod nadzorom prič dokazoval moškost z dvema prostitutkama. Taka izraba deklet v srednjem veku med aristokracijo ni bila nenavadno sredstvo niti za pomoč pri zdravljenju impotence. Ko je francoski kralj Ludvik VII. (1120–1180), tisti, od katerega se je leta 1152 škandalozno razvezala radoživa prva žena Eleonora Akvitanska in še istega leta drugemu možu, angleškemu kralju Henriku II., mimogrede prinesla za doto pol Francije, po neki daljši vojaški kampanji prišel domov, ni mogel občevati s svojo tretjo ženo Adelo. Zdravniki so mu s cerkvenim dovoljenjem hoteli poslati v posteljo mlado dekle, a je odklonil pomoč. Tako ekstremne metode so bile v 17. stoletju že obravnavane kot neprimerne, celo neumne, čeprav je bilo v Franciji in Angliji še v prvi polovici 18. stoletja še mogoče zahtevati od moškega, da pred sodniki in zdravniki v največ treh poskusih doseže erekcijo z masturbiranjem.⁶⁹

Sodnomedicinska praksa na Slovenskem ni bila tako skrajna. O diagnostičnih postopkih v srednjem veku ni podatkov, najbrž pa so se izvedenci tako kot drugod najprej osredotočili na zunanje znake. O tem priča rokopis *Ein schacz der armen* iz konca 15. stoletja, ki ga je leta 1521 za svojo knjižnico v Vidmu (Udine) kupil starološki graščak Viljem pl. Rasp.⁷⁰ Pregled moških sposobnosti je »Zakladnica« najprej usmerila k primerni velikosti in nepoškodovanosti moškega organa: če je zelo kratek in nima rodilne moči, pravo uči, da (ni zadovoljiv in) naj tedaj pride do ločitve. Čeprav je ljudska medicina še dolgo mislila, da ima tudi moški maternico, saj so tudi moški nekoč lahko rojevali (*sic!*),⁷¹ pa elementarnega pogoja pri presojanju normalnosti penisa (velikost) ni bilo mogoče obiti. O tem so si bili enotni tudi praktični zdravniki, na primer dolenski rojak Janez Krstnik Gosjak, ki je v leta 1662 objavljeni prvi »slovenski« samostojni ginekološki razpravi *Observationes circa morbos mulierum* začel opis diagnosticiranja neplodnosti neke ženske ravno z ugotavljanjem normalnosti uda njenega moža.⁷² Izobraženi ljubljanski škofijski sodniki, ki so si leta 1654 sami ogledali *membrum virile* Simona Pevnika, so poudarili, da je tako majhen kot pri triletnem otroku in je brez mod in kože; namesto tega ima v predelu genitalij otekline (*tumor*), ki sega do srede trebuha.⁷³ Tudi Andrej Steinacher, padar in kirurg v Šentvidu pri Stični, ki je leta 1659 po naročilu arhidiakonalnega konzistorija v Stični iz istega razloga pregledal Tomaža Goršeta, je s strokovno avtoriteto lahko naznanil le, da je Tomažev ud »von ganz kblainer proportion«.⁷⁴ Ali pa ljubljanska kirurga Frančišek Scheden in Janez Adam Fanton, ki sta leta 1733 po pregledu Matije Habiča izjavila, da možak je in bo popolnoma

69 LÖFFLER 1958, 350 sl.; ERDÖ 1986, 265–266; HELMHOLZ 1974, 88–89; RUGGIERO 1985, 146–147; WEIGAND 1981, 234–237 (z literaturo); STONE 1993, 134–135; BRUNDAGE 1996, 457; BRUNNER 1999, 246–247, 256; PERNOUD 1995, 78 sl.; McLAREN 2007, 73; SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 109 n. 5.

70 SKL, Rkp. 4; paleografsko-kodikološki opis je v: Kos 1931, št. 83, str. 128–137 (omenjen je tudi v: SBL 3, 32).

71 MÖDERNDORFER 1964, 299.

72 »Si enim fuisset ita exiguus, ut semen in uterum effundere non sufficisset, vel adeo grandis, ut ægre ab utero fuisset admissus; sterilitatem ex parte maris ortam confirmasset.« Ker pa je bil penis normalen in se je zakoncema nekoč že rodil sin, je z naslonitvijo na Hipokrata zaključil, da ženino neplodnost sproža nek notranji, naravni ali umetni vzrok (GOSSIAK 1662, 98–99).

73 NŠAL, KAL, fasc. 41, št. 7, zapisnik obravnave z dne 7. 2. 1654.

74 NŠAL, KAL, fasc. 55, št. 60.

nezmožen zadevnih opravil.⁷⁵ Posledično so bili vsi trije proglašeni za nezmožne občevanja in pravega, popolnega zakonskega življenja (tega izrecno le Pevnik).

Pri poročenih moških se je sodna medicina na naslednji postaji posvetila končnim posledicam spolne nesposobnosti – ugotavljanju nedotaknjenosti njihovih žena. V poglavju *Nota signa corrupti-onis hec sunt* omenjene Raspove »Zakladnice« je govora tudi o presoji ženske dotaknjenosti: *wulva* je razširjena, »*quia membrum virilem est minis magnum et in eptum. Et alim est econverso*«, ker ima ženska razširjeno, da mož z njo občuje brez bolečin. Bolečina pa izhaja iz kože v vulvi, ki se imenuje *ymen*. Če je ženska že občevala, nadaljuje avtor, kožica ni več vidna; le dokler je cela, je ženska še devica. Ob nedotaknjenosti je vulva ozka in zato žensko ob oskrunjenju kože zaboli. Drugo znamenje omadeževane vulve je njena odprtost.⁷⁶ Avtor je v poglavju *Virginitatem cognosce ita* predlagal še bolj domišljajske detekcije deviškosti: »*Vide in manu mulieris ieiuno eius stomacho; si habuit lineas gratiles et pallidas, tunc est virgo. Sed si fuerint late et rubeae vel fracte, tunc infallibiliter est corrupta et non est virgo.*« Podobno glede ugotavljanja nosečnosti: če ima ženska v glavi velike vene, velike oči in obrvi, če je bleda, ne more hoditi, pač pa želi sedeti, gre za znake nosečnosti.⁷⁷ Seveda so ženske v takih okvirjih težko dokazale devištvo, a so ga še vedno lažje hlinile kot moški erekcijo. Zelo praktičen način pa je »Zakladnica« priporočala za odkrivanje neplodnosti pri obeh spolih: »Vzemi dva lonca; enega napolni z ženskim, drugega z moškim urinom. To napravi v latrini (*loco secreto*), kjer ni prehladno ali prevroče. Posodi postavi na desko, ne na tla, in tam naj stojita devet dni. Če so tedaj v urinu dolgi beli deževniki, je to simptom sterilnosti.« Drug preizkus: »Napolni dve vinski posodi s konjskim gnojem in daj nanj ječmen; mož naj urinira v eno, ženska v drugo posodo. Čigar posoda po petih dneh ne vsebuje ječmenovih kalčkov, ta je neploden.«⁷⁸ Le malenkost bolj akademski je bil ugledni dr. Christoph Wirsung, ki je v obsežnem farmakopejskem kompendiju *Ein new Artzney Buch* iz leta 1597⁷⁹ takole opredelil znake ženske neplodnosti: »Če gre za hladne vzroke, je ženska slabo poraščena okoli genitalij, je počasna, bleda, ne sprašuje mnogo po moških; če pa vzroki izhajajo iz njene vroče narave, je kolerična, trmasta, žejna in hrepeni po moških, zelo je poraščena v osramju in ima hiter pulz.« In še en preprost Wirsungov test: »Vrzi v vodo moško in žensko seme; tisti, čigar *spermatum* priplava na površje, je neploden.«⁸⁰ Vse to je bilo le malenkost boljše od ljudskih nauk, ki so iskali vzroke nerodovitnosti v urokih, pregrešnem življenju, vraževerju (npr. če se ženska ob sredah ni česala, če je po poroki vrgla jajce na tla, če je eden od mladoporočencev vrgel v reko motiko ali kramp). To se je ljudem zdelo zelo verjetno, saj je nad neplodnostjo na vrhu bedel sam Bog.⁸¹

75 NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 159–160.

76 SKL, Rkp. 4, fol. 49^r in 49^v.

77 Prav tam, fol. 50^r. V delu *De secretis mulierum* je predlagan enostaven test: deklice naj zaužije prah iz stolčenih rumenih pestičev lilij; če ni več devica, bo nemudoma mokrila. Avtor se ni mogel izogniti simbolnosti testa – lilija je bila namreč simbol deviškosti (DE SECRETIS MULIERUM 1678, c. 9, str. 185–186). Noseči ženski so pripisovali hlad in bolečine v predelu stegen, izrazitejša zardevanja in še vrsto drugih nesmislov; stvarnejša je bila omemba odsotnosti menstruacije (DE SECRETIS MULIERUM 1678, c. 7, str. 173–177).

78 To je bil prastar test, ki se je omenjal tudi v delu *De secretis mulierum* (DE SECRETIS MULIERUM 1678, c. 12, str. 198), v homeopatskih krogih pa se je obdržal do 19. stoletja. Podoben test z urinom in ječmenom, le da bi moral trajati dvanajst dni v hladnem prostoru, je priporočal dr. Christian Franz Paulini v leta 1696 prvič izdanem in leta 1748 ponatisnjem delu *Dreck-Apothecke* (PAULINI 1748, c. XXVI, str. 257).

79 Eden od izvodov tega dela je v 18. stoletju stal tudi na knjižni polici gorenjskega okrožnega glavarja Janeza Nepomuka Antona barona Tauffererja (1723–1786), danes pa je v knjižnici NMS, sign. III 12673.

80 WIRSUNG 1597, Th. III c. 7 oziroma str. 320–326. Wirsung je zapisal še nekaj tovrstnih hitrih testov in ravno tako učinkovitih zdravilnih postopkov.

81 MÖDERNDORFER 1964, 305–306.

Praktični koitalni preizkusi potence pred cerkvenimi organi in pričami so bili teoretično sprejemljivi do uveljavitve tridentinske reforme. Ko so začeli veljati koncilski odloki, v oglejskem patriarhatu na splošni sinodi že leta 1565, v ljubljanski škofiji pa z objavo na gornjegrajski sinodi leta 1604,⁸² na cerkvenih sodiščih ni bilo več mogoče praktično preverjati tožecih strank. Taki preizkusi še posebej niso bili smiselni, če je sodišče posumilo v zamolčana ozadja zahtevka po izničenju zakona. Še naprej pa so bili v rabi na evropskem divjem zahodu, kjer je bila praksa uvajanja koncilskih in papeških odlokov odvisna od trdnosti stikov države in njene Cerkve z Rimom. Francosko Cerkev je v 17. stoletju zaznamoval avtonomističen galikanizem, anglikanska in vse protestantske cerkve pa so bile že od 16. stoletja povsem ločene od Rima. Od katoliških določil so protestantske ločine obdržale le tista, ki jih je vsebovalo predtridentinsko kanonsko pravo.⁸³ Tako so se na Angleškem in Francoskem do začetka 18. stoletja le končale tedaj že hudo sramotne javne preiskave.⁸⁴

Na Slovenskem pa vsaj v drugi polovici 17. stoletja sodnomedicinsko preiskovanje ni več podlegalo niti iracionalnim »zakladničnim preizkusom«, kaj šele izpostavljanju žensk in moških praktičnim izpitom iz potence na sodiščih. Niti detekciji urokov, ki jih je leta 1659 še navajal že omenjeni Tomaž Gorše, ko je poskušal preusmeriti pozornost sodnikov z dokazane majhnosti uda in ženine izjave, da njegovi poskusi konzumacije nikoli niso uspeli, na »začaranost«. Ljubljansko škofijsko sodišče je tudi v impotenci primerih Pevnik leta 1654 in Zibelnik leta 1672⁸⁵ izmed vseh mogočih diagnostičnih dejanj izbralo le najmanj sporen *oculorem inspectionem*; v prvem primeru je šlo le za pregled impotentnega moža brez zdravnikov, saj je bilo že na prvi pogled jasno, da je mladi Pevnik nesposoben za spolno življenje. V drugem primeru pa je zadel pregled tožiteljico in impotence osumljenega moža. Pri njunem pregledu bi po srednjeveški in Sanchezovi doktrini⁸⁶ moralo sodelovati sedem prič – moški za moža, ženske za ženo, a jih toliko ni prišlo na pregled. Beseda babic in starih žensk je bila po splošnem in sodnem prepričanju še enakovredna mnenju zdravnika.⁸⁷ V medicinskem smislu sta zato tudi zakonca Zibelnik prestala le površen pregled, med ugotavljanjem anamneze pa so jima preiskovalci zastavili enaka medicinska in npravstvena vprašanja glede intimnega življenja pred zakonom in med njim. V nasprotju z nauki iz srednjeveških medicinskih in ljudskih »zakladnic« pa vprašanja sploh niso bila naivna. Izvedence je zanimalo, ali sta zakonca Zibelnik v mladosti preživela kako težjo bolezen? Žena je priznala preboletje koz, mož pa razen dezinterije baje ni nikoli resneje bolehal. Nato so se zasliševalci posvetili medicinski klasiki – popolnosti spolnih odnosov in problematiki izliva semena v nožnico. Mož je to odločno potrdil, žena pa je bila ob nasprotovanju njegovim besedam bolj zgovorna: mož si je res velikokrat prizadeval, a je njegov ud prekratek in mlahav; zato vanjo ni nikoli penetriral, niti je ni mogel osemeniti in po štirih letih zakona se je še vedno imela za devico.⁸⁸

Še preden je sodelovanje sodne medicine tudi v civilnem sodstvu uzakonil jožefinski patent o zakonski zvezi (1783) – dokazovanje impotence in »ozkosti« je naložil zdravnikom, kirurgom in

82 MARCUZZI 1910, 218–225, 403–427; KOLAR 1997, 444.

83 Tako npr. J. G. Simon, čigar kompilacija o impotenci in drugih spolnih deviacijah je bila leta 1674 izdana v protestantski Jeni, navaja le pravna določila iz časa pred Lutrom, redka izvorna protestantska teološka dela, mlajše katoliške komentarje (npr. Sancheza, Zacchio) pa le tam, kjer se skladajo s protestantskimi pogledi.

84 McLAREN 2007, 49, 73, 90.

85 Oba primera sta podrobneje predstavljena v poglavju Pollinijevo poročilo ali o zakonskih dolžnostih.

86 SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 113 nn. 10, 21.

87 BORISOV 1995, 16–23. J. G. Simon omenja primer iz protestantskega Württemberga, ko je konzistorij imenoval kar osem matron in tri babice za pregled neke ženske (SIMON 1674, c. VII th. I n. 5).

88 NŠAL, KAL, fasc. 73.

babicam⁸⁹ – sta v avstrijskih deželah ginekologija in babištvo napravila dovolj velik korak za pomoč pri presoji zakonskih sporov z ginekološko-urološkimi zapleti. Že leta 1694 je Ana Katarina Steidler protestirala pri lavantinskem škofu, ker pregled njenega domnevno impotentnega moža ni bil dovolj natančen in je generalni vikar zavrnil zahtevo po razvezi; ženska je najavila uradno pritožbo.⁹⁰ V medicini in kirurgiji izvedene osebe so na Koroškem že v prvi polovici 18. stoletja izvajale temeljite uradne preiskave ženske zoženosti in impotence: ob očitkih Marije Viktorije Mölzer glede *impotentiae coeundi* moža Janeza Rudolfa je leta 1736 tinjski nadduhovnik Franc Dreer naročil pregled, ki so ga opravili zdravniki in kirurgi. Njihovo poročilo je bilo za lavantinskega generalnega vikarja dovolj tehtno, da je moža proglasil za trajno in popolno impotentnega ter izničil zakon.⁹¹ Enako je bilo na Kranjskem: v primeru Tratar in Golej se je ljubljanski konzistorij leta 1736 glede domnevne ženine ozkosti zanesel na pregled dveh babic,⁹² Martina Bradaško pa sta leta 1743 na njegovo zahtevo pregledala ugledna ljubljanska zdravnika, dr. Jožef Vidmayer in kirurg Franc Adam Kagerer.⁹³

Takoj po dvorni odredbi leta 1753 je bila v Ljubljani ustanovljena babiška šola in od leta 1758 je tam deloval zasebni anatomski zavod.⁹⁴ Kako sistematično je ljubljansko škofijsko sodišče tedaj že preiskovalo (vsaj) zunanje ženske motnje, govori primer Matije Dobravca, ki ga je konzistorij prvič obravnaval na isti dan (28. 7. 1769) kot zadevo Ursini-Blagay. Matija je hotel izničenje zakona z ženo Marijo (roj. Stare) zaradi njene *arctitudinis*. Trdil je, da je ženin organ zanj preozek in ne omogoča normalnega skupnega življenja. Za ženo je zahteval zdravniški pregled in predlagal za inšpektorja mag. kirurgije in porodništva Frančiška Klopsteina ter asistenco dveh izurjenih babic. Klopstein, ki ga je v Ljubljano poslal reformator avstrijskega zdravstva baron Gerhard van Swieten, je bil v letih 1753–1774 kot prvi vodja tečajev na ljubljanski babiški šoli najbolj kompetenten zdravnik za preiskavo ženskih bolezni na Kranjskem.⁹⁵ Gospa Dobravec je morala zato pristati na pregled in Klopstein jo je v družbi dveh babic pregledal že naslednji dan. Na moževo zahtevo je 20. 10. 1769 konzistoriju posredoval strokovno poročilo, ki je potrdilo ženino naravno oviranost, »ut matrimonium cum eadem nullatenus consumare possit«. Konzistorij je na seji 10. 11. 1769 razsodbo sicer preložil zaradi pridobitve mnenja branilca zakona, nato pa je 16. 2. 1770 zakon zaradi *impedimentum matrimonii diremens* vendarle izničil.⁹⁶

Če primer zakoncev Dobravec vzporedimo z ursini-blagayskim primerom, vidimo, da je bil hitro rešen zaradi lahke medicinske potrditve zunanje oviranosti. Domnevamo lahko celo, da si je mož po splošni navadi neuradno mnenje zdravnika zagotovil že prej in zato tako samozavestno začel proces. Očitno je šlo za sporazum, kot ga je svetovalo kanonsko pravo. Gospa Dobravec se na razpravi namreč

89 Patent je v: AS, Norm., šk. 19, čl. 37–40.

90 NŠAM, Škof. prot. 1, pp. 98–99.

91 NŠAM, Škof. prot. 8, zapisa z dne 12. 6. in 8. 7. 1736. Tudi v tožbi Ane Katarine Stain glede razveljavitve zakonske zveze zaradi moževe impotence sta na zahtevo lavantinskega generalnega vikarja leta 1742 izdelala poročilo dva medicinska strokovnjaka (NŠAM, Škof. prot. 11, zapis z dne 22. 8. 1742).

92 NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 260–261.

93 NŠAL, Konz. prot. 2, p. 672.

94 BORISOV 1985, 233, 253; BORISOV 1995, 23. Ponekod se je ginekološko izobraževanje vzpostavilo nekoliko pozneje: v Celovcu se je začel teoretični pouk kirurgije in babištva leta 1766, praktični pa po letu 1775 (FRICK 1987, 152–153).

95 Za Klopsteinom je leta 1773 prevzel učenje porodništva Baltazar Hacquet (BORISOV 1977, 161–164, 180; BORISOV 1995, 27, 54 sl. in 327 v op. 60).

96 Klopstein je poročal, da je pregled (*ocularis inspectio*) pokazal precejšnje zožanje v predelu osramja (*pudenda*) pa tudi »veliko naravno napako« povečanja sramne kosti (*osium pubis*). Zaradi tega je stisk pri izhodu prehud. Napake po njegovem mnenju ni mogoče odpraviti, tako da za morebiten zarodek sploh ni dovolj prostora (NŠAL, Konz. prot. 3, nepaginirano).

skoraj ni oglašala, strinjala se je s preiskavo in se razveljavitvi zakona ni upirala.⁹⁷ Grof Ursini-Blagay, ki mu na zunaj ni manjkalo nič, pa se tako zlahka ni mislil predati.

KONZILIJ VS. ODVETNIKI

Natančen Joštov zdravniški pregled bi pospešil obvezno triletno skupno bivanje zakoncev, odpravil priseganje⁹⁸ in skrajšal proces. Toda medicinska natančnost v vsem le ni ustrezala nobenemu od zakoncev. Mariji se ni bilo treba bati tehnologije in rezultatov možnega pregleda, pač pa, kot bomo videli v nadaljevanju, ginekološkega pregleda njene deviškosti. Najbrž se je bala tistega, česar še ni mogla utemeljiti – zdravniške (ne)pristranskosti in površnosti. Sodišče pri imenovanju konzilija res ni moglo imeti sreče. Ni šlo za vprašanje kompetentnosti, čeprav bi lahko vsaj za ginekološki del pregleda zadolžili vodilnega ljubljanskega ginekologa Klopsteina, pač pa za notorno dejstvo, da ima konzilij v nejasnih primerih le redko enotno mnenje, kar ni v korist pacientom. Joštu sicer ni grozila nevarnost iz pregovora »veliko zdravnikov, gotova smrt.« Materialno in socialno usodne bi bile lahko zanj posledice zdravniške neenotnosti. Neenotnost zdravnikov je bila skoraj naravna že zaradi njihove povezanosti z družinama Barbo in Ursini-Blagay. Odvisnost zdravnikov od bogatih strank je bila latentna slabost predmoderne medicine, ki je spoštovanim doktorjem že spočetka jemala nekaj kredibilnosti. Za šefa konzilija je bil imenovan dr. Janez Jožef Anton pl. Haymann (1722–1794), ki ni bil specialist ginekološko-urološke stroke. Na dunajski univerzi je leta 1758 doktoriral z razpravo o zraku. Kot deželni protomedik in sanitarni svetnik je bil dovolj ugleden, da se je sodišče odločilo zanj in ne za dr. Filipa Jakoba Breclja, ki je imel od leta 1758 v mestu zasebni anatomski zavod in v njem prirejal tečaje za kirurge in babice.⁹⁹ Drugi član konzilija je bil že bolj vprašljiv: deželni fizik dr. Janez Zlatoust (Krizostom) pl. Pollini (1712–1786). Pollini si je že pred letom 1770 v Ljubljani ustvaril precejšnje premoženje.¹⁰⁰ Okoli leta 1767 je kupil nekdanjo Codellijevo hišo na Levstikovem trgu 8, leta 1773 pa še graščino Rakovnik pri Ljubljani. V kritičnem obdobju za Ursini-Blagaye je bil njihov najbližji sosed, kasneje, v letih 1774–1778, pa je svojo hišo in gospostvo Rakovnik s še nekaj doplačila zamenjal z Janezom Nepomukom Ursinijem za njegovo rodbinsko palačo na Starem trgu 21.¹⁰¹ Za Marijo Kajetano najbrž ni bilo dobro, da je bil Pollini (najbrž) družinski zdravnik Ursini-Blagayev,

97 Zelo hitro se je leta 1774 odvil tudi razvezni postopek Jere in Urbana Kuclerja zaradi Jerine ozkosti: na prvi obravnavi 18. 2. 1774 sta zakonca izpričala sporazumno voljo za izničenje zakona, uradni branilec zakonske zveze Franc Ksaver Paradiso pa je zahteval še zdravniško potrditev. Že naslednji dan je predstojnik babiške šole Baltazar Hacquet z dvema babicama opravil pregled in potrdil neozdravljivo težavo. Ker branilec ugotovitvam ni ugovarjal, je sodišče izničilo zakon že 11. 3. 1774 (NŠAL, Konz. prot. 4, pp. 82–84).

98 Tako tudi SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 107 n. 6. Prim. PALLAVER 1987, 185.

99 Haymann se je rodil v Postojni, umrl pa je 26. 11. 1799 v 67. letu starosti na priženjenem dvorcu Ajmanov grad pri Škofji Loki (GRMEK 1951, 105–106; BORISOV 1977, 179 in 1995, 54, 55; SCHIVIZ 1905, 283; SMOLE 1982, 67).

100 Polliniji so se konec 16. stoletja preselili iz Benetk v Gorico, čez dobro stoletje pa se je eden od članov naselil na Kranjskem. Janez Zlatoust je bil šesti po vrsti od štirinajstih otrok Pavla Feliksa in Ivane pl. Codelli. Leta 1738 je postal deželni zdravnik v Ljubljani, naslednje leto pa se je poročil z Marijo Frančiško Bogataj pl. Ehrenbüchel. Do njene smrti leta 1747 so se jima rodili trije otroci. Leta 1749 se je poročil s sestrično Marijo Elizabeto baronico Posarell iz Gorice, ki mu je do leta 1762 rodila šest otrok, ki so vsi umrli še pred očetom. Ker mu je tudi ta žena leta 1765 umrla, se je leta 1771 poročil z Elizabeto pl. Petteneegg. Leta 1776 je bil član kmetijske družbe, leta 1779 je prejel plemstvo, po nekaterih vesteh pa je bil leta 1784 povišan v barona. Po njegovi in ženini (1807) smrti so kranjski Polliniji izginili iz javnosti (LUKMAN 1940, 32–34; COSTA 1863, 52; ZAL, Pintar, šk. 5, mapa »Pollini, Ivan Krizostom«).

101 SUHADOLNIK – ANŽIČ 2003, 117, 160; SMOLE 1982, 413.

ker je poznal zdravstveno stanje vseh družinskih članov; vsaj v zadnjih treh letih tudi Marijinega. Ženska ni mogla vedeti, ali ne bo zlorabil svojega védenja. Tretji član konzilija, Friderik Maksimilijan Baronio pl. Rosenthal (1707–1784), je namreč že v prvih letih svoje kariere v Ljubljani pokazal, da ni imun za nespodobna pričakovanja svojih pacientov. Doktorja medicine in filozofije so ok. leta 1739 kranjski deželni stanovi imenovali za fizika, naslednje leto pa je izdelal poluradno mnenje o sumljivi duševni bolezni Wolfa Sigmunda grofa Gallenberga, ki se je s sklicevanjem na melanholijo in škodljivo tržaško klimo uspešno izogibal državni službi v Trstu. Baronio je bil že nekaj mesecev prej osebni Gallenbergov zdravnik, zato se kljub načelnemu prizadevanju za nepristranskost pri izdelavi poročila ni mogel otresti pacientovih želja, s tem pa dopustil poznejša sumničenja v svojo strokovno nepristranskost.¹⁰² Brez vnaprejšnjih sumov o pristranskosti je bil le četrti izvedenec dr. Janez Krstnik Christian (1712–ok. 1791), po rodu Ljubljčan.¹⁰³

Delo konzilija je bilo kljub temu hitro: imenovan je bil septembra 1769, Jošt je bil zaslisan že 26. 10., naslednji dan pa so zdravniki na svoji zadnji seji (zaradi drugih obveznosti se niso več sestali) soglašali z ohlapnim mnenjem, da absolutna (mišljeno: in trajna) impotenca ni ozdravljiva. Strokovna razhajanja, ki so bila morda tudi posledica njihove osebne antipatičnosti (konkurenčnosti), pa so se pokazala v poročilu, ki ga je šele 1. 12. 1769 izdelal dr. Haymann. Pri tem ne gre za enotno poročilo, saj je Haymann predložil ločena poročila kolegov, v svojem pa komentiral njihove razlike. Najprej je omenil, da sta dva člana odstopila od Haymannovega mnenja. Prvi problem je bil, kam naj sploh uvrstijo Joštove težave. Njegova izpoved jih je zbegala, ko je povedal, da se je njegov ud pri poskusu občevanja z ženo večkrat dvignil (*»ante labia erecto membro«*) in da je 13. 6. 1766 večkrat penetriral v ženino nožnico ter približno dvakrat ejakuliral v njo. Res pa sta v naslednjih treh letih le malokrat občevala. Izjava, da je nekajkrat vendarle prišlo do spolnega odnosa, vseh zdravnikov ni prepričala o ustreznih erektilni sposobnosti. Danes (in tedaj) nas nekoliko moti prenatana kronologija spolnih odnosov za več kot tri leta nazaj. Kdo pa si take stvari zapisuje – razen morda računovodije v porno-industriji? Haymann se je skliceval na Zacchiev priročnik, ki pravi, da pri impotenci ni važno, ali se seme izlije ali ne, kadar je koitus redek, oziroma če ga sploh ni. Pri vprašanju impotence je od vsega najbolj važna erekcija. A tudi spontana polucija in občasne erekcije še ne pomenijo, da v Joštovem primeru ne gre za absolutno frigidnost.¹⁰⁴

Dr. Christian in dr. Baronio sta nasprotovala Haymannovi diagnozi in interpretaciji Zacchie, češ da Jošt *ni absolutno impotenten in obstaja domneva ozdravljivosti*. Med obema taboroma je bil Joštu naklonjeni dr. Pollini, ki pa je po tihem najbrž verjel Mariji Kajetani. Verjetno je bil on tisti, ki je Joštu že pred poroko poskušal pomagati z zdravili, kot je julija 1769 povedala Marija. Zato ni hotel dati decidiranega mnenja, marveč je zmožel le tale stavek: »Če je vse to, kar trdi žena res, je mož res naravno in neozdravljivo frigiden. Če pa je res, kar pravi mož, gre le za slabost (*debilitas*), ne pa za splošno frigidnost.« Tu pa izničenje zakona ni bila mogoča.¹⁰⁵ Rezultat je bil za Marijo nepričakovanih

102 SBL I, 25; BORISOV 1977, 145; SCHIVIZ 1905, 159, 206; KOS 2004, 172–175.

103 Christian se je pred letom 1742 poročil s Katarino Rozalijo (roj. 1716), hčerko ljubljanskega zdravnika Wolfganga Andreja pl. Widmayerja (SCHIVIZ 1905, 51, 56, 82, 83 sl.). Neki Janez Christian in žena Terezija sta še leta 1791 živela na Gornjem trgu 33 (SUHADOLNIK – ANŽIČ 2003, 100). Verjetno gre za zdravnikovega sina, ki je živel v očetovi hiši. Marko Pohlin omenja še enega zdravnika, Tomaža Christana, ki je leta 1771 doktoriral na Dunaju in do leta 1784 objavil več fizikalno-medicinskih znanstvenih del, a nobenega s področja urologije in ginekologije (POCHLIN 1862, 13).

104 Cf. ZACCIA 1660, lib. III tit. I q. III nn. 10–15, 23.

105 SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 93 n. 1: »Impotencia, ki ni trajna, ne razbije zakona.«

1:2 (in en neopredeljen), zato je Jošt od sodišča zahteval uradno objavo zanj ugodnega mnenja polovice konzilija brez predhodnega ženinega pričanja. Sodišče mu je prisluhnilo, zato sta Baronio in Christian februarja 1770 predstavila svoji mnenji in predlagala, naj se Jošt podvrže zdravilni kuri v trajanju 30 do 40 dni. Če tedaj ne bo uspeha, naj obvelja mnenje drugih dveh zdravnikov. Taka dolžina preizkusnega roka ni imela zveze s trajanjem neke določene medicinske kure. Dobo je predpisovalo pravo.¹⁰⁶

Iz vseh štirih mnenj so razvidne pomanjkljivosti tovrstnih preiskav. Prva je izhajala iz podrejenosti medicine pravu vsaj v primerih, kjer težave niso bile vidne. Res pa posredno preiskovanje možve impotence z ženino nedotaknjenostjo v nasprotju s 17. stoletjem ni bilo več aktualno. Druga težava je tičala v stanovskem položaju zakoncev. Zdravniki so se zadovoljili z Joštovo ustno in Marijino pisno izjavo, pregledali pa ju niso, saj v poročilu o tem ni besede. Iz socialne, ne pa medicinske prakse, so sklepali, da tožnična spolna preteklost ne more biti problematična. Tretja zadrega je bila, da je morala njihova strokovna (ne)sodba upoštevati več kot stoletje in pol stara Zacchieva in Sanchezova priročnika, ki sta bila v zakonskih pravadah v ljubljanski škofiji (in drugod) še vedno standardni deli.¹⁰⁷ Tudi v seznamih velike škofijske knjižnice v Gornjem Gradu je opazna odstotnost novejših medicinskih del,¹⁰⁸ ki so jih ponujali domači knjigotržci.¹⁰⁹ Umanjek je danes opazen tudi v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, kar morda vzbuja občutek, da zunaj univerzitetnih središč do druge polovice 18. stoletja domači intelektualci medicinsko-seksološke problematike niso imeli v fokusu.¹¹⁰ Kako naj si razlagamo nerabo medicinskih priročnikov celo v tako jasnih medicinskih primerih? Sklepati o znanstveni (ne)razvitosti okolja le na podlagi današnjega obstoja določene knjige v knjižnici ni modro. Pogosto se izkaže, da je neko delo zašlo v knjižnico slučajno, precej let po izidu in po več menjavah lastništva. Po drugi strani so knjige kasneje pristale v tujini in jih le s pomočjo ekslibrisov in lastniških notic lahko prisodimo prvim lastnikom. Knjižnice slovenskih samostanov pa so premogle spodobno število tovrstnih srednjeveških rokopisov, inkunabul in tiskov iz 16. in 17. stoletja; tako antičnih del kot modernih avtorjev, med njimi tudi nekaj pravih ginekoloških, uroloških

106 Prav tam, lib. VII disp. 110 n. 5.

107 V ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici sem od množice v Evropi natisnjenih starejših del o impotenci našel le pravniško delo J. G. Simona o impotenci iz leta 1674. Knjiga je bila nekoč last pravnika dr. Janeza Hieronima Marzine pl. Merzenheimba iz Hohenpassa pri Kronbergu.

108 V najstarejšem katalogu te knjižnice, ki je bila z vsaj tisoč naslovi največja v tistem času (precej knjig je prišlo vanjo med protireformacijo), ki ga je dal leta 1655 sestaviti generalni vikar Filip Trpin, so med le 19 medicinskimi deli naštet Avicenna (*De medicina*), Plinij (*Historia naturalis*), Galen (*De elementorum facultatibus*) in Filaret (*De pulsibus et urinis*). Opozoriti velja, da je bila knjižnica v naslednjem stoletju nekoliko »pozabljena«, saj škofje Gornjega Grada niso več imeli za prvo rezidenco. Leta 1798 je knjižnico prevzela licejska knjižnica. Knjige so si odtlej občasno izposojali tudi ljubljanski kleriki (SIMONITI 1974a, 17 sl.; NŠAL, KAL, fasc. 96, št. 14).

109 Take knjige so ljubljanski knjigotržci ponujali v prodajnih katalogih, vprašanje pa je, koliko jih je bilo na Kranjskem tudi kupljenih. O bogati knjigotrški ponudbi v Ljubljani v drugi polovici 17. stoletja priča katalog tiskarja, založnika in knjigarnarja Janeza Krstnika Mayrja iz leta 1678 s 323 medicinskimi knjigami; med njimi so tudi dela z drugih naravoslovnih področij, npr. kemije, botanike, živalske anatomije, alkimije. Med medicinskimi knjigami je knjigotržec ponujal moderna dela o kirurgiji, anatomiji, vojaški in sodni medicini (tudi Zacchievo *Questiones Medico-Legales*), farmakologiji, precej naslovov pa je bilo od antičnih avtoritet (Aristotel, Hipokrat). Mayrjevo podjetje so nadaljevali potomci do začetka druge tretjine 18. stoletja, ko so se jim pridružili še drugi knjigotržci (DULAR 2002, 103–104 in sl.)

110 Eno najpopolnejših bibliografij starejših pravnških, socioloških, medicinskih in seksoloških del iz časa po letu 1600 (»Bibliography of the History of Western Sexuality«) avtorja Franza X. Ederja sem našel na spletnem naslovu <http://www.univie.ac.at/Wirtschaftsgeschichte/Sexbibl/> [12. 6. 2006].

in seksoloških naslovov.¹¹¹ Zapuščinski inventarji in ostanki večjih srednjeveških knjižnic (npr. škofijske, samostanskih in plemiških)¹¹² kažejo, da klasična in novejša medicinska, sploh pa kazuistična in sholastična dognanja¹¹³ od 17. stoletja kljub uvrstitvi mnogih seksoloških poljudnoznanstvenih del na cerkveni indeks prepovedanih knjig niso obšla podalpskih dežel.¹¹⁴ To je bilo mogoče pričakovati glede na razmah naravoslovnih znanosti.

Zanimanje za ginekološko in urološko problematiko se je v Evropi povečalo po prelomnih dognanjih v drugi polovici 17. stoletja. Če pa bi o takem razvoju na Slovenskem sodili le na podlagi nizkega deleža disertacij iz venerologije in ginekologije na tedaj popularni dunajski univerzi,¹¹⁵ bi mislili, da je bilo na Slovenskem drugače. A so bili kranjski zdravniki pravzaprav seznanjeni s trendi. Že leta 1662 je poznejši novomeški mestni fizik Janez Krstnik Gosjak – Ganser (1644–1688) v Padovi objavil že omenjeno disertacijo *Observationes circa morbos mulierum*. Na Gosjaka pa nova znanstvena spoznanja še niso vplivala: zanašal se je na antične zdravnike in filozofe, a izhajal tudi iz lastne prakse v Padovi, saj je razčlenil probleme v opisih šestnajstih svojih primerov.¹¹⁶ Tako kot Gosjak se je vsak zdravnik praktik po sili razmer posvečal ginekološko-urološki problematiki in se v njej celo kirurško dokazoval.¹¹⁷ Bolj ambiciozni in večji pisanja so predstavili nekaj primerov iz svoje prakse. To je seveda veljalo tudi za deželne medicinske primase, ki jih v Ljubljani ni bilo malo: med prvimi 23 ljubljanskimi operozi so bili ob ustanovitvi leta 1693 štirje zdravniki, šest teologov in trinajst pravnikov.¹¹⁸ To pa je bila osnova multidisciplinarnega sodelovanja tudi v disputih o matrimonialni problematiki. Član akademije je bil tudi najznamenitejši baročni zdravnik dr. Marko Gerbec (1658–1718). Njegova knjižnica je ob smrti štela kar 561 medicinskih knjig, med njimi pa je bilo tudi nekaj njegovih urološko-ginekoloških

111 Leta 1788 napravljeni inventarji knjižnic ukinjenih samostanov v Stični, Bistri, Kostanjevici in Pleterjah, ljubljanskih jezuitov in avguštincev, devinskih servitov in še nekaterih drugih samostanov, ki jih je vlada namenila novi licejski knjižnici (od 1793) – fond je obsegal 19.415 naslovov – kažejo razmeroma dobro založenost samostanskih knjižnic z medicinskimi deli (RADICS 1903, 53–64). Gl. še: BORISOV 1977, 25–34; DOLENC 1974–1975, 84 sl.; MINAŘIK 2000, 546–591; MINAŘIK 2001, 27–32.

112 O tem glede na humanistični tisk gl. SIMONITI 1979, 51–58 in SIMONITI 2007, 54–56.

113 Seznam ikunabul, tj. tiskov izpred leta 1500, v najstarejših slovenskih knjižnicah, ki je bil objavljen v že preseženem Gspan – Badaličevem popisu iz leta 1957, vsebuje številna standardna in splošna pravno-teološka dela: *Liber decretalium* v redakciji papeža Bonifacija VIII. (št. v popisu 138–141, 143), Gratian (št. 292, 294, 295, 298) in *Etimologiae* Izidorja Španskega (št. 394). Podobno velja tudi za srednjeveške rokopise, ki so popisani v: Kos 1931. Spodobno število del z matrimonialno tematiko pa kažejo tudi novejši popisi kodeksov iz avstrijskih samostanov (gl. popis na: <http://mailbox.univie.ac.at/Friedrich.Simader/suche2a.cgi> [21. 5. 2006]).

114 VIDMAR 2012, 252–253.

115 Če o tem lahko sodimo po naslovih iz seznama inavguralnih disertacij zdravnikov iz slovenskih, hrvaških in srbskih dežel v letih 1660–1865: med 153 registriranimi deli se jih je le 16 dotikalo ginekologije, pet pa venerologije. Če pa upoštevamo le disertacije izpred leta 1800, ugotovimo, da sta le dva od 41 južnoslovenskih zdravnikov na Dunaju doktorirala z ginekološko temo (GRMEK 1951, 102–164).

116 Pravi avtor razprave je bil morda kar njegov oče: mladi Janez Krstnik je v Padovi namreč doktoriral iz medicine šele leta 1666, pa tudi objava znanstvene razprave z osemnajstimi leti je manj verjetna (BORISOV 1995, 36–41).

117 Npr. manj znani kranjski deželni fizik dr. Janez Krstnik Peterman, ki je spisal delo *De morbis mulierum* (POCHLIN 1862, 41).

118 BORISOV 1995, 39–41; SIMONITI 2007, 65.

razprav, v katerih je izpričal praktično ginekološko-kirurško usposobljenost.¹¹⁹ Zanimivo pa je, da v Gerbčevi knjižnici ni bilo Zacchie.¹²⁰

Večina Gerbčevih in Gosjakovih del pozneje ni bila več poznana slovenskim bibliografom, npr. Marku Pohlinu.¹²¹ To ni bila posledica nezanimanja laikov za zdravje – konec koncev so skoraj vse kranjske plemiške knjižnice vsebovale kak medicinski priročnik.¹²² Celo Joštova majhna osebna knjižnica je premogla delo sodnomedicinske stroke Benedikta Carpzova *Definitiones forensis*,¹²³ njegov oče Sigmund Anton pa je imel leta 1716 na polici tudi Gosjakovo ginekološko razpravo!¹²⁴ Pozneje je postal lastnik tega dela skupaj z večino Sigmundove knjižnice Joštov starejši brat Janez Nepomuk, a je bil z njo vsaj v temeljnih potezah – če o tem lahko sodimo po kvazistrokovnem omenjanju domnevnih ženinih težav (»ozkost«) – najbrž osebno seznanjen tudi Jošt! Carpzo je imel v kranjskem posvetnem kazenskem sodstvu podobno avtoriteto kot Sanchez in Zacchia v cerkvenem sodstvu. Mimogrede: delo so v 17. in 18. stoletju uporabljali tudi kranjski preganjalci čarovnic in detomorilk.¹²⁵ Če k temu pritegnemo še obstoj več izvodov različnih izdaj Carpzovih slavnejših del, denimo, dela *Practica nova rerum criminalium imperialis Saxonica*¹²⁶ v osrednji slovenski knjižnici (in Narodnem muzeju Slovenije), smemo domnevati, da omenjanje le dveh pravno-medicinskih priročnikov na procesu Ursini-Blagay ne pomeni, da kranjski intelektualci o impotenci in podobnih težavah ter njihovih posledicah niso vedeli toliko kot kolegi v večjih središčih.¹²⁷ Ekskluzivnost obeh del govori bolj o njuni avtoritativnosti in trdni zavezanosti sodnim navadam izvedencev in sodnikov. Sanchezov priročnik je bil že več kot stoletje in pol pojem v katoliški Cerkvi in je ohranil vpliv do 20. stoletja, čeprav je bila v tem času na voljo že vrsta novejših del. Boljših ginekoloških in uroloških novosti v Avstriji pa v 18. stoletju še ni bilo: še dve desetletji po procesu Ursini-Blagay je avstrijska urologija po sholastično obravnavala erektilno impotenco za absolutno nesposobnost »*männliche Glied steif zu machen*«, kot se je leta 1788 izrazil Dunajčan dr. Plenk, ali pa za delno zadrego, če bridkega meča ni mogoče vtakniti v nožnico. Tudi neplodnost je bila za zdravnike absolutna (odsotnost ejakulacije) ali le delna, če seme ni bilo ustrezno. Neozdravljiva impotenca, za katero je navijala Marija Kajetana, je bila po takih nazorih ustrezen vzrok za ničnost zakona, če je bila zamolčana pred poroko. Mišljen je bil umanjek uda od rojstva ali zaradi bolezni, prekratek, pretanek, zavit ali celo dvojni ud.¹²⁸

119 Naslovi: *De febre quartana matrimonio sanata*, *De pudendorum in gravida intumescencia*, *De fomentationum*, *De gravida ex nimio sanguinis profluvio demortua*, *De Cuticulae abrasione menstruatim recurrente* in *De fertilitate nimia sibi ipsi exitiali* (GERBEZIUS 1699, 62–69). Ker je bil Gerbec član operozov, je njegova knjižnica pristala v semeniški knjižnici, vendar je danes ohranjena le manjšina tedaj evidentiranih knjig. O tem gl. primerjavo popisa njegovih knjig iz 18. stoletja z dejanskim stanjem, ki ga je v petdesetih letih 20. stoletja ugotovil I. Pintar (PINTAR 1957, 134–135); oba rokopisa sta omenjena v SBL I, 245–247. O Gerbčevem življenju in delu gl. STESKA 1913, 177–340.

120 DULAR 2002, 105.

121 Pozna le osem naslovov obeh zdravnikov (POCHLIN 1862, 21–22).

122 ŽVANUT 1994, 140.

123 AS, Invent., fasc. 7 = šk. 13: lit. B, št. 94, str. 5–6.

124 Ta izvod s signaturo 11517 je danes v knjižnici NMS.

125 ČEČ 2004, 299.

126 Gre za izvode z različnimi proveniencami, večina pa jih je pripadala domačim pravnikom. Sam sem uporabljal izdajo iz leta 1739 (sign. 17107), ki je bila sodeč po ekslibrisu tako kot Simonova knjiga last dr. Janeza Hieronima Marzine pl. Merzenheimba.

127 Iz problematike ženskih bolezni je ravno leta 1766 na Dunaju doktoriral Kranjec Valentin Brusatti (POCHLIN 1862, 11; BORISOV 1995, 41).

128 PLENK 1788, 165–170. Pri ženskih reproduktivnih težavah je bil J. J. Plenk bolj negotov. Razvrstil jih je med neozdravljive, pogojno ali zanesljivo ozdravljive, relativne in neznane. K prvim je uvrstil raka na rodilih, okuženost nožnice in maternice s sečem ali blatom, skrčenost nožnice (ki se je ne da umetno odpraviti), odsotnost maternice, obolenje

Praktično in teoretično zanimanje za napredek reproduktivne medicine je torej leta 1770 ljubljanskim zdravnikom dajalo dovolj vedenja, da so natanko opredelili Joštove impotenčne zadrege in Marijino domnevno »ozkost«. Seveda ob tem ne mislimo na postavitve diagnoze v današnjem smislu. Usodna pa je bila pravniška izraba njihovih mnenj. Odvetniki so iz specialnih ekspertiz in priročnikov citirali le tiste dele, ki so potrjevali njihova predhodna mnenja. Zato se je po objavi neenotnih mnenj konzilija, ki so Joštu še dajala nekaj možnosti za obdržanje žene (in ozdravljenje), tudi ursini-blagayski proces 24. 3. 1770 nadaljeval v znaku prerekanj o teoretičnih definicijah in možnosti ozdravljenja »frigidnosti«. Marija je opozorila na primarnost Haymannove diagnoze, saj je šlo za vodjo konzilija. Ker pa njeni zahtevi vsaj dve, če ne kar tri zdravniška mnenja niso bila naklonjena, je morala z odvetnikom ubrati bolj zapleteno pot. Bila pa sta trdno prepričana, da zakoni govorijo v njen prid. Neposredno še posebej kanon X 4.15.6: če se zakonca po treh letih spolne abstinence (enako) izpovesta, se zakon razveže.¹²⁹ Dejstvo je, sta z odvetnikom napletala, da tri leta ni bilo spolnih odnosov. In ker Marija meni, da je mož absolutno impotenten, se ima pravico do izničenja zakona, saj želi postati mati. Podporo pa ima tudi pri dr. Polliniju, ki je zapisal, da je mož neozdravljiv, »če je *res to, kar pravi žena*«. Mnenji dr. Baronia in dr. Christiana sta nejasni, brez relevantnih pojasnil in neverodostojni, celo protizakoniti, saj brez razloga menita, da je moževa slabost ozdravljiva in mu brez potrebe predpisujeta zdravilno kuro. Tako podaljševanje agonije je mogoče le pri zdravljenju impotence, ki izhaja iz uročenja (*ex maleficio proveniente*), ko se proti njej uporabijo molitve in eksorciranje.¹³⁰ Tako kot je bilo v primeru Widerkhern,¹³¹ je odvetnik pokazal, da si s temeljitim pregledom starih sodnih spisov (celo z drugega cerkvenega sodišča) zasluži honorar. V primeru impotence zaradi naravne frigidnosti po mnenju Marije in odvetnika ni mogoče podaljšati roka. Ker mož torej ni sposoben za zakon, prosi, naj do konca procesa živi z njim kot sestra. Ta zahteva je bila pravno korektna, četudi ji skupno življenje ni ustrezalo. Z njo je hotela le formalizirati začasno sobivanje.¹³²

Marija je poskusila obiti mnenja nezanesljivih zdravnikov in posredne dokaze s trditvijo, da v njenem primeru za potrditev obtožbe zadostuje prisega.¹³³ Če so znaki jasni, je nadaljevala, mora priti do izničenja zakona; če pa so *skoraj resnični* in zakonca že dolgo časa živita skupaj, zadoščajo prisege sedmih bližnjih (*propinquorum*). Taka je bila praksa cerkvenih sodišč v primerih z dvomljivimi materialnimi dokazi, zlasti pa v primerih relativne oziroma »notranje« impotence. Tudi Katarina Cankar z Iga, ki je leta 1673 trdila, da od moža Gregorja Natreja v šestnajstih letih zakona ni bila niti enkrat ustrezno spolno obravnavana, je zaradi moževega izmikanja na koncu preiskave prisegla o svojih trditvah in to je zadostovalo, da generalni vikar Trpin primera ni zašilil z medicinsko preiskavo in ga tudi ni končal z uradnim izničenjem zakona.¹³⁴

Ker je Marija Kajetana nasprotovala zdravljenju, se je Jošt poslej skliceval na Baroniovo in Christianovo mnenje o možni ozdravljivosti. Od prava je preskočil na Zacchieve medicinske teorije,

jajčnikov, visoko starost. Pogojno ozdravljive ženske težave so zdrk, nepravilni položaj ali stisnjena maternica, polip ali krvavitev maternice ali iz nožnice, odsotnost menstruacije, dolgotrajen beli tok, zožanost nožnice ipd. (PLENK 1788, 158–164).

129 V resnici je o tem govoril kanon CIC X 4.15.5. Citirani kanon pa je govoril o zdravniški preiskavi ženske »ozkosti« in pravnem zapletu, če se ozkost pozneje odpravi.

130 Tako tudi SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 94.

131 Več o tem primeru v poglavju Med posmehom in tabujem. Javnost, čast in impotenca v »starem režimu«.

132 SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 92 n. 13, disp. 93 n. 8 in disp. 97. Gl. HACKE 2000, 55.

133 Cf. CIC X 4.15.5. Dokazovanje verodostojnosti strank po »sedmi roki« (*septima manus*) je bilo v CIC predvideno še v prvi polovici 20. stoletja (KUŠEJ 1927, 602).

134 NŠAL, KAL, fasc. 73.

češ da do občevanja včasih ne more priti tudi zaradi strahu, sovraštva ali sramu, kar so bili sicer znaki relativne impotence.¹³⁵ Uporaba iz konteksta vzetega citata je bila logična: Zacchia je v nadaljevanju v nasprotju s starejšimi avtorji menil, da v takem primeru zakon ne more biti izničen, saj se s tem uničujeta družinska častnost in ljubezen. *Frigiditas* je telesna bolezen (*morbus*), ki se kaže v zunanjih znakih, teh pa pri njem ni bilo, je bil glasen Jošt. Zato zunanja impotenca tudi iz ženinih navedb ni razvidna, pač pa gre lahko za kaj drugega in ni mogoče razglablјati niti o notranjih znakih. Pri občevanju mora biti vzajemnost, je pribil všečno današnjim časom. Z odvetnikom sta se oprla na nekatere iste člene kanonskega prava kot nasprotna stran in še na nekatere druge, ki so omenjali moževo prednost v zakonski zvezi. Bistveni člen je bil iz uvoda k poglavju *De frigidis et maleficiatis et impotentia coeundi*, ki je ženi priznaval možnost ločitve po vsaj treh letih skupnega bivanja, vendar le, če tudi mož na sodišču potrdi njene besede. V nasprotnem primeru bi se verjelo možu, »ker je glava ženski.«¹³⁶ Ker Marija in zdravniki niso dokazali njegove frigidnosti, je sodišču ponudil svojo prisego, nato pa predlagal odlog procesa.

Oglasil se je branilec zakona dr. Marenik. Odločno se je potegnil za Jošta, kar je še bolj razbesnelo Marijo. Vendar tokrat neupravičeno: branilec je šele iz zdravniškega poročila spoznal, da je Marija dotlej sodišču tajila, da je nekoč pred procesom vendarle prišlo do spolnih odnosov. Zato je razumljivo, zakaj v zadnjih izjavah Marija in njen odvetnik nista več omenjala absolutne nekonzumiranosti zakona, marveč sta govorila le še o neozdravljivosti Joštove impotence ter ponujala v dokaz Marijino prisego. Jošt je namreč na tej obravnavi natančneje kot na konziliarnem zaslišanju ovrednotil svojo potenco: v treh letih zakona sta z ženo imela odnose okoli dvajsetkrat, približno dvakrat ali trikrat pa je v njo tudi »izlil seme«; potencia je povečala ud za (le pomislimo!) cela dva prsta (debeline, kajpada). Da po vsem tem ni zanosila, čeprav je nekaj časa celo mislila, da je, je kriva le njena ozkost. Redka občevanja – tega se je Jošt zavedal – so bila po njegovem tudi njena krivda, ker se je bala, da bo abortirala; imela pa se je tudi za bolno. Če je bila resničnost njegove izjave do tu dvomljiva, saj ni imel dokazov, je bilo z nadaljevanjem drugače. Jošt je omenil še reakcijo neke babice, ki je ob pregledu Marije izjavila: »O, kako ozka je ta gospa!« Ne glede na paradoks v opisu, ko je v isti sapi omenjal ženino fizično nezmožnost (ozkost), obenem pa nekaj opravljenih odnosov in celo njeno »skoraj« (tj. namišljeno) nosečnost ter da je neuspešno zanositev povezoval le z njeno ozkostjo, je bila ta dihotomija zelo pomembna. Če bi sodišče na tej točki podelilo vero Joštu, ki bi pripeljal za pričo kar omenjeno babico, bi Marijina tožba padla v vodo. Babica bi Joštovo potenco ob poroki in po njej potrdila verodostojneje kot Marijin oče, ki je hčerko nekoč povprašal o moževi potenci. S tem bi padel v vodo ključni element Marijinega zahtevka – nekonzumiranost zakona. Njen odvetnik zato Joštovega paradoksa ni mogel izkoristiti v celoti in opozoriti sodišča na medicinsko absurdnost Joštove obrambe, marveč je preusmeril disput na problem kvantifikacije spolnega življenja. Po njegovem mnenju to ni smiselno, saj pravo ne predpisuje števila spolnih odnosov, marveč čas skupnega bivanja (za tri leta pa tako nizko število odnosov ne zadostuje; dvajset bi jih moralo biti v enem tednu ali vsaj v mesecu, ne pa v treh letih, ker bi triintridesetletni moški moral občevati pogosteje, razen če ni frigiden!). S tem je tudi on posredno priznal, da prvotna navedba o nekonzumiranem zakonu iz leta 1769 ne drži. To je pokazal tudi z načinom zanikanja Joštove navedbe, da je Marija nekoč mislila, da je noseča. Ko je to mislila, je dejal odvetnik, jo je pregledala babica in ovrгла sum. Torej tudi mi lahko domnevamo:

135 Cf. ZACCHIA 1660, lib. III tit. I q. VI n. 9.

136 CIC X 4.15.1.

če jo je pregledala, jo je le na Marijino željo; ta pa je morala iziti iz njenega zavedanja, da jo je seks pripeljal do nosečnosti.

Preprosta logika. Tako odkritosrčna, da smo jo morali podrobno predstaviti. Branilec je zaradi nasprotujočih izjav konzistoriju moral predlagati, naj razmisli o medicinskih nejasnostih, o teži moževega zanikanja impotence in dejstvu, da je žena nekoč menila, da je noseča. Ker je v tem času pri zakoncih Ursini-Blagay prišlo do več poskusov občevanja, njihova redkost v treh letih pa ne pomeni, da je bila posledica frigidnosti, in ker zdravniki pri možu niso našli zunanje napake, o notranjih pa je mogoče govoriti le na podlagi neenotnih zdravniških izjav, je apeliral, naj sodniki presodijo, ali Joštova impotenca morda izhaja iz »čezmerne ljubezni« ali neke druge naravne bolezni, ne pa frigidnosti. Zato bi bilo dobro, da konzilij oba še enkrat pregleda. Sodišče se je v dvomu (in najbrž v jezi zaradi zavajanja strank) takoj odločilo odložiti rabsodbo še za eno leto. V tem času bi se moral Jošt zdraviti pod zdravniškim nadzorom.

POLLINIJEVO POROČILO ALI O ZAKONSKIH DOLŽNOSTIH

Za Joštovega lečечеlega zdravnika je bil imenovan dr. Pollini. Ker pacientovemu zdravljenju zaradi drugih obveznosti ni utegnil posvetiti celega leta, mu je predpisal le štirimesečno zdravljenje. Marija je zato že 26. 9. 1770 zahtevala od sodišča, naj Pollini pri priči poroča o (ne)uspehih in njegovo poročilo je sodišče obravnavalo že 12. 10. istega leta. Zdravnik je poročal, da je Jošt med zdravljenjem sicer poskušal spolno občevati, a ni niti enkrat dobil erekcije. Na zdravnikova prigovarjanja je le resignirano odgovoril, da ne čuti dovoljšnje trdote. Tudi žena ga je baje pogosto nagovarjala k akciji, on pa jo je zavračal z besedami: »Ne nadleguj me, saj veš, da bom to storil, če bom le mogel.« Jošt je na predzadnji obravnavi 12. 4. 1771 potrdil Pollinijeve navedbe, ko je dejal, da v zadnjem letu res niti enkrat ni poskušal spolno občevati. Vendar je imel za to razloge: bil je telesno oslabel, duševno zmeden in prestrašen, kar brez dvoma vpliva na telo. Decidirano je oporekal Marijinemu nagovarjanju, sploh pa je bila žena za to preveč »telesno neurejena«, je še pristavil, da bi padlo nekaj krivde še na Marijo. Pollini, ki je še pred letom dopuščal Joštovo ozdravljenje, je po vsem tem moral soglašati z Marijo, da je možakar res že štiri leta impotenten.

Pollinijev neprisiljeni povzetek Joštovih in Marijinih izjav se ni osredinil le na medicinski problem erekcije in penetracije. Natančno je ustrezal teološki mantri izpolnjevanja »zakonskega dolga« (*debitum coniugale*), o čemer so v ljubljanski škofijski palači veliko vedeli tudi iz sodne prakse. Poravnavanje tega dolga je bilo krščansko bistvo zakonske zveze, nujno zaradi spočetja otrok, varovanja splošne krščanske morale in posledično tudi preprečevanja zakonskega ločevanja.¹³⁷ Šlo je za vrhunec krščanskega laiškega življenja, kontrolni mehanizem (umazane) ženske in mladostniške seksualnosti ter obrambo pred demoni. Termin »zakonski dolg« ni imel slabšalnega in hierarhičnega pomena, saj je razumel enakopravnost in vzajemnost zakonskih spolnih odnosov med zakoncema, vzajemno si delita oblast nad svojima telesoma in imata od poravnavanja enako korist – tako kot so si ljudje brez prisile izmenjevali usluge v sistemu brezgotovinskega gospodarstva v lokalnih skupnostih. »Žena nima oblasti nad svojim telesom, marveč mož, enako pa tudi mož nima oblasti nad svojim telesom, marveč

¹³⁷ V smislu trajnega nadzora nad izpolnjevanjem zakonskega dolga, preprečevanja prešuštvovanja in podobnih moralnih deviacij, kot je npr. škofijski ordinariat leta 1674 pojasnil ljubenskemu vikarju (NŠAL, KAL, fasc. 73).

žena,« se je glasil pavlinski teorem o krščanski zakonski zvezi ter enakosti zakoncev.¹³⁸ Ko se je od 14. stoletja povečal individualizem, so se vsa medčloveška, moralna in intimna razmerja oblikovala v razmerju do »dolga«. Morala je zahtevala izpolnjevanje obveznosti do drugih in predpostavljala, da so vse službene obveznosti dolg.¹³⁹

Teologi pa so pod določenimi pogoji dopuščali spolno vzdržnost oziroma »nevrátilo dolga«. Pomenljiva je bila že svetopisemska Tobijeva zgodba iz časa asketske antihelenistične spolne drže v 2. stoletju. Tobija se je na poročno noč z nevesto Saro odpovedal spolnosti (ker ji je na poročno noč umrlo že sedem mož), z njo molil ter se odrešil demonov in smrti.¹⁴⁰ Podobno je o začasni vzdržnosti menil apostol Pavel, ko je promiskuitetnim korintskim kristjanom utemeljeval pot k svetosti: »Ne odtegujta se drug drugemu, razen morda za nekaj časa, in sicer sporazumno, da se bosta lahko posvetila molitvi. Potem pa bodita spet skupaj, da vaju zaradi vajinega pomanjkljivega samoobvladovanja ne bi skušal satan.«¹⁴¹ Krščansko pojmovanje vzdržnosti je v tem nadgradilo judovske, grške in rimske vzdržnostne paradigme.¹⁴² Grkom je bila spolna vzdržnost odpor strastem v težnji k razumskim ciljem (spomnimo se Aristofanove »Lizistrate«), rimski filozofi so jo omejevali le na zakonsko zvezo,¹⁴³ judovski mizoginični asketi pa so se imeli za družbene reformiste in izbrance. V 2. stoletju je spolna vzdržnost nekaterim pomenila celo odpoved želji po spolnosti na poti k preobrazbi telesa in duše ter pridružitvi Kristusu. S tem bi se dvignili nad živalski svet, celo ukinili zakonsko zvezo in prokreacijo, preprečili poganjanje smrtnega ciklusa in zamenjali družbeni red že na zemlji. V ospredje sta stopila nadzorovanje telesa in devištvo (ženski »bojkot maternice«), ne le kot čistost telesa, marveč kot trajna zvestoba Kristusu. Materinstvo je bilo pač nižje kot vzdržnost, kaj šele mučeniška herojska vzdržnost. Stroga spolna disciplina (tudi med zakonci) in deseksualizacija posameznika sta postala idealni krščanski kod, privilegij božjih izbrancev. Tertulijanu je bil zakon šola vzdržnosti kot pripravnica na leta vdovstva. Tako sta se v 3. in 4. stoletju že pojavila (selektivni) kleriški celibat in popolna meniška vzdržnost, ki sta ločila duhovščino od laikov. Ženska zaveza vzdržnosti je bila odraz osebne želje. Za marsikatero kristjanko, ki drugje kot med pogani ni mogla najti primerneža, je bila tudi edina možnost ohranitve vere. Bogatim vdovam je zagotavljala ugled, revnim ženskam pa pomenila možnost pridobitve vdovske preživnine od cerkvene skupnosti. Ker pa je bilo spolno življenje večine prebivalstva precej drugačno od idealnega, so bili cerkveni očetje življenjski: ni se treba povsem odreči spolnosti, treba pa jo je obvladovati in se ji znati odreči ob pravem trenutku. Tako je v 4. stoletju nastal mit o ženskem devištvu in Marijini čistosti, ki je vodil k zveličanju v domači hiši, nato pa tudi v samostanskih skupnostih; tudi vzdržnost svetnikov in celibat višje duhovščine sta dobila častno mesto.¹⁴⁴ Avguštinova teorija o popolni (spolni) vzdržnosti, ki je najprimernejša za pridobitev božje naklonjenosti in zveličanja, je postala ideal srednjeveške sholastike in kult v vzdržno

138 1 Kor 7,3–4. SCHNELL 2002, 285–305.

139 Današnja slabšalnost besede »dolg« izhaja iz novoveške tranzicije materialnega dolga, kompromitiranega s krivdo in grehom; v najboljšem primeru sta krivi obe strani, če odlašata s poplačilom (GRAEBER 2014, 20, 492–493 in passim).

140 Tob 8,1–9. DEBERGÉ 2015, 30–36.

141 1 Kor 7,5. BROWN 2007, 76–83.

142 V resnici so začasno vzdržnost po poroki poznala tudi mnoga ljudstva v Afriki in Aziji (SMILJANIĆ – MIJUŠKOVIĆ 1968, 181).

143 FOUCAULT 1993, 114 sl.

144 BROWN 2007, 50–135, 181–194, 205, 232, 244–265, 329–330, 440–453, 463–469, 531–541.

kontemplativno žensko spreobrnjene grešnice Marije Magdalene je postal v poznem srednjem veku eden najpopularnejših sploh.¹⁴⁵

Teološko utemeljena vzdržnost je bila v vsakdanjem življenju izvajana zaradi banalnih razlogov – fizične nesposobnosti, značajske odbojnosti med zakoncema ter umanjka zanesljive kontracepcije, ne pa le zaradi moralne čistosti.¹⁴⁶ V nekaterih okoljih je bilo običajno, da med zakoncema toliko časa ni prišlo do spolnih odnosov, dokler ni bila izplačana dota,¹⁴⁷ ali pa je bilo treba počakati nekaj časa zaradi nevestine mladosti.¹⁴⁸ Posamične primere popolne vzdržnosti med visokim plemstvom so imeli kleriki za krepost, ki so jo zmogli udejanjati napol svetniški ljudje. Menih, ki je v delu *Vita Edwardi regis*, zapisanem v letih 1065–1067, slavil angleškega kralja Edvarda Spoznavalca († 1066), je imel zaobljubo »čistosti« (spolne vzdržnosti) in deviškosti kralja in žene Edite na poročno noč za mučeniško držo pred mesenim poželenjem. Pa čeprav je najbrž sumil, da je par živel kot »sestra in brat« predvsem zaradi Edvardove ali/in Editine spolne impotence. Posledice niso ustrezale dinastiji, niti deželi, pač pa Editini družini in njenemu mogočnemu očetu grofu Godwinu. Po kraljevi smrti je namreč kot najbližji sorodnik posegel po kroni Editin brat Harald in deželo leta 1066 pahnil v vojne z normanskim pretendentom Viljemom, sebe pa v smrt.¹⁴⁹ Edvardova goreča pobožnost se je kasneje sicer smiselno zlila z moško vzdržnostjo, saj je bila ta pozitivna tudi v dvorskih paradigmah, a le v primerih, če ljubljene ženske ni bilo v bližini.¹⁵⁰ Aseksualno obnašanje v zakonu se je pozneje imenovalo »Jožefov zakon« (»Tobijeve noči« pa je bila oznaka vzdržnosti na poročno noč in še nekaj naslednjih noči). Termin je omenil tudi ljubljanski generalni vikar Filip Trpin, ko je zakoncema Cankar in Natrej leta 1673 priporočil življenje kot »brat in sestra«, tako kot sta nekoč živela Blažena Devica in sveti Jožef ali pa cesar Henrik II. (1004–1024) in cesarica Kunigunda.¹⁵¹

Zakonsko življenje »kot brat in sestra« je bilo v cerkvenosodni praksi priporočeno. Še leta 1760 je goriški nadškof Karel Mihael grof Attems ob vizitaciji župnije Hoče naročil vikarju, naj preuči opravičilo nekega prešuštnika, češ da je tak zato, ker ne more občevati s svojo »impotentno« ženo. Vikar mora ugotoviti, ali je bila »impotentna« (in zato spolno vzdržna) že pred poroko (tedaj bo zakon razveljavljen), ali pa je taka postala pozneje. V tem primeru naj zakonca živita naprej *sicut frater et soror*.¹⁵² Toda tako sobivanje je bilo pogosto nemogoče (to bi gotovo potrdila večina današnjih

145 WIESNER-HANKS 2000, 45; McLAREN 2007, 30. Po Avguštinovem mnenju je bilo v času prvih kristjanov resda pomembno povečati število kristjanov z rojstvi. Sedaj (v 5. stoletju) pa je drugače in božje ljudstvo naj se širi po duhovnem prerorenju, ne po rojstvu. Avgustin je dal veljavo drugemu delu iz konteksta iztrganega stavka iz znamenitega Pridigarjevega opisa protislovnosti človeških dejanj (Prd 3,5): »Je ... čas objemanja in čas odtegovanja objemanju« (AUGUSTINUS, *De nuptiis et concupiscentia*, lib. I c. 14).

146 VEYNE 2010, 127–128.

147 BRUNDAGE 1996, 504; ELIAS 2000, 318 sl.

148 Še leta 1688 je Jernej Kure, tržan v Vuzenici, ob poroki obljubil, da bo imel nevesto Elizabeto Grass dve leti za »otroka« in ne za »ženo« – najbrž zaradi njene mladosti (PAM, Oseb. f. Josip Mravljak, Originalno gradivo, šk. 3, vuzeniška trška knjiga 1684–1821, pp. 35–36).

149 VITA EDWARDI REGIS, vrstice 1223–1278 (str. 214–215). RUD 1999, 21, 23. K temu gl. še primere v: DINZELBACHER 1994, 50–51.

150 Andreas CAPELLANUS, *Liebe*, 275 sl. oziroma lib. II c. 1.

151 NŠAL, KAL, fasc. 73, zapisnik z dne 28. 6. 1673. Henrikova legenda je nastala v 12. stoletju ob slavljenju herojske vzdržnosti tega pobožnega cesarskega para, ki je bil od poroke 998/1000 naprej brez otrok, a po splošnem prepričanju kljub temu živel krepostno. Cesar je bil kanoniziran že leta 1146, cesarica pa leta 1200 in njuno čaščenje, ki je bilo zelo podobno kultu Marijinega in Jožefovega aseksualnega in deviškega zakona tudi po Jezusovem rojstvu, se je obdržalo do novega veka. O tem gl. gesli »Heinrich II.« in »Kunigunde« A. Wendehorsta v: LexM 4, 2037–2039 in LexM 5, 1570–1571 ter geslo »Josephhe« H. Schmincka v: LexM 5, 634.

152 ATTEMS 1991, 552.

ločencev), kot je sodišču leta 1733 trdila Agnes Habič, ki se je hotela ločiti od dokazano impotentnega in nasilnega moža Matije. Njunjo medsebojno obtoževanje je v soseski povzročalo škandal in sodišče je par na koncu le ločilo.¹⁵³ Časovna dikstinkcija začetka vzdržnosti, ki jo je izpostavil škof Attems, je bila pomembna v teoloških obravnavah enostransko proklamirane spolne vzdržnosti v zakonski zvezi. Leta 1761 je tolminski arhidiakon Jožef Marija Maroni takole razmišljal ob primeru, o katerem ga je obvestil trentarski kaplan Frančišek Venceslav Lucembergar: mož iz župnije Bovec, ki noče občevati z ženo (ta je zato začela prešuštvovali), mora pojasniti, ali je njegova odločitev za vzdržnost še iz časa pred poroko ali po njej. Le v prvem primeru (in še v dveh mesecih po poroki) je njegovo ravnanje opravičljivo, sicer pa ženi ne sme odtegovati zakonskega dolga. Ta je kršila zakonsko zvestobo, če je prešuštvovala prej kot dva meseca po poroki.¹⁵⁴ Pravilno sklenjene zakone so razveljavili tudi, če konzumacije po poroki ni bilo, čeprav se nad tem ni pritoževal noben od zakoncev. Januarja 1693 je ljubljanski konzistorij razveljavil zakon med Martinom Vogrinom in Elizabeto Tomc, ki sta ga sklenila šele 2. 11. 1692. Malo po poroki se je namreč razkrilo, da je Elizabeta pred trinajstimi leti občevala z Martinovim bratrancem. V takih primerih je za ureditev škandala zadoščala naknadna dispensa. Ker pa je med preiskavo Elizabeta omenila, da z možem nista konzumirala zakona (najprej zaradi njegove odsotnosti, nato pa impotence), je sodišče zakon gladko razveljavilo.¹⁵⁵

V normalnih razmerah so ženske želele tudi užitek, ne le običajno poplačilo zakonskega dolga, kakršen se je skozi usta moških profanih literatov soočal s pogledi apostola Pavla, svetega Avgušтина in Tomaža Akvinskega.¹⁵⁶ Geoffrey Chaucer je v »Povesti gospodinje iz Batha« omenil ženske ugovore proti spolni vzdržnosti in teološkim prepovedim (zakonske) erotike kot opravičilo za njenih pet možitev: reprodukcijski organi niso bili ustvarjeni samo za uriniranje, pač pa tudi za »slastno ploditev«. Kako naj mož plača dolg ženi, če ne uporabi svojega »svetega orodja«? To naj se ne rabi le za oplojevanje, zato ženska pravi, da lahko tudi sama svobodno uporablja svoje orodje, kadar koli mož od nje zahteva plačilo, in nasprotno – vsak trenutek ima pravico nad svojim telesom ona in ne mož. Zato je tudi ne more nič zaustaviti, da se ne bi po moževi smrti poročila (krepostna vdova pa res ne bo ostala dolgo!), niti da ne bi manipulirala z novim možem, njegovimi spolnimi apetiti in prošnjami. To lahko počne, ker se ženska zna pretvarjati, v postelji in zunaj nje izsiljevati moža; ta pa ji mora za seks vsekakor »plačati«. Končni cilj vsake ženske v življenju je dobiti oblast nad moškimi.¹⁵⁷

Značajsko in čustveno močna ženska je kot spolna vladarica obvladovala svoje življenje, čustva, premoženje, ne le svoje, marveč posledično tudi možovo telo.¹⁵⁸ Namerna ženska vzdržnost med baročnim sproščanjem ljubezenskih mentalitet ni bila redka in je lahko eden od kazalcev spolne in socialne osvoboditve. Take mentalitete je leta 1673 izpričala kmetica Katarina Cankar: »Jaz sem ga imela za moža, ne za brata. In hočem imeti moža, ki mi bo plačeval zakonski dolg.«¹⁵⁹ Stari nauki o brzdanju ženine pohote, vzdržnosti in dostojnosti,¹⁶⁰ še posebej pa fraza – molči, lezi in misli na rodbino (ali cesarstvo) – niso bili spoštovani niti pri dogovorjenih porokah, kot je bilo v primeru Marije Kajetane

153 NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 159–160.

154 ŽAT, Arh. Tolmin, Res. cas., šk. 1, zapis z dne 6. 7. 1761.

155 NŠAL, Škof. prot. 17, pp. 239–241.

156 FUCHS 1909, 25 sl.

157 Geoffrey CHAUCER, *Canterburyske povesti*, 172–183, 201.

158 FUCHS 1910, 88–99.

159 NŠAL, KAL, fasc. 73, zapisnik z dne 28. 6. 1673.

160 KOTRULJEVIĆ 1458, 423–425.

Ursini-Blagay. Teologi so imeli veliko težavo – kako preprečiti galantske mentalitete, ki so postavljale na vrh užitek (in ne z zakonskim partnerjem), vse drugo pa potiskale v ozadje.

Cerkvena sodišča so se zato v tistih desetletjih pogosto ukvarjala s pritožbami nezadovoljenih zakoncev, ki so med jamranjem nad partnerjevim namernim izogibanjem spolnosti opozarjali na moralne in prokreative posledice posta ter zahtevali polnovreden zakon. Drugi pa so kmalu obupali, se usmerili k drugim ženskam ali zahtevali izničenje zakona.¹⁶¹ Zlasti zelo mlade žene so se izgovarjale na zdravje in še dolgo po poroki možem niso dovoljevale telesnega stika; najbrž pa zaradi čisto drugih razlogov (neprijeten mož). Z mlado ženo je bil nezadovoljen tudi neki Jurij Weber, ki se je leta 1722 pri lavantinskem generalnem vikarju v Sv. Andražu pritožil, da od žene, s katero je bil poročen že tričetrlet, dotlej še ni dobil niti are od zakonskega dolga. Ker je bila žena stara »že« 17 let, torej po običajih in pravih dovolj za poroko in spolno življenje, in svojih razlogov na konzistoriju ni pojasnila zadovoljivo, niti ni zahtevala ločitve, ji je bilo ukazano izpolnjevanje dolga. Tega kasneje ni storila in Jurij jo je čez tri mesece spet prijavil konzistoriju, ki ji je moral zagroziti s kaznijo.¹⁶²

Zagovornikom vzdržnosti so šle na roko stare medicinske resnice, da je zdravju koristna le zmerna in premišljena telesna ljubezen.¹⁶³ Spolna zmernost se je zakoncem kazala v kreposti »zmernosti«, eni od alegorij kardinalnih kreposti, ki so jo lahko tudi ljubljanski škofijski sodniki in verniki po letu 1706 občudovali pod (kasneje dograjeno) kupolo nove ljubljanske stolnice: Giulio Quaglia je »Zmernost« upodobil z uzdo v desnici (krotenje strasti) in želvo na glavi (dolgo življenje), njeno bistvo pa opredeljuje tudi napis na pladnju, ki ga ima v levi roki (*Virtus instrumentum*).¹⁶⁴ Paolo Zacchia, ki je sledil doktrinom antičnih in arabskih filozofsko-medicinskih avtoritet, pa je njihovim trditvam rad dodajal hudomušne pripombe. Kot duhovnik je seveda moral trditi, da je brez razloga zakoncem odtegniti dolg smrtni greh: prokreacije sploh ne bi bilo, če bi povsem upoštevali vse mogoče zapovedi, nasvete in cerkvene praznične prepovedi, po katerih se celo zakonci kar dve tretjini leta sploh ne bi smeli dotakniti svojega partnerja.¹⁶⁵ Priznal pa je medicinske razloge vzdržnosti, ki jih je razvil Avicenna.¹⁶⁶ Zacchia je redno odplačevanje zakonskega dolga raje povezal s partnersko vzajemnostjo. V zakonski spolnosti ne sme prevladati strast, a ne le zaradi grešnosti ali uničenja možganov zaradi prevelike spolne dejavnosti, marveč ker je orgazmična kapaciteta ženske omejena: spolna telovadba dvakrat na mesec in več kot štiri- ali petkrat na noč je nevarno početje.¹⁶⁷

Ženam so bila pri tem vedno priznana nekatera medicinska opravičila. Zaradi zdravstvenih tveganj, pa tudi zaradi revščine zakoncev so zdravniki v zameno za popoln odnos dopuščali masturbacijo in »prekinjen objem«, kot so označevali občevanje brez izliva semena v nožnico (*coitus interruptus*).

161 Več o tem v drugi knjigi v poglavju Ločitvena stvarnost.

162 NŠAM, Škof. prot. 3, zapisa z dne 13. 9. in 11. 12. 1722.

163 Galen je opozoril na stranske učinke vzdržnosti pri moških, ki so bili navajeni na pogoste spolne odnose ter pri tistih, ki imajo tako spermo, da jo morajo izločiti. Vzdržnost v takih primerih povzroči lenost in togost, osornost in potrtnost. Škodljiva je torej predvsem zdravim mladim moškim, po drugi strani pa ima lahko pozitivne učinke na atlete, saj povečuje moč in pogum (FOUCAULT 1993, 84–85).

164 LAVRIČ 2007c, 65–66.

165 Po določilih koncila v španski Elviri leta 305/306 je prepoved občevanja med zakoncema veljala za tri od štirih letnih kvart, vse srede, petke in nedelje v letu, za čas nosečnosti in še 30 ali 50 dni po porodu; po nekem nemškem zgodnjerednjeveškem seznamu pokor pa za 40 dni pred veliko nočjo, binkoštni, božičem, vse srede, petke in nedelje ter za čas nosečnosti ter po porodu; po nekem predpisu tudi tri, pet ali sedem dni pred zaužitjem svetega obhajila (WASSERSCHLEBEN 1840, lib. I cc. 338–340).

166 Avicennova svarila je leta 1477 povzel zdravnik Ortloff von Bayrlandt (BAYRLANDT 1477, 64–65).

167 ZACCHIA 1660, lib. VII tit. III q. I nn. 1–9.

Ta je bil teološko izenačen z umetnim splavom in zato smrti greh. To je bilo najpogostejše žensko sredstvo za preprečitev nosečnosti, če odmislimo bolj ali manj nezanesljive kondome in različne zvarke za umetno abortiranje; le zato ga je toleriral celo Sanchez. Od 13. stoletja je bil za teologe sprejemljiv tudi »zadržani objem« (*coitus reservatus*), pri katerem partnerja niti med »obojestranskim izlivom semena« ne bi doživela orgazma.¹⁶⁸ O migreni – danes baje najbolj popularnem razlogu – sicer še ni bilo govora, sta pa bila dobra razloga menstruacija in nosečnost. Tedaj občevati ni varno za moški fetus (prepreči poznejše zanositve), še posebej, če se je že pokazala nevarnost splava, so zdravniki poučevali zakonce, saj naj bi ženske ravno med menstruacijo najbolj želele seksa. Teologi so seveda prepovedovali občevanje med menstruacijo in takoj po porodu z grožjo 40-dnevne pokore. Nosečnost pa zdravnikom ni pomenila ovire za spolne odnose, vendar morajo biti zmerni. Tudi med dojenjem in po porodu je bil opravičljiv krajši počitek. S prvotnih 40 dni karence je Zacchia skrajšal prepoved na 20 dni po rojstvu fantka in s 66 na 30 dni po rojstvu punčke.¹⁶⁹ Nič več pa niso besedili, da občevanje med menstruacijo povzroči gobavost otrok. Sprejemljivo opravičilo so dajale tudi trebušne bolezni (npr. tipično ženska bolezen »histerija«) in moževa sterilnost (brez izliva semena). Medtem ko sta Akvinski in Sanchez menila, da mora žena brezpogojno občevati celo z gobavim možem (ne pa sobivati z njim) in je še vedno bolje, da je otrok okužen z boleznijo kot pa da ga sploh ni, je Zacchia temu nasprotoval, češ da gre za bolezen, ki ženi dopušča izognitev spolnim dolžnostim. H gobavosti je dodal še druge neozdravljive spolne bolezni, gonorejo in sifilis (*morbus Gallicus*).¹⁷⁰

Kadar so žene uspele pravno-medicinsko povezati bolezni s prešuštvovanjem svojih mož, so zadovoljivo utemeljile izogibanje zakonskemu dolgu. Tako sta menili tudi Marija Elizabeta Zupančič (1689–1692) in Suzana Felicita grofica Trilleg (1693), ko sta na ločitvenih procesih opravičevali izogibanje zakonskim dolžnostim s spolnimi boleznimi, ki sta ju njuna moža prinesla domov s prešuštviških ekskurzij in z njimi okužila ženi. Grofici Trilleg so med zdravljenjem v Padovi in Ljubljani tudi zdravniki baje odsvetovali spolno občevanje z možem, čeprav mu je to uslugo v želji po odvratitvi moža od prešuštvovanja pozneje nekajkrat le napravila.¹⁷¹ Ernest Zupančič pa je ženin očitnik, da ima spolno bolezen, ki je po kanonskem pravu omogočala ločitev zakona, relativiziral s trditvijo, da je bolezen s pomočjo pokojnega dr. Koruze uspel pozdraviti že zdavnaj. Zdravnik mu je baje zaupal, da ženo zdravi zaradi »hipohondrije« (tj. živčnih težav), ne pa zaradi Ernestove infekcije.¹⁷² Da je to res, je

168 TOLETUS 1609, lib. VII cap. XX; STONE 1977, 644; RANKE HEINEMANN 1992, 173 sl., 264 sl. in 322 sl.

169 *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis* opata Regina iz Prüma iz leta 906 (WASSERSCHLEBEN 1840, lib. I c. 304; lib. II c. 250); PL 97, *Benedicti diaconi capitularium collectio* (o. 800), lib. III c. 235 (stolpec 775B); DE SECRETIS MULIERUM 1678, cc. 7, 10 (str. 174, 186–191); THOMASUS DE AQUINA, *Summa Theologiae*, Suppl. Q. 64 c. 1; ORTLOFF VON BAYRLANDT 1477, 65–66; ZACCHIA 1660, lib. VII tit. III q. III nn. 1–3, 13–23 in q. IV n. 6. Gl. še: KOTRULJEVIĆ 1458, 442–443; STONE 1977, 496–497; FLANDRIN 1986, 148–149, 196–199; FOUCAULT 1993, 87–91; DUBY 2000, 40–43; HACKE 2000, 54–55; NAPHY 2003, 14 sl.; BOCK 2004, 39–41.

170 ZACCHIA 1660, lib. VII tit. III q. IV n. 4 in q. V nn. 1–4; SANCHEZ 1669, lib. IX disp. 14 n. 25; THOMASUS DE AQUINA, *Summa Theologiae*, Suppl. Q. 64 c. 2.

171 ŽVANUT 1996, 350–351.

172 NŠAL, Škof. prot. 15/1, pp. 260–263. »Hipohondrija« je bila po nauku iz prve polovice 18. stoletja zvesta sopotnica »melanholije«. Medicina si glede vzrokov za hipohondrijo ni bila enotna: »sedež« bolezni je v vranici ali v zlati žili in nečisti krvi ali pa kar v želodcu in črevesju, v »vranični oteklini«, ki pritiska na trebuh. Melanholija je bila s hipohondrijo povezana kot posledica telesnih težav, ki pripeljejo do nezdravih idej v možganih, kjer je sedež duše; vse se lahko konča z norostjo. Negativno vplivajo preobremenjenost z delom, pa tudi kisle jedi in premalo zaužitih tekočin, zaradi česar se telo napihne. Pred sredo 18. stoletja so že ločili med tremi stopnjami hipohondrije. Pri prvi pacient toži le nad strahom, za katerega ne pozna vzroka, in napihnjem trebuhom, v celoti pa je še zdrav, ima apetit in normalno spi. Pri drugi stopnji se njegov strah poveča, mučita ga težka sapa in hitrejša bitja srca. Zaradi stalnega

Ernest poudaril, priča dejstvo, da je žena vmes brez težav rodila kar šestkrat. Seveda je Marija Elizabeta možovo obrambo izpodbijala, spravila pa se je še na možovo zapravljenost in materialno zapostavljanje družine. Tudi njegovo okužbo s spolno boleznijo in strinjanje z moževim prešuštvovanjem je odločno zanikala. Nastala je kontradikcija, kaj je bilo prej – prešuštvo, infekcija in zavračanje plačevanja dolga (po ženinem mnenju) ali zavračanje dolga in prešuštvo z ženinim pristankom (po moževem mnenju). Pred končno odločitvijo je generalni vikar Janez Anton Dolničar »*acceptit tempus deliberandi super ferenda sententia propter consistorialium vota discrepantia*«. To se je v sodni praksi ljubljanskega škofijskega sodišča zgodilo redko. Kakor koli, sodni epilog (odobrena ločitev) je bil pogodu ženi.¹⁷³

Materialno nesamostojne ženske pa se niso mogle izogniti zakonskemu dolgu niti zaradi kužnih bolezni mož. Katarina Trunk je leta 1779 na ljubljanskem sodišču omenila, da je bil mož Primož že pred poroko okužen s »francosko boleznijo« (endemični sifilis, škrljevka?), o čemer tedaj ni vedela nič, a je spala z njim in zanosila tudi potem, ko je to že vedela. Šele ko se je mož hotel ločiti in je bil do nje grob, je zahtevala ločitev zaradi nevarnosti za svoje zdravje, ker še ni bila okužena.¹⁷⁴ Tudi Andrej Sodar iz Nomenja v Bohinju je leta 1602 izgon žene iz hiše in dolgo prešuštvovanje s Heleno Bogatin opravičeval z ženino »francosko boleznijo«, ki mu jo je prinesla in se je zato moral zdraviti pri radovljiškem proštu. »Kurbe« (žene) zato ni več hotel videti.¹⁷⁵

Žene, ki so že od poroke odklanjale seks, so može naravnost podile po tolažbo k drugim ženskam.¹⁷⁶ Škofjeloški meščan Jakob Roglovič je leta 1569 opravičeval svoj bigamistični konkubinat s tem, da je prva žena (vdova, s katero se je poročil pred enim letom) že kmalu po poroki *laider ir ehliche pflicht an mir vergessen*, nato pa še ušla od doma.¹⁷⁷ Tudi Jurij Škaler iz Bohinja, od katerega se žena sicer ni nameravala ločiti, je leta 1602 na blejskem patrimonialnem sodišču prešuštvovanje s Heleno Bogatin opravičeval z ženinim zavračanjem plačevanja zakonskega dolga brez razloga. Sodišče je imelo njegov problemček za prekršek proti morali, ne pa le za greh proti zakramentu svetega zakona, zato ga je pri priči obsodilo na štirinajstdnevni zapor, denarno globo, za nameček pa še napotilo po duhovno kazen k cerkvenim oblastem.¹⁷⁸ Grof Trilleg je svoje prešuštniške podvige razložil s teorijo: če eden od zakoncev ne izpolnjuje zakonskega dolga, drugega spravlja v skušnjava; če potem ta (tj. on) prešuštvuje, nosi odgovornost za »zločin« tudi vzdržni partner. Torej je tudi njegova žena sokriva za njegova prešuštva!¹⁷⁹ V takem primeru prešuštnikom ni nujno grozila ločitev. Tudi Ernest Zupančič je vedel, da prešuštvo (še posebej, če je prešuštnik dejanje »iskreno« obžaloval) ne vodi nujno v ločitev, kaj šele

---

strahu si zamišlja drobne probleme kot nerešljive, je pa še vedno zdravega razuma in težave niso stalne. Hude težave napočijo pri tretji fazi, ko se pojavi vročina in nastane vranična bolezen, če se zgornjim težavam pridruži melanholija. Proti hipohondriji pomagajo dieta in zdravila, s katerimi se telo očisti kislih sokov. Bolnik, ki zapade žalosti in strahu, naj se zdravi predvsem z duhovno tolažbo, dolgim spanjem, mirom ipd. (gl. geslo »Hypohondrisches Ubel« v tedaj priljubljenem splošnem leksikonu J. H. Zedlerja (ZEDLER 1735, stolpci 1479–1487).

173 NŠAL, Škof. prot. 15/1, pp. 260–263, 280–282, 285, 292–293, 301–302, 309–311. Ernest Zupančič se z ločitvijo nikoli ni sprijaznil in leta 1692 poskušal obnoviti proces z domnevnimi »novimi okoliščinami«, a ga sodišče ni uslišalo (NŠAL, Škof. prot. 17, pp. 190–192).

174 Njeno ginekološko-venerološko neoporečnost je potrdil zdravniški pregled zaradi »*summa incapacitatis ad copulam ex nimia vasis arctitudine ob morbum venereum*« (NŠAL, Konz. prot. 4, pp. 321–322, 325–326, 329–331).

175 AS, Gr. Bled I, knj. 11, Protokol sodišča 1597–1605, zapis z dne 9. 12. 1602.

176 BRUNDAGE 1996, 564 sl.; TANNAHILL 1981, 76–78, 154; BANKL 2004, 108–109 (pri Elizabeti, ženi cesarja Franca Jožefa).

177 AS, Gr. Škofja Loka, fasc. 16, dopis z dne (pred) 18. 7. 1569 (regist v: Kos 1894, št. 33).

178 AS, Gr. Bled I, knj. 11, Protokol sodišča 1597–1605, zapis z dne 4. 12. 1602.

179 ŽVANUT 1996, 350–351.

v izničenje zakona. Zato je za počelo prešuštva navedel ženino dvanajstletno izogibanje zakonskim dolžnostim in njeno strinjanje s svojim posledičnim iskanjem potešitve drugod.¹⁸⁰

Prešuštnicam »po sili« so se po službeni dolžnosti zoperstavili dušni pastirji, ki niso hoteli priznati legitimnosti njihovim otrokom in jih vpisati v krstno knjigo. Tako težavo je imela leta 1687 Eva Kik s podbreškim vikarjem Jakobom Pavlinom. Ta je ljubljanskemu konzistoriju predstavil moževo plat zgodbe (na zaslišanju sta jo potrdili dve priči) o njegovem enajstmesečnem spolnem postu pred Evinim porodom, čeprav ta zanj ni bil kriv; po vikarjevem mnenju otrok zato ni zakonski. Evin mož kljub poznavanju ženinih stranpoti in javnemu posmehu žene ni mislil odsloviti.¹⁸¹ Leta 1709 je Margareta Mayhoffer iz Ljubljane na ljubljanskem škofijskem sodišču sicer uspela doseči ločitev zaradi nasilja in (enkratnega) prešuštva, toda mož Matija, ki je trdil, da se mu je žena »zaprla« in odrekla zakonska opravila, je s pomočjo razumevajočega sodišča uspel ublažiti sodbo. Matija je uspel izsiliti dvomesečno preizkusno dobo, ko naj bi delal v pekarni v kamniškem frančiškanskem samostanu; če pa bi se dovolj poboljšal, bi se lahko vrnil k ženi. Ta je taki možnosti zaradi nezaupanja v moža več mesecev nasprotovala, zaradi kleriških pritiskov pa se je morala ukloniti. Konzistorij si je izmislil zanjo neugoden zunajsodni zavezujoč kompromis, tj. »prijateljsko poravnavo«: moža je morala sprejeti v hišo za dva ali tri mesece kot »delavca«, ko pa bi verodostojne priče potrdile, da se je res popravil, bi ga morala sprejeti tudi za »moža«.¹⁸²

Nesposobnost oziroma nepripravljenost izvrševanja zakonskega dolga je bil kanonski razlog za ločitev, celo za izničenje zakona tudi brez posledičnega prešuštvovanja. Vendar od 17. stoletja ne kar avtomatično, saj je primarnost konzumacije za veljavno zakonsko zvezo že upadla. Tako je leta 1780 Janez Nepomuk baron Jabornegg kot prvi razlog v prošnji za ločitev od mize in postelje od žene Ivane, s katero je bil poročen štirinajst let, raje navedel odsotnost svobodne volje pri zaroki, šele nato pa njeno telesno oviranost za spolno življenje in prokreacijo. Lavantinski škof je kljub Ivaninemu strinjanju z ločitvijo opozoril nadduhovnika v Tinjah, ki je vodil postopek, da ločitev ni mogoča, če sta bili zaroka in poroka izvedeni pravilno. Sumljiv se mu je zdel tudi očitek o ženini telesni hibi.¹⁸³

Zacchia je možem priznal več razlogov za odtegnitev plačila zakonskega dolga. Temeljni odpustek je, če vsaj eden od zakoncev tega ni sposoben, ali če bi se zaradi občevanja znašla v smrtni nevarnosti. Pretiranega naskakovanja žena se morajo ogibati zlasti koleriki in suhci (rdečeličnim debeluhom ljubezen ne škodi). Mož ima priročno opravičilo v prevroči ali prehladni klimi med avgustovskimi »pasjimi dnevi« (seme se lahko zaradi vlage v telesu skvari) ali jeseni (telesne tekočine so tedaj najslabše). Vse to je ustrezalo humoralni medicini, da zaradi narave telesa ženski za seks najbolj ustrežata poletje in jesen, moškemu pa zima in pomlad. Moškim je Zacchia še odsvetoval seks na praznične dneve, med postom (ki pa ne sme biti nikoli tako strog, da bi povzročil impotentenco), po puščanju krvi, če se preveč znoji, po težkem fizičnem delu ter zaradi bolezni (vročica, bolečine, živčne bolezni – epilepsija, paraliza, melanholija, blaznost, bolezni oči in ušes, bolezni srca in pljuč, tumorji, odprte rane itd.). Puritanski severnoameriški in angleški kleriki so te misli v 19. stoletju razvili tako daleč, da niso hoteli krstiti otrok, rojenih na nedeljo (češ da so bili spočeti na Gospodov dan), preden se njihovi

180 Nekoč je žena nekemu izjavila: »*Quamvis viderem meum maritum cum alia fœmina actu, non curarem.*« (NŠAL, Škof. prot. 15/1, p. 310).

181 NŠAL, Škof. prot. 15, pp. 68–69, 133–137.

182 NŠAL, Škof. prot. 25, pp. 144–145, 180–181, 203–204, 241–243.

183 NŠAM, Škof. prot. 13, pp. 183–184.

starši niso spokorili zaradi kršitve praznika. Ob vseh omejitvah pa je Zacchia podpiral Hipokratovo misel, da seks pri nekaterih boleznih deluje tudi zdravilno.¹⁸⁴

Zacchievih razlogov pa leta 1672 na ljubljanskem škofijskem sodišču ni izpolnjeval Andrej Zibelnik, od katerega se je zaradi njegove domnevne impotence želela razvezati žena Maruša.¹⁸⁵ Prave razloge za spolni post sta v začetku prikrivala oba, Maruša pa se je kmalu, ne da bi jo kdo vprašal, razgovorila o slabih odnosih z moževimi starši. Polhograjski Zibelniki so izhajali iz kmetije Zibel pri Babni Gori, vzhodno od Dvora pri Polhovem Gradcu, ki je sodila v gospostvo polhograjskih graščakov. Sredi 17. stoletja je rodbina štela več družin, ki pa jih zaradi slabše ohranjenosti matičnih knjig, urbarjev in listinskih protokolov v letih rojstev, porok in smrti zakoncev Zibelnik, njihovih staršev, bližnjih krvnih sorodnikov ter enakih osebnih imenih ne moremo zanesljivo identificirati.¹⁸⁶ Po izjavah na sodišču sta se Andrej in Maruša poročila leta 1668 in bila tedaj stara ok. dvaindvajset let; tedaj je Maruša prišla na kmetijo Andrejevih staršev Matevža in Jere.¹⁸⁷ Ta sta so jo takoj zasovražila. Čeprav sta ji ob poroki obljubila, da bo po njihovi smrti Andrej dobil kmetijo v velikosti polovične hube in mlin in le zato Andrej ob poroki ni dobil darila, se po tastovi smrti to ni zgodilo. Domačija v Belici pri Dvoru (najbrž se je Marušina kalvarija začela tam) je pripadla bratu Martinu, Andreju pa je bilo odkazanih sto ducatov, ki do procesa še niso bili izplačani. V resnici niso bili izplačani nikoli, saj se je Andrej leta 1678 v korist brata Martina odpovedal svojemu dediščinskemu deležu (100 gld, par volov, krava idr.).¹⁸⁸ Vsekakor pa je Andrej na račun pričakovanega deleža po treh letih zakona (v letih 1671–1672) uspel kupiti polovično hubo in mlin Jelovec,¹⁸⁹ za kar mu je Maruša dala nekaj denarja iz dediščine po starših.

Marušo sta pripeljala na sodišče nerešen finančni spor z možem in težave z njegovimi težaškimi sorodniki, impotenca pa je bila najprikladnejše sredstvo za dosego svobode. Mož o slabih družinskih razmerah na sodišču kajpak ni vedel povedati nič. To za njeno zahtevo ni bilo usodno, pač pa to, da v nadaljevanju zaslišanja ni zanikala, da sta si po poroki nekaj časa prizadevala izplačati zakonski dolg. V tem je bila skoraj nenavadno natančna: poročila sta se, nenavadno, v postnem času, marca 1668 (po našem izračunu, upoštevajoč razliko med časom sodnega procesa in trajanjem zakona), se v zakonski spolnosti poskušala do binkošti (5. 6.), nato pa še do Mihaelovega (29. 9) istega leta, a ne več iskreno,

184 ZACCHIA 1660, lib. VII tit. III q. II nn. 1–5, 9–33; SCOTUS 1689, 363, 370 sl. STONE 1977, 496, 500. O stvarni in mistični povezanosti posta z žensko zaznavo seksualnosti gl. ACCATI 2001, 128 sl.

185 Naslov tega primera na hrbtni strani protokolnega spisa je sicer *Causa pretensi divortii*... (NŠAL, KAL, fasc. 73), kar bi lahko celo pomenilo, da Maruša ni zahtevala ničnosti zakona, marveč le ločitev. Zdi pa se, da gre le za protokolistovo napako, saj je v slovenski sodbi govora o »razdrtju zakonske zveze«.

186 Sliko o genealogiji Zibelnikov si lahko za silo ustvarimo z repertorijem rojenih v župniji Polhov Gradec iz let 1622–1823 (NŠAL, Mat. Polhov Gradec, pp. 471–478), ki pa ga je izpisovalec napravil že potem, ko petih krstnih knjig za obdobje 1626–1659 in 1671–1680 ni bilo več. Med letoma 1660 in 1693, ki jih zajemata dve ohranjeni knjigi (VII in IX), se je v polhograjski župniji v vaseh Belica, Dvor, Babna Gora, Brezje (pri večini pa domači kraj ni zapisan) različnim parom Zibelnikov rodilo kar 32 otrok. Sklenjeni zapisi o porokah v polhograjski župniji se začno šele leta 1679, o umrlih pa leta 1719.

187 Po urbarju gospostva Polhov Gradec iz let 1672–1681 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 44, fol. 30^v) sta mlada zakonca živela na kmetiji v velikosti cele hube na *Welianskbi Verch*. Andrej je bil sin Matevža in Gertrude (roj. Keršiner), Maruša je bila hči Jerneja in Sholastike Loštrik.

188 AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 83, Protokol podložniških listin 1673–1678 (II), p. 267.

189 Da se je nakup res zgodil tik pred procesom, priča naknadni pripis Andrejevega imena in prečrtanje Jurija Jelovčnika v priročnem urbarju gospostva Polhov Gradec za leta 1672–1681. Kmetijo v velikosti cele hube (*sic!*) je izdelovalec urbarja skupaj s še nekimi drugimi umestil na *Welianskbi Verch*. Andrej je tedaj od Adama Jelovčnika kupil tudi domec (kajžo) pri graščini Polhov Gradec (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 44, fol. 30^v in 49^v). A prav za leto 1671 ni ohranjen protokol kmečkih pisem.

saj jo je mož že sovražil. Žena je zato spolno izpolnjenost zanikala in trdila, da je v resnici še vedno devica, saj se medtem ni spečala z nikomer drugim. Tako dolgo je reva čakala le zato, ker jo je mož prosil potrpežljivosti, ona pa mu jo je obljubila, če bo z njo lepo ravnal. In ker ni ... Sodišče njene deviškosti ni preverilo, čeprav je bilo nepreverljivo tudi Andrejevo zagotavljanje, da je bil spolno uspešen, kolikor je pač zmož. Resničnost Andrejevih spolnih motenj je ostala nedokazana, čeprav je relativna odbojnost obstajala, osamosvojitvev od staršev je bila prepozna. Marušina čustva in njena materialna varnost so bila nepopravljivo prizadeta, sovrašstvo moža in njegovih staršev je Marušino slo povsem zatrl. Moževo čustveno hladnost je imela odtlej za pravo impotenco. Zakonca sta nato brez intimnih dotikov živela skoraj štiri leta, ko je imela Maruša dovolj spolne abstinence in oblastnih moževih sorodnikov. Zato so se tudi sodniki že med procesom nagnili k mnenju, da gre pri vsem le za Marušin spor s svaštvom. Škofijski pisar je namreč pod vprašanjem, zakaj spolni odnos ni bil izpolnjen, naknadno pripisal besedi »sovrašstvo« in »nasilje«. Škofijski sodniki niso bili bebi (za kakršne so jih pogosto imeli nekateri arogantni amanti) in sodba je bila tudi tokrat brezpogojno jasna: zakonca Zibelnik morata ostati skupaj v zakonski ljubezni, si prizadevati izpolniti zakonski dolg in dobiti otroka. Če pa ne bo uspeha oziroma otrok, naj še naprej zaupata božji volji.¹⁹⁰ V teh vrsticah je bila zajeta vsa teološka dogma o zakonski zvezi: poudarjena je bila podrejenost žene možu kot »gospodarju« ter omenjen temeljni vzrok, zakaj Cerkev ni naklonjena razvezam – ker so bile proti božjemu blagoslovu, tj. zakramentu.

Kako sta zakonca Zibelnik živela po razsodbi, lahko na podlagi obskurnih podatkov le domnevamo. Zdi se, da se je potrdila daljnovidnost sodnikov glede prizadevanja po potomstvu, saj je polhograjski vikar 18. 6. 1681 krstil fantka Janeza, ki se je rodil nekima Andreju in Mariji Zibelnik. Treba pa je vedeti, da je tedaj živel v župniji še en mlajši Andrej Zibelnik (roj. 22. 11. 1663), ki bi bil teoretično že lahko oče omenjenemu Janezku (poročna knjiga izpred leta 1679 ni ohranjena).¹⁹¹ Kakor koli, ti podatki kažejo, da sta se nekoč sprta zakonca sčasoma čustveno in telesno zblížala. Morda sploh ne za dolgo, a ravno dovolj, da se je Andreju z božjo pomočjo vsaj za enega sina ljubilo aktivirati svojo (vedno res ne odlično delujočo) moško moč. A tudi, če tisti krščeneec ni bil njun, smemo vsaj domnevati, da sta kot v slabi pravlјici skupaj životarila, dokler ju ni ločila smrt.

Moška spolna abstinence je bila pogosto povezana s resničnim ali izmišljenim strahom pred nezmožnostjo skrbi za otroke, kot je leta 1774 in 1775 pojasnjeval Janez Pavlin iz okolice Pišec mladi ženi Heleni, s katero ni imel odnosov še več kot pol leta po poroki. Par namreč ni imel nobenega premoženja. Razočarana Helena je baje le zato podlegla prigovarjanju tasta, s katerim je nato pet let redno

¹⁹⁰ Primer je poseben tudi zato, ker je bilo zaslišanje po običaju protokolirano v latinščini, sodba pa je zapisana le v slovenščini. Taka kombinacija je bila po moji skromni vednosti v tistem času in za ta tip sodnih zapisov redka, saj ni šlo za prepisovanje slovenskega sodnega obrazca, kakršni so bili v rabi za priseganje pravno neukih strank (prim. slovenske prisege v: RIBNIKAR 1976; GOLEC 2008a; NŠAL, Škof. prot. 6 sl. in Konz. prot. 1 sl.) Protokolist je morda sodbo zapisal slovensko zato, ker ni šlo za zadevo iz prevladujočega repertoarja zaročnih sporov in je bilo zaradi njene vsebinske redkosti sodišču v interesu, da sta jo v popolnosti razumela tudi zakonca (brez posrednikov). Sodba se glasi: »*Sententia. Maruſh Sibeuniza ni dovishala zbes (nato prečrtano: fuoigra moſha) Andrea Sibeunika, fuoigra gospodarja, tolko ſakonskiga della slabust, da bi se mogal ſakon redreti. ſato is ſkoffie oblasti ie obema naloshenu, da imata kokar postbena drusheta ſakonsku vkupai ſbiueti v karſbanski inu ſakonski lubesni. Zhe ie pak kai superniga mednie versheniga, da ſe na more po niech vobe obeden porod dobiti, toistu imata oba v poterpesbliuosti noſiti inu od Buga, da ſe iem ta nadluga preloſhi, pomuzh inu ſbegen boſhii proſiti, da bode Bogu dopadlu niema en porod dati.*« (protokolni fragment v: NŠAL, KAL, fasc. 73). Del prisege je bil z nekaj napakami že objavljen v: KORUZA 1972–1973, 24.

¹⁹¹ NŠAL, Mat. KK Polhov Gradec IX (1681–1692), pp. 5, 10. Janeza so pokopali 24. 2. 1725 (NŠAL, Mat., MK Polhov Gradec 1719–1751, p. 26). Za drugega Andreja gl. NŠAL, Mat., KK Polhov Gradec VII (1659–1670), p. 128.

prešuštovala in vsaj dva sinova od štirih otrok sta bila tastova. Mož je bil po rojstvu prvega otroka spet pol leta vzdržen, ker jo je baje hotel obvarovati zaradi dojenja. O ženinem skrivnem življenju je izvedel šele leta 1780.¹⁹² Največkrat pa je bila vzdržnost povezana z moževim materialnim zanemarjanjem. Tak problem je leta 1772 ljubljanskemu sodišču predstavila Eva Soller iz okolice Tržiča. V ospredje ni potisnila odprave spolnega posta, marveč veliko pomembnejše – materialno preživetje. Mož Lovrenc je zaradi službe pisarja v Tržiču zapustil družino že pred štirinajstimi leti, a se mu Eva z otroki zaradi delodajalčevega nasprotovanja ni mogla pridružiti in je ostala pri starših. Pozneje se ji je mož začel izogibati, ni ji več dajal preživitve, otrok ni več hotel niti videti, in, kar je bilo za Evo pomembno, vsaj deset let ji že ni več plačeval zakonskega dolga, pač pa se je »raje zadovoljil z neplodnostjo«. Tudi v tem primeru najbrž ni šlo za težave s potenco ali za načelno izmikanje prokreativnim dolžnostim, marveč za hlad do žene in družine. Z izpostavitvijo očitkov o kršitvi vseh načel zakonskega dolga in omenjanjem neplodnosti pa je Eva menila, da bo lažje dosegla možovo vrnitev in ohranila zakonsko zvezo. Konzistorij gorenjskega arhidiakonata ji je ob taki interpretaciji rade volje ustregel.¹⁹³

Neporavnavanje zakonskega dolga so ne tako redko utemeljevali s pretirano pobožnostjo, za katero pa se je skrival obup zaradi materialne odvisnosti od zakonca in njegovega sorodstva. Leta 1654 je na isti dan, ko je konzistorij ob robu sinode ljubljanske škofije v Gornjem Gradu razsodil o impotenci Simona Pevnika ter incestnem prešuštvu njegove žene in očeta, domači župnik pripeljal še Urbana Rogačnika in njegovo ženo Evo Jamnik.¹⁹⁴ Krivec je bil Urban, ker ni več hotel živeti z ženo. V njeni prisotnosti se o razlogih za nesoglasja ni mogel izjasniti; ne da bi ga vprašali, je izdaval le, da ga žena in njeni starši ne maltretirajo in zato še sam ne ve, zakaj ne živi pri ženi. Ob omembi tasta in tašče je sodnikom zazvonil alarm. Vedeli so, da v zakonskih sporih stranke zaradi sramu ali strahu včasih skrivajo družinska nesoglasja, zlasti vpletanje staršev v zakon. Ženo so zato poslali iz sobe in mož se je takoj razgovoril. Sodniki so ga pustili razpredati, da se je še pred poroko zaobljubil k čistosti, zakon pa je vendarle konzumiral. Potem je prišel v stisko: po njegovem prepričanju greši tako tisti, ki še pred poroko seksa z bodočo ženo, kot tudi tisti, ki nato nezadostno ali sploh ne opravlja zakonskega dolga. On pa želi še naprej živeti *in castitate coniugali*, a ne tudi v celibatu. Ko je možakar učil cerkvene sodnike o pomenu in oblikah laičkih zaobljub, so se najbrž spogledovali. Morda bi mu formalno celo morali pritruditi in vsaj začasno ločiti zakon, če bi Urban res vztrajal pri tem. Potem pa je naredil napako in razpredanje o časti sklenil z mislijo, da bi se navsezadnje celo vrnil k ženi, vendar mu ona noče slediti drugam, ker ima kmetijo, on pa nima nič. Sodišču je postalo jasno, da je na ženino kmetijo priženjeni Urban nezadovoljen predvsem s statusom ter podrejenostjo ženi in njenim staršem. Žena pa je bila na strani staršev, kar je izpričevala z rabo deklishega priimka, tako kot se je to dve desetletji pozneje kazalo že v primeru Cankar. Materialistične frustracije je Urban, ki spolno ni bil nesposoben in brez libida, hotel premostiti s spolnim izsiljevanjem žene. Zato mu je sodišče ukazalo, naj se vrne k ženi, razumevajoče pa mu je priznalo pravico, da se z njo lahko odseli kamor koli in brez nasprotovanja njenih staršev. Le z zemljiško gosposko in posvetnimi oblastmi se morata zakonca o vsem poprej dogovoriti.

192 Janez in Helena sta se poročila 23. 11. 1774, prvič pa sta občevala ob binkoštih naslednje leto (4. 6. 1775) (AS, Gr. Brežice, fasc. K 2, Spisi II/6/2, kazenske zadeve 1775–1780).

193 AS, Rok., I/6or, Konzistorialni protokol gorenjskega arhidiakonata za leta 1759–1772, fol. 61^r–63^r.

194 NŠAL, KAL, fasc. 41, št. 7, zapisnik sinode in konzistorija z dne 7. 2. 1654.

STRANPOTI »RELATIVNE IMPOTENCE«

»Relativno impotenco« v celoti najenostavneje opredelimo kot erektilno disfunkcijo s psihosomatskimi oziroma psihološkimi vzroki. Njena obravnava je zato presegala pravno-medicinske preiskave in presoje ter se bolj posluževala teoloških podstati, celo vraževerja, fantazem in drugih težko določljivih okoliščin; zajemala je namreč vse notranje vzroke in tudi uročenost (*maleficium*). Zaradi njihove neoprijemljivosti in težke dokazljivosti pa so ravno to vrsto impotence mnogi izrabili za razvezo od neljubega zakonca, saj se je bilo mogoče skoraj poljubno razpravljati o razlogih in neozdravljivosti impotence ali frigidnosti skoraj. Zato je pogosto prihajalo do manipulacij in običaj, da vlagajo tožbe za izničenje zakonske zveze zaradi moževe spolne nesposobnosti le nezadovoljne žene, se je lahko obrnil na glavo. Mož se je kar sam naznanil kot impotentnež in zahteval, da njegov zakon proglasijo za ničen. S takimi, na prvi pogled nevarnimi javnimi samonaznanitvimi, ki so se sklicevala celo na oviranje demonov, se je impotenca izrabljala kot sredstvo pri obračunavanju drugih zakonskih problemov. Pri neplačevanju zakonskega dolga, nasilništvu in prešuštvovanju je bila namreč dopustna le začasna ločitev zakonske zveze, ki ločencema ni omogočala druge poroke do smrti ločenega partnerja. Z vključitvijo relativne impotence kot glavnega razloga, čeprav zanjo ni bilo mogoče potrditi dokončne nepopravljivosti, pa je bil tožnikov izplen boljši: lahko se je dokončno znebil neljubega zakonca.

Jošt Ursini-Blagay se ni poslužil tega sredstva, ker se pač ni hotel razvezati, čeprav je bil psihološko in medicinsko najbrž primeren kandidat. Leta 1770 o zvezi urokov in impotence stvarni zdravniki in cerkveni intelektualci tudi niso več resno razmišljali. Njegova žena pa je verjela, da ima za dokazanje njegove impotence na voljo dovolj trdnejših indicov kot so bili uročenost in podobna navlaka. Drugače je bilo še pred sto leti. Tedaj se nekateri zakonci v skrajni sili niso ustavili pred takimi izgovori, čeprav je bila cena take igre lahko visoka. Zanj se je leta 1676 odločil tudi Matevž Jenko, kmet iz Struževga pri Kranju, podložnik kranjske župnijske cerkve sv. Kancijana. Matevž je ljubljanskemu škofijskemu ordinariatu 6. 6. 1676 pisal, da želi doseči ničnost zakonske zveze z ženo Marino (roj. Drenovic), s katero se je poročil pred štirimi leti. Razlog: zaradi (spolne) uročenosti nikoli ni mogel konzumirati zakona, zato ta ne obstaja.¹⁹⁵ Zadeva Jenko je bila v vseh, še posebej pravnomedicinskih ozirih drugačna od ursini-blagayske epopeje. V pravnem smislu proces še zdaleč ni bil tako prefinjen, vsebinsko in terminološko je bil občasno celo zmeden. V Jenkovem procesu zato težko razberemo ursini-blagayske potlačitve, pogrešamo pa tudi bravurozne retorične dvoboje. Skratka: boj zakoncev Jenko je bila brutalna izvedba spopada posameznika z doktrino o nerazvezljivosti zakonske zveze, z veliko mero preproščine in (še dovoljenega) posameznikovega praznoverja.

O drugačnosti tega primera govorita vsaj dve dejstvi, ki sta prišli na površje šele med procesom: Matevž je odšel na sodišče le slabe tri tedne po rojstvu prvorojenca Urbana.¹⁹⁶ K temu so ga, kot se je pozneje izkazalo, nagovorili starši in brat Jernej, izobražen in vpliven blejski vikar.¹⁹⁷ Prva konzistorialna

195 Vezan čistopis protokola procesa je v NŠAL, KAL, fasc. 152, št. 13 ter v fasc. 162, št. 3. Sprotni zapisi so tudi v tekočih protokolih škofijske pisarne: NŠAL, Škof. prot. 5, pp. 57–58, 69–70, 114–116, 162–163, 294–295, 330–331; Škof. prot. 6, pp. 20–22, 41, 76–77, 111–112, 122–123, 127–128, 143, 187–188, 213–214, 311–312; Škof. prot. 6/1, pp. 59–69; Škof. prot. 7, pp. 28–29, 97–98, 211, 253–254, 373–376, 399–400, 403–404; Škof. prot. 7/1, pp. 20–21, 27–29, 40–46, 64–66, 96–98, 254–258.

196 Krščen je bil 17. 5. 1676 (NŠAL, Mat., KK Naklo 1673–1690). Natančen datum Matevževe in Marinine poroke ni znan, saj v poročnih knjigah župnije Naklo manjkajo ravno vpisi za leti 1671 in 1672, med vpisi iz leta 1673 pa ni njunih imen (NŠAL, Mat., PK Naklo 1652–1670 in 1673–1686).

197 Jernej je bil rojen leta 1637 v Struževem (VRHOVNIK – KOBLAR 1885, 77).

obravnavo se je zgodila že 27. 6. 1676.¹⁹⁸ Marina je izjavila,¹⁹⁹ da moževa impotenca ni trajna, saj bi bila lahko taka le po fizični skopitvi. S tem pa žena ni zanikala, je Matevž povzel besedo, da je njegova težava absolutna vsaj v zadnjih treh letih, ki veljajo kot preiskovalna doba. Sodniki so nato zakonca na samem izprašali, ali je bila Marinina *vas* kdajkoli »osemenjena«. Matevž je to kategorično zanikal, natančnejših medicinskih ukrepov pa sodniki niso odredili. Da pri tem ni bilo zraven izvedencev medicinske stroke, drugače kot npr. v primeru Gorše ter stoletje mlajših primerih Dobravec in Ursini-Blagay, ni bila posledica površnosti. Sodniki so s tem pokazali, da gre za dvomljive (samo)obtožbe in zadevo, kjer medicina pravzaprav nima kaj početi. Sojenje je bilo preloženo do 13. 7., ko je Matevž predlagal sodišču šest kredulitetnih prič, vendar ne glede medicinskih znakov impotence, marveč za potrditev resničnosti njegove izjave. Predlagani so bili Matevževi sovaščani, Martin Sorčan, Matija Vessen, Janez Rihtaršič, Jurij Leančič, Gašper Hudiplut in Mihael Rakovec. Zadnji je bil podložnik oziroma podnajemnik na kmetiji Matevževega očeta Jurija. Zaradi opravičljivih okoliščin in zadržanosti gospoda Jerneja Jenka je sodišče nadaljevalo obravnavo šele 13. 11., dotlej pa so okrepili senat še s tremi prisedniki; med njimi je bil pravnik dr. Janez Friderik Lamprecht. Takrat je Marina povedala, da je njun spor pred časom že obravnavalo kranjsko mestno sodišče, kjer je Matevž priznal občasno občevanje in je bila zato njegova tožba zavrjena; prisežniki zato niso nujni. Konzistorij se je odločil drugače, saj je Marini naložil, naj imenuje svoje priče, do končnega razpleta pa velja začasna rzsodba, ki potrjuje konzumacijo in obstoj zakonske zveze.

Ker je stala obramba na rzsodbi mestnega sodišča, ki je Marini dalo prav že januarja 1676, je ta za svoje priče imenovala kar sodnike tistega procesa. To so bili mestni svetniki Matevž Pogačnik, Janez Danijel Merjasec, Jurij Resman, Matevž Bogataj in Jernej Benkovic. Kaj je v Matevževem impotenčnem primeru sploh počelo mestno sodišče? Vas Struževo in Jenkovi so sodili v pomerij deželskega sodišča Kranj, mesto pa je bilo pristojno za nadzor javnega reda in morale. Matevževa impotenca posvetnega sodišča seveda ni zanimala, pač pa materialni in kazenski okviri zakonskega spora. Sem sta sodila čarovništvo in prešuštvo, ki ga je Matevž očital ženi, brž ko je ugotovil njeno blagoslovljeno stanje. Šlo je za preprosto in večno logiko: če je nekdo trajno impotenten, ne more ženi napraviti otroka, pač pa je zanj odgovoren nekdo drug.²⁰⁰ Ergo, januarja 1676 še nerojeni otrok je sad ženinega zakonolomstva, Matevževa impotenca pa posledica uročenosti. Kranjsko sodišče je izrazilo drugačno, a prav tako logično mnenje: rojstvo otroka zanikuje očitano prešuštvo, pa tudi Matevževo nesposobnost popolnega spolnega udejstvovanja. S takim izidom spopada dveh kmečkih logik Matevž ni mogel biti zadovoljen, zato je počakal do sinovega rojstva, saj visokonoseče Marine konzistorij ne bi nikoli poklical na obravnavo.

Enaka sodna logika je leta 1779 zavela iz sodbe ljubljanskega škofijskega sodišča v primeru Primoža in Katarine Trunk iz Beljaka. Mož je obtoževal ženo, da je »ozka« in zahteval priznanje ničnosti zakona, žena pa je dokazovala nasprotno. Celo več: iz njenih izjav branilcu zakona se je sodišče prepričalo, da je bil Trunk do nje grob, da je pred zakonom in med njim prešuštoval, bolehal za sifilisom, jo med njeno nosečnostjo zapustil in jo po spontanem splavu obtožil umora otroka. Ženina nosečnost ga sploh ni čudila, saj se je celo bal za zdravje matere in otroka, s čimer je po Katarininem mnenju

198 Konzistorij so sestavljali generalni vikar Franc Jožef Garzaroll pl. Garzarollshofen (predsednik), patra jezuita Anton Gregorin in Erazem Špiček ter pravnik dr. Simon Kimovic.

199 V analizi tega procesa se odpovedujem razlikovanju med besedami pravno neukih zakoncev Jenko in njunih odvetnikov, ki sta gotovo govorila namesto njiju vsaj v proceduralnih disputih – ti pa prevladujejo.

200 Podoben primer omenja ZEDLER 1746, 2354–2355.

zanikal trditve o njeni ozkosti. Trunk pa je trdil, da on ni oče otroka, se skliceval na izvid neke beljaške babice, češ da abortusa ni bilo, in zahteval zdravniški pregled žene. Poročilo dveh najboljših ljubljanskih porodničarjev, Antona Kastelica in Antona Makovica, ter zaprisežene babice je pritrnilo Katarini in sodišče ni potrdilo ničnosti zakonske zveze. Ker pa je med zakoncema vladalo preveliko sovraštvo – Katarina se je bala nasilnega moža in njegove bolezni, Primož pa jo je imel za čarovnico, slabo gospodnjo in nezvesto ženo –, jima je na obojestransko željo dovolilo trajno ločitev. Primožu se je tako izjalovil načrt, po katerem bi se razvezal od žene in dobil pravico do poroke z ljubico. Res pa mu je ločitev zagotavljala konkubinat z ljubico, a je moral preživljati Katarino.²⁰¹

Kakor koli, novembrska potrditev kranjskih svetnikov za priče je bila za Matevža Jenka usodna, saj so cerkveni sodniki priznali težo in procesualno ustreznost na posvetnem sodišču ugotovljenih dejstev. To je pomenilo, da bodo tudi sami pod vplivom tiste razsodbe. Matevževu nasprotovanje Marininim pričam, da gre za posvetne sodnike, ki na cerkvenem sodišču ne morejo pričati o isti zadevi, v kateri so nekoč odločali sami, je bilo na naslednji obravnavi 15. 1. 1677 prepozno. Marina je bila z mnenjem, da priče na konzistoriju ne sodijo, temveč le pričajo, prepričljivejša. Tako se je z ubranitvijo spiska prič, za katere je vedela, da bodo še enkrat predstavile njej ugodno sodbo, izdatno približala končnemu uspehu. V Ljubljani nihče ni več resno razmišljal o Matevževi impotenci, še manj pa o njenem domnevnem prešuštvovanju. Februarja 1677 se je konzistorij začasno spremenil in dr. Kimovica je zamenjal dr. Franc Jakob pl. Erberg. Do zaslišanja prič pa zaradi novih Matevževih pomislekov še ni prišlo. A tudi Marinine priče zaradi prezaposlenosti in nezdružljivosti s cerkvenim sodiščem niso hotele in smele (izrecno proti je bil mestni sodnik Janez Krstnik Freiburger) pričati drugje kot na mestnem sodišču. Zato je konzistorij na Marinin predlog pri kranjskem deželnem vicedomu aprila 1677 izposloval dovoljenje za njihovo eksterno pričanje. Matevžev odvetnik je pričam poslal vprašanja šele čez več mesecev, zato se je pričanje zgodilo šele 20. 7. v kranjskem župnišču. V 17. in 18. stoletju so bili namreč ljubljanski generalni vikarji pogosto tudi kranjski in/ali šmartinski župniki²⁰² (nadomeščali so jih vikarji), saj sta bili ti župniji med najpomembnejšimi v ljubljanski škofiji. Ker so generalni vikarji zato večkrat odhajali v Kranj, so imeli Kranjčani in okoličani neformalni privilegij, da so nekatere procesne zadeve tu pa tam lahko opravili v kranjskem župnišču.

Ker v ospredju zanimanja cerkvenega sodišča ni bila medicinska uganka o Matevževi impotenci, marveč le potrditev nekdanjih izjav o njegovem spolnem življenju z ženo in njeno domnevno prešuštvo, je njegovega odvetnika najprej zanimalo naslednje: ali priče sploh lahko potrdijo, da je Matevž kdajkoli občeval z ženo. Kje so to slišali? Ali ni res, da sta besedi *spati* in *ležati* pravzaprav sopomenki? Ali ni res, da je mogoče, da impotentnej »leži« skupaj z žensko, z njo pa ne občuje? Kdaj in kako je Matevž izjavil, da je občeval z ženo? Ali ni res, da je nekdo drug občeval z njegovo ženo? In končno, ali ni bil Matevž od dneva poroke naprej spolno uročen (*maleficiatus*)? Po pričakovanju so prav vsi izprašani potrdili Marinino zgodbo oziroma svojo razsodbo: da, januarja 1676 je na mestnem sodišču Matevž sam priznal, da je prišlo (zadnjič še avgusta 1675) na njegovo željo do izpolnitve zakonskega dolga, »kot je to v navadi med možem in ženo«. Ena od prič je izjavila, da je Matevž v prisotnosti staršev zanikal seks, ko pa starih ni bilo več zraven, je dejanje priznal. Obe sporni besedi, so priče mečkale še naprej, imata res več pomenov, a jim je Matevž na zaslišanju na mestnem sodišču povedal, za kaj je

201 NŠAL, Konz. prot. 4, pp. 320–322, 325–331.

202 V Šmartinu je bil v letih 1639–1683 župnik Filip Trpin, v Kranju pa Franc Jožef Garzaroll pl. Garzarollshofen (1676–1686) in Janez Jakob Schilling (1697–1754). O njihovi karieri gl. SBL 3, 218–219; LAVTIŽAR 1898, 20–22; ŽONTAR 1939, 216; BENEDIK 2003, 44.

šlo, čeprav skupno ležanje res še ne pomeni tudi spolnega občevanja. Sploh pa, je izjavila druga priča, Matevž ni rekel, da je z ženo spal (*dormire*) ali ležal (*iacere*), pač pa, da je »*rem cum uxore habuisse*«. ²⁰³ Tretji pa je slišal Matevža reči, da je ženo »*naturaliter actum carnalem cognovit*«. Res pa Matevž tedaj ni priznal, da bi ženi spočel otroka. O ostalem so se mestni svetniki v glavnem delali nevedne, so pa dopuščali možnost za ženino prešuštvo, zunajzakonski status otroka in Matevževo uročenost.

Kanonski zadržek spolne uročenosti se je vedno povezoval z »relativno impotenco«, ki pa je bila zaradi svoječasne narave v nasprotju z Matevževo trditvijo, da je absolutno in trajno impotenten. Cerkveni sodniki niso bili naivni in ob omembi uročenosti običajno niso razmišljali o ničnosti zakona, saj so se zavedali zvijač pri poskusih odslovitev neljubih žena ali mož. ²⁰⁴ Tudi dokazovanje impotence z ženinim prešuštvom je pravnikom vzbujalo sum, da sta zakonca sprta zaradi česa drugega. Zdi se, da se je konzistorij pri razpravi o Jenkovih zato okreplil najprej z enim, nato pa celo z dvema doktorjema kanonskega prava, ki sicer nista dejavnije posegala v debato (sodeč po protokolu), odpovedal pa se je zdravniku. Da sodniki niso pretiravali s previdnostjo, je kazalo obnašanje obeh zakoncev in odvetnikov, ki se na obravnavah niso trudili z daljšimi disputi, niti niso predlagali tehtnih dokazov in izpeljavali zapletenih sklepov; niti glede Marininega prešuštva, ki bi se ga dalo dokazati, če bi bilo resnično. Večina izjav sodelujočih je bila posvečena (ne)problematicnosti kranjskih mestnih svetnikov v vlogi prič. S prenosom procesnega težišča na priče je Matevžev odvetnik že na začetku procesa pokazal, da nima v rokah ničesar, kar bi bilo podobno dokazom.

Tako racionalno pa cerkvena sodišča niso od vekomaj razmišljala o urokih in magiji v zakonski zvezi. Teologi nikoli niso zanikali vpliva čaranja in demonov na potenco in plodnost; navsezadnje so jih k temu silile vse ljudske tradicije, judovska in antična civilizacija – zadnja s poudarjanjem faličnih kultov; do 12. stoletja pa so bili kritični prav do vsega, kar je bilo povezano s čarovništvom. Šele takrat je dal Gratian usodnejši pomen mnenjem škofa Hinkmarja iz srede 9. stoletja o delovanju čarovnic in hudiča na moško spolno sposobnost. Gratian je priporočil cerkvenim oblastem, naj z vsemi sredstvi, z eksorciranjem in s pomočjo sodne medicine poskušajo odpraviti tako impotenco, zakonca pa naj se spokorita. Če to ne pomaga, lahko izničijo zakon, nekdanja zakonca pa dobijo dovoljenje za drugo poroko, saj relativna impotenca v novi zakonski zvezi ne more več delovati. Vendar pa se žena ne more več vrniti k prvemu možu, če se temu vrne kasneje potenca. Gratian je imel relativno impotenco za naravni zadržek, ki ga je mogoče odpraviti z dobrimi deli, molitvijo in postom. ²⁰⁵ V tem kontekstu ni šlo nujno za posledico delovanja čarovnika, marveč za nesposobnost občevanja z eno samo in konkretno žensko brez vmešavanja tretje osebe. Pri dokazovanju relativne impotence se je Gratian odpovedal ordalu z ognjem in vodo v korist priseg sedmih bližnjih sorodnikov ali samo dveh. Novost je izšla iz nerazumevanja kredulitetne funkcije sedmih prič iz germanskega načina potrjevanja verodostojnosti strank, ki jih je Gratian pomešal s pravimi pričami, a je v skladu z bibličnim naukom zatrdil, da zadostujeta tudi le dve priči. Sedmeropričanje v njegovem času zunaj germanskih skupnosti očitno ni bilo popularno. ²⁰⁶

203 Stvarna in pravna distinkcija med ležati in spati je bila sodnikom vedno dobro znana. Ko se je leta 1666 Matija Pance branil sprejeti k sebi Špelo Bezlaj in njenega sina (s tem pa priznati očetovstvo), je na ljubljanskem konzistoriju sicer priznal spolne odnose, očetovstvo pa zanikal. Dve priči sta povedali, da sta nekoč res videla s Špelo »ležati« z nekim Jurijem Maličem, ne moreta pa potrditi, da sta tedaj spolno občevala. Tudi Malič je skupno ležanje potrdil in zanikal občevanje. Po Špelini prisegi o občevanju le z Matijo, se je ta moral sprijazniti z njo in sinom (NŠAL, KAL, fasc. 73).

204 PALLAVER 1987, 209.

205 C. 33 q. 1 c. 2,4. FREISEN 1893, 338–340.

206 C. 27 q. 2 c. 28; gl. tudi C. 2 q. 5 c. 20 in FREISEN 1893, 341–342.

Gratianov koncept spolnosti, čaranja in posledičnega izničevanja zakonske zveze so prevzeli mlajši dekretisti in sholastiki Peter Lombardus, Duns Scott in Tomaž Akvinski. Ta je menil, da je moč demonov tako velika, ker se s spolnim aktom na človeka prenaša izvirni greh, s katerim postane hudičev suženj. Ker je nosilka spolnosti od Eve naprej ženska, občevanje z demonom otroke zaznamuje z nenormalnostjo. Sholastiki pa niso bili naklonjeni odpravljanju impotenčnega uroka s čaranjem, pač pa so žrtvi priporočali potrpljenje ali pa uničenje predmeta, s katerim so bili uročeni. Problematika spolnega uročanja je zaradi številnih tožb postala tako pereča (za nekatere je bil indic za uročenje že, če se moški na cesti ni obrnil za lepo žensko!), da so cerkvene oblasti vztrajale na triletni preizkušnji zakoncev, preden bi se zakon proglasil za ničnega. Mlajši glosisti so iskali posledice urokov tudi samo v ženskah – v njihovi relativni (vaginalni) zožanosti, ki jo povzročijo demoni in se je ne da odpraviti operativno tako kot naravnega zožanja.²⁰⁷

Navkljub ugovorom zmernejših teologov so se od srede 13. stoletja škofijske sinode razmeroma pogosto posvečale demonom, a to ni bila tista krvava inkvizicijska obsesija, ki se danes po nemarnem poprek pripisuje katoliški Cerkvi. Ta je namreč še dolgo tolerirala neškodljivo »belo magijo«, ki se je posvečala tudi odpravljanju spolnih težav. Leta 1316 je čedajski kanonik Nikolaj de Medea pred javnim notarjem obljubil plačati dve marki (to je bilo tedaj veliko) Aquilegiji, hčerki čedajskega mesarja Corrada, če bo njegovega brata Otonella osvobodila urokov (*»velle ac posse destruere seu destrui facere prefatas faturias«*), ki so povzročili njegovo erekktivno impotenco (*»virili actione erat privatus ad presens«*). Denar bi moral biti shranjen pri depozitarju še mesec dni po odpravi uroka in povrnitvi potence, v nasprotnem bi z Otonellovo prisego o neuspešni odročitvi denar pripadel Nikolaju.²⁰⁸ Očitno je bila Aquilegija pozitivna izvajalka bele magije in priznana zdravilka. To uglednega pacienta in znancev (visokih klerikov) ni motilo.²⁰⁹ Najbrž je bila ženska Otonellova zadnja možnost, potem ko je bila uradna medicina dvignila roke. Čeprav v zapisu ni govora o konkretnih ukrepih, menimo, da se je Aquilegia pri odpravljanju uroka najbrž poslužila predvsem domačih zelišč in (dovoljenih) zakletev, manj verjetno pa še dražesti svojega telesa.²¹⁰ To se da razbrati iz besed, da je Otonello po neuspešnem zdravljenju prisegel, da je še vedno impotenten.

Sklicevanje impotentnežev na uroke in belo magijo do 14. stoletja torej ni bilo nevarno, preiskovalci pa se niso spuščali v nadnaravne vzroke relativne (notranje) impotence. V naslednjem stoletju pa so bile posledice za plebejske »relativne« impotentneže že lahko usodne. Satan in sabatsko čaranja sta postajala (poleg judov) dežurna krivca za naravne katastrofe, vojne, epidemije, spolne bolezni (sifilis) ter vse osebne in družbene nasreče.²¹¹ In ker je, če parafraziramo znamenito sintagmo, satanova največja prevara, ko je prepričal ljudi, da je odgovoren tudi za povzročanje impotence, je ta tu in tam prehajala z medicinskega nivoja v sfero diaboličnega. Le v čistih medicinskih primerih (pri fizičnih poškodbah genitalij) je šlo le za pravni in medicinski problem. Notranjo impotenco pa se je pogosteje razlagalo z njeno relativno naravo in diaboličnim uročenjem. Zdravljenje z magijo se je kriminaliziralo v obdobju velikih pregonov čarovnic oziroma sabatskega (diaboličnega) čarovništva, ki

207 C. 33 q. 1 c. 4; CIC X 4.15.1. FREISEN 1893, 338; LÖFFLER 1958, 316–323; BAYER 1982, 59–61, 81–82; PALLAVER 1987, 203 sl.; DELUMEAU 1987, 478–481; BRUNDAGE 1996, 236, 243.

208 TILATTI 1997, 61, 67; GIANNI 2001, št. 117.

209 Otonello se je med letoma 1315 in 1321 z bratoma, čedajskima kanonikoma in župnikoma Odolrikom in Nikolajem, kot priča omenjal v več pravnih dejanjih (GIANNI 2001, 28, 39, 166, 184, 186, 385).

210 Aquilegia pač ni bila prostitutka, marveč ugledna in materialno preskrbljena ženska, saj je imela v Čedadu nekaj zemljiške posesti (GIANNI 2001, 416).

211 DELUMEAU 1987, passim; TRATNIK VOLASKO 1995, 27 sl.

se je v Srednji Evropi končalo šele sredi 18. stoletja. Vzroki in pojavne oblike protičarovniške obsesije so bili v zgodoviniopisu predstavljeni že ničkolikokrat in nas tu ne zanimajo. Pomembno je le, da se justifikacije čarovnic niso opirale le na cerkveno sodstvo (inkvizicijo), marveč na posvetno. Pod vplivom inkvizitorskega priročnika Jakoba Sprengerja in Heinricha Kramerja (Institorisa) »Kladivo (za ubijanje) čarovnic« (*Malleus maleficarum*) iz leta 1487 so posvetna sodišča veliko pogosteje obravnavala primere črne magije, ki so zaradi spolne predestiniranosti čarovništva zadevala tudi spolne odklone in težave; škofijska sodišča so sodila le v primerih sodelovanja duhovnikov pri čaranju, inkvizicija pa sploh samo, če je dobila ovadbo.

Spremenila se je struktura obtožnic: ni šlo le za osamljene primere čaranja, saj so posvetne oblasti pri dokazovanju sklenitve pogodbe in spolnega občevanja s hudičem in vsezmožnosti čarovnic iskale in našle obsežne zarote, usmerjene proti državi, veri in morali. Po mnenju avtorjev »Kladiva« (ki sta povzemala sholastike in cerkvene očete) satan s čaranjem vpliva na potenco samcev in zakoncev. Za to ima zaradi pokvarjenosti ljudi božje dovoljenje. Satan pa škoduje le tistim, ki so podvrženi poželenju. To stori z vplivanjem na človekov um, saj v ženin um vcepi odpor do moža. Konkretno gre za motenje erekcije in ejakulacije semena, »spletanje vozla« ter istočasno zaklinjanje ob poroki in »zaklentev ključavnice« (ženskih genitalij oziroma himna, op. D. K.), žensko in moško kastracijo, zlobno vzburljanje ali ohlajanje človeške sle, posredno pa za motenje moške zaznave ženske. Da bi bil spolni odnos spet mogoč, je treba izničiti urok. »Kladivo« je za uročevanje neplodnosti in moške potence predvidelo smrtno kazen, saj sta preprečitev oploditve in abortus pomenila isto kot umor. Nič čudnega, da je v daljših obdobjih lakot od 14. stoletja, ki so do določene mere tudi vplivale na reprodukcijsko sposobnost ljudi, poraslo število spontanih splavov in skupaj s sifilisom tudi pogostost moške impotence. Zato se je okrepil strah pred žensko (diabolično) naravo, na udar pa so poleg zeliščaric prišle še babice, obtoževane umorov nekrščenih otrok in (to pa je bilo res) sodelovanja pri zlorabi kontracepcije. Psihoza, ki je postala del ljudskega izročila, je delovala na vse, ki so imeli spolne težave in celo na tiste, ki so se težav samo bali. Najbolj prestrašeni zaročenci so se zato poročali skrivaj, ritualno metali prstane ob tla ipd. V takih mentalitetah, ki so prvič združile demonske fantazme poznosrednjeveških sholastikov z vsakdanjimi človeškimi težavami, je bilo razumljivo silovito povečanje protičarovniških procesov.²¹²

Toda strožja obravnava črne magije v spolnosti ni bila le posledica naukov v »Kladivu«. Na Slovenskem so že statuti nekaterih istrskih mest med 13. in 15. stoletjem grozili s kaznimi za čaranje in prodajo zvarokov za dosego ljubezni ali sovraštva med zakonci.²¹³ »Kladivo« in protičarovniški ukrepi so v začetku 16. stoletja prodrli tudi v habsburške dežele. Policijski in malefični redi iz druge tretjine 16. stoletja so omenjali stroge kazni za škodljivo čaranje: visoki denarni globi ali telesni kazni (bičanje in žigosanje) je skoraj vedno sledil izgon, celo smrt s sežigom, če je prišlo do resnega škodovanja.²¹⁴ To

212 KRAMER – SPRENGER 1487, lib. I q. 8 in 9; lib. II q. 1 c. 6 ter lib. II q. 2 cc. 2–6. O vplivu krščanstva in čarovništva na impotenco in sterilnost podrobno in s primeri: KUŠEJ 1927, 405; PLÖCHL 1935, 67; PALLAVER 1987, 206 sl.; DELUMEAU 1987, 74 sl., 423 sl. in 478 sl.; RANKE HEINEMANN 1992, 230–244; BORISOV 1995, 20–22; BAYER 1982; TRATNIK VOLASKO 1995; RADOVANOVIC 1997a; McLAREN 2007, 42–44.

213 Npr. v lib. II c. 24 piranskega statuta iz leta 1307 (PAHOR – ŠUMRADA 1987, 266), v lib. I c. 48 izolskega statuta iz leta 1360 (KOS 2006, str. 164–165), v c. 37 dvigrajskega statuta iz druge polovice 14. stoletja (ZJAČIČ 1962, 252). Podobno tudi v mestih Buzet, Labin, Oprtalj, Trst in Umag (KOVAČIČ 2004a, 50–51).

214 Od leta 1532 sta čaranje sankcionirala tudi čl. 44 in 109 v *Carolini*. Malefičnost čaranje sta v istem duhu in z enakimi kaznimi omenjala čl. 14 sodnega reda za Kranjsko iz leta 1535 (LANDGERICHTS-ORDNUNG CRAIN 1535) ter čl. 75 štajerskega reda iz leta 1574; čl. 98 tega reda je z obglavljenjem moškega oziroma utopitvijo ženske sankcioniral začaranje/zastrupljenje z namenom povzročitve spolne nezmožnosti ali jalovosti (LAND GERICHTS ORDNUNG STEYER 1574). Gl. KOŠIR 1995a, 164–166.

je bila teorija, praksa pa je bila pogosto drugačna. Za slovensko ozemlje do srede 17. stoletja sploh ni podatkov o čarovniških (sabatskih) procesih. Manj verjetno zato, ker so menili, da so Slovenci imuni na Satana. Na zahodnem slovenskem obrobju so namreč izpostave rimske inkvizicije v Benetkah in Vidmu že v sedemdesetih letih 16. stoletja okrepile boj proti magiji in čaranju vseh vrst. Videmski *Santo Ufficio* je v letih 1574–1647 procesiral kar 325 primerov najrazličnejših magično-satanskih praks prebivalcev Furlanije (pred letom 1575 še nobenega!). Pomenljivo pa je, da ni obravnaval le črne magije in satanizma (teh primerov je bilo 150), marveč tudi 41 primerov *magie amoroze*, tj. čaranja za doseg ljubezni pri partnerju, ter 134 primerov zdravilskega čaranja ali *magie therapeutice*. Med vsemi primeri lahko slutimo tudi poskuse zdravljenja reprodukcijskih težav, ki so bili odtlej kaznivi vsaj za cerkveno inkvizicijo, a ne s smrtnimi kaznimi.²¹⁵ Kaže, da so bile habsburške oblasti bolj previdne, tako da je že kazalo, da se bo vzhodno Podalpe celo uspelo izogniti protičarovniški hysteriji.

S praznoverjem, vedeževanjem, čaranjem in podobnimi dejanji, ki so zanikala božjo voljo, čeprav so imela dobre namene (bela magija), so se na Slovenskem v 17. stoletju ukvarjale predvsem škofijske oblasti in lokalna duhovščina. Vendar nikoli res ognjevito in brez večjega uspeha.²¹⁶ Nekatera poljudna dela (npr. Simonovo iz leta 1674) so sicer pomagala vzdrževati hysterijo o vplivanju demonov na potenco, sodomijo in podobne deviacije, vse utemeljeno z »resničnimi« zgodovinskimi primeri.²¹⁷ To pa do srede 17. stoletja še ni bilo nevarno. Po službeni dolžnosti radovedni ljubljanski jezuiti, ki so se zagrizeno borili proti praznoverju, demonom in prikaznim, so se v zadnji četrtini 17. stoletja hvalili, da so po pogovoru ali spovedi odvzeli ljudem »brezbožne amulete«, čarovniške knjige in ljubezenske napoje.²¹⁸ A le enkrat, leta 1658, so izpostavili primer plemiškega para, ki je trpel zaradi »uroka zakonske postelje«. Za odvrnitev uroka sta se zakonca zaobljubila sv. Frančišku Ksaveriju, da bosta vsako leto obhajala njegov praznik, kar je čarovnika (*veneficus*) pripravilo do priznanja krivde in zakonca sta bila rešena uroka.²¹⁹ Pisec analov ob tem ni omenil sodnega preganjanja čarovnika.

Protičarovniškega nasilja do srede 17. stoletja na Slovenskem še ni bilo. Medtem ko je že medicina izrinjala hudiča iz spolnosti, je bila malefična impotenca s čarovniškimi vzroki in načini zdravljenja, kot so si jih v srednjem veku zamišljale medicinske avtoritete,²²⁰ največkrat predmet javnega posmeha in izgovor prizadetih za spolni post.²²¹ Leta 1659, približno na začetku protičarovniške gonje na Kranjskem, je dolenjski rojak Tomaž Gorše med priznanjem impotence podobno kot Matevž Jenko na cerkvenem sodišču prostodušno omenil, da »er seye dits orths verzaubert worden«. Pa mu stiški konzistorialni preiskovalci niso verjeli in so nadenj namesto krvnega sodnika poslali lokalnega

215 DE BIASIO 1976, seznam na str. 23–79.

216 ŽNIDARŠIČ GOLEC 2005b, 6 sl.

217 ZACCHIA 1660, lib. III tit. I q. 5 nn. 48–60 in q. 6 n.1, 2, 9; SIMON 1674, c. V th. II–IV; PINTAR 1957, 134. Gl. tudi BAYER 1982, 192–205; RAJŠP 1988, 390.

218 Tako je bilo npr. zapisano v letnem poročilu ljubljanskih jezuitov za leta 1639, 1667 (tedaj so amulete in podobna vražarska sredstva odvzeli kar 44 osebam), 1679, 1680, 1681, 1683, 1684 in 1691 (LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 121, 247, 301, 305, 310, 325, 329, 361).

219 Prav tam, 206–207 in HISTORIA ANNUA 1596–1691, 206–207.

220 Npr. v delu *De maleficiis* slavnega zdravnika Arnalda de Villanove (1235–1314), kjer je resno analiziral sprego čaranja in impotence in predlagal nekaj protiukrepov (cf. po BAYER 1982, 344–348).

221 Tako se je godilo eni najbolj znanih resničnih žrtev te magične nadloge, Basku Martinu Guerri izpod Pirenejev, ki je bil leta 1560 po izjavah njegove žene na sodnem procesu zaradi lažnega predstavljanja nekega prevaranta za njenega moža, skupaj z njo uročen prvih osem let zakona (1538–1546). Urok neugotovljene čaravnice je prenehal po strokovni odpravi duhovnikov, Martin je spet postal »opravilno zmožen« in ženi zaplodil sina. Zaradi tega Martin, žena ali kdo drug ni okusil protičarovniške sodne hysterije (ZEMON DAVIS 2009, 31–40).

padarja oziroma kirurga kot izvedenca.²²² Tudi sodni protokoli posvetnih (predvsem deželskih) sodišč Ljubljana, Pleterje, Stična, Žužemberk, ki so se morala po službeni dolžnosti ukvarjati s čarovnicami, kažejo, da so bili posvetni sodniki še vedno strpni do vračarstva. Ovaditelje so največkrat odslovili, obtoženke pa oprostili, razen če niso imeli res trdnih dokazov o povzročeni škodi. Tako je leta 1652 žužemberško deželsko sodišče gladko zavrnilo obtožbo Luke Skrajnerja, da ga je Jera Turk uročila, ker se je hotela poročiti z njim.²²³ Manj strpni do čaranja so bili v tistih letih na škofjeloškem deželskem sodišču, ki je obdolžence kaznovalo strožje, malo pozneje pa so tako začeli soditi tudi v Ljubljani.²²⁴

Ljubljanski škofijski sodniki pa so v tistih letih obravnavali zvezo magije, impotence in neplodnosti drugače kot strogi cerkveni inkvizitorji v Vidmu in nekateri deželski sodniki. Žrtve impotence so sicer vedno povprašali o morebitnih uročljivih povodih za relativno impotenco, kaj več pa jih ni zanimalo. Črne, sabatske magije niso bili pripravljene iskati. Tudi leta 1672 so med preiskavo impotence Andreja Zibelnika oba zakonca mimogrede pobarali, ali je bil v mladosti morda kdo skrivaj zaljubljen vanju, in sta nevede ali vede prizadela kako neuslišano ljubezen.²²⁵ Nejevera ljubljanskih škofijskih sodnikov glede resničnega vplivanja urokov na spolno moč je temeljila na zaupanju v vplivne in do magije skeptične teološko-medicinske avtoritete. Seveda pa tudi na zdravi pameti. Odločilno je bilo, da je bil za ljubljanske teologe in pravnike prva avtoriteta v Sanchez, ki je bil pri uročevanju bolj realističen kot sholastiki, cerkveni inkvizitorji in posvetni sodniki. Po njegovem mnenju gre za uročenje le, če ni mogoče ugotoviti notranjih vzrokov za impotenco. Uročenje je stanje, ko je moški željan seksa in sposoben erekcije, ko pa se z udom približa ženski, postane nemočen. Drugi znak je, da mož lahko spi z vsako drugo žensko, samo s svojo ženo ne, če je poprej potrjena ženina spolna normalnost. V bistvu je Sanchez pisal o psihosomatskih (notranjih) vzrokih, zato je v nasprotju s sholastiki menil, da je relativna naravna impotenca največkrat trajna.²²⁶ Še bolj je bilo zapravljanje besed o urokih odveč zdravniku Zacchii, ki je zapisal, da relativna impotenca, občevalna ali plodnostna, *lahko* izhaja *tudi* iz ženskega uroka, še večkrat pa do občevanja in relativne impotence ne more priti zaradi strahu, sovraštva ali sramu.²²⁷ Diferencialne diagnoze relativne in naravne impotence (frigidnosti) so po njegovem mnenju težke, v dvomu pa obvelja druga. Uroke izniči pregnanje demona, pomagajo pa tudi umiritev sovraštva in uravnoteženje prevelike ali premajhne ljubezni (tj. sle) do žene. Največji vpliv na potenco je doktor raje pripisal fizičnim dejavnikom, ženini ozkosti ali poškodbi penisa ter duševnim vzrokom, strahu, pretirani sli. Še dlje je šel stoletje mlajši Ljubljčan dr. Marko Gerbec, ki urokom sploh ni več priznaval bolezenskega vzročanja.

Trditve o splošni protičarovniški histeriji kranjske družbe dokončno relativizira obnašanje vpletenih v primerih Jenko, Gorše in Zibelnik. Domači cerkveni intelektualci praviloma niso priznavali delovanja urokov in demonov na (spolno) življenje vernikov, jezuitom pa so pač pustili veselje. Toda ob večnem pravilu, da intelektualci proti rumenemu tisku nikoli ne morejo zmagati, tudi podalpski

222 Preiskovalci (*comissarii inquisitionis*) so bili šentviški župnik Andrej Gril, tamkajšnji kaplani Mihael Rajnišer, Matija Delost in Janž Erkher, jezuita Francišek Harrer in pater Cornelius ter stiški odvetnik Janez Ivankovič (NŠAL, KAL, fasc. 55, št. 60).

223 AS, Gr. Žužemberk, Protokol deželskega sodišča 1652–1669, zapis z dne 13. 10. 1654. Tudi 8. 10. 1643 izrečena kazen za zeliščarsko-čarovniško pomoč pri splavu neke ženske je bila za obdolženo Majdo Lainer na škofjeloškem deželskem sodišču še sprejemljiva – štiriurno čepenje na prangerju in izgon iz loškega gospostva (AS, Gr. Škofja Loka, knj. 63, Protokol deželskega sodišča 1637–1649).

224 Protokoli gospostev v AS (Gr. in Sam.) in ZAL LJU (Cod. I).

225 Oba o tem nista imela pojma (NŠAL, KAL, fasc. 73).

226 SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 93 n. 5 in disp. 94 nn. 3 sl. Prim. LÖFFLER 1958, 325–327.

227 Cf. ZACCHIA 1660, lib. III tit. I q. VI n. 9. Prim. McLAREN 2007, 50–53.

racionalisti niso mogli preprečiti vseh krvavih procesov. Ravno ko je Valvasor leta 1689 poskušal razložiti čaranje z naravoslovjem oziroma s halucinogenimi drogami, sodna priznanja čarovnic pa so bila zanj le posledica torture,²²⁸ je Kranjsko zadel prvi veliki protičarovniški val, ki je dosegel vrh v letih 1690–1714, ko je bilo usmrčenih najmanj sto oseb.²²⁹ Vodilno vlogo so imele posvetne oblasti. Ker so te iskale hudiča tudi na polju spolnih deviacij, so procesi »pomagali« cerkvenim sodiščem – ne da bi si ta tega želela – »reševati« impotenčne in prokreacijske primere. Najpomembnejši, čeprav kratkoročen učinek teh procesov na zakonce je bil, da je strah pred obdolžitvijo čarovništva travme spolno nezadovoljnih žena potiskal v intimno sfero. Strah pred morebitno obtožbo, da so same ali njihove prijateljice krive za spolno nemoč ali neplodnost mož, je večini nezadovoljnih žensk zaprl usta. Ker se uročanje potence in plodnosti v protisabatskih procesih na Slovenskem ne omenja prav pogosto,²³⁰ pa tudi ljudska tradicija o tem ne ve veliko,²³¹ smo lahko prepričani, da čaravnice nikoli niso imele večjega učinka na spolno življenje naših prednikov. Morda je bilo tega nekaj več na Štajerskem, a so tudi tam sodišča lahko opustila obtožbe.²³² Za trdnejšo hipotezo bi bilo treba še raziskati, ali je v regijah, kjer je bilo impotenčnih sporov več kot na Slovenskem, prihajalo do kronološke komplementarnosti med obema vrstama impotenčnih procesov, ali pa so bili vzporedni. V prvem primeru bi govorili o dveh nasproti stoječih krivuljah, ki bi kazali, da so bili konzistorialni impotenčni primeri pogostejši v obdobjih umiritve protičarovniške gonje.

Poskus Matevža Jenka, da najprej poskusi ženino prešuštvo pojasniti z uročenostjo na kranjskem mestnem (obenem deželskem) sodišču, je bil torej prostodušen, medicinsko zastarel, glede na prepričanje škofijskega sodišča pa tudi ni bil dobro premišljen. Glede na mentalitete dobe pa je bil še vedno tvegan: le slabo desetletje pred Jenkovim procesom se je v Kranju zgodil zadnji (znani) obračun z veščami, ki se je končal s torturo in sežigom neke ženske in oprostilno sodbo mošenjskega župnika, ki so ga lastni župljani na ljubljanskem konzistoriju obtožili čaranja. Toda Matevževim besedam leta 1676 nihče, ne meščani, deželna in cerkvena oblast, ni nasedel. Na njegovo in še posebej Marinino srečo so imeli v Kranju glavno besedo že trezni ljudje na čelu z mestnim sodnikom Freiburgerjem. Tudi ljubljanski deželnoknežji krvni sodnik Janez Jurij Samberger, edini v deželi usposobljen in pristojen za sojenje čarovnicam, si v tistih letih na procesih še ni mazal rok s krvjo in ga vzroki Jenkove impotence niso zanimali.²³³ Ob tem se ne gre slepiti, da bi cerkveni možje povsem zanemarili občutljivost samoobtožbe. Že dejstvo, da je bil na koncu izdelan poseben zapisnik procesa, kar je bila (kolikor mi je znano) v ljubljanski škofiji precejšnja redkost, omejena na redke dolge plemiške primere, kaže, da so se zavedali nevarnosti Matevževih natolcevanj za vpletene, a so jih modro minimalizirali.

228 VALVASOR 1689, III, 357–359, IV, 580 in XI, 102.

229 Po letu 1714 se kranjskih in štajerskih čarovnic ni več nalagalo na ogenj, pač pa do leta 1746 le še dokaj brezbrizno nadlegovalo, saj nekaj med seboj sprtilih vaščank res ni pomenilo nevarnosti za monarha, državo in božji red. Gl. VILFAN 1961, 400; BAYER 1982, 320; RAJŠP 1988; KOŠIR 1995a, 160.

230 KOŠIR 1991, 28–31; KOŠIR 1995a, 190–260; KOŠIR 1995b, 65–68; RADOVANOVIČ 1997a, 52 sl.

231 Med slovenskimi ljudskimi pesmimi mi je znana le ena, ki delno demonizira žensko neplodnost: gre za pesem iz Ziljske doline, ki neplodnim ženskam odreka mesto v nebesih in na zemlji (ŠTREKELJ 1908–1923, št. 8212).

232 Leta 1672 so na deželskem sodišču Podčetrtek sodili kmetu Jakobu Križanu zaradi povzročanja neplodnosti in plodnosti pri mladih ljudeh, tudi komaj poročenem županovem sinu. Zaslisevalci so po opravljeni torturi ugotovili, da gre le za duševno moteno osebo in ga zato najbrž izpustili (ZADRAVEC 2008, 174–175). Še leta 1742 so v Prekmurju sodili Sebastijanu Sümenkeju za zlobno uročevanje z namenom povzročitve impotence. Sebastijan je baje na neki ohceti v Bakovcih z urokom ženinu povzročil enomesečno impotenco. Z napitkom pa je preprečil poroko nekega drugega možkega; urok, ki je škodoval predvsem dekletovi sreči, je kasneje za plačilo odpravil sam (VIRI PREKMURJE 2008, št. 86, str. 230).

233 KOŠIR 1995a, 169; KOŠIR 1995b, 65–67; ŽONTAR 1939, 208.

Matevžovo sklicevanje na uročenost je poleg teh pomislekov (naslonitev na predhodno sodbo mestnega sodišča), napačnega razumevanja tipov impotence, nenaklonjenosti cerkvenih sodnikov relativni (uročeni) impotenci, gotovo pa tudi zaradi odkrite Matevževe želje po odslovitvi žene, pravzaprav propadlo zaradi najbolj oprijemljivega dejstva – rojstva sina. To je mestne in cerkvene sodnike odločilno prepričalo o izmišljenosti Matevževih obtožb. Še posebej, ker je sodnikom odzvanjalo v ušesih Matevžovo priznanje iz januarja 1676, da je zadnjič občeval z ženo avgusta 1675. Ker se je sin rodil točno devet mesecev pozneje, je bilo tudi celibatnikom jasno, da Matevž kar od poroke naprej pač ne more biti absolutno in trajno impotenten, niti relativno, otrok pa je njegov. O Marininem prešuštvu ni bilo več mogoče razmišljati. Tudi iz drugih okolij so znani podobni primeri, ko celo medicinski dokazi (moževa fizična nesposobnost) sodišč niso mogli prepričati v izničenje zakona, saj so duhovniki ponavljali mantra, da je oče otroku tisti, čigar ime nosi.²³⁴

Tako se je zadeva Jenko od julija 1677 hitro razpletala v Marinino korist. Na obravnavi 4. 2. 1678 je sodnike vljudno opozorila, da so priče potrdile novembra 1676 izrečeno vmesno razsodbo, da sta zakonca res občevala, da je zakon konzumiran in zato mora ostati. Matevž je priznal, da se dotlej ni »vrnil v zakon«, na kar ga je sodišče opomnilo, da so on, brat vikar in starši Marino dolžni sprejeti »ad communionem suae mensae et thori«. Matevž se na to ni oziral in 30. 4. 1678 je konzistorij v prvotni postavi (zraven je bil še dr. Erberg) še enkrat razglasil razsodbo (dr. Kimovic se je vzdržal), tokrat dokončno in javno. Matevž je ob izreku molčal, a se je z udejanitvijo sodbe še kar obotavljal, čeprav mu je konzistorij čez nekaj dni zavrnil pravico do pritožbe. Čez teden dni je zahteval čas za razmislek o uklonitvi ali pritožbi. Konzistorij je pokazal nekaj razumevanja za njegovo stisko in čast, ni pa mu dovolil priti na sodišče. Marini sta se Matevžovo zavlačevanje in ignoranca dokončno uprla junija 1678. Njen odvetnik je pisno zahteval uresničitev in zavarovanje razsodbe (tj. skupno življenje). Prvič v tem primeru je napisal dolg traktat o impotenci, ločitvi od mize in postelje, o prešuštvu ter s Sanchezovo pomočjo še enkrat opozoril, da so v primeru njegove mandantke pretekla tri leta zadoščala za presojo, ali gre za trajno impotenco. Sploh pa Marine sodišče ni spoznalo krive prešuštva, zato do neformalne ločitve od mize in postelje ne sme priti.²³⁵ Končno je 14. 7. škofija ukazala sindiku cerkve sv. Kancijana, naj moža, »ki se upira izvršbi sekularnega običaja, zemljiški gospod (kranjski župnik, op. D. K.) v treh dneh z zaporom ali denarno kaznijo prisili v spoštovanje sodbe«.

Po izgubljeni vojni je Matevž še enkrat poskusil obiti razsodbo. Čeprav mu je konzistorij odrekel odlog, je smel apelirati na dunajsko apostolsko nunciatura, ki je septembra 1678 zahtevala vse spise iz škofijske pisarne. Pozneje je tudi nunciatura zavrnila revizijo sojenja in Matevž je moral zaživeti z Marino. Pa se afera še ni končala. Celih sedemnajst let pozneje je Matevžev brat, tedaj že župnik v domačem Naklem, kar sam (najbrž pa v dogovoru z bratom) pisal škofijskemu generalnemu vikarju Dolničarju glede bratove ločitve. Matevž je ženi ponudil alimente, če bi se bila pripravljena ločiti, vendar je Marina na procesu novembra 1695 spet zatrdila, da ne misli oditi iz hiše, saj ni prešuštnica. Njena odločenost je bila razumljiva – le zakaj bi se prostovoljno odrekla časti in materialnim pravicam zakonske žene? Matevž je sodišče prosil še za priložnost, da dokaže njeno prešuštvo, a se je dokazovanju februarja 1696 odpovedal in do ločitve tudi v drugem poskusu ni prišlo.²³⁶

Dolgotrajnost in obsežnost procesa Jenko pa sta bili posledici spleta okoliščin. Prvič, šlo je za premožno družino iz predmestja, ki je imela celo najemnike, Jenkovi pa so bili veliki cerkveni dobrotniki.

234 DIBIE 1999, 125–126; ZEMON DAVIS 2009, 108.

235 Cf. SANCHEZ 1669, lib VII disp. 107 n. 1, disp. 12 n. 16 ter disp. 117 n. 17.

236 NŠAL, Škof. prot. 18, pp. 321, 351–352, 361 in Škof. prot. 19, pp. 23, 29.

Matevž je malo po smrti matere Marine leta 1691 fundiral mašno ustanovo za starše (oče je umrl dve leti prej), kar je bilo za povprečnega kmeta tedaj še precej neobičajno volilo. Drugič, Matevžev brat in pravni svetovalec, gospod Jernej (1637–1718), od katerega si je obetal preveč, je bil zelo izobražen duhovnik, doktor svobodnih umetnosti in filozofije in bakalavreat teologije. Posvečen je bil že leta 1660, nato je bil kaplan v Radovljici, kar 21 let župnik na Bledu, od leta 1688 pa v Naklem. Vplivni člen škofijske hierarhije je za ohranjanje svojega spomina pred smrtjo leta 1718 nakelski cerkvi namenil desetine v vrednosti celih 450 gld. Vendar pa Matevžu na konzistoriju leta 1676 ni mogel pomagati, saj je bil tedaj sam obtožen ženskarjenja na Bledu.²³⁷ Tudi najmlajši brat Andrej (1660–1732) je bil duhovnik: v letih 1687–1697 je bil kaplan v Radovljici, nato pa do smrti tamkajšnji vikar. S sorazmerno velikim ugledom je bila družina zelo kohezivna. Matevž pa je bil odvisen od avtoritativnih staršev in bratov, ki so najbrž še najbolj nasprotovali snahi in svakinji. Sam bi se z njo morda že zdavnaj pomiril, toda sum v svojo in ženino spolno čast je bil močnejši. Kranj pa je (bil) majhno gnezdo in govoricam se ni dalo uiti, še posebej, ker je bilo vpleteno mestno sodišče. Tretjič, z dokazanim prešuštvom bi na konzistoriju Matevž v najboljšem primeru dosegel ločitev zakona od mize in postelje ter se za časa ženinega življenja ne bi več mogel poročiti. Dobil pa bi pravico materialne razlastitve žene. Da pa je Matevža gnala predvsem želja po novi poroki, govori tudi prepričevanje, da je žrtev relativne impotence, ki bi pri drugi ženi izginila ...

Po daljšem ekspoziciji bolje razumemo, zakaj leta 1770 ljubljanski sodniki niso mogli biti veseli Joštovih nekoliko objestnih pojasnil o njegovem izogibanju zakonskim dolžnostim. Ko je Jošt na obravnavi 24. 3. 1770 govoril, da je v času zdravljenja žena ležala oblečena, »njegove poljube in vzajemno dotikanje, ki pri tem najbolj poživi to dejanje, pa zavračala,« ter da je bila zvečer in zjutraj hladna in nepopustljiva, on pa je »ležal zapuščen«, je govoril premišljeno in prav nič afektirano. Govoril je točno tisto, kar je po dobrem stoletju baročne spolne svobode od ok. srede 18. stoletja spet postajalo spolna norma: od zakonskega partnerja vedno pričakovan vzajemni trud za izpolnitev zakonskega dolga²³⁸ je v njegovem primeru izostal le po ženini krivdi. Marija je poznala to igro, vendar je za njeno izničenje uporabila še eno orožje, ki pa bi v tistem času lahko imelo slabe posledice tudi za njo. Med opaniranjem očitku o njeni frigidnosti je sodnikom namreč zagotovila, da je bila možu (spolno) vedno na voljo, *saj ga je ljubila*, s čimer je mimogrede namignila, da s takimi čustvi do moža ne razpolaga več.

Kakšno »ljubezen« je imela v mislih Marija Kajetana, kako iskrene so bile njene besede na sodišču in v zasebnem življenju? Kako so njeno zaznavo ljubezni razumeli sodniki in javnost ter zakaj npr. Eva Solller le dve leti pozneje in ob podobni zadregi ni niti omenila kakršne koli ljubezni? To so tista vprašanja, kjer moramo najprej orisati osnovne zaznave ljubezenskih stanj, ki so do 18. stoletja, ko je meščanska ideologija spremenila ljubezenske mentalitete starega režima, tudi na Slovenskem ločevale ali združevale strast in zakonsko zvezo, posledično pa vplivale na zaznave spolne potence, dihotomije med konzumacijo in konsenzualnostjo itd. Nato se bomo posvetili vprašanju, kdaj, v kakšnih oblikah in s kakšnimi interpretacijami so »ljubezen« dojemali konkretni zaljubljeni in razočaranci, pa tudi,

237 Oktobra 1676 ga je radovljiški graščak Janez Karl grof Thurn-Valsassina prijavil škofiji, češ da ponoči pogosto zahaja k neki vdovi, narod pa se zgraža. Grof, ki o župniku Jerneju ni vedel nič drugega slabega, je kot cerkveni odvetnik protestiral proti »škandalu«. Škofijska pisarna je nato ukazala vikarju, naj dokaže nedolžnost (NŠAL, Škof. prot. 5, pp. 228–229). Za starše in brata gl. VRHOVNIK – KOBLAR 1885, 77, 101.

238 Ta segment zakonskega življenja so neumorno ponavljali tudi duhovniki, denimo Sebastijan Pogačar v distihih in kronogramih iz let 1749–1755, ki jih je zapisal v poročno matico. Zapisi so se osredinjali na obvezno vzajemno izpolnjevanje zakonskega dolga med zakoncema, ki živita skupaj (JELENC 2013, 135, 156, 174, 179, 182, 190).

ali so čustva in katera so vsaj v majhni meri prispevala k sklepanju zakonskih zvez. Na koncu bomo morda lahko odgovorili na vprašanje, ali so bile izjave zakoncev Ursini-Blagay le visoko čustvo iz literarnih vzorcev, strast ali kaj bolj iskrenega, ter kakšen pomen je imela ljubezen v zakonski zvezi v podalpski družbi.

LJUBEZEN, ZAKONSKA ZVEZA IN OVIRE DO SREČE

AMORJEVE METAMORFOZE

Zaradi večnosti in pestrosti zaznav je v človeških zaznavah ljubezen med moškim in žensko (pa tudi istospolna) ena najvišjih vrednot in hrepenenj.¹ Nesmiselna so retorična vprašanja, ali je zakon le zamenjava za odrečeno ljubezen in ali »so v srednjem veku (zakonci, op. D. K.) sploh poznali ljubezen«. ² Seveda so jo in ne samo v srednjem veku in na Zahodu, marveč v vseh civilizacijah in kulturah vsaj od neolitika naprej.³ Mnogi so doživljali ljubezen enako kot danes, res pa se njihova čustva zaradi materialnih in socialnih preprek pogosto niso zlila v željeni cilj – poroko. Vsekakor pa je bila ljubezen poleg lepote eno najbolj kontradiktornih, različno in napačno razumljenih ter doživetih občutij. Njen pomen je zato težko razlagati z današnjimi merili. Raznolikost zaznav pa je pričakovana: kot vsako drugo čustvo tudi ljubezen najprej zaživi in zamre v posameznikovem strastnem oziroma nagonskem svetu (»spolnost je v glavi«, pravijo antropologi in psihoanalitiki) in zaljubljenosti; je zbir mitov, subjektivnih predstav, konstruktov in interpretacij, odvisnih od posameznikove vzgoje, mentalitet časa in družbenih norm. »Ljubezen je vse tisto, kar ljudje verjamejo, da ljubezen je.«⁴ Povprečen zahodnjak ljubezen danes povezuje z monogamnostjo, zaljubljenostjo in strastjo, ki vnameta ljubezen in jo skleneta z institucionalno poroko.⁵ Že dolgo velja, da je taka zaznava posledica drugačnih predstav o ljubezni in njeni vlogi v zakonski zvezi, ki so se iz (neo)dvorske in galantne kulture z istimi termini, a drugačnimi kodi, prenesle v današnji čas. Erotično čustvovanje v družinah in zakonskih zvezah, zaljubljenost v vseh oblikah (hrepenenje, strast, stapljanje), kakršno poznamo danes, je v resnici iznajdba višjih slojev od 17. ali 18. stoletja (med nižjimi sloji pa od 19. stoletja).⁶ Vendar to ne pomeni, da erotike v zakonski zvezi niso poznali. Zdi se, da je le niso izražali tako glasno, ali pa so jo na zunaj prekrivali z manj spornimi ravnanji.

Z diskurzi o vsakokratnih pomenih erotične terminologije, gest, simbolov, besed in dejanj, ki jih

1 MILIVOJEVIĆ 2002, 16.

2 KOVAČIČ 2008, 33.

3 Po novejših antropoarheoloških in DNK raziskavah 4.600 let starega grobišča v Eulau v severni Nemčiji se spreminjajo domneve o nastanku jedrne družine: v enem od grobov počiva nasilno preminula štiričlanska družina, vsi člani pa so bili položeni v grob, tako da so se še po smrti objemali. To je dokaz o obstoju jedrne družine, a tudi o vzajemnih čustvih, ki jih starejše skupnosti v taki obliki po starejših mnenjih še niso poznale (HAAK 2008; prevod povzetka oziroma tujih agencijskih poročil je tudi v članku S. Ivanca »Štiri tisoč let jedrne družine« v časniku Delo z dne 20. 11. 2008, str. 25).

4 MILIVOJEVIĆ 2002, 15, 20 sl.

5 FOX 1988, 5 sl.

6 FLANDRIN 1986, 136 sl.; ROUGEMONT 1999; MILIVOJEVIĆ 2002, 56 sl.; LUHMANN 2011, 126 sl.

tisočletja ustvarjajo pesniki, filozofi, sociologi, teologi, v zadnjih stoletjih pa še biologi, psihoanalitiki in zgodovinarji, brez težav ugotovimo, da je bila v literarnih delih v predmeščanskem obdobju (in še danes v vseh kulturah) ljubezen največkrat zamenjana z ljubezensko slo, zaljubljenostjo in iskanjem užitka, šele na koncu z globljim občutjem, ki (za)živi po poroki. O tem govori ljudsko izročilo, ki secira ljubezenska stanja od začetnega hrepenenja do razočaranja ali uresničitve v poroki. Medtem ko ljudske pesmi poudarjajo večnost in nepremagljivost ljubezni, jo obenem obravnavajo kot nestanovitno čustvo.⁷ V greh zapeljano dekle je na sodišču z »ljubeznijo« pojasnjevalo razloge za svojo predzakonsko nosečnost, čeprav je šlo morda le za posledico kratke strasti, obenem pa je prosilo sodnike, naj fanta prisilijo v poroko. Zaljubljenost, nas učijo psihoterapevti, pa je drugačen občutek kot ljubezen in sploh ni njen vžigalnik.⁸ Pa je vse to res bistveno drugače kot danes?

NASTANEK IN PODOBA KRŠČANSKE LJUBEZNI

Popolna ljubezen je bila za grške filozofe idejni pojem, ki v človeški izvedbi niti slučajno ni dosegal samega sebe.⁹ Za stare je bila zakonska zveza način blagovnih izmenjav med družinami, sredstvo za prenos divjega ženskega erosa v družbeno koristno bitje. Bila je tudi osnova reda v polisu, čeprav so filozofovi namigi o nagovarjanju ljudi za sklepanje koristnih zvez za polis med revnimi in bogatimi (zaradi družbene sorazmernosti in izravnave) v praksi izzveneli v prazno.¹⁰ Eros, bog zaljubljenosti, je pomenil moško ljubezen, tj. filozofsko-pedagoško utemeljeno čustvo do dečkov, ki je bila med aristokrati cenjena bolj od ljubezni do žene.¹¹ Po Platonu je najvišja stopnja erosa nesmrtnost, kar pa človeku zagotovijo le otroci. Spolnost v zakonski zvezi naj ima prokreativni značaj in naj se ne prepleta z erosom, zato naj telesni užitek možje iščejo pri heterah. V dramah, ki so jih seveda pisali moški, so bile ženske pogosto predstavljene kot fatalne, razuzdane negativke in nezdržljive s »pravo« ljubeznijo. Filozofi (Ksenofont in Plutarh) pa niso zanikali vzajemnega užitka niti v zakonski zvezi, pri čemer niso pozabili na strožja merila za ženske. Ženska mora biti krepostna, deviška, drži naj se doma in se tudi po videzu razlikuje od heter. Po Aristotelu so v ljubezni pomembni duhovna harmonija, dober karakter in blagostanje.¹² Vzdržnost je višja moralna vrednota kot spolnost: pravilno odmerjena sla je imperativ priznane ljubezni, preveč strasti vodi v zaslužjenost od Erosa in razuzdanosti. Po Platonu je tudi Sokrat priznaval spolnosti najsilovitejši užitek (seks zaradi užitka je božanski, so menili že Sumerci), ki pa mora biti v službi pravilne, nerazuzdane, premišljene, urejene ljubezni, sicer gre že za

7 O tem pregledno v: ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 92–97 ter v zadnjem času GOLEŽ KAUCIČ 2001, 157 sl.

8 MILIVOJEVIČ 2002, 123–149 in 213–216.

9 Grki so poznali celo vrsto kod za različne vrste ljubezni (*philia*): *physike* je bila ljubezen med krvnimi sorodniki, *erotike* je bila filija zaljubljenih, *betairike* ljubezen med prijatelji, *xenike* med gostitelji in gosti, *philantropia* ljubezen do sočloveka, *philadelphia* ljubezen do bližnjih, *agape* je bila oznaka nekoristne ljubezni, *charis* ljubezen iz hvaležnosti, *mania* ljubezenska norost, *potbos* je bila čutna ljubezen, *storge* nežna ljubezen in *euonoia* zvesta ljubezen. Slovenski jezik tako kot vsi sodobni jeziki pozna le eno »ljubezen« in potrebuje za vsako od teh čustev podrobnejši opis (MILIVOJEVIČ 2002, 29–31).

10 PLATON, Zbrana dela I, Zakoni, 6. knj. 772e–773e (str. 1460–1461).

11 Tu puščamo ob strani druge definicije erosa, npr. v smislu platonске ljubezni (božanski delirij, vznesenost duše, najvišji razum, religiozni zanos ipd.). O tem: SOULI 1997, 15–19; ROUGEMONT 1999, 53–54; BELLINGER 1999, 119–121; MAJERHOLD 2014, 42–43.

12 FOUCAULT 1993, 105 sl. in 132 sl.; FOUCAULT 1998, 104 sl.; SUNČIČ 2004, 41 sl.; GRAEBER 2014, 273, 277; MAJERHOLD 2014, 46 sl.

blaznost.¹³ Podobno je Sofokles odgovarjal na vprašanje, kako kaj kaže z njegovim spolnim življenjem: z največjim veseljem je (še le v starosti) ušel temu početju, kot da bi ubežal blaznemu gospodarju.¹⁴

Grško ločevanje ljubezni od spolnosti in zakonske zveze je vplivalo na zahodno civilizacijo. Heteroseksualna ljubezen, posebljena v Amorjevem vzdevku Kupido (za poželenje) in sploh spolnost sta udarili na plano v rimski kulturi, kjer se je v 1. stoletju pr. Kr. vzpostavil kult oboževane in spolno dejavne ženske (ne boginje ali hetere), po drugi strani pa ženske častnosti, neomadeževanosti, zakonske komplementarnosti, složnosti, poštenosti, prijateljstva in moškega pokroviteljstva; tako partnerstvo, ki ni bilo novost (nanj so prisegali že Egipčani), je zlagoma postalo idealni pogled Zahoda do današnjih dni. Paradigme so dopolnile zamisli, da se poželenje ljubimcev lahko ohrani le v zakonski zvezi, ki je namenjena prokreaciji, vzgoji otrok, vzajemni podpori. Ker vsakdo potrebuje ljubezen in užitek, seks pomaga ohraniti družinsko harmonijo. V takem duhu je razmišljal Plutarh: ljubezen je mogoča v zakonski zvezi, ne pa z dečki. Nesrečnejši je tisti, ki se poroči in izgubi ženo, kot tisti, ki se ne poroči. Hiša poročenega je popolna, tistega, ki mu žena umre, pa nepopolna in kar pohabljena.¹⁵ S Propercijem, Tibulom in Ovidijem je elegijanska lirika ljubezen z vsestranskimi čustvenimi in spolnimi metamorfozami postavila v vsakdanje okolje. Resda pa so bila čustva idealna, kultivirana, a prepletena s strastjo, z banalnimi zadregami in praktičnimi nasveti ljubimcem in zakoncem. Ločitev ni bila priporočena, prešuštvo pa je lahko imelo celo pozitivne konotacije, ne glede na Ovidijeva zaklinjanja, da piše le za neporočene ženske; seveda, če gre za »pravo ljubezen«, ki se poraja le zunaj zakonskih zvez.¹⁶ To so bili pomembni nastavki za dobro tisočletje mlajšo visoko dvorsko kulturo in znova najdeno erotiko.¹⁷

Poskus Plutarha in somišljenikov za revalvacijo ljubezenskih čustev v zakonu ter slavljenje heteroseksualnosti prek obravnave žensk kot častnih soprog je bil blizu prvim cerkvenim očetom.¹⁸ Ko so evangelisti pisali o ljubezni, so zapisovali in interpretirali Jezusove besede o Božji in bratski ljubezni do bližnjega. O grškem erosu ni bilo govora, saj je bil v zvezi z reprezentacijo telesne erotičnosti in nižjih strasti, odraz sebične ljubezni in simbol poganske družbe. Klasični teksti so pač govorili o strasti in nasladi (*amor carnalis*, *amor concupiscentiae*, *libido carnalis*, *cupiditas*),¹⁹ ki sta vzbujali *sexus*, tj. orodje spolnosti v raznih oblikah poželenja in strasti (*fornicatio*, *pollutio*, *impudicitia* itd.). Telesni eros so imeli kristjani za ponižanje in popačenje človeka, osnovo odpadništva Adama in Eve, eno slabših človeških plati, ki prihaja iz zlorabljene svobode. Človek se s slabim spopada, a mu ne more uiti, čeprav se zaveda njegove nesprijemljivosti. Ker pa je slabo podrejeno dobremu, je grešni človek z vero v Boga in z njegovo pomočjo ozdravljiv. Spolni gon, ki je zaradi zaploditve otrok povezan z gonom po premagovanju smrti, je mogoče ustaviti in z njim spolno dejavnost.²⁰ Jezusova ljubezen

13 PLATON, Zbrana dela I, Država, 3. knj. 403a–b (str. 1070) in Fajdros, 231–256 (str. 535–554). Prim. GRAEBER 2014, 262.

14 PLATON, Zbrana dela I, Država, 1. knj. 329b–d (str. 1004).

15 PLUTARH, Dialog, passim; PLUTARH, Nasveti, passim; PLUTARH, Vprašanja (rim.), pogl. 1–2 (str. 107–108), 50 (str. 140–141) in komentar M. Sunčič na str. 62–64; FOUCAULT 1993, 105 sl. in 134 sl.; SUNČIČ 2004, 33 sl.; SLAPŠAK 2004, 172 sl.; SUNČIČ 2005, 109 sl.; SUNČIČ 2006, 34–60, 72 in 90; SOULI 1997, 30–40, 60–79; BROWN 2007, 27–34.

16 Spretni besedi B. Šega Čeh in M. Marinčiča v: OVIDIJ, Umetnost ljubezni, 8–10, 147–172. Prim. BELLINGER 1999, 132 sl.

17 VEYNE 1992, 9–10, 98–99, 108.

18 VEYNE 2010, 24 sl.

19 Prim. OVIDIJ, Ljubezni in OVIDIJ, Umetnost ljubezni; CARCOPINO 2001, 86–110; GROŠELJ 2005, 195 sl.

20 Takole je apostol Pavel o tem poučil kristjane v Rimu: »Saj ne razumem niti tega, kar delam: ne delam namreč tega, kar hočem, temveč počenjam to, kar sovražim ... Potemtakem tega ne počenjam več jaz, ampak greh, ki prebiva v meni. Vem namreč, da v meni, hočem reči v mojem mesu, ni nič dobrega; kajti dobro hoteti je sicer v moji moči, dobro delati pa ni.

je skozi apostolske in patristične paradigme združila mistično ljubezen iz »Visoke pesmi« (dodim – nedoločeno iščoča ljubezen in *ahaba* – nesebična ljubezen v korist drugega) in že v grški kulturi marginalizirano stoiško *agape*. To je bila tista altruistična, duhovna, čista in brezpogojna ljubezen do partnerja, ki je ena najboljših človeških vrlin, izraz pokorščine Bogu. Zapoveduje ljubezen do drugega, saj je *agape* Božja lastnost, ki se obrača od smrti k življenju.²¹ Takole je apostol Pavel opredelil ljubezen v najbrž največkrat citirani definiciji ljubezni (dandanes napačno pojmovani le kot zakonski ljubezni): »Ljubezen je potrpežljiva, dobrotljiva je ljubezen, ni nevoščljiva, ljubezen se ne ponaša, se ne napihuje, ni brezobzirna, ne išče svojega, ne da se razdražiti, ne misli hudega. Ne veseli se krivice, veseli se resnice. Vse prenaša, vse veruje, vse upa, vse prestane. Ljubezen nikoli ne mine ... Za zdaj pa ostanejo vera, upanje, ljubezen, to troje. In največja od teh je ljubezen.«²² To ni imelo zveze z grškim erosom, ki ljubljeno osebo dojema kot objekt, marveč gre za novo opredelitev medspolne ljubezni s subjektiviziranim pogledom na ljubljene.

V evangelijih in tudi v celotnem Svetem pismu ne najdemo podrobnih diskurzov in definicij telesne ljubezni. Spolnost je bila za jude del Božjega stvarjenja, tako kot vse razlike med ljudmi in drugimi živimi bitji. Nesporna je bila spolna delitev na moškega in žensko, vendar ženska ni bila ustvarjena kot moška podložnica, marveč kot odrešiteljica pred njegovo ujetostjo v neplodno soočanje s samim seboj. Šele z njo je postal »človek«. Na to lastnost se je kasneje pozabilo in žensko ideološko podredilo moškemu. Spolnost je dobra, ker omogoča preživetje človeštva in sodelovanje pri Božjem stvarjenstvu; plodnost je torej bistvena, saj jo je Bog ob stvarjenju podelil moškemu in ženski. Toda spolnost je tudi nevarna, ker ogroža povezanost skupnosti, zato ne sme biti orodje za užitek, ker lahko pripelje v uničenje, laž in nasilje.²³ V tem duhu je med primerjanjem z vstajenjem tudi Jezus navidezno odsvetoval zakonsko zvezo.²⁴ Je pa ženskam priznaval enakopraven status v zakonu, odnos med moškim in žensko naj sloni na enotnosti in ljubezni.²⁵

Apostoli so že zaradi množitve kristjanov morali dopustiti telesno ljubezen. Za to so morali dvigniti eros iz grško-rimske kloake in očiščenega povezati s človekom, tako da ne omogoči le trenutnega užitka, temveč da približek najvišjega občutka blaženosti. Apostol Pavel je eros oziroma »meso« (s pripisanimi nečistovanjem, nečistostjo in razuzdanostjo)²⁶ spravil pod nadzor, tako da je določil zakonsko zvezo za edini Jezusu všečen okvir spolnosti. Pravzaprav gre pri zakonski spolni skupnosti za približevanje vzoru združitve Kristusa in duše. Za človeka pa je še bolje, da se ne dotika ženske in naj, če je le mogoče, ostane vzdržen. Deviškost in samskost namreč služita Bogu, poročenost pa telesnemu in svetnemu. Pavel je bil realist, ki se je zavedal odpora poročenih kristjanov do pozivov

Ne delam namreč dobrega, ki ga bočem, marveč delam zlo, ki ga nočem. Če pa delam to, česar nočem, tega ne počenjam več jaz, ampak greh, ki prebiva v meni.« (Rim 7,15–20). O tem gl. tudi razmišljanja papeža Benedikta XVI. o svetem Pavlu v sredo 3. 12. 2008 (cf. po prevodu z naslovom »Svetloba premaga temo« v: Družina, letn. 57, št. 50, 14. 12. 2008, str. 7). Prim. BROWN 2007, 116–118, 128–130.

21 BENEDIKT XVI., Okrožnica Bog je ljubezen, §§ 3 (str. 10) in 6 (str. 14). Prim. ROUGEMONT 1999, 60–61, 314 sl.; MAJERHOLD 2014, 75 sl. in 89.

22 1 Kor 13,4–13.

23 DEBERGÉ 2015, 14–20 in 36–58.

24 V odgovoru na vprašanje seducejem, čigava bo ob vstajenju žena, ki se je zapored poročila s sedmimi brati: »Sinovi tega veka se ženijo in možijo, tisti pa, ki so vredni, da dosežejo oni vek in vstajenje od mrtvih, se ne bodo ne ženili ne možili. Tudi umreti ne morejo več, enaki so namreč angelom in so Božji sinovi, saj so sinovi vstajenja.« (Lk 20,27–36; Mr 12,18–25; Mt 22,23–30).

25 DEBERGÉ 2015, 81–83.

26 Gal 5,19–24.

k radikalni vzdržnosti, kakršno je praktical del krščanske skupnosti. Zato je menil, naj ima vsak moški ženo in vsaka ženska naj ima moža (1 Kor 7,1–40). Zveza moškega in ženske naj se zgleduje po zvezi Kristusa in Cerkve, zakonca naj bosta predana drug drugemu (Ef 5, 21–33).²⁷

Vse vrste ljubezni je po zmagi krščanstva v začetku 5. stoletja zaokrožil sveti Avguštín.²⁸ Njegova hierarhija ljubezni se do danes ni bistveno spremenila: Božja ljubezen (Kristus sam je učlovečena Božja ljubezen) do ljudi je najvišja, absolutna in večna, kajti »Bog je ljubezen« in Božja ljubezen do ljudi je »temeljno življenjsko dejstvo.«²⁹ Pod njo stoji ljubezen ljudi do Boga, še globlje pa sta ljubezen človeka do bližnjega, ki je Kristusova nadgraditev judovske ljubezni, in zakonska ljubezen. Tudi ti dve ljubezni sta večni vrednoti, saj ljubezen tako kot božanskost obljublja večnost – v nasprotju z absurdnostjo dandanes proklamirane »večne ljubezni.«³⁰ Avguštín je kot nekdanji gnostik in manihejec ljubezen delil na dobro (božjo) in slabo (hudičevo), vanjo pa je umestil obračun s telesno ljubeznijo.³¹ Dvojnost se kaže v razlikovanju »dvigajoče« (agape) in »padajoče« (eros) ljubezni. V opisih mladostnih grehov je Avguštín s terminom »amor« (*amor flagitiosus*) celo izenačil ljubezen do Boga. To je bil lapsus: skesanec je sebe namreč imel za »*non amator coniugii sed libidinis servus eram*«. ³²

Avguštínova deseksualizacija ljubezni je izhajala iz osebnih frustracij z ženskim spolom, temeljila pa je na manihejskem strahu pred spolnostjo na ravni greha duše, ne pa same telesnosti. Avguštín je razvil Origenovo teorijo izvirnega greha prvih dveh ljudi in vzpostavil neposredno zvezo izvirnega greha s spolno strastjo: zakonska spolnost je bila prakticalirana že v raj, ko je bila brezstrastna, saj so bili spolni organi Adama in Eve poslušni njuni (Božji) volji. Ko pa je Eva z izvirnim grehom osvobodila slo, je spolnost postala umazana, človek pa odrešljiv le s krstom.³³ Zato je imel Avguštín svojo dolgoletno priležnico in mater svojega sina odgovorno za prevlado strasti, ki ga je v mladih letih zapeljala v spolnost. Med povzdigovanjem samskosti, devištva in spolne vzdržnosti v zakonu se Avguštín in drugi niso mogli otresti umirjenjših misli apostola Pavla, da je spolnost nujna za osnovanje družine in obstoj krščanskega sveta (ob tem je Avguštín menil, da je otrok pravzaprav na svetu že dovolj in zadošča le njihova spreobrnitev v krščanstvo), zakonska zveza pa je božji dar in zagotovilo čistosti, nadzor nad slo.³⁴ »Živalska« telesna strast (*concupiscentia carnis*) ni ozdravljiva z medicinskimi sredstvi in ne sme biti tolerirana, saj je zakonska ljubezen znana tudi poganom (Rimljanom). Čustvenosti pred poroko ne sme biti, saj je nespametno ljubiti nekoga, za katerega nisi gotov, da se boš poročil z njim. Strast in poželenje sta torej pogojno dopustni, če nista prekomerni in namenjeni le užitku. Za grešnika in prešuštnika je imel Avguštín zato celo v partnerja preveč zagledanega zakonca.³⁵ Zakonca

27 SCHNELL 2002, 97–104; BROWN 2007, 80–83, 264–265, DEBERGÉ 2015, 104–118.

28 AUGUSTINUS, *Confessiones*, lib. II c. 1, 2 (str. 27–29) in passim.

29 1 Jn 4,7–21. S tem citatom se začne tudi okrožnica papeža Benedikta XVI. »Bog je ljubezen (*Deus caritas est*)« iz leta 2006 (BENEDIKT XVI., Okrožnica Bog je ljubezen, § 1, str. 5, § 2, str. 9 in §§ 12–15, str. 22–25). Tudi v Kompendiju družbenega nauka Cerkve je absolutnemu pomenu ljubezni prisojeno tole: »Ljubezen predpostavlja in presega pravičnost ... je ... ljubezen, in samo ta ... sposobna, da človeka vrne samemu sebi ...« (KOMPENDIJ 2007, čl. 206, str. 161).

30 Ljubezen je lahko »večna« le tistemu, ki verjame v posmrtno življenje, nikakor pa ne ateistu. Gl. BENEDIKT XVI., Okrožnica Bog je ljubezen, §§ 5 (str. 12), 16–18 (str. 25–29).

31 AUGUSTINUS, *De nuptiis et concupiscentia*, 22–25 (uvod M. Kerševana). Težko pa je sprejeti tako demonizacijo Avguštína kot glavnega krivca za sovrašтво Cerkve in krščanstva do spolnosti, kot jo ustvarja U. Ranke Heinemann (RANKE HEINEMANN 1992, 76 sl.).

32 AUGUSTINUS, *Confessiones*, lib. II c. 1–7 (str. 27–36), III c. 1 (str. 39–40), lib. VI c. 15 (str. 118).

33 AUGUSTINUS, *De nuptiis et concupiscentia*, lib. I c. 1, 6–7; BROWN 2007, 497–499.

34 AUGUSTINUS, *De nuptiis et concupiscentia*, lib. I c. 3–5; BROWN 2007, 367–386; McLAREN 2007, 30.

35 AUGUSTINUS, *De nuptiis et concupiscentia*, lib. I c. 9–11, 18; WIESNER-HANKS 2000, 32; BROWN 2007, 344, 498–506, 518–527.

naj družijo prijateljstvo, sloga in red; edina prava ljubezen med njima je čista ljubezen, ki izvira »iz Božjega studenca ljubezni, saj (zakonca, op. D. K.) združujeta Božje in človeško«. Taka ljubezen slavi Stvarnika in vodi v nebeško kraljestvo ter ima »plemenito nalogo podarjanja življenja«, kot v poglavju o pomembnosti zakonske zveze še danes določa »Rimski obrednik«.³⁶

Avguštinov nauk je v naslednjih stoletjih prevladal v zahodnem krščanstvu in se v 6. stoletju ujel s sistemom sedmih smrtnih grehov in sedmih kreposti; med najhujšimi grehi je bila ljubezenska anomalija – pohota.³⁷ Avguštinov agape ni izključil erosa kot pozitivne vrednote, kot so menili meščanski filozofi. Še danes krščanski teologi definirajo eros kot »moč, ki tistemu, ki ljubi, ne dovoli, da bi se mudil pri samem sebi, ampak ga sili k združitvi z ljubljenim.« To je ljubezen tistega, ki želi posedovati, kar mu manjka, in izpričuje jo celo Kristus na križu, ko nas prosi ljubezni.³⁸ Z ozdravljenjem »do seksa ponižanega (grško-rimskega) erosa« se je krščanski eros z askezo, odpovedjo ter združitvijo telesa in duše dvigoval k božanskemu.³⁹ Tako je dobila prvenstvo med vsemi sortami človeške ljubezni *caritas*, mešanica erosa in agapeja.⁴⁰ V ožjem smislu sta bila zanjo v rabi tudi termina *torus* (ljubezen, zakon ali zakonska ljubezen) in *foedus thalami sacris*. Primerno visoke socialne standarde so predstavljale vse njene druge lastnosti: v novem veku so bile personificirane z alegorijami v likovnih upodobitvah (npr. danes najbolj izpostavljene dobrednost, družbena pravičnost ipd.).⁴¹ Da gre tudi pri medčloveški ljubezni le za eno od prvin »ljubezni« z več obrazi, teologi dolgo niso mogli razložiti komaj dobro pokristjanjenim ljudstvom. Razumljivo je, da so kleriki cel srednji vek z antičnim *amorjem* označevali celo Božjo ljubezen (in ljubezen do Boga),⁴² tako kot vso duhovno,⁴³ starševsko,⁴⁴ »bratovsko«⁴⁵ in spodobno zakonsko ljubezen. Odvisno od gledišča avtorja. Varianta v

36 RITUALE ROMANUM 2005, čl. 9 in 10 (str. 8–9).

37 DELUMEAU 1986, 283–320.

38 Cf. po okrožnici papeža Benedikta XVI. »Gledali bodo vanj, ki so ga prebodli« (Jn 19,37) z dne 21. 11. 2006 (slov. prevod B. Baloh na: http://radio.ognjisce.si/novice/cerkvene_svet/20070221410174962043.php [11. 12. 2009]). Prim. tudi KOMPENDIJ 2007, čl. 28–59 (str. 47–64) in BENEDIKT XVI., Okrožnica Bog je ljubezen, §§ 9–10 (str. 18–20).

39 BENEDIKT XVI., Okrožnica Bog je ljubezen, §§ 5–6 (str. 12–14).

40 *Caritas* je preprosto opisana tudi v pesmi »O ljubezni« oglejskega patriarha Pavlina (pred 750–802): »Kjer resnična je ljubezen (*caritas*), Bog tam biva« (Srednjeveški cvetnik, št. 20, refren vseh kitic, str. 78–83). Prim. tudi misli Hildegarde iz Bingna v *Liber divinatorum operum, Liber vitae meritorum, Scivias, Symphonia in Epistula* (cf. po: Hildegard von BINGEN, *Liebe*, 11–68) ter pravniško-teološko povezovanje *caritas* z *matrimonium* v pismih Petra Damianusa iz 11. stoletja (MGH Briefe d. dt. Kaiserzeit IV/1, št. 19, str. 184). Ena od osrednjih figur v drami redovnice Hrosvite »Mučeništvo svetih devic Vere, Upanja in Ljubezni« je karitativna personifikacija ljubezni (*Karitas*) (HROSVITHA, *Liber dramatica*, 212–249). Prim. MAJERHOLD 2014, 93 sl.

41 BENEDIKT XVI., Okrožnica Bog je ljubezen, §§ 19–30 (str. 31–47).

42 Npr. občasno tudi v že omenjeni Pavlinovi pesmi »Kristusova nas ljubezen (*Christi amor*) ter v listinskih arengah (darovnica Karla Velikega za samostan v Prümü iz leta 807 v: MGH D.Kar, št. 205), življenjepisih (kraljice Matilde, žene kralja Henrika I., v: MGH SS rer. Germ. LXVI, 120, 154, 157, 163, 187, 190, 195), osebnih pismih (MGH Briefe d. dt. Kaiserzeit VI, št. 32; MGH Epp. sel. I, št. 13, 65, 73, 131; MGH Briefe d. dt. Kaiserzeit IV/1, št. 32) itd. Gl. terminologijo v drami redovnice Hrosvite (932–1003) »Mučeništvo svetih devic Agape, Hione in Irene (HROSVITHA, *Liber dramatica*, 104 sl.) in opis poslikave kapele sv. Rešnjega telesa v novi ljubljanski stolnici Janeza Gregorja Dolničarja (po 1707), kjer je v grbu istoimenske bratovščine Kristusov kelih z napisom *Pignus Amoris* (zagotovilo ljubezni), nad glavno ladjo pa sta med raznimi krepostmi z eno personifikacijo upodobljeni tudi *Amor Dei* (Ljubezen do Boga) in *Amor virtutis* (Ljubezen do kreposti) (LAVRIČ 2003, 170, 325; LAVRIČ 2007c, 68).

43 MGH Epp. sel. I, št. 33 (str. 56), 49 (str. 80) itd.

44 MGH SS rer. Germ. LXVI, 140 itd. Enako v prigodnici Tobiasa Stangeliusa ob poroki Adama barona Egk-Hungersbacha in Ane pl. Khisl iz leta 1577 kot *amor parentes* (STANGELIUS 1577, 5 sl.). Prim. še personifikacijo ljubezni kot ene od treh teoloških kreposti v podobi doječe matere na stropni freski Giulia Quaglie iz let 1721–1723.

45 MGH SS rer. Germ. LXVI, 162, 184; MGH Conc. VI/1, str. 96; MGH Briefe d. dt. Kaiserzeit IV/1, št. 19 (str. 184), IV/4, št. 153 (str. 65); MGH SS rer. Germ. V, Pars II, str. 25, 37 itd.

alternaciji z *ardor* (goreča ljubezen, ljubezenska strast), a osvobojena libidonalnih elementov (telesne sle), pa je bila zvezana z agape v krščanski zakonski zvezi kot *amor (caritas) coniugalis*.⁴⁶ To je bil skoraj sinonim za tolerirano telesno ljubezen in poroko za izoginjenje peklu.⁴⁷

V začetku 13. stoletja se je utrdil nauk, da so vsi motivi za spolnost lahko povezani le z institucionalno zvezo med moškim in žensko: zaploditev, vzgoja otrok, izpolnjevanje zakonskih dolžnosti, vzdržnost in potešitev poželenja. Prav v zadnjem pa se je skrivala erotična ljubezen. Starejši sholastiki so zakonski zvezi priznavali le sredstvo proti poželenju, mlajši pa so v njej videli tudi milost. Ker pa so imeli sholastiki tudi zakonsko ljubezen za grešno, so tudi spolni odnos razstavili na posamična dejanja, jih posebej analizirali in osmišljali teoretične in praktične naloge. Tomaž Akvinski je erotično ljubezen in spolnost med zakoncema dvignil iz globlin greha, s tem pa priznal povezavo med zakramentirano zakonsko zvezo, spolnostjo in slo. Zakonsko zvezo je kljub podrejanju ženske moškemu v pavlinskem duhu opredeljeval kot enakopravno in nerazdružljivo prijateljstvo.⁴⁸ Tomaževi nauki so bili osnova paradigmam »zidanja civilizacije ljubezni« (»Človeško bitje je ustvarjeno za ljubezen in brez ljubezni ne more živeti«) ter zakonske zveze kot Božje in zakramentirane institucije življenja in ljubezni (med Bogom in ljudmi).⁴⁹ Drobne dileme so se še vrtele okoli banalnih vprašanj, denimo, ali je večji greh biti z lepo žensko ali z grdo. Pristaši obeh mnenj so imeli zanimive argumente: premočrtni teoretiki so menili podobno kot Anselm Laonski, da velikost sle določa velikost greha; sla pa je odvisna od (ženske) lepote. Zato je biti z lepo žensko in v večji strasti tudi večji greh. »Dialektiki« pa so trdili, da lepota povečuje zapeljanje v strast, toda prav prisiljenost v greh zmanjšuje njegovo težo.

Ljubezen, zaljubljenost in slo so označevali z ohlapnimi antičnimi termini, tj. z izpeljankami iz imen antičnih božanstev (*eros, amor, amor carnalis, cupiditas*), včasih tudi z natančnejšimi čustvenimi opredelitvami, kot sta *affectus, voluptas in mulierositas* (poželenje po ženski). Sholastično zakonsko ljubezen sta v cerkvenih sodnih virih najpogosteje in še v novem veku zaznamovala glagol *diligere* in samostalnik *dilectio*.⁵⁰ Ta je pomenil tolerirano posvetno ljubezen (ali le »nežnost«), pa tudi erotično ljubezen, ki so jo povezovali z zvestobo, spoštovanjem in podobnimi vrednotami. Dialektične izpeljanke so prevladoval v cerkvenih priročnikih⁵¹ pa tudi v posvetni in cerkveni literaturi.⁵² Zato je *dilectio* v zapisniku zaslišanja zakoncev Zibelnik iz leta 1672 skupaj s poljubljanjem, dotikanjem in *actibus veneris* pravzaprav opredeljevala vso nežnost zakonskega spolnega življenja. Njuni zasliševalci so uporabili

46 Kot tak v drami redovnice Hrosvite »Obuditev Druzijane in Kalimaha«, kjer se kaže v tem, da globoko verna kristjanka Druzijana ni več spala z možem Andronikom. Zato zaljubljenemu Kalimahu na izliv ljubezni odgovarja: »Kakšno sorodniško pravo, kakšna zakonska obveza te silita, da me ljubiš?« (HROSVITHA, *Liber dramatica*, 124, 138). Tudi v dopisovanju med škofom Bonifacijem in mainškim škofom Lulom (MGH Epp. sel. I, št. 73, str. 150), v pismih Gregorja iz Toursa (MGH SS rer. Merov. I/I, lib. IV c. 3, str. 136) in *Vita Sulpicii Episcopi et Confessoris* (MGH SS rer. Merov. IV, c. 1, str. 372) itd.

47 Kot je leta 1751 zapisal že omenjeni vikar Pogačar: »Bolje je stopiti v zakon tu na zemlji, kakor pa tam onstran peči v ognju peklenškem, brezupno tuliti in biti v mukah brez konca.« (JELENC 2013, 145).

48 Thomasus de AQUINA, *Summa Theologiae*, Suppl. Q. 42 c. 2, Q. 44 c. 1. Prim. RANKE HEINEMANN 1992, 158–202.

49 KOMPENDIJ 2007, čl. 215–225 (str. 171–177), 580–583 (str. 398–401). To je potrjevala vsakdanja kateheza, njene poudarke je pod vplivom naukov apostola Pavla v distihih sredi 18. stoletja zapisoval sorški vikar Sebastijan Pogačar: preišljeno v poroko, ki je varovalka pred skušnjavo pohotne poželjivosti, dva pa lahko storita več kot en sam; v zakonu so bistvene vzajemnost, potrpežljivost, mir, trdnost, sloga (JELENC 2013, 140–143, 146, 160–161, 164, 172, 179 itd.).

50 Prim. slovarska gesla v: MEGISER 1603, 77–78 in KASTELEC – VORENC 1680–1710, 166–167.

51 Npr. v RITUALE LABACENSE 1706, 256 (recte 158) pri citiranju Pavlovega pisma Efežanom: »*Viri diligite uxores vestras, sicut Christus ecclesiam.*«

52 Kot *vera dilectio* v drami redovnice Hrosvite »Spreobrnjenje blodnice Tajde« iz 10. stoletja (HROSVITHA, *Liber dramatica*, 206).

glagol *amare*, ko so od njiju hoteli izvedeti več o mladostnem ljubezenskem življenju in njuni spolnosti nasploh. Ženinino izjavo so preoblikovali, češ da je moža tudi (telesno) ljubila (*amabat*), dokler je ni zasovražil. Amorjevo grešnost pa je bilo skoraj stoletje pozneje razumeti iz besed Vajkarda barona Galla, ko je odnos prešuštnice do njega označil s sovraštvom, njeno ljubezensko naklonjenost do častnikov pa z *amor*.⁵³

Ker pa v vsakdanjem življenju ni šlo za toga stanja, terminologija ni bila enotna.⁵⁴ Konec koncev je tudi teolog Janez Ludvik Schönleben v leta 1669 natisnjeni božični pridigi za Božjo ljubezen uporabil glagol *amo*, kar je razložil s citati antičnih avtorjev in srednjeveških teologov, za duhovno zvezo med Kristusom in apostolom in evangelistom Janezom pa *dilectio*.⁵⁵ Pač pa je pisec letopisa ljubljanskega jezuitskega kolegija iz 17. stoletja uporabljal *amor* le za nečiste ljubezensko-zapeljevalske prakse (še raje pa povezane izpeljanke iz besed »greh« in »strast«), za pobožno ljubezen in naklonjenost pa *charitas*.⁵⁶ Zakonska ljubezen je bila lahko *caritas coniugalis* in *cordia*. Pravila je bilo treba pozabiti med prevajanjem uradnih latinskih besedil v slovenščino: ker naš jezik pozna le eno besedo za »ljubezen«, so že stari prevajalci za variante poznali le eno in isto besedo. To v nespornem označevanju ni bilo problematično, kot npr. kažejo primeri iz slovenskih cerkvenih pesmi iz srede 17. stoletja v *Liber Cantionum Carniolicarum* (Kalobski rokopis): »ljubezen« je tam zajemala le dovoljena in priporočena stanja – ljubezen do Boga,⁵⁷ Jezusovo ljubezen do ljudi,⁵⁸ Marijino ljubezen do Boga⁵⁹ ali na splošno »sveto ljubezen«. ⁶⁰ Pri slovenskih oznakah grešnega prešuštva in nečistovanja pa se je isti avtor moral na široko ogniti »ljubezni«. ⁶¹ Baročni kleriki so za nespodobno zaljubljenost in strastno ljubezen – zadnje je hudičeva skušnjava – uporabljali tudi termin *voluptas*. ⁶² V podobnih težavah je bil leta 1631 prevajalec pastirskega pisma ljubljanskega škofa Scarlichija o škofjski vizitaciji, saj je škof v izvorniku *in charitate* opominjal, nalagal, ukazoval pripravo na vizitacijo, razpredal o kleriških sporih, ki so sproženi *amore vel odio* na cerkvenem sodišču ter pozival k prijavi čarovnic in podobnih zavoljo *Christianae pietatis*.⁶³

POSVETNE ZAZNAVE STRASTI IN LJUBEZNI V ZAKONSKI ZVEZI

»Kdor zares ljubi, se ne poroči.«
Naguib Mahfouz, *Palača poželenja*
(*cf., Zbirka Kaif, Ljubljana 2006), 82.

Strogih teoloških predstav o prav(iln)i ljubezni ni bilo mogoče uveljaviti v profani kulturi, kaj šele v vsakdanjiku nepismenih družbenih slojev. Uradne posvetne predstave seveda niso neposredno

53 NŠAL, Konz. prot. 3, razprava z dne 26. 8. 1760.

54 FLANDRIN 1986, 150–158.

55 SCHÖNLEBEN 1669, 160–164, 183–189.

56 HISTORIA ANNUA 1596–1691, 281, 301, 310 itd.

57 LEGIŠA 1973, pp. 37, 51, 186.

58 Prav tam, pp. 40, 43, 44, 47.

59 Prav tam, p. 86.

60 Prav tam, pp. 110, 167.

61 Uporabil je izraza *lotrya*, *loternja* in *nezhistost* (prav tam, pp. 146, 208).

62 Npr. Sebastijan Pogačar v kronogramih iz let 1752–1753: »Tisti, ki stopajo v zakon iz nizke pohotne poželjivosti, so pod hudičevno oblastjo« ipd. (JELENC 2013, 163–164, 172, 176, 284)

63 LAVRIČ 1990, 34–36, 38–41.

izhajale le iz ljudske tradicije in vsakdanjega življenja, marveč tudi iz visokih literarnih tradicij. Zato so se laiške ljubezenske predstave razlikovale po statusni pripadnosti ljudi. Prvič po antiki so v visoko laiško govorico vstopili užitek, naslada in čustvovanje v dvorski kulturi v 12. stoletju. Ljubezenske predstave so bile v mnogočem podobno definirane kot v moralni teologiji – poudarjala so se nasprotja med spolnostjo in platonsko ljubeznijo ter zaljubljenostjo, strastjo in zakonsko zvezo, le motiv je bil drugačen. Teološkemu pogledu na zakon kot spolni skupnosti se je pridajal znak socialne skupnosti v službi skupnosti in države. Nasprotje med slabo posvetno in dobro Božjo ljubeznijo se je umikalo antagonizmu dveh oblik posvetne ljubezni, ki se nista opirali na Boga: šlo je za nasprotje med »pravo« (»visoko« in razumsko, kontrolirano, plemenito, celo mistično) ljubeznijo do naprotnega spola v družbenih konvencijah ter »nepravo« ljubeznijo (»nizko« in slepo, pohotno in prevarantsko); obe sta izhajali ovidijanskih vzorov.⁶⁴ Prva oblika je v dvorski ideologiji prevladala in postala čez sedem stoletij osnova romantične ljubezni, kakršno (z manjšimi popravki) poznamo še danes. Gre za hrepenenje po »popolni« ljubezni, ki je za večino ideal zaradi stvarnih ovir ali le tistih v glavah; vse skupaj se povezuje s sklenitvijo zakonske zveze iz ljubezni, ki je prepegosto zamenjana z zaljubljenostjo.⁶⁵

V socialnem smislu je bila dvorska ljubezen s svojimi vrednotami, običaji, rituali in retoriko pomembna za civiliziranje viteške mladine ter kontrolo spolnosti, kar se je dogajalo skozi resnično ali namišljeno tekmovanje za naklonjenost ženske. V liričnem trubadurskem in minezengerskem okolju je visoka ljubezen (*fin' amor*, *hohe minne*) vroča in trpeča, naturalistično simbolična, mistično neizpolnjena in tragična. Trubadurjeva ali minezengerjeva oboževanka – s fevdnim gospodom poročena gospa ali neporočeno dekle višjega socialnega ranga – je ukazodajalka: povzpetniškim vazalom (ministerialom) zamenjuje fevdalnega gospodarja (seniorja), ki vazalu preprečuje svobodno poroko.⁶⁶ Dvorska kultura je nadomestila paternalistično razmerje med možem in ženo z nelegitimno ljubeznijo zaljubljenec, s povzdigovanjem zakonoloma iz strasti ter omalovaževanjem poroke. Tudi med ljubimcema se je bil dvoboj – zelo podoben viteškimi turnirjem – dveh neenakih po spolu in naravi; v nasprotju z družbeno realnostjo je bil podrejen moški, toda oblegana je bila vedno ženska, ki si sama ni mogla izbrati ljubimca. Spopad se je v liriki spreminjal v enakost v ljubezni, ki je bila vzor meščanskim romantikom in ženski emancipaciji.⁶⁷ V zavračanju družbenih norm in statusne hierarhije slavilci dvorske ljubezni niso bili izvorni. Že rimska poznorepublikanska ljubezenska elegija je spreminjala hierarhična razmerja – rimski zaljubljenec se je namesto v vojski kot »vojak ljubezni« v besedah udinjal ženski. Odrekal se je celo moški oblasti in se, čeprav svoboden Rimljan, kot »suženj ljubezni« prostovoljno podrejal ženski, ki ni bila plemenita gospa, največkrat niti posebej častna oseba, a ni niti pomislil na poroko. Tako je storil od strasti zaslepljeni Mark Antonij, ko je iskal užitek pri lepi Egipčanki. Za rimskega tradicionalista, ki ga je motila moralna dekadenca požensčenega, pomehkuženega in uživaškega Rima, pa je bilo nesprejemljivo biti suženj (strasti) in za povrh suženj ženske pohujšljivega slovesa. V resnici se pri elegikih nesrečna, trpeča, ljubosumna in spolno izpolnjena ljubezen z lahkoživkami opira na

64 O konceptu dvorske ljubezni: PINTARIČ 2001, passim; ROUGEMONT 1999, 68 sl.; DUBY 1987, 20 sl., 115 sl.; DUBY 2000, 45–46; BUMKE 1990, 513 sl.; KARNEIN 1994, 81–96; KASPER 1995, 19–28; ROSSIAUD 1994, passim. O sociološkosti viteške literature: KUHN 1976, 172 sl.; DUBY 2000, 82; DIENST 1986. O Ovidijevem vplivu na srednji in novi vek v spremni besedi M. Marinčiča v: OVIDIJ, Ljubezni, 145–146.

65 ROUGEMONT 1999; MILIVOJEVIĆ 2002.

66 O tem izčrpno: ROUGEMONT 1999, 18 sl.; KUHN 1976, 184 sl.; BUMKE 1990, 508 sl.; BUMKE 1996, 98–100; GRABMAYER 1999, 252; DUBY 2000, 28–30; DUBY 1987, 34.

67 PAINTER 1976, 40–43; DUBY 1987, 25; DUBY 2000, 36–37, 87–88; KASPER 1995, 5–8; BUMKE 1990, 454–458, PINTARIČ 2001, 20–21, 115; MAJERHOLD 2014, 118 sl.

grško-rimsko predstavo o strasteh, podobno kot se trubadurji pri iskanju nedosegljive ljubezni pri častni dami opirajo na krščanski ideal čistosti. Ali kot pravi Paul Veyne: »Elegični pesnik vedno že ima svojo ljubico, le da pravzaprav misli, da je v resnici nikoli nima in da je v tem njegova nesreča.«⁶⁸

Dvorska kultura pa je poleg mističnega hrepenenja postavila na pedestal tudi strast, užitek, trpljenje in zaljubljenost, vendar ne v vulgarni podobi.⁶⁹ Bistvo odnosa dama – vitez je vprašanje, kdo bo prevladal v razmerju. Formalno je vodila igro dama, ki pa je bila telesno nedosegljiva. Njena krutost do viteza ni pomenila, da lahko javno izrazi čustva oziroma strast. To počne vitez oziroma pesnik (ki se z njim identificira). Kmalu po letu 1160, v času kanonskega oblikovanja zakonske zveze, ki je pripeljala do njenega zakramentiranja, je dvorska kultura v želji po obrzdanju družbeno destruktivnega nagona⁷⁰ poudarila drugačnost zakonske ljubezni, saj je ni povezala z erotičnim udejanjanjem. Junaki so zaljubljeni in strastni dokler so samski, potem je govor le še o visoki ljubezni (*caritas*) do žene. To je bil posvetni, poganski in heretični (manihejski, katarski) odgovor na cerkveni nauk o zakonski zvezi, češ da razbrzdani amor (moškega spola) in duhovna *caritas* nista združljiva.⁷¹ Idejo je malo pred letom 1200 v traktatu *De amore* razvil Andrej Capellanus, dvorni kaplan mecenke dvorske ljubezni grofice Marije iz Champagne in francoskega kralja Filipa Avgusta: (zunajzakonska) ljubezen sicer nepravilno razbija zakon, ločuje moža od žene, čeprav Božji zakon pravi, da kar je Bog združil, naj človek ne loči. Ljubezen med zakoncema za Andreja ni prava, saj ni svobodna, zakonca sta si vzajemno podrejena in ne moreta živeti po dvorskih krepostih, ki so nad legalnim zakonom. Prava ljubezen, ki ima za cilj užitek, prihaja iz srca in ne iz narave in pravil. To je strast oziroma zaljubljenost. Ljubiti pomeni biti ujet v poželjivi strasti (tj. prešuštvu). Ženske delajo napako, kadar v moškem iščejo formalno plemenitost, naslove in statusne ugodnosti, ne pa (viteških) kreposti. In končno je ena od lastnosti strasti, da se posveča več ženskam. Zato poroka, ki je le prisila krščanske monogamije, ženski ne sme preprečiti nadaljevanja drugačnih ljubezenskih stikov.⁷² Simbol dvorske ljubezni je strast, ki zaljubljenca prepušča nečemu, česar ne more spremeniti. Ljubezen se enači z boleznijo, celo norostjo, vsekakor pa je ni mogoče racionalno utemeljiti in podrediti nadzoru.⁷³

Teologi nad zamisljimi, ki so zakonce nagovarjale, naj si za čustveno in spolno zadovoljitev najdejo ljubimce ter da prave ljubezni v zakonski zvezi ne more biti, seveda niso bili navdušeni. Cerkevni učitelji in pobožne ženske so poudarjali vzajemno ljubezen in prokreativnost. Benediktinka Hildegarda iz Bingna je opozorila na vzajemna čustva med Adamom in Evo ob njunem prvem srečanju, pri čemer je svojemu stanu in ciljem pisanja primerno pritaknila materinstvo. To je dopolnilo čistost in eteričnost vitezove gospe in namesto grešne Eve kot idealno žensko ponudilo čisto Božjo mater. Moževo ljubezen (strast) do žene je Hildegarda ponazorila s prispodobno odprtega ognja, ki se ga skoraj ne da pogasiti,

68 Spremná beseda M. Marinčiča v: OVIDIJ, *Ljubezni*, 152 sl.; VEYNE 1992, 9 sl., 129–130, 199

69 O tem se lahko prepričamo že pri Chrétien de Troyes: ko Perceval neko dekle in njen grad reši nasilnežev, ga ta vesela odpelje v svoje stanovanje, »in nič je ni treba prositi, naj mu dovoljuje poljube in objeme. Namesto kosilu in pijači se predasta igram ljubezni, objemom in poljubom, in se vljudno pogovarjata.« In na drugem mestu, a z isto damo: »Mladi mož lahko zdaj prijetno uživa v družbi s prijateljico, čisto brez zadrege ... oba se veselita drug drugega.« (Chrétien de TROYES, *Perceval*, 55–56, 60).

70 ROUGEMONT 1999, 18, 67 sl.

71 PINTARIČ 2001; DUBY 2000, 30, 82–87; BUMKE 1990, 464–466, 529 sl.; BUMKE 1996, 110–114 in 162 sl.; ROUGEMONT 1999, 28–107.

72 Andreas CAPELLANUS, *Liebe*, lib. I, II in III, passim; o Capellanusu: BUMKE 1990, 505–507, 513–516 in KARNEIN 1994, 81–96.

73 LUHMANN 2011, 26–27.

medtem ko se žensko ljubezen lahko in se jo mora, da ne pride do škode.⁷⁴ Hildegarda in skoraj tri stoletja mlajša Kristina Pizanska sta popularizirali zvestobo in nerazvezljivost zakonske zveze, ki se je uzakonila že med Adamom in Evo ter se skozi lik Marije in Jožefa utrdila v evangelijskih resnicah. Vse ostalo je po Hildegardinem mnenju prešuštvo, ki ga nadzoruje satan.⁷⁵ Celo Peter Abelard in Heloiza, ki sta menila, da spolnost ni grešna, marveč naravno stanje,⁷⁶ sta po prisilni ločitvi leta 1118 priznavala, da je njuno trpljenje posledica razuzdane strasti in fantazij. Kaj drugega pa je preostalo Božji milosti pri preprečitvi njenega propada, kot da kaznuje Petra? Dejanje njenega ujca (Abelardovega krvnika) je bilo torej rezultat Božje pravičnosti in dobrote, je menil Abelard. Nekoč vroča ljubimca sta v izgnanstvu strast spremenila v agape in ljubezen do Boga.⁷⁷ V vsem tem so se dvorski ideologi posredno strinjali s teologi. Andrej Capellanus je trdil, da strast in zunanja lepota objekta ljubezni sprožata le kratkotrajne afere, ki kot hipni užitki brez razumskih vezi par ločujejo. Pomembnejša je duhovnost, neke vrste agape in mistična ljubezen, ki se v »pravi« ljubezni zarisuje kot zveza v zaupanju, zvestobi in razumevanju. Še sklepno Andrejevo vodilo: tisti, ki ljubi, je osvobojen vseh umazanih duhov in tudi preprosti, nemogoči in neurejeni ljudje zaradi ljubezni lahko postanejo plemeniti.⁷⁸

Iz takih tradicij se je dve stoletji kasneje razvila Dantejeva personifikacija Amorja v delu *Vita nova*. Opis je deloma še v duhu dvorske ljubezni oziroma italijanizirane abstraktne in idealizirane ljubezni, vendar je tudi del pesnikovih skritih misli, idealne in nerealne ljubezni ter platonskih čustev do poročene Beatrice. Ta daje pesniku moč, da Amorju (ali zaljubljenosti) ne dopušča nespametnega zavladanja nad čustvi in pesnik Amorja ne omenja več. Erotika je pri Danteju skrita, poduhovljena in sublimirana; je »ljubezenska vizija lastnega plemenitega odnosa do sveta, kot ga pesnik proicira v podobo Beatrice«. Zato se po njeni smrti pesnikova erotika spremeni v *caritas* do pokojne ženske, ne pa k novi čutnosti. Prav posmrtna zvestoba Beatrice razkrije, da je bila njena podoba bistvo pesnikove, po plemenitosti in popolnosti hrepeneče osebnosti, ne pa le erotične ljubezni.⁷⁹ Te ideje so razvijali mlajši romantiki. Petrarca je razložil ljubezen v tretji knjigi dela *De secretu* v disputu s svetim Avguštinom: zaznava ljubezenskih vrednot naj bo individualistična; gre za skupek nizkih in visokih čustev, za grešno zasvojenost, ki zahteva »zdravljenje«, a ne z menjavanjem objekta ljubezni (žensk). Pesnik razlikuje med sramotno (telesno) ljubeznijo ter oboževanjem duše ene same ženske, ki je nad zunanjo lepoto. Taka ljubezen je pesnikov cilj do Laure, ki mu pomaga, da še bolj ljubi Boga.⁸⁰

V 14. stoletju so svetoboljna občutja lahko nadomestile šaljivost, razposajenost, mizoginija, odkrita spolnost, kar je bilo iskrenejše od dvorske retorike in bližje ljudski strastnosti in spolnosti.⁸¹ Skoraj katarzično deluje odlomek iz »Povesti gospodinje iz Batha«, v kateri si Chaucer privoščiči viteza Artusove okrogle mize, ki je v gozdu posilil dekle. Kraljica mu v zameno za pomilostitev od obglavljenja ukaže, naj v letu dni najde odgovor na (glavno viteško) vprašanje, kaj si ženske najbolj želijo? Vitez ne najde odgovora, dokler mu starka ne obljubi rešitve, ki je v slogu 14. stoletja, sporočilnosti »Dekameron« in osvobojenih čustev: v nasprotju od kolega iz 12. stoletja, ki je hlepel po subordinaciji ženski, vitez

74 V delu *Causae et curae* (cf. po Hildegard von BINGEN, *Liebe*, 72, 81–82).

75 V delu *Scivias* (cf. po Hildegard von BINGEN, *Liebe*, 77–80); Christine de PIZAN, Knjiga o mestu dam.

76 Peter ABELARDUS, *Ethica*, c. 3 (str. 54–68).

77 Peter ABELARDUS, *Epistolae*, št. IV (str. 151).

78 Andreas CAPELLANUS, *Liebe*, lib. I, II in III, passim.

79 Dante ALIGHIERI, *Vita nova*, c. II in dodatek k c. XXIV; gl. tudi spremno besedo J. Kosa na str. 5–23. Prim. ROUGEMONT 1999, 180–183.

80 Francesco PETRARCA, *De secreto*, lib. III, str. 118, 127, 131–132, 141–155. Prim. ROUGEMONT 1999, 184–197.

81 MARGETTS 1985, 259–276; BEUTIN 1985, 277–300; BOCK 2004, 13–16.

na starkino alternativno vprašanje, kakšno bi jo kot ženo hotel imeti – staro in grdo, vendar ponižno in zvesto, ki mu bo stregla, ali lepo in mlado, zaradi katere mu bo v hišo prihajala množica ljudi (in natikalala roge), odgovori, da bi izbral starko. Ženska na koncu (v imenu vseh žensk) poprosi Boga za krotke in mlade može, čile v postelji, ki naj po možnosti umrejo pred njimi.⁸² Gre za povsem drugačno poanto kot pri Ulriku Liechtensteinskem, ki je sredi 13. stoletja naročal dami, naj bo žena (dama) podložna možu (vitezu), pa bo mir.⁸³ Ob pravnem, materialnem in ljubezenskem osvobajanju žensk je tudi v likovno ikonografijo prišlo posmehovanje starim rogonoscem, v mizoginičnem duhu pa tudi odločnim in »zlobnim« ženskam; na drugi strani se je oblikovala podoba idealne modre ženske, žene in gospodinje.⁸⁴

Latinski *passio* je religiozni bolečini, Kristusovemu in trubadurskemu trpljenju torej dal za protitež vulgarno strast (*cupiditas* in *libido*),⁸⁵ v ljudskih inačicah pa zajel oba pomena (gl. angleški, italijanski, nemški⁸⁶ in francoski *passion(e)* kot »strast« in »trpljenje«). Našim davnim prednikom je *strast* (iz *stradati*) v Brižinskih spomenikih iz ok. leta 1000 še pomenila le spokorno trpljenje; za teološko nečisto poželenje (pohoto, nasladje) so s povzemanjem nemških protestantskih avtorjev kasneje prevzeli nemški izraz *Lust* (*lushť*).⁸⁷

Razvoj ljubezenskega mita se je med shakespearijansko tragiko in življenjsko veselostjo spopadel s protislovji. Zakonska erotika se je že v poznem srednjem veku oddaljevala od religioznih postulatov in dvorskih vzorov. Da pa bi se ljubezen lahko podala po poteh francoske razsvetljenske osvoboditve in nemške brezupnosti, se je morala umakniti iz tistega, o čemer Avguštín in plejada mlajših teologov niso pisali, je pa bilo že stoletja odločilno za realizacijo ljubezni – iz materialistično determinirane zakonske zveze. Za ljubezen med zakoncema, ki bi izšla iz srca, ne pa iz razuma (materializma), v renesančni in galantni dobi še ni bilo velikega razumevanja, čeprav ni bila nemogoča. V 17. stoletju pa o uspehu ljubezenske zveze ni odločala le Božja milost, marveč otipljive človeške zasluge, spolna sposobnost in strast. Minezengerska nedosegljivost oboževane ženske se je spremenila v spolno odločitev ženske. Ni bila več pomembna distinkcija med visoko in nizko ljubeznijo, saj je spolnost postala pomemben dejavnik zakonske ljubezni. Strast ni več nerazsodna in nepremišljena, marveč duševno stanje, ki ga zaznamuje trpeče sprejemanje kreposti; zato je pozitivno stanje. Njeno bistvo pa ne more biti zvestoba v monogamnih zvezah, kaj šele samo prokreacija, marveč zadovoljevanje strasti in užitka zlasti zunaj zakonske zveze, ki nima pravice do ljubosumja zakonskega partnerja in ni zavezana trajnosti. Svoboda se začne z zakonsko zvezo, je zapisal Niklas Luhmann. Neporočena dekleta zato niso bila na radarju pravih kavalirjev. Nezvestoba, površnost in trenutni užitek so bile do 18. stoletja ključne besede visoke družbe, služenje pa se je s srednjeveškega pojmovanja vazalstva transformiralo na etiko elit.⁸⁸ Te vrednote je najbolj glasno pridigal Giacomo Casanova: zanj je bistvo medspolnih odnosov čutni užitek, perverzna naslada, ki premaga tragično dvorsko strast. Ker je užitek povezan s predhodno ljubeznijo, je treba nuditi užitek tudi ženski. Toda njeno obdržanje preprečuje

82 Geoffrey CHAUCER, *Canterburyjske povesti*, 197–207.

83 Ulrich von LIECHTENSTEIN, *Frauenbuch*, vrstice 1931–1948.

84 Zlasti v grafikah 15. in 16. stoletja. Gl. SCHNEIDER 2004, 133–137; POKORNY 1999, 20–33; VIGNJEVIĆ 1999, 8–19.

85 Prim. LexLat II, 816.

86 Nem. *Leidenschaft* v prvi vrsti pomeni »trpljenje«.

87 JAZBEC 2007, 54; LEGAN RAVNIKAR 2008, 44, 86.

88 ROUGEMONT 1999, 198–220; FUCHS 1909, 26, 188 sl.; FUCHS 1910, 214 sl.; BOCK 2004, 31–40; LUHMANN 2011, 48–49, 53–59, 67–73; STAROBINSKI 2011, 47 sl.

prav strast, poroka pa je pri tem moteča. Zato je tisti, ki je še v zakonu zaljubljen, lahko le nesrečen.⁸⁹ Tako protizakonsko poslanstvo je bilo prihranjeno predvsem aristokratskemu socialno-ekonomskemu parazitstvu, medtem ko se ljudsko pesništvo ni posvečalo tovrstni dihotomiji.⁹⁰

Premik k poduhovljenju, intimiziranju in sentimentaliziranju ljubezni, ki ga je konec 18. stoletja nasproti frivolnosti, poosebljeni v ciniku markizu Valmontu in uživaču Casanovi, poosebil trpeči Werther,⁹¹ so nakazale že starejše enciklopedijske definicije ljubezni. Racionalisti so opredeljevali ljubezen kot vzajemno čustveno naklonjenost, vendar so primere zanjo tako kot pridigarji in kateheti našli v bibličnih zgodbah, ki so jih opremljali s protigrešnimi, protinagonskimi, prokreacijskimi konotacijami. Šele na koncu so namenili nekaj besed antičnemu konceptu ljubezni.⁹² Na zmago romantične, vendar še vedno neenakopravne ljubezni je bilo treba počakati do 19. stoletja, ko se je spolnost tudi legalno zlila z vsemi ljubezenskimi občutji, ne le s poroko in zakonsko zvezo. Strast pa je obdržala negativni predznak, saj so jo še naprej obtoževali, da zaradi svoje minljivosti vodi do hitrejšega razpadanja zakonskih zvez.⁹³

89 Giovanni Giacomo CASANOVA, *Histoire de ma vie* 5, 8.

90 Gl. ljudske primere iz 17. in 18. stoletja v: OD LUBEZNI IN VESELA 2006.

91 E. Fuchs je duhovito zapisal, da se je v Göthejevem času na Nemškem med ukvarjanjem z ljubeznijo izbrizgalo več črnih kot sperme (FUCHS 1910, 221). Prim. tudi VOGRINČIČ 2008, 240 sl.

92 Npr. v leksikonu J. H. Zedlerja v geslih »Ehestand« (ZEDLER 1734, 360 sl.) in »Liebe« (ZEDLER 1738, 850 sl.).

93 LUHMANN 2011, 49.

OBLJUBE, ZAOBLJUBE, ZAVEZE

POROČNI OKVIRJI

»Mislim, da poželenje ni samo slabo, sili nas,
da se poročamo in imamo otroke.«

Naguib Mahfouz, *Palača poželenja*
(Založba *cf., Zbirka Kaif, Ljubljana 2006), 81.

Preden se spet posvetimo zakonskim težavam grofice Ursini-Blagay, se velja temeljito posvetiti pomenu zaljubljenosti, mladostniškega zaznavanja in vračanja ljubezni oziroma spolnosti zunaj in znotraj zakonske zveze ter njenemu povezovanju z zakonsko zvezo v vsakdanjiku konkretnih malih ljudi. Povprečnemu fantu in dekletu pred stoletji (in tudi danes) ljubezenske definicije učenjakov in umetnikov niso bile znane, še manj so se jima zdele pomembne, čeprav so ideološke paradigme o zakonski zvezi prek materialistične starševske prisile in socialnih pričakovanj okolja posredno vplivale na kolektivne in posamične mentalitete. Večina zaljubljenec je trenutna čustva in libido izživljala zunaj zakonske zveze v neformaliziranih kratkih razmerjih. V nekaterih obdobjih je bilo dolgotrajno monogamno priležništvo krščanskim moškim dopustna alternativa zavezujoči poroki in nekakšno zdravilo proti razuzdanosti, kar je v mladosti prakticiral celo kasneje sveti Avguštín.¹ Če pa se je spolnost pomešala še z globljimi čustvi, ni tako redko po poročni obljudi in socialnim (starševskim) omejitvam navkljub končala v zakonski zvezi.

Mimo ljudskega izročila, ki je orisovalo podobo vsakdanje ljubezni,² najdemo največ vesti o ljubezenskih predstavah in ravnanjih na Slovenskem v izjavah bivših zaljubljenec in razočaranih zakoncev na procesih cerkvenih sodišč zaradi prelomljenih zarok, končanih konkubinativ in ločitev od 15. stoletja dalje. O slovanskih starožitjih je kaj malo (pa še to le posrednih) vesti, podrobni Valvasorjevi svatovski opisi Kranjcev pa kažejo s krščanskimi običaji in splošnimi kulturnimi vzorci že dodobra preplasteno podobo, ki v osnovnih točkah ni odstopala od poročnih navad kjer koli drugje v srednji Evropi.³ Sploh pa Valvasor ni zapisal nič o besedah in ravnanjih oseb v intimnih razmerjih. Vzroki večine nesporazumov so bile napačne predstave o trdnosti ljubezenskih ravnanj, neustrezna presoja partnerja, minljivost začetne zaljubljenosti in vdajanje strasti brez pomislekov ali pa prevelika materialistična pričakovanja. Zlasti samski moški in ženske so hitreje sklepali in prekinjali (ne)zavezujoče dogovore in formalne zaroke. Vsi pa bi morali še pred poroko razčistiti z resničnostjo in težo predhodnih in naknadnih ljubezenskih izjav, intimnih dejanj in poročnih obljud, najsi so starši pred tem že prikimali izbiri ali še niso, ali pa tega sploh niso hoteli. In to ne glede na razloge, zaradi katerih so nekoč mladi privolili v spolne stike in dajali oziroma prejeli poročne obljudbe. S pravno zavezo ustnih zaročno-poročnih obljud (pisni dogovori niso bili zelo problematični) so lahko razčistila le sodišča.

Kljub kanonističnim razlagam in jasnosti tridentinskih poročnih določil je do 18. stoletja vladala zmeda v presojah trdnosti (ustnih) zaročnih obljud in uradnih zarok. Poročne pogodbe so bile od antike naprej pretežno ustne, to pa je odpiralo vrata arbitrarnosti presoje. Od 12. stoletja je dinastično

1 BROWN 2007, 485.

2 Spremna beseda M. Terseglava v: KLINČEK LESNIKOV, 184 sl.; DARTNON 2005, 45, 81 in passim.

3 VALVASOR 1689, VI, 280–331. Bistveno več pravnih starosvetnosti je bilo mogoče najti v drugih segmentih prava; o tem gl. VILFAN 1996, §§ 4–8, 10, o pravu zakonske zveze do 12. stoletja posebej na str. 399–414.

plemstvo zapisovalo dogovore,⁴ pozneje nižje plemstvo, meščani in kmetje na Slovenskem pa šele od 16. stoletja.⁵ Med zaokroževanjem nauka o zakonski zvezi se je v 12. stoletju pod vplivom Petra Lombardusa, pariške šole in dekretalov papeža Aleksandra III. utrdilo pravilo, da mora najprej priti do zaroke (*sponsalia*), tj. formalnega in zavezujočega dogovora sorodstva o pravnih in materialnih pogojih zveze, nato do javne naznanitve nameravane poroke, šele nato pa do poroke in konzumacije. Ključen pa je postal zaročni konsenz moškega in ženske.⁶ Krščanski zaročno-poročni rituali se z rokovanjem, izmenjavo prstanov in obljub ženina in neveste pred pričami in duhovnikom na zunaj niso veliko razlikovali od rimskega poročnega konsenza, pravzaprav so izhajali iz rimskopravnega običaja, s katerim so zaročenci (njihovi očetje) z denarjem jamčili zaročenkam, da bodo izpolnili obljubo. Pomembna razlika je bila v (ne)razvezljivosti zaroke (razen z opravičljivim razlogom). Tradicija natikanja prstana na prstanec je imela nekoliko drugačen pomen: v krščanstvu je prstan simboliziral zvestobo in nerazvezljivost zakoncev pred Bogom, v poganski antiki pa je simboliziral ljubezen. Po besedah Avela Gelija iz druge polovice 2. stoletja je ta navada izhajala iz domneve, da vodi iz prstanca tanek živec ravno do srca. Povezava prstana s srcem je torej simbolizirala resnost ljubezni med zaročencema, še natančneje pa dobro razumevanje in »zakon srca«.⁷

Kanonistična formalizacija zaročne obljube in poroke je bila posledica dolgega procesa, ki so ga v zgodnjem srednjem veku podprle posvetne oblasti. Podpora je šla v prid vključitve javnosti, o čemer je govoril člen o porokah v kapitularju, ki povzema sklepe koncila pod vodstvom kralja Pipina v Verneuilu leta 755.⁸ Cerkev je razumela »javnost« bolj široko: koncil pod vodstvom oglejskega patriarha Pavlina v Čedadu leta 796 je vernikom naložil naznanitev poroke duhovniku, saj je védenje širšega sorodstva še lahko preprečilo prepovedane poroke med sorodniki. Obenem je javnost obvezala starše in zaročence, da niso prelahkotno prelomili obljube. Uradno naznanilo še ni pomenilo poroke »pred skupnostjo« (*in facie ecclesiae*).⁹ Različno pojmovanje javnosti do 12. stoletja pa ni bilo usodno, saj je imela v praksi pomembnejšo vlogo za legalizacijo zakonske zveze njena konzumacija. Tedaj se je uporabljal tudi termin *desponsatio*, ki je pomenil nekakšno vmesno stopnjo med kanonsko *sponsalia* in *matrimonium*.¹⁰ Šlo je za nekonzumiran in še ne izpolnjen zakon. Z zaročno pogodbo se je nevestina družina obvezala

4 Nekaj omemb plemiških poročnih pogodb s slovenskega ozemlja do srede 15. stoletja je v listinah v: UBSt 3, št. 1016; MC 1, št. 417, 420, 674; MC 2, št. 636; MC 5, št. 173, 482, 484, 539, 541; MC 7, št. 148, 328; AS, ZL, listine: 1373 XII. 14., Beljak (dve listini); 1379 I. 9.; 1380 VIII. 3., Ptuj; 1388 IX. 30.; 1400 I. 31., Beljak; 1401 II. 7., Schaunberg; 1412 XII. 26., Schaunberg; 1424 II. 4., Salzburg; 1443 XII. 11., Lienz; 1455 VIII. 1., Buda.

5 Največ teh je v sklopu raznovrstnih pogodb, ki so bile zapisane v uradne protokole patrimonialnih in mestnih sodišč.

6 Na vse to je v eni besedi kazal skupni koren z besedami *sponsus* (poroštvo, jamstvo), *spons*, *sponde* (po volji, iz lastnega nagiba), *sponsum* (obljuba), *sponsor* (porok), *sponsio* (svečana obljuba, dogovor, pogodba, jamstvo). FREISEN 1893, 121 sl. (s citati); VELDRUP 1988, 25; REYNOLDS 2007, 4 sl.

7 »*Causam esse huius rei Apion in libris Aegyptiacis hanc dicit, quod insectis apertisque humanis corporibus, ut mos in Aegypto fuit, quas Graeci anatomas appellant, repertum est nervum quendam tenuissimum ab eo uno digito, de quo diximus, ad cor hominis pergere ac pervenire; propterea non inscitum visum esse eum potissimum digitum tali honore decorandum, qui continens et quasi conexus esse cum principatu cordis videretur.*« (Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, lib. X c. 1, cf. po izdaji: <http://www.thelatinlibrary.com/gellius/gellius10.shtml> [1. 3. 2012]). Prim. tudi FOUCAULT 1993, 55–56; CARCOPINO 2001, 91–94.

8 MGH Capit. I, št. 14 c. 15 (»*Ut omnes homines laici publicas nuptias faciant, tam nobiles quam innobiles*«).

9 MGH Conc. II/1, št. 21 c. 8; VILFAN 1980, 459; VILFAN 1996, 410–411.

10 Resnici na ljubo so se zaradi nejasnega razlikovanja ter skupnih lastnosti, ritualov in dejanj termini za zaročo in poroko za zaročence in zakonce do tridentinske reforme včasih zamenjevali. Zato so bile pri poročnih dejanjih tako pomembne zaznave javnosti (MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 187).

le, da bo v določenem roku (od nekaj dni do več let)¹¹ dekle izročila ženinovi družini s poročnimi darili vred. Zaročenec je obljubil, da bo dekle odpeljal domov, z njo formalno sklenil zakonsko zvezo (tj. spolno konzumiral zvezo) in ji izplačal dogovorjena darila. V primeru sporov zaradi prelomljenih obljub ni bilo razlikovanja med *sponsalia* in *desponsatio*, z izjemo prisojevanja materialnih odškodnin za stroške za odpovedane prave zaroke.¹²

Po preteku določenega časa so starši ali skrbniki zaročenko/nevesto izročili ženinu (*traditio*), ki jo je pripeljal (*traductio*) v svojo hišo in družino. Tam sta javno potrdila izmenjavo poročnih daril (*solemnizare*), si obljubila zvestobo, se udeležila poročne maše, kjer sta prejela duhovnikov blagoslov in zaključila slovesnosti s svečanim obedom. Sledila je konzumacija zakonske zveze in le dokler do nje še ni prišlo, je bilo zvezo (v obliki *desponsatio*) mogoče razdreti brez sodnega procesa in z odškodnino.¹³ Večstopenjsko poročanje je bilo običajno do 15. stoletja, največ vesti pa je iz plemiškega okolja. O tem lepo govori zgodba Berengerije, hčerke kastiljskega kralja Alfonza VIII., in vojvode Konrada iz Rothenburga, sina in prestolonaslednika cesarja Friderika I. Ta je ob sklenitvi pogodbe leta 1188 obljubil, da bo sina, ki se je s tem strinjal, v nekaj dneh poslal na kastilski dvor zaradi »*coniugii consumationem*«, da se bo tam najprej »*desponsabit et ducet in uxorem legitime predictam filiam* (tedaj osemletno Berengerijo) *et dabit ei donationem propter nuptias*« ter se nato še ceremonialno poročil. Alfonz pa je obljubil, da bo čez dve leti in pol hčerko »*in sponsam et uxorem legitime*« skupaj z doto poslal v cesarstvo, Konrada pa proglasil za dediča Kastilje, če bi sam umrl brez moških dedičev.¹⁴ Konrad takoj po slovesnosti zaradi ženine mladosti ni mogel konzumirati zveze in je po slovesnostih v Carrionu zapustil kastiljski dvor. Z Berengerijo nikoli nista zaživela skupaj, niti nista konzumirala zakona, zato je bil zakon brez težav razveljavljen že pred Konradovo nasilno smrtjo leta 1196. Naslednje leto se je Berengerija poročila s stricem Alfonzom IX., kraljem Leona.¹⁵ Seveda tako svečana zaroka ni bila obvezna, saj je zagotavljal trdnost poročni obljubi pritisk sorodstva in skupnosti, ne pa duhovnikov blagoslov.¹⁶ Prav to pa je zmanjševalo cerkveno avtoriteto, saj so si pri zarokah jemali glavno ali edino besedo rodbinski/družinski seniorji. Tako se je cesar Oto IV. leta 1214 z Marijo Brabantsko »*desponsavit, non per episcopum vel per sacerdotem*« kar po grofu Viljemu Holandskem.¹⁷

Kanonsko pravo pa je razlikovalo med formaliziranim dogovorom dveh oseb za poroko nekoč (po možnosti kmalu) v prihodnosti (*sponsalia per verba de futuro*) ter podobnimi izjavami za sedanjost, ki so

11 V leta 1260 sklenjeni poročni pogodbi med Ulrikom, sinom Ota iz Albecka, ter Alhajdo, hčerko Bertolda Vitulusa, je bil skrajni rok za poroko določen na pet let od podpisa sporazuma (MC 2, št. 636).

12 Tako je bil pred letom 1335 Rajnbert z Glanegga pri trinajstih letih zaročen z devetletno Elizabeto Liemberško. Poroka pa je po devetih letih odlašanja padla v vodo, ker Elizabetini starši ob predvidenem času Rajnbertu niso hoteli izročiti dote. Rajnbert je moral nato prositi oglejskega patriarha za razrešitev zaroke (OTOREPEC 1995, št. 714). Leta 1241 sta se ortenburški grof Herman in vovbrški grof Viljem IV. sporazumela, da se razdre poročna pogodba med Viljemovo hčerko in Popom iz Peggaua, ki naj se poroči s hčerko grofa Hermana. Ta je Viljemu obljubil odškodnino (MC 2, št. 562). Leta 1400 je goriški grof Henrik IV. obljubil Hermanu II. Celjskemu, da bo ob odstopu od poroke z njegovo hčerko Elizabeto plačal Celjskim 24.000 gld v zlatu (AS, ZL, 1400 I. 31., Beljak). Grofica Elizabeta Schaunberška pa je leta 1401 obljubila istemu celjskemu grofu, da se bo v nekaj mesecih poročila z njegovim sinom Hermanom III., sicer bo plačala bajnih 32.000 zlatnikov odškodnine. Raje se je poročila (AS, ZL, 1401 II. 7., Schaunberg).

13 Geslo "Ehe" P. Mikata v HRG 1, 810 sl.; geslo "Ehe" (Recht) R. Weiganda v LexM 3, 1623–1624; WEIGAND 1981, 227–228; VELDRUP 1988, 89–96; FICHTENAU 1992, 142 sl.; DUBY 1987, 32–33; DUBY 2000, 15 sl.; BARTHÉLEMY 1990, 132–140; BUMKE 1990, 544–550; MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 57–59.

14 Poročna pogodba je bila sklenjena 23. 4. 1188 v Seligenstadtu (MGH D.F.I/4, št. 970).

15 MÜHLBACHER 1977, 44–47.

16 CIC X 4.1–6. KUŠEJ 1927, 407–408.

17 Reg. imp. V/I,1, št. 498i.

že pomenili poroko (*sponsalia per verba de praesenti*). Konzumacija je avtomatično spremenila predhodni dogovor *de futuro* v popoln zakon. V novem veku so se termini vsebinsko spremenili: cerkveni oficiali so za promisorna dejanja za prihodnost uporabljali le termin *sponsalia* (včasih z *de futuro*), poroka je bila označena s *copulatio*, veljaven zakon pa z *matrimonium*. Zaradi ohranjanja duhovnega pomena zaroke v ljudskih mentalitetah je morala biti tudi zavezujoča zaroka potrjena pred duhovnikom in pričami (*sponsalia in facie ecclesiae solemnizare* ipd.; besedi *sollemne in sollemnitas* pomenita slovesnost ali praznik).¹⁸

Rimskopravni običaj zaročanja in poročanja (z jasno obljubo in konsenzom zaročencev) pa se je uveljavljal le počasi. Temeljni problem, na katerega so vedno naletela cerkvena sodišča, je bila odsotnost oklicev in prič pri obljubah in porokah. V taki dilemi se je leta 1491 znašel oglejski generalni vikar in koprski škof Jakob Valaresso, ko je razsojal spor med neko žensko in kovačem iz Slovenskih Konjic: savinjskemu arhidiakonu Valentinu je naročil, naj pred odločitvijo zasliši sprti stranki; le če ženska ne bo imela prič in če bo kovač prisegel, da ji ni obljubil zakona, naj zavrže njeno zahtevo po izvršitvi poroke.¹⁹ Svečana javna zaroka je bila zato od 15. stoletja popularizirana z upodobitvami zarok in porok v cerkvah. Za prizore je značilno, da so se naslonili na motiv Marijine in Jožefove zaroke z natikanjem prstana pred velikim duhovnikom in pričami po vzoru Raffaellove slike *Lo Sponzalizio* iz leta 1504.²⁰ Pri judih sta namreč zaročenca po zaroki živela približno eno leto vsak na svojem domu. Šele ko je zaročenec pripeljal zaročenko domov, so obhajali poroko. Medtem pa sta že veljala za moža in ženo, zato imajo evangeliji zaročenega Jožefa za Marijinega moža.²¹ Opozarjanje na pravilni vrstni red se ni omejilo le na cerkveno okolje, marveč so podobe vizualno opozarjale laike tudi v posvetnih objektih.²²

Seveda so v 14. in 15. stoletju sklepi večine cerkvenih sinod na krščanskem zahodu (na vzhodu tudi posvetni zakoniki)²³ poudarjali, da se zakonska zveza vzpostavi šele s cerkvenim obredom, konzumacija pa ni več bistveni del poroke, čeprav naredi zakonsko zvezo popolno. Le poroko po rimskem običaju sta imeli v mislih sinoda oglejskega patriarhata leta 1338²⁴ in reformna sinoda oglejskega klera tostran

18 VELDTRUP 1988, 25–51; POVOLO 1999, 312 sl.

19 ACAU, Acta curiae, fasc. 337 (knj. 14), nepaginirano.

20 SCHNEIDER 2004, 106–107. Tudi na Slovenskem je ohranjenih več takih upodobitev. Ena najbolj znanih je Marijina zaroka iz cikla o Marijinem življenju iz ok. leta 1507 v cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom (HÖFLER 1996, 171–177). Podobna je upodobitev v strunjski cerkvi iz tretje četrtine 17. stoletja (ŠPEH 2012, 81). Še leta 1773 je Anton Cebej naslikal vsebinsko skoraj enako Marijino zaroko, kot jo je Raffaello (Cebej je delal po beneških predlogah), le da je dogodek postavil v notranjost templja in zato ohranil judovske verske attribute, ni pa izpustil niti Marijinih zavrženih snubcev. Slika je v župnijski cerkvi v Planini pri Rakeku (ŠERBELJ 1991, 90–91 in reprodukcija IX). Z istim motivom je Cebej že ok. leta 1760 olepšal strop v kapeli sv. Jožefa v samostanu Bistra (ŠERBELJ 1991, 96).

21 Mt 1,18–24 in Lk 2,5. L. Menaše opozarja, da so želeli predstaviti krščansko poroko (MENAŠE 1994, 242–243).

22 V toskanskem mestu San Gimignano sta Memmo di Filipuccio in sin Lippo Memmi že leta 1317 po naročilu mestnega sveta naslikala ciklus fresk v podestatovem stanovanju v mestni hiši (Palazzo Comunale, Camera del Podestà); ciklus od odkritja naprej popularno imenujejo »Podobe prave in neprave ljubezni«. Ciklus pravzaprav opozarja na nasprotje med kanonsko in konzumativno poroko in na nesprejemljivost zadnje. Pomen ciklusa je še večji, ker je v mestni hiši, mestna oblast pa je nadzorovala materialne plati poročnih dogovorov. Podobe zato gledalca opozarjajo, kakšen je bil v času nastanka fresk pravilni vrstni red »ljubezni« – najprej uradni blagoslov (poroka), šele potem konzumacija. V zadnjih letih se nastanek teh in podobnih slik iz 14. in 15. stoletja išče tudi v reprezentaciji samozavesti novih mestnih oblasti prek ljubezenske ikonografije (CAMPBELL 1998). Obe interpretaciji si po mojem mnenju nista v nasprotju, saj druga pojasnjuje izvor, prva pa vpliv in posledice na družbo.

23 Zakonik srbskega carja Dušana iz srede 14. stoletja že v 2. in 3. členu ukazuje, naj se ljudje ne poročajo brez blagoslova arhiereja oziroma duhovnika, sicer je zakonska zveza neveljavna (JASIĆ 1968, 163).

24 RUBEIS 1741, 883; MARCUZZI 1910, 353. P. Krafl navaja npr. skoraj identična sklepa sinode škofije v Olomouci iz leta 1318 (št. 14) in 1413 (št. 35), kjer je bila dovoljena le javna poroka in zaroka pred župnikom (KRAFL 2003, 139, 196).

Soče leta 1448 v Ljubljani, ki sta bili proti klandestinskim zakonom in zato zahtevali spoštovanje javnosti (*»ut omnes contrabant matrimonium in facie ecclesie«*) ter bili proti samovoljnim ločitvam in prisiljevanju deklet v neželene zveze. Ljubljanska sinoda je zahtevala (uveljavitev sklepov je drugo vprašanje), naj pride do konzumacije šele *po* obredu pred duhovnikom, ta pa šele po oklicih in preiskavi o morebitnih zadržkih. Splošna praksa je bila namreč še vedno drugačna – najprej sta bili svatba in konzumacija, šele nato obred pred duhovnikom, kar je vodilo v težave pri dokazovanju za nazaj.²⁵ Oglejski obrednik iz leta 1495 je celo predpisoval trojne oklice (in detekcijo zadržkov) kar pri poroki, kar se je spremenilo šele z novim obrednikom leta 1575. Ker ženina in neveste duhovnik ni izrecno povprašal, ali sta prosta zakonske vezi in sta še samska (tako pač šele po letu 1563), se pravzaprav nihče ni zlagal, če je utajil kako prejšnjo skrivno sklenjeno zvezo.²⁶ Primer ene takih spornih porok je leta 1485 in 1486 v furlanskem Vidmu reševal oglejski generalni vikar, kanonik in dr. kanonskega prava Bucio de Palmulis. Pritožila se mu je Jera, hči Vida Faeydla iz vasi Log v župniji Poljane ob Kolpi, češ da ji je Anton Faeydel obljubil poroko, se nato z njo poročil pred pričami, vse skupaj pa sta družno zaokrožila s konzumacijo. Ker je sedaj noče poročiti (mislila je na cerkveni obred), mu je generalni vikar ukazal, naj se najpozneje v 15 dneh poroči z njo in jo odpelje k sebi domov. V nadaljevanju procesa se je izkazalo, da sta se zaljubljenca nekoč tajno poročila in nato spolno občevala, Anton pa se je nato premislil in zanikal poroko. Na procesu je priznal seks, ne pa poroke in zahteval odvezo od Jere. Generalni vikar mu je verjel (zakon pač ni bil pravilno sklenjen oziroma je bil neveljaven). V naslednjih šestih mesecih pa je moral odškodovati Jero z osmimi zlatimi dukati za doto, defloracijo in razžalitev (onečastitev).²⁷

Zapisi o porokah po rimskem običaju s slovenskega ozemlja izpred 15. stoletja večinoma izhajajo iz papeške in škofijskih pisarn in zadevajo plemstvo.²⁸ Ko je papež Benedikt XII. leta 1339 Henriku Lampu in Elizabeti Teysinger iz salzburške nadškofije podelil dispenzo od krvnega sorodstva, je bilo v listini poudarjeno, da se je par v dobri veri že *»in facie ecclesie per verba de presenti omnibus solemnitatibus iuris secundum patrie morem editis consuetis debitis nemine contradicente ... legitime contraxerunt«*, torej še preden je prišlo do konzumacije.²⁹ Grofica Elizabeta (v literaturi imenovana tudi Ana) Schaunberška je leta 1401 izjavila, da želi v določenem roku vzeti grofa Hermana III. Celjskega za zakonskega moža. Ob tem je prej kot svatbo omenila duhovnika: *»... und wellen und sullen wir auch mit dem briester nemen und mæhelen zu ainem eleichen wirt und kannmann nach christnleicher ordnung und gewonhait. Und sullen wir auch mit einander beiligen ze Schawnberg ...«*.³⁰ Pankrac Auersperski pa je leta 1469 v svoji poročni pogodbi naznanil, da mu je bodoči tast Dujm grof Frankopan obljubil hčer Ano *zu*

25 C. 12 in 13, objava sklepov je v: GRUDEN 1908, 138 in MARCUZZI 1910, 381–382. Gl. tudi VILFAN 1953–1954, 182–184; VILFAN 1961, 253; VILFAN 1996, 425–426; MOGOROVIČ CRLJENKO 2012, 60.

26 UŠENIČNIK 1924, 18–19.

27 ACAU, Acta curiae, fasc. 332, knj. 11, fol. 227^v in fasc. 333, knj. 12, fol. 24^r–24^v, 238^r–239^r, 252^r.

28 Peščica primerov iz neprivilgiranih slojev je znana le iz zahodnega obrobja Slovenije (Beneška Slovenija) (VILFAN 1953–1954).

29 LANG 1903, št. 270. Starejši so primeri z romanskega obrobja: leta 1333 je v Čedadu v prisotnosti številnih kleriških in laičkih prič Katarina, hči pokojnega Janeza s Soffumberga, *»per verba de presenti ad interrogationem mei Stephani notarii laudavit«* Nikla, sina Amarlika z Novega Gradu *»in suum legitimum maritum secundum ius ecclesie Romane et consuetudines terre Foriumlii«*. Šlo je za pravi poročni akt po rimskem običaju, zveza pa pred obredom še ni bila konzumirana. Obenem je bil sklenjen še dogovor o doti in preživnini Katarinine matere (OTOREPEC 1995, št. 662). Enako (*»per verba de presenti ... secundum precepta curie Romane et ritum et consuetudinem terre Foriumlii«*) sta se v Čedadu že leta 1316 poročila Margirusa, Nikolajeva hčerka, in Janez de Albana (GIANNI 2001, št. 63).

30 AS, ZL, 1401 II. 7., Schaunberg.

einem elichen gemachl nach auffsz der heyligen Romischen kirichen,³¹ s čimer je potrdil zavezanost k spoštovanju cerkvenih poročnih običajev. V 15. in 16. stoletju pogosto uporabljeni termin *Kanschafft* je sicer lahko še označeval začasni zakon ali konkubinacijo, po večini pa je že pomenil pravilno sklenjen zakon in poročni dogovor, ki se je z duhovnikovim blagoslovom dopolnil v zakonsko zvezo. Koren (*kan-*) je zato označeval zakonito nevesto (*kanfrau*), zakonce (*kanleute*) ali celo poročne priče (*kanschafft*).³²

Z reformnim dekretom o zakonski zvezi (*Tametsi*) s 24. seje tridentinskega koncila z dne 11. 11. 1563 se je moralo nepravilno sklepanje porok dokončno umakniti predpisanim zaročno-poročnim pravilom. Vsebinsko reforme, zlasti pa njene odmeve na Slovenskem, velja zaradi izjemnega vpliva predstaviti natančneje. Dekret je razdeljen na uvodno doktrino o bistvu reforme z dvanajstimi kanoni o zakramentu zakonske zveze ter na poseben sklop desetih dekretov.³³ Določila sledijo odpravi zmot in potrditvi treh osnovnih pogojev: zakonska zveza je Božja stvaritev in zato nerazvezljiva, ker je od Kristusa naprej zakrament, ljubezen med zakonci pa je lahko le karitativna. Izrazit protiluteranski poudarek je v prvem in drugem kanonu: 1. Zakon je zakrament, nekrščansko je imeti več žena istočasno. 2. Skrb Cerkev v zadevah zakona sta poudarila tretji in četrti kanon: 3. Nekateri krvni in svaške sorodstvene poročne ovire, ki jih omenja Levitik, lahko dispencira le Cerkev. 4. Le Cerkev lahko utemeljuje poročne zadržke. Kanoni 5–8 določajo možnost izničevanja in ločevanja zakona: 5. Zakonske zveze ne izničijo niti herezija, utrudljivo sobivanje in pomanjkanje čustev enega od zakoncev. 6. Zakon je mogoče izničiti, če še ni bil konzumiran. 7. Prešuštvo ne omogoča izničenja in do prešuštnikove smrti ne dopušča druge poroke niti prevaranemu zakoncu. 8. Zaradi raznih razlogov se je mogoče ločiti »od mize in postelje« za določen ali nedoločen čas. 9. Kleriki in redovniki, ki so dali slovesno zaobljubo čistosti, se ne smejo poročiti. 10. Zakonski stan ni nad devištvom in celibatom. 11. Za poročanje nekateri dnevi v letu niso dovoljeni. Z 12. kanonom, ki je zakonske zadeve dosojal cerkvenim sodiščem, je zakonodajalec priznal tudi določeno civilnopravno pristojnost posvetnih oblasti za zakonsko zvezo (v materialnih zadevah).

Prvo, najdaljše in najpomembnejše poglavje reformnega dekreta je posvečeno osnovnim nalogam reforme, tj. reševanju zadreg glede veljavnosti zakonske zveze in poročni ceremoniji. To poglavje je ukinjalo pomen starševske privolitve v poroko, Cerkev pa je z njim prepovedovala tudi samovoljne poroke otrok zaradi nevarnosti bežanja zaljubljenecv k skrivnim porokam; te so zaradi svoje narave (in nevednosti) lahko pripeljale do prešuštniških, incestoidnih in bigamističnih zvez. Ker samo sporazum ni več zadoščal za zakonsko zvezo, marveč predvsem duhovnikov blagoslov, je reforma razglasila za neveljavne vse poroke, ki so bile sklenjene brez blagoslova župnijskega pastirja in dveh

31 BIZJAK – PREINFALK 2009, št. 335.

32 Grof Janez Schaunberški je leta 1412 obljubil Ani Ptujski, da jo bo »zu ainer eleiben koⁿen und gemablin ze nemen« (AS, ZL, 1412 XII. 26., Schaunberg). Prva točka poročne pogodbe med Jurijem Edlingerjem in Julijano Lamberg s Črnelega iz leta 1532 vsebuje stavek: »Erstlich ist gedachter jungkbfraw Julyanna bis auffß priesterhannd gedachten Jorg Edlinger zw ainer elichenn khann unnd hausfrawen zum sacrament der eee versprochen, das habenn obgeschrytten khannlewt mit hanndgegebenn treuen stat zubaltenn aneinander gelobt unnd versprochen.« (AS, Coll., šk. 4, fasc. 5) Leta 1481 je pisar listine cesarja Friderika III. kranjskega meščana Mihaela Ptička in ženo (*hausfrawn*) označil za *kanlewtten* (AS, ZL, 1481 III. 14., Dunaj). Tudi vizitator v Rogaški Slatini je leta 1528 razlikoval med ženo in priležnico: »Matthes weber hat ain kain weib undt ain diern undt kindter bey ir.« (ALBRECHER 1997, 246) Prim. še nekaj omemb iz istega leta v: ALBRECHER 1997, 103, 115, 188, 191, 224, 242, 245, 265, 347.

33 O koncilu je bila objavljena množica del; na tem mestu se opiram na dve temeljni deli, ki sta dostopni tudi v slovenskih knjižnicah: JOYCE 1934, 350–355, 389 sl. (objava dekreta *Tametsi* na str. 548–551); BRUNDAGE 1996, 563 sl. Iz leta 2012 je dober povzetek v: MOGOROVIČ CRLJENKO 2012, 75–86. Standardni angleški prevod koncilskih sej in dekretov je v: COUNCIL OF TRENT, str. 193–204).

ali treh prič; krajevnemu škofu je bilo naloženo kaznovanje kršilcev. S tem je Cerkev končno dobila popoln nadzor nad porokami. Skrivne poroke (*matrimonia clandestina*) – brez prič, a konzumirane – so bile sicer prepovedane že na IV. lateranskem koncilu leta 1215,³⁴ vendar tedaj še ni bilo pogojev za njihovo izkoreninjenje. Nedovoljene poroke (tako so bile označene tudi tiste, ki so bile sklenjene zunaj domače župnije) so bile pogoste med nižjimi sloji in na podeželju, kjer nadzor ni bil tako učinkovit kot v mestih. Nižji sloji so se še v 17. stoletju posluževali posebnih oblik dolgega konkubinata, ki so izhajale iz socialno-etničnih posebnosti, na primer konkubinacijo po »ciganskem običaju za pet let«.³⁵ Obeh tridentinskih določil ljudstvo vsaj do konca 17. stoletja ni povsem razumelo in duhovščina je imela veliko opraviti, da je pare usmerila na pravno pot. Dekret je pod določenimi pogoji dopuščal »tajne poroke« (*matrimonium occultum*), tj. poroke brez prisotnih prič in oklicev, vendar sklenjene pred pristojnim župnikom in po veljavnem obredniku; kasneje je bilo dopuščeno tudi poročanje v zasebnih hišah (s škofovim dovoljenjem).³⁶ Tajne poroke so bile že pred koncilom sklepane v izogib škandalom pri poveljavitvah zakonov, ki so bili nekoč sklenjeni v zmoti in naknadno dispencirani. Za ublažitev napetosti je bila še nekaj desetletij dopustna »dozdevna zakonska zveza«, sklenjena v dobri veri (*matrimonium putativum*), s katero se je priznavala omejena teža celo neformalnim poročnim obljubam in skrivnim porokam, ki jim je sledila konzumacija.

Cerkveno izobčenje je grozilo moškim, ki so kljub opozorilom ostali v konkubinatskih zvezah; ženske naj kaznujeta pristojni škof in posvetne oblasti (zadnje z izgonom). Ženski (tudi moški) izgon kot kazen za konkubinarje se je tudi na Slovenskem izvajal predvsem v 16. in 17. stoletju. Za izkoreninjenje vseh vrst konkubinata, bigamije, incestnih in skrivnih porok ter klandestinskih zvez je bilo potrjeno trikratno obvezno oklicanje (napovedanje) poroke med mašo v župnijski cerkvi, kar je bilo sicer sklenjeno že na IV. lateranskem koncilu.³⁷ Oklicavanje je pripomoglo k pravočasnemu zaznanju poročnih zadržkov, ki jih je bilo veliko lažje urediti (dispencirati) kot poveljaviti. Dekret je v drugem reformnem poglavju pokazal razumevanje do prakse, da do prepovedanih zvez prihaja iz nevednosti o zadržkih, obenem pa je poudaril, da so posledice takih zvez vedno slabe. Par namreč lahko živi še naprej v grehu ali pa se loči z velikim škandalom. V izogib so bila v prvem poglavju predpisana tri zaporedna oznanila med mašami. V praksi se je predpisano oklicavanje in detektiranje samskosti na Slovenskem začelo šele z drugo izdajo oglejskega obrednika leta 1575. Tridentinski dekret je dopuščal tudi eno samo oznanilo, kadar bi zaročencema tretja oseba hotela iz zlobe preprečiti poroko. V 17. in 18. stoletju so se zaradi praktičnih razlogov trikratna oznanila z dovoljenjem škofijske pisarne lahko skrčila na enkratna. Številne dispenze o številu oklicev nas zato ne smejo navesti na misel o njihovi obrobni. Pomen oklicavanja in javnega značaja poroke izpričujejo tudi primeri, ko so škofijske pisarne razveljavile poroke zaradi neizvedenih oklicev, (nepristojne) duhovnike, ki so jih blagoslovili,

34 C. 51. Prim. GÖLLER 1912, 190–191.

35 Tako je leta 1679 pri ljubljanskem škofu razložil neko svojo prejšnjo zvezo bivši razbojnik, tedaj pa gostilničar in padar z Jame pri Kranju Anže Košir – Kljukec, ko se je hotel poročiti z Marino Rakovec. Tista prej je bila le zaroka in ne poroka, pa čeprav je bila javna in ji je sledil likof (*bibale vulgo leykhauff*). Generalni vikar mu je pritrdil in smledniškemu vikarju ukazal, naj poskrbi, da Košir odslovi konkubino, poroči pa se lahko le z Marino. (NŠAL, Škof. prot. 8/1, pp. 304–305, 313–314; Škof. prot. 9, pp. 103–104, 178–179, 181–182, 196–199). Prim. OTOREPEC 1997, 145–149 (na podlagi spisov v NŠAL, KAL, fasc. 85, št. 38).

36 O moderni kanonski definiciji skrivnih in tajnih porok gl. KUŠEJ 1927, 400 in KOŠIR 1998, 152–153, kjer pa ni terminološkega razlikovanja med tajnimi in skrivnimi porokami. O problemu skrivnih porok v slovenski zgodovini gl. VILFAN 1996, 425–429.

37 C. 51. Prim. MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 59–60.

pa suspendirale do pojasnitve. Še v 18. stoletju so bili taki primeri pogosti v salzburških arhidiakonatih na Koroškem, kjer je izvajanje zakramentalnih opravil ovirala kriptoprotestantska tradicija.³⁸

Skozi tisočletno zgodovino oblikovanja kanonskih zadržkov se je pokazalo, da so najpogostejši, največkrat nerazumljeni in izigrani ravno zadržki krvnega, svaškega ali duhovnega sorodstva med ženinom in nevesto. Koncil je zato v drugem in petem poglavju natančneje določil meje obveznega preiskovanja, dispenziranja ali preprečevanja teh zadržkov. Skupno jim je bilo, da vse zadržke dispensirajo le škofje, za kar pa je obvezna predhodna župnikova preiskava ter poučenje botrov o posledicah njihovega sodelovanja pri krstu za morebitne kasnejše zakonske zveze s krščencem, njegovimi starši in najbližjimi sorodniki. V splošnem je tridentinska reforma okrepila vlogo cerkvenih oblasti in teološko-moralni pomen zadržkov, saj je za njihovo zavestno ignoriranje predvidela izničenje zakona, brez možnosti dispenziranja celo za tiste, ki so zakon tudi že konzumirali. Enaka kazen je grozila nevednim kršilcem zadržkov, če so zanemarili obvezne poročne postopke in ceremonijo. Pravzaprav je ta člen govoril o istih osebah kot predhodni, saj je šlo tudi tu za zavestno zanemarjanje poročne procedure, ki bi sicer lahko odkrila zadržek. Le pri benevolentnih prosilcih za dispenzo je bil predviden tolerantni postopek; vendar ne za prvo in drugo stopnjo sorodstva, razen (tudi tu je bil koncil pragmatičen in realen) za zveze visokih knezov in zaradi preprečevanja škandalov. V šestem poglavju je koncil ostro obračunal z izsiljenimi porokami med ugrabitelji in ugrabljenkami, v sedmem poglavju pa z nevarnostjo bigamije (zlasti med klateži), ki je izhajala iz slabe poučenosti lokalnih cerkvenih oblasti s statusom in zadržki priseljencev.

Dekret pa je bil v tretjem in četrtem poglavju toleranten do zadržka javne spodobnosti (*impedimentum publicae honestatis*). Največkrat je šlo za vdovčevo ponovno poroko v rodbini pokojnega zakonca, ki je bila iz materialnega (dednega in preživetvenega) stališča najprimernejša. Zato se je prepoved poroke omejila le na prvo stopnjo svaštva (tj. na poroko s svakom/svakinjo oziroma z bratom/sestro pokojnega zakonca) ali klasičen starozavezni levirat. Iz istega razloga je bila zmanjšana moč zadržka svaštva pri predporočnem občevanju z bodočo svakinjo/svakom na prvo in drugo stopnjo, v višjih stopnjah pa ta zadržek ni več razdiral zakonskih zvez. Zadržek pa je vsej tolerantnosti navkljub do 19. stoletja ignorantske zaročence silil prositi za dispenze, nepredvidne zakonce pa za poveljavitve zakonskih zvez.³⁹

Končno se je spremenila še poročna ceremonija. Poroka na neposvečenem mestu in brez duhovnikovega vodstva, kot je bila v navadi do 15. stoletja in je zaradi nejavnosti vodila v interpretativne nesporazume, je odpadla. Pravzaprav so ponekod oblasti že prej zahtevale duhovnikovo prisotnost.⁴⁰ Skozi formalizirani blagoslov pred oltarjem so se zagotovile univerzalnost, trajnost, Božji značaj in zakramentalnost zakonske zveze. Tridentinski dekret je sicer predpisal enoten duhovnikov blagoslov,

38 Leta 1739 je lavantinski škof, generalni vikar salzburške nadškofije na Koroškem, zahteval od nadduhovnika v Brežah, naj suspendira župnika v Deinsbergu pri Koterniku (Guttaring) pri Brežah, ga zasliši, kaznuje z osemndevnimi duhovnimi vajami in zamenja s primernejšo osebo, ker je nekaj dni prej brez oklicev poročil pekovskega mojstra Janzeta Turnerja in Terezijo Randscher. Turnerja naj nadduhovnik s pomočjo posvetne gosposke kaznuje zaradi žalitve dekana v Koterniku z 12 funti globe, priče z 10 funti, po lastni presoji pa tudi Terezijo (NŠAM, Škof. prot. 10, zapis z dne 8. II. 1739). Leta 1780 pa je generalni vikar naročil nadduhovniku v Tinjah, naj celovškega dekana, ki je brez oklicev dovolil poroko nekega mladega para, ki jo je tajno opravil potujoči duhovnik, kaznuje z enodnevnim priporom in pokoro, nato pa lahko po pravilno izvedenih oklicih dovoli poroko (NŠAM, Škof. prot. 13, p. 165). O oklicevanju v modernih dobah: KUŠEJ 1927, 399–401.

39 Pogosta obravnava v škofijskih pisarnah je bila razumljiva, saj je druga sorodstvena stopnja pomenila tudi zakončevega bratranca/sestrično, kar v geografsko-socialno omejenih soseskah ni bilo redko. O tem se bomo prepričali v poglavjih Poroke med sorodniki in Rojstvo moderne ljubezenske morale na Slovenskem.

40 V Benetkah po ukazu beneškega patriarha leta 1506 (MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 52–54).

ki naj sledi obojestranski konsenzualni izjavi ženina in neveste,⁴¹ a so besede in ceremonija lahko upoštevale regionalne posebnosti.⁴² Strogo se je pazilo na dve določili, ki sta bili usmerjeni proti klandestinstvu in določali reguliranje zadržkov: 1. Poroča lahko le pristojni, domicilni župnik, kak drug duhovnik pa le v dogovoru z njim. 2. Župniki morajo vpisati poroke v poročne matične knjige.⁴³ Zanimivo je, da dekret ni predvideval obveznega vpisovanja poročnih zadržkov v poročne knjige, na kar so pastoralni prenovitelji v ljubljanski škofiji pomislili šele čez skoraj poldrugo stoletje.

Reformirano katoliško poročno ceremonijo je leta 1570 natančno določil »Rimski obrednik«, ki je leta 1706 v ljubljanski škofiji dobil še dvojezično izdajo po salzburški predlogi (*Rituale Labacense*). Šele ta izdaja je po poldrugem stoletju prizadevanj apostolskih in škofijskih vizitatorjev spravila iz rabe stari oglejski obrednik.⁴⁴ Po Rimskem obredniku je duhovnik v cerkvi po predpisanem obrazcu ženina in nevesto najprej povprašal po imenu, nato pa ju je oklical. Nato je vsakega posebej povprašal, ali sta še samska in ali želita vzeti drug drugega v zakon. Duhovnik je vzel poročni prstan, ga nevesti in ženinu nataknil na prstanec in to pospremil z besedami, da gre za znamenje zakonske zveze in večne ljubezni. Potem je položil ženinovo desnico v nevestino, oba pa sta za njim morala ponoviti: »Jaz, X, vzamem tebe, Y, za zakonsko ženo (moža).« Sklenitev rok je postala najpomembnejši ceremonialni dodatek, iz katerega sta izšla slovenska termina »zaroka« in »poroka«; simbolično je pomenila obljubo in obojestransko zvestobo.⁴⁵ Na koncu je duhovnik okoli njunih desnic ovil štolo, obred pa končal z blagoslovljeno vodo in besedami, da ju v imenu svete Trojice zvezuje v zakonski zvezi. V rimsko-ljubljanskem obredniku iz leta 1706 pa se je poroka začela z nagovorom o pomenu zakramenta in medsebojnih dolžnostih. Nato je duhovnik ženina in nevesto povprašal po njuni svobodni volji in zavedanju, da morata ostati zvesto skupaj do smrti. Sledilo je povezovanje desnic s štolo, blagoslov prstanov, njihovo natikanje in zaključni blagoslov novih zakoncev s skupno molitvijo vseh prisotnih (*Oče naš* in *Češčena Marija*). Po obeh obrednikih je šele nato sledila slovesna maša z nekaj manjšimi razlikami.⁴⁶ Vse skupaj – obred, odhod neveste v ženinovo hišo, svatba in konzumacija – se je moralo zgoditi v enem dnevu (torej *de praesenti*).

Slovenski protestanti se glede sklepanja in pomena zakonske zveze niso bistveno razlikovali od katolikov, čeprav so menili tudi, da je zakonska zveza predvsem pogodbena razmerje ter duhovna in

41 »Jaz vaju združujem v zakon v imenu Očeta in Sina in Svetega Duha.«

42 O podrobnostih iz severne Italije in z vzhodnega Jadrana je povzetek več študij v: MOGOROVIČ CRLJENKO 2012, 62–69.

43 Te so se po IV. lateranskem koncilu v nekaterih delih Evrope vodile že v 14. stoletju, v zahodni slovenski sosesčini (v Istri) pa v prvi polovici 16. stoletja (MOGOROVIČ CRLJENKO 2012, 60–61).

44 Uvajanje Rimskega obrednika je bilo v ljubljanski škofiji kljub uradnim zapovedim celo precej daljše kot v oglejskem patriarhatu, kjer so oglejski obrednik zamenjali že v začetku 17. stoletja (zadnjič natisnjen leta 1575). Tudi vizitator Sikst Carcano je leta 1620 opazil, da so cerkvene ceremonije neenotne – ponekod se držijo oglejskega, drugod salzburškega, nekateri pa rimskega obrednika; sam je ukazal enotno rabo rimskega. Toda šele škof Buchheim je leta 1642 uvedel rimski obrednik, potem ko je s papeževo podporo zlomil odpor ljubljanskega stolnega kapitlja (UŠENIČNIK 1924, 5, 21–23; DOLINAR 2011, 71, 76, 81, 92; DOLINAR 2007, 136). Sklepi ljubljanskih škofijskih sinod pa so še konec 17. stoletja naročali blagoslov ženina in neveste ter celotno poročno ceremonijo po navodilih reformiranega salzburškega obrednika (natančno je opisana v sklepih gornjegrajske sinode leta 1691 v: NŠAL, Škof. prot. 16, pp. 322–323; prim. tudi KOBLAR 1884, 37). Šele škof Kuenburg je leta 1706 z ljubljansko izdajo rimskega obrednika (po salzburškem vzoru), ki jo je nato še leta 1767 skoraj nespremenjeno dal ponatisniti škof Petazzi, končal z oglejskim obrednikom na ozemlju ljubljanske škofije (UŠENIČNIK 1924, 6, 120–127). V sosednjih škofijah, ki so sodile v salzburško metropolijo, je bil rimski obrednik uveden leta 1605 pod naslovom *Missale Salisburgense*, leta 1614 pa še kot »Rimski misal« (GESCHICHTE SALZBURGS 1991, 1384–1387).

45 VILFAN 1980, 452.

46 UŠENIČNIK 1924, 19–22. Po rimskem obredniku iz leta 2005 je vdanostna izjava ženina in neveste z roko v roki daljša in nedvomno zahteva potrditev medsebojnega spoštovanja, vzajemnosti in dosmrtnosti trajanja zvestobe in ljubezni (RITUALE ROMANUM 2005, čl. 62, str. 26).

konsenzualna zveza med zakoncema, ne pa zakrament.⁴⁷ Pri zakramentih je bil Primož Trubar že v predgovoru iz leta 1557 blizu Calvinovi in Zwinglijevi definiciji, češ da so to le zunanji znaki božje službe, posoda, orodje, ki potrjujejo vero in so posredniki božje milosti. Zato se je posvetil le bistvenima krstu in evharistiji.⁴⁸ Leta 1564 je Trubar v *Cerkovni ordningi* – gotovo ne naključno izdani takoj po katoliškem tridentinskem koncilu – vendar po predlogah nemških protestantskih cerkvenih redov⁴⁹ opisal slovenski luteranski poročni ceremonial. Ta se ni veliko razlikoval od tridentinskega: ker je bil protestantom bistven cerkveni obred, ima tudi po Trubarju le cerkvena oblast pravico določati njena pravila. Predpisal je trikratno oklicevanje, nato pa še obred: pridigar ali župnik mora med obredom ženina in nevesto najprej povprašati o nameri in zavedanju o neločljivosti zakona, nato pa jima prebere evangelij in besede cerkvenih očetov (s primeri o nerazvezljivosti zakona in medsebojnih odnosih) ter prebere pridigo (Trubar jo je v celoti zapisal), v kateri s citati povzame svetopisemske temelje zakonske zveze (ni dobro, da človek živi sam – Adam in Eva, Kristusovo nasprotovanje ločitvam, citati iz Pavlovih pisem o ljubezni zakoncev in pokornosti žena). Sledita blagoslov in opomin na ženino rodovitnost ter vzajemna izjava o zvestobi, kar je bistveno v spodobni krščanski zvezi. Nato pridigar sklene njuni roki, potrdi zavezo in prisotne pozove k skupni molitvi za zakonca.⁵⁰

Protestantom je zadoščal tak predpis. Katoliški odloki 24. seje tridentinskega koncila o zakonski zvezi pa so dobili formalno moč v škofijah šele z javno razglasitvijo.⁵¹ V oglejskem patriarhatu jih je patriarh sicer razglasil že na provincialni sinodi leta 1565, nato pa obrazložil še na sinodah leta 1593, 1595 in 1596. Duhovnikom je naložil, naj med mašo pojasnijo vernikom reforme v italijanskem, slovenskem ali nemškem jeziku. Ker pa so notranjeavstrijski deželni knezi, zlasti nadvojvoda Karel, dolgo nasprotovali nekaterim sinodalnim sklepom (o kleriškem konkubinatu, evharistiji, cerkvenem sodstvu) ter stikom avstrijske duhovščine s patriarhovo upravo (ki je bila pod beneškim nadzorom), je v avstrijskem delu patriarhata dekret *Tametsi* začel veljati šele po sporazumu o sklicu sinode za notranjeavstrijski del patriarhata v Gorici leta 1602.⁵² V salzburški nadškofiji je dekret začel veljati s sinodalno razglasitvijo že leta 1569 in tudi v koprski škofiji so ga uporabljali že precej pred letom 1580,⁵³ saj je manj kot leto dni po koncu koncila (4. 12. 1563) kar beneški dož Girolamo Prioli naložil istrskim komunom objavo konciliarnih dekretov, čeprav je bila to cerkvena zadeva.⁵⁴ V ljubljanski škofiji so bili tridentinski sklepi v treh jezikih objavljeni na gornjegrajski sinodi pod vodstvom škofa Hrena leta 1604, potem ko so se duhovniki seznanili z njimi leto prej. Seveda se je reformni duh v škofiji širil vsaj že v času Hrenovega predhodnika, škofa Janeza Tavčarja (1580–1597), ki je s pomočjo deželnega kneza brez pompa uvajal reforme od osemdesetih let 16. stoletja.⁵⁵ Kakor koli že jemljemo ljubljansko in oglejsko zamudo, je za vse veljala stara birokratska modrost: bolje (objaviti) pozno kot nikoli.

47 WIESNER-HANKS 2000, 65; SCHÖRKHUBER-DRYSDALE 2002, 256.

48 TRUBAR 1557, c. 12, 25, 28, 30, 44. Gl. spremno besedo J. Rajhmana »Trubarjeva ena dolga predgovor« v: TRUBAR 1986b, 8–9, 16–90, 96–109.

49 Württemberski (1559), hallški (1543) in kurbrandenburški cerkveni red (1540).

50 TRUBAR 1564, 166–173, 379–395. Besedilo ceremonije je bilo ponovljeno v katekizmu iz leta 1575 (TRUBAR 1575, 463–475).

51 V zaključnem odstavku I. poglavja reformnega dekreta: škofje bi morali dekret *Tametsi* objaviti takoj in v vsaki župniji; določila bi začela veljati 30 dni po objavi.

52 BENKOVIČ 1901, 417–424; MARCUZZI 1910, 214 sl., 237 sl., 246, 259, 264–265; KOLAR 1998, 162–163.

53 Po poročilu vizitatorja Agostina Valiera (LAVRIČ 1986, 37, 41).

54 Npr. 6. 10. 1564 izolskemu komunu (KOS 2006, 520, c. 64).

55 Gornjegrajska latinska, nemška in slovenska razglasitev odloka »Tametsi« je bila nazadnje objavljena v: KOLAR 1997, 456–464; skupaj s kanonsko analizo tudi v: KOŠIR 1998, 150–159; Prim. še starejše objave in komentarje v: STESKA 1912, 49–57; BENEDIK 1991, 121 sl. in KOLAR 1998, 165–167.

Kaj je izpostavila Hrenova sinoda? Že bežen pregled tridelno sestavljenega spisa pokaže, da so udeleženci namenili največ pozornosti dvigu morale klera in laikov, zakramentom in boju proti hereziji, v matrimonialnih reformnih sklepih pa bistvenemu – ukrepom za odpravo skrivnih zakonov. Konkretno je o tem govoril le eden (sedmi po vrsti) od 21 odlokov, ki je kleru nalagal poročanje zaročencev po treh oklicih, opravljene spovedi in prejetem obhajilu. Spisu je bil dodan še odlok o objavi tridentinske reforme zakonske zveze. V njem je Hren pisal o odpravi skrivnih porok, tega hudega in preveč razširjenega pohujšanja, precej manj pa o drugih tridentinskih sklepih. Tudi sinodalna objava odloka *Tametsi* v latinščini, nemščini in slovenščini v začetku govori ravno o tem: »*Svetiga Tridentinsiga Spraviŕza ali Concilia decret, v' katerim ŕe ŕkriune, Pokotne ŕbenitve, cillu bodo prepovedane, inu za nizh ŕposnane ...*«. Očitno so se tudi Hrenu zdele skrivne poroke poleg protestantstva osnovni verski in moralni problem, iz katerega so izhajale vse druge nepravilnosti. Œupnijski duhovŕcini je naloŕil takojŕnjno objavo odloka o neveljavnosti takih porok in poučevanje ljudstva o pravilnem sklepanju porok pred domačim ŕupnikom z oklici vred. Hren je poudaril pripravo na zakrament svetega zakona, se je pa zavedal, da je bila večina dotlej sklenjenih porok formalno nepravilnih in jih za nazaj ni bilo mogoče razveljaviti. Œe veĉ, z razglasitvijo tistih moŕ, ki so odslovili ŕene, s katerimi so se nekoĉ skrivaj poroĉili in se poroĉili z drugimi, za preŕuŕtnike, je Hren zaŕitil zakonite ŕene, skrivne poroke legitimiral za nazaj in le v prihodnosti sklenjene razglasil za niĉne; o njih se na konzistoriju sploh ne bo razpravljalo, je sklenil poduk. Realistiĉen je bil tudi v presoji pomena zarok oziroma enostavnejŕih poroĉnih obljub *de futuro*, ki z odlokom niso bile prepovedane in so se ŕe naprej sklepale brez prisotnega duhovnika in cerkvenih formalnosti, ĉe jih ni omejeval poroĉni zadrŕek.⁵⁶ S tem pa ni prepreĉil samovoljnega laiŕskega interpretiranja poroĉnih obljub, ki so ŕe naslednji dve stoletji obremenjevale ŕkofijsko pisarno in sodiŕĉe. Podobne poudarke so v tistih letih kazala navodila drugih ŕkofov v regiji. Tudi sekovski ŕkof Martin Brenner je kot salzburŕski generalni vikar na Œtajerskem leta 1602 izdal dekret o prepovedi skrivnih porok in njihovem izenaĉenju s preŕuŕtvom, obenem pa naloŕil ŕupnikom, naj objavijo dekret tridentinskega koncila. Mnogo veĉ energije je sam in njegov naslednik Jakob Eberlein v naslednjih letih posvetil kleriŕskemu konkubinatu.⁵⁷

Hren je v naslednjih letih na letnih ŕkofijskih sinodah v Gornjem Gradu, po letu 1621 pa tudi v Ljubljani, poleg izpraŕevanja lokalne duhovŕĉine o protestantih, posvetil precej ĉasa laiŕskemu konkubinatu in spolnemu neĉistovanju ter skrivnim porokam. To je bilo nujno, saj je leto prej apostolski vizitator Sikst Carcano v uniĉujoĉi kritiki Hrena *ad personam* in stanja v ŕkofiji opozoril na nepravilnosti pri porokah, na skrivne poroke in (ne)kaznovanje preŕuŕtnikov, kar je bilo najbrŕ posledica Hrenove dolge sluŕbene odsotnosti.⁵⁸ Hrenovo zanimanje za konkretne nepravilnosti, a tudi njegova prizanesljivost do greŕnikov, sta bila izjemna.⁵⁹ Z uvrstitvijo in gradacijo posameznih

56 KOLAR 1997, 445–449.

57 MLINARIĀ 1983, 94–96 sl.

58 DOLINAR 2011, 97.

59 Npr. v zadevi sporne poroke Gaŕperja Miloŕiĉa in Marije Komar iz Ljubljane leta 1604, ki jo je zakrivil Marijin oĉe, vplivni ljubljanski meŕĉan in gorninski mojster Gregor Komar (stanujoĉ v hiŕi na Stritarjevi ulici 7 oziroma Ribjem trgu 2; za lokalizacijo gl. SUHADOLNIK – ANŒIĀ 2000, 117), ker se ni oziral na nasprotovanje Gaŕperjevih starŕev. Kljub prepovedi generalnega vikarja, ki je v Hrenovi odsotnosti vodil postopek na konzistoriju, je Gaŕper s Komarjevo pomoĉjo uspel priti iz pripora in se dal v Preserjah (v oglejskem patriarhatu) poroĉiti z Marijo od nekega glagoljaŕskega duhovnika. Duhovnika je generalni vikar nemudoma suspendiral, Komarja in pomoĉnike pa poklical na zagovor. Ker niso priŕli, jih je zadela kontumaĉna kazen (in globa), nad katero so se pritoŕili apostolskemu nunciju in Hrenu. Ta je bil Komarju naklonjen (navsezadnje je mladi Miloŕiĉ z njegovo pomoĉjo uresniĉil tridentinski koncept svobodne poroke) in je generalnega vikarja silil, naj sodbo ublaŕi (NŒAL, KAL, fasc. 60, ŕt. 3).

vprašanj za duhovščino in objavljenih sklepov so tudi vse kasnejše sinode kazale na najbolj pereče težave. Na sinodi leta 1610 se je Hren izrecno posvetil le problemu laiškega in kleriškega konkubinata ter zadržku krvnega sorodstva,⁶⁰ že leta 1614 pa je morala duhovščina med 43 vprašanji odgovoriti tudi na tri glede razglasitve tridentinskega odloka, sklepanja skrivnih porok, oklicevanja in prejemanja zakramentov pred poročnim obredom.⁶¹ Carcanova opozorila, naj duhovniki poročajo pare v cerkvah (drugod pa z dovoljenjem škofa ali generalnega vikarja le ob velikih nevarnostih), izvajajo trikratne oklice, ne dovolijo predolgega roka med zaroko in poroko, naj preprečujejo skrivne poroke (razen, če dobijo dispenzo za sorodstvena razmerja), ne trpijo laiškega konkubinata in neformalno ločenih parov (te naj naznanijo škofu) ter odpravljajo ljudske poročne praznovernosti,⁶² so očitno zalegla. Tako natančna sinodalna matrimonialna navodila so v vizitacijskih dekretih po letu 1623 namreč izostala, kar priča o večji Hrenovi angažiranosti.⁶³ Kljub temu je morala škofijska vrhuška do konca stoletja na sinodah in vizitacijah še opozarjati lokalno duhovščino, ta pa ljudstvo na glavne poudarke in zahteve tridentinske reforme.

Vprašanja in odloki o zakonskih in spolnih moralnih zadevah na sinodah ljubljanske škofije v prvi polovici 17. stoletja

Vprašanja/odloki – številka	1604 ^a	1610 ^b	1614 ^c	1623 ^č	1642 ^d
Objava tridentinskega dekreta	ü				
Izpolnjevanje tridentinskega koncila					1
Kleriški konkubinatus	1.22/10	II.6	1	22	
Laiški konkubinatus in spolno nečistovanje		I.6.7			
Razglasitev dekreta o skrivnih porokah	11		11	/1	
Cerkveno oklicevanje in poročanje	12/7		12		
Sklepanje skrivnih porok	13		13		
Prejemanje zakramentov pred poroko	42		42		
Poročni zadržki zaradi botrstva ali sorodstva	/6	II.9			10
Ločeno življenje zakoncev					24
Poležanje otrok	15/18	II.14	15, 16	21	

^a Skupaj 43 vprašanj in 21 odlokov (objavljeni v: KOLAR 1997, 445–447, 453–464; dekret *Tametsi* je posebej zapisan v povzetku).

^b V prvem delu 7 vprašanj o protestantih, v drugem delu 16 vprašanj (NŠAL, KAL, fasc. 40, št. 8).

^c Skupaj 43 vprašanj (objavljena v: KOLAR 1997, 449–451, 468–469).

^č Skupaj 25 vprašanj in 5 (po napačnem oštevilčenju 6!) odlokov (NŠAL, KAL, fasc. 40, št. 27).

^d Skupaj 30 vprašanj (NŠAL, KAL, fasc. 40, št. 54).

60 V prvem delu sinodalnega vprašalnika v 7. vprašanju in v drugem delu v 6. in 9. vprašanju (NŠAL, KAL, fasc. 40, št. 8).

61 NŠAL, KAL, fasc. 40, št. 4, vprašanja 11–13 in 42; objava v: KOLAR 1997, 449–451, 468–469.

62 DOLINAR 1998, 135; DOLINAR 2011, 83, 92–93, 97.

63 KOLAR 1998, 176–178.

Razglasitev tridentinskega dekreta, ki je bila v mnogočem nasprotna stoletnim ljudskim zaznavam porok in zakonskega življenja, ni zadoščala za njegovo hitro uveljavitev. Z možnostjo poveljavitve skrivnih porok in tistih z zadržki je Cerkev napravila kompromis s starodavnimi običaji, ki jih je nekako vključila v reformirano matrimonialno pravo.⁶⁴ Reda med izrečenimi poročnimi obljubami, zarokami in arhaičnimi načini poročanja pa kljub sistematičnemu boju proti »praznovrnim ceremonijam«, ki jih je treba nujno odpraviti,⁶⁵ še dolgo ni bilo. K zatonu starih navad je pripomogla tudi posvetna oblast, ki je sama večkrat prepovedala konkubinat in (predvsem v korist starševskega nadzora nad otroki) tudi skrivne poroke. Leta 1585 je nadvojvoda Karel II. v notranjeavstrijskih deželah z generalom zapovedal kaznovanje konkubinarjev, skrivnih porok (*winklebe*) in ugrabiteljev (zaradi poroke).⁶⁶ Ker se stanje ni izboljšalo, je moral celo njegov pravnik, cesar Leopold, leta 1693 deželne funkcionarje opozoriti na kaznovanje konkubinarjev.⁶⁷

LJUBEZEN, OBLJUBE IN (NE)SPORAZUMI

»V začetku je bila Beseda in Beseda je bila pri Bogu in Beseda je bila Bog.« S tem mogočnim pojasnilom evangelista Janeza o stvarjenju⁶⁸ smemo parafrazirati bistvo številnih zaročnih zadreg doma in pozneje na sodiščih med 16. in 18. stoletjem. Pri ljubezenskih izjavah je pogosto (bilo in bo) takole: bolj kot so izrečene obljube barvite in silovite, manj verodostojne in kratkega daha so (bile). Ali kot pravi ljudski rek: »Zimska odjuga in fantova obljuba nista nič vredni.«

V potridentskem obdobju in vse do konca cerkvenega monopola nad zakonsko zvezo leta 1783 so se na slovenskih cerkvenih sodiščih omenjali trije modeli zaročno-poročnih dogovorov:

- ustna poročna obljuba brez prič (lahko že z izvršenim spolnim odnosom)
- ustna obljuba z dogovorom pred pričami, z rokovanjem (rokovanje je pomenilo potrditev obljube), izplačano aro in likofom⁶⁹
- svečana zaroka z natikanjem prstana zaročenki, duhovnikovim blagoslovom, likofom, izdelavo poročne pogodbe in vpisana v gosposčinsko sodno knjigo

Prevladovala je ljubezensko-poročna neformalnost, tudi zaroke med kmeti in mestnimi proletarci so bile še v drugi polovici 18. stoletja najpogosteje opravljene brez duhovnika.⁷⁰ Tudi srednjeveška uglašena literatura in vagantska lirika ob fantovskem hvaljenju dekleta nista omenjali zavezujoče poročne obljube – vse se je vrtelo okoli obljube užitkov, zelo malo pa okoli večnosti (zakonske) ljubezni in zvestobe ter materialnih plati poroke. Srčika kasnejših ljubezensko-zaročnih nespোরazumov je bila svobodna interpretativnost besed in dejanj, različnost in nedokončnost obljub ter oblik sobivanj, tako

64 VILFAN 1976–1977, 363 sl.; VILFAN 1996, 389 sl.; POVOLO 1999, 318 sl.

65 Vizitator Sikst Carcano leta 1620: »Caeremonias superstitiosas, quae a quibusdam praesertim rusticis in contractu matrimonii in ipsamet ecclesia fiunt, curati non permittant.« (DOLINAR 2011, 93)

66 AS, Vic., šk. 169.

67 AS, Vic., šk. 251.

68 Jn 1,1–2.

69 O zaročnem in poročnem zapitku – likofu gl. VILFAN 1953–1954, 165–170. V latinskih zapisih se zaročna ara (dokaz resnosti poročne namere) imenuje *arrha*, v nemških zapisih *Ehepfand*, na Koroškem tudi *Drangeld*. Izplačana je bila lahko v denarju, nakitu ali oblekah (MOSER 1957, 843 sl.).

70 KUŠEJ 1927, 394–397; MOSER 1957, 843 sl.

glede zavezujočega pomena kot pri vprašanju več (zapovrstnih) obljub in zarok.⁷¹ Zaupljivejši partner je slišano obljubo naivno enačil s formalno zaroko, čeprav so bile besede izrečene le kot prepričevalno sredstvo za dosego česa bolj banalnega in prijetnejšega.⁷² Vsaka obljuba, celo vsaka še tako nejasna in nepredvidna omemba poroke pri zapeljevanju, pa je bila usodna za življenjsko pot izrekovalca in prejemnika.

Dejstvo je pač, da so bili fantje od davnine sem prepričani – tako sliko nam priostrijo ljudsko izročilo⁷³ in zapisi pravnega značaja – da jim v zameno za mimobežne poročne obljube seks pripada avtomatično in vnaprej. Obljube so kasneje razočaranci povezovali z daljšim konkubinatom (»kot mož in žena«), z že rojenimi otroki, kar vse je zvezam tudi še po tridentinskem koncilu dajalo podobo kvazizakonskih skupnosti. Težave pri dokazovanju ustnih obljub opazimo pri presoji najbolj običajnega vprašanja, ki so ga cerkvena sodišča zastavljala pričam v zaročnih sporih: »S katerimi formalnimi besedami je bila izrečena poročna obljuba, katerega dne, kje in v čigavi prisotnosti?« Ob tem so sodniki pazili na izkazovana čustva in spremljajoče geste na sodišču. Pričakovali so dokaze (priče, natikanje zaročnih prstanov) o resnosti obljub, šele na koncu so posegli po formalnem priseganju na razpelo. Zaradi nepreverljivosti obljub je bilo tako nadomeščanje materialnih dokazov in izjav prič o njihovi verodostojnosti preprosto sredstvo za zmago. Zaznavanje nevarnosti krivoprisežništva je bilo veliko.⁷⁴

Na spodnjem koncu obljub so bile lahkotne prisege dekletu, kakršno je leta 1674 Gertrudi Vidic (med prigovarjanjem v intimnosti) baje izrekel Luka Fister: »*Tot diaboli quot sunt folia in arboribus me rapiant, si ullam aliam duxero quam te!*« Gertruda je kmalu po zadovoljitvi fantovih (najbrž pa tudi svojih) želja spoznala še senčno plat strasti, nekompatibilnost njene in fantove zaznave ljubezni in zvestobe ter seveda tudi nezanesljivosti zlodejevega maščevanja. Potem ko je Luku povedala, da je noseča, se je ta izvijal, da je za njeno stanje pravzaprav odgovoren njegov bratranec, zato njegove obljube niso zavezujoče.⁷⁵ Slikovit je bil tudi Radovljčan Jakob Bobek leta 1720, ko je Uršuli Repeš prisegel na razpelo: »Če te ne vzamem, naj bo prekleta moja duša in ob zadnji uri naj mi Bog ne pride na pomoč!«⁷⁶ V zlodejev prihod na zemljo in takojšnjemu odgonu v pekel le zaradi takih banalnosti niso verjela niti pobožna dekleta, zato sta se Uršula in Gertruda še pred klicanjem hudiča na pomoč raje podvzivali na škofijsko sodišče. Največkrat pa fantje niso potrebovali tako slikovite domišljije. Če zanemarimo vedno priljubljeno izrabljanje alkohola in grožnje z nasiljem kot prepričevalnimi sredstvi za dosego cilja, se je dal odpor naivnih deklet zlomiti tudi z zagotovili, »da se ne bo zgodilo nič hudega«. Ljudsko (tj. predvsem moško) prepričanje, da se le od enkratnega seksa ne da zanositi, je bilo ravno

71 Poetične, a absurdne obljube lahko ilustriramo z vrsto nasprotij v »Prisegi ljubezni« (*Lingua mendax et dolosa*) iz Carmine Burane (CB 117): »Prej ponoči dan bo kratki, / prej bo trud počitek sladki, / prej bo vroči ogenj voda, / prej bo cvetje brez peloda, / prej morje brez jadrnice, / prej Peržan bo brez puščice: / draga, zmeraj te bom ljubil, / če me češ, ne bom te zgubil.« (SREDNJEVEŠKI CVETNIK, št. 96, kitici 10 in 11, str. 423). O zvestobi v ljubezni govori pesem *Omnia sol temperat* (»Sonce že prenavlja svet«, CB 136), o pozabljivosti fantov pa *Floret silva nobilis* (»Žlahtni gozd že zeleni«) v: CARMINA BURANA, št. 24 (str. 96–97), 25 (str. 98–99).

72 MILIVOJEVIĆ 2002, 65–76, 125 sl.

73 Gl. pesmi v: KLINČEK LESNIKOV, passim.

74 Leta 1778 je Jernej Rozman resno podvomil o vsebini prisege njegove nekdanje ljubice Ane Šepič, ki je trdila, da ji je Jernej nekoč res obljubil poroko in je samo zato spala z njim. Na Jernejev dvom je Ana odgovorila z obljubo, kakršno so radi slišali cerkveni sodniki: jasno je, da ne bo krivo prisegla, saj so mnogi krivoprisežniki pristali v peklu (NŠAL, Konz. prot. 4, p. 286).

75 NŠAL, KAL, fasc. 73.

76 NŠAL, Konz. prot. 1, pp. 446 sl. Pozneje je zaradi negotovanja sina Mihaela nad odločitvijo, da se poroči z Uršulo, Jakob pred ducatom prič precej bolj poetično in pravoverno izjavil: »*Moja duscha s drugime duschame v nebesa na bode, moje kofči nei v semble na gnjio, ako ti nabodeš moja schena.*« (pp. 468–469).

tako globoko ukoreninjeno, kot je bilo napačno.⁷⁷ Da je to golob na strehi, je spoznalo vsako zapuščeno dekle. Denimo Maruša Kos iz okolice Višnje Gore, ki je leta 1628 na sodišču od Jurija Mikliča zahtevala izpolnitev poročne obljube, ki ji jo je dal »med nečistovanjem«, takoj zatem pa ji je izročil še zaročni prstan in »facetelj«. Sodišče je zavrnilo zahtevo po poroki in priznanju očetovstva zaradi Marušinega priznanja o odnosih z več fanti.⁷⁸ Leta 1738 je Elizabeta Škrjanc celo ponovila besede, ki jih ji je Mihael Novak pred seksom in po njem pogosto govoril: »Nič se ne boj – če boš zanosila, bom storil, kar je treba storiti!« To je cerkvenim sodnikom potrjevalo pripravljenost, celo želenost predzakonskih spolnih odnosov pri tistih dekletih, ki zaradi siromaštva sicer niso mogle pričakovati poroke. Izpolnjevanje fantovskih zahtev je bilo zato pogosto izpolnjevanje njihovih lastnih želja in le, če do poroke kljub nosečnosti ni prišlo, je bilo treba po pomoč na sodišče.⁷⁹ Elizabetina težava pa je bila, da sta imela z Mihaelom o obljubljenem čisto drugačne predstave, saj tudi Mihael na sodišču seksa ni zanikal, pač pa očetovstvo otroka, kar je lahko Elizabeta potrdila le s sodno prisego.⁸⁰

V okoljih z razvito kulturo pijančevanja – za slovenske dežele je to vedno veljalo⁸¹ – je (bil) alkohol (in vsaka druga omama) najuspešnejša fantovska tehnologija prepričevanja v veselico. Stanje omejenega razuma in resne poročne obljube pa običajno ne gredo skupaj. O tovrstnih moralnih grozodejstvih je čez poldrugo stoletje imel povedati veliko morečega skoraj vsakdo, ki je v rokah vrtel pero – denimo moralizatorsko in protialkoholno usmerjeni upokojeni profesor zgodovine (*sic!*) Janez Trdina. V njegovih zgražanjih še danes vsak najde kaj zase: »*Ali glavni sovražnik nравnosti pa je bilo in je še dan današnji vino ... To je gotovo, drugače se ne bi mogel razumeti toliko razloček med Dolenci in Gorenci glede značaja in poštenja.*« »*Fantje in dekleta ljubijo se samo 'z grebom' na Dolenjskem ... če ni drugače, ji tudi posilijo ... Fant ljubico naj pred upijani, potem pa naongavi. Spridivši eno, strese greh s sebe, kakor pes vodo in gre dalje zapeljevat še drugih deklet in tako vibra kurbarija v strašni meri.*«⁸² Razlika s prejšnjimi dobami je bila v tem, da se v Trdinovem času poročne obljube niso več urejale na sodiščih, pa tudi zavezujočo moč so že povsem izgubile. Sodni viri vsebujejo precej tožb v opitem stanju zapeljanih deklet ali njihovih zapeljivcev. Ena številnih (ne)prostovoljnih žrtev alkohola v slovenski zgodovini je bila Marina Plahuta, ki jo je na silvestrovo 1670 Adam Rosenkranz odpeljal v klet svoje hiše v Stražišču pri Kranju »*und mir zu trinkben gegeben und mich voll angesoffen, volgendts darüber mit mir unzucht getriben, dergestalten, das ich mit ihme ein khindt erworben*«, kot je novembra 1671 prepričevala generalnega vikarja Filipa Trpina (tedaj tudi njenega domačega šmartinskega vikarja) in zahtevala od njega, naj Adama prisili plačevati alimente za otroka; poroko je (najbrž) na Trpinov predlog zahtevala na konzistoriju šele decembra 1671. Adam se je otepal očitkov, da je ni opil on, pač pa je popivala in

77 Tako je leta 1779 Janže Zorko ugovarjal Uršuli Zupančič, ko ga je obvestila, da je z njim noseča (AS, Gr. Brežice, fasc. K 2, Spisi II/6/2, kazenske zadeve 1775–1780, zaslišanje Janža Zorka z dne 22. 5. 1780, p. 11).

78 AS, Sam. Stična, fasc. 13, Protokol odvetništva 1627–1628, zapisa z dne 2. in 26. 2. 1628.

79 SIEDER 1998, 79–83.

80 NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 316–317, 319–320. S podobnimi besedami je leta 1735 domačo dekle Elizabeto Rutar prepričal v seks Štefan, sin gospodarja Andreja Rutarja iz vasi Krn: »Moja želja je, da te poročim in ti boš moja žena. Nič ne dvomi – če zanosiš in te že prej ne poročim, te bom zagotovo potem.« Elizabeta je zanosila, otrok je sicer kmalu umrl, Štefan pa je pozabil na »potem« in se leta 1739 nameraval poročiti z drugim dekletom. Elizabeta je za uresničenje obljube zaprosila tolminskega arhidjakona. Ta ji je verjel in Štefana postavil pred izbiro – poroka z Elizabeto ali plačilo odpravnine (ŽAT, Arh. Tolmin, Arh. prot. 1, pp. 81–86).

81 Gl. STUDEN 2009.

82 Janez TRDINA, Podobe prednikov I, 157; III, 780–781.

občevala z drugimi vaščani in nekimi Lahi.⁸³ Pijančevanje kot vodilo v vse druge grehe ni pomenilo tiste olajševalne okoliščine, ki bi izničila poročne obljube. Zato je Adam zvalil krivdo na Marinino nemoralno naravo, kar je bila običajna taktika obdolževanja dekleta za vlačugo. Sodišča niso nasedala in tudi stiško odvetniško sodišče je leta 1663 brez oklevanja razsodilo, da mora Janž Groznik, ki je neki Eleni v pijanosti obljubil poroko, to tudi uresničiti.⁸⁴ Tudi Adamu Medvedu leta 1717 sklicevanje na pijanost, ko se je na neki poroki v pijanski evforiji zaročil z Barbaro Artač, ni pomagalo izničiti zaročke. Ljubljansko škofijsko sodišče mu ni verjelo tudi zato, ker njegovih opravičil niso potrdile priče.⁸⁵ Podobna usoda bi leta 1718 zadela Marka Willmanna (zanikal je poročno obljubo Jeri Košak, priznal pa, da sta zaradi opitosti grešila), če mu sodišče ne bi dopustilo odkupa od obljube.⁸⁶ Podoben spor med Margareto, hčerko pokojnega Blaža Kranjca iz zaselka Žabše, ter Janezom, sinom Jerneja Mavra iz vasi Orehek v cerkljanski župniji, se je odvijal leta 1738 in 1739 pred tolminskim arhidiakonom Andrejem Foramitijem. Margareta je dokazovala zaroko (*sponsalia de futuro*) leta 1737 s prejemom prstana in daril pred pričami ter kasnejšo konzumacijo, Janez pa je vsa dejanja relativiziral s svojo opitostjo in pogojevanjem pristanka njegovega očeta. Arhidiakon je ob tako jasnih dejstvih verjel Margareti.⁸⁷

Tudi brez alkohola so mnogi brez premisleka obljubliali in verjeli marsikaj. Tak je bil primer Margarete Freyer iz ljubljanskega predmestja Krakovo, ki je leta 1727 trdila, da ji je Primož Japelj na samem ponudil zakon z besedami: »Dekle, kaj bi ti manjkalo, če me vzameš za moža?« in ji še zagotovil, da jo bo oženil tudi, če je zaradi nasprotovanja svojih staršev po poroki ne bo mogel pripeljati domov. Danes bi ob takih besedah težko razmišljali, da gre za resno poročno ponudbo, kaj šele zaroko. Margareta pa je verjela, čeprav jo je Primož pozneje prosil, da bi zaradi mladosti še malo počakala. Kakršne koli zaročne besede pa je zanikala Japljeva priča, češ da je Margareta molčala, ko ji je rekel: »Draga moja, povej mi, bi imela kaj z menoj?« Tudi Japelj je trdil, da je šlo le za nagovarjanje na seks, take snubaške besede pa bi lahko izgovoril le v pijanosti. Zaradi nezadostnih Japljevih dokazov je sodišče moralo verjeti dekletu, a je tudi od nje zahtevalo, naj dokaže, da je šlo za pravo snubitev oziroma zaroko.⁸⁸ Z enostavnimi (in praznimi) obljubami (nekateri pa z življenjem v konkubinatu) so se tudi trezni, običajno materialno šibkejši partnerji (največkrat so bile to ženske) zadovoljevali dolga leta, dokler se jih niso partnerji naveličali. Konec je bilo iluzij o poroki, na obzorju se je prikazal moralni, socialni in materialni polom. Kranjčanka Uršula Rožič, ki je leta 1676 tožila Matevža Stegnarja zavoljo prelomljene obljube, je bila primer dolge neodločnosti oziroma lagodnosti, ko je v vloženi obtožnici opisala skupne ljubezenske podvige: Matevž ji je naredil otroka, ko pa je mali umrl, jo je spet pregovoril v spolne odnose z obljubo poroke in nato še večkrat ... in še večkrat ... Po več letih verbalnega in vsakršnega nategovanja jo je dokončno zapustil in zdaj se hoče poročiti z drugo žensko. To mu

83 NŠAL, KAL, fasc. 67, Škof. prot. 1671–1673, zapis z dne 14. 11. 1671 in 1. 2. 1672 ter spis v fasc. 73. Mladi Strašani in Bitenjčani so bili na Gorenjskem v tistih časih očitno razvpiti pijanci, kockarji, blasfemiki in prešuštvovalci (posledično tudi zapeljivalci), saj se je že leta 1619 moral z obema vasema ukvarjati celo kralj Ferdinand II., ki je ukazal kranjskemu deželnemu namestniku Bernardinu Barbu, naj naredi konec njihovemu početju. Barbo je ukaz po pilatovski prepustil loškemu oskrbniku kot zastopniku tamkajšnjega zemljiškega in sodnega gospoda (AS, Gr. Škofja Loka, fasc. 22; regesta v: Kos 1894, št. 90, 91).

84 AS, Sam. Stična, knj. 28, Protokol odvetništva 1659–1664, zapis z dne 28. 4. 1663.

85 NŠAL, Konz. prot. 1, pp. 117–121, 134.

86 NŠAL, Škof. prot. 28/1, pp. 16, 36.

87 ŽAT, Arh. Tolmin, Arh. prot. 1, pp. 60–62, 64–65. Tudi Magdaleni Zink, ki je leta 1714 na ljubljanskem škofijskem sodišču zahtevala zaroko od Gašperja Hujana, je s prisego uspelo prepričati sodišče, da Gašperjevo sklicevanje na pijanost in namigovanje na njeno promiskuiteto z drugimi fanti, ni pomembno (NŠAL, Škof. prot. 27, pp. 20, 23).

88 NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 74–75, 81.

lahko celo uspe, ker se dobro razume z župnikom v Podbrezjah, s katerim se skrivaj dogovarja za poroko, je končala Uršula in prosila, naj ga sodišče prisili v poroko z njo.⁸⁹ V enakih težavah se je leta 1682 znašla Agnes Grošek iz Kranja, ki ji je Janez Kavčič pred osmimi ali devetimi leti baje obljubil poroko, nato pa napravil otroka. Njeno srečo je uničilo materialno pomanjkanje, saj je bil Janez v službi pri baronu Mosconu v Kranju. Šele ko se je Janez skrivaj zaročil z neko Evo Zlate in sta bila že oklicana, se je Agnes zbudila iz otopenosti in od škofije zahtevala prepoved napovedane poroke.⁹⁰

Že iz zgornjih primerov vidimo, da so do začetka 16. stoletja škofijski sodni protokoli obravnavali predvsem pravilnost porok (zaradi skrivnih porok brez duhovnika ali samovoljnih poročnih dejanj), po tridentinski reformi pa so se interpretativni nesporazumi prenesli na raznovrstna (kvazi) zaročna dejanja in obljube. Cerkvena sodišča so odtlej tehtala trdnost poročnih obljub, čeprav te niso bile obvezne, kaj šele, da bi s konzumacijo vred že pomenile zakonsko zvezo, niti formalne zaroke.⁹¹ Določeno zavezo pa je zagotavljal cerkveni kanon, da je za veljavno zaroko dovolj sedem let skupnega življenja,⁹² prav to pa je lahko razmerja v sicer običajnem konkubinatu obremenilo z večjo formalno zavezo. Spori so bili le na videz enostavni – sodniki bi morali le natančno ovrednotiti izrečene besede in kronološko sosedje dejanj. Na mnogih procesih pa so vendarle morali globlje zakopati v pravo, se posvetiti avtentičnim besedam, sosledju dejanj, kvaliteti obljube in morebitni zaroki, vnaprej izvršeni konzumaciji, svobodni, izsiljeni ali pogojevani privolitvi itd. Interpretativno zmedo je pri obljubljanju zakona v večini primerov povzročala predvsem odsotnost duhovnika. Z laičskimi prepričanji, da se lahko zaroka kot vsaka druga pogodba sporazumno razdre, se cerkveni možje nikakor niso mogli strinjati in prelomitelji obljub so to plat domnevne pogodbenosti morali dokazati na sodišču. Verolomna stran je poudarjala, da je šlo pri sporni obljubi za neformalno ali skrivno obljubo, za nameček še v stanju zmanjšane prištevnosti (opitost, mladoletnost). Nasprotniki pa so hoteli, da bi sodišča priznala trdnost tudi enostavnim obljubam *de futuro*, še posebej, kadar je par že živel skupaj. To je bilo tudi v interesu Cerkve, ki si je vedno prizadevala zmanjšati časovni razmik med zaroko in poroko ter s tem tudi predzakonske spolne odnose. Cerkvene zaročne pravde so se v nasprotju s tistimi izpred leta 1600, ki so se običajno končale že na prvem naroku, na zadovoljstvo odvetnikov odtlej lahko vlekli tedne in mesece, nekatere pa so izzvenele šele po letih pravedanja.⁹³

89 Stegnar je v nadaljevanju procesa napravil procesno napako – ni prišel na narok – in generalni vikar Franc Jožef Garzaroll je štiri tedne po začetku postopka izrekel kontumačno sodbo, da se mora Matevž zaročiti z Rožičevo (NŠAL, Škof. prot. 5, pp. 191, 217).

90 NŠAL, Škof. prot. 11/1, pp. 236–237.

91 MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 82.

92 CIC VI 4.2.

93 Glede natančnosti preiskovanja velja omeniti primer preiskovanja zaročnega spora med Janezom Knezom in Marino Markuč iz Dupelj na ljubljanskem konzistoriju leta 1670. Marina je namreč zanikala, da bi kdaj absolutno obljubila poroko, češ da je dogovor pogojevala s privolitvijo matere in sorodstva, sploh pa Janez na pogajanja ni pripeljal kranjskega župnika, zato prave zaroke sploh ni bilo. Janez je zaroko poskušal dokazati s pričami. Poročni posrednik Jakob Lukner se je spominjal, da je Marinina mati tedaj rekla, da ji ne brani poroke in ji prepušča svobodno odločitev. Ni pa se več spomnil, ali sta se Janez in Marina nato rokovala, marveč le, da se je sam rokoval z materjo. Zatrđil je, da tudi po njegovem mnenju tisti dan ni prišlo do zaroke, saj ga ob domnevni zaroki sploh ni bilo zraven. Ne ve, ali je bil v hiši župnik, ker se je dogovarjalo pred hišo. Je bila Marinina mati tedaj pijana? Se ne spominja; zagotovo pa ni bila nasilna. Ne spominja se niti, ali je bila ob rokovanju prisotna hčerka ter ali je bilo tedaj sklenjeno, le da se bodo še pogajali o zaroki. O prstanu in ari pa tudi ni vedel nič. Druga priča se je spominjala, da je do dogovora prišlo ob božiču, ko je mati dala roko (privolila). Ko pa je čez nekaj dni prišel k Marini, da bi se dogovorili o poroki, mu je dejala, da pričakuje drugega, ker je mati odstopila od dogovora (NŠAL, KAL, fasc. 73).

V zapletenih primerih so se cerkvena sodišča raje kot na papeške dekretale oprla na obče pravo.⁹⁴ V drugi polovici 16. stoletja je v srednjeevropskem okolju zaslovel rojak, salzburški konzistorialni svetnik dr. iur. Martin Pegius (1523–1592).⁹⁵ Leta 1564, le eno leto po koncu tridentinskega koncila, je objavil petnajst komentarjev v rimskopravnem duhu iz salzburško-bavarskega obligacijskega, dednega, zakonskega in fevdnega prava v zbirki z naslovom »Nauki o pravnih mnenjih« (*Tyrocinia consiliorum Martini Pegij i. v. doctoris consiliarii Salisburgensis*). V njih se je na podlagi primerov iz svoje prakse posvetil tudi problemom glede pravilnega vzpostavljanja zakonske zveze, še posebej pa razlikovanju med enostavnimi in zaročnimi obljubami. Njegov najzanimivejši primer je tisti, ko sta si dekle in fant v pismih dlje časa izpovedovala ljubezen, izrazila namen po sklenitvi zakonske zveze in si po poslanicah še izmenjala prstana. Dekle si je premislilo in je na salzburškem cerkvenem sodišču trdilo, da je šlo le za *consensus de futuro*, nikakor pa ne za *de praesenti*, ter da so konsenz za povrh še izsilili starši. Fant je menil, da sta se veljavno zaročila. Zaradi kontroverznih mnenj je sodišče Pegiusu naložilo izdelavo strokovnega mnenja. Poročilo je podal v obliki »pro et contra«, kjer je najprej ugotovil, da pisma res vsebujejo številne ljubezenske izjave (*verba amatoria*), eksplicitno pa ne omenjajo zakonske zveze (*matrimonium*). Zanj neformalno dobrikanje ni dovolj, pač pa so za veljaven poročni konsenz nujne besede, ki ustrezajo kanonskim zapovedim (npr. »*Ego te accipio in meam uxorem*«), a jih tožnik ni mogel navesti. Pomemben problem tovrstnih analiz je bila tudi glagolska raba v obljubah. Če je imelo sodišče kot dokazno gradivo na razpolago lastnoročne zapise strank, je bila analiza izvirnih besed lažja, sicer pa skoraj nemogoča, saj so stranke na sojenjih poljubno prikrojevale ustne izjave. Pegius je ugotovil, da dekle v pismih ni uporabljalo dispozitivnih izrazov *de praesenti*, ki bi res vzpostavili zavezujočo voljo, pač pa je večkrat zapisalo le: »*Volo te lubenter habere*« (izvirna pisma so bila v nemškem jeziku). Glagol *volo* je nedoločnik, je nadaljeval Pegius, poleg tega pa je v pismih povezan z infinitivi glagolov *habere*, *consummare* ipd., ki v imperfektni obliki ne označujejo dispozitivne konzumacije zakona, pač pa le željo po njej. Pegiusu to pomeni, da tožnik samo s temi besedami ne more dokazati, da je šlo res za *matrimonium de praesenti inductum*. Pomislek bi ostal tudi, če bi v pismih fant dekletu zapisal nekako takole: »*Sum contentus vel placet mihi te ducere in uxorem vel tecum contrahere*«⁹⁶ in bi mu ona odgovorila pozitivno, je še razpredal. Glagola *volo* in *placere* pač kažeta le na željo in soglasje, pravno pa, se je Pegius skliceval na starejše pravne avtoritete, ne zadoščajo za popolno izvršitev dejanja. Poseben problem je bil pomen zapisov kot morebitnih dispozitivnih konsenzov: dopisovanje onemogoča istočasno obojestransko izjavo pred pričami, ki je nujna za konsenz. Pegius se je sicer nagibal k mnenju, da neformalne besede (v pismih) ne utemeljijo zakonske zveze, tudi če izražajo še tako gorečo željo. Toda izmenjava prstanov, ki je bila že od nekdaj simbol in dokaz zakonske zveze in ne le poročne obljube po običajih na Bavarskem in v »Germaniji«, ter množica ljubezenskih izjav, ki sta si jih izmenjala zaljubljenca – dekle se je v enem od pisem fantu celo podpisala kot »vaša voljna žena«, je Pegiusa pripeljalo do prepričanja, da je šlo vendarle za pravi poročni konsenz (*de praesenti*); torej za veljavno sklenitev zakona – pa čeprav je bil konsenz dan prek posrednikov.⁹⁷

Pegiusovo sklicevanje na običaje in priljubljenost njegovega dela med pravniki do 18. stoletja sta kazala, da tridentinska reforma še dolgo ni mogla razčistiti s prepletenostjo nagonov, ljudskih

94 V Franciji so v 16. stoletju državna sodišča prevzela nadzor nad matrimonialno problematiko, pravniki pa so se opirali na tiskane zbirke precedenčnih sodb iz domače jurisprudencije na osnovi francoskega običajnega prava (*arrêts*), po letu 1577 pa tudi na kraljeve edikte (HANLEY 2003, 1 sl.)

95 Njegova pravniška kariera je opisana v obsežnem imenskem geslu J. Polca v: SBL 2, 281–292.

96 V nemškem prevodu: »*Ich hab ain lust zû euch zûbeyraten.*«

97 PEGIUS 1567, *Consilium tertium* (pp. XX–XXXII).

običajev in starih poročnih dejanj.⁹⁸ Zato je bilo eno od 24 vprašanj glede detekcije nepravilnosti pri poročnih in zaročnih slovesnostih v tiskanem vprašalniku, ki ga je ljubljanski škof v drugi četrtini 18. stoletja poslal župnijskim vikarjem, v povezavi z ljudskim praznovanjem, zločini in zlorabami.⁹⁹ Opozorilo jezuita Francisca Toletusa v uvodu poglavja o zakonski zvezi v leta 1599 izdanem priročniku za duhovnike *Summa casuum sive instructio sacerdotum*, ki je kasneje dobil poldrugo desetnijo ponatisov in prevodov, da poročna obljuba ni »zakon«, marveč v najboljšem primeru zaroka, je bilo nadaljevanje Pegiusove analize – tudi zakonska zveza ni le pogodba, marveč tudi zakrament.¹⁰⁰ Te težave so v katoliških deželah pripeljale do izida leksikalnih del v luči tridentinskih paradigem in matrimonialike. V tem so bili dejavni tudi domači teologi in pravniki. Po navedbi Janeza Gregorja Dolničarja je pred 1719 Andrej Bogner napisal deli *De sponsalibus et desponsatione impuberum* in *De clandestina desponsatione*.¹⁰¹ Pater Marko Pohlin je omenil, da je minorit Jakob Hoffstätter leta 1711 v Ljubljani izdal kompendij o zakonskem pravu *Liber IV. Decretalium Gregorii IX. seu Quaestiones de sponsalibus et matrimonio*.¹⁰² Ali so bila ta dela v standardni rabi na ljubljanskem škofjskem sodišču, ni jasno, saj so se sodišča oziroma njihovi člani posluževali priročnikov po prosti presoji.¹⁰³ Zato ne vemo, ali je ljubljanski konzistorij morda posegal po obsežnem delu kanclerja dunajske univerze in ljubljanskega jezuita Antona (barona) Erberga (1695–1746) v osmih zvezkih (*Theologia Dogmatica methodo scholastica elucubrata*), ki je izšlo na Dunaju po njegovi smrti leta 1747; tretji zvezek je posvečen grehom, zakonom in milostim, peti pravu in sodstvu, osmi pa zakonski zvezi (*Tractatus de Poenitentia, extrema unctione, ordine, et matrimonio*).¹⁰⁴

Tako natančna analiza izjav sprtih parov ni bila običajna, a tudi ne redka, saj se pojmi in simboli s področja zakonskega prava nikoli niso uporabljali in razumeli enako. Zato so sodišča o tem natanko povprašala sprte zaročence in pričë. Do srede 17. stoletja so se pomeni formalnih besed, simboličnosti izmenjave prstanov in obvezujoča moč pisne poročne pogodbe vendarle usidrali tudi pri laikih.¹⁰⁵ Celo ljubljanski krznarski mojster, ki ga je pomočnik Mihael Gartner leta 1656 povprašal, kaj si misli o njegovi zaroki z neko deklo, se je najprej pozanimal, ali sta sklenila poročno pogodbo in izmenjala prstana. Ko je Gartner oboje zanikal, je mojster menil, da zaroka ni pravno veljavna in mladenič se je podvzval popraviti dogovor.¹⁰⁶ Zapuščenih ljubimcev se ni več dalo zlahka izigrati, sploh pa so bila

98 O tem na splošno: STONE 1977, 31–32 in BRUNDAGE 1996, 487 sl.

99 NŠAL, KAL, fasc. 156, št. 2.

100 Cf. po: TOLETUS 1609, lib. VII cap. I n. 1–2.

101 STESKA 1900, 138. Sodeloval je tudi pri delu *Academia juris canonici seu Quaestiones ex libro quarto decretalium depromptae, quas in Archi-Ducali, & Academico Societatis Jesu Gymnasio Labacensi, anno 1710 ... publicae resolendas susceperunt*, ki je bilo natisnjeno v Ljubljani.

102 POCHLIN 1862, 27; STESKA 1901, 153.

103 V dokumentih škofije Brixen je bilo v 17. stoletju zelo pogosto omenjeno delo *Instructiones sacerdotum* Francisca Toletusa (PALLAVER 1987, 187 sl.), ki ga sodni protokoli ljubljanske škofije niso omenjali.

104 Erbergovo delo ter mnoge akademske traktate, ki so jih domači teologi objavili v 17. in 18. stoletju doma in zlasti v tujini, je omenil Jožef Kalasanc baron Erberg v neobjavljenem rokopisu *Versuch eines Entwurfes zu einer Literatur-Geschichte für Crain* iz leta 1825 (obj. v: URŠIČ 1975, 112, 184–185). Erberg mimogrede omenja tudi učitelja teologije, frančiškana patra Huga Vodnika (1716–1785), ki je bil leta 1769 prisodnik ljubljanskega konzistorija. V ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici pa so danes štiri njegova teološka dela iz let 1750–1755 (gl. spletni Cobiss). Erbergov »Osnutek« vsebuje še seznam z nekaj manj znanimi deli domačih avtorjev (URŠIČ 1975, 50–88, 154–157).

105 Tako je Margareta Podreka iz Kravarja v Beneški Sloveniji, ki je leta 1556 v Čedadu tožila Benedikta, ker je zanikal veljavnost njunega zakona, natančno opisala zaroko in poroko: obljuba je bila ustna (zaroka), sledil je likof, čez nekaj dni jo je toženec prijel za roko in rekel, da jo sprejema za zakonito ženo (ona mu je odvrnila enako), nato sta konzumirala zakon in toženec ji je po prvi poročni noči izročil novc (po: VILFAN 1953–1954, 157 in sl.).

106 NŠAL, KAL, fasc. 55, št. 48.

cerkvena sodišča na strani tistih, ki so se hoteli poročiti. Na procesu med Ano Lucijo Kallenberger in Andrejem Skubicem leta 1680 se je fant, potem ko je po Aninih besedah že prišlo do zaroke in konzumacije, branil tako, da je zanikal seks, formalnost obljuje pa je zmanjšal z izjavo, da je prstan izročil dekletu le »v varstvo«, ne pa kot simbol »ratifikacije dogovora«, ker do tega ni prišlo. Andrej je kmalu spoznal, da mu slabo kaže in je Ani predlagal zaroko. Seveda je šlo za zavlačevanje, saj si je z Ano v naslednjih tednih izmenjal prstana, na nadaljevanje pa pozabil. Dekle se je spet moralo obrniti na konzistorij, ki je Skubicu zagrozil z zaporom, če ne bo izpolnil zaveze.¹⁰⁷ Sprenevedanje okoli prstana in spremljajočih gest ni bilo tako naivno, kot se sliši. Leta 1670 je isto sodišče v primeru Weinacht vs. Dolenc (ali Delavec) presodilo, da je sicer pravilno sklenjena zaroka po vrnitvi prstana in are v prisotnosti stolničnega vikarja nehala veljati.¹⁰⁸ Andrej Toporiš, ki je leta 1676 zavoljo odrečene obljuje tožil Gertrudo Švegelj iz Zaloga pri Goričah, je izjavil, da je z njo nekoč že sklenil *sponsalia de futuro*, nato je v skladu s poročno pogodbo kupil kmetijo (torej je imel stroške zaradi zaroke), prišlo pa je tudi že do oklicev. Nakelski župnik bi moral blagosloviti zaroko (mislil je na poroko), s čimer se je ljubljanski generalni vikar strinjal.¹⁰⁹ Od Jakoba Tarmana, ki je leta 1718 tožil verolomno zaročenko Marijo Ano Škerb, pa je sodišče zahtevalo, naj priseže, da je Marija privolila v zaroko z besedama »vzamem te«, si dala nataktni prstan in prejela cekin za aro.¹¹⁰

S podobno zgodbo je leta 1678 poskusil sodišče prepričati tudi Filip Klančnik, ko je govoril, da je od zaročenke dobil pas, prstan in šopek rož kot znak zaroke, on pa je njej dal štiri goldinarje. Verolomna zaročenka Uršula German je njegove besede postavila na laž, češ da ji je prstan v resnici Filip kar potegnil s prstanca.¹¹¹ Še bolj predrzno je leta 1715 značaj obljuje Primožu Rebolju izničevala župljanka Šmartina pri Kranju Agnes Pogačnik, češ da med njima ni prišlo do prav nobenega dogovora, pač pa je vse kazalo, da jo je Primož že zapustil. Oba sta se strinjala le v tem, da so njune priče nezanesljive (Agnesin hlapec je trdil, da sta zaročenca v 4. stopnji sorodstva) in da dotlej nista občevala. Kasneje je Agnes priznala, da je od Primoža prejela prstan, vendar brez obveznosti. In ker zanesljivih dokazov ni imela, je o resničnosti svojih izjav prisegla, »*da se midua s Primasham Rebullam, aku lih suo dostikrat vkupei to nazhistost dopernesla, vendar nikule ne ta zbhass, ne drugekrat nismo tega saekona oblubila*«. S tem se je znebila Primoža.¹¹² Toda Elizabeta Kus se leta 1714 ni mogla ubraniti pred formaliziranjem zaroke le z izgovorom, da so bile vse besede in simbolno rokovanje s Simonom Perdanom, pa čeprav pred njenimi starši, v resnici mišljene kot šala.¹¹³ Govoričenje o šaljenju pri tako resni zadevi, kot je poroka, pri cerkvenih možeh nikoli ni naletelo na razumevanje.

Najbolj trdi pogajalci so bili intelektualci. Leta 1708 se je dr. Janez Krstnik Prešeren vztrajno branil in na koncu ubranil pred vsaj za nas logično argumentirano zahtevo Marije Uršule Geisreitter po poroki. Do obljuje je prišlo že leta 1703, ustni dogovor pred dvema pričama, ki sta videli tudi izmenjavo prstanov (torej je šlo za zaroko), pa je bil v naslednjih letih večkrat potrjen na konzistoriju salzburške nadškofije. Toda leta 1708 osemindvajsetletnemu doktorju prava, nečaku premožnega soimenjaka,

107 NŠAL, Škof. prot. 9, pp. 130–131, 148–149, 204–205, 217–218.

108 Sodišče ni upoštevalo tožničnih navedb, da se je zaroki odpovedala v strahu, da ne bi dobila nazaj are ter da je bil tedaj njen uradni zaročenec že dvakrat oklican z neko drugo žensko, zaradi česar se njuna zaroka sploh ne bi smela razvezati, niti se ne bi smel zaročiti z drugo žensko (NŠAL, KAL, fasc. 86, št. 32).

109 NŠAL, Škof. prot. 5, p. 14.

110 NŠAL, Škof. prot. 28/2, pp. 19–20.

111 NŠAL, Škof. prot. 7, p. 112.

112 NŠAL, Konz. prot. 1, pp. 19–21, 31–34.

113 NŠAL, Škof. prot. 27, p. 14.

ljubljskega stolnega prošta in prvega predsednika »Akademije operozov«, zaroka z dekletom, ki jo je najbrž sklenil v času študija v Salzburgu, ni več ustrezala. Trdil je, da poročnega dogovora ne more izpolniti, ker je bil pogojevan z nekim denarnim darilom. Konsenz zato ni bil popoln, ker pogoj nikoli ni bil izpolnjen. Trditve je podkrepil s komentarji iz Sancheza, Engla, Königa, celo z dekretom *Tametsi*. Po nekajmesečnih sodnih bojih ga je sodišče oprostilo obljube, čeprav pri plebejcih, manj veščih prava, v takih primerih ne bi zlahka razveljavilo zaroke.¹¹⁴

Moralno in pravno bolj problematično kot nejasnost zaročnih besed in sprenevedanje s prstani je bilo poleg poročne obljube kot bistvenega elementa za veljaven zakon srednjeveško prepričanje o odločilnem pomenu že izvršene konzumacije. Te mentalitete je posredno upoštevalo tudi posvetno pravo.¹¹⁵ Izvršena konzumacija je namreč vplivala na dedno pravo v določilu, da je ženska upravičena do jutrne le enkrat; po poročni noči se simbolno in pravno iz dekleta preobrazi v zakonito ženo. Ker pa se izguba devištva lahko vsaki ženski zgodi le enkrat, ji v celotnem življenju pripada pač le ena jutrna – simbolna odškodnina ali »uporabnina«. S tridentinsko reformo in upadom pomena konzumacije je jutrna postala le ena od standardnih finančnih komponent poročnih pogodb.¹¹⁶ Tradicija o svečani konzumaciji na poročno noč se je obdržala med nižjimi sloji do 19. stoletja¹¹⁷ in tudi plemstvo se še dolgo ni moglo otresti starih prepričanj. Bolj ali manj umetniške ilustracije iz zgodnje galantne dobe kažejo, da so plemiški starši tako kot že v antiki in srednjem veku opazovali mladoporočenca med prvo akcijo.

Odras trdovratnosti teh predstav je bilo leta 1651 razmišljanje noseče Kranjčanke Maruše Lašan (v resnici šmartinskega župnika, ki je njeno pritožbo preli v uradni dopis). Župnik je dekletu napotil k ljubljanskemu generalnemu vikarju Francu Maksimilijanu Vaccanu, potem ko mu je dekletu večkrat pojamrlo zaradi fantovega izmikavanja. Maruša je Vaccanu takole razložila težavo: podeželski krojač Jakob Jelenič je nekoč prišel v službo njenega očeta, a tam ni ostal dolgo. Kmalu so njeni starši umrli in skrb za dva mladoletna brata je padla na Marušina ramena. Zato je v pustnem času 1651. leta Jeleniča vzela na delo. Ta se je začel z njo nekaj dogovarjati in na koncu od nje zahteval, da se ne sme pogovarjati z nikomer drugim kot le z njim, saj da mu ni za nobeno nič, razen za njo. Ker »sta imela oba veselje eden do drugega«, jo je nekoč zvalil na posteljo, kjer je po dolgem pogovoru (!) in večkrat ponovljeni obljubi, da se bo z njo poročil in prevzel očetove dolgove, prišlo do *copula carnali*. Pa jo je že po dveh dneh zapustil, a se ob binškoštih (konec maja) spet vrnil k njej na delo. Mimogrede – toliko o gorenjski pridnosti in poštenju. Na Marušin opomin glede poroke ji je Jakob odgovoril: »Saj sem ti že povedal, da nimam veselja do nobene druge kot do tebe. Če sta dva prišla kdaj skupaj, se ne ločita. In ne delaj si skrbi glede tega, da ne bi poskrbel za hišno gospodarstvo.« Ker od vsega tega ni bilo nič in ker njun *beyschlaff* pomeni *consumirte ebe*, zdaj Maruša prosi generalnega vikarja za podporo pri poroki po cerkvenem običaju (*iuxta ritum ecclesiae matrimonialiter*), kot ji je bila nekoč obljubljena. Generalni vikar je še pred izpolnitvijo Marušinih želja seveda hotel slišati Jeleničevo plat resnice. Ta

114 NŠAL, KAL, fasc. 160, Konz. prot. za leta 1707–1709, zasedanja konzistorija z dne 26. 6., 23. 7. in 24. 11. 1708. Janez Krstnik se je še pred letom 1711 poročil z Marijo Elizabeto pl. Schwitzer, leta 1734, štiri leta po njeni smrti, pa z Marijo Lavrencijo pl. Schluderbach. Z dediščino strica Janeza Jurija, proštovega brata, si je leta 1716 opomogel, leta 1724 je bil poplemeniten (pl. Heldenfeld) in leta 1746 v Ljubljani umrl kot nekdanji odvetnik kranjskih deželnih stanov. O njegovem življenju in karieri gl. SBL 2, 504–505.

115 Kazenski red *Ferdinanda* iz leta 1657 je med olajševalnimi okoliščinami pri izrekanju kazni bigamistom omenil tudi odpoved konzumaciji bigamističnega para po že opravljenih poročnih formalnostih (FERDINANDEA 1678, čl. 77, § 9).

116 FUCHS 1909, 194 sl.; BRAUNEDER 1973, 130–131; BASTL 2000, 73.

117 ACCATI 2001, 28–29.

je izrečene obljube in dejstva tolmačil čisto drugače: »Maruše nisem razdevičil jaz, zato tudi otrok ni moj. Zato menim, da se nisem dolžan poročiti z njo. Zanikam obljubo za sklenitev *matrimonium de futuro*, saj morata biti zaroka in poroka prostovoljni; šmartinski vikar in drugi so od mene izsilili obljubo, zato je neveljavna, še posebej, ker je Maruša grešila z drugimi.«¹¹⁸

Zanemarimo Jakobovo poniglavo, s katero je pravno enačil Marušino defloracijo in nosečnost ter zanikanje zaslug za oboje in še za otrokovo rojstvo – pripisanje očetovstva nekomu drugemu je bil najljubši zagovor Jeleničevih somišljenikov. Drugače kot Maruša, ki je skoraj stoletje po Tridentu še vedno živela v srednjeveških predstavah o pomenu konzumacije za veljavnost zakona (v tem pa ni bila osamljena), je Jelenič v zagovoru opozoril na nekaj pomembnejšega, o čemer je nekoč razmišljal tudi Martin Pegius: konsenz zaročenke in zaročenca je bistven za zaroko in poroko; če ga ni ali če se izreče pod prisilo, vsaka obljuba izgubi pravno moč. Pa čeprav je ljubezen nekoč zares bila vroča in mesena.¹¹⁹ Enako je leta 1673 menil kranjski meščan Jurij Chrobat, ko se je hotel vsaj trajno ločiti od žene, ker da je bila do njega nasilna (baje ga je celo poskusila ubiti). Ljubljanskemu generalnemu vikarju Filipu Trpinu je v lastnoročnem in zato precej patetičnem pismu zagotovil, da »bi pri priči veliko raje umrl, kot pa z njo živel še en dan in ji moral nakloniti delček svojih čustev«. Izobraženi Marušin sokrajan s pravom ni imel težav: njegova poroka je bila nična že brez ženinega nasilništva, saj je izsilila njegov pristanek v zaroko. To pomeni, da je bila tudi poroka neveljavna, sploh ker je njun zakon temeljil na strasti (*in modo libidinis*), ne pa na pravu. Mislil je na odsotnost konsenza.¹²⁰

Sklicevanje na konzumacijo je bilo priljubljeno, če je bil poleg nje v igri še kak poročni pogoj. Oglejmo si primer. Leta 1700 se je Agnes Schoin pritožila lavantinskemu generalnemu vikarju, da jo je mati malo prej odpeljala iz službe v Gradcu domov v Velikovec ter jo z besedami in tepežem prisilila v poroko z Osvaldom Grilcem iz Grebinja. Ženska je v isti sapi zahtevala »ločitev od mize in postelje« ter še razvezo. Tinjski nadduhovnik, ki je preiskoval primer, je od Agnes kasneje izvedel, da jo je ob poroki župnik potolažil, da bo še vse v redu, sama pa nikakor ni soglašala s tem: na poročno noč je dala možu vedeti, »da nima nobenega veselja za to«, da bi »vanjo prodril z udom«. Nadduhovniku je prisegla, da je kljub večkratnim moževim poskusom ostala nedotaknjena. Grilc je bil bolj moder. Že zaradi časti je na zaslišanju poudaril, da je z Agnes že drugo noč (o, da!) občeval štirikrat ali petkrat, prodril vanjo in ejakuliral seme. Trdil je, da je to zahtevala sama. Vsekakor je bil prepričan, da je tako konzumiral zakon in obenem upal, da bo zanosila. Bolj pomembno je Grilčevo opozorilo, da je bil z Agnes že trikrat oklican, poroka pa je bila po vseh pravilih. Konzistorialna sodba je bila zato lahko le v njegovo korist, poučno pa je zaporedje argumentov sodišča, ki ustreza pomenu posameznih poročnih dejanj v posttridentinski dobi: konzistorij je najprej opozoril na to, da ni dokazov o prisilnosti poroke; nato, da je par poročil domači župnik, poroki pa so prisostvovale priče. Večkrat izvršeno konzumacijo je sodni zbor omenil šele na koncu in sklenil, da je zakonska zveza zato veljavna.¹²¹

Konzumacija je na cerkvenih sodiščih v 18. stoletju ostala pomemben razlog za poveljavitev napačno sklenjenih porok ter v primerih razvezovanja zaradi spolne impotence in prešuštva. To so izkusili že omenjeni Simon in Alenka Pevnik leta 1654 ter Gregor Natrej in Katarina Cankar leta 1673. Pevnik je po Alenkinem pričanju neuspešno »šel na njo« šele tretji dan po poroki. Po tem neuspehu dve leti sploh nista več skupaj ležala v isti postelji, ona pa ga tudi ni več prosila za zakonski dolg, marveč je

118 NŠAL, KAL, fasc. 76, št. 13.

119 FREISEN 1893, 257 sl.

120 NŠAL, KAL, fasc. 73.

121 NŠAM, Škof. prot. 1, zapisa z dne 6. 3. in 22. 3. 1700.

po enem letu podlegla tastovemu zapeljevanju. Za to Simon baje ni vedel, niti ko je rodila tastovega otroka, tj. Simonovega brata. Sodišče je zaradi očitne defektnosti Simonovih genitalij in posledične nekonzumacije razveljavilo zakon.¹²² Gregor Natrej pa je bil v zakonu brez prekinitve impotenten vseh šestnajst let, zato si je žena z njegovim privoljenjem omislila mladega ljubimca. V takih primerih je cerkvene moče zanimalo, ali zakon res ni bil konzumiran. Ko je Katarina prisegla, da mož nikoli ni uspel penetrirati in ejakulirati vanjo, je ljubljanski generalni vikar presodil, da prešuštva res ni bilo, ker zaradi *impedimentum perpetuum dirimens* zakonska zveza ni bila konzumirana in nikoli ni obstajala.¹²³

PROBLEM RESNIČNIH TROJK

Z uveljavitvijo principa konsenzualnosti, ki je bil sočasen z osamosvajanjem otrok izpod starševske oziroma sorodniške (in njihove ekonomske) nadoblasti, so se imeli v 17. in 18. stoletju nekateri mladinci vsaj v posebnih okoliščinah (odsotnost staršev) za samostojne poročne dejavnike. V tem niso zaostajala dekleta. Pomen zaljubljenosti in simpatičnosti ter zanemarjanje starševskih poročnih strategij sta postavljala v ospredje osebne želje in predstave o zakonski sreči in smislu, ne glede na morebitno škandaloznost, pravne nesporazume in kršitve socialnih kodov. Posamezniki so mimo teoloških paradigem povezovali zakonsko zvezo z ljubeznijo in strastjo, celo z estetskimi premisleki. Spolnosti in duhovne enotnosti v zakonski zvezi niso bili pripravljeni ločevati, kot so poslušali s prižnic.¹²⁴ Na zelo svobodno prakticiranje ljubezni so kazali sodni spori o veljavnosti poročnih obljub in zarok, ki pa so praviloma izhajali iz ljubezenskih in zaročnih trikotnikov. Tožnikova želja je bila v takih primerih dokazanje prvenstva in trdnosti njegovega dogovora, s čimer bi dobil uradno podporo za poroko.

Ena takih tipičnih pravnih se je med letoma 1670 in 1672 vnela zaradi dvojne obljube med Katarino Uršulo pl. Gaionzell ter konkurentnima zaročencema Jožefom pl. Zanettijem in Janezom Gašperjem baronom Löwenbergom.¹²⁵ Zapletlo se je, ko se je Gaionzellova februarja 1670 v Škofji Loki pred več pričami in materjo Magdaleno zaročila z Zanettijem, loškim trgovcem, ki se je nekaj let prej priselil iz Benetk. Nekaj mesecev pozneje se je podobno dogovorila še z Löwenbergom. Razlogov za tako neumno dejanje niti na zaslišanjih na ljubljanskem škofijskem sodišču ni nikoli pojasnila. Morda lahko o tem razmišljamo celo kot o kulturni pogojenosti v rodbini Gaionzell.¹²⁶ V resnici je o zarokah poprej nihče ni vprašal, saj je bila mladoletna. Pravzaprav je bila tako mlada (roj. 12. 10. 1657), da bi njeno dejanje lahko navedli kot primer zelo zgodnjega zaročanja in poročanja v poglavjih o starševski prisili.¹²⁷ Zato je na sodnih obravnavah namesto nje večinoma govoril odvetnik. Dve zaroki sta bili verjetno materina ideja, saj je mladoletnim hčeram hotela čimprej zagotoviti spodobno prihodnost. Že leta 1671 se je namreč tudi Katarinina mlajša sestra Elizabeta Kordula v skoraj enaki starosti

122 NŠAL, KAL, fasc. 41, št. 7, zapisnik obravnave z dne 7. 2. 1654.

123 NŠAL, KAL, fasc. 73, zapisnik in prisega z dne 28. 6. 1673. Več o tem primeru v poglavju Impotenčni jin in jang: spolni post in prešuštvo.

124 SCHNELL 2002, 144–155, 228–234.

125 Obsežen sodni spis s protokoli sojenja je v NŠAL, KAL, fasc. 55, št. 67 ter v škofijskem protokolu za leta 1669–1671 (KAL, fasc. 67).

126 Že v letih 1623–1626 se je vlekel podoben zaročni spor med njeno mrzlo teto Uršulo (hčerko brata Katarininega deda Primoža) – več o tem v poglavju Ugrabitve iz ljubezni?

127 Poglavji Poskusi uravnave nasprotij in Plebejski (ne)sporazumi.

(roj. 13. 10. 1659),¹²⁸ brez škofovega dovoljenja in brez vednosti varuha, za povrh pa še v Lipniku na Hrvaškem, poročila s tedaj petintridesetletnim Janezom Adamom baronom Apfaltrerjem.¹²⁹ Elizabeta pa je imela po besedah varuha Gabrijela Ederja, tedaj varuha Gaionzelovih hčera, za nameček otroški razum in težave zaradi »epilaktične bolezni«, zato je razumljivo, da se je tako poročila pod materinim vplivom.¹³⁰ Enako, razen bolezni, je veljalo za Katarino Uršulo, ki ji je oba zaročenca pripeljala mati, kot je poudaril Löwenberg. Zanetti je po prejetju vesti o Löwenbergovi zaroki Katarino takoj tožil na ljubljanskem škofijskem sodišču. Posredno ga je podprl njen varuh Eder, ki je prosil škofa, naj ta »kazenski primer«, ki je proti vsem posvetnim in kanonskim določilom in običajem nadzorovanja otrok, obravnava na škofijskem sodišču. S tožbo proti Katarini je Zanetti uradno opozoril cerkvene oblasti na svoje predpravice in v dogovoru s spametovanim dekletom poskušal konkurenta izločiti iz igre. V naslednjih mesecih so vsi trije zaročenci vlagali obtožnice drug proti drugemu, kot se spodobi za ljubezenski trikotnik. Katarina je namreč na zaslišanju 10. 9. 1671 igrala nedolžno in izigrano dekle, ki ji je lažje doseči Božjo milost kot redovnica kot pa zakonska žena. Dilema niti ni bila patetična, saj je Katarina tedaj na svojo željo res živela pri ljubljanskih klarisah, kjer je bila v prisotnosti opatinje ter sestre (Marije) Terezije (Stich) tudi zaslišana.¹³¹ Če pa bi morala izbrati moža samo med omenjenima snubcema, je po nagovarjanju le priznala, ji je ljubši Zanetti. Škofijsko sodišče je tako priznalo veljavnost zaroke z Zanettijem, saj se je – kot je predvidel Zanetti – med tehtanjem med obema zaročencema lahko naslonilo le na kanonsko določilo, da ima obligatorno moč prva pravilno sklenjena zaroka.¹³² Ker se je Löwenberg še pred izrekom sodbe zavedal, da bo imela (kakršna že bo) tako dikcijo, mu ni preostalo drugega, kot da sam toži Katarino, nato pa še Zanettija. Podal se je še na apostolsko nunciatio, kar mu je sicer precej olajšalo denarnico, razsodba pa je ostala nespremenjena. Zdi se, da do poroke kasneje le ni prišlo, ali pa je Katarina z Jožefom zapustila Kranjsko in se poročila kje drugje.¹³³ Pri klarisah ni ostala, čeprav je leta 1671 zaprosila za noviciat.¹³⁴

Podobno, a zaradi stroškov krajše in opravičevano z izsiljenim konsenzom, nesporazumom ali prevaro, je bilo v pravadah zaradi več obljub obnašanje plebejskih obtožencev. V spor med Andrejem Škerlom, oskrbnikom gospostva Dragomelj, in Andrejem Hočevarjem, pisarjem iz Ljubljane, glede pomena dogovora z Ljubljancanko Marijo Merjasec je leta 1663, tik pred Marijino poroko s Hočevarjem, posegel kar Škerlov zemljiški gospod Wolf Engelbert grof Auersperg. Ljubljanskega generalnega vikarja

128 KOBLAR 1900, 194. Elizabeta je umrla leta 1717 v Ljubljani, vendar ni bila stara 55 let, kot piše v mrliški knjigi, marveč 58 let (SCHIVIZ 1905, 16, 184).

129 NŠAL, KAL, fasc. 48, št. 21. BARLE 1901, št. III (str. 56–57).

130 Dopis Gabrijela Ederja ljubljanskemu škofu z dne 23. 12. 1671 (NŠAL, KAL, fasc. 55, št. 67).

131 Z ljubljanskimi klarisami so bile tesno povezane klarise v Škofji Loki, kjer je bila leta 1670 Katarinina devetindvajsetletna sorodnica Suzana Gaionzell z redovnim imenom Ivana. Zanimivo je, da je leta 1690 pri škofjeloških klarisah izrekla redovno zaobljubo tudi Marija Angelika Zanetti z rojstno letnico 1689 (HANČIČ 2005, 64–65), ki je bila baje hčerka Jerneja Zanettija. Med Jernejevimi brati in sestrami je v istem genealoškem prikazu naveden tudi neki Jožef, ki je brez otrok umrl že leta 1665 (AS, Rod., št. 289). Ker je ta rodovnik v nepopoln in marsičem napačen, bi bil lahko ravno ta Jožef tudi Katarinin zaročenec.

132 CIC VI 2.1.1.

133 Genealogije Zanettijev te poroke ne omenjajo. Tudi v genealogiji, ki jo je sestavil M. Preinfalk, se pri nobenem Jožefu ne omenja Katarina Uršula. Toda Gaionzelli so še v isti generaciji vsaj posredno prišli v sorodstvo z Zanettiji: leta 1683 se je Marija Viktorija Zanetti zaročila in naslednje leto poročila z Janezom Gregorjem Dolničarjem, čigar svak in spremljevalec ob zaroki je bil Janez Jožef Gaionzell, poročen z Dolničarjevo sestro Ano Rozalijo (PREINFALK 2014, 79, 206–212).

134 Sezname redovnic v mekinjskem, ljubljanskem in škofjeloškem samostanu klaris je ne omenjajo (HANČIČ 2005, 53–54, 64–65, 76–77).

je zaprosil za presojo, ali je obvezujoča le (prva) Škerlova zaroka. Spopad dveh zaročencev se je čez nekaj dni končal na škofijskem sodišču, ki je moralo poslušati Hočevarjeva in Škerlova dokazovanja o pravilnosti njunih zarok: prvi je navajal ritualiziran dogovor pred pričami in likof, drugi pa pravilne geste (*mit mundt und handt*), Marijino pisno privolitev in zanikanje predhodne obljuje. Sodišče je bilo zaradi šibkih Škerlovih dokazov bolj naklonjeno Hočevarju.¹³⁵ Praviloma pa je v takih primerih odločalo kronološko zaporedje. Ko je leta 1680 ljubljanski konzistorij podprl podobno zahtevo po legalizaciji zveze Helene Rozman, katere zaročenec Andrej Drenovec iz Dupelj je pozneje obljubil zaroko še neki Marini, je bilo odločeno z vehemenco: Andrej se ne more poročiti z Marino, niti s katero koli tretjo žensko, »ker kasnejši dogovori ne morejo izničiti starejših.«¹³⁶

Drugačna razsodba je bila dopustna, le če je bila prva obljuba izrečena brez prič in zato ni imela pravne veljave. Leta 1675 se je Marija Magdalena Zias branila pred zahtevami Janeza Krstnika Hoffmana, da je bila zaroka z njim tako ali tako neveljavna – po pravu je druga zaroka veljavna, le če je bila sklenjena javno, predhodna pa skrivno. Ona pa se je kasneje javno zaročila le z nekim Franciškom Feichtlingerjem.¹³⁷ Sploh pa kanonsko pravo ženske ne more prisiliti v poroko, če ona tega noče, je še pribila.¹³⁸ To so sodišča upoštevala.¹³⁹ Hoffman je potrdil klandestinski značaj njune zaroke, vendar je menil, da je tudi pri tej bistvo zaročnega dejanja (obljuba *de futuro*) enako tistemu pri javni zaroki in zato zavezujoče pod grožnjo smrtnega greha. Obenem je oporekal pogojevanosti Marijine poročne obljuje s pristankom sorodstva. Sodišče se je med tehtanjem med skrivno in javno zaroko ter prvenstvom moralo nasloniti na Marijino prisego¹⁴⁰ in razveljavilo prepoved poroke s Feichtlingerjem. Tudi Marija Ana Sajevec se je junija 1759, tik pred poroko z Janezom Sajevcem, zagovarjala pred očitki prvega zaročenca Jurija Cererja z relativiziranjem obljuje zaradi izsiljenosti, poleg tega pa je povedala, da se je že dogovarjala s Sajevcem. Skupaj sta dala zapisati poročno pogodbo pri velesovskem gosposčinskem odvetniku, nato pa sta bila trikrat oklicana v šenčurski župnijski cerkvi. Protokolirana pogodba pri patrimonialnem gospodu je bila v zaročnih sporih običajno odločilen argument. Jurij pa je vseeno menil, da zaroka s Sajevcem le ne more razdreti njegovega dogovora, sklenjenega dober mesec prej. Pri tem je pozabil, da njuna obljuba še zdaleč ni dosegla teže prave zaroke. Jurij se je namreč najavil le pri materi izbranke Marije Ane Sajevec z besedami: »*Jest pridem na ogled*«. Šlo je bolj za mešetarsko pozanimanje o nevesti pri starših kot pa za dogovor. Ker sta Marijo Ano podpirala pravna teorija in praksa, Juriju ni ostalo drugega kot dokazovanje formalnosti svoje zaroke, izpodbijanje Sajevečeve in dokazovanje, da je Sajevcu lagala o svoji nevezanosti. Sodišče je dalo večjo težo nedopustnemu

135 NŠAL, KAL, fasc. 85, št. 19 in fasc. 86, št. 32.

136 NŠAL, Škof. prot. 9, pp. 24–25.

137 »... *quod sua ipsi facta matrimonii promissio fuerit clandestina, inter ipsum solum et ipsam solam facta, nullo praesente teste. Sponsalia vero, quae contraxit cum altero sponso Francisco Feichtlinger sunt contracta publice coram testibus et viris honoratis, quae praevalere debent sponsalibus clandestinis*« (NŠAL, KAL, fasc. 73).

138 Cf. CIC X 4.1.17.

139 Na primer ob prelomitvi zaroke med Gregorjem Bagajo in Marijo Jemc iz okolice Mengša leta 1714: Marija ni zanikala izmenjave prstanov (tj. zaroke), toda nikoli, je poudarila na sodišču, ni imela resnega namena poročiti se z Gregorjem; sploh pa jo je k temu silil bratranec. Če pa bi prej vedela, da je mengeški upravnik Gregorja za eno leto izgnal iz gospostva, se zagotovo ne bi zaročila. Sodišče jo je gladko odrešilo zaroke (NŠAL, Škof. prot. 27, pp. 19–20).

140 Prisega: »*Jest Maria Magdalena vdoua, perfbeshem, da v moie sbenitni gospudo Hoffmano sturieni oblubi, ie bilu sguorieniu (zba maia shlachta bode peruolila), inu tedai, kadar oblubni perstan sem daiala inu preiemala, nišsem temo poprei sturienimo sguorieniu odpouedala, tudi nišsem rekla, da ozbem super uoila moie sblachte sbenitna moia oblubo sturiti ali darshati. Taku mi Buch pomagai inu niega sueti euangelium, sedai inu ob moiem posledniem zbasu.*« Prisega je bila objavljena tudi v: KORUZA 1972–1973, 252.

pogojevanju obljube in Marijo še isti dan oprostilo dogovora z Jurijem.¹⁴¹ Tako pravno žongliranje je bilo blizu tudi tistim, ki so se zanašali na podporo učenih sorodnikov, denimo duhovnikov. Leta 1754 je Janez Gašparut pozabil na zaroko z Marino Rokar iz Breginja in se nameraval poročiti z neko drugo žensko. Pravila prve zaroke si najbrž ne bi upal prelomiti, niti bi se ga ne upal kobariški vikar že oklicati, če v Breginju ne bi tedaj kaplanoval sorodnik Valentin Gašparut, ki ga je vizitator leta 1755 označil za nesposobnega službovanja zaradi starosti (67 let). Tolminski arhidiakon Jožef Marija Maroni ni dal nič na sorodstvo in je takoj ukazal kobariškemu vikarju Janezu Andreju Bassinu zausstavitev oklicev.¹⁴²

Izmuzljivci, ki na sodišču zaradi premočnih nasprotnih prič niso mogli niti lagati, so raje izrabili kaj iz arzenala poročnih zadržkov. Neža Vrieh se leta 1675 ni hotela poročiti z zaročencem Matijem Sodjo iz okolice Bohinja, za razlog pa je njen oče na blejskem gosposčinskem sodišču navedel že pred tem opravljeno hčerkino spolno občevanje z nekim Jurijem Mencingerjem. Posvetnih sodnikov zaroka, ki je bila zaradi tega greha sicer omadeževana, ni zanimala. Seks pred poroko sicer ni nujno preprečeval zaroke z drugim partnerjem, a le, če ni bil vmešan sorodnik/sorodnica zaročenca/zaročenke.¹⁴³ Toliko večji posluh pa so imeli za stroške, ki jih je Sodja že imel pri bohinjskem župniku in zemljiškem gospodu. Tako Neži kot Mencingerju je naložilo povrnitev stroškov.¹⁴⁴ V drugi polovici 18. stoletja so drzni verolomneži celo trdili, da zaradi svoje impotence niso odgovorni za dekletovo nosečnost. To je leta 1774 trdil Tomaž Klemenčič, ko se je branil obtožb Frančiške Haas, da jo je razdevičil in oplodil, nato pa ji odrekel obljubljeni poroko. Tomaž se je imel za nesposobnega za spočetje (*impotentia generandi*) vsa tri leta njune zveze, česar pa zdravniški pregled po Frančiškinem mnenju ni potrdil. Tomaž je vedel, da vseh Frančiškihin očitkov ne more ovreči, zato ni zanikal, da je spal z njo in ni omenjal erektilnih težav. Poudaril je le prokreativno nesposobnost, zato mora biti oče otroka Haasove pač nekdo drug. Vedel je tudi, da predporočni seks ne vzpostavlja več zavezujoče poročne obljube, pač pa nanjo lahko vpliva očetovstvo. Sodišče je imelo izkušnje s tovrstnim prekladanjem očetovstva in neupravičenim namigovanjem na nečastno življenje žensk in je po Frančiškini prisegi Tomažu naložilo izpolnitev obljube. Ker pa je po izreku sodbe zbežal na Reko, sta morala Frančiška in konzistorij še več kot leto prositi tamkajšnje glavarstvo za posredovanje in ubežnikovo aretacijo.¹⁴⁵

Ženska ljubezenska in poročna enakopravnost je bila v 17. stoletju vedno bolj zaznavna. Leta 1676 si Marina Andrijaš ni pomišljala tik pred poroko zavriniti ženina Petra Wallischa, čeprav je bilo baje že vse dogovorjeno. Ljubljansko škofijsko sodišče pa ji take svobode le ni dovolilo.¹⁴⁶ Je pa imelo čez štiri leta več razumevanja za arogantne razlage Aleksandra Malfinija, trobentača pri knezu Auerspergu, ki se je dogovoril za poroko celo s plemkinjo Marijo Beatrice pl. Mordax. Na sodišču pa se je izmikal, češ da ji je obljubil poroko, ne da bi jo poznal in videl (zaroka zato ne more biti veljavna, je trdil odvetnik). To pa se je po Marijinem dokazovanju z listinami izkazalo za laž, saj so si zaročna dejanja sledila

141 AS, Rok., I/6or, Konzistorialni protokol gorenjskega arhidiakonata 1759–1772, fol. 1^r–3^r.

142 ŽAT, Arh. Tolmin, Arh. prot. 7, p. 1; ATTEMS 1994, 419.

143 To je ugotovil ljubljanski konzistorij leta 1656, ko je zavrnil suspenz poroke med Blažem Berdnikom in neko Elizabeto zaradi zadržka *publicae honestatis* (Blaž je pred zaroko grešil z Elizabetino sestro), ki ga je izrekel braslovški komisar (NŠAL, KAL, fasc. 55, št. 49). Leta 1718 pa se je Luka Kosmatin s prisego uspel rešiti obtožbe zaročenke Elizabete Gorišič, češ da je nekoč že občeval z njeno sestro (ta je to povedala Elizabeti) (NŠAL, Škof. prot. 28/2, pp. 20–21).

144 AS, Gr. Bled I., knj. 25, Protokol sodišča 1674–1677, zapisa z dne 9. in 13. 9. 1675.

145 NŠAL, Konz. prot. 4, pp. 128–130, 141–142, 144, 177–181.

146 NŠAL, Škof. prot. 5, pp. 245–246, 250–251.

po standardnem vzorcu.¹⁴⁷ Samozavest je bila opazna v odkritem izpostavljanju umazanih detajlov iz ust nezvestih zaročencev. Marija Jarc se je leta 1692 na ljubljanskem konzistoriju branila legitimnih zahtev razočaranega zaročenca Jakoba Žerovnika najprej s sklicevanjem na zadržek sorodstva. Ker pa je bil škofijski urad pripravljen takoj dispenzirati zadržek, je privlekla na plan nedokazljivo trditev, da je Jakob nekoč po zaroki kar na polju neko poročeno žensko grabil za dojke in nato ležal v njenem naročju. Ker je šlo po Marijinem mnenju za prešuštvo (to seveda ni držalo), se ji ni treba držati zaročnega dogovora. Konzistorij ji je dovolil »prijateljsko poravnavo« o razdrtju zaroke.¹⁴⁸

Problem z dekliško samozavestjo je imel leta 1705 tudi Matija Novak, ki ga je zaročenka Katarina Juras nekoč obvestila, da s poroko ne bo nič, ker ima druge (primernejše) snubce. Na to ji je baje odgovoril le: »*Nezb te ne rezbem, le se mosbe!*« Katarina pa zadovoljno nazaj: »*Na to bomo pa mi glibale!*« Kmalu pa je Matija zamenjal pozo razumevajočega zapuščenca in tožil dekle, ki je medtem že našlo boljšo poročno partijo; sodišče ji je verjelo.¹⁴⁹ Porast ženske ljubezenske in materialne samozavesti je 1742 občutil Andrej Šturm, ki ga je tožila Marija Kralj. Da sta si že izmenjala prstana, Andrej na sodišču ni tajil. Je pa pristavil, da ga je po zaroki Marija odslovila z besedami: »*Kir ste se zeu teiden ulazhou, sche se fanaprei ulazbite, jest nemaram sa taziga amanta. Ifbite srezbo vasho, kir ozhte!*« – in se takoj zaročila z drugim. Zdi se, da Marija za svoje ravnanje ni iskala večje podpore staršev in sorodstva, saj jih na sodišču sploh ni omenjala. Ukaza sodišča, da naj Andrej dokaže očitano Marijino zavračanje, pa ni bilo mogoče uresničiti. Že naslednji dan sta se nekdanja zaročenca, ki morda nikoli nista zares računala na skupno staranje, poravnala tako, da sta se odpovedala skupni poroki.¹⁵⁰ Na Gorenjskem se dekleta zaročencem pač nikoli niso podrejela tako zlahka, kot je bilo to baje nekoč v Istri.¹⁵¹

Ženske so se na sodiščih včasih razgovorile o estetskih pomislekih do neljubih zaročencev, čeprav v kanonskem pravu fizična prizadetost in neestetski izgled nista bila ovira za poroko. Tudi marsikateri invalid (brez noge ali roke, grbav, slep) se je poročil, če je le premogel kaj premoženja.¹⁵² Najpogosteje pa so se v sodnih procesih izpostavljale prevelike starostne razlike med zaročencema, kar je bil vir sumov o skorajšnji nezvestobi mlajšega partnerja. Mojstri Israhel van Meckenem, Albrecht Dürer in Lucas Cranach st. so konec 15. in v prvi polovici 16. stoletja upodobili vrsto anekdotičnih portretov parov, ki jih danes po večini poimenujejo »Dekle in nespameten starec«, »Neenak par« ali »Zaljubljeni starec (starka) in dekle (mladenič)«. Na nekaterih poželjivi starec drži v roki mošnjo, kar lahko tolmačimo kot nakup ljubezni (prostitutcija?) ali celo neveste. Gotovo gre za opozorilo na spolno nekompatibilnost para, kar ovira zakonsko srečo. Na enem od Cranachovih olj starec natika

147 NŠAL, Škof. prot. 9/2, pp. 11, 130–136. Da »Bog je!« je Malfini spoznal leta 1694, ko je sam postal žrtev poročnega preklica in je moral tožiti zaročenko Renato Regino Bogataj (NŠAL, Škof. prot. 18, pp. 186, 191).

148 NŠAL, Škof. prot. 17, pp. 203–206, 218–219.

149 NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 233–234.

150 NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 572–573.

151 Duhovnik Giovanni Tamar je leta 1581 zapisal, da v Izoli med poroko po izmenjavi prstanov ženin v znak ljubezni poljubi nevesto, nato pa jo še klofne, da bi jo opozoril, da ga mora spoštovati in ubogati (TAMAR 1848, 48). Kaj takega druge v Slovenskem ni bilo tolerirano.

152 Sedemdesetletni invalid Gregor Gaiger iz Beljaka se je leta 1651 hotel poročiti s svojo komaj triintridesetletno dekle in daljno sorodnico Evo Moser, vendar predvsem zaradi usmiljenja do umirajoče Eve. Ta je pri njem enajst let gospodinjala, poznala je njegov hendikep, znala destilirati vodo in delati zdravila. Zdaj pa Eva umira in si želi umreti kot zakonska žena (NŠAL, KAL, fasc. 60, št. 63). Zdi se, da je Gregor potreboval izdatno zdravstveno oskrbo. Leta 1632 pa je hotel Peter Kotoprivnik na konzistoriju prisiliti v poroko Marino Nauschit, s katero sta že napravila poročno pogodbo, se zaročila in bila oklicana. Nato pa se je ona premislila. Konzistorij je hitro ugotovil, da jo je Peter hotel le zaradi dote (zemljiške posesti), ob tem pa se je sprijaznil, da je grbasta (AS, Oseb. f., Buchheim, Oton Friderik, šk. 1, *Protocolum Episcopi Labacensis Ottonis Friderici a comitibus a Buchhaimb a. anno 1641 ad 1644*, zapis z dne 22. 9. 1642).

prstan na mezinec dekletove leve roke (zaroka?), medtem ko zre v njen dekolte; z drugo roko ji stiska zapestje, kot bi jo hotel zadržati na silo.¹⁵³ V tem duhu je leta 1678 ravnala Kranjčanka Uršula Salecl, ki jo je precej starejši kovač Jakob Killer prijavil na škofiji kot neverodostojno zaročenko. Na procesu je izjavila, da se ji je takoj, ko sta si pred duhovnikom že »izmenjala prstana, usta in roki«, zazdela Jakobova primernost za ženina sumljiva. Zato Jakoba v župnišče, kjer se je hotel dogovoriti za oklice, iz njenega sorodstva v vlogi nevestinega zastopnika ni hotel spremljati nihče, je ugotavljal sam. Sploh, je potožil, se zaročenka zadnje čase obotavlja, jemlje besedo nazaj in zavrača njega, uglednega meščana. Kranjskemu župniku je Uršula potrdila Jakobove besede, saj ji je po zaroki hitro »padlo na pamet«, da je ženin pravzaprav star in slaboviden. Sodniki so kljub takim pomislekom le pokazali razumevanje za njene besede, čeprav je vse to vedela že prej: malo, ker do spolnih odnosov še ni prišlo, malo zaradi res velike razlike v letih in tudi Jakobove zunanosti. Tako se je moral kovač po prejemu 3 gld sprijazniti z razdrtjem zaroke.¹⁵⁴ Starostno nekompatibilnost je najbolje blažil denar, včasih pa tudi šarm: enaidvajsetletna Marija Maruško se je bila leta 1710 pripravljena poročiti z daljnim sorodnikom Jurijem Lešnikom, ker je bila nezakonska in na kaj boljšega ni mogla računati; precej priletan ženin pa je bil do nje zelo ustrežljiv.¹⁵⁵

Zelo jezni (najbrž pa nekoč tudi najbolj zaljubljeni) tožniki, ki od bivšega ljubimca niso mogli več pričakovati vročih čustev, niso skrivali, da jim gre le še za maščevanje. Večina maščevalk se ni poslužila fizičnega nasilja, marveč so ubrale pravno pot.¹⁵⁶ To je leta 1678 doletelo Jurija Gosarja, kmeta iz Zapuž pri Ljubljani, ki mu je bivše dekle, Kranjčanka Helena Kramar, izstavilo račun za dolgoletno spolno zabavo. Ta je vnaprej zapravila zahtevano odškodnino za proces in odvetnike. Do procesa je prišlo, ko se je Jurij januarja 1678 hotel poročiti z Marino Stare.¹⁵⁷ Jurij je na prvi sodni obravnavi februarja istega leta izjavil, da je pred štirimi ali petimi leti Heleni res obljubil poroko, a le če bi ona prej kupila kmetijo; drugače bi spet imel proste roke. Sodnike je rotil, »naj mu spravijo Heleno z vratu« in mu dovolijo poroko z Marino. Helena je zanikala pogojevanje s kmetijo ter izpostavila izvršeno konzumacijo in dejstvo, da je zaradi Jurijeve obljube zavrnila več drugih snubcev. S tem se je postavila v vlogo žrtve. Edino sprejemljivo je, da konzistorij prizna prednost njeni zaroki in Jurija prisili, naj ji formalno obljubi poroko. Sodišče je sledilo njeni argumentaciji, vendar je verjelo tudi Juriju; temu je naložilo, naj se obveže za poroko, njej pa, naj dotlej že kupi tisto obljubljeno kmetijo. Po besedah protokolista sta bila z razsodbo zadovoljna oba. Preteklost in prihodnost pa sta bili bolj zapleteni.

V naslednjih mesecih so se odnosi zaostri. Jurij je zato generalnemu vikarju Francu Jožefu Garzarollu in škofu Rabatti razložil ozadje zgodbe. S Heleno se je sprl zaradi polovične hube, ki je bila last škofijskega gospostva in jo je sam plačal s 340 gld. Tedaj se je že hotel poročiti z Marino. Heleno sta podprla Jurijev duhovni predstojnik, smledniški župnik Mihael Terčelj, nato pa še generalni vikar, ki je bil obenem kranjski župnik. Po Jurijevem mnenju je njegov odvetnik že na prvi obravnavi napačno enačil (pravno bolj zavezujočo) »pogojno obljubo« s *simpliciter* obljubo, s katero pa Heleni niti v pravnem smislu ni obljubil zakona. Še po konzistorialni sodbi ga je Helena še najprej

153 Gre za delo »Starec in dekle« iz let 1530–1540 v dunajskem Kunsthistorisches Museum (inv. sign. AT KHM GG895). Prim. POKORNY 1999, 78–83; BASTL 2000, 369–371; SCHNELL 2002, 210–225; RAUCH 2013, 71–72.

154 NŠAL, Škof. prot. 7/1, pp. 1–3, 19.

155 NŠAL, Škof. prot. 25, p. 298.

156 Nekateri so se lotili tudi nasilnejših dejanj: neka zapuščena ženska iz gospostva Brežice je leta 1784 hotela zastrupiti bivšega ljubimca, ker je ni več maral (AS, Gr. Brežice, fasc. K 2, Spisi I/6/12, kazenske zadeve 1775–1780).

157 NŠAL, Škof. prot. 7, pp. 138–139, 142–143; Škof. prot. 7/1, pp. 272–274, 292–295, 300; Škof. prot. 7/2, pp. 11–12, 21–23, 74–76, 102; Škof. prot. 8, p. 116.

silila k smledniškemu župniku, nato pa na patrimonialnem sodišču in pri župniku zahtevala 80 gld odškodnine. Jurij je pravilno sklepal, da župnik glede vprašanja dolgov nima nobenih pristojnosti, saj ni njegov zemljiški gospod. Je pa Helena le dosegla zaslišanje na škofijskem uradu, kjer je izjavila, da Jurij noče priti ter zahtevala od škofijskega oskrbnika, naj prisili Jurija v plačilo dolga. Čeprav je Jurij menil, da oskrbnik nima česa razsojati v zakonskih sporih, je prišel na zaslišanje, ni pa bilo tam Helene, ki jo je zadela kontumačna sodba. Jurij je odtlej pričakoval le še mir »in to raje preje kot kasneje, saj je že sit zlobne ženske«.

Generalni vikar je v pozni jeseni 1678 razpisal nov sodni narok. Nanj je Helena nameravala priti z odvetnikom dr. Joštom Friderikom pl. Hofferjem, a se tudi temu ni zdelo vredno ukvarjati z besnečo žensko, zato je primer odstopil dr. Francu Jakobu pl. Erbergu. Da je Heleno tedaj res vodilo le še maščevanje, je izpričala s širokogrudno razširitvijo obdobja njune spolne zveze na celih devet let. Ker po njenem tudi Sanchez pravi, da v takem primeru moški ne more uteči poroki,¹⁵⁸ tudi sama zahteva poroko. Jurij je oboje zanikal, a je konzistorij le zaradi prava spet moral slediti Heleni. V sodbi z dne 9. II. 1678 je priznal prvenstvo prve zaroke. Ko je še isti dan za neugodno sodbo izvedela Jurijeva nova zaročenka Marina, je tudi ona hotela nekaj zase – vsaj odškodnino in formalno odvezo od zaroke: strtega Jurija je čez tri dni tožila zaradi neizpolnjene poročne obljube in osramočenosti. Še pred iztekom roka je zaradi izgube Marinine ljubezni Jurij poskušal še zadnjič prepričati generalnega vikarja, naj ga osvobodi Helenine prisile, saj »zveze z njo ne želi skleniti«. Vikar je razumel Jurijevo stisko in ga je skupaj s Heleno poklical k sebi, da se pogovorijo o morebitni odvezi. Še preden je prišlo do pogovora, je Jurij priznal, da njegove edine ljubezni Marine nanj ne veže nič več; če pa se bo nekoč le uspel rešiti Kramarice, se bo z veseljem poročil z njo.

V 18. stoletju pa niti nosečnost zaročenk in nezakonski otroci nekaterih fantov niso ustavili, da se ne bi raje dogovorili z drugimi deklety. Uršula Ipavec je leta 1775 od gorenjskega arhidiakona Ferdinanda barona Apfaltrerja zahtevala, naj prisili Andreja Vomana iz Most pri Komendi, da jo poroči. Z njo se je zaročil že pred šestimi leti, ji naredil otroka, zdaj pa jo je odslovil, ker se hoče poročiti z njeno drugo sorodnico, ki pa je tudi že noseča. Arhidiakon je lahko le upal, da se bo Andrej poročil z Uršulo ali pa se vsaj prišel branit na njegov konzistorij.¹⁵⁹

Lokalni duhovniki so imeli včasih na voljo tudi močnejša orožja za preprečitev nepravilnih porok, ki jih župljanom seveda niso razkazovali vnaprej. Včasih je bilo dovolj namigniti škofu, naj zavrne prosilca za poročno dovoljenje. V tem duhu je leta 1598 cerkniški župnik Anton Štefanič pisal patriarhovemu generalnemu vikarju Giovanniju Batisti glede zavrnitve prošnje za drugo poroko trem prosilcem, ki so jim pobegnile žene. Zakaj? Ker niso moralno primerni, so neobhajani, nebirmeni, sploh slaboverni (morda je cilj na simpatiziranje s protestantizmom). Pravoverni župnik pa take prošnje ni mogel zavrniti sam, zato je prosil za nasvet generalnega vikarja.¹⁶⁰ V skrajnih primerih laiške samovolje so duhovniki uspeli sami preprečiti poroko ljubezenskim triadam. Junija 1678 je preddvorski vikar Boštjan Bizancij zaradi kršitve poravnave dveh svojih župljanov škofiji prijavil Jakoba Hrusta, vikarja pri ljubljanskem sv. Petru. Pred mesecem in pol sta se zaročila Preddvorčan Matija Lozinger in vaščanka iz Britofa Uršula Župič. Tedaj je protestirala Špela Buton, češ da ji je Matija že prej obljubil poroko in z njo tudi že spal. Še več, Špela je bila noseča. Ker je imela prednost prva zaroka, sta se

158 Cf. SANCHEZ 1669, lib. I. disp. 10 n. 3 ter disp. 44 n. 3 in 6.

159 AS, Gr. Dol, fasc. 180, dopis z dne 13. 2. 1775.

160 ACAU, A parte imperii, fasc. 709/6, pp. 168–169. O Štefaniču, ki je bil duhovnik zagrebške škofije in je imel s svojimi župljani sploh hude težave gl. MLINARIČ 2001, 457 sl.

Matija in Špela čez dober mesec poravnala pred Bizancijem.¹⁶¹ Špela pa s tem še ni bila zadovoljna in vikar jo je napotil na škofijski urad. Matija je medtem odšel k vikarju Hrustu, se naselil v Ljubljani, se tam dal oklicati ter se čez nekaj dni poročil z Uršulo. To je bila po Bizancijevem mnenju, in v tem se ni motil, večkratna kršitev pravil – po tridentinski normi mora biti poroka v domači (nevestini) župniji,¹⁶² Hrust pa se poprej ni pozanimal o Matijevem svobodnem statusu. Generalni vikar Garzaroll je zato naročil Bizanciju, naj mladoporočencema prepreči skupno življenje, saj sta prešuštnika, ne pa zakonca. V Kranju je Matija zanikal obljubo Špeli, a potrdil očetovstvo njenemu še nerojenemu otroku. Generalnega vikarja je prosil za odvezo za greh, ni pa se bil pripravljen poročiti s Špelo. Ta se je morala zadovoljiti z 12 gld odškodnine za izgubljeno devištvo.¹⁶³

Porast samostojnosti mladine, njihova delna ekonomska in pravna osamosvojitve, liberalizacija ljubezenskih mentalitet in možnosti izsiljenja porok ali kaznovanja prelomljenih obljub z izrabo semantičnih nesporazumov so od začetka 17. stoletja do pociviljenja zakonske zveze leta 1783 izjemno obremenjevali vsa cerkvena sodišča; ne toliko zaradi njihovega števila kot zaradi časa, ki ga je bilo treba v škofijski pisarni in na sodišču posvetiti vsakemu primeru. Poskus številčnega ovrednotenja sodno uveljavljanih in razveljavljanih (pred)poročnih dejanj (dispenz, zarok, poveljavitev) v 17. in 18. stoletju je zaradi nepopolnih uradnih statistik težko, morda celo zavajajoče opravilo. Ugotovljene številke v relativnem in absolutnem številu dopuščajo le iskanje trendov. Po sumarnem in nepopolnem *Status animarum* za ljubljansko škofijo je med 31. 3. 1720 in 13. 4. 1721 (tj. med dvema velikima nočema) v župnijah in vikariatih (za katere so župniki sploh poslali podatke) živelo ok. 104.000 prebivalcev¹⁶⁴ (bolj verjetno malo manj kot 140.000),¹⁶⁵

161 Enako se je leta 1680 zgodilo Andreju Drenovcu iz Podbrezjij, ki je po besedah tamkajšnjega vikarja z obljubo poroke najprej zapeljal siroto Heleno Rozman iz Dupelj, ji naredil otroka, nato pa je poroko obljubil sovaščanki Marini. Generalni vikar je Andreju prepovedal poroko z Marino, ker kasnejši dogovori ne morejo izničiti starejših (NŠAL, Škof. prot. 9, pp. 24–25).

162 COUNCIL OF TRENT, Session XXIV, Decree on the Reformation of Marriage, c. 1 (str. 198).

163 NŠAL, Škof. prot. 7/1, pp. 34–36, 108–109.

164 Številka izhaja iz seštevka poročil, ki so jih župniki leta 1721 poslali škofiji (NŠAL, KAL, fasc. 163, št. 4c in 4d).

165 Še leta 1616 je škof Hren v »Relatio de statu ecclesiae« navedel le 60.608 duš, škof Scarlich pa leta 1634 bolj verjetnih 145.000. Leta 1667 je škof Rabatta poročal o 117.481, leta 1675 že o 148.953 ljudeh (DOLINAR 2011, 67, 114, 170–176, 189), škof Leslie pa leta 1723 o skupaj 145.451 župljanih (DOLINAR 2012, 56). Da so to realnejše številke, pričajo tudi podatki iz sumarnega poročila škofa Schrattenbacha za leto 1730 (»Relatio status animarum totius diocesis Labacensis«), češ da je v njegovih 37 župnijah na Kranjskem, 28 na Štajerskem in 9 na Koroškem oziroma njihovih 426 podružnicah živelo 115.126 obhajancev (mladine in odraslih) in 31.286 neobhajancev (otrok); skupaj ok. 146.400 prebivalcev (NŠAL, Škof. prot. 34, p. 113). Ker protestantov, pravoslavcev, judov in drugih nekatolikov med njimi res ni bilo veliko, je to precej točna številka prebivalcev. Skoraj enako številko (145.451) kažejo podatki za leto 1752 (DOLINAR 1990, 188); od tega je imela ljubljanska škofija na slovenskem Štajerskem 45.000, goriška nadškofija pa 115.000 duš. Tudi uradni cerkveni popis iz leta 1754 za celotno škofijo navaja ok. 140.000 ljudi (VALENCIČ 1962, 48); skoraj enako številko je za leto 1764 navedel škof Leopold Jožef Petazzi v »Relatio ad limina«. Popisnice za leta 1757 in 1760 sicer spet dajejo nižje številke (106.800 oziroma 112.764), vendar v prvem primeru manjkajo podatki za več dolenjskih in gorenjskih župnij, v drugem pa za nekaj koroških in kranjskih (NŠAL, KAL, fasc. 148, št. 1, 2 in fasc. 147, št. 13 b, c). Leta 1778 je imela škofija že 151.500 oseb (VALENCIČ 1962, 50), po podatkih škofa Herbersteina celo 170.270, kar pa je napačno (NŠAL, Škof. prot. 40, p. 287). Za primerjavo: po prvem celovitem popisu iz leta 1754 je tedaj na Kranjskem (z Goriško in Gradiško) živelo 446.901 oseba, na Koroškem 271.924 in na Štajerskem 696.606 oseb (PIPP 1934, 200).

V celoti je na Kranjskem (skupaj z avstrijsko Istro in Devinom) leta 1754 živelo ok. 344.000 ljudi (VALENCIČ 2004, 186; ZWITTER 1936, 21 sl.), po podatkih štetja iz leta 1778 pa kar 395.000 (VALENCIČ 1996, 60). Podatek iz popisa za »dolžniški davek« iz leta 1763, po katerem je bilo na Kranjskem tedaj 249.775 prebivalcev, ni uporaben (HOCHEDLINGER – TANTNER 2005, XXXIV). Leta 1787 je po škofovih podatkih preoblikovana ljubljanska škofija (obsegala je le celotno ozemlje Kranjske) štela 312.534 prebivalcev, kar dve tretjini od teh pa jih je živelo na nekdanjih oglejsko-goriških župnijah (NŠAL, Škof. prot. 44, p. 277).

porok pa je bilo ok. 1.100 na leto.¹⁶⁶ Generalni vikar oziroma konzistorij sta v tem času obravnavala le 10 sporov glede prelomljenih poročnih obljub ali 0,9 % od vseh porok.¹⁶⁷ Tudi leta 1760 je bil odstotek nizek: od 957 sklenjenih porok sta bila zapisana le dva zaročna primera (0,2 %). Da tako nizki odstotki niso naključje, pričajo tudi nizke številke uradnih zahtevkov za ločitev od mize in postelje: leta 1715 in 1716 sta bila na dnevnem redu le dva procesa, leta 1717 štirje, leta 1718 in 1721 ni bilo nobenega in leta 1773 en sam; v več kot stoletju je šlo v povprečju za ok. tri do štiri ločitvene zahtevke na leto. Podobno moralno trdnost kažejo tudi vizitacijska poročila.¹⁶⁸

Iz zgornjih podatkov se nam je razkril zanimiv aksiom zakonske zveze v zenitu »starega režima«: sodno procesiranih zaročnih in zakonskih sporov tudi na Slovenskem do konca 18. stoletja ni bilo toliko, da bi resno ogrozili institut poroke, nerazvezljivost zakonske zveze ter javno moralo in moralno podstat družbe. Redko procesiranje prelomljenih zaročnih/poročnih obljub (in ločitvenih zahtevkov) ugotavljajo raziskovalci raznih evropskih regij, ne glede na veroizpoved.¹⁶⁹ Z nekaterimi težavami (glede materialnosti zarok in zakonov) so se ukvarjala tudi posvetna sodišča. Še več sprtih parov je pomirila neformalna mediacija sorodnikov, prijateljev in duhovščine. Delež izjalovljenih ljubzenskih razmerij (tudi sporov zakoncev, ki so jih držale skupaj le še moralne sponse in materialna prisila) se z upoštevanjem vseh teh načinov poveča. Še pomembneje pa je, da se s tem posredno kaže tudi pomen ljubzenskih čustev na ravnanja in pričakovanja parov. Navsezadnje je med izogibanjem škofijskemu sodišču razočarancu nekaj časa ostala vsaj iluzija, da še ni konec upanja na poroko. In dokler ni dokončne in uradne zavrnitve, privid o prejšnji sreči in upanje, da si bo nekdanja ljubezen le premislila, ne ugasne.

Država je odločno posegla v zaročne bitke s patentom s 30. 8. 1782, ki je v avstrijskih in čeških deželah odvzel zaroki pomen, češ da je »weder für den Staat, noch für den Privaten nützlich, sondern vielmehr für beyde, in Rücksicht auf die gezwungenen Eben, schädlich«. Predhodni poročni dogovori sicer niso bili prepovedani, niso pa imeli več obligacijske moči. Zaroke so se dokončno umaknile civilnim poročnim pogodbam, ki pa jih je bilo mogoče enostavno razdreti pri posvetnih oblasteh. Ljudje so na

---

Primerjava po nekaterih posameznih župnijah za leti 1720 in 1754 kaže, da so leta 1720 župniki pomanjkljivo popisali svoje ovčice (najbrž so izpustili otroke), saj kar 40-odstotnega odstopanja v treh desetletjih ne moremo razložiti z naravnim prirastkom: npr. za Zgornje Gorje (1720: 785 – 1754: 1.026), Smednik (1.496 – 2.472), Šentjerneji (3.870 – 5.654), Šmartin pri Kranju (2.635 – 3.511), Bled (1.750 – 1.869) itd. Nekatere župnije pa so bile vendarle ustrezno preštete (npr. Podbrezje, Bohinj, Sv. Peter pri Ljubljani, Dob, Kropa, Svibno itd.), druge pa izkazujejo celo precej manj prebivalcev kot leta 1754 (npr. Radovljica) (za stanje po posameznih župnijah ljubljanske škofije leta 1754 gl. VALENCIČ 1962, 46–48). Še večji odkloni so, če primerjamo število duš s podatki iz 17. stoletja, ko je npr. leta 1616 baje živelo v župniji Zgornje Gorje le 150 oseb, v Smedniku 300, Šentjerneju 1.500, Šmartinu 2.000, na Bledu 600 ljudi; leta 1667 pa po besedah škofa Rabatte v omenjenih župnijah že 1.100, 1.334, 4.901, 3.307 in 3.154 (DOLINAR 2011, 61–63, 170–174).

166 Natančni seštevek porok da število 1.051, vendar za (manjše) župnije Kropa, Svibno, Ljubno, Sv. Peter pod Kunšperkom in Škale ni podatkov. Zanimivo je, da v tistem času baje ni bilo niti ene poroke v župnijah in vikariatih Zasip, Lipa in Šmartno pod Šmarno goro.

167 NŠAL, Škof. prot. 30, 31 in Konz. prot. 1. Morda pa še manj, če upoštevamo nepopolne podatke o številu prebivalcev po župnijah glede na pravilneje preštete poroke v poročnih matičnih knjigah.

168 NŠAL, KAL, fasc. 147, št. 13b, c.

169 JOHANSEN 2005, passim. V neposredni sosesčini, na območju škofije Poreč, je bilo v letih 1599–1649 le 45 primerov sodnega obravnavanja raznovrstnih zakonskih sporov (zarok, ločitev, izničenje zakona ipd.) K temu pa je treba prišteti še 73 registriranih ugrabitev deklet zaradi poroke, ki pa so bile v tistem času le istrska posebnost (MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 143–144, 182).

cerkveno jurisdikcijo in stoletja dolge zaročne pravde zlagoma pozabili.¹⁷⁰ Že Anton Tomaž Linhart v komedijskem *Matičku* iz leta 1789 ob ljubezenskih in zaročnih kolobocijah svojih dramskih junakov sploh ni omenil cerkvenih oblasti, ki bi jih sedem let prej teoretično še lahko prisilile v neljubo poroko.¹⁷¹ Tako pa so se morali kar sami dogovoriti o svoji prihodnosti.

GOSPODARJI GOSPODARJEV OBLJUB

Ko je Sergij Vilfan nekoč problematiziral predstave o patrimonialnem nadzoru kmečkih porok z retoričnim vprašanjem, »ali zemljiški gospod res ni imel pametnejšega dela kot tuhtati o tem, kako bo podložnikom nagajal pri izbiri zakonskega tovariša«, je bil duhovit.¹⁷² Profesor pa je ob tem zanemaril nekaj pragmatičnih in teoretskih postulatov fevdalne družbe. Vsakega zemljiškega gospoda in vladarja vsaj od mezopotamskih držav naprej so poroke in npravstveno življenje podložnikov morale zanimati. Zakonska zveza je varovala družino (otroke), ta pa je bila gospodarska in družbena celica. Zakonska zveza je poleg vseh družbenih in verskomoralnih lastnostih pomenila najustreznejšo obrambo pred razkrojem tistega premoženja (po starem: proizvodnih sredstev), ki je pogojevalo razraščanje socialnih mrež in političnih skupnosti. Bila je tudi torišče dednih pravil. Zato je bil tudi v vsakdanjiku srednjeveškega fevdalizma vsak lastnik zemlje, zlasti tisti s sodnimi pristojnostmi, hočeš nočeš priča in miritelj posestnih in osebnih sporov podložnikov, saj so ga kot lastnika kmečkih gospodarskih obratov in zemljiške rente neposredno zadevale posledice njihovih porok. Vse to je v zgodnjem novem veku začelo zelo zanimati tudi absolutistične vladarje in pravo, čeprav je klasična podložniška nesvoboda v precejšnji meri presahnila že dotlej.

Na poročno svobodo oziroma neprisilo zemljiških gospodov na slovenskem ozemlju že v poznem srednjem veku je opozoril Vlado Valenčič.¹⁷³ Zemljiški gospodje so bili do okoli 14. stoletja še nenaklonjeni zakonskim zvezam podložnikov s podložniki drugih gospodstev, ki so še dolgo povzročale statusno in dedovanjsko zmešnjavo.¹⁷⁴ Še posebej, če upoštevamo patriarhalno in patrilinearno strukturo srednjeevropske družine, ki je temeljila na enem samem dediču – nasledniku na kmetiji.¹⁷⁵ Tradicionalna skrb staršev glede nasledstva na kmetiji (ali gospostvu pri plemstvu, obrti pri meščanstvu) z omejevanjem porok vsem svojim potomcem (da poročni izdatki ne bi okrnili družinskega premoženja) je bila pomembna tudi za trdnost zemljiških gospostev, za njihovo poseljenost in donosnost. Na pomisleke zemljiškega gospoda ob porokah podložnikov sta najbolj vplivala gospodarska sposobnost mladoporočencev in njihovih staršev po odhodu otrok z doma. Na lokalni ravni pa je bilo treba tudi nadzorovati in sankcionirati vse moralne odklone, ki so ogrožali disciplino v soseskah. Zakonsko-zaročnih pravd se patrimonialni gospodje načelno niso branili niti zaradi sodnih glob

170 AS, Dež. glav., šk. 249, št. 6, patent z dne 30. VIII. 1783; AS, Norm., šk. 5, patent o zakonski zvezi z dne 16. I. 1783. Gl. še CVIRN 2005, 6–9.

171 *Matičku*, ki ga Smrekarica toži zaradi posojenega denarja in zato zahteva poroko, po Linhartovi dikciji v najslabšem primeru grozi le odškodninska tožba na patrimonialnem sodišču.

172 VILFAN 1996, 420–423.

173 VALENČIČ 1968, 228 sl.

174 Ko je npr. leta 1664 Marina Petrič pustila zaročenca Gregorja Sitarja, se je izgovarjala, da ji noče slediti na njeno kmetijo. V pritožbi ljubljanskemu generalnemu vikarju je Gregor izjavil ravno nasprotno: ob zaroki sta se dogovorila, da pride Marina k njemu, zdaj pa noče. Tu ni šlo le za nesporazum glede primernosti skupnega bivališča. Očitno sta sodila pod različni gospostvi, Marinino pa ni hotelo izgubiti podložnice (NŠAL, KAL, fasc. 86, št. 32).

175 TODD 2005, 52–53.

in taks.¹⁷⁶ Zapuščenim bivšim zaročencem sta kanonsko in posvetno pravo skupaj omogočala, da formalno prisilijo verolomneže in zapeljivce v zaroko in poroko, ali pa jih je obsodilo vsaj na plačilo odškodnine. Navsezadnje so posvetna prava v vseh evropskih državah regulirala ljubezenske spore vsaj v materialnih zadevah – z alternativnimi poravnavi, odškodninami za izgubljeno čast in preživninami za nezakonske otroke.¹⁷⁷ Nekatera pa so šla še dlje: »Švabsko zrcalo« je nalagalo posvetnim oblastem kaznovanje nezvestih zaročencev.¹⁷⁸

Zanimanje podalpskih gospodov za poroke podložnikov je okrepilo še nekaj bolj praktičnega. Po letu 1500 so zemljiški in mestni gospodje (neuspešno) hoteli ustaviti pretok podložnikov v druga gospostva in mesta ter preprečiti odliv prebivalstva, sposobnega za delo. Ena od posledic je bila svobodnejše poročanje, vendar ne povsod. Na Štajerskem so celo urbarialno-sodna določila še vedno vsebovala ostrejša poročne omejitve.¹⁷⁹ Na Kranjskem in Koroškem pa so si podložniki že zagotovili precejšnjo svobodo. Leta 1542 so kranjski deželni stanovi opozorili na prelahkotno poročanje kmečkega prebivalstva in predlagali, naj preštevilne sinove kmetje najprej ponudijo za delavce svojim zemljiškim gospodom in le, če jih ne potrebuje, gredo lahko službovat drugam. Brez vednosti gosposke se kmečki sinovi ne bi več smeli poročati, a jih brez tehtnih razlogov tudi ne bi smeli ovirati. Ti predlogi se niso uresničili in ženitna svoboda ni našla odmeva v policijskih redih.¹⁸⁰

Posredni nadzor je kljub načelni osebnosti težil tudi meščane, zlasti cehovsko organizirane mojstre in pomočnike. Podobno kot kmetovanje je obrtništvo zahtevalo oblikovanje družinsko-gospodarske skupnosti delavcev pod okriljem mojstra in njegove žene. Mojstrski naslov pa je bil povezan z meščansko pravico, zato je bilo v omejenem tržnem gospodarstvu v prid mestnim oblastem logično omejevanje števila obrtnikov in posledično tudi reguliranje porok. Osnutek nižjeavstrijskega policijskega reda iz leta 1524/25 in nižjeavstrijski policijski red iz leta 1552 sta obrtnim pomočnikom, ki so hoteli dobiti samostojno obrt, dovoljevala poroke s hčerkami ali vdovami mojstrov.¹⁸¹ Ker po določilih cehovskih statutih in načelih »častivrednega porekla« niso bile zaželeni poroke z nezakonskimi osebami ali osebami nižjega stanu (take prepovedi je odpravil šele »Generalni obrtni red« iz leta 1732),¹⁸² pri pridobivanju mojstrskega dovoljenja pa so bili privilegirani pomočniki, ki so se poročili z vdovami mojstrov (vdove so ohranile mojstrsko licenco, dokler se niso poročile z nekom zunaj ceha) ali njihovi zeti, je poročna svoboda med pomočniki ostala omejena s pričakovanji cehov in družin.

176 Takse so bile razmeroma visoke. Polhograjsko gospostvo je samo za protokoliranje podložniških poročnih pogodb v 18. stoletju zaračunavalo od 1 gld in pol do 4 gld (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 90–94, passim).

177 ELLRICHSHAUSEN 1988, 25; MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 69–70.

178 Kazen za prevaro zaročenca je bila izgon (MGH Fontes iuris N. S., IV/1, Landrecht c. 201).

179 Npr. za gospostvo Neuberg na Štajerskem iz 16. stoletja, kjer so lastniki, baroni Herbersteini, zahtevali, da nihče ne sme dati hčerke v zamož brez dovoljenja zemljiškega gospoda; v nasprotnem dekle izgubi pravico do dediščine. Zemljiško gospostvo samostana St. Lambrecht na Gornjem Štajerskem pa je z globo kaznovalo vsakogar, ki se je poročil brez gosposčinskega dovoljenja (BISCHOFF – SCHÖNBACH 1881, 131, 224).

180 ŽONTAR 1952–1953, 568; ŽONTAR 1956–1957, 80–81; VALENČIČ 1968, 231–232.

181 ŽONTAR 1956–1957, 44; ORDNUNG VNND REFORMATION GÜTER POLICEY, Niderösterreichischen Landen 1552, str. 38. Prim. ELLRICHSHAUSEN 1988, 46; SIEDER 1998, 105.

182 Obj. v: GZM 18, čl. II (str. 249).

Ker so se celo mojstri poročali šele po 25. letu starosti,¹⁸³ tudi mojstrovo oviranje pomočnikove ali vajenčeve poroke zaradi svojih in korporativnih interesov ni bilo redko.¹⁸⁴

Omenjeni policijski red iz leta 1524/25 je skušal urediti tudi poroke marginalcev (beračev).¹⁸⁵ Ob hitrejšem razpadanju kmečkih družin se je od 15. stoletja povečevalo število oseb, ki niso imele nobenih možnosti za osnovanje lastnih ekonomij in so bile prepuščene trgu slabo plačanih občasnih zaposlitev ali klatenju po svetu. Še sredi 18. stoletja so več kot 40 % prebivalstva Kranjske sestavljali kajžarji in gostači, med katerimi je bilo največ samskih oseb. Na Štajerskem je bilo tedaj 42 % neporočenih žensk in moških v starosti med 20. in 40. letom, med poselskim prebivalstvom (služinčad, rudarji ipd.) pa je bil delež še večji.¹⁸⁶ Slabo materialno stanje seveda niti revežem ni preprečevalo ljubezenskega življenja in poroke. Konkubinat je bil sicer sprejemljiv nadomestek, vendar ni dajal pravne in ekonomske zaščite zapuščencu ali »vdovcu«. Zelo redko so prevarani in zapuščeni konkubinarji odhajali na sodišča, kjer so navajali, da so več let (tako dolgo, da se začetkov zveze niti niso več spomnili) živeli v konkubinatu, kjer so se jim je rodili otroci. Dolg konkubinat ni bil kazensko in moralno problematičen, če ga je le dopuščala okolica. Vsi pa so razumeli, da je boljši star, neljub, a priden mož kot osamljeno postaranje v revščini ali fluidnem konkubinatu. Opozorila že priletnega Tavčarjevega kramarja Anžona, ki je Presečnikovi dekli Lizi leta in leta prinašal hruške s Tolminskega v tihi želji, da bi se nekoč poročila z njim, da ji hrušk ne bo več nosil, če se v nekaj dneh ne bo dokončno odločila zanj, ne gre imeti le za pisateljevo duhovitost, marveč za večno življenjsko usodo revnih ljudi.¹⁸⁷ Berači in služabniki, celo preštevilni kmečki in kajžarski otroci so se po večini poročali v srednjih letih.¹⁸⁸

Porok revežev, služkinj in podobnih marginalcev ni bilo malo.¹⁸⁹ Še leta 1730 je cesar Karel VI.

183 SLOKAR 1972, 76; PAUSER 2003b, 101–102; SIEDER 1998, 99–101, 105–107. Gl. npr. deželnoknežje potrditve prenovljenih in dopolnjenih starih mariborskih cehovskih redov: čevljarjev iz leta 1631 (GZM 18, čl. 12, 13, 20, str. 6, 8) s potrditvijo iz leta 1757 (GZM 18, čl. 10, 18, str. 26, 28), lončarjev iz leta 1662 s sklicevanjem na rede iz let 1602 in 1651 (GZM 18, čl. 10, str. 53), mlinarjev iz leta 1757 (GZM 18, čl. 8, 13, str. 91–92), podkovskih kovačev iz leta 1716 s sklicevanjem na rede iz let 1599 in 1661 (GZM 18, čl. 17–18, str. 162), sodarjev leta 1720 (GZM 18, čl. 32, str. 181), usnjarjev leta 1645 (GZM 18, čl. 10–11, str. 192–193), radgonskih sodarjev iz leta 1611 in 1744 s sklicevanjem na rede iz let 1603, 1714 in 1732 (ZAHN 1882, čl. 16, str. 70; GOMILSCHAK 1879, čl. 11, str. 61), krojačev iz leta 1728 (GOMILSCHAK 1879, čl. 23, str. 64), podkovskih kovačev iz leta 1720 (GOMILSCHAK 1879, čl. 16, str. 75) in pravila celjskih tkalcev iz leta 1729 (ŽIŽEK 2000, 98).

184 Leta 1680 je tako oviranje poroke omenil vajenec Jernej Verant iz Kranja: ko se je zaročil z majerico Marino, sta načrtovala poroko, takoj ko bo Jernej z mojstrovim dovoljenjem končal učno dobo. Mojstru pa Jernejeva socialna osamosvojitvev ni ustrezala in je vlekel učno dobo, s tem pa Marino, ki je njen gospodar grof Auersperg pri možnostvi ni oviral, posredno prisilil v prelom obljube in zaroko z nekim tkalcem (NŠAL, Škof. prot. 9, p. 188).

185 V členu 46 (ŽONTAR 1956–1957, 44).

186 SIMONITI 2000, 337. Delež poročenih je bil v notranjeavstrijskih deželah nižjih kot drugod v monarhiji: leta 1762 je bilo na Kranjskem kar 53,7 % prebivalstva samskega (najbrž je treba upoštevati, da je bilo med njimi veliko otrok in duhovščine), na Goriškem in v Gradiški jih je bilo 57,5 %, na Štajerskem 61,4 %, na Koroškem pa kar 70 %. Po popisu iz leta 1754 je bilo na 1.000 prebivalcev na Kranjskem poročenih 389 oseb (leta 1785: 374), na Koroškem 293 (leta 1785: 303) in Štajerskem 338 oseb (enako leta 1785) (PIPP 1934, 201, 306).

187 Ivan Tavčar, Izbrano delo III, 211.

188 Denimo prek 40 let star in reven Blejec Primož Ulčar, ki se je leta 1724 hotel poročiti z daljno sorodnico Ano Ferjan (NŠAL, Škof. prot. 32, p. 53), ali tridesetletni Agnes Muska iz Vrhnike in Marina Rožič iz Gornjega Grada istega leta (NŠAL, Škof. prot. 32, pp. 192, 232), enako stara Uršula Berbuč leta 1727, petintridesetletne Agnes Repič leta 1728 (NŠAL, Škof. prot. 33, pp. 19–20, 211–212), osemintridesetletna Elizabeta Stare leta 1730 (NŠAL, Škof. prot. 34, p. 10), štiridesetletna Agnes Prebil iz župnije Dobrova leta 1737 (NŠAL, Škof. prot. 35, p. 128) itd.

189 V. Valenčič je opozoril na vpise v poročnih knjigah iz 17. stoletja, po katerih je mogoče soditi, da poroka na Kranjskem tedaj ni bila več kratena niti hlapcem in deklam (VALENČIČ 1968, 234). Drugače pa menita G. Ammerer (AMMERER 1994, 121 sl.) in P. Klammer (KLAMMER 2004, 27 in 93 sl.) na primeru dežele Salzburg, kjer je bil do konca 18. stoletja velik odstotek samskih med najnižjimi sloji baje posledica trših gospošćinskih poročnih omejitev.

opozarjal deželne organe na nedopusten porast beraških porok, ki jih podpira Cerkev.¹⁹⁰ Razlog podpore je bil logičen – s porokami se preprečuje družbena nemoralna. Glavna ovira za poroko pa je bilo pomanjkanje sredstev. V kmečkih okoljih je že manjša posest omogočala osnovanje gospodinjstva, ki ga je podpiralo tudi sorodstvo, v mestih pa za to ni bilo možnosti. Populacijska mobilnost revežev ni dopuščala oblikovanja tradicionalnih, večgeneracijskih sorodniških mrež, ki bi jim zagotovile ustrezno premoženje. Zato so že v 17. stoletju, še več pa jih je bilo v 18. stoletju, v večjih mestih osnovali zasebne fundacije za podporo revnih nevest, ki so jih upravljale mestne oblasti. Vse skupaj je precej spominjalo na kult svetega Miklavža, pri katerem se danes njegovi mladi in stari častilci niti ne zavedajo motiva škofove legendarne darežljivosti. Miklavževo obdarovanje treh revnih deklet s kepami zlata za doto je nekoč povsem ustrezalo krščanskemu nauku o zakonski zvezi, ki je dopuščal materializem v zakonski zvezi. V zahodni Evropi je od 14. stoletja dajal podobno podporo zaročencem lik mučenca svetega Valentina, od konca 16. stoletja pa dobrotljivi katoliški prenovitelj Karel Boromejski (le zakaj trgovci še njegovega lika ne umažejo s prazničnim potrošništvom?). Tako je v Ljubljani v 18. stoletju, ko je bila zakonska skupnost še vedno najbolj sprejemljiva za Cerkev, za državne oblasti pa demografski pogoj za ekonomski in politični napredek države, mestna oblast iz obresti od kapitala teh zasebnih ustanov podeljevala revnim prosilkam enkratne »štipendije« (20–60 gld) za njihove dote.¹⁹¹

Kljub sklepu tridentinskega koncila, ki je posvetnim oblastem z grožnjo izobčenja prepovedal vmešavanje v poročno svobodo podanikov (čeprav je formalno govoril le o porokah mladih dedičev in bogatašev),¹⁹² je (ohlapien) nadzor nad podložniškimi porokami ostal v rokah patrimonialnih gospodov še v 18. stoletju. Cerkvene oblasti so se upravičeno bale kolizije posvetnega in kanonskega prava, ki bi jo povzročilo posredovanje (pogosto neukih) posvetnih sodnikov v zakonsko zvezo. Gospodje zato niso posegali v podložniške zaroke »*motu proprio*«, niso se ukvarjali s pravnim značajem poročnih obljub in se vtikali in vsako zaroko in poroko. Kljub policijskim in patrimonialnim kompetencam je večina ljubezenskih in zaročnih eskapad pri posvetnih oblasteh praviloma naletela na zadržan odziv.¹⁹³ V korist gosposčinskega gospodarstva pa so gospodje izvajali posredni pritisk na podložnike, da so kmetijam zagotovili obdelanost in donosnost – po možnosti prav s porokami med svojimi podložniki. Na cerkvenih sodiščih so verolomneži take namige izkoristili, tako da so za razlog odstopa od zaroke omenili grožnjo patrimonialnega veta,¹⁹⁴ čeprav so bile v ozadju drugačne zadrege. Gosposčinski pritisk so doživljale predvsem kmečke edinke in vdove, ki same niso mogle upravljati s kmetijami. Za

190 V poslanici z dne 12. 9. 1730 (AS, Vic., šk. 172).

191 Konec 18. stoletja so bile tam: 1. Ustanova za neveste, ki jo je leta 1736 ustanovilo mesto po volilu duhovnika dr. Nikolaja Janeza Kraškoviča v višini 2.000 gld s 4-odstotnimi obrestmi; po 60 gld sta vsako drugo leto dobila reven kmet iz župnije Sv. Peter za poplačilo dolgov oziroma revna obrtniška ali dninarska hčerka za doto. Kasneje so štipeidijo prejemale le dekle (ZAL, Reg. I, fasc. 28, snopič 72; fasc. 41, snopič 110; fasc. 94, snopič 46). 2. Ustanova za neveste župana Jurija Tolmajnerja iz leta 1693 za meščanska dekleta s 600 gld kapitala, 5-odstotnimi obrestmi in letno štipeidijo 30 gld (ZAL, Reg. I, fasc. 49, snopič 150). 3. Ustanova Mihaela Tallerja iz leta 1635 s kapitalom 500 gld (letna štipeidija ok. 25 gld) za meščanske neveste (ZAL, Reg. I, fasc. 57, snopič 217; fasc. 142, snopič 168). 4. Ustanova Uršule Kager iz leta 1780 za meščanska dekleta s kapitalom 400 gld in letno štipeidijo ok. 20 gld (ZAL, Reg. I, fasc. 57, snopič 214). 5. Ustanova Janža Jošta Veberiša za revne meščanske hčere iz leta 1634 z letno štipeidijo 36 gld. 6. Ustanova Ane Katarine Barmuš iz leta 1728 za revna dekleta z letno štipeidijo 60 gld. 7. Ustanova dr. Janeza Jakoba Schillinga iz leta 1756 za revne meščanske neveste z letno štipeidijo 40 gld (zadnje tri ustanove so omenjene v zapisniku iz leta 1793 v: ZAL, Reg. I, fasc. 94, snopič 46).

192 COUNCIL OF TRENT, Session XXIV, Decree on the Reformation of Marriage, c. 9 (str. 203–204).

193 KLAMMER 2002, 219 sl.

194 Na primer v izjavah Matevža Fistra leta 1712 in nekega Gregorja iz Pliberka leta 1722 (NŠAL, Škof. prot. 26, pp. 279–280; Škof. prot. 31, pp. 341–342).

njihovimi dediščinami pa so se ozirali mnogi. V prošnji za spregled poročnega zadržka sorodstva je Agnes Malc iz župnije Ig leta 1710 povedala, da so v njeni vasi vsi podložniki istega gospostva, zunaj gospostva pa ne sme vzeti moža.¹⁹⁵ Pred podobno oviro sta se leta 1696 znašli tudi vdovi Margareta Ribar iz motniške župnije, ki je neporočene gospostvo ni toleriralo na kmetiji in jo sililo v poroko, pa čeprav z moževim sorodnikom, ter Marija Dervodelo iz Črne, ki ji je zemljiški gospod odrekal kmetijo, češ da tam lahko gospodari le možki.¹⁹⁶ Neki Gregor iz Pliberka pa je leta 1722 opravičeval prošnjo za spregled zaradi poroke z vdovo Lucijo s tem, da je edina v okviru lavdemijskih omejitev (osebni odkup iz njenega prejšnjega gospostva).¹⁹⁷ Tovrstne, pravno sicer nesporne davčne obremenitve so bile razmeroma visoke: leta 1724 je Jurij Purger iz župnije Smlednik nevestinemu gospostvu plačal za odkup kar 100 gld.¹⁹⁸

Zato lažje razumemo, zakaj so zemljiški gospodje oziroma imetniki patrimonialnih sodišč na prošnjo strank in mimo cerkvenih oblasti ne tako redko posredovali tudi v zaročnih sporih, čeprav tega sploh ne bi smeli. Leta 1727 je lavantinski generalni vikar strogo opomnil oskrbnika gospostva lavantinske stolnice, ker je pomiril Marijo Jošt, deklo pri nekem šentandraškem kmetu, in gosposčinskega hlapca Franca Schmida, ki ga je Marija zatožila generalnemu vikarju zaradi prelomljene poročne obljube in nosečnosti. Ker je bil oskrbnik uspešen, je generalni vikar sicer sprejel v vednost obvestilo o pomiritvi, oskrbnika pa opomnil, naj v prihodnje ne rešuje več takih zadev, ker ne spadajo v njegovo pristojnost.¹⁹⁹ K neposrednemu vmešavanju v zaročne zadeve so gospodarje napeljevali tudi osebni nagibi. Leta 1656 je upravitelj blejskega gospostva Marks Pečaher prisilil podložnika Jenčeta Petrova z Bleda izpolniti obljubo, da se bo poročil z Anico, hčerko Pečaherjeve mačehe. Jenče je po Pečaherjevem odhodu z Bleda vendarle uspel prepričati gosposčinskega sodnika, da ga je odvezal obljube v zameno za poplačilo Aničinih stroškov.²⁰⁰

Med kranjskimi zemljiškimi gospostvi je v 17. stoletju po globini obravnave zaročnih sporov izstopalo odvetniško sodišče stiškega samostana. To je namreč prevzelo nekatere matrimonialne naloge cerkvenega sodišča, ugotavljalo resničnost poročnih obljub in razsojalo o njihovih izpolnitvah, ker je bilo sodišče v rokah istega (cerkvenega) gospoda, ki je imel tudi stalno arhidiakonsko funkcijo. Takih primerov v Stični ni bilo malo: zgoraj in v nadaljevanju omenjeni primeri so fragmenti sodnega gradiva, kar pomeni, da je odvetniško sodišče skoraj vsako leto obravnavalo vsaj en zakonski spor. Leta 1631 je obravnavalo zahtevek višnjegorskega podložnika Anžeta Altmana do nekega Matevža. Ta je baje nekoč obljubil poroko Anžetovi hčeri, kasneje pa besedo vzel nazaj. Čeprav dekle ni utrpelo materialne škode, niti izgube časti, je sodišče vseeno odločilo kar o poroki: ker Matevž po očetu ni podedoval nikakršnega premoženja, poroka ni bila mogoča.²⁰¹ Sodišče pa je leta 1663 razsodilo, da

195 NŠAL, Škof. prot. 25, p. 412. Očitno je na Ižanskem v tistem času res vladal trši gosposčinski pritisk proti poročanju z ljudmi iz drugih gospostev, saj je tudi njena rojakinja vdova Marija Vrenik leta 1712 trdila, da se lahko poroči le z nekom iz istega gospostva, drugi ženini pa niso dovoljeni zaradi *pretium emancipationis* (NŠAL, Škof. prot. 26, pp. 279–280).

196 NŠAL, Škof. prot. 19, pp. 138, 181. Takih primerov je v prošnjah za spregled raznih zadržkov v škofijskih protokolih veliko. Omenimo še enega: istega leta je plačilo visoke prevzemnine finančno povsem izčrpalo tudi vdovo Marijo Plaznik iz okolice Črne, zato je videla edino rešitev v poroki s sorodnikom (NŠAL, Škof. prot. 19, pp. 72–73).

197 NŠAL, Škof. prot. 31, pp. 341–342. Istega leta je imel stroške z odkupom vdove Margarete Šimon tudi Jernej Seme iz župnije Dob (NŠAL, Škof. prot. 31, pp. 373–374).

198 NŠAL, Škof. prot. 32, p. 50.

199 NŠAM, Škof. prot. 6, zapis z dne 17. 7. 1727.

200 AS, Gr. Bled I, knj. 21, Protokol sodišča 1655–1662, zapis z dne 21. 1. 1657.

201 AS, Sam. Stična, fasc. 13, Protokol odvetništva 1630–1632, zapis z dne 23. 1. 1631.

mora Janž Groznik, ki je priznal, da je Eleni Purgstaller v pijanosti obljubil poroko (Elena se mu je zato vdala), izpolniti obljubo.²⁰² Istega leta je sodišče do pojasnitve primera zadržalo poroko med Matijo Pajkom in Marušo Koprivc, ker je nekdo izjavil, da je Matija že spal z Marušino teto in bi šlo za prepovedano sorodniško razmerje.²⁰³ V cerkveno pristojnost je sodišče poseglo tudi leta 1664, ko je obravnavalo tožbo Elene Poličer, ki jo je zapeljal Matjaž Potokar, ji napravil otroka in obljubil poroko. Potokar je zanikal obljubo, ne pa očetovstva, zato je izrazil pripravljenost, da se pogodi o preživnini. Sodišče se je strinjalo, je pa še naložilo Eleni, naj dokaže poročno obljubo, če želi sodbo še o tem vprašanju.²⁰⁴ Takih alternativnih sodnih odločb (poroka ali odškodnina dekletu ter preživnina za otroka) je bilo na posvetnih sodiščih veliko.²⁰⁵

V 17. in 18. stoletju se patrimonialna in mestna sodišča niso več hotela vpletati v zaročne spore, ki niso temeljili na pisnih pogodbah. Take zadeve so imele za nesoglasja v konkubinatskem razmerju, ki pravno ni imel teže. Dejstva in resnica brez uradnega zapisa nista bili jasni in tistim, ki se kljub prejetim zaročnim prstanom niso več hoteli poročiti, so pa zahtevali odškodnino za poročne izdatke ali preživnino za otroke, je za to, paradokсно (ker je šlo za materialno zadoščenje), ostalo na voljo le procesiranje na cerkvenih sodiščih.²⁰⁶ In nasprotno: ko je leta 1657 Baste Dolenc tožil Urbana Presla, ker je ta prelomil obljubo, da bo hčer Evo dal za ženo Bastetovemu sinu Tomažu, blejskega patrimonialnega sodišča ustni dogovor, sklenjen pred blejskim župnikom, ni zanimal. Tožba je zadevala zakramentalno kršitev, Baste pa ni omenil nobene materialne zaročne obligacije.²⁰⁷ Salomonsko so sodniki razsodili tudi leta 1689 v primeru Klemenca Šaferiča iz Stavešincev pri Negovi, ki je tožil Ilga Šaferiča iz Spodnjih Ivanjcev, češ da je pozabil na ustni dogovor o poroki Klemenovega sina z Ilgovo pastorko. Ilgo se je branil, da nikomur ni obljubil pastorko (še posebej, ker sta otroka premlada za poroko); vse je bila le Klemenova fantazija. Patrimonialno sodišče je obema le zažugalo z globo, če bi se tožarila še naprej.²⁰⁸ Zelo dejavni pa so bili posvetni sodniki pri sankcioniranju kršitev določil iz poročnih pogodb (tega je bilo veliko) in odrekanju obljubljenih prenosov kmetij od staršev na hčerko, sina ali zeta. Enega takih primerov so leta 1711 preučevali sodniki blejskega patrimonialnega sodišča, ko jim je Urban Pogačar prijavil tasta Simona Ambrušiča, češ da mu je pred poroko z njegovo hčerko Alenko obljubil, da bo par živel v njegovi hiši in gospodaril na kmetiji. Oče si je takrat izgovoril le

202 AS, Sam. Stična, knj. 28, Protokol odvetništva 1659–1664, zapis z dne 28. 4. 1663.

203 AS, Sam. Stična, knj. 28, Protokol odvetništva 1659–1664, zapis z dne 8. 9. 1663.

204 AS, Sam. Stična, knj. 28, Protokol odvetništva 1659–1664, zapis z dne 19. 4. 1664.

205 Npr. leta 1662 v sporu Špele Povše in Jerneja Habiča (AS, Sam. Stična, knj. 28, Protokol odvetništva 1659–1664, zapisa z dne 11. 11. in 26. 12. 1662). Tudi kostanjeviško gorsko sodišče je leta 1658 nekemu obtožencu postavilo enako alternativo – poroka ali preživnina (AS, Sam. Kostanjevica, knj. 81, zapis z dne 12. 6. 1658).

206 V 17. stoletju se je vdovec Anton Želodič iz Gradca hotel poročiti z vdovo Uršulo Prebant iz Ljubljane. Po prepričljivem nastopu z obljubo po poročnem darilu ter da jo bo imel za hišno gospodinjo in mater njenemu sinu in svojim otrokom, sta se na samem zaročila. Uršula je večkrat pripravila vse za poročno slavlje, pa je vedno našel izgovor, da se ni poročil. Ko pa ji je nekoč predlagal še spolne odnose pred poroko, češ da so mu to željo pred Uršulo izpolnile že tri ženske in je s seksom pogojeval poroko, jo je minilo potrpljenje. Po petih prevarah se je obrnila na ljubljanski škofijski urad s prošnjo, naj Antona prisili, da ji povrne nastale stroške, poroke pa ni omenjala (NŠAL, KAL, fasc. 72, št. 27). Tudi Urban Höst, ki se je leta 1738 pri lavantinskem škofu pritožil nad verolomno zaročenko Evo Weizer, je po neuspešni poravnavi uspel pri škofu iztržiti vsaj 30 gld odškodnine za prelomljeno zaroko (NŠAM, Škof. prot. 9, p. 17). Urša Wällesch je leta 1677 na ljubljanskem škofijskem sodišču po kar petnajstih letih od rojstva otroka hotela dobiti zanj preživnino od otrokovega očeta, ki se je tedaj hotel poročiti z neko drugo žensko. Sodišče je do poravnave zaustavilo vse njegove poročne dejavnosti (NŠAL, Škof. prot. 6, pp. 29–30).

207 AS, Gr. Bled I, knj. 21, Protokol sodišča 1655–1662, zapis z dne 11. 3. 1657.

208 PAM, Gosp. Negova, šk. 336, Protokol 1689–1695, zapis z dne 10. 12. 1689, pp. 110–111.

dosmrtno gospodarjenje, drugim trem otrokom pa namenil dati nekaj denarja in obleke. Po poroki si je Simon premislil, ostal gospodar kmetije, Alenki pa namenil le delež iz materine dediščine. Za to je našel opravičilo v prisili svojega zemljiškega gospoda.²⁰⁹

V presoji civilnopolgodbene (materialne) plati zarok in konkubinativ podložnikov patrimonialnih gospostev (in mest) nista zanimala dolžina in značaj konkubinata domnevnih zaročencev, kar je bilo pomembno za kanonsko presojlo statusa zveze. Prav zaradi pogodbene narave zaroke so posvetna sodišča v razsodbah včasih uporabila kar kanonsko argumentacijo. Leta 1637 je Andrej Legat na sodišču gospostva Bled tožil Janeza Bešaja, ker je ta odstopil od zaroke z njegovo hčerko Katrijo. Šlo je za odškodnino, ki jo je Legat zahteval v višini, kot jo je obljubil hčerki za doto (50 gld in tri krave). Bešaj se je branil, da v poroko kasneje nista privolili mati in sestra, kar je s kanonsko logiko sprejelo tudi sodišče: ker se v poroko ne more prisiliti nikogar, Bešajevi starši pa so bili proti dogovorjeni poroki, s čimer je sin pogojeval poroko (*sic!*), niso on in starši Legatovim nič dolžni; Bešaj naj jim da le 8 gld za stroške oklicev in jim povrne sodne takse.²¹⁰ Kršitelje so včasih napotili še na cerkveno sodišče. Leta 1689 sta se na sodišču gospostva Negova znašla gornik Wolf Weichsbaum in Jurij Makuter, negovski gornik iz Kamenščaka. Ta je Wolfu nekaj mesecev prej obljubil hčer Jero. Mlada sta sklenila zaroko s stiskom roke in predajo prstana, nekaj dni zatem pa je Jurij hčerko proti njeni volji obljubil še drugemu prosilcu. Wolf je zahteval Jero ali vsaj povrnitev stroškov in odškodnino za prizadeto čast. Ko je Jurij zanimal dogovor, je proti njemu pričala celo hčerka in izjavila, da bi se raje poročila z Wolfom. Cerkevno sodišče bi v takem primeru dalo prav prvemu, patrimonialno sodišče pa tega ni moglo. Wolfu je svetovalo pritožbo na cerkvenem sodišču, mu prisodilo odškodnino za osramočenje, on pa je moral Jeri vrniti prstan in ji priznati svobodo.²¹¹

Prav na tej točki so laiki največkrat prestopili kompetenčne meje, tako kot so to včasih storila cerkvena sodišča v nasprotno smer. Leta 1676 se je Doroteja Stopar iz Ljubnega pritožila ljubljanskemu generalnemu vikarju, da njen bivši zaročenec Matjaž Klančnik po desetih letih na trškem sodišču v Ljubnem od nje zahteva vračilo denarja (šest tolarjev v zlatu), ki ji ga je poklonil ob zaroki. Takrat ji je zagotovil, da denarja ne bo zahteval nazaj, če kdaj prelomi besedo. Ker je to storil in do poroke nikoli ni prišlo, mu Doroteja seveda ni vrnila denarja. Ko pa se je poročila s sedanjim možem, se je Matjaž pritožil pri mozirskem župniku, ta pa je zadevo predal škofijskemu komisarju v Gornjem Gradu. Ko Matjaž pri njem ni dosegel nič, je poskusil še pri zemljiški gosposki dekletovih staršev, a je tudi tam ostal praznih rok. Uspel pa je na trškem sodišču v Ljubnem, saj je Dorotejo sodnik s pomočjo gornjegrajskega odvetnika rubil.²¹² Doroteja je zato prosila generalnega vikarja, naj ustavi postopek, saj zaroka sodi k zakramentu svetega zakona in na cerkveno sodišče. Ko je na zaslišanju zanimala, da bi že pred zaroko z Matjažem obljubila poroko zdaj že pokojnemu možu Zavolovšku, je konzistorij zavrnil Matjaževo zahtevo, da bi o denarju odločilo posvetno sodišče, in končal primer.²¹³

Tudi mestna sodišča so bila lahko odločna do verolomnih zaročencev. Prisilno sredstvo proti neljubim porokam je bil uklonilni zapor, kar je leta 1566 izkusil mariborski pekovski pomočnik Ambrož Ilinič. Lovrenc Schreiner in žena Katarina (Barbara) sta ga namreč že leta 1564 prijavila mestnemu sodišču, ker je spal z Rosino, Katarinino hčerko iz prvega zakona, in ji obljubil zakon. Prijava je

209 AS, Gr. Bled I, knj. 30, Protokol sodišča 1707–1712, zapis z dne 17. 11. 1711.

210 AS, Gr. Bled I, knj. 18, Protokol sodišča 1636–1640, zapis z dne 12. 1. 1637.

211 PAM, Gosp. Negova, šk. 336, Protokol 1689–1695, zapis iz julija 1689, pp. 76–77.

212 Trško sodišče in odvetnik pa Klančniku januarja 1676 nista prisodila zahtevanih šest tolarjev in pol krave, marveč le šest gld (NŠAL, Škof. prot. 5, pp. 139–142).

213 NŠAL, Škof. prot. 5, pp. 43–45, 88.

bila logična: mesto je imelo tudi deželosodno oblast, po sodnem redu pa je izrecno moralo soditi tudi zapeljivcem deklet.²¹⁴ Tako je Ilinič v ječi preždel več kot tri mesece, še hujše kazni štajerskega deželnega vicedoma in nižjeavstrijske vlade pa ga je rešilo bratrančevo posredovanje. V zameno je obljubil izpolnitev poročne zaveze. Mestna oblast je bila prestroga, saj je Rosina prelomila zaroko, se na prigovarjanje sorodstva nato zaročila in poročila z drugim. Ilinič se je uprl nezakoniti poroki, a so bili Rosinini starši bolj naklonjeni zetu in so skupaj s hčerko obljubili, da bodo v morebitni Iliničevi tožbi na svoje stroške zastopali neprevidnega župnika, ki je v dobri veri poročil njihovo hčerko.²¹⁵

Ljubljansko mestno sodišče se leta 1568 ni obotavljalo z ukrepanjem, ko je zidar Janez Radt tožil Ursano, vdovo krznarja Jakoba Remira, ker mu ni hotela vrniti stroškov zaročnega likofa (kar 100 gld) in mu dati za ženo hčerke Agnes. Za odškodnino je že imel ugodno odločbo cerkvenega sodišča, a to ni bilo dovolj, saj je nesojena tašča prepričala mestno sodišče, da ona z obljubo nima nič, ker jo je dal njen pokojni mož.²¹⁶ Leta 1655 je tudi Uršula Delavec od ljubljanskega mestnega sodnika Janža Röringerja na vsak način hotela dobiti podporo za primoranje gospodarja Matevža Urbina v poroko. Sodnik jo je napotil na cerkveno sodišče, a je vztrajala pri mestnem, zato jo je poskušal neformalno poravnati z Urbinom. Ta mu je deklo opisal kot nemogočo žensko, ob kateri raje umre, kot da jo poroči; sploh pa je le njegova priležnica, ne pa zaročenka. Kako bi šele bilo, če bi bila njegova žena, se je glasno spraševal. Uršula niti pred njim ni skrivala želje po poroki z meščanom, vendar ne nujno z Matevžem, marveč kakim mlajšim in lepšim. Če se Matevž ne bi hotel poročiti z njo, mu je zagrozila z odškodnino za spolno izrabljanje v višini sto kron. Urbin je njen zahtevk pri sodniku cinično komentiral, da s toliko denarja lahko dobi samo kmeta, še posebej, ker ni več devica. Sodnik se je nato z Uršulo pogajal o višini odškodnine: ženska je pristala na izplačilo 25 kron in tri zaostale letne plače, ker je to pač boljše kot nič. Matevž jo je nameraval takoj izplačati, a je ženska vzela denar, šele ko je sodnik zamenjal Matevževe dukate v krone in spisal potrdilo. Od Matevža se je poslovila s stiskom roke, izjavo, da je to bolje kot nič, ter obljubo, da ga ne bo ovirala pri morebitni poroki z drugo žensko (*»Dai ti Buch schretfcho, seni sche, kjer otsches, jeno jest se bom moschila, kjer bom tella!«*). Čez nekaj mesecev pa ji je prišlo na misel, da je dobila premalo in je vložila tožbo še na škofijskem sodišču. Cerkvenih sodišč socialne in take značajske razlike, ki jih je poudarjal Matevž, niso preveč zanimale. Uršulina odpoved poroki pa je bila dovolj za obravnavo na konzistoriju, ki je Matevža odvezal poročne obveze, ko je predložil podrobno izjavo sodnika Röringerja; to je na zaslišanju potrdila tudi edina priča pogajanj, neki kmet s Fužin.²¹⁷ Lep primer uspešnega vmešavanja mestnih oblasti v poroko je tudi primer vdove Cividator, ki je leta 1707 na metliškem mestnem sodišču od mestnega padarja Bajuka zahtevala poroko, ki ji jo je obljubil med daljšim spolnim veseljačenjem. Sodišče se na zakramentalnost zadeve ni oziralo in je Bajuka pripravilo, nato pa mu naložilo izpolnitev dokazane poročne obljube ali pa pobot z žensko.²¹⁸

Gospoščinski nadzor nad zarokami je verolomnežem lahko koristil. Denimo Antonu Šergaju, gruntarskemu sinu iz Bukovice pri Vodichah, ki ga je leta 1688 na sodišču gospostva Dol tožila Marina Lap iz Male Loke. Anton je z njo že imel spolne odnose, ji napravil otroka in se pred prejšnjim gosposčinskim gospodom Janezom Baltazarjem pl. Raspom obvezal, da jo bo vzela k sebi, ali pa ji plačal

214 BISCHOFF – SCHÖNBACH 1881, 401.

215 GZM 15, št. 23 in 29. Ilinič je pozneje postal pekovski mojster in se poročil z Margareto, s katero je imel dve hčerki. Pred smrtjo leta 1599 je bil celo mestni svetnik (WEISS 1998/2, 333–335).

216 ZAL, Cod. I, knj. 9, fol. 119^v–120^r, 130^v–131^r.

217 NŠAL, KAL, fasc. 76 (št. 13) in 86 (št. 26).

218 SVETINA 1944, 89, zapis z dne 16. 6. 1707.

18 gld. Novi dolski gospodar Janez Danijel pl. Erberg pa ni imel posluha za Antonove izgovore in je razsodil v Marinino korist.²¹⁹ To Antona, ki pravice ni mislil iskati na škofijskem sodišču, še ne bi prisililo v izpolnitev poročne obljube, če se v spor ne bi vmešal Marinin oče Jakob. Ker mu je obljubil kmetijo,²²⁰ je Anton po nasvetu sorodnikov pristal na poroko z Marino in obljubil odpravnino 200 gld Marinini starejši sestri Lizi in njenim otrokom. Antonova odločitev je bila racionalna: bil je sin trdnega gruntarja (oče Mihael je jamčil za njegovo finančno obljubo), a na prevzem očetove kmetije iz neznanega razloga ni mogel računati – kmetijo je imel že leta 1702 neki Andrej Podgoršek. Marina pa je bila glavna dedinja po Jakobu, zato je bil pozneje uradni gospodar kmetije res Anton, leta 1727 imenovan Lap.²²¹

S podporo posvetnih sodišč so poražene stranke tudi lažje ignorirale cerkvene sodbe. Elizabeta Tomc, Mihaelova hčerka iz Letenic in sorodnica tistega Anžeta, ki je pred točno pol stoletja med ljudstvom pod Storžičem povzročil morganatski škandal,²²² je za odhod na sodišče potrebovala dobrih sedem let. Že pred letom 1672 ji je sovaščan Jurij Zaplotnik v zameno za spolne odnose obljubil zakon, a besede ni držal niti po sinovem rojstvu leta 1672. Elizabeta je od generalnega vikarja sicer dosegla ugodno razsodbo, a je Jurij ni spoštoval. Po »dolgem potrpljenju« je leta 1679 od novega generalnega vikarja zahtevala potrdilo, ki bi ji pomagalo izvršiti pravico s pomočjo Jurijevega zemljiškega gospo- da Gotharda barona Egk-Hungerspacha z gradu Brdo. Kljub temu do poroke ni prišlo.²²³ Podobno se je godilo Heleni Kopač, ki ji je februarja 1679 ljubljanski konzistorij priznal pravico do zaroke z Lovrencem Puklerjem, očetom njenega otroka. Pukler se sodbi ni uklonil in se je decembra 1681 celo nameraval poročiti z drugo žensko. Pristojni župnijski vikar v Sori ni reagiral in tako je morala Helena zahtevati ustavitev oklicev. Generalni vikar ji je spet potrdil dve leti staro sodbo, ne glede na (nedokazane) Puklerjeve očitke, da je dotlej krepko grešila z drugimi. Pukler se ni vdal niti grožnji s pritegnitvijo posvetnega sodišča in konzistoriju predlagal poravnavo z odškodnino.²²⁴ Bolj odločen je bil ljubljanski konzistorij februarja 1739, potem ko je mesec dni prej potrdil veljavnost zaročne obljube Andreja Repeta iz Gorij nekoč najdražji Ani Zupan. Generalni vikar se z Repetom ni pogajal: od blejskega glavarja Evzebija barona Gallenfelsa je zahteval, naj Repeta zapre, če se bo še naprej otepal poroke.²²⁵ Tu pa tam pa so patrimonialni gospodje uslišali cerkvene oblasti. Leta 1776 je opatinja mekinjskega samostana na prošnjo gorenjskega arhidiakona Inocenca barona Tauffererja priprla Uršulo Gerkman iz Nevelj, ki se kljub jasni sodbi konzistorija ni hotela poročiti z Jožefom Rakom (hotela se je poročiti z drugim).²²⁶

Tudi Tomaž Hribar, podložnik gospodstva Dol, je leta 1728 verolomno zaročenko Marijo Jeršlevk

219 AS, Gr. Dol, knj. 13, Protokol sodišča 1688–1703, pp. 2–7.

220 Jakob je imel v Mali Loki kmetijo v velikosti cele hube. Skoraj v istem času se je tudi v bližnjih Nasovčah pri Komendi omenjal neki Jakob Lap, ki je bil podložnik gospodstva Turn pod Novim gradom. Že leta 1689 mu je dal lastnik gospodstva Adam Dinzl pl. Angerburg odpustnico od podložništva, ker je »*erbbold* zaradi boljših možnosti odšel pod drugo gospodstvo«. Jakob je tedaj prejel še svoj delež od dediščine po starših od brata Jurija, ki je ostal v Nasovčah (AS, Gr. Turn pod Novim gradom, knj. 34, Protokol št. 3, 1688–1691, zapisa pod 29. in 30. 6. 1689). Obstaja možnost, da je šlo za isto osebo, vendar je težko razumljivo, da je Jakob dobil odpustnico iz turnskega podložništva šele leto dni po preselitvi v Malo Loko in prevzetju dolskega podložništva.

221 AS, Gr. Dol, knj. 6 (urbar 1688–1694), 7 (urbar 1688–1710) in 9 (urbar 1727–1738).

222 Glej poglavje Zora morganata.

223 NŠAL, Škof. prot. 8, pp. 29–34.

224 NŠAL, Škof. prot. 8, pp. 148–149; Škof. prot. 11, pp. 5–7, 20–21, 44–45.

225 NŠAL, Škof. prot. 35, pp. 317–318.

226 AS, Gr. Dol, fasc. 180, Konzistorialni spisi gorenjskega arhidiakonata, zapisi z dne 3. 6., 27. 6., 15. 7., 27. 8. in 13. 9. 1776.

najprej prijavil ljubljanskemu generalnemu vikarju, ki je imetnika dolskega patrimonialnega sodišča²²⁷ zaprosil, naj Marijo, sicer gostačko in deklo pri nekem kmetu v Dolu, prisili v izpolnitev poročne obljube. Dolsko sodišče je Marijo k temu pozvalo pisno. Ker se ni odzvala, je sodišče zaprosilo za pomoč nadrejeno smledniško deželno sodišče, ki pa se ni hotelo vmešati. Še preden je dolsko sodišče poslalo hlapce po Marijo, je izvedelo, da je že ušla. Marija je zamenjala gospostvo, zato je dolsko sodišče generalnega vikarja lahko le obvestilo, da Marije kljub njeni vrnitvi v Dol ne more več obravnavati.²²⁸ Tomažu je ostal na voljo le proces na škofijskem konzistoriju, kjer je leta 1729 Marija povedala, da se z njim kljub že opravljenim trem oklicem ne misli poročiti, ker Tomaž ne izpolnjuje zaročnega pogoja, da jo je sposoben vzdrževati. Tomaž jo je nato povprašal, zakaj se je potem z njim sploh zaročila? Ko so priče potrdile Tomaževo materialno sposobnost, je konzistorij Mariji ukazal izpolnitev poročne obljube.²²⁹ Razočarana pa je istega leta ostala še ena dolska podložnica, Marina Schueb, ki ji je mali kmet Gregor Wegl iz Kleč²³⁰ obljubil poroko, zamolčal pa, da se je že prej dogovoril z nekim drugim dekletom. Njegovo početje je konzistorij stiškega arhidiakonata sicer okrcal, a Marini ni mogel pomagati, ker je bila kanonsko zavezujoča prva zaroka. Zato se je Marina podala na Gregorjevo patrimonialno sodišče Dol in od njega in njegovega očeta zahtevala poplačilo zaročnega likofa, saj ni verjela, da bo lahko to sodišče Gregorja prisililo v poroko. Dolsko sodišče pa je Gregorja oprostilo kakršne koli odškodnine, češ da ga je že sodišče v prisotnosti zemljiškega gospoda Franca Mihaela barona Erberga odvezalo vseh obligacij. Očitno je bila s tem mišljena tudi zaroka.²³¹

Posvetna sodišča pa so bolj kot cerkvena skrbela za socialne posledice nekdanjih ljubezenskih zvez. Zunajzakonskih spolnih razmerij je bilo vedno in povsod veliko, njihove posledice pa so težile soseske in njihove lastnike – zemljiške in mestne gospode. Gospostva so bila zato nenehno pod javnim pritiskom in prisiljena pomagati nezakonskim materam pri priznanju očetovstva in preskrbe otrok, moralno padlim dekletom pa pri odškodninah za poškodovano čast in prelomljene obljube.²³² Pravzaprav so pri tem od cerkvenih oblasti prevzela sankcioniranje posledic predporočne konzumacije, ki se je končala z nosečnostjo, poroka pa ni bila več mogoča. S tem so posvetne oblasti Cerкви mimogrede pomagale zatreti starodavno prepričanje o pomenu konzumacije za veljavnost zakonske zveze. Značilno je, da so nosečnost in nezakonski otroci začeli zamenjevati defloracijo kot razlog za odškodnine, kar pa je bilo povezano s porastom sramu, o čemer bo več govora v nadaljevanju.²³³ Posvetne sankcije za te delikte so bile seveda le materialne narave. Katri Plesl je blejsko sodišče leta 1602 pomagalo do priznanja očetovstva njenega otroka,²³⁴ Margareti Piber leta 1670 priznalo preživnino,²³⁵ Alenki Artenek pa je leta 1754 prisluhnilo glede očetovstva njenega otroka in preživnine.²³⁶ Take pravde so

227 Franca Mihaela barona Erberga, za katerega pa sta tedaj gospostvo in sodišče Dol upravljala brat Janez Benjamin baron Erberg in žena Marija Renata Terezija (UMEK 1991, 16).

228 AS, Gr. Dol, knj. 15, Protokol sodišča 1729–1788, p. 1.

229 NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 109–110.

230 Bil je posestnik kmetije v velikosti četrte hube (AS, Gr. Dol, knj. 9, Urbar 1727–1738).

231 AS, Gr. Dol, knj. 14, Protokol sodišča 1729–1730, pp. 14–15 in knj. 15, Protokol sodišča 1729–1788, pp. 13–14.

232 Gospostvo Wasserneuburg na Koroškem je v 16. stoletju npr. vsakega, ki je zapeljal devico, avtomatično oglobilo s 5 funti in 60 denariči, dekletu pa je moral povrniti škodo po razmisleku uglednih vaščanov (BISCHOFF – SCHÖNBACH 1881, 429).

233 V poglavju Vzpostavlanje morale.

234 AS, Gr. Bled I, knj. 11, Protokol sodišča 1597–1605, zapis z dne 2. 3. 1602.

235 AS, Gr. Bled I, knj. 24, Protokol sodišča 1669–1674, zapis z dne 28. 1. 1670.

236 AS, Gr. Bled I, knj. 41, Protokol sodišča 1751–1759, p. 559, zapis z dne 8. 6. 1754. Alenkina slovenska prisega je objavljena v: RIBNIKAR 1976, 72.

bile lahko zapletene. Leta 1606 je na istem sodišču Anica Galimar zahtevala poravnavo z Gregorjem Dragatinom, s katerim sta bila nekoč dogovorjena in mu je že dala prstan. Gregor pa se je nameraval poročiti z drugo in se je zato s pomočjo sosedov še pred sodno obravnavo sporazumel z Anico za odškodnino, kar je sodišče potrdilo. Zadeva se je zavlekla, ker njen varuh kasneje ni izročil prejete odškodnine in je Anica spet zahtevala pravico od Gregorja.²³⁷ Podobna zgodba se je leta 1660 odvila na odvetniškem sodišču stiškega samostana, kjer je Maruša Boštjančič v imenu hčerke Katre tožila Adama Goršeta, ki je hčerko zapeljal z obljubo poroke, nato pa se hotel poročiti z drugim dekletom iz župnije Šmarje. Katri je sodišče prisodilo polovico zahtevane odškodnine (25 namesto 50 gld).²³⁸ Tako je leta 1697 ravnalo tudi sodišče gospostva Turn pod Novim gradom, ki je Janezu Krstniku Steuernu kot zastopniku hčerke za prelomljen poročni dogovor prisodilo le 2,5 gld, čeprav je od Andreja Potrate, ki je zanikal trdnost poročnih pogovorov s Steuernom, zahteval 10 gld (slabo polovico od tega za žalitev).²³⁹ Zemljiška gosposka je bedela nad pravnimi posledicami izplačila odškodnin na dedne deleže.²⁴⁰ Zato je bilo treba preživitve ali odškodnine za izgubljeno nedolžnost plačati še pred zapeljivčevo poroko z drugim dekletom.²⁴¹

V najbolj zapletenih primerih dokazovanja očetovstva in določanja preživitve so posvetna sodišča zahtevala od tožnic dokazilno prisego (*iuramentum decisivum*).²⁴² Včasih so sodniki prav salomonško razsodili v preživitvenih sporih. Leta 1678 je Marina Gluher iz Podhoma pri Bledu od Martina Pogačerja, domnevnega očeta svojega otroka, poleg tistega, kar ji je že dal v navzočnosti gorjanjskega župnika, zahtevala tudi povračilo stroškov za porod in otrokovo trajno preskrbo. Martin se je branil, da sta z njo pred in za njim občevala še dva znanca, ki sta torej enako kriva za njeno nosečnost. Sodniki so se s tako logiko molče strinjali in pravega očeta niso iskali; enkratno preživitvo so naložili kar vsem trem fantom, skrb za otroka pa prepustili materi.²⁴³ Nekateri pa so svoje nezakonske otroke brez upiranja izplačali,²⁴⁴ čeprav so se morali na račun dednega deleža po starših zadolžiti pri svojih

237 AS, Gr. Bled I, knj. 13, Protokol sodišča 1605–1610, zapisa z dne 12. 6. in 17. 7. 1606.

238 AS, Sam. Stična, knj. 28, Protokol odvetništva 1659–1664, zapis z dne 3. 2. 1660. Podobno je bilo v sporu med Adamom Pipanom in Martinom Turkom na istem sodišču leta 1664. Turk je Pipanu obljubil dati za ženo hčerko Alenko in ženin si je med pripravami na poroko že nakopal precej stroškov. Nato je Turk odstopil od dogovora, Pipan pa je od sodišča zahteval povrnitev stroškov v višini 15 gld. Sodišče mu je še bolj ustreglo: Turku je ukazalo izpolnitev poročne obljube ali pa vrnitev stroškov. Stranki sta se pogodili, tako da je Turk plačal 10 gld ter vrnil prstan, robec in eno srebrno krono, do poroke pa ni prišlo (zapis z dne 29. 1. 1664). Gl. tudi podobni sodbi kostanjeviškega gorskega sodišča z dne 1. 3. 1662 (AS, Sam. Kostanjevica, knj. 81) in 15. 4. 1694 (AS, Sam. Kostanjevica, knj. 82).

239 AS, Gr. Turn pod Novim gradom, knj. 35, Protokol sodišča 1696–1698, zapis z dne 15. 4. 1697.

240 Tako je leta 1729 gospostvo Dol odbilo odškodnino za otroka, ki jo je Jernej Podgoršek moral plačati Iri Kosec od svojega dednega deleža, ker je vsoto namesto njega izplačal brat Jakob (AS, Gr. Dol, Protokol sodišča 1729–1730, p. 11).

241 Tako je npr. leta 1680 ukazalo sodišče gospostva Polhov Gradec Jerneju Škodlerju, ki je napravil otroka Špeli Kmet (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 84, Protokol deželjskega sodišča 1678–1687, zapis z dne 18. 2. 1680, fol. 50^v).

242 Take prisega so bile v latinskih (škofijskih) in nemških (patrimonialnih) sodnih protokolih in spisih iz 17. in 18. stoletja pogosto zapisane v slovenskem jeziku. Ena takih je bila tista, ki jo je leta 1674 pred ljubljanskim generalnim vikarjem izgovorila Marina Korbič, ki je od Andreja (ali Mihaela) Lončarja iz Šmartnega pod Šmarno goro zahtevala poroko: »Jest Marina Korbiza perfeshem, da Andrei Lonzbar ali Michell ie mene noufheza sturil, inu to ie niegouo samo dete. Inu leto perfergo iest sturim Bogu Ozbeto, Bogu Sinu inu fuetimu Duchu, da ie praua, zbista resniza, da on Lonzbar ali Michell ie meni leto dete sturil inu on ie ta praui niega ozba. Taku mi Buch pomagai inu niega britka martra jedai inu ob moie postleini uri amen.« (NŠAK KAL, fasc. 73). O številnih slovenskih prisegah v sodnih protokolih blejskega gospostva gl. RIBNIKAR 1976, 30–32 in sl.

243 Martin je moral plačati šest kron, druga dva pa štiri krone oziroma dve kroni (AS, Gr. Bled I, knj. 26, Protokol sodišča 1677–1681, zapis z dne 1. 6. 1678).

244 Leta 1660 Matija Dobravec s 35 gld, izplačljivih do polnoletnosti otroka, ki ga je napravil Neži še pred njeno poroko z Gregorjem Dobravcem (AS, Gr. Bled I, knj. 21, Protokol sodišča 1655–1662, zapis z dne 7. 11. 1660). Martin Mayrhold

bratih.²⁴⁵ Nezakonski očetje so v posebnih okoliščinah pokazali večje zanimanje za otroka. Denimo, kadar so jim odslovljene ljubice kljub plačani preživnini poslale otroka v oskrbo,²⁴⁶ ali pa kadar jim je šlo za nadzor nad otrokovo dediščino po pokojni materi.²⁴⁷ Prepiri glede skrbi za otroka so vodili tudi v drugo skrajnost – otrokovo smrt zaradi zanemarjanja. Leta 1654 se Neža Zorn iz Ajdovca in Mihael Pečjak z Dvora pri Žužemberku nikakor nista mogla dogovoriti, kdo bo skrbel za njunega nezakonskega otroka in ta je zapuščen umrl. Deželsko sodišče je strogo kaznovalo le Nežo – z izgonom, prangerjem in visoko globo.²⁴⁸

Sredi 18. stoletja je vlada Marije Terezije tudi formalno zmanjšala pravice lastnikov gospošte in patrimonialnih sodišč glede podložniških porok. Splošno omejevanje je namreč slabo vplivalo na demografsko podobo države, predvsem pa na njene vojaško-politične in merkantilistični potrebe. Nenehno vojskovanje in povečevanje proizvodnje sta namreč zahtevala nenehno rast prebivalstva, posledično pa čim več družin. Nezakonske matere pa so otroke raje odnašale iz dežel v najdenišnice na ozemlju Beneške republike.²⁴⁹ Toda sproščanje poročne svobode le ni bilo celovito. Država je hotela omejiti poroke v najrevnejših slojih, ki niso mogli dokazati poštenega in dostojnega preživljanja. Takim predlogom pa niso bile naklonjene cerkvene oblasti in ljubljanski škof se je leta 1730 izjasnil proti nameranim prepovedim poročanja oseb brez premoženja. Vlada je sicer odstopila od namer, se je pa usmerila v pregon beračev in preprečevanje njihovih porok.²⁵⁰ Glede drugih kategorij prebivalstva se je država odločila drugače. Leta 1753 je bilo zemljiškim gospodom z dvornim reskriptom naloženo, naj podložnikom tolerantneje podeljujejo ženitna dovoljenja in pospešujejo poroke, mladoporočencem pa razdelijo prosta zemljišča. Splošno poročno svobodo je dal podložnikom dvorni dekret iz leta 1765, ki je ukinil glavne omejitve. Le poroke družbeno nekoristnih beračev, pohablencev in revežev so bile

---

je dal Heleni Mayrhold sam od sebe 30 gld za hčerkico Marijo, sodišče pa mu je na Helenino pritožbo naložilo še dodatnih 10 gld (AS, Gr. Bled I, knj. 23, Protokol sodišča 1664–1668, zapis z dne 24. 11. 1667).

245 Janže Maurin je leta 1671 namesto brata Jurija plačal Špeli Logar štiri srebrne krone preživnine za otroka (AS, Gr. Bled I, knj. 24, Protokol sodišča 1669–1674, zapis z dne 2. 5. 1671). Leta 1729 je Jakob Podgoršek namesto brata Jerneja za otroka Jere Kozjec plačal 18,5 gld (AS, Gr. Dol, knj. 15, Protokol sodišča 1729–1788, zapis z dne 31. 3. 1729).

246 Leta 1663 se je Maruša Fintec pri višnjegorskem župniku že pogodila z Jurijem Waldinom glede preživnine za nezakonskega otroka, a je nato odstopila od dogovora, otroka pa pustila pri Jurijevem očetu in materi. Stiški odvetnik je potrdil dogovor o odškodnini in preskrbi ter Maruši ukazal, naj otroka vzame nazaj (AS, Sam. Stična, knj. 28, Protokol odvetništva 1659–1664, zapis z dne 7. 11. 1663). Podobno je leta 1734 Jurij Kokalj očital Špeli Pšenica, ker mu je otroka kljub že zdavnaj izplačanim 49 gld prinesla na dom; na blejskem sodišču je zahteval, naj Špela otroka vzame nazaj. Špela se je izgovarjala, da je otrok sam odšel k očetu, Kokalj pa jo je obtožil, da je otroka od doma nagnal njen mož, ki je z njim grdo ravnal. Pripravljen ga je bil obdržati, le če mu Špela vrne denar. Sodišče je sledilo Kokaljevemu predlogu (AS, Gr. Bled I, knj. 34, Protokol sodišča 1727–1737, zapis z dne 25. 11. 1734). Luku Zemlji iz Žirovnice je isto sodišče leta 1604 naložilo skrb za krščansko vzgojo otroka, ki mu ga je prinesla na dom nekdanja ljubica Margareta Mežneršič (AS, Gr. Bled I, knj. 11, Protokol sodišča 1597–1605, zapis z dne 10. 1. 1604). Poseben kompromis sta leta 1664 napravila Janže Zupan in Margareta Lukanc: Janže je za naslednji dve leti obljubil plačevati po tri srebrne krone, nato pa prevzeti skrb za otroka na svojem domu (AS, Gr. Bled I, knj. 23, Protokol sodišča 1664–1668, zapis z dne 21. 11. 1664).

247 Leta 1685 je Urban Torkar namesto sina Jurkla od sorodnikov sinove ljubice Alenke Rozman zahteval, da sinu po enem letu izročijo v očetovsko oblast njenega nezakonskega sinčka, saj je Alenka umrla (najbrž takoj po porodu); otrok naj dobi še materino dediščino in delež njenega brata in očeta. Sodišče mu je ugodilo (AS, Gr. Bled I, knj. 27, Protokol sodišča 1681–1688, zapis z dne 18. 5. 1685).

248 AS, Gr. Žužemberk, Protokol deželskega sodišča 1652–1669, zapis z dne 22. 6. 1654.

249 O tem je govorilo poročilo dvornega vojnega sveta za Goriško in Gradiško iz leta 1770 ter za Koroško in Kranjsko iz leta 1771; avtor je priporočal ustanovitev otroških ustanov v domači deželi, da se populacija ne bi še naprej zmanjševala (HOCHEDLINGER – TANTNER 2005, 15, 21, 40).

250 VALENČIČ 1968, 235–237.

še naprej prepovedane, določene pa so bile tudi omejitve pri vojaških osebah zaradi izplačevanja rent njihovim sirotam in vdovam.²⁵¹ Patrimonialni gospodje in (redkeje) mestni sodniki so se po večini ukvarjali le še s spornimi zaročnimi stroški,²⁵² preživninami za nezakonske otroke in s spolnimi stiki med neporočenimi, včasih v zvezi z obtožbami o posilstvih. Cesarsko-kraljevi resoluciji iz leta 1753 in 1755 sta posvetnim sodnim organom naložili, naj pri odmeri odškodnine za defloracijo, nosečnost ter preživnino za otroke in ločenega zakonca upoštevajo merila, ki jih je oblikoval dunajski škofijski konzistorij. Cerkev pa je bila dokončno odvzeta pravica dosojanja alimentov podložnikom.²⁵³

Čprav terezijanski dekreti niso prinesli nič bistveno novega, kar so podložniki in meščani že imeli vsaj od 16. stoletja, je bila novost to, da je s patrimonialnih sodišč hitro izginilo procesiranje zaročnih in poročnih sporov. Zemljiška gospodstva so leta 1781 s patentom Jožefa II. izgubila interes za izvajanje nižjega patrimonialnega sodstva, saj so ostali brez disciplinarne pravice. Leta 1784 so bile vse tožbe podložnikov proti gospodom in nasprotno prenesene na krajevna sodišča. Kompetence krajevnih in patrimonialnih sodišč pa še niso bile jasno razmejene,²⁵⁴ zato so se obdržale tiste gosposčinske omejitve, ki so bile odvisne od razmerij v zemljiških gospodstvih. Zemljiški gospodje so še vedno potrjevali nasledstvo na kmetijah ter pazili na sposobnost in moralno podobo novega prevzemnika. Takih primerov sicer ni bilo veliko, ker je prevladala dednost kmetij, s tem pa se je minimalizirala gosposčinska vloga pri dedovanju. In ker ljudje tega niso mešali s pravno liberalizacijo porok, so osirotele dedinje odslovljenim ljubimcem na cerkvenih sodiščih še naprej dopovedovale, da je bila zaroka brez privolitve gospoda le pogojna. Tako se je Marija Mojster branila leta 1771, da je Luki Šinku obljubila poroko, le če se bo z njo strinjal zemljiški gospod baron Wolkensberg. Ko je Luka prisegel, da dogovor ni bil z ničemer pogojen, je Mariji sodišče naložilo izvedbo zaroke.²⁵⁵ Podobno težavo je imela leta 1775 Mina Jamnik, ki je zaradi prelomljene obljube na ljubljanskem škofijskem sodišču tožila Valentina Želebnika. Ta se je izgovarjal na nestrinjanje zemljiškega gospoda, zato po njegovem pogovori o poroki sploh niso pripeljali do uradne zaroke. Dodal je še, da se je že prej zaročil z njeno pokojno sestro, kar pomeni, da ga od Mine tako ali tako ločuje zadržek javne spodobnosti. Mina je nasprotovala takim izgovorom, češ da ga nobeno posvetno gospodstvo ne more odvezati od zaroke, pa tudi zaroka s pokojnico ne more omadeževati njene zaroke. Na njeno žalost pa je sodišče verjelo Valentinovi prisegi in ga odvezalo od poročne obljube.²⁵⁶

Razmislek o popolni državni liberalizaciji poročnega trga in odpravi gosposčinskih omejitev lahko spet sklenemo z epizodo iz Linhartove komedije *Ta veseli dan ali Matiček se ženi* iz leta 1789: Matičkova želja po poroki z Nežko, hišno pri baronici Naletel, je v nevarnosti zaradi baronove želje po Nežki in Matičkove zadolžitve in obljube poroke neki drugi ženski; zanjo se pozneje sicer izkaže, da je njegova mati. Glede obljubljenega poroke mu zaročenkin odvetnik zagrozi z obravnavo pri »gosposki«, tj. na posvetnem

251 SAMMLUNG 1786, 31 (št. 247). Prim. VILFAN 1943b, 15–16; VILFAN 1996, 419–424, 440–445; ŽONTAR 1956–1957, 38 sl.; VALENČIČ 1968, 237 sl.

252 Leta 1761 je v primeru nekega pekovskega vajenca iz Celja, ki mu je vdova pekovskega mojstra nekoč obljubila poroko, celjsko mestno sodišče odločilo le o potnih stroških, ki jih je imel, ko je šel v domači Millstata na Koroškem po svoj del dediščine in poročno dovoljenje. Vdova se je branila, da je ob poročni obljubi postavila pogoj, da ima fant dovolj denarja in je sposoben pek. Izkazalo se je, da nima nič od tega, saj je v treh preizkusih povsem pokvaril zemlje. Sodniki so fanta zavrnilo le zaradi nesposobnosti, češ da nikomur ni treba vzeti neusposobljenega peka za moža (GUBO 1894, 101). Čez šest let pa je ta pomočnik v Celju le dobil mojstrsko licenco (ŽIŽEK 2000, 50–51).

253 AS, Repr. Kom., šk. 55, konv. 8; HANDBUCH 1978, 72.

254 DOLENC 1926, 23, 72.

255 AS, Rok., I/6or, Konzistorialni protokol gorenjskega arhidiakonata iz let 1759–1772, fol. 43^v, 49^v, 50^v–51^r.

256 NŠAL, Konz. prot. 4, pp. 131–134.

sodišču, kar je glede na čas nastanka komedije razumljivo (šest let po uveljavitvi državnega nadzora nad zakonsko zvezo). Ker Matiček in Nežka srečno prebrodita vse ljubezenske ovire brez pomoči sodišča,²⁵⁷ se pokaže, da gosposčinske poročne omejitve v Linhartovem času v praksi niso bile več pomembne, gosposko pa je veljalo upoštevati le glede materialnih dogovorov. A še tedaj se kmetje niso ozirali na gosposčinske pravice, kot je nostalgичno potožil baronov jecljavi pisar: »*S kmeti je pak clo ta velka te-žava. De mo le kolček navkrižim hodi, vže ga zlode v k-krasijo nese, vže vupije: 'Pravica, pravica!' – Včasi smo mo leskovo p-pravico po herbti dali, pak je blo!*« Upravitelj mu žalostno pritrdi: »*To je pač res. Kmet je prevzetten rata!*« Če je Linhart s prevzetnostjo namigoval na podložniško socialno in pravno emancipacijo, se ni motil. Pravzaprav jo je podpiral, medtem ko je v meščanski maniri kritiziral plemiško pokvarjenost in fevdalne omejitve. V komediji pa pogrešimo namig na neko drugo odločilno sredstvo uravnavanja ljubezenskih čustev in porok: upravitelj, pisar in baron med poskusom razdvojitve Matička in Nežke niti pomislijo ne več na bistvene pomočnike, ki jih je še v 17. in 18. stoletju predlagala kateheza – na starše in sorodnike. Ti so vsem državnim tolerančnim spremembam navkljub edini še lahko zavirali mladostniška ljubezensko-poročna čustva oziroma poroke iz ljubezni. To pa je posebna zgodba.

POROČNA EKONOMIJA

»Všesplošno priznana resnica je, da samski moški
s čednim premoženjem nujno potrebuje ženo.
Naj so čustva in nazori takega moškega še tako malo znani,
ko se naseli v sosesčini, ta resnica je v miselnosti
okoliških družin tako globoko zakoreninjena, da
ga imajo za zakonito lastnino te ali one svojih hčera.«
Jane Austen, *Prevzetnost in pristranost* (Ljubljana 2008⁵), 5.

Najbrž je nekaj generacij slovenskih maturantov z začetka 21. stoletja še vedno prepričanih, da roman *Prevzetnost in pristranost*, v zadnjih dveh desetletjih tudi na Slovenskem na novo odkrite pisateljice Jane Austen, le ironizira in karikira odnose in čustveno življenje angleškega podeželskega plemstva na prelomu iz 18. v 19. stoletje. In seveda popularizira tako zeleno popolno ljubezen. A zakaj je bila gdč. Austenova, med pisanjem in predelovanjem romana v letih 1797–1813 dvaindvajset- do osemtridesetletna samska ženska, v poročnih zadevah sploh ironična? V Angliji in na celini se prej in pozneje z materialističnimi poročnimi paradigmami ljudje niso nikoli šalili. Navsezadnje se je tudi vsak njen roman začel z karakteristiko materialnega stanja in potencialov družin njenih junakov. Res le iz ironije? Njene kot britev ostre in duhovite ugotovitve, denimo v mlajšem romanu *Mansfield Park* (1814), kot na primer: »Visoki dohodki so najboljši recept za srečo, kar sem ga kdaj slišala«, »bi se pa moral vsakdo poročiti, takoj ko lahko to stori tako, da od tega nekaj ima« ter »če ta človek ne bi imel dvanajst tisoč na leto, bi bil pravi bedak« (mnenje zaročenkega brata o omejeni pameti bodočega svaka, op. D. K.),²⁵⁸ so le potrjevale pričakovanja staršev, sorodstva in deklet, pa tudi pisateljico prijazenost z resničnostjo.²⁵⁹

²⁵⁷ Marko Pohlin idr., *Izbrano delo*, 123 sl.

²⁵⁸ Cf. po: Jane Austen, *Mansfield Park 1* (Dob pri Domžalah 2013), 55, 60, 293.

²⁵⁹ Roman se v resnici začne z veličastno ironijo, seveda za današnja ušesa: »Pred kakšnimi tridesetimi leti je imela gospodična Maria Ward iz Huntingdona s samo sedem tisoč funti to srečo, da je omrežila sira Thomasa Bertrama

Ne le v družinah angleškega podeželskega nižjega plemiškega sloja, marveč že tisočletja prej in še vsaj stoletje pozneje je bila spodobna letna renta potencialnih ženinov in nevest njihova najodličnejša osebna karakteristika, daleč pomembnejša od dojemanja ljubezni v zakonski zvezi. Zavezanost k oblikovanju statusno in ekonomsko uspešnih družin in ne le ukrojitvi prokreativno uspešnih zvez je prežemala vse družbene formacije, civilizacije in stanove in se obdržala v današnji družbi. To, družbeno nujno materialistično pogojevanje poročanja je konec 12. stoletja dobilo še kanonistično podporo, vendar le za sklenitev zaroke in poročne pogodbe.²⁶⁰ Tako se tudi na Slovenskem povezovanje materialnega in zakramentalnega razen redkim pridigarjem²⁶¹ do 19. stoletja ni zdelo sporno, če le ni bilo pretirano. Materialistični pomisleki staršev pa le niso vedno preglasili ljubezenskih želja, kot smo se lahko prepričali v prejšnjih poglavjih in se bomo v nadaljevanju. V tem duhu je kranjsko poročno sceno v zadnji četrtini 17. stoletja ocenjeval tudi svetovljanski Valvasor, ki je trdil, da ima premoženje v večini vsakdanjih stvari sicer prvenstvo, pri ljubezenskih in poročnih zadevah pa dajejo ljudje včasih prednost ljubezni in lepoti; le Notranjci bolj gledajo na nevestino doto, brez katere zanje ni poroke. »Zato jo (nevesto, op. D. K.) denar spremeni iz zamorke v angelčka ... Za tako z debelo možnjo pa se vsi pulijo.«²⁶²

Neizpolnjevanje materialnih poročnih dogovorov je bilo tudi razlog za razveljavitev vseh poročnih obljub in zarok.²⁶³ Ga je pa bilo treba dobro utemeljiti in pri tem paziti, da se materialnost le ni preveč zadrla v zakramentalnost in kanonsko pravo.²⁶⁴ Sodišča so namreč imela več razumevanja za šibkejšo stran in pravilno opravljene zaročne formalnosti. Največkrat je šlo za ženinovo oziroma nevestino nesposobnost za osnovanje lastnega gospodarstva, utajo materialnega stanja ali nezmožnost izplačila dote. Seveda so pri uradni presoji veljala statusno različna merila.²⁶⁵ Leta 1681 je oče Ane Cecilije Eder pl. Edenburg tako nasprotoval njeni poroki z Janezom Karlom pl. Locatellijem, da temu ni pomagala niti ugodna sodba ljubljanskega škofijskega sodišča. Dekletov oče, ljubljanski sodnik in župan Gabrijel, je raje blagoslovil zaroko z podjetnim juristom dr. Pavlom Valerijem pl. Schwiznom. S tem se Locatelli

---

... in se tako povzdignila na položaj baronetove gospe z vsem udobjem in imenitnostjo ... in še njen stric, advokat, ji je spregledal, da ji do kakršnekoli resnične pravice do tega manjka vsaj tri tisoč funtov.« (Prav tam, 5). Njena hči je čez tri desetletja razmišljala podobno o intelektualno (pod)povprečnem, a bogatem snubcu: »Maria Bertram ... je začenjala o zakonu razmišljati kot o dolžnosti, in ker bi ji poroka z gospodom Rushworthom prinesla uživanje večjih dohodkov, kot jih je imel njen oče, ... je po istem pravilu moralne obveze postalo njena očitna dolžnost, da se poroči z gospodom Rushworthom, če se bo le mogla.« (Prav tam, 53–54).

260 CIC X 4.1.5. Prim. FREISEN 1893, 232 sl.

261 Gl. poglavje Boj dušnih pastirjev za pravo ljubezen.

262 VALVASOR 1689, VI, 313.

263 Podobno ugotavlja P. Klammer na primerih iz salzburške doline Lungau (KLAMMER 2002, 228–229 in KLAMMER 2004, 122 sl.).

264 Tako je celo bamberski škof Ekbert v letih 1230–1236 obljubil s stotimi breškimi markami podpreti zakonsko zvezo med svojim maršalom Henrikom Pfangowerjem in hčerko svojega vazala Hermana iz Šoštanja, zato da zveze zaradi pomanjkanja pozneje ne bi razglasili za neveljavno (»... *illus contractus, ne propter inopiam posset in irritum revocari* ...«), kljub temu da sta mladoporočenca že dobila skupaj za 88 mark poročnih daril (MC 4, št. 1972). Očitno je bila spodobna vsota v zavesti srednjega plemstva še premajhna za gospodarsko osnovo zakona. Prim. DUBY 2000, 10–13; DUBY 1987, 109–110; ERDÖ 1986, 258.

265 Henrik baron Egk in Marija Frančiška baronica Moscon sta leta 1704 kot razlog za poroko (bila sta v sorodu) navedla naslednje: nevesta ima že več kot 24 let (v resnici je bila stara že 41 let), oba pa imata premajhno doto za drugo priložnost. Kranjski župnijski vikar Janez Jakob Schilling je generalnemu vikarju v Ljubljani nato poslal poročilo o njunih dohodkih, ki so bili v primerjavi s kmečkimi in meščanskimi naravnost bajni: Henrik je imel za 8.000 gld premoženja (a tudi dva nepreskrbljena sinova, je opozoril Schilling), Marija pa 1.000 gld dote in še 3.000 gld zapuščine po materi. Kljub temu bogastvu je generalni vikar celo brez papeške bule dispenziral njun zadržek (NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 107–111).

ni sprijaznil in Ana Cecilija ga je morala tožiti za razveljavitev zaroke in sodbe. Po nasvetu znancev je Locatelli privolil v kompromis, vrnil dekletu njena pisma, ona pa njemu 100 tolarjev darila. Ana Cecilija se je tako lahko že čez nekaj dni poročila s Schwiznom.²⁶⁶ Leta 1701 je Jožef Zaun utemeljeval odstop od zaroke z Marijo Sidonijo Hoffer s tem, da mu njen oče ni bil sposoben takoj izplačati 650 gld dote, marveč šele v petih letih. Generalni vikar mu je pritrnil. Že čez nekaj mesecev je tudi Jožefov sorodnik Lovrenc Zaun tožil Marijo Ano Krištoflič, ki mu je ob zaroki obljubila kar 1.500 gld dote, pa se je kasneje izkazalo, da dekle nima ničesar. Generalni vikar je zaradi tega spet odobril razveljavitev zaroke.²⁶⁷ Toda leta 1718 Andrej Jambšek ni mogel prepričati ljubljanskega konzistorija, da zaročenka Marija Ana Remc ni izpolnila dogovorjenega poročnega pogoja, da ima hišo in 100 gld.²⁶⁸ Pomanjkanje denarja je lahko preglasilo dogovore tudi med nižjimi sloji. Leta 1711 je komisar v Groß St. Florianu ob presoji nekega zaročnega spora lavantinskemu generalnemu vikarju razložil, da Mert Mautner, ki je nekoč pravilno obljubil zakon Elizabeti Jauk, kasneje pa se je hotel zaročiti z drugo žensko, ne da bi se prej sporazumno odvezal od Jaukove, tej ni dolžan izpolniti obljube, ker bi zaradi finančnih obveznosti do bratov in sester ter zaradi Elizabetine revščine utrpel preveliko škodo. To bi bil, je nadaljeval komisar, »nesrečen zakon, z veliko vsakodnevnega tepčja, zato je edina možnost, da se zaroka razveljavi, Mautner pa dekletu plača odškodnino«.²⁶⁹

Večjo razvezno moč pri zarokah so imeli dolgovi, še posebej, če so bili utajeni ob sklenitvi poročne pogodbe. Leta 1708 je Elizabeta Prevk razdrla zaroko z Valentinom Kopačem zaradi njegovih dolgov, za katere je zvedela šele po zaroki. Zaradi tega je bila celo pripravljena pozabiti na moralne posledice že izvršenih spolnih odnosov. Valentin je odnose zanikal, dolgove pa ocenil na nizke in zatrdil, da je Elizabeta zanje vedela že prej. Ljubljanski škofijski konzistorij je bil pripravljen ugoditi Elizabeti, če bi dokazala, da se je spustila v greh, ne da bi vedela za dolgove.²⁷⁰ Leta 1728 je Jurij Likozar iz Srednje vasi pri Goričah od ljubljanskega konzistorija zahteval, naj prisili zaročenko Heleno Kmet v poroko. Helena je priznala zaroko, pristavila pa je, da je bila njena privolitev pogojna, saj bi moral Jurij pred poroko pri svojem zemljiškem gospostvu (Brdo pri Kranju) zase oziroma za svojo kmetijo doseči dvanajstletno oprostitev od tlake ter res posedovati sedem njiv, kot se ji je nekoč pohvalil. Sodišče je zahtevalo dokaze.²⁷¹ Tudi Marija Ana Čink iz Kranja je maja 1761 preklicala obljubo za zaroko s trgovcem Matijo Anžičem, ker ta ni izpolnil pogoja iz dogovora z dne 15. 2. 1760 z Marijo in njeno materjo, da še pred zaroko kupi hišo v Kranju in se posveti trgovini. Sodniki so pokazali razumevanje za Marijine skrbi in jo odvezali od obljube.²⁷²

Cerkvena sodišča seveda niso ugodila vsem preračunljivcem in pohlepni staršem, čeprav je bilo pri tem treba obiti veljavne poročne pogodbe. Med junijem 1689 in februarjem 1690 se je vlekel spor med Mihaelom Kunstljem in Maruško Zupančič iz okolice Smlednika, ker si je zadnja šele med oklici

266 NŠAL, Škof. prot. 10/1, pp. 38–43; Škof. prot. 11, pp. 26–27, 30, 45–47, 78–79, 82–83, 97.

267 NŠAL, Škof. prot. 21, pp. 12–15, 339–340.

268 NŠAL, Škof. prot. 27/2, p. 18.

269 Mautner je komisarju razložil, da mu je njegova mati predala kmetijo, ki je vredna 400 gld. Njegov dedni delež pa znaša le 26 gld, ostalo bi moral odplačati sorojencem in materi. Tega ne more, razen če se poroči s premožno žensko, ki bi plačala njegove dolgove, kar pa Jaukova ne zmore – njene neprimičnine so vredne le 50 gld (koča z vrtom), zato tudi Mautnerjev zemljiški gospod ne dovoli poroke; v nasprotnem bi ga vrgel z grunta. Tudi mati iz istega razloga ne dovoli poroke, saj bo sicer preklicala predajo kmetije. Jaukova kljub temu dolgo ni hotela odstopiti od zaroke, a se je na koncu strinjala s komisarjevim predlogom za poravnavo (NŠAM, Škof. prot. 2, zapis z dne 20. 12. 1711).

270 NŠAL, Škof. prot. 24, pp. 194–195.

271 NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 83–84.

272 NŠAL, Konz. prot. 3.

premisli in odstopila od poročnega dogovora. Kunstelj je namreč njej in sorodstvu utajil višino dolgov in ker je poročna pogodba vsebovala klavzulo, da se v takem primeru zaroka prekine, je s pristankom in po nasvetu svojih sorodnikov dala Kunstlju košarico. Kunstelj je ugovarjal Maruškinemu očetu in stricu, ki sta potrdili pogojevanje in na koncu uspel.²⁷³ Podoben posluš za revnega je sodišče pokazalo leta 1717, ko je Barbara Artač tožila Adama Medveda prelomljene poročne obljube. S tremi pričami je dokazovala, da ji je Adam na neki poroki ponudil zakon, ona pa ga je na prigovarjanje prič in kljub pomisleku o svoji revščini sprejela. Barbarine priče so potrdile njeno dostojanstveno držo, češ da je Adam ob pomislekih izjavljal, da potrebuje dobro gospodinjo, ne pa denarja ter je njenim staršem dovolil, da skromnih 50 gld dote izplačajo v daljšem roku. Adam, ki mu poroka z revnim dekletom ni več ustrezala, ni imel prič. Zato mu tudi sklicevanje na pijanost ob zaroki, ni pomagalo izničiti veljavnosti obljube z dekletom.²⁷⁴

POROKE MED SORODNIKI

Želje, prepovedi in običaji

Omenjene zaročne pravde so izhajale iz prepozne osveščenosti o partnerjevih resničnih materialnih sposobnosti. Veliko več dela, vendar pa ne tudi sojenj, so imele cerkvene oblasti s porokami med sorodniki, ki so bile morda najbolj strateškim poročnim vzorcem. Da je poroka s sorodnikom najprikladnejša (ali pa zadnja) možnost za preskrbljenost in zadržanje dediščine v sorodstvu, so bili do modernih dob prepričani v skoraj vseh civilizacijah in kulturah. Spomnimo se vsaj literarnih opisov angleške visoke družbe, kjer so zaradi državnega zakona, ki je dovoljeval dedovanje posesti in naslovov le sinovom, starši na vse kripnje iskali hčeram ženine iz vrst bližnjega sorodstva, zlasti med nečaki. Opise takih motivov, seveda med kmečkim prebivalstvom, najdemo tudi v novelah slovenskih realistov.

O takih zvezah so razmišljali že pred dvema tisočletjema. Plutarh si je v analizi rimskih poročnih običajev zastavil vprašanje, zakaj se Rimljani ne poročajo s (krvnimi) sorodniki (tako kot Grki). V resnici so bile poroke z bližnjimi sorodniki v Rimu dovoljene, niso pa bile tako pogoste kot v Plutarhovi domovini. Ponudil je tri odgovore: 1. Ker hočejo pridobiti številne sorodnike. 2. Ker se bojijo sporov med sorodniki, ki uničijo »naravno pravo«. 3. Ker bi v sporu med možem in ženo tej priskočili na pomoč njeni sorodniki.²⁷⁵ Nadzor nad sorodstvenimi vezmi je bilo torej za Grke in Rimljane mehanizem ohranjanja družbenega reda. Zato je Plutarh pohvalil Solonovo sprostitev oporočnega zapuščanja premoženja zakoncev, ki niso imeli otrok, s čimer so prijateljstva dobila prednost pred sorodstvom, osebno premoženje pa je dobilo znak prave lastnine.²⁷⁶

Plutarhovi lucidnosti o bistvu sorodniških porok zahodna znanost dolgo ni presegla, čeprav ali prav zato, ker je šlo za enostavna pojasnila. Med iskanjem splošnih življenjskih vzorcev v 19. in 20. stoletju pa je postala problematika družbene eksogamije in endogamije skoraj obsesija kulturne in socialne antropologije. Antropologi in etnologi so med iskanjem korenin pravil, obredov, običajev v različnih kulturah hitro trčili na vzorce prepovedi ali regulacije incesta v izoliranih zunajevropskih kulturah in njihovih formacijah (klanovstvu), čeprav so priznavali njihovo prisotnost in podobne

273 NŠAL, Škof. prot. 15a, pp. 276–277, 289–291, 294, 302–303, 315–321; Škof. prot. 16, 20–21, 25, 51.

274 NŠAL, Konz. prot. I, pp. 117–121, 134.

275 PLUTARH, Vprašanja (rim.), št. 108 (str. 180).

276 PLUTARH, Življenjepisi, Solon, pogl. 21 (str. 231).

načine uravnava v prav vseh civilizacijah in kulturah.²⁷⁷ Tisočletne evropske vzorce, ki so jih imeli pred nosom, so v analizah po večini puščali ob strani, čeprav se v mnogih znakih niso razlikovali od neevropskih.²⁷⁸ Skupna ugotovitev je bila, da omejevanje ali prepovedovanje spolnih stikov med krvnimi sorodniki od pradavnine še zdaleč ni bilo posledica spolne naveličanosti, marveč skupaj z zakonsko zvezo osnovni mehanizem nadzorovanja družinskih, klanskih, plemenskih in monarhičnih struktur, medsebojnih odnosov, posledično pa tudi morale. Claude Lévi-Strauss je imel incestno prepoved celo za inavguracijsko univerzalno pravilo človeške kulture, saj je narava šele z njim izgubila pomen suverene vladavine in povzročila nastanek kulture. Njene lastnosti pa so utelešene v nenehnih menjavah, recipročnih odpovedih in prepovedih,²⁷⁹ in nimajo mnogo skupnega z biološkimi vzorci. Z biološkimi posledicami genetskih sprememb domnevno ali resnično zaradi incestnih razmerij – o tem se je razvila posebna veja genetike²⁸⁰ – se na tem mestu ne bomo ukvarjali, čeprav so zanimive, a v oddaljenih dobah težko izsledljive. Na tem mestu v našem fokusu tudi ne bo krvoskrustvo v današnjem pomenu, niti psihoanalitična razglabljanja o incestu, marveč vsakdanji materialni vzorci v poročnih zvezah.

Tudi zahodna zgodba o incestu je pripoved o oblikovanju sistema dovoljenih spolnih in zakonskih zvez med sorodniki v stranskih vrstah ter o kriminalizaciji spolnih stikov v neformalnih razmerjih med krvnimi ascendečnimi in descendenčnimi sorodniki v ravni navpični ali stranski vodoravni vrsti v istem rodu.²⁸¹ Drugače kot pri neevropskih ljudstvih pa razvojni tok prepovedi in zapovedi, ki šele določajo incest, lahko časovno dobro razložimo in iščemo njihove značilnosti in cilje tudi v pravih in onkraj klanovstva, ki ga večina evropskih ljudstev od antike naprej (že zaradi večje mobilnosti in nenehnega mešanja) le ni (več) poznala in izvajala v taki meri kot drugod.²⁸²

V klasični Grčiji in Rimu so bile poroke med bližnjimi krvnimi (agnatskimi in uterinskimi) sorodniki (na primer bratranci in sestričnami) sprejemljive in dovoljene, za ohranitev premoženja v družinah v Grčiji celo obvezne za dedinje s sinom očetovega brata.²⁸³ Prepovedi so veljale le za zveze s ascendenti (starši in starimi starši) in descendenti (otroki in vnuki) v ravni liniji (npr. oče s hčerko) oziroma za zveze med sorodniki, ki so izhajali iz istega prednika, denimo med (pol)bratom in (pol)sestro; poroke med bratranci in sestričnami so bile v Plutarhovem času dovoljene.²⁸⁴ Prepovedi porok med stranskimi sorodniškimi linijami so nihale med 6. in 4. stopnjo po rimskem štetju. Justinijanova »Kodeks« in »Institucije« sta mejo poročne nesprejemljivosti postavila nad 2. stopnjo, kar je pomenilo poroko z nečakinjo ali celo pranečakinjo; tolerirane so ostale poroke krvnih bratrancev in sestričen.

277 Zanimanje za druge kulture je bilo tudi posledica gospodarske ekspanzije, ko je kulturna antropologija hotela popraviti grehe zahodnjega kolonializma s tem, da je imela druge kulture za organske, z lastno notranjo logiko, a kljub temu vredno spoštovanja – dokler ta ljudstva živijo le v svojih krajih (ECO 2009, 233–234).

278 Analiza E. Durkheima npr. kaže podobne prepovedi porok med člani klanov nekaterih avstralskih ljudstev, kot so jih poznale in izvajale antične in krščanske družbe do danes (DURKHEIM 1992, 78 in 98 sl.).

279 LÉVI-STRAUSS 2002. Prim. tudi priložnostni zapis »Domorodec dvajsetega stoletja« M. Dolarja ob stoletnici Claudeja Lévi-Straussa v Sobotni prilogi časnika Delo, 29. II. 2008, str. 20–21.

280 Gl. omembe raziskav o bioloških posledicah incestnih zvez, spletne povezave na sorodne strani in bibliografske enote na spletni strani <http://www.consang.net> [15. 6. 2013].

281 O tem več v drugi knjigi v poglavju o incestnem kriminalu.

282 DURKHEIM 1992, 94–95.

283 GOODY 2003, 31–33, 41 sl.

284 Corp. iur. civ., *Digesta*, lib. XXIII tit. II c. 39; PLUTARH, *Vprašanja* (rim.), pogl. 7 (str. 112). Baje je poroke med bratranci in sestričnami z osebnim zgledom v času druge punske vojne (218–202 pr. Kr.) liberaliziral patricij Klelij (prav tam, op. 42 na str. 193).

Prepovedane so bile poroke med vnuki brata in sestre, čeprav so bili sorodniki šele v četrtem kolenu, z očetovo ali materino sestro (tudi posvojeno), s staro teto. Smelo pa se je poročiti s snaho, če se je ta prej ločila od sina ali pa je ta že umrl. Pogojno dovoljena je bila tudi poroka s taščo ali mačeho, s posvojenci ali njihovimi otroki (posvojitev se je prej morala razvezati) ter med otroki iz dveh različnih zakonov (poroka hčerke bivše žene s sinom prvega moža).²⁸⁵

V omenjenem Plutarhovem razmišljanju sta se prepletala dva osnovna principa z istim ciljem – iskanje politične (kariere) in materialne podpore (dote in dediščine) ter izključevanje nezaželenih dedičev. To je bilo povezano z izbiro poročnega partnerja, omejevanjem priženjenega/primoženega sorodstva ter cikličnim povečevanjem in zmanjševanjem kognatskega sorodstva. Prvi princip je računal na povezovanje s čim več primernimi rodbinami, saj se je povečalo število moških nekrvnih sorodnikov (svaštvo). Drugi princip se je opiral na ožji krog kognatskega sorodstva, a sorodstveno večkrat prepletenega. Ne glede na razlike sta bili obe obliki lastnost zaprtih skupnosti, tako na podeželju kot med plemstvom. Sorodniški krogi so se z vsako generacijo spreminjali, povečevali ali zmanjševali, ker so družine razširile interakcijske mreže z vsako novo poroko in rojstvom in jih po drugi strani ožale z vsako smrtjo. Ob izumrtju nekoč razvejane rodbine se je prekinila obstoječa mreža sorodstva in v vsaki naslednji generaciji se je zmanjšala moč že obstoječih krvnih ali svaških sorodstvenih vezi, vzpostavil pa se je nov krog. Do tega je prišlo tudi, če sta se v isti generaciji med seboj poročila le en ali dva člana rodbine, s čimer je bila omejena širitev iste krvi v druge družine in je naslednji generaciji dajalo več možnosti za poročno izbiro. Tako so se sorodniki delili na »poročljive« in »neporočljive«, kar je bila osnova prodirajočih eksogamnih vzorcev.²⁸⁶

Krščanstvo je predhodno sorodstvo med ženinom in nevesto opredelilo kot trajen poročni zadržek, ki v pretesnih stopnjah sorodstva brez cerkvenega spregleda ovira sklenitev zakonske zveze ali celo razdira že sklenjene zakone. Neprijetne dedovanjske (materialistične) in krvne argumente (tabu) je prekrilo z verskimi utemeljitvami eksogamije, češ da incestuozna razmerja ogrožajo uveljavljeno moralo, družbeni red in mir. Že na koncilu v Cezareji leta 314 so poroke med krvnimi sorodniki postale »nečistost« (incest), protibožje dejanje, ki škodi duši in uničuje družbeni (krščanski) red, saj je zakonska zveza delo božje previdnosti in dobrote.²⁸⁷ Pomembno pa je, da Cerkev ni predvidela telesnih kazni za grešnike – sredstvo poprave greha so bili priznanje, pokora, le v primerih neposlušnosti pa interdikt in ekskomunikacija. Poroke med sorodniki je obsodil tudi sveti Avguštin. Incestuoznost ga je mučila že med povezovanjem Stare zaveze s krščanskim naukom, vendar je imel primer Adama in Eve za dopustno izjemo v komaj ustvarjenem svetu, ker ju je telesnost združila v »eno meso«. Fraza ni bila nova, saj jo je uporabljal že apostol Pavel,²⁸⁸ odtlej pa je pomenila stvaren poročni zadržek. Avguštin je menil, da prihaja do takih zvez zaradi družinskega egoizma in materializma. Avguštin je pozival k splošni ljubezni, ki bi združevala vedno več ljudi v veliko družino. To pa je mogoče le, če se zakonske zveze širijo v širših krogih. Posebej neprimerna so se mu zdela večkratna sorodstva, če je nekdo v sorodstvu z zakoncem v več linijah.²⁸⁹

285 Corp. iur. civ., *Digesta*, lib. XXXVIII tit. X c. 4; *Institutiones*, lib. I tit. X c. 1–9. Prim. GOODY 2003, 44; geslo »incestum« G. Longa v: SMITH 1875, 633; KRANJC 1988, 46–47; KRANJC 2012, 78–83.

286 FOX 1988, 173 sl.

287 DURKHEIM 1992, III sl.; BROWN 2007, 314; GOODY 2003, 46 sl.

288 1 Mz 2,24; Ef 5,31–32. Prim. ARCHIBALD 2001, 29.

289 AUGUSTINUS, *De Civitate Dei*, lib. XV c. 16. FREISEN 1893, 376–377.

Pomembna je bila tudi trditev, da pretesno sorodstvo spodkopava starševsko avtoriteto in moralo ter povzroča bolno potomstvo in jalovost.²⁹⁰

Poznoantični in zgodnesrednjeveški koncili in papeži so se pri prepovedovanju leviratskih porok še bolj kot na rimsko pravo sklicevali na judovsko izročilo.²⁹¹ Redkejšje omenjanje Levitika v srednjem veku pa kaže, da je starozavezna (judovstvo je v nekaterih primerih celo zapovedovalo poroke v patrilinearnem klanu, da bi se ohranilo premoženje) in novozavezna toleranca (Jezus je izhajal iz leviratskega zakona in tega načelno ni obsojal)²⁹² kanoniste spravljal v večjo zadrego kot rimsko pravo. Origen je v razlagi grešne spolnosti relativiziral celo prvokategorni incest Lotovih hčera, češ da sta bili pri spočenjanju otrok vsaj zavestno zadržani z užitkom, zaradi katerega celo marsikatera krščanska žena spi z zakonskim možem.²⁹³ Papež Inocenc I. in rimski koncil sta leta 402 prepovedala poroko s sestro pokojne žene, čeprav je Levitik govoril le o poroki za časa življenja prve žene.²⁹⁴ Devteromonijska priporočila je z grožnjo izobčenja zamenjala prepoved navzkrižnih porok dveh bratov z dvema sestrama. Prepovedi levirata je cesar Justinijan I. leta 530 dodal še duhovno sorodstvo, ko je prepovedal poroke med botrom in krščencem, ker gre med njima za duhovno in božjo zvezo. Po drugi strani so prav botrstva vzpostavljala močne socialne mreže, vzporedne mrežam krvnih sorodstev. Prepoved takih porok je bila v katoliškem kanonskem pravu odpravljena šele leta 1983.²⁹⁵ Še bolj stroga so bila določila v »Eklogi« bizantinskega cesarja Leona III. iz ok. leta 740, ki je uvedla zakonski zadržek med polbrati in polsestrami in njihovimi otroki, med očetom in sinom na eni strani in materjo in hčerjo na drugi strani ter celo za poroko dveh bratov z dvema sestrama.²⁹⁶

Za poenotenje je v zahodnem krščanstvu postalo odločilno navodilo papeža Gregorja I. britanskemu misijonarju Avguštinu iz ok. leta 600. Spreobrnjenim Sasom ni smel dovoliti porok med bratranci in sestričnami, marveč le zveze med sorodniki tretje ali četrte generacije.²⁹⁷ To je bila novost, saj je še vedno obstajalo pravilo o prepovedi porok do 7. stopnje po rimskem štetju, ki pa so ga teologi nominalno enačili z germanskim štetjem, kar je pomenilo kar 14 stopenj po rimskem štetju.²⁹⁸ Naknadno pa so ločili že sklenjene zakone, le če je bilo sorodstvo bližje od 4. ali 5. stopnje.²⁹⁹ Cerkev je s prepovedjo takih porok prevzela omejitve rimskega prava, kjer osebe zunaj 6. stopnje niso imele statusa sorodnikov, s tem pa tudi ne pravice dednih upravičencev. Ker pa je bila tudi v cerkvenih očeh 7. stopnja sinonim

290 Na spolni razvrat kot vzrok bioloških deformacij je v prvi polovici 6. stoletja opozarjal škof Cezarij iz Arlesa (BROWN 2006, 211).

291 Npr. koncili v Agdeju (ok. 506), Epôneju (517), Toledu (527/531), Orleansu (511, 533, 538, 541), Clermontu (535) Parizu (557 in 614), Toursu (567), Auxerreu (587), Rheimsu (624–625), Clichyju (626) in drugod. Gl. FREISEN 1893, 377–379, 441 sl.; GOODY 1989, 74; BRUNDAGE 1996, 107; SCHRAUT 2005, 8–9.

292 Mt 22,24. Prim. GOODY 1989, 72–73.

293 RANKE HEINEMANN 1992, 51–52; GOODY 2003, 50 sl.

294 3 Mz 18,14–18. Prim. FREISEN 1893, 442.

295 Corp. iur. civ., *Codex*, lib. 5 tit. IV c. 26; *Ekloga*, tit. 17 c. 26 (KAMBIČ 1998, 90). Prim. FREISEN 1893, 507 sl.; GOODY 1989, 211–221; ARCHIBALD 2001, 30–31.

296 *Ekloga*, tit. 17 c. 25, 26, 33, 34, 37 (KAMBIČ 1998, 90–91, 111). GOODY 1989, 48–52.

297 C. 35 q. 2 c. 20. Ob tem je morda imel pred očmi usodo Sare, polsestre Abrahama, ki z njim v zakonu do pozne starosti ni imela otrok; šele posebna božja milost jima je dala sina Izaka (1 Mz 21,1–3). Ali pa Rebeke, ki je bila v zakonu z očetovim bratranecem Izakom deset let brez otrok, šele nato jo je Gospod uslišal z dvojčkoma Jakobom in Ezavom (1 Mz 25,20–21).

298 Rimsko štetje je upoštevalo rojstva med dvema osebama, germansko (kanonsko) pa je v isti generaciji združilo v isti stopnji vse krvne sorodnike (GOODY 1989, 151 sl.) V nadaljevanju bomo pri stopnjah sledili germanskemu (kanonskemu) štetju.

299 Cf. po več nepristnih pismih iz začetka 7. stoletja pri Gratianu (C. 35 q. 2 c. 20, C. 35 q. 5 c. 2, C. 35 q. 8 c. 1 in 2). Prim. FREISEN 1893, 380–381.

za skrajni obseg »sorodstva« (po rimskem pravu pa že 6. stopnja),³⁰⁰ je obveljala prepoved porok med vsemi »sorodniki« v sedmih generacijah.³⁰¹ Tega pa v praksi ni bilo mogoče doseči.³⁰²

Pomenljivo je, da so se teološke razprave odvijale ob poskusih podrejanja germanskih običajev krščanskemu pravu, ne pa v krščanskih skupnostih.³⁰³ Vsakdanje prakticanje porok že s sorodniki onstran 2. stopnje (s stricem, bratrancem itd.) je Cerkev prisililo prestaviti mejo razdiralnosti na 4. stopnjo kakršnega koli sorodstva. Toda to je veljalo le za že sklenjene zakone, ki jih ni bilo treba razveljaviti. Omilitev, ki je bila nujna za pokristjanjenje ljudstev, je bila najprej mišljena za omejeno obdobje in določena območja, kot je leta 743 poudaril papež Zaharija na koncilu v Rimu, ko je polemiziral z ugovori frankovskih prosilcev proti 7. stopnji. Nova meja je postala pravilo *de futuro*, o čemer se prepričamo iz navodila papeža Leona III. bavarskim škofom iz leta 800³⁰⁴ ter iz sklepov nekaterih državnih koncilov in zapisov karolinških teologov. Še dolgo pa ni bilo mogoče odpraviti običajev glede zapletenih razmerij. Ponekod so prepovedovali zakone v 4. stopnji, drugje so prepoved širili na 5. in 6. stopnjo ali pa vztrajali pri ohlapni 7. stopnji.³⁰⁵ Koncil frankovskih škofov v Compiègneju (757) ni dovoljeval porok do 4. stopnje sorodstva, a je že sklenjene zakone razdiral le znotraj 3. ali mešane 3. in 4. stopnje. Če je mož ugotovil, da je z ženo že pred poroko občeval njegov brat, jo je smel odpustiti in se poročiti z drugo, toda ob naslednjem takem dejanju se ni mogel več ločiti, saj ob drugi poroki ni bil več devičnik. Druga poroka ni bila dopuščena niti tistemu, ki je nevede prešuštoval s pastorko, taščo ali z ženino sestro. Zaradi tega se je moral ločiti z zakonito ženo, obe ženski pa sta se lahko spet poročili.³⁰⁶ Taka strogost v »Germaniji« ni bila sprejeta. Nek baselski škof je tedaj ukazal svojim duhovnikom, naj ne dopuščajo le porok znotraj 5. stopnje, ne ločijo pa naj zvez v 4. stopnji, ki so bile sklenjene v nevednosti; le kaznujejo naj jih s pokoro.³⁰⁷ Papež Evgen II. je leta 826 med prepovedanimi zvezami omenjal le še poroke s sestričnami, snahami, mačehami in nečakinjami.³⁰⁸ V dekretih o pokori je papež Nikolaj I. v letih 858–867 za nečistovanje z dvema sestrama ali mačeho, s teto (očetovo ali materino sestro), prvimi sestričnami različnih linij, z babico, prababico, nečakinjo (po bratu ali sestri) ali s snaho predpisal štirinajstletno pokoro; poročeni nečistovalci so lahko nadaljevali zakonsko življenje po petih letih.³⁰⁹

300 Tudi izjemno vplivni Izidor Sevilski (ok. 560–636) je v »Etimologijah« zapisal tudi tole: »*Familia enim oritur a patre, terminatur in tritavo.*« »Tritavus« (prapraprpraded) pa je bil zanj v šesti stopnji (Isidorus HISPALENSIS, *Etymologiae* 2010, lib. IX c. 5 §§ 9–10).

301 Sedem stopenj sta veliko pozneje propagirala tudi »Saško zrcalo« (MGH *Fontes iuris N. S. I/1*, lib. I c. 3/3) in »Švabsko zrcalo« (MGH *Fontes iuris N. S. IV/1*, Landrecht, c. 5–6).

302 Po J.-L. Flandrinu je upoštevanje 7. stopnje posamezniku onemogočalo poroko z 2.371 sestričnami njegove generacije, če bi imel vsak par le enega sina in hčer, neupoštevaje druge oblike prav tako prepovedanega sorodstva. Vsekakor je šlo za veliko več statusno primernih deklet kot jih je kdor koli kadar koli spoznal (FRANDRIN 1986, 30).

303 KERŽAN 1994, 190–191.

304 MGH *Epp.* III, št. 5 (str. 62).

305 To zmedo je v odgovoru na vprašanja mainškega pomožnega škofa leta 842 omenil tudi fuldski opat in teolog Hrabanus Maurus (MGH *Epp.* III, št. 30, str. 450), v letih 853–856 pa še v pismu škofu v Auxerreu (MGH *Epp.* III, št. 56, str. 511).

306 MGH *Capit.* I, št. 15 c. 1–4, 11, 12, 15, 17, 18. Skoraj enaka določila je sprejel koncil v Verberiju (758/768), ki je dodal še prepoved poroke med grešnima mačeho in pastorkom, je pa temu dopustil poroko z drugo žensko, čeprav »*melius est abstinere*« (MGH *Capit.* I, št. 16 c. 1, 2, 10–13). Prim. FREISEN 1893, 385.

307 MGH *Capit.* I, št. 177 c. 21. Zanj nedopustne so bile vse zveze v ravnih linijah, med krvnimi, duhovnimi ali svaškimi sorodniki. Podobno je določal kapitularij za Italijo iz leta 802 (MGH *Capit.* I, št. 114 c. 2).

308 MGH *Capit.* I, št. 180 c. 38.

309 Za nečistovalce z agnati ali kognati znotraj treh stopenj bi pokora trajala dvanajst let, za tiste znotraj štirih stopenj deset let, znotraj petih stopenj osem let, znotraj šestih stopenj sedem let, znotraj sedmih stopenj pa še vedno pet let.

Razprave o meji sorodniških porok so se razplamtele v 11. stoletju. Peter Damianus (1007–1072) je imel posluš za poroke med sorodniki. Menil je, da so nujna posledica božjega načrta, saj je krvno sorodstvo potomcev Adama in Eve postalo značilnost človeštva.³¹⁰ V praksi pa je zahteval celo spoštovanje sedmostopenjskih prepovedi. Na rimskem koncilu leta 1059 so zamenjali rimski način štetja sorodstva z germanskim (kanonskim) štetjem. Ker je še ostajala formalna prepoved porok v 7 stopnjah, je določilo skoraj onemogočilo poroke v geografsko in socialno zaprtih skupnostih. Povzročalo pa je tudi zlorabe pri razveljavljanju politično neustreznih zvez, saj je bilo treba za vsako poroko dobiti soglasje obeh sorodstev, ki sta bedeli nad premoženjem zakoncev.³¹¹ Celo I. in II. lateranski koncil (1123 in 1139) sta navajala le še načelne razloge: nizkotnost in gnusnost, prepoved v »božjem in posvetnem pravu« ter odvzem dednih pravic.³¹²

Do preciziranja je prišlo v *Dekretih* magistra Gratiana, ki je razvil nauk o »consanguinitas« in »affinitas«. V odgovoru na vprašanje, ali se sorodniki med seboj sploh smejo poročati, je menil, da glede na starozavezne primere prepovedi niso stare, torej takih porok ne morejo prepovedovati mlajši psalmi in apostoli. Gratian je predstavil 22 dekretalov in sinodalnih sklepov, nato pa sklenil, da so poroke sicer prepovedane v »sedmih generacijah«, a obstajajo izjeme, na primer že omenjena omilitev papeža Gregorja I. za Sase. Od oviralnosti je Gratian prešel k razdiralnosti, kjer je nihal med 4. in 5. stopnjo. Zveze v bližnjih stopnjah bi sicer lahko ostale zaradi dispencijske moči Cerkve (razen pri incestu v 1. in 2. stopnji), vendar le, če je bila poroka sklenjena v nevednosti. Ob ločitvi je zakoncema dopustil poroko z novima partnerjema, četudi bi do tega prišlo še pred smrtjo enega od nekdanjih zakoncev. Otroci iz neprimernih zvez bi kljub ločitvi ohranili zakonski status.³¹³ Glosaristi in dekretalisti so posvetili pozornost tudi pogostim svaškim zvezam, tj. predporočnim odnosom z dvema sestrama, mačeho, teto ali med duhovnimi sorodniki. Končno je papež Inocenc III. priznal, da je sedem stopenj le preveč in postavil mejo razdiralnosti na 4. stopnjo.³¹⁴ Kanonizacija novega pravila se je zgodila na IV. lateranskem koncilu leta 1215. Kanon št. 50 je odpravil tudi prepoved »svaških zvez« (*affinitas*) med stranskimi sorodniki 2. in 3. generacije.³¹⁵ Toda izničenje napačno sklenjenega zakona zaradi pomembnih okoliščin pogosto ni bilo izvršeno.³¹⁶ Najpomembnejše je bilo, da je postala 4. stopnja tudi meja kriminaliziranega incesta v posvetnih pravih.

Z lateranskim koncilom se je oblikoval celovit cerkveni nauk o poročnih zadržkih, ki so se delili na tiste, ki ovirajo sklenitev zakonske zveze (*impediens*), in zadržke, ki že sklenjene zveze lahko tudi razdrejo (*dirimens*).³¹⁷ Razdiralni zadržki, ki so zadevali incestne zveze, so bili absolutni ali relativni;

Za občevanje z materjo, hčerko ali sestro je papež predpisal dosmrtni post ob kruhu in vodi in omejen obisk cerkve; poroka krščicem ni bila dovoljena, že poročeni pa so se lahko vrnili k ženi po sedmih letih, a so se morali še naprej pokoriti (MGH Epp. VI, št. 168 (str. 687–689).

310 PL 145, Petrus Damianus, *Opuscula varia, Opusculum octavum: De parentelae gradibus*, c. 3 st. 193D sl. Prim. GOLEŽ KAUCIČ 2001, 161.

311 GOODY 1989, 152; MOORE 2008, 154–156.

312 Cf. po: CANONS OF THE COUNCILS, Ninth Ecumenical Council: Lateran I 1123, c. 5 in Tenth Ecumenical Council: Lateran II 1139, c. 17. Prim. FREISEN 1893, 402–403.

313 C. 35 q. 8 c. 1–3; C. 27 q. 2 c. 30; C. 32 q. 7 c. 18. Za podrobnosti prim. FREISEN 1893, 464 sl.

314 FREISEN 1893, 394–396, 404–405, 464–537.

315 Cf. po: CANONS OF THE COUNCILS, Twelfth Ecumenical Council: Lateran IV 1215. Prim. BOUCHARD 1981, passim.

316 Na primer v zakonu med grofom Majnhardom Goriškim in Katarino, hčerko grofa Ulrika Pfannberškega. Majnhard je že pred poroko vedel, da je s Katarino v 4. stopnji sorodstva, ona pa ne. Ker pa bi ločitev lahko pripeljala do vojne med rodbinama, je leta 1341 papež Benedikt XII. salzburškemu nadškofu naročil, naj zakona ne loči. Grofa je kaznoval le s prepovedjo nove poroke, če bi Katarina umrla pred njim (LANG 1903, št. 279).

317 KUŠEJ 1927, 402–447.

zadnje je mogoče odpraviti z dispenzo: 1. Krvno sorodstvo (*impedimentum cognationis consanguinitatis*). 2. Svaštvo (*impedimentum cognationis affinitatis*). 3. Duhovno sorodstvo (*impedimentum cognationis spiritualis*). 4. Zakonsko sorodstvo oziroma zadržek zaradi posvojitve (*impedimentum cognationis legalis*). Sistem je bil potrjen leta 1563 z dekretom *Tametsi* in obveljal do reforme kanonskega prava v 20. stoletju. V drugem poglavju dekreta je opisan problem zadržkov, ki tičijo v njihovem nepoznavanju, zaradi česar naknadno izničenje zakona povzroči škandal, cerkveno nespregledanje pa pomeni življenje v grehu. Ob »zadržku javne spodobnosti« (*impedimentum publicae honestatis*) je prepoved veljala le za odnose med sorodniki v prvih dveh stopnjah svaštva, torej ob porokah s svaki oziroma svakinjami pokojnega zakonca ali z zakončevim bratrancem ali sestrično. Krvnega sorodstva v 1. in 2. stopnji seveda ni bilo mogoče dispenzirati, le izjemoma so zaradi javnih razlogov dopuščali poroke v 2. stopnji.³¹⁸

Dekretisti in dekretalisti so omejili papeževo dispenziranje na primere človeške narave, verske dogme in smrtnega greha. Papeži so si do 14. stoletja pridrževali dispenziranje sorodstva v 2. stopnji (med bratrancem in sestrično), seveda pa v nobenem primeru to ni bilo mogoče pri zvezah v ravnih vrstah.³¹⁹ Od poznega srednjega veka so papeški uradi dispenzirali le še poročne zadržke premožnih prisilcev (plemstvo, bogati meščani).³²⁰ Za ostalo prebivalstvo so imeli dispenzne in absolucijske pravice metropolitni za vso službeno dobo, škofje pa so bili odvisni od časovno omejenih fakultet. Za škofe v »nemških deželah« (tudi na večjem delu ozemlja Slovenije) so veljale tri ali pet let.³²¹ Večina fakultet je zadevala dispenziranje zadržkov v 3. in 4. stopnji, v zgodnjem novem veku pa je lahko seglo celo do 2. stopnje v krvnih zvezah, pri poveljavitvah pravilno sklenjenih zakonov pa do 1. stopnje v svaških zvezah. Med letoma 1633 in 1637 je bila vsebina škofijskih fakultet poenotena, omejena pa glede na deželne in politično-verske razmere.³²²

Statistika

Natančnega števila in deleža porok med sorodniki v prvih štirih kanonskih stopnjah, kaj šele med bolj oddaljenimi, za dobo pred koncem 16. stoletja ne moremo ovrednotiti v nobenem sloju. Dotlej so se mnoge zakonske zveze še sklepale mimo trdnih pravil in zaročenci pogosto niso iskali niti cerkvenih dispenz, še posebej ne med nepriviligiranimi sloji, tudi če so vedeli zanje. Počezne sodbe, kakršna je tista, da je bila polovica srednjeveških in novoveških cesarjev poročena s sorodniki, ali da je bila na Nemškem med plebejci kar petina porok sklenjena med sorodniki,³²³ nam ne pomagajo, saj obenem ne navajajo stopnje (prepovedanega?) sorodstva. Približno sliko endogamnih poročnih vzorcev nam posreduje delež uradnih poročnih dispenznih zadev po škofijah in ne po političnih skupnostih. Preštevanje pa je v našem primeru zaradi razdrobljenosti cerkvenih provinc na ozemlju današnje Slovenije in zamejstva še posebej zapleteno. Če k temu dodamo otežen dostop do nekaterih tujih cerkvenih arhivov (zlasti arhiva oglejskega patriarhata) in slabe ali nikakršne ohranjenosti gradiva

318 COUNCIL OF TRENT, Session XXIV, Doctrine on the Sacrament of Matrimony, can. 3 in 4 (str. 194) ter Decree on the Reformation of Marriage, c. 2–5 (str. 199–201).

319 FREISEN 1893, 891–905; geslo »Dispens« v TRE 9, 10 in geslo »Dispensation«, pogl. I/1 in II v CEEncyc; KUŠEJ 1927, 448–449.

320 Gl. poročne dispenzne prošnje v uradu Svete penitenciarije iz 15. in začetka 16. stoletja v: RPG 1–9.

321 V pojasnilu ljubljanskega škofa deželnemu glavarstvu v Ljubljani z 12. 3. 1772 v: AS, Dež. glav., G-1-1, šk. 222, št. 4.

322 Gl. formularje na podlagi fakultet za ljubljanskega škofa z dne 25. 4. 1743, 31. 7. 1743, 28. 3. 1748 in 29. 3. 1753, ki so zapisani na začetku konceptnega konzistorialnega protokola za leto 1745 v: NŠAL, Konz. prot. 1745–1758. V manjših škofijah škofje še v 17. stoletju niso imeli dispenznih pravic in so prejete prošnje posredovali v Rim. Tako sliko dajejo protokoli dispenznih prošenj škofije Poreč iz 17. stoletja (MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 100–105).

323 ANDREIS 2006, 86–87.

izpred 16. stoletja, ki bi omogočilo vpogled tudi v sorodstvene interakcije kmečkega in meščanskega prebivalstva,³²⁴ je na dlani, da dobimo najnatančnejšo sliko najhitreje le iz podatkov za ljubljansko škofijo za čas od sedemdesetih let 17. stoletja (odtlej so protokoli škofijske pisarne ohranjeni sklenjeno) do ukinitve cerkvenega monopola za podeljevanje dispenz leta 1783.

Letno število porok v ljubljanski škofiji po celokupnih in ne vedno popolnih letnih *Status animarum* v obravnavanem obdobju ocenjujemo na okoli 1.000.³²⁵ Med 31. 3. 1720 in 13. 4. 1721 (župnijske statistike so praviloma zajemale čas med dvema velikima nočema) se je na župnijah in vikariatih ljubljanske škofije (za katere so župniki poslali podatke) poročilo celo ok. 1.100 ljudi,³²⁶ generalni vikar oziroma konzistorij pa sta dispenzirala le 26 porok med sorodniki ali 2,4 %.³²⁷ Leta 1760 je bil odstotek podoben: od 957 sklenjenih porok je bilo s sorodstvom »kontaminiranih« le 32 ali 3,1 % porok. Razlike pa so bile na škofijski in župnijski ravni precejšnje: v veliki župniji Polhov Gradec je bila leta 1700 med 33 porokami sporna le ena (3 %), v Šmartinu pri Kranju (skupaj 13 porok) in Preddvoru (60 porok) pa sploh nobena.³²⁸ V primestni ljubljanski župniji sv. Petra sta bili leta 1707 vloženi dve dispensni zahtevi (1,7 %), poročilo pa se je kar 116 parov. V naslednjih letih pa tam baje ni bil vložen niti en zahtevek za dispenzo, čeprav je bilo med letoma 1706 in 1723 od 72 do 116 porok na leto. Leta 1758 je bil dispenziran le en par od ok. 125 porok, leta 1771 pa trije (2,5 %) od 119 porok.³²⁹ In leta 1790, ko je ljubljanska škofija že obsegala celo Kranjsko, je pisarna baje podelila le 78 poročnih dispenz zaradi sorodstva.³³⁰ Kljub rasti prebivalstva v letih 1676–1775 je v ljubljanski škofiji relativni delež reguliranih sorodniških porok torej nihal med okoli slabim odstotkom in dobrimi tremi odstotki od vseh porok, dispenziranje pa je seveda zajelo le poroke v 3. in 4. stopnji krvnega in duhovnega sorodstva ter svaška sorodstva med 1. do 4. stopnjo. Kanonsko torej ni bilo nikoli spornih več kot 3 % porok.³³¹

Za kontrolo še nekaj števil iz sosesčine. V letih 1689–1718 je lavantinski škof v svojem imenu in kot generalni vikar za salzburške arhidiakonate na Koroškem podelil povprečno štiri poročne dispenze na leto.³³² Zatem se je število prošenj povečalo na 8 do 12 na leto in leta 1730 doseglo številko 26, še več pa jih je podelil do leta 1746.³³³ Glede na manjše število prebivalcev je zadnja številka približno primerljiva z ljubljanskimi iz istega časa. Podobno je bilo v tolminskem arhidiakonatu, kjer je v letih 1737–1746 arhidiakon prejel 51 prošenj za dispenzo od sorodstva ali povprečno pet na leto. Te številke so gotovo precej nizke glede na izrazitejšo geografsko omejenost Koroške in tolminsko-bovskega območja. Kakšno vlogo je torej sploh imela geografska omejenost na endogamne poročne vzorce?

324 Mislim predvsem na matične knjige ter na dejstvo, da pred 16. stoletjem plebejci po večini niso imeli stalnih priimkov, ki bi omogočali sledenje družinam skozi generacije.

325 NŠAL, KAL, fasc. 147–151.

326 Natančni seštevek porok je sicer 1.051, vendar za (manjše) župnije Kropa, Svibno, Ljubno, Sv. Peter pod Kunšperkom in Škale ni podatkov o porokah. Zanimivo je, da v tistem času baje ni bilo niti ene poroke v župnijah in vikariatih Zasip, Lipa in Šmartno pod Šmarno goro, kar pa je skoraj neverjetno.

327 NŠAL, Škof. prot. 30 in 31 in Konz. prot. 1.

328 NŠAL, KAL, fasc. 50, št. 25.

329 NŠAL, ŽA, Ljubljana – Sv. Peter, Razne knjige, fasc. 17, Oklicne knjige za leta 1706–1723, 1757–1758, 1769–1775 in 1772–1776.

330 NŠAL, ŠAL III, fasc. 3.

331 Podoben odstotek (4 %) je ugotovljen npr. tudi za poreško škofijo v letih 1604–1620 (MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 119) in za nekatere francoske regije (GOODY 1989, 203).

332 NŠAM, Škof. prot. 1–3.

333 NŠAM, Škof. prot. 3–9.

Prošnje za poročne dispense od krvnega, svaškega in duhovnega sorodstva v vseh družbenih slojih v ljubljanski škofiji v letih 1676–1775 in leta 1790^a

V letih	Vsa sorodstva	Od tega: duhovno sorodstvo	Od tega: ex foro interno
1676–1680	74	1	3
1681–1685	67	2	3
1686–1690	58	2	3
1691–1695	63		5
1696–1700	55	1	1
1701–1705	90		
1706–1710	132	2	3
1711–1715	101	1	3
1716–1720	112		5
1721–1725	127	1	8
1726–1730	107	1	3
1731–1735	86	1	2
1736–1740	107	2	5
1741–1745	163	1	3
1746–1750 ^b	103		
1751–1755 ^b	4		
1756–1760	105		1
1761–1765	96	3	
1766–1770	32	1	
1771–1775	66		4
skupaj	1748	19	52
1790 ^c	78	5	

^a Po vpisih v škofijskih protokolih in papeških dispensnih listinah v NŠAL, ZL; NŠAL, Brevia II; AS, Gr. in AS, ZL.

^b Podatki za to petletko niso popolni, saj se škofijski protokol št. 36 konča z letom 1747, protokol št. 37 pa se začne šele z letom 1758.

^c V tem letu je imela ljubljanska nadškofija povsem drugačen obseg kot prej, saj je obsegala samo celotno Kranjsko.

Geografsko-socialna pogojenost

Večina kmečkih in malomeščanskih prosilcev je na prvem mestu omenjala častne³³⁴ in pragmatične (finančne, delovne) razloge, tu pa tam še »visoko starost« nevest (25 ali 26 let, v 18. stoletju celo 24 let).³³⁵ Taki motivi niso bili tuji patrimonialnim sodiščem, ki so izdelovala poročne pogodbe, niti

334 O tem več v poglavju Vzpostavlanje morale.

335 Štiriindvajset let tu ne gre jemati v smislu leta 1753 predpisane starostne meje (gl. CVIRN 2005, 4), marveč kot zgornjo mejo še dostojne samskosti, ki se je zasedrila tudi v ljudskih pesmih. V njih so toliko stara dekleta tarnala materam, da se morajo nujno poročiti. V nekaj desetletij mlajših pesmih se je ta starost znižala celo na dvajset let (prim. ŠTREKELJ 1908–1923, št. 8228–8272, 8284–8287, 8292–8297).

redkim plemenitim (a »revnim«) prosilcem za škofijske dispense.³³⁶ Ker pa je bilo škofovo dispenziranje omejeno na revne, so prosilci poroko s sorodnico/sorodnikom najraje kratko podkrepili s »stiska kraja«, češ da v revnem goratem okolju (taka pa je večina slovenskega ozemlja) ne morejo dobiti gospodarsko sposobnejše neveste (ženina) kot je sorodnica (sorodnik); poročiti pa se enostavno morajo (hiša potrebuje *mater familias*), če želijo obdržati življenjski standard. Vse skupaj so nekateri oplemenitili še z omembami vzajemne naklonjenosti med prosilcema.³³⁷ Razlog »stiska kraja« je pomenil splošne slabe možnosti za preživetje, ker pa se je pojavljal predvsem v prošnjah iz goratih župnij, čeprav prosilci tega izrecno niso navedli, je cilj na geografsko-socialne omejitve. Včasih so ta razlog omenjali celo prosilci iz ravninskih predelov, denimo tisti iz okolice Ljubljane in celo meščani. Vsaj pri teh se poraja sum v iskrenost, saj so se mnogi kmečki podložniki mimo vseh gosposčinskih ovir vendarle poročali v druge vasi, celo župnije in od 18. stoletja v (sosednje) škofije. Res pa je, da je imela vrsta slovenskih mest in trgov prej izgled in pomen vasi kot pravih mest.

Da je do 18. stoletja prihajalo daleč največ prošenj za spregled zadržkov za poroke s sorodniki na ljubljansko škofijo iz geografsko odročnih krajev, ni slovenska posebnost.³³⁸ Tudi antropologi in genetiki so se od začetka 20. stoletja radi ukvarjali s povezanostjo sorodniških porok in genetskih degeneracij v visokogorskih alpskih vasicah.³³⁹ Povezavo med geografijo in sorodniškimi porokami je v ljubljanski škofiji mogoče zlahka dokazati. V tabeli v nadaljevanju so zajeti podatki iz 65 župnij, vikariatov in podvikariatov škofije, posebej pa še za plemstvo (ne glede na župnijski domicil). Nekatero župnije med njimi so se razprostirale v ravninskem svetu in okoli mest, trgov ali velikih vasi, druge so bile v celoti v pretežno goratem svetu. Skoraj vse (razen treh ljubljanskih) so imele vsaj del ozemlja v hribovju.

Že bežen pogled na tabelo pokaže, tudi če zanemarimo različno velikost in število prebivalcev, da je bila potreba po dispenziranju sorodstvenih zadržkov večja v župnijah, kjer je večina prebivalcev živela v goratem svetu. Dve veliki obljudljanski župniji sta izjemi le zaradi velikega števila prebivalstva. Ni nenavadno, da je največ dispensnih prošenj prišlo iz luške, gornjegrajske, solčavske, ljubenske, rečiške in mozirske župnije v Zgornji Savinjski dolini, iz Polhovega Gradca in Vrhnike ter Krašnje nad Črnim grabnom. Tam je večina prebivalstva živela v zaselkih in na samotnih kmetijah. Podobno je bilo na Gorenjskem: Šmartin pri Kranju in Radovljica sta bila sicer (pri)mestni župniji, večino duš pa sta imeli v širši okolici; hriboviti župniji Preddvor (z dolino Kokre) in Jesenice pa sta imeli povsem hribovsko naravo. Absolutni rekorderki po številu dispenz sta skoraj pričakovano župniji Bohinj in Kranjska Gora. To ne pomeni, da so bili tamkajšnji prebivalci nadpovprečno endogamni.

336 Na primer leta 1711 Regini Konstanci baronici Valvasor, ki se je hotela poročiti s sorodnikom Sigmundom Wolfgangom pl. Diensbergom, češ da zaradi krajevnih razmer drugih možnosti nima (NŠAL, Škof. prot. 26, pp. 68–69). To je bilo le delno res: večjega premoženja res ni imela, saj je bila hčerka obubožanega Janeza Vajkarda Valvasorja. Kljub mladosti (nekaj nad 20 let) je bila leta 1711 že vdova Janeza Lovrenca pl. Wernegga, ki pa mu je ob poroki leta 1707 vendarle prinesla 2.000 gld dote (GOLEC 2007, 323, 358–362). Verjetno jih je po Werneggovni smrti dobila nazaj in izročila drugemu možu. Potemtakem Regina Konstanca le ni imela tako majhnih možnosti poroke s kom drugim kot le s sorodnikom.

337 Taka je npr. prošnja Jožefa Frica (Wriza) iz Khienberga v dravograjski župniji in Uršule Požarnik iz Pernice iz leta 1717 za dispenziranje 4. stopnje svaštva, ki je vsebovala omembo vzajemne osebne naklonjenosti, zelo hribovitega sveta in nujne pomoči pri gospodarjenju na Jožefovi kmetiji (NŠAM, Škof. prot. 3, zapis z dne 17. 4. 1717).

338 Enako je za dobo med 13. in 18. stoletjem ugotovil M. Andreis za nekatera mikroobmočja v južni Dalmaciji, na primer za Ploče, Vinišče, otok Drvenik (ANDREIS 1998, 264–266) in srednjedalmatinsko mesto Trogir (ANDREIS 2008).

339 O oni takih, v prvi polovici 20. stoletja številnih bolj poljudnejših evgeničnih raziskav, je tudi v domačem strokovnem časopisu leta 1935 poročal B. Škerlj. Šlo je za terensko raziskavo učitelja in dijakov v neki majhni švicarski vasi, kjer je bilo baje od 102 zakoncev kar 80 sorodnikov od 2. do 5. kolena (15 % pa bratrancev in sestričen), 5 % vsega prebivalstva pa vidno duševno prizadetega ali bolnega (ŠKERLJ 1935, 41).

Ravno nasprotno – njihovo poročanje je bilo nujno eksogamno, vendar so tudi v tem naleteli na geografsko-socialne omejitve.

Številke potrjujejo ustaljeno mnenje, da so bili zaselki in majhne vasi bolj odprti do tujcev kot večje ravninske vasi, ker so bili vedno in v vsaki generaciji že preveč kontaminirani s pretesnim sorodstvom.³⁴⁰ O tem govori tretji stolpec o prošnjah parov, kjer sta bila ženini in nevesta iz različnih, običajno sosednjih župnij.³⁴¹ Večina takih je prišla s hribovitega sveta Zgornje Savinjske doline in Gorenjske. Vsi tamkajšnji ženini pa niso iskali nevest daleč od doma, marveč so se najprej razgledali v domačem okolju, čeprav so za to morali dobiti cerkveno dispenco. Partnerju iz obstoječega sorodstva se je bilo v takih okoljih res težko izogniti, še posebej, ker so eksogamijo lahko ovirali zemljiški gospodje. V prošnji za spregled je Agnes Malc iz župnije Ig leta 1710 povedala, da so si v njeni vasi vse družine v pretesnem sorodu, ona pa je v še dopustnem le z ženinom Gregorjem, zunaj gospodstva pa ne sme vzeti moža.³⁴² Ni nenavadno, da se je Jurij Hkovec iz bohinske župnije kar dvakrat poročil s sorodnicama: prvič leta 1736, drugič pa kot vdovec leta 1741, obenem pa v prošnjah razpredal o (endogamni) »stiski v kraju«.³⁴³ Njegove besede so potrjene še z eno statistiko – tisto o številu družin, katerih člani so se v sto letih več kot enkrat poročili s sorodnicami v tretji ali četrti stopnji sorodstva: spet prednjačijo župnije z največjim deležem dispenz, številke v obeh stolpcih pa so v sorazmerju. V goratih predelih mejni endogamiji ni bilo mogoče uiti niti ob porastu prebivalstva v 18. stoletju. Kmečke družine so ostale ujetnice sorodstva ter se iz generacije v generacijo povezovala znotraj štirih stopenj sorodstva. V družini Odar iz Bohinjske Bistrice so se člani nenehno poročali z sorodnicami znotraj štirih stopenj sorodstva in zato zaprosili za spreglede vsaj leta 1687, 1707, 1710, 1722, 1727, 1735, 1740, 1742, 1760, 1770 in 1772.³⁴⁴ Enako so ravnali njihovi sokrajani iz družin Presl leta 1706, 1726, 1727, 1737, 1738, 1746, 1761 in 1767³⁴⁵ in Rozman leta 1722, 1730, 1734, 1737, 1745 in 1767³⁴⁶ ter člani družine Zima iz Kranjske Gore leta 1679, 1706, 1712, 1720, 1739, 1742 in 1772.³⁴⁷ Tu bi lahko navedli še veliko podobnih družin, zlasti z Gorenjskega in Zgornje Savinjske doline.

Gorsko endogamno oziroma eksogamno pogojenost je mogoče razbrati, tudi če primerjamo število dispenz iz sosednjih župnij – ravninskih in hribovskih. Tako je imela župnija Trbovlje veliko več dispensnih zadev kot bližnji Prebold, celo več kot večji župniji Vransko in Braslovče. Ali pa koroška hierarhija s Črno na vrhu, Pliberkom v sredini in Podjuno na dnu – vse pa v enakem razmerju

340 FLANDRIN 1986, 38; VILFAN 1996, 402.

341 Le v enem primeru iz leta 1721 je za dispenco zaprosil par iz preddvorske in krašenjske župnije, ki sta precej oddaljeni (NŠAL, Škof. prot. 31, p. 156).

342 NŠAL, Škof. prot. 25, p. 412. Tudi Simon Baumgartner in Margareta Lipič iz župnije Sv. Nikolaj pri Beljaku sta leta 1712 trdila, da se v svojem kraju ne moreta poročiti zunaj obstoječega sorodstva (NŠAL, Škof. prot. 26, pp. 193–194). Jožef Ferjan iz blejske župnije je leta 1735 celo trdil, da druge neveste kot sorodnice Marije Pelm ni mogel dobiti niti po dveh letih iskanja (NŠAL, Škof. prot. 34, pp. 377–378).

343 NŠAL, Škof. prot. 35, pp. 29, 536. Enako je povedal Blaž Košir iz kranjskogorske župnije, ki se je do leta 1743 tudi dvakrat poročil s sorodnicama (NŠAL, Škof. prot. 36, p. 24).

344 NŠAL, Škof. prot. 15, p. 14; Škof. prot. 24, pp. 34–36; Škof. prot. 25, p. 297; Škof. prot. 31, pp. 269–270; Škof. prot. 33, pp. 10–11; Škof. prot. 34, p. 362; Škof. prot. 35, pp. 405–406, 584–585; Škof. prot. 37, pp. 221–222; Škof. prot. 38, pp. 648–649, 723.

345 NŠAL, Škof. prot. 23, p. 353; Škof. prot. 32, p. 280; Škof. prot. 33, p. 11; Škof. prot. 35, pp. 99, 149–150, 204; Škof. prot. 36, p. 602; Škof. prot. 37, pp. 305–306; Škof. prot. 38, pp. 497–498.

346 NŠAL, Škof. prot. 31, pp. 225–226; Škof. prot. 34, pp. 3, 271; Škof. prot. 35, pp. 149–150; Škof. prot. 36, p. 358; Škof. prot. 38, pp. 498–499.

347 NŠAL, Škof. prot. 8, pp. 91–93; Škof. prot. 23, p. 305; Škof. prot. 26, pp. 285–286; Škof. prot. 30, p. 108; Škof. prot. 35, pp. 332–333, 667–668; Škof. prot. 38, p. 722.

glede na delež goratega ozemlja. Tudi iz manjše Krašnje je prišlo precej več dispENZnih prošenj kot iz sosednje ravninske župnije Dob. Župnija Logatec z večjo eksogamnostjo je ležala ob glavni deželni cesti, drugače kot sosednja, od sveta in demografske mobilnosti odmaknjena župnija Polhov Gradec.

Manj dispENZnih zahtevkov je prišlo iz podeželskih centrov ob prometnicah, kjer je komunikacija omogočala več mobilnosti in eksogamnega iskanja zakonskih partnerjev. Taki sta bili območji savske dobrove med Kranjem, Tržičem in Bledom ter med Kranjem in Šentvidom nad Ljubljano. Razumljive izjeme so bile tudi slabše poseljene župnije (Ig, Gorje), majhne kozjanske in posotelske župnije in nekateri mlajši vikariati (Dobrova), kjer v nekaj desetletjih niso mogli priti do več sorodniških porok. Poseben primer so bile od sveta in Boga odmaknjene belokranjske župnije. Pod nadzor ljubljanske škofije so prišle šele ok. leta 1723, endogamnost in dispENZno nujo pa so lahko zmanjševale s povezovanjem prek Kolpe ali s kočevskimi vasmimi.

Prošnje za poročne dispENZE v ljubljanski škofiji v letih 1676–1775^a

Župnija, vikariat, podvikariat ^b	DispENZE	Iz istih družin ženinov	Pari iz različnih župnij ^c
Ljubljana – Sv. Nikolaj	3		
Ljubljana – Sv. Peter	40	5	2
Ljubljana – Sv. Vid	48	1	3
Planina na Kozjanskem	5		
Pilštanj	4		
Sv. Peter pod Svetimi gorami	5		
Podsreda	1		
Žusem	1		
Trbovlje	22	2	
Prebold	5		1
Vransko	17		
Braslovče	13		1
Motnik	5		
Ljubno	19		5
Gornji Grad	100	14	2
Rečica	24		
Mozirje	26		
Luče	49		3
Solčava	39	7	1
Črna	46	6	1
Pliberk	30		1
Podjuna	12		2
Lipa	3		
Šentrupert na Koroškem	1		
Stari trg pri Slovenj Gradcu	7		1
Št. Ilj pri Velenju	15		2

Župnija, vikariat, podvikariat ^b	<i>Dispenze</i>	<i>Iz istih družin ženinov</i>	Pari iz različnih župnij ^c
Šentjanž/Vinska Gora	3		
Sv. Jurij ob Taboru	2		
Šoštanj	11	3	1
Škale	27	2	1
Šalek	2		1
Metlika (od 1736)	3		
Vinica (od 1736)	3		
Semič (od 1736)	4	1	
Podzemelj (od 1736)	1		
Šentjernej	19	1	
Svibno	10		
Dobrova pri Ljubljani (od 1723)	5		4
Ig	12		
Vrhnika	68		3
Logatec	7		
Polhov Gradec	79	8	1
Krašnja	39	6	2
Dob	19		1
Šmartno pri Ljubljani	8		1
Vodice	24	4	2
Smlednik	21		4
Sora	16	1	1
Kranj	12		1
Šmartin pri Kranju	37	5	3
Naklo	15	2	5
Preddvor	54	6	6
Križe	25	3	8
Mošnje	8		3
Podbrezje	16		2
Kropa	9		3
Ovsiše (od 1730)	4		
Radovljica	65	10	7
Zasip	2	1	1
Bled	20	3	2
Gorje	10		2
Bohinj	109	24	1
Jesenice	34	6	1

Župnija, vikariat, podvikariat ^b	Dispenze	Iz istih družin ženinov	Pari iz različnih župnij ^c
Dovje	23	4	5
Kranjska Gora	69	11	5
plemstvo ^c	50	10	?
Skupaj	1.485	145	103

^a Upoštevane so poročne dispense in poveljavitve zakonov za zadržke krvnega sorodstva, svaštva in duhovnega sorodstva.

^b Upoštevane so župnije, iz katerih je vsaj en par v obravnavanem obdobju vložil prošnjo za dispenco, ter pari, za katere je bilo vsaj pri enem partnerju mogoče ugotoviti župnijski domicil.

^c Eden v paru je iz omenjene župnije, drugi iz sosednje.

^c Plemiški prosilci z območja ljubljanske škofije so izvzeti iz župnijske statistike, saj v prošnjah običajno niso navedli domicila. Za dispense so se zaradi nevestinega domicila lahko obrnili tudi na pisarno oglejskega patriarhata, večina pa na rimsko kurijo.

Dota, dedovanje in poroka med sorodnikoma: kmečki svet

Gibalo razvoja in zatona civilizacij je bila lastnina, vzrok upadanja moči pa drobitev dediščin. To je bilo treba primerno urediti, zlasti v družbah, kjer sta oblast in gospodarstvo temeljila na agraru oziroma zemljiški lastnini.³⁴⁸ Glavne motive sorodniških porok je del historičnih antropologov našel v strategijah ohranjanja družinskega premoženja oziroma načina ekonomskih izmenjav ter socialne interaktivnosti. Najzanesljivejša je vzajemna podpora ljudi z istimi geni oziroma »krvjo« ali vsaj tradicijo sorodstva. Po besedah Clauda Lévi-Straussa je prav poroka gibalo nenehnih menjav znotraj arhaičnih družb – recipročno in obredno darovanje, ki ga določa širokosrčnost. Ženska je tako dragocena, da jo je mogoče dobiti le s silo (vojno) ali (ekonomsko) menjavo. Zato so že rimski pravni zapisi upravičeno govorili kar o »nakupu žena«, ugrabitve žensk zaradi poroke pa je ostalo v evropski praksi do 18. stoletja.³⁴⁹ Predaja ženske v drugo družino (z njo pa tudi dela družinskega premoženja) pa je usluga, ki nujno zahteva reciprociteto. Starši in bratje se svoji sorodnici odpovedujejo (tudi v spolnem smislu), s tem pa omogočijo neprekinjeno, obče kroženje dobrin in vzpostavitev splošne širokosrčnosti.³⁵⁰ Menjavo dobrin prek žensk pa so morale skupnosti urediti s prepovedmi oziroma pravili, ki so omogočila eksogamnost, obenem izrivala egoistične in ekonomsko manj koristne incestne zveze, a dopuščala tudi endogamne vzorce.

Tudi po mnenju Jacka Goodyja je poroke med sorodniki generiralo lastninsko in dedno pravo, ki je podpiralo moč rodbin oziroma patrilinearnih rodov – na podeželju in med starim plemstvom. Najpomembnejšo vlogo pri uravnavanju nasledstva je Goody namenil dihotomiji dedne bilateralnosti (nasledstvo prehaja enako po obeh straneh družine) ali unilateralnosti (nasledstvo se določa samo po moški ali ženski strani). V prvem primeru bi bili otroci in njihovi potomci ne glede na spol enakovredni dediči rodovnega bogastva staršev, v drugem pa bi nasledstvo prehajalo po moški (patrilinealni) ali ženski (matrilinealni) strani.³⁵¹ Dedno pravo je predvidevalo prenašanje premoženja staršev

348 MOORE 2008, 114–115.

349 BARTSCH 1903, 17–18.

350 LÉVI-STRAUSS 1996; BATAILLE 2001, 203–209; KERŽAN 1994, 182 sl.

351 GOODY 1989, 257–274. V patrilinealni obliki je bil oče otrokom »sorodnejši«, v matrilinealni pa je bila to mati, ki je dala ime rodu. V patrilinealni mreži sta brat in sestra v očetovi sorodniški skupini, sestrični otroci pa v materini. V matrilinealnem sistemu je pripadnost ravno nasprotna: v tem primeru najbližji moški sorodnik otroka ni oče, marveč materin brat. Otrokov sin pa bo najbližji sorodnik otrokom svoje sestre, toda njegovi otroci bodo pripadali skupini njegove žene. V matrilinealni družbi nadaljuje moževo rodovno linijo njegova sestra, ne pa žena. V patrilinealni

na hčere, ki niso imele bratov, ne pa poprej na kolateralne moške sorodnike (bratrance). To je bil način vzdrževanja statusa in obstoja izvorne družine, ki se mu je bilo mogoče priključiti le s poroko s sorodnico. Prav sistem poročnih dot, ki so bile del družinskega dednega sklada, je po antropoloških predstavah najbolj podpiral poroke med bližnjimi sorodniki (bratrance in sestričnami).³⁵² Ko pa dota za hčere ni bila več obveza (v 19. in začetku 20. stoletja), take poroke (zlasti med bratrance in sestričnami) niso bile več zanimive.³⁵³

Tak diskurz tu pa tam zaide v zadrego, ko je treba pojasnjevati odklone v empiričnih raziskavah. Že teza, da je predvsem dotiranje generiralo sorodniške poroke je empirično pravzaprav neutemeljena, saj je bilo porok z zaznavnimi sorodniškimi osnovami (tj. znotraj štirih stopenj), kot smo videli, vsaj na Slovenskem razmeroma malo. Ker je bila želja po dotah eno glavnih meril porok, se nam zastavi vprašanje, zakaj potem niso vse družine ali vsaj velika večina družin prakticirale porok z bližnjimi sorodniki? Gotovo ne le zaradi (resničnih ali vsaj pripisovanih) bioloških omejitev. Nekatere hipoteze, denimo tista o nižjih dotah pri porokah med sorodniki, pa so sploh nedokazljive, saj je bila vsaka poroka svet zase in dokazov o nasprotnem v takem primeru sploh ne more biti; nikakor ne moremo vedeti, kakšna bi bila dota osebe A, če bi se namesto s sorodnikom B poročila z nesorodnikom C. Vendar o takih namerah ni zapisov.³⁵⁴ Menim, da splošnih, pa čeprav še tako privlačnih tez ne gre gladko prenašati in z njimi pojasnjevati interakcij v vseh okoljih in časovnih obdobjih. Prej je treba napraviti nekaj sondiranj (popolna raziskava bi bila celo za majhno, a politično, pravno in gospodarsko raznoliko slovensko ozemlje na tem mestu preobsežna). Sistematično iskanje sorodstvenega ravnotežja v družinah ter njegov vpliv na sorodniške poroke na Slovenskem je ob specifičnih genealoško-socialnih virih in socialnih razlikah treba preučiti ločeno – posebej za plemiške, meščanske in kmečke družine. Začnimo pri slednjih.

Določena poročna endogamnost se je obdržala po naselitvi Slovanov v vzhodnih Alpah in spremembi rodovne (župne) plemenske skupnosti v teritorialno (vaško) skupnost. Kmečko prebivalstvo se že zaradi narave dela ni veliko selilo, preštevilni sorodniki so ostajali v domačem okolju in blizu izvornih družin. Velika večina ljudi se ni selila, večje migracije pa so bile po obdobju »velike selitve ljudstev« omejene na vdore azijskih ljudstev. Odsotnost večje demografske mobilnosti potrjuje tudi genski zemljevid Evrope, ki skoraj ustreza modernim državam. Ker večina evropskih držav ozemeljsko temelji na nacionalnih mejah, utemeljenih šele v 18. in 19. stoletju, je zemljevid delen indic, da so ljudje širom Evrope (pa tudi sveta) vzdrževali socialne vezi predvsem znotraj geografsko in kulturno omejenih območij in podobnih socialnih skupin.³⁵⁵

shemi je nadaljevalka moževa žena, žena njegovega brata in očetova žena (mati). Mati je torej tu samo ženska moževa linije, ki je rodila sina v prid liniji, ki ji sama ne pripada. V matrilinearnem konceptu sestra prinese dediče bratu, v patrilinearnem pa ne, razen če se njegovi potomci kasneje ne povežejo s sestrinimi potomci (GOODY 1956, 286 sl.).

352 Tako razmišljanje je vladalo vsepovsod, tudi med katari v podpirenski vasi Montailou v 14. stoletju, ki so menili, da je bolje, če se brat poroči s sestro, da le ne bi šla dota iz »hiše« in bi ta zato propadla (LE ROY LADURIE 1986, 64–65, 67, 82). Podobne ugotovitve izhajajo iz analize porok na dubrovniškem območju, zlasti na bližnjih otokih (VRJEME ŽENIDBE 2000, 55–59).

353 GOODY 2003, 20–22, 32–33, 40–45 in 131–148.

354 Podobno meni tudi B. Bastl po pregledu skoraj 300 poročnih pogodb avstrijskega in štajerskega plemstva od 16. do 18. stoletja (BASTL 2000, 55 sl.).

355 Gl. genski zemljevid 23 modernih evropskih populacij v člankih »Finci in Italijani so gensko najbolj posebni na stari celini« v časniku Delo z dne 19. 8. 2008 (str. 18) ter »Švedi in Španci so očitno zelo različni« v istem časniku z dne 28. 8. 2008 (str. 22). Gre za dva povzetka zapisa *The Genetic Map of Europe* (z dvema zemljevidoma) s spletnih strani

Poroke med sorodniki v predfevdalni dobi niso bile moteče – običajne so bile v vsaki skupnosti, ki je favorizirala isto kri in status; oboje je ostala zaveza nekaterih socialnih skupnosti (plemstva) skoraj do današnjih dni.³⁵⁶ Če ob tem odmislimo težko dokazljiv dolg obstoj in številčnost velikih družin (zadruge), ki jih je bilo po 10. stoletju v vzhodnih Alpah gotovo vse manj, so od 9. stoletja vendarle prevladovali dve ali (redkeje) trigeneracijske konjugalne družine, skupaj z neporočenimi odraslimi sorodniki; najbrž pa ne več z družinami že poročenih mlajših bratov, niti s priležnicami in nezakonskimi otroki.³⁵⁷ Šlo pa je za sistem »cele hiše« (nem. *ganzes Haus*; angl. *Household*), ki je vključevala tudi nesorodno delovno silo, ki sicer ni bila primerna za sklepanje zakonskih zvez (pač pa za zunajzakonske spolne zveze), ker bi razdrila pravno trdnost jedrne družine. Skupnostno-egalitarni sistem, kakršen je do pred nekaj desetletji vzdrževal poročanje med bližnjimi sorodniki (bratranci in sestričnami) tudi pri nekaterih južnih Slovanih,³⁵⁸ se ni mogel obdržati. Med pokristjanjenjem je »praendogamnost«, kolikor je je pač bilo, podlegala cerkvenim pravilom. Čedajski koncil je že leta 796 vernikom naložil naznanitev poroke, da bi se izognili prepovedanim sorodniškim zvezam; otroci iz takih zvez so veljali za nezakonske in so bili zato izključeni iz dedovanja.³⁵⁹ Določilo je zadevalo tudi pokristjanjene prebivalce slovanske kneževine Karniole. Tudi bavarski škofje, ki so organizirali misijonarjenje med Karantanci, so leta 800 od papeža Leona III. dobili navodilo o omejevanju sorodniških porok po vzoru določil papeža Gregorja I. za Sase.³⁶⁰ Cerkevni pristisk potrjuje slovenska (grešna in sramotna) incestna terminologija, ki je prišla iz drugih jezikov šele po pokristjanjenju: *kervosramnost* (podobna termina, zapisana v 19. stoletju sta *kervomešnja* in *rodoskrumba*) je tako kot nemška *Blutschande* ustrezala rimskopravnemu terminu *sanguinis contumelia*.³⁶¹

Struktura družin in rodov, posledično pa tudi sorodniških porok je bila odvisna od lastništva

The New York Timesa (http://www.nytimes.com/2008/08/13/science/13visual.html?_r=1&em&oref=slogin [11. 7. 2013]), ki ga je 13. 8. 2008 tam zabeležil Nicholas Wade o poročilu Manfreda Kayserja in sodelavcev z rotterdamske univerze Erasmus projekta izdelave genetske karte Evrope (*Correlation between Genetic and Geographic Structure in Europe*) v reviji *Current Biology* (18, 2008, št. 16, str. 1241–1248; povzetek na: http://www.sciencedirect.com/science?_ob=ArticleURL&_udi=B6VRT-4T5BRBK-2&_user=10&_rdoc=1&_fmt=&_orig=search&_sort=d&view=c&_acct=C000050221&_version=1&_urlVersion=0&_userid=10&md5=8973752de18489f528421bde7d7653d [11. 4. 2012]). Ena od tam zapisanih hipotez je, da so Alpe zavirale pretok ljudi med Sredozemljem (Italijo) in srednjo ter severno Evropo, zato se od drugih Evropejcev poleg Fincev gensko opazneje razlikujejo tudi Italijani. Pripomniti smemo, da Alpe fizično niso ovirale emigracije Italijanov na vzhod, pač pa je to morda bolj preprečevala politična situacija in slabše možnosti za življenje kot v Italiji, kamor so se cel srednji vek navsezadnje stekale množice upajočih na boljše življenje. Slabosti karte sta preskromen vzorec (2.500 oseb) ter slaba pokritost in nepopolnost podatkov o izvoru in etniji za nekatera evropska območja, npr. tudi bivšo jugoslovansko regijo. (Podatki zanjo so bili sploh vzorčeni zunaj »Jugoslavije«, kar je precejšnja metodološka napaka. Sploh pa pri tem očitno ni sodeloval noben tukajšnji raziskovalec.) Kljub temu zemljevid ustrezno Slovenijo tudi genetsko približuje avstrijskemu krogu, ne pa balkanskemu (po priloženi karti pravzaprav jugo-romunskemu) krogu.

356 O endogamiji in eksogamiji gl. SMILJANIČ – MIJUŠKOVIĆ 1968, 32–36, 61 sl.; VLAHOVIĆ 1969, 497 sl.; DURKHEIM 1992, 104 sl.; GOODY 2003, 41–43.

357 SIEDER 1998, 14–15, 25; ŠKRUBEJ 2002, 27–28. Pomena krvnih vezi z očetovo družino nad ljubezenskimi poudarjata B. Merhar (ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA 1, 64) in M. Golež Kaučič (GOLEŽ KAUČIČ 2001, 161), potrjuje pa jo ljudska pesem *Dražji brat od ljubege* (ŠTRELJ 1895–1898, št. 711) z dekletovo izjavo, da raje vidi, da se iz vojske vrne brat kot ljubček (če že mora izbirati), ker lahko ljubčka nadomesti kdo drug, brata pa nihče. Vendar je treba upoštevati tudi zaključni moralni nauk ('katera nima samo enega, bolje, da nima nobenega'), ki govori o usodnosti prelahkote deklishe zaznave ljubezni.

358 GOSPODARSKA ZGODOVINA 1980, 412; VLAHOVIĆ 1969, 499 sl.; TODD 2005, 54–55.

359 MGH Conc. II/1, št. 21 c. 8 (str. 191–192); MARCUZZI 1910, 50; VILFAN 1996, 411.

360 MGH Epp. V, št. 5 (str. 60–63). Prim. še VILFAN 1996, 410.

361 CIGALE 1860, 269.

obdelovalne zemlje. Princip kmečke materialnosti je David Sabean med interpretiranjem mrež kmečkih botrstev oblikoval v ugotovitvi, da le tam, kjer ni lastnine, ni osnove za poudarjanje že obstoječih sorodniških vezi, ni potrebe za utrjevanje krvnih in nekrvnih vezi v socialne mreže, niti za ustvarjanje novih vezi, od katerih bi se pričakovalo dolgo trajanje.³⁶² Romanski staroselci in slovanski svobodnjaki so se od 9. stoletja stapljali v razred nesvobodnih podložnikov, ki so jim poročne vzorce narekovale zahteve fevdalnih gospodov po karolinškem (langobardskem/bavarskem) podsistemu. Ti so podpirali oblikovanje enodružinskih kmetij. Skupno obdelovanje je namreč oteževalo načrtno kolonizacijo in fevdalno (hubno) organizacijo zemljiških gospodstev, a do 13. stoletja ni povsem izginilo.³⁶³ Še najbližji temu so bili v Istri, kjer so poleg prvotnih hiš rodov zrasle hiše mlajših družin, ali pa so zaradi revščine razširjene oziroma sestavljene družine odraslih otrok idr. sorodnikov nekaj generacij živele skupaj in tako do 20. stoletja endogamno bolj zaznamovale majhne vasice in zaselke. Tako so zadrževali delitve in osiromašenje kmetij, dokler so le mogli.³⁶⁴ V prvih stoletjih razvitega fevdalizma (med 11. in 13. stoletjem) se zaradi osebne nesvobode mnogi kmetje še niso mogli odseliti in poročiti brez dovoljenja zemljiškega gospoda. Sistem enotnega podložništva (kljub nekaterim posebnostim v njem) pa je pogojeval omejenost poročnih izbir.³⁶⁵ Ta tradicija se je zrcalila v ljudskih pregovorih, ki so govorili o najprimernejšem iskanju zakonskega partnerja v domači vasi, na primer: »Ženi se pri sosedu, posojila išči v deveti vasi.« (»Ženi se pri ognjišču, botre išči na sejmišču.«) Posredno je to pomenilo, da se je iskanje poročnega partnerja po večini ustavilo na župnijskih mejah, marsikateri ženin pa je prej ko slej izbral nevesto, s katero je že bil v sorodu.³⁶⁶ Na zavedanje o morebitnih težavah (nevarnost biološke degeneracije zaradi premočne endogamije) je opozarjal rek: »Kjer je veliko konj, je gotovo eden krumpast.«³⁶⁷ Ostaline te endogamije so tudi v vasovanijskih običajih, ki jih je Valvasor omenil pri Vipavcih: če želi fant vasovati pri dekletu iz druge vasi (posledično si lahko razlagamo, da tam išče nevesto), mora fantom iz te vasi plačati odškodnino, če ne ga pretepejo in našenejo. Podobno velja za šranganje, ki se je ohranilo do današnjih dni.³⁶⁸ Razkorak med skromnim številom za poroke primernih prebivalcev je zmanjšal mejo poročne sprejemljivosti na četrto stopnjo krvnega in svaškega sorodstva, kasneje celo na drugo stopnjo. To je bila tista meja, ki je v povprečnih ruralnih okoljih (ali stanovsko posebnih skupnostih) še omogočala preživetje sosesk z majhnim dotokom sveže krvi. A že po dveh generacijah je bilo namreč mogoče s poroko spet povezati nove družine iz »matične« rodbine skupnega prednika, vmes pa povezanost krepi še s svaškimi in botrskimi zvezami. Nenehno nadgrajevanje sorodstvenih mrež – še posebej, če upoštevamo, da še pogostejše poroke med oddaljenim sorodstvom od četrte stopnje sploh niso bile zaznavane in problematizirane – je vzpostavljalo enotnost bolj ali manj politično zaokroženih območij.

Svoje so prispevali dedovanjski običaji. Ker je dajala kmečka družba dolgo večji poudarek običajem kot kodificiranemu pravu, je bilo kmečko (in meščansko) dedno pravo izrazito pragmatično. Dotalni

362 SABEAN 1988, 100.

363 DOLENC 1935a, 140–141; GOSPODARSKA ZGODOVINA 1980, 417.

364 Odlična predstavitev naselbinske strukture, strukture družin in sorodstev v Slovenski Istri (predvsem v 19. in 20. stoletju) je v: RAVNIK 1996, 59, 70 sl., 86 sl., 118 sl.

365 LE ROY LADURIE 1986, 206–207; FLANDRIN 1986, 38 sl.; VILFAN 1961, 77 sl. in 120 sl.; VILFAN 1980, 464–466; VILFAN 1996, 402.

366 O tem zelo plastično M. Ravnik v analizi porok in sorodstva v nekaj zaselkih Slovenski Istri v 19. in 220. stoletju (RAVNIK 1996, 186–214).

367 Cf. po: ŠKERLJ 1935, 3.

368 Poleg tega mora ženin za nevesto plačati odškodnino v naseljih, skozi katera se s svatbe vračata na njegov dom (VALVASOR 1689, VI, 307). Gl. tudi VILFAN 1996, 402.

sistem je bil rimskopravni institut, na Slovenskem pa se je rimsko pravo začelo opazneje recipirati v 16. stoletju, najprej med plemstvom in meščanstvom.³⁶⁹ To ne pomeni, da med podložniškimi običaji ne najdemo takih, ki so enaki tistim iz rimskega prava. Vendar ni izključeno, da so naši predniki prišli do njih neodvisno od Rimljanov. Nekatera germanska dedna pravila so, sodeč po prevzemu termina *erb* v slovenski jezik,³⁷⁰ najbrž v večji meri prevzeli šele v 11. stoletju. V odnosu do zemljiškega gospo- da hube na večjem delu slovenskega ozemlja do 13. stoletja niso bile dedne, kar je tudi sorodniškim porokam odvzemalo večji pomen pri dedovanju. Od konca poznega srednjega veka pa so nekateri že razpolagali z (redkejšim) prostim lastništvom in kupnim pravom, ki je posestnikovim sorodnikom zagotavljalo tudi dedovanje kmečke posesti brez večjega vmešavanja zemljiškega gospoda. V manj ugodnih (dosmrtnih) zajmih (zakupno pravo, kolonat na Primorskem, *Verehrungsrecht* na Koroškem, ogrsko pravo itd.) pa je tudi ob živih otrocih vse do 18. stoletja zemljiški gospod kmetijo lahko odvezel pokojnikovim potomcem, čeprav se je to zgodilo le redko, če z oddajo rente in skrbjo za kmetijo ni bilo težav.³⁷¹ Tudi kupnopravne (dedne) kmetije se v vsaki generaciji niso delile med zapustnikove otroke, kot je bilo to v navadi ponekod v Evropi (v Franciji). Po večinskem običaju bi jo moral po intestatnem pravu prevzeti najmlajši sin (pri plemstvu pa je bil glavni dedič skoraj vedno najstarejši sin);³⁷² če sina ni bilo, je bila primerna dedinja (najmlajša) hčerka. Kmečka ženitna pisma iz 17. in 18. stoletja kažejo tudi drugačne prevzemniške strategije: kmetijo je največkrat prevzel tisti sin (ali hči), ki se je prvi poročil – to pa le ni bil najmlajši sin. Očitno je, da so kmetije svojo usodo in starostno oskrbo bolj kot s pravnim običajem krojili s pragmatizmom in uveljavljali dedni red, ki je v danem trenutku najbolj ustrežal družini in trdnosti kmetije. Drugi (ob poroki dediča pogosto še mladoletni) otroci so prejeli nujne dedne deleže, določene v denarju.³⁷³ Bližnji zapustnikovi stranski sorodniki so prišli v poštev, le če zapustnik ni imel otrok (šele nato so prišli na vrsto starši in stari starši), vdova pa je bila upravičena le do svojega premoženja in poročnih daril (jutrne in dote); njeni sorodniki so po njej lahko dedovali le njeno doto. Gospodstvo se v družinsko dedovanje ni vtikalo, če je na kmetiji vladal red in je dedovanje teklo po običajih.

Teoretično je to pomenilo, da se kmetije zaradi dedovanja ne bi smele deliliti. Toda vse do 18. stoletja so se kmetije (zlasti kupnopravne) vendarle delile, na kar opozarjajo urbarialne in katastrske oznake njihove velikosti – cela huba, polovična, četrtinska, celo osminska in (redko) šestnajstinska ter skupne parcele nekoč razdeljenih enot. Seveda se razpadanje ni dogajalo v vsaki generaciji in zaradi

369 M. Dolenc navaja nekaj ljudskih izrekov o doti, ki pričajo, da žena v praksi ni imela nobenega nadzora nad premoženjem, ki ga je prinesla v zakon (DOLENC 1935a, 143).

370 JAZBEC 2007, 34.

371 Poleg teh so bili še drugi specifični dedni ali le dosmrtni zajmi: prosta saja, dosmrtno uživanje, po meščanskem pravu, po gorskem pravu, prostolastna zemljišča ipd. Gl. GOSPODARSKA IN DRUŽBENA ZGODOVINA 1980, 421 sl.; VILFAN 1961, 257–258; FICHTENAU 1992, 115 sl.; HOCHEDLINGER – TANTNER 2005, 13–14, 19–20, 29, 31.

372 Prenos kmetije na najmlajšega sina je znan tudi drugod, npr. v Angliji (GOODY 2003, 91–92).

373 Po običajnem dednem nasledstvenem pravu v notranjeavstrijskih deželah, ki je upošteval rimsko-običajno pravo, so morali starši zapustiti otrokom vsaj nujni delež (tretjino za štiri otroke ali manj, polovico za več kot pet otrok); zapustnikov bratje in sestre niso imeli pravice do nujnega deleža. Sinovi in hčerke so dobili enake deleže, kar je veljalo tudi za poročene meščanske in kmečke hčerke. Otrok, ki je odšel v cerkveno službo, je lahko dobil le nujni delež. Če dedičev ni bilo, je lastnina pripadla deželnemu knezu, zakupna in podobna posest pa zemljiškemu gospodu. Pri plemstvu je bilo drugače: če se je hčerka ob poroki odrekla dediščini po starših, ni prišla več v poštev za dedovanje niti z nujnim deležem; to je veljalo tudi za neporočene hčerke, ki jih morajo bratje vzdrževati iz očetove zapuščine in jim plačati balo in doto, če se poročijo. Pravice plemenitih hčera pa so se obudile, ko je umrl zadnji moški linije; njim so se tedaj pridružile tudi druge ženske, ki so se nekoč v korist tega moškega morale odpovedati dediščini. Dedovanje žensk je v tem primeru veljalo do četrte stopnje sorodstva (DOLENC 1935b, 104–105; WESENER 2004, 248–251).

zagotavljanja dediščin enakovrednim potomcem, marveč so se kmetije lahko delile ob prodajah, če so posamezni deli še lahko zagotovile preživetje družinam. To je bilo do določene meje tudi v korist zemljiških gospodov, saj je večje število družinskih gospodarstev povečevalo gosposčinsko rento. Od srede 18. stoletja pa je država zaradi eksistenčnih zahtev omejevala deljenje kmetij.³⁷⁴ Pri zakupnih kmetijah je bilo nekoliko drugače. Od konca 16. stoletja so jih zemljiški gospodje po večini sicer predajali pokojnikovim otrokom. Če pokojni zakupnik ni imel potomcev, je kmetija spet pripadla njegovim agnatom, tj. bratom, sestram in ne preživelemu zakoncu, če se je seveda gospostvo strinjalo s tem. Običajno se je zadovoljilo s plačilom primščine,³⁷⁵ sicer pa je gospod zakupno kmetijo lahko podelil komur koli je hotel. Tu je bila torej delitev kmetije otežena. V obeh primerih je vdova ostala lastnica svoje dote, jutrne, prostega darila, premičnin (bale) ter solastnica v zakonu pridobljenega premoženja; do smrti je (kot skrbnica otrok do njihove polnoletnosti) lahko ostala na kmetiji, ki je skupaj z moževim protidarilom sicer pripadla moževim stranskim sorodnikom. Enako je veljalo za ovdovele može, ki so se priženili na kmetije.³⁷⁶ Vzajemnega dedovanja celotnega zakončevega premoženja tu ni bilo.³⁷⁷ Podobna omejevalna določila do vdov so imele tudi meščanske pogodbe in oporoke. Ljubljanski župan Jurij Kunstl je leta 1639 določil, da njegovega premoženja vdova (če bi njuni otroci prej pomrli) ne more dobiti (dobi le, kar ji pripada po poročni pogodbi), marveč to pripada nečakom po njegovem bratu.³⁷⁸

Tako dedovanje je prevladovalo na Kranjskem do začetka 18. stoletja, ko sta se kupni in zakupni zajem v smislu upravičenosti dedovanja skoraj izenačila (v zadnji četrtini stoletja je država podprla prevedbo zakupnih kmetij v kupne), obenem pa so v dednih deželah kodificirali poenotene dedne rede.³⁷⁹ Z novim dednim redom cesarja Karla VI. za Spodnjo Avstrijo iz leta 1720 se je intestatno dedovanje naslonilo na Justinijanovo pravo. Dedni red, ki je izhajal iz osnutka reda iz leta 1654, je kmalu skoraj dobesedno prešel v deželne rede za Štajersko leta 1729, Kranjsko leta 1737 in Koroško leta 1746 in je veljal do leta 1786 za vse stanove.³⁸⁰ Tako se je zlagoma razširil način, ki je imel več posluha za priženjene ali primožene partnerje, zlasti za vdove in vdovce. Zakonodajalec je zavrgel staro načelo *paterna paternis, materna maternis* in pri delitvi materine in očetove zapuščine izenačil sinove in hčere. To seveda še ni pomenilo egalitarnosti ter socialno-gospodarsko uničujočega deljenja posesti in

374 GOSPODARSKA IN DRUŽBENA ZGODOVINA 1980, 443–444, 458–459.

375 Primščine in druge gosposčinske takse niso bile zanemarljive. Polhograjsko gospostvo je ob spremembah posestništva za polovično hubo sredi 18. stoletja zahtevalo 40 gld. To je bila npr. petina dote, ki jo je Urban Gradadolnik prinesel v zakon z Marijo Rihar, ki je prevzela kmetijo po očetu. Njen oče pa je moral za odselitev in odkup od rojenišтва gospostvu plačati še 8 gld in pol (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 94, Protokol podložniških listin 1765–1778, pp. 21–22, 35).

376 DOLENC 1935a, 323, 344–345; GOSPODARSKA IN DRUŽBENA ZGODOVINA 1980, 433–435. Strožja pravila so vladala na Ogrskem: v srednjem veku je premoženje podložnika brez potomcev in oporoke prešlo na zemljiškega gospoda. Nekateri ogrski gospodje so v naslednjih stoletjih po svoje ukrojili podložniška dedovanja: Esterházyji so leta 1748 na svojih posestvih prisodili dedovanje le prvorojencem, v primeru poroke pa so dedovali sorodniki do četrtega kolena. Leto dni po poroki je premoženje zakoncev postalo skupno in se je medsebojno dedovalo. Leta 1774 so grofje zaostriili določila in v primeru ločitve se je medsebojno dedovanje ukinilo. Za vinograde so veljala ohlapnejša pravila: predkupno pravico so imeli sosede na podlagi krvnega sorodstva, posest pa je bilo mogoče s privoljenjem gospoda tudi svobodno voliti in podariti (VIRI PREKMURJE 2008, št. 104, str. 287).

377 Gl. določila v vzorcih kmečkih poročnih pogodb v knjigi formularjev iz prve polovice 18. stoletja v: AS, Rok., I/101r, *Formularbuch*, pp. 8–14.

378 DOLENC 1935b, 28.

379 Za Štajersko leta 1729, za Kranjsko leta 1737 in za Koroško leta 1747.

380 O dednem redu cesarja Karla VI. podrobno s prepisom in prevodom: KAMBIČ 2007, 119–212.

dodatnega siromašnja v vsaki generaciji (kar pa je bilo tudi zaradi zgodnejše recepcije rimskega prava pogostejše od 16. stoletja in ostalo do 20. stoletja na nekoč beneškem istrskem podeželju),³⁸¹ so pa se zato povečala izplačila deležev sodedičem. Šele francoska doba je povsem odpravila omejitve za delitev kmetij in posledično vplivala na preobrazbo vasi in kmečkih družin ter posredno na razcvet mest in propad plemstva. Izenačeni so bili tudi zakonski otroci z legaliziranim zunajzakonskim in posvojenim naraščajem, še naprej pa so bili izključeni otroci iz prešuštniških in incestnih zvez, ki so lahko računali le na preživnino in enakopravni delež po materi (a le, če je bila mati brez zakonskih otrok), ne pa po očetu.³⁸² Prvi, enakopravni zapustnikovi dediči (velja za matere in očete), so bili potomci iz »prve padajoče črte« po deblih (otroci ali vnuki, pravnuki itd. z vstopnimi pravicami namesto njih); druga (naraščajoča) črta so bili pokojnikovi starši in stari starši, ki so bili dotlej izločeni iz dedovanja, v tretji (stranski) liniji pa so bili tisti, ki so bili z zapustnikom povezani prek skupnih staršev (bratje in sestre ter njihovi potomci). Zakonec je dedoval po zakoncu, le če ni bilo več živih otrok in drugih krvnih sorodnikov. Sicer pa so si otroci razdelili dediščino pokojnega od staršev, preživeli zakonec pa je dobil četrtno, če je bil brez sredstev za življenje (pri največ treh otrocih). Da pa plemiških družin ne bi obremenilo enakopravno dedovanje obeh staršev po sinu, je bilo v tem primeru omogočeno dedovanje le očetu.³⁸³ Nekatera od teh določil so vsebovale že starejše plemiške poročne pogodbe.³⁸⁴

Gospodarska skrb za družino je bila običajno pri možu. Od davnine sem je dala žena oziroma njena družina ob poroki svoj prispevek k novemu gospodinjstvu v obliki dote, ki pa se – tako kot je bilo običajno tudi pri Grkih in Rimljanih – ni zлил z moževim premoženjem. Z njim je žena razmeroma svobodno upravljala do svoje smrti, brez dovoljenja otrok (ki so bili v tem njeni glavni dediči) in moža (kot upravljalca) pa ga ni smela odsvojiti. To seveda ni bila iznajdba evropskega srednjega veka. S tranzicijo poročnih daril med zakoncema in dediči so se kvarjala vsa indoevropska prava, iz njih pa so razvidni podobna struktura, motivi, cilji in usoda teh daril po smrti upravičenca. Osnovna težava pri detekciji najstarejših kmečkih poročnih strategij in sistema dot na Slovenskem je neohranjenost pisnih poročnih pogodb in oporok iz srednjega veka, s katerimi bi prišli do zanesljivejših podob strategij materialne tradicije. Kmetje, celo kajzarji in vaški proletarci nikoli niso bili brez znatnega osebnega premoženja, pa tudi zemljiško posest so imeli od poznega srednjega veka predvsem v dednih zakupih. Pisne poročne pogodbe so dajali podložniki na patrimonialnih sodiščih zapisovati šele od 16. stoletja dalje. Da so mnogi kljub zavedanju o večji pravni trdnosti pisnih pogodb, okvire svojih zakonskih zvez še naprej določali le ustno, pričajo patrimonialni protokoli: zgovorno je, da večina parov, ki je prosila za spreglede od sorodstvenih zadržkov na ljubljanskem cerkvenem sodišču, poročnih pogodb prej ali pozneje ni dala zapisati pri svojem gospodu.³⁸⁵ Po večini je mož upravljal ženino osebno premoženje z njenim soglasjem, vendar tudi ona brez moževega soglasja z njim ni mogla prosto razpolagati. To je bil znak precej splošnega pravila uprave družinskega premoženja »v skupni roki«, kar pa še ni nujno pomenilo zlitja očevine in babine, kot je bilo v poznosrednjeveški Istri. Navsezadnje skupna lastnina

381 Vendar predvsem v naseljih, ki so bila bližje mestom in obali, kjer je bilo mogoče najti dodaten zaslužek. Revnejših vaseh v notranjosti Istre so bile delitve posesti redke, dediči pa so bili prisiljeni ostajati pod skupno streho (RAVNIK 1996, 70 sl.)

382 Cod. Austr. suppl. 1752, tit. II § 1; ERBRECHT 1746, tit. I–IV.

383 Cod. Austr. suppl. 1752, tit. II §§ 1, 4–10, tit. IV §§ 1–3, tit. V §§ 1–10, tit. XIV §§ 1, 4. Prim KAMBIČ 2007, 193–206.

384 AS, Rok., I/101r, *Formularbuch*, pp. 15–20, 22–24. DOLENC 1935a, 324–325.

385 To lahko po analizi zapisov v dobro ohranjenih sodnih protokolih patrimonialnih sodišč Bled, Polhov Gradec, Turn pod Novim gradom in ljubljanskega škofijskega sodišča trdimo za podložnike gospostev, ki so po župnijskem domicilu sodili v ljubljansko škofijo.

zakoncev v bogatejših slojih (plemstvu in patriciatu) ni bila v navadi, marveč v revnejših.³⁸⁶ Razlog iskanja soglasja za vsako dejanje je bil pragmatičen: moževa družina ni bila naklonjena odsvojitvi svojih poročnih daril snahi, niti v zakonu pridobljenega premoženja v korist svaštva.

V kmečkih listinah je bil s terminom *rendlose heyrath-abredt* (ipd.) ta princip na Kranjskem najpogosteje uveljavljen v kmečkih poročnih pogodbah v listinskih protokolih gospostva Polhov Gradec,³⁸⁷ čeprav se je uporabljal tudi drugod in že veliko pred letom 1720. Že leta 1638 sta v Škofji Loki trgovec in meščan Jurij Korošic in žena Marta razveljavila izvirno poročno pogodbo, ker nista imela otrok, niti jih nista več mogla pričakovati. Dogovorila sta se, da dedujeta eden po drugem vse premoženje, razen 1.000 gld, ki jih dobe pokojnikovi agnati. Pogodbo, ki jo je sredi 17. stoletja ljubljanski uradnik stolnega kapitlja Janž Laybasser poimenoval *Randloser Heyrathsbrüff*, je Metod Dolenc prevedel z »brezkrajno veljajoče pismo glede dedovanja med zakonci«.³⁸⁸ To je povsem ustrezen prevod. Tudi Valvasor je omenil tako dedovanje (ker je bilo v njegovem času še posebnost), da na Vipavskem vse, kar žena prinese v zakon, po njeni smrti ostane možu (če v zakonu ni živih otrok), ne pa njenim sorodnikom.³⁸⁹ Po določilih tega načina, ki pa se kaže tudi v poročnih pogodbah kmetov iz okolice Ljubljane od leta 1720³⁹⁰ ter kasneje v gospostvu Bled, je žena prinesla možu (ali nasprotno) razmeroma nizko doto ali pa sploh nič, mož pa ji ni obljubil protidarila in jutrne (ali pa zelo majhno). Ob smrti enega od njiju brez skupnih otrok sta bila oba vzajemno upravičena do dedovanja glavnine zapuščine (tudi kmetije). Vdovec je moral izplačati v pogodbi natančno določene preživnine in odpravnine morebitnim otrokom iz zakončevega prvega zakona (na primer doto njihove matere)³⁹¹ ter neporočenim moževim ali ženinim bratom in sestram, ki so še živeli na kmetiji; če teh ni bilo, pa manjšo odpravnino drugim zakončevim agnatom.³⁹² Vdovec (vdova) je z drugo poroko svojim otrokom iz prvega zakona odtegnil(a) dediščino in jo namenil(a) drugi ženi (možu). Zakončevi starši in dotedanji lastniki kmetije pa so si že v poročni pogodbi natančno zagotovili dosmrtno preskrbo tudi v morebitnem skupnem gospodinjstvu. Zemljiška gospostva so morala tako dedovanje zakupnih kmetij posebej odobriti, saj je »brezkrajnost« vsebovala določeno stopnjo dednosti in status kmetije približevala kupnopravnemu značaju.³⁹³

386 SABEAN 1988, 109–110; BRAUNEDER 1973, 237 sl.; BRAUNEDER 1986, 574 sl.

387 DOLENC 1935a, 316. AS, Gr. Polhov Gradec, protokoli podložniških listin, knj. 90 (1735–1743), 91 (1743–1753), 92 (1753–1764), 93 (1767–1769).

388 DOLENC 1935b, 26–27; KAMBIČ 2007, 105.

389 VALVASOR 1689, VI, 307. Tako so določala tudi določila v avstrijskih dednih redih (BRAUNEDER 1973, 199–202).

390 AS, Rok., I/101r, *Formularbuch*, pp. 11–12, 14–15.

391 Včasih je vdovec/vdova dobil(a) vse zakončevega premoženje v polno last, vendar polovice ni smel(a) odsvojiti, ker je imel do tega pravico otrok iz zakončevega prvega zakona (AS, Rok., I/101r, *Formularbuch*, pp. 209–211).

392 Taka je bila pogodba med Jurijem Sodjo in Mino Beznik z Gorjuš: Jurij se je priženil k Mini in prinesel s seboj le 50 gld dote, ki jih je tašča z dovoljenjem gosposke in sorodstva zavarovala s svojo kajžo. Če bi umrl brez otrok, bi omenjeno »doto« obdržala Mina; če pa bi prej umrla ona, bi Jurij obdržal kajžo in zemljo, njeni sorodniki pa bi dobili le po 10 gld. Pet Mininih bratov in sestra je bilo upravičenih do skupaj 200 gld odpravnine, tašča pa do dosmrtno preskrbe. Svojo doto si je Jurij zagotovil šele čez dve leti, ko se je odpovedal dediščini po svojih starših (AS, Gr. Bled I, knj. 45, Protokol sodišča 1768–1772, zapisa z dne 18. 2. 1770 in 28. 10. 1772).

393 Tako je leta 1741 Maruša, vdova Janeza Starkeša, obljubila ženinu Martinu Cankarju, da bo za Starkeševo kmetijo na Butajnovi pridobila dovoljenje za vzajemno dedovanje po »brezkrajni poročni pogodbi«. Sama je dobila kmetijo po istem določilu. Hčerama iz prvega zakona je ob poroki namenila po 100 dukatov in balo, v zameno sta se morali odpovedati drugi dediščini (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 90, Protokol podložniških listin 1735–1743, pp. 301–302). Tudi vdova Helena Logar je leta 1746 ob poroki s sorodnikom Lenartom Gerjolom, ki se je priženil na njeno kmetijo v Mišah, obljubila trem hčerkam po 50 gld dediščine in balo v zameno za odpoved kmetiji (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 91, Protokol podložniških listin 1743–1753, pp. 155–156).

Tako so morali posestniki kmetij na večini slovenskega ozemlja najti učinkovit način za preprečitev njihovega propada ali odsvojitve kmetij v povsem druge rodbine, pri katerih zlasti preužitkarji niso mogli več računati na svoje težko izpogajane pravice. Deloma je bilo to mogoče tudi skozi sistem porok s sorodniki.³⁹⁴ Zlasti za revne edinke brez dote, a z zemljiško posestjo, je bila poroka s sorodnikom edina priložnost za osnovanje gospodarstva, zadržanje materialne varnosti in statusa zakupnice kmetije. To so večkrat potrdili ženini v prošnjah za spregled poročnih zadržkov.³⁹⁵ Primeri iz polhograjskega gospostva iz 18. stoletja resnično kažejo sprego »brezkrajnega« vzajemnega dedovanja s poročanjem s sorodniki med plemstvom.³⁹⁶ Največkrat je šlo za poroke vdovcev in vdov, katerih pomen kot glavnih dedičev se je občutno dvignil, medtem ko so bili vdovčevi agnati brez možnosti za prevzem kmetije.³⁹⁷ Tu pa ni šlo za željo združitve premoženja dveh sorodnih družin, marveč za preživetje. S takim dednim določilom so se namreč po večini poročali revni kmečki posestniki ali/in vdovci (vdove), ki niso bili sposobni izplačati poročnih daril, marveč so v zameno ponudili celo kmetijo v dedno maso, ali pa revni drugorojenci (itd.), ki bi bili sicer brez možnosti za osnovanje lastnih gospodarstev. Po priženitvi na kmetijo pa so se običajno odpovedali tudi nujnemu dednemu deležu po svojih starših.³⁹⁸

Vprašanje vdovskih porok je bilo bistveno večje od demografskih in npravstvenih okoliščin. V zgozdnem krščanstvu so vdove Cerкви zagotavljale najbolj goreče vernice, ki so se posvečale karitativnim

394 SIEDER 1998, II.

395 Jožef Polšin, kajzar iz Ribnega pri Bledu, se je leta 1735 nameraval poročiti (in se nato tudi je) z daljno sorodnico Marijo Kozel. V prošnji za spregled je nevesta omenila le, da nima zadostne dote, da bi se lahko poročila s kom drugim (NŠAL, Škof. prot. 34, p. 332). To je bilo res: nekaj dni kasneje sta Polšin in Kozlova napravila poročno pogodbo, ki je razkrila, da nevesta pravzaprav sploh nima dote. Ker pa je bila edinka, ji je njen oče lahko zagotovil precej zadolženo kajžo. Ženin je obljubil 160 gld in se zavezal, da bo odplačal tastove dolgove, svojima mlajšima bratoma izplačal dedni delež po starših (vsakemu po 26 gld), enemu od bratov, ki je bil telesno šibek, pa je zagotovil stalno oskrbo; to pa tudi bodočemu tastu (AS, Gr. Bled I, knj. 34, Protokol sodišča 1727–1737, zapis z dne 30. I. 1735).

396 V tem lahko najdemo določene vzporednice z dogajanjem v plemiškem sloju od konca 18. stoletja (gl. poglavje Plemiške strategije).

397 Tu lahko navedem primere, ki se omenjajo tudi v prošnjah za spregled zadržka sorodstva: Ažman – Podobnik leta 1716 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 87, Protokol podložniških listin 1704–1717, p. 450; NŠAL, Škof. prot. 27, p. 260), Burjak – Bezjan ter Burjak – Doliner leta 1745 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 91, Protokol podložniških listin 1743–1753, pp. 96–99), Burjak – Zalaznik leta 1759 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 92, Protokol podložniških listin 1753–1764, pp. 296–297; NŠAL, Škof. prot. 37, p. 148), Cankar – Starkeš leta 1741 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 90, Protokol podložniških listin 1735–1743, pp. 301–302; NŠAL, Škof. prot. 35, p. 542), Filipič – Koprivc leta 1745 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 91, Protokol podložniških listin 1743–1753, p. 113; NŠAL, Škof. prot. 36, p. 398), Gerjol – Logar leta 1749 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 91, Protokol podložniških listin 1743–1753, pp. 155–156; NŠAL, Škof. prot. 36, p. 720), Grdadolnik – Plestenak in Rihar leta 1765 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 94, Protokol podložniških listin 1765–1778, pp. 16–17 in 31–32; NŠAL, Škof. prot. 38, p. 398), Malavašec – Gerbec leta 1761 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 92, Protokol podložniških listin 1753–1764, pp. 341–342; NŠAL, Škof. prot. 37, p. 304), Rus – Zorc leta 1763 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 92, Protokol podložniških listin 1753–1764, pp. 411–412; NŠAL, Škof. prot. 38, p. 259), Ravnohrib – Miklavčič leta 1760 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 92, Protokol podložniških listin 1753–1764, p. 301; NŠAL, Škof. prot. 37, p. 193), Šečnik – Stanovnik leta 1734 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 89, Protokol podložniških listin 1728–1735, pp. 272–274; NŠAL, Škof. prot. 34, p. 281), Setnikar – Peklenik leta 1744 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 91, Protokol podložniških listin 1743–1753, pp. 61–62; NŠAL, Škof. prot. 36, p. 128), Škof – Hribernik leta 1738 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 90, Protokol podložniških listin 1735–1743, pp. 160–161; NŠAL, Škof. prot. 35, p. 194) in Zdešar – Žerovnik leta 1742 (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 90, Protokol podložniških listin 1735–1743, pp. 321–323; NŠAL, Škof. prot. 35, p. 596).

398 Tako se je Martin Kokalj z Bleda, ki se je oktobra 1744 poročil z daljno sorodnico Marijo Kralj in v prošnji za spregled sorodstva opravičeval poroko z nevednostjo, nevestino nosečnostjo in ohranitvijo časti (NŠAL, Škof. prot. 36, pp. 271–272), že čez nekaj mesecev formalno odpovedal dediščini po starših v zameno za manjšo odpravnino (AS, Gr. Bled I, knj. 39, Protokol sodišča 1744–1751, zapis z dne 6. 2. 1745). Mihael Filipič pa se je dve leti po poroki z Marušo Koprivc, vdovo in po prvem možu lastnico kajže, v korist brata Martina odpovedal dediščini po starših v Samotorici za 100 dukatov (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 91, Protokol podložniških listin 1743–1753, pp. 113, 173).

dejavnostim in so materialno podpirale Cerkev.³⁹⁹ Število malih cerkvenih dobrotnic, zlasti vdov, je do današnjih dni presegalo število moških donatorjev. Cerkev je za to izkoristila nauk o »nem mesu« (zakoncev) v Genezi (1 Mz 2,24), ki ga je Jezus dobesedno citiral farizejem, in nerazvezljivosti (Mt 19,5–6); nekateri cerkveni očetje so hoteli uveljaviti celibat na celotno obdobje po smrti enega od zakoncev.⁴⁰⁰ Zunanja posledica je bila dolgo ohranjanje termina »dvakrat poročen« (gr. *digamos*) za drugič poročenega vdovca. Katoliške cerkvene oblasti so še v 18. stoletju vdovski konkubinatski včasih označevale z rimskopravno oznako »vlačuganje« ali »nezvestoba« (*adulterium*).⁴⁰¹ Zaradi gospodarske nuje pa je vzdržnost in zvestoba pokojnemu zakoncju najbrž spoštoval manjši del vdovske srenje. Ta težava je zaposlovala tudi posvetne oblasti. Karel Veliki je leta 779 škofom posebej naložil, naj nadzorujejo vdove.⁴⁰² Na karolinških koncilih so jim omejevali možnost porok in priporočali vstop v samostan.⁴⁰³ Posvetne oblasti so imele drugačne računice: zavedale so se težav pri nasledstvih in dedovanju otrok vdov in vdovcev iz njihovih zakonov. Zadržanost do vdovskih porok se je kazala še v 16. stoletju. Leta 1546 je deželni knez, nadvojvoda Ferdinand I., izdal patent proti prelahkotno sklenjenim porokam vdov in vdovcev.⁴⁰⁴ Tudi Primož Trubar je dobro razumel potrebe vdov(cev): pri starejših ni bila v ospredju tešitev neizživetih strasti, marveč pragmatični razlogi (preskrba, prijateljstvo). Nasprotoval je napačni interpretaciji navodil apostola Pavla Timoteju (1 Tim 5,3–10), naj vdove prepričuje v boga-boječnost, vzdržnost in ponižnost.⁴⁰⁵ V resnici je apostol vzdržnost pričakoval le od starejših vdov z otroki, ki naj skrbe za njih, mlajšim vdovam pa je priporočil novo poroko, saj je prva naloga vsake mlade ženske, da se poroči, rodi in gospodinji družini, s tem pa se izogne obrekovanju (1 Tim 5,9–16; podobno je Pavel zapisal v 1 Kor 7,9).⁴⁰⁶

Omejevanje vdovskih porok ni bilo koristno niti v gospodarskem smislu. V razmerah, ko je večina poročenih žensk umrla še pred petdesetim letom, so prepovedi pomenile siromašenje družinskih gospodarstev in posledično zemljiških gospodstev, mestnih in deželnih blagajn. Ko je v večjem delu Slovenije okoli osemdesetih let 17. stoletja spet prišlo do večje socialne stiske, se je razcvetel sekundarni poročni trg; število vdovskih porok je odtlej marsikje preseglo četrtnino vseh porok.⁴⁰⁷ Oblikovanje nove družine iz preživetvene nuje je bilo pomembnejše od moralnih obsodb o nespoštovanju spomina na pokojnega zakonca in strahu, da bo nova poroka zapletla dediščinske interakcije med vdovčevimi (vdovinimi) otroki iz prvega in novega zakona z drugo ženo/možem, s sorodniki pokojnega prvega zakonca ter škodila patrimonialni pripadnosti.⁴⁰⁸ Samozavest vdovcev in odmik od propagirane vzdržnosti sta se

399 GOODY 1989, 76–80; GOODY 2003, 55–56, 64–66.

400 Vzdržnost vdov je Tertulijan razdelal v spisu svoji ženi, v katerem vsaki ženski priporoča kot božjo idejo le eno poroko in popolno vzdržnost v vdovstvu (TERTULLIAN, *Ad uxorem*, lib. I cap. 2–4, 7–8). Gl. BROWN 2007, 188–195.

401 Npr. v prošnji vdovca Jurija Mraka in Uršule Premrl iz župnije Svibno za spregled poročnega zadržka, ker je že tri leta *in adulterio vixit* in je imel z Uršulo dva skupna otroka (NŠAL, Škof. prot. 31, p. 511).

402 MGH Capit. I, št. 20 c. 5.

403 Na koncilu v Trieru leta 927 v času enega leta po smrti moža (MGH Conc. VI/1, št. 5 c. 20).

404 KRONES 1883b, št. 269 (str. 43).

405 Tako mnenje je npr. še izpričeval molitvenik Hansa Habermana v slovenskem prevodu Janža Tulščaka iz leta 1579 (TULŠČAK 1579, 89^r–90^r, 109^v–111^r).

406 TRUBAR 1567, uvod k 5. poglavju prvega pisma Timoteju (fol. 64^r) in TRUBAR 1575, 399–403. Prim. DEBERGÉ 2015, 110.

407 Npr. v Istri med 16. in 18. stoletjem (MOGOROVIČ CRLJENKO 2006, 30–33). Tudi v župniji Hoče pri Mariboru je bilo leta 1680 četrtnina vseh porok z vsaj enim vdovcem, v Hajdini pa leta 1681 kar 14 od skupaj 21 (GRAHORNIK 2015, 210, 212).

408 Tega problema do srede 18. stoletja niti cerkvene oblasti niso mogle ignorirati. Leta 1738 je Tomaž Bohinc iz preddvorske župnije sam zapisal štiri ugledne krajane, naj določijo pripadnost otrokom iz njegovega prvega zakona, ker se je

kazala v pogostejših obravnavah »prešuštnih« vдовcev in vdov na posvetnih sodiščih.⁴⁰⁹ Vdove so bile zaradi prislovične ponižnosti in pridnosti iskane kot nadomestne hišne gospodinje/skrbnice. Same so razumele, da imajo le v tem prednost pred mlajšimi teknicami.⁴¹⁰ In to ni veljalo le v civilnem svetu, marveč tudi med vojaškimi »materami korajžami«. ⁴¹¹ Na posvetnih sodiščih so se znašle nepredvidne vdove, ki sosedom niso mogle razložiti, od kod jim predolgo po zakončevi smrti dojenček.⁴¹² Škofijski protokoli so vsebovali vedno več vdovskih pritožb nad nezvestimi zaročenci (ali nasprotno) ter prošnji za spregled zadržkov za drugo poroko. Pogosteje se je zgodilo tudi, da so vdovci v prošnjah za spregled poročnih zadržkov generalnemu vikarju utajili svoj status.

Skoraj vsi vdovci ali vdove so se morali zaradi preživetja spet poročiti, nekateri celo večkrat in največkrat prav s sorodniki. Na Slovenskem je bil klasičen levirat (poroka z vdovelima svakinjo ali svakom), ki je bil zelo razširjen na Bližnjem vzhodu in Balkanu, redke. Prej so prišli v poštev bolj oddaljeni sorodniki. Ekonomskim razlogom (beg pred revščino) in želja po vzgoji osirotelih otrok (to zlasti od ok. leta 1720 naprej), ki so prevladovali v njihovih prošnjah za spregled poročnih zadržkov sorodstva, ni bilo mogoče oporekati. Besede vdove Marije Zupan, ki se je leta 1729 hotela poročiti z moževim sorodnikom, češ da njena otroka brez očeta živita bedno, je ponavljala večina vdov(cev).⁴¹³ Vdovec Pavel Zene z Vranskega je leta 1708 prošnjo za poroko z Getrudo Pečovnik utemeljil, da pač potrebuje gospodinjo z doto.⁴¹⁴ Skupni interes je tako leta 1711 združil župljana Luč Marijo Prek, ki je bila brez dote, in Gregorja Podpečnika, ki je potreboval gospodinjo.⁴¹⁵ Uršula Planinšek iz Starega trga pri Slovenj Gradcu, leta 1745 soočena s samohranilstvom šestih otrok, ni videla druge možnosti za njihovo vzgojo in gospodarjenje na kmetiji kot ob pomoči priženjenega sorodnika Antona Rudolfa.⁴¹⁶ Kajpak tudi Marija Jarbej iz župnije Luče istega leta ni več sama strpela na njenih dveh kmetijah.⁴¹⁷ Če so si vdove in vdovci brez otrok lahko vzeli nekaj časa za iskanje novega zakonca, je bilo pri vdovcih z majhnimi otroki drugače. Smrt žene ob porodu ali kmalu zatem je moške pritisnila v kot, saj sami

---

hotel spet poročiti, najbrž pa tudi živeti pri drugi ženi, ki je bila podložnica drugega gospostva. Generalni vikar je suspendiral poroko do odločitve sodnikov (NŠAL, Škof. prot. 35, p. 190).

409 Leta 1654 je freisinški škof ukazal loškemu oskrbniku Wangnereggju, naj vdovo Benkovič, če se ne bo poboljšala, izžene iz gospostva, vdovo Papler pa naj poskuša zunajsodno »popraviti« (AS, Gr. Škofja Loka, fasc. 22, dopis z dne 9. 10. 1654; regist v: Kos 1894, št. 400).

410 Prim. koroško ljudsko pesem izpred leta 1815 v: ŠTREKELJ 1908–1923, št. 8319.

411 Pisec letopisa ljubljanskega jezuitskega kolegija za leto 1656 omenja silno pobožnost in željo po spreobrnitvi v katolištvo neke starke, onemogle vojaške vdove, »cenjene med svojimi v taboru zaradi zvestobe, velikodušnosti in vedrine, s katero je dolga leta, ko ji je nesrečno umrlo več mož, kot njihova zakonita vojaška tovarišica z neomajnim duhom naravnost čudežno prenašala težka vojaška bremena: prestreljena s svinčenkami, prebodena s sulicami in meči (*sic!*), pogosto kaznovana tudi z ujetništvom je z možatim srcem gledala na težave vojakov kot na svoje in do konca zdržala«. (LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 195).

412 Npr. vdova Marina Tutek, kajžarica iz okolice Radgone, ki je leta 1710 prišla na deželno sodišče dve leti po rojstvu nezakonskega otroka (PAM, Gosp. Gornja Radgona, šk. 331, *Straff-protocol der hochfürstlichen Eggenbergs-herrschaftt Ober Radkberspurg 1707–1783*, fol. 26^r).

413 NŠAL, Škof. prot. 33, p. 270.

414 NŠAL, Škof. prot. 24, p. 363.

415 NŠAL, Škof. prot. 26, p. 117. Samo leta 1720 so omenili nevestino majhno doto ali celo njen umanjek Jakob Pestotnik in Helena Čemšenik iz Preddvora, Matija Piri in Agnes Zaveršnik iz Svibnega, Jurij Omahen in Helena Cepal ter Valentin Omahen in Helena Suhar iz Krašnje, Elizabeta Fojan in Janez Kotnik iz Šmartnega prod Šmarno goro, Gertruda Berdnik in Anton Krajniger iz Šentilja pri Turjaku, Matevž Štifter in Uršula Suhadolnik iz Luč, Jakob Golob in Helena Strah iz Škal ter neka Lovrenc in Elizabeta iz Šmihela v Podjuni (NŠAL, Škof. prot. 30, pp. 110, 112–113, 115–116, 182, 231). Takih primerov pa je iz drugih let še veliko več.

416 NŠAL, Škof. prot. 36, p. 395.

417 NŠAL, Škof. prot. 36, p. 407.

niso znali poskrbeti za dojenčke. Vdovec Anton Gorišek iz župnije Šentjerneje je imel leta 1746 štiri otroke, najmlajša sta imela komaj pet mesecev in dve leti in druge nadomestne matere kot sorodnice Marije v kratkem času najbrž res ni mogel najti.⁴¹⁸

Tisti brez majhnih otrok so v prošnjah za spreglede cerkvenih zadržkov izpričevali gospodarsko breme z lahkotnejšimi toni. Vdovec Gašper Skomina iz Dobrunj je leta 1678 v prošnji za spregled zadržka svaštva z Marušo Starkeš hladnokrvno navrgel, da ga ne zanima nobena druga ženska. Po ženini smrti pač potrebuje gospodinjo, za kar se je dogovoril z Marušo in tedaj res ni vedel, da je v svaškem sorodstvu s pokojno ženo.⁴¹⁹ Barbara Zedlacher, mlada vdova s tremi otroki, se je leta 1681 hotela poročiti z moževim sorodnikom, ker bi sicer morala (moževo) kmetijo vrniti tastu.⁴²⁰ Agnes Stegnar iz Podbrezj na Gorenjskem je leta 1703 generalnemu vikarju lakonično razložila, da bo Tomaž Stegnar, sorodnik njenega pokojnega moža, seveda novi gospodar njene posesti.⁴²¹ Gašper Plaznik, vdovec iz okolice Gornjega Grada, pa je leta 1679 trdil, da se bo visokih davkov in težkega gospodarjenja na kmetiji lahko rešil, le če se poroči s sorodnico pokojne žene; njuni kmetiji mejita, bodoči tast pa mu je obljubil vso pomoč, če le pride do poroke.⁴²² Podobno sporočilo je istega leta vložil iz prošnje Elizabete Poder (vdova Primožič) in Mihaela Ribnikarja: Elizabeta je bila vdova, njen pokojni mož pa je bil v sorodu z Mihaelom, a je to izvedela od starih ljudi šele po zaroki. Do poroke pa mora priti, saj je njena kmetija po moževi smrti zanemarjena in obremenjena z novo primščino, ki jo je njenemu zemljiškemu gospodu grofu Barbu s Khiselsteina namesto nje že plačal ženin. Po dikciji prošnje za dispenzo (v njej je govora le o Elizabetinih motivih) je bila za poroko najbolj zainteresirana prvopodpisana Elizabeta.⁴²³ Enako težavo je imela leta 1696 vdova Marija Plaznik iz župnije Črna na Koroškem, ki je poleg zadolženosti omenila še izredno plačilo 96 gld lavdemija za obdržanje kmetije, kot rešitev pa videla le poroko z daljnim sorodnikom.⁴²⁴ Še bolj jasna sta bila istega leta vdovca Uršula Lopan in Matija Gros: ženin ima z otroki veliko dela, svojo kmetijo pa bi moral zapustiti, če se ne bosta mogla poročiti.⁴²⁵

Uršula Roban, vdova s štirimi otroki iz Solčave, je leta 1734 generalnega vikarja celo opozorila, da bo morala beračiti, če ji ne bo omogočena poroka s sorodnikom Markom Lušičnikom.⁴²⁶ Vdovec Jakob Skok iz preddvorske župnije je leta 1710 izpostavil, da je brez doma, odkar mu je pogorel mlin; pred revščino ga lahko reši le poroka z ženino sorodnico.⁴²⁷ Leta 1696 se je zaradi pritiska zemljiškega gospoda vdova Marija Dervodelo iz Črne hotela poročiti s sorodnikom Jurijem Mrakom. Že leta 1687 se je poročila s sorodnikom Martinom Dervodelom.⁴²⁸ Zanimivo je, da so prosilci ob takih priložnostih bolj redko omenjali, da bi novi zakonec lahko tudi »*parculus proles sustenare coadjuvet*«. ⁴²⁹

418 NŠAL, Škof. prot. 36, pp. 615–616.

419 NŠAL, Škof. prot. 7/1, pp. 177–179.

420 NŠAL, Škof. prot. 10, pp. 118–119.

421 NŠAL, Škof. prot. 22, pp. 360–361.

422 NŠAL, Škof. prot. 8, pp. 70–72. Do pike enak razlog je istega leta navedel Luka Godec za poroko s sorodnico Heleno Končnik iz župnije Črna na Koroškem (NŠAL, Škof. prot. 8/1, pp. 40–41).

423 NŠAL, Škof. prot. 8, pp. 239–241.

424 NŠAL, Škof. prot. 19, pp. 72–73.

425 NŠAL, Škof. prot. 19, p. 106. Agnes Leskovic, vdova iz vrhniške župnije, je podobno govorila leta 1710: z zadolžene posesti jo bodo upniki pregnali, če je ne bo v kratkem rešila nova poroka – z Jurijem Petkovškom (NŠAL, Škof. prot. 25, pp. 284–285).

426 NŠAL, Škof. prot. 34, p. 380.

427 NŠAL, Škof. prot. 25, p. 282.

428 NŠAL, Škof. prot. 15, p. 152 in Škof. prot. 19, p. 181.

429 Tako npr. leta 1746 v prošnji Lenarta Gerjola in vdove Helene Logar (NŠAL, Škof. prot. 36, p. 720).

Prisoten, a največkrat neizrečen je bil tudi moralni razlog: sorodnice, ki so kot deklice živele v skupnem gospodinjstvu z vdovcem ter skrbele za gospodinjstvo in njegove otroke, so hotele spremeniti svoj sumljivi status priležnice. Zato so izsiljevale vdovce, da bodo odšle drugam, če ne postanejo njihove zakonite žene.

Sorodniški pritiski

Pri presoji prošelj za dispense moramo biti pozorni, kdo je navedel razloge. To je namigovalo, katera stran ima večje koristi od poroke. Ženske se niso poročale le na podlagi premisleka svojih očetov in bratov, pač pa tudi po svoji volji in še bolj po volji soseske (sorodnikov, sosedov, prijateljev), ki je delovala kot svetovalec in posrednik in zagotavljala ustrezno demografsko in materialno redistribucijo. Skupna socialna mreža je pomenila odločilno matrimonialno in socialno solidarnost v posameznih slojih in generacijskih skupinah soseske, ki je vzdrževala red z nadzorom nad spolnim življenjem vseh vaščanov, ne glede na sorodstvo ali celo prav zaradi njega. Medtem ko je sorodstvo delovalo skozi več generacij, je mreža vseh socialnih vezi presegala meje sosesk in bila za kmečko življenje celo pomembnejša od sorodnikov; nadzor sosedstva ravno nad porokami je bil izrazit, pogosto pa so se za moraliziranjem skrivali povsem materialni razlogi.⁴³⁰ Čeprav se sorodstvo niti ob velikih družinskih slovesnostih (krst, poroka, pogreb) ni zbralo v polnem številu, je imelo pri vzgoji otrok in skrbništvu nad sirotami večjo težo kot sosedstvo. Torej pri varovanju »krvi« in ugleda. Dejstvo pa je, da se je sorodstvo v vsaki generaciji v vsaki družini z novo poroko dopolnilo in do neke mere spremenilo.⁴³¹ Vsakokratna sorodniška zaveznitva so vplivala na to, da se je soseska razdelila na peščico vodilnih rodbin (družin), ki prevlade v vasi niso utemeljevale le z materialno pomočjo, darili in službami svojim zaveznikom, pač pa s krvnimi vezmi. V najslabšem primeru je to lahko pripeljalo do socialne razdelitve vasi na dve ali tri konkurenčne stranke.⁴³² Potemtakem sta v manjših skupnostih vzporedno delovala dva kvaziendogamna sistema, ki sta se zoperstavljal cerkveni eksogamiji: sosedski princip je bil v vsakdanjem življenju pomembnejši in je hotel zapreti poročni trg zunanjim interesentom. Pri tem so ga podpirale omejitve zemljiškega gospoda, ki je skrbel, da posest ne bi prišla v roke podložnikov drugega gospoda. Poleg tega je sorodniška mreža skrbela za strateške odločitve svojih članov (npr. poroke in dedovanja). Oba principa se nista izključevala, marveč dopolnjevala skozi preišljeno vzpostavljane poročnih povezav, tudi med sorodniki v vsakokratni novi generaciji. Poroka v drugo, tretjo itd. vas je za preštevilne sinove pomenila skoraj edino priložnost za ekonomsko agrarno emancipacijo, ki je doma zaradi mlajšega brata, ki je prevzel kmetijo, ni bilo mogoče doseči. Družine so pošiljale posameznike na delo k sorodnikom v druge vasi in otroci istih staršev niti v zgodnji mladosti niso več rasli skupaj. Pozneje so se lahko celo poročili s sorodnim vrstnikom.⁴³³

Oglejmo si večgeneracijsko poročno strategijo v družini Ažman iz okolice Črnega Vrha v polhograjskem gospostvu. Leta 1679 je Jurij Ažman, premožni kmet in mlinar, z Marušo Lesnik poročil sina Primoža, ki ga je imel s prvo ženo Katarino. Šele leta 1688 pa je sinu uradno predal mlin z žago v

430 Leta 1681 je Matjaž Jankovič polhograjskemu vikarju ovadil Matjaža Bokajnarja in Katarino Kopač, ki sta bila že trikrat oklicana, češ da sta v prepovedanem svaškem sorodu. Bokajnar je generalnemu vikarju razložil, da o tem nihče ne ve nič in gre za natolečevanje dolgoletnega sovražnika, s katerim je v sporu zaradi posestnih meja. Generalni vikar mu je verjel in ukazal izvedbo poroke (NŠAL, Škof. prot. 10, pp. 54–55).

431 SABEAN 1988, 103.

432 FLANDRIN 1986, 39 sl.; LE ROY LADURIE 1986, 80, 204, 288.

433 Mariji Rogelj iz župnije Škale je ded leta 1726 povedal, da bo dobila polovico njegove hube, le če se poroči s sorodnikom Antonom Loartcem, ki je tedaj služil pri njem; drugače bo ostala še brez dote (NŠAL, Škof. prot. 32, p. 345).

zameno za preskrbo, kot sta se sin in snaha zavezala v poročni pogodbi (njuna poročna darila so bila zelo skromna), vzajemno dedovanje med zakoncema pa ni bilo predvideno. Sin je uradno specificiral preskrbo šele čez dve leti. Zdi se, da je do predaje prišlo, potem ko se je oče Jurij v drugo poročil z neko Marušo, s katero pa kasneje ni imel otrok. Ko so njeni starši leta 1693 umrli, se je v korist brata odpovedala dediščini v zameno za manjšo odškodnino. Ravno tedaj pa je prišlo na dan, da sta Jurij in Maruša v 4. stopnji krvnega sorodstva, zato sta ljubljanskega generalnega vikarja zaprosila za poveljavitev zveze, kar jima je bilo tudi odobreno. Malo verjetno je, da zakonca o tem nista nič vedela, saj sta omenjala tudi priče. S sorodnicama pa sta se leta 1716 poročila tudi Primoževa sinova Jurij (z Marušo Peklenik ali Hoffstetter sta bila v 3. in 4. stopnji sorodstva) ter mlajši Matija (z Marušo Podobnik ali Sork sta bila v enakem sorodstvenem odnosu). Oče Primož si je do smrti zagotovil skupno gospodarjenje z glavnim dedičem Jurijem, Matija pa je bil z bratom Tomažem upravičen le do manjše odpravnine. Vendar to Matije ni motilo, saj je tast Podobnik v zameno za skromno doto 30 gld hčerki in njemu prepustil svoj mlin in domec v Srednji vasi in to celo z »brezkrajno« vzajemno dedno pravico v Matijevo korist.⁴³⁴

Morda še večjo strateško premišljenost so kazale poroke med sorodniki v rodbinah Kopač, Bizjan in Burjak. Leta 1738 sta se poročila Jurij Bizjan in sorodnica Magdalena Kopač. Ženin je nevesti obljubil za 150 gld dote in zaženila, ona njemu nič, a bi oboje dobila, če bi Jurij umrl brez otrok; če bi prej umrla ona, bi njeno doto dobili njeni sorodniki. Za poroko je par dobil dispenzo, ki jo je utemeljil, češ da je nevesta že noseča. Podobno taktiko je že leta 1707 ubral Jakob Bizjan, ki se je poročil s sorodnico Getrudo Košir. Že leta 1745 pa je Jurij umrl in Magdalena se je pri priči poročila z Jožefom Burjakom, vdovcem in polovičnim kmetom iz Briš na Polhograjskem. To je bilo nujno, saj je Bizjanovo sorodstvo očitno ni več hotelo videti v moževi hiši. Z očetovo pomočjo je nabrala za 100 gld dote, sama pa ni dobila od ženina nič, a si je zagotovila »brezkrajno« dedovanje po Burjaku, saj je imel ta sina iz prvega zakona. Toda njemu je bilo ob polnoletnosti namenjeno le 63 gld in nekaj drobnarij iz očetove in materine dediščine. Če bi prej umrl, to dobijo otroci iz drugega zakona. Jožefov oče je moral istega leta skleniti podobno pogodbo za sina Mihaela, ki se je priženil k Heleni Doliner na pol hube veliko kupnopravno kmetijo, a mu je zagotovil večjo doto. Podobno pogodbo je leta 1759 sklenil vdovec Luka Burjak s sorodnico Elizabeto Zalaznik, ki mu je prinesla 200 gld dote, sam ji ni namenil nič. Tudi tu so »brezkrajnost« pogodbe in vzajemno dedovanje omejevala izplačila Lukovima hčerkama iz prvega zakona (skupaj dobrih 200 gld).⁴³⁵

Strategij za poroke s sorodniki prosilci za spreglede pogosto niso skrivali, saj se nikomur niso zdele problematične. Takole je poroko Helene Vraniker iz župnije Krašnja leta 1680 z osirotelim sosedom in daljnim sorodnikom Matjažem Cepalom ljubljanskemu generalnemu vikarju pojasnil kar njen oče: ker sta z bodočim zetom mejaša, ki ju povezujeta skupna paša in sečnja, od njega pričakuje pomoč pri delu. Helena je bila glavna dedinja in njen oče je hotel ohraniti in še povečati kmetijo.⁴³⁶ Na pomoč očetov oziroma tastov sta leta 1722 resno računala tudi mlada Bohinjca Janez Zalohtar in Andrej Trišan.⁴³⁷ Matija Predovnik in Magdalena Tončnik iz Braslovč ter Jakob in Agnes Prešeren

434 AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 85, Protokol podložniških listin 1687–1698, pp. 42–43, 60, 194 ter knj. 87, Protokol podložniških listin 1704–1717, pp. 403–405, 450; NŠAL, Škof. prot. 17, p. 285, Škof. prot. 24, p. 135 in Škof. prot. 27, pp. 259–260.

435 AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 90, Protokol podložniških listin 1735–1743, pp. 157–158; knj. 91, Protokol podložniških listin 1743–1753, pp. 96–99. NŠAL, Škof. prot. 35, pp. 189–190 in Škof. prot. 37, pp. 148–149.

436 NŠAL, Škof. prot. 9, pp. 80–81.

437 NŠAL, Škof. prot. 31, pp. 220, 268–269.

iz radovljiške župnije so imeli leta 1705 drugačne mejaške težave: njihove družine so bile hudo sprte zaradi mej, zato sta para menila (najbrž so to sklenili kar starši), da bodo spore pomirile poroke in združitev posesti.⁴³⁸ Zlasti podložniki gornjegrajskega (škofijskega) gospostva so radi poudarjali, da je razlog za poroko s sorodnikom v lažjem plačevanju zemljiških davkov. S tem so posredno opozarjali ljubljanskega škofa, da je poroka tudi v njegovem interesu. Simbiozo gospodarjenja in poroke so leta 1680 omenjali še Janez Robnik in Helena Knez iz Solčave (zaradi boljšega gospodarjenja in plačevanja dajatev), Jernej Terpan in Marija Kunst (Jernejev skrbnik Janez Kunst mu izroči svojo kmetijo, le če se poroči z njegovo posvojenko), leta 1683 Janez Mlačnik (babičin brat mu bo predal svojo kmetijo, le če se poroči z njegovo vnukinjo), leta 1703 Matija Grahek in Ana Bukovec iz Semiča (Anin oče nima sina in mora poskrbeti za naslednika) in Uršula Treplin iz Gornjega Grada (njena kmetija potrebuje dobrega gospodarja, ženin Filip Zaveršnik pa to delo že opravlja), leta 1711 Lovrenc Suhlak in Gertruda Švab iz Pliberka (sta revna, neka vdova pa jima bo izročila kmetijo, če se poročita).⁴³⁹

Hipoteze o zelo premišljenem poročanju sorodnikov zaradi obvarovanja celovitosti kmečke posesti in premoženja pa se najbolje potrdijo v navzkrižnih bratovsko-sestrskih porokah (celo na isti dan). Take strategije seveda niso bile kmečka posebnost. Eden najslavnejših promotorjev takega zagotavljanja zaveznitva in dediščin je bil cesar Maksimilijan I.,⁴⁴⁰ prakticiralo pa ga je tudi staro plemstvo in meščanstvo.⁴⁴¹ Turbokoristolovsko prakso knežjih in kraljevskih dinastij ter njihova incestnost za našo raziskavo nista primerni, saj sta izhajali predvsem iz vzpostavljanja velikopolitičnih ravnovesij, ne le neposrednega pridobivanja ozemelj s porokami; v strokovni literaturi sta bili že dobro predstavljeni.⁴⁴² Za take strategije sploh ni bilo treba nujno iskati sorodnika – konec koncev so si bili že v visokem srednjem veku vsi evropski monarhi in knezi v krvnem sorodu. Bratovsko-sestrske poročne izmenjave kanonsko niso bile prepovedane, čeprav je šlo za svaške zveze v 1. stopnji. Ker pa se je ob istočasnih porokah bratovskih parov sorodstvo za oba para vzpostavilo isti trenutek, zadrege v pravnem smislu ni bilo. Še posebej, ker svaštvo ni izhajalo iz navzkrižnih predporočnih spolnih odnosov med obema paroma, kar je bilo grešno in je zahtevalo dispenzo zaradi ponovne uveljavitve »javne spodobnosti«. Večja pozornost je bila nujna, kadar so se bratje in sestre navzkriž med seboj poročali skozi daljše obdobje in več generacij, saj se je s tem generiralo in širilo dotedanje krvno sorodstvo.⁴⁴³

438 NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 174, 223–224. Leta 1709 sta tudi Andrej Maranšek in Marija Avguštin iz Gornjega Grada menila, da se bo s poroko ustavilo sovraštvo med njunimi starši zaradi mejnih njiv (NŠAL, Škof. prot. 25, pp. 20–21). Mihael Goršek in Katarina Mikuš iz župnije Škale pa sta leta 1724 dodala še pričakovanje, da bo poroka po smrti sprtih staršev koristna za njuno blagostanje. Namignila sta pač na združitev kmetij (NŠAL, Škof. prot. 32, p. 29).

439 NŠAL, Škof. prot. 9, pp. 117, 144–145; Škof. prot. 12, p. 13; BARLE 1901, 63; NŠAL, Škof. prot. 22, p. 369; Škof. prot. 26, p. 60.

440 Leta 1515 je poročil vnuka Ferdinanda I. z Ano, hčerko češko-ogrskega kralja Vladislava, Ferdinandovo sestro Marijo pa z Aninim bratom Ludvikom II. Po Ludvikovi smrti leta 1526 sta zato obe kraljestvi gladko padli v roke Habsburžanov.

441 Samuel Kunstelj, sin pokojnega škofjeloškega sodnika Jurija in eden od prednikov poznejših baronov Billichgrätzov, se je leta 1619 poročil z Uršulo († 1659), hčerko Gregorja Lukančiča starejšega (1588–1619). Samuelova sestra Suzana se je že leta 1604 poročila z Uršulinim bratom Andrejem Lukančičem (1579–1652). Za nameček se je leta 1627 Samuelov pravi bratranec Daniel poročil z Margareto, hčerko Uršulinega brata Gregorja Lukančiča mlajšega, torej njeno nečakinjo (WITTING 1894, 91–92, 125). V rodbini Paradeiser so bile v 17. stoletju opazne povezave z rodbino Haller pl. Hallerstein: že neka Regina Paradeiser se je poročila z Jakobom Hallerjem, v veji Avguščina pa je bila prva žena njegovega sina Wolfganga († 1696) Suzana, hči Janeza Jurija Hallerja; njena sestra Doroteja pa je bila prvič poročena z Rudolfom, Wolfgangovim nečakom. Potemtakem je šlo za 1. in 2. stopnjo svaštva. Tudi Rudolfova sestra se je poročila k Hallerjem (WITTING 1894, 128–131).

442 Za 14. stoletje v srednji Evropi natančno analizirana v: ESCH 1929 in VELDTRUP 1988.

443 FOX 1988, 180–181.

Dvojne poroke so bile najenostavnejši mehanizem poravnavanja dolžniških razmerij v lokalnih skupnostih, kjer so se usluge običajno obračunavale z brezgotovinskim poslovanjem (dolgovi so se obračunavali z računskim denarjem, plačevali pa z virtualnim nadomestkom).⁴⁴⁴ Šlo je za enostavno izravnavanje izgube zaradi izplačila dot, tj. obvarovanja jedrne posesti.⁴⁴⁵ Seveda take poroke niso bile ideja mladih, marveč staršev. Tu pa tam so kot razlog resnicoljubno navedli končanje starih sporov⁴⁴⁶ ali celo združitev nekoč razdeljene posesti.⁴⁴⁷ V mnogih prošnjah pa so kmetje zamolčali bistveni razlog in izpostavili težavnost iskanja primernejšega partnerja na goratem ozemlju, starost (in že razdevičenost) nevest, pogojevanje z izgubo dote (tj. odškodnine za odpoved pričakovanemu dednemu deležu po starših) ali samo željo po lažjem življenju.⁴⁴⁸

Akutne zadrege

Nenadna smrt staršev in skrb za mlajše brate in sestre je marsikoga tudi brez nasveta sorodnikov prisilila v hitro poroko s sorodnico/sorodnikom. Neki Jakob iz vrhniške župnije se je moral takoj po izhodu iz pubertete poročiti z Elizabeto, da bi po smrti staršev z brati lahko preživel.⁴⁴⁹ Marina Tomk iz župnije Šmartin pri Kranju je leta 1707 prošnjo za spregled sorodstva z ženinom utemeljila s tem, da sta oba revna, ona pa mora poskrbeti za šest sorojencev.⁴⁵⁰ Janez Bevc iz župnije Šoštanj je leta 1709

444 GRAEBER 2014, 59 sl.

445 SIEDER 1998, 56.

446 Taki sta bili leta 1746 poroki Jakoba Zupančiča in Elizabete Zupan ter Janeza Zupana in Marije Zupančič iz župnije Bled; prvi par je izpostavil le legitimiranje nezakonskega otroka in neveste, drugi pa spravo obeh družin (NŠAL, Škof. prot. 36, pp. 588–589).

447 Lovrenc Legat in Marija Kordeš iz radovljiške župnije sta hotela leta 1705 s poroko združiti nekoč razdeljeno kmetijo, saj sta posebej komaj shajala (NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 229–230). Vse v tem primeru pa le ni bilo tako enostavno. Istega dne sta prošnji za spregled zadržka sorodstva vložila tudi Lovrenčev brat Frančišek in Marija Janša, ki pa sta navedla kot razlog le strah pred javnim škandalom in nobene omembe revščine (p. 231), ter Helena Janša in Luka Walland, ki sta izjavila, da nevesta noče nobenega drugega, ženin pa jo potrebuje za gospodinjo (pp. 230–231). Očitno Legati le niso bili tako revni, da se ne bi mogli poročiti.

448 Istega dne leta 1696 sta ljubljansko škofijsko pisarno zaprosila za dipenzo od sorodstva brat in sestra Matija in Doroteja Blatnik iz župnije Vransko, ki sta se hotela poročiti s sorodnikom Agnes Bolte oziroma Matijem Kovšco (NŠAL, Škof. prot. 19, p. 36). Iz enakega razloga so na isti dan leta 1704 zaprosili za poročni spregled Primož Macesnik in Marija Tolstoveršnik ter Elizabeta Macesnik in Jakob Tolstoveršnik, dva bratovsko-sestrska para iz župnije Solčava (NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 16–17). Leta 1705 so vajo ponovili Matevž Mali in Marija Grašič ter njuna sestra in brat Katarina Mali in Gregor Grašič iz župnije Križe (NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 296–297), leta 1707 Janez Cvetek in Marija Odar ter Jurij Odar in Marija Cvetek (NŠAL, Škof. prot. 24, pp. 34–36). Leta 1710 sta se hotela poročiti še njihova brata oziroma sestra Jožef Odar in Gertruda Cvetek; očitno se leta 1707 nista mogla poročiti zaradi finančnih zadreg, čeprav sta bila tedaj stara že 26 oziroma 27 let (Škof. prot. 25, p. 297). Leta 1708 so se hoteli poročiti Urban Kuhar z Marijo Cesar ter Janez Cesar in Helena Kuhar, vsi iz župnije Bohinj (NŠAL, Škof. prot. 24, pp. 176–177). Bohinj je bil v tistih letih slovenska prestolnica prepletenih sorodniških porok, saj je leta 1707 ljubljanski generalni vikar v enem zamahu dispenciral kar pet bohinjskih parov, ki so izhajali iz le dveh rodbin oziroma družin: Urban, Urban, Lovrenc, Margareta in Andrej Smukavc so se hoteli poročiti z Magdaleno Smukavc ter Lucijo, Agnes, Janezom in Marijo Vangos (NŠAL, Škof. prot. 24, pp. 133–134). Leta 1708 sta se poročila še Martin in Marija Smukavc (NŠAL, Škof. prot. 24, p. 361), leta 1711 Gašper Vangos in Uršula Smukavc, vdova Gregorja (NŠAL, Škof. prot. 26, p. 110), leta 1712 Martin Perko in Marija Blaž ter Martinova sestra Elizabeta z Andrejem Vogerjem, vsi iz župnije Križe (NŠAL, Škof. prot. 26, pp. 321–322), leta 1740 Sebastijan in Katarina Smukavc (NŠAL, Škof. prot. 35, p. 384), že leta 1697 pa Pavel in Lucija Smukavc (NŠAL, Škof. prot. 19, p. 220). Leta 1765 sta na isti dan zaprosila za spregled zadržka sorodstva Jurij Presečnik in Agnes Lačnik ter Sebastijan Lačnik in Elizabeta Peresečnik, vsi iz župnije Gornji Grad; obe nevesti sta navedli, da imata majhno doto in sta zato brez izgledov za boljši partiji (NŠAL, Škof. prot. 38, pp. 385–386).

449 NŠAL, Škof. prot. 31, pp. 20–21.

450 NŠAL, Škof. prot. 24, p. 136. Za šest sorojencev je morala sama skrbeti tudi Katarina Slabe z Vrhniko, pri čemer je računala na pomoč ženina sorodnika (NŠAL, Škof. prot. 25, pp. 301–302).

navedel, da bo lahko bratom izplačal dediščino po starših le z doto sorodnice Marije Brunšek.⁴⁵¹ Pred beračenjem zaradi 500 gld dolga je leta 1744 sirota Marija Goričnik iz radovljiške župnije kanila rešiti sebe in štiri sorojence s poroko s sorodnikom Jožefom Jernejcem.⁴⁵² Leta 1726 pa sta Jurij Gorenc in Gertruda Remic iz ljubljanske šentpeterske župnije navedla le, da »ni druge gospodarske rešitve za obvarovanje domačega miru in blaginje«. ⁴⁵³ Leta 1711 je Valentin Bruneker iz slovenjegraške župnije videl izhod iz bede le v poroki z Gertrudo Sopečnik.⁴⁵⁴ Agnes Stieber se je leta 1721 bala, da brez pomoči Jožefa Daniela ne bo rešila premoženja, ki ga je zapravljal njen oče in bo ostala brez dote.⁴⁵⁵ Sebastijan Rozman in Uršula Plajc iz Šmartina pri Kranju sta imela leta 1705 vse že preračunano: ženin pričakuje po smrti staršev dve njivi, nevesta že ima eno, s tremi njivami pa se bo že dalo preživeti, sta utemeljila prošnjo za spregled zadržka sorodstva.⁴⁵⁶ Ljubljanski generalni vikar Janez Anton Dolničar je ob nekem podobnem primeru iz leta 1713 sarkastično komentiral motiv združitve revnih posesti ženina in neveste s pripombo: »To je sreča v bedi.«⁴⁵⁷

Akutna zadrega so bili dolgovi mladega gospodarja. Leta 1683 je Matija Strmčnik takole utemeljil poroko s sorodnico Marijo Kosmač: v domači kraj se je vrnil po štirih letih, da bi prevzel skrb za mater, potem ko je umrl oče. Toda doma je našel le dolgove in davke. Za njihovo poplačilo se mora nujno poročiti s sorodnico (tj. z njeno doto).⁴⁵⁸ Matjaž Stanovnik iz polhograjske župnije je leta 1696 priznal, da se bo dolgovi na kmetiji lahko rešili le z denarjem, ki mu ga bodo dali starši neveste Uršule Maček, njegove daljne sorodnice.⁴⁵⁹ Tudi Janez in Uršula Robič iz jeseniškega vikariata sta leta 1721 menila, da bo ženinove dolgove, ki so mu jih zapustili starši, mogoče odplačati le z nevestino doto in pomočjo njenega sorodstva.⁴⁶⁰ Jurij Trobec iz okolice Polhovega Gradca pa je leta 1711 ubral nasprotno pot: najprej se je zadolžil pri Stanovnikovih, nato pa sprevidel, da ga bo teh dolgov rešila le poroka z njihovo hčerko Barbaro.⁴⁶¹ Tudi Anton Bohinc iz okolice Preddvora je leta 1679 ljubljanskemu generalnemu vikarju priznal, da se je prisiljen poročiti z daljno sorodnico Margareto Sterden, ker se lahko le z njeno doto reši dolgovi, ki so mu jih zapustili starši. Sploh pa ga ima nevesta v primežu, saj ji je že zastavil manjšo posest, ki je ne more rešiti iz zastave drugače kot s poroko.⁴⁶²

Vsakršna poroka, pa čeprav z revnim sorodnikom, je bila za cerkvene oblasti boljša kot običajen konkubinatski vežev. Zato so sprejemale na znanje povsem materialne razloge, v njih pa namerno preslišale očitna neskladja. Očitnim lažem pa se je bilo vendarle bolje izogniti.⁴⁶³ Pogumen je bil neki Primož iz Črne, ko je leta 1708 brez strahu pred zavrnitvijo prošnje za spregled izjavil, da bo kmetijo dobil njegov

451 NŠAL, Škof. prot. 25, pp. 245–246.

452 NŠAL, Škof. prot. 36, pp. 129–130.

453 NŠAL, Škof. prot. 32, p. 277.

454 NŠAL, Škof. prot. 26, pp. 139–140.

455 NŠAL, Škof. prot. 31, pp. 18–19.

456 NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 174–175.

457 Ob prošnji Petra Rodeta in neke Marije iz župnije Vrhnika (NŠAL, Škof. prot. 26, p. 342).

458 NŠAL, Škof. prot. 12, pp. 30–31.

459 NŠAL, Škof. prot. 19, p. 27. Enako je leta 1704 menil Tomaž Remec, ko je omenil doto Uršule Tonk iz Gornjega Grada kot edino možnost za rešitev svoje kmetije (NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 15–16), leta 1707 pa rojakinja Elizabeta Jevšnik, ki je po smrti staršev prevzela zadolženo kmetijo (NŠAL, Škof. prot. 24, pp. 93–94).

460 NŠAL, Škof. prot. 31, p. 15.

461 NŠAL, Škof. prot. 26, p. 6.

462 NŠAL, Škof. prot. 8, pp. 22–23.

463 Nekemu paru iz Polhovega Gradca leta 1722 kljub prvotni pozitivni odločitvi dispensa pozneje ni bil izdana, »ker ni bilo zadovoljivega motiva« (NŠAL; Škof. prot. 31, p. 212).

brat, če se sam ne poroči z neko sposobno vdovo in sorodnico.⁴⁶⁴ Blaž Ambrožič iz jeseniške župnije je leta 1722 v prošnji za spregled najprej omenil, da je »ekstremno reven«, živi v zapuščenem kraju z ostarelim očetom, imel pa je že tudi »veliko stroškov« pri pripravi poroke s sorodnico Agnes Smolej.⁴⁶⁵ Tudi Maruša Peklaj (ali Selar), ki se je leta 1763 hotela poročiti s sorodnikom Boštjanom Prapretnikom, je trdila, da ima prepičlo doto za kako drugačno poroko. Toda njuna poročna pogodba kaže, da je prinesla v zakon 200 gld in kravo, kar niti ni bilo malo.⁴⁶⁶ Urban Grdadolnik iz Samotorice je leta 1765 v prošnji za spregled poročnega zadržka zapisal, da se želi poročiti z daljno sorodnico Margareto Rihar zaradi »stiske kraja in pičle dote«.⁴⁶⁷ Prvo je bilo morda res, drugo pa ne: ženi je prinesel v zakon 200 gld dote, ki mu jo je izročil oče Jožef, žena pa je bila posestnica kmetije. Oče je nekaj mesecev pozneje izplačal enako doto še sinu Antonu, ki se je poročil z Alenko Plestenak s Črnega Vrha. Poleg tega so morali Plestenakovi plačati štirim otrokom prejšnjega posestnika kmetije po 219 gld. Očitno je bilo v vseh treh družinah vendarle na razpolago dovolj gotovine, da bi se lahko mlada Grdadolnika po ženah razgledala tudi kje drugje.⁴⁶⁸ Še večji lažnivec je bil Janez Setnikar iz polhograjske župnije, ki je leta 1744 prepričeval škofijski urad, da bo kmetijo namesto stare in oslabele matere lahko dobro vodila le sorodnica Agnes Peklenik, saj je sam edinec. V resnici je imel še sestro, mati pa si je v poročni pogodbi pridržala nedeljeno gospodinjstvo.⁴⁶⁹ Toliko o nesposobnosti in osamljenosti.

Od sedemdesetih let 18. stoletja so začele cerkvene oblasti zavračati kmečke prošnje za spregled poročnih zadržkov, iz katerih je bilo razvidno pretirano koristoljublje (bogata dota, prevzem posesti),⁴⁷⁰ ali pa če sta prosilca očitno že prej vedela za sorodstveno bližino.⁴⁷¹ Prosilci so zato natančneje navajali višino poročnih daril in osebnega premoženja, s katerim so dokazovali revščino, medtem ko je bilo v prejšnjih obdobjih govora le o »pičli doti« (ali sploh njenemu umanjku).

Meščanske omejitve

Meščansko družinsko in delovno okolje ni poznalo kmečke rodbinske povezanosti. Meščanske družine so se iz generacije v generacijo prilagajale razmeram, menjale sorodstva, se odseljevale in priseljevale, zato možnosti za oblikovanje večgeneracijskih sorodniških mrež ni bilo toliko kot med kmečkim prebivalstvom. Po drugi strani je bilo meščanovo življenje vpeto v omejena produkcijsko-sorodstvena

464 NŠAL, Škof. prot. 24, p. 174.

465 NŠAL, Škof. prot. 31, pp. 315–316.

466 NŠAL, Škof. prot. 38, p. 259; AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 92, Protokol podložniških listin 1753–1764, pp. 410–411. Enak razlog in enako doto sta izpričevala tudi prošnja za spregled Jurija Rusa in Maruše Peklaj (sestrične) iz istega leta (NŠAL, Škof. prot. 38, p. 259; AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 92, Protokol podložniških listin 1753–1764, pp. 411–412).

467 NŠAL, Škof. prot. 38, p. 389.

468 AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 94, Protokol podložniških listin 1765–1778, pp. 16–17, 31–32. Podoben primer se je v istem gospostvu zgodil tudi leta 1760, ko sta se poročila sorodnika Jurij Ravnohrib in vdova Gertruda Miklačič. Ta je po prvem možu podedovala polovično hubo v Babni gori, Jurij ji je prinesel za doto 100 gld in nekaj glav živine, pa sta oba v prošnji za poročni spregled kljub temu zapisala, da nevesta zaradi revščine drugega ne bo dobila (NŠAL, Škof. prot. 37, pp. 193–194; AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 92, Protokol podložniških listin 1753–1764, p. 301).

469 NŠAL, Škof. prot. 36, p. 128; AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 91, Protokol podložniških listin 1743–1753, pp. 61–62.

470 Leta 1775 je to izkusila Maruša Klebeš iz župnije Šentpeter pri Ljubljani, ki je v prošnji za spregled zadržka navedla, da ima »majhno doto 250 gld«. Generalni vikar Karel Peer je najprej sprejel argument in podelil dispenzo, ki pa je šentpeterski vikar ni hotel sprejeti. Ko se je pritožila Peeru, se je ta malo bolj pozanimal in »po pooblastilu iz zanesljivih virov izvedel, da bi nevesta z 250 gld dote lahko dobila v svoji okolici tudi koga drugega, stanu primernega, ne le sorodnika«. Peer je izvedel še, da sta v resnici prosilca že dolgo vedela za zadržek, zato je uradno razveljavil podeljeno dispenzo (NŠAL, Škof. prot. 39, pp. 179, 188–189).

471 To je leta 1773 generalni vikar ob zavrtnitvi prošnje za poveljavitev nepravilno sklenjene poroke očital zakoncema Kačar iz župnije Sv. Peter pri Ljubljani (NŠAL, Škof. prot. 39, p. 103).

razmerja, ki so zaradi pravne (meščanstvo) in obrtne (cehovstvo) samozaščite zapirala sorodstvene izbire. Delež zaprošenih in podeljenih meščanskih dispenz je bil odvisen od velikosti naselbine: v večjih mestih je bilo takih porok manj, v majhnih trgih, ki se po velikosti skoraj niso razlikovali od (malo večjih) vasi, nekaj več. In takih mest oziroma trgov je bilo na Slovenskem največ. V večini meščanskih naselij pa so ženini in neveste največkrat prišli iz bližnje okolice in okoliških župnij. V dolenskih in notranjskih mestecih in trgih (zlasti v Kočevju, Ložu, na Vrhniki, v Postojni, Vipavi, Šentvidu pri Stični) so med 16. in 18. stoletjem vsaj tretjino ali celo več kot polovico zakonskih zvez sklenili med seboj domačini, zato je znotraj visoke številke za župniji Vrhnika in Radovljica v tabeli o številu zaprošenih dispenz v ljubljanski škofiji v letih 1676–1775 gotovo tudi več tržanov oziroma meščanov. Dotok sveže krvi med sorodniško prepleteno avtohtono prebivalstvo kljub temu ni bil oviran. Še več, mestne oblasti so ga zaradi gospodarsko-demografskih težav od 16. stoletja podpirale z včasih nekritičnim podeljevanjem meščanskih in obrtnih pravic tujcem. V mešanih zakonih med domačini in prišleki je zaradi načela poročanja v domačem kraju neveste v omenjenih dolensko-notranjskih naselbinah pravladoval model, da se je s tujci poročilo več domačink kot domačinov. Nenehno pretakanje prebivalstva v meščanska naselja in ven ter interaktivnost z oddaljenimi gorenjskimi, hrvaškimi in drugimi kraji kaže, da je taka poročna izmenjava omogočala ustrezen dotok nove krvi in omejevala endogamne zadrege pri porokah s sorodniki.⁴⁷² Zato v večini meščanskih naselbin endogamni modeli niso nikoli ogrozili cerkvenih omejitev, nikoli pa se tudi niso uveljavila izključevalna pravila.⁴⁷³ To potrjuje število dispenz za tri ljubljanske in dve kranjski župniji: iz ljubljanske mestne župnije sv. Nikolaja je prišlo na škofijo bistveno manj prošenj za dispenze kot iz obeh primestnih župnij, čeprav sta imeli manj prebivalstva. Tudi iz mestne župnije Kranj je prišlo trikrat manj dispensnih prošenj kot iz sosednje šmartinske župnije.

Meščani so uravnavali dedovanje podobno kot kmetje. Meščanske oporoke so upoštevale smer-nice dednega prava, ki je varovalo predvsem sorodnike v navpični liniji (otroci, starši), ki so bili upravičeni do enakih deležev.⁴⁷⁴ Člen 148 ptujskega statuta iz leta 1376 je sicer določal, da gre zapuščina tistemu, ki ga je določil oporočitelj. A le kasneje pridobljeno premoženje je oporočitelj lahko volil sorodnikom do sedmega kolena (čl. 160).⁴⁷⁵ Po členu 154 so večino premičnin obdržali otroci in drugi določeni sorodniki po načelu »očetovo sinovom, materino hčeram«, zakonec pa je običajno dobil le pokojnikove premičnine (čl. 152). Brez dediščine po poročenem bratu, ki je umrl brez žene in otrok, so ostali bratje in sestre, če je šlo za premoženje, ki ga je pokojnik dobil od svojega očeta in je bil ta še živ (čl. 159). Tako so oporočitelji s Ptujja glavnino premoženja volili zakoncem le, če so bili brez otrok. Krištof Narr je leta 1457 z nekaj denarja in predmeti poskrbel za nečaka in svakinjo, vse ostalo (tj. večino premoženja) pa volil »ljubi ženi«.⁴⁷⁶ Tako je v letih 1526–1530 Ljubljancanka Marjeta Glanhoffer tožila Marka Stettnerja, moža pokojne sestrične Barbare, ki je umrla brez otrok, za njeno

472 GOLEC 1999, 794–826.

473 Kakršnega si je omislilo nemško mesto Memmingen, kjer je bilo že pred letom 1471 sorodnikom onemogočeno sodelovanje v mestnem svetu, če so bili med seboj v sorodstveni stopnji, ki je ustrezala poročnemu zadržku (Reg. imp. XIII/1, št. 96).

474 O tem po analizi istrskih mestnih statutom v: KOVAČIČ 2004a, 91–94 sl.

475 Eksplicitno v stavku »*erben mügen geraichenn an die sybennt sipt*« v ptujskem statutu iz leta 1513 (Kos 1999, čl. 72). Prim. KAMBIČ 2007, 93–95.

476 Listina v: StLA, AUR, št. 6622a, 1457 IV. 8., Ptuj. Podobno je leta 1511 določila tudi Uršula, žena plemenitega ljubljanskega meščana Janža II. Glanhofferja, ko je volila očetu Erhardu Kyemu in sestri precej premoženja, ki ga je imela v rojstnem Augsburgu, univerzalni dedič pa je bil mož, ki je prejel tudi vse tisto, kar je imela Uršula iz prvega zakona s ptujskim mitničarjem Janžem Kellermanom (AS, Test., I, lit. G, št. 1. Za rodbino Janža Glanhofferja gl. OTOREPEC 1962, 3–5).

jutrno in doto, ki bi morali pripasti Marjeti in njenima bratoma kot najbližjim sorodnikom. Marko se je poskusil izviti, tako da je ženino premoženje predal še živi tašči, češ da je premoženje zanjo le upravljal. Tožniki so se oprli na določilo, da v takih primerih zapuščina pripade bližnjim krvnim sorodnikom navzdol, ne pa navzgor (pokojnikovim staršem).⁴⁷⁷ Bratje in sestre iz očetovega drugega zakona po polbratih/polsestrah iz prvega (in nasprotno) pa praviloma niso mogli dedovati, razen na posebno zapustnikovo željo.⁴⁷⁸

Niti poroka s sorodnico ni bistveno povečala dednih možnosti moža in njegovih agnatov. V nekaterih primerih pa je mestni gospod uveljavil svoje pravice, čeprav je imel pokojnik še žive sorodnike. Leta 1466 ali 1467 je brez sinov in generalne oporoke umrl bogati ljubljanski meščan in nekdanji sodnik Matko Videc. Cesar Friderik III. je deželnemu vicedomu ukazal zaseg zapuščine in se zapletel v dolgotrajen spor s hčerko, ki je bila po intestatnem pravu glavna dedinja. V njenem imenu se je njen mož ali svak Osterman Posch s cesarjem poravnal šele leta 1480, drugi Poschi pa šele po letu 1500. Z drugo Matkovo ženo Uršulo, ki se je pozneje še enkrat poročila, se je cesar sporazumel leta 1494, ko ji je podelil v fevd posest, ki jo je ob poroki z Vidcem dobila za jutrnino in zaženilo. Matkova hči in njeno primoženo sorodstvo po mnenju cesarjevih uradnikov niso bili upravičeni do dedovanja fevdov, pač pa le do proste lastnine v okviru intestatnega prava, saj Matko za življenja ni izdelal splošne oporoke, marveč le listino o legatih.⁴⁷⁹

V izogib takim primerom in zaradi porasta moči meščanstva so se z nekaterimi rimskopravnimi določili od prve četrtine 16. stoletja med meščani standardizirale pisne oporoke. Te pa so dopustile vdor kognatskega sorodstva v materialno strukturo družin, s tem pa zmanjšale smiselnost porok med sorodniki le zaradi dedovanja. To se je kasneje pokazalo v zbirkah formularjev poročnih listin in oporok.⁴⁸⁰ Le z oporoko je svaštvo uspelo poseči po delu premoženja pokojnega svaka/svakinje, čeprav je zapustil žive otroke. Zelo radodarna je bila leta 1608 Ljubljanka, vdova Uršula Graff: za glavnega dediča je sicer postavila mladoletnega sina, vnukinji po pokojni hčerki pa namenila manjša darila. Toda svakinji in svaku je volila več nepremičnin in jima zaupala skrbništvo nad sinom.⁴⁸¹ Celotno ženino doto je lahko prevzelo možovo sorodstvo, če je žena umrla pred možem in mu zapustila vse svoje premoženje. Tudi zato so starši še dolgo poročenim hčerkam odrekli pravico do enakovrednega dedovanja. Maruša Reisinger je leta 1545 svojim tetam volila veliko denarja in premičnin. Nekaj rente je namenila tudi bratu, čeprav je bil že dovolj bogat in je ni hotel obiskati. Mož Bernarda pa je obdarila le s svojo hišo in premičninami v dosmrten užitek in upravo; po želji in kot lastnino bi lahko mož zapustil le polovico hiše, drugo polovico pa bi po njegovi smrti brezpogojno dobili Marušini krvni sorodniki. Marušina oporočka ni bila kaprica ali odraz nezaupanja do moža, marveč le želja po zagotovitvi preživnine revnemu možu. Intestatna pravila pri ločenem premoženju so ženino premoženje namreč prisojala njenim agnatom. Ker pa zakonec partnerjeve zapuščine ni več imel kot

477 OTOREPEC 1962, 5.

478 Leta 1514 je ljubljanski mestni svetnik Janž Reichlinger, ki je bil čustveno zelo navezan na pokojno prvo ženo in prav tako že pokojne otroke, hčerki iz drugega zakona poleg glavnine premoženja volil še osebne predmete prve žene. Drugi ženi je namenil tretjino vseh premičnin, 200 guldnov in preživnino (AS, Test., I, lit. R, št. 1).

479 OTOREPEC 1988, 9–12.

480 Taka je zbirka z naslovom *Formularbuch* iz prve polovice 18. stoletja, ki vsebuje več sto obrazcev ali celo prepisov izvornikov pravnih dejanj nižjega plemstva, meščanov in kmečkih podložnikov s Kranjskega (AS, Rok., I/101r, *Formularbuch*). Vsebinsko se določila v njih ne razlikujejo od poročnih pisem iz sosednjih mest in dežel, npr. tistih, ki so jih v 16. stoletju napravili mariborski meščani (MLINARIČ 1987b, št. 283, 321, 333, 335, 354–355, 364, 371, 385, 415, 417, 456).

481 AS, Test., I, lit. G, št. 3.

dosmrtno rento, marveč kot prosto lastnino, je Maruša z določilom o dedovanju hiše po Bernardovi smrti svojim agnatom zagotovila vsaj polovico hiše. Najbrž Maruša ni hotela, da bi jo Bernard kasneje zapustil morebitni drugi ženi in njunim otrokom, saj bi Marušina družina ostala brez (Marušinega) premoženja. Njeni strahovi niso bili fantazma, saj se je Bernard kmalu po njeni smrti res še enkrat poročil. Ko je leta 1549 umiral, pa je drugi ženi Radegundi lahko zapisal le svojo polovico hiše, njivo in domec; nekaj predmetov je poklonil svojim agnatom in vsakom po drugi ženi.⁴⁸²

Večinoma pa je prevzel hišno nasledstvo najstarejši sin, vdova se je zadovoljila z dohodki iz poročnega pisma. Izplačati je moral nujne deleže ali preskrbo sorojencem in materi. Vdovska preživnina je bila lahko zelo visoka. Leta 1635 je ljubljanski poštni mojster Mihael Taller ženi Agnes zapustil kar 46.000 gld gotovine, polovico vseh premičnin, večino nakita in srebrnine ter v last eno od hiš.⁴⁸³ Taller ni posebej predpisal ravnanja z zapuščino, pač pa je poučil vnukinje dveh že pokojnih hčera in njihove hčere: če te umro pred polnoletnostjo, naj dedujejo druge (njihove sestrične), saj »noče, da bi se njegova revščina, ki jo je dolga leta spravljal na kup (*sic!*), raztresla naokrog«. Poleg tega je Taller nekaj denarja volil tudi drugim sorodnikom. V oporoki pa ni omenil sina Janeza, ki je bil tedaj že poplemeniten (pl. Neuthall), celo član deželnih stanov. Zdi se, da je sin že prej prevzel večino Tallerjevih ljubljanskih nepremičnin in zemljiška gospodarstva Brdo, Zaprice, Špitalič in Puštal.⁴⁸⁴

V istrskih mestih je bil pritisk endogamije na pravo večji. Tam se je v srednjem veku oblikoval rigidni sloj mestnega patriciata in dednega meliorata, kakršnega kontinentalna mesta niso poznala. Sloj se je zaradi pravno-stanovske omejenosti mimo kanonskih poročnih omejitev lahko obnavljal le s statusno in ekonomsko podrobnimi prišleki iz drugih beneških mest, ki pa jih ni bilo veliko. Po besedah izolskega duhovnika Giovannija Tamarja je v Izoli okoli leta 1581 veliko parov potrebovalo dispenze iz Rima, ker je ne le v patricijski skupnosti že prišlo do alarmantne prepletenosti sorodstva med vsem meščanstvom.⁴⁸⁵ Tamarjeve besede potrjujejo domnevo, da so bili za to krivi sami Izolani, ker so preveč omejevali dotok tujcev v majhno občino. K temu so precej prispevali dedno pravo (od konca 13. stoletja tudi pod vplivom rimskega prava) in pravno-socialne razmere. V beneški Istri je od 13. stoletja prevladoval princip skupnega lastništva in upravljanja premoženja v zakonu, ki sta ga zakonca prinesla v zakon in pridobila v času zakonske zveze »po istrskem običaju« (tudi »bratska zveza«). Skupno premoženje je varovalo zakončeve materialne pravice že za časa trajanja zakonske zveze, obenem pa še pred agnati pokojnega zakonca. Po zakončevi smrti je imel vdovec polovico skupnega premoženja v lasti, pokojnikove pa ni dedoval, vendar jo je samostojno upravljal, če v zakonu ni bilo otrok. Šele po vdovčevi smrti so premoženje obeh zakoncev podedovali njuni agnati. V Kopru je v takem primeru v zakon prineseno in pridobljeno premoženje pokojnega moža dobil njegov oče (*paterna paternis*); če pa ta ni bil več živ, je polovico dobila mati, polovico pa moževi bratje in sestre (ali njihovi otroci), v skrajnem primeru pa drugi moževi sorodniki. Enako je veljalo za dedovanje ženinega premoženja. V tem so bile med istrskimi mesti tudi razlike, ki so zaobšle pokojnikove starše v korist bratov in sestra (Pulj, Rovinj, Poreč). Podeželsko prebivalstvo je imelo svoje premoženjske običaje, med bogatejšimi meščani in patriciatom pa se je obdržal »beneški« princip ločenega premoženja, ki ga je ob ločitvi ali

482 AS, Test., I, lit. R, št. 4–6. BRAUNEDER 1973, 198, 202.

483 O Tallerjevih nepremičninah gl. FABJANČIČ 2003, 293–294.

484 Prepis oporoke v: NŠAL, KAL, fasc. 39, št. 17. Prim. tudi FABJANČIČ 2003, 296–298.

485 TAMAR 1848, 48. Enake razloge so v 17. stoletju navajali prosilci za spregled zadržka sorodstva iz mesta Rovinj, od koder je bilo daleč največ prosilcev iz škofije Poreč (MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 115–118).

smrti obdržal preživeli zakonec.⁴⁸⁶ Izločanje pokojnikovih agnatov od takega dedovanja je ravno višje sloje sililo v sklepanje zakonov s sorodniki, saj se ti vnaprej niso bili pripravljene odpovedati delu zapuščine svojega člana.

Plemiške strategije

Socialna endogamija pa je bila eden glavnih pogojev obstoja plemstva. Ciljane poroke s sorodniki so bile tipična plemiška strategija, ki je morda še bolj kot v dedovanju premoženja videla uspeh v vzpostavljanju in utrjevanju sorodniško-karierističnih mrež. Medtem ko se je v istrskih mestnih občinah vladajoče mestno plemstvo zgodaj zaprlo pred prišleki in zato v 18. stoletju skoraj biološko izumrlo, kontinentalne plemiške strategije s tako izključujočo in biološko nevarno endogamijo niso imele problemov, saj so se povezovale tudi s povzpeticami in prek meja političnih entitet. Kako je dedno pravo in pravo zakonske skupnosti vplivalo na sorodniško povezovanje?

Znotraj plemstva je rodovna povezanost razpadala veliko počasneje kot pri kmetih. Dedne pravice so ostajale pri sedmih sorodstvenih stopnjah in se v izjemnih primerih celo širile, če se je dokazalo sorodstvo (tako na primer v »Saškem zrcalu«).⁴⁸⁷ Obvarovanje krvi in premoženja v rodbini je bila odločilna plemiška prvina, na katero sta se vezala dedna sistematika in omejevanje oporočne svobode.⁴⁸⁸ Plemiču je zagotavljala socialni uspeh predvsem poroka z dedinjo. Tu je imel pri potegovanju za roko dedinje prednost sorodnik, saj je imel enak status, bil je iste krvi, včasih je imel celo isto izvorno ime. In če že rod po moški strani izumre, naj vsaj premoženje ostane sorodniku. Dedovanje najbližjega sorodnika so naglašala tudi določila v Georgenberskem privilegiju za štajerske deželne ministeriale iz leta 1186,⁴⁸⁹ privilegiju cesarja Friderika II. iz leta 1237 za štajersko plemstvo,⁴⁹⁰ privilegiju goriškega grofa Alberta IV. za plemstvo »grofije v Slovenski marki in Metliki« iz leta 1365⁴⁹¹ ter »Zlati buli Kranjcev« iz leta 1460.⁴⁹² Dedovanje in uživanje fevdov po materi je bila še zgodnejša pravica hčerk. Dedovanja očetovih fevdov hčerkam nista odrekala privilegija za vovbrško-šternberske ministeriale v Ložu iz leta 1237⁴⁹³ in za goriško plemstvo »grofije v Slovenski marki in Metliki« iz leta 1365.⁴⁹⁴ Le če dedičev, tj. sorodnikov, ni bilo, je fevdna in alodialna posest pripadla deželnemu knezu.

Za homogenost rodbin so bila odločilna sorodstvena razmerja v isti generaciji, ki pa so se že v naslednji razširila zaradi priženitve v nova kognatska sorodstva. Gentilna prava so do konca 10. stoletja še ohranjala določene matrilinialne znake. To posredno potrjuje vključevanje širokega kroga sorodnikov

486 O premoženjskih razmerjih med zakonci in dedovanju v istrskih občinah v starejših dobah gl. MARGETIĆ 1993, XXXVIII–XLVII; MARGETIĆ 1996, 64–95; MIHELIČ 1978, 26 sl.; MIHELIČ 1999, 336 sl.; MIHELIČ 2002; KOVAČIČ 2004a, 52 sl.; MOGOROVIČ CRLJENKO 2006, 15–29, 90 sl.; KAMBIČ 2007, 77–80.

487 MGH Fontes iuris N. S. I/1, lib. I c. 17 in 19. Gl. FLANDRIN 1986, 28.

488 KAMBIČ 2007, 46–47.

489 »Si Stirensis intestatus obierit, iure succedat herredis, qui proximus fuerit sanguinis« (SPREITZHOFFER 1986, 14).

490 »Quicumque autem Styriensis ab intestato decesserit, heres eius vel qui in consanguinitatis linea ei proximus fuerit, succedere debeat in bonis suis.« (SCHWIND – DOPSCH 1895, št. 36, str. 78).

491 »Verschaid ir ayner an erben, so sol desselben erbtail, ez sey leben oder aygen, anerben den naesten gesippten vreunt in dem gesla^echte, und süllen wir so^e derselben erbschafft nicht enterben unkolten ob so^e dy mit einander habent getaylet.« (SCHWIND – DOPSCH 1895, št. 210, str. 245) Prim. tudi objavo in prevod v: NARED 2009, 326.

492 VILFAN 1993, 226.

493 »... concessimus, videlicet quod hereditas ipsorum tam ad filias quam ad filios iure hereditario sive feudum, seu allodium devolvatur quod si parentes heredibus caruerint propinquiori cedat cognacioni.« (URBKr 2, št. 96, str. 70).

494 »Um lehenschafft habent so^e dy recht herpracht, daz wir in leiben su^en und tochtern, und der a^eltist in ydem gesla^echte sol leben enphaben und traben, und su^ellen wir in ire leben in der graffschafft auf der Marich oder in der Metlik.« (SCHWIND – DOPSCH 1895, št. 120, str. 245).

(kognatov) v sheme sorodstev gentilnih germanskih in slovanskih družb. V takem sistemu so imele lahko tudi plemkinje velika osebna premoženja, podedovana ali/in podarjena. Že sredi 9. stoletja je baje imela velika posestva okoli Ptuja domnevna žena kneza Koclja, po letu 1036 grofica Hema Breško-Seliška (posestva na Koroškem, Kranjskem in Savinjskem) pa tudi druge članice visokega plemstva, celo žene kosezov.⁴⁹⁵ Ko se je uveljavila individualna alodna lastnina, je postalo pomembnejše dedovanje po moški oziroma agnatski liniji.⁴⁹⁶ Tako je bilo leta 1002 že razumljivo, zakaj se je nekdanji karantanski vojvoda Oto (iz Wormsa) odpovedal kandidaturi za kraljevsko krono v korist Henrika IV. Bavarskega. Oto je bil vnuk cesarja Ota I. po ženski liniji, Henrik pa je bil sicer le pravnuk cesarja Henrika I., vendar v stranski moški liniji.⁴⁹⁷ A tudi po partikularizaciji rodu na rodbine in družine je vsaj v eni ali dveh generacijah še živela kognatska zavest.⁴⁹⁸ Materina linija pa je tudi še v visokem srednjem veku obdržala vidno vlogo: ker je pravo izločalo iz dedovanja mlajše sinove, so morali zapustiti dom in iskali podporo pri materinih agnatih. Ti v nečakih niso videli nevarnosti za svoje otroke, so pa z njimi povečali vojaško moč.⁴⁹⁹ Pomen ujcev oziroma materine linije izpričujejo tudi viteški romani iz 12. in 13. stoletja, v katerih se očetje junakov omenjajo le kot prenositelji statusa in imena, ne pa tudi premoženja. Namesto njih se v junakovo življenje dejavno vpletajo mati, ujne in ujci ter njihovi potomci.⁵⁰⁰

Za rodovno (rodbinsko) nasledstvo in tradicijo je bila od 13. stoletja bistvena »očevina«, nad katero je posredno bedelo agnatsko sorodstvo. Ta je pripadala sinovom (vsaj od 13. stoletja običajno najstarejšemu), ostali so se morali zadovoljiti s (pogosto nikoli izplačano) odpravnino, z materinim premoženjem ali premoženjem, ki so ga starši pridobili med trajanjem zakonske zveze. Le v manj ambicioznih družinah se je očevina z odpravinami in dotami iz generacije v generacijo zmanjševala. Če je pokojnik zapustil otroke, so očevino dedovali ti ali njihovi potomci. Zapuščino so ločeno prevzeli očetovi oziroma ženini stranski sorodniki, le če ni bilo pokojnikovih descedentov in ascendentov, od katerih je pokojnik prejel premoženje (*»paterna paternis, materna maternis«*). Otrokom so kot dediči sledili pokojnikovi starši, šele nato so prišli na vrsto sorojenci, njihovi potomci (bratrance in sestrične), stari starši z vsemi potomci po očetovi strani itd. Med štajerskim plemstvom je dolgo veljalo pravilo (odpravljeno leta 1729), da starši v nobenem primeru ne dedujejo po otrocih.⁵⁰¹ V intestatnem pravu je bil predviden nujni delež za vse otroke (za štiri otroke ali manj tretjina zapuščine, za pet in več pa polovica). Pokojnikova sestra (z možem), mati in njeni sorodniki so bili v sekundarnem dednem redu in niso imeli pravice do nujnega deleža, lahko pa so izpodbijali oporoko, če je bil dedič neprimeren. Že poročene hčerke niso bile upravičene do glavnine dediščine, če so se ji ob poroki v zameno za doto odpovedale. A tudi neporočene hčerke niso prejele nič, če je še živel (vsaj en) njihov brat – glavni dedič, razen preživnine in dote.⁵⁰²

S takimi določili in sistemom ločenega premoženja zakoncev je premoženje gladko prehajalo med

495 VILFAN 1980, 462–464; VILFAN 1996, 415–418; KAMBIČ 2007, 60–61.

496 FICHTENAU 1992, 119.

497 Reg. imp. II/4,1, št. 1483dd.

498 Ta duh se je ohranil v cerkvenem preiskovanju sorodstva kakor tudi v plemiških rodovnih skicah, ki so enakovredno prikazovale posameznikove prednike tako po očetovi kot materini strani.

499 FLANDRIN 1986, 30; BARTHÉLEMY 1990, 97 sl.

500 SABEAN 1988, 102.

501 VILFAN 1961, 258–261. Prim. tudi Švabsko zrcalo: MGH Fontes iuris N. S. IV/1, Landrecht, c. 153. Tudi v Istri so v takem primeru dedovali pokojnikovi bratje in sestre, šele nato starši (MARGETIĆ 1996, 120).

502 Na Ogrskem je bilo hčerkam dopuščeno dedovati po očetu, le če so se poprej pravno »pofantile«; nato so se lahko poročile (VIRI PREKMURJE 2008, št. 29, str. 99).

generacijami. Druga posledica je bila oblikovanje dinastij z načelom primogeniture.⁵⁰³ Dedni obeti bi zaradi tega, paradoksalno, prej zavirali poroke med bližjimi sorodniki, kot pa jih pospeševali. Toda ločeno premoženje v zakonu je v srednjem veku zagotavljalo delno dedovanje tudi svaštvu. Plemstvo (ministerialno v 12. in 13. stoletju ter deželno od 14. stoletja), ki je bilo sorodstveno večkratno prepleteno med seboj, se je lahko v najboljšem primeru prebilo do dedovanja v tretji stopnji krvnega sorodstva (po otrocih bratrancev), medtem ko so bile oddaljene stranske veje in svaštvo »rodovina« brez večjih možnosti. Iz poročnih in dednih pogodb je razvidno, da je v visokem in poznem srednjem veku mož v omejenem obsegu le v času ženinega življenja lahko upal, da bo lahko dedovala v svoji družini, s čimer bi imel korist tudi sam. Z ženino smrtjo pa je v dednem smislu izgubil dedne možnosti. Izključitev iz dedovanja zakončevega osebnega premoženja je veljala do 18. stoletja, pravilo pa se je dalo delno obiti le z oporoko.⁵⁰⁴ Kdor pa je bil poročen z žensko iz višjega rodu, brez oporoke ni imel možnosti, da bi vsaj do smrti upravljal in užival ženino premoženje. Ostala so mu njegova poročna darila, ženino jutrnjo je moral prepustiti otrokom, doto pa vrniti svaštvu, če z ženo nista imela otrok. V takem sistemu preračunljivci, ki so s priženitvijo računali na prevzem ženine zapuščine, niso mogli biti zelo uspešni; razen, če je mož zelo cenil ženo in za svoje premoženje ni imel pri roki bližjega dediča.

Čeprav je vdova prosto razpolagala z jutrnjo (zlasti s premičninami),⁵⁰⁵ v morebitnem drugem zakonu ni bila več upravičena do nove jutrne, temveč le do zaženila drugega moža.⁵⁰⁶ Tako normiranje je bilo nujno, dokler je v laških zaznavah vzpostavljala zakonsko zvezo konzumacija. Ko pa jo je s tridentinskim koncilom nadomestil duhovnikov blagoslov, je jutrna izgubila stvarno vlogo in se kot darilo ohranila v poročnih pogodbah do 19. stoletja. Res pa je mož, ki se je poročil z vdovo, dobil nadzor nad njeno prvo doto in jutrnjo in se mu je poroka izplačala.⁵⁰⁷ Preračunljivcem so šle v 14. in 15. stoletju na roko socialne spremembe, ki so s pravno emancipacijo nižjega plemstva in povečanjem pisnega oporočanja nekoliko relativizirale absolutno dedovanje agnatov. S pisno oporoko je dedič ob odpovedi poznejšim pretiranim zahtevkom ter izplačilu nujnih deležev lahko postal tudi kognat. Takih obvodov še za časa življenja sorodnika so se posluževali najbolj agresivni sorodniki drugega in tretjega reda.⁵⁰⁸

Žensko dedovanje očevine se je v 15. stoletju uveljavilo v deželnih »zlatih bulah«.⁵⁰⁹ Deželne

503 MOORE 2008, 18–19, 117–129, 151–152.

504 BRAUNEDER 1973, 26–27. Tako sta leta 1419 storila viteza Janž Kozlaker in Janž Mewsenrewter s Pakštanja, ko sta ženama in njunim sorodnikom zapustila svoji očevini in vse v zakonu pridobljeno premoženje. Ker je šlo tudi za fevde, sta morala za to pridobiti dovoljenje fevdnega gospoda. Zakonca Mawsenrewter sta si nato vzajemno volila vse premoženje, ki sta ga dotlej pridobila skupaj (AS, ZL, 1419 IX. 8., 1419 IX. 10., Celje, 1419 IX. 17., Čakovec in 1425 VI. 17., A in B). Premoženje Mawsenrewterjev je leta 1443 vdova Wendel zapustila grofu Frideriku Celjskemu, ki mu je bil pokojni mož dolžan 1.500 zlatnikov (AS, ZL, 1443 VI. 28.)

505 BISCHOFF 1875, čl. 189. Za ponazoritev zadostujeta dva primera ženskega razpolaganja z jutrnjo v 14. stoletju. Leta 1314 je Sofija Kostanjeviška prosto podarila samostanu v Kostanjevici neko posest, ki je bila sicer jutrna njenega prvega moža Henrika s Prežeka (AS, ZL, 1314 VI. 24.). Katarina iz Loža je leta 1380 jutrnjo zapustila sinovoma iz prvega zakona z Winterjem iz Hoffstettna (AS, ZL, 1380 XII. 21.).

506 Tako v štajerskem deželnem pravu iz druge polovice 14. stoletja (BISCHOFF 1875, čl. 190).

507 Tako je Kunigunda Slovenjegraška leta 1355 s *privoljenjem* drugega moža Viljema, sodnika v Vuzenici, prodala grofu Frideriku I. Celjskemu jutrnjo pokojnega moža Janža iz Kotelj (AS, ZL, 1355 I. 21.).

508 Grofje Herman I. s sinom Hermanom II. in nečakom Viljemom Celjskimi so leta 1377 s sporazumom postali potencialni dediči sorodnika grofa Friderika Ortenburškega, če bi umrl brez potomcev (to se je kasneje zgodilo). Toda prvi upravičenec je tudi v tej pogodbi ostal Friderikov bratranec, tridentinski škof Albreht, za katerega ni bilo mogoče pričakovati, da bo še dobil legitimnega potomca (AS, ZL, 1377 XI. 23.).

509 VILFAN 1961, 261; VILFAN 1993, 221–226; ŽVANUT 1994, 40.

običaje⁵¹⁰ je leta 1625 v dednih deželah potrdila pragmatična sankcija cesarja Ferdinanda II.⁵¹¹ Vir sporov je bilo različno razumljeno izenačevanje očevine, v zakonu pridobljenega premoženja in poročnih daril. Deželni pravniki so opozarjali, da lahko ženske po očetih ali bratih dedujejo očevino in darila, če ti niso imeli moških potomcev (lahko pa tudi agnati in vsi najbližji sorodniki, če ni zapustil niti hčera) ter da drugačne določbe v oporokah niso veljavne. Drugo premoženje je oporočitelj lahko razdelil po svoji volji.⁵¹² Nekateri oporočevalci brez otrok so si svobodno oporočanje razlagali dobesedno in partnerju dovolili le dosmrtni užitek zapuščine, to pa nato prisodili dedičem, ki niti niso bili njihovi agnati. Dogodilo se je, da je vdova pokojnikovim agnatom (ne otrokom!) odrekla del moževe zapuščine in jo prenesla svojim sorodnikom.⁵¹³ Nasprotno je svoje agnate leta 1556 obšla Rozina (roj. Egk-Hungerspach), žena Erharda Gallenberga, ki je možu in njegovim dedičem volila svojo jutrnjo in doto.⁵¹⁴ Svaštvo je v posebnih okoliščinah torej prav z oporoko dobilo otipljivejše pravice do premoženja umrlega kognata, na primer po Janezu Krstniku Valvasorju, ki je leta 1581, potem ko se je neuradno ločil od druge žene, glavnino velikega premoženja volil nečakom po sestri Katarini, primoženi k Mosconom, medtem ko je agnatske sorodnike v Italiji preskočil, češ da so sorodstveno že preveč oddaljeni, da bi bili upravičeni do njegovega premoženja; namenil jim je le manjša denarna volila. Mosconom je prav Valvasorjeva zapuščina omogočila razcvet, pridobitev baronske časti ter zemljiških gospostev na Kranjskem in Štajerskem.⁵¹⁵

Oporočna svoboda pri dedovanju je torej najbolj vzpodbujala poroke med sorodniki. Dodatna sorodstvena vez do pokojnice sicer ni veliko pomagala okrepiti položaja v dednem redu niti v primeru smrti brez otrok (zlasti sina), ko se je pri plemstvu pojavil problem ohranitve »krvi«. V dedni red so tedaj lahko prišle tudi ženske, ne nujno le hčerke in njihove linije, ki so se dotlej odpovedovale dedovanju po očetu in brati v zameno za doto, in dedovale, le če ni bilo moških potomcev. Zadnji moški »svojega imena, ki ni imel sina, da bi širil spomin na očeta«, je smel prosto voliti vse premoženje hčerkam ali kateremu koli bližnjemu sorodniku (če ni imel hčerk). Stranskih sorodnikov zato oporočitelji niso več zamolčali, marveč so jih imenovali za slučaj, če bi dediči (»Bog ne daj!«, so običajno pristavili) ostali brez otrok in vnukov. Tako so si leta 1567 enakovredno razdelile zapuščino padlega Jurija Gallenberga, zadnjega moškega člana osterberške linije, sestra njegovega deda Janeza (vdova Pavla Raspa), ter hčerki Agnes (por. Hagenegg) in Felicita (por. Mecknitz).⁵¹⁶ Gospostvo Osterberg je tako po dveh stoletjih v celoti pristalo v rokah Rasпов, čeprav je še vedno cvetela glavna linija Gallenbergov iz Mekinj.

510 V listini o odreku očevini, ki jo je očetu leta 1561 izstavila Lukrecija Lamberg, je omenjeno, da gre za kranjski deželni običaj (AS, Gr. Dol, fasc. 133).

511 Prepis pragmatične sankcije o dedovanju cesarja Ferdinanda II. iz let 1636–1657 je v: AS, Vic., šk. 169.

512 Tako je v prvi polovici 18. stoletja v svojem mnenju zapisal pravnik mag. Melhior Pantaleon v ekspertizi o koliziji dedovanja sester oziroma ženskih sorodnic po zadnjem moškem v rodbini (prepis v: AS, Gr. Dol, fasc. 133).

513 Tak primer je bilo dedovanje četrtine gradu in gospostva Lihtenberk leta 1407, ki ju je po smrti Gašperja z Lichtenberka dobila njegova žena Margareta, ne pa Gašperjevi bratranci Nikolaj, Erazem in Janž. Njim je namreč leto prej oglejski patriarh podelil gospostvo Lihtenberk v fevd. Margareta je moževo volilo nato zapustila svojima nečakinjama Agnes s Holzhausna (vdovi Jurija z Werdensteina) in Diemut iz Sušij. Zaradi nasprotovanja Lichtenberžanov je deželni knez vojvoda Ernest ukazal kranjskemu deželnemu glavarju, naj dedinjama izroči zapuščino kar on (AS, ZL, 1370 XI. 28., Ptuj in 1407 I. 17., Lipnica).

514 Prepis legata z dne 14. 6. 1556 je v: AS, Gr. Dol, fasc. 150.

515 Zaradi želje po ohranitvi imena Valvasor na Kranjskem (Janez ni imel otrok) je gospostvo Medija zapustil svojemu mlademu služabniku (najbrž niti daljnemu sorodniku ne) in soimenjaku Hieronimu, čigar potomci so na Kranjskem nosili grb in ime Valvasorjev vse do konca 18. stoletja (REISP 1983, 49–54, 65).

516 Originalna delilna pogodba med dedinjama z dne 9. 11. 1567 in prepis sta v: AS, Gr. Dol, fasc. 150.

Novi dedni red Karla VI. iz leta 1720 je po rimskopravnem vzoru opredelil sorodstvene linije in njihov vstop v dedni red. Dedne stopnje so tekle enako kot oštevilčenje generacij krvnega sorodstva (agnatov) po kanonskem štetju in so bile končane s sedmo stopnjo, ki je bila izključena iz dednega reda, če upoštevamo, da je zakonodajalec prvo stopnjo »žrtvoval« za descendente, šele z drugo pa začel šteti sklenjeno vrsto ascendentov. Glede štetja je bil ohranjen rimski način »štetja rojstev« med zapuščevalcem in dednimi upravičenci prek prvega skupnega prednika, ki je bil v navadi že v starejših zakonih.⁵¹⁷ Jasnost dednega reda je bila za plemiško materialno substanco pravzaprav bolj nevarna kot stari običaji, ki so se ohranjali dlje zlasti med kmečkim življenjem (gl. zgoraj). Ne le zaradi enakega deljenja premoženja med dediče istega reda in priznanja pravice dedovanja ascendentov po otrocih, pač pa zaradi lažjega vdiranja manj primernih poročno-socialnih partnerjev iz stranskih vej v materialno družinsko jedro. Posebni člen je sicer poskušal varovati premoženje zadnjega moškega v rodbini, tako da je za enakovredne dedinje poleg hčera priznal tudi sestre (vdovca pa le, če ni bilo nobenih drugih pokojnikovih krvnih sorodnikov), vendar določilo ni prišlo v notranjeavstrijske dedne rede, saj tam tega običaja niso poznali.⁵¹⁸ V isto smer je šel tudi razvoj sistema poročnih daril. Njihov gospodarski pomen se je zaradi drugih finančnih pritokov v novo gospodinjstvo zmanjševal in nekatera darila so lahko izostala na račun kakega drugega vložka.⁵¹⁹ Ženina dota je ob smrti brez potomcev lahko pripadla vdovcu, tako kot zaženo vdovi, ne pa njunim agnatom, kot je bilo običajno nekoč.⁵²⁰ Ali pa je ženin izročil doto nevesti, ta pa mu je ob poroki prepustila v last vse svoje premoženje. To je bilo pravzaprav enako kot v »brezkrajno-vzajemnih« kmečkih poročnih pogodbah v 17. stoletju.⁵²¹ Zaradi oporočne svobode, ki je torej lahko izključila prvokategorne dediče (otroke), je moral zakonodajalec konec 18. stoletja posebej utrditi pravice agnatov. Po novem civilnem zakonu iz leta 1786 so lahko šele ob izumrtju očetovih sorodnikov zapuščino prevzeli materini sorodniki in nasprotno. Šele ob izumrtju vseh šestih zapustnikovih ascendenčnih stopenj je prišla na vrsto žena (mož), nikakor pa ne tudi njeni (njegovi) krvni predniki; če je bil(a) soprog(a) že pokojen(na), je zapuščina pripadla državi. Ugodne posledice porok med sorodniki so ostale: če je bil dedni upravičenec z zapustnikom v sorodstvu v več linijah, je bil upravičen do več zapuščinskih deležev.⁵²²

Vse to ni pomenilo, da sorodniške poroke za plemstvo niso bile več zanimive. Nasprotno, v 18. in 19. stoletju so cvetele predvsem med visokim plemstvom, ki se je prav s pomočjo priženjenega/primoženega premoženja oklepalo statusa. V relativnem smislu pa se je število sorodniških porok zmanjšalo, saj je v monarhiji precej poraslo število novih, statusno in premoženjsko ustreznih visokoplemenitih rodbin, ki so se povezovala med seboj, s starim plemstvom in bogatim meščanstvom. Ker je šlo za reševanje akutnih zadreg v tesno sorodnih družinah iste rodbine, manj pa za vzpostavljajanje daljnosežnih strateških mrež med rodbinami (do kariere ni bilo več mogoče priti le s podporo sorodstva), je šlo večinoma za poroke agnatov in kognatov v 2. stopnji (bratranec – sestrična, vdovec – svakinja). Tradicija se je obdržala do 20. stoletja. Grofica Livia Barbo-Reden, vnukinja izumitelja

517 Cod. Austr. suppl. 1752, tit. XX §§ 3 in 4 in vzorec rodovniškega štetja na str. 989; ERBRECHT 1746, tit. XX §§ 3 in 4.

518 Cod. Austr. suppl. 1752, tit. XII § 5. KAMBIČ 2007, 197.

519 BRAUNEDER 1973, 98–101.

520 Tako je leta 1773 določila poročna pogodba med Alojzom Adolfo grofom Auerspergom in Franciško baronico Apfaltrer, vdovo pl. Bonazzi, dedinjo gospostev Krupa in Pobrežje (AS, Coll., šk. 4, fasc. 5).

521 V pogodbi med vdovo Heleno Šega in Francem Margoletom iz okolice Mirne iz leta 1778. Franc je hčerkama iz Heleninega prvega zakona ob polnoletnosti obljubil še manjšo odpravnino v zameno za odpoved materini in očetovi dediščini (AS, Coll., šk. 4, fasc. 5).

522 AS, Norm., šk. 5, tisk z dne 11. 5. 1786, čl. 3–19, 21–24.

Antona barona Codellija pl. Fahnfelda (1875–1954), se je še leta 2007 spominjala starega družinskega izročila o poroki deda z babico, daljno sestrično Marijo Concha iz goriške veje baronov Codellijev. Morda tudi zato, ker se je tudi sama poročila z materinim bratrancem. Drugo vprašanje je, kakšno materialno vrednost je imela poroka dveh obubožanih plemenitih sorodnikov. Tudi baron Codelli in njegova družina zaradi poroke s sorodnico nista bila nič bolj premožna, s tragično smrtjo obeh sinov iz različnih zakonov pa je ime kranjskih Codellijev s polstoletno »zamudo« izumrlo.⁵²³ Taka je bila usoda številnih starih plemiških rodbin.

Doslej smo se posvečali pravnim in materialističnim okoliščinam pri vzpostavljanju plemiških porok med sorodniki. Nismo pa ovrednotili družinskih strategij v konkretnih primerih, niti vloge drugih dejavnikov. Kako različni v načinih, a podobni v motivih so bili prenosi aristokratske tradicije in premoženja in kakšno vlogo so imele poroke s sorodniki, si oglejmo na primeru kranjskih grofovskih rodbin, Lambergov, Gallenbergov in gorenjske veje Thurn-Valsassina ter baronov Egk-Hungerspach.

LAMBERGI

Nekdanji ministeriali goriških grofov z gradu Rittersberg v Goriških brdih in pozneje klientelni vitezi ortenburških grofov na Gorenjskem pred 15. stoletjem niso imeli opaznejše karierno-statusne tradicije. Do srede 15. stoletja se zaradi skupnega praočeta Viljema I. iz srede 14. stoletja potomci njegovih sinov, ki so osnovali tri glavne linije, med seboj najbrž niso povezovali.⁵²⁴ Tu se pokaže osnovni problem analiz srednjeveških plemiških rodbin, da zaradi neuveljavljenosti dednih priimkov, sporadičnosti omemb in neznanih filiacij ne poznamo izvora večine žena iz nižjega in srednjega plemstva in natančnih sorodstvenih vezi med zakonci. Zato se nam iz še tako natančne analize izmuzne vrsta sorodniških porok; o tistih med bolj oddaljenimi sorodniki, ki jih kanonske omejitve niso omenjale, pa sploh ne vemo nič. Omejiti se moramo na poroke med člani iste rodbine (agnati) z istim »priimkom« (izonimičnostjo), za katere poznamo družinsko-generacijska razmerja in pripadnost. Poroke med kognati pa vsaj v srednjem veku po večini lahko le slutimo. Do 16. stoletja pa se je rodbina zelo povečala in razširila po habsburških dednih deželah, zato je bilo mogoče pričakovati, da se bo praksa lamberskih agnatov in kognatov spremenila. Tedaj je že prišlo do občasnih porok med člani treh lamberskih glavnih vej, kjer pa zaradi oddaljenih generacij še ni bilo potrebe po formalnih dispensah. A šele, ko je prišlo v 17. stoletju do medsebojnih porok članov odcepov znotraj glavne orteneško-ottensteinske zveze, so te poroke postale dispensatorne.

Lamberske sorodniške poroke so bile preventivno naperjene proti nelamberskim kognatom, vendar so se lamberska dedna določila za zadržanje premoženja v agnatskem sorodstvu še raje naslonila na posebna določila in seniorat. Pri porokah s kognatskimi sorodniki pa je šlo predvsem za negovanje vezi, na primer z Galli in Dietrichsteini,⁵²⁵ a tudi z Auerspergi, ki so bili v 16. stoletju na Kranjskem glavni lamberski politični tekmeči. Družinske povezave med rivali se niso vzpostavljale zaradi dedovanja ali karierne podpore, marveč zaradi vzdrževanja miru, saj so se Lambergi in Auerspergi sredi

523 V intervjuju, objavljenem v reviji *Ona* (priloga časnika *Delo*), 18. 9. 2007 (leto 9, št. 36), str. 11–13.

524 Kos 1997, 113 sl.

525 Za zveze z Galli: WITTING 1895, 179–181, 185–186, 188–190, 194, 197–198, 200; za zveze z Dietrichsteini: WITTING 1895, 178, 182, 197, 205, 210.

16. stoletja sovražili zaradi posestnih meja, drugačne vere in celo zaradi značajskih lastnosti glavnih protagonistov.⁵²⁶

Agnatske poroke Lambergov med 16. in 19. stoletjema^a

<i>Leto poroke</i>	<i>Mož (veja) – stopnja krvnega sorodstva z ženo</i>	<i>Žena (veja) – stopnja krvnega sorodstva z možem</i>
1558	Jakob II. (Kamen-Gutenberg) – 4	Ana (Črnelo) – 4
16. stoletje	Sigmund III. (Črnelo) – 5	Felicita (Ortenek-Ottenstein) – 5
1564	Gabrijel I. (Črnelo) – 4	Sholastika (Kamen-Gutenberg) – 5
pred 1587	Lienhard (Ortenek-Ottenstein-Snežnik) – 5	Amalija (Črnelo) – 5
1618	Janez Herbard I. (Kamen-Gut.-Boštanj) – 7	Marija Saloma (Kamen-Gutenberg) – 7
pred 1650	Janez Vajkard (Črnelo) – 9	Ana Katarina (Ortenek-Ottenstein) – 7
1676	Franc Anton (Ortenek-Ottenstein) – 3	Eleonora Frančiška (Ortenek-Ottenstein) – 3
1691	Franc Sigmund (Ortenek-Ottenstein) – 3	Frančiška Terezija (Ortenek-Ottenstein) – 4
1744	Feliks Maksimilijan (Ortenek-Sevnica) – 6	Marija Ana (Ortenek-Ottenstein) – 7
1746	Leopold Karel (Kamen-Gut.-Boštanj) – 10	Marija Alojzija (Ortenek-Ottenstein) – 8
1788	Leopold Rajmund (Ortenek-Ottenstein) – 8	Marija Ana (Kamen-Gutenberg) – 10
1861	Franc Emerih (Ortenek-Ottenstein) – 2	Ana Marija (Ortenek-Ottenstein) – 2

^a PO: WITTING 1895, 178–180, 182, 186–187, 189–190, 193, 195, 201–202, 207, 211, 214, 217, 222, 226–227, 232–233; LANJUS 1925, 290–306.

Podeljene dispenze za kognatske poroke kranjskih Lambergov

<i>Leto poroke</i>	<i>Kognat(inja)</i>	<i>Lamberg</i>	<i>Stopnja sorodstva</i>
16. stoletje ^a	Obračan Kirchfelda	Janez	?
1637 ^b	Auersperg Janez Andrej	Ana Elizabeta	2. krvno
1646 ^c	Scheyer Ana Katarina	Janez Andrej	4. svaško
1688 ^č	Reising Marija Eleonora	Frančišek Jožef	3. krvno
1708 ^d	Schrattenbach Doroteja Cecilija	Franc Adam	2. krvno
1757 ^e	Coronini Jakob Anton	Ana Marija Katarina	4. krvno

^a WITTING 1895, 178.

^b Omemba dispenze papeža Urbana VIII. iz leta 1637 v zapuščinskem inventarju Janeza Andreja (AS, Invent., I, lit. A, št. 1). Prim. LUBEJ 2002, 36.

^c Dispenza v: AS, ZL, 1646 II. 9., Rim.

^č Dispenza v: AS, ZL, 1688 I. 8., Rim.

^d Dispenza v: NSAL, Škof. prot. 24, p. 198.

^e Dispenza v: AS, ZL, 1757 XI. 28., Rim.

Ob določitvah dedovanja se Lambergi v nasprotju z Auerspergi niso vedno poslužili primogeniturnega načela; zlasti ne tedaj, ko je veji ali liniji grozilo izumrtje. Wolf baron Lamberg (roj. ok.

⁵²⁶ O tem: ŽVANUT 1989, 483, 487 sl. in ŽVANUT 1994, 37–38, 47.

1483, † po 1550), sin Jurija II. in vnuk Jurija I., je pripadal matični veji ene od glavnih linij Ortenek-Ottenstein.⁵²⁷ V njegovi oporoki iz leta 1550 je vidna skrb za ohranitev premoženja v rodbini, kakršno so tedaj izpričevali predvsem pripadniki starega in višjega plemstva.⁵²⁸ Wolf je bil dvakrat poročen: iz prvega zakona s Klaro Gall z Gallensteina, Motnika in Rožeka je imel pet hčera, od katerih so se poročile Felicita (z Jožefom pl. Mosconom), Magdalena (s Pankracem II. pl. Sauerjem s Kozjaka) in Kunigunda Julijana (s Sigismundom Schrottom s Kindberga). V drugem zakonu z Uršulo baronico Dietrichstein je leta 1550 dobil še hčerko Anastazijo (por. z Janezom Albanom pl. Siegersdorfom) in sina Wolfganga Avgušтина, sin Janez pa se je rodil pozneje. Leta 1550 je sinu (in kasneje rojenim sinovom) zapustil glavino premoženja, Anastaziji (in morebiti kasneje rojenim hčerkam) pa je volil po 600 gld dote in za 100 gld bale v zameno za odpoved drugim zahtevkom in pod pogojem »primerne obnašanja« (tj. poroke z dovoljenjem skrbnikov). Ženi je namenil izplačilo v poročni pogodbi zapisanih daril, ne pa premičnin, ki sta si jih zakonca pred tem že vzajemno podarila. »Iz posebne ljubezni« ji je prepustil v dosmrtno uživanje še nekaj posesti, če bo ostala vdova. Za družinsko premoženje je Wolf predvidel patrilinealno dedovanje, podkrepljeno z vzajemnim dedovanjem: sin (ali več njih) naj zapuščine ne delijo, marveč naj jo upravljajo skupaj; za umrlim naj dedujejo bratje, nikakor pa ne njegove (sinove) hčerke. Vse to pa, »da bi se na tak način ohranila moška linija Lambergov, pri čemer naj (s svojim obnašanjem) pripomore tudi ženska linija«. Wolf je poskusil preprečiti usodo praprababice Diemut Podvinske, ki je po smrti očeta leta 1397 podedovano očetovo kranjsko posest prek otrok z Viljemom II. Lambergom prenesla k Lambergom, ne pa k svojim agnatom.⁵²⁹ Le če sinovi ne bi imeli moških potomcev, je Wolf nadaljeval, bi zapuščino enakopravno prevzele vse hčerke iz obeh zakonov, kar je bilo v sozvočju z deželnim pravom. Vendar je za tak primer iz dedne mase izvzel gospostvo Snežnik, ki je pripadlo moškim iz lamberske linije Ortenek-Snežnik, šele za njimi pa bi po Snežniku spet lahko posegle njegove ženske potomke.

Wolf se je zavedal nevarnosti svaškega prevzema zapuščine, saj je bil njenih dobrobiti deležen tudi sam: hčerka Magdalena je po materi Klari Gall podedovala gospostvo Motnik, vendar ga je upravljal Wolf, ne pa njen mož Pankrac Sauer, niti ga niso mogli dobiti nazaj Galli. Wolf se je odpovedal Motniku v korist Magdalene, obenem pa ji je potrdil potencialno sodedovanje z drugimi (pol)sestrami. Wolfov potencialni črni scenarij ni bil plod pesimističnega fantaziranja: pet otrok sina Wolfganga Avgušтина je pomrlo v mladosti oziroma se (dekleta) niso poročili, tako kot tudi ne drugi Wolfov sin Janez. Tako je gospostvo Snežnik pripadlo snežniški veji (Gregor I.), Motnik so obdržali Sauerji, vse ostalo pa sta dobila Janž I. in Baltazar I., sinova Wolfovega pokojnega brata Jožefa I., utemeljitelja sevniškega odcepa orteneško-ottensteinske linije. Wolf je za vsak slučaj za skrbnike otrok in žene imenoval le zainteresirane sorodnike – nečaka Janža I. iz orteneško-ottensteinske linije, bratranca Jakoba II. iz kamensko-gutenberske linije, zeta omenjenega Pankraca Sauerja in svaka Karla pl. Purgstalla (poročenega z Marijo Dietrichsteinsko, sestro Wolfove žene Uršule).⁵³⁰

Tudi druge veje Lambergov so v 16. stoletju stranske sorodnike izključevale iz dedovanja z občasnimi porokami z agnati. Po podobnih načelih je leta 1562 v oporoki in leta 1566 v kodicilu razdelil zapuščino Jakob II. Lamberg († 1566/1569).⁵³¹ Tudi on je bil dvakrat poročen: s prvo ženo Margareto pl.

527 WITTING 1895, 196–198.

528 AS, Test., II, lit. L, št. 3.

529 ŽVANUT 1994, 37 (avtorica na str. 40 navaja še nekaj primerov iz 15. stoletja).

530 WITTING 1895, 242.

531 AS, Test., II, lit. L, št. 2.

Purgstall je imel sina Janeza Jurija I. ter hčerki Katarino (por. z Jurijem Neuschwartom) in Evo (leta 1570 por. s Kastelanom Barbom pl. Waxenstainom, leta 1573 z Janezom Jakobom pl. Nikoličem ter nato še z Andrejem pl. Oberburgom). Z drugo ženo Ano, hčerko Andreja II. Lamberga s Črnelega in Jabelj ter Katarine pl. Dietrichstein, se je poročil leta 1558 in imel z njo sina Krištofa, ki je umrl kmalu po poroki z Magdaleno Gall z Rožeka, ter hčerki Sholastiko in Lukrecijo (por. z Baltazarjem Raspom z Osterberga). Sholastiko je leta 1558 zaradi poravnave spora z Janezom Jožefom baronom Egkom poročil z nečakom Jakobom Egkom. Janez Jožef Egk pa se je naslednje leto poročil s Potencijano, hčerko Andreja II. Lamberga.⁵³² Sholastika, ki je Jakobu rodila le hčerko Ano (umrla v otroških letih), se je po moževi smrti (leta 1570) poročila z Gabrijelom I. Lambergom s črnelske linije.⁵³³

Jakob je bil dolgoletni funkcionar, od leta 1558 kranjski deželni glavar. Leta 1559 je napisal kroniko svoje rodbine, kar kaže na poudarjeno skrb za družinsko tradicijo tega »*liebhaber des namens und stammens von Lamberg*«, kot se je označil v kodicilu iz leta 1566.⁵³⁴ Zato vsebina njegove oporoke ni naključna: leta 1562 sta bila on in sin Janez Jurij edina preživela moška iz kamensko-gutenberške linije Lambergov. Razumljivo je Jakob glavino očevine zapustil v skupno upravo sinu in njegovim sinovom. Žena Ana je lahko računala na poročna darila in dosmrtno bivanje na gospostvu Boštanj na Dolenjskem, hčerke pa na balo in doto v zameno za odpoved dediščini.⁵³⁵ Jakob je predvidel posebno varovalko pred razbitjem očevine: gorenjske posesti, zlasti gospostev Kamen in Gutenberg dediči nikakor ne smejo odsvojiti, ostalo (Boštanj in posest na Koroškem) pa lahko v sili prodajo po nasvetu treh najstarejših Lambergov (izvršiteljev oporoke). Obe mladoletni hčerki se ne smeta poročiti brez pristanka sina in oporočnih izvršiteljev, sicer izgubita pravico do dedovanja v korist svojih otrok.

Jakob je šel v varovanju rodbinske enotnosti še dlje kot Wolf, saj je v primeru, da bi sin umrl brez otrok, vso zapuščino namenil najstarejšemu Lambergu, ne pa hčerkam in njihovim otrokom, tako kot Wolf. Z Jakobovo poroko z Ano Lamberg je namreč najprej prišlo do dvojnega poročnega prepleta Lambergov in Dietrichtsteinov (tudi Wolfova žena je bila Dietrichtsteinka). To sorodstvo ni bilo pomembno, saj oboji niso imeli realnih možnosti za dedovanje eden po drugem, niti po Wolfu. Bolj pomembno je bilo, da je bil Jakob z Ano v 4. stopnji krvnega sorodstva, njuna ovdovela hčerka Sholastika pa se je poročila z Gabrijelom I. Lambergom, s katerim je bila v 5. stopnji, mož pa z njo v 4. stopnji krvnega sorodstva. Obenem je bil Sholastikin mož tudi pravi Anin bratranec po stricu (2. stopnja).⁵³⁶ Po tej računici bi ob izumrtju Jakobove moške veje hčerka Sholastika Lambergom ohranila vsaj četrtno njegove zapuščine dediščine, žena Ana pa premično premoženje.⁵³⁷ Nekoliko nenavadno je bilo omejevanje hčera, kljub temu da moškega naslednika družine ni bilo, in obvod na seniorat. Jakob se je zavedal spornosti oporoke. Zato je v kodicilu iz leta 1566 odpravil prepoved razpolaganja z očevino, predvsem ker še ni dobil drugega sina. Edincu in njegovim moškim potomcev je v skladu z deželnimi običaji in pravom pri razpolaganju z dediščino odvezal roke, hčerkam in vnukinjam pa vendarle priznal dedno pravico, če bi izumrla moška linija. Zdi se, da ga je bilo nekoliko sram, saj je

532 WITTING 1895, 189–190; ŽVANUT 1989, 488–489.

533 SLANA 1996, 30. Vendar pa vsi rodovniki Egkov v tistem času Gabrijela ne poznajo (AS, Rod., št. 63).

534 Za njegovo kariero in njegove lamberske sorodnike na Kranjskem gl. Kos 1997, 115–121 in 148–161.

535 Že leta 1561 se je v tem duhu očetovi dediščini v zameno za 500 gld dote in enako vsoto prostega darila odpovedala hčerka Lukrecija (prepis odrekovalne izjave je v: AS, Gr. Dol, fasc. 133).

536 WITTING 1895, 177–190.

537 Zanimivo je tudi, da sta se v istem času dva Lamberga poročila z dvema Egkoma: otroka Franca Jožefa barona Egka (1510–ok. 1558), Genovefa Gertruda s Sebastijanom I. ter Jakob s Sholastiko Lamberg. Gotovo je šlo za politično dvakrat podkrepjeno zvezo, ki sta jo kot pomiritev sklenila do leta 1558 hudo sprta vodilna kranjska politika Janez Jožef baron Egk-Hungersbach ter Jakob II. Lamberg (SLANA 1996, 30, 41–42).

oporočnim izvršiteljem in otrokom zabičal, naj oporoka oziroma kodicil ostaneta tajna, naj ju ne izročijo sodišču, da ju drugi ne bi videli. Jakobov strah se ni uresničil, saj je sinova veja s številnimi moškimi potomci cvetela še dolgo. Zato se nikoli ni uresničil Jakobov drugi lamberski varovalni mehanizem prek svoje in hčérine poroke z Lambergi, ki je zagotavljal, da bi čim manj premoženja odteklo iz rodu.

Lambergi so preprečevali odtok družinskega premoženja prek snah, ki so se po moževi smrti drugič poročile zunaj Lambergov. Njim ni pripadlo nič razen dote in jutrne oziroma tistega, kar je določala poročna pogodba. To se vidi iz oporoke Jakobove snahe Felicite (leta 1540 roj. baronice Harrach z Rohraua), vdove že leta 1570 umrlega sina Janeza Jurija I., ki jo je napravila leta 1587. Felicita se je takoj po smrti prvega moža poročila z vdovcem Janezom pl. Gallenbergom, s katerim ni imela otrok. Ker je ta umrl že istega leta, je iz svojega osebnega premoženja oziroma iz dote najprej poskrbela za gallenberške pastorko, ki so po pokojni materi nosili višnjegorsko ime: neporočeni Regini je namenila za doto 1.000 gld in 100 dukatov, njeni sestri Ani 500 gld, pastorek Jošt pa je dobil 1.000 gld in moževe osebne predmete, »ker jih ni hotel nihče drug iz moževe družine«. Gallenbergi pa se niso imeli za njene dediče, saj je Felicita celo glede srebrnine pokojnega moža Janeza omenila, da se sploh niso hoteli prigrasiti za dediče, čeprav so moževi dediči. Kljub temu jim je zapustila vse naštetu. Svakinja Marti Gallenberg (por. Gall), ki je bila njena družabnica, je volila 500 gld, vsi pa bi si razdelili njene obleke, »ker jih sin (Janez Jakob I. Lamberg) in snaha (Elizabeta) ne potrebujeta«. Sinu je zapustila srebrnino, ki jo je imela po prvem možu, ki naj jo po sinovi smrti dobita njegova najstarejša otroka (»ker ju ima še posebej rada«), druga dva vnuka pa nekaj nakita.⁵³⁸ Očitno je Felicita po odhodu z moževega gradu Kamen odnesla s seboj le nekaj premičnin, doto in jutrnjo, vsemu drugemu s preživnino vred, kar bi lahko imela, če se ne bi spet poročila, pa se je morala odpovedati v korist lamberskih otrok iz prvega zakona.

Dedno povsem omejene so bile lamberske vdove brez otrok. Vsa moževa zapuščina je pripadla njegovim agnatom. Tako je Uršula (roj. Rosenharts) po smrti moža Gregorja I. iz snežniške veje do svoje smrti upravljala z njegovo zapuščino, nato pa je leta 1562 deželna oblast vse razdelila na štiri dele med moževe agnate (vnukinje in nečake).⁵³⁹ Lambergi so dobro nadzirali tudi svoje neporočene članice. V letu nastanka Jakobovega kodicila je napravila oporoko tudi Ana Marija, neporočena edinka Amalije iz črnelske linije (vdove Janeza Leopolda pl. Neidecka) in pokojnega Lienharda iz snežniškega odcepa orteneško-ottensteinske linije.⁵⁴⁰ Po očetu podedovano gospostvo Nidersburg na Avstrijskem je zapustila bratrancema Janezu Krištofu in Janezu Ludviku, sinovoma očetovega polbrata Janeza II. (iz prvega zakona deda Gregorja I.), oziroma njunim moškim potomcem. Bratranca sta bila namreč edina preživela moška iz snežniškega odcepa, vendar sta imela zaenkrat samo hčerke.⁵⁴¹ Ana Marija je torej zapuščala svoje premoženje v skladu z dednim pravom in mislijo na ohranitev posesti v agnatski rodbini. Preostalo očevino in babino na Avstrijskem je zapustila sestri pokojne matere Ani (ženi Krištofa viteza Ursenbecka), tisto na Kranjskem pa svaku Mertu Gallu z Gallensteina in njegovi ženi – svoji teti Feliciti iz črnelske veje Lambergov – in njunima sinovoma Jakobu in Kozmi. Značilno je, da še živim stricem in bratrancem po materini strani (Valentinu, Gabrijelu I., Krištofu I. in Sebastijanu I.) ni zapustila nič, le Sebastijanu nekaj malenkosti, ker je skupaj z Janezom Ludvikom upravljal njeno

538 WITTING 1895, 189. AS, Test., II, lit. G, št. 6.

539 Tako SKUBIC 1976, 484 na podlagi dovolj zanesljivih virov. Witting pa pravi, da je Gregor I. umrl šele leta 1565 in je bil tedaj poročen z drugo ženo Potencijano pl. Weissbriach (od leta 1526); z obema je imel otroke! (WITTING 1895, 195).

540 AS, Test., II, lit. L, št. 4.

541 WITTING 1895, 194–196; LANJUS 1925, 294–295.

posest na Kranjskem. Ko je Ana Marija čez dve leti umrla, je imel težave z izvršitvijo oporoke le najbolj oddaljen svaški sorodnik Mert Gall. Javnost ga je namreč osumila, da je od neprištevne oporočiteljice izsilil svojo omembo v oporoki. Gall je s pričami (Aninimi skrbniki in dediči), ki so bili prisotni ob izreku Anine zadnje volje, trdil, da je vse potekalo po pravilih, ko je pisar naknadno in pred pričami zapisal njeno ustno voljo, ki jo je sopečatila sama.⁵⁴²

GALLENBERGI

Gallenbergi so v srednjem veku tudi s porokami negovali vezi z daljnimi sorodniki pl. Galli, od katerih so se odcepili sredi 13. stoletja.⁵⁴³ Po Schönlebnu se je Kunigunda, hčerka Seifrida II. (1267–1301) poročila s Konradom Gallom. Izvirne listine ne poznajo Kunigunde,⁵⁴⁴ Konrad IV. Gall (1333–1371) je bil namreč poročen z neko Diemut in kasneje z Margareto Kamniško.⁵⁴⁵ Če bi bila oseba resnična, bi šlo za 3. stopnjo sorodstva. Še nekaj medsebojnih zakonov sta rodbini sklenili v 16. stoletju. Druga žena Jakoba, sina Friderika III., je bila Magdalena Gall, prvi mož hčerke Jakobine pa Adam Gall. Hčerka Friderikovega sina Krištofa, Agnes, se je prvič poročila z Aleksandrom Gallom in tudi druga žena sina Danijela III. je bila Gallinja. Krištofov vnuk Jošt Jakob I. pa se je poročil s Katarino Wagensberg, ki je bila Gallinja po materi.⁵⁴⁶ Razlogov teh porok ne poznamo.

Najpomembnejša sorodniška poroka se je zgodila po smrti Jošta Jakoba I. (1594), ki je imel le hčerko in dojenčka Janeza Adama. Mlada vdova Katarina, roj. Wagen pl. Wagensberg, se je leta 1598 poročila z ovdovelim Erazmom pl. Scheyerjem s Soteske, čigar pokojna prva žena Kunigunda je bila sestra Jošta Jakoba Gallenberga in mu ni rodila otrok. Leta 1619 sta Janezu Adamu očim in mati našla nevesto med sorodniki – Felicita Scheyer je bila Erazmova nečakinja.⁵⁴⁷ Napačna pa bi bila razlaga, da je Katarina z obema porokama sinu neposredno zagotovila prevzem gospodstva Soteska in poročna darila iz prvega in drugega zakona.⁵⁴⁸ Za Erazmom Scheyerjem je Soteska namreč najprej pripadla njegovemu bratu Juriju Baltazarju, leta 1628 pa njegovim otrokom – Juriju II., Sidoniji in Feliciti. Ko sta istega leta emigrirala v Nemčijo Katarina in Erazem in se Sidonija še ni poročila, Jurij pa je ostal brez otrok, je po njegovi smrti po letu 1643 Soteska prešla na Janeza Adama in Gallenberge in ostala v njihovi lasti do leta 1733.⁵⁴⁹

Janezu Adamu in Feliciti se je rodilo šest sinov in tri hčerke. Po Janezovi smrti leta 1664 so si gospodstva razdelili preživeli sinovi Janez Friderik, Jurij Sigmund in Jošt Jakob II. ter hči Ana Rozina, ki se je poročila z Wolfgangom Ferdinandom baronom Mordaxom; ker zakonca nista imela otrok, sta za njima pozneje dedovala sinova Jurija Sigmunda. Najstarejši Janez Friderik (roj. 1624) je bil dvakratni vdovec: tudi on se je priženil v svaštvo, saj je bil prvič poročen z Marijo Elizabeto pl. Čečker, nato pa

542 Prepisi izjav udeleženi strank v: AS, Test., II, lit. L, št. 4.

543 KOS 2005, 123–124.

544 Pa tudi ne nekaterih pripisanih bratov in sester (SCHÖNLEBEN 1680, 14).

545 KOS 2005, 125–126.

546 Danijelova prva žena je bila iz rodbine Sigersdorf, tako kot mož njegove tete (očetove sestre) Doroteje (SCHÖNLEBEN 1680, 21–23).

547 ŽVANUT 2006, 213–214.

548 O tem poročna pogodba med Janezom Adamom in Felicito z dne 20. 11. 1619 (prepis je v: AS, Gr. Dol, fasc. 150) molči; določa le delitev in koriščenje poročnih daril (skupaj za 2.000 gld) ob smrti enega od zakoncev: dota pripade Felicitinim agnatom, zaženo pa Janezovim; premičnine se delijo na pol med vdovca (vdovo) in njune otroke.

549 SMOLE 1982, 454–455; ŽVANUT 2006, 214.

z Marijo Terezijo Thurn-Valsassina; ob smrti je zapustil sinova Danijela in Jošta. Gospostvo Soteska je prevzel drugorojenec Jurij Sigmund, Jošt Jakob II. pa si je izbral Turn blizu Gabrovke pri Litiji.⁵⁵⁰

Rodbinsko vodstvo je prešlo na Jurija Sigmunda, ki je leta 1666 rodbini pridobil grofovstvo; kot dolgoletni namestnik kranjskega deželnega glavarja je bil v zadnji četrtini 17. stoletja najvplivnejši kranjski politik. V materialnem smislu je imel »srečo«, da so bratje in sestre ter nečaki zvečine pomrli mladi, brez otrok ali neporočeni. Več zadreg je imel Jurij Sigmund s preskrbo svojih otrok. Zdi se, da so finančne potrebe v 17. in v 18. stoletju, ko so finančno bankrotirali, zadovoljevali z dotami svojih žena, z dohodki iz deželnih in cerkvenih služb, ne pa z rentami iz zemljiške posesti. V takem gospodarstvu pa je bilo treba organizirati trajno sorodniško socialno mreženje skozi več generacij. Medtem ko so v 17. stoletju konservativnejši Ursini-Blagayi v oporokah namesto o karierah in dediščinah razmišljali o simbolnih plemiških atributih (krvi in posesti) in za to niso potrebovali porok s sorodniki, so Gallenbergi poroke s sorodniki v 17. stoletju obdržali v okvirih karierno-dnege pridobitništva tako kot že v 15. in 16. stoletju. Toda večkratne poroke z manj pomembnimi Scheyerji so sredi 17. stoletja nadomestili z mnogo pomembnejšimi Auerspergi in Schrattenbachi. Jurijeva ugledna in bogata žena Katarina Elizabeta grofica Schrattenbach, s katero sta si bila v neproblematični 5. stopnji krvnega sorodstva (skupni prednik Jurij Egk, 1462–1537, je bil njun praprapraded),⁵⁵¹ je umrla že leta 1678, ko je imel najmlajši sin Seifrid Baltazar tri leta. Najstarejšega sina Janeza Riharda (1667–1754) mu je uspelo spraviti v passavski stolni kapitelj. Za glavnega naslednika je predvidel Wolfa Vajkarda (1669–1733), hčere pa je poročil ali poslal v samostan. Ano Elizabeto (roj. 1660) je leta 1678 poročil z Janezom Adamom grofom Purgstallom.⁵⁵² Suzano Felicito (roj. 1663) je poročil z bogatim Jurijem Andrejem grofom Trillegom, a je zakon že dve leti pred Sigmundovo smrtjo († 1697) razpadel, Suzana pa je umrla pol leta za očetom.⁵⁵³ Rozino Izabelo Elizabeto (roj. 1670) je poročil z grofom Batthyányjem, Dorotejo Sidonijo (1664–1728) in Maksimilijano Leopoldino (1673–1759) pa je poslal h klarisam v Mekinje.⁵⁵⁴

Jurij Sigmund je torej v nasprotju z večino primerljivih deželnih rodbin zaradi preživetvenih strategij otroke razdelil na poročene ter duhovnika in redovnici, za zadnje pa pridobil udobne službe. Narediti nekaj takega v eni sami generaciji, tako rekoč iz nič, je bil lep uspeh. Plemstvo se je po reformaciji v 17. stoletju spet začelo bolj potegovati za visoke cerkvene kariere. Rodbine so hotele zaščititi stare karierne predpravice in jih poživiti s tesnejšim medsebojnim povezovanjem, ki je utrjevalo od davnine povezana sorodstva.⁵⁵⁵ V samostanih klaris v Škofji Loki, Mekinjah in (leta 1657 ustanovljenem) samostanu v Ljubljani se je število nun v primerjavi s srednjeveškim obdobjem podvojilo. V prvih dveh so bile nune skoraj brez izjeme kranjske plemkinje, tako iz starih domačih rodbin kot iz vrst novega plemstva in prišlekov. V ljubljanskem so imele prednost tamkajšnje meščanke, vendar je bilo v 18. stoletju v njem še veliko plemkinj. In za kranjske plemenite klarise je veljalo, da so si bile skoraj vse v sorodu.⁵⁵⁶ Tak karierno-podporni sistem se je po sredi 18. stoletja spremenil, ker se je z liberalističnim gospodarstvom, birokratizacijo države in vzponom meščanstva spreminjalo delovanje

550 AS, Rod., št. 20, 86; SCHÖNLEBEN 1680, 24; SBL I, 200; ŽVANUT 2006, 220–223.

551 SLANA 1996, 57.

552 SCHÖNLEBEN 1680, 24; ŽVANUT 1996, 345; AS, Rod., št. 201.

553 ŽVANUT 1996, 351–354.

554 Doroteja je vstopila v samostan leta 1680, opatinja pa je bila v letih 1706–1728; do leta 1759 jo je nasledila mlajša sestra Maksimilijana (HANČIČ 2005, 45–46).

555 SABEAN 2002, 21 sl.

556 HANČIČ 2005, 46–79.

karierističnih mrež. Visoke državne in cerkvene službe niso bile več prihranjene plemstvu, še manj pa jih je bilo mogoče dedovati. Tako so tudi Janezu Rihardu Gallenbergu zagotovili kariero številni sorodniki v salzburškem kapitlju, zlasti tisti po materini strani, tj. grofje Schrattenbachi (istega leta kot on je v kapitelj prišel tudi Janez Jurij Schrattenbach), bratovi svaki grofje Wildensteini ter drugi člani prijateljskih rodbin.⁵⁵⁷

Kljub visokim življenjskim stroškom so Gallenbergi v času Jurija Sigmunda in njegovih otrok posedovali največ gospostev v svoji zgodovini. Na Gorenjskem je Jurij Sigmund od Schrattenbachov s poroko pridobil polovico gospostva Brdo pri Kranju, druga polovica pa je bila še v rokah Egk-Hungerspachov. Po Schrattenbachih Jurij ni mogel pričakovati nič več, saj tudi oni nikoli niso pozabili izključiti iz dednega reda svojih poročenih hčera ali k njim priženjenih svakinj: ko je leta 1665 umrl drugi mož polovične lastnice Brda Doroteje Sidonije, Janez Friderik Schrattenbach, sta Jurijevi ženi Katarini Elizabeti njena brata Schrattenbacha takoj sporočila, da imajo pri Schrattenbachih pravico do dedovanja očevine le dediči moškega, ne pa ženskega rodu. Brdo je bilo gospostvo Egkov, kamor je bil Janez Friderik Schrattenbach le priženjen. Dorotejin gallenberški zet se je tega zavedal in je ženo po smrti njene matere z določilom v oporoki leta 1669 izplačal, polovica Brda pa je postala gallenberška dedna posest.⁵⁵⁸

Od sinov je Jurij Sigmund zahteval nedeljivost njegove zapuščine in sina Wolfa Vajkarda določil za administratorja. Tudi Wolf se je leta 1696 strateško poročil s sorodnico Jožefo grofico Schrattenbach.⁵⁵⁹ Jožefa pa ni bila članica tiste veje Schrattenbachov, iz katere je izhajala mati Katarina Elizabeta, saj bi bila njena sorodstvena bližina preblizu (2. stopnja); verjetno je bila članica moravske veje Schrattenbachov. Za povračilo ga je oče zavezal, naj bratoma izplačuje letno rento, sestram pa za materino in očetovo dediščino, prevzeti pa je moral tudi očetove dolgove na gospostvu Brdo.⁵⁶⁰ Očitno si je Jurij Sigmund v dveh dokumentih, ki oba skupaj sestavljata zadnjo voljo, zamislil neformalen fidejkomis, ki ga je malo pred letom 1760 formalno razglasil šele sin Seifrid Baltazar, nato pa prevzel njegov sin Wolf Sigmund.⁵⁶¹

Najmlajši sin, neambiciozni in finančno nesposobni Seifrid Baltazar ni več iskal žene med schrattenbaškim sorodstvom. Karierno mreženje sorodstva mu ni pomenilo veliko, več mu je pomenilo akutno zakrpanje finančne luknje. Leta 1706 se je po bratovem nasvetu poročil z Marijo Charlotto grofico Orsini-Rosenberg, katere oče je imel blizu dvajset gospostev. Njun sin Wolf Sigmund se je spet obrnil h karieri in se leta 1734 preračunljivo poročil z Jožefo, vnukinjo avstrijskega dvornega kanclerja grofa Sinzendorfa, od katerega si je obetal predvsem karierno podporo. Po Jožefini smrti pa se je leta 1745 spet poročil z nesorodnico Marijo Cecilijo grofico Orzon. Tokrat pa le zaradi denarja, saj so mu karierni načrti povsem propadli.⁵⁶² Nenehnega izgubljanja kapitala pa ni več mogel nadome-

557 AS, Gr. Dol, fasc.133, Katalog salzburškega kapitlja 1514–1753, pp. 47–54. Tako kot Janezov oče Jurij Sigmund se je leta 1696 s Schrattenbachinjo Jožefo poročil brat Wolf Vajkard, nečakinja Jožefa Marija pa se je leta 1724 poročila z Jožefom Friderikom Schrattenbachom. V letih 1728–1742 je bil ljubljanski škof Sigmund Feliks Schrattenbach, nečak Janeza Riharda. Škofov brat Ernest je bil opat v Pragi, drugi brat Wolfgang Hanibal škof v Olomoucu (1711), nato pa salzburški nadškof in kardinal. Janez Kristof grof Wildenstein (1670–1742) pa je bil drugič poročen z Jožefo Sidonijo Schrattenbach. Njegova sestra Terezija je bila tašča že omenjene Jožefe Gallenberg, sam pa njen stric. Hčerka Janeza Kristofa, Marija Ana, se je leta 1748 poročila z Joštom Vajkardom grofom Barbo-Waxensteinom, ki je bil nečak Janeza Riharda Gallenberga itd. (Kos 2004, 15–16, 47, 79, 234, 236).

558 SLANA 1996, 57–59.

559 Omemba poročne pogodbe je v popisu rodbinskega arhiva iz leta 1802 v: AS, Gr. Dol, fasc. 153, p. 462 (št. 20).

560 AS, Gr. Dol, fasc. 134, pp. 109–115.

561 Toda leta 1762 je šlo le še za mekinjsko odvetništvo v vrednosti 7,525 gld (AS, Dež. sod., fasc. 104/A Gallenberg).

562 Kos 2004, 35, 72–80, 254.

stiti. Dolgov je bilo preveč, kariera pa premalo donosna. Tedaj so zadnji Gallenbergi zaradi izumrtja večine stranskih vej prešli v sistem ene same zaprte družine, ki je v zadnji tretjini 18. stoletja zaradi finančnega zloma in življenja v Ljubljani dobila meščanski značaj.

THURN-VALSASSINA

Kranjsko vejo Thurnov so dolgo pestile težave s potomci in dedovanjem. Vendar pa je tudi na Kranjskem razvejana grofovsko rodbina⁵⁶³ za ohranitev materialne in nominalne rodbinske tradicije v 17. stoletju ubrala drugačno pot kot Gallenbergi in Lambergi. Janez Ambrož, prvi lastnik radovljiškega gospostva in še nekaterih koroških gospostev, je bil brez otrok in je zato leta 1621 zapustil premoženje sinovom brata Ahaca. Za obvarovanje rodbine pa se je poslužil instituta gospostvenega fidejkomisa.⁵⁶⁴ V oporoki je za fidejkomis Radovljica dodal določbo, naj ga dedujejo nečakinje, če nečaki ne bi zadoščali, fidejkomis Pliberk pa naj deduje češka veja Thurnov oziroma Janezovi mrzli bratrance. Ambroževi nasledniki ženskega dedovanja niso dopuščali, zato priženjenci in primoženke k Thurnom nikoli niso dobili možnosti dedovanja. Po smrti njegovega istoimenskega nečaka leta 1654 je hčerkama ostalo le očetovo osebno premoženje, fidejkomis pa je prevzel njegov pliberški bratranec Henrik Ludvik. Ta je imel s potomci drugačne težave, saj je moral razdeliti svoje premoženje oziroma dva fidejkomisa med osem sinov. To je storil tako, da je vsako od treh enot (Pliberk, Radovljica, Zbelovo) podelil po trem oziroma dvema sinovoma skupaj, uradno pa so prav vsi bratje in njihovi potomci ostali skupni upravitelji celotne zapuščine. Vse tri tedaj začete thurnske veje so obdržale pravice do vzajemnega dedovanja fidejkomisa ob izumrtju ene od vej po moški strani.

Čprav je thurnski fidejkomis preprečeval uspeh lovcev na dedinje (Thurnčanke v nobenem primeru niso bile univerzalne dedinje) in tudi poroke s sorodnicami le zaradi želje po ohranitvi premoženja v agnatski rodbini niso bile smiselne, je vseskozi prihajalo do sorodniških poročnih povezav – vendar ne med samimi Thurni, pač pa z drugimi grofovskimi in baronskimi rodbinami. Vse te poroke so imele predvsem značaj vzdrževanja kariernih zaveznih in zagotavljanja dedovanja po svaštvi. Henrik Ludvik je bil poročen s Kristino grofico Schrattenbach in tudi prva od treh žena Franca Antona Siegfrida, Ana Katarina je bila Schrattenbachinja. Približno v istem času (leta 1704) se je Franc Anton grof Schrattenbach poročil z Marijo Charlotta Thurn, s katero sta bila seveda v 3. stopnji krvnega sorodstva.⁵⁶⁵ Franc Anton Thurn, od leta 1696 gospodar Radovljice, se je leta 1738 poročil še tretjič in spet s sorodnico – s polsestro oziroma nečakinjo Julijano Schram (baronico Mordax-Portendorf) je bil celo v 1. in 2. krvni stopnji sorodstva.⁵⁶⁶ Zanimivo je, da sta se njegov brat Feliks Jožef in sestra Izabela Frančiška poročila s članoma Mordax-Portendorfov: prvi leta 1707 z Marijo Rozino in druga že

⁵⁶³ V tem razdelku je upoštevan predvsem pregled gorenjske veje grofov Thurn-Valsassina v: PREINFALK 2005b, 510–521.

⁵⁶⁴ Na Slovenskem so se prvi fidejkomisi pojavili v 18. stoletju pod vplivom avstrijske prakse izvajanja t. i. španskega majorata. Šlo je za način preprečitve posledic recepcije rimskega prava v zvezi z enakopravnim deljenjem dediščine – rodbinskega premoženja. Imetnik fidejkomisa je le upravljal celotno premoženje v imenu lastnika, tj. celotne rodbine. Z njim se je izključevalo tudi dedovanje zunaj rodbine, na primer prek poročenih sester oziroma žena (gl. GOSPODARSKA ZGODOVINA 1980, 187–188; VILFAN 1961, 418). Taka določila so se uveljavila že prej: leta 1720 jih je za Nižjo Avstrijo kodificiral cesar Karel VI. in omenil, da je princip znan tudi v njegovih drugih deželah (Cod. Austr. suppl. 1748, 988). Določilo je bilo ponovljeno v dednem redu Marije Terezije leta 1746 za Koroško (ERBRECHT 1746, čl. XIX, § 2), zagotovo pa je veljalo tudi na Kranjskem.

⁵⁶⁵ Zato sta dobila dispenzo iz Rima, omenjena v potrditvi ljubljanske škofijske pisarne junija 1704 (NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 77–78).

⁵⁶⁶ Breve z dispenzo sta iz Rima dobila marca 1738 (NŠAL, Škof. prot. 35, pp. 227–229).

leta 1692 z Ernestom Ferdinandom, ki je umrl kmalu po letu 1704. Zato njihove zveze z isto družino niso bile zaznamovane z zadržkom svaštva, saj nikoli ni bil več kot eden od bratov ali sestra poročen z Mordaxom. Njihov oče Janez Karel je bil z Ano Maksimilo grofico Auersperg v 4., ona z njim pa v 5. stopnji krvnega sorodstva. Ko se je ta po njegovi smrti poročila z baronom Mosconom, se ni potegovala za zapuščino prvega moža, najbrž niti za njegovo osebno premoženje, saj je celo vseh šest svojih mladoletnih otrok prepustila uradnim skrbnikom, sama pa odšla z novim možem.

Franc Anton je imel iz treh zakonov osem otrok, a sta bila ob njegovi smrti leta 1741 živa le še hčerka Jožefa Felicita (por. grofica Lichtenberg) in Sigmund Pavel, ki je prevzel fidejkomis. Leta 1752 ga je po oporoki nasledil edinec Vincenc Ferrer, ki se je šele leta 1775 poročil s pravo nečakinjo Antonijo baronico Wolkensberg (hčerko polsestre Marije Viktorije). Morda je bila ta poroka način za vrnitev dela zapuščine (osebnega premoženja in dote) po njeni materi k Thurnom. Ker sta pozneje od devetih otrok ostala živa tudi sinova Karel in Vincenc, gorenjskim Thurnom še ni grozilo izumrtje. Nominalno sta bila oba brata solastnika fidejkomisa. Karel se ni poročil, Vincenc pa dvakrat – prvič s sestrično Avguštinom Franciško baronico Wolkensberg, ker baje ustrežnejše osebe v domačem kraju ni našel. Bolj verjetno pa zato, ker je bila Avguštinina skupaj z dvema sestrama že od leta 1798 dedinja po umrlih starših Vincencu in Mariji Ani Wolkensberg.⁵⁶⁷ Pet let po Avguštinini smrti (1824) se je Vincenc poročil z radovljiško meščanko Jožefo Zurchaleg. Nihče od štirih sinov iz obeh zakonov ni imel potomcev in ko je leta 1888 umrl zadnji od njih (Gustav), so radovljiški fidejkomis zaradi določil Janeza Ambroža st. iz leta 1621 in Henrika Ludvika prevzeli Thurni iz (edine še žive) pliberške veje. Fidejkomisna obveza je bila pač veliko večja garancija za dedovanje po daljnih sorodnikih kot kakršno koli prižnjeno sorodstvo, pa čeprav pliberški Thurni z radovljiškimi več kot dvesto let niso bili v poročnih stikih.

EGK-HUNGERSPACH

V tej rodbini so se vsaj od zadnje tretjine 17. stoletja skozi poroke s sorodniki kazale ofenzivne dedne strategije, saj jih niso več utemeljevali s političnimi zavezništvi, kot je bilo še v 16. stoletju, marveč na (izmišljenih) finančnih stiskah. Gospodje in poznejši baroni pač niso imeli tako velike materialne in politične osnove kot grofovske rodbine. Preveč poudarjena materialistična strategija Egkov pa je lahko odbila sorodnice, zato so se nekaterim Egkom sfižile celo že dogovorjene poroke. Denimo Sigmundu Engelbertu baronu Egku, ki je leta 1678 ljubljanskemu generalnemu vikarju Garzarollu brez zadrege razkril finančno obarvane načrte, ko se je hotel poročiti s sestrično (2. stopnja krvnega sorodstva) Marijo Dorotejo (roj. Egk), vdovo Janža Lovrenca pl. Raaba. Sigmund je namreč zaradi bližnjega sorodstva zaprosil za dispenzo kar na škofijo, češ da sta oba zelo revna.⁵⁶⁸

Primerjava Sigmundovih pojasnil kaže na manipulativno sposobnost. Sigmundova prva polresnica je bila naravnana k nevarnosti izumrtja njegove linije Egkov. Utemeljitev ni bila povsem privlečena za lase, vendar je bila po božjem in kanonskem pravu, da ne govorimo o ženskih čustvih pri name-ravani poroki, brezpredmetna. Sigmund je namreč lamentiral, da je bila pred davnimi časi rodbina na Kranjskem številčna in bogata, po izgonu protestantov pa je v deželi ostalo le malo tistih Egkov, ki so se spreobrnilo v katolištvo. Do leta 1635 je Kranjsko res zapustilo več vej Egkov (skupaj baje 50

⁵⁶⁷ SCHIVIZ 1905, 166. Za poroko sta zaročenca že leta 1816 dobila dispenzo iz Rima (NŠAL, Brev. II, 1816 VII. 30., Rim). Za zapuščino po starših gl. pupilne obračune iz leta 1801 in 1808, po katerih so imele tri sestre skupaj za ok. 28.000 gld čistega premoženja (AS, Oseb. f., Oblak-Wolkensberg, fasc. 23).

⁵⁶⁸ NŠAL, Škof. prot. 7/2, pp. 25–28.

oseb), vendar kranjskim Egkom še zdaleč ni grozilo izumrtje. Sigmund Engelbert pa je menil, da je načrtovana zakonska zveza edina možnost za nadaljevanje rodu, češ da živijo le še trije moški iz linije Janeza Pavla in Vida Jakoba (on in dva brata, ki pa sta bila še brez otrok). Sigmundova lamentacija je veljala za njegovo vejo na Kranjskem, ne pa sploh, na primer za štajerske veje. V tistem času so namreč še živeli potomci Adamovih sinov Wolfganga († 1641), Nikolaja († 1637) in Vida Jakoba († 1617), ki so do konca 17. stoletja upravljali veliko premoženje. Otroci in vnuki prvih dveh bratov so si delili gospostvo Brdo, potomci tretjega brata (v rodbinskih genealogijah imenovanega tudi Vid Jožef), pa so imeli do leta 1667 gospostvo Turn pod Novim gradom, nato pa do leta 1703 polovico Brda, ki so jo leta 1690 dobili od Nikolajevega vnuka Janeza Gotharda.⁵⁶⁹

Za ugodno rešitev plemiških prošenj za dispenze je bila nujna argumentacija v virtualni nematerialističnosti. Sigmund nikakor ni omenjal, da mu gre predvsem za nadzor nevestinega podedovanega premoženja, marveč je raje poudaril tisto, kar so cerkveni možje radi slišali – sam mora vzdrževati mater in sestre, ki živijo zelo skromno. Za izboljšanje položaja ne more računati na nobeno drugo primerno oziroma podobno situirano dekle, kot je to sorodnica Marija Doroteja, sicer si bo moral kljub finančni podpori brata (Janeza Gotharda?) sredstva za preživetje poiskati v vojaški službi. Premoženje neveste Marije Doroteje po njegovem ni veliko in brez napak: ko se je ta poročila z Raabom, se je preselila na moževo dolensko gospostvo Radelca in iz tamkajšnje posesti dobila poročna darila. Po Raabovi smrti je podedovala vse njegovo preostalo premoženje in tako postala Sigmundov cilj. Toda Sigmund je sestričino znatno premoženje (ocenil ga je na 8.000–9.000 kron ali beneških skudov) relativiziral z javkanjem, da posestva ležijo tik ob hrvaški meji, komaj dan od turške meje, in podlegajo vojaškemu pravu (najbrž so bila tudi znotraj žumberške Vojne krajine). Zaročenca sta pozneje najbrž dobila dispenzo, zdi pa se, da je Mariji Doroteji Sigmundovo siljenje s poroko presedlo, ali pa jo je zmotila kaka druga ovira. Do poroke namreč ni prišlo in ženska se je po Valvasorjevih besedah že leta 1679 poročila z Janezom Valerijem baronom Werneggom. Kako ne, ko pa je bila glavna dedinja po Raabu! S tem pa Sigmundovega upanja na prevzem še ni bilo konec. Po Valvasorju je werneško gospostvo Radelca po smrti zakoncev Wernegg še pred letom 1689 postalo last Sigmunda (tu »Simona«) Engelberta Egka. To sicer ni bilo povsem res, je pa 2. stopnja krvnega sorodstva Sigmundu pomenila tisto osnovo, da je lahko po smrti Janeza Valerija (po letu 1693) in Marije Doroteje kot njen najbližji agnat prevzel radelsko gospostvo oziroma raabovo zapuščino, ne pa kognatski Werneggi. Leta 1708 je gospostvo posedoval Jožef Ferdinand Egk.⁵⁷⁰

569 SLANA 1996, 51–59.

570 VALVASOR 1689, XI, 460. M. Smole (SMOLE 1982, 404) oporeka Valvasorjevemu podatku o Sigmundovem lastništvu gospostva Radelca, češ da je v zapuščinskem inventarju Janeza Danijela Kheyslla iz leta 1674 navedena odstopna izjava Janeza Herbarda pl. Wernegga iz leta 1668 za gospostvo Radelca v Kheysllovo korist. Po njeni razlagi sta se Janez Valerij pl. Wernegg in Doroteja Raab poročila že leta 1658. Ob tem napačno razlaga navedbe v zapuščinskem inventarju Marije Doroteje (roj. Mordax), vdove Janeza Herbarda Wernegga, da je bila leta 1684 lastnica Radelce lahko le ona. To sicer potrjujejo genealoške tablice rodbine Wernegg, ki po komaj dveh mesecih zakona leta 1683 umrlemu Janezu Herbardu za drugo ženo res prisojajo Dorotejo Mordax. Radelco pa je imel že oče Janeza Herbarda, Jurij Andrej (AS, Rod., št. 279, Wernegg). Smoletova zato odklanja Valvasorjevo zgodbo o Egkih na Radelci, ne more pa oporekati genealoškimi dejstvom iz Sigmundove prošnje generalnemu vikarju, ki potrjujejo Valvasorjev scenosled. Šlo je namreč za dogodke iz časa ustvarjanja »Slave«, ki jih je Valvasor poznal. Pozorni moramo biti že na Valvasorjevo oznako Raaba kot »mladega«. Poudarjena mladost se lahko nanaša na prevzem gospostva, ne pa na poroko, ki se je zgodila šele po očetovi smrti (leta 1654), ko sin sploh ni bil več tako zelo mlad – poročil se je najbrž šele ok. leta 1665, saj tudi Raabova vdova Marija Doroteja, roj. Egk, leta 1678 ni mogla biti bistveno starejša od tedaj enaintridesetletnega Sigmunda Engelberta. Omenjeni Kheysell pred tem ni imel nikakršnih socialnih vezi z Raabi in Egki (WITTING 1895, 173). Po zapisih v imenjski knjigi (AS, Imen. k. 6, 1662–1756, fol. 206^{r-v}) Kheysell ni imel Radelce (kvečjemu začasno),

Sigmundovo (ne)uspešno iskanje materialnih dobrot v poroki s pravo sestrično ni bilo neobičajno. Tako eksplicitno pa ga drugi običajno nikoli niso poudarjali. Tako Wolfgang Egk kot njegova sestra Ester sta našla zakonska partnerja v družini Praunsperger. V drugem zakonu se je Wolfgangova dedinja Doroteja Sidonija poročila s krvnim sorodnikom v 4. stopnji Janezom Friderikom grofom Schrattebachom (tudi njegova mati je bila Egkinja). Njuna hčerka Katarina Elizabeta pa je leta 1660 prinesla polovico gospostva Brdo možu Juriju Sigmundu grofu Gallenbergu, s katerim je bila po Egkih pred poroko že v 5. stopnji sorodstva (gl. zgoraj pri Gallenbergih).⁵⁷¹ Ena od vnukinj Marije Doroteje se je leta 1704 vrnila k Egkom (gl. naslednji odstavek).⁵⁷² Zveza vnukinje Egkov z Gallenbergom je dve desetletji pozneje povzročila dedni spor med njenim možem in Sigmundom Engelbertom Egkom: s Katarino Elizabeto Ursini-Blagay, vdovo Jurija Sigmunda Paradeiserja in vnukinjo Doroteje Sidonije Egk, se je leta 1675 poročil Sigmundov brat Janez Gothard Egk. Prav od nje oziroma prek brata je leta 1691 Sigmund Engelbert na osnovi agnatstva dobil gospostvo Ruperč vrh, ki ga je svakinja podedovala od prvega moža. Glede te zapuščine se je še leta 1693 prepiral z Gallenbergom, ki je menil, da je bolj upravičen do premoženja kot sorodnik po materini strani.⁵⁷³

Taktiziranje z agnatskimi sorodnicami in njihovimi dednimi pravicami (vedno je šlo za dedinje) je povzročilo težave še nekaterim Egkom. Enako neslaven konec poročnih načrtov kot ga je sanjal Sigmund Engelbert je leta 1704 prizadel bratranca Jurija Sigmunda iz linije Vida Jakoba. Ta šestinpetdesetletnik se je kot vdovec hotel poročiti z dvanajst let mlajšo sorodnico Ano Elizabeto Margareto pl. Moscon (hčerko Rudolfa z Ortneka in Marije Doroteje Ursini-Blagay, ki je bila vnukinja Doroteje Sidonije Egk), s katero sta si bila v 3. in 4. stopnji krvnega sorodstva. Janezu pa na ljubljanskem škofjskem sodišču decembra 1704 ni uspelo dokazati trdnosti Anine poročne obljube, ko se je ta izgovarjala na dogovor o nujnem predhodnem materinem privoljenju. Ta je dala veto poroki zaradi naknadno ugotovljenega medsebojnega sorodstva šele tri leta po prvem dogovoru.⁵⁷⁴ Nad neugodno sodbo razkačeni Jurij, ki v dveh prejšnjih zakonih tudi ni imel otrok, ji upravičeno ni verjel, saj se je nekaj dni pred procesom njegov brat Janez Henrik, tudi že vdovec z dvema nepreskrbljenima sinovoma (iz zveze z Marijo Salomo pl. Semenič), brez težav poročil z Anino sestro Ano Marijo Frančiško (roj. 1663). Nepoznavanje sorodstva, na katerega se je izgovarjala Ana Elizabeta, pa ni bilo izmišljeno, saj sta tudi Janez Henrik in zaročenka šele novembra istega leta in po že sklenjeni zaroki zaprosila generalnega vikarja za dispenzo za enako sorodstveno razmerje, kot je veljalo za brata in svakinjo. Prošnjo na škofijo in ne v Rim sta formalno utemeljila z revščino, starostjo neveste (več od 24 let) in njeno »majhno«
doto. Omenjena revščina spet ni imela zveze z resničnostjo: Janez Henrik je imel 8.000 gld

---

Raabovo posest (izrecno pa gospostvo Radelca) je leta 1683 formalno podedovala njegova univerzalna dedinja Marija Doroteja, roj. Egk (dediščina ji je bila sicer priznana že leta 1681), ker v tem zakonu ni bilo otrok. To pa se je zgodilo šele štiri leta po njeni poroki z Werneggom. Prav zato sta se za Egkinjino roko leta 1678 in 1679 potegovala Sigmund Engelbert in Janez Valerij Wernegg. Nazadnje je zmagal Wernegg in prevzel nadzor nad njenim premoženjem, ne pa nad Radelco, ki je bila last žene. Starejša istoimenska Mordaxinja tedaj nikakor ni več mogla imeti Radelce. Zdi se, da je prišlo v drugi polovici 17. stoletja med Werneggi, Raabi, Kheyslli, Egki in Mordaxi do sorodstveno-poslovnega prepleta, ki je pustil zmedo v genealogijah in Marijo Dorotejo Mordax enačil s soimenjakinjo iz rodbine Egk – obe pa sta bili vsaka v svojem času (so)lastnici Radelce.

571 SLANA 1996, 51, 57–59.

572 THALLÓCZY 1898, tabela II.

573 AS, Gr. Dol, fasc. 132. SMOLE 1982, 429.

574 NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 141–142; KOBLAR 1900, 211–212; SCHIVIZ 1905, 317.

v premičninah in nepremičninah, Marija pa vsaj 1.000 gld dote in 3.000 gld osebnega premoženja.⁵⁷⁵ Jurijeva jeza nad Anino nenaklonjenostjo se je še povečala, ker je bila ženska skupaj s sestro Frančiško upravičena do zapuščine po materi Mariji Doroteji, čeprav je ta umrla šele leta 1706.⁵⁷⁶

V tej egkovski komediji nas je še bolj kot laganje o siromaštvu zmotilo Jurijevo in Henrikovo sklicevanje na nepoznavanje sorodstva v obeh družinah, ki ga je ovrednotil šele kranjski župnik Janez Jakob Schilling. Ni šlo le za izgovor v korist pospešitve sodnega postopka. Preseneča nas, da oba para zaročencev in mati deklet niso posumili na prepovedano sorodstvo, čeprav je bila stara mati obeh deklet Marija Doroteja komaj pred štirimi desetletji glavna Egkinja. Pa se ob priimku nesojenih zetov ob to ni obregnila ne bodoča tašča ne moška Egka. Je mogoče, da spomin Mosconov in Egkov ni segal onkraj 2. stopnje krvnega sorodstva (dveh generacij), pa čeprav po kognatski liniji? Ali pa je to še en dokaz o kratkem spominu o sorodstvu tudi med plemstvom?⁵⁷⁷

---

575 Šlo je za dvojno sorodstvo: v 3. in 4. stopnji po pradedu oz. prapradedu Adamu Egku ter v 4. in 3. stolpnji po Krištofu Mosconu in Regini Paradeiser, ki so bili praprastarši Mariji in stari starši njenemu očetu Rudolfu ter praprastarši Henrikovi materi Mariji Renati Paradeiser, ženi Danijela Egka. Z drugimi besedami: nevestina mati Marija Doroteja in oče Rudolf Moscon sta bila v neposrednem sorodu z ženinovim očetom Danijelom Egkom in materjo Marijo Renato Paradeiser (NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 107–111).

576 AS, Ogr. sod., fasc. 2, Protokol sodišča 18, p. 685.

577 V predmeščanski družbi je po mnenju nekaterih preučevalcev družinskih formacij posameznikovo splošno poznavanje sorodstva zajelo največ tri generacije oziroma sorodnike do tretje kanonske stopnje sorodstva. Samo družina je bila v živeči generaciji in v danem trenutku v središču posameznikovih interesov. Pomembnejše od družinskega izvora so bile vsakokratne krvne in svaške vezi, manj pa vezi v prejšnjih generacijah. O tem več: FLANDRIN 1986, 28–30 in sl.; LE ROY LADURIE 1986, 56, 79–80, 208–210.

LJUBEZEN MED STARŠEVSKIM VETOM IN PRAGMATIČNOSTJO

POSKUSI URAVNAVE NASPROTIJ

»Hči povzroča očetu nespečnost, ki ostane skrita,
skrb zanjo mu jemlje spanje«

Sir 42,9–11

Iz Sirahove knjige iztrgan citat potrjuje starodavne korenine starševske oblasti nad otroki, posredno prav pri odločanju o njihovih porokah. V zahodni družbi so vse pogodbene okvire zakonske zveze do 19. ali celo 20. stoletja mimo želja mladih določali izkušeni (že poročeni) moški in ženske, zlasti starši in bližnji sorodniki.¹ O tem priča nepregledna množica poročnih pogodb za vse družbene sloje od 15. stoletja dalje (za plemstvo pa že prej), ki so jih podpisali starši in najbližji sorodniki. Ideološki temelji starševske avtoritete so bili nedvoumni. Stara zaveza je argumentirala pravico staršev (najprej očeta, nato matere) pri poročanju otrok z Božjo voljo. Podobno so v duhu obče veljavnega družbenega modela ob določanju trdnosti poročne pogodbe razmišljali rimski pravniki – obvezna zaročna in poročna konsenza sta dva: tisti od samega para in tisti od njihovih očetov oziroma skrbnikov. Zadnji je bil pomembnejši, vendar je sčasoma izgubljal veljavo in ne redko sta se moški in ženska sama sporazumela o skupnem življenju. Vendar so še Justinijanove »Institucije« iz leta 533 trdile, da je očetovska oblast nad otroki pravilo, ki ga ne spremeni niti polnoletnost otrok niti njihove poroke, ki so veljavne le po očetovi privolitvi.² V gentilnih germanskih in slovanskih pravih pa je bila starševska (praviloma očetova) oblast nad otroki skoraj popolna. Poroke brez klanskega in očetovega konsenza (konsenz para ni bil obvezen) so bile pojmovane le kot konkubinatus in so bile bližje ugrabitvi kot zakonu.³ Očetova izročitev hčerke njenemu možu je pomenila le prehod z očetove v možjevo oblast. Rodbinski poglavar je smel otroke poročiti, zastaviti ali prodati podobno kot sužnje, ko so bili ti še člani skupnega gospodarstva. Taka oblast je pomešala oznake za otroke in sužnje: slovenska beseda *otrok* pomeni v drugih jezikih sužnja; koren besede *blapec* pri Čehih pomeni fanta. V kasneje oblikovanih ožjih rodbinah so poleg poglavarja obdržali vpliv nad otroki tudi njegovi bratje in sinovi.⁴ Samovoljna poroka je bila prepovedana, skrbništvo nad hčerkami je staršem ostalo tudi po njihovi polnoletnosti, o čemer navsezadnje govori tudi ljudsko pesništvo.⁵

Še tisoč let pozneje so ideologi plemiške etike – tako kot pozneje tudi kranjski rojak Adam Sebastijan pl. Sietzenheimb v svojem vzgojnem priročniku iz leta 1659 – dekletom za poroko (tj. za začetek dovoljene spolnosti) priporočali vsaj osemnajst let. Podobno kot antični zdravniki so mislili na zmožnost zanesljivega spočetja, poroda, zdravlja za mater in otroka, preskrbo in vzgojo.⁶ Poudarjanje

1 Fox 1988, 163 sl. in 229 sl.

2 Corp. iur. civ., *Institutiones*, lib. I tit. IX c. 2–3, tit. X c. pr., tit. XII c. pr.–10 (gl. KRANJC 2012, 78–79, 91–97). Prim. tudi BARTSCH 1903, 18–19 in sl.; FOUCAULT 1993, 54; EVANS-GRUBBS 2007, 54 sl.

3 Celo papež Leon I. je leta 458 zapisal: »*Paterno arbitrio viris iunctae carent culpa, si mulieres, quae a viris habebantur, in matrimonio non fuerint, quia aliud est uxor, aliud concubina.*« (cf. po C. 32 q. 2 c. 12). Prim. FREISEN 1893, 307–313.

4 WILDA 1842, 800 sl.; VILFAN 1943a, II; VILFAN 1961, 248–250.

5 Številni primeri starševske poročne prisile na mlade zaljublence so v pesmih v: ŠTRELJ 1895–1898, št. 99–108. O njihovi izpovednosti gl. VILFAN 1943b, 15–16 in GOLEŽ KAUCIČ 2001, 162–163.

6 SIETZENHEIMB 1659, 54–57. Nekateri antični učenjaki so kot začetek reproduktivne sposobnosti za dekleta bolj kot določena leta priporočali presojo po organskih merilih; po večini pa so odsvetovali manj kot osemnajst let (FOUCAULT 1993, 90–91).

primernih let je bilo pač posledica drugačne prakse, ki se v zakonskem in družinskem življenju zdravstveno ali čustveno ni vedno obnesla najbolje.⁷ Čeprav šestnajst let Marije Kajetane Ursini-Blagay ob poroki v 18. stoletju ni bila prevladujoča starost, niti redkost (in to ne zaradi morebitne nosečnosti), so se z dovoljenjem cerkvenih oblasti vedno lahko poročala še mlajša dekleta. Brez dovoljenja pa celo tista premlada, če si priključimo v spomin zaroki dvanajstletne Katarine Uršule pl. Gaionzell leta 1670 in njene enako stare sestre Elizabete Kordule leta 1672.⁸ Take zveze ima današnja zahodna družba za (dobesedno) šolske primere pedofilije, nekatere kulture pa še kar za običajne. Spolno dejavne (ne le skozi posilstva in prostitucijo) pa so bile nekatere še mlajše, kot pričajo literarni in sodni zapisi iz libertinskih okolij tik pred prenosom takih praks v območje deviantnega in prepovedanega v meščanski dobi.⁹

Po kanonskih določili je bila zaroka mogoča že s sedmimi leti, seveda pa pri tem še ni bila mogoča potrditev zakona, kaj šele spolna konzumacija. Kanonsko pravo se je naslonilo na posvetna prava in priznavalo občasna nihanja pri določanju meje poročne sposobnosti; v nekaterih primerih se je meja določala glede nastopa pubertete. Bazilij Veliki je v 4. stoletju za dekleta določil šestnajst ali sedemnajst let, papež Gregor VII. in Gratian pa sta v 11. oziroma 12. stoletju jemala za mejo kar telesno sposobnost za prokreacijo oziroma »starostno primernost«.¹⁰ Papež Aleksander III. je spet pristal pri rimskem pravu (14 oziroma 12 let za polnoletnost in poroko, 7 let za zaroko), kar so ponovili glosatorji in pravilo utrdili tudi v sodni praksi do 18. stoletja.¹¹ Tako se je tudi v poročni pogodbi za hčerko Wilburgo Weißenesko iz leta 1390 omenjalo dvanajst let kot starost, ko jo bodo njeni skrbniki že lahko poročili, ne le zaročili.¹² Podobne starostne meje so poznala tudi posvetna prava, na primer »Švabsko zrcalo« iz druge polovice 13. stoletja¹³ in srednjeveški statuti istrskih mestnih občin.¹⁴

Hitenje s poroko je bilo v srednjem veku izrazitejše med visoko aristokracijo, ko so starši sklenili predporočne pogodbe za svoje otroke s statusno in premoženjsko ustreznimi družinami že v otroški dobi; za take zaroke so morali dobiti cerkveno dispenzo.¹⁵ Če je pozneje prišlo do spora zaradi prenizke

7 Omenim lahko dva zgodaj sklenjena zakona, ki sta po nekaj letih zašla v hudo krizo, ki jo je zaznala tudi javnost. Leta 1734 sta se na Dunaju poročila šestnajstletna Marija Jožefa grofica Sinzendorf in petindvajsetletni Wolf Sigmund grof Gallenberg. Že leta 1740 se je žena zaradi čustvenega razhajanja odselila od moža, leta 1742 pa zahtevala še ločitev (Kos 2004, 72–73; več o čustvih v tem zakonu je v poglavju Virtualnost in resničnost zakonske ljubezni). Leta 1747 sta se poročila štiriindvajsetletni Anton Janez Nepomuk baron Taufferer in šestnajstletna Marija Cecilija baronica Schram pl. Otterfeld (NUK, Ms. 1397, fasc. I, Lazarinijeva genealogija Tauffererjev v Codellijevi zapuščini, p. 8). Zakon je leta 1753 zašel v krizo zaradi ženinega prešustvovanja, vendar se je obdržal (več o tem primeru je v drugi knjigi v poglavju Galantni avanturist ...).

8 V poglavju Obljube, zaobljube, zaveze. Istega leta se je poročila tudi Ana Rosina pl. Graffenweger, ko še ni imela štirinajst let. S kom? Z nikomer drugim kot z enaintridesetletnim izkušenim vojakom in bodočim učenjakom Janezom Vajkardom pl. Valvasorjem (REISP 1983, 91). Leta 1759 se je z dvaindvajset let starejšim Joštom Sigmundom pl. Sallensteinom poročila petnajstletna Ana Jožefa pl. Jenkensheim. Prvič pa je rodila šele leta 1763, kar morda kaže na določeno možovo spolno strpnost ali pa na njeno nerazvitost (PREINFALK 2013, 81; SCHIVIZ 1905, 374–375).

9 Denimo v beneškem miljeju v 18. stoletju, v katerem sta Giovanni Casanova in Carlo Gozzi opisovala zapeljevanja mladih deklic (WOLFF 2007).

10 C. 20 q. 1 c. 1 in 18, C. 31 q. 2 c. 2 in 1 Comp. 4.2.3. Prim. FREISEN 1893, 324–325; VELDTRUP 1988, 23–24.

11 1 Comp. 4.2.11, X 4.2.3–5, 7–11, 14 in X 4.18.4. Prim. FREISEN 1893, 326–329. Gl. tudi določbe v papeških dispenzah za zaroke in poroke sorodnikov cesarja Karla IV. v 14. stoletju v: VELDTRUP 1988, 33–41.

12 AS, ZL, 1390 VII. 27., Celje.

13 Štirinajst let je bila za fante v Švabskem zrcalu tudi meja vazalne sposobnosti (MGH Fontes iuris N. S. IV/1, Landrecht, c. 51; IV/2, Lehnrecht, c. 60).

14 Za dečke 14 ali 15 let, za deklice 12–14 let (KOVAČIČ 2004a, 42–43).

15 OBERHAMMER 1973, 17 sl.; ERDÖ 1986, 261–262; VELDTRUP 1988, 42 sl.

starosti¹⁶ ali/in prevare pri dogovoru,¹⁷ je Cerkev priznala razdiralni zadržek že za oblubo.¹⁸ Katarina (1342–1395), hčerka cesarja Karla IV., je bila že v svojem prvem letu zaročena s tedaj trinajstletnim bavarsko-holandskim vojvodo Viljemom I. Zaroka se je že naslednje leto sporazumno razvezala, ker je oče Katarini namenil politično koristnejšo zvezo s tedaj petletnim avstrijskim princem Rudolfom IV. Čez nekaj mesecev je prišlo še do tretje zaroke z osemletnim meissenškim mejnim grofom Baltazarjem. A tudi v tretje ni šlo in leta 1346 so se obnovili pogovori za zaroko s princem Rudolfom, do katere je prišlo leta 1348. Do poroke pa je prišlo že v Katarininem dvanajstem in Rudolfovem petnajstem letu starosti (1353).¹⁹ V naslednjih stoletjih se je najnižja (priporočljiva) starost za poroko v posvetnih pravih zviševala na 22 let za moške in 20 za dekleta,²⁰ za mlajše od 14 ali 16 let pa je bila obvezna cerkvena dispensa.

Vmešavanje staršev oziroma tretjih oseb v poroke svojih otrok, tudi če so bili starejši, ni bilo v nasprotju s krščansko paradigmo o konsekvencialnosti ter o svobodni volji, vendar le, če se je s tem hotelo zaročenca obvarovati pred zmoto, trpljenjem in prenapetostjo. Poročna svoboda je bila koristna za vse, razen za starše. Tudi za zgodnjo Cerkev, ki je od svobodnih oseb (zlasti od žensk in še posebej vdov) upravičeno pričakovala več daril kot od klanovsko zaprtih skupnosti pod trdnim nadzorom skupnih rodbinskih patriarhov. Zato ni izostala cerkvena podpora mladim (zaljubljenecem), ki so se hoteli poročiti, čeprav je bila v navideznem razkoraku z uradnimi nauki.²¹ Na drugi strani pa so starše podpirali vplivni cerkveni očetje, Tertulijan, Bazilij Veliki, Krizostom, Ambrozij, in določila koncilov, češ da poroka brez privolitve tistega, ki ima oblast v družini, ni veljavna in pomeni le spolno nečistovanje.²² Starši morajo nadzorovati spolno slo otrok, tako da poskrbijo za ustrezno poroko, po možnosti čim mlajših otrok. To pa je lahko privedlo do starševskih zlorab in prisiljevanja. Tudi v najbolj skrajnih oblikah, kakršne je leta 850 zaznala sinoda v Pavii: cerkveni dostojanstveniki so opazili, da kmečki očetje mladih sinov v njihovem imenu pripeljejo v hišo odraslo žensko, s katero potem sami prešuštvujejo. Zato je sinoda prepovedala poroke mladoletnih fantov s polnoletnimi ženskami.²³ Koncil

16 Leta 1247 se je meissenski mejni grof Henrik pritožil papežu Inocencu IV., ker ga je legatu ukazal izobčiti, deželo pa kaznovati z interdihtom, če ne bi v predpisanem roku odslovil Margarete, hčerke cesarja Friderika II., s katero se je zaročil Henrikov sin Albreht. Zakon je namreč oviral zadržek *publice honestatis*, saj je bil Albreht v tretji stopnji sorodstva s Hermanom, leta 1241 umrlim sinom sv. Elizabete (hčerka ogrskega kralja Andreja II. in Gertrude Andeško-Meranske ter žena thürinškega mejnega grofa Ludvika IV.), s katerim je bila nekoč zaročena Margareta. Toda oče Henrik je papežu pojasnil, da je imela Margareta ob zaroki s Hermanom le dve leti, ko se je zaročila s štiriletnim Albrehtom, pa šest let. Papež je zato legatu ukazal, naj prekliče kazni, če se Henrikove navedbe potrdijo (Reg. imp. V/2,3, št. 7790). Ker je preiskava potrdila, da je bila Margareta ob prvi zaroki zares premlada, je bila prva zaroka nična in se je nato lahko poročila z Albrehtom. Dodati velja, da je bil mejni grof Henrik dobro seznanjen z zadržki, saj je že leta 1244 dobil papeževu dispenzo za poroko s češko princeso Agnes (Reg. imp. V/2,3, št. 7488).

17 Leta 1462 je plemič Ladislav iz Svet v zagrebški škofiji prosil papeža Pija II., naj ga odveže obljube poroke z Lucijo de Caplan, ki jo je s prevaro od njega izsilil njen oče Klemen, ko je imel Ladislav le deset let (*in etate impuberi*), Lucija pa še ne šest, pa čeprav ga Klemen v to niti ne sili več niti še ni prišlo do uradne zaroke. Ladislav je menil, da ga že obljuba omejuje za sklenitev poroke z drugo žensko. Papež je v duhu neizsiljenosti obljube odobril prošnjo (LUKINOVIC 2004, št. 405, 406).

18 VELDTRUPP 1988, 76–88.

19 Prav tam, 275 sl. in 385 sl.

20 ŽVANUT 1994, 134.

21 GOODY 2003, 54–57.

22 BROWN 2007, 385–386.

23 MGH Capit. II, št. 228 c. 22.

v Compiègneju (757) je določil, da svobodna Frankinja lahko zavrne nesvobodnega moža, če ji je bil vsiljen proti njeni volji; starši ji morajo najti sprejemljivejšega.²⁴

V 9. stoletju je Cerkev uspela nekoliko omiliti absolutno oblast staršev glede porok otrok. Papež Nikolaj I. je leta 866 dopustil starševski konsenz le še pri svečanosti, psevdoidorski dekretali pa celo sploh niso poznali starševskega konsenza.²⁵ V ospredje je uradno stopil konsenz para. Legitimnost svobodno sklenjeni poroki pa so dlje odrekala posvetna prava. In če je celo Karel Veliki podanike opozarjal na četrto božjo zapoved,²⁶ je razumljivo, da so morali teologi staršem v poročnih zadevah nekoliko popustiti. Šele od konca 12. stoletja je kanonsko pravo po Gratianovem predlogu lahko terjalo le še ženinov in nevestin konsenz pred pričami kot bistveni element poroke in zakonske zveze. Očetovo privoljenje se je skrčilo na čas še nekonzumirane zaroke ali ob ugrabitvi hčerke.²⁷ Papež Bonifacij VIII. je leta 1298 razglasil zaroke, ki so jih v odsotnosti otrok sklenili starši, kar za nične, če jih otroci kasneje niso sami priznali.²⁸ Kanonisti in sholastiki pa so oblikovali kompromis, da je starševski konsenz pri polnoletnih otrocih le še zaželen (predvsem pri zarokah, ki so materialni pól zakonske zveze), njegova odsotnost pa ne izničuje veljavnosti zakonske zveze.²⁹

Tako je celo v žitjih svetnikov in dejanjih znamenitih oseb od 11. stoletja že mogoče zaznati določeno poročno emancipacijo plemiške mladine, ki je poudarjala pomen čustvene simpatičnosti, če že ne kar ljubezni do bodočega zakonca. Tak je bil primer Matilde Spanheimske. Okoli leta 1123 je skupaj s poslanci grofa Teobalda IV. iz Champagne prišel v Regensburg tudi Norbert, sloveči reformator redovništva in ustanovitelj premonstratskega meniškega reda. Brat regensburškega škofa Hartwika je bil istrski mejni grof Engelbert II. Spanheimski, čigar hčer Matildo so poslanci prosili, da bi se poročila z grofom Teobaldom. In šele ko je *Matilda pristala*, so se poslanci zadovoljni vrnili domov. Vprašljiva sicer ostaja resnična Matildina prostovoljnost, saj je imel Norbert le vlogo posrednika, toda mnenje in prepričevanje Matildinega očeta v poznejših Norbertovih žitjih sploh ni omenjeno. Matildina poroka je postala pomembna nekaj desetletij kasneje, ko se je njena edinka Adelhajda poročila s francoskim kraljem Ludvikom VII.³⁰ Kakor koli, od pristanka do ljubezni ali vsaj naklonjenosti ni bilo daleč. Zato priporočilo svetega Ambrozija, da se deviški sramežljivosti ne spodobi, da si sama izbere moža, odločnih plemkinj, katerih libido je morda temeljil na dvorski ljubezni ali veliki pobožnosti, ni več prepričalo. Tudi Agnes, sestrična cesarja Henrika VI., se je leta 1194 skrivaj poročila s sinom vojvode Henrika Leva, čeprav jo je cesar hotel poročiti s francoskim kraljem. Agnes je z materino podporo ostala trdna v ljubezni, poroča kronist, in niti cesar ni mogel uresničiti zahteve njenega očeta, da razveljavi zakon.³¹ V podobnem smislu morda lahko obravnavamo tudi zaroko med češkim kraljem Vencijem in ogrsko princeso Elizabeto, ki jo je moral leta 1369 papež Urban V. razveljaviti po intervenciji nevestininih staršev zaradi nasprotovanja ogrskega ljudstva in (le po besedah staršev) tudi same neveste.³² Seveda se v fevdalizmu večini plemenite mladeži taka drznost še ni izšla. O pretrdem nasprotovanju sorodstva so govorili tudi junaki dvorske lirike, na primer ženska

24 MGH Capit. I, št. 15 cc. 6.

25 C. 30 q. 5 c. 1 in 3. Prim. FREISEN 1893, 314–315.

26 V *Admonitio generalis* iz leta 789; gl. MGH Capit. I, št. 22 c. 69.

27 C. 32 q. 2 c. 12. X 4,5,5 (dekretal papeža Urbana III. iz leta 1186). Prim. FREISEN 1893, 234–242 in 316–317.

28 CIC VI 2.2.1.

29 CIC X 4.2.1 in 4.5.6. Prim. FREISEN 1893, 317–323.

30 *Vita Norberti archiepiscopi Magdaburgensis* (MGH SS XII, 689) in *Albrichi monachi Triumfontium Chronicon* (MGH SS XXIII, 826).

31 *Annales Stederburgenses auctore Gerhardo praeposito* (MGH SS XVI, 227). Prim. BUMKE 1990, 536.

32 Reg. imp. VIII, št. 124.

iz pesmi Hartmanna von Aueja, ki jo je sorodstvo postavilo pred dve izbiri: ali želi še naprej ljubiti ali pa ljubimca zapustiti in ostati zvesta sorodstvu. Ona je hotela imeti oboje, s čimer je postavila na kocko čast družine, svojo čast, status, življenje in razum.³³

Četrta (oziroma peta) božja zapoved³⁴ in spomini na kruto devterominijsko kaznovanje neposlušnih sinov³⁵ pa niti v pobožnih družinah niso več zadoščali za miren spanec staršev. Nadzor nad porokami otrok so v poznem srednjem veku plemenitim očetom zagotavljali le še stanovski privilegiji. Ker pa so bili v 13. in 14. stoletju napisani predvsem v luči osvobajanja ministerialov od gospodov,³⁶ so v 15. stoletju že izgubljali celo praktični pomen glede poročanja otrok. Edino stvarno orožje, ki ga je ponujalo pravo, je bilo odrekanje dedovanja neposlušnim otrokom, če bi se poročili mimo volje staršev. Na prehodu srednjega veka v novi vek se je patriarhalni sistem razkrajal še hitreje. Generacijsko-nasledstveni konflikti so vedno bolj motili deželne kneze, ki so skušali tudi družine podanikov oblikovati podobno kot absolutistično državo in jih spraviti pod nadzor »očeta družine/države«. Oblasti so utemeljile podporo staršem v oživljenem rimskopravnem načelu, da je poroka predvsem civilna pogodba, kjer ima prednost družina (starši), ne pa osebne želje in kanonsko pravo. Toulouški sodnik Jean de Coras, eden vodilnih pristašev francoske humanistične jurisprudence, je od leta 1550 pri vladi lobiral za uveljavitev načela, da je poroka javno dobro francoske države, ne pa stvar Cerkve. Njena sodišča namreč legalizirajo klandestinske poroke, ki so sklenjene brez starševskega konsenza, celo v primerih ugrabitev žensk. Tako ravnanje opogumlja ugrabitelje in zapeljivce, žrtve pa sili v legalizacijo zvez, ki jim starši nasprotujejo. Klandestinske zveze, ki sicer temeljijo na osebni svobodi, škodijo vsem in so socialni problem, ki ga mora rešiti kralj. Leta 1557 je kraljev edikt potrdil pomen starševskega konsenza in Cerkvi v Franciji odvzel pomemben del matrimonialnih pravic. Tam se je uveljavilo prepričanje, da poroke niso sklenjene za tiste, ki jih sklenejo, marveč za slavo in razvoj družin; gre za soglasje vseh sorodnikov, ki ga posameznik ne more izpodbiti.³⁷

V cesarstvu in habsburških dednih deželah radikalna galikanska pravna misel ni izrinila kanonskih določil.³⁸ Pri preprečevanju mladostniške samovolje pa je staršem in varuhom priskočila na pomoč posvetna oblast, tako da je obdržala starševski vpliv z vključitvijo poročne in zakonske tematike v policijske rede, dedovajnska pravila in mestna prava. Tako so oblasti neposredno posegle v kanonsko materijo z izgovorom preprečevanja skrivnih in tajnih porok in vzdrževanja morale. Bistveno pri tem

33 FRAUENLIEDER, št. XXIII (str. 72–73).

34 V 2 Mz 20,12 gre za četrto zapoved, v drugem Mojzesovem govoru Izraelu (5 Mz 5,16) pa za peto zapoved. V zahodnem krščanstvu je obveljalo starejše štetje.

35 5 Mz 21,18.

36 Za štajersko plemstvo velja omeniti poročne omejitve oziroma starševske kompetence pri porokah v privilegijih za štajersko plemstvo iz leta 1186 in 1237 (SPREITZHOFER 1986), za kranjsko plemstvo pa privilegije iz leta 1237 za Lož, iz leta 1246 za Krško ter za Kranjsko iz leta 1338 in 1365 (v tem letu tudi za goriški deželi Slovensko marko in Metliko ter Istro). Ponovitve in dopolnitve so iz leta 1460 v »Zlati buli Kranjcev«. Določila so bila sorodna ali enaka tistim v privilegijih za koroško in štajersko plemstvo (LEVEC 1898, 53–58 in VILFAN 1993, 223–226). Gl. tudi VILFAN 1996, 442 sl.

37 CORAS 1579, passim; WIESNER-HANKS 2000, 116; HANLEY 2003, 7–9, 36.

38 To pa se je zgodilo leta 1812, ko so francoske oblasti v Ilirskih provincah razveljavile jožefinski patent iz leta 1783 in uvedle civilno poroko po določilih Napoleonovega zakonika. Župniki so smeli poročiti le tiste pare, ki so dokazali, da so se dotlej že poročili pred občinskim uradnikom ali merom. Brez dovoljenja staršev se sin ni smel poročiti pred dopolnjem 25. letom, hči pa pred 21. letom. Tudi polnoletna pa sta morala starše iz spoštljivosti povprašati za dovoljenje. Brez guvernerjevega dovoljenja se moški pred izpolnjenim 18. letom in ženska, mlajša od 15 let nista smela poročiti. Francoski predpisi so prenehali veljati leta 1814, ko jih je spet nadomestil patent iz leta 1783; že leta 1815 pa je začel veljati splošni državljanski zakonik (MAL 1993, 144, 256–258).

pa je bilo nekaj drugega: v vseh protestantskih poročnih paradigmah je imel konsenz staršev prednost pred konsenzom ženina in neveste. Tudi Trubar je zelo poudarjal četrto božjo zapoved, v njenem duhu otrokom priporočal absolutno pokornost staršem brez ozira na socialni status; priporočilo je namenil tudi plemstvu. Trubar o medgeneracijskih odnosih razmišlja v patriarhalnem duhu in zelo široko razume nadzor nad vero in moralo otrok. Med »starše« uvršča vse, ki imajo kakršno koli oblast nad otroki, posli, delavci. Vsi ti morajo biti absolutno podložni staršem oziroma delodajalcem, tako kot je s svojim življenjem v mladosti izpričeval Jezus. Še več, otroci naj se poročajo po volji in nasvetu staršev. Absolutna oblast staršev pri tem je podkrepljena s kaznovavno pravico, saj so starši edini skrbniki in tisti, ki skrbijo za njihovo krščansko vzgojo.³⁹ Ker pa je bila mladina že precej nenaklonjena taki logiki, smemo razumeti Trubarjeve besede tudi kot gašenje požara.

To ni motilo niti katoliškega deželnega kneza, saj je ustrezalo njegovim pogledom na absolutistično-patriarhalno družbo. Kralj Ferdinand I. je v osnutku policijskega reda za spodnjeavstrijske dežele iz leta 1524/25 v členu 34 plemstvu potrdil nadzor nad porokami otrok in leta 1540 določil tudi sankcije. Tudi katoliška Cerkev je bila zadovoljna, da kralj vsaj že sklenjenim skrivnim porokam ni odvzel veljavnosti. Leta 1550 je Ferdinand izdal patent za dedne dežele, s katerim je staršem in skrbnikom dovolil, da hčerke, ki se poročijo brez njihovega dovoljenja ali volje gosposke, razdedinijo in jim odrečejo polovico dote. Spremenila so se tudi določila o primerni starosti za nastop pravne in poročne polnoletnosti. Čeprav je za poroko ostala odločilna gospodarska samostojnost otrok (predvsem ženina), se je priporočena starostna meja ponekod z dvanajstih let povišala celo nad dvajset let.⁴⁰

Vse to pa ni več ustavljalo mladih plemičev, zlasti tistih brez stalne starševske kontrole. Na primer leta 1555 Baltazarja grofa Stubenberga, ki je med potovanjem po Italiji v Gorici javno obljubil zakon Rosini pl. Egk. Ko je ugotovil, da se mu poroka ne bo izplačala, se je zaročil in hitro poročil z Ano pl. Lamberg. Tako hitro, da je Rosinino sorodstvo še mislilo, da je z Lamberžanko le zaročen, ko je od njega zahtevalo oprati omadeževano egkovsko čast na deželnem sodišču. Šele tam so izvedeli za poroko. Čeprav je Baltazar prelomil prvo obljubo, je ostalo pri njegovi izbiri, saj se je z Ano formalno ustrezno poročil. Užaljene Egke so sorodniki pomirili z Rosinino primožitvijo h Gallenbergom. Baltazar je lahko samovoljno lomstil po kranjskem ženitovanjskem trgu, predvsem ker je bil sirota (pa tudi žena).⁴¹ Baltazarjeva varuha (strica) nad vandrovcem nista imela nadzora, prav tako pa ne mati nad Ano Lamberg. Njen pokojni oče najbrž ne bi pristal na tako hitro poroko in brez javnosti, razen če bi se dekle z zaročencem preveč spozabilo.

Protestantski koroški in kranjski deželni stanovi so zaradi takih primerov leta 1585 celo menili, da je predpisana starostna meja 25 let za kaznovanje hčera, ki se poročijo brez dovoljenja staršev, še prenizka – to je bila mantra vseh protestantskih teologov.⁴² Ferdinandov sin, notranjeavstrijski knez in nadvojvoda Karel II., je leta 1567 in 1585 neposlušna dekleta, ki bi kljub temu zaživela skupaj z nezaželenimi zaročenci, razglasil celo za prešuštnice in od zemljiških gosposk zahteval sankcioniranje takih zvez med podložniki, saj mladi niso spoštovali cesarjevega navodila. Svobodno poroko s privoljenjem gosposke pa je vendarle dovolil hčeram (sirotam), če bi jim skrbniki in drugi sorodniki odrekli poroko. Temu določilo so kajpak oporekali deželni stanovi, češ da je v nasprotju z deželnimi

39 TRUBAR 1555, nepaginirano; TRUBAR 1575, 344–386; FLANDRIN 1986, 123.

40 DOLENC 1934, 10–11; BRAUNEDER 1973, 162; ŽVANUT 1994, 36; WIESNER-HANKS 2000, 74.

41 ŽVANUT 1989, 494–495.

42 V obvestilu koroških stanov kranjskim kolegom z dne 18. 7. 1585 o pomislekih glede generala nadvojvode Karla z dne 28. 5. 1585 ter v osnutku odgovora Kranjcev z dne 23. 7. 1585 (AS, Stan. I, šk. 427).

privilegiji. V generalu iz leta 1585 je goljufovimi zapeljivcem devic zagrozil s kaznijo.⁴³ Ob popolnem neupoštevanju starševskih želja je dedno pravo tudi v 17. in 18. stoletju dovoljevalo razdedinjenje z oporoko, ne pa avtomatičnega intestatnega razdedinjenja po dedovanjskem redu.⁴⁴

Knežji in deželni generali so načelno zadevali vse deželno prebivalstvo. Samoupravne skupnosti, denimo mesta, so imele še posebna določila, ki pa se v bistvenih obrisih niso smela razlikovati od knežjih. Statutarno določilo mesta Ptuj iz leta 1376, ki je bilo ponovljeno leta 1513, je meščanskim očetom pri porokah otrok dajalo proste roke, ni pa omenjalo, kaj storiti z neposlušnimi otroki.⁴⁵ Ljubljanski malefični sodni red iz leta 1514 je bil natančnejši: zapovedoval je, da vsako neporočeno dekle, mlajše od osemnajst let (ali šestnajst, če je brez staršev), izgubi dedovanjske pravice po starših, če se poroči brez soglasja in vednosti staršev, varuhov ali sorodnikov.⁴⁶ Tako podpiranje starševske oblasti je bilo znano tudi v beneškem pravnem redu komunov na vzhodnem Jadranu: zadrski statut je že pred letom 1305 enako kaznoval za poroke brez pristanka staršev vse otroke in razširil krog obveznega konsenza na širše sorodstvo.⁴⁷ Tudi vsi istrski komunski statuti so se že v srednjem veku posvečali tej problematiki ter praviloma sankcionirali tajno poročanje in izogibanje starševskemu konsenzu z visokimi denarnimi in nekajmesečnimi zapornimi kaznimi, predvsem pa z grožnjo razdedinjenja (vse to največkrat le za moškega), toda že sklenjenega zakona ni bilo mogoče več razveljaviti.⁴⁸ Tako je neposlušnim hčerkam in sinovom leta 1559 grozil z razdedinjenjem tudi veliki svet izolskega komuna.⁴⁹

Po porazu protestantizma leta 1628 se je tudi katoliška Cerkev zavedala, da je za obdržanje cerkvenega monopola nad zakonsko zvezo ter za uresničitev tridentinske verske in moralne preнове treba staršem preprečiti pretirano vmešavanje v poroke pod krinko ohranjanje statusa in materialnih osnov. Katoliški teologi so izrecno odklanjali le statutarne omejitve in materialne grožnje ob porokah brez starševskega konsenza. Martin Pegius je priznaval staršem le še pravico do svetovanja brez uporabe sile in prevare.⁵⁰ Te pa tudi v katoliškem svetu niso bile redke. Zlasti vdove so pretentale varuhe svojih mladoletnih otrok in otroke skrivaj zaročile in celo poročile. Leta 1641 je Agnes Pečaher brez vednosti hčerkinega uradnega varuha, bogatega ljubljanskega trgovca Jožefa Bosia, hčerko Marijo zaročila z Janezom Ludvikom baronom Gallom. Marija je bila Jožefova nečakinja, hči pokojnega brata Inocenca,

43 ŽONTAR 1956–1957, 43, 110; AS, Stan. I, šk. 427, Deželnoknežji general nadvojvode Karla z dne 28. 5. 1585. Prim. tudi VALENCIČ 1968, 229–235.

44 Tako je v letih 1720 do 1786 določal dedni red cesarja Karla VI. (Cod. Austr. suppl. 1748), ki je v tit. II § 10 dopuščal razdedinjenje od očetove zapuščine le z oporoko, v tit. IV §§ 1–2 pa prepovedal dedovanje nezakonskim otrokom. Podobno prakso so kazale že starejše plemiške oporoke, ki pa so celo razdedinjenim otrokom vendarle namenjale manjša volila iz očetovega premoženja. Več o tem: KAMBIČ 2007, 106, 112, 117, 119, 158, 194–195.

45 KOS 1998, čl. 141, str. (170) in KOS 1999, čl. 62 (str. 113).

46 MALEFIČNE SVOBOŠČINE LJUBLJANČANOV 1514, fol. 5^r–5^v.

47 Razdedinjenje neposlušnih otrok se je razveljavilo, če so se pozneje pomirili s starši. Za otroke, mlajše od dvajset let, je poročni konsenz zahteval od petih agnatov pokojnega očeta ali matere (v krogu četrte stopnje krvnega sorodstva). Statut je tako sorodstvo potisnil celo v prvi plan, kadar se je vdova poročila v drugo in hotela poročiti otroke iz prvega zakona, da ne bi spletkarila proti otrokom. Starševsko oviranje poročnih namer hčera in sinov, starejših od dvajset let, pa ni bilo dopustno: hči ali sin sta dovoljenje mimo živega od staršev dobila po pristanku petih sorodnikov pokojnega, iz čigar premoženja sta nato dobila doto (KOLANOVIČ – KRIŽMAN 1997, lib. III tit. XIX cc. 90–93 in tit. XXIV cc. 116, 117). Gl. MOGOROVIČ CRLJENKO 2006, 43–45.

48 Npr. v statutih istrskih mest: Koper iz leta 1423 (MARGETIČ 1993, lib. I c. 19–21, str. 20–22), Piran iz leta 1307 (PAHOR – ŠUMRADA 1987, lib. VII c. 26, str. 529), Izola iz leta 1360 (KOS 2006, lib. II c. 11, str. 198). Prim. MOGOROVIČ CRLJENKO 2006, 39–43 in MOGOROVIČ CRLJENKO 2012, 132–139.

49 KOS 2006, Appendix II, str. 529.

50 PEGIUS 1567, pp. XXI.

in je z materjo od rojstva do njene druge poroke živila v hiši Bosievih.⁵¹ Da je mati dolgo načrtovala hčerino prihodnost brez dogovora s svakom in varuhom Bosiem, je kazalo že to, da je hčerko takoj po svoji poroki z Marksom Pečaherjem pl. Schöffarthom odpeljala k sebi, »da bi bolje skrbela zanjo« kot bi njen tedanji varuh, leta 1641 že pokojni svak Janez Marija Bosio. Ta je pri ljubljanskem magistratu brez uspeha ugovarjal odpeljanju nečakinje, saj formalno varuštvo ni pomenilo tudi obvezne preselitve varovanca k varuhu, če je bil eden od staršev še živ. Zelo vprašljivo pa je bilo Agnesino obdržanje varuštva po novi poroki.⁵² Tako je Agnes izkoristila nekajtedensko odsotnost novega varuha Jožefa Bosia iz dežele in Marijo vzela k sebi. Bosio je po vrnitvi pri deželnem vicedomu zahteval, naj se dekle vrne v njegovo hišo, a je ta odločil, da lahko ostane na vzgoji pri materi, ta pa je ne sme samovoljno zaročiti ali poročiti.⁵³ Pečaherja se na prepoved nista ozirala in dekle kmalu odpeljala na Krumperk. Grad je bil namreč v lasti Janeza Ludvika Raspa, svaka Magdalene Ravbar (por. Gall), ki je bila mati Janeza Ludvika Galla. Tam so naredili poročno pogodbo in zaroko. Jožef je posumil o Agnesinih namerah in se še istega dne podvziral na Krumperk, da bi uveljavil varuštvo ter se, kot se je izrazil, »z dekletom pogovoril okoli njene svobodne volje«. Pa mu Pečaherji, Galli in Raspi niso dovolili stika z dekletom. Jeseni 1641 je v pismih hotel dekle pregovoriti, naj odpove zaroko. Dekle pa tega ni hotela, sodeč po vljudnih, a tudi odločnih odgovorih Bosiu, čeprav zaroka formalno ni bila veljavna, ker je bila sklenjena brez Bosieve vednosti.⁵⁴ Temu ni ostalo drugega, kot da od cerkvenih oblasti dobi prepoved za poroko, ki je bila napovedana že v predadventnem času. Kot stric in varuh »krvi« je od ljubljanskega generalnega vikarja zahteval konzistorialno obravnavo, ki naj presodi tudi o kanonski pravilnosti zaroke.⁵⁵ Ob tem je opozoril na neprimeren kraj načrtovane poroke – Škofja Loka leži v patriarhatu, kar ni v skladu s cerkvenimi pravili (poroka naj bi bila v nevestinem domačem kraju).⁵⁶ Zato je zahteval, naj generalni vikar na prižnicah in z okrožnico arhidiakonu v Kamniku suspendira poročna opravila. Bosievo posredovanje ni bilo uspešno. Marija se je kmalu poročila z Gallom in imela z njim dva otroka.⁵⁷ Bosieva jeza zaradi neupoštevanja varuhovih pravic pa je imela materialne in sebične razloge, kar izpričuje jadikovanje v pismu generalnemu vikarju. Tega pa v kanonskem smislu to ni pretirano zanimalo. Čeprav je bil Bosio glavni dedič po treh pokojnih bratih in ga Marijina poroka ni ogrožala, ga je gotovo skrbel varuški obračun, ki bi ga najbrž zahteval njen mož, saj se je s poroko varovanke varuštvo končalo.⁵⁸ Obenem je bil zapleten še v pravdo z varovancem in nečakom

51 Agnes je bila po rodu iz Ljubljane, iz družine Žlebnik, čeprav so v literaturi kot edina Inocenčeva žena omenjena Margareta in sinova Janez Krstnik in Janez Jakob. Za ljubljanske meščane in od ok. leta 1650 plemiče Bosije gl. FABJANČIČ 2012, 63–67.

52 Po spodnjeavstrijskem varuškem redu cesarja Leopolda I. iz leta 1669, ki na Kranjskem sicer ni imel uradne veljave, najbrž pa se deželni običaji, ki so nadgrajevali skopa določila v deželnem ročinu (prim. LANDHANDVEST CRAIN 1598, čl. 6–11) niso bistveno razlikovali, je bila vdova lahko uradna varuhinja otrok, vendar je morala imeti še dva sovaruha; brez njune vednosti ni mogla sprejeti nobene odločitve glede premoženja in vzgoje otrok. Če se je ponovno poročila, je izgubila varuštvo. Nasprotno pa vdovec ni potreboval sovaruhov (Cod. Austr. 1704, tit. III, str. 412; prim. tudi ŠTUHEC 1995, 147–150).

53 Tudi ta sklep je bil v skladu s spodnjeavstrijskim varuškim redom iz leta 1669 (Cod. Austr. 1704, tit. IX, str. 416–417).

54 Cod. Austr. 1704, tit. XIV, str. 420. Enako določilo je v: LANDHANDVEST CRAIN 1598, čl. II.

55 Bosijev dopis generalnemu vikarju in priložena štiri Marijina pisma so v: NŠAL, KAL, fasc. 65, št. 5.

56 Marks Pečaher je imel namreč v bližini Škofje Loke (pri Zmincu) dvorec Šefert – Schöffarth (VALVASOR 1689, XI, 42; JAKIČ 1997, 322).

57 Po njeni smrti se je Gall leta 1657 poročil z Elizabeto Portner in imel še tri otroke (AS, Rod., št. 85, Gall; SCHIVIZ 1905, 148).

58 Splošna starostna meja varuštva je bila pri 22 letih za moške in 20 za ženske; obe sta se lahko po sodnem sklepu podaljšali, če je varovanec kazal znake osebne nezrelosti, praviloma pa vedno, če je bil slaboumen (Cod. Austr.

Janezom Jernejem, ki je terjal precejšnjo vsoto iz zapuščine strica Janeza Marije. Zaradi premoženja se je Jožef tožaril tudi z Inocencevima sinovoma.⁵⁹

Po drugi strani so morale katoliške cerkvene oblasti podpirati principe stanovske in patriarhalne družbe, kot jo je utemeljil že apostol Pavel.⁶⁰ Zato je cerkvena (ne)podpora državi in staršem do 18. stoletja nihala od dežele do dežele, skoraj od primera do primera. Bolj v skladu s posvetnimi nazori je Cerkev nastopala v italijanskih in francoskih, predvsem pa v mešanih katoliško–protestantskih okoljih, ki so staršem pridržala večjo vlogo.⁶¹ Tudi slovenski katoliški kateheti so opozarjali, da otrok dolguje življenje očetu, ker so starši v otroku za njegovo spočetje pustili del sebe; to pa jim daje dolžnost otroka ljubiti kakor tudi usmerjati njegovo življenje celo po svoji smrti.⁶² Take ideje potrjujejo besede vipavskega kapucina in pridigarja Janeza Svetokriškega, ki je v treh pridigah iz let 1695–1707 opozoril otroke na spoštovanje staršev, izrecno pa na upoštevanje njihove volje pri izbiri poročnih partnerjev, ter na primerno starost za poroko.⁶³ Da so se pridige globoko usidrale pri precejšnjem delu ljudstva, priča iz leta 1663 tale primer procesiranja neupoštevanja četrte božje zapovedi: vdova Mihaela Potokarja je na odvetniškem sodišču samostanskega gospostva Stična tožila sina Jurija, češ da jo je »wider das viertte gebott und khündtliche schuldigkeit als ein alterlebtes weib« žalil, ji odrekal hrano in načelovanje gospodinjstvu.⁶⁴ Zaradi uspešne tridentinske reforme in kateheze so postale na Slovenskem tajne poroke že v 18. stoletju izjemna redkost in jih med prošnjami za dispenziranje skoraj ni mogoče najti. To pa ne pomeni, da so starši pridobili popoln nadzor nad otroki. Prav nasprotno – povečanje števila zaročnih sporov kaže, da so mladi lahko gradili samostojnost od spodaj, prek neformalnih konkubinativ in dolgotrajnih predzakonskih razmerij ter samostojnih poročnih obljub. Ko pa so se hoteli poročiti, so pre pogosto še obtičali pred zidom – materialističnimi pričakovanji staršev in sorodstva. To je bilo večno gonilo socialnih odnosov.

PLEBEJSKI (NE)SPORAZUMI

Kaj je vplivalo na na videz svobodno zaročno in poročno obnašanje kmečke mladine ob prvih porokah, kot ga kažejo cerkveni sodni protokoli in spisi od 16. stoletja dalje? K rastoči socialni in nupcialni samozavesti je od 16. stoletja gotovo največ pripomoglo osvobajanje od trših podložniških razmerij in izboljšanje kmečkih zajmov v smeri dednosti (kupnopravnosti) kmetij, na Primorskem časovno omejena kolonatska razmerja ter gosposčinsko uveljavljanje retraktne pravice nad nekaterimi vrstami kmečkih zemljišč (zlasti vinogradi).⁶⁵ Kmečki otroci so od 16. stoletja v dediščinskih pravnih na patrimonialnih sodiščih izrabljali možnosti, ki jim jih je ponujalo dedno pravo, te pa so pogosto navajali v zaročnih sporih in prošnjah za dispenze v škofijskih pisarnah. Kljub nenehnim kmeč-

1704, tit. XVI, str. 421).

59 FABJANČIČ 2012, 66.

60 Ef 5,21–33 in 6,1–9.

61 FLANDRIN 1986, 121 sl. Prim. še poglavje Boj dušnih pastirjev za pravo ljubezen.

62 KLAMMER 2002, 220–221.

63 Janez SVETOKRIŠKI 1695, 323–335; Janez SVETOKRIŠKI 1698, 77–79; Janez SVETOKRIŠKI 1707, 85 sl.

64 Sodniki so sinu zagrozili s kar šestimi zlatimi dukati globe in zaporom v primeru nespoštovanja in slabega ravnanja z materjo (AS, Sam. Stična, knj. 28, Protokol odvetništva 1659–1664, zapis z dne 31. 3. 1663. Podobno rigorozne kazni za slabo ravnanje s starši so v 17. in 18. stoletju izrekala tudi druga sodišča (prim. AS, Sam. Kostanjevica, knj. 81, Protokol gorske pravde, sodba z dne 20. 5. 1671 in fasc. 25, Protokol gorske pravde, sodba z dne 11. 6. 1745).

65 GOSPODARSKA ZGODOVINA 1980, 326 sl. in 430–444.

kim pritožbam o izkoriščanju in slabem gospodarskem stanju se že po bežnem pregledu listinskih protokolov nekaterih zemljiških gospostev pokaže, da so mnogi slovenski kmetje v 17. in 18. stoletju živeli opazno bolje kot pravi mit o zatiranem, lačnem in strganem slovenskem kmetu. Zlagoma se je krepil srednji sloj, ki je po socioloških in ekonomskih razlagah vedno glavno gibalno napredka. Ob tem seveda ne trdimo, da so vsi slovenski kmetje in kvazikmetje živeli bolje kot v srednjem veku. Območja z več razmeroma premožnimi kmeti pa so bila na Gorenjskem, Zgornjem Savinjskem, Vipavskem in Notranjskem, celo ponekod na Dolenjskem. Tako podobo nam približajo tudi protokolirane kmečke ženitne in dedovanjske pogodbe z visokimi zneski obljubljenih poročnih daril, preživnin in nujnih dednih deležev. Seveda niso bile vse obljube, ki so v 18. stoletju v nekaterih kmečkih družinah znašale le malo manj kot pri nižjem plemstvu, izplačane v gotovini in takoj. Gotovo so se morali upravičenci vsem obljubljenim izplačilom pogosto odpovedati v korist preživetja družine glavnega dediča, saj so bila v predpisanih višinah za mnoge izplačevalce enostavno neizvedljiva. So pa kazala na kapitalno in kreditno sposobnost velikih in srednjih kmetov (vseh pa v besedah). Posledično se je povečevala samozavest kmečke mladine in starine, s tem pa medgeneracijski konflikti, ne le zaradi dedovanja in prevzemanja kmetij, marveč tudi porok.

Kmečki starši pa so bili v tem vedno trši pogajalci kot patrimonialna gospostva in Cerkev skupaj, čeprav so uporabili poročni veto le pri skrajno neljubih (tj. ekonomsko škodljivih) namerah svojih dedičev in edincev. Na verjetno nasprotovanje staršev pa so mladi včasih mislili že med zapeljevanjem deklet, kot je nekoč med zapeljevanjem Gertrude Mrak v spolne odnose izpričal Gregor Kopač: »*Ego te ducam, si prolem conceperis, senis non audeo te domum adducere.*« Gertruda je za nekaj let nasedla in je do leta 1711, ko je Gregorja zaradi verolomnosti končno prijavila ljubljanski škofiji, z njim že imela dva otroka. Za kesanje na sodišču je bilo prepozno, saj je to zaradi nedokazljivosti poročne obljube Gregorja oprostilo vseh obvez do Gertrude.⁶⁶ Večina dedičev se je vdala v usodo in sprejela bolj ali manj vsiljeno ženo, računajoč na dedovanje na domači kmetiji. Tudi Mihael Jankovec, ki ga je leta 1674 deželsko sodišče Polhov Gradec kaznovalo s 50 gld globe zaradi večkratnega prešuštvovanja s Katarino Hribar, ki je rodila nezakonskega otroka in bila kaznovana z dvema tednoma zaporoma. Mihaela pa so še bolj kaznovali starši, ki so ga čez nekaj mesecev prisilili v poroko z Margareto Stupnik. Na ljubico je najbrž kmalu pozabil, saj mu je »ljuba soproga« Margareta prinesla v zakon kmetijo.⁶⁷

Mnogi so se pri tem ušтели. Denimo Janž Legat iz Laz pri Bledu, ki je na blejskem patrimonialnem sodišču leta 1663, kjer je oče Luka zahteval, da se sin z ženo odseli iz hiše, omenil, da ga je oče prisilil v poroko. Sina edinca vsiljena žena niti ni (več) motila, bolj ga je bolelo, da ga je oče nameraval razdediniti v korist svoje druge žene, Janževe mačehe. Patrimonialno sodišče mu je lahko zagotovilo le ločeno bivališče v očetovi hiši, prevzem kmetije pa obljubilo šele po očetovi smrti.⁶⁸

Manj strogi so bili starši pri porokah nededičev, ki so imeli pri načrtovanju prihodnosti skoraj proste roke. O tem priča zadeva Blaža Zupca, ki je februarja 1679 kranjskemu župniku in generalnemu

66 NŠAL, Škof. prot. 26, pp. 14–15.

67 AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 83, Protokol deželskega sodišča 1673–678, pp. 61–62, 116–118.

68 AS, Gr. Bled I, knj. 22, Protokol sodišča 1662–1669, zapis z dne 6. 4. 1663. Skoraj enako zgodbo je leta 1697 blejskim sodnikom povedal Tomaž Cehovnik: ob poroki mu je oče Jurij obljubil, da bo po njegovi smrti dobil hišo in vrt, ostalo posest pa si bo enako razdelil z drugimi brati in sestrami. Po poroki oče o obljubi ni hotel nič slišati, sina s snaho in vnuki je celo vrgel iz hiše. Čeprav je oče Jurij zanikal sinove besede, mu je sodišče verjelo in ukazalo izpolnitev obljube (AS, Gr. Bled I, knj. 28, Protokol sodišča 1690–1698, zapis z dne 22. 6. 1697). Dobrejša pol stoletja pozneje je enako zbolelo tudi Simona Primožiča, ki mu je ok. leta 1749 ob poroki oče obljubil kajžo na Kupljeniku, potem pa snedel obljubo. Čez petnajst let pa sodišče Simonu ni verjelo na besedo, saj ni imel dokazov in prič (AS, Gr. Bled I, knj. 43, Protokol sodišča 1759–1768, zapisa z dne 26. 5. 1764, p. 560 in 2. 5. 1766, p. 671).

vikarju ljubljanske škofije Garzarollu prostodušno povedal, da se je v dobri veri zaročil z Evo Rozman iz župnije Križe.⁶⁹ Tedaj pa je Evina sestra Uršula zahtevala, naj se poroči z njo, ker je z njim že prej spala. Njene besede so prišle na uho župnijskemu kuratorju, ki je menil, da sta zato Blaž in Eva v prvi in drugi stopnji svaštva. To je bila v vaških okoljih pogosta posledica predzakonske spolnosti. Blaž ni zanikal druge obljube, zato je na škofiji prosil za dispenzo poroke z Evo. Čeprav je bila Blažu mlajša Uršula bolj pri srcu, je bila v materialnem smislu vabljujejša Eva, ker je bila po smrti očeta Matije dedinja velike kmetije. Generalni vikar je poklical na zagovor le Blaža in Uršulo, kjer je ukazal, da se zaradi kolizije zaroke in »prešuštva« z bodočo sorodnico Blaž ne sme poročiti ne z Evo in ne z Uršulo. Prepoved je bila stroga, vendar logična, saj je predhodno občevanje izničevalo poznejšo zaroko. Vikarju se pri tem niti ni bilo treba sklicevati na izsiljenost spolnih odnosov.⁷⁰ Tudi Blaževa podkrepitev prošnje za spregled zadržka, češ da zaročenka sama gospodari na kmetiji, je imela na sodnike nasprotni učinek. Tako je Blaž zaradi nepremišljenega ljubezenskega življenja in podcenjevanja ljubice ostal brez vsega – brez kmetije, Uršule in Eve.

Starševska računica je bila povsem v ospredju ob zgodnjih zarokah in porokah hčera. V nasprotju z aristokrati kmečki starši niso bili naklonjeni prezgodnjem oddajanju hčera v zamož, sploh pa ne z veliko starejšimi ženini, kaj šele z ostarelimi vdovci. Do zgodnjih porok je prihajalo zaradi nepričakovanih nosečnosti, osirotelosti, zadolženosti, dedovanjskih zahtev in delovnih potreb zlasti med podeželskim rokodelskim prebivalstvom zunaj cehov, ki ni poznalo omejevanja dedovanja obrti.⁷¹ V revnejših okoljih pa so se do 19. stoletja kmečki otroci poročali tudi zelo mladi, celo premladi. Leta 1700 je moral tržaški škof Janez Francišek Miller med vizitacijo župnije Poljane nad Škofjo Loko opomniti župnika Matijo Falenza, da poroka med Sebastijanom Lucnerjem in Marijo Peternel kanonsko ni sprejemljiva, saj je iz matične knjige razvidno, da je Sebastijan star komaj 12 let, kanoni pa za ženina predpisujejo vsaj 14 let; ženinova mladost tudi onemogoča konzumacijo, zato je zveza nelegitimska.⁷² Leta 1770 je poročilo dvornega vojnega sveta o socialnih in gospodarskih razmerah v deželi Gorica in Gradiška poudarilo, da se kljub navodilom mladi iz zelo revnih območij Bovca, Tolmina in Brd poročajo že v starosti 14, 15 in 16 let, kar vodi v njihovo preobremenjenost in fizično nerazvitost.⁷³ Popis prebivalstva iz leta 1754 je številčno ovrednotil te razvade: na Kranjskem (z Goriško in Gradiško) je bilo tedaj poročenih 81 fantov in 181 deklet (od 84.880 oziroma 82.793), mlajših od 15

69 NŠAL, Škof. prot. 8, pp. 152–154, 332–333.

70 Pojasnilo je bilo v dekretalu papeža Inocenca III. iz ok. leta 1213: neki moški iz briksenske škofije je prišel do občevanja z neko žensko s pomočjo poročne obljube. Ker pa sta manjkala bistvo zakonske pogodbe in pravilna sklenitev zakona, ki sploh ni bil bistvo njegovih resničnih želja (med poročno izjavo je celo predruščil svoje ime), je nastal zadržek »mentalne rezervacije« in papež je odločil, da je zakon ničen (CIC X 4.1.26).

71 SIEDER 1998, 76–78.

72 BayHStA, HL-4, fasc. 34, konv. 148.

73 HOCHEDLINGER – TANTNER 2005, 13. Da poročilo ni pretiravalo, priča primer petnajstletne Ivane Gruntar iz župnije Kobarid, ki je decembra 1737 sama (oče je bil že pokojni) pri tolminskem arhidiakonu Andreju Foramitiju zahtevala razveljavitev zaroke in poroke zaradi zmotne privolitve, ki jo je že junija 1736 sklenila s sokrajanom Lukom Žaboto. Torej je bila ob poroki stara kvečjemu 14 let, raje manj. Luka je potrdil dvomljivost obljube, saj se zaradi popivanja tistega dne ni spominjal ničesar, niti spolnih odnosov z Ivano. Po večmesečnem dokazovanju na sodišču je arhidiakon nepravilno sklenjen zakon razveljavil (ŽAT, Arh. Tolmin, Arh. prot. 1, pp. 1, 14–15, 55–57). Še hužje, vendar gotovo ekscesne primere najdemo v tistih desetletjih tudi drugod: v župniji Brezovica pri Ljubljani se je leta 1794 dvanajstletnica poročila s štiriindvajsetletnikom, leta 1797 petnajstletnica s sedemnajstletnikom, leta 1806 trinajstletnica s petindvajsetletnikom, leta 1807 petnajstletnica s petindvajsetletnikom itd. (NOVAK 1907, 873); v župniji Horjul pa se je leta 1795 sedemnajstletnik poročil z dvaindvajsetletnico, leta 1798 osemindvajsetletnik s petnajstletnico, leta 1806 pa petindvajsetletnik s štirinajstletnico itd. (KRŽIŠNIK 1898–1907, 720).

let, ter kar 2.098 fantov (od skupaj 19.609) v starostni skupini 15–20 let. Na Koroškem in Štajerskem takih primerov baje ni bilo.⁷⁴

Za formalnimi pojasnili za spregled poročnih zadržkov, češ da prosilec drugega (materialno in socialno) primerne partnerja ne bo dobil, so bili običajno (v zapisih sicer neomenjeni) starši. Zgodba Uršule Presetnik, ki ji je 18. 8. 1678 do dvanajstih let, tj. minimalne zahtevane poročne starosti, manjkalo še mesec in pol (do 28. 9.), kaže upoštevanje starševskih želja tudi po njihovi smrti. Uršula se je namreč hotela poročiti z osebo, ki ji jo je določila pokojna mati. Ta je namreč nekoč obljubila svojo kmetijo Jakobu Kapiču, če bo vzel Uršulo, čim pride ta v primerna leta. Gosposočinski upravitelj se je strinjal in Jakob je lahko še pred izpolnitvijo dogovora prevzel hišo in zemljo v posest. Ko pa je hotel po smrti nesojene tašče Jakob izpolniti še poročno obljubo, ga je zaradi Uršuline mladosti šentpeterski vikar napotil k škofu po dispenzo. Zanimivo je, da prošnje ni vložil Jakob, marveč Uršula, kar kaže na željo po izpolnitvi materine obljube ter željo po zagotovitvi socialne varnosti. Generalni vikar je odobril prošnjo in odredil oklice v času do Uršulinega dvanajstega rojstnega dne.⁷⁵ Podobno je leta 1678 razmišljala šentpeterska župljanka Maruša Likeb, ko je prosila za spregled zadržka sorodstva za hčer Marušo, ki se je hotela poročiti z Gregorjem Lebnom. Mati si je za poroko prizadevala vsaj toliko kot hči in je v prošnji posebej poudarila, da je revna vdova s kmetijo v velikosti četrtrinske hube. Zato se je, je nadaljevala mati Maruša, odločila poročiti hčerko z Lebnom, saj ni v sosedstvu nikogar primernejšega, sama pa se želi izogniti beraški palici. Ženski se je mudilo, zato je v isti prošnji zaprosila še za dovoljenje za ekspresne oklice (enkrat za trikrat), medtem ko zaročenca za to sploh še nista vložila prošnje.⁷⁶

Ker pa na Slovenskem starševska oblast nad otroki do 19. stoletja le ni tako oslabila kot v nekaterih severno- in zahodnoevropskih deželah,⁷⁷ so si morali mladi izboriti podporo za svobodno poroko v škofijskih pisarnah. Cerkev je v praksi podpirala svobodno poročanje, vendar staršem še dolgo ni odrekla pravice do nadzora. Starševsko aranžiranje porok je do prve tretjine 18. stoletja izpričevalo osebno angažiranje pri generalnih vikarjih in arhidiakonih za izpolnitev poročnih obljub njihovim hčerkam ali za spregled poročnih zadržkov.⁷⁸ Gertruda Ženisper se je leta 1684 na očitke Janeza Letkovarja, da se je kljub zaroki (izmenjava prstanov, obdarovanje) zaročila z drugim, branila, da je dogovor predvideval nujno privolitev njenih staršev, ki pa je Letkovar ni dobil. Ta ji je oporekal, da starševski konsenz ni bistvo zaroke, vendar mu je ljubljanski konzistorij vseeno naložil dokazovanje, da je bila zaroka brezpogojna.⁷⁹ Isto sodišče leta 1703 ni pritrdilo Marini Snedic, ki je razdrila zaroko

74 PIPP 1934, 200.

75 NŠAL, Škof. prot. 7/1, pp. 153–155. Enaki razlogi so leta 1755 vodili Metličanko Katarino Kramerič, ki se je poročila z Mihaelom Barbičem komaj pet dni po materini smrti, ki je na smrtni postelji še lahko dala soglasje za poroko. Nevestin oče je bil že dolgo pokojni, živa pa sta bila še nevestina mladoletna sestra in brat. Nevesta, ki sama ni mogla gospodariti, je prinesla v zakon vso očetovo in materino zapuščino, ženin pa le njivico in kravico; moral pa je obljubiti, da bo do izučitve in zaposlitve vzdrževal mladoletna svaka in svakinjo (AS, Coll., šk. 4, fasc. 5).

76 NŠAL, Škof. prot. 7, pp. 151–152, 170–171. Malo manj odkritosrčno sta istega leta razkrila starševsko računico po dosmrtni oskrbi istemu generalnemu vikarju Janez Snoj iz župnije Šentvid nad Ljubljano in Margareta Vlizer: Janezovi starši so že stari in ker ne morejo več gospodariti na kmetiji, so sina nagovorili, naj si najde ženo. Sosedje so mu priporočili Margareto iz Zadobrove. Janez in njegov oče sta nato z njenimi starši sklenila zaroko, a je oče po oklicih posumil na medsebojno sorodstvo, zato sta morala zaprositi za dispenzo (NŠAL, Škof. prot. 7, pp. 131–133).

77 FLANDRIN 1986, 106–107.

78 Tako kot je leta 1738 pri tolminskem arhidiakonu storil Janez Čufar namesto hčerke Marine, ki se ji je izmikal Frančišek Pencin. Ta je pogojeval poroko z dogovorom o doti med Janezom in svojim bratom Blažem, tedaj kaplanom v Otaležu; do sporazuma ni prišlo (ŽAT, Arh. Tolmin, Arh. prot. 1, pp. 13–14).

79 NŠAL, Škof. prot. 13, pp. 13–14.

z Matevžem Štepiharjem, ker njen oče ni maral Matevža, češ da s takim lažnivcem noče živeti. Hčeri je baje še zagrozil, da ji ne bo dal dote, niti je ne bo spustil v hišo, če vzame Štepiharja. Sodišče pa je priznalo veljavnost njunega poročnega dogovora, najbrž zaradi preveč divjega in nedokazljivega očetovega trmoglavljenja in nedokazanja pogojevanja.⁸⁰

Uspešnost na sodišču je bila bolj gotova, če se je proti neljubemu zaročencu dekle postavilo skupaj s starši. Tako se je leta 1711 razpletla tožba Mihaela Zdešarja proti Gertrudi Rupe, ki ji je Mihael očital, da mu je obljubila poroko s starševskim konsenzom vred: »*Koker zba mojje oza inu matte content mene dati, toku zbem jest content tebe ufeti.*« Tožnik je spregledal, da je taka dikcija pomenila le pogojni pristane dekleta in staršev. Ker je Gertruda zanikala dvojni konsenz in Mihaelove priče niso mogle potrditi obljube, jo je sodišče odvezalo od zaroke. Njen oče je v zameno nesojenemu zetu priznal manjšo vsoto denarja, ki mu jo je Mihael izročil za zaročne stroške.⁸¹ Podobno je leta 1723 argumentirala verolomnost Katarina Holovc, ki so jo po besedah nesojenega ženina Urbana Žlebnika starši zaročili z njim in se celo dogovorili o materialnih okvirjih. Urban je šele naslednji dan o tem obvestil Katarino in jo vprašal, ali se strinja. Dekle se tisti trenutek morda je, kot je pozneje trdil Urban, ne pa čez nekaj tednov, ko je skupaj z očetom na sodišču zanikala kakršnen koli dogovor. Povedala je, da je Urban poslal nekega moškega z vprašanjem, kdaj bi se lahko prišel pogovarjat o zaroki, a mu je bilo odgovorjeno, naj si išče srečo kjer koli drugod. Ker Urban drugih dokazov in prič zaroke ni imel, se je proces končal.⁸²

Ženske so z izgovorom o prisiljenju izničevale tudi že sklenjene zakonske zveze, kajpak s pomočjo tehtnega kanonskega razloga, ki je prikrival globlji razlog – odbojnost do zakonca. Leta 1740 je Gertruda Matevš zahtevala razveljavitev svojega zakona zaradi naknadno ugotovljenega krvnega sorodstva, češ da jo je vanj prisilila mati. Ta se je izgovarjala na prigovarjanje sinov, o sorodstvu pa tedaj nihče ni vedel nič. Večkratne ponudbe cerkvenih sodnikov za poveljavitev zakona je Gertruda vztrajno zavračala, češ da Gašperja noče imeti za moža, ker »ga ne more videti« (tudi Gašper je zavrnil ponudbo). Ker je vztrajala, je bil zakon razveljavljen.⁸³ Manj uspešno je bilo sklicevanje fanta na nasprotovanje staršev, kadar je bila zavrnjena zaročenka že noseča, ali pa je izgubila nedolžnost. Maja 1708 je kroparski mlinar Mihael Benko, ki ga je domači župnik od avgusta 1707 silil v poroko z nosečo Marijo Rejavec (Erjavec), pojasnil, da bi se kljub ukazu raje poravnal z dekletom, ker mu poroke ne dovolijo starši in sorodniki. On pa proti njihovi volji ne more nič. Župnik je vedel, da ne gre za prazne izgovore in ker se dekle s poravnavo ni strinjalo, je zadevo predal ljubljanskemu škofijskemu konzistoriju.⁸⁴

Konsenzualno doktrino so izkoriščali vsi, ki so se hoteli raziti z vsiljenim zaročencem, da bi se lahko poročili z ljubšim. Leta 1743 je Jožef Prešeren iz radovljiške župnije prosil ljubljanskega generalnega vikarja za spregled zadržka javne spodobnosti za poroko s Heleno Ogovnik. Nekoč se je nerad in le zaradi volje svojih staršev zaročil s Helenino sestro Marijo. Zdaj, ko je spoznal njihovo »zlonamernost«, želi dati Mariji prostost, zase in Heleno pa želi dobiti uradni blagoslov.⁸⁵ Izrazito

80 NŠAL, Škof. prot. 22, p. 346. Podobna usoda je leta 1725 doletela Marijo Šušteršič iz okolice Škofje Loke, ki se je leta 1723 zaročila z Lovrencem Šušteršičem. Po očetovi smrti je proti Lovrencu nastopil njen stric Andrej, ker mu je baje njen oče naročil, naj ji izplača doto, vendar nikakor ne sme dopustiti poroke z Lovrencem. Ljubljansko škofijsko sodišče je zahtevalo, naj Andrej in Marija s prisego dokažeta Andrejevo skrbstveno pravico v tej zadevi, česar pa nista hotela storiti. Zato je sodišče avtomatično priznalo veljavnost zaroke (NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 26–28).

81 NŠAL, Škof. prot. 26, p. 99.

82 NŠAL, Konz. prot. 1, pp. 571–572.

83 NŠAL, Konz. prot. 2, p. 421–426.

84 NŠAL, KAL, fasc. 160, Konz. prot. za leta 1707–1709, zapisi z dne 8. 8. 1707, 18. 5. in 1. 6. 1708.

85 NŠAL, Škof. prot. 36, p. 102.

protistarševsko razpoloženi so bili tisti, ki so trpeli zaradi mačehinega fenomena. Leta 1687 je morala Marina, hčerka Janžeta in Katre Gogala, kmalu po materini smrti in očetovi drugi poroki iz očetove hiše. Materini sorodniki, ki so jo vzeli k sebi, so ji šele s pomočjo patrimonialnega sodišča uspeli zagotoviti pokojničino doto, pa še to je dobivala po obrokih.⁸⁶ Leta 1743 je Gertruda Gabersšek iz Luč v prošnji za spregled zadržka sorodstva brez okolišenja izjavila, da si želi poroko predvsem zato, ker živi v očetovi hiši pod mačehino oblastjo, in (zaradi nje) hoče »čim prej ven«.⁸⁷

Občasno omenjanje »parentele« ali deda kot poglavarja rodbine in lastnika poročnega konsenza (kljub še živim staršem) v sodnih zapisih priča, da se je ponekod na Slovenskem obdržalo še iz predkrščanskega obdobja izvirajoče vpletanje širšega sorodstva v družinske strategije.⁸⁸ Tudi matere so imele pomembno vlogo – o njihovih oddajah hčera, vsaj kadar je bil oče že pokojni, obstaja bogato ljudsko izročilo.⁸⁹ Materino nasprotovanje poročnim željam hčera je prišlo prav verolomnim zaročencem. To je leta 1724 spoznala Uršula Kramer, ki se je z naklonjenostjo zaročenčevih staršev nekoč zaročila z Andrejem Železnikarjem. Ta si je pozneje premislil, ker je poroki nasprotovala Uršulina mati, češ da je Uršula premlada, druga hči pa bolna, zato naj se Andrej raje ženi kje drugje.⁹⁰ Besedo o sestri ali bratovi poročni usodi so imeli tudi odrasli bratje, predvsem zaradi izplačila dote, ki je bremenila glavnega dediča. S pristankom nesojenih svakov se je na primer leta 1744 Tomaž Oven boril proti Katarini Pavlič, ki je baje odpovedala zaroko zaradi materinega nasprotovanja. Poudaril je, da je njena mati pravzaprav prepustila odločitev o zaroki Katarininim bratom; sodišče mu je verjelo.⁹¹ Ana Marija Vidmar, ki jo je leta 1667 Janez Šuštaršič prijavil zaradi prelomljene zaroke, je škofijskim sodnikom dejala, da je bila zaroka zanjo le pogojna: ko jo je tožnik zaprosil za roko, mu je dejala, da je njena beseda odvisna od privolitve bratranca, ki ji bo izplačal doto. Ta pa ni bil za poroko in Ana Marija je prosila sodišče za odvezo od obljube. Njen odvetnik je menil, da konsenz sorodnikov za samo zaroko oziroma poroko sicer ni nujen, je pa pomemben za njeno materialno podstat; mislil je na izplačilo dote, ki je nujna za zakon in dostojno življenje.⁹² Na nezadovoljstvo širšega sorodstva so se pri utemeljevanju razdrtja zarok sklicevale tudi nezadovoljne in ljubezensko že preizkušene vdove, saj so svaški sorodniki bedeli nad zapuščinami pokojnih mož. V tem smislu je leta 1675 Marija Magdalena Zias z nasprotovanjem sorodnikov utemeljila razdrtje zaroke z Janezom Krstnikom Hoffmanom. Temu je baje že ob zaroki omenila, da se ob morebitnem nasprotovanju sorodstva z njim ne bo poročila. Ker oba za svoje argumente nista imela dokazov, je ženska s prisego pokopala vse Hoffmanove upe na poroko.⁹³

S podporo staršev in ožjega sorodstva so verolomneži uspešno ignorirali tudi neugodne odločitve sodišč. Na tako samovoljo je že leta 1599 naletel bizeljski vikar, ki mladoletnemu sinu Jurija Slakoperja ni dovolil poroke, zato ga je oče odpeljal na Hrvaško in ga tam poročil proti vsem pravilom. Vikar je prepozno izvedel za poroko in je lahko le naknadno obvestil Slakoperjevega zemljiškega gospoda

86 Šlo je za 150 gld in štiri krave (AS, Gr. Bled I, knj. 27, Protokol sodišča 1681–1688, zapis z dne 22. 7. 1687).

87 NŠAL, Škof. prot. 36, p. 20.

88 Na primer v besedah Uršule German, ki je leta 1678 opravičevala odrekanje svoje obljube poroke Filipu Klančniku z odrekom konsenza svojega deda, staršev in »parentele« (NŠAL, Škof. prot. 7, p. 112).

89 ŠTREKELJ 1895–1898, št. 134, 209 itd.; SLOVENSKE LJUDSKE PESMI 2007, št. 238, 239A–241C, 247, 248. Prim. tudi VILFAN 1943b, 15–16.

90 NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 20–22.

91 NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 710–711.

92 NŠAL, KAL, fasc. 79, št. 50.

93 NŠAL, KAL, fasc. 73.

Tattenbacha.⁹⁴ O takih praksah pričajo številne pritožbe, na primer tista iz ust Jurija Cererja, ki mu je sodišče gorenjskega arhidiaconata leta 1759 ugodilo v tožbi proti verolomni Mariji Ani Sajevec. Vsem pa je bilo že ob izreku sodbe jasno, da ga nikoli ne bo vzela. Ker sodišče ni razsodilo o zaročnih stroških, se je istega dne ukvarjalo še s tožbo Jurijevega očeta Matije, ki je od Marijine matere Uršule Sajevec kot hčerine skrbnice zahteval izvršitev dogovora. Seveda je tudi Uršula zanikala formalno zaroko in zmedo pripisala Jurijevi nedoločni najavi (*»Jest pridem na ogled«*) ter dejstvu, da ga nato ni bilo več naokrog.⁹⁵ Odškodnina je bila alternativa neizpolnjeni sodbi sodišča – malo tudi zaradi kaznovanja nemorale, še bolj pa zaradi zavedanja, da je malo verjetno sožitje moškega in ženske, ki se na sodišču prepirata še pred začetkom skupnega življenja, v spor pa vpletata vse sorodstvo in sosedstvo.

Kakor koli, večina otrok je ob zaroki in poroki stisnila zobe, nekateri pa so se za vsiljeno ali prepričano poroko kasneje maščevali. Kmečke družine so bile najpogosteje dvogeneracijske. Starši so morali poskrbeti, da se njihov položaj po prihodu zeta ali snahe in predaji gospodarstva ni poslabšal. Prav prisiljenje otroka v neljubo poroko je privedlo do materialnega in fizičnega zapostavljanja staršev po prevzemu gospodarstva, čeprav v spisih patrimonialnih sodišč predhodna poročna nesoglasja po večini niso omenjena. Največkrat je sin odrekel staršem dosmrtno oskrbo, ki je bila dogovorjena v poročni pogodbi, včasih jih je tepel ali celo vrgel iz hiše. Tomaž Ravnik iz Bohinja se je pet let po poroki leta 1745 z udarci in žaljivkami spravljal na očeta Miha in ni hotel delati na očetovi kmetiji (oče mu je ob poroki še ni predal).⁹⁶ Njegov sokrajan Balant Arh je leta 1761 za odrek dogovorjene preskrbe izrabil drugo očetovo poroko. Na sodišču se je oče strinjal, da z drugo ženo najbrž res ne more več živeti pri sinu, zato je od njega zahteval njivo in dva travnika, od katerih bosta lahko živela.⁹⁷ Značilno je, da so zemljiški gospodje v duhu svetopisemskega izročila in moralnih kodov, seveda pa tudi zaradi varovanja javnega reda, vedno podprli starše.

Poslabševanje medgeneracijskih odnosov (ali vsaj njihovo vedenje) je bilo tesno povezano s porastom kmečke samozavesti približno od druge tretjine 18. stoletja, ko so se kmetje pravno in ekonomsko že precej otreli pritiska zemljiških gospodstev, država pa je Cerkvi že omejevala nekatere pristojnosti v zakonski zvezi. Tudi zato so začeli na gosposčinskih sodiščih bolj natančno popisovati obseg starševskih preživnin in izplačil nujnih deležev.⁹⁸ Tudi nova kazenska zakonodaja je podprla maltretirane

94 NŠAL, ŠAL I, Spisi, fasc. 42, št. 10. Poroka v drugi diecezi ali celo deželi je pomenila tudi določeno tveganje v poznejšem življenju, saj jo je bilo mogoče lažje zanikati, če se je par pozneje sprl. Tako se je zgodilo Maruši Marinčič leta 1647, ko je po dolgem pravdanju na ljubljanskem konzistoriju le dosegla priznanje svojega zakona z Andrejem Zametom. Z možem sta se poročila pred dvema letoma na Hrvaškem, ker mož ni mogel dobiti dovoljenja za poroko pri nobenem župniku na spodnjem Štajerskem. Ko pa sta se preselila v Ljubljano in je šel mož v službo h generalnemu vikarju (*sic!*), je začel lagati, da Maruša ni njegova žena ... (NŠAL, KAL, fasc. 60, št. 49).

95 AS, Rok., I/6or, Konzistorialni protokol gorenjskega arhidiaconata 1759–1772, fol. 2^v.

96 AS, Gr. Bled I, knj. 39, Protokol sodišča 1748–1751, zapis z dne 5. 5. 1750 (p. 169). Tomaž se je februarja 1745 poročil s sedemindvajsetletno daljno sorodnico Elizabeto Rozman, za kar sta poprej dobila dispenzo ljubljanskega generalnega vikarja (NŠAL, Škof. prot. 36, p. 358).

97 Patrimonialno sodišče Bled je pritrdilo očetu, vendar mu je prisodilo posest le v posest (davke od nje je moral še naprej plačevati sin), potem pa bi njen posestnik spet postal sin (AS, Gr. Bled I, knj. 43, Protokol sodišča 1759–1768, zapis z dne 11. 9. 1761, pp. 261–262). Podobno je isto sodišče naslednje leto odločilo v sporu med starima Jakobom in Meto Šušteršič ter bližnjima sorodnikoma Andrejem in Nežo, »ker mladi in stari ne morejo živeti skupaj« (AS, Gr. Bled I, knj. 43, Protokol sodišča 1759–1768, zapis z dne 14. 12. 1762, pp. 415–416). Leta 1765 je sodišče naložilo Jožefu Erlachu, naj častno ravna s tastom Jurijem Paumgartnerjem in ga ustrezno preskrbi s hrano in obleko. Za prizadejane udarce naj cerkvi na Koroški Beli plača globo (AS, Gr. Bled I, knj. 43, Protokol sodišča 1759–1768, zapis z dne 13. 12. 1765, pp. 644).

98 Na primer v gospostvu Polhov Gradec (AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 92 in 94, Protokola podložniških listin 1753–1764 in 1765–1778).

starše: dovolila jim je kaznovanje otrok, če pa ni šlo drugače in nasilnih otrok sami niso prijaviли oblastem, pa je tem in deželskim sodiščem naložila kaznovanje otrok z zaporom, javnim delom ali celo smrtno kaznijo, če bi starši podlegli udarcem.⁹⁹ Drugi kazalec določenega osvobojanja mladine so bile plebejske zaročne pravde, ki so se od začetka 18. stoletja podaljševale z (nepotrebnimi) naroki, pritožbami in apelacijami, kar je vsaj posredno potrjevalo večjo samozavest, boljši materialni položaj in emancipacijo mladih. Tudi v tem, da so plebejski (predvsem kmečki) starši namesto otrok redkeje kot nekoč zaprošali cerkvene pisarne za spreglede zadržkov ali na sodiščih v zaročnih zadevah zastopali otroke. Ti pa so se skoraj vedno sklicevali na pravico do konsenza. Leta 1721 je ljubljanski škofijski konzistorij brez pomisleka pritrdil Mariji Svobič, ki je odpovedala zaroko z Antonom Kastelcem, češ da Anton ob sklenitvi dogovora z njenimi starši ni dobil še njenega pristanka.¹⁰⁰ Cerkevni sodniki pa po drugi strani niso več zlahka verjeli, da so starši glavni iniciatorji prelomitev poročnih obljub. To je leta 1760 v Ljubljani izkusila Helena Borštner, ki je neupešno utemeljevala prelom zaroke s tem, da so jo vanjo prisilili bratje in sestre, sama pa jo je »*sibi unquam grato, minus amoeno ... contraxise*.«¹⁰¹ Zmanjšala so se tudi poročna pričakovanja zapuščenih koruznic z nezakonskimi otroki. Leta 1528 se slovenjegraški mestni pisar Avguštin Suesser ni smel poročiti z neko žensko, ker je dotlej že 24 let živel v konkubinat z drugo žensko in imel z njo otroke (ženski pa ni obljubil poroke).¹⁰² Dolgotrajen konkubinat je imel pač določeno težo. Toda leta 1769 na ljubljanskem škofijskem sodišču, kjer je Marija Janša tožila Gregorja Babnika iz župnije Šmartin pri Kranju, o morebitni poroki obeh konkubinarjev nihče ni več izgubljal besed, čeprav sta dvanajst let živela skupaj in sta bila (neformalno) zaročena. Še nekaj desetletij prej bi se Gregor težko izognil drugačni sodbi. Ker pa ga je oče, ki je ves čas nasprotoval zvezi, nameraval poročiti s primernejšim dekletom, je uspel prepričati sodišče, da ima prihodnost kmetije, ugled družine in sina prednost pred revno Marijo. Le zato je Gregor gladko priznal nezakonskega otroka, bil ga je celo pripravljen vzeti k sebi, toda z Marijo se ni mislil poročiti: »Oče bi me razdedinil in mi ne bi izročil kmetije, brez katere pa ne morem pomagati ne ženski ne otroku,« je prosil sodišče za odvezo od zaroke. Lažje, kot bi bilo nekoč mogoče, je sodišče ugodilo Gregorju, obljubiti je moral le alimente in odškodnino za razdevičenje.¹⁰³

Starševski veto je kljub mehčanju notranjedružinskih in splošnih družbenih odnosov torej ostal močan. Toda starši so odtlej raje ovirali otroke z raztegljivim pojmovanjem varuštva oziroma skrbništva. Novembra 1767 je kmečki sin Primož Snój iz radovljiške župnije, ki ga je tožila Apolonija Renko, češ da noče priznati, da je spal z njo (za nameček jo je še razdevičil) in se z njo že zaročil, med zanikanjem očitkov poudaril, da je s svojimi dvaindvajsetimi leti tako ali tako »*sub potestate parentum*«, ti pa so skupaj z zemljiškim gospodom grofom Lambergom proti poroki z Renkovo. Proti volji staršev in gospoda se z njo ne more niti zaročiti. Ob tem je pomembno, je pristavil njegov zagovornik, da cesarska resolucija pravi, da so otroci pred izpolnjenim 24. letom podrejeni staršem in se ne morejo zaročiti, če zvezi nasprotujejo starši. Apolonijin odvetnik je oporekal kolegu, češ da citirana resolucija

99 CCTh, čl. 86 §§ 4, 5.

100 NŠAL, Konz. prot. 1, p. 500.

101 NŠAL, Konz. prot. 3, zapis z dne 5. 12. 1760.

102 ALBRECHER 1997, 317.

103 NŠAL, Konz. prot. 3, nepaginirano. Še prej je Gregor prisegel, da nikoli ni nameraval prositi za dispenzo od sorodstva z Marijo, kar je trdila ona: »*Jest Gregor Babnig perscheschem pruti Bughu Ozhetu, Bughu sinu inu Bughu suetimo Duchu eno pravo inu zbisto perjago, de jest v leto proschno te odvese u zhetertino roda te schlachte, katiera se med mene inu med Mario Janischarzo sneide, nekol nifem pervolu inu tudi ne taisto pogirvou, leto taku refs, koker meni Bugh inu nebou suet evangelium na mojo sodno ubro pomagei, amen.*«

govori le o doti, ne pa o sami zakonski zvezi. Na to se je naslonilo tudi škofijsko sodišče, ki ni moglo in hotelo slediti posvetnemu pravu, kaj šele neuradnemu mnenju grofa Lamberga. Brez okolišenja je razsodilo, da se poroka mora zgoditi.¹⁰⁴ Podobno se je leta 1762 branil Matija Pance, ko ga je zaradi prelomljene zaroke tožila Marija Malič, češ da je bil tedaj kot sedemnajstletnik »*sub curatela et potestate curatoris, sine cuius consensu sponsalia, si quae fuissent inter se contracta, substinere non possunt juxta legem Austriacam sub die 23. aprilis 1753 publicatam.*«¹⁰⁵ Šlo je za dvorni patent z dne 12. 4. 1753, ki je preprečeval poroke mladoletnih oseb brez privolitve staršev in je bil v skladu s tridentinsko reformo, ki je zahtevala starševski konsenz za sinove, mlajše od 18 let in hčere pod 16 leti, pa tudi z mlajšimi kanonskimi interpretacijami iz let 1725 in 1741.¹⁰⁶

Cerkvene oblasti so podpirale starše tudi ob skrivnih oziroma nepravilno sklenjenih tajnih porokah, ki so jih mladoletniki sklepali mimo staršev.¹⁰⁷ Izmuzljivci Pancetovega kova so se izvijali, da zaroka ni isto kot poroka, kjer imajo starši in Cerkev (»tako pravi Sanchez«) res pravico odločitve, saj je zaroka stvar civilnega prava in posvetnih oblasti. Prizadetih tožnic (ali tožnikov) in cerkvenih sodišč taki izgovori niso zanimali, saj so tako kot Marija in njen odvetnik menili, da noben državni zakon ne more suspendirati kanonskega prava in lahko velja le v civilnih matrimonialnih sporih; za veljavno zaroko pa je po kanonskem pravu dovolj sedem let skupnega življenja.¹⁰⁸ Taka distinkcija cerkvene in posvetne judikature je res veljala do jožefinske reforme zakonske zveze leta 1783. Zato je bilo za Marijo in sodišče pomembno le, ali Matija priznava nekoč sklenjeno zaroko, ali jo zanika. Primer se je še bolj zapletel, ker se zaročenca dotlej nista spolno spozabila (tega ni nihče omenjal na sodišču). Če pa bi kljub mladoletnosti zaročenca že občevala, tega sodišče in Matija (v svojo škodo) ne bi mogla spregledati.¹⁰⁹

Ko so konec 18. stoletja patrimonialne gosposke ob prenosu sodnih pravic na delegirana gospostva izgubila že dolgo le ohlapien nadzor nad podložniškimi zarokami in porokami, so starši obdržali vlogo edinih socialnih regulatorjev. Disciplinsko podporo pri vzgoji mladine so jim ponujale državne kaznilnice in prisilne delavnice.¹¹⁰ Seveda so tja zaradi neposlušnosti strpali otroke le najbolj odločni (predvsem meščanski) starši.¹¹¹ Državni patent o zakonski zvezi iz leta 1783 je formalno omejil vpletanje staršev v poroke mladoletnih otrok in poudaril svobodno voljo para. Potrdil je pravico odveze

104 NŠAL, Konz. prot. 3, nepaginirano. Gl. CVIRN 2005, 4.

105 Matijev citat državnega zakona se je nadaljeval: »... *quae § 5to sic sonat: sponsalia inter minores absque consensu curatorum nulla esse declaramus*« (NŠAL, Konz. prot. 3, nepaginirano (pod 25. 6. 1762).

106 O tem pišem ob primeru Barbo vs. Billichgrätz iz let 1763–1764 v poglavju »Plemenite« vojne med ljubeznijo in prepovedjo. Patent ni bil avstrijska posebnost, saj je v istem letu tudi angleški parlament izdal zakon (Hardwicke Act), ki je predvideval starševski konsenz za otroke, mlajše od 21 let (HANLEY 2003, 46).

107 Denimo take, kot jo je leta 1780 tajno blagoslovil Anton Nadrah, potujoči duhovnik goriške nadškofije, med Marjano Cerer, mladoletno hčerko velikovškega mesarja, in Jožefom Egidijem Šajnom. Njeni starši so se pritožili pri tinjskemu nadduhovniku, da je šlo za tajno poroko *sine consensu parentis*. Lavantinski škof je ukazal nadduhovniku, naj se pozanima pri paru, ali sta vedela, da brez domicilnega župnika ni veljavne poroke, duhovnika naj naznani njegovim predstojnikom, celovškega dekana (očitno se je par poročil v Celovcu) pa naj povpraša glede opuščениh oklicev. Čez nekaj mesecev je bil kaznovan le dekan, par pa se je po oklicih smel (znova) poročiti (NŠAM, Škof. prot. 13, pp. 146–147, 165).

108 CIC VI 4.2. S skoraj enakimi besedami je leta 1775 oporekala izgovorom nesojenega zaročenca Mina Jamnik, češ da nobeno posvetno gospostvo ne more odvezati zaroke (NŠAL, Konz. prot. 4, pp. 132).

109 Cf. SANCHEZ 1669, lib. III disp. 23 n. 2. Gl. ERDÖ 1986, 259–261.

110 V Ljubljani je kranjska reprezentanca in komora s privoljenjem vladarice Marije Terezije leta 1754 ustanovila kaznilnico in prisilno delavnico na Žabjaku (Hrenova ulica) (DOLENC 1937, 72; ANŽIČ 2002, 316).

111 Gl. ČEČ 2009a o discipliniranju meščanskih hčera ok. leta 1800.

od zaroke, če je zaročenec izvedel, da je dekle noseče z drugim. Če je bil mladoletnemu paru po prvi starševski zavrtnitvi še enkrat zavrtnjen cerkveni blagoslov, se je lahko tretjič obrnil na posvetno sodišče; če to ni priznalo zadržkov, je dalo poročno dovoljenje, zakon pa je bil veljaven z vsemi (dedovanjskimi) pravicami vred. Neveljaven je bil le zakon, ki sta ga sklenila mladoletna zaljubljenca brez starševskega in sodnega privoljenja.¹¹²

Tudi brez formalne podpore oblasti je bila starševska prisila celo nad polnoletnimi otroki tako globoko usidrana v mentalitete, da se je obdržala še daleč v 19. in celo 20. stoletje – še posebej, če sta bila v igri večja dediščina in nasledstvo.¹¹³ Nadzor nad otroki je bil trši v kmečkem in srednjem meščanskem stanu ter plemstvu, zrahljan pa med izobraženci in premožnim meščanstvom.¹¹⁴ Prav nič niso pretirani opisi v delih slovenskih mojstrov realistične proze, kjer so se kmečki starši brez vednosti hčera in sinov dogovorili o njihovi usodi. Na primer v povesti »Sosedov sin«, ki jo je sveže falirani študent Josip Jurčič (1844–1881) napisal pri 24 letih. Jurčiču, sinu revnih kmečkih staršev, je bilo seveda dobro znano vaško življenje z vsemi težavami. V omenjeni povesti ni obsojal prepovedane ljubezni med Štefanom Brašnarjem, poštenim in pridnim sinom propadlega kmeta, ter lepo in razmeroma omikano Franico, hčerko vaškega povzpeticnika Smrekarja, a tudi ne njegovega nasprotovanja hčerini ljubezni. Jurčič je zgodbo od zapleta do srečnega razpleta s poroko s Štefanom ter njegovim prevzemom Smrekarjevine začel s kopico ljudskih modrosti. Teh je toliko, da že same pričajo o vaških predstavah o ljubezni, poroki ter vlogi staršev in čustev. Seveda starševskih. Le o ljubezni je romantični in izobraženi Jurčič pisal sentimentalno, patetično.¹¹⁵ Vse tisto, kar je nesrečna Franica slišala od matere in očeta o patriarhalizmu,¹¹⁶ varovanju dekliške moralne čistosti,¹¹⁷ uklanjanju ljubezni starševski volji,¹¹⁸ sprejemljivosti vsiljenega ženina,¹¹⁹ je bila skupaj s poveličevanjem kmetskega stanu (tj. ženina)¹²⁰ realistična stvarnost – v pisateljevih otroških letih zaznana od sovaščanov, učitelja in dušnega pastirja.

Tako je lahko Franc Jožef Remec v opisu ženitovanjskih običajev na Gorenjskem leta 1885 brez strahu pred javnim ogorčenjem omenil večno dihotomijo ljubezni in materializma med kmeti, ki se običajno baje izteče srečno: *»Ženitve iz same ljubezni sklepajo se pri našem kmetu le redkokedaj, kajti vse okoliščine primorajo ga, da jemlje tudi ozir na premoženje ... (zaradi dolgov kmečki sin) išče si tedaj neveste s primernim premoženjem, no poleg tega vsekako gleda tudi na njeno zunanost, duševne lastnosti in zmožnosti.«* Zato se najprej seznanil z dekletom in šele po njenem pristanku za pristanek povpraša še njene starše: *»Roditelja, se zna, imata svojo odločilno besedo. Ona preudarita ženina in njegovo premoženje ...«* Kljub temu pa: *»Sklepajo se vendar (zakoni, op. D. K.) z radovoljnim privoljenjem od obeh strani, in*

112 §§ 3–6, 8, 23–24, 26.

113 Prim. VERGINELLA 1996, 224 sl.

114 Gl. zapis »Meščanska poroka« J. Cvirna na: <http://www2.arnes.si/~rzjtopl/rod/razno/dogodki.htm> [23. 4. 2013].

115 Cf. po: Josip Jurčič, Izbrano delo II, 32: *»Čutila sta, da sta edina, čutila, da se hrepenenje enega srca zliiva v drugo srce ter da objemata ljubljenje vsega, kar je in bode ljubilo. Ljubezen ne števeli. Trenutka se držeč pije srečni človek z vso dušo sladki požir in blagor mu, ako uživa zdanjosti dar ter ne da bridkosti kaliti veselja ...«*

116 Str. 34–35 in 48: *»... sama veš, da moraš vedno Boga pred očmi imeti in pri vsaki reči pomisliti, kaj bi oče dejal, ako bi to in to vedel. Zmerom smo te prav učili, doma in v šoli si slišala, da mora otrok tako delati, kakor oče in mati hočeta ... Zato delaj zmerom očetu po volji, napak te on ne more učiti.«* Ter: *»Ti si bil tudi mlad.«* »Bil; pa svojemu očetu sem še danes hvaležen, da sem moral po njegovi volji delati.«

117 Str. 35: *»Hočem ti le reči, da moraš moliti za pravo čednost.«*

118 Str. 35 in 59: *»Spoštovanje materine besede naj ukroti čut, zaduši klic ljubezni!«* Ter *»Pridni otroci vse potrde, kar očetje ukreno.«*

119 Str. 35: *»Sicer pa nič ne misli, da je to tako hudo, le počakaj, vse pride zlepa in počasi.«*

120 Str. 39: *»Kmetstvo ne redi, ali počteno živi; drži se ga, kdor ga imaš ... Pri trgovini človek kolne, pri kmetstvu pa moli.«*

*kdo more trditi, da se v kratkem času znanja ne vname tudi prava ljubezen? ... In smelo smem trditi, da je po kmetih ravno toliko ali pa še več srečnih zakonov kakor po mestih.*¹²¹

Enaka modrost izzveni v slabo desetletje mlajši črtici »Kako se mi ženimo« Ivana Tavčarja, ciničnega intelektualističnega povzpeticnika s podobnim izvorom, kot je zaznamoval Jurčiča, a drugačnih življenjskih uspehov. Skoraj naturalističnemu Tavčarjevemu opisu in romantični Jurčičevi zgodbi je pravzaprav skupen le zaplet zaradi očetovega vsiljevanja neveste v drugo dekle zaljubljenemu sinu: »Zakobiljekarjevo Franico! To naj vzamem?« je zaječal Toma. »Koze so ji razrile obraz in grda je tudi!« »Ali boš z njenim obrazom davke plačeval?« se je raztogotil oča. »Grde so vse, kadar so stare. Ob lepoti se nihče ne redi.« »In tudi raščena ni kakor ...« »A meniš, da jo boš zavoljo njene rasti jemal? Vzel jo boš zavoljo tistih dvanajsto in zavoljo letnih voličev, ki ti jih bo pripeljala pod strebo. Zdaj je konec besedi; glej, da zlezeš v praznično obleko!« Drugače kot Jurčičeva Franica, ki je z begom od vsiljenega ženina izpred oltarja na koncu izsilila romantično ljubezen tudi zase – prav srečni konec je najmanj verodostojen del Jurčičeve povesti – se je Kopalov Tomo realistično uklonil očetu, odpovedal ljubezni do Franice in se dogovoril s starši neljubega dekleta.¹²² Čeprav je Tavčar zgodbo o neuresničeni ljubezni napisal v osemdesetih letih 19. stoletja, v svojem realističnem obdobju, ko ni več izžareval mladostnega idealizma, je njen epilog ravno v svoji večnosti nerazumljene ljubezni še danes ganljiv, precej bolj kot zastarela Jurčičeva sentimentalka. Ob tem morda ni napačno vprašanje, ali ni odvetnik Tavčar, ki se je zaradi povzpetja v visoko družbo poročil z bogato dedinjo, v zadnjih šestih stavkih celo ironiziral svojega zakona in zakonov svojih znancev, ki so žrtvovali svoja čustva na oltar materialne blaginje: »Ali si zadovoljen v zakonu?« sem vprašal Tomo. Gledal je k cerkvi v dolino. Ko pa se je k meni obrnil, prilezla mu je debela solza iz očesa. »Kaj hočem? Franica res ni najgorših ena. Ali če pogledam otroka, ki ga imava, ima ravno taka lica kot drugi ljudje.«¹²³

»PLEMENITE« VOJNE MED LJUBEZNIJO IN PREPOVEDJO

Zora morganata

Plemiške poročne paradigme, predvsem pa njihove praktične izvedbe, so bile v nekaterih elementih drugačne od podložniških. V bistvenem, tj. materialnih strategijah in ohranjanju družinske gospodarske strukture, se plebejski in plemeniti starši pri iskanju partnerjev svojim otrokom niso razlikovali. Ekonomski dejavnik plemiških porok pa je bil zelo okrepljen z dinastičnimi, statusnimi in stanovskimi zahtevami staršev in javnosti.¹²⁴ Taka pričakovanja so bila ukoreninjena v vseh kulturah, kjer so aristokratski družinski poglavarji utemeljevali avtoriteto z monarhično–patriarhalnimi paradigmami. Tam, kjer so statusne omejitve obvladovale vse življenje (v indijskem kastnem sistemu), vse do danes – tudi v elitističnih krogih na Zahodu. Pri plemstvu moramo ob ovrednotenju vloge čustev zato posvetiti posebno pozornost pomenu statusa zakoncev pri porokah z neplemkinjami (in nasprotno) ter vlogi staršev pri tem.

Poroke med svobodnjakom in nesvobodno žensko (*matrimonium morganaticum, mesaliance,*

121 REMEC 1885, 95.

122 Cf. po: Ivan Tavčar, Izbrano delo III, 85.

123 Prav tam, 90.

124 ŠTUHEC 1999, 155 sl. Prim. BUMKE 1990, 535 sl.; JANEKOVIĆ RÖMER 1994, 53 sl.; KOS 2004, 72 sl.

missheirat, »poroka z levo roko«¹²⁵) so bile razmeroma pogoste v zgodnjem srednjem veku, ko so si jih brez nevarnosti za legitimnost potomcev privoščili celo knezi. Pravzaprav je šlo prej za pravno nekoliko bolj zavezujoč konkubinac kot za pravo zakonsko zvezo. Toda statusna neenakost (ali ne-svoboda) je bila že lahko resna ovira in z dovoljenjem Cerkve se je taka zakonska zveza lahko razdrla. Leta 756 je frankovski državni koncil v Verberieju še potrdil veljavnost zakonske zveze svobodnika z deklo, tudi če je njen status poznal že pred poroko.¹²⁶ Naslednje leto pa je sinoda v Compiègneju dopolnila, da se zakonska zveza med svobodnikom in nesvobodnico (ali nasprotno) lahko razveže in se svobodnik poroči z drugo, če pred poroko ni nič vedel o zakončevem nižjem statusu, ali pa če je ta postal nesvoboden po poroki.¹²⁷ Plemiški hipergamija in hipogamija sta postali običajni v 12. stoletju, ko je poraslo število porok med ministeriali in svobodnimi gospodi (zlasti med moškimi ministeriali in svobodnimi gospodi),¹²⁸ medtem ko se je zaradi dedovanskih zahtev krepila zahteva o enakorodnosti plemiških partnerjev. V srednjeveških pravih je namreč veljala prevlada moževega oziroma očetovega statusa: žena je s poroko zapustila očetovo družino in vstopila v moževo ter dobila status in ime moža; status otroka se je ravnal po statusno nižjem zakoncu. Ko je mož umrl, je žena dobila stari status.¹²⁹ Status po moževi oziroma očetovi strani je veljal le znotraj istega stanu. Če se je neplemkinja poročila s plemičem, je sicer dobila njegov status, ne pa vseh premoženjskih pravic (tudi otrok je imel njen prvotni neplemiški status); če pa se je plemkinja poročila z neplemičem, je pridobila moževo neplemenitost. Morganat je bil lahko pogodben, če pa pogodbe ni bilo, so zvezo še imenovali »neenak zakon« oziroma *matrimonium inaequale*.¹³⁰ Med neenakima zakoncema se največkrat ni vzpostavila popolna pravna skupnost, saj je žena obdržala svoj vzdevek/priimek in namesto običajnih poročnih prejemkov dobila le jutrnjo; iz tega termina (*Morgen-gabe*) je tudi izšel termin za neenako poroko. Formalno so se lahko le z odločbo deželnega kneza spet poplemenitili statusno znižani bratje in sestre nekoč že poplemenitene osebe. V pravem morganatu so otroci v zameno za odpoved dedovanju prejeli le apanažo. Do očeta in njegovih sorodnikov je imel otrok le subsidiarno dedovansko pravico do alodov, ne pa do fevdov¹³¹ in šele od 16. stoletja mu je bil s težavo in v omejenih primerih (ob nevarnosti izumrtja družine) lahko priznan vstop v dedni red plemenitega očeta.¹³²

Poročna računica staršev je bila jasna: svoje otroke poročiti čim višje ali vsaj enako. Do visokega srednjega veka je enakovrednost partnerjev v ministerialnih družinah podpiral njihov fevdni gospod, še posebej pa poroke znotraj skupnosti njegovih ministerialov. Malo zaradi zagotavljanja absolutne lojalnosti ministerialov, malo pa, ker so se otroci iz zvez zakonov ministerialov različnih gospodov enakovredno delili med gospode. Po svoje ministerialnim staršem to ni bilo odveč, saj jim je gospod s tem pomagal omejevati poročno svobodo njihovih otrok. Več kot je bilo statusno mešanih porok, bolj je slabel gospodov nadzor nad ministeriali. In ko je v 14. stoletju med plemstvom zmagala cerkvena

125 Izraz izhaja iz razlike v poročnem obredu – pri običajni poroki sta se ženin in nevesta rokovala z desnicama, pri morganatski »poroki z levo roko« pa je ženin z levico prijel nevestino desnico (ZEDLER 1739, 2088).

126 MGH Capit. I, št. 16 c. 13.

127 MGH Capit. I, št. 15 c. 7, 8. Nekaj let pozneje je koncil v Verberieju sklenil, da svobodnik, ki se poroči z deklo in jo s tem statusno dvigne na svojo raven, ki pa kasneje postane nesvobodna, tej lahko dovoli drugo poroko (in nasprotno) (MGH Capit. I, št. 16 c. 6).

128 Običajno v družinah salzburških ministerialov (FREED 1995, 139–240).

129 Švabsko zrcalo (MGH Fontes iuris N. S., IV/1, Landrecht, c. 67b).

130 ZEDLER 1739, 2089.

131 Tako je zapisal že Izidor Španski v »Etimologijah« (Isidorus HISPALENSIS, Etymologiae 2010, lib. IX c. 5 §§ 18, 24, 25).

132 ELVERFELDT-ULM 2001, 22–24; CORNARO 2001, 63–64; WILLOWEIT 2004, 56 sl. (s primeri) in 104 sl. (za pravo).

doktrina o konsenzualni poroki, je izginila tudi formalna ministerialna nesvoboda.¹³³ Pričakovanje, da bodo temu hitro sledile tudi druge statusne poročne ovire, pa v tako tradicionalni stanovski skupnosti še ni bilo mogoče. Plemeniti starši so med socialnim osvobajanjem plemstva od ministerialnih gospodov namreč prevzeli popolno kontrolo nad otroki. Že v 14. stoletju pa niso mogli preprečiti občasnih izbruhov ljubezensko-nupcialne samovolje sinov, čeprav so le redki spori v družinah iz mehkih medgeneracijskih trenj prerasli v globoka sovraštva in sodne konflikte.¹³⁴

Najbolj znan primer ignoriranja očetove volje in njegovih pričakovanj je bila morganatska poroka celjskega grofa Friderika II. (1379–1454) in Veronike Deseniške. Ko je Friderikova žena Elizabeta Krško-Modruška leta 1422 ali 1423 umrla v čudnih okoliščinah, potem ko sta zakonca že od ok. leta 1415 živela ločeno, se je po besedah avtorja *Kronike grofov Celjskih* umora v javnosti osumljeni Friderik leta 1425 mimo volje očeta, grofa Hermana II., in nasvetov svaka, kralja Sigmunda, legalno (z duhovnikovim blagoslovom), a na skrivaj poročil s statusno nižjo plemkinjo Veroniko, s katero je imel baje razmerje že v času življenja prve žene. Hermanovo jezo nad novo snaho je podžigalo zavedanje, da je sinova druga poroka ogrozila desetletna prizadevanja Celjskih, da se s pomočjo krških knezov utrdijo na Ogrskem. Oče je v zadregi pred razburjenim svaštvom in javnostjo sina še istega leta interniral na celjskem zgornjem gradu, ubeglo Veroniko pa postavil pred tribunal, češ da je sina zapeljala v poroko s čarovnijo in za nameček še nameravala zastrupiti tasta. Bistveni očitok, jedro obtožnice pa ni bilo to, marveč sinova domnevno nelegalna poroka, ki jo je Herman hotel razveljaviti.¹³⁵ Ker žene brez razsodbe cerkvenega sodišča ni bilo mogoče odsloviti (dekretal X 4.19.3.), je najverjetnejša domneva, da se je Veronikin proces, če je seveda sploh bil in ni le posledica kronistove želje po zamegljivni samovolje grofa Hermana, odvil na rednem cerkvenem sodišču.¹³⁶ To bi bilo lahko le sodišče oglejskega patriarha Ludvika, tedaj bivajočega v Celju. Na to kažejo: 1. Oblika obtožbe *per accusationem* (proces, ki se je začel na tožnikovo zahtevo, ta pa je moral dokazati obtožbe). 2. Sodelovanje Veronikinega zagovornika (*vorsprech*), ki je ustrezal liku kanonskega advokata oziroma prokuratorja (kronist je morda kanonskemu terminu dodelil vsebinsko najbolj smiselni nemški prevod).¹³⁷ 3. Hitra oprostilna razsodba, ki je brez daljšega procesa ne bi zlahka izreklo nobeno posvetno sodišče, še manj pa na pol zasebno sodišče, ki bi ga Herman sklical sam in bi mu bilo gotovo poslušno.

Sodna oprostitev je bila pričakovana: sin je bil leta 1425 star že okoli 46 let in daleč od pravne nedoletnosti za samostojno življenje in poroko, ki jo je določal dekretal X 4.2.1. Starševski konsenz

133 Na slovenskem ozemlju so ministerialne poroke najdlje nadzirali salzburški nadškofje in goriški grofje: še leta 1295 je Majnclin IV. Auersperško-Hmeljniški obljubil svojemu gospodu grofu Albertu II., da bo svoje otroke obeh spolov poročal le z grofovimi ministeriali; za izjeme pa bo moral dati dovoljenje grof ali njegov dedič (HHStA, AUR, 1295 VI. 24., Mehovo). Tako dovoljenje je dal isti grof Albert leta 1293 svoji ministerialki Agnes, hčerki pokojnega Valterja Kamniškega, za poroko z Wernherjem Škofjeloškim (FRA 31, št. 405). Še leta 1341 je podobno obljubil Filip Podlogar kot *aygen man* gospodu Herbardu V. Auersperškemu (BIZJAK – PREINFALK 2008, št. 62). Toda še leta 1390 sta Hansel in žena Wilburga z Weißenegga obljubila grofom Celjskim, da bosta izročila hčerki sto funtov, ko dopolni dvanajst let. S to doto jo bodo Celjski lahko poročili po njihovi volji (AS, ZL, 1390 VII. 27., Celje).

134 Več sodnih konfliktov med plemenitimi starši in otroki zaradi porok je v srednjem veku znanih iz angleških virov (WEIGAND 1981, 223–230 in ERDÖ 1986, 254 sl.) Prim. podobne ugotovitve za srednjeveški Dubrovnik v: JANEKOVIĆ RÖMER 1994, 65–67.

135 O tem procesu podrobno v: Kos 2009, 6–12.

136 Mogoče je, da procesa sploh ni bilo in je pisec Celjske kronike z njegovo omembo hotel le opravičiti Hermanovo samovoljno ravnanje.

137 KRONES 1883a, op. 10 na str. 80. Tako besedo razlaga tudi Matthias Lexer v *Mittelhochdeutsches Taschewörterbuch*, 37. Aufl. (Stuttgart 1883), 303. Pač pa je M. Dolenc menil, da termin pomeni »besednika«, tj. pravno izurjenega pomočnika obtožencu in tožniku za pravilno procesiranje (DOLENC 1930a, 18).

za poroko ni bil nujen, pravno neproduktivno bi bilo tudi sklicevanje na Veronikin nižji status, saj različnost v statusu ženina in neveste za Cerkev ni bila pomembna. Sploh pa je bila Veronika tudi plemenita, čeprav Frideriku ni bila statusno enaka.¹³⁸ Končno pa kanonisti tudi niso oblikovali enotnega sistema sankcioniranja čarovniških deliktov kot sredstva za dosego posvetnih koristi, kaj šele v smislu novoveškega sabatizma,¹³⁹ čeprav so bili po drugi strani tako na posvetnih sodiščih kot papeškem tribunalu od 14. stoletja znani (redki) procesi zaradi škodovanja s čaranjem.¹⁴⁰ Sploh pa je bil nevzdržen očitek o Veronikinem ogrožanju ljubljenega Friderika, čeprav je kanonsko pravo sankcioniralo tudi take primere: dekretal X 4.19.1. je možu omogočal ločitev od žene, ki ga je hotela s spletko spraviti s sveta, vendar se je z drugo žensko lahko poročil šele po smrti prve. Dekretala X 4.7.1 in 4.7.3. pa nista dopuščala poroke z drugo ženo, če je bila ta vpletena v smrt prve žene. Toda cerkveni sodniki so morali priznati oprostilno sodbo kraljevega rzsodišča o smrti Friderikove prve žene, s čimer se je na pobudo Elizabetinih sorodnikov že leta 1424 ukvarjal tribunal kralja Sigmunda in njegovega gosta na dvoru v ogrski Peči, danskega kralja Erika IX., ki je Friderika (s tem pa posredno tudi Veroniko) formalno opral krivde.¹⁴¹

V srednjem veku je imela javnost ljubezenske zveze plemičev s statusno nižjimi dekleti mimo volje staršev predvsem za odraz čezmerne ženske pohote, ne pa prave »ljubezni«.¹⁴² Po drugi strani so leta 1425 ljudje vedeli, da je grof Friderik – ne glede na resničnost njegove vloge pri smrti prve žene – res ljubil Veroniko in zveze gotovo niso obsojali. Toda ogroziti svoje življenje, kariero in očetovo dediščino v zameno za ljubezen in poroko z neuglednim dekletom ob odločnem nasprotovanju mogočnega očeta je bilo znotraj najvišjega, politično dejavnega plemstva v 15. stoletju še redkost. Herman Celjski ni bil edini ali zadnji avtoritativni pater familiae v regiji. Ko je leta 1495 oglejski patriarh Nicolò Donato pisal o tragični usodi gospodične z gradu Soteska in njenem zapeljivem učitelju, »*quod in amorem invice devenerunt*« (zaljubljenca sta hotela na svoje in mimogrede še okradla grajsko kapelo, a so ju dekletovi sorodniki ujeli in šolnika ubili),¹⁴³ je patriarh kljub obsojanju njunega dejanja in zveze njuno ljubezen posredno priznal za olajševalno okoliščino za krajo, ubijalcev pa tudi ni posebej izpostavil. Tak, skoraj nujno tragičen konec prepovedane ljubezni med plebejcem in plemkinjo je poudarjalo tudi ljudsko izročilo v pesmih *Graščakov vrtnar* in *Grofov paže*.¹⁴⁴ Le ker se je oče Herman nekoliko preostro znesel nad snaho, je nastal mit o Friderikovi in Veronikini ljubezni, pa tudi o njenem grobu, ki ga je Friderik baje dal urediti v jurkloštrski kartuziji.¹⁴⁵ Konkretnega podatka o pokopu ravno tam ni, res pa je vdovec v zadnjih letih življenja s številnimi darovnicami obogatil zlasti to kartuzijo.¹⁴⁶ Mit

138 Po besedah celjskega kronista: »... *wiewohl sy ihm nicht eben gleich was an dem adel, denn sy was geschlechter rittermessiger leut*« (KRONES 1883a, c. 11, str. 78–79). Celjskim grofom nenaklonjeni Enej Silvij Piccolomini je v *Historia Australis* iz ok. leta 1453 zapisal, da je bila Veronika le ena od Friderikovih konkubin (cf. po: MLINAR 2005, 220).

139 To dokazujejo skromne omembe čarovništva in njegovih posledic v vseh redakcijah *Corpus iuris canonici: Liber quintus* ima sicer posebno poglavje, ki pa s čaranjem opravi v treh kanonih (Tit. 21: *De sortilegiis*); pa še ti zadevajo klerike in divinacijo. Gl. tudi BRUNDAGE 1996 in BAYER 1982.

140 BAYER 1982, 121 sl.; geslo »Hexenglaube und Zauberei« C. Daxelmüllerja v LexM 4, 2203–2204; KOŠIR 1997, 124.

141 Dogajanje na tem sodišču je omenil zaupnik kralja Sigmunda Eberhard Windeck v memoarih *Denkwürdigkeiten* (cf. po: MLINAR 2005, 211–213).

142 Tako so v 12. stoletju neenako ljubezen opredelili trubadurji in minezengerji (BRUNNER 1999, 257–258).

143 ACAU, Acta curiae, fasc. 336 (knj. 16), fol. 80^v in objava zapisa v: UNGER 1884/1887, 172–173. Prim. ŽVANUT 1994, 77.

144 ŠTRELJ 1895–1898, št. 115.

145 KRONES 1883a, c. 12, str. 80.

146 MLINARIČ 1991a, 224–225. Veronikin pokop v kartuziji je tudi iz vsebinskega, ne le pravnega gledišča in zaradi nejasnih indicev v virih, ki jih navaja J. Mlinarič, dvomljiv. Nam pa priključimo še en pomislek: Friderik si ni izbral zadnjega

o tragični plemiški ljubezni, ki najde izpolnjenost v zakonski zvezi in je na koncu kruto prekinjena,¹⁴⁷ seveda ni ustrezal dvorskemu ljubezenskemu mitu o neizpolnjenosti zaljubljenega viteza in (z drugim moškim) poročene dame. Lepo pa se je prilegal paradigmam romantične ljubezni, ki se izpolnjuje v zakonski zvezi, kakršna je postala zaželena že v renesansi. Navsezadnje je imela podobno vsebino (skrivno poroko in tragičen konec brezkompromisne ljubezni) in pozitiven značaj tudi poldrugo stoletje mlajša Shakespearjeva tragedija *Romeo in Julija*. Celjski mit je v sozvočju s klasično Rougemontovo tezo o neločljivi zvezi ljubezni in tragičnosti dobro služil celo tridentinskim paradigmam, razvpit pa postal šele v romantičnem 19. stoletju (natančneje: po Orožnovi in Kronosovi objavi *Celjske kronike* leta 1854 in 1883), ko je meščanska družba verbalno prisegala na »poroko iz ljubezni«.

Največ stanovsko neenakih porok je bilo sklenjenih v socialno dinamičnih okoljih, zlasti v večjih mestih, Ljubljani, Kamniku, Mariboru, Kopru. Tam sta se od konca 13. stoletja prepletala vrhnji sloj meščanstva s kvazipatricijskim statusom in nižjim plemstvom, ki se je za stalno ali začasno naseljevalo v mestih. Morganatske zveze so se okrepile v 15. in 16. stoletju, ko so se bogati meščanski povzpelniki poplemnitili in selili na kupljene podeželske gradove. V 17. stoletju se je v slovenska mesta priselila množica trgovcev iz severne Italije in drugih habsburških dežel, ki so izkoristili odhod domačih protestantov ter se v nekaj desetletjih umestili med deželno plemstvo (rodbine Valvasor, Moscon, Bazo-Waz(enberg), Buset, Lanthieri, Codelli, Gaionzell, Graffhaiden, Kuschlan, Schell-Schellenburg, Wiz-Wizenstein, Zanetti). Pri tem so jim parirali domači kmečki, vojaški, uradniški in intelektualski povzpelniki (Kunstelj-Baumgarten in Billichgrätz, Dolničar, Erber-Erberg, Flödnig, Florjančič, Lukančič, Peer-Pernburg, Hvalica-Qualiza, Rakovec-Raigersfeld, Schweiger-Lerchenfeld, Schwizen, Triller-Trilleg, Oblak-Wolkensberg). Medtem ko so se v istrskih mestih z romansko/beneško kulturno in pravno tradicijo nupcialne zahteve v patricijskih rodbinah v 16. stoletju zaostriale,¹⁴⁸ je v kontinentalnih deželah staro deželno plemstvo predvsem zaradi denarnih vložkov povzpelnikov pozabljalo na stanovske zadržke, čeprav so se novinci še naprej ukvarjali z meščanskimi dejavnostmi, nekateri pa so postali klasični fevdalci.¹⁴⁹ K širjenju morganatskih zvez je pripomoglo tudi uvajanje primogeniturnega dedovanja, ki je puščalo mlajše otroke brez večjih dediščin in možnosti izdajanja večjih poročnih daril, posledično pa brez možnosti osnovanja lastnih družin v statusno podobnem okolju. Pot po nevesto navzdol po statusni lestvici med nižje plemstvo in celo bogate plebejce je bila za nekatere pripadnike starih plemiških rodbin edina preživetvena možnost.

Da se je z infiltracijo povzpelnikov med plemstvo in pomena njihovega denarja kot kohezivnega sredstva v starih plemiških rodbinah spreminjalo zaznavanje plemenitosti in spodobnosti, priča vrsta traktatov o plemiškem stanu od 16. stoletja. V pravno razvitejših okoljih je problematika statusno neenakih porok predvsem med suvereni in iz političnih potreb tedaj in še dolgo zatem zaposlovala

počitka poleg ljubljene Veronike, marveč je pristal na ločeno čakanje večnosti v celjskem minoritskem samostanu (KRONES 1883a, c. 30, str. 115).

147 Skoraj do pike enako (z obdolžitvijo čaranja in utopitvijo) je bavarski vojvoda Ernest leta 1435 končal neželeni, a legalen morganatski zakon sina Albrehta III. z meščanko Agnes Bernauer (KOVAČIČ 2008, 29).

148 Na primer v dalmatinskem Trogirju, kjer se je še v 15. stoletju le 2 % plemičev poročilo zunaj plemiškega stanu, od 16. do 18. stoletja pa kar 13 %. Naknadno legitimiranje nezakonskih otrok s poroko med plemičem in plebejko (običajno služkinjo) je v 16. stoletju doseglo tako pogostost, da je veliki svet leta 1572 sprejel statutarno dopolnilo, ki je sinovom iz takih zakonskih zvez odvzelo članstvo v velikem svetu; že leta 1553 pa je bila nelegitimiranim plemiškim otrokom odvzeta plemenitost (ANDREIS 2008, 28). Stanovsko neenake poroke plemstva je v 15. in 16. stoletju z odvzemanjem pravic sankcionirala tudi dubrovniška zakonodaja, v drugih južnodalmatinskih okoljih (na primer v Kotorju) pa je imelo mestno plemstvo proste roke (JANEKOVIĆ RÖMER 1994, 70; JANEKOVIĆ RÖMER 1999, 69–73).

149 KOS 2005, 96–104, 174–179; PREINFALK 2014, 5–8.

pravnoustavne teoretike.¹⁵⁰ Najbrž je bila to tudi posledica mehkejših protestantskih pogledov na status.¹⁵¹ Že v 16. in 17. stoletju je na Nemškem¹⁵² in celo v rodbini Habsburžanov občasno prišlo do ljubezensko-poročnih eskapad z meščankami.¹⁵³ Dokaz tolerance so bila druženja visokega plemstva na poročnih slavjih uglednih meščanov, ki so se poročili s precej manj uglednimi ženskami.¹⁵⁴ Pojmi »staro plemstvo«, »povzpetniki«, »visoko in nižje plemstvo« so se prilagajali novim okoliščinam. »Državni grof« le ni bil isto kot »grof« in grof na Kranjskem ali Štajerskem je imel zaradi relativne redkosti doma lahko večji ugled kot grof v Franciji, čeprav je bil socialno nižje že v primerjavi z avstrijskim kolegom. V slovenskih deželah pa je bilo staro visoko (grofovsko) plemstvo že v srednjem veku maloštevilno in se je v zgodnjem novem veku moralo tudi zaradi biološkega obnavljanja povezovali z nižjim plemstvom. Seveda brez konfliktov, ki so bili posledica osebnih zaznav in predstav o plemstvu in časti, ni šlo. Toda moški iz najuglednejših starih rodbin se statusno nižje od baronov še vedno niso poročali. Baroni, celo »gospodje«, so iskali žene med groficami (baronicami). Še bolj kot kolegice iz nekaterih nemških dežel¹⁵⁵ so se slovenske baronice usmerjale k nižjemu uradniškemu in vojaškemu plemstvu, ker je bilo to v zameno za priženitev k gospodom pripravljeno sprejeti in dati nižja poročna darila. Nižje in novo plemstvo je iskalo poročne partnerje predvsem med sebi podobnimi in celo (uglednimi in premožnimi) neplemiči, redko pa je segalo višje. Če že, so pogledovali k enim in istim starim baronskim rodbinam, ki so lahko dokazale plemstvo vsaj do 13. stoletja, a se za najvišje statusne naslove – morda zaradi samozavesti in namernega distanciranja od novoustvarjenih grofov – nikoli niso potegovali (na Kranjskem denimo Galli in Apfaltrerji). Medij takega redčenja krvi in nižanja statusa ter »omadeževanja« rodbinskih dreves so bile po večini ženske, ki so s statusno nižjo poroko prevzele moževo ime.¹⁵⁶

V najbolj ekstremnih morganatskih zvezah, kjer neplemeniti partner sploh ni imel večjega premoženja, pa je mogoče slutiti tudi vpliv ljubezni. Toda poroke plemičev s kmečkimi hčerami ali meščankami iz ljubezni, kakršne opisuje ljudsko pesništvo,¹⁵⁷ so bile na Slovenskem do 18. stoletja še redke. Skrajni morganat, čeprav je bil posledica denarja, kariernih zvez ali ljubezni, je bil po večini omejen na nižje plemstvo (»po peresu« ali »po pismu«) brez daljših plemenitih tradicij ter (bogate) meščanke. Če plemič ni bil član deželnih stanov, je bil sicer odrinjen od družabnosti, kar pa nižjemu plemstvu, ki je bilo daleč od najvišjih deželnih služb, ni oteževalo življenja. Morda je tako že leta 1567 razmišljal sedeminštiridesetletni vdovec Jurij Schwab s Tuštanja (od leta 1573 kot materin dedič tudi pl. Lichtenberg), ko je komaj leto dni po smrti žene Ane pl. Rain vzela za drugo ženo svojo kuharico

150 O tem: WILLOWEIT 2004, 23 sl.

151 HURWICH 1998, 188–190.

152 Drugače pa na Nemškem, kjer je bilo »precej« skrajnih morganatskih primerov že od 16. stoletja celo v grofovskih hišah (WILLOWEIT 2004, 56 sl.).

153 Na čelu s prvo slavno habsburško črno ovco Ferdinandom Avstrijskim (sinom kralja Ferdinanda I.), ki se je leta 1557 tajno poročil s trgovsko hčerko Filipino Walsler. Oče je otroke iz tega zakona izključil iz habsburškega dednega reda, razen če bi v moški liniji izumrle vse druge veje Habsburžanov; odrekel jim je tudi knežji naslov (WILLOWEIT 2004, 50 sl.).

154 Ko se je leta 1557 v Ljubljani s svojo deklo poročil zdravnik dr. Jurij Reiffinger, obenem pa se je njegova hči poročila z zdravnikom dr. Burgerjem, so bili na svatbi tudi nekateri plemiči in ugledni deželni politik Jošt Gallenberg (ŽVANUT 1989, 501).

155 Tam so bile plemiške poročne strategije socialno bolj endogamne (HURWICH 1998, 180–188).

156 Številni kranjski primeri iz 17. in 18. stoletja so v: PREINFALK 2013 in 2014. Številčna razmerja in analiza za kranjski poročni trg sredi 18. stoletja so v: ŠTUHEC 2009, 74 sl.

157 Na primer v gorenjski pesmi »Mladi hlevar«, kjer se presenečeni graščak odloči poročiti z dekletom, ki mu je poprej več kot sedem let v fantovski preobleki služilo kot hlevar (ŠTREKELJ 1895–1898, št. 243).

Julijano. Je menil, da bo ona najboljša skrbnica njemu in njegovim sedmim otrokom, pa še tistim osmim, ki so se jima rodili do njegove smrti leta 1585? Najbrž. V oporoki si je v skladu s statusom vendarle izgovoril grob ob uglednejši pokojni ženi, Julijano pa je ob tem pohvalil, ker mu je stala ob strani in skrbela za gospodinjstvo. Julijana je bila v njegovih očeh in očeh javnosti pravzaprav bolj legalizirana konkubina in gospodinja, ne pa soproga v polnem družbenem pomenu, zato so imeli otroci iz obeh zakonov različne usode: tisti iz prvega zakona so se brez izjeme poročili statusu ustrezno s pripadniki oziroma pripadnicami srednjega plemiškega stanu in so bili dediči na Tuštanju; podobno je bilo s sinovi iz drugega zakona, hčerke pa so se poročile z bogatimi kranjskimi in škofjeloškimi meščani.¹⁵⁸ Jurij Schwab je bil vdovec, socialnih odklonov vdovcev zlasti v skrbi za mladoletne otroke pa javnost ni zelo obsojala.

Morganatske poroke deželanov pa so bile v 17. stoletju za katoliške starše in deželne oblasti še vedno težko sprejemljive. Leta 1606 je oblast preprečila poroko med Jurijem Hafnerjem, študentom ljubljanskega jezuitskega kolegija, in neko plemkinjo, ki sta se že zaročila. Po ukazu deželnega vicedoma so mestni redarji Jurija odpeljali v mestni zapor kar s šolske gledališke predstave. Po rektorjevem protestu zaradi kršitve jezuitske avtonomije je mestni sodnik Hafnerja izpustil, do poroke pa najbrž ni prišlo. Vendar ne zaradi nasprotovanja jezuitov – pisec letopisa z ničemer ne namiguje na stanovsko nedopustnost take zveze.¹⁵⁹ Eden zgodnejših, a žal le fragmentarno dokumentiranih primerov stanovsko nekompatibilne, a udejanjene in nekaznovane poroke iz ljubezni – seveda je šlo za ugledno plemkinjo in plebejca (ne pa plemiča in plebejke!) – je bila poroka Sidonije pl. Rasp in kmečkega sina Anžeta Tomca. Dne 8. i. 1623 je kranjski vikar Blaž Kušman pisal ljubljanskemu škofu Tomažu Hrenu, da je na vigilijo na dan sv. Andreja (tj. 29. 11. 1622) gospodična Sidonija, hčerka gospoda Jurija Raspa iz Brezovelj v župniji Križe, rodila sina iz zveze z Anžetom Tomcem iz Letenic (župnija Preddvor). Sin je bil že naslednji dan krščen v Kranju,¹⁶⁰ kamor se je Sidonija umaknila pred očetom, zato je bilo razumljivo posredovanje kranjskega (in ne kriškega) vikarja. Par ga je dolgo prosil, naj ju poroči, gospod Kušman pa je privolil, ko je Sidonija izrazila željo, da se katoliško krsti (vsi Raspi so bili protestanti),¹⁶¹ ker je že precej v letih in je oče materialno in statusno ne more primerno poročiti. Pa tudi Anže je njena edina ljubezen, zato bo z njim rada delila vse dobro in slabo. Od njenega očeta je Kušman prek kranjskih meščanov kar šestkrat zahteval pristanek, a se ta ni izjasnil. Vikar je zato domneval, da molk pomeni soglasje. Kako naj torej ravna v tej neprijetni zadevi, da bo »med dvema slabima možnostima izbral manj slabo«, je spraševal škofa Hrena.¹⁶²

Ljubezenski zvezi je najbrž botrovala sosesčina zaljubljenecv. Dvorec *Birkenhof*, v lasti te veje Rasprov, je stal le dober kilometer od Anžetove vasi Letenice. Konec 17. stoletja, ko ga je omenil Valvasor, so ga posedovali lastniki sosednje graščine Gallenfels, pozneje pa je propadel in izgubil pravni status, zato ga konec 18. stoletja niso več omenjale niti jožefinske vojaške izmere. Niti premoženjsko zaljubljenca nista bila zelo narazen. Jurij Rasp je bil član meščanske veje Rasprov iz Stare Loke. Konec 16. stoletja je živel v gradu Stara Loka in hiši v Škofji Loki, kjer je v letih 1584–1598 napisal nekaj pritožb

¹⁵⁸ SLANA 2009, 175–179.

¹⁵⁹ LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 53. Kolegij je imel privilegij nadvojvode Ferdinanda II., s katerim so bili dijaki izvzeti izpod oblasti ljubljanskega magistrata in deželskih sodišč, temu pa so tedaj nasprotovali večinsko protestantski deželni stanovi (prav tam, 63).

¹⁶⁰ Žal krstna knjiga kranjske župnije ravno za ta leta ni ohranjena.

¹⁶¹ O protestantizmu Rasprov: še leta 1629 je morala Ana Doroteja pl. Rasp zaprositi za poročno dispenzo, ker je bila protestantka (NŠAL, KAL, fasc. 60, št. 19).

¹⁶² NŠAL, KAL, fasc. 60, št. 16. O Kušmanu: LAVTIŽAR 1898, 19.

loškemu oskrbniku in kranjskemu deželnemu upravitelju glede sporov z loškimi meščani in okoliškimi kmeti.¹⁶³ Ko se je poročil z Evo pl. Paradeiser iz Neuhausa pri Tržiču, je žena najbrž dobila Brezovlje za doto. Anže Tomc je izhajal s trdne kmetije: Tomci (ali Tonci) so imeli v Letenicah (njihovi dediči jo imajo še danes) od ok. leta 1604 kmetijo v velikosti cele hube, ki je bila podložna kranjski župniji; v istem stoletju so prevzeli še dve polovični kmetiji, ki sta bili podložni gospostvu Turn pod Novim gradom.¹⁶⁴ Torej so bili za okoliške razmere zelo premožni.

Škofov odgovor ni znan, najbrž pa je bil pomirjujoč, v skladu s kanonskim pravom ter tridentinskimi paradigmami o svobodni poroki ter z navodili apostolskega vizitatorja Siksta Carcana iz leta 1620:¹⁶⁵ če želja po poroki ni izsiljena in sta oba prosilca katolika, je javna poroka, čeprav stanovsko nečastna, dovoljena in v očeh javnosti še vedno manj slaba kot skrivna poroka in še bolj razširjen konkubinat. Gorenjski škandal se je kmalu polegel, vendar je bilo po njem za Sidonijo vse drugače kot prej. Ne le da je zaradi poroke izginila iz uradnih genealogij Rasпов,¹⁶⁶ po deželnoknežjih določilih iz let 1550, 1567 in 1585 je izgubila pravico do polovice dote in dediščine, skupaj z otroki pa še izgubila plemiški status. Par se je morda naselil in pomeščanal v Kranju, v Letenicah ju najbrž niso več videli. Statusno je bila Sidoniji ljubezen v pogubo, toda v plebejski okolici jo je pričakala radoživejša zaznava ljubezni.

Večje težave z oblastmi in pričakovanji okolice je imel leta 1636 ljubljanski plemič Janez pl. Sonce ml., resnični junak Tavčarjevega romana *Janez Sonce* (1885).¹⁶⁷ Janez je bil sin istoimenskega ljubljanskega meščana, ki je bil v letih 1593–1594 član notranjega mestnega sveta, v letih 1602–1603 celo mestni sodnik in od leta 1608 do smrti leta 1613 župan. Janez ml. je bil kot bogataš (že oče je najbrž imel gospostvo Gorenji Mokronog, sam pa je pridobil Otočec in Štatenberg) in visok uradnik poplemeniten leta 1626 (deželan od 1635), v letih 1617–1641 je bil prokurator ograjnega sodišča.¹⁶⁸ Janezova morala pa je bila nekoliko vprašljiva: že leta 1617 je deželnega kneza zmotil njegov konkubinat z neko samsko žensko, ki ni bila njegovega ranga, z njo pa je vseeno imel otroke. Knez je naročil škofu Hrenu, naj v sklopu splošne akcije za popravo morale v deželi (zlasti odprave konkubinatov) uredi neprijetno zadevo. Škof je pozval deželnega upravitelja Herbarda Auersperga, naj Janeza s pomočjo reformske komisije spravi na krščansko pot, do poslanja poročila na dvor pa naj bo njegova poročna namera suspendirana.¹⁶⁹ S poroko in legitimacijo otrok se je škandal kmalu pomiril – navsezadnje mlajši Sonce tedaj niti še ni bil plemič. V hujšo zadrego je že kot vdovec padel leta 1636, ko se je poročil z Marijo Ocepek,

163 AS, Rod., št. 208; RAJŠP 1998, 72–73 in karta sekcije 151; SMOLE 1982, 505; VALVASOR 1689, XI, 166. Za njegove spore gl. AS, Gr. Škofja Loka, fasc. 10 (dopisa z dne 15. 2. 1596 in 6. 5. 1598), 13 (dopis z dne 10. 2. 1584) in 18 (dopis z dne 7. 5. 1594). M. Miklavčič je menil, da je bil Jurij sin Baltazarja († 1583) in Lukrecije, roj. Lamberg; poročen je bil z Marijo Paradeiser in baje brez otrok. Viljem († 1562), mlajši sin prvega kranjskega Raspa Pavla, je bil začetnik starološke veje Rasпов in poročen z Nežo Sigersdorffer. Imela sta pet hčera ter sinova Pavla in Adama, ki sta baje že zgodaj umrla (SBL 3, 31).

164 NŠAL, ŽA, Kranj, fasc. 2, Urbar iz leta 1601; AS, Gr. Turn pod Novim gradom, knj. 14, Urbar 1674–1680.

165 STESKA 1912, 49 sl.; DOLINAR 1998, 134 sl.; KOŠIR 1998, 149–159.

166 Ni omenjena v genealogijah AS, Rod., št. 208 in AS, Rok., I/42. Zadnja je najbolj pomembna za uradno tradicijo rodbine, saj gre za monumentalen kompendij genealogij kranjskega plemstva, delo Janeza Ludvika Schönlebnia iz leta 1674 z naslovom *Appendix ad Annales et Chronologiam Carniolae sive genealogica*; podatki o Raspih so na pp. 577–578.

167 Čeprav je Tavčar iz Dimitzeve *Geschichte Krains* poznal Janezovo zgodbo, je zaplet z morgansatske zveze prenesel na ugrabitev Janezove žene Ane Rozine. Dodal je še protiplemiško (zlasti protiauersperško) konotacijo in povzdignil slavo zakonski ljubezni in zvestobi ter pravičnosti deželnega kneza oziroma cesarja Leopolda I.; dogajanje je namreč prestavil v čas cesarjevega obiska Ljubljane v leto 1660.

168 SBL 3, 407; SMOLE 1982, 301. Rodbina Sonce in še posebej delovanje Janeza st. sta podrobno opisana v: FABJANČIČ 2003, 324–332.

169 AS, Vic., šk. 251, Knežji odloki o raznih nemoralnih dejanjih.

hčerko ljubljanskega kirurga. Zakonska zveza, ki je najbrž spet prerasla daljši konkubinatu, najbrž ne bi bila tako sporna, če ne bi bil Sonce že dolgo plemič in še član deželnih stanov. Grozovit morganat enega od članov stanov – kirurgi so imeli v javnosti skoraj tako neprimeren ugled kot rablji – kot je namignil ljubljanski škof Scarlichi, je tako ujezil deželane, da so Janezu in otrokom na zasedanju decembra 1636 odvzeli deželanstvo. Obenem so izglasovali pravilo, da se bo tako zgodilo vsakomur, ki se bo poročil statusu neprimerno. Za Janezovo izključitev so glasovali vsi prisotni, deželni maršal grof Auersperg, ki je predlagal ukrep, deželni upravitelj, dva razpravljalca ter škof Scarlichi in generalni vikar; celo njegovemu sorodniku Janezu Francu pl. Siegersdorfu (njegov sin se je poročil s Sončevo hčerko iz prvega zakona) je bilo ob tem nerodno. Na prvi pogled nas morda preseneča soglasje obeh cerkvenih funkcionarjev, ki bi morala biti po cerkveni matrimonialni doktrini tolerantna do vseh pravilno sklenjenih porok. Saj sta bila, ker pa ni šlo za razveljavitev zakonske zveze, marveč za stanovsko degradacijo, sta lahko vpila v isti rog s plemiškimi stanovi. Da pa je bil ukrep vendarle prestrog, so vedeli vsi in so zato Janeza, ki prokuratorske službe pri stanovih sploh ni izgubil, na predlog zeta Siegersdorfa čez nekaj mesecev spet sprejeli v svoje vrste.¹⁷⁰

Morganatska môra je nekaj let po aferi Sonce legla tudi na kranjske Valvasorje, ki so se kot bergamaški prišleki poplemenitili komaj nekaj desetletij prej in takoj privzeli plemiške statusne mentalitete. Za Ano Marijo pl. Valvasor (roj. Rauber) je bila leta 1657 neprimerna poroka sina Janeza Ditrika (brata polihistorja Janeza Vajkarda) s Katarino Gaber, ključarico na domačem gradu Ojstrica. Zveza ga je še istega leta po deželnem običaju stala razdedinjenja in ga prisilila v umik v okolico Vranskega. Še hujše posledice so doletele historiografovega bratranca Jurija Sigmunda (ok. 1618–1686/1689), ki se je leta 1650 poročil s kmečkim dekletom iz okolice graščine Klevišče. Zaradi sramote mu je bilo na zahtevo ožje družine leta 1657 (po določili očetove oporoke iz leta 1624 o primernih porokah otrok) in »v vzgled drugim« odvzeto deželanstvo, sam pa je moral zapustiti deželo in je postal rudniški uradnik na Koroškem. Družinski črni ovčici sta bili tudi polihistorjevi mlajši sestri, res pa ne le po svoji krivdi. Že sedemindvajsetletna Rozalija Konstancija se je leta 1670 brez privolitve družine poročila z Blažem Faganellijem, gosposčinskim pisarjem na gradu Ponoviče, in se z njim preselila v Vače, kasneje pa najbrž na Notranjsko. Zdi se, da ji je neka telesna hiba kratila možnost poroke s primernejšim možem, a to jeze sorodstva ni preprečilo. Njena sestra Marija Izabela (1649/1651–1683/1685) se je ok. leta 1674 poročila z Lovrencem Klančnikom, gornjegrajskim nakladninskim uradnikom, s katerim je živela v Gornjem Gradu in se ukvarjala z vinsko trgovino. Ni čudno, da je ženi in potomce svojega brata in bratranca ter moža obeh sester samovšečni polihistor izbrisal iz rodbinske genealogije.¹⁷¹

Družbena (ne)skladnost zvez nižjega plemstva s plebejci ni bila moteča, ker je bila bolj kot od statusa odvisna od zaznave okolja. To je imelo premožne povzpeticnike za podobne plemičem in se ob njihove poroke s plemiči ni spotikalo. Navsezadnje so se povzpeticniki takoj po poplemenitvenju ali celo že pred njim poročili s plemkinjami, ki so bile celo iz starih rodbin.¹⁷² Bolj kot vprašanje statusa je

170 AS, Stan. I., šk. 891, Landtag-protocoll 17, pp. 206^r–207^v. Prevod tega dela zapisnika je v: Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Ivan Tavčar, Zbrano delo 4 (ur. M. Boršnik, Ljubljana 1954), 35–36; prepis iz: DIMITZ 1875b, 456–457 je na str. 314–315, urednična pojasnila k zadevi pa na str. 313–314. Sorodstvena razmerja o Janezu in sinu Wolfgangu Jakobu so v: GOLEC 2015, 253–255.

171 REISP 1983, 59–60, 63, 290, 291; GOLEC 2012c, 8–34; GOLEC 2014, 222–225.

172 Ljubljanski meščan Mark Anton (Kunstelj) pl. (od leta 1646) Baumgarten se je leta 1658 poročil z Ano Elizabeto pl. Engelhaus in leta 1665 z Ivano Sibilo baronico Gall. Njegov oče Gregor se je še pred poplemenitvenjem poročil z Marijo pl. Steinberg (Stemberg). Leta 1642 poplemeniteni novomeški trgovec Jakob Buset se je že leta 1609 poročil z Ano Dorotejo pl. Ruess. Leta 1671 poplemeniteni dr. Gabrijel Lukančič se je leta 1678 v tretje poročil z Regino baronico Gall. Leta 1689 poplemeniteni Sebastijan Rakovec pl. Raigersfeld se je leta 1690 poročil z Marijo Izabelo Sarger pl.

plemič v morganatskih zvezah kasneje motila sprememba življenjskih navad in okolja, kar so (tudi brez tehtnega razloga) občutili kot poslabšanje življenjskega standarda. Leta 1674 je komaj dobro poročena Magdalena Marcina (roj. pl. Merzenheim) ugotovila, da ne more več živeti z možem Urbanom.¹⁷³ Ta je nesoglasja predstavil ljubljanskemu škofijskemu konzistoriju, kjer se je izkazalo, da je bila ženska pravzaprav žrtev kulturnega šoka, ne pa materialnega ali statusnega poslabšanja življenja. Mož je namreč povedal, da se je plemkinja poročila z njim brez prebite pare, čeprav bi po poročni pogodbi morala prinesiti 300 gld. Kljub temu ji je za zaženi dal 100 dukatov. Žena pa si je vabila v glavo, da jo hoče prisiliti v opravljanje zanjo ne vrednih kmečkih del, (žetve), nezadovoljna je bila tudi s stanovanjem. To ni bilo res, saj je bil Urban razmeroma premožen trgovec, ki ji je zagotovil, da bo uživala vso čast trgovčeve žene. Konzistorialne svetnike je prepričeval, da si žena izmišlja nove in nove izgovore, ker je pač revna, a vzvišena. Sam bi ji v nasprotnem hipotetičnem primeru sledil na grad, če bi ga imela. Magdalenini razlogi, ki seveda niso imeli osnov v kanonskem pravu, niso zadoščali, da bi ji konzistorij dovolil ločitev. Presodil je, da gre za »frivolne« izgovore in da Urban ženi v resnici zagotavlja njenemu izvoru ustrezno življenje, saj jo želi obvarovati nadležnega »kmečkega« (tj. gospodinjskega in fizičnega) dela. Pa tudi hiša je povsem primerna zanjo, saj o gradnji nove ne govori niti poročna pogodba.¹⁷⁴

V takih primerih so nezadovoljne plemkinje plebejskemu možu lahko vrnilo z nezvestobo. V 17. stoletju se je pojavil stereotip sprijenega ženinega plemenitega sorodstva, ki ga je leta 1668 ironiziral Molière v komediji *George Dandin*: bogati kmet George se zaveda, da so njegove težave v zakonu z razvajeno, domišljavo in prešušno ženo, ki jo podpirajo njeni plemeniti starši, zgovoren nauk za vsakogar, ki se želi povzpeti nad svoje razmere in zveže z gosposko hišo: »Gospoda sama po sebi je dobra, uvaževanja vredna stvar, gotovo: toda spremlja jo toliko slabih okoliščin, da ni dobro česenj zobati z njo ... Zveza, ki jo sklenejo z našimi osebami je majhna. Poroče se samo z našim premoženjem; in bogat, kakor sem, bi bil storil veliko bolje, če bi se oženil na dobro in svobodno kmetijo, kakor da sem vzel ženo, ki se čuti nad mano, ki se ji zdi za malo nositi moje ime in ki misli, da z vsem svojim premoženjem nisem zadosti plačal pravice biti njen mož.« In naprej: »Iz kože te devljejo pri živem telesu, ne da bi se mogel maščevati, kajti plemenitost ti je zvezala roke. Enakost stanu daje moški časti vsaj pravico do jeze; in če bi bila tvoja žena kmetica, bi imel zdaj obe roki prosti, da bi si s palico vzel svojo pravico.«¹⁷⁵ Take misli podalpskim plemkinjam gotovo niso bile tuje, saj so brale sodobno italijansko in francosko ljubezensko literaturo in poznale domače veseljaške pesmi.¹⁷⁶ Medtem ko so v zasebnih plemiških knjižnicah do srede 16. stoletja prevladoval

Sargfeld. Leta 1630 poplemeniteni Nikolaj Triller pl. Trilleg se je leta 1655 poročil z neplemenito Vipavko Elizabeto Lušnik (PREINFALK 2014, 15, 26, 89, 108, 128, 171).

173 Urban Marcina je bil član precej skrivnostne rodbine (orig. Marzina, Merzina). Znano je, da je bil leta 1671 poplemeniten neki Janez Merzina (pl. Merzenheim zum Hochenpaß auf Cronaberg) z Goriškega. Bolj znano je življenje Janezovega potomca dr. Janeza Hieronima, ki je bil od leta 1732 vicedomski tajnik v Ljubljani, po letu 1747 pa fiskal kranjske reprezentance in komore. Po izvoru ni bil iz Ljubljane, rodil se je leta 1693, umrl pa leta 1760 kot bogat Ljubljčan. Iz prava je doktoriral leta 1718, leta 1721 pa se je poročil z Marijo Ano Elizabeto pl. Ehrenreich in imel z njo tri otroke. Zanimivo je, da je nekaj vinogradov in hišo v Gabrjah pri Gočah na Vipavskem še pred letom 1760 dobila njegova žena od Magdalene pl. Merzenheim (GOLEC 2011b). Očitno gre za isto Magdaleno kot leta 1674, kar pomeni, da je bila bližnja sorodnica, morda kar hči Janeza Merzine, a tudi (daljna) Urbanova sorodnica. Ta pa leta 1671 ni bil poplemeniten, kar je šlo v nos mladi ženi.

174 NŠAL, KAL, fasc. 73.

175 MOLIÈRE 1956, 294 (1. dejanje, 1. prizor), 298 (1. dejanje, 3. prizor).

176 Gl. nekaj primerov iz 17. in 18. stoletja v antologiji OD LUBEZNI IN VESELA 2006 ter spremno besedo P. Svetine na str. 158 sl.

nabožne, teološke, osnovne farmakološke, zgodovinske in pravne knjige,¹⁷⁷ v naslednjih desetletjih in stoletju popisovalci med zapuščinami niso tako redko naleteli na žgečkljiva Ovidova, kasneje tudi Boccacciova, Rabelaisova, Molièrova in podobna dela, ki se niso ozirala na statusne razlike v ljubezni ali so jih celo zanikala.¹⁷⁸ Sploh pa se plemiči niso ozirali na cerkvene omejitve branja erotičnih romanov, za katere je bilo sicer treba dobiti škofovo dovoljenje. V ljubljanski Semeniški knjižnici se je v 18. stoletju znašla kopica antičnih in renesančnih klasikov (Ovid, Katul, Propercij, Pallavicini, La Fontaine, neprečiščena *Dekameron* in *Heptameron*, beneški epigoni *Dekameron* idr.), katerih branje so indeksi prepovedanih knjig dopuščali le zaradi lepega jezika in sloga, za pouk mladine pa so bila prepovedana.¹⁷⁹ Vemo, da je neko francosko knjižico moralno vprašljive vsebine leta 1671 baje prevedel v nemščino in dal v tisk Valvasor, kar tri ljubzenske romane pa je v tistem času prevedel oziroma priredil Janez Franc Wiz baron Wizenstein z graščine Lebek.¹⁸⁰ Bodoči hrvaški zarotnik proti Habsburžanom, Franjo Krsto grof Frankopanski, ki se je na šolanju v Rimu seznanil z moderno poezijo in dramatiko in svoje pesmice posvečal neki lepotici, je ok. leta 1670 prevedel v slovenščino (vsaj) odlomek *Georga Dandina*, zgodbo z naslovom *Jarne bogati* pa prestavil na rodno Dolenjsko.¹⁸¹

Težave morganatskih zakoncev so izhajale še iz enega, v virih sicer težko razvidnega dejavnika: realiziranje morganatskih zvez ni bilo le izraz hlepenja po premoženju, formalnem naslovu in dosmrtni oskrbi, marveč tudi posledica strasti vsakršne sorte, ki je zlahka zanemarila statusna pravila in prepovedi.¹⁸² Ljubzenska ozadja posredno potrjuje analiza razlik med poročnimi datumi in krsti prvorojencev iz nekaterih kranjskih morganatskih zakonov med 17. in 20. stoletjem – otroci so se ne tako redko rodili precej prej kot devet mesecev po poroki.¹⁸³ V 18. stoletju tudi poroke plemičev s skromnimi plebejci niso bile več nemogoče. Marko Štuhec je v obdobju 1701–1760 na Kranjskem naštel 50 porok neplemenitih mož s plemkinjami (tj. 14,4 % vseh plemiških porok), a tudi že 32 (9,2 %) porok

177 Na primer leta 1589 med zapuščino Ulrika pl. Herbersdorfa iz Gradca, Hansa Jakoba Falbenhaupta leta 1596, Bernarda Drachsla z Neuhausu pri Herbersteinu leta 1601, Margarete pl. Wildenstein z Wildbacha leta 1615 (ZAHN 1899, 41–43).

178 *Dekameron* je imel sredi 16. stoletja oskrbnik smledniškega gospostva Toman Reider (ŽVANUT 1989, 495). Leta 1617 so popisovalci bogate knjižnice pokojnega Gašperja pl. Herbersteina poleg številnih zgodovinskih, naravoslovnih, medicinskih, teoloških, potopisnih, agronomskih, geografskih in podobnih resnih del (mdr. tudi *De secretis mulierum* Henrika iz Saske), našli tudi *Heptameron* Margarete Navarske, zbirko komedij *Les Comedies faccieuses* (1600) francoskega komediografa Pierra de Lariveya, *Olympe ou Metamorphose d'Ovide* (1609), *Dekameron* v francoskem prevodu, Stefana Guazze *Lettere amorose di madonna Celia gentildonna romana* (1562), Jorgeja de Montemayorja *Lettres missives pleines de divers effects de l'honneste Amour* (1595) (ZAHN 1899, 43–46). Rabelaisovega *Gargantuo in Pantagruela* ter Molièrova dela je imel sredi 18. stoletja vodja turjaške veje kranjskih Auerspergov Wolf Engelbert Ignac, po igri usode resnično dober poznavalec nravi in čudi žena, saj je bil štirikrat poročen (PREINFALK 2005a, 114). Nekaj Molièrovih del in Rousseaujeva *Pisma* je imel leta 1760 v knjižnici tudi Wolf Sigmund grof Lichtenberg (AS, Invent., Lit L, fasc. 29a, šk. 64, št. 69).

179 VIDMAR 2012, 250–251.

180 DIMITZ 1876, 128; ŽVANUT 2006, 215–219 in 236.

181 Objava fragmenta je v: JEMBRIH 1989, 323–328. Frankopan je leta 1671 v ječi napisal tudi pesem *Fratri putnici*, ki govori o dveh potujočih menihih, ki ju celo noč vroče razveseljuje vesela krčmarica (objavljena v: OD LUBEZNI IN VESELA 2006, 6–8). Gl. še ŽVANUT 2006, 226.

182 LUHMANN 2011, 146.

183 Kot primere morganatskih porok v Ljubljani zaradi nosečnosti (neplemenite) ženske lahko navedem vsaj poroke Wolfganga Engelberta pl. Buseta in Marije Ane Klinc 23. 1. 1716 (krst hčerke 6. 3. 1716), Gabrijela Adama pl. Wertha in Marije Ane Peer 21. 4. 1721, Maksa Antona pl. Peritzhoffa in Franciške Kraill 3. 2. 1727 (krst 3. 3. 1727) (gl. SCHIVIZ 1905). Pri tem sem se osredinil predvsem na Ljubljano, kjer se je v novem veku poročila večina kranjskega plemstva. Ob tem nisem upošteval tudi tistih, ki so se poročili zunaj Ljubljane ali tam živeli po poroki. Opozoriti velja, da Schivizeva objava plemiških matrik ni popolna (ŠTUHEC 2009, 27 sl.), in zaradi izgube plemenitosti ne vsebuje podatkov o porodih plemkinj, ki so se poročile z neplemiči.

neplemkinj s plemiči. Ker je bil plemeniti partner največkrat iz nedeželanske družine (torej praviloma izmed nižjega plemstva), večjega razlikovanja v družinah zakoncev ni bilo, saj je bila neplemkinja ali neplemič običajno iz socialno perspektivne, ugledne in premožne (uradniške) družine, največkrat pa je bil mož intelektualac (zdravnik, pravnik, častnik), ki je bil pozneje poplemeniten.¹⁸⁴ Zato niso bile več neverjetne niti tožbe plebejk, ki so na cerkvenih sodiščih zahtevale izpolnitev zaročnih obljub od plemenitih ljubčkov; seveda je šlo za meščanke.¹⁸⁵ Leta 1735 se je na primer Jožefu Šivicu, svobodnemu kmetu iz Goč pri Vipavi, uspelo poročiti z goriško plemkinjo pl. Kaiserburg (Cesare, plemeniti od leta 1622); ta je kot vdova šele leta 1754 zaprosila za poplemenitjenje njenih sinov.¹⁸⁶ Dobrega mnenja o zaročencu je bila pred sredo 18. stoletja baronica Zierheim, ki se je poročila z nekim Mislejem, »preprostim človekom iz Vipave«. Ta je bil oskrbnik pri baronih Erbergih. Misleja sta se po poroki preselila v Gradec, kjer je mož služil kruh s pisarjenjem, vendar nikoli ni dosegel plemstva. Kaj si je ob tem mislil baroničin oče Maks Ludvik (bivši jezuit)?¹⁸⁷ Gotovo pa je bil s pridnim zetom bolj zadovoljen kot s sinom Francem Adamom (poročenim z grofico Paradeiser), ki je po obdobju ljubezenskega in življenjskega avanturizma zagrenjen umrl leta 1745.¹⁸⁸ Še lepše možnosti socialnega dviga je domačim in tujim povzpeticom ponujala nova gospodarska politika – merkantilizem (kameralizem), ki ni podpirala le trgovine, marveč tudi razvito obrtno podjetništvo in pospeševanje kmetijstva; velike davkoplačevalce je država rada nagrajevala s plemiškimi naslovi.¹⁸⁹ Socialno povezovanje s plemstvom je postalo še bolj dostopno tudi neplemenitim bogatašem, toda vsi te možnosti niso izkoristili, zlasti ne tisti, ki so ostali zunaj deželnih središč; ti so iskali zakonske partnerje predvsem v plebejski okolici¹⁹⁰ ali pa le med stanovsko podobnimi poplemenitenimi povzpeticimi.¹⁹¹

Sredi 18. stoletja je normalnost morganata med nižjim plemstvom potrdil tudi vplivni ljubljanski deželni uradnik Franc Henrik baron Raigersfeld, ko je v svojem dnevniku opisal dve morganatski poroki svojih znancev. O obeh nikakor ni menil, da sta sporni – navsezadnje je bil sam kmečkega porekla, ki ga ni skrival (a tudi ne razglašal), sam pa se je poročil z baronico. Pozneje je sicer lansiral zgodbico, da je ded Martin Rakovec izhajal iz vlaške bojarske (*sic!*) rodbine Racovizzano.¹⁹² V resnici je bil kmet iz vasice Rakovica pri Kranju. Raigersfeldov oče Sebastijan (Boštjan) pa je bil kot dolgoletni

184 Med nižjim plemstvom je bil odstotek še višji: 16,75 % moških in 25,8 % še plemenitih žensk si je za partnerje izbralo neplemiče (neplemkinje). M. Štuhec navaja še nekaj primerov neenakih porok, kjer je bil neplemič izobraženec ali samo nižji uradnik, kot je bil Mislej (ŠTUHEC 2009, 80–87). Podobno sliko predstavlja D. Zadavec za plemstvo v Posotelju v 18. stoletju (ZADRAVEC 2011, 23–24).

185 Na primer leta 1725 Marija Konstanca Gotschee, ki je tožila Karla Bernardina barona Paumgartna (NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 41–44).

186 PREINFALK 2013, 143–144.

187 Zierheimi so imeli v prvi polovici 18. stoletja graščine Hmeljnik, Dobrava, Ljuben in Na Kamnu (SMOLE 1982, 133–134, 138, 261, 315); vsaj še leta 1705 pa tudi gospostvo Schönau pri Ljubljani, ki so ga tedaj dali v zakup Wolfu Vajkardu grofu Gallenbergu (AS, Gr. Dol, fasc. 150, 153).

188 AS, Gr. Dol, fasc. 185, Beležke o plemiških družinah, pp. 439, 463.

189 Na Kranjskem so se v 18. stoletju poplemenitili domači trgovci Jaborneggi (pl. Altenfels), uradniki in trgovci Jenko (pl. Jenkensfeld, pl. Jenkesheim), intelektualci Prešerni, poštni mojstri Födrani (pl. Födransperg), Schillerji (pl. Schildenfeld) ter gosposki uradniki in pospešitelji kmetijstva Jelovski (pl. Fichtenau), fiziokrati Zorni (pl. Mildenheim), kmetje Premrovi (pl. Premerstein). Med prišleki velja omeniti italijanske trgovce Andriolije, Gasparinije in Zoise, avstrijske podjetnike Desselbrunnerje, bankirje Lehmanne (PREINFALK 2013).

190 Na Kranjskem novi plemiči Schildenfeldi, Födranspergi, Schivizhoffni, Fichtenau (PREINFALK 2013, 34–42, 66–69, 133–135, 149 sl.).

191 Andrioliji, Desselbrunnerji, Jenko–Jenkensheim, Premersteini (PREINFALK 2013, 15–17, 22, 80–81, 108–113).

192 Zgodba je na kratko predstavljena v: WITTING 1894, 140.

deželni finančni uradnik poplemeniten šele proti koncu življenja, leta 1689.¹⁹³ Prvi morganatski primer je Raigersfeld omenil brez ironije, čeprav ga je skazil sodni proces, kar za nižje morganatske zveze na Kranjskem sicer že dolgo ni bilo več značilno. Raigersfeld je 26. 6. 1749 zapisal, da je bil tistega dne odvetnik dr. Janez Štefan Bleiberg odveden v zapor, ker se je poročil na »nedopusten« način z neko Jenkovko. »Nedopustnost« pa ni izhajala iz narave zveze (tj. morganata) – iz drugih virov se izkaže, da je afero povzročila dvojna zaroka. Bleiberg se je namreč zaljubil v Marijo Rozalijo Jenko (roj. 1726), hčerko bogatega trgovca s platnom Janeza Jakoba iz Škofje Loke, ki pa je bila že zaročena z Jurijem Kurlijem. Ta se je pritožil gorenjskemu arhidiakonu, ki je 19. 2. 1748 razsodil, da mora Rozalija izpolniti obljubo Kurliju. Bleiberg in Jenkova pa sta junija 1749 zbežala v Ljubljano, se tam na hitro (brez oklicev, a pred dvema pričama) poročila (izkoristila sta nevednega duhovnika). Zato je deželna oblast Marijo Rozalijo poslala v hišni pripor v škofjeloškem samostanu klaris, Bleiberga pa 26. 6. zaprla na ljubljanski grad. Bleiberg je za Rozalijo hitro izposloval izpustitev, deželnemu namestniku pa predlagal, naj ga s kavcijo izpusti iz zapora. Ni mu ugodil in zakonca sta 28. 7. 1749 ljubljanski škofijski konzistorij izprosila za soočenje. Konzistorij jima je nato ukazal, naj dasta Kurliju moralno zadoščenje in odškodnino. Dne 8. 8. je Janezov oče dr. iur. Lovrenc Bleiberg plačal kavcijo 1.200 gld, vendar je sin prišel iz zapora šele septembra in takoj zapustil Kranjsko. Kurli se namreč z razsodbo ni sprijaznil. Ker so mu leta 1750 zavrnilo priziv, je na deželnem sodišču zahteval 1.000 gld odškodnine, ki mu jih je menda nekoč za doto obljubil Marijin brat. Spor se je polegel šele leta 1751.¹⁹⁴ V tem primeru je šlo gotovo za realizacijo ljubezni, ki se ni ustavila pred razdrtjem prejšnje zveze niti pred grožnjo s kaznovanjem. Morganat je bil v ozadju tudi zato, ker je Rozalijin oče Janez Jakob decembra 1749 prejel dedno plemstvo (s predikatom pl. Jenkensheim).¹⁹⁵

O drugem primeru se je Raigersfeld razpisal, ker je o poroki – čeprav je bil ženinov prijatelj – izvedel med zadnjimi. Pozno zvečer 3. 7. 1750 ga je obiskal znanec in družabni informator Avguštin Ludvik pl. Widerkhern. Ta mu je povedal, da se je že 28. 6. ob petih zjutraj v kapeli sv. Rozalije poročil bivši vladni sekretar in trenutni vicefiskal dr. iur. Jožef Anton Kappus pl. Pichelstein. Nevesta je bila osemindvajsetletna Urša, sobarica Marije Ane grofice Giovanelli (od leta 1739 vdove Adama Antona Seifrída grofa Auersperga). Priči sta bila svak Michelangelo pl. Zois in grof Auersperg, zraven pa so bili le Zoisova žena, Uršin brat, mladi Kappusov sin in dr. Pollini, Kappusov svak. Razlogi za tajnost poroke so postali Raigersfeldu (in nam) bolj razumljivi, ko mu je Widerkhern razložil, da je Urša (Fajdiga) kajžarska hči iz Hrušice pri Postojni. S Kappusi se že dolgo pozna, ker je bila nekoč služkinja Kappusove prve žene Marije Ane (roj. Tomšič, por. 1733, op. D. K.),¹⁹⁶ ki je umrla pred nedavnim (23. 3. 1750, op. D. K.). Štiridesetletni Kappus se je torej drugič poročil komaj tri mesece po nastopu vdovstva. Z zgodnjo jutranjo uro in omejenim številom povabljenecv pa ni poskrivnostil le poročnega akta, marveč tudi priprave nanj, zato celo Raigersfeld o tem ni vedel nič. Kappus je šele 28. 6. zaprosil škofijsko pisarno za odpustek od treh oklicev, med navajanjem razlogov pa je bil iskren – izogniti se želi posmehu in zgražanju celega mesta, pri čemer poudarja, da se ne poroča iz poželenja. Generalni vikar Karel Peer je razumel kočljiv položaj uglednega Ljubljana in mu takoj dal dispenzo v obliki oklicanja »enkrat za trikrat«, ki ga še danes pozna vsak, ki se želi cerkveno poročiti (le da ne gre več

193 KOŠIR 2000, 78 sl.

194 AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, p. 572. Gl. še NŠAL, Konz. prot. 1745–1758, zapisi na omenjene datume ter NŠAL, ŠAL II, Spisi, fasc. 46.

195 PREINFALK 2013, 77–78.

196 Zanimivo je, da se je 9. 3. 1733 v Ljubljani poročil tudi sorodnik Janez Jurij Kappus z Ano Marijo, hčerko pok. Pavla Prauna. Kljub podobnim imenom ne gre za iste osebe (FABJANČIČ 2012, 132).

za dispenzo). Pri vsem hitenju je prišlo do procesne zmede, ki ni ušla staremu Widerkheru: »Čudno pa je, da je bila poroka že ob petih zjutraj, oklici v stolnici pa šele ob devetih.« Škandal ga je tako iztiril, da se je zmotil o dnevu poroke, saj je do nje v resnici prišlo šele 29. 6. 1750.

Kappusu osebno nihče (če tega v dnevniku ni omenil Raigersfeld, to najbrž res pomeni *nibče*) ni očitil neprimerne poroke niti predzakonskega življenja z mlado služkinjo. Najbrž pa le zato, ker je bil pripadnik nižjega uradniškega plemstva in se je v drugo poročil kot gospodarsko neodvisen vdovec zrelih let. Če pa bi Kappusu poroka s služkinjo padla na misel že ob prvi poroki, bi na zadržke najbrž naletel vsaj pri večini znancev. Verjetno bi mu očitali, da ga k nečastni, statusno neprimerni poroki vodi strast, ne razum. K Urši pa ga je gotovo pripeljal pragmatizem oziroma skrb za otroke. Njen stanovski položaj in mladost pa namigujeta tudi o erotičnih nagibih. O Kappusovi premissljenosti priča tudi to, da v tistih treh mesecih vdovstva Urše ni imel doma, marveč je moral ponjo v hišo grofice Auersperg. Tja jo je najbrž poslal nalašč, da bi se takoj po ženini smrti izognil govoricam. Če med njima ne bi bilo ljubezenske naklonjenosti – zakaj pa ni potem Urše obdržal kot služabnice, za ženo pa vzel statusu in svoji blagajni primernejšo žensko; recimo, kako mlajšo premožno vdovo, ki se jih je trlo na sekundarnem ženitnem trgu? Očitno je bilo med nižjim plemstvom poročanje z revnimi plebejkami kljub še tako opravičljivim razlogom vendarle še vedno lahko kočljivo in temu se je hotel izogniti Kappus. Čeprav so ga znanci razumeli (Kappusovi sorodniki so bili pozneje botri štirim Uršinim otrokom), je Kappus vedel, da mu nekaj posmeha zaradi starostne razlike vsaj nekaj mesecev ne bo prihranjenega, zato je tako skrival poroko. Kakor koli že, Urša je ostala gospa Kappus do leta 1779, ko je Anton s tremi še živimi Uršinimi otroki, rojenimi v letih 1751–1756 (brat dvojček najmlajše hčerke je po nekaj mesecih umrl), spet ovdovel (umrl je šele leta 1802).¹⁹⁷

Mladi plemiči in plemkinje pa so medtem brali razsvetljenske glasnike svobodne ljubezni, ki so bili polni načel o prevladi ljubezni nad plemenitostjo. Tudi na Slovenskem so se v predromantične in razsvetljenske preobleke skriti nauki ukoreninjali v bralni kulturi višjih slojev ter rahljali starševske poročne strategije. Res pa ne tako hitro, kot bi si zaljubljeni hoteli. Aberalardovo in Heloizino, v 17. in v prvi polovici 18. stoletja zelo popularno ljubezensko zgodbo, je v smeri ljubezenske svobode leta 1761 nadgradil Jean-Jacques Rousseau v epistolarnem romanu *Julija ali Nova Heloiza*. Z besedami junaka, ki je prepričeval drugače mislečega dekletovega očeta, češ da se ta ne sme poročiti z ljubimcem, je razodel filozofijo, ki je bila za vsaj dve stopnji višje tudi od stoletje starejšega molièrovskega komedijanstva: plemenitost je smrtni sovražnik svobode, nosilec sovraštva in vojn, ruši kreposti in človečnost, zaslužnjuje ljudi; dosežena pa je tako ali tako z nečastnimi dejanji prednikov. Kakšna je torej tista slava, zaradi katere je treba varovati družinski ugled z odrekanjem naravnih pravic svojim otrokom?¹⁹⁸ »Heloizo« in druga Rousseaujeva, Voltairova, Diderotova, Lessingova, Kleistova, Goethejeva, Schillerjeva, Wielandova in Fieldingova dela izpričujejo prodajni katalogi ljubljanskih knjigarnarjev šele od osemdesetih let 18. stoletja. To seveda ne pomeni, da jih dotlej ni bilo v zasebnih knjižnicah, priča pa vsaj o porastu njihove popularnosti v tistih letih.¹⁹⁹

Najtrše morganatske prakse pa se še več desetletij po Kappusovem podvigu ni lotevalo staro deželno plemstvo, ki je sodilo v stan »gospodov« in bilo po nazivu višje od baronov (grofje). Tam je bila kontrola poročnega obnašanja sorodnikov (pa tudi odnos do družinske časti) še vedno trdna.

197 AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, pp. 804–805; SCHIVIZ 1905, 92, 95, 97, 158, 160, 194, 196, 205, 209; NŠAL, Konz. prot. 1745–1758.

198 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Julija ili Nova Heloisa*, 207–208 (I/62, Klarino pismo).

199 DULAR 2002, 183–207.

Spodnja meja, pod katero se to plemstvo tik pred meščansko dobo brez škandala še ni moglo poročiti, je bila deželanski status partnerjeve družine. Nekateri očetje so v oporokah sinovom in hčeram izrecno zabičali, da se ne smejo poročiti z nedeželanom, kaj šele z neplemičem ali vojakom, sicer bodo razdedinjeni.²⁰⁰ Najbolj odločni mladinci pa so se s podporo Cerkve vseeno tajno poročili. Že leta 1739 je lavantinski škof ugodil prošnji Ferdinanda Ernesta barona Kulmerja in breškega nadduhovnika, da se Kulmer lahko tajno, brez oklicev poroči s svojo komorno služabnico Marijo Ano Neyss.²⁰¹ Nekateri zaljubljeni pa so si morali priznati, da nimajo prihodnosti kljub popularnim moralnodidaktičnim sentimentalnim zgodbicam iz tistega časa, v katerih se junak visokega rodu na koncu poroči s plebejko in z njo živi v večni ljubezni.²⁰² Taka usoda je pozneje doletela uglednega Leopolda grofa Lamberga, ki je imel pred letom 1742 za konkubino sestro kamniškega mestnega pisarja Ahačiča. Ker je grofič rad zahajal v Kamnik, kjer so imeli Lambergi hišo,²⁰³ je mestni svet ukazal Ahačički (zaradi javnega pohujšanja, ne pa kakih statusnih zadržkov), naj se izseli iz pomerija deželskega sodišča. S tem se je romanca ohladila in lepa punca se je poročila z nekim ljubljanskim trgovcem. Čez pol leta sta zakonca (neuradno) že živela ločeno, žena pa se je še precej pred novembrom 1748, ko jo je opisal Raigersfeld, kot gospa vrnila v Kamnik in bila menda odtlej poznana kot »lepa *Cosamrdngkha*« (po možu).²⁰⁴ Očitno je, da nihče, ne ljubimca ne okolica niso nikoli verjeli, da bo Ahačička kdaj postala gospa grofica Lamberg.

Sprostitev socialnih zvez in odprtje vrat ljubezni je prinesla meščanska doba. Morganatske poroke s skromnimi plebejci, ki jih je v prejšnjem stoletju praviloma vzpostavljalo le novo plemstvo,²⁰⁵ so bile zdaj mogoče tudi med visokim plemstvom; zlasti kadar so se poročale sirote, vdovci in mlajši bratje.²⁰⁶ Tako se je leta 1810 Kajetan, drugorojenec pokojnega Wolfa Nikolaja grofa Auersperga z Mokric, na Dunaju poročil z Ano Marijo Hessl, ki je bila nekoč kuharica v zakotnem kraju Heinrichsberg na Avstrijskem. Poroko iz (kakršne koli) ljubezni – o tem smo glede na njegovo ignoriranje škandala, ki je izbruhnil, lahko prepričani – si je šestinpetdesetletni obubožani bivši deželni uradnik lahko privoščil, ker je imel s pokojno ženo baronico Langenmantel živega vsaj še enega sina, na prevzem primogeniture na Mokricah pa zaradi živega starejšega brata in njegovih otrok ni mogel računati.

200 ŠTUHEC 2009, 74 sl. in 80 sl.

201 NŠAM, Škof. prot. 10, zapisa z dne 17. 10. 1738 in 17. 4. 1739. Leta 1780 pa sta se v kapucinskem samostanu v Celovcu z dovoljenjem lavantinskega škofa Vincenca Jožefa grofa Schrattenbacha tajno, brez oklicev in le z dvema pričama (izrecno pa v skladu z bulo »Satis nobis« iz leta 1741) poročila neki koroški plemič in že noseča *plebeja femina* (NŠAM, Škof. prot. 13, p. 230).

202 BOGATAJ-GRADIŠNIK 1984, 50 sl.

203 Lamberška hiša je stala na Trgu, blizu hiše št. 90, in starega rotovža, kasneje so jo prodali mestu. Ahačiči pa so živeli v hiši št. 81 na Šutni (POLEC 1955, 70, 110).

204 AS, Gr. Dol, fasc. 185, Beležke o plemiških družinah, p. 490.

205 Gl. poroke članov nekaterih mlajših kranjskih rodbin od konca 18. stoletja v: PREINFALK 2013 in 2014. Pogostejše so postale zveze plemiških hčera in plebejskih upraviteljev njihovih gospoств ali z vojaki. Že leta 1786 pa sta se poročila Marija Ana pl. Buset in Anton Fritsch, krojač pri württemberških dragoncih. V javnosti so take poroke odmevale le, kadar je šlo za res velike razlike med zakoncema: na primer leta 1843 pri poroki bivše solastnice graščine Blagovna Viljemine vitezinje Gadolla (stare 47 let!) s petnajst let mlajšim viničarskim sinom Josefom Hauswirthom, bivšim gosposčinskim upraviteljem. Poroka se je najbrž brez pristotnih sorodnikov zgodila kar v Gradcu. Manj se je javnost zgražala leta 1799 ob poroki Viljemine tete Terezije baronice Dienersperg z ambicioznim in premožnim celjskim meščanom in upraviteljem na Blagovni Pavlom Ignacem Resnikom, ki je že nekaj mesecev po poroki dosegel poplemenjenje (GOLEC 2012a, 36).

206 D. Willoweit navaja primere iz bavarskih in pfalških knežjih hiš, kjer so se že od zadnje četrtine 18. stoletja posamezniki poročali celo z deklami, že prej pa s hčerkami neplemenitih uradnikov. Seveda so se morali močno potruditi za dvig ženinovega statusa (WILLOWEIT 2004, 53 sl.).

Čprav bi si siromak s kako drugo premožno žensko popravil obupen materialni položaj, je prevladala ljubezen ali vsaj zagledanost, starejši brat Nikolaj Tolentin pa mu zaradi svoje pojavljajoče duševne zmedenosti ni resno ugovarjal. Kljub pogumu pa Kajetan škandalozne poroke iz strahu pred javnim mnenjem ni sklenil doma, marveč kot anonimnež na svetovljanskem Dunaju.²⁰⁷ Manj ljubezni in več pragmatičnosti pa lahko prisodimo poroki devetintridesetletnega vdovca Vincenca grofa Thurn-Valsassina iz Radovljice, ki se je leta 1829 poročil s sedem let mlajšo meščanko Jožefo Zurchaleg. Ker se starejši brat Karel, s katerim je bil Vincenc solastnik družinskega fidejkomisa nikoli ni poročil, je moral Vincenc poskrbeti za nasledstvo in obstoj te veje Thurnov. Ker je imel s prvo ženo Avguštino Frančiško, sicer svojo sestrično (roj. baronico Wolkensberg), iz sedmih let zakona tri sinove, jim je z meščanko Jožefo hotel zagotoviti predvsem dobro gosposinjjo, za vsak slučaj pa še povečati krog dedičev.²⁰⁸

Proti morganatu pa je prvič nastopila Cerkev – edina institucija, ki sicer nikoli ni videla poročne ovire v statusnih razlikah. Moteča je postala domnevna povezava med neenakimi porokami in naraščajočo javno nemoralo. Po mnenju dušnih pastirjev je bil morganat ena od posledic splošne moralne nespodobnosti dobe. Duhovnik Andrej Likar je leta 1856 takole svaril »omikane in gosposke« moške pred porokami s »prostimi in kmetiškimi« dekleti, kamor jih vodi le njihova fasada, v zakonu pa se jim prekasno odprejo oči: »*On vidi, da ni prav volil. S svojo, če tudi po gospôski oblečeno kmetiško štokljo ne more med ljudi svoje enakosti. Sramuje se je, zaničuje jo, in nima je za ženo, ampak za deklo in zgolj podložnico v nasitnje svojega mesenega poželenja. Možki, posebno gospôski, bodite torej pametni! Iz kmetice je le redkokrat gospá. Dekleta pa, posebno proste in kmetiške, pomislite na star pregovor: 'Kdor visoko leti, nizko pade!'*«²⁰⁹ Taka svarila seveda nikoli niso učinkovala, saj so jih preglasile strast, statusna in materialistična pričakovanja. Za mnoge – ne le za plemiče – pa je status ostal glavno vodilo. Želja, s pomočjo poroke vstopiti na aristokratsko sceno, je bila najizrazitejša v krogu povzpeticov, ki se v ihti po poroki s plemkinjo niso ustavili niti pred potvarjanjem svojega izvora.²¹⁰ Nekoliko bolj poštenjakarski povzpeticniki so igrali na daljši rok, denimo, že omenjeni pisatelj in liberalec (*sic!*) Ivan Tavčar (1851–1923). Slavni sin Poljanske doline je bil vedno nezadovoljen, da je kajžarski otrok, zato se je lep čas ukvarjal s fantazmo, da je v resnici nezakonski sin nekega loškega plemiča. V takih okvirjih je bilo njegovo ljubezensko-poročno življenje. V mladih letih se je zaljubil v pohčerjenko Fidelisa Terpinca, s čimer je hotel popraviti statusne »krivice«. Terpinc je smrkavca kajpak nagnal. Kot mlad pravnik je svoja statusna in nupcialna pričakovanja natančno razdelal in se odtlej skoraj izključno vnel le za plemkinje ali hčere bogatih staršev. A se je siromaku družba (tj. sorodstva izbrank) vedno uprla. Po vrsti življenjskih in ljubezenskih porazov je zapadel v mračno patetiko, kjer se opisi neuspešnih mezalians v literarnih zapisih kar vrstijo. Aristokratsko-plebejska zveza je slavila zmago v povesti *Janez Solnce* (1885/1886) in to kar z rousseaujevskimi mislimi, da izvor plemenitosti ni le rojstvo, marveč ljubezen. Tavčarjev prelom z aristokratstvom je bil le navidezen, saj je na ponovni vzdig in končno osvoboditev od dolge obsesije vplivala uspešna poroka z mnogo mlajšo bogato dedinjo Franjo Košenini (1882–1929).²¹¹

207 PREINFALK 2005a, 167.

208 To mu je uspelo, saj je Jožefa rodila pet otrok (SCHIVIZ 1905, 358–359). Prim. PREINFALK 2005b, 517–518.

209 LIKAR 1856, 26.

210 O tem priča afeta s ponarejenim baronstvom Emila Roschütza, leta 1859 poročenega z nič hudega slutečo grofico Lichtenberg. Lažni baron je bil razkrinkan in javno ponižan šele leta 1889 (PREINFALK 2006). O samoumevnem potvarjanju statusa »za nazaj« v starejših dobah gl. PREINFALK 2005a, 108.

211 KMECL 2005, 181–186.

Medtem ko je imel Tavčar smolo z zgodnjimi poročnimi projekti, kar se je gotovo kazalo v motivih njegovih zgodb, so probleme s statusom zaznavali tudi drugi literati, vendar v zadnji tretjini 19. stoletja vedno redkeje in ne toliko glede formalnega statusa kot neenakega premoženja.²¹² Josip Jurčič je v leta 1866 izdanem prvem slovenskem romanu *Deseti brat* dopustil poroko med graščakovo hčerko in kmečkim fantom, šele ko je ta postal graščak. Predvsem zaradi ostre kritike Frana Levstika, češ da je tak konec lažniv, je v dve leti mlajšem romanu *Hči mestnega sodnika* za meščanko, zaljubljeno v plemiča, raje izbral tragičen konec.²¹³ Spet romantično. Strahu pred neenakostjo pa ni poznal Tavčarjev in Jurčičev nekoliko starejši kamerad Janez Trdina (1830–1905). Dvakrat poročeni čudak ni bil romantik in ni imel visokih statusnih ambicij, zato je bil do resnične poročne stvarnosti silovito zajedljiv. Do statusno in premoženjsko neenakih zvez pa ni imel nobenega zadržka. Leta 1870 je z neizmernim sarkazmom komentiral domnevni rek dolenjskih (kmečkih) mater o zvezi statusa in dobre poroke: »Sin, če se ženiš – pazi bolj na pleme žene, nego paziš na pleme svinje, katero kupuješ ... Svinja se kmali ali proda ali zakolje – žena pa ti ostane.«²¹⁴ Trdina je torej mladino raje opozarjal na žensko moralo, manj pa na njen status. Do kraja je ironiziral plemiško preračunljivost, ko je »na terenu« zaznaval moralno-stanovski razkroj stanovske vzvišenosti: »Gospoda daje hčeri v zakon, da se jih znebi, vsakemu v zakon, ki je 'gospod' če prav nima ne stanovitne službe in ne tolikih dohodkov, da bi mogel družino preživiti. 3–400 f zadostuje. Nič ne de, če ima bodoči zet tudi otroka z dekle bodočega tasta – izobražene gospodične odpuščajo rade take slabosti svojih ljubčkov.«²¹⁵ Posmehnil se je tudi bogati trgovski dedinji Primičevi Juliji, za katero mu je baje Prešernov sorodnik dejal, da bi se boemskega pesnika ne branila, če bi bil bogataš »ali vsaj kaka velika zverina v državni službi. Siromaka pa seveda ni marala. Hči imovitega trgovca je vedela že zarana, da je denar sveta gospodar. Idealni nazori so bili povse neznani njenemu duhu in srcu. Saj tudi svojega moža ni vzela iz romantične ljubezni, nego zato, ker je ugajal roditeljem njenim, pa tudi njej njegov imetek, imenitna služba in plemenitaški stan.«²¹⁶

Tudi slovenski mojster bontona Filip (Lipe) Haderlap je v priročniškem kompendiju *Zbirka ljubimskih in ženitovanjskih pisem* iz leta 1882 morganatski zvezi prisojal običajnost. Haderlap je morganat sprejel tudi, ker je izhajal iz enake, tj. slovenske nacionalne osnove obeh ljubezenskih kontrahentov. V vzorcu pisma bogatega in dobrega (jasno pa slovenskega!) plemiča (barona) revnemu plebejskemu dekletu je poudaril govorico srca, značaja in izobrazbe žene. Haderlap ob tem kar s snubčevim zaničanjem posredno priznava tradicionalno nupcialno preračunljivost: »Se vé, da mi je to labko, ker imam sam toliko premoženja, da mi ga pri ženitvi ni treba iskati.«²¹⁷ Takole prostodušno pa naj zainteresirana bogata plemkinja odgovori simpatičnemu, a revnemu snubcu (očitno plebejcu): »Zavoljo revščine Vas ne zaničujem, samo da vidim pri Vas plemenito srce, pa imate ustop v moje srce pred vsakim plemenitašem.«²¹⁸

Tako lažje razumemo, da so se v meščanski dobi morganatske zveze, ki so dvigovale ljubezen nad statusni in materialni pritisk in s tem rušile pravila meščanske družbe, razširile še na staro plemstvo.

212 Tavčar še v zgodovinskih povestih *Janez Sonce* (1885/86) in *Grajski pisar* (1889), v povesti *Cvetje v jeseni* (1917) in črtici *Holekova Nežika* (1888), Josip Stritar v povesti *Svetinova Metka* (1868) in romanu *Zorin* (1870), Luiza Pesjak v romanu *Beatin dnevnik* (1889), pozneje pa tudi pri Prežihovem Vorancu v noveli *Samorastniki* (1940) (MIHURKO PONIŽ 2008, 71–75).

213 MIHURKO PONIŽ 2008, 70.

214 JANEZ TRDINA, *Podobe prednikov I*, 130. Toda skoraj enako opozorilo je v črtici *Dolenjske ženitve* pripisal nekemu staremu Gorenjcu (Janez Trdina, *Izbrano delo II*, 119).

215 JANEZ TRDINA, *Podobe prednikov I*, 245.

216 JANEZ TRDINA, *Izbrano delo II*, 271.

217 HADERLAP 1882, 33.

218 Prav tam, 43.

Na Slovenskem sta po tem v zadnji tretjini 19. stoletja zasloveli radovljjska veja grofov Thurn-Valsassina in veja grofov Auerspergov z graščine Velika vas. Morganatske mentalitete so se pri Thurnih več kot očitno prenašale s staršev na otroke in dve hčerki že omenjenega grofa Vincenca in Jožefe sta se spet zvezali z meščanom. Otilija Marija se je kljub nasprotovanju družine zaljubila v notarja Franca Rateja. Družina je sicer dosegla njegovo premostitev v Slovensko Bistrico, a mu je Otilija sledila, z njim živela na koruzi in mu rodila več otrok. Nasprotovanje Thurnov pa je bolj kot na Ratejevem statusu temeljilo na njegovi sumljivi zakonski preteklosti, saj je bil ločenec. Le zato se Otilija še dolgo ni mogla poročiti z njim. Njena sestra Ljudmila Marija pa se je na olajšanje družine vsaj lahko poročila z uglednim radovljjskim meščanom Emanuelom Jagodicem.²¹⁹

Medtem ko so zaljubljeni Thurni in Thurnčanke vendarle pazili na spodobnost, poklicni ugled in premožnost meščanskih izbrancev, je bilo dogajanje v velikovaški veji grofov Auerspergov škandalozno. Rihard (1773–1840), drugorojenec seniorja veje s Šrajbarskega turna, se je leta 1807 poročil z neko Katarino Eisel, ki je bila najbrž meščanka.²²⁰ Meje sprejemljivega pa sta prestopila njegova vnuka, mlajša brata družinskega seniorja Aleksandra, ki je bil kajpak poročen z grofico. Mlajši Herman (1839–1870) je bil družinska črna ovca, visoko kvalificirani alkoholik, ki je lagodnemu življenju dajal absolutno prednost pred državo, rodbino, statusom, častjo. Zato je bilo kar v skladu z njegovim ugledom, da se je leta 1869 poročil z nezakonsko gostačko Marijo Kerin (1840–1873). Četudi je to storil trezen in iz ljubezni, take svakinje Auerspergi niso mogli sprejeti v družino: ignorirali so jo celo v osmrtnici ob Hermanovi smrti, komaj rojenega nečaka pa so pri priči vzeli v svojo oskrbo.²²¹ Po letu 1900 pa taki poročni odskoki tudi v isti generaciji te auersperške veje niso bili več nerazumljeni. O tem priča življenje tretjega od bratov Alfonza (1842–1913). Po odhodu iz vojaške službe se je leta 1874 poročil, a je žena že po dveh letih baje napravila samomor. Alfonz je zapustil domovino in se vrnil šele ok. leta 1885. V Ljubljani je spoznal skoraj petindvajset let mlajšo šiviljo Marijo Miklavčič in z njo zaživel na koruzi. V petnajstih letih se jima je rodilo deset otrok. Leta 1909 se je le poročil, s poroko pa je baje čakal toliko časa, ker mu je sorodniki niso dovolili. Očitno pa mu matičarjevo potrdilo ni dosti pomenilo in ga nasprotovanje sorodstva ni ganilo. Družabna in družinska neproblematičnost morganatske zveze člana najstarejše in najuglednejše aristokratske rodbine na Slovenskem je v bolj sproščenih mentalitetah pred prvo svetovno vojno nakazovala dokončen prelom s socialno izoliranostjo visoke aristokratske skupnosti. Bila je sočasna z vključevanjem visokega plemstva v meščanske dejavnosti in družabno sceno. Otroci in vnuki Alfonza in Marije so posegli po običajnih intelektualistično-meščanskih poklicih, nobeden od njih pa se tudi ni poročil z osebo plemiškega porekla.²²² Ljubezen, kakršna koli že, je tako na Slovenskem le presešla najtrše stanovske ovire.

Ugrabitve iz ljubezni?

Druga oblika nasprotovanja starševskih nupcialnim pričakovanjem je bila še bolj ekstremna. Predvsem zaradi morganatskih in dedovanjskih zadržkov ter nasprotnih rodbinskih strategij so se nekateri mladi plemiči lotili nasilnih ali prostovoljnih ugrabitev žensk. Nasilna ugrabitev ženske (zlasti device) je bila vedno in v prvi vrsti kriminalno dejanje, ne dosti drugačna od posilstva, le da

219 PREINFALK 2005b, 520.

220 PREINFALK 2005a, 212–213.

221 Prav tam, 216–218.

222 Prav tam, 218–219. Podobna (vendar ne popolna) plebejizacija poročnih zvez se je po letu 1945 zgodila tudi v eni od auersperških knežjih vej in v nekaj grofovskih linijah s sedežem v Avstriji (gl. PREINFALK 2005a, 231 sl.).

je bil zločin kasneje lahko omiljen s poroko; v najslabšem primeru se je z ugrabitvijo žensko prisililo v suženjsko prostitucijo. Prostovoljne samougrabitve pa so pomenile pobeg zaljubljenecv iz nerazumevajočega okolja. Obe obliki je od posilstva in nasilja ločeval poseben ritual. Za opredelitev zvrsti ugrabitev zaradi poroke moramo zato vsak primer preučiti glede naslednjih vprašanj: kakšna sta bila tehnologija ugrabitve in ritual, v kakšnem razmerju sta bila ugrabitelj in ugrabljenka, kakšen je bil njun osebni status, kakšne so bile razmere v njunih družinah, kakšne so bile posledice ugrabitve.

Ugrabitve žensk so poznale vse civilizacije. Stara zaveza omenja vrsto takih zgodb, nekatere so se zgodile iz osebnih nagibov, druge zaradi narodnih potreb. Med temi velja omeniti poskus obnove skoraj uničenega Benjaminovega rodu z množično ugrabitvijo žensk iz Šila, ki so jo Benjamitom dovolili sorodni izraelski rodovi.²²³ »Ropu žensk« – v bistvu je šlo za posiljevanje in zasužnjevanje – tudi poganski antični svet ni nasprotoval. V *Iliadi* Ahilova ugrabitev Trojanke Brizeide pomeni zasužnjevanje dekleta in posilstvo, ki ga Homer enači z ljubeznijo.²²⁴ Herodot iz Halikarnasa je v *Zgodbah* navedel zgodbi iz 5. st. pr. Kr. o vzroku vojn med Heleni in Perzijci, češ da je pripeljala do sovraštva prav spirala ugrabitev žensk med narodi (Feničani so ugrabili Io, Krečani Evropo in Medejo, Trojanci pa Heleno). Temu Herodot ni verjel, omenil pa je razmeroma tolerantna mnenja sodobnikov o ugrabiteljski raboti in posledicah: ugrabljenko njeni sorodniki sicer zahtevajo nazaj skupaj s (finančnim) zadoščenjem, vendar azijski barbari ropu žensk ne pripisujejo večjega pomena; že misel na maščevanje imajo za neumnost. Namreč: »bolj kot gotovo je, da bi ne bile ugrabljene, ko bi ne bile same hotele.« Le Grki so tako neumni, da so poslali vojsko v Azijo in zaradi ugrabljene »lakedaimonske candre« uničili Trojo! Tudi Feničani so baje menili, da se je Io spečala s kapitanom njihove ladje, nato pa noseča iz sramu pred starši prostovoljno odplula z njim.²²⁵ Po (napačnem) mnenju nekaterih piscev (Plutarh) so se sledi posiljevalsko-ugrabiteljske nasilnosti ohranile v običaju, da svatje nevesto nesejo čez prag ženinove hiše.²²⁶ Tako je na prelomu iz 1. v 2. stoletje Plutarh lahko napletel mit o običajnosti in družbeni sprejemljivosti ugrabitev žensk zaradi poroke pri Špartancih v Likurgovem času.²²⁷

Tudi prava bližnjevzhodnih držav niso strogo sankcionirala porok z ugrabljenim samskim dekletom istega statusa – ugrabitelj je moral legalnemu zaročencu povrniti škodo, ali pa je bil zakon razveljavljen. Drugače pa je bilo, kadar so bile ugrabljene poročene žene, device, mladoletnice in ženske visokega stanu. Akadijsko pravo je v takem primeru grozilo storilcem (obenem posiljevalcem) s smrtno kaznijo.²²⁸ Antične ugrabiteljske zgodbe pravzaprav pogosto poudarjajo pomiritev med ugrabiteljem in ugrabljenkinim sorodstvom ter poveljavitev poroke, kar je bilo najprimernejše, saj je dotlej že prišlo do konzumacije zveze, celo do rojstva otrok, vrnitev dekleta k staršem pa ni bila več mogoča. Tako sporočilo nosi legenda o ugrabitvi Sabink. Sabinci so se zaradi ugrabljenih hčera spopadli z Rimljani (po Plutarhovem mnenju so Rimljani ugrabili Sabinke zaradi želje po združitvi s Sabinci), a so med odločilno bitko ugrabljenke, tedaj že rimske žene in matere, pomirile svoje može (ugrabitelje) s starši in brati z besedami, da bodo v spopadu v vsakem primeru padli njihovi

223 Sod 21,18–23.

224 GRAEBER 2014, 274, 308.

225 HERODOT, *Zgodbe*, lib. I, pogl. 1–5 (str. 49–51).

226 PLUTARH, *Vprašanja* (rim.), pogl. 29 (str. 127) in komentar M. Sunčič na str. 69 in v op. 164–166 na str. 214–215.

227 PLUTARH, *Življenjepisi*, Likurg, pogl. 15 (str. 132–133). Piše, da je atenski zakonodajalec Solon v začetku 6. stoletja pr. Kr. za ugrabitev in posilstvo svobodne državljanke določil globo stotih drahem, kar se je Plutarhu zdelo preveč (prav tam, Solon, pogl. 23, str. 233).

228 Za Akadijce: KOROŠEC 1953, §§ 26 in 27 (str. 29–30); za Hetite: KOROŠEC 1932, 14.

najdražji, od katerih pa se nočejo ločiti. In pomirjeni Sabinci so se naselili v Rimu.²²⁹ V pozni antiki so zato razlikovali med arhaičnim nasilnim »ropom ženske« (*crimen raptus*), ki je imel za cilj poroko z žensko,²³⁰ in »zapeljanjem« oziroma prostovoljnim begom ženske z »ugrabiteljem« (*seductio*); obe obliki sta enako ogrožali avtoriteto dekletove družine in skrbnika (očeta, moža, brata).²³¹ Čeprav je vsaj zapeljanje temeljilo na ljubezni in kljub morebitnemu (zaigranemu) nasilju ni imelo klasičnih znakov kriminala, so v 4. stoletju vse ugrabitelje še sežigali na grmadah, tako kot homoseksualce, na smrt pa obsojali tudi ubežne zaljubljenice.²³²

Tudi v zgodnjem srednjem veku so bile ugrabitve težko kaznivo dejanje, kaznovano z odvzemom svobodnega statusa, pokoro, globo, izgonom, v skrajnem primeru celo s smrtjo. Višina kazni je bila odvisna od osebne statusa ženske – težje kazni so zadele ugrabitelje poročenih in svobodnih žensk. Predvsem pa je bilo treba ugrabitelju (in pomagačem) preprečiti poroko z ugrabljenko (razen, če bi ta vanjo privolila).²³³ Po karolinških zakonih je moral kralj s škofi preganjati ugrabitelje in razdirati izsiljene zakone. Cesar Ludvik Pobožni je v cerkvenem kapitularju iz leta 819 ponovil sklepe koncilov v Chalcedonu iz leta 451 in Ankari iz leta 314 o izobčenju oziroma javnem kaznovanju ugrabiteljev ter o prepovedi poroke, če se ugrabljenka ni upirala ugrabitelju. V dodatku je bilo problematizirano še ugrabljanje vdov, manj kot trideset dni po nastopu vdovstva ter odpeljanje zaročenih deklet, za kar je bila predpisana globa v višini 180 oziroma 60 solidov. Kasneje je bila dopuščena poroka dekletom, ki niso privolile v ugrabitve z njihovimi zaročenci ali s komerkoli, razen z ugrabiteljem; ta je bil obdolžen zločina prešuštva.²³⁴ Koncil zahodnofrankovskega kralja Karla Plešastega leta 845/846 je za dogovorjene ugrabitve že dopuščal njihovo legaliziranje s poroko, potem ko bi ugrabitelj opravil pokoro in bi postala ugrabljenka polnoletna.²³⁵ Seveda so imele ugrabitve plemkinj tudi drugačen

229 PLUTARH, Življenjepisi, Romul, pogl. 14–19 (str. 78–88).

230 V nekaterih jezikih ista beseda označuje ugrabitve in posilstvo, tj. nasilno doseganje spolnosti (*rape* v angleščini).

231 FREISEN 1893, 587 sl.; gesla "Ehe" P. Mikata v HRG 1, 815–822, "Ehe" F. Merzbacherja v HRG 1, 833–836, "Entführung (crimen raptus)" R. Lieberwirtha v HRG 1, 944–945 in "Frauenraub (raptus)" E. Kaufmanna v HRG 1, 1212; gesla "Ehe" (Recht) P. Weimarja, R. Weiganda, G. Di Renzo Villalte, D. Anex-Cabanisa, F. de Arviza, T. M. Charles-Edwardsa v LexM 3, 1621–1634, "Ehe" (Ehe in der Gesellschaft des Mittelalters) E. Ch. Suttnerja v LexM 3, 1635–1641; DUBY 1987, 28–29.

232 Cesar Konstantin I. je leta 320 postavil zakon, ki je grozil s smrtno kaznijo tako pobeglemu dekletu kot njenemu zapeljivcu; služabnicam, ki jih je zakonodajalec vnaprej obdolžil, da taka dekleta nagovarjajo k begu, bi morali zlititi v usta raztopljeni svinec (BROWN 2007, 263).

233 RITTNER 1876, 127. Germanska skandinavska prava so ugrabiteljem grozila z izgubo vseh pravic (WILDA 1842, 840). Vizigotsko pravo je za ugrabitve neporočenih žensk in devic predvidevalo le plačilo globe, za ugrabitve poročenih pa tudi izgubo svobode; izsiljenje poroke v nobenem primeru ni bilo mogoče priznati (MGH LL nat. Germ. I, lib. III tit. 3 c. 1). Langobardsko pravo je za ugrabitve neporočenih ugrabljenk predvidevalo le visoke denarne globe, za ugrabitve ali za prešuštvo poročene ženske pa smrt za ugrabitelja pa tudi za ugrabljenko, če je privolila v odpeljanje (MGH LL IV, Edictus Rothari, cc. 185–195, 208–214; Leges Liutprandi regis, c. 31). Frizijsko, salijsko in alemansko pravo so za ugrabitve neporočenih in poročenih žensk grozili le z globami; če je bil ugrabitelj nesvoboden, ženska pa svobodna, ga je pri Frankih doletela smrtna kazen (WILDA 1842, 842–843, 845). Bavarsko pravo je možkemu za prostovoljni beg z žensko in poroko z njo prisodilo manjšo globo, tudi če je ukradel žensko njenemu zaročencu (MGH LL III/2, leg. I, VIII c. 16, 17).

234 MGH Capit. I, št. 138 cc. 23–24; št. 139 cc. 4, 9; št. 156 c. 1; MGH Capit. N. S., lib. I cc. 97–99. Govorjenje o »prešuštvu« pri ugrabitvah je največkrat letelo na prostovoljni pobeg poročene žene z ljubimcem: termin je leta 862 uporabil papež Benedikt III. v prošnji cesarju Ludviku II., naj prisili Ingiltrudo, ženo italjskega grofa Bosa, ki je pobegnila s prešuštnikom, da se vrne k možu (MGH Capit. II, št. 243 c. 4).

235 MGH Capit. II, št. 293 cc. 65–68. Tudi kraljevo navodilo iz leta 857 razen ponovne prepovedi legaliziranja porok z ugrabljenkami ter cerkvene obravnave, pokore ali izobčenja (za ugrabitelje devic, nun in vdov) ni omenjalo težjih kazni (MGH Capit. II, št. 267).

konec. Preveč strpni kralj Karel Plešasti je leta 862 lahko le protestiral pri nečaku, kralju Lotarju II., ker je njegov grof Balduin I. Flandrski ugrabil Karlovo hčerko Judito, vdovo angleškega kralja Ethelbalda, in se z njo poročil. Niti svečano izrečeno škofovsko izobčenje Balduina zaradi kanonsko nesprejemljive ugrabitve vdove jeznemu Karlu ni pomagalo do zadoščenja in Judita je do smrti ostala flandrska grofica.²³⁶ Neuspešen je bil tudi kralj Arnulf, ki mu je »mladi in predrzni Engelskalk« leta 893 ugrabil nezakonsko hčerko in z njo zbežal na Moravsko. Kasneje se je pomiril s kraljem in celo postal njegov mejni grof v Vzhodni marki.²³⁷ Le kralju Ludviku Nemškemu je leta 868 uspelo, da je na zahtevo papeža Hadrijana II. njegov odposlanec usmrtil Eleuertija, sina ortskega škofa, ker je ugrabil in se poročil z že zaročeno papeževo hčerko. Predrzni ugrabitelj pa je malo pred smrtjo ubil ženo in taščo.²³⁸

Kaznovanje ugrabiteljev je v visokem srednjem veku omiljevalo zavedanje, da gre po večini za nenasilna dejanja z željo po poroki. Cerkevna kazen je bila nekaj let pokore,²³⁹ kralj Oto I. pa je leta 951 v soglasju s Cerkvijo za laiške ugrabitelje in njihove pomagače sicer še predvidel dosmrtno izobčenje, a le, če se z ugrabljenkami niso nameravali poročiti.²⁴⁰ Dvoumno, ostro in obenem milo sodbo (zaradi neugotovljene narave ugrabitve) je leta 1014 izrekel tudi državni zbor nekdanjemu mejnemu grofu Wernerju, ki ga je tožil cesar Henrik II.: če bi preiskava pokazala, da je šlo za nasilno ugrabitev brez dekletovega pristanka, naj se zaplenijo ugrabiteljeva posestva, reši dekle, ujeti in ranjeni ugrabitelj pa naj bo po ozdravitvi usmrčen; če pa se je dekle strinjalo z ugrabitvijo, naj se Werner z njo poroči.²⁴¹ Sum o krivdi je zato pogosto in upravičeno zadel žensko preračunljivo nprav, kar je priznavala tudi dvorska kultura.²⁴² Ta preračunljivost in prevarantstvo se kažeta tudi v likovni umetnosti. V znamenitem »Veliki heidelberški pesmarici« iz 14. stoletja (Codex Manesse), prizor nasilne ugrabitve kljub izvlečenim mečem bežečega zasledovalcev para na konju ne kaže posebej hudega nasilja nad dekletom: to z levo roko celo objema svojega »ugrabitelja«.²⁴³ Oblasti so bile odločne le še pri ugrabitvah devic. Bavarski božji mir iz leta 1094 je predvidel oslepitev ugrabitelja, odsekanje roke ali noge in porušitev gradu, kjer je imel ugrabitelj zaprto devico.²⁴⁴ Kralj Henrik (sin cesarja Friderika II.) je v splošnem državnem miru leta 1224 za ugrabitev device ali njeno posilstvo predvidel smrtno kazen; če bi se ugrabitelj uspešno skrival, bi kazen zadela njegovega pomočnika.²⁴⁵ Do ugrabiteljev žensk so bili v 14. stoletju načelno strogi tudi nekateri zakonodajalci na evropskem vzhodu.²⁴⁶

Vesti o ugrabitvah žensk v srednjem veku so na območju med severnim Jadranom in vzhodnimi Alpami maloštevilne. V anale so prišli le redki zelo grobi primeri iz plemiškega okolja. Ena

236 MGH Capit. II, št. 243 c. 5.

237 Po *Annales Fuldenses* v: MGH SS I, 408–409; povzetek v: GZS 2, št. 305.

238 Reg. imp. I/3,1, št. 287.

239 V delu *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis* opata Regina iz Prüma iz leta 906 je bila predpisana triletna pokora za ugrabitelja vdove ali device (WASSERSCHLEBEN 1840, lib. I c. 304).

240 MGH Const. I, št. 8 c. 1.

241 Ker je Werner že naslednji dan umrl, se je zbor zadovoljil le s konfiskacijo njegovih posesti (Reg. imp. II/4,1, št. 1851d, 1852a).

242 DUBY 2000, 48–49; DUBY 1987, 155; BUMKE 1990, 459.

243 CODEX MANESSE, fol. 316^v.

244 MGH Const. I, št. 427, c. 3.

245 MGH Const. II, št. 284, čl. 7. Tudi nekaj desetletij mlajše Švabsko zrcalo je določalo obglavljenje ugrabitelja in pomočnikov, pobjo živine v ugrabiteljevi hiši in njeno porušitev (MGH Fontes iuris N. S. IV/1, Landrecht, c. 270).

246 Srbski car Dušan Silni je v 53. členu zakonika iz srede 14. stoletja svobodniku in plemiču za ugrabitev plemkinje zagrozil z odsekanjem rok in nosu (JASTIĆ 1968, 172). Nekatera vzhodnoevropska prava pa ugrabljanja žensk sploh niso sankcionirala, na primer »Ruska pravda« iz 11. stoletja in »Vinodolski zakonik« iz leta 1288 (JASTIĆ 1968).

najstarejših in dobro dokumentiranih ugrabitev, ki orisuje ugrabljevaljsko tehnologijo, rituale, motive in posledice, je iz leta 1178 s Štajerske. Tistega leta je Oto, prošt v Rottenbachu na Bavarskem, obvestil brata Ruperta, opata v samostanu Tegernsee, da sta pred tremi dnevi dva ugledna Štajerca ugrabila hčerki gospoda Liutolda Waldsteinskega. Ta se je z ugrabitelji spopadel, a so ga premagali in pobili in ujeli mnogo njegovih ljudi.²⁴⁷ Zanimanje prošta Ota in opata Ruperta za ugrabitev je bilo posledica njenega sorodstva z ugrabljenkama.²⁴⁸ Liutold III. Waldsteinski († 1189) je pripadal rodu svobodnih gospodov s sedežem na gradu Waldstein pri Feistritz ob Muri. Skupaj z materjo je leta 1152 salzburški nadškofiji poklonil grad Waldstein in trg Weiz s pogojem, da se predaja uresniči šele po Liutoldovi smrti, če Liutold v zakonu s svobodno plemkinjo ne bi imel sinov oziroma bi ti umrli pred njim. Liutold in žena, grofica Elizabeta Peilsteinska, res nikoli nista imela sinov, marveč le tri hčere, Kunigundo, Gertrudo in Otilijo.²⁴⁹

Otovo pismo vsebuje tri različne vesti. Piše namreč, da je salzburški nadškof Konrad III. obe strani pomiril, tako da je oče Liutold privolil v poroko. Nato piše le še o »svoji ugrabljeni nečakinji«, ki jo je ugrabitelj »H.« še isti dan izročil v varstvo svoji sorodnici.²⁵⁰ Ta ugrabitev pa ni imela zveze s ugrabitvijo Waldsteink. Šlo je za to, da so po smrti brata Gebharda izbruhnili spori med njegovo vdovo in njeno družino. Oglejski patriarh se je zavzemal, da se z mladoletno Gebhardovo hčerko poroči njegov vazal Henrik iz Villalte, ki pa je umaknil snubitev, ker je izvedel, da je že obljubljen nekemu grofu. Vdova pa je bila proti obema snubcema, ker je hotela hčerko in sina poročiti statusno nižje ter ju opehariti za očetovo dediščino. Oto je spomladi 1178 odpeljal nečaka na Bavarsko, nečakinjo pa je »H.« po dogovoru z njeno materjo odpeljal od doma, jo izročil svoji sorodnici (Benedikti), vdovi gospoda F(riderika) Ptujskega, in je odtlej ni več obiskal. Obljubil pa je, da jo bo vrnil nepoškodovano in nedotaknjeno. Očitno je, da ugrabitelj ni ravnal samoiniciativno, marveč je šlo za intrigo sorodstva, ugrabitev pa je bila sredstvo za polastitev dediščine. Zato z Otovo nečakinjo ugrabitelj H(errand Wildonski) ni ravnal nečastno.

Malo za tem pa sta bili ugrabljeni še hčerki Liutolda Waldsteinskega. Pri tem nas preseneča hitra Liutoldova pomiritev z ugrabiteljema in privolitev v poroko hčera z njima. Velja se vprašati, ali ni Liutold že pred letom 1178, ko je bilo jasno, da sina ne bo dobil, hotel spremeniti dogovor in hčerka omogočiti ustrezni poroki. V njegovo družino pa sta se hotela vključiti viteza, ki se Liutoldu najbrž nista zdela napačna. Z ugrabljeno Kunigundo se je pozneje poročil koroški grof Viljem III. Vovbrški (1177–1235). Toda grofje Vovbrški so bili med papeško shizmo zvesti koroškemu vojvodi in cesarju Frideriku, Liutold pa je bil na drugi strani in zato nenaklonjen zvezi hčerke z Viljemom. Še manj primeren se mu je zdel drugi samooklicani kandidat za hčerko Gertrudo, štajerski ministerial Herrand I. Wildonski (1177–1222).²⁵¹ Ta je za Waldsteince pomenil statusni padec in oviro za popravek sporazuma s salzburškim nadškofom: če bi se Gertruda poročila z ministerialom, bi ji njeni fevdni gospodje lahko odvzeli fevde, ki bi jih dobila za doto, nadškof pa bi imel izgovor, da gre pri njunih otrocih za nesvobodno potomstvo.²⁵² Zato je imel Herrand za dosego Gertrudine roke in dedovanja po Waldsteinih na voljo le nasilje. A zakaj se niti grof Viljem ni mogel ali hotel mirno dogovoriti z

247 FECHNER 1859, 346; UBSt 1, št. 559, GZS 4, št. 613; PLECHL 1957, 465.

248 Bila sta iz rodbine gospodov Hohenburških (pri Tegernseeju) ali grofov iz Neuburg-Falkensteina (PIRCHEGGER 1955b, 289–290; TYROLLER 1969, 390, tabela 36; PLECHL 1957, 450–457).

249 UBSt 2, št. 344. Prim. LOSERTH 1908, 7; PIRCHEGGER 1951a, 115–116; KUMMER 1880, 196–197.

250 UBSt 1, št. 559; komentiran nemški regist je v: PLECHL 1957, 464–465.

251 PIRCHEGGER 1955b, 289; PIRCHEGGER 1951a, 115–121; PLECHL 1957, 465.

252 FREED 1995, 73 sl.

Liutoldom? Le starejšemu Viljemovemu bratu Geru (1191–1220) je oče, grof Ulrik, lahko dogovoril poroko z grofično Elizabeto, hčerko grofa Rapota I. Ortenberškega. Zdi se, da je bil Viljem drugorojenec, ki si je moral sam najti ugledno ženo. Očetova nezainteresiranost mu je puščala proste roke.

Ugrabitev Otove nečakinje je bila najbrž del igre za dedovanje med dvema sorodstvomoma in zato pravzaprav povsem nenasilna. V primeru Waldsteink pa je ugrabitev nadgrajevala zapletene razloge in zadevala tri nesorodne družine, zato je bilo nasilje stvarno, vendar kljub temu nadzorovano. Oče Liutold se je ugrabitvi moral upreti s silo zaradi obvarovanja družinskega in osebnega ugleda in kršitve starševske vloge pri poročanju otrok. Če pa razmislimo o osebnih željah ugrabljenk, njihovi starosti in posledicah ugrabitve zanju, se nasilje sploh umakne iz diskurza. Kunigunda in Gertruda pa leta 1178 nista bili več tako zelo mladi, da bi se javnost, ki se je zavedela, da ne gre za divjo ugrabitev, zelo zgražala in klicala k maščevanju. Liutold in Elizabeta sta se poročila ok. leta 1154, torej sta leta 1178 obe dekleti najbrž šteli več kot 20 let. Ker sta se ugrabitelja z dekletoma hotela poročiti, obe pa temu nista nasprotovali, se je afera hitro pomirila. Ugrabitelja sta najbrž javno priznala, da se bosta poročila z ugrabljenkama, s čimer je bila izpolnjena tudi kanonska zahteva za legitimiranje izsiljene poroke. Drugače je razmišljal prošt Oto: bil je pripadnik stanu, ki je zagovarjal konsenzualni zakon, načelno pa je moral biti proti ugrabitvam. Slutil je, da je bila ugrabitev spletka, ki je izključila pregon posvetnih oblasti, kleru pa dovolila le naknaden blagoslov že sklenjene zakonske zveze.

Liutold pozneje z Viljemom ni imel problemov, vendar uradnih stikov (sodeč po omembah v seznamih prič v listinah drugih gospodov) skorajda nista imela. Herrandu pa Liutold ni odpustil ponižanja vse do leta 1185. Najbrž so k spravi pripomogli vnuki, ki so se Herrandu in Gertrudi rodili že v prvih letih po poroki.²⁵³ Do končnega razpleta je prišlo šele dve leti pred Liutoldovo smrtjo. Stari gospod je oktobra 1187 na svojem gradu Gutenberg sprejel štajerskega vojvodo Otakarja, ki je naznanil, da je njegov vazal in svobodni gospod Liutold v prisotnosti obeh zetov, ki sta tam kot varuha in zastopnika žena, razdelil del posesti med hčerki.²⁵⁴ Salzburški nadškof Adalbert III. se je sprijaznil z novimi dejstvi. Maja 1188, ko se je Liutold odpravljal na križarsko vojno, je zaradi verjetne smrti s soglasjem žene in poročenih hčera obdaril samostan v Gößu, poleg tega pa še tretjo hčerko Otilijo, ki je bila tam opatica. Pri dejanju v cerkvi v trgu Weiz je bila prisotna množica znancev, med njimi zet Viljem in njegov oče grof Ulrik; ni pa bilo Herranda.²⁵⁵ Ko je Liutold naslednje leto res umrl daleč od doma, je Gertruda prevzela večino očetovega premoženja in alode. To je bilo za njenega moža Herranda, tedaj enega najzvestejših mož vojvode Otakarja in po letu 1192 vojvod Leopolda V. in Leopolda VI. Babenberških, osnova za bleščečo politično kariero.

Razdelitev dediščine je oddaljila nekdanja sozarotnika Herranda in grofa Viljema. Po letu 1187 ju ni moč srečati skupaj niti v eni listini, čeprav sta se vsak posebej omenjala v desetinah listin.²⁵⁶ Kunigunda ni imela sreče s potomci, saj je Viljem leta 1235 umrl, ne da bi dočakal otroka.²⁵⁷ Gertruda pa je možu Herrandu vsilila svojo tradicijo z osebnim imenom sina Liutolda, imena sinov Ulrika, Hartnida in Richerja pa so izhajala iz wildonsko-riegersburške rodbine. Liutold ml. je po materini (ok. 1189) in očetovi smrti (1222) dobil waldsteinski Gutenberg. Herrandova nasilniška poroka se je med potomci sčasoma spremenila v družinsko izročilo, najbrž polno dvorske ljubezni. Navsezadnje

253 UBSt 1, št. 639, 706; KUMMER 1880, 198.

254 UBSt 1, št. 677, 685, 686.

255 UBSt 1, št. 688, 689; UBSt 2, št. 129.

256 Šele leta 1208 so se v Brežah na Koroškem znašli skupaj Herrand, njegov sin Hartnid ter brat grofa Viljema III. Gero in njegov sin Viljem IV. (UBSt 2, št. 89).

257 PIRCHEGGER 1951a, 162.

se je Herrandov istoimenski vnuk poročil s hčerko znamenitega pesnika Ulrika Liechtensteinskega in pod tastovim vplivom tudi sam pesnil.²⁵⁸

Ugrabitev Waldsteink imamo za primer dogovorjenega bega deklet izpod očetove oblasti, po drugi strani pa kot način za vključitev v njuno družino in dedovanjski red. Formalno je šlo za upor proti starševski oblasti, ugrabitev pa lahko ocenjujemo celo kot instrument ženske materialne in spolne (samo)osvoboditve izpod običajne poročne matrice.²⁵⁹ Strah, da bi Viljemov in Herrandov primer navedel množice mladcev na enako dejanje, pa je bil konec 12. stoletja že odveč. Najlepša desetletja in stoletja plemiškega ugrabljanja deklet so bila mimo; zaradi vzpostavljanja osrednjih deželno knežjih oblasti, uveljavljanja rimskega dednega prava in konsenzualnega poročnega načela, edinega pravnega sredstva, ki se je lahko zoperstavilo patriarhalni prisili. Ugrabitev, nasilna ali prostovoljna, pa je ogrožala bistvo nauka o konsenzualni poroki in posledično njeno zakramentalnost. Ugrabitev s posilstvom oziroma konzumacijo je namreč že izpolnjevala ljudske predstave o izpolnitvi poroke.²⁶⁰ Kanonske pomisleke je pojasnil Oldradus de Ponte, pravnik, ki je v letih 1310–1337 za papeško kurijo izdeloval splošna mnenja o zakonskih sporih. Po analizi dekretalov o neprostovoljnih porokah pred pričami in z izvršeno konzumacijo je menil, da formalna poročna ceremonija pač ne spremeni dejstva, da je bil konsenz od dekleta izsiljen; zato je poroka neveljavna.²⁶¹ Tudi, če je šlo za dogovorjeno ugrabitev, je moralo o njej presoditi cerkveno sodišče. V kanonistiki sta se obe vrsti ugrabitve, zlasti pa dogovorjena, dekriminalizirali in presojali le po bistvenem – ugotavljanju veljavnosti poroke oziroma zakonske zveze. Dekretalisti, glosatorji in sholastiki so bili skoraj enotni, da nenasilna ugrabitev (beg) ne preprečuje sklenitve veljavne poroke, četudi je starši ne dovolijo; bistvo je vzajemna privolitev ženina in neveste v poroko.²⁶² Zato je tudi tridentinski koncil med poudarjanjem poročnega konsenza dovolil naknadno poroko, če je bila ugrabljenka prej izpuščena in je prostovoljno pristala na poroko.²⁶³ V takem duhu so bili kasneje formulirani standardni pozitivni dekreti pri dispenziranju poročnih zadržkov v škofijskih protokolih v 17. in 18. stoletju – poudarjali so svobodno privolitev neveste oziroma prosilke za dispenzo od katerega koli zadržka.²⁶⁴

Tako so ugrabitve v cerkvenem pojmovanju pristale v istem košu s pogojno dovoljenimi tajnimi porokami, ki so se prav tako zgodile brez javne slovesnosti in pristanka staršev. Od dogovorjenih ugrabitev in skupnih pobegov so se razlikovale v tem, da starši in okolica paru niso tako nasprotovali, da bi ta za formaliziranje ljubezni moral zapustiti domači kraj in se skrivaj poročiti pred nepristojnim duhovnikom. Take poroke je bilo v sporih med zakoncema kasneje na sodišču težko dokazati, lahko pa so povzročile še večje moralne probleme (bigamijo, incestne zveze ipd.). Kljub potridentskemu

258 Bil je inovativen pripovednik, v nasprotju z dedovo nasilniško »zaroko« pa je bil moralistični pristaš globoke duhovne enotnosti v zakonu. Gl. LOSERTH 1908, 8–9; PIRCHEGGER 1955a, 174; KUMMER 1880, 240–249.

259 DUBY 1987, 12–13, 29, 121–122; FREISEN 1893, 587 sl.; CESCO 1999; VEYNE 2010, 120.

260 RITTNER 1876, 128–129.

261 Oldradus de PONTE 1478, consilium n. 35.

262 CIC X 5.17.6. Prim. FREISEN 1893, 317–323; VILFAN 1996, 444 sl.

263 COUNCIL OF TRENT, Session XXIV, Decree on the Reformation of Marriage, c. 1 (str. 196) in 6 (str. 201–202). Prim. FREISEN 1893, 321–322, 614; VILFAN 1996, 444–447; POVOLO 1999, 315 sl.

264 V ljubljanski škofiji je v 17. in 18. stoletju standardni obrazec pri dispenziranju poročnih zadržkov (največkrat zaradi sorodstvene bližine med zaročencema) vedno omenjal tudi ugrabitev: »*Ex insertis motivis ... dispensamus cum supplicantibus ... matrimonium contrahere possint ac valeant, proles exinde nasciturus legitimus declarando ... Supplices sint diaecesani nostri, pauperes, labore manuum suarum victum quaerentes ac miserabiles personae, atque sponsa rapta non sit, vel si rapta fuerit in potestate raptoris non amplius existat* (podčrtal D. K.), *nullumque aliud intercurrat canonicum impedimentum, super quibus curati localis eosdem matrimonialiter copulaturi conscientiam oneramus.*« (gl. NŠAL, Škof. prot., 5 in passim).

toleriranju svobodnega poročanja in mnenj, da prostovoljna ugrabitev sploh ni »ugrabitev«,²⁶⁵ so škofijske oblasti še konec 18. stoletja tako za dogovorjene ugrabitve kot pobege od doma (v želji po poroki) uporabljala enoten slabšalen termin »ugrabitev«.

Ugrabljanje pa je patriarhalnemu in monarhičnemu redu vendarle bolj škodovalo kot tajno poročanje. Zato ni nenavadno, da so se v poznosrednjeveških in novoveških pravnih kodifikacijah zakonodajalci spet podrobno posvetili takemu načinu poročanja. Razlikovali so med nasilno ugrabitvijo s posilstvom (»poroka brez ženskega privoljenja«) in (skrivno) poroko brez konsenza in prisotnosti staršev. V nekaterih kazenskih redih in mestnih statutih je bila za ugrabitev brez dekletovega privoljenja še vedno predpisana smrtna kazen,²⁶⁶ za zapeljanje z ugrabitvijo pa ne. Tržaški mestni statut iz leta 1421 je za (očitno dogovorno) odpeljanje ženske iz mesta brez pristanka staršev določal le denarno kazen oziroma uklonilni zapor.²⁶⁷ Cesarski kazenski red *Carolina* iz leta 1532 in kranjski sodni red za deželna sodišča iz leta 1535 (in drugi podobni redi) pa so na splošno kriminalizirali ugrabljanje žensk, kaznovanja pa pogosto sploh niso določili.²⁶⁸ Statut mesta Reka iz leta 1530 je za dogovorne ugrabitelje celo prepovedoval telesno kaznovanje, le dekletovim sorodnikom je bilo treba po oceni mestnega glavarja in sodnika povrniti »čast«. ²⁶⁹ Očitno so se posvetne oblasti že povsem zavedale nesmiselnosti sankcioniranja dogovorjenih begov in tajnih porok, medtem ko v prave nasilne ugrabitve sploh niso več verjele. Vendar te le še niso izginile niti med plemstvom. Valvasor je v »Slavi« kot posebnost omenil podvig nekega gospoda Schnitzenbauma, ki je odpeljal Evo Barbaro (»zaradi lepe postave je bila utelešen angel«), hčerko Andreja Galla z gradu Rožek (in sestro Elizabete, por. Lamberg), na svoj grad Zonek na Igu. Z ugrabljenko se je baje poročil, ta pa se je nato v obupu zastrupila (s pajkom!). Razočarani ugrabitelj se ni odzival na pozive deželnih oblasti; zaprl se je v svoj grad in kmalu umrl. Po drugi verziji si je že dva tedna po ugrabitvi pri padcu s konja zlomil tilnik. Če je v zgodbi sploh kaj resnice, je šlo za pozen primer nedogovorne ugrabitve zaradi ugrabiteljeve strasti. Ker je nek duhovnik legitimiral zvezo, posvetna oblast ni več mogla kaznovati ugrabitelja.²⁷⁰ Polihistor je zapisal še eno

265 MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 150–151

266 V malefičnem sodnem redu za Tirolsko, ki ga je leta 1499 izdal kralj Maksimilijan I. je bilo za ugrabitev zaradi poroke ali nečistovanja zagrožena smrtna kazen ali globa. Smrtna kazen je bila predvidena za posilstvo častivredne žene ali dekleta (Reg. imp. XIV/3,1, št. 9565). Gl. tudi določila o kaznih za ugrabitve v statutih severnoistrskih mest v: MIHELIC 1999, 343–344; MIHELIC 2000, 34, 36; MIHELIC 2002, 149 sl.; MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 145–147.

267 KANDLER 1849, lib. II c. 52. Zadevni člen obenem z nedopustno odsotnostjo starševskega konsenza za odpeljanje ženske iz mesta (zaradi poroke) omenja tudi možovo dovoljenje (»... *absque licentia patris vel matris vel viri vel illius sub cuius potestatis ipsa fuerit* ...«). Sodeč po podobno strukturiranem začetku člena 51, gre za pisarjev oziroma sestavljalčev lapsus in je *vel viri* odveč.

268 Določila o ugrabitvah so še v naslednjih policijskih in sodnih redih: MALEFIČNE SVOBOŠČINE LJUBLJANČANOV 1514, fol. 5^r–5^v; OTOREPEC – MATIĆ 1998, št. 30 (brez kazni za dogovorjeno ugrabitev in poroko ali kakršno koli zlorabo brez pristanka dekletovih sorodnikov); ORDNUNG VVND REFORMATION GÜTER POLICEY, Niderösterreichischen Landen 1552, p. 38 (govori le o ugrabitvah v obrtniških družinah; razlikuje med ugrabitvijo s privolitvijo in brez nje in brez podrobnosti govori o telesni in smrtni kazni za ugrabitelja); LAND GERICHTS ORDNUNG STEYER 1574, čl. 83 (razlikuje postopek med ugrabitvijo s privolitvijo in brez nje); CCC, čl. 118 ter LAND-GERICHTS-ORDNUNG CRAIN 1684, p. 9 (za ugrabitev brez privolitve je predviden malefični postopek) itd. Prim. VILFAN 1943a, 9 sl.; VILFAN 1996, 441–446; CESCO 1999, 349 sl.

269 HERKOV – GIGANTE 2001, čl. 36; MILOVIĆ 1969, 397–398.

270 VALVASOR 1689, XI, 477 in 540. Vsekakor je zgodba težko preverljiva v genealoških detajlih, saj sta bili med 15. in 17. stoletjem imeni Andrej in Barbara pri Gallih razmeroma pogosti. Sodeč po Valvasorjevem opisu, bi se ugrabitev lahko zgodila šele po letu 1580. V začetku 17. stoletja je na Kranjskem (rožeška veja) živela neka *Eva Barbara Gall*, menda imenovana *die Wunderblum*, ki je imela še sestrji Regino Dorotejo in Elizabeto, por. Lamberg, ter brata Janeza Gotfrida in Janeza Friderika, kot je zapisano v uradni genealogiji Gallov iz 19. stoletja. Eva Barbara (roj. 1602) in Elizabeta (roj. 1600) sta bili zagotovo hčerki Andreja Galla s Čušperka in Ane (roj. Wernegg). Toda Andrej v družinski kroniki poleg

ugrabiteljsko zgodbo, češ da je neki krojač skušal ugrabiti plemkinjo z gradu Gamberk; razlika pa je bila v tem, da je to storil z njenim soglasjem.²⁷¹

Med meščanstvom je bilo kvaziugrabiteljskih škandalov malo, saj so meščanski otroci lahko računali na dobrobiti meščanske socialne tolerance in pravne enakosti. Navsezadnje je prišla ravno v mestih najprej (v celoti seveda ne pred 19. stoletjem) do izraza ljubezen kot motiv poroke.²⁷² Pa tudi tradicionalni (pred)poročni kmečki in plemiški rituali meščanov niso zanimali – šlo je za enostavne pobege zaljubljenec brez vsakršne ugrabiteljske simbolike. Za meščanske zaznave v zgodnjem obdobju tridentinske prenove je bila značilna zgodba Uršule Gaionzell. Z dekletom, siroto leta 1617 umrlega premožnega ljubljanskega meščana Petra Gaionzella,²⁷³ se je leta 1623 nameraval poročiti Janž pl. Gall z Gallenhofna (pri Legnu), član stare kranjsko-štajerske plemiške rodbine in prisednik štajerske deželne in dvorne pravde, ki je nagovoril domačega župnika, da je škofu Tomažu Hrenu poslal priporočilno pismo.²⁷⁴ Uršula se je hitro otresla neljubega snubca in se v naslednjih letih zaročila z najbližjim sosedom Karlom Wizom, sinom bogatega ljubljanskega meščana Marka Wiza.²⁷⁵ Marko je bil z imenom pl. Wizenstein poplemeniten šele leta 1630, a je poročil številne otroke v plemiške družine.²⁷⁶ Uršuli pa tudi drugi zaročenec ni bil dolgo všeč, saj se je zagrela za Janeza Adama pl. Kirchbergerja, daljnega sorodnika ljubljanskega škofa Hrena in svojega svaka (Uršulin brat Anton je bil poročen z Marijo Kirchberger).²⁷⁷ Z njim je pobegnila iz Ljubljane, se skrivaj poročila (gotovo sta se dotlej tudi že meseno spoznala), 14. 11. 1626 pa zvezo še uradno potrdila; vendar namesto v nevestini župniji v Gornjem Gradu kar v župnijski cerkvi v furlanski Gradiški.²⁷⁸ Gradiška je namreč sodila v oglejski patriarhat in bila daleč od energičnega škofa Hrena, ki je že vrsto let kot deželnoknežji namestnik živel v Gradcu. Hren o škandalu ni izvedel niti od sorodnikov niti od duhovščine. Ko pa se mu je potožil

njih omenja samo še dve hčerki z imenom Ana Marija in dva sinova z imenom Jurij Andrej (prva sta umrla leta 1605, zato je leta 1606 rojenima dvojčkoma dal imeni pokojne hčerke in sina) (RADICS 1903, 12–15). Približno istočasno pa sta živeli tudi hčeri Erasma Galla s Pukštanja in Barbare Haimb, *Eva* in *Barbara* (ter sinova Bernard Leo in Erazem). Prva se je poročila z Jurijem pl. Wuchererjem s Pesniškega dvora (o Wuchererjih v Pesnici: PIRCHEGGER 1962, 32), Barbara pa z Janezom Jurijem pl. Harnusom. Genealoška tabela rožeške veje Gallov iz 19. stoletja so v: AS, Rod., št. 85. Dejstvo pa je, da so Galli prodali Pukštanj že pred letom 1542, se preselili v Slovenj Gradec, leta 1564 pa je bil Erazem Gall vazal na gradu Vodriž, ki ga je njegov istoimenski sin prodal leta 1606 (MLINARIČ 1975, 157; PIRCHEGGER 1962, 176). Zanimivo je, da je imel njun brat Bernard Leo med 17 otroki tudi hčerki Evo Marijo in Ano Barbaro.

271 VALVASOR 1689, XI, 160–161.

272 Eden redkih meščanskih škandalov se je leta 1651 pripetil tudi v Kranju. Marko Astrojnik je staršem in domačemu župniku pred nosom speljal Dorotejo Bobek in se z njo poročil na Hrvaškem, kjer ju nihče ni poznal. V spisu je bila sicer omenjena ugrabitev, kar pa je bilo najbrž le zavajanje, da bi se oblasti bolj resno vključile v pregon ljubimcev (NŠAL, KAL, fasc. 73).

273 Peter in njegovi dediči so imeli v Ljubljani vsaj od leta 1600 hiše na Starem trgu 1, Bregu 14 in na Križevniški 9 (SUHADOLNIK – ANŽIČ 2003, 137; SUHADOLNIK – ANŽIČ 2006, 73, 117), Janez Gaionzell pa na Mestnem trgu 5 in 6 (SUHADOLNIK – ANŽIČ 2000, 92–93). Za rodbino gl. PREINFALK 2014, 75–80.

274 NŠAL, KAL, fasc. 86, št. 21; DIMITZ 1862, 106.

275 Živel je na Križevniški 10 na Novem trgu.

276 Marko se je rodil leta 1569 krojaču Juriju, ki se je pred letom 1568 z Nemškega preselil v Ljubljano, in Heleno Schleskher. Z Vrhničanko Agnes Perko se je poročil leta 1600 in imel z njo kar trinajst otrok, enega pa še zunaj zakona. Vsaj že leta 1597 se je ukvarjal s krčmarjenjem v domači hiši v Križevniški ulici, nato trgoval in leta 1608 kupil mlin in posest ob Glinščici, kjer je sezidal dvorec. Leta 1630 je bil že član mestnega sveta in ne najbolj natančen in pošten mestni blagajnik, v letih 1632–1634 je bil mestni sodnik, župan pa v letih 1640–1641, 1644–1647. Umrl je leta 1654 (FABJANČIČ 2005, 142–155).

277 Janez Adam je morda živel v hiši na Čevljarski 2, kjer je še leta 1616 izpričan kot lastnik Fabijan Kirchberger, nato pa njegovi dediči (SUHADOLNIK – ANŽIČ 2006, 84). Prim. PREINFALK 2014, 79.

278 Janez Adam je v poročni matriki imenovan *von Camnick* in ne *Kirchberger!* (SCHIVIZ 1904, 339)

Wiz, je poskrbel, da je tržaški škof interniral Uršulo, ljubljanski škofijski konzistorij pa javno razglasil ubežnika in njune pomočnike ter marca 1627 razveljavil zakon. Hren je pri oglejskem patriarhu še protestiral zaradi nedovoljenega prenosa pristojnosti za poroko, ki je dalo begu oznako »ugrabitve«.²⁷⁹

V resnici sta bila bistvo škandala prelomljena zaroka in skrivna poroka (skupaj z javno izkazovano ljubezensko strastjo) zunaj domicilne škofije. O ugrabitvi sta govorila le Wiz in zaradi formalnih razlogov kasneje škofijsko sodišče. Zaljubljenca pa namer nista skrivala vsaj pred sorodniki, saj jima je pri pobegu pomagal vihri Uršulin brat Anton.²⁸⁰ Zato Wiz zanj ugodne sodbe sploh ni mogel udejaniti, že dodobra konzumirane Uršule pa najbrž niti ni več hotel za ženo. Najbolj nesrečen je bil njegov oče, ki je Hrenu jadikoval zaradi visokih zaročnih in sodnih stroškov, škof pa ga je tolažil s teološkimi primerami in pljuvanjem po Kirchbergerjevem lažnivem značaju; ta je bil po Hrenovem mnenju posledica protestantskega krsta. Kakor koli, Uršula in Janez Adam sta ostala skupaj, že sklenjeno in razveljavljeno zvezo pa uspela poveljaviti. Leta 1629 sta dala v ljubljanski stolnici krstiti prvorojenko, leta 1631 pa še drugorojenko.²⁸¹ Do smrti sta spravljena z ljubljansko duhovščino mirno živela v Ljubljani in na koncu v Litiji.²⁸² Tudi z Wizi sta se pomirila in staremu Marku skupaj z sodediči leta 1630 prodala ljubljansko Gaionzelovo hišo. Karel Wiz pa se je leta 1630 poročil z Elizabeto pl. Posarell, po njeni smrti pa leta 1643 s Polikseno pl. Valvasor.²⁸³

Ugrabljanje zaradi ljubezni ali materialističnih računov je bilo pogostejše in ritualizirano v med podeželskim življenjem. Zato so se ugrabitve lahko globlje ukoreninile v ljudski kulturi in v pesmih, pripovedkah in bajkah dolgo ohranjale spomin na nekoč nasilne razdiralce družinskega reda.²⁸⁴ Ugrabitev je pojmovana kot posledica fizične in pravne nezaščitenosti dekleta brez staršev, poželenja mitoloških bitij (povodnega moža, Trdoglava),²⁸⁵ nasilnosti mavrskih²⁸⁶ ali turških roparjev²⁸⁷ ali zvičajnega dejanja plemiča (kraljeviča), ki proti volji sorodstva odpelje deklet, njene svojce pa kar ubije. Včasih pa ti ubijejo njega ali deklet – kar koli se je pripovedovalcu pač zdelo lepše.²⁸⁸ Med kmečkimi podložniki

279 NŠAL, KAL, fasc. 60, št. 15 in fasc. 76, št. 13. Spisi o tej zadevi so še v fasc. 86 (št. 21). V fasc. 76 je tudi zanimiva Uršulina slovenska prisega o resničnem govorjenju na zaslišanju pred komisarjem in sodnikom Claudijem de Sorino.

280 Anton je bil v tistih letih odločen mož, saj se je že leta 1622 na »deželni pravdi« kranjskega ograjnega sodišča pred deželnim upraviteljem baronom Barbom prepiral s Kristofom pl. Jankovičem zavoljo majhnega dolga (AS, Gr. Dol, fasc. 139).

281 SCHIVIZ 1905, 3.

282 SUHADOLNIK – ANŽIČ 2006, 117. Janez Adam in Uršula sta leta 1634 sklenila pogodbo za vrt v ljubljanskem Šentpeterskem predmestju z ljubljanskim škofom Scarlichijem (NŠAL, KAL, fasc. 53, št. 7n), leta 1646 pa sta si zakonca izposodila večjo vsoto od škofa Buchheima (NŠAL, KAL, fasc. 53, št. 7^r). Janez Adam je bil ob smrti leta 1649 lastnik gospodstva Litija (SMOLE 1982, 260).

283 Bil je sposoben višji rudarski sodnik, leta 1667 je postal baron in dotlej nakopičil spodobno premoženje. Na Kranjskem je imel več gosposčin: Glince, Hotič, Lebek s trgov Vače, Ponoviče, Gabrje pri Gabrovki, Breg pri Ribnici in Boltija. Umril je leta 1672. Wizi pl. Wizensteini so po moški strani izumrli že v naslednji generaciji konec 17. stoletja (FABJANČIČ 2005, 152–153; PREINFALK 2014, 185–189).

284 VILFAN 1943a, 13–15; VILFAN 1943b, 9–16.

285 V pesmih *Povodnji mož in Hudič vzame rajavko* (ŠTREKELJ 1895–1898, št. 81–83) in bajkah *Povodni mož ugrabi deklico* ter *Povodni mož nese žene domov* (KELEMINA 1997, št. 156, 159).

286 V slovenskem izročilu je najbolj znana pesem o lepi Vidi, ki je po starejših razlagah ok. II. stoletja nastala kot odmev na arabske gusarske napade in ugrabitve žensk z obal severnega Sredozemlja med 7. in 10. stoletjem (VILFAN 1976–1977, 364). Po novejših razlagah bi zgodba lahko govorila le o (prisiljeni) poroki dekleta z neljubim in precej starejšim moškim ter ženin beg s prvo in edino ljubeznijo, ki ji po dolgih letih spet prekriža pot (SLOVENSKE LJUDSKE PESMI 2007, razlaga k pesmi Lepa Vida).

287 Pripovedka *Miklova Zala* (KELEMINA 1997, št. 252).

288 Na primer v pesmih *Trdoglav in Marjetica*, *Mlada Zora*, *Lajnar*, *Jelengar*, *Ugrabljena žena ne sme obiskati matere* in *Ugrabljena mlinarjeva hči* (ŠTREKELJ 1895–1898, št. 86–91, 114, 137, 138, 237) in bajkah *Devá* in *Zora* (KELEMINA 1997,

na Kranjskem je »ugrabljanje« v 16. stoletju baje doseglo tak razmah, da so ga deželni stanovi leta 1542 kot delikt proti starševski volji predstavili cesarju Ferdinandu I. Po njihovih besedah ljudstvo celo ugrabitev »obljubljene neveste« (termin pomeni ugrabitev dekleta, ki so jo njeni starši obljubili drugemu) sploh ni imelo za greh. Očitno so tako početje imeli kar za del običajnega rodbinskega prava.²⁸⁹ Stanje se ni izboljševalo in leta 1567 ter še enkrat leta 1585 je nadvojvoda Karel II. v generalu o porokah, konkubinatu in nemorali omenil, da je bilo zlasti na Goriškem, Tržaškem in »ob meji« ugrabljanje devic (*raptus virginum oder notzwang*) običaj. Očitno je imel v mislih tudi nasilne ugrabitve in posilstva (*vergwaltungung*), ki jih je hotel izkoreniniti s pomočjo zemljiških gospok in Cerkve (ta s pravico izrekanja pokore in cerkvenega kaznovanja).²⁹⁰ Razmah spolnega nasilja zlasti na Primorskem je bil stranska posledica beneških vojn, porasta vojnega brezpravja ob meji ter ruralnega razbojništva.²⁹¹ Primerov nasilnih ugrabitev drugod pa zaradi boljšega delovanja organov pregona in sodišč ni bilo več veliko. Toda ugrabitev proti volji sorodstva ali/in dekleta je še dolgo ostala v pravnem redu, tu pa tam celo v vsakdanjem življenju.²⁹² Spodnjeavstrijski kazenski red *Ferdinandea* iz leta 1657 (v rabi tudi v drugih habsburških deželah) je natanko določal znake nasilne »ugrabitve«, njihovo procesiranje in kaznovanje zaostri: ugrabitelja je doletelo obglavljenje, z upoštevanjem olajševalnih okoliščin (odsotnost nasilja, prostovoljna poroka z ugrabiteljem, polnoletnost ali nečastnost ugrabljenke, neizvršena konzumacija) pa prebičanje in še drugo po premisleku sodišča.²⁹³

Kako se je na Slovenskem odvila dogovorjena kmečka ugrabitev, tj. dekletova izsilitev poroke proti volji svojega sorodstva, kakšni rituali so jo določali, kakšni razlogi (razen želje po dedovanju po dekletovi družini) so ji botrovali in kako tolerantna sta bila socialno okolje in oblast do fenomena, ki je v 17. stoletju že izumiral, kaže primer Ane Šubic in Filipa Kalana. Zgodba je bila 5. in 7. februarja 1648 zapisana v protokolu deželskega sodišča Škofja Loka. Vsebina: 5. februarja 1648 je začelo sodišče pod predsedstvom gosposčinskega oskrbnika Korbinijana pl. Führenpfeila preiskovati ugrabitev Ane, hčerke hotaveljskega župana Jakoba Šubica, ki jo je nekaj dni prej odpeljal Filip Kalan, sin pokojnega stirpniškega župana Marksa. Oba sta bila tistega dne prijeta in pripeljana na loški grad. Ana je tedaj živela pri Janžu Šubicu v rojstnih Hotavljah, v soboto 1. februarja 1648 pa je naročila bratu Juriju, naj obvesti Filipa Kalana, da jo pride iskat. Jurij je odšel v Poljane, kjer se je srečal s Filipovim bratom Matijem in njegovimi prijatelji. Skupaj so 2. februarja ponoči prijahali po Ano, jo posadili na konja in jo pri nekemu mlinu soočili s Filipom. Na njegovo vprašanje: »No, Anica, ali hočeš oditi z menoj,« je Ana takoj pritrdila. Nato so odjahali na Matijev dom, kjer so nekaj popili in pojedli, par pa je zatem odšel na Filipov dom. Besni Aničin oče Jakob je medtem sprožil iskanje in 5. 2. je bila Ana že internirana v stanovanju oskrbnika loškega gospostva, kamor jo je pripeljala Filipova mati Jera. Tistega dne se je Filip že prvič zagovarjal pred sodiščem. To mu najbrž ni takoj verjelo vsega, toda naslednji dan je Ana izjavila, da je le »po lastni želji in iz ljubezni in čustev do Filipa« poslala ponj in

št. 51, 11). Prim. tudi GOLEŽ KAUČIČ 2001, 163.

289 S. Vilfan je na podlagi obskurnih Valvasorjevih poročil (VALVASOR 1689, XI, 19 in 160–161) menil, da so bile precej pogoste do 16. stoletja, v drugi polovici 17. stoletja pa je bilo tako izogibanje poročni prisili staršev ter stroškom že redko (VILFAN 1943a, 9 sl.; VILFAN 1996, 445 sl.)

290 General z dne 28. 5. 1585 (AS, Vic., šk. 169; AS, Stan. I, šk. 427).

291 Tako vojno stanje so izkoristili razbojniki v 16. in 17. stoletju zlasti v Istri, kjer se je tedaj ugrabljanje žensk povsem udomačilo (BERTOŠA 1989, 15–20). Gl. nadaljevanje.

292 Valvasor navaja primer nasilne ugrabitve s Kočevskega iz ok. leta 1650, ko je ugrabitelj (tujec) s pomočniki s silo odpeljal nevesto, ki so jo peljali v svatovskem sprevodu, in se z njo baje poročil v Dalmaciji (VALVASOR 1689, VIII, 796–797; VILFAN 1943a, 15).

293 FERDINANDEA 1678, čl. 78.

se opravičila, da je bila pri dejanju uporabljena sila. O tem je sodnike prepričalo tudi dejstvo, da je na kraj sestanka s Filipom prinesla svojo obleko in osebne predmete. Odločno pa je zanikala spolno občevanje. Medtem so se Kalani pomirili z Aničinim očetom, ki je pristal na poroko, to pa je dovolil tudi poljanski župnik in o njej obvestil še selškega župnika. Deželsko sodišče je zato 7. februarja izpustilo priprta zaljubljenca, se zaradi njune pomiritve z duhovščino odpovedalo kaznovanju, Ano pa do izpolnitve duhovne pokore, opravičila staršem in poroke s Filipom izročilo v varstvo sorodniku Matevžu Šubicu iz Hotavelj.²⁹⁴

Filip (ok. 1628–1703) je bil brat Matije in sin 2. februarja 1648 že pokojnega stirpniskega župana Marksa Kalana iz vasi Bukovica v Selški dolini. Od tam je leta 1647 prišel skupaj z bratoma Matijo in Jurijem na Visoko, kjer je oče Marks postal skrbnik otrok svoje hčerke Magdalene, poročene z Lovrom Štiblom, ki je tistega leta umrl. Marks je odkupil dve njhovi kmetiji, sam pa se najbrž ni preselil na Visoko. Dve visoški kmetiji je namenil sinu Juriju, ki pa ni bil dolgo lastnik – še pred 2. februarjem 1648 je obe kmetiji odstopil bratoma Matiji in komaj dvajsetletnemu Filipu. Tako sta Matija in Filip dobila priložnost osnovanja svojega gospodarstva, česar na Bukovici nista mogla – tamkajšnjo očetovo kmetijo je prevzel njun brat Andrej. Ko pa je Matija poročen, a še brez otrok pred avgustom 1650 umrl,²⁹⁵ je Filip postal gospodar še druge visoške kmetije.²⁹⁶

Kaže, da se je hotel Filip takoj po očetovi smrti in abdikaciji brata Jurija poročiti z Ano Šubic iz Hotavelj. Dekle mu ni bila nenaklonjena, poroki nista nasprotovala niti njegova brat Matija in mati Jera; navsezadnje je ravnokar postal gospodar ene od velikih visoških kmetij. Poroki je nasprotoval le Anin oče Jakob, medtem ko sta jo brat Jurij in stric Janž, h kateremu se je Ana umaknila pred očetovo jezo, razumela. Razlogov za spor med Jakobom in Filipom ne poznamo, običajno pa so očetje nesojenim zetom nasprotovali zaradi prenizkih poročnih daril ali slabih značajskih lastnosti in lenobe. Morda Jakob ni bil prepričan, da je mladi Filip sposoben upravljati visoško posest ali pa mu ni bil vsč način, kako so Kalani na Visokem razlastnili mlade Štible. Sploh pa so bili hotaveljski Šubici v nasprotju s Kalani ugledni staroselci Poljanske doline. V vasi so že vsaj leta 1501 posedovali eno od štirih kmetij, leta 1584 in 1588 so imeli dve, vsaj od leta 1610 pa že tri (Jakob, Jurij, Janž). Urbarji jih omenjajo tudi kot dolgoletne predstojnike hotaveljske župe.²⁹⁷

Zaljubljenca sta dobro načrtovala beg: 1. februarja 1648 je bila sobota, začel se je delopust, zbežala pa sta v noči na nedeljo, ravno na praznik svečnice. Takrat se je začela zimska sezona porok, do njenega konca na pustni torek, ki je tisto leto prišel na 25. februar, pa je bilo še dovolj časa tudi za pomiritev s Šubici, posvetnimi in cerkvenimi oblastmi, če bi se kaj zapletlo. Na to sta kot realista pravzaprav trdno računala. Dekletov pobeg iz očetove hiše z ljubimcem je oblastem pomenil konkubinatski proti očetovi volji. Za to bi bila kazen razdedinjenje, ker je bila Ana še mladoletna. To pa ni ustrezalo Filipu. Zato je bilo treba pobegu dati značaj ugrabitve. Filip ni bil prisoten ob ugrabitvi, ugrabiteljsko ekipo prijateljev (eden je prišel celo z Bukovice) sta skupaj vodila brata obeh zaljubljenec

294 AS, Gr. Škofja Loka, knj. 63, Protokol deželskega sodišča 1637–1649, zapisa z dne 5. in 7. 2. 1648.

295 Njegovo življenje se je januarja hudo zapletlo, saj je januarja 1650 spal z vdovo Sholastiko Bradeško iz Poljan, ki je bila sestra Lovra Štibla ml. in hči leta 1647 umrlega visoškega gospodarja istega imena. Škandal je prišel na dan šele po Matijevi smrti, ker je Sholastiko izsiljeval brat Lovro: za molk mu je morala plačati tri srebrne krone, ki si jih je morala izposoditi in tako je greh prišel v javnost. Tako je morala avgusta 1650 pred deželskim sodiščem v Škofji Loki sama položiti račune za greh (AS, Gr. Škofja Loka, knj. 65, Protokol deželskega sodišča 1649–1661, zapisi z dne 19., 22. in 30. 8. 1650).

296 O genealoških vezeh med Kalani in posestnih razmerah na Visokem v prvi polovici 17. stoletja gl. Kos 2012, 307–309.

297 Prav tam, 309.

Jurij in Matija. Preden je Filip Ano odpeljal domov, se je hotel pred pričami formalno prepričati, ali si Ana res želi skupnega življenja. Ob morebitnem Aninem cincanju bi jo zagotovo poslal domov, saj bi se sicer dogovorna ugrabitev v očeh javnosti zlahka spremenila v nasilno ugrabitev. Kakor koli, tudi če v njunih sodnih izjavah ni šlo le za poskus zmanjševanja krivde pred sodiščem, je očitno, da je imel Filip poštene namene, saj po zatrjevanju obeh ne tedaj ne v naslednjih dneh nista spala skupaj in Ana je bila ob zaslišanju še vedno devica. Ker se je par hotel čimprej cerkveno poročiti, se sploh ni skrival – zaročni likof je bil na bratovi kmetiji na Visokem, takoj nato pa sta se zaljubljenca preselila v sosednjo Filipovo hišo. Nad Anino telesno in častno neomadeževanostjo je, tako kot v waldsteinskem primeru bedela matrona, Filipova mati Jera. Po tridentinski paradigmi (kanon 6) se je namreč ugrabitelj lahko poročil z ugrabljenko, če je ta pristala na poroko, ko je bila ločena od nje-ga. Če bi se poročila prej, bi bil zakon razveljavljen, zato se par vročim željam navkljub do dekletove privolitve ni smel sestati, niti meseno pregrešiti in dopustiti nobenega dvoma o nasilnosti do dekleta (posilstvo). Spolna vzdržnost in Anina potrditev poročne namere dejanju nista dajala značaja poroke, kakršna je bila v navadi pred tridentinsko reformo, če je par ugrabitev še pokonzumiral. Tu ni bilo sledu niti o simbolični konzumaciji niti o decidiranih poročnih izjavah. Zato lahko domnevamo, da ritual Anine ugrabitve ni bil izviren, stoletja star ljudski običaj, marveč je šlo za moderno združitev prastarih ugrabiteljskih vzorcev z mehkejšimi baročnimi kulturnimi kodi in versko ustrežnejšimi tridentinskimi pravili.

Anin beg je bil za njeno rodbino in javnost kulturno sicer »ugrabitev«, saj dvorjenje oziroma snubljenje ni potekalo v prisotnosti in s soglasjem dekletovih staršev. Zato je moral oče Jakob Šubic, čeprav mladi gospodar z Visokega ni bil slaba poročna partija, sprožiti iskanje. Sledniki niso imeli težkega dela – par se prijetju ni upiral, pravzaprav je Filipova mati oba brez upiranja privedla na dežel-sko sodišče. Ko sta Filip in Ana tam zatrdila, da res ni šlo za nasilno ugrabitev, marveč za dejanje iz ljubezni, je bil postopek čez dva dni uradno končan. Jakob Šubic se je namreč že pomiril s Kalani in hčerko, zaljubljenca pa sta tudi dobila dovoljenje poljanskega župnika za cerkveno poroko v Selcih, saj poljanski župnik zaradi nevestine neomadeževanosti, jasnega konsenza in nenasilnega bega ni imel nič proti poroki.²⁹⁸ Ker pa Ana očetu ni zaupala, je morala počakati na poroko pri bratrancu Matevžu. Tako kot sta bila Ana in Filip vroča zaljubljenca, sta bila pozneje spodobna zakonca (v Filipovih dokumentih je Ana preimenovana v toplejšo »Anico«).

Vse »ugrabiteljske« in druge ljubezenske afere se niso končale tako mirno. Še posebej, kadar je šlo za poročene ženske. Oblastna in kulturna presoja takih nasilnosti je bila trša, saj je šlo tudi za kršenje zakramenta zakonske zveze in morale, za nameček pa še za prešuštvo. Ko je leta 1497 oglejski patriarh Nicolò Donato dolenskem arhidiaconu Jakobu Auerspergerju naročil, naj s pomočjo višnjegorskega oskrbnika Janža Lengenheimerja z Otočca zapre soffumberškega glavarja Andreja pl. Thurna, ker je Ambrožu pl. Repiču »ukradel« ženo Anico,²⁹⁹ je uporabil specifični glagol in kazen, čeprav je slutil, da je šlo za dogovorjen beg prešuštnikov. Podoben podvig sta zgodaj jeseni 1656 izvedla Urša, žena loškega podložnika Gregorja Dolenca iz Poljanske doline, in njen »ugrabitelj« iz vasi Kupljenik pri Bledu. Gregorju se ni sanjalo, kam je poniknila žena, zato jo je začel načrtno iskati s sosedi in sorodniki. Ena od iskalnih trojk pod vodstvom Gregorjevega sorodnika Jurija je prečesavala območje sosednjega blejskega gospostva in konec leta potrkala tudi na vrata blejskega župnika. Ta se je spomnil, da zadnje čase pri nekem župnijskem podložniku res živi ženska, ki ustreza opisu ugrabljenke. Kar

298 Vasi Visoko in Hotavlje sta spadali v župnijo Poljane, vendar se je par hotel poročiti v župniji Selca.

299 ACAU, Acta curiae, fasc. 338 (knj. 18), fol. 361^v.

sam je stopil po njo in jo interniral pri nekem uglednem gospodu, kjer so jo z dovoljenjem blejskega patrimonialnega sodišča prevzeli iskalci. Popis stvari (največ je bilo oblek) priča, da se je prešuštna Urša pripravila na beg in ni bila ugrabljena.³⁰⁰ V takih primerih so tudi cerkvene oblasti menile, da je treba ubeglo ženo spraviti nazaj k možu in življenje se bo vrnilo v stare tirnice. Toda prevarani možje včasih za žene niso več imeli takega razumevanja in jih kljub pozivom škofijskih oblasti niso hoteli nazaj, čeprav so jim jih »ugrabitelji« ponujali nazaj. Leta 1664 je Jurij Škarja pobegnul s sorodnico Heleno, ženo Mihaela Turka iz župnije Kunšperk ob Sotli. Ljubimca sta odšla na Hrvaško. Turk je pri ljubljanskem generalnem vikarju Filipu Trpinu zahteval ženino vrnitev in Škarja se je uklonil uradnemu pozivu: Heleninemu očetu je pisal, naj s sosedi pride ponjo, da ji ob vrnitvi sami ne bi kdo ukradel lepih oblek in denarja, za nameček je ljubici celo podaril konja, njenemu očetu pa suknjo. Očitno je tudi Helena ugotovila, da ji avanturistično življenje ne ustreza in je od Trpina zahtevala uradno dovoljenje za življenje pri možu. Toda ta je ni več maral: ob pobegu sta ljubimca pri njem namreč ukradla več stvari, mu grozila s smrtjo. Generalni vikar se je moral ukloniti proceduri: ker sta ljubimca ob vsem drugem zagrešila še incestno dejanje (bila sta v svaštvu), je od njiju najprej zahteval papeško absolucijo.³⁰¹

Prav sredi 17. stoletja so posvetne oblasti odločneje nastopile proti »ugrabiteljem« iz ljubezenskih razlogov, medtem ko so ukrepale proti splošni nemorali. V *Ferdinandej* iz leta 1657 je bil poseben člen posvečen dogovornim ugrabitvam, ki so po mnenju zakonodajalca posledica neupoštevanja starševske in varuške volje; člen je zato že v naslovu opozarjal na bistvo – »o skrivnih ženitnih pogodbah in ugrabitvah hčera brez vednosti staršev in varuhov«, a se je posvečal le plemstvu. Plemenita dekleta in fanti sta bila kaznovana s plemiškim zaporom, dokler jima dekletovi starši še ne bi odpustili. Oglobljenje v zameno za zapor ni bilo dovoljeno. Če pa je bilo dekleta starejše od 25 let, se je lahko ubranila razdedinjenja in izgube plemstva z dokazovanjem, da so ji starši nepravilno preprečevali stanovsko dostojno poroko. Če je plebejec zapeljal plemkinjo in se z njo poročil, sta ga doletela zapor in prisilno delo, dekleta pa so njeni starši lahko rešili iz zapora. Neplemeniti ugrabitelji in ugrabljenke bi morali dlje ostati na prisilnem delu in cerkveni pokori v ječi deželjskega sodišča.³⁰²

Pravne zadrege so ostale ob »ugrabitvah« poročenih plemkinj, cesar zakonodaja ni omenjala. Razlog je enostaven – vsi so vedeli, da tu kljub arhaični terminologiji ne gre za nasilno ugrabitev, marveč za zapeljavanje in prešuštvo ter pobeg od moža, pa čeprav je bilo ob tem tudi nekaj nasilja. Prešuštvo v plemiškem okolju v frivolnem 17. stoletju pa v vsakdanji praksi ni bilo več zelo kaznivo, zato so prevarani možje in oblasti raje uporabljali veliko bolj resen termin »ugrabitev«. Ko so leta 1671 oboroženci skoraj petdesetletnega goriškega deželnega glavarja Karla grofa Thurn-Valsassina iz Gradca skrivaj odpeljali Ano Marijo, mlado ženo kanclerja notranjeavstrijske vlade dr. Bernarda Maurerja pl. Mauersberga, cesarja Leopolda I. ni posebej zanimalo, ali je žensko zvalila od doma strast, marveč se je osredinil na grofovo nasilniško naravo, ki je sodniku ponujala veliko večje možnosti za izrek visoke kazni. Grofova nasilnost je bila razvpita: že leta 1650 se je s pomagači zapletel v nasilen spor z Janezom grofom Rabatto in leta 1651 sodeloval pri razbojniškem napadu in umoru grofa Petazzija. Šele leta 1658 ga je cesar pomilostil.³⁰³ Najvišjim deželnim funkcionarjem med Štajersko in Gradiško,

300 AS, Gr. Bled I, knj. 21, Protokol sodišča 1655–1662, zapis z dne 6. 1. 1657.

301 NŠAL, KAL, fasc. 48, št. 19/3.

302 FERDINANDEA 1678, čl. 79.

303 BISCHÖFF 1901, 226–234.

mdr. tudi ljubljanskemu škofu Jožefu grofu Rabatti (kot po naključju je bil sorodnik Thurnov),³⁰⁴ je cesar ukazal preiskavo in zaslišanje. Maurer je Thurna obtožil ugrabitve, ker je s tako prekvalifikacijo prešustva lahko računal na izdatnejšo pomoč oblasti. Zaslišanje in poročila preiskovalne komisije notranjeavstrijske vlade so hitro razkrila motive in mehanizem od(za)peljanja poročene plemkinje, ki s starosvetnim ugrabljanjem niso imeli veliko skupnega, razen posledic za prizadete družine.

V primeru Maurer je bil prvi motiv zapeljanja žene pravzaprav maščevanje možu. Ker politično vplivni kancler grofu Thurnu ni hotel spregledati nekih samovoljnih dejanj, mu je ta zapeljal ženo. Njuno prešustvovanje so potrdili številni kanclerjevi služabniki: grof je z Ano Marijo večkrat prenočil v isti sobi (z eno samo posteljo) – celo v noči, ko je hudo bolni kancler prejel poslednje olje. Grof je žensko poljubljjal kar pred služabniki, jo obdaroval, ona pa mu je izročila prstan, podoben poročnemu. Karlovi ljudje so ji pomagali pri pakiranju prtljage in zbiranju denarja za pobeg. Z ljubičnim pobegom si grof Thurn osebno ni umazal rok, saj je izvedbo »ugrabitve« prepustil goriškemu grajskemu poveljniku. Ta je Ano Marijo v moški obleki z lasuljo na glavi, medtem ko je bil bolni kancler v toplicah, skrivaj odpeljal v grofov dvorec v Furlaniji, nato na beneško ozemlje in spet nazaj v Furlanijo, kjer jo je dan in noč varovalo več oborožencev. Begunci so se na poti iz Gradca za eno noč ustavili tudi pri kranjskem župnijskem vikarju Mihaelu Ferriju.³⁰⁵ Grofa, ki z žensko medtem sploh ni imel stikov, je cesar ukazal zapreti na graškem gradu in mu odvzel vse funkcije. Kljub priznanju pomagačev je na zaslišanju grof zanikal bistvene točke obtožbe: glede prešustvovanja (nikoli v zadnjih 25 letih in nikjer na Nemškem!), ženski je bil le prijateljsko naklonjen, pomagal ji je pobegniti od nasilnega moža, ker je mislil, da se bo zatekla v ženski samostan v Huminu; sam nima nič z njenim trenutnim azilom, tudi če je ženska slučajno res internirana na njegovi posesti. Šele na cesarjevo grožnjo je ljubici napisal pismo, naj se vrne v habsburške dežele in se nastani v nekem samostanu v Ljubljani. Vendar pa ženski pisma nihče od njegovih sorodnikov ni hotel izročiti. Medtem so grofa Thurna začeli preiskovati tudi zaradi sodelovanja z Janezom Erazmom grofom Tattenbachom v zrinjsko-frankopanski zaroti in pri drugih nasilništvih. Nepomembna ugrabiteljsko-prešustniška afera je obstala na stranskem tiru, ker so oblasti uspele žensko rešiti in jo internirale v nekem samostanu v Avstriji. Od tam je zbežala k sorodnikom na Dunaj, saj je mož doma ni več trpel. Od nje se je razvezal še pred letom 1683, ko je z drugo ženo dobil hčerko,³⁰⁶ ni pa ji hotel vrniti dote in plačevati alimentov. Grof Thurn pa je ostal v zaporu do smrti leta 1689 – kot sodelavec pri veleizdaji, ne pa kot ugrabitelj in prešustnik.³⁰⁷

Popolna uveljavitev konsenzualnosti, utrditev posvetnih sodnih instanc ter ukinitve vseh zunaj-sodnih oblik kaznovanja (maščevanja) sta v notranjeavstrijskih deželah do konca v 17. stoletja skoraj povsem končala ritualno žensko ugrabljanje. Beg zaljubljenecv ali prešustnikov je v javnih zaznavah

304 Karel in Germanik Pavel Thurn sta bila sinova grofa Sigmunda; prvi se je rodil leta 1622, drugi 1626, obema pa sta bili botrici grofici Rabatta. Germanik je bil v letih 1666–1679 novomeški prošt, a je večinoma živel na Dunaju. Karlov sin Lucij, alias Ludvik Anton († 1721), se je leta 1686 poročil s Silvijo grofico Rabatta, hčerko Janeza Krstnika in druge žene princeze Gonzaga; njegova prva žena pa je bila grofica Thurn-Valsassina (SCHIVIZ 1904, 67, 306; WITTING 1895, 252–253; SMOLE 1995, 353).

305 NŠAL, KAL, fasc. 50, št. 14.

306 Že 6. 2. 1683 je bila v graški župnijski cerkvi krščena hčerka Marija Jožefa, 2. 2. 1685 pa še ena z istim imenom (SCHIVIZ 1909, 84, 85).

307 BISCHÖFF 1901, 237–260. Hudi nasilneži in prešustniki so bili tudi Karlovi trije sinovi Hieronim, Lucij in Sigmund; prva dva sta umrla nasilne smrti. Najbolj divji Sigmundov sin Lucij pa ni le ugrabil žene velikega kanclerja beneškega Sveta desetih – še prej je v jezi na svojo ženo ubil sinka. Nato je zbežal k bratranču Strassoldu, mu zapeljal ženo in hčerko ter leta 1723 z njima in Strassoldovim sinom sodeloval pri umoru bratranca. Vsi, razen hčerke, so bili leta 1723 obsojeni in usmrčeni (BISCHÖFF 1901, 260–261).

izgubil nasilniški značaj. Le zapriseženi legalisti so lahko prepoznali ugrabitev v eni zadnjih takih plemiško-plebejskih zgodb iz leta 1702. Tedaj je ribniški arhidiacon Tomaž Renner pisal ljubljanskemu škofu, da je Janez Pavel Švenk, župnik v Ložu, s prevaro zvabil mladenko Ivano Cecilijo Logar s snežniškega gradu ter jo za več dni zaprl v zakristijo župnijske cerkve, da bi se z njo poročil njegov nečak Franc Anton pl. Steinberg.³⁰⁸ Ivanina mati je prosila Rennerja za pomoč, da bi hčerko le dobila domov, saj se je tudi Steinberg poslužil starega trika z begom v Ljubljano oziroma na ozemlje druge škofije (Lož in Snežnik sta bila v oglejskem patriarhatu). Ker je bil Renner tam brez moči, je po več neuspešnih pozivih ljubljanskemu generalnemu vikarju zahteval od ljubljanskega škofa, naj naloži generalnemu vikarju izročitev dekleta materi in izvede tudi razveljavitev poročnih formalnosti. Zdi se, da je bila tudi ta ugrabitev dogovorjena, kljub materinemu in arhidiakonovemu mnenju o prevari dekleta. Renner je več tednov domnevno ugrabljenega dekleta namreč še vedno imel za »devico«. Navsezadnje bi dekleta lahko ušlo ali javno izrazilo nasprotovanje prisiljeni poroki v Ljubljani. Renner je najbrž glasno protestiral zaradi kršenja svoje sodne pristojnosti kot oglejskega arhidiakona in domicilnega uradnika, saj je vrnitev dekleta utemeljeval z nujno po zaslišanju dekleta na arhidiakonškem sodišču v Ribnici. Še bolj pa je bil besen na Švenka, ki je s prevaro (zamolčanjem imen) izvabil od njega celo poročno dispenzo za trikratne oklice, ki jih je Steinbergu ljubljanski stolni župnik zavrnil zaradi tujega domicila. Kakor koli že, Steinberg in Cecilija sta se 15. 2. 1703 vendarle poročila v ljubljanski stolnici, očitno v precejšnji tajnosti, saj sta bili njuni priči stric Švenk in nek ljubljanski odvetnik.³⁰⁹

Nasilnejše ugrabitve, dogovorne ali res kriminalne, so se obdržale dlje na jugovzhodnih mejah cesarstva med prišleki z Balkana, ki so živeli tudi v slovenskih deželah. Balkanci so imeli trše patriarhalne navade, rodovno povezanost ter živeli po nenapisanem kodeksu nasilništva iz časti.³¹⁰ Še konec 17. stoletja so dolenski in žumberški Uskoki zaradi revščine baje masovno ugrabljali neveste. Še bolj se je nasilno ugrabljanje nevest obdržalo v beneški Istri, kamor so ga zanesli prebežniki z Balkana. Po Valvasorjevih besedah moški iz vasi Rujal do žena sploh niso mogli drugače kot z ugrabitvijo, saj jih tuja dekleta sicer niso marala; baje so imeli le trije ali štirje moški iz te vasi žene, ki so se z njimi poročile prostovoljno.³¹¹ Že v začetku 17. stoletja se je dogovorno ugrabljanje kljub zagroženim visokim, tudi smrtnim kaznim za oba vpletena (razen, če bi se ugrabitelj in samska ugrabljenka poročila), v beneški Istri tako razširilo, da so lokalne posvetne in cerkvene oblasti začele voditi posebne protokole ugrabitev. Po nekaterih cenitvah vendarle niso pomenile več kot 4,5 % vseh porok. Ugrabljanja se je lotevalo le ruralno slovansko prebivalstvo, v mestih in med romanskim prebivalstvom nasilje skoraj ni bilo znano.³¹² Posvetne oblasti početja niso imele za resen prestop in so milo kaznovale »ugrabitelje«.³¹³ Vse do sredine 18. stoletja se je ugrabljanje marsikje (zlasti pa v zaledju Pulja in Poreča, kamor se je naselilo veliko balkanskih kolonistov) mešalo s pravim razbojniškim ugrabljanjem, kar pa je bila posledica v 16. in 17. stoletju povečanega nasilja, ki so ga razpihovali kolonizatorji, revščina in nenehne vojne. Ugrabljenke so bile največkrat brez staršev in zaščite, ugrabitelji pa so bili lokalni

308 Tudi »Stemberg«. Kasneje se je proslavil kot naravoslovec, zemljemerec, cestni inženir, upravitelj idrijskega rudnika, bil je znamenit preučevalec Cerknškega jezera. Umrl je leta 1765 v Ljubljani, star 91 let (SCHIVIZ 1905, 200).

309 NŠAL, Škof. prot. 22, pp. 247–249; SCHIVIZ 1905, 155.

310 ČULINVIČ-KONSTANTINOVIČ 1971, 230–231.

311 VALVASOR 1689, VI, 293–294 in XI, 19; BERTOŠA 1989, 23–28. Temu pritrjujejo tudi izjave župnikov iz vasi v okolici Poreča v 17. in 18. stoletju (ULJANČIČ-VEKIĆ 2009, 257).

312 M. Mogofovič Crljenko v razdobju 1602–1650 navaja kar 73 primerov ugrabitev na območju škofije Poreč, od katerih jih je bilo skoraj dve tretjini dogovorjenih (MOGOROVIČ CRLJENKO 2006, 146–150, 184–185; MOGOROVIČ CRLJENKO 2012, 141 sl.).

313 Tako je leta 1659 in 1665 v *Relatio ad limina* zapisal tudi poreški škof Giovanni Batista del Giudice (GRAH 1983, 21).

nasilneži, ki so jih najeli odklonjeni snubci. Dekleta so bila po ugrabitvi in posilstvu že zaradi ohranitve časti prisiljena soglašati s poroko.³¹⁴

Reforma pregona in kaznovanja je »nasilno ugrabitev žensk« ohranila v kazenskem besednjaku. V *Theresiani* iz leta 1768 in vse do jožefinskega kazenskega zakonika leta 1787 je bil delikt z zagroženo smrtno kaznijo visoko na lestvici zločinov. Zakonodajalec se je osredinil na nasilno odpeljanje oziroma na žensko nasprotovanje volji moža, skrbnikov ali očeta (če je šlo za mladoletnice), četudi so zaradi obljubljenе poroke prostovoljno zapustile družine. Olajševalne in oteževalne okoliščine pri določitvi kazni so bile podobne tistim pri posilstvu – navsezadnje sta bila (kratkotrajna) nasilna ugrabitev in želja po zadovoljitvi spolnih želja sestavna dela posilstva.³¹⁵ Sodišča pa so vedela, da je šlo večinoma za dogovorjen beg zaljubljenih ali/in prešuštnih žensk pred nerazumevajočimi starši ali neljubim možem.³¹⁶ Ker je formalna starševska in moževa oblast nad telesom in dušo otroka/partnerja uplahnela, je bilo za uspeh ubežnikov dovolj že, da sta zbežala od doma in se poročila ali koruzila nekje na tujem. Ljubezenski pobeg je tako najprej v meščanskem in plemiškem okolju postal sinonim že pozabljenе dogovorjenе in ritualizirane »ugrabitve« in priljubljena tematika sentimentalnih tragedij, ki so imele odmev tudi v kranjski visoki družbi (taka je Linhartova tragedija *Miss Jenny Love*, 1780).³¹⁷

Na podeželju so možje tu pa tam še prijavljali primere »ugrabitve« (*Entführung*) žena. Podroben pretres sodnih zapisnikov pa vedno pokaže, da je šlo za prešuštničin beg.³¹⁸ Ko je leta 1796 Jurij Markovič na gospodarskem uradu krajevnega sodišča gospostva Klevevž prijavil Jožefa Lapajneteta, da mu je pred dnevi odpeljal ženo skupaj z njeno obleko, je uporabil glagol *entführt hat*. Sam jo je pri Lapajnetu že neuspešno iskal. Obtoženec je razložil sodišču, da je za izginotje ženske slišal šele, ko se je Markovič oglašil pri njem. O ženski ni vedel nič, razen da je pred dnevi skupaj z njegovo ženo odšla v Mokronog in se od tam ni več vrnila. Sodišču je bilo jasno, da je ženska pobegnila od doma (o ugrabitvi ni nihče več govoril) in zato obe stranki, ki se nista mogli pomiriti, napotilo na deželno sodišče.³¹⁹

Taka »ugrabitve« je še danes ukoreninjena v poročne rituale slovenskega podeželja. Resda ne med uradno ceremonijo, pač pa kot skorajda obvezna zabava na poporočnem slavju. Seveda je brez pravnih posledic za mladoporočenca, a toliko bolj za denarnico mladega moža, ki mora po dolgih pogajanjih od svojih prijateljev odkupiti »ugrabljeno« in do ušes nasmejano ženo. Bogve, kaj se zgodi, če je noče?

Aristokratski model 18. stoletja: kljubovanje, posredovanje, tožarjenje

Med reformiranjem države v 18. stoletju so se v habsburških deželah v plemiških družinah zaostri medgeneracijski odnosi in najedli tudi materialistične paradigme zakonske zveze in vloge staršev. Ko so mladi aristokrati krmarili med družinskimi statusno-dedovanjskimi strategijami in željami, so se uklonili staršem le še zaradi strahu pred izgubo dediščine. V prvi polovici 18. stoletja pa je prišlo tudi na Kranjskem do večjih konfliktov celo v statusno najbolj rigidnem plemiškem sloju baronov in grofov. Pri tem ne mislimo na že usihajoče »ugrabljanje« nevest, niti na že skoraj običajne morganatske poroke, ki jim starši pogosto niti niso resno nasprotovali ali pa so jih na tihem podpirali, čeprav so

314 BERTOŠA 1989, 32 sl., 73–74, 84–87; ČULINOVIC-KONSTANTINOVIC 1971, 232–234.

315 CCTh, čl. 79. Tudi patent o zakonski zvezi iz leta 1783 je v § 17 prepovedoval poroko nasilnega ugrabitelja in ugrabljenke, razen če se je ta osvobodila in nato prostovoljno odločila za poroko z njim.

316 KLAMMER 2004, 10 sl.; AMMERER 2010, 42, 135, 166, 247–251.

317 BOGATAJ-GRADIŠNIK 1984, 23 sl.; VIDMAR 2005, 151 sl.

318 Tako je leta 1724 metliški prošt pobeg poročene ženske iz semiške župnije skupaj s соседom na Hrvaško obravnaval kot »ugrabitve« (DOZA, BÖ, šk. 304, mapa 2).

319 AS, Gr. Klevevž, fasc. 6.

bili v bistvu znak svobode. Šlo je za »mirne« spore, ki pa so jih zaradi odmevnosti in nepopustljivosti obeh strani morale miriti oblasti in posredniki. In kar je zelo pomembno – mladi uporniki so se že sklicevali na ljubezen in čustva, denar in status jih vsaj na prvi videz sploh nista zanimala! Starši pa pri cerkvenih oblasteh niso več dobili popolne podpore, kakršno so še imeli pri posvetnih oblasteh v 16. stoletju, ko je bil starševski konsenz skoraj še obvezen: malo zaradi uveljavitve tridentinske paradigme o svobodni konsenzualni poroki, malo zaradi porasta individualnosti, boljših kariernih možnosti in drugačnega dojemanja ljubezni. O splošnem porastu poročne svobode imamo najbolj jasno potrditev v povečanem številu sodnega procesiranja prelomljenih poročnih obljub in celo zarok od ok. leta 1720, medtem ko so se v 17. stoletju na sodiščih znašli predvsem primeri, ki so izhajali iz razdiralnih poročnih zadržkov (sorodstvena vez). Cerkev se je zadovoljevala z načelnimi smernicami o spoštovanju staršev, le posvetna oblast se je na zahtevo ali samoiniciativno včasih še vmešala v posamezne poročne spore ter pozivala starše, naj disciplinirajo otroke.³²⁰

Ostrejše sankcioniranje neposlušnih zaljubljenecv in mladih zakoncev je bilo sredi 18. stoletja uspešno le še v najvišjih slojih aristokracije, ki je posredno izrabljala stare protoprotestantske poročne omejitve – konkretno že omenjena določila iz splošnih redov kralja Ferdinanda I. iz leta 1550 ter nadvojvode Karla iz let 1567 in 1585 o razdedinjenju neposlušnih hčera. Javnost pa v 18. stoletju za tako drastične ukrepe ni več imela razumevanja. Zunanjim opazovalcem se je zdela absolutno nesprejemljiva usoda Ane Marije grofice Paradeiser s Poganic na Dolenjskem, ki se je pred letom 1747, stara vsaj 32 let (mati Marija Ana je umrla že leta 1715), kljub očetovemu nasprotovanju poročila z bivšim stotnikom Danijelom Brunellijem. Oče namreč po hčerini poroki o njej »ni hotel nič več slišati, zato sta zakonca živela v revščini,« je z obžalovanjem v svojih noticah kasneje zapisal Franc Henrik pl. Raigersfeld. Po njuni zgodnji smrti so morali za Anini mladoletni hčerki poskrbeli tuji ljudje, saj jim očitno razdedinjena Ana ni imela česa zapustiti, njeni sorodniki pa niso prevzeli varuštva.³²¹ V skrajnih primerih so oblasti neposlušne otroke na zahtevo staršev internirale. Kajpak s stanu primerno oskrbo in namestitvijo, nikakor pa ne v prisilnih delavnicah in podobnih vzgojnih ustanovah, ki so bile rezervirane za meščanske in kmečke otroke.³²² Deželni glavar je imel diskrecijsko pravico izrekanja krajšega hišnega pripora tudi odraslim plemičem.³²³ Nespregledljivi »nečastni« razlogi so leta 1758 in 1759 spravili v pripor na ljubljanskem gradu sina grofa Kaisersteina. Mož je imel za seboj že petindvajsetletno častniško kariero, a se je po Raigersfeldovem vedenju v neki bitki prestrašil streljanja in zbežal. »*Zumabl preteriert*,« je zapisal Raigersfeld, grofičev oče pa je imel »častniškemu in kavalirskemu obnašanju neprimerno« dezertiranje za prehudo sramoto, zato je sinu vzel pravico do družinskega majorata in ga odpravil z letno rento 800 gld. Sin je nato baje hotel postati duhovnik in odšel v Rim, od tam pa je decembra 1757 prišel v Ljubljano. Na cerkveno kariero ni več mislil, saj je Raigersfeld njegovo »*gesellschaftliche frequentieren*« označil za »gosposko«. Kaj je s tem mislil, je razložil nekaj strani naprej: že po nekaj dneh je v vojaški maniri začel zahajati »*in suspecta hauser*«. Izraz je bil

320 Tako se je zgodilo v primeru Wolfa Sigmunda grofa Gallenberga. Ambiciozni ljubljanski karierist se je leta 1728 na Dunaju zapletel z varovanko vojvode Leopolda Lotarinškega in se hotel z njo poročiti brez vojvodovega dovoljenja. Vojvoda je takoj pisal Sigmundovemu očetu in stricu (tedaj kranjskemu deželnemu glavarju), naj sina spravi k pameti in ga odvrne od poroke z mlado grofico Martigny (Kos 2004, 50–56).

321 AS, Rok., I/47, *Notata Raigersfeld I*, p. 162. WITTING 1894, 134.

322 Prim. ČEČ 2009a in ANŽIČ 2002.

323 Na primer maja 1752, ko sta se v salonu deželnega glavarja Jožefa Antona grofa Auersperga zaradi nekega dolga od kartanja na mrtvo sprla Jožef baron Mordax in polkovnik Krottendorf. Ko mu je Mordax navrgel, da bi ga že naučil lepšega obnašanja, če ne bi bila ravno pri deželnem glavarju, je ta zadevo končal tako, da je Mordaxa takoj poslal v hišni pripor (AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, pp. 250–251).

jasen vsem, tudi očetu v Pragi, ko ga je o tem obvestil deželni glavar Anton Jožef grof Auersperg. Stari je glavarju že januarja 1758 odpisal, naj sina s silo spravi v red. Glavar si ni dal dvakrat reči in dal pijančka že 26. 1. 1758 zapreti na ljubljanskem gradu. Tam je sine nadaljeval s popivanjem in bil malo pred smrtjo (2. 2. 1759) že hospitaliziran pri frančiškanih.³²⁴ Ob tem je zanimivo, zakaj si je zadnji član češko-bavarske veje Kaisersteinov (po smrti njegovega očeta leta 1769 je ta veja izumrla) izbral za pijanski samomor ravno Ljubljano. Jasno je, da domov na Češko ni smel. Morda je računal na naklonjenost deželnega glavarja Auersperga, ki je bil poročen z njegovo sorodnico iz koroške veje Kaisersteinov.³²⁵ Ali pa je dopustno misliti na nekaj drugega, po poltretjem stoletju nedokazljivega, a vabljivega: da je bila Ljubljana med zahodnjaškimi (premožnejši češki plemiči so bili glede na kranjske kamerade v tistih časih »zahodnjaki«) brezdelnimi gizdalinčki in damicami vseh sort že takrat ena od priljubljenih srednjeevropskih žurerskih prestolnic? Dovolj daleč od oči strogega sorodstva je mesto vsekakor bilo.

V družinah brez močne starševske avtoritete in statusnih zadržkov – takih je bilo v razsvetljenski dobi precej več – so mladi aristokrati brez bojazni o razdedinjenju lahko udejanili svoje ljubezenske in poročne nakane. Njihovih staršev pogosto niti ni bilo več zraven pri zarokah, kjer so se dogovarjali o bistvenih materialnih pogojih. Ko sta se leta 1716 na Bogenšperku zaročila Margareta Suzana pl. Gandini in Anton Jožef baron Jurič, so bili zraven le dekletovi starši in teta.³²⁶ To je bilo mogoče tudi, ker so v nasprotju s plebejci (zlasti kmečkim prebivalstvom) številni mladi plemiči živeli drugje kot njihovi starši. Plemstvo se je že vsaj v 16. stoletju odreklo modelu večgeneracijske družinske skupnosti in zgodaj osamosvojeni mladci so se požvižgali na starševske zapovedi. Včasih so zaljubljeni že pred poroko vsem na očeh zaživeli skupaj kot »mož in žena«, moralno neprimerno stanje pa sanirali šele čez čas z naknadno pridobljenimi privolitvami staršev za poroko.³²⁷ O takem razpoloženju se lahko prepričamo iz samostojnega snubljenja omenjenega Raigersfelda, ki je do leta 1724 študiral in delal trgovsko kariero po Evropi, po vrnitvi v Ljubljano pa nekega dne leta 1725, star že 28 let, v stanovskem gledališču prvič ugledal in se v hipu zaljubil v bodočo ženo, komaj štirinajstletno Ano Marijo baronico Erberg. Z njo se je čez dobro leto zaročil in nekaj mesecev kasneje tudi poročil, ne da bi se posebej oziral na očetov blagoslov. Resnici na ljubo temu sinova primožitev k uglednim Erbergom ni bila odveč.³²⁸ Še manj očetovskih intervencij je moč razbrati iz akcij Wolfa Sigmunda grofa Gallenberga med bivanjem na Dunaju leta 1728 in 1734, ki si pri svojih ljubezensko-nupcialnih in karierističnih načrtih z neodločnim očetom ni imel kaj pomagati, še manj pa se ga bati. Na Dunaju se je na svojo pest zaročil in poročil v odsotnosti vsega svojega sorodstva, ki ga je v naslednjih tednih pisno obvestil, enega za drugim, da se je pred kratkim poročil.³²⁹

324 AS, Gr. Dol, fasc. 185, Beležke o plemiških družinah, p. 439 in Dnevnik v fasc. 199, p. 350.

325 SIEBMACHER 1879, 85–87; PREINFALK 2005a, 181–182.

326 NŠAL, Konz. prot. 1, p. 194.

327 Leta 1730 sta Ernestina pl. Jaurič s Stadlhoffa pri Šentvidu na Koroškem in zaročenec Anton Engelbreht pl. Jaurič, kljub temu da iz Rima nista prejela poročne dispenze (bila sta prava bratranec in sestrična), ostala skupaj in živela »kot mož in žena«. Breški nadduhovnik je njuno »scandalosa cobabitiois« predstavil koroškemu deželnemu glavarju Wolfu Sigmundu Ursiniju grofu Rosenbergu, da bi ju ta razdvojil. Ker pa se par kljub temu ni hotel odpovedati skupnemu življenju in na prisilno ločitev niti s pomočjo deželnega glavarja ni bilo mogoče računati, so cerkvene oblasti v nekaj tednih organizirale pridobivanje dispenze in celo vnaprej opravile oklice, da bi le čim prej prišlo do poroke. Med čakanjem na poroko pa je najbolje, kot se je izrazil breški nadduhovnik, »da se ju pri tem pusti pri miru« (NŠAM, Škof. prot. 6, zapisi z dne 17. 3., 25. 3., 17. 4., 11. 5. in 29. 5. 1730).

328 ŠTUHEC 1999 203–214; ŠTUHEC 2009, 164–178.

329 O Gallenbergovih ljubezensko-poročnih dejavnostih gl. Kos 2004, 48–56, 72–81.

Raigersfeldova in Gallenbergova samostojna poroka nas ne sme zanesti predaleč. Mladičica sta pred poroko vendarle obvestila starše o svojih odločitvah, z njihove strani pa tudi ni bilo pričakovati nasprotovanja. Manj srečni so se pri prepričevanju staršev (*in vice versa*) poslužili poročne arbitraže oziroma mešetarstva. Ne glede na karikiranje v literarnih in glasbenih delih iz romantične dobe je bilo neformalno posredovanje zunanjih svetovalcev včasih nujno in ni bilo pojmovano kot vsiljevanje. O bodoči nevesti ali ženinu oziroma snahi ali zetu se je kazalo prej vsaj malo pozanimati, kot kasneje veliko jokati. Neformalnega posredništva ne gre mešati z ritualiziranim poročnim mešetarstvom ob snubitvi, ki se je osredinjalo na sklenitev formalnega poročnega dogovora o vseh plateh zakonske zveze in je bilo že stoletja prej in pozneje del zaročno-poročnih običajev v vseh družbenih slojih, še posebej pri meščanstvu in kmetstvu.³³⁰ Nevtralnemu plemiško posredništvu se ni prikrivalo, saj v 18. stoletju starši niso več imeli absolutne podpore za nadzor otrok niti pri posvetnih oblasteh, predvsem pa zaradi razpadanja patriarhalne strukture, porasta vloge emocij in prešibke prisile v civilnem pravu. Posredništvo je bilo pogostejše v nižjih plemiških slojih, sčasoma pa tudi med baroni in grofi. V nekoliko drugačni vlogi (nagovarjanje mladine, staršev, sorodnikov ali dobro informiranih »zvodnikov«) so poznali neformalno pomoč pri združevanju parov seveda tudi neplemeniti sloji.³³¹ Posrednik je bil običajno iz istega socialnega kroga kot ženin in nevesta, vendar z njima ni bil nujno v bližnjem sorodstvu. Z neformalnimi kompromisi, arbitražami in nasveti ter z upoštevanjem lokalnih običajev in socialnih interakcij je pomagal ohraniti družinsko ravnotežje zlasti tedaj, ko materialistična komponenta zveze ni bila ogrožena.

Sredi 18. stoletja je bil uspešen družinski svetovalc noblesi prav Raigersfeld. Med zadnjim dosmrtnim službovanjem v Ljubljani (1747–1760) se je poleg skrbi za svojo kariero, premoženje in številno družino in rodbino občasno angažiral tudi kot nekakšen zakonski in družinski terapevt. Tako kot nekaj desetletij pozneje junakinje pisateljice Jane Austen, je tudi sam znal prisluhnuti čustvenim, namišljenim in resničnim težavam znancev, a se večinoma ni globlje vpletal v njihove zagate, še manj v prave škandale. Skratka, zaupanja vreden možak, značilen »poznavalec« (družabnih informacij) in družbeni »povezovalc«,³³² čigar usluge so bile iskane zaradi ugleda, življenjske razgledanosti, bistrosti, zgovornosti in sreče z ženo (v dnevniku jo je običajno brez osebnega imena imenoval »moja angelsko srčnopreljuba« ali kratko »angelska«) in otroki ter zaradi seznanjenosti s premoženjskimi in moralnimi profili izbrank/izbrancev. Tako je Raigersfeld rade volje in tudi brez neposrednih prošenj opisoval in celo soustvarjal socialne interakcije v deželni plemiški skupnosti.³³³

Kako so izgledala Raigersfeldova zakonska posredovanja, kakšne vrednote so odsevala in kakšna tehnologija je odlikovala barona? Naročila je sprejemal na štiri oči, informacije je zbiral v salonih in ob osebnih srečanjih, posredoval in poročal jih je le osebno in na štiri oči. Imel pa je dvojna moralna merila – za prijatelje in uglednike visoka, za znance nekoliko ohlapnejša. Kot dolgoletnega kariernega birokrata so ga najbolj zanimali izobrazba, inteligenca in značaj opazovanih oseb. Kot merkantilistu in kameralnem funkcionarju so mu bile zelo pri srcu materialne komponente bodoče zakonske zveze. Družina – s tem pa zakonska zveza – je bila zanj sveta. Ločitev zakona je bila zanj dopustna le, če je preprečila še hujšo družinsko in družbeno nesrečo. Svoje prikrito vmešavanje v poročne in zakonske

330 ORLANDO 2014.

331 SIEDER 1998, 55. Neformalno poročno dogovarjanje omenjata tudi R. H. Helmholz za srednjeveško Anglijo (HELMHOLZ 1974, 160–161) in C. Schörkhuber-Drysdale za Gornjo Avstrijo v 18. stoletju (SCHÖRKHUBER-DRYSDALE 2002, 261).

332 O teh pojmih gl. GLADWELL 2004, 48–56.

333 Več o tem v drugi knjigi v poglavju Omrežni mojster Raigersfeld in kranjska galantna scena v 18. stoletju.

tegoberojakov je opravičeval s skrbjo za dostojnost plemiškega stanu v skladu z njegovo zaznavo etike in civiliziranja plemstva. In še zadnje načelo: kljub toleranci do ljubezni se ni izneveril starševskim pričakovanjem in osrednjemu vodilu, da so za poroko še vedno najpomembnejši premoženjsko stanje in izbrančevi karierni potenciali. Ne trdimo, da je bilo to zanj *vedno* najpomembnejše, toda zdelo se mu je prav, da je na prošnjo staršev ali ženinov preveril formalnosti in poročne pogodbe. Vse to je bilo logično – njegova zvestoba družbenemu redu in monarhu je prevladovala nad razsvetljsko, kaj šele galantno kulturo. Zato ga ob vsej naklonjenosti njegovemu intelektu in svetovljanski pojavi prav ta dejavnost bolj določa za družbenega tradicionalista kot moralnega liberalca.

Da bo jasno, o čem razmišljam, si oglejmo nekaj njegovih poročnih svetovanj. Leta 1748 je bil zraven pri poročnem sporazumu med Marijo Izabelo Heleno baronico Kuschlan in Adamom Dinzlom pl. Angerburgom. Pisno pogodbo mu je tik pred zaroko s posredovanjem znanca poslal v pregled nevestin oče in Raigersfeldov svak Wolfgang Kajetan Jožef Kuschlan. Valvasor je odobril pogodbo in še isti dan prisostvoval zaroki.³³⁴ Natančnost in načelnost je izpričevalo tudi poročilo kranjskemu deželnemu glavarju Jožefu Antonu grofu Auerspergu (vdovcu od leta 1747) o češki dami Doroteji Vernier, vdovi grofa Millesima leta 1751. Žensko so Auerspergu priporočili dunajski znanci, češ da je iz dobre družine in razpolaga s spodobnimi dohodki. Visoko zadolženi Auersperg je na to uho dobro slišal, a je za nasvet previdno zaprosil še Raigersfelda, čeprav ta ženske sploh ni poznal. Baron je nalogo opravil rutinirano hladno, saj ga na Auersperga ni vezalo prijateljstvo. Sploh pa je grofa več kot očitno zanimal le damin denar, česar Raigersfeld ni komentiral. Raigersfeldova poizvedba pri nekem gospodu Bechinieju³³⁵ pa ni pokazala rožnate podobe štiridesetletne grofice, ki sicer »ni zelo lepa, a tudi ne grda, zato pa dobra gospodinja in pozna širni svet; od premoženja ima kvečjemu 60.000 gld vredno posest na Moravskem«. Skratka: denar, gospodinjске sposobnosti, le mimogrede pa zunanji videz – drugo Raigersfelda vsaj v tem primeru ni zanimalo. Kako je informacijo prezentiral grofu, ne vemo. Zagotovo pa prepričljivo, saj Auerspergu vsaj grofičin finančni potencial ni ustrezal in je do smrti leta 1762 ostal samec.³³⁶

Bolj grobo je Raigersfeld predstavil neugodna mnenja mlajšim in manj uglednim poizvedovalcem, od katerih je pričakoval, da upoštevajo njegova priporočila. Leta 1747 je mlademu Francu Rudolfu pl. Wolkensbergu brez okolišenja odsvetoval poroko z neko plemenito Saffranko z Dunaja, češ da je njen oče čudak in nevednež v gospodarstvu, ona pa neizobražena. Čeprav je mladenič računal kar na 20.000 gld dote, mu je svetoval, naj se raje poroči v kako »boljšo hišo«. Wolkensbergovo začetno neupoštevanje priporočila (ni še bil zaročen, a je menil, da se »častno« ne more več umakniti) ga je ujezilo, zato je z neprikrito jezo zapisal: »Sicer pa naj Wolkensberg stori, kar hoče in naj se priporoči Bogu, saj celo njegovi starši nasprotujejo poroki s to žensko!«³³⁷ Do te poroke na Raigersfeldovo veselje

334 AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, p. 490.

335 Gospod je bil zaradi izjemne obveščeniosti eden glavnih Raigersfeldovih informatorjev. Leta 1751 mu je podrobno opisal dogajanje v družini grofa Kortzenskyja, ki se je že šestdesetleten hotel (v četrto) poročiti z dvorno damo, grofico Hamilton, sestro tedanjega tržaškega komerčnega intendanta Nicholasa. Grofova sestra je poročena z grofom Millesimom Maedere de Savona, a z njim ne živi, je zapisal Raigersfeld in nadaljeval: Millesimov sin, ki je zaposlen na sodišču v Pragi, ima za ženo hčerko (Amalijo) grofa Kortzenskyja, ki jo je imel z drugo ženo (grofico Fünfkirchen) (AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, p. 12).

336 AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, pp. 746–748. Mimogrede: lepota je bila v rodbini Millesimo očitna pomanjkljivost, saj je dvorni mojster vladarice Marije Terezije Janez Jožef grof Khevenhüller tudi za Amalijo, roj. grofico Kortzensky, ki je umrla leta 1759, zapisal, da še zdaleč ni privlačna, je pa zaradi pameti in uglajenosti v okolici vseeno povzročila precej srčnih težav (KHEVENHÜLLER-METSCH 1758–1759, 83).

337 AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, p. 560.

le ni prišlo, saj se je leta 1753 osemindvajsetletni Franc Rudolf poročil z deset let mlajšo, statusno in premoženjsko boljje situirano Marijo Viktorijo grofico Thurn-Valsassina.³³⁸

Raigersfeld iz podobnih razlogov leta 1751 ni imel razumevanja za poroko sedemindvajsetletne Marije Ane baronice Janežič-Adlersheim³³⁹ in stotnika v karlovškem generalatu Jožefa Antona pl. Schlutitzkyja, tedaj službujočega v krajišniškem Gospiću.³⁴⁰ Nevestina mati Ana Marija in očim baron Schwab pl. Lichtenberg sta ga poprej povprašala za mnenje. Raigersfelda ženinov status ni motil, je pa posumil o materialnih osnovah para: zaradi izkušenj s svojo številno družino jima je napovedoval pot v propad. Ob tem mu je takoj padlo v oči, da bo nevestino doto (7.000–8.000 gld) zaradi spora s starši (na svatbi jih ni bilo zraven) izplačal kar njen brat Jožef Anton. Raigersfeld si ni mogel kaj, da se ne bi obregnil ob zapravljenost ženina in neveste, ki sta za poročni obleki porabila 400 in 300 gld, čeprav so stotnikovi letni prihodki znašali le 400 gld. Ženina je mimogrede še označil za »nekoliko brutalnega«. Ker je bil Marijin brat Raigersfeldov prijatelj (ki pa se je malo kasneje ločil od žene), je baron dramatično sklenil poročilo: »Nihče jima ni mogel napovedati nič dobrega.«³⁴¹ Razplet te drame pa ni bil paradeiserski, saj Janežiči hčerke niso kaznovali, niti niso z njo pretrgali stikov.

Predzakonsko spolno udejstvovanje in nosečnost nista bila absolutno proti Raigersfeldovi veri. Kot realistu mu nista več (kakor tudi že dolgo ne večini sodobnikov) pomenila nepremagljive ovire za družbeno spodobnost in srečen zakon. Kult nevestine nedolžnosti je bil lepa utopija, ne glede na status. Res pa sta se Cerkev in družba pretvarjali, da je možen in zato nujen. V galantnih mentalitetah pa oskrunjenim plemenitim dekletom spodobna poroka ni bila onemogočena. Najlažje, če so skrivaj abortirale, kar pa je bilo seveda smrtno nevarno,³⁴² ali če se jim je še pred porodom uspelo dogovoriti z zapeljivcem. Moralni prestopki med nižjim plemstvom nikoli ni bil pretirano sramoten. Janez Jurij pl. Gabelhoffen ter Eva Marija de Leo pl. Löwenberg sta leta 1680 zaradi nosečnosti stvari, kot sta nekako brezskrbno zapisala v prošnji za poroko, na hitro »hotela spraviti v red«, tj. legalizirati otroka.³⁴³ Nobenih besed o časti, sramoti in podobnih načelih.³⁴⁴ Tudi hitra analiza poročnih datumov in rojstev plemenitih kranjskih nevest v obdobju ok. 1650–1750 pokaže, da jih je vsaj 3 % stopilo v zakon nosečih; odstotek je podoben tistemu iz plebejskih slojev. Nekatere od teh nevest so bile že visoko noseče in obenem še zelo mlade. Odstotek je bil najbrž še malo višji, če upoštevamo, da so nekatere neveste v Ljubljani le poročile, nato pa živele na deželi in nasprotno.³⁴⁵ Običajno je šlo za članice nižjega (novega, uradniškega) plemstva, ne pa za grofovske familije. Ob presoji vzrokov takih

338 Leta 1771, tri leta po Marijini smrti, se je poročil z Marijo Elizabeto grofico Lichtenberg, od leta 1768 vdovo Wolfa Engelberta grofa Auersperga (SCHIVIZ 1905, 161, 163; WURZBACH 58, 50–51; PREINFALK 2005a, 115).

339 SCHIVIZ 1905, 64.

340 Raigersfeldov podatek o poroki 14. 11. 1751 je napačen: par se je poročil že 24. 10. 1751 v Ljubljani (SCHIVIZ 1905, 160).

341 AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, p. 158.

342 O razširjenosti abortiranja: FUCHS 1910, 288–290.

343 NŠAL, Škof. prot. 9/2, pp. 1–2.

344 O takih mentalitetah med angleškim plemstvom oziroma francoskim ljudstvom pišeta tudi STONE 1977, 519 sl. in 609 sl. ter FLANDRIN 1986, 200–201.

345 Nekaj najbolj očitnih primerov po podatkih v: SCHIVIZ 1905: Janez Inocenc pl. Bosio in Ana Izabela pl. Portner poročena 27. 6. 1693 (krst prvorojenca 9. 9. 1693; po nekem drugem podatku celo že 9. 8. – KOBLAR 1900, 184–185); Franc Ludvik pl. Radič in Marija Terezija pl. Ehrenreich 28. 1. 1712 (krst 28. 9. 1712); Wolfgang Engelbert pl. Buset in Marija Ana Klinc 23. 1. 1716 (krst otroka 6. 3. 1716); Maks Anton pl. Peritzhoff in Frančiška Kraill 3. 2. 1727 (krst 3. 3. 1727); Jožef pl. Kappus in Marija Katarina pl. Beisele 10. 1. 1747 (krst 30. 5. 1747); Jakob O'Reilly in Marija Suzana pl. Widerkern 13. 4. 1750 (krst 13. 4. 1750!); Janez Filip pl. Schiviz in Ivana Frančiška pl. Karnburg 4. 1. 1753 (krst že 1. 1. 1753!); Ana Marija pl. Klee in Karel pl. Longville maja ali junija 1758 (krst 14. 9. 1758); večkratni ljubljanski mestni sodnik Dominik pl. Brogiol in tretja žena Felicita Pergun 25. 2. 1653 (krst 15. 4. 1653) – gl. FABJANČIČ 2005,

stanj pa je treba biti previden: ni nujno, da je nosečnost prisilila mlade vseh stanov v poroko; do predporočnih odnosov, ki so se ponesrečili z nosečnostjo je prihajalo morda zlasti med pari, ki so bili v resnici že trdno dogovorjeni za poroko. Z drugimi besedami: načrti za poroko so bili predpogoj za spolne odnose.³⁴⁶ Morda je prav zato Raigersfeld leta 1756 z veseljem svetoval mladi znanki Ani Mariji pl. Klee, ki je bila že nekaj časa intimna z Raigersfeldovim znancem, stotnikom Karlom baronom Longvillejem, in jo je bilo treba samo še dokončno vzpodbuditi za blagoslovitev zveze. Ni neverjetno niti, da je oba spoznal prav Raigersfeld, saj pred 10. 7. 1752, ko je Longville skupaj s tremi kameradi prvič prestopil prag Raigersfeldove hiše, Ane Marije v dnevniku sploh ni omenil. Raigersfeld si ni mogel kaj, da ne bi zato konec marca 1756 »Nändl« poklical k sebi in jo poučil, kako naj se obnaša v zakonu. V dnevniku ni niti namignil, da je bilo dekle pred poroko (junija 1756 je šele prišlo poročno dovoljenje vojaških oblasti) že globoko v blagoslovljenem stanju – sina Kajetana Jožefa Karla je rodila že 14. 9. 1756 v Ljubljani, mesec dni potem, ko je mož odrinil na vojno. Z mladima zakoncema so baron in njegovi sinovi ohranjali stike do pomladi 1758, ko je stotnik padel, Ana Marija pa se je morala sama pobrigati za državno pokojnino.³⁴⁷

Zaradi izsiljevanja očeta pa je bila za Raigersfelda, ki je dal veliko na očetovsko avtoriteto vsaj v svoji družini (z ženo je imel kar dvaindvajset otrok), nekoliko nesrečna zveza med nadporočnikom (čez nekaj let je padel kot stotnik) Jakobom O'Reillyjem³⁴⁸ in visoko nosečo gospodično Widerkhern. Častnik je namreč leta 1750 postavil zahtevne finančne pogoje očetu svoje ljubice, Raigersfeldovemu prijatelju in poročni priči Avgustu Ludviku pl. Widerkhernu (1686–1756), da se bo poročil z njo. Oče, deželni svetnik, član ljubljanske »Akademije operozov«, do leta 1747 namestnik deželnega vicedoma, zasebno pa ravnokar vdovec, namreč ni bil proti zvezi le zaradi zelo verjetne hčerkinje skorajšnje ovdovelosti, niti zaradi prizadete družinske časti, v statusnem smislu pa poroka za očeta sploh ni bila problematična. O'Reilly ni bil le grenadirski nadporočnik v Maršačičevem regimentu, pač pa tudi baron.

Irec v Ljubljani in avstrijskih dednih deželah v tistih letih ni bil eksot. Mnogo irskih plemičev je po odločilnem porazu irskih katolikov, ki so podpirali angleškega kralja Jamesa II. proti Viljemu Oranskemu, v bitki pri Limericku leta 1692 za vedno odšlo na kontinent in v armadah različnih monarhij napravilo vojaške kariere. Raigersfeld je nekaj potomcev druge generacije irskih »divjih gosi« srečal med bivanjem na Dunaju, na primer Nicolasa grofa Taffeja, prednika dobro stoletje mlajšega avstrijskega ministrskega predsednika, ki je prišel iz grofije Sligo (provinca Connaught); pa še nekega Nugenta, Cullina, Johnstona, Dillona, Bradyja in Gordona. Med njimi so bili tudi protestanti, na primer Kennedy (iz province Munster), ki je bil leta 1747 hlevski mojster pri Venclju knezu Lichtensteinu. Irci so se namreč selili na kontinent še celo 18. stoletje, saj je angleška oblast sistematično pritiskala na katoliške in protestantske Irce. Jakob O'Reilly je bil morda že rojen v kontinentalnem eksilu, ni pa nemogoče, da je prišel v habsburško službo malo prej naravnost z Irskega s podporo sorodnika

182. Vse pa je prekašala devetnajstletna Ljubljancanka Frančiška Ksaverija Jamnik (ni bila plemkinja), ki je leta 1792 dva meseca pred poroko rodila prvorojenca očeta Franca pl. Andriolija (PREINFALK 2013, 12).

346 EKIRCH 2010, 329.

347 AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, pp. 274, 806–807, 847, 850, 855, 867, 876, 880, 891 in fasc. 199, passim; pisma Raigersfeldovih sinov so v: AS, Gr. Dol, fasc. 213, pp. 867, 885, 891; fasc. 214, p. 1059. Gl. tudi SCHIVIZ 1905, 99. Tudi sin Kajetan je leta 1769 vstopil v vojaško akademijo in se po štirih desetletjih kariere leta 1807 upokojil kot major (SVOBODA 1894, 94–95).

348 Ob tem je zanimivo, da je Raigersfeld pisal Irčevo ime poenostavljeno, nekako »karađičevsko« kot *Oreli*, čeprav je dobro znal angleško. Ko je bil leta 1746 in 1747 več mesecev službeno na Dunaju ni pozabil omeniti, da je vzel pri nekem slepem učitelju angleškega jezika 16 (obnovitvenih) lekcij (štirikrat na teden) (AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, p. 166).

Williama O'Reillyja iz Aghrima (grofija Gallway, provinca Connaight), ki je bil leta 1747 cesarjev herold. William je imel na Dunaju še vsaj enega nečaka (po sestri), ki je bil zdravnik.³⁴⁹

Kakor koli, Ljubljana, glavno deželno mesto in v 18. stoletju sedež garnizije, je bila zaradi družabnih priložnosti in bivalnega udobja daleč naokrog najbolj primeren kraj za namestitve in zabavo častnikov. Teh pa je bilo še posebej veliko med prusko vojno (1756–1763), ko je vojno ministrstvo od kranjskih mest zahtevalo nastanitev dodatnih vojakov – v Kranju in Škofji Loki po 100, v Ljubljani 200 itd.³⁵⁰ Častniki so za mesto in stanodajalce pomenili zaslužek (v vojašnicah niso stanovali z moštvo), za domačo aristokratsko družbo pa družabno poživitev. Ljubezenska spozaba s samskimi dekletimi za mlade častnike in vojake ni bila tako usodna kot za domače fante. Po nekaj mesecih so odšli v drug garnizon, tam pa jih roka morale in očetov ni dosegla.³⁵¹ Prej jih je našla bela starka s koso. Če pa je prišlo do poroke, so imeli častniki pri tem materialne računice, kar je ne ravno bogatim domačinom, meščanom ali plemičem (domače visoko plemstvo je veliko bolje varovalo svoje hčerke pred uniformiranci brez generalskih insignij) povzročalo finančne težave. Namesto nadomestila za dote pa mladi častniki niso imeli nevestam česa obljubiti, razen nizke državne pokojnine ob smrti na bojišču, pomoč svoje družine pa le, če so bile slučajno premožne. In tu je bil vir Widerkhernove jeze.

Kljub slabim življenjskim prognozam mladi oficirji pri plemenitih Ljubljancankah niso bili neuspešni.³⁵² Raigersfeld je poznal moralne zadrege ljubljanske aristokracije s častniki, saj se je z njim in njihovimi ženami rad družil; ne le zaradi pridobivanja informacij o sinovih in sorodnikih, ki so se udeležili vojn s Prusi in Bavarci. O'Reillyjeva izbranka je bila tedaj »že« triindvajsetletna Marija Suzana, okoli katere se je Irec že dolgo smukal. Oče sicer ni bil slep za njegovo početje, a zблиžanja ni mogel preprečiti. Vendar je šele 29. 3. 1750, komaj dva tedna pred hčerkinim porodom prišel »izlit svojo bolečino« Raigersfeldovi ženi. Raigersfeld, ki dotlej Irca in Marije Suzane skupaj v dnevniku ni omenil, je za razmerje gotovo slišal že prej, vendar se ni vmešal. Widerkhernom je bil namreč naklonjen iz drugih razlogov: oče Widerkhern je bil njegov stari prijatelj, leta 1726 je bil celo priča pri Raigersfeldovem poročnem dogovoru.³⁵³ Zato se nad škandalozno novico ni naslajal, marveč zapisal le, da bo »ta *casus fatalis* ubogemu staremu očetu skrajšal življenje«. Ta je že dolgo tožil nad hčerko, češ da se *ne ozira na njegove želje*, slabo gospodinji in mu povzroča le skrbi; sploh pa je preveč »zaupna« s častniki.³⁵⁴ Imel je prav, saj je nadporočnik že zaprosil dunajski dvor za poročno dovoljenje, 7. 3. 1750 pa je prejel odgovor, da mora prej položiti poročni polog.³⁵⁵ Šlo je za kavcijo, ki jo je država zahtevala od častnikov kot minimalno jamstvo za preživljanje družine po njihovi precej verjetni nenadni smrti. Zaljubljenca sta proti očetu zaigrala na vse ali nič, ker sama nista imela zahtevanega denarja; vedela

349 AS, Gr. Dol, fasc. 185, Beležke o plemiških družinah, pp. 484–492). V 18. stoletju je v različnih obdobjih v avstrijske dežele prišlo več O'Reillyjev, ki si med seboj morda niso bili v bližnjem sorodstvu. Lepo vojaško kariero je napravil grof Andrew (Andreas), ki se je rodil leta 1742 v Ballinloughu na Irskem (WURZBACH 21, 86–88; SVOBODA 1894, 61).

350 AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, p. 858.

351 Vojaško zapeljevanje kajpak ni bilo vedno ljubeznivo: ko je šla leta 1709 neka vojaška enota skozi Jesenice (kot že ničkolikokrat prej in potem), so nadlegovali in topli domačine, od žensk pa zahtevali »nečastne stvari«, kot se je leta 1710 med sojenjem zaradi žalitve neke ženske z Jesenic, da je prešuštvovala z nekim stotnikom, spominjal toženec Peter Čop (AS, Gr. Bled I, knj. 30, Protokol sodišča 1707–1712, zapis z dne 26. 11. 1710, p. 625).

352 Mimogrede: z Ircem, stotnikom Evgenom pl. MacCortyjem (ali MacCarthyjem?), se je leta 1767 poročila tudi Ana Marija, sedemnajstletna hčerka dr. Janeza Antona pl. Puechenthala (FABJANČIČ 2012, 82).

353 ŠTUHEC 1999, 209.

354 AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, p. 725.

355 AS, Repr. Kom., šk. 140, Registraturna knjiga za leto 1750.

pa sta, da oče hčerke ne bo kaznoval, niti interniral v kakem deželnem samostanu, kot je bilo v tistih letih običajno pri discipliniranju neposlušnih in grešnih kranjskih plemkinj.³⁵⁶

Kakšna je bila v tej intrigi Raigersfeldova vloga, ni jasno. Najbrž je na ženino vzpodbudo diplomatsko posredoval med očetom in bodočim zetom. Ker se v naslednjih tednih stari Widerkhern, prizadet še, ker je zaradi impotence razpadal zakon najstarejšega sina Antona Medarda, ni otajal, mu je O'Reilly 7. 4. grobo naznanil, da se z njegovo hčerko ne misli poročiti, če ne bo prinesla v zakon 1.500 gld, od materine dediščine pa še 2.000 gld.³⁵⁷ Stari je Raigersfeldu potožil, da pri še živih šestih sinovih in dveh hčerah toliko denarja enostavno nima. Ker se je hčerkin porod hitro bližal, ji je vendarle obljubil 2.000 gld, zaljubljenca pa sta se takoj poročila – na isti dan (13. 4.), ko je nevesta rodila!³⁵⁸ Družinica je kmalu odšla za možem v Freistadt v Gornjo Avstrijo, kjer je Suzana po krajši bolezni (»mrzlica«) že novembra 1754 umrla, dotlej pa povila dva sinova. Suzanin odhod iz Ljubljane je bil rešitev za njen ugled in Widerkherne. Afera je bila precej nečastna, drugače poroka in otrokov krst ne bi bila tajna, saj ju matične knjige sploh ne omenjajo. Kazen pa je bila seveda pri Bogu: stotnika O'Reillyja je zapustil že leta 1760, ko ga je pustil pasti v bitki pri Landshutu.³⁵⁹

Taka zaročno-poročna trenja so se razmeroma mirno razrešila zaradi podobnega statusa vpletenih, v zgornjem primeru pa tudi zaradi Raigersfeldove naklonjenosti zaljubljenca. Proti koncu življenja pa je ob statusno in premoženjsko neenakih razmerjih visokega plemstva reagiral drugače. Pozabil je na toleranco in postal pristaš trde stanovske gradacije in nujnega starševskega poročnega konsenza. Pa tudi razumevanja za impulzivno ljubezen ni več kazal. Pognal se je v boj za čast in spodobnost Ljubljancanov, kot da bi ga obsedel starčevski gon po obvarovanju družbe z ostrenjem morale. Ta premik ni bil nenavaden. Krčevito oklepanje pomena partnerjevega statusa celo pred premoženjem je med plemstvom habsburških dežel marsikateri tujec v 18. stoletju zaznaval kot nadpovprečen pojav.³⁶⁰ Lady Wortley Montagu, žena britanskega veleposlanika v Istanbulu, ki se je leta 1716 zadrževala na Dunaju, je v nekem pismu na Angleško zapisala (s tem pa poudarila drugačnost od poročnih modelov svojega angleškega okolja), da je »za moške na Dunaju (pa tudi na Slovenskem, op. D. K.) pod častjo, da bi se poročili z manj ugledno žensko; s tako ne bi hoteli imeti niti ljubezenske afere. Rodovnik njihovih ljubic jim je veliko pomembnejši kot njihova pamet ... In če ima katera med predniki državnega grofa, ne potrebuje ne denarja, ne lepote, ne manir, da si najde moža,« se je ogorčeno sklanjala nad papir.³⁶¹

Tik pred smrtjo je Raigersfeldova posredniška natura zažarela v nič kaj svetovljanski luči, ko je mlado vdovo Marijo Amalijo pl. Bubna (roj. grofico Podstatzky) hotel kar s silo podrediti omenjenim

356 Sredi 18. stoletja sta padle kranjske plemkinje sprejemala predvsem ljubljanski in škofjeloški uršulinski samostan. V prvega so leta 1758 za nekaj tednov pospravili gospo Bubnovo, potem ko je v Škofji Loki niso hoteli, v Ljubljani so hoteli leta 1763 internirati neposlušno Ivano baronico Billichgrätz (gl. nadaljevanje), morda je tam leta 1761 pristala tudi prešuštna in ločena baronica Gall (o njej in drugih ločenkah več v drugi knjigi v poglavju Tihi mož, vihrava žena, vojak in otrok: Gall vs. Gall ali prešuštvovanje iz dolgočasja).

357 AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, p. 731.

358 Prav tam, pp. 734–735, 741. Po drugih podatkih naj bi se sin Janez rodil že 12. 4. Leta 1767 je končal vojaško akademijo v Dunajskem Novem mestu, vojaško kariero pa končal leta 1779 (SVOBODA 1894, 61).

359 AS, Rok., 260, Genealogija družine Widerkhern, p. 18; MML, Kronika družine Wiederkehr von Wiederspach, pp. 29–32.

360 KOS 2004, 74.

361 BLUMENTHAL 1931, 48. Na enake predstave je leta 1750 na Dunaju naletel avanturist Giacomo Casanova, ki mu je pot do ženskih src in v izbrano moško družbo odprlo šele predstavlanje z baronskim naslovom (Giovanni Giacomo CASANOVA, Histoire de ma vie 2, 241).

načelom. Na ta podvig, čeprav je bil delno v nasprotju s pravom, je bil tako ponosen, da ga je edinega zelo podrobno popisal v dnevniku in pismih Amalijinim sorodnikom.

Podstatzkyji so bili zelo ugledna moravska rodbina. Izvorni grad Prüssinowitz so baje posedovali od leta 1349, od leta 1627 so bili češki gospodje, grofje pa od leta 1707. Amalijino naselitev na Kranjskem je leta 1756 rodbina izrabila še za kranjsko inkolacijo.³⁶² Amalijin oče Franc Valerijan je bil cesarski komornik in svetnik dunajske dvorne komore, prisednik moravske deželne pravde, cesarski komisar na moravskih deželnih zborih, vrhovni kuhinjski mojster Amalije, vdove cesarja Jožefa I., ter tik pred smrtjo leta 1741 tudi poveljnik cesarjeve telesne garde. Poročen je bil z Marijo Terezijo, leta 1749 preminulo dedinjo Franca Karla grofa Liechtensteina iz veje Kastelkorn. Leta 1759 je živelo še vseh njenih devet otrok, pet hčera in štirje sinovi, ki so se odlikovali po bleščečih diplomatskih in vojaških karierah.³⁶³

Amalija pa se je leta 1752 ali malo pozneje poročila »le« s stotnikom Janezom Vencljem pl. Bubno. Nemara bi takoj pomislili – še ena tistih, ki padajo na uniforme, če že pravega pleha v 18. stoletju ni bilo. Mož je služboval v garniziji v Kranju, kjer je od leta 1753 živela mlada družina. Njihova družba je bila malomeščanska: uglednejših ljudi mestece z ok. 1.500 prebivalci pač ni premoglo, saj je že dolgo pred požarom leta 1749 le životarilo.³⁶⁴ Amalija se je morala družiti z meščani in novembra 1753 sta bila botra njenemu prvorojencu Janezu Karlu Venclju dva kranjska meščana.³⁶⁵ Že pred moževim odhodom na fronto si je začela iskati stanovanje v Ljubljani. Teren ji je pripravljajl mož, ki je bil že julija 1752 na kosilu pri Raigersfeldu. Avgusta 1756 je Raigersfelda obiskal z bratom Karlom, prav tako stotnikom, in veči drugimi častniki iz regimenta polkovnika Unruheja.³⁶⁶ Raigersfeld je bil ravno v tistih mesecih posebej naklonjen častnikom, saj je malo prej kot praporščak odšel v vojno tudi njegov sin Maksimilijan. Baron je v želji po informacijah in vesteh o sinu ter drugih znancih vzdrževal stike s častniki na bojiščih in ob njihovem dopustu v Ljubljani. Raigersfeld je že novembra 1755 spoznal tudi enega od Amalijinih bratov, najbrž Alojza Ernesta, ki se je na poti v Trst in Gorico in nazaj na Dunaj nekaj dni mudil v Ljubljani. Brez dvoma ga je Raigersfeld kot nekdanji Tržačan obvestil o stanju v Avstrijskem primorju.³⁶⁷ Zato lahko Raigersfeldovo poznejše zagotavljanje možu, da ga veseli, da lahko služi njegovi ženi, jemljemo kot iskreno. Ni presenetljivo, da je prišla Amalija v Ljubljano, čim je Bubnov regiment avgusta 1756 odšel na sever, in tam septembra 1756 rodila; hčerka Marija Ana Sofija je bila krščena v Ljubljani.³⁶⁸ Ker je vojaška oblast že junija 1755 premestila moža

362 SIEBMACHER 1859, 16.

363 Leopold Anton (1717–1776) je bil olomuški in salzburški stolni kanonik ter cerkveni politik. Franc Karel (1719–1776) je bil vojni junak iz sedemletne pruske vojne, kirasirski polkovnik in je bil po bitki pri Pragi leta 1757 povišan v generala; leta 1760 je kot feldmaršalporočnik pri Landshutu porazil Bavarce, kariero pa je končal kot konjeniški general. General je postal tudi brat Franc Jožef (1721–1795), tedaj še podpolkovnik. Alojz Ernest (1723–1793), ki je nadaljeval to vejo Podstatzkyjev, je po uspešni uradniški karieri leta 1757 postal cesarski veleposlanik v Münchnu, leta 1761 pa celo tamkajšnji opolnomočeni minister (poslanik). Opravljanje službe na sovražnikovem dvoru ga je postavljalo v skupino najvplivnejših habsburških politikov. Tedaj je prejel dediščino po materini veji Liechtensteinov (D'ELVERT 1878, 66–67; REPERTORIUM 1950, 52).

364 ŽONTAR 1939, 222–232. Omembe vredni stalni prebivalci so bili le baroni Apfaltrerji, ki so živeli v gradu Khiselstein (SVETINA 1983, 280), in mestni svetniki.

365 Matija Blaznik in Marija Bizjak (SCHIVIZ 1905, 315). V popisu prebivalstva Kranja iz leta 1754 niso omenjeni ne Bubnovi ne omenjena botra (SVETINA 1983).

366 AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, pp. 276, 863.

367 Prav tam, pp. 749, 751, 758, 765, 766.

368 Prav tam, p. 871. Hčerina botra Janez in Marija Miheu sta bila meščana (SCHIVIZ 1905, 99).

v Vipavo,³⁶⁹ je Raigersfelda oktobra 1756 prosila za posredovanje, da bi obdržala stanovanje v Kranju, ker ji odmaknjena Vipava, kjer nikogar ni poznala, ni ustrezala. Nul problemo za uslužnega barona z zvezami, ki ji je že naslednji dan izposloval stanovanje.³⁷⁰

Raigersfeldovo služenje Amaliji se je že jeseni 1756 spreminjalo v varovanje pred njo samo. Raigersfeld je približno pol leta tiho prenašal vse kaprice, aprila 1757 pa je se ni mogel več zadržati. Prvi zaplet je nastal že ob Amalijini nastanitvi v Kranju, ker ni bila zadovoljna z odkazanim in že plačanim kvartirjem in se je kot podnajemnica raje naselila v drugi hiši. Sinka Janeza pa je prepustila ženi častnika Burkharda. Amalija je od Raigersfelda kmalu zahtevala, da ji uredi selitev v Ljubljano. Baron ji je priskrbel stanovanje v častniški hiši pred frančiškanskimi vrati na Poljanah, a je ženska odlašala s selitvijo. Pri baronu se je s sinom oglasila šele 21. 4. 1757. Zvečer jo je Raigersfeldova podnajemnica, baronica Hallersteinova,³⁷¹ pospremila v stanovanje in se dogovorila z nekdanjim kuharjem generala De Fina za prehrano. Še isti večer je Amaliji postalo dolgčas in se je hotela vrniti v Kranj ali kar v Vipavo. Takoj ko je Raigersfeld to izvedel, je k njej poslal svojo hčerko in gospo Longville, ki ji je Amalija potožila, da se boji za sina Janeza. Ker Burkhardova zaradi Amalijinega neodgovornega ravnanja sinčka ni hotela spet vzeti v varstvo, je Raigersfeld žensko k temu nagovoril šele 24. 4., a se je Amalija spet premislila. Medtem je njen sobar s sporočili tekal sem ter tja po Ljubljani. Raigersfeld je slutil, da ga bo muhasta ženska očrnila pri možu, zato je tedaj prvič pisal stotniku Bubni.³⁷² Opisal mu je Amalijino »neprimerno obnašanje« ter svoja prizadevanja ugoditi ji v vsem. Sam ji sicer še naprej zaupa, saj ve, kako se ravna z damo njenega stanu, pa če je še tako »variabilna«. Le da bi se odslej poprej posvetovala z njim, Longvillovo ali Burkhardovo, je zapisal, in nadaljeval, da ji bo v Ljubljani gotovo bolje kot drugod. Zato naj mož ženo prepriča: 1. Da ji tu nihče nič noče. 2. Da naj sinko ostane pri Burkhardovi vsaj še nekaj mesecev, dokler ne shodi.³⁷³ Burkhardova ga bo vodila na obisk k Amaliji. In vse to le za 12 krc na dan! Navsezadnje pa mali lahko ostane tudi pri gospe Longville. 3. Če Amalija noče biti več sama v stanovanju, jo je pripravljena sprejeti k sebi Longvillova. 4. Ker je Bubnova hčerka pustila v Kranju, je skrbni baron svetoval še menjavo dojlje.

Amalija se je umirila. Živela je med družabno Ljubljano in zakotnim Kranjem. Občasno je obiskovala Raigersfelda, kjer si je s častniškimi ženami izmenjevala novice o možu. Ta je služil skupaj z bratom Karlom v istem regimentu kot Maksimilijan Raigersfeld, ki pa je očetu pisal vsakih nekaj dni.³⁷⁴ Zatišje se je končalo septembra 1758, kmalu po moževi smrti na bojišču. Nekaj mesecev pozneje je Raigersfeld o njenem obnašanju v tistih tednih razmišljal takole: ženska je odličnega rodu, čeprav nima izobrazbe. Je pa dobra in pobožna. Živi sama in si zapuščena ne želi nič drugega kot moškega, vendar njeni sorodniki ne poskrbijo, da bi se poročila, kar bi bilo pravično za vsakogar. Bajе polaga vse upe v brata generala, da ji bo le priskrbel kakega poročnika. To ji je Raigersfeld »iz srca privoščil«, čeprav se je ženska udinjala slabemu življenju. To je pomenilo hud problem za del javnosti na čelu z Raigersfeldom, ki je na tihem obtoževal njene sorodnike, da bi ji morali vsaj povedati, kaj je častno in kaj ne.³⁷⁵ Na dan je namreč prišlo, da se namerava Amalija poročiti. Razmerje je uspešno skrivala,

369 Omemba v pismu Maksimilijana Raigersfelda očetu z dne 16. 6. 1755 v: AS, Gr. Dol, fasc. 214.

370 AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, pp. 879, 885, 886, 890, 891, 894.

371 Antonija Franciška, roj. Schweiger pl. Lerchenfeld, druga žena Franca Serafina Adama barona Hallersteina (PREINFALK 2014, 147).

372 Prepis pisma z dne 26. 4. 1757 v: AS, Gr. Dol, fasc. 199.

373 Ta razlog je nekoliko nenavaden – sin Janez je bil tedaj star že tri leta in pol in je gotovo že znal hoditi!

374 AS, Gr. Dol, fasc. 199, Dnevnik, pp. 101–102; pisma Raigersfeldovih sinov so v: AS, Gr. Dol, fasc. 213, 214.

375 AS, Gr. Dol, fasc. 199, Dnevnik, p. 269.

saj je bil polvaški Kranj za Ljubljance že takrat prej ko ne na koncu sveta. Raigersfeld pa je bil za povrh še zaposlen s spremljanjem neke druge ljubezenske afere med baronico Gall in stotnikom Perego, ki je ravno tedaj doživljala epilogo na škofijskem konzistoriju. Zato mu je alarm zazvonil šele 12. 9. 1758, ko je zapisal v dnevnik, da je bil »na skrivaj« pri Bubnovi v Kranju, ki se želi poročiti z »ubožnim vdovcem Ruessom ali Ruessensteinom«. Po naglem in z ničemer poprej napovedanem odhodu sodeč, je Raigersfeld odšel na Gorenjsko šele pet dni po obvestilu neke »Salzburžanke« iz Kranja, da se Amalija želi poročiti brez »informiranja pri drugih«. Od Amalije je dosegel le obljubo, da se ne bo poročila, dokler ji svojci tega ne bodo dovolili.³⁷⁶

Raigersfeld ni nikjer zapisal, za katerega Ruessa ali Ruessensteina je šlo, ker persona pač ni sodila v njegov družabni krog. Iz protokola ljubljanskega konzistorija razberemo, da je šlo za Sigmunda Rudolfa Ruessa barona Ruessensteina.³⁷⁷ Zanj bi bila Amalija že tretja žena. Že pred letom 1747 mu je namreč umrla prva žena, s katero je imel hčerko Kajetano. Ta se je leta 1757 poročila z Raigersfeldovim znancom Francem Kasperjem pl. Kraillom in Raigersfeld je bil leta 1758 eden od botrov njuni hčerki, na kar je bil ponosen.³⁷⁸ Leta 1747 se je Sigmund Rudolf v Ljubljani poročil z Marijo Ano baronico Wernegg, ki je umrla avgusta 1757.³⁷⁹ Njegova rodbina ni bila nepomembna: v 17. in 18. stoletju je bila lastnica več gospostev v okolici Kranja (Strmol in Preddvor) in na Dolenjskem (Hmeljnik in Novi grad),³⁸⁰ toda do srede 18. stoletja je že izgubila pomembne finančne potenciale. Zato se je okoli finančno mikavne vdove Bubna preračunljivemu vdovcu zdelo vredno potruditi.

Raigersfeld Bubnovi ni več zaupal, zato se je 16. 9. nenapovedano pojavil v Kranju, vendar je ni našel doma. Baje je bila ravno na romanju v Ljubnem. Pa kaj bi to, njena služkinja mu je povedala, da bo poroka že čez osem dni.³⁸¹ Njegova dejanja v naslednjih dneh so izhajala iz misli o neformalnem varuštvo vdove, ki ga je nekoč obljubil pokojnemu možu, in iz spoštovanja do njenih bratov, generala in diplomata. Naslednji dan se je podvizal k svojemu predstojniku Janezu Seifridu grofu Herbersteinu, predsedniku kranjske reprezentance in komore, in ga prosil, naj nagovori opatico uršulinskega samostana v Škofji Loki, da Bubnovo za nekaj dni sprejme v samostan, dokler Herberstein o zapletu ne bi obvestil Podstatzkyjev. Za to se je ponudil sam.³⁸² Medtem mu je za obveščevalce uspelo pridobiti nekaj Amalijinih služabnikov v Kranju. Herberstein se je šele 29. 9. odločil, da bo dal internirati muhasto vdovo, dokler ne bo dobil navodil njenega brata grofa Alojza Ernesta.³⁸³ Naslednji dan je poslal v Kranj nadporočnika Steina z ženo, da odpeljeta Amalijo k ljubljanskim uršulinkam. Čeprav Raigersfeld ni bil prepričan v gladek razplet te »komedije«, mu je Stein naslednji dan poročal, da je uspel Bubnovo *bel modo* odpeljati iz Kranja ter mu pokazal pismo, ki ga je Herberstein ravno prejel od Amalijinega brata. V palači na Mestnem trgu je spet zavladal optimizem.³⁸⁴ Ne pa pri uršulinkah. Že 2. 10. je opatica dovolila Raigersfeldu kratek obisk v samostanu. V eni uri se je baron naslišal jadikovanja z obeh strani. Ker je hotela Amalija imeti ob sebi triletnega sinka, je Raigersfeld skočil po podporo k

376 Prav tam, pp. 195, 199.

377 Septembra 1748 je sicer srečal nekega »mladega barona Ruessensteina«, s katerim sta se pogovarjala o delu deželne vizitacijske komisije (AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, p. 490), vendar ni jasno, za koga je šlo. Za starega vdovca Sigmunda Rudolfa zagotovo ne.

378 SCHIVIZ 1905, 101; AS, Gr. Dol, fasc. 199, Dnevnik, p. 195.

379 SCHIVIZ 1905, 160, 197.

380 KOŠIR 1999, 131–132.

381 AS, Gr. Dol, fasc. 199, Dnevnik, p. 204.

382 Prav tam, p. 205.

383 Prav tam, p. 217.

384 Prav tam, pp. 219, 220.

škofijskemu generalnemu vikarju Karlu Peeru. Raigersfeld mu je zagotovil, da otrok ne bo zapustil materine sobe (in motil klavzure). Peer je obljubil posredovanje, še posebej, ker je Bubnova častnim sestram na njihovo globoko zgražanje dopovedovala, da noče ostati v samostanu, še manj pa živeti brez moškega. Nune so zato Raigersfeldu zatrdile, da raje vidijo Amalijo vnovič poročeno kot pa pri njih. Stanje v samostanu so po komaj treh dneh označevale za »violentno«.³⁸⁵

Situacija se je zapletala in Raigersfeld je po letih lagodnega vsakdana spet moral nabrusiti pete. Tako dejaven ni bil že vse od smrti žene leta 1752 in reševanje afere ga je pravzaprav veselilo. Naslednji dan je imel brifing z Amalijino služkinjo, nato pa še z nadporočnikom Steinom. Šele 5. 10. je šel k Herbersteinu, s katerim sta preučila generalovo pismo in pretehtala vprašanje Amalijene poroke. Popoldne je bil pri Amaliji in končal obisk z izmenjavo informacij z materjo prednico. Zmogel je le še običajen skok k frančiškankom, kamor je že leta prav vsak dan zahajal k ženinemu grobu. Ob pogledu na podobo Matere božje z napisom *Pro bono consilio*, ki so jo menihi ravno izpostavili čaščenju, se mu je milo storilo in ta asociacija »nasveta«, matere in miru je našla mesto v njegovem dnevniku.³⁸⁶ Amalija pa je v tistih urah že pisala pismo njemu in Herbersteinu. Pritožila se je nad pomanjkanjem perila in denarja, predvsem pa je hotela čimprej na svobodo. Herberstein je zato 8. 10. poslal k njej Raigersfelda s sporočilom, da v samostanu, kjer bo ostala, dokler ne dobi odgovora svojega brata, ne potrebuje denarja. Vse ostalo, vključno s čokolado, bo že dobila. Raigersfeld pa ji ni povedal, da je eden od bratov (general) že odpisal. Morda je bilo molčanje posledica dvoumnega odgovora. Že popoldne je Amalija poslala baronu seznam zahtevanih stvari: prstan, kapitalske naložbe pri Ruessensteinu in neveljavno poročno pogodbo za 3.000 gld, ki jih je zapisala Ruessensteinu, ko še ni bila obveščena o njegovi revščini, ter vsa svoja in bratova pisma, ki jih je imela shranjena pri njem.³⁸⁷

Ženska zaljubljenost je še enkrat podlegla kapitalskim interesom. Herberstein je namreč 9. 10. Raigersfeldu pokazal pismo, ki mu ga je izročil Ruessenstein, že 28. 4. 1758 pa ga je napisal Amalijin agent v Brnu. V njem so bile našteje Amalijene kapitalske naložbe v višini 6.000 gld. Zato je Raigersfeld odšel še k deželnemu upravitelju Leopoldu grofu Lambergu, ki je privolil, da sprejme Ruessensteina v avdienco, če bo prinesel s seboj prstan in poročno pogodbo. Če je bila sestavljena po vseh pravih in na civilnem uradu, bo mogoče poroko, je menil, razveljaviti le na konzistoriju.³⁸⁸ Ruessenstein pa se vse do 15. 10. ni pojavil pri Lambergu, zato Raigersfeldu in Herbersteinu ni preostalo nič drugega, kot da Amalijo nagovorita, naj na škofijskem sodišču vložijo tožbo za razveljavitev zaroke. S tem je zadeva zaradi osebne vpletenosti predsednika reprezentance ter deželnega upravitelja postajala kočljiva tudi za dotlej nevpletene Ljubljance. Ruessensteinov odvetnik dr. Janez Jurij pl. Novak je 16. 10. vprašal Raigersfelda, ali naj služi nepriljubljenemu Ruessensteinu in ga zastopa na konzistoriju.³⁸⁹ Ruessenstein je bil potisnjen v kot: Amaliji so ljubljanski mnenjski voditelji uspešno prali možgane, poroka, s katero je kanil izboljšati svojo finančno situacijo, pa se mu je izmikala. Po izgubljeni informacijski vojni mu je ostala le še pravna bitka, s katero bi še lahko Amalijo iztrgal iz rok lokalnih mogočnikov. Ker sta Herberstein in Raigersfeld pri grofu Lambergu uspela s sumom o neveljavnosti poročne pogodbe, mu je ostala le še pot na škofijsko sodišče, kjer je 21. 10. 1758 vložil tožbo, generalni vikar pa je razpisal prvo obravnavo za 10. 11. 1758.

385 Prav tam, p. 221.

386 Prav tam, pp. 223, 224.

387 Prav tam, pp. 226–227.

388 Prav tam, pp. 228–229, 232.

389 Prav tam, pp. 236–237.

Raigersfeld je medtem skoraj vsak dan obiskal Amalijo in s Herbersteinom usklajeval ukrepe proti Ruessensteinu, čeprav je ravno v tistih dneh objokoval v vojni padlega sina Janeza Nepomuka. Pri njem je bil generalštab, kjer je s sozarotniki vlekel taktične poteze. Dne 23. 10. je Herberstein le dobil pismo Alojza Ernesta Podstatzkyja, ki je uporabil zveze na dunajskem dvoru. Podporo je našel v najpomembnejšem politiku, predsedniku »Directorium in publicis et cameralibus« in obenem prvem avstrijskem in vrhovnem češkem kanclerju Frideriku Viljemu grofu Haugwitzu. Osebi, ki je pred dobrimi desetletji na mah obglavila koruptivno kranjsko deželno oblast in pod vtisom kranjske in koroške finančne katastrofe sprožila velike upravne spremembe širom habsburških dednih dežel. Herberstein vmešavanja svojega dunajskega šefa ni omenjal, je pa povedal Raigersfeldu, da pričakuje navodila z Dunaja, ali naj žensko pošlje na Dunaj, v Prago ali kak moravski samostan. Haugwitzeva pisma je kasneje na konzistoriju omenjal tudi Amalijin zastopnik. Ker pa se Amalija v takem primeru ne bi mogla osebno udeležiti konzistorialne obravnave, je dovolil zastopanje ljubljanskemu odvetniku dr. Jožefu Antonu Kappusu pl. Pichelsteinu, sicer največjemu specialistu za zakonske spore v deželi.³⁹⁰

Očitno so se Podstatzkyji že odločili za Amalijin taktični umik s Kranjske; tako zaradi zavedanja o nedostojnosti internacije kot zaradi poznavanja njene labilne narave, ki bi jo osebna udeležba na sodišču in soočenje z Ruessensteinom še povečala. V začetku novembra je kazalo, da je Amalijin itinerarij za pot v Prago trden in 4. 11. se je nadporočnik Stein že spopadel z logistiko. Do Dunaja, kjer bi ljubljansko spremstvo končalo svojo nalogo, je imel za Amalijo, njenega sina, sobarico in še eno osebo pripravljeno štirikonjsko vprego z dvema vojakoma na vozu. Prostor je bil še za stotnico Burkhardovo, če bi jo Raigersfeld uspel preprostiti. Predračun potovanja, določenega za 8. 11., je brez cestnin in drugih taks znašal 95 gld, zase pa je Stein predvidel še nagrado. Vsota se je Herbersteinu pozneje zdela previsoka, zato je v Steinovo korist posredoval Raigersfeld s predlogom, naj Herberstein doseže povračilo stroškov od Podstatzkyjev. Iz tega ni bilo nič in Raigersfeld je jezno zapisal, da Stein ne dobi nič, ker je pač hotel preveč. Amalijinemu služabniku je vseeno izročil pismo, s katerim bi v Kranju prevzel sina in osebne stvari. Čez dva dni je služabnik k Raigersfeldu pripeljal fantka in varuško, Herbersteinov sel pa prinesel potni list za odpravo.³⁹¹ Zaradi spora glede plačila stroškov je bilo 7. 11. potovanje preloženo, kar je Amalija sprejela z olajšanjem. Raigersfeld ji je izročil 30 gld, s katerim bi kupila hrano zase in za otroke. To ni bil edini denar, ki ga je dotlej prejela Bubnova: prejšnji dan je Raigersfeldu izročila kar 409 gld, ki jih ji je poslal Herberstein. Raigersfeld je 9. 11. denar predal cerkvenemu ekonomu.³⁹² Šlo je za založitev za predujem za plačilo dotedanjih in prihodnjih sodnih, nastanitvenih in drugih stroškov. Isti dan se je Raigersfeld pogovoril še z dr. Kappusom, ki je menil, da bi bilo najbolje, če bi Amalija čim prej odpotovala. Kappus namreč ni bil prepričan v ugoden izid procesa. Če bi bila Amalija ob razglasitvi neugodne razzsodbe že v Pragi, bi jo Ruessenstein težko spet spravil k sebi. Vsekakor bi vsaj do izteka priziva ostala pri družini. Če pa bi ostala v Ljubljani, bi sodeč po njenem obnašanju, mnogo ljudi izgubilo živce. Že z Burkhardovo je imel Raigersfeld preveč dela, da jo je pregovoril za spremljanje na Dunaj in tudi na »lauftrompeterja« je moral dolgo pritiskati, da je bil namesto Steina pripravljen spremljati odpravo.

Amalija je bila na svoj sodni dan (10. 11.) še vedno v samostanu in na sodišče sploh ni name-ravala. Ob devetih zjutraj je prišel ponjo baron Hallerstein in Amalija je sodni narok preživela pri

390 Prav tam, pp. 247–248. Kappus je bil tudi odvetnik Wolfa Sigmunda grofa Gallenberga na njegovem ločitvenem procesu v letih 1742–1743 (Kos 2004, passim).

391 AS, Gr. Dol, fasc. 199, Dnevnik, pp. 255, 259, 261.

392 Prav tam, pp. 261–263.

Raigersfeldu. Ta je medtem na Kappusovo priporočilo izsilil privolitev znanca Andreja Antona barona pl. Schiffersteina,³⁹³ da bi vodil odpravo na Dunaj. Tudi ta je čez nekaj ur že negodoval, ker bi se moral vrniti z Dunaja na lastne stroške. Raigersfeldu je bilo vsega dovolj: še septembra in oktobra se mu je zdelo, da bo z Amalijo zlahka opravil, zdaj pa so se mu upirali ona, znanci, celo Herberstein ni bil več tako kooperativen, kot je pričakoval. Amalija in njen sinko, ki se mu je že nekaj dni motovilil po hiši, sta mu presedala, za nameček pa ga je Herberstein obvestil, da zaradi težav z osebjem naslednji dan še ne bo nič z odhodom. Za pomiritev živcev je čez noč povabil k sebi zakonca pl. Baumgarten s sinovoma, da bi le ne bil sam z Amalijo.

Na konzistoriju se za Amalijo stvari po pričakovanju niso odvijale dobro. Ruessensteinova zahteva po formalizaciji zaroke je bila utemeljena, zato je vdovec v uvodni predstavitvi le izjavil, da bo poslušal, kaj imajo njegovi nasprotniki proti legalno sklenjenemu dogovoru. Raigersfeldova stranka je bila v zadregi, saj ji Amalije dotlej le zaradi banalnih zapletov ni uspelo umakniti iz Ljubljane in je zato poslala na obravnavo dr. Kappusa brez Amalijinega pooblastila za zastopanje, a je bilo Kappusu dovoljeno govoriti. V nasprotju s podobnimi zaročnimi procesi se Kappus ni poskušal sklicevati na morebitne priče in kanonske interpretacije. Vedel je, da že njegove razlage, da Amalije na sodišču ni, ker je zaprta pri uršulinkah, sodnikom ne bodo ugajale. Zato je le izjavil, da se Amalija ne želi več poročiti, zato vrača prstan, v njenem imenu pa sam prosi, naj ji sodišče dovoli oditi v Prago. Ruessenstein je vedel, da gre za zavlačevalni maneuver, da bi Amalijo spravili s Kranjske. Ker je bila pravočasno vabljen na obravnavo že 22. 10. in Kappus nima njenega mandata, ker je ženska dovolj stara in kljub internaciji ni podvržena samostanskim pravilom, bi morala biti danes tu, je prepričeval sodišče. Tudi Haugwitzev ukaz za sodišče ne sme imeti vrednosti, saj mu ni bil uradno predložen. Dokazoval je, da je Amalija v štirih (sodišču predloženih) pismih iz septembra 1758 privolila v poroko. Te ne more prepričati nič, ker si nista različna: on je častivreden deželan, ona ugledna vdova. Zahteval je kontumačno sodbo.³⁹⁴

Sodniki so slutili, da bo obravnava procesno pomanjkljiva in si v izogib izgubljenemu času na isti dan pripravili še dve drugi zadevi. Ruessensteinovi zahtevi ne bi mogli oporekati, toda Kappus je računal, da bodo sodniki v izogib zapletom in v zadoščenje formalizmom še enkrat poklicali Amalijo ali njenega odvetnika na sodišče ter nato razpisali še en narok. Medtem bi Amalija poniknila v Pragi, od koder je sorodniki ne bi več spustili nazaj. Sodniki so v vmesni razsodbi Amalijo pozvali na sodišče, naslednji dan pa je generalni vikar razpisal narok za 24. 11. 1758.

Raigersfeld je izkoristil podaljšek in dan po sodni obravnavi odhitel nagovarjat deželnega glavarja Antona Jožefa grofa Auersperga, da bi Ruessensteina preventivno spravil v pripor na ljubljanskem gradu. Do poldneva je opravil še štiri obiske in ob 11³⁰ je straža pospremila Ruessensteina na grad. Tudi Herberstein se je omehčal in Schiffersteinu poslal 250 gld. Amalija pa se je še naprej kujala in zavračala hrano. Končno se je prikazala iz sobe in Raigersfelda prosila, naj poskrbi za hčerko v Kranju in proda njene stvari, ki jih bo pustila tam. Naslednji dan malo čez poldne so Amalija, sin in Schifferstein pred Raigersfeldovo hišo končno sedli v voz in odpotovali v Prago. Raigersfeld in sin Mihael sta jih spremljala do Friškovca. Tako, zaradi spoštovanja in za vsak slučaj. Ne da bi se zavedala, da je Raigersfeld z manevrom, ki je Amaliji pomagal prelisčiti sodišče, izničil tisto, čemur je služil vse življenje – spoštovanje prava, pravice in oblasti.

Ker se je 24. 11. na konzistoriju pojavil le Ruessenstein, je bila obravnava prestavljena na 15. 12. In

393 1722–1782, sin dr. iur. Franca Dominika (SCHIVIZ 1905, 63, 206).

394 NŠAL, Konz. prot 3, nepaginirano.

tudi takrat je razočarani vdovec lahko še enkrat ugotovil, da Amalije spet ni, niti njenega odvetnika. Sodišče se je dokončno strinjalo z njim in Amalijo s kontumacem obsodilo na izpolnitev poročne obljube. Nihče pa ni verjel v izpolnitev sodbe. Raigersfeldu je ostalo še eno, manj prijetno opravilo – obračun stroškov »operacije Bubna«. Sam si je uvidevno naračunal le 29 gld, za Steina pa 12 gld, ki jih je nameraval izterjati od Podstatzkyjev. Računati je moral še za Schiffersteina, ki se je iz Prage (in ne z Dunaja) vrnil šele 5. 1. 1759. Sam je vzel v službo bivšo Amalijino gospodinjo. Zadeva še zdaleč ni bila končana. Že 29. 1. 1759 ga je prvič osebno obiskal baron Ruessenstein, ki ga je imel Raigersfeld še leta 1760 za »prosjaško revnega in nedostojnega« partnerja grofici Podstatzky. Raigersfelda je prosil za posredovanje pri Podstatzkyjih, Raigersfeld pa ga je hladno napotil na vplivnega ljubljanskega jezuita, patra Antona Maistra,³⁹⁵ da bi posredoval pri Herbersteinu. Sam si z zadevo ni več hotel mazati rok. Herberstein je razmišljal enako in je Ruessensteina napotil nazaj k Raigersfeldu, češ da naj nesrečnežu on pomaga napisati pismo Podstatzkyjem. Raigersfeld se ni angažiral, zato ga je konec marca za pomoč prosila še Ruessensteinova hčerka Kajetana Kraill, ki je nabrž računala na njegovo botrsko naklonjenost. Ruessenstein se je sprijaznil s porazom šele maja 1759, zatem pa je zadeva zamrla.³⁹⁶ Dokončno konec leta 1759, ko se je Amalija poročila na Češkem, kajpak ne z Ruessensteinom.

Z bolj ali manj preračunljivimi materialističnimi nakanami vdovca Ruessensteina so Raigersfeld & Co. lahko grobo in pravno nekorektno obračunali zaradi podpore posvetnih oblasti, medtem ko pri Amalijinem sorodstvu in širši javnosti sploh niso dobili podpore. Na tehtne pomisleke so naleteli le pri cerkvenih oblasteh, ki so zaročne in poročne zaplete presojele drugače, kot si je želel Raigersfeld. Če je Raigersfeldovi družini še uspelo nadigrati konzistorij predvsem zaradi Amalijine vihravosti, je tako taktiziranje kmalu postalo nemogoče. Eden tistih staršev, ki se je čez nekaj let grdo spotaknil na pragu svobodne volje ženina in neveste, je bil ravno Raigersfeldov prijatelj Jošt Vajkard grof Barbo.³⁹⁷ Patriarh starega kova svojih otrok ni več mogel držati v okvirih statusnih zahtev, niti jim ni več uspel vcepiti idej o ponižnosti in ljubezni do staršev, ki sta bili po njegovem in seveda splošnem mnenju temelja krščanske družbe. Ponižnost (zlasti do staršev) mu je pomenila osnovo za vse druge plemenite vrline in v tem je soglašal z Raigersfeldom. Medtem ko je še dve generaciji starejši Jurij Sigmund *grof* Gallenberg brez težav ugodil svoji hčerki ob snubljenju *barona* Mordaxa, potem ko je snubca že zavrnil nek drug oče *baron*,³⁹⁸ je Jošt Vajkard grof Barbo hčerko Marijo Kajetano sicer še uspel poročiti z grofom z brezmadežnim rodovnikom, čeprav mu je bila zetova sporna spolna sposobnost bolj ali manj znana že pred poroko in nasprotna Joštovim zamislim o ohranjanju rodbinskega statusa. Niti s silo in s podporo oblasti pa ni mogel več preprečiti posledic *zaljubljenosti* sina Marije Dizme, ki je tedaj kot orkan po Ljubljani rušila mostove med starši in otroki. Prav upor v družini Barbo-Waxenstein je v zgodnjih šestdesetih letih 18. stoletja odražal porast pomena razsvetljenske ljubezni kot poročnega motiva, obenem pa opozarjal na upad starševske prisile celo v najbolj rigidni stanovski skupini, starem visokem plemstvu. Tedaj se je mladim plemičem že zdelo, da je moč staršev in družbenih konvencij za vedno zlomljena in se lahko po rousseaujevske posvetijo sami sebi. Ker je bil spopad pri Barbih na Kranjskem eden zgodnejših ali vsaj najbolj odmevnih v 18. stoletju, vsekakor pa eden najbolj brezkompromisnih, in ker je izpričeval vse zadrege mladih, posvetnih oblasti in Cerkve

395 Od leta 1749 je bil profes pri ljubljanskih jezuitih (LUKÁCS 1988a, 927).

396 AS, Gr. Dol, fasc. 199, Dnevnik, pp. 346, 347, 387, 421.

397 Raigersfeld ga je edinega od množice tistih, ki jih je omenil v dnevniku, praviloma imenoval *mein collega*, z njim pa si je delil najbolj zaupne karijerne, politične in druge informacije (AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, p. 903).

398 ŠTUHEC 2009, 168 sl.

ter prepad med že stoletja proklamiranim poročnim konsenzom zaročencev in ohranjanjem časti v patriarhalni plemiški družini, si ga velja natančneje ogledati. Primer ne bo izpoveden le za razjasnitev pomena ljubezni v poročnih strategijah kasne baročne dobe (ne le znotraj plemstva), pač pa bomo z njim morda lažje ugibali celo o tem, kje je nekaj let pozneje Dizmova sestra Marija Kajetana dobila moč za javno razgrnitev svojih čustev in spolnih težav.

Dogajanje poznamo iz uradne korespondence vpletenih s kranjsko reprezentanco in komoro, ter iz zapisov ljubljanskega škofijskega sodišča.³⁹⁹ Raigersfeld je bil tedaj žal že tri leta pokojen, sicer bi od njega gotovo izvedeli še veliko več. Spor očeta s tedaj že sedemindvajsetletnim sinom se je vnel leta 1763, ko je bil šestinpetdesetletni Jošt Vajkard že devet let upokojeni svetnik reprezentance, še vedno pa lastnik graščine Rakovnik pri Mirni. Marija Dizma (roj. 26. 1. 1737) je bil sin njegove prve žene Izabele Rozine grofice Auersperg (por. 22. 4. 1736), ki je zaradi poporodnih zapletov komaj dvajsetletna umrla že 1. 3. 1738, nekaj dni po rojstvu drugega sina Marije Gvidobalda. Ta je umrl že čez sedem let. Leta 1763 je bila že šestnajst let pokojna tudi Joštova druga žena Ana Marija grofica Wildenstein, ki je umrla 25. 5. 1750, komaj teden dni po rojstvu Marije Kajetane. Nesrečnica se je stara že triintrideset let šele 16. 9. 1748 primožila k Barbovim.⁴⁰⁰ Očitno je bilo, da se je Jošt Vajkard med pohodom po kranjskem poročnem trgu oziral le po statusno enakih dekletih – groficah. Zato za javnost ni bilo veliko presenečenje, ko je leta 1763 pri posvetnih oblasteh in na ljubljanskem konzistoriju oporekal zaroki in poroki sina Marije Dizme z Ivano Nepomuško baronico Billichgrätz (roj. 10. 4. 1737).⁴⁰¹ Če pustimo ob strani danes nedoločljiv vpliv genov na uporniško podobnost neveste z očetom, je bil formalni vzrok nasprotovanja grofa Jošta Vajkarda isti – nevestin nižji status (baronstvo).

V družini neveste Ivane Billichgrätz je sredi 18. stoletja vladalo bolj sproščeno ljubezensko-poročno ozračje, kakršno je bilo domače nižjemu in srednjemu plemstvu. Res je ironija zgodovine, da so Ivanini starši četrto stoletja prej doživeli podobno usodo kot hčerka. Oče Mark Anton III. baron Billichgrätz (1713–1789) je bil vnuk komaj leta 1646 plemenitenega ljubljanskega meščana in trgovca Marka Antona (I.) Kunstlja (roj. 1636), po plemiški navadi imenovanega kar po vasi Pungert pri Škofji Loki (*von Baumgarten*); od tam se je že v začetku 16. stoletja podal v Škofjo Loko Miklavž kmetič Kunstelj. Z uspešnimi finančnimi projekti se je Mark Anton I. povezal s staro kranjsko aristokracijo in se leta 1658 poročil z Ano Elizabeto grofico Engelhaus, leta 1665 pa z (Ano) Ivano Sibilo baronico Gall. Povzpetenik je leta 1660 postal deželan, pred smrtjo leta 1693 je bil celo deželni odbornik in prisednik deželnega sodišča. Že leta 1684 je postal baron Billichgrätz s pravico uporabe imena in grba že dve stoletji izumrlih gospodov Polhograjskih, saj je že leta 1658 od pl. Troppenavov kupil gospostva Polhov Gradec, Lesno Brdo in Baumkircherjev turn.⁴⁰² Po prenovi graščine in financiranju obnove okoliških cerkva in beneficijev se je leta 1700 njegov istoimenski sin preselil v razkošno graščino, potem ko je prodal družinsko hišo v Ljubljani na Mestnem trgu 18.⁴⁰³ Baroni so bili občutljivi na nedavno pridobljeni status in so hitro pozabljali na kmečko-meščanske Kunstlje, celo na sorodnike

399 AS, Repr. Kom., šk. 55, konv. 28; NŠAL, Konz. prot. 3, nepaginirano (obravnave od oktobra 1763 do julija 1764).

400 AS, Rod., št. 20, 282; SCHIVIZ 1905, 76, 77, 160, 190, 194, 428. Ker sta bila ženin in nevesta v krvnem sorodu in svaštvo, sta maja 1748 dobila iz Rima dispenzo (NŠAL, Konz. prot. 1745–1757, nepaginirano).

401 WITTING 1894, 94. V mrliški matriki šentrupeške župnije je zapisana napačna Ivanina starost, češ da je umrla leta 1787, stara sedeminštirideset let; torej bi se morala roditi ok. leta 1740 (SCHIVIZ 1905, 429).

402 SBL 2, 434; ANDREJKA 1944–1945, 105–108; PREINFALK 2014, 9–11. Podrobni, a v nekaterih detajlih tudi drugačni podatki so v: WITTING 1894, 91–95.

403 Billichgrätzji so do leta 1753 obdržali hišo pri mestnem špitalu. Za vse njihove hiše v Ljubljani gl. ZAL, Fabjančič III in SUHADOLNIK – ANŽIČ 2000, 104. Njihovi sorodniki Kunstlji so imeli v letih 1653–1713 tudi hišo na Cankarjevem nabrežju 19 (ZAL, Fabjančič III; SUHADOLNIK – ANŽIČ 2000, 71).

Kunstlje pl. Baumgartne, ki so živeli v Ljubljani. Leta 1702 so tudi zato Billichgrätzi celo prodali staro rodbinsko grobnico pri ljubljanskih frančiškanih in osnovali novo v župnijski cerkvi v Polhovem Gradcu. So pa v stari stolnici leta 1700 osnovali svojo beneficij.⁴⁰⁴

Seveda tudi mladi Mark Anton III. ni bil nezainteresiran za nevestin status, še manj za višino dote. Stari genealoški viri kaj tega sicer ne razkrivajo, iz drugih omemb pa vemo, da je bila žena Marija Rozalija Qualliza pl. Quellenberg (roj. 1714) šele njegova tretja izbranka. Že med študijem v Salzburgu je brez posebne muje naredil otroka Mariji Tereziji baronici Schaffman, vendar se z njo ni hotel poročiti, čeprav sta bila že zaročena. Ta življenjska diploma ga je (pravzaprav njegove starše) drago stala: leta 1735 je moral odšteti ženski za odškodnino 2.150 gld.⁴⁰⁵ Razlog razdrta zaroke je bržkone tičal v želji, da se poroči s sestro Leopolda grofa Lamberga, a se je še istega leta sprl z nesojenim tastom glede poročne pogodbe.⁴⁰⁶ Torej sta denar in status, poleg očetovega, še bolj pa materinega statusa (Frančiška Eleonora je bila grofica Ursini-Blagay!) tudi njemu očrtala meje nupcialnega pozicioniranja. Kdor visoko leta, nizko pade – leta 1736 je bil družbeno že precej diskreditirani Mark Anton prisiljen vzeti dekle iz nižjega plemiškega sloja. Tokrat pa so nad izbranko Marijo Rozalijo Qualiza in njenim statusom negodovali Markovi starši, čeprav je dekle sinu prinesla v zakon kar 14.000 gld. Kaj je motilo starše, ni jasno, najbrž pa ne zgodovina nevestine družine, ki je bila skoraj enaka Billichgrätzom – Qualize so bili plemeniteni šele leta 1642. Mladoporočenca sta najbrž zato takoj po poroki zapustila Polhov Gradec, saj sta se prvorojenka Ivana in drugorojenka Marija Rozalija leta 1737 in 1738 rodili v Ljubljani in bili krščeni v stolnici, ne pa v župnijski cerkvi v Polhovem Gradcu. Njuni naslednji trije otroci (otročstvo je preživelo sedem Markovih hčera in sin)⁴⁰⁷ so se rodili v Polhovem Gradcu, kar je morda namigovalo na družinsko pomiritev.⁴⁰⁸

V številčno skromnejši in čustveno hladnejši družini Barbo-Waxenstein, kjer osirotela Marija Kajetana ni imela materinske opore, Marija Dizma pa nobenega razumevanja strogega, natančnega in konfliktnega očeta, je počilo spomladi 1763. Še preden se je Dizma zapletel z Ivano, ga je oče leta 1760 z domačega Rakovnika poslal v Ljubljano, da bi s podporo strica in sorodstva dobil nadštevilčno mesto pri kranjski deželni pravdi, ko je komisar Rajmund grof Vilana-Perlas pregledoval kranjsko upravo in sodstvo.⁴⁰⁹ Po očetovih besedah se je sin hitro zaljubil in zapadel lenobi, zato ga je (baje tudi po nasvetu deželnih oblasti) hotel zlepa ali zgrda odvrniti od Ivane. Najprej je sinu prepovedal vstop v svojo hišo,⁴¹⁰ pozimi 1762/63 pa ga je poslal v Gradec. Bil je prepozno: zveza je bila že javna in cilj zaljubljenec je bil po mnenju nevestinega očeta nadvse časten – poroka. Manj verjetno pa je bilo poznejše mnenje Marka Antona, da Jošt dotlej zvezi še ni nasprotoval. Zaljubljenca sta se zaročila v

404 ANDREJKA 1944–1945, 107–108; PREINFALK 2014, 86–87.

405 Razplet poravnave je opisan v: NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 212–213, 223–230.

406 AS, Rok., I/47, *Notata Raigersfeld* I, p. 150.

407 Sedem deklet omenjata tudi Jošt Barbo v pismu deželni kneginji 10. 5. 1763 in Mark Anton v nedatiranem prepisu pisma isti prejemnici iz junija 1763 (AS, Repr. Kom., šk. 55, konv. 28). Pač pa vsebuje rodovnik Billichgrätzov iz začetka 19. stoletja le šest hčera in sina (AS, Rod., št. 26).

408 AS, Rok., I/47, *Notata Raigersfeld* I, p. 150; SCHIVIZ 1905, 55, 77, 355; PREINFALK 2014, 116–117.

409 OBERSTEINER 1993, 157; ŽONTAR 1998, 83–84.

410 Najbrž je mislil tako na graščino Rakovnik kot tudi na ljubljansko palačo Barbov, saj uvodoma pravi, da je Dizma odšel v Ljubljano, ko je sam še živel na deželi. Joštov oče Andrej Danijel (1673–1746/1752) je imel že vsaj leta 1730 tudi hišo na Gosposki 3. Na njenem mestu je po letu 1752, ko je Jošt dokupil še dve hiši, arhitekt Matthias Persky po dunajskem zgledu zanj zgradil novo palačo; Persky je v tistih letih zasnoval tudi palačo barona Raigersfelda na Mestnem trgu. Po nekaterih podatkih je Jošt novo palačo že ok. leta 1760 prodal Michelangelu Zoisu (SUHADOLNIK – ANŽIČ 2006, 89). Zdi pa se, da do tega vsaj še leta 1763 ni prišlo, saj je Mark Anton Billichgrätz v pozni pomladi 1763 v pismu kraljici Mariji Tereziji zapisal, da je Jošt tedaj po večini živel v mestu. Kje drugje, če ne v svoji palači?

krogu družine Billichgrätzov januarja 1763, spomladi pa nista več mislila odlašati s poroko, pri čemer so ju podpirali Billichgrätzki, ki so tudi organizirali občasne skrivne Dizmove prihode na svoj dom. Po Joštovem prepričanju so neprekinjeno vzdrževali pisne stike pod izmišljenimi imeni, tako da je sam o vsem tem izvedel, šele ko je bilo že prepozno. Po njegovem mnenju so Billichgrätzki vse to počeli le zato, da bi priskrbeli moža eni od sedmih hčera.

Spomladi 1763 sta zaročenca z Billichgrätzki določila datum poroke (24. 4. 1763), skupaj organizirala priprave in nakupila vse potrebno. O tem je Dizma pisno obvestil očeta. Po večmesečni odsotnosti je 22. 4. odšel iz Gradca in naslednji dan ob 9. uri zvečer prišel v Ljubljano, v Višjem poštnem uradu pustil prtljago in se s poštnim vozom odpeljal k zaročenkini družini na dvorec Lesno Brdo. Dvorec, približno pet kilometrov južno od Polhovega Gradca (nem. Holzenegg ali Hilzenegg), so Billichgrätzki v glavnem uporabljali kot lovski dvorec in za oddih.⁴¹¹ Dizma se še ni mogel oddahniti. Oče, ki je bil po sinovi naznanitvi poroke na preži, je o sinovem prihodu izvedel še isti dan, naslednji dan pa je sin »v sposojenih oblačilih« v Ljubljani že prosil generalnega vikarja ljubljanske škofije Karla Peera za dovoljenje za poroko. Zato je Jošt od kranjske reprezentance nemudoma zahteval, naj sina internira. Najvišja deželna oblast je šla vplivnemu in glasnemu Joštu na roko. Že 25. 4. je Dizmi ukazala odhod v hišni pripor v gostišče »Pri divjem možu«⁴¹² in o tem obvestila Jošta ter gorenjskega okrožnega glavarja (s sedežem v Ljubljani), ljubljanski magistrat, Višji poštni urad in celo ljubljanske kočijaže, ki bi lahko pomagali preprečiti morebitni Dizmov pobeg. Dizma se je uklonil ukazu, se vrnil v Ljubljano in šel v hišni pripor. Sumničavi oče je naslednji dan reprezentanco spet opozoril, da je sin prevarant brez primere, ki bo storil vse, da pobegne in se poroči proti očetovi volji. Zato naj dobi še vojaško stražo. Tudi tej zahtevi je reprezentanca ugodila in še isti dan prosila ljubljansko vojaško poveljstvo za vojake, ki naj se razpostavijo pred Dizmovo sobo.

Sinova zaroka in poroka, ki glede različnega položaja zakoncev, a znotraj istega stanu, v zgodovini plemstva nikakor nista bili redki, sta očitno razburili le ženinovega očeta. Zakaj? Ne zaradi materialnih plati zveze – vrednost gospostva Polhov Gradec so le nekaj let prej ocenili na 80.000 do 100.000 gld, graščino Lesno Brdo pa (čeprav je šlo po Raigersfeldovi oceni le za »lovsko hišo«) na še vedno spodobnih 9.000 gld.⁴¹³ Tudi Mark Anton III. je bil tako kot sta bila ded in oče gospodarsko uspešen deželan, nekaj let celo generalni prejemnik (finančni minister deželnih stanov), mecen lepih umetnosti in graditelj nove župnijske cerkve v Polhovem Gradcu.⁴¹⁴ Bistveni problem po prepričanju in izkustvu Jošta Vajkarda je bil, da so poroke, ki so v nasprotju z željami staršev, prepovedane. Mislil je na statusno (in materialno) neustrezne zveze. Po njegovem mnenju take »otroške zamisli« izhajajo iz »poželjive lahkoumnosti«, kakor je poimenoval zaljubljenost, vse skupaj pa vodi v uničenje plemiških rodbin. To je bil formalni razlog nasprotovanja sinovi poroki, ki ga je na široko razlagal deželnim in cerkvenim uradom, celo deželni kneginji in kraljici Mariji Tereziji. Tezo je obrazložil še v leta 1769 začeti rodbinski kroniki, kjer je vsako poroko s statusno nižjimi partnerji, čeprav plemenitimi, označil

411 Graščino Baumkirchnerjev turn je leta 1657 od prvega lastnika in graditelja Krištofa pl. Troppenau kupil leta 1693 umrl Mark Anton (I.) Kunstelj pl. Baumgarten, sicer ded Ivaninega istoimenskega očeta. Mark Anton I. je gradič opustil in v bližini sezidal dvonadstropni dvorec Lesno Brdo. Po drugi svetovni vojni so lastniki večkrat preurejeno poslopje povsem prezidali (ANDREJKA 1944–1945, 106–107; JAKIČ 1997, 187; SMOLE 1982, 258).

412 Trinadstropna hiša na današnjem Ciril-Metodovem trgu 21 (prvotno numerirana kot Mesto 193 in nato 313), levo od hiše Zgodovinskega arhiva Ljubljana (Mestni trg 27). Kot osrednje mestno gostišče »Pri divjem možu« (imenovano po sliki Herkula z gorjačo na pročelju) se omenja v letih 1736–1868, leta 1742 pa je poslopje dobilo današnjo obliko (SUHADOLNIK – ANŽIČ 2000, 83–84, 144–145).

413 AS, Rok., I/47, *Notata Raigersfeld* I, p. 150.

414 ANDREJKA 1944–1945, 108.

za nizkotno in nesprejemljivo. Brez dvoma je na tako ostre besede vplivalo razočaranje nad sinovo, leta 1764 tudi uradno sklenjeno zvezo z Ivano. Pravo plemištvu, ki izhaja iz junaštva in zaslug (ne pa iz denarja), je namreč »božji dar«, je Jošt še zapisal, kljub temu da je po drugi strani prisojal plemstvu prednost pred kmeti in obrtniki le v boljši vzgoji, znanju in vrlinah – ne pa več v krvi in božjem redu.

Status pri (izvorno beneških) Barbih res ni bil od muh in Joštov pogled je gotovo izhajal iz domače tradicije. V rodbini je bil v 18. stoletju še živ spomin na Barbe v vlogah papeža, patriarha, kardinalov, admiralov itd.⁴¹⁵ Toda le rodbinski spomin in Joštove lastne izkušnje⁴¹⁶ v 18. stoletju niso več zadoščali, da bi oče polnoletnega sina lahko zadržal v hišnem priporu in mu tako preprečil poroko. Zato je 10. 5. 1763, ko je bil Dizma še vedno interniran v Ljubljani, Jošt poslal deželni kneginji obširno obrazložitev svojih zahtev. Kmalu zatem, najpozneje pa junija 1763, je kraljici pisal tudi Mark Anton Billichgrätz, ki je seveda sistematično pobijal Joštove navedbe, celo nekatera »dejstva«. Nam pa je omogočil izdelavo bolj oprijemljive resnice, kot bi jo dobili le od ene strani. Jošt je najprej poudaril, da mora biti Dizmovo ravnanje javno sankcionirano, sicer noben oče ne bo več mogel računati na poslušnost sinov. Gre torej za vprašanje ohranjanja starševske avtoritete. Kraljica mora Joštu ob tem stati ob strani tudi zaradi ohranitve »plemiških pravil«, saj je prav kraljica ustanovila mnogo plemiških cerkvenih ustanov (*Stiftung*). Na kaj je namigoval Barbo? Pri podeljevanju fevdov, pri članstvu v deželnih in državnih zborih ter višjih cerkvenih službah so se od 16. stoletja uveljavile zahteve po kandidatuvi *Stiftsfähigkeit* (karierno-statusni primernosti rodbine). Zanja je bilo že v *Saškem zrcalu* iz 13. stoletja predpisan brezmadežni status vsaj štirih plemenitih in v zakonski zvezi rojenih starih staršev. V novem veku to ni bil več pogoj za dedovanje po zakonskem partnerju, saj se je že uveljavilo pravilo, da s stanovsko neenakimi porokami potomci in partnerji ne bi smeli izgubiti dedovanjskih pravic. Z omenjenim določilom je bilo treba preprečiti vdor novega, »pisnega plemstva« v najpomembnejše deželne in najvišje cerkvene službe. Zato je staro plemstvo v 17. stoletju uveljavilo uradni preizkus izvora prednikov (*Ahnenprobe*) s štirimi generacijami prednikov. Preizkus sta sestavljala potrdilo o zakonskem rojstvu vseh prednikov (*Filiationsprobe*) ter dokaz o pripadnosti plemstvu vseh preiskovanih generacij prednikov (*Rittersprobe*).⁴¹⁷ Te omejitve pa so v drugi polovici 18. stoletja veljale le še za najvišje časti (za prestižni dvorni ženski red zvezdnega križa) in nekatere cerkvene redove (nemški viteški red, najuglednejše stolne kapitlje), kjer se je število preiskovanih generacij prednikov po očetovi strani lahko povečalo celo na osem, matrine pa vsaj štiri.⁴¹⁸

Razgled po rodbini Barbo kaže, da se je večina članov iz tistih let in desetletij zares ravnala po strogih statusnih zahtevah, le sestra Marija Ana Leopoldina se je leta 1734 poročila z Ernestom Ferdinandom baronom Gallom. Toda za ženske članice obdržanje statusa ni bilo tako pomembno, saj je s poroko opustila očetovo ime in postala članica moževe družine. Očetovi dediščini pa se je vsaka (če ni bila ravno edina edinka) za razmeroma majhno odpravnino odpovedala že s poročno pogodbo. Dizma pa je bil edini živi moški potomec Barbov, edini glavni dedič premoženja in slavnega imena. Ne le po Joštovi strani – prav v Dizmovi generaciji so po moški strani izumrle vse druge veje avstrijskih

415 BECKH-WIDMANSTETTER 1881, 3–6. Gl. tudi ŠTUHEC 2009, 148.

416 Jošt Vajkard je svoj elitizem izkazal tudi s članstvom v prestižni kranjski plemiški družbi sv. Dizme od leta 1742 (DRUŽBA SV. DIZMA, 178–179 in fol. 308^r).

417 WILLOWEIT 2004, 109 sl.; ELVERFELDT-ULM 2001, 27.

418 Gl. tisk nedatirane »direktive o plemiških preizkusih za ženske, ki se potegujejo za vstop v red zvezdnega križa«, ki poleg prezentacije rodovnikov zahteva tudi grbe navedenih prednikov in javno listino o preizkusu (AS, Oseb. f. Auersperg, šk. 1).

Barbov⁴¹⁹ in Jošt se je zavedal zanj še posebej trpke nevarnosti, celo sramotnosti izumrtja pravadnega rodu. Formalno pa Dizmova poroka z baroneso Billichgrätz statusa rodbine oziroma njenih potomcev sploh ne bi spremenila, tako kot ga ni njegovemu očetu Andreju Danijelu poroka Joštovega deda Maksimilijana Valerija z Marijo Kristino baronico Brenner. Nekoliko, a v praksi sploh ne usodno, bi spremenila le izvorno sliko tistim potomcem, ki bi želeli nekoč stopiti v kakšen res ugleden stolni kapitelj. Le kdo pa je leta 1763 že delal načrte o tem?

Zdi se, da Jošt ni ugovarjal le zaradi prestiža oziroma nadpovprečne občutljivosti za javno popolnost svoje družine. V širši družini je našel podporo za sklicevanje na tovrstne statusne zadržke (le) pri mlajšem bratu Francu Ksaverju Rihardu, članu nemškega viteškega reda,⁴²⁰ in tedaj komaj trinajstletni hčerki iz drugega zakona, Mariji Kajetani, ki je bila že članica plemiške ustanove v Pragi. Status obeh so že preizkusili po omenjenih pravilih. Sklicevanje na nevestino statusno neprimernost in sinovo neposlušnost je bilo še bolj kot to odsev globljega in pomembnejšega boja med dvema že dolgo nasprotnima tendencama – med ljubeznijo kot motivom poroke, podkrepljeno s cerkveno in celo razsvetljsko propagirano »svobodno voljo«, konsenzualno doktrino ter na drugi strani s patriarhalno, brezčutno logiko, ki je imela osnovo v socialno-statusnih parametrih pod okriljem pikolovskega plemiškega prava. Na to je opozoril kar Dizma v pismu reprezentanci z dne 29. 4. 1763, v katerem je na častno plemiško besedo in prisego prosil za spremembo hišnega pripora v mestni pripor (bivanje kjer koli v Ljubljani, ne le v gostišču) in obljubil, da se bo odpovedal stikom z Ivano do pravne rešitve spora. Na tem mestu je analitično in kritično predstavil očetove resnične pomisleke. Po njegovem je očetovo ravnanje z njim le posledica Dizmove zaroke z Ivano proti njegovi volji. Dizma je menil, da je bilo njegovo ravnanje nedolžno in častno, zato ni skrival nameravane poroke, čeprav bi se lahko poročil tudi drugje, kjer ga očetova roka ne bi dosegla. Mimogrede je omenil, da se je vrnil tudi zato, ker mu je zmanjkalo denarja za življenje v Gradcu. Menil je, da starši nikoli ne smejo ovirati otrok, pri čemer se je skliceval na tisti del Pavlovega pisma Efežanom, ki pravi: »In vi očetje, ne jezite svojih otrok, temveč jih vzgajajte v Gospodovi vzgoji in opominjanju.«⁴²¹ Zviti zaljubljenec pa ni omenil, da izpuščena stavka tega poglavja otrokom nalagata ubogljivost do staršev! Tudi Ivani očitana statusna neprimernost po visokih merilih nemških dežel je po Dizmovem mnenju brezpredmetna, saj je vendar gosposkega stanu in moralno neoporečna. »Zato bom raje trpel, kot pa nad seboj delal nasilje in se poročil z osebo, do katere ne bi čutil nič,« je pojasnil trpke preizkušnje predromantičnega viharika. To je zadoščalo, da mu je bil pripor čez nekaj dni omiljen, pa še tega se po kasnejših očetovih besedah ni držal.

Tudi če Dizma ne bi javno zganjal emocionalne patetike v smislu »Ivana ali nič«, je moralo biti tudi Joštu jasno, da gre v najglobljem bistvu za vprašanje uveljavitve poroke iz ljubezni. S to besedo, četudi mu je šla težko iz ust, je oče 6. 7. 1763 v dolgem pismu reprezentanci v zaključnih besedah tudi sam označil odnos med sinom in Ivano. Pripomniti velja, da je sam imel »ljubezen« le za eno od klasičnih plemiških vrlin, torej ne za telesno in duševno erotično čustvo, ter da je ljubezen postavljala predvsem v zvezo s »ponižnostjo« in splošno naklonjenostjo do bližnjega,⁴²² tako kot je priporočala

419 Leta 1763 so že izumrle ali pa so bile tik pred izumrtjem (brez moških potomcev ali z njimi v kleriških službah) tržiška, slatenska, golojamska in paška (Paßberg) veja (BECKH-WIDMANSTETTER 1881, Tafel I in II).

420 Rojen leta 1715, v letih 1735–1744 je bil častnik v pehotnem regimentu grofa Harracha. Leta 1744 je postal vitez nemškega viteškega reda, leta 1755 komtur komend v Metliki in Črnomlju, od leta 1765 pa je vodil komendo v Veliki Nedelji, kjer je leta 1772 tudi umrl (BECKH-WIDMANSTETTER 1881, Tafel II).

421 Ef 6,4.

422 V svoji družinski kroniki (BECKH-WIDMANSTETTER 1881, 2–3).

posttridentinska pastorala. Zato je Jošt je vedel, da so njegove možnosti s pomočjo kraljice zaustaviti sinovo poroko majhne. Splošno znano je bilo, da je emocionalno občutljiva vladarica Marija Terezija naklonjena družbeno (tj. starševsko) nerazumljenim plemiškim parom in še posebej dekletom. Morda tudi zato, ker se je sama lahko poročila z mladostno simpatijo Francem Štefanom vojvodo Lotarinškim, ki so ji ga po srečnem naključju namenili oče cesar Karel VI. in državni ministri. Jošt je vseeno tvegala in bil oster, ne redko je prikrajala dejstva, se opravljivo-obrekljivo posluževal polresnic ter osebna opažanja in interpretacije kot čista dejstva prodajal deželni kneginji in deželnim funkcionarjem. Ivano je na primer označil za značajsko sumljivo in neprivlačno deklino. Temu je Mark Anton kajpak ostro nasprotoval s sklicevanjem na »celo mesto«, ki da lahko potrdi, da gre za dobro in spodobno dekle. Joštovemu očitku o neizpolnjevanju meril za sposobnost vstopa v plemiške ustanove pa je oporekal z dejstvom, da so Billichgrätzi že dolgo v sorodu z najpomembnejšimi deželnimi grofovskimi rodbinami, denimo z Auerspergi, Ursini-Blagayi, Lambergi, celo z Barbo-Waxensteini. Pri vladarici je moledoval, naj njegovo hčerko vzame v zaščito, Jošta pa naj napoti na ustrezne sodne instance, če ima kaj proti poroki. Jošt je namreč 10. 5. zahteval, naj kraljica kar sama (tj. mimo sodišča) kaznuje spletkarske in maliciozne Billichgrätze, sina pošlje daleč proč (vsaj v Gradec) v kako cerkveno ustanovo, Ivano pa k škofjeloškimi uršulinkam. Tako bi preprečili stike med sinom in Ivano, zaroka pa se mora razveljaviti tudi zaradi javnosti tajnega krvnega sorodstva med zaljubljenecema, saj je bila mati Mark Antona grofica Ursini-Blagay,⁴²³ dispenze iz Rima pa še ni. Za konec si je Jošt privoščil nekaj nedopustnega, skoraj gurujskega poučevanja kraljice, ki je vsakega monarha, dokazljivo pa Marijo Terezijo, vedno navdalo z besom: predlagal ji je, da bi bilo »zdravo«, če bi v bodoče neposlušne otroke v takih primerih starši lahko postavili pred sodišče in razdedinili. Dobro bi bilo, je bil še naprej uslužen, da bi kraljica tudi ukazala, naj starši in skrbniki dajejo otrokom do njihove polnoletnosti iz zapuščine le toliko, kolikor zadošča za dostojno življenje; drugo premoženje otrok naj bo v kapitalskih naložbah. Kraljica bi morala tak ukaz razglasiti v vseh svojih deželah, s čimer bi preprečila veliko škode, saj je znano, da otroci potrošijo preveč denarja za ljubezenske dejavnosti. Vse to je bilo s stališča staršev od vekomaj res in marsikateri Joštov predlog je še danes del politike socialnih služb. Toda kraljica Marija Terezija je bila (tudi, ker je bila odločna, izobražena in modra ženska) alegirčna na poučljiv ton provincialnih družinskih patriarhov, pa naj so bili pravno še tako dobro utemeljeni. Kraljičin srd so že dve desetletji prej v ločitveni vojni zakoncev Gallenberg občutili tudi kranjski deželni stanovi, ker so dali podporo neupravičenim moževim zahtevkom in njegovim formalističnim blokadam ženinih zahtev po alimentih in premoženju iz poročne pogodbe. Ženo je namreč podpirala le mlada kraljica.⁴²⁴

Približno v istem času se je v dopisovanje z deželno kneginjo vključil še Dizma, ki jo je prosil za posredovanje, da ga reprezentanca izpusti iz pripora in izpostavi brutalen način preprečitve poroke z internacijo, čeprav je bil že polnoleten. Medtem ko je v predhodnem pismu reprezentanci zahteve po izpustitvi utemeljeval le s svojimi pogledi, je v tem pismu usmeril taktiko v konkretno reševanje zadeve. Stari Barbo ni bil prvi, ki ga je na polju svobode za zadnjo besedo prikrajšal lastni otrok. Dizma je opozoril deželno kneginjo na podoben primer Wolfa Sigmunda grofa Lichtenberga, ki se je zgodil pred mnogimi leti in v katerega je bila vpletena kneginja, izid pa je bil pogodba tudi Dizmi. Citirani primer je spomladi 1751 sprožil psihološko nekoliko neuravnovešeni družinski patriarh Franc Karel grof Lichtenberg. Aprila tega leta se je moral njegov štiriindvajsetletni sin Wolf Sigmund zateči

423 Marija Eleonora (1674–1745) je bila hčerka Franca Adama in Sibile Konstance grofice Auersperg ter prava teta impotentnega Jošta Antona Ursini-Blagaya (THALLÓCZY 1898, rodovno deblo II).

424 Kos 2004, 199–209.

po pomoč kar k ljubljanskemu škofu Ernestu Amadeju grofu Attems, ker je oče nasprotoval njegovi izbranki, devetnajstletni Mariji Tereziji grofici Auersperg. Tudi v tem primeru je oče zahteval, naj se sin zaradi fidejkomisnih določil obvezno poroči v *stiftmässiges haus*, medtem ko je bila izbrankina mati baje »le neka Batthyányjevka«. Je članica ogrske rodbine sploh lahko *stiftmässig*?⁴²⁵ Baron Raigersfeld je zato omenil Wolfov problem ljubljanskemu škofu Ernestu Amadeju grofu Attems, ki je poučil Wolfa v duhu doktrine konsenzualnosti in svobodne volje, da poreklo ni zadržek za poroko. Zato naj se ne on ne oče ne obotavljata s poroko.⁴²⁶ Oče se sploh ne more spotikati ob nevestin status, saj so tudi Lichtenbergi izšli iz pl. Schwabov, ne pa iz »starih« Lichtenbergov in imajo od njih le ime, tako kot baroni Billichgrätzi (*sic!*).⁴²⁷ Wolf se je po pogovoru s škofom pomiril, čeprav je oče še vedno nasprotoval poroki. Ko je Wolf septembra iz Rima dobil dispenzo za krvno sorodstvo (4. stopnje) z Marijo Terezijo, ki jo je goriški nadškof Karel Mihael grof Attems takoj potrdil,⁴²⁸ se je oče pod pritiskom javnosti (in škofa) umaknil. Dokončno se je otajal šele novembra, ko je Raigersfeld z olajšanjem zapisal, da je stari, le dovolil poroko. Do svečane zaroke pri glavarju Auerspergu je prišlo 1. 12., že čez pet dni pa sta zaročenca odpotovala v Stično, kjer ju je isti dan poročil opat. Očetovo soglasje pa le ni končalo spora. Stari je na Dunaju zahteval, naj oblast odvzame sinu pravico do fidejkomisa, kar mu je po Raigersfeldovih besedah aprila 1752 baje uspelo.⁴²⁹

Konec junija in v začetku julija 1763 je reprezentanca pod pritiskom deželne kneginje poskušala skleniti kompromis. Joštu in Marku Antonu je naložila, naj pisno argumentirata svoje zahteve in predlagata način poravnave. Morda so deželni politiki mislili, da bi izmenjava odškodnin zgladila spore, tako kot je v preteklosti uspevalo mediatorjem pri ponesrečenih zarokah in porokah. Zaradi narave primera pa so se tokrat ušteli; nikomur ni šlo za denar, pač pa za čast, prestiž, resnico in pravico. Približno v takem zaporedju. Prvi se je odzval Mark Anton in reprezentanci 28. 6., tri dni po pozivu, kratko in jezno odpisal, da je njegova hči pač baronica in ji zato nič ne manjka ter da že ima cerkveno dispenzo zaradi četrte stopnje krvnega sorodstva z Dizmo. Po božjih in cerkvenih postavah to za poroko zadostuje, zato je njegov predlog tak, da naj Barbo končno blagoslovi zvezo in zaročencema zaželi vse dobro. O tem mnenju, je bil trd Mark Anton, naj reprezentanca obvesti tudi deželno kneginjo.

Šele 6. 7. je reprezentanci odgovoril tudi Jošt, potem ko se je očitno seznanil z nasprotnikovim odgovorom. Pri pojasnjevanju nepremostljivih razlik je najprej opozoril na svojo vlogo sinovega varuha ter na posledice poroke zaradi Ivanine nezadostne statusne visokosti. Gre za to, da je sin edinec, zato lahko le on in njegovi potomci v prihodnosti obdržijo status cele rodbine. To pa je tudi osnovni pogoj njihove kariere. Nato se je lotil osebne obračunavanja: »Sin je star šele 27 let, kar je za moža malo, za enako staro Ivano pa že veliko,« je pravzaprav namignil na Ivanino značajska neprimernost. Še več:

425 Batthyányji so bili ogrski grofje in že dve stoletji integrirani tudi v kranjsko družbo!

426 AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, pp. 57, 61 (prim. Kos 2004, 155 sl.)

427 Lichtenberški izvor ni bil skrivnost, saj je tudi sestavljal rodovnika s konca 18. stoletja zapisal, da so novoveški Lichtenbergi izšli iz poroke med Janezom Schwabom, potomcem plemenitenih meščanov z gradu Tuštanj (od leta 1515 tudi kranjskih deželanov), in Margareto iz rodu srednjeveških vitezov Lichtenbergov. Njihovo zapuščino sta namreč leta 1571 kot najbližja sorodnika zadnjega moškega Lichtenberga Wolfa Ditrka prevzela Margaretina sinova, dve leti pozneje sta dobila tudi stari grb, leta 1575 pa še ime. Schwabi pl. Lichtenbergi so leta 1660 dobili baronstvo, leta 1688 pa še grofovstvo in opustili prvotni priimek Schwab. Za genealoške podatke gl. WURZBACH 15, 106–107; SCHIVIZ 1905, 67; AS, Rod., št. 149; AS, Gr. Jablje, fasc. 6; AS, Dipl., št. 116; SMOLE 1982, 455; SCHOLLMAYER-LICHTENBERG 1998, 13, 21–22; SLANA 2000, 31; SLANA 2009, 172 sl.; SLANA 2011, 425.

428 AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, pp. 64, 66; za dispenzo gl. ATTEMS 1994, 129.

429 AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, pp. 163, 165, 169–170, 214.

»Dekle je po mnenju vseh, ki jih pozna, prej grda kot lepa, in njena grdota se ne veča le iz meseca v mesec, pač pa iz dneva v dan,« je bil vedno bolj nesramen. S tem pa si pri najvišjih deželnihih uradnikih v zrelih ali celo poznih letih, katerih žene so bile zanesljivo še manj privlačne, Jošt ni prislužil medalje. Za nameček je Marku Antonu hudobno pripisal laganje, češ da je Ivano v pismu reprezentanci s konca junija označil za štiriidvajsetletnico. V resnici je Mark Anton to starost omenjal za čas seznanitve zaljubljenecv leta 1760. Marku Antonu je celo pripisal materialistično premišljeno poroko z ženo iz (svaštva) Blagayev, da bi dobil zvezo z najuglednejšimi deželnimi rodbinami. In četudi bi bili Billichgrätzi tako dobri, je družina njegove žene (Qualiza) še tako mlada, da je celo ženin stric še zdravil Joštovo ženo. Jošt je bil neupravičeno brezobziren: stric Marije Rozalije, dr. Janez Ludvik pl. Qualiza, je bil deželni protomedik, poročen s plemkinjo in član družbe sv. Dizme. Družina Qualiza pa je bila plemenita od leta 1642.⁴³⁰ Netočen je bil celo z očitkom, da je bil sin le dva dni v hišnem priporu, nato pa v »mestnem priporu«: za to omilitev je Dizma prosil oblasti šele tri dni po internaciji! Prav tako ne more sprejeti pojasnila Marka Antona, da sta se otroka zaročila naskrivaj. Ali Billichgrätzom ni bilo sumljivo leto in pol dolgo druženje zaljubljenecv? Zakaj se njegova žena ni o vsem tem pogovorila s hčerko? Kaj res niso vedeli, da je sam sinu takrat prepovedal zapuščanje očetove hiše? Višek sprenevedanja Marka Antona pa je, da je celo Dizma priznal, da se Billichgrätzi norčujejo iz Jošta, da so vedno podpihovali zvezo in so »hoteli ujeti že na pol ujetega tička«! Samo zadnje je bilo res, saj Mark Anton ni nikoli tajil, da je vedel za zaroko, da je pomagal organizirati skrivna srečanja zaljubljenecv in sodeloval pri pripravi poroke. Jošt pa je upravičeno besnel nad ponižanjem: »Praznovali so zaroko (čeprav je bila tajna, op. D. K.), ne da bi njega obvestili! Zakaj so se celo o poroki dogovorili brez njega? Bila bi skrivoma nekje na deželi, da je le ne bi preprečil generalni vikar! Celo kmetje (v polhograjskem gospostvu, op. D. K.) o poroki niso vedeli nič!« Poleg tega je Ivana brez lastnih sredstev, pa tudi Dizma ima tako malo iz materine zapuščine in veliko dolgov, da brez Joštovega denarja ne more preživeti sebe, kaj šele družine. To je bilo res, le da je Jošt pozabil, da je bil Dizma njegov glavni in univerzalni dedič. Če se bo torej Dizma poročil kljub očetovemu nasprotovanju, »ne bo dobil od mene nič in naj se mi ne prikaže pred oči,« je bil odločen in kompromis je izgledal nemogoč.

Jošt je vedel, da gre za pavšalne, težko dokazljive obtožbe, nikakor za dejstva. Zato se je spravil še na trši zadržek, tj. na sorodstveno vez med zaročencema. Reprezentančne funkcionarje je najbrž nameraval naplahtati, da so se Billichgrätzi požvižgali na to in niso niti pomislili, da potrebujejo papeško dispenzo. O sorodstvu so izvedeli šele na dan Dizmove aretacije. Dizma pa je ob prihodu v Ljubljano od generalnega vikarja zahteval dispenzo za oklice (enkrat za trikrat) kar nekje na deželi, takoj nato pa poroko. S tem je hotel Billichgrätze prikazati kot neodgovorne in neverodostojne lažnivce in namignil, da mora tudi cerkvena oblast razveljaviti to zaroko. Spet je šlo za polresnico: Dizma in Billichgrätzi do 25. 4. zares niso vedeli nič o sorodstvu družin, so pa takoj po opozorilu generalnega vikarja za dispenzo zaprosili v Rim. Ko je Jošt manjkajočo dispenzo 10. 5. omenil deželni kneginji, je to še držalo. Toda dispenza je bila izdana že 18. 5., Billichgrätzi pa so jo 6. 7. zanesljivo imeli v rokah,⁴³¹ vendar o tem niso obvestili Jošta, ki si je z nevednostjo pri reprezentanci še dodatno manjšal verodostojnost. Še slabša poteza je bila omemba deželnoknežjega patenta z 12. 4. 1753, ki govori o ničnosti zarok/porok mladoletnih oseb, če ni starševskega konsenza. Dizma pri 27 letih kajpak že dolgo ni bil mladoleten niti opravilno nesposoben. Jošt pa vseeno: »Splošno znano pa je, da je sin vedno mladoleten, dokler ni *der stand in rechten*,« je po svoje interpretiral sklep deželnega sodišča z 31.

⁴³⁰ PREINFALK 2014, 118, 120.

⁴³¹ Original je v: NŠAL, ZL, 1763 V. 18., Rim.

5. 1763, s katerim je bilo odločeno, da se Dizmova prošnja, da pride iz očetovega skrbništva, zavrne. V resnici je šlo za odločitev v zvezi z razpolaganjem z materino dediščino, nad katero je legalno bedel Jošt zaradi mladoletne hčerke Marije Kajetane, ki je bila glavna upravičenka do materine dediščine. Dizmi bi iz tega naslova pripadlo zelo malo, a tudi z malim je maja 1763 nameraval začeti zakonsko življenje. Billichgrätzki morajo vedeti, da brez Joštove privolitve ne more skleniti (nujne) poročne pogodbe, je bil Jošt še bolj jasen. Skratka: »Z vsem tem se izničujejo stari in pošteni običaji, dobro in čisto plemstvo pa propada. Mnogi dobro plemeniti starši se že bojijo, da se jim ne bo zgodilo enako kot meni, če ta primer ne bo sankcioniran!« Prvi stavek je bil patetičen in arhaičen. Drugi pa je bil resničen, celo vizionarski. Le da ni bilo več sredstva, ki bi lahko povsem pomiril ta starševski strah.

V pismu so čustva Jošta tako zanesla, da sploh ni ponudil kompromisa, saj je predlagal razveljavitev zaroke, za Ivano internacijo v samostanu, za sina pa v katerem od plemiških kolegijev, dokler »ju ne bi minila ljubezen«. Kompromis je omenil šele 15. 7., ko je reprezentanci omenil, da le zato, ker ne želi imeti z zadevo nobenih stroškov več, kot sinov skrbnik ponuja Billichgrätzkom v zameno za odpoved poroki 2.000 gld, pa še ta denar bi šel iz dediščine sinove matere. Mark Anton je ponižujočo ponudbo odklonil šele 10. 8. Še prej je moral ovreči očitek o manjkajoči dispenzi, ki jo je sedaj zahtevala na vpogled tudi reprezentanca. Že 22. 7. je oblast obvestil, da ima dispenzo, a je ne more takoj posredovati, ker jo ima pri sebi njegova žena, ki se mudi v Dolenjskih Toplicah. To je lahko storil šele 29. 7., kar pa ni omajalo Joštove trditve, da dispenze aprila še ni bilo: prav Dizmov obisk generalnega vikarja Peera 25. 4. govori o tem, da je bil šele na njegovo pobudo sprožen postopek za pridobitev formalne, a v takih primerih nujne dispenze.

S propadom kompromisa se je pristojnost reprezentance končala. Pravzaprav je kot najvišje politično deželno oblastvo formalno že 6. 8. 1763 prenehala obstajati, saj je Dunaj po večletnih pripravah njene funkcije prenesel na deželno pravdo, ki se je preimenovala v deželno glavarstvo. Šele 29. 8. je bila objavljena do tedaj dobro varovana skrivnost o ustanovitvi gubernija za notranjeavstrijske dežele v Gradcu, ki je dobil vrhovni nadzor in oblast nad vsemi področji deželne uprave.⁴³² To za Joštov boj ni bilo več pomembno. Po prejetem poročilu reprezentance v likvidaciji o neuspešni poravnavi z dne 12. 8. je deželna kneginja 10. 9. odločila, da poroka zaradi uglednega sorodstva Billichgrätzov in zado- stne starosti zaročencev v duhu poročnega patenta iz leta 1753 ni neprimerna, vsej nepolni formalni *stiftsmäßigkeit* navkljub. Jošt Barbo je izgubil bitko pred posvetnimi organi, toda deželna kneginja mu ni preprečevala odprtja nove fronte na cerkvenem sodišču. To je bila zadnja možnost, za katero se je bilo treba pripraviti bolje. Res je imel Jošt tam večje možnosti, saj se mu ni bilo treba onegaviti z zanj neprijetnimi dejstvi. S spretnim odvetnikom bi lahko sebi v prid interpretiral obsežno, zanj v mnogočem ugodno kanonsko pravo. Ker Cerkev ni nikoli tako hitro kot posvetna oblast menjala temeljnih vrednot oziroma jih največkrat sploh ni, mu je v tej bitki najprej kazalo odlično.

Jošt je na škofijskem sodišču v Ljubljani vložil tožbo proti sinu šele 13. 10. 1763. Cerkvanim sodnikom je namesto zapletene obtožbe zastavil enostavno vprašanje, s katerim je upal na pridobitev naklonjenosti: ali se je mogoče upreti zaroki, ki je bila sklenjena proti volji staršev. Mimogrede je zaprosil še za kompas za deželno sodišče, da bi dovolilo Dizmi, ki je imel z očetom spor tudi tam, prihod na konzistorij. Ta je na prošnjo obeh zaljubljenecv že čez nekaj dni prvi narok prestavil s 25. 11. kar na 18. 11. Njuna vnema je bila razumljiva, saj sta v tistem času na očetovo jezo (»podnevi in ponoči«) že živela kot prava zakonca (»počneta prepovedane stvari«) pri Billichgrätzkih, zato je oče od deželnega sodišča za Dizmo dosegel prepoved približevanja nesojeni snahi. Isto je 14. 10. od Dizme zahtevala

432 ŽONTAR 1998, 84.

škofija in se pri tem sklicevala na podoben primer med grofco Lamberg in grofom Coroninijem.⁴³³ Toda Dizma se je kljub prepovedi in še vedno veljavnemu mestnemu priporu 21. 10. baje odpravil na Lesno Brdo. Šele na posredovanje konzistorija dne 24. 10. je deželnemu sodišču obljubil spoštovanje prepovedi približevanja do izreka končne sodbe. V žepu pa stiskal figo, saj je iz skromnega stanovanja na bližnji Vrhniki še kar lazil k Ivani. To konzistoriju in Joštu ni ostalo skrito in konzistorij je deželno sodišče že 31. 10. obvestil o sumljivem dogajanju, češ da Dizma dotlej na Vrhniki ni prespal več kot trikrat, ostale dni pa je preživel pri Ivani. Konzistorij je sodišču zato predlagal vrnitev k institutu mestnega pripora, oziroma naj si Dizma poišče stanovanje v Ljubljani, saj sta si Lesno Brdo in Vrhnika enostavno preblizu. S takim draženjem cerkvenega sodišča si Dizma in Ivana, opogumljena z vmesno zmago na posvetnih ustanovah, res nista delala usluge.

V zadregi je bil tudi Jošt, ki je moral zamenjati strategijo. Že blatenje Billichgrätzov, zlasti pa Ivaninega značaja in videza, bi njegovim temeljnim zahtevam odvzelo vso verodostojnost, saj Cerkev na posvetne zadržke glede zunanjosti in časti ni dala veliko. Nujni so bili dokazi in pravniška spretnost pri interpretaciji kopice kanonskih določil in komentarjev. Ko je 18. 11. prišlo do prve obravnave,⁴³⁴ se je Jošt osredotočil predvsem na dokazovanje neveljavnosti zaroke zaradi odsotnosti očetovega (svojega) konsenza. Zato pa sta Jošt in njegov odvetnik izrabila štiri znamenite pravnike: najprej nesporno avtoriteto Sancheza, ki pravi, da mora sodišče v takem primeru prepovedati poroko v izogib škandalu.⁴³⁵ Nato se je odvetnik poslužil kanonističnih komentarjev Ludwiga Engla (če sta zaročenca neenaka in so starši proti zvezi, mora sodišče preprečiti poroko),⁴³⁶ Franza Schmalzgruberja (zaroka, ki žali očeta, je grešna, slaba in nedovoljena, poroke ne sme biti)⁴³⁷ in Johanna Christoph Schambogna (svobodna razlaga zaročnih pravil ni dopustna, saj imajo starši pravico preprečiti poroke neenakih oseb, če se z njimi ne strinjajo).⁴³⁸ Njihov skupni imenovalc je bil: če starši nasprotujejo poročnim nameram otrok, do poroke ne more priti. Hitro pa pade v oči, da so citirani avtorji otrokom pravzaprav dopuščali samostojno izbiro partnerjev, staršem pa dajali pravico veta le, če so statusne razlike tolikšne, da bi lahko prišlo do škandala. Ker pa poroka grofa in baronice sama na sebi nikoli ni bila škandalozna, je moral Jošt svoje nasprotovanje in domnevno škandaloznost sinove zveze dobro utemeljiti. To je najprej poskusil s trditvijo, ki je sodnikom pričakovano lepo sedla na dušo: nameravana sinova poroka je le sad pohote in mesenosti. Nato se je posvetil še svoji najljubši temi, statusni nekompatibilnosti, pri čemer je uporabil primere iz cerkvenega okolja: sin je zaradi ugleda rodbine sposoben prejeti kanonikate v nemških deželah in stopiti tudi v nemški viteški red. Sporna poroka bi njegovim potomcem odvzela

433 Jakob Anton grof Coronini-Cronberg (sin Janeza Ignacija in Felicite), roj. 24. 6. 1733 (SCHIVIZ 1904, III), se je proti volji sorodstva hotel leta 1757 poročiti s Katarino grofco Lamberg (roj. 10. 2. 1731), hčerko grofa Franca Bernarda in Ane Katarine, roj. grofice Trilleg (WITTING 1895, 192). Konec leta 1757 sta z zaročenko dobila papeževo dispenzo zaradi četrte stopnje sorodstva (NŠAL, ZL, 1757 XI. 28., Rim), vendar je prišlo do poroke šele 12. 3. 1758 v Leitenburgu, v graščini ženinevega starega strica Ludvika grofa Cobenzla (AS, Gr. Dol, Dnevnik, fasc. 199, p. 47 in pismo Franca Henrika Raigersfelda sinu Janezu z dne 14. 3. 1758 v fasc. 213, p. 714). Dotlej pa mu je konzistorij prepovedal vse stike z izbranko (NŠAL, Konz. prot. 3, nedatirano).

434 Sodišču je predsedoval generalni vikar Karel Peer, prisedniki pa so bili stolni prošt dr. Ferdinand baron Neuhaus, dr. Luka Marenik, jezuita dr. Teodor Mayer in profesor kanonistike Jožef Thollhoff ter minorita dr. Hugo Vodnik in Atanazij Kavčič.

435 Cf. SANCHEZ 1669, lib. I disp. 14 n. 3.

436 Cf. ENGEL 1722, lib. IV, pars 2 tit. 2 § 2 n. II.

437 Cf. SCHMALZGRUBER 1726, lib. IV, pars 2 tit. 2 § 2 n. 81 ter cons. 45 q. 3 n. 13.

438 Cf. SCHAMBOGEN 1699, lib. IV Decret. tit. I De sponsalibus n. 141.

te časti, saj je Dizma edini sin, ki mora nositi glas o slavi rodbine. Vsi sorodniki so zaradi njegove poročne izbire užaljeni in prizadeti, je zaključil uvodno predstavitev tožbe.

Zaročenca (bolje: njun odvetnik) sta v uvodnem odgovoru zavrnila vse očetove pomisleke. Dizma je star že 27 let, živi svobodno življenje, za dovoljenje sta spoštljivo dvakrat prosila Jošta, zaroaka pa je sad večletne »zveze dveh duš«, sta začela razpravo. S čustveno precej nevtralnimi terminom, ki je sodnikom pomenil duhovno ljubezen, sta premišljeno in v skladu z aristokratskim modnim sentimentom nadgradila pojem, ki je bil v njunem primeru tudi že kontaminiran s telesnostjo. Toda oče je bil vseeno proti, češ da je Ivana iz statusno prenizke rodbine. Nato sta začela sistematično izpodbijati Joštove teze: odrečni starševski konsenz nima pravne teže niti naravnega in božjega značaja. Zanimiva je omemba naravnega prava, ki kaže, da je duh razsvetljenstva že pred letom 1763 okužil tudi Kranjce. Ob tem ne bomo posebej razpravljali, da je tudi samo krščanstvo poudarjalo večino razsvetljenskih paradigem. Glede na odvetnikovo univerzitetno izobrazbo seveda ni presenetljivo, da je poznal teorijo naravnega prava. Tudi zadržek neustrezne plemenitosti za najvišje cerkvene službe ne zdrži presoje, je menil, saj že kanonsko pravo v poglavju o prebendah ne predvideva posebnega statusa:⁴³⁹ »*Virtus, non sanguis, nobilitet*,« sta s pravilno postavljenima vejicama poenostavila maksimo v citiranem dekretalu. V pravo smer je s parafrazo besed Tomaža Akvinskega zavil odvetnik – za poroko je najpomembnejša svoboda.⁴⁴⁰ Od svojega je dodal, da je Ivana iz družine, ki je v sorodu z najbolj plemenitimi deželnimi rodbinami, zato bodo njuni potomci že čez nekaj generacij izpolnjevali prav vse pogoje za sprejem v najvišje službe. Da so tožnikove besede celo absurdne, priča dejstvo, da prvorojenci in edinci tako ali tako ne vstopajo v cerkveno službo. In zakaj bi bili potemtakem edinci brez pravic pri porokah? Sploh pa je oče navedel le iztrgane citate, ki so mu v prid (še posebej Schmalzgruberjevo delo vsebuje Joštovim težnjam nasprotne člene) in zadevajo škandale in nečastnost družin, je odvetnik opozoril sodišče na luknjo v Joštovi argumentaciji. Ker ta zveza ni škandalozna (nevesta je častivredna!), Jošt nima razloga za nasprotovanje, še posebej, ker Dizma očitno ne želi med kanonike, temveč med zakonce. Odvetnik je opazil še nekaj, česar dotlej ni omenjal nihče – osebno sovraštvo do Ivane kot pogon Joštovega nasprotovanja. Zato je zarohnel: »Noben zakon ne podpira starševskega sovraštva! Očetovo sovraštvo na sodišču pač ne more imeti prednosti!«

Taktika poudarjanja svobodne volje otrok je Jošta spravila v kot. Obupno je poskušal pobiti teze na konkretnem primeru, ko je spoznal, da ga pravo in teologija ne podpirata. Čeprav je Dizma star že 27 let, to še ne pomeni, da se sme poročiti kot si želi, je začel. Pod očetovo oblastjo ostane tudi že emancipiran otrok, zlasti v usodnih zadevah; če ne, nastane smrtni greh. Nato pa je prvič malo popustil: sina ne sili, da mora vzeti točno določeno žensko, marveč mu dopušča svobodo, če je nevesta iz prave družine, ne pa iz take, ki ruši ugled njegove rodbine. Z obratom je morda celo ponudil delni kompromis, ki pa sinu ni koristil. Prvič pa je priznal, da je svoboden izbor otrok za poroko res najpomembnejši. Še več, priznal je, da ugled družine ni odločilen za prejetje kanonikata. Svojo oblast je bil zato prisiljen ponižati v nekakšen potrditveni akt, če bi bil sinov poročni izbor vsaj približno v mejah načel. Toda Ivane a priori in že zaradi svoje časti, potem ko je sprožil škandal, ni mogel več sprejeti. Zato je spet izpostavil strast in mesene želje, ki se vidijo iz sinovih pisem, v katerih je očeta prosil za privolitev. S tem je Jošt hotel izničiti sinovo sposobnost trezne presoje pri izboru žene, pravzaprav pa tudi relativizirati svobodno voljo.

439 Cf. CIC X 3.37.

440 Cf. Thomasus de AQUINA, Summa Theologiae, IV sent., dist. 29 q. 2 art. 4 (prim. Suppl. Q. 47 c. 6): »Oče lahko da manjše glede častnosti ali stroškov, sicer pa ne.«

Dizma je v sklepnih besedah izrazil očetovo defenzivo in poudaril, da je sam že toliko star, da lahko samostojno upravlja s svojim premoženjem in življenjem. Tudi če so starši revni, je namesto na Billichgrätze opozoril na ne preveč bleščeče premoženjsko stanje v svoji družini, to ne zmanjša njihove plemenitosti. Zato zveza z Ivano ne more biti grešna samo zato, ker zanj in za Barbe materialno ni zelo ugodna. Take misli so cerkveni sodniki, med presojanjem trdnosti (razdrtih) zarok prevečkrat soočeni z materialnimi zadržki staršev, radi slišali. Skratka: noben zakon, ne naravni ne božji in ne cerkveni ne preprečuje svobodne volje odraslega sina za poroko, niti zanj ne predvideva nujnega starševskega konsenza, saj zaroka nima zveze z očitano kršitvijo četrte božje zapovedi. Na zunaj bleščeča retorična prevlada Dizme in Ivane nad Joštom pa sodnikov ni ganila. Še isti dan so brez pojasnil izrekli sodbo, da je njuna zaroka neveljavna in nična.

Cerkveno upoštevanje Joštove interpretacije z ozirom na trend upada starševske poročne oblasti, ki je odseval v pridigah in katekizmih iz 18. stoletja, ter v strategijah najvišjih cerkvenih oblasti na Slovenskem, na prvi pogled morda ni razumljivo. Še posebej ne, če si priključimo iz spomina podporo ljubljanskega škofa Attemsa v podobnem primeru očetovega nasprotovanja poroki Wolfa Sigmunda grofa Lichtenberga leta 1751. Toda primer Barbo je vendarle sodil v dobo, ko so moralni teologi pri vzpostavljanju strožje morale in vračanju k izvornim naukom tridentinskega koncila v tehtanju med konsenzom (svobodno voljo) in starševsko oblastjo, ki je zagotavljala moralno in vero v času razsvetljenskih napadov na Cerkev, včasih (spet) bolj prisluhnili starševskim željam; drugače od primera do primera, odvisno od pritiska družine. Kadar je kateheza odpovedala, je bilo mogoče moralne odklone pač najlažje popraviti s pomočjo staršev. Za povrh je bil Jošt Vajkard eden najbolj trdnih podpornikov Cerkev na Kranjskem. Leta 1754 je skupaj s sestro Marijo Charlotto in sorodnico Jožefo Antonijo grofico Schrattenbach (roj. Gallenberg) s 7.000 gld fundiral pobožno ustanovo v leta 1735 posvečeni božjepotni cerkvi na Veseli Gori, blizu njegove rakovniške graščine. Ustanova je bila pogojena z rednim delovanjem bratovščine Marijinega brezmadežnega spočetja. Pozneje, leta 1774, je Jošt z 2.000 gld ustanovil še poseben sklad za obubožane rakovniške kmete.⁴⁴¹ Takega zaveznika cerkveni sodniki niso mogli pustiti na cedilu.

Cerkveni sodniki v sodbi niso omenili pravnih podlag za svojo odločitev, so pa to storili čez nekaj mesecev, ko so sodbo pojasnili dunajski nunciaturo. Ob podobnih priložnostih so se sklicevali na dekret *Tametsi*,⁴⁴² pa tudi na natančnejšo mlajšo interpretacijo dekreta, ki jo je 13. 7. 1725 sprejela kongregacija kardinalov ekspertov. Ta je nekoliko sprostila za starše dotlej omejujočo tridentinsko zapoved o poročni svobodi, saj je poudarila, da se lahko zaroka razveljavi, če oče s tehtnim razlogom ne pristane na sinovo poročno izbiro. Taka interpretacija je pomenila delno degradacijo koncilске svobode v poskusu Cerkev, da prepreči popoln poraz staršev do svobodomiselnih otrok. Sodniki so v isti sapi omenili bulo papeža Benedikta XIV. *Satis vobis compertum* z dne 17. II. 1741, ki je natančneje uravnavala problematiko tajnih zakonov v smislu preprečevanja bigamije, z nekaterimi določili pa je podprla starševsko avtoriteto. Tajni zakoni so bili zaradi nevarnosti izgube legitimnosti in dednih pravic iz takih zvez rojenih otrok za Cerkev še naprej nesprejemljivi, če so bili sklenjeni brez konsenza staršev. Škofje bi morali v vsakem primeru preučiti razloge nepokorščine otrok in šele nato morda le dovoliti poroko.⁴⁴³ Dizmov in Ivanino poročno ravnanje je sodilo v okvir omenjene Benediktove

441 Z ukinitvijo božje poti leta 1782 se je veselogorska ustanova spremenila v sklad za siromake in bolnike, ki je kot samostojna ustanova obstajal še konec 19. stoletja (STEKLASA 1913, 217–220).

442 Zlasti na c. I (COUNCIL OF TRENT, Session XXIV, Decree on Reformation of Marriage, str. 197–199).

443 Italijanski prevod bule je na: <http://digilander.iol.it/magistero/b14satis.htm> [15. 8. 2012]. Prim. JOYCE 1934, 126.

regulacije. Lokalne cerkvene oblasti so uradne interpretacije rade upoštevale pri svojih odločitvah, saj so jih razbremenjevale neprijetnega pritiska staršev. Tako ne preseneča, da je bilo od okoli srede 18. stoletja ob spornih zarokah v ljubljanskih škofijskih protokolih vedno več omemb vmešavanja staršev proti neželenim nameram otrok. Toda to ni bila posledica cerkvene kapitulacije pred starši, marveč je šlo za zapozneno reakcijo staršev na vse glasneje uveljavljeno voljo zaročencev.

Glede uveljavljanja novih poročnih smernic je izpovedna primerjava okrožnic novomeškega arhidiakona Mihaela Jožefa Jabacina župnijskim upraviteljem iz let 1762–1787. V tisti iz leta 1762 pri uradnih zarokah še ni zahteval obvezne prisotnosti dveh prič niti predhodnega starševskega konsenza, v tistih iz sedemdesetih let 18. stoletja pa že. Očitno je Jabacin v mlajših okrožnicah z manjšim zamikom le sledil duhu okrožnic, prejetih od goriškega nadškofa, ki je leta 1764 duhovščino posebej opozoril na konsenz staršev pri zarokah.⁴⁴⁴ Pri tem pade v oči, da sta dostojanstvenika opozarjala le na zaroke. Obema je pač šlo za njihovo formaliziranje, ker je imel nadškof Attems zlasti pri tistih, ki se niso hitro prevesile v zakonsko zvezo, vedno slab občutek zaradi izmuzljive narave poročnih obljub. Jedro okrožnice je bilo v tem, kar so poudarjali tudi sodobni kateheti: brez poroke je še tako dolga in iskrena ljubezen grešna. To je bilo po drugi strani v prid nerazumljenim zaljubljenecem Dizmovega in Ivaninega kova, ki so z legitimiranjem ljubezenske zveze, čeprav brez pristanka staršev, hoteli ubiti dve muhi na en mah – zadostiti Cerkvi in svojemu libidu. Na starše pri tem sploh niso mislili, zato je prihajalo do sporov.

Dizmi in Ivani je ostala še pritožba. Že 23. 11. 1763 sta zaprosila škofijsko pisarno za odobritev apelacije na istem sodišču. Generalni vikar Karel Peer jima ni mogel odreči vseh pravnih možnosti, zato je za 16. 12. razpisal avdienco na konzistoriju. Ta se je lahko ukvarjala le z vprašanjem, ali so sploh dane okoliščine, da lahko odobri pritožbo. Jošt je apelaciji kajpak oporekal, češ da je pravo v takih primerih ne dopušča. Nasprotno je Dizmov odvetnik opozoril na razlike med pravnimi teoretiki glede vloge staršev pri poročni svobodi, čeprav so splošni cerkveni zakoni izrecno naklonjeni otrokom. Priznal je, da teorija dopušča starševski veto glede materialnih in častnih zadržkov, ne pa pri duhovnih plateh zarok, ki so bistvene za poroko. Največji problem nastopi pri časti, ki je preveč neoprijemljiva in poljubno interpretirana. V zapletenih primerih, kot je njegov, se je ne da izmeriti in nategniti na pravniške kalupe, bi lahko razložili argumentacijo. Vse to ni pomagalo in sodišče je Dizmi in Ivani odreklo možnost prvostopenjske apelacije. Tako jima je ostala le pot na dunajsko nunciature, kamor sta 26. 1. 1764 poslala prošnjo za ponovni pretres njune zadeve. V njej je povzetek na konzistoriju že izrečenih argumentov, dodanih pa je še nekaj primerov iz apostolskih pisem,⁴⁴⁵ bibličnega (ne) upoštevanja očetovih poročnih želja – Ezava in njegovih treh žena, Jakoba in štirih žena (oče je dal pristanek le za eno od njih), Jožefa Egipčanskega, Davida in Savlove hčerke (Merabe) ter Tobije s Saro, sklicevanje na določila tridentinskega koncila, Tomasa Sancheza in Tomaža Akvinskega⁴⁴⁶ ipd. Prosilca sta sklenila, da njuno ravnanje ne more biti greh, saj je greh le upiranje božjemu ali cerkvenemu nauku. Ker pa v cerkvenem pravu ni omejitev, kakršne so bile sicer v starem rimskem pravu, ne vidita osnov, da bi starši lahko otrokom preprečevali svobodno aranžirane poroke.

Na poziv nunciature je ljubljanski konzistorij 23. 4. takole obrazložil sodbo: Joštov odvetnik je

444 NŠAL, KANM, šk. 5, fasc. II, št. 10h in 16a in k (BARAGA 1995, 297–305).

445 Kol 3,21. A tudi v tem primeru je naveden le tisti del, ki jima je ustrezal (»Očetje, ne grenite svojih otrok, da ne zapadejo v malodušje.«), ne pa tudi predhodni stavek: »Otroci, ubogajte svoje starše v vsem, kajti to je všeč Gospodu.«

446 COUNCIL OF TRENT, Session XXIV, Decree on the Reformation of Marriage, c. 1 (str. 198–199); SANCHEZ 1669, lib. 1 disp. 14 n. 3; THOMASUS DE AQUINA, Summa Theologiae, IV sent., dist. 29 q. 2 art. 4 (prim. Suppl. Q. 47 c. 6).

zadovoljivo pojasnil, da glede poroke ni znakov zdravega sinovega premisleka; sin se upira očetovi presoji; če bi obveljala sporna zaroka, bi bila ženinova rodbina osramočena; dodatni zadržek predstavlja obstoječe krvno sorodstvo zaročencev, za katerega ni bilo dispenze iz Rima. Zadnje je konzistorij najbrž zapisal brez slabih namenov, saj dispenze na prvi obravnavi nihče ni omenjal tako kot v predhodnem dopisovanju z reprezentanco spomladi in poleti 1763, sta jo pa zaročenca že imela. Konzistorij je zato menil, da morebitna papeževa odklonitev dispenze sploh ne bi bila krivična, saj je dispenziranje milost in ne pravica. Tudi konzistorij se je poslužil citiranja odlomkov nekaterih novejših kanonskih komentarjev, ki so govorili o podložnosti otrok staršem glede sklepanja poročnih zvez: Eusebija Amorta (»božje pravo pravi: zapustil je očetov in materin dom ter njuno voljo ter vzel ženo«), patra Remigija Maschata (»poroke brez starševskega konsenza so sicer veljavne, razen če ob tem ne pride do razžalitve očetov«)⁴⁴⁷ in Jakoba Besambesa (»grešijo, ki se brez razloga poročijo proti očetovi želji. Zato je bil na slabem glasu Ezav, ki se je poročil proti volji staršev, blagoslovljen pa je bil Jakob.«). Seveda je bila citirana tudi omenjena uradna interpretacija tridentinske reforme (gl. zgoraj).

Tokrat sta bila Dizma in Ivana uspešna. Apostolski nuncij in naslovni škof v Tebah Vitaliano Borromeo je sledil njuni tezi in v dokončni sodbi z dne 6. 7. 1764 pojasnil, da je poročna svoboda absolutni in najpomembnejši pogoj za poroko. Tudi dejstvo, da otroci para ne bi mogli poseči po najvišjih cerkvenih prebendah, je ne more zmanjšati ali odpraviti. Za konec je še ironiziral Joštov očitek o zadržku krvnega sorodstva, češ da v takem primeru poroka sploh ne more biti žaljiva za rodbino Barbo. Zato je razveljavil sodbo ljubljanskega konzistorija in prosilcema dovolil poroko. Zaročenca se s poroko nista obotavljala. Že 18. 8. 1764 sta generalnega vikarja zaprosila za spregled dveh oklicev, ker sta hotela, da ju poroči tržaški škof Anton Janez Nepomuk grof Herberstein, ki se je v tistih dneh mudil v polhograjski graščini. Ljubljanski duhovščini nista več zaupala niti pri poročnih formalizmi. Generalni vikar Peer je takoj naročil polhograjskemu župniku, naj izvede aprobaijski postopek glede obstoječe dispenze, nato pa naj ju poroči.⁴⁴⁸ Priprave na poroko so se nekoliko zavlekle in zaljubljenca sta se končno zvezala 20. 10. 1764. Nevesta je bila tedaj že kaka dva meseca noseča, saj se je prvorojenka Izabela rodila že 14. 5. 1765.⁴⁴⁹

Sklenimo: ker je oče Barbo leta 1763 pretirano negoval plemiške statusne paradigme in ker je zmotno trdil, da tridentinska konsenzualnost za poroko pomeni predvsem nujno privolitev sina v očetovo svobodno izbiro, je poleg družinskega doživel še sodni poraz. Spor je prestopil zidove družinske palače, ker je šlo za spopad dveh značajsko močnih oseb, pa tudi, ker je očetov odpor krepilo spoznanje, da niti s posvetno in cerkveno podporo ne more več doseči sinove poslušnosti, kakršno je moral svojemu očetu pred desetletji brezpogojno in brez pomisleka izkazovati sam. Stari gospod je spoznal, da so mu otroci ušli z vajeti in – kar je še hujše – da so se spremenile vrednote, ki so krojile čustva in poroke njegove generacije in vseh generacij prednikov, v družbi, ki mu ni več mogla zagotoviti avtoritete. Pomenljivo je bilo tudi, da je imela v nasprotju z redkimi starejšimi primeri nasprotovanj otrok Ivana v ljubezenskem boju enakopravno vlogo – kakršna je bila nekaj let pozneje blizu romantičnim zaljubljencom.⁴⁵⁰ Zaljubljenca sta z odločnostjo prekosila celo idealne vzornike: če se je Rousseaujeva junakinja Julija po dolgih sporih v družini v meščanski stvarnosti sprijaznila z očetovim izbrancem, pozabila na prvo in edino ljubezen in prvotno neljubemu možu do smrti ostala

447 MASCHAT 1761, lib. 4 tit. 2 n. 12.

448 NŠAL, Škof. prot. 38, pp. 356–357.

449 WITTING 1894, 94; AS, Rod., št. 20.

450 LUHMANN 2011, 164 sl.

zvesta žena in požrtvovalna mati njunim otrokom, sta Dizma in Ivana le nekaj let po izidu romana (1761) kot ena najbolj odločnih kranjskih protoromantičnih revolucionarjev porazila očetovo avtoriteto in zaživela skupaj. Njuna ljubezen se ni ustavila pred internacijo, pretrganjem stikov z očetom oziroma tastom, niti pred družabno izolacijo in zakonskim življenjem v slabših razmerah.

Svoje zmage ljubezni mladi Barbo in Billichgrätzova nista imela časa proslavljati. Njun prvi otrok Izabela – ime je dobila po že dolgo pokojni Dizmovi materi – se jima je rodil maja 1765 v Trstu, kar najbrž kaže na beg pred jezo Jošta Vajkarda in morebitnim negodovanjem okolice. In ko sta se po umiritvi duhov vrnila v Ljubljano, sta bila botra 18. 4. 1766 rojene druge hčerke Marije Rozalije meščana Franc Vettig in Jožefa Mesar.⁴⁵¹ Šele s tretjim otrokom in prvim sinom Janezom Joštom Vajkardom Marijo Joštom (roj. 1. 4. 1767) – željo po spravi z očetom/tastom sta izpričevali tudi njegovi dve imeni – je ljubljanska plemiška srenja zakonca socialno rehabilitirala.⁴⁵² Za preživetje družine se je moral Dizma zaposliti kot tajnik in kasneje direktor Kranjske kmetijske družbe.⁴⁵³ Tedaj je družina najbrž živela v Ljubljani, v palači na Novem trgu 4, ki jo je ok. leta 1773 od grofa Cobenzla kupila Dizmova tašča, a jo je že leta 1777 prodala grofu Thurnu. Družinica je nato živela v lastni hiši na Starem trgu 9,⁴⁵⁴ po letu 1770 pa tudi v graščini Rakovnik, ki jo je Dizma po sodni odredbi leta 1766 prevzel od Jošta in mu jo takoj prepustil do poplčila dolžnih 32.615 gld kupnine. Tam je imel Dizma s svojim oskrbnikom Martinom Urbančičem družbo za trgovanje z vinom.⁴⁵⁵ Popolna pomiritev v rodbini Barbo se je zgodila šele ob krstu hčerke Karoline Charlotte (27. 7. 1769, roj. 15. 7.), ki ji je bil poleg Ivanine matere Rozalije Qualiza boter tudi Janez Nepomuk Ursini-Blagay.⁴⁵⁶ Tako je 18. 5. 1775 Dizma znancu pl. Breckersfeldu lahko pomirjen naznanil smrt svojega »srčno ljubljenelega gospoda očeta«.⁴⁵⁷

Zakaj Dizmova in Ivanina ljubezenska zmaga ni sprožila cunamija brezkompromisnih uporov med slovenskim plemstvom? Njuna zmaga je prišla, ko so se v razsvetljenskih romanih opevana čustva, ki se ne ozirajo na družbene konvencije in zakonsko zvezo ter propagirajo strast in seksualnost, v aristokratskih krogih umikala pragmatičnim paradigmam in (p)ostajala intimna želja.⁴⁵⁸ V tem primeru je šlo še bolj kot za čustva za razmerje do staršev, torej za odnos ljubezni navzven. Starševske mentalitete, ki obvladujejo pogodbeno plat ljubezenskih razmerij v bodoči zakonski zvezi, pa se spreminjajo počasneje in težje kot ljubezenske zaznave zaljubljenecv. Tudi na Slovenskem v drugi polovici 18. stoletja še niso izgubile tiste »družinotvornosti«, ki je stala na poti porokam iz ljubezni.⁴⁵⁹ Prav zato je bil spopad z očetom v Dizmovem primeru tako odmeven. Na Slovenskem

451 SCHIVIZ 1905, 110. Gl. tudi Kos 2004, 75–77. Statusno neenako botrstvo pa pozneje ni bilo redko v Ivanini družini. Botra leta 1790 v Horjulu krščene Ivanine nečakinje (hčerke brata Jožefa Antona) sta bila kar dva kmeta, nečaku leta 1794 pa neki gostač in njegova žena. Šele tretjemu nečaku sta bila leta 1797 botra sorodnika, grof in grofica Gallenberg, krstil pa ga je stric Jožefove žene, stolni kanonik Sefrid grof Gallenberg (KRŽIŠNIK 1898–1907, 713).

452 Botra sta bila Jožef baron Brigido in Marija Ana grofica Lamberg (SCHIVIZ 1905, 110).

453 Družba je delovala v letih 1767–1787.

454 Za hišo na Novem trgu gl. ZAL, Fabjančič II; SUHADOLNIK – ANŽIČ 2006, 125. Za hišo na Starem trgu gl. ZAL, Fabjančič I in SUHADOLNIK – ANŽIČ 2003, 145. Pri zadnji velja omeniti, da so navedbe, da je bil lastnik hiše od ok. leta 1775 do 1800 še Jošt, napačne, saj je umrl že leta 1775. Mogoče pa je, da jo je kupil tik pred smrtjo in se je zato v nekaterih hišnih evidencah njegovo ime pojavljalo vse do leta 1800, šele nato pa so zapisali Dizmovo.

455 Urbančič je bil Barbov oskrbnik na Rakovniku v letih 1774–1779, nato pa je odšel v službo k baronu Zoisu na Brdo pri Kranju (ŽONTAR 1999, 128; AS, Gr. Turn pod Novim gradom, šk. 60, 63).

456 Dizmi in Ivani se je do leta 1773 rodilo šest otrok (SCHIVIZ 1905; gl. tudi genealoško deblo prednikov Marije Dizme in Ivane s konca 18. stoletja; AS, Rod., št. 20 in BECKH-WIDMANSTETTER 1881, Tafel II).

457 Oče je umrl za prisadom – »an kalten Brand« (AS, Osmrt. por, šk. 1).

458 LUHMANN 2011, 139, 147.

459 Prav tam, 183 sl.

se je med tem že krepil verski in državno-pedagoški moralizem. Statusne ovire pa so dopolnjevale moralna priporočila o nujnem spoštovanju (včasih zamenjevano s popolnim podrejanjem) staršev in skrbnikov, ki so z drugimi razlogi skrbeli za discipliniranje otrok. Kajpak ne brez nasprotovanja: karikiranje patriarhalizma izpod peresa Jane Austen v svojem najbolj satiričnem romanu *Mansfield park* iz leta 1813 v očitkih bogatega strica in skrbnika revni nečakinji, ki se noče poročiti z bogatim in tudi zaljubljenim snubcem le zato, ker ga pač ne ljubi, je bilo sicer ironično, a resno svarilo staršem, naj ne gre do konca. »Prepuščam pa komurkoli, ki ga to že zanima, da sklene, ali je namen tega dela zagovarjati tiranijo staršev ali nagrajevati neposlušnost otrok,« je Austenova leta 1799 pomenljivo sklenila svoj prvi roman.⁴⁶⁰ Seveda pa se v njenih romanih vztrajnim zaljubljenecem na koncu vedno uspe poročiti in se pomiriti s starši.

Podrejanje staršem v korist naravnega reda in spodobnosti sta od državljanov/vernikov še vedno pričakovala država in Cerkev. Pravzaprav vedno bolj. Tudi Raigersfeldovo vpletanje v ljubezensko življenje vdove Bubnove ni bilo le posledica znanstva z njeno družino, marveč neprijetnega občutka barona in nekaterih znancev, da sta ogrožena stanovska spodobnost in red. Teh pričakovanj nista preseglj niti jožefinska zakonodaja in meščanska družba. V njenem konceptu poroke kot temelja družbe je kljub besednemu priseganju na zakon iz ljubezni denar obdržal najpomembnejšo vlogo.⁴⁶¹ Tako se je v drugi polovici 18. stoletja tudi na Slovenskem udejanil paradoks meščanske družbe: še nekaj let pred aferama Barbo in Bubna so mladi lahko udejanjali ljubezen, čeprav so jo formalno omejevali starši s podporo države; sedaj pa je bilo sklepanje zakonske zveze formalno svobodno, a ni moglo zaživeti zaradi statusno-moralističnih pritiskov in podrejanja dolžnostim do družine.⁴⁶² Le redki pripadniki visokega plemstva so upali zamenjati blagodari lagodnega življenja za poroko iz ljubezni, a v materialni stiski.⁴⁶³ Statusno manj obremenjeni pripadniki meščanstva in nižjega plemstva pa se s pričakovanji okolice in staršev niso tako obremenjevali, kar so že desetletja izpričevali z morganatskimi porokami.

460 »Še zlasti si se mi zdela brez svojeglavosti, domišljavosti in vsakega nagnenja k tisti neodvisnosti duba, ki je tako pogosto v sodobnih časih, celo pri mladih ženskah, in ki je pri mladih ženskah nespodobno in odvratno bolj kot vsak običajen prekršek. Zdaj pa si mi pokazala, da znaš biti svojeglava in trmasta; da se hočeš sama odločati in to tudi počneš, brez vsakega obzira ali spoštovanja do tistih, ki gotovo imajo nekaj pravice, da bi te vodili, celo ne da bi jih vprašala za nasvet ... Ni videti, da bi ob tej priložnosti za trenutek pomislila na prednosti ali slabosti, ki jih to pomeni za tvojo družino ... Tebi to, kakšne koristi bi lahko imeli oni, kako bi se oni gotovo radovali, če bi se zate tako uredilo, ne pomeni ničesar. Samo nase misliš in zato, ker do gospoda *Crawforda* ne čutiš natanko tistega, za kar si mlada razgreta domišljija predstavlja, da je za srečo pomembno, si sklenila, da ga pri priči zavrneš ... ne da bi resnično preverila lastne želje, in v divjem napadu norosti boš zavrgla takšno priložnost, da bi si uredila življenje ...« Nadaljuje, da njegovi hčeri česa takega ne bi storili brez posvetovanja z njim, kajti: »To bi se mi zdela groba kršitev dolžnosti in spoštovanja. Tebe se ne sme soditi po istih pravilih. Ne dolguješ mi dolžnosti otroka.« (Jane Austen, *Mansfield park* 2, Dob pri Domžalah 2013, 15–16). Podoben je zaplet v zvezi Catherine Morland in Henryja Tilneyja v romanu *Northangerska opatija*: Henryjev avtoritativni oče v prepričanju, da je Catherine zelo bogata, ne nasprotuje zaljubljanju mladih, dokler ne ugotovi svoje zmote. Tedaj odločno prepove sinu kakršno koli misel na dekle, a se mu sin upre, »kajti pri njegovih namenih ga je podpiralo prepričanje, da je pravica na njegovi strani. Čutil je, da ga tako nagnjenje kot tudi čast vežeta na gospodično *Morland*.« Henry vztraja in se brez očetovega pristanka zaroči s Catherine, toda njeni naklonjeni starši zahtevajo, da mora poroko vendarle odobriti tudi oče Tilney. Mlada sta sprejela pogoj in po nekaj mesecih se je stari le omehčal in privolil v poroko (Jane Austen, *Northangerska opatija*, Dob pri Domžalah 2011, 327–338).

461 Gl. članek »Meščanska poroka« J. Cvirna na: <http://www2.arnes.si/~rzjtopl/rod/razno/dogodki.htm> [12. 3. 2012].

462 Mnenja, da je v romantiki v 19. stoletju ljubezen postala edini legitimni razlog izbire partnerja ter da imajo starši le posredne možnosti nadzora nad navezovanjem stikov svojih otrok (LUHMANN 2011, 186), lahko veljajo za nekatera evropska okolja za nekatere družbene sloje. Gotovo pa ne gre za sočasna globalna stanja.

463 Kot se je leta 1804 zgodilo enaintridesetletnemu Francu Ksaverju Kajetanu baronu Dienerspergu, ki ga je oče Franc Ksaver Avguštin vrgel z domače graščine Dobrna, ker se je leta 1800 proti njegovi volji zapletel s tedaj razmeroma revno osemnajstletno Antonijo baronico Adelstein. Na spor je gotovo vplivala tudi leta 1799 z nosečnostjo izsiljena poroka

Zato ne more biti čudno dogajanje po koncu Dizmove in Ivanine pravljice, ki se je končala z Ivanino smrtjo 19. 4. (ali 18. 2.) 1787. Umirjeni Dizma se v razmisleku o bodočem življenju ni več oziral na novo veliko ljubezen, zaradi katere je nekoč tvegala očetovo izobčenje. Brez prisile se je takoj po izteku žalovalnega obdobja leta 1789 poročil s komaj enaindvajsetletno vdovo Viljemino Jožefo grofico Auersperg s Šrajbarskega turna. Z njo ga že zaradi generacijske razlike niso mogla družiti tako iskrena čustva kot z Ivano. In tudi Viljemina je imela po Dizmovi smrti (8. 3. 1802 v St. Pöltnu) pred očmi drugačne želje, ko se je že leta 1804 poročila s svakom Jožefom Marijo Ursini grofom Blagayem, nečakom nesrečnega Jošta Antona, bivšega zeta Jošta Vajkarda Barba.⁴⁶⁴ Na koncu vse ostane v družini.

Avguštinove hčerke Terezije s plebejskim zakupnikom sosednjega gradu Blagovna. Kajetan je odtlej gostoval pri svojih poročenih sestrah v Celju, preživljal pa se je z materino podporo in z izkupičkom od šivanja, ki mu ga je pošiljala Antonija (*sic!*). Z avtoritarnim očetom, ki je nadzoroval tudi življenje mlajših sinov Janeza in Jožefa, se je po letih obupa in misli na samomor pomiril šele leta 1809, ko je vstopil v vojsko. Z Antonijo pa se je z očetovim blagoslovom poročil šele leta 1813, ko so mu Antonija, njena sestra in brat dali v zakup podedovano gospodstvo. Gotovo je bilo dolgo čakanje s poroko posledica slabega materialnega stanja. Oče se je s sinovo izvoljenko pomiril in spoprijateljil, šele ko je z dedovanjem po materi postala primerna za primožitev k Dienerspergom (GOLEC 2011a, 30–32, 36–37, 41–42).

⁴⁶⁴ WITTING 1895, 194. Prim. tudi PREINFALK 2005a, 511; PREINFALK 2014, 16. Pogosto najdemo tudi napačen podatek, da je Marija Dizma umrla šele leta 1812, ki najbrž temelji na genealogiji BECKH-WIDMANSTETTER 1881, Tafel II.

POLLINIJEVO POROČILO, DRUGIČ: SEKSUALNA EDUKACIJA IN TESTIRANJE MAŠINE

ARISTOKRATSKA GLOBINA

Z omenjanjem pomanjkanja »ljubezni« Marija Kajetana Ursini-Blagay ni dokazovala le invalidnosti svojega zakona po teoloških uzancah, marveč je namignila tudi na vlogo ljubezni v svoji zaznavi zakonskega življenja. Idealna je bila približno taka, kot sta jo že pred poroko prakticirala njen brat Dizma in Ivana Billichgrätz, torej tudi telesna, strastna, a obenem duhovna in čustvena. Skratka popolna celo v današnjem pomenu. Marija Kajetana je take predstave načelno izpričala že s tem, da si je v nasprotju z večino podobnih čustvenih in spolnih nepotešenk kot ena redkih v svojem času (in tudi prej in pozneje) upala na sodišču povzdigniti glas o moževi impotenci in se s tem tudi sama izpostaviti posmehu. Želje je Marija izpostavila z izjavo dne 12. 4. 1771, da jo je v izpolnjevanju ljubezni oviral mož, ker se je »ločil od postelje« že dva dni po sodni obravnavi 24. 3. 1770, ko mu je bilo predpisano obvezno enoletno zdravljenje. Na Joštovo željo sta odtlej spala ločeno. Po njenem mnenju je mož tako njej in sodišču »ipso facto« priznal svojo impotentnost, nam pa – če lahko zaupamo Marijini iskrenosti – razkril svojo čustveno/erotično in morda kar značajsko hladnost. Še pred ovrednotenjem na sodišču izrečenih vseh hudih besed se najprej pomudimo pri Marijini erotični poučenosti in spolnih izkušnjah, ki so na obravnavah nekako obvisle v zraku.

Nepoznavanje zakonca pred poroko in emocionalna odbojnost do njega nista pomenila, da so bile pobožnim in lepo vzgojenim plemenitim dekletom, kot je bila Marija Kajetana, ob poroki leta 1766 spolne veščine tuje.¹ Zaradi predporočnega nadzora spodobna dekleta niti v poganskih okoljih praviloma niso mogla oziroma smela do konca izživeti strasti niti pri zaročencih.² Poročena plemiška dekleta so bila v tem oziru bolj prepuščena znanju svojih soprogov, ki so bili pogosto precej starejši od njih. Aristokracija je z vzdrževanjem vzorca opazne starostne razlike med zakoncema vzpostavila mehanizem čim poznejšega predajanja družinske ekonomije. Z zgodnejšo poroko so očetje hčerkam omogočili morebitno drugo poroko po smrti prvega moža. Mladost je prinesla daljši izkoristek plodnosti žena še pred zelo verjetno zgodnjo smrtjo na porodni postelji.³ Večina plemkinj je zato prvič vstopila v zakon z znatno starejšim ženinom, ki je bil gospodarsko vsaj približno samostojen in je lahko prevzel tastovo skrbniško vlogo.⁴ Podoben vzorec kažejo starostne razlike med kmečkimi zakonci: v župniji Komenda je sredi 18. stoletja razlika največkrat znašala več kot deset let.⁵ Večja starostna razlika pa se v 19. stoletju med kmeti ni več zdela primerna: »Če ima mož dve ali tri leta več od žene, nič ne de, ali petnajst let je preveč. Takí zakoni niso srečni, vsaj pri nas ne bi vzela takega starca nobena, ki ima kaj denarja,« je leta 1867 ali malo pozneje Janezu Trdini zatrdila mlada in premožna nečakinja nekega doljenjskega krčmarja.⁶ Večja razlika v letih med zakoncema pa je prinašala emocionalno in spolno nepoznavanje med zaročencema ter odsotnost zaljubljenosti in strasti. Te nevednosti kasnejše

1 Ne sicer tako domača, kot je bila v 16. in 17. stoletju v protestantski Angliji, če lahko sodimo po številu sodno obravnavanih spolnih prekrškov (STONE 1977, 519 sl.).

2 BROWN 2007, 48.

3 STONE 1977, 52 sl.; LÉVI-STRAUSS 1985, 72 sl.; CHVOJKA 1995, 35 sl.; ŽVANUT 1994, 134–135; SIEDER 1998, 128; POKORNY 1999, 30 sl.; ŠTUHEC 2009, passim; ACCATI 2001, 120 sl.

4 STONE 1977, 47 sl.; JANEKOVIĆ RÖMER 1994, 44 sl.

5 DEMŠAR 1979, 24–26. Prim. tudi SIEDER 1998, 54–55.

6 V črtici »Dolenjske ženitve« (Janez Trdina, Izbrano delo II, 105).

pritožbe žena kajpak niso mogle spremeniti.⁷ Javnost se je neenakim parom posmehovala (tudi zaradi grožnje dedovanjskemu redu). O tem priča v 15. in 16. stoletju pogost umetnostni motiv »(starostno) neenakih ljubimcev«, ki je izginil v 17. stoletju,⁸ čeprav je bil ritualen, karnevalski posmeh (»mačja godba«) v režiji in izvedbi mladih članov sosesk – neformalnimi varuhi spolnega življenja samcev – v mestih in na podeželju (ne pa med plemstvom) prakticiran vsaj do 19. stoletja, zlasti pa pri porokah vdovcev in vdov s precej mlajšimi partnerji in možnostih s tujci (sploh pa pri nepriljubljenih sokrajanih). Na Slovenskem je ta ritual opisan v 17. stoletju na Vipavskem in Krasu (in Kvarnerju), sicer pa le v izjemnih primerih, ki so eskalirali v prekomerno nasilje, ker žrtve (ženini) samskim moškim niso hoteli plačati običajne »odkupnine« in je spore morala miriti oblast.⁹

V 16. stoletju se je pokazal umanjek sholastične pedagogike. Stare nauke o zakonski zvezi so humanisti hoteli nadomestiti z antičnimi postulati, ker so tudi t. i. naravni okvirji vsebovali krščanstvu podobne ideale (čast, prokreacija, predporočna vzdržnost). Spolna/ljubezenska vzgoja je ostala zavita v diskurze o smislu in pomenu zakonske zveze ter pripravam nanjo. O zakramentalnosti zakona, grešnosti ljubezni in vzdržnosti je bilo vedno manj govora, čim bližje Italiji je bil pisatelj.¹⁰ Drugačne so bile misli Erazma Rotterdamskega v delih *Colloquia familiaria* (po 1518) in *De civilitate* (1529). Njegova metoda nesramežljivega dialoga o spolnosti, ki je posredno vplivala tudi na Trubarjevo pojasnilo ob robu praznika Kristusovega obrezanja, kaj obrezovanje sploh je,¹¹ pa je v 17. stoletju izginila. Spet je prevladal učiteljev monolog, poln dogmatičnosti, formalizmov in kopičenja podatkov.¹²

Tako je v 17. stoletju v pedagogiki ljubezenska strast – nekoč le občasno usodna za sposobnost razmišljanja – dobila podobo resne kronične bolezni z akutnimi izpadi. Strogost je bila odgovor na renesančno odprtost in je postala vodilo prenovljene katoliške in protestantske morale, vere in sramežljivosti, ki jo je z zakonodajo podpirala tudi država. Mnenje glede otrokovega moralnega razvoja je bilo tako: otroška narava je v osnovi pokvarjena in grešna, saj se grešnost deduje od staršev; dobra vzgoja pomeni vbijanje pokorščine, pri čemer naj otrok tudi trpi, saj je to dobra priprava za zveličanje. Izoliranost vzgoje od posameznikovih potreb, obravnava otroka kot pomanjšanega odraslega in vodilo, naj se otroka poučuje le o tistem, kar ga ne zanima, s čimer si krepí voljo in duha in se približa odraslemu vedenju,¹³ je imela za posledico, da je pedagogika staršem svetovala pogovor o spolnosti na način, ki ni presegal elementarne hortikulture. Taka vzgoja se je na Zahodu obdržala še

7 Na primer pri že omenjeni Paoli Gonzaga (1463–1495/6), ki so jo leta 1476 komaj trinajstletno zaročili (pogovori o tem pa so stekli že leta 1473!), leta 1478 pa poročili z dvajset let starejšim goriškim grofom Lenartom. Izobražena Paola (o njeni osebni knjižnici gl.: SPORER-HEIS 2000a, 148–153) se je od družine in cvetočega renesančno-humanističnega okolja v domači Mantovi težko ločila. Z materjo, brati in nečaki je ostala v pisnih stikih, mater je pogosto obiskovala in se ji pritoževala nad novimi okoliščinami, tudi nad možem. Njeni so svaka, ki je z njo sicer lepo ravnal, goreče opozarjali, naj ji stoji ob strani, ker mlada in večno bolehnata žena potrebuje več časa za akulturacijo v gorjanskem Lienzu (CASTRI 2000, 45–47).

8 CHVOJKA 1995, 35–51; VIGNJEVIĆ 1999, 14; SCHNEIDER 2004, 153–154.

9 VALVASOR 1689, VI, 308, 329; MOGOROVIĆ CRLJENKO 2012, 73–75; PANJEK 2014, 380–388; FINCARDI 2014, 888–898.

10 Gl. analitično bibliografijo nemških del iz 15. in 16. stoletja v: KARTSCHOKE – BEHRENDT 1996, I sl. in HERRMANN 1893, 314 sl.

11 »Tu Obrefouane, kir se ie ufakimu moshkimu fnaminu ta predna koshiza odrefala, se tei nashi safitopnosti ena norska rezh sdy« (prvi stavek komentarja k evangeliju na novega leta dan v: TRUBAR 1558). Obrezanje v krščanstvu ni bilo običajno in zato nedojemljivo, čeprav je bilo opisano že v Levitikih (3 Mz 12,3).

12 FOUCAULT 2000, 31–33; ELIAS 2000, 304–306; ACCATI 2001, 32 sl.; POLAJNAR 2007a, 106.

13 Uvod V. Schmidta v: Jean-Jacques ROUSSEAU, Emil, 6–8.

v 20. stoletju in ni manjkala v knjižnicah kranjskega plemstva.¹⁴ Tudi že omenjeni kranjski plemiški civilizator Sietzenheimb je celovito vzgojo plemiških otrok in mladine, še posebej deklet, zavijal v nego cvetličnega vrta in posameznih rastočih cvetk (tj. otrok). Seveda je poudarjal nadzorovano sožitje naravnega nagona in predporočne vzdržnosti: življenjske moči prerano opešajo prav zaradi prepogostega zakonskega in zunajzakonskega občevanja (pa tudi zaradi nezdrave prehrane in pijače), to pa negativno vpliva na spočetje in rojstvo zdravih otrok.¹⁵ Držo je avtor pokazal že z naslovom svoje knjige »Na novo očiščeno vzgojno zrcalo« (*Speculum Generosæ Juventutis oder Newbeglaⁿtzter Zucht-Spiegel der Adelichen Jugendt*), ki je namigoval na prenovo morale in vzgoje na podlagi starih moralno-pedagoških paradigem.¹⁶

Premik je napravil John Locke v delu *Some Thoughts Concerning Education* (1693). Pri oblikovanju značaja nimajo pomena vrojena nagnenja duha (torej tudi ne izvorni greh!), saj človeka oblikuje in razlikuje le vzgoja. Otrok je (ne sicer prazen) »bel papir« in, če želi družba imeti dobre ljudi, naj otroke pravilno vzgaja, saj so ti razumna bitja, ne pa neumne živali. Bistveno v razvoju mladega plemiča v častivredno osebnost po Lockeju ni le izobrazba (kot so trdili njegovi kritiki), marveč vzgoja, tj. lepo vedenje in oblikovanje duha, utrjevanje dobrih navad in kreposti, odličnosti, dejavnosti in podobno civiliziranje. Učenje naj le zapolnjuje prosti čas in odvrča od lenobe. Vsekakor je treba mladini po možnosti brez telesnih kazni privzgojiti tisto disciplino, ki izhaja iz starševske avtoritete, spoštovanja in ljubezni, pa tudi zavedanje sramotnosti nekaterih (najbolj nizkotnih in prostaških) dejanj.¹⁷ Locke se pri utemeljevanju sramu ni spuščal v podrobnosti, zato v delu ni analiz in priporočil o mladostniških medspolnih zaznavah. Iz splošnih načel pa je moč povleči tudi posebne, ko je staršem in vzgojiteljem priporočil usmeritev otrok le na njihove »naravne« potrebe in odvrčanje od namišljenih, še posebej pa od užitka in ugodja. »Zato je treba otroke še pravočasno navaditi, da se posvetujejo z razumom in ga uporabijo, preden se prepustijo nagnjenjem.« Naprej: »Ko željam postavimo to oviro in jih zapremo v molk, naredimo velik korak k temu, da jih obvladamo,« je bil Locke v besedah o svobodi in odritosrčnosti še vedno konservativen. Otroci se morajo sami odvaditi nagnjenj z odrekanjem, vse pa mora teči mehko, da ne bi začutili zlonamernosti.¹⁸ Seveda je bil Locke ujetnik starih utvar. Trditvam, kot je bila: »Otroci zelo hitro dojamajo razliko med strastjo in razumom ... in začnejo brž prezirati vse, kar izhaja iz strasti,«¹⁹ se je mladina in se še danes vsaj s svojim ravnanjem posmehuje; še posebej glede spolne strasti.

Toplo-hladna Lockova načela so v začetku 18. stoletja ustrezala tudi katehetom v boju proti galantni razuzdanosti. Čez nekaj desetletij pa niso več ustrezala Rousseaujevemu idealu enakosti in plemenitega divjaškega svobodoljubja, kot ga je leta 1762 pojasnil v delu *Émile ou De l'éducation*. Rousseau sicer ni pisal o spolni vzgoji, je pa močno vplival nanjo. Vsak otrok/človek je po naravi dober, skvari ga družba; za oblikovanje zavesti otrok potrebuje predvsem spoštovanje in svobodo; interes posameznika je nad družbenim interesom. Vzgojo naj dobiva iz narave (telesne sposobnosti), od ljudi (učiteljev) in od stvari (te pripomorejo do izkušenj). Glavna je narava, saj gre pri vzgoji (tj.

14 ŽVANUT 2002a, 17. Že leta 1711 je kapucin Hipolit (Janez Adam Gaiger) prevedel v slovenščino pedagoški traktat Jana Amosa Komenskega (1658) za najmlajše *Orbis pictus* (ŽVANUT 2002b, 13). Dela Komenskega in druge vzgojne priročnike je leta 1678 ponujal kupcem tudi ljubljanski knjigarnar Janez Krstnik Mayr (DULAR 2002, 107, 110, 120).

15 SIETZENHEIMB 1659, 58–60, 140 sl.; BANKL 2004, 87.

16 ŽVANUT 2002b, 9.

17 John LOCKE, *Education*, zlasti §§ 51–60 (str. 42–46), 83–89 (str. 72–76), 94 (str. 84–86), 102 (str. 93) in 217 (str. 197).

18 Prav tam, § 107 (str. 95–97).

19 Prav tam, § 77 (str. 66).

oblikovanju humanega človeka) za uresničevanje otrokove narave; druga dva dejavnika se morata ravnati po njej. Na načelni ravni taki nauki niso bili dosti drugačni kot pri Sietzenheimbu, drugačne pa so bile priporočane metode in cilji: ker naj bo vzgoja prilagojena posamezniku, so pri oblikovanju osebnosti bistvene lastne izkušnje, vzgojitelj pa naj se čim manj vmešava v otrokov razvoj (učenec naj sam poskrbi za učno snov!). Posebej pomembno je: moralna vzgoja naj bo odvisna od razmerij v družbi, ne pa od teologije. O njej naj otrok dobi poduk šele, ko je dovolj pameten (ne pred 12. letom), da ne pride do zmote.²⁰ Če vse to prevedemo v spolnovzgojne smotre, je jasno, da so zlonamerne interpretacije Rousseujevega nauka (na primer, kakšne lastne izkušnje pa naj otroka pripeljejo do »pravilne« spolne vzgoje?) hitro trčile s starševskimi željami, še posebej pa s katehezo in državnimi cilji, ki so novo spolno pedagogiko iz moralnih razlogov zavrli za dobro stoletje. Niso pa je odpravile: o spolnosti se je govorilo in pisalo veliko več kot prej, vendar drugače – zavito, prikrito, znanstveno v medicinskih okvirih. Državne institucije so organizirale razpravo v smislu nadzora nad mladostniško vzgojo, kar pravzaprav velja še danes.²¹ Ni slučajno, da se je konec 18. stoletja Immanuel Kant vrnil k paradigmam o discipliniranju kot generatorju spreminjanja otrokove prirojene živalskosti v človeškost (tj. kultiviranja, civiliziranja oziroma podreditve zakonom ter oblikovanja nravstvene držve) ter k strogemu oblikovanju in poučevanju človeka. Moralni vzgoji, ki naj se do šestnajstega leta (tedaj se razvije instinkt za spolnost) izvaja v šolskem sistemu, je Kant prisodil izjemen pomen, češ da je treba otroke poučiti, kako se izogibati pregreh, ker so te vredne gnusa, ne pa le zato, ker jih je prepovedal Bog.²² To je bil korak stran od Rousseauja, zadnja etapa potridentske katehetske pedagogike, ki je vodila k oblikovanju podobe novega državljana, spodobnega, sramežljivega in moralnega meščana 19. stoletja, ujetnika in sodelavca »zarote molka« in učenca svojih staršev, ne pa vzgojiteljev in ulice.²³

Daleč od sumničavih pogledov pedagogov, katehetov, staršev in mimo teoretičnih diskurzov pa so mladinci zlahka prihajali v stik z žensko lepoto, ljubeznijo in spolnostjo. Že v antični pedagogiki so bile mladim neporočenim moškim priporočene spolne izkušnje in krščanstvo tega ni moglo odpraviti.²⁴ V srednjem veku je mladim plemičem spolna samovzgoja zlahka uspevala v dvorskih službah in učno-vojaških avanturah. V novem veku so viteške pohode zamenjala kavalirska potovanja, kjer so se plemiči pod nadzorom mentorjev spoznavali s svetovljanstvom, obenem pa imeli priložnosti tudi za prakticiranje življenjskih erotičnih plati, kar je bila pravzaprav srž galantne družbe.²⁵ To so vedeli vsi in celo Sietzenheim je toleriral občasne obiske mladih plemičev pri kurtizanah.²⁶ V tako smer se je razvijalo potovanje sedemnajstletnega Wolfa Sigmunda grofa Gallenberga, ki je leta 1724 odšel iz Ljubljane na salzburško univerzo študirat pravo. Poleg študija, preživljanja počitnic na Kranjskem ali s kolegi in sorodniki na Dunaju, je Sigmund leta 1726 napravil svoje prvo potovanje, na katerem je navezal stike z vrstnikom, mejnim grofom Avgustom Jurijem Zähringonom iz Baden-Badna. Ta je Sigmunda leta 1726 usmeril v družbo sestre, poročene z vojvodo Orléanskim, za katero mu je dal priporočilno pismo.²⁷ Sigmund v Parizu ni veliko opravil, saj je potencialna mecenka malo

20 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil*, 8–20, 32–37, 79–85.

21 FOUCAULT 2000, 30–37.

22 Immanuel KANT, *Über Pädagogik*, 147–157.

23 SIEDER 1987, 129–132; ELIAS 2000, 301 sl.; POLAJNAR 2007a, 106; POLAJNAR 2007b, 6 sl.

24 BROWN 2007, 46–48.

25 CSÁKY-LOEBENSTEIN 1971, 408 sl. Gl. podrobna navodila mladeničem in njihovim staršem v priročniku za mlade dvorjane: MAYER 1659. Prim. tudi FUCHS 1910, 222 sl.

26 SIETZENHEIMB 1659, 303.

27 Regest v popisu gallenberskega arhiva iz leta 1802 v: AS, Gr. Dol, fasc. 153, p. 519, št. 433. Sestra Avgusta Marija (1704–1726) se je leta 1724 poročila z Ludvikom vojvodo Orleanskim (1703–1752), sinom tedaj umrlega francoskega

pred srečanjem zaradi posledic težkega poroda umrla. Dvajsetletnika je nato zvalil blesk dunajskega dvornega življenja. Tam se je leta 1728 zapletel v afero z Marijo Luiso grofico Martigny, od katere ga je grobo odvrnil njen zaščitnik, vojvoda Leopold Lotarinški.²⁸ Drugače kot grof Gallenberg, ki je svoje galantske podvige uspeval dolgo prikrivati svojemu sorodstvu na Kranjskem, sta se leta 1708 v Lizboni obnašala mlada Ljubljanka, gospoda Zergollern in Lukančič. Tja sta odšla v spremstvu ljubljanskega škofa Ferdinanda Franca grofa Kuenburga, ki je k ženinu, portugalskemu kralju Janezu, spremljal princeso Marijo Ano, hčerko pokojnega cesarja Leopolda I. Mladeniča bi morala služiti škofu, a sta se hitro otresla dolžnosti in spodobnosti, saj se je Zergollern posvetil slikarstvu, Sigmund Gabrijel Lukančič pa je po Lizboni preganjal ženske, ostanek časa pa zabijal s kockanjem. Kljub škofovemu pisanju očetu, naj sina vsaj pisno ukori, sta mladeniča odšla na svoje. Zergollern je sporazumno končal službovanje, vendar se domov še ni hotel vrniti; mati je sodeč po njegovem pismu menila, da se je spečal z neko žensko. Divji Lukančič pa je pobegnil in se pred uradnim izgonom v domovino skrival v Lizboni. Škof je generalnemu vikarju Dolničarju lahko le tožil o sramoti, ki mu jo povzročata rojaka.²⁹

Lizbonski škandal ni bil redkost v času, ko je celo dvorna pedagogika, ki je sicer skušala uveljaviti visoko moralo in samodisciplino, mladino posredno poučevala o tehnikah zapeljevanja in užitka. Celostrogi Michael Mayer je leta 1659 mladim aristokratom priporočal znanstva in prijateljevanja z dekleti, ker: »Da se ne bi zapadlo stoičnosti, je dvorjanu v veselje in kratkočasje služiti damam in dekletom.« Lep namen pa ne skriva umazanih stvari, saj naj se pri tem častnem početju fant za božjo voljo nikar ne zaljubi v dekle, s katero se ne namerava poročiti!³⁰ Ko je Mayer pisal o preskoku od častne naklonjenosti in uslužnosti k erotičnim dejanjem v srednjeveško zasnovani »službi dami«, je dopuščal neomejen spolni užitek, če ni v zvezi s poroko. Svarilo ni bilo obrnjeno le proti nečastnosti, ki je bila predmet obsoje v dvorski kulturi,³¹ marveč v strah pred jezo in sovraštvom dekleta in njene gospe; paru namreč ne bi bil prihranjen javni posmeh. Če pa se čustvom ne da izogniti, je poroka edini sprejemljiv epilog zapeljevanja, je Mayer zaključil poglavje. Tudi poročenim dvorjanom je dvorna etika odrekala zunajzakonsko zaljubljenost, ne pa kavalirskega izkazovanja pozornosti damam in dekletom (odkrivanje glave, odstopanje sedeža ipd.). V galantni dobi je pravzaprav šlo za tehnologijo zapeljevanja. Literarni opisi in likovne upodobitve žgečkljivih prizorov iz 18. stoletja, na primer zaljubljenega para, ki ga opazuje ali preseneti ženin mož, so bili pomožno pedagoško sredstvo.³²

Take vzpodbude so bile tudi v funkciji blaženja nezadovoljstva velikega dela moškega plemstva iz srednjih in nižjih slojev, ki je bilo zaradi slabega materialnega stanja dolgo ali za vselej obsojeno na samsko življenje.³³ Ker so olika, pedagogika in materialne ovire mladim plemičem omejevale izživljanje telesne ljubezni v svojih socialnih skupinah, so jim za tešenje libida ostala neobvezna razmerja s plebejkami. To je bila pravzaprav enaka paradigma, kot je nekoč rimskemu državljanu dovoljevala

regenta Filipa II.

28 KOS 2004, 49 sl.

29 LAVRIČ 2003, 484–485.

30 MAYER 1659, 81–83.

31 Primerov, ko je šel vitez pri osvajanju dam predaleč in ga je zaradi prisiljevanja ženske zadela sodna kazen, je v dvorski literaturi veliko (SCHULTZ 1880, I, 458–460).

32 FUCHS 1910, 86 in passim.

33 Da je bilo tako stanje med slovenskim plemstvom, smemo zaenkrat domnevati na podlagi analogij s plemstvom v Avstriji in Nemčiji, kjer je bilo neporočenih sinov med 15. in 18. stoletjem med 25 in 45 %, neporočenih hčera pa je bilo precej manj (gl. HURWICH 1998, 173–177). Kvantifikativne študije za slovensko plemstvo v tem oziru še niso narejene.

svobodno izživiljanje ljubezni le s statusno nižjimi prostitutkami, osvobojenkami ali sužnjami, nika- kor pa ne z uglednimi ženami.³⁴ V krščanski dobi so teologi vse ljubezenske zveze, tudi tiste z manj vrednimi ženskami, izenačili z grehom. Tudi promotorji dvorne etike so »kurbarijo« s plebejkami enako kot popivanje, preklinjanje in kockanje umeščali med škodljive razvade, ne pa med sredstva za poučitev o ljubezni. Z nespametnim spolnim življenjem človek ne ostane le brez premoženja, pač pa tudi brez časti in zdravja, na koncu pa je še ob življenje, je nekaj stoletij pozneje trdil Michael Mayer.³⁵ V začetku 13. stoletja je Thomasin von Zerclaere, učeni kanonik oglejskega patriarha Wolfgerja, mlade viteze svaril pred ljubezensko slo, ki možu odvzame sposobnost svobodnega odločanja.³⁶ A libido lahko zavre le narava, je v drugi polovici 12. stoletja pel vagantski Arhipoet.³⁷ Sla se ne ozira na status, marveč je povezana z zunanostjo: oboževana ženska je v dvorskih epih in liriki opisovana skoraj kot nebeško bitje, prej angel kot človek. Lepi ženski³⁸ se normalen vitez zlahka ne more upreti, a le norec je plen ženske lepote.³⁹ Take pridige so vzgojitelji od 13. stoletja spretno ilustrirali z legendo o Filidi in Aristotelu.⁴⁰ Plemičeve ljubezni se ne da kupiti z denarjem, so še trdili, saj gre le za izživiljanje sle, tržno poslovanje za denar, darila ali kar tako. No, darila so med neodvisnimi in iskrenimi ljubimci še nekako sprejemljiva, toda med neznanci ... takih žensk in moških se kaže izogibati kot divjih zveri, je tedaj zapisal Andrej Capellanus.⁴¹

Najmanj spoštovanja so plemiči kazali do služinčadi, ki je bila od davnine najpriročnejša oblika spolne potešitve. Tako v poganski kot krščanski antiki je bil družinski poglavar tudi gospodar nad sužnji, izmed katerih si je povsem prosto izbiral priležnice; pomembno je bilo le, da takega početja ni širil zunaj doma.⁴² Po srednjeveških predstavah bi se morali plemiči zvezam s svojimi deklami sicer na daleč izogibati, saj je seks z njimi nekaj groznega, skoraj zločin. V praksi pa je prišlo do obojega – seksa in zaničevanja – in rdečekrvna dekleta so potegnili najkrajšo med vsemi plemiški ljubici, če se jim s pomočjo duhovščine ni uspelo izogniti karieri ljubice.⁴³ V zgodnjem in visokem srednjem

34 VEYNE 1992, 103 sl.

35 MAYER 1659, 92–97.

36 Thomasin de ZERCLAERE, *Der Welsche gast*, verzi 2641–2662, 11979–12482.

37 »Silna je narave moč, ni je moč zlomiti, / vpričo mlade deklice čistih misli biti. / Mladcem je pretrd ukaz, ni mu moč slediti: / za lepoto se teles gladkih ne meniti.« (SREDNJEVEŠKI CVETNIK, št. 72, kitica 7, str. 299).

38 Lepa ženska je vitka, bele polti, zdravih potez in z belimi zobmi, elegantna, fina, seveda se mora tudi znati obnašati. Nad vse zaželeno je, da je svetlolaska z dolgimi lasmi. Glede na nastanek dvorskega ideala v južni Franciji, kjer so bile svetlolaske prejkone redkejše kot temnolaske, je tak pogled razumljiv (Chrétien de TROYES, *Perceval*, 99 in op. J. Negra k str. 21 v Romanu o Tristanu in Izoldi v: BIEDER 1995, 166). Pesnik Heinrich von Morungen pa je pisal o obrazu »bolj belem kot sneg«, kar je topos čistosti in neomadeževanosti (TAGELIEDER, pesem II, str. 87–88). Gl. tudi DUBY 2000, 68; DUBY 1987, 155; BUMKE 1990, 454–461 sl. in 529 sl.

39 Kljub temu je J. Bumke zlahka natresel več srednjeveških primerov, ko so se mladi plemiči ob prvem uzrtju svojih nevest zgrozili in se kljub finančnim kaznim za prelom zaroke raje poročili z »lepšimi« (BUMKE 1990, 537).

40 Ker je Aristotel svojega učenca Aleksandra Makedonskega uspel odvrniti od lepe Filide, se je ta maščevala staremu filozofu. S svojo lepoto ga je tako obnorela, da se ji je pustil ponižati v osla. V zagovoru je filozof razložil Aleksandru, da je bil to kazalec moči zapeljive ženske, ki ji lahko podleže celo najmodrejši moški. V osnovi perzijsko pripovedko so šele v 13. stoletju povezali z Aristotelom, nova zgodba pa je postala v Evropi metafora ženske moči. V likovni umetnosti je bila ponazorjena s prizorom na filozofu jahajočega dekleta (prim. grafiko Mojstra Hišne knjige iz. ok. leta 1485 v: POKORNY 1999, 71).

41 O nekompatibilnosti prostitutk, služinčadi, kmetov in plemiške ljubezni: Andreas CAPELLANUS, *Liebe*, lib. I c. 9 (str. 260 sl.), c. 11 in 12 (str. 270–272).

42 BROWN 2007, 40–41.

43 To je leta 1609 najbrž s pomočjo jezuitov uspelo nekemu dekletu v Ljubljani, ki jo je plemiški gospodar hotel zapeljati: »rajši se je poročila z možem nižjega stanu, kakor da bi se še naprej izpostavljala nevarnosti za čistost,« je zapisal neki jezuit (LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 62).

veku so plemeniti gospodarji in ljubimci po odrabi nesvobodne priležnice z nezakonskimi otroki vred podarili samostanom.⁴⁴ Pozneje se je njihov položaj izboljšal, o čemer pričajo nezakonski otroci, ki so jih plemeniti očetje včasih celo legitimirali ali vsaj oskrbeli z alimenti.⁴⁵ Brezskrupulozni plemiči pa so odslužene ljubice prepustili prijateljem ali drugim podanikom v nadaljnjo spolno rabo.⁴⁶ Gospodarjev premislek ob takem ravnanju je bil pragmatičen: kljub dekletovi poroki z drugim je lahko še naprej računal na nadaljevanje zveze, čemur je včasih odkrito nasprotovala odslovljena ljubica, ki je pač želela socialno varnost v zakonski zvezi. O takih nakanah je leta 1716 na sodišču spregovorila Marija Ana Graffenberger, ki je dolgo služila pri neimenovanem baronu, z njim prešuštovala in zanosila. Baron jo je visoko nosečo zapeljal še v greh s svojim služabnikom Janezom Jurijem Kolligarjem, ki mu je baje obljubil nekaj posesti, če poroči nosečo dekle. Marija Ana je Kolligarju obljubila poroko, vendar ob pogoju, da bo njena mati pristala na poroko. Po rojstvu (baronovega) otroka se je premislila in Kolligar jo je tožil. Marijino nasprotovanje poroki ni bilo toliko odraz nasprotovanja Kolligarju samemu in njegovim pridobitniškim načrtom, marveč baronovi želji po »nadaljevanju prešuštovanja« tudi po poroki. Kolligarjeva snubitev namreč ni bila odraz njegove želje, marveč baronove, je logično razmišljala. Sodišče je razumelo njeno nasprotovanje, ki ji ga je gotovo nasvetoval odvetnik, da je obljuba poroke nična, ker »*sponsalia licet ex alio capite tenerent, ex hac causa ob periculum animæ sit rescindenda*«. Kljub ugovoru Kolligarjevega odvetnika, da pogodbe (formalne zaroke) dveh ne more razdreti tretja oseba niti baronovo prešuštvo ter da se je njegova stranka zaročila na svojo in ne na baronovo željo (sploh pa namerava pri baronu končati službovanje; temu je Marija oporekala, češ da mu je baron obljubil dati nekaj svoje posesti, če se poroči z njo), so se sodniki na koncu morali strinjati z Marijinimi moralnimi pomisleki.⁴⁷

Načelno so imeli plemiči boljše mnenje o kmečkih dekletih, čeprav po dvorski teoriji tudi ta niso mogla poznati prave ljubezni. Do dostojnejšega odnosa je vsaj nekatere privedlo zavedanje, da se za lahkotno življenje in zemljiško rento lahko zahvalijo predvsem kmečkemu stanu. Do kmetičk so zato pristopali brez prisiljevanja, kot govorijo srednjeveške pastorele v *niedere minne*: obotavljajočemu dekletu kaže malo zapihati na dušico, če pa ne gre drugače, se ji z avtoriteto plemiča (zemljiškega gospoda) zlomi odpor ... potem pa zbogom!⁴⁸ Seveda takega izsiljevanja ne gre enačiti s »pravico poročne noči«, ki je pravni mit baročne dobe, nastal iz serijskih zlorab posameznih nasilnikov, kar je ohranilo ljudsko izročilo.⁴⁹ Preračunljivi plemeniti zapeljivci pa so za odrabljene podložnice pokazali skrb – potem ko

44 Tudi goriški grof Engelbert II. je ok. leta 1145 svojo nesvobodno priležnico Adelhajdo, s katero je imel hčerko, brez slabe vesti podaril samostanu v Michaelbeuernu (UBSt 1, št. 57).

45 Grof Herman I. Celjski je imel pred letom 1368 za ljubico kar neko celjsko Judinjo Goldo, o kateri se je tega leta pogajal z njenim očetom (AS, ZL, 1368 I. 24. Celje); kaj si je o tem mislila njegova žena Katarina, s katero je bil tedaj poročen osem let, je druga zgodba. O tem fenomenu gl. BUMKE 1990, 513 sl. in ROSSIAUD 1994.

46 Takega ravnanja je 6. 1. 1666 dekla Eva Kumer na žužemberškem deželskem sodišču obtožila svojega oskrbnika Wihetliča, češ da jo je preteklega maja izrabil kar v zelenjavni kleti, ko je bila njegova žena v Ljubljani. Zatem je z njo večkrat občeval tudi njegov hlapec. Rezultat je bilo nezakonsko dete, ki ga je malo pred božičem tistega leta v obupu zavrgla (AS, Gr. Žužemberk, Protokol deželskega sodišča 1652–1669).

47 NŠAL, Konz. prot. 1, p. 50–52. Tudi že večkrat omenjeni grof Trilleg je vsaj dvema svojima ljubicama, ko se ju je naveličal ali ustrašil škandala, našel moža med svojimi posli oziroma ribniškimi tržani. Eni je nato celo priredil spodobno ohcet, druga pa mu je pozneje omogočala sestanke z drugimi ženskami na svojem domu (ŽVANUT 1996, 349–350).

48 JANKO – HENKEL 1997, 19–21. Tudi nek član rodbine Svibenskih je po sredi 13. stoletja napisal dve tovrstni pesmi (str. 54–60).

49 Tako izročilo o lastnikih istrskega gradov Pietra Pelosa in Buturaj se je med domačini ohranilo do danes (RAVNIK 1996, 45–47).

so se jih naveličali, so pregovorili in podkupili podložnike, da so jih poročili, neredko že noseče. Tako je leta 1643 storil Jožef Bosio, ki je svojemu kmetu Juriju Strojanu v zameno za obljubljenih 100 gld dote vsilil bivšo konkubino Gertrudo Križaj; do zaroke je prišlo v Bosijevi graščini Lanšprež. Ker pa si je gospod kasneje premislil, je Jurij protestiral na škofiji, ker je že imel stroške z organiziranjem poroke.⁵⁰ Glede svojega in nevestinega ugleda se ni pritoževal.

Ker je bilo v ideologiji stanovskega razlikovanja ljubezni logično, da takih afer nihče ni imel za resen uvod v poroko, so avanture mladih plemičev najpogosteje ostale brez posledic. V neformalnem prepletu aristokratske radoživosti in socialne emancipacije kmetstva in meščanstva pa se je v ljudski tradiciji prav iz kratkočasnih spolnih zvez razvila morganatska poanta.⁵¹ Nekateri pa so za ljubice, ki so jim bile pri srcu, poskrbeli kot za prave žene. Z njimi se zaradi škandaloznosti sicer niso mogli poročiti, so pa živeli v dosmrtnem zvestem konkubinatu. Valvasorjeva svaka po prvi ženi Ani Rozini, Janez Jožef in Ernest Friderik Graffenweger, sta imela kopico nezakonskih otrok s stalnimi konkubinami. Svojega očetovstva ob krstih sploh nista skrivala, s konkubinami sta živela do njihove (oz. svoje) smrti (poročila pa se nista, čeprav sta živela v odmaknjenem območju Posavja). Sta pa poskrbela za njihovo preskrbo tudi po svoji smrti.⁵²

Plemiči so ob sebi in pod seboj še raje imeli dekleta iz urbanih sredin, čeprav so se take zveze pogosteje končale z občutnejšim udarcem po njihovem žepu. Meščanke se za nekaj cekinov odpravnine niso odpovedale obljubljenemu skupnemu življenju, saj so v ljubezenske zveze polagale večja pričakovanja. Meščanska kultura je od 14. stoletja iskala sistematične odgovore tudi na vsakdanje ljubezenske probleme. Vsebina meščanske proze in pesništva je rada kazala na napake v zakonskem in npravstvenem življenju kot refleksijo na spremenjeno vlogo zakonske zveze v sociologiji mesta: ker je žena pomemben dejavnik družinske ekonomije, naj bo vsakdo poročen. Družina je celica, v kateri se kažejo bistvene lastnosti meščanstva (poštenost, zvestoba). Zakonska zveza je utemeljena z enotnostjo instituta in čustev, česar plemstvo do 17. stoletja ni priznavalo vedno. Prav zakonolom je v (malo)meščanski literaturi, ki v svojem praktičnem namenu ni mogla biti visoka (pogosto je bila obscena), problem, ki ga lahko poravnajo le dobra čustva. Največja nevarnost za meščansko družinsko moralo pa sta zapeljevalski klerik (do 17. stoletja) in plemič, ki sta praviloma tudi glavni tarči posmeha meščanske literature, medtem ko je meščan na koncu moralni in resnični zmagovalec v konfliktu.⁵³

Zapeljane meščanke se svojih domnevnih pravic v resnici niso pomišljale sodno uveljavljati. Eden tistih plemenitih Kranjcev, ki zapeljanemu mestnemu dekletu ni mogel preprečiti odhoda na sodišče,

⁵⁰ NŠAL, KAL, fasc. 60, št. 33.

⁵¹ Ta vzorec se v ljudskem pesništvu kaže v obliki nesrečno izjalovljene ljubezni med neenakima zaljubljenca zaradi višje sile: v ljudski pesmi »Županja hči in grajski gospod« se srečna zaljubljenost neenakega para konča z dekletovo boleznijo in smrtjo. Čeprav se zdi, da gre le za bežno zaljubljenost, je iz zaključnih besed užaloščenega plemiča ob ljubičini smrtni postelji razvidno, da je zveza trajala skoraj dve desetletji, njen sad pa sta dva sinova, od katerih bo eden kmalu duhovnik, ki bo rešil materino dušo iz vic (ŠTREKELJ 1895–1898).

⁵² Janez Jožef je imel še kot mladoletnik, ko je živel pri materi v dvorcu Slatna, hčerko z neko Nežo Premk (1671), v letih 1685–1688 pa v Ribčah in Knežiji še tri otroke z neko Nežo Pretner. Eno od teh, Ano Marijo, je kasneje legitimiral (z njeno materjo pa se ni poročil) in ji leta 1700 zapustil vse svoje premoženje, če bi se poročila primerno svojemu stanu (*sic!*). Res se je leta poročila z Jožefom Antonom Linckom pl. Adlerfeldom z Jamnika pri Zrečah, po njegovi smrti leta 1733 pa z dr. Weinizerjem iz Ljubljane; Janez Jožef je njeni materi Pretnerjevi v oporoki določil spodobno preživnino. Tudi njegov mlajši brat Ernest Friderik z graščine Pogonik ob Savi je živel v konkubinatu zaporedoma z dvema ženskama, ki sta mu v letih 1687–1698 rodili vsaka po dva otroka. V nasprotju z bratom v oporoki leta 1699 svojim nezakonskim otrokom ni zapustil premoženja, razen preživnine, glavino pa je volil nečakom. S tema bratoma in nezakonskimi otroki je rod Grafenwegerjev po moški strani izumrl (GOLEC 2015, 263–266, 271).

⁵³ CRAMER 1995, 276–295.

je bil tudi Ljubljčan in častnik Janez Friderik Kuschlan pl. Moostall. Ko je bil na stanovanju pri neki dunajski meščanki, se je z devetnajstimi leti usodno spečal z njeno hčerko Apolonijo Barbaro Neudhardt.⁵⁴ Toda 9. 12. 1656 je dekle rodilo sina Janeza Gašperja, čigar očetovstvo je župnik pri sv. Štefanu upravičeno pripisal Kuschlanu, z imenom Gašper pa je tudi mati nakazala rod otrokovega očeta. Mladi oče se je že pred porodom taktično umaknil na Kranjsko, saj je poznal dekletove želje. Navsezadnje, je dekle leta 1658 trdilo v pismu dunajskemu škofijskemu konzistoriju, sta se nekoč že uradno zaročila. Tedaj pa je že vedela, da se Kuschlan kani poročiti z neko drugo žensko iz Ljubljane. Marca 1659 je od dunajskega konzistorija zahtevala, naj s pomočjo ljubljanskega konzistorija z grožnjo izobčenja Kuschlana prisili na sodno soočenje in v poroko. Ta je protestiral, češ da mu njena zahteva jemlje ugled, sploh pa je bil v času očitane zaroke že zaročen (potrjeno s pričami) z Ano Katarino Vintler pl. Plätsch.⁵⁵ Iz pravnega gledišča je bil Kuschlanov ugovor logičen, saj je pri dvojnih zarokah (in porokah) na sodišču skoraj vedno obveljala prva. Kuschlana roka pravice že zaradi službe in oddaljenosti od Dunaja nikoli ni dosegla, nekaj pa je k temu pripomoglo obotavljanje ljubljanskih škofijskih uradnikov. V takih primerih se je bilo pač treba obrniti na oblasti kraja, kjer je zapeljevalec živel. To je leta 1649 vedela Johanna Magdalena Felkenhauer, ki jo je že leta 1637 bolj kot ne nasilno odpeljal z doma na Saškem nadporočnik Hans Staub, vendar se kljub dani poročni obljubi in petim otrokom z Johanno nikoli ni mislil poročiti s konkubino. Ko pa ga je službena pot zanesla v Ljubljano, se je na lepem odločil za poroko, a ne z Johanno, ki jo je pustil pri sorodnikih v Brucku na Lajti. Ko je ta izvedela za njegove nakane, je ljubljanskega generalnega vikarja milo prosila, naj blokira partnerjevo poroko, dokler ji ne zadosti. Seveda je za vsak slučaj o tem obvestila tudi svojega cerkvenega gospoda, tj. dunajski konzistorij in passavskega oficijala.⁵⁶

Tradicionalne zapeljevalske mentalitete so postale v drugi polovici 18. stoletja nesprejemljive za razsvetljene plemiče in meščanske intelektualce. Splošni kritiki fevdalizma v luči plemiškega podcenjevanja kmečkih čustev in moralnih pravic je Anton Tomaž Linhart leta 1789 posvetil komedijo *Županova Micka*. Običajna fevdalna plemiška zapeljevalska zgodba je dobila moderen meščanski razplet. Lepo Micko, hčer vaškega župana, z obljubo zaroke (in s predajo prstana) na vse načine kuri prebrisani plemič, ki je sicer že domenjen za poroko z neko plemkinjo. Dekle ga s pomočjo plemičeve zaročenke na koncu duhovito odslovi.⁵⁷ V veseloigri *Ta veseli dan ali Matiček se ženi* iz istega leta je bil Linhart v ironiziranju predstav o odvisnosti strasti od socialnega stanu še bolj neposreden. Poročenemu zapeljevalcu baronu Naletelu je med osvajanjem služkinje Nežke namenil besede, ki so neprijetno zvenele tudi kranjskim višjim slojem: »Vi, ludje od tvojga stanu, imate še te stare, nápečne kvante med vami, de en mož ne smej obene druge lubit kakor svojo ženo inu toku naprej. Al mi gospôda smo te muhe vže davnu popustili. Veselje inu užitek, Nežka, to je naša postava ... Kamer serce pelá, tam velá. Lubezniva moja Nežka, pridi dons na véčer doli v borštek ...«⁵⁸ Linhartovo smešenje barona ni bilo usmerjeno le proti plemiški pokvarjenosti, kot so to razumeli meščani in podložniki (Linhartov mecen Sigismund Zois je med svoje delavce v samokritičnem duhu celo razdelil sveže tiskane izvode *Županove Micke*),⁵⁹

54 Janez Friderik se je rodil 21. 10. 1636 v Ljubljani (KOBALAR 1900, 206). Oče Gašper Friderik je umrl leta 1657 (NOVAK 1907, 1000).

55 NŠAL, KAL, fasc. 57, št. 93 in fasc. 61, št. 15.

56 NŠAL, KAL, fasc. 60, št. 61.

57 Marko Pohlin idr., *Izbrano delo*, 87–115.

58 Prav tam, 128 (1. dejanje, 6. prizor).

59 Knjižice so razdelili na Javorniku pri Jesenicah. Okoli novega leta 1790 so Micko pri plavžu celo javno prebirali fužinarjem (SBL 15, 843).

marveč tudi proti stanovskemu razlikovanju ljubezni in galantizmu. Poslušalcem je predlagal monogamno ljubezen. Naletelovo povečevanje javnega uživanja s služabnicami je bilo konec 18. stoletja Linhartovemu krogu že toliko tuje, da je zlahka in brez zadreg med publiko izzvenelo v osmešenje starega kozla. Seveda take navade niso povsem izginile niti v moralističnem 19. stoletju, zlasti ne na zakotnem podeželju, daleč stran od oči stanovskih varuhov morale. To je skoraj stoletje po Linhartu padlo v oči Janezu Trdini, ki je lokalne plemiče krivil za spolno razuzdanost Dolenjk: »Dolenke so spridili prejšnje čase graščaki in njih služabniki. Hodile so na tlako pa je bilo volje in prilike dovolj za greh.«⁶⁰

Kako je bilo z dekliško vzgojo? Plemenitim dekletom je bila potovalno-kavalirska edukacija nedosegljiva, Plutarhove pripovedi o samostojnosti, telesni pripravljenosti, običajnosti golote deklet in žena, ki naj bi jo v Šparti uzakonil (najbrž mitološki) reformator Likurg, pa do 15. stoletja neznane.⁶¹ Dekliška pedagogika je sledila naukom, da morajo biti ženske skrbneje vzgajane kot moški, ker je ženska narava pač šibkejša in bolj na udaru greha. Ženski pouk je obsegal tudi branje in pisanje, res pa ne tudi študija triviuma in kvadriviuma, kar so konec srednjega veka povzdigovala kvazifeministke, kot je bila Kristina Pizanska v delu *Le livre de la cité des dames* (1405). Marsikatero dekle, na primer Abelardova Heloiza, je z zasebnim poukom ali v samostanu prišlo do spodobnega znanja, vsekakor pa vsaj do skoraj obveznih veščin branja in pisanja, kar so od 14. stoletja poudarjali meščanski vzgojni priročniki. Novatorke so celo dokazovale enako inteligenco obeh spolov in posledično nujnost oplemenitenja ženskih nravi z resnim študijem.⁶² Intelktualni enakosti se kajpak poda tudi spolna, toda Kristina je vedela, kje so v začetku 15. stoletja meje družbene (moške) tolerance in samocenzure. Ženski libido je omejevala z naklonitvijo h krščanski definiciji ljubezni (samo v zakonski zvezi v korist prokreacije ali kot deviškost v ljubezni do Kristusa), zvestobo pa ponazarjala z antičnimi in mitološkimi primeri. Telesna privlačnost do drugega spola sproža spolno željo, česar sicer ne narekuje nikakršen družbeni zakon. Ta sla je grešna in pogubna zlasti za ženske, je trdila.⁶³ Le kako drugače bi lahko obvarovali deviškost, če ne z delom, molitvijo in ukom v samostanih, skromnostjo in zadrževanjem v domači hiši? Glavne kreposti plemenitih deklet so: milina, razsodnost, krepostnost, stanovitnost v ljubezni, zadržanje čustev in besed, ponižnost, obzirnost, zvestoba družini, očetu in možu, potrpežljivo sprejemanje telesnih kazni in – če ne gre drugače – tudi mirno prenašanje moževega nasilja.⁶⁴

Če je tako menila Kristina, je bilo pričakovati, da idealna damska vzgoja ne bo prezrla nobene kočljive situacije pri stiku z moškim spolom, zlasti kadar bi lahko prišlo do sumljive »ljubezni«. Za vzgojo deklet pa so bile najprej zadolžene matere in varuške, le izjemoma moški.⁶⁵ Janez Vajkard knez Auersperg, do leta 1669 premier na dvoru cesarja Ferdinanda III., vzgojitelj prestolonaslednika Ferdinanda IV., je leta 1676 svoji desetletni hčerki Alojziji napisal natančne smernice, kako naj se obnaša na dvoru, kamor je odhajala za dvorno damo tretji ženi cesarja Leopolda I. (mati je umrla ob njenem rojstvu). Poleg napotkov o pobožnem življenju se je razpisal o primernem odnosu do cesarice in dvorjanov, v posebni točki pa jo je opozoril tudi na izogibanje preveliki domačnosti in zaupljivosti

60 Janez TRDINA, Podobe prednikov III, 780.

61 PLUTARH, Življenjepisi, Likurg, pogl. 14 (str. 131).

62 Christine de PIZAN, Knjiga o mestu dam, zlasti v 1. knjigi, pogl. 27 (str. 99), 28 (str. 100) in v 2. knjigi, pogl. 36 (str. 193–195).

63 Prav tam, 1. knjiga, pogl. 20 (str. 88), 2. knjiga, pogl. 54 (str. 230), 3. knjiga, pogl. 19 (str. 306).

64 Kristina je priporočala ženskam vztrajanje, ker jim bodo tako odprta vrata nebeškega kraljestva (Christine de PIZAN, Knjiga o mestu dam, 3. knjiga, pogl. 19, str. 305).

65 Tako Christoph Bruno v delu *Von Unterweisung einer christlicher Frau* (1543), lib. I c. 1 (cf. po: KARTSCHOKE – BEHRENDT 1996, 39).

s »kavaliriji«. ⁶⁶ Knezovi napotki so bili v sozvočju s tedanjo pedagogiko, ki je nasprotovala ženski nečimrnosti, nezmernosti in samovolji, ker vodijo v izgubo časti. Zato je bilo dekletom odsvetovano vse, kar bi jih zaznamovalo kot vlačuge: gola telesa v kopalnicah (ob tem jim žgečkljive, celo pornografske upodobitve prostitucije v javnih kopališčih iz 15. in 16. stoletja res niso bile v pomoč), ⁶⁷ zapeljivo oblačenje, pretirana zgovornost itd. ⁶⁸ Podrejanje zunanosti vrlinam je bila dolgo katehetska in pedagoška norma. ⁶⁹ Redno odplačevanje zakonskega dolga ni namenjeno užitku, saj izhaja iz pokorščine (možu) in je le v službi prokreacije. Ravno z voljnimi izpolnjevanjem moževih zahtev je ženam dana možnost elegantnega preprečevanja njihovih zunajzakonskih avantur. ⁷⁰ Žena naj mirno prenaša moževo varanje, saj je moški v vsem svobodnejši kot ženska. ⁷¹ Vse to sta učila že Andrej Capellanus v svarilih (mladim plemkinjam) pred prezgodnjim izživljanjem libida in njegov antipol Kristina Pizanska. Prvi prek grofice, ki v namišljenem dialogu na prigovarjanje, naj vendar opusti pretrda načela, zaljubljenemu sogovorniku odgovori, da vsaka nevesta izgubi spoštovanje moža, če ta ugotovi, da je drugje izgubila deviškost; mož se bo zato nemara celo ločil, jo nagnal, ona pa bo za vedno osramočena. Sogovornik ji odgovori, da device vseeno lahko ljubijo, saj drugače lahko ostanejo brez ženina. ⁷² Take misli so večne: tudi meščanska predromantična dramatika (zlasti tragedija) je deloma še izhajala iz sanj o »popolni« (deviški) čednosti svojih, od neuresničene ljubezni presunjenih junakinj. ⁷³

Teološko-pedagoškim kritikam spolnosti navkljub je bila v posvetnih mentalitetah v poznem srednjem veku ženska vzdržnost predstavljena kot nevarnost, ki vodi do trajne in škodljive samskosti. Geoffrey Chaucer je skozi usta junakinje »Gospodinje iz Batha« takole polemiziral s teološkimi utemeljitvami devištva: kako lahko apostol Pavel sploh zahteva devištvo do poroke, če tega nikdar ni zahteval njegov gospodar Bog? Če »seme ne bi padlo« (na tla), iz česa bi devištvo sploh lahko cvetelo? Ker pa celo Pavel ni bil devičnik, je njegova zahteva lahko le *nasvet* za spodobno življenje. Zato je še tako krhka zakonska zveza za Chaucerja boljša od vzdržnosti, saj je navsezadnje tudi Kristus sam pozival ljudi, naj se ljubijo in množijo. Tu smo pristali ob fenomenu predzakonskega spolnega udejstvovanja v funkciji preizkusa spolno-prokreacijske, celo užitkarske sposobnosti. Chaucer jo je že davno pred Marijo Kajetano Ursini-Blagay opravičeval s skoraj enakimi besedami, s katerimi je tisočletje prej sveti Hieronim v spisu »Proti Jovinianu« ironiziral slabosti žensk, ko je branil deviškost Device Marije ⁷⁴ – celo domače živali in stvari so pred nakupom preizkušene, zakaj ne bi smeli preizkusiti tudi ženske

66 MELL 1906, 178. Očitno so se poduki tako globoko usidrili v dekletovo srce, da je pozneje postala nuna in leta 1698 umrla v karmeličanskem samostanu v Dunajskem Novem mestu (PREINFALK 2005, 232–240, 406).

67 Gl. kopališčne prizore v: FUCHS 1909 in 1910; BARTZ 1994.

68 THOSS 1986, 304–315; BUMKE 1990, 475–476. Med nespodobno žensko obnašanje je v poznem srednjem veku sodilo tudi predolgo ogledovanje v zrcalu (kazen: lahko se ji pokaže hudič) in predolgi lasje, ki so baje znak grešnih misli; zato so bile nekatere nune kratko ostrižene.

69 Na primer v slovenski pripovedi o Marijinem življenju iz srede 18. stoletja, v kateri je pisec dekletom našteval, česa vsega Marija v mladosti ni počela: ni se lišpala, se kazala na javnih krajih in se sploh izogibala mladostniškimi navadam (fol. 14^r–17^v v ms. 22 v Univerzitetni knjižnici Maribor, faksimile objave v: Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja, ms. 052. *Cerkvene pesmi in molitve*. URL: http://nl.ijs.si:8080/nrss:nrss_ms_052/VIEW/ [24. II. 2011].

70 BUMKE 1990, 470 sl.; ŽVANUT 1994, 77–79.

71 Christoph Bruno v delu *Von Unterweisung einer christlicher Frau* (1543), lib. II c. 6 (cf. po: KARTSCHOKE – BEHRENDT 1996, 42).

72 Andreas CAPELLANUS, *Liebe*, 221 oziroma lib. I c. 8. Gl. tudi: STONE 1977, 504; DINZELBACHER 1994, 85–86.

73 VIDMAR 2005, 151–152; SVETINA 2005, 124–125.

74 »*Equus, asinus, bos, canis, et vilissima mancipia, vestes quoque, et lebetes, sedile ligneum, calix, et urceolus ficitilis probantur prius, et sic emuntur: sola uxor non ostenditur, ne antem displiceat, quam ducatur.*« (PL 23, Hieronimus sanctus, *Adversus Jovinianum*, I lib. c. 47).

z vsemi njenimi čudmi?⁷⁵ In nasprotno: tudi odločne ženske, zlasti dedinje, so včasih ciljno zahtevale preizkus zaročenčeve spolne in prokreacijske sposobnosti.⁷⁶

Ko so se ženske v renesansi in baroku ovedle dominantne ljubezenske vloge ter v (materialno izsiljeni) zakonski zvezi ali zunaj nje v zameno pričakovale vsaj užitek, ne le moške prokreacijske sposobnosti, je postalo ljubezensko testiranje v galantni družbi skoraj zapovedano.⁷⁷ Ženske so postale subjekt in ne le objekt naslade, vladarice družabnega življenja ter kot gospodarice in skrbnice materialnih dobrin tudi uspešne izsiljevalke moških.⁷⁸ Spodobna dekleta so bila zato vzgajana po teoloških normativih v spodobne zakonske žene in matere, obenem pa po galantnih normah v ljubezensko izkušene kokete, izurjene v samoobvladovanju in obvladanju moškega libida. Večina žensk pa se je šele po poroki začela učiti družabnega in ljubezenskega življenja.⁷⁹ Pri tem so padle pod vpliv literarne plaže. Starši, kateheti in pedagogi pa so (tudi zaradi lastnih izkušenj) še v 18. in 19. stoletju menili, da romani mladino vodijo v moralni razvrat, napačne predstavah o ljubezni, sreči, za nameček pa še hujskajo proti starševski avtoriteti.⁸⁰ Zato so tudi ljubljanski jezuiti v 17. stoletju odvzemali in sežigali tudi ljubezenske, ne le protestantske knjige.⁸¹ Danteju je v drugem krogu pekla odvisnost svojih dejanj od branja priznala Francesca da Rimini, incestniška prešuštnica (z moževim bratom Paolom Malatesto). Pa je bilo poetu že brez nje slabo ob pogledu na množico vitezov in dam, ki so bili pogubljeni zaradi ljubezenske sle.⁸²

V takih predstavah so bile legitimne ortodoksne zamisli, da ženske sploh ne potrebujejo znanja, še manj pa šolanja: »Ne vzemi ženske zaradi njene lepote, niti literarno izobražene,« je že v 13. stoletju mladeniče svarilo literarno delo. V 16. stoletju so ljubezensko-nupcialna priporočila postala bolj jasna: žensko gre ljubiti oziroma jemati le zaradi njenih kreposti, vrlin in koristnosti za vsakdanje življenje.⁸³ Tak je bil moto razgledanega Molièra, čigar poročene in emancipirane dramske junakinje prevaranim možem razlagajo življenjske nazore in celo napovedujejo svoje ljubezenske nakane.⁸⁴ Moški pa so menili, da višja izobrazba žensk prinese s seboj tudi težave v zakonu. Ta je svét in temelji na ženski podrejenosti, od žene zahteva častnost in strogost, ljubiti brez greha pa ji dopušča le v zakonu, je komediograf ironiziral medspolna nasprotja v komediji »Šola za žene« (1662): glavni junak je prepričan, da imajo izobražene in načitane (tj. samozavestne) ženske može za norce in jim zato redno natikajo rogove; sam bo raje poročil nevedno dekle, ki ga je vzgajal sam. Načrt se mu zaradi prevlade ljubezni nad pedagogiko kajpak izjalovi.⁸⁵

75 Geoffrey CHAUCER, *Canterburyjske povesti*, 173–183.

76 Herzlauda Rappoldsteinska je leta 1378 zahtevala preizkus od grofa Janeza IV. Habsburškega, ki pa testa v šestih mesecih ni opravil. Ženska si je o tem celo zagotovila pisno potrdilo; najbrž zato, da bi lahko drugim snubcem dokazala svojo spolno sposobnost (FUCHS 1909, 246).

77 Tako prakso je skozi pogovor s svakinjo, ki je impotentni mož nikoli ni zadovoljil, filozofsko opredelil tudi Giacomo Casanova. Na vprašanje, zakaj moža pred poroko spolno ni preizkusila, je odgovorila, da zaradi slepe zaljubljenosti (Giovanni Giacomo CASANOVA, *Histoire de ma vie* 5, 51–53).

78 FUCHS 1909, 54 sl.

79 FUCHS 1910, 88–96, 225–228.

80 VOGRINČIČ 2008, 282–294.

81 LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 183.

82 Dante ALIGHIERI, *Božanska komedija*, *Pekel*, peti spev (str. 33–36).

83 FLANDRIN 1986, 108–109.

84 Na primer v komedijah »Šola za žene« (1662), 1. dejanje, 1. prizor (MOLIÈRE 1947, 16–19), »Izsiljena ženitev« (1664), 4. in 12. prizor (MOLIÈRE 1956, 158, 171) in »George Dandin ali kaznovani soprog« (1668), 2. dejanje, 4. prizor (MOLIÈRE 1956, 315) itd.

85 1. dejanje, 1. prizor (MOLIÈRE 1947, 16–19), 3. dejanje, 2. prizor (str. 41–44).

PLEBEJSKA VEDRINA

Janez Trdina, ki je imel mladostno spolno educiranje za poseben znak dolenske pokvarjenosti, je v zadnji četrtini 19. stoletja v dnevniških zapiskih večkrat potožil nad razuzdanostjo podeželske mladine, na primer, da se fantje vlačijo kar z več sestrami hkrati, ker je to zanje najenostavnejše. »Volk vlačí se zdaj s sestro svoje soce (ljubice, op. D. K.), kaže se, da jih boče poskusiti zaporedoma.« In naprej: »Fantje prosijo dekleta za ljubezen, če jim se to odbije, pa moledovajo da naj pa saj sestro nagovore na to. – Vse mrgoli fantov in deklic, ki imajo po več ljubih, navadno vsakega in vsako, ki hoče biti.« »A prosi Maričko za ljubezen. Neče ker ima družega. Dobro, naj mu pa nakloni saj ljubav sestre! To se godi često da ljubček ljubi zdaj eno sestro, zdaj drugo v teh krajih.«⁸⁶ Za vrhunec pa: »Deklice imajo na Dolenjskem le premnoge po več fantov in dovoljujejo vsem vse, kar hočejo. Zato se dostikrat ve za pravo mater ne pa za pravega očeta.«⁸⁷ Trdina je nekaj takih zgodb gotovo slišal med kvantanjem v gostilnah in od lokalnih opravljk, nekaj pa jih je vzel iz ljudske zakladnice ljubezenskih stanj. Morda je poznal ljudsko pesmico: »Tri ljubice ljubiti so kunštne reči, pri dvema zaspati so kratke noči. Če eno pošlata pa druga grči.«⁸⁸

Pisatelj je neupravičeno izpostavljala razbrzdano življenje dolenske mladine. Ljubezensko življenje plebejcev v vaseh in mestih je bilo od vekomaj v znamenju precej grobih spolnih vzorcev. Ti so zajemali skoraj vse, od posilstev do toleriranega konkubinata, s čimer so kmečki fantje in kmetičke, deloma tudi njihovi meščanski vrstniki brez večjih moralnih zadržkov in obsodb soseske⁸⁹ neformalno preverjali tudi spolno izurjenost bodočih partnerjev. Ne tako redko kar serijsko⁹⁰ in tudi skupinsko.⁹¹ Ob sicer redkih omembah skupinskega seksa v sodnih zapisih, ki je najbrž najboljši primer ljubezni iz zabave, ne pa kakršnih koli visoki čustev, lahko tako edukacijo ilustriram s štirimi očitnimi (a formalno nedokazanimi) primeri iz sodnih spisov.

Leta 1667 se je Martin Mayrhold na blejskem patrimonialnem sodišču branil očetovstva otroku Helene Mayrhold, češ da so v hiši nekega Andreja Bedermana poleg njega z njo seksali še drugi. Helena tega kajpak ni priznala, saj je zahtevala od Martina preživnino, plačilo stroškov za porod in odškodnino za sramoto. Sodišče je verjelo njeni prisegi, čeprav je bila resnica najbrž nasprotna.⁹² Na istem sodišču se je leta 1669 neki Potočnik branil pred obrekovanjem, ker je o Janžu Pluemblu govoril, da je prešuštvoval s poročeno žensko, tako da je omenil izjavo neke osebe, da je Pluembl skupaj z Matijem Pibrom seksal s hčerko Jurija Muleja. Po dikciji protokolnega zapisa je šlo za skupinsko,

86 Janez TRDINA, Podobe prednikov I, 259; II, 397, 503 in III, 781, 866, 917, 919.

87 Prav tam I, 56.

88 KLINČEK LESNIKOV, 40.

89 Pač pa je bilo v ljudski tradiciji veliko nazornih opozoril dekletom pred neresnimi zapeljivci. Prim. ŠTRELJ 1895–1898, št. 112, 114, 752–760, 763, 764, 766–771, 800–818.

90 Leta 1613 je Janže Pavel iz Gorij obtožil Janžeta Korošca napada, ker mu je očital nečistovanje s tremi dekleti (AS, Gr. Bled I, knj. 14, Protokol sodišča 1610–1617, zapis z dne 12. 8. 1613). Leta 1628 je Maruša Kos iz okolice Višnje Gore, ki je od Jurija Mikliča zahtevala izpolnitev poročne oblube, ki jo je dal za dosego spolnega odnosa, stiškemu odvetniku na koncu le priznala, da je imela poleg Jurija dolgo v postelji še štiri druge fante (pa ne skupaj). Zato je sodišče njeno zahtevo po poroki zavrnilo (AS, Sam. Stična, fasc. 13, Protokol odvetništva 1627–1628, zapisa z dne 2. in 26. 2. 1628). Podobno priznanje je poldrugo stoletje prišlo iz ust neke Elizabete iz ljubljanske škofije, ki se je leta 1772 že dogovarjala o poroki z Andrejem, pa je domači župnik ugotovil, da je pred zaročencem že občevala z njegovima (vsaj) dvema bratrancema. Ker pa to Andreja izrecno ni motilo, sta zaročenca ljubljansko škofijsko pisarno prosila za dispenzo od zadržka svaštva in jo tudi dobila (NŠAL, Škof. prot. pp. 718–720).

91 Več o tem v drugi knjigi.

92 AS, Gr. Bled I, knj. 23, Protokol sodišča 1664–1668, zapis z dne 24. 11. 1667.

ne pa serijsko občevanje.⁹³ Leta 1680 je Matija Janežič, ki ga je zaradi prelomljene zaročne obljube, defloracije in nosečnosti tožila Agnes Janežič, na ljubljanskem škofijskem konzistoriju priznal seks in defloracijo. Na poroko pa ni pristal, saj je Agnes prelomila dva zaročna pogoja – poštenje in pristanek staršev. Nekoč jo je namreč zalotil v postelji z več mladci, zato tudi ne more nihče vedeti, čigav je otrok. Pa še starši se s poroko niso strinjali. Sodišče Agnes v vsem ni pritrdilo, sploh pa se ni ukvarjalo z njeno grešnostjo. Od Matije je vseeno zahtevalo izpolnitev obljube ali izplačilo odškodnine, kar se je najbrž tudi zgodilo.⁹⁴ Četrty primer je tožba Helene Zeller, podložnice ljubljanske komende nemškega viteškega reda, 4. 7. 1785 na patrimonialnem sodišču gospostva Bokalce glede odpravnine ali poroke z Jožefom Romicom, ker je z njim zanosila. Jožef je seks priznal, podvomil pa o očetovstvu Heleninega otroka, saj se je ženska baje vlačila z mnogimi. Helena je nato priznala *fleischlichen umgang* z Matijem Potokarjem enkrat po božiču 1784, vendar zatrdila, da je oče Romic, ker je z njo zadnjič spal še 12. 2. 1785, od tedaj pa je noseča. Romic se je vdal in obljubil krst otroka pod svojim priimkom, ne pa poroke. Še istega dne je Potokar tožil Romica, češ da ga je pred pričami zmerjal s *hürentreiber*, ker da se je kurbal s Heleno. Tu šele postane zapis zanimiv: Jožef je v zagovor ponudil prisego o tem, da je neko noč pred lanskim božičem prišel k Heleni v hišo, se usedel na klop za mizo, Matija pa je medtem skočil k njej v posteljo in z njo *fleischlich beygewohnt*, *allwo sie noch zu ihme gesagt hat herauf*. Matija je oponiral, češ da že dve leti ni več ponočevalec (*nachtlicher*) in s Heleno ni nikoli imel nič. Čeprav je sodišče določilo nov narok, kjer bi moral Jožef potrditi navedbe, je očitno prišlo do zunajsodne poravnave.⁹⁵ Kaj je tu tako zanimivo? Samo iskreno priznanje o bistvu in poteku vaškega ponočnjaštva, ki je skoraj kot obveznost vsebovalo seks med samskimi vaščani. Še bolj zanimiv je Jožefov opis takega početja: seksalo se je pri mlajših samskih ženskah, kadarkoli in pred očmi prijateljev. Treba pa je vedeti, da Helena ni bila prostitutka, niti vaško revše, saj je imela svojo hišo.⁹⁶

Slaba odzivnost cerkvenih in posvetnih oblasti do tovrstne zabave ni nenavadna – navajene so bile ideološko še večjih škandalov. V nekaterih podeželskih in meščanskih okoljih (v poznem srednjem veku izpričano v Španiji, Franciji in na Nemškem) se je preizkušanje deklet izvajalo v »poskusnih zakonskih zvezah« (te pravzaprav lahko iščemo v vseh »konkubinatih«), ki so se lahko končale s poroko ali pa razdrle. Take (danes zelo razširjene) zveze se razen obročka na prstancu niso razlikovale od formalnega zakona.⁹⁷ Vsekakor se je večina mladih kljub cerkvenim prepovedim poročilo že s solidno prakso v nekaterih zakonskih zadevah. Seveda pa poskusno udejanjanje fantom ni tudi približalo prepričanja deklet, da je naslednja stopnja po seksu zagotovo poroka – o tem smo se lahko prepričali v nekaj prejšnjih poglavjih.

Mladostniška spolnost je poleg sproščanja libida in preverjanja spolne sposobnosti, nujne za gospodarske potrebe družine, pripomogla tudi k zmanjševanju socialnih nasprotij v družinah in soseskah

93 AS, Gr. Bled I, knj. 22, Protokol 1662–1669, zapis z dne 20. 1. 1669. Jurij Mulej je bil dve leti prej kot žrtev sam vmešan v podobno obrekovalno zgodbo: Mihael Vidic ga je razglašal za prešuštnika, česar pa na sodišču ni mogel dokazati (AS, Gr. Bled I, knj. 23, Protokol sodišča 1664–1668, zapis z dne 6. 6. 1667).

94 NŠAL, Škof. prot. 9/1, pp. 98–99, 121–122.

95 AS, Gr. Bokalce, Sodni protokol 1784–1787, pp. 7–9.

96 Seveda so tako zabavo poznali tudi poročeni. Leta 1670 se je šel trojčka neki Janez Vidic iz župnije Dob – z materjo in poročeno hčerko (ta je zbežala od njega). Pri dejanju jih je zalotil zet, ki je Vidica ubil (NŠAL, KAL, fasc. 67, Škof. prot. 1669–1671).

97 FUCHS 1909, 230–244; SMILJANIĆ – MIJUŠKOVIĆ 1968, 100–102; PALLAVER 1987, 198; ELLRICHSHAUSEN 1988, 95–97; ZEMON DAVIS 2009, 32; EKIRCH 2010, 324–331. V nekaterih albanskih običajnih pravih (zlasti med muslimanskim prebivalstvom) se je možnost poskusnega zakona ohranila še daleč v novi vek. Njegovo bistvo je bil preizkus (ženske) sposobnosti za rojevanje; šele ko je rodila, je prišlo do prave poroke (cf. po BERISHAJ 2004, 78–79).

in s tem uravnavala socialnoporodne strategije. V očeh staršev je bila prednost zunajzakonskih zvez in daljših konkubinatov, da ni bilo treba izplačati poročnih izdatkov, v najslabšem primeru je bilo treba nosečemu dekletu izplačati preživnino. Pa tudi morebitnega nasprotovanja patrimonialnega gospoda se ni bilo treba bati. Le poroka z izmenjavo poročnih daril je dala gospodarsko osnovo novi družini in novemu poslovnemu obratu, v katerem žena prispeva h gospodarskemu uspehu družine, konkubina pa le jemlje darila in (razen, če ne gre za koruzništvo) moškemu ne prispeva nič (in nasprotno). Spolna edukacija deklet ter na drugi strani preizkušanje moške potence sta bili zato nujna stvarnost, ki ju duhovščina in državni moralizem nista mogla niti omajati, kaj šele odpraviti. »Serijsko spolnost« so tako omenjali skoraj vsi sodni spori o prelomljenih in že konzumiranih zarokah ter prošnje za spregled raznih zadržkov in poveljavitve zakonske zveze zaradi zadržka predporočnega nečistovanja s kasnejšim svakom ali svakinjo.

V nasprotju z modrokrvnimi vrstnicami kmečka dekleta kot iniciatorke spolnega testiranja niso veliko zaostajala za fanti. O tem so imele veliko povedati ljudske pesmi,⁹⁸ pa tudi v pogovorih s fanti dekleta niso izbirala besed.⁹⁹ Prav tako se na sodiščih niso sramovala precej neverjetnih razlag o svojem spolnem življenju, ko so se borila za odrekano poroko.¹⁰⁰ Seveda so bili tudi drugačni primeri: šestnajstletna kmečka dekla Barbara Payer je konec marca 1778 zanosila s poročenim, devetindvajsetletnim gospodarjem Janezom Amigonijem iz Straže pri Raki. Nič nenavadnega. Dekle je že v postnem času opazilo izostanek menstruacije, česar pa ni povedala nikomur. Njen oče pa je vedel, da je noseča in ji je priporočil skrb za otroka. Brez pomoči in brez védenja je sama rodila, otrok pa je kmalu umrl. Na zaslišanju je povedala, da ni vedela, kdaj bo rodila, niti kako poteka porod. To je dokazala tudi s tem, da po porodu ni prerezala popkovine, zaradi česar se je po kirurgovem mnenju sicer zdrav otrok zadušil. Zaradi nepoučenja o porodu je sodišče s krajšo zaporno kaznijo kaznovalo njenega očeta (mati je bila že pokojna).¹⁰¹ Barbarine vrstnice, ki jih je spolnost bolj zanimala, so o vsem tem zlahka izvedele vse, ne da bi se jim bilo treba sleči pred poroko. Otroci so oponašali spolne navade starejših, prve (ne)hotene izkušnje so dobivali zaradi spanja v istem prostoru ali celo postelji.¹⁰² O pogubnosti te navade za moralo študentov je še leta 1834 razpredal ljubljanski zdravnik Fran Viljem Lipič (plemstvo in bogatejši so v 18. stoletju že odpravili to prakso).¹⁰³ Ali pa s prisluškovanjem pogovorom odraslih, če

98 Ta neobvezna dekliska možaželjnost se razkriva v pesmih, objavljenih v: ŠTREKELJ 1908–1923, št. 8224, 8225; KLINČEK LESNIKOVI, passim in DOLGAN – HLADNIK 1993, 12–22 in passim.

99 Leta 1761 je neko dekle svojemu župniku priznalo pogosto »umazano konverzacijo« z nekim mladeničem in prosila za odvezo in pokoro; župnik ji je odrekel odvezo, njegov kaplan pa je za mnenje povprašal še tolminskega arhidiakona (ŽAT, Arh. Tolmin, Res. cas., šk. 1, drugi primer z dne 11. 7. 1761).

100 Leta 1673 je pliberški vikar poročal ljubljanskemu generalnemu vikarju tole: pliberška meščana Marija Vernar in Klemen Jamnik sta se hotela poročiti, ker je bila Marija že noseča. Toda poroko je preprečil Jožef Puglič, ki je neko noč prišel k Mariji in z njo občeval, ko je ona *mislila*, da leži z zaročencem, s katerim je dotlej že velikokrat spala. Marija in Puglič sta vikarju kasneje zatrdila, da je šlo za pomoto, zato je ta zgodbi moral verjeti in prosil generalnega vikarja za dispenzo od zadržka svaškega sorodstva, ker sta bila Puglič in Jamnik v daljnem sorodstvu (NŠAL, KAL, fasc. 73; SVETINA 1974, 255).

101 AS, Dež. sod., Stari kriminalni referat, sine No.

102 K temu si velja priklicati v spomin fresko »Sveti Miklavž obdaruje revne neveste« v cerkvi sv. Lenarta na Bregu ob Kokri (pri Preddvoru) iz ok. leta 1420, ki je najbrž nastala po grafični predlogi in zato izpričevala splošno razširjen življenjski (in srednjeevropski umetnostni) vzorec: tri dekleta leže ena ob drugi na ozki postelji, pokrita so z oddejo skoraj do vratu, vendar se po golih ramenih zdi, da pod odejo tudi niso oblečene (gl. geslo A. Železnik »Goriške delavnice 14. in zgodnjega 15. stoletja« v: GOTIKA V SLOVENIJI 1995b, št. 134b, str. 244).

103 LIPICH 1834, pogl. 16 (str. 150).

ne staršev, pa služinčadi in vrstnikov, skozi moralno vedno nevarno brezdelje in igro itd. Ne redko so se spolni odnosi dogajali v prisotnosti domnevno spečih otrok, mladostnikov ali celo odraslih oseb.¹⁰⁴

Po prehodu iz zgodnje mladosti so bili za vzgojo sinov odgovorni očetje, matere pa so se posvetile hčeram,¹⁰⁵ vendar so sledi materinske vzgoje tudi sinovom ostale globoko v spominu.¹⁰⁶ Zato etimološka interpretacija slovenske besede *nevęsta* s *quasi nesciens virum*, kot jo je leta 1792 zapisal Marko Pohlin v *Glossarium Slavicum*,¹⁰⁷ ni ustrezala stvarnosti. Marsikatero dekle, ki zaradi slabših ekonomskih danosti ni moglo pričakovati poroke, je namerno zanosilo, da bi izsililo poroko. Spolni odnosi so v takih mentalitetah že pomenili neformalno zaroko. Taka razmerja so postala škandalozna le, če se nosečnost ni končala s poroko, če je dekle občevalo s poročenim moškim, ali pa je bilo v njeno nosečnost vpletenih več moških.¹⁰⁸ Ko sta Črnjana Lenart Osojnik in njegovo dekle Marija leta 1697 prosila za poročno dispenziranje sorodstva, je dekle pojasnilo željo z dejstvom, da jo je Lenart razdevičil; to pa se je *razvedelo*, zato obstaja nevarnost, da jo bo fant zapustil, če se ne bosta hitro poročila. V tem primeru ni bilo tako pomembno poudarjanje spolnih odnosov, pač pa povezovanje spolnih odnosov z morebitno zapustitvijo zaradi javne sramote.¹⁰⁹ Leta 1626 je Janž Oblak kratko malo razdril hčerkino zaroko z nekim Kumerdejem, ker sta spala skupaj. Od nesojenega zeta je na patrimonialnem sodišču zahteval zadoščenje za hčerino razdevičenje in izgubo časti.¹¹⁰ Stigmo nemorale je izkusila tudi Agnes Janežič, ki se je leta 1680 ljubljanskemu generalnemu vikarju predstavila kot »uboga in zapeljana ženska«, ki ji je Matija Janežič napravil otroka, nato pa jo je kljub obljubljeni poroki zapustil. Matija je očital Agnes, da ne izpolnjuje dveh pogojev – nima pristanka staršev niti se ne vede *častno* – Agnes je nekoč zalotil v postelji z več fanti. Je Agnes lovila ženine z mrežo, ne le s trnkom, se je morda spraševal generalni vikar?¹¹¹ Priznanje o občevanju in nezakonski otrok Matiji in njegovim sorodnikom torej nista pomenila stvarne ovire za poroko, pač pa njegova okrnjena čast v vlogi prevaranega zaročenca.

Čast je bila torej tudi pomemben plebejski imperativ in saniranje življenjske napake je bilo nujno. V sili je noseče dekle zapeljalo in poročilo drugega fanta, še preden ji je narasel trebuh. Po porodu je lahko razlagalo nejevnim babicam, da se je otrok pač rodil prezgodaj ali pa se je izgovarjalo na predzakonski seks z bodočim možem. Ko je prišla nečastna rabota na dan, so se možje hoteli znebiti kukavičjih jajc, o ločitvi od lažnive žene pa zaradi materialnih posledic ločitve (čeprav bi jo na sodišču dosegli) niso razmišljali. Tudi Primož Tojfe iz Bohinja leta 1652 ni nameraval odsloviti žene Marine, čeprav je ta na blejskem patrimonialnem sodišču kot tožnica nekega Boštjana Poklukarja, s katerim

104 Tako je na zaslišanju zaradi prešuštva na radgonskem deželjskem sodišču leta 1748 Matjaž Štrimfelj povedal, da je v svoji postelji občeval z deklo Ano, medtem ko so njegova žena, neki deček in mlada dekla spali v istem prostoru na tleh. Med večkratnim občevanjem z deklo Magdaleno leta 1740 pa sta v isti sobi poleg žene spala še dva Magdalenina majhna otroka (PAM, Gosp. Gornja Radgona, šk. 228, *Landgerichts prothocol bey der hochfürst. Eggenberg. herrschafft Ober-Radkberspurg 1745–1750*, pp. 385, 386, 389).

105 To ilustrirata alegorični upodobitvi Ignaca Marije grofa Attemsa skupaj z mladimi sinovi in njegove žene Marije Regine, roj. baronice Würmbrand, ki ju je ok. leta 1702 za slavnostno dvorano brežiškega gradu naslikal Francišek Karel Remb (reprodukcija izgubljenih originalnih podob je v: ŠERBELJ 2005, 52–53, 60).

106 ŠTREKELJ 1900–1903, št. 1049 (podobno tudi št. 1048): »Kak so me mamca navadili, Tisto navado jes mam, Mamca so puabiče lubili, Jes pa dekllice rad mam.«

107 POCHLIN 1792, 60.

108 SIEDER 1998, 79–83.

109 NŠAL, Škof. prot. 19, p. 244.

110 AS, Gr. Bled I, knj. 15, zapis z dne 1. 3. 1626.

111 Sodišče seveda ni moglo preveriti resnice le po nasprotnih izjavah sprtega para, zato je Matiji lahko le ukazalo izpolnitev dogovora o poroki ali izplačilo alimentov (NŠAL, Škof. prot. 9/1, pp. 98–99, 121–122).

je pred več kot letom zanosila (na možovo zahtevo ga je tožila za preživnino za otroka), priznala, da mož do poroke ni vedel, da je noseča s Poklukarjem. Kaj pa bi Primož sploh lahko napravil? Čeprav mu je žena podtaknila tuje jajce, si je Marina med zanikanjem Boštjanovih namigov, da pred poroko ni občevala le z njim in zato on ne more biti oče, s priznanjem, da je pred poroko poleg njega imela v postelji le še Primoža, zaprla možnosti za sodno zmago. Sodišče je ob razkritju Marininega pestrega spolnega življenja – otrok bi zaradi tega lahko res bil Primožev – Boštjana moralo oprostiti materialnih zahtevkov, čeprav o resničnem očetovstvu ni glasno podvomil nihče razen Boštjana.¹¹² S podobnim, skoraj neverjetnim primerom se je leta 1762 ukvarjal tudi tolminski arhidiakon Jožef Marija Maroni. Neki župnik ga je povprašal, kaj naj stori z dekletom, ki je po odhodu zaročenca na tuje zanosilo, ni pa vedelo s kom. Nosečnost in porod je zaročencu in bližnjim prikrivala (*sic!*), po njegovi vrnitvi pa ga je hotela hitro spraviti pred oltar. Župnik ji je sicer svetoval resnicoljubnost do zaročenca, bil pa je v zadregi, kaj naj še stori.¹¹³

Kje so mladi in stari samci našli priložnosti za ljubezensko veseljačenje? Z besedo »povsod« in ob vsaki dnevni uri bi lahko pri priči končali diskurz.¹¹⁴ Toda nas zanimajo stiki, ki so pri oblasteh vzbujali največje sume. Lavantinski škof Erhard Paumgartner je moral malo pred letom 1500 celo zapovedati ločeno spanje po spolih v cerkvah, kadar so se vanje ob sovražnih napadih zatekli ljudje.¹¹⁵ Grešilo se je torej celo neposredno pred božjim očesom! Največ lepega in prepovedanega se je dogajalo na plesih, ki so še danes ena najpriljubljenejših oblik spoznavanja in navezovanja ljubezenskih stikov, posredno pa prispevajo k izbiri zakonskega partnerja.¹¹⁶ Konec koncev še danes, ko javne plesne prireditve niso več tako običajne kot pred nekaj desetletji, poznamo izrek: »Ne išči device na plesišču, ne pravice na sodišču«. O drugem delu izreka smo se že prepričali v prejšnjih poglavjih, o prvem se bomo v nadaljevanju. Na plesih je nastalo mnogo kratkih erotičnih pesmic (poskočnic), ki so poslušalce in pevce naravnost nagovarjale k priložnostni spolnosti.¹¹⁷ Sodeč po Valvasorjevih opisih plesnih običajev so bili v 17. stoletju na Kranjskem za ples najbolj zagreti Gorenjci. Na podeželju (največkrat na skednjih) se je plesalo na nedelje in praznike, zlasti pa ob proščanjih, mlačvi, preji in podobnih skupnih opravilih. Iz Valvasorjevih opisov je razvidna organizacija plesov kot družabnih dogodkov ene ali več vasi z obvezno samskostjo plesalcev, plačilom koncesije (deželskosodnemu) gospostvu za ples na žeganjih, hierarhijo plesalcev, razmejitvijo plesalcev iz raznih vasi v izogib fizičnih konfliktov. Kljub dogovorjenemu redu so bili plesi gorenjske mladine precej anarhična zabava: zaradi pogostih preteпов in ubojev, zlasti med fanti iz sosednjih vasi, je pisec navedel star pregovor, da se ne kaže mešati v kmečki ples, če hočeš obdržati celo kožo. Pri drugih Kranjcih Valvasor ni omenil kake posebne plesne podivjanosti. Nevarnost, da iz spodobnega plesa »pogosto nastane povsem drugačen ples, s katerim se zaplešeta sramežljivost in poštenje ... Takrat se namreč napravi mnogo otrok,« pa je bila splošna: Valvasor je na to opozoril v opisu delovno-družabnih srečanj mladih Dolenjcev, ki se nadaljujejo s skupnim prenočevanjem fantov in deklet in priložnostnim plesom, »pri čemer pa radi zaspijo tudi čistost, spodobnost in sramežljivost.« Tako »sladkanje«, nadaljuje Valvasor, lahko traja več let pred poroko, tako da dobi tako »preizkušena nevesta iz same prijaznosti dva ali tri otroke prej kot moža. In ko jo je ta že tolikokrat preizkusil, jo vzame kot kokljo s piščeti za ženo. In zgodi se

112 AS, Gr. Bled I, knj. 20, Protokol 1652–1655, zapis z dne 20. 7. 1652.

113 ŽAT, Arh. Tolmin, Res. cas., šk. 1, šesti primer z dne 10. 5. 1762.

114 O tem EKIRCH 2010, 313–328.

115 KOVAČIČ 1928, 189.

116 SIEDER 1998, 41–43; KLAMMER 2004, 308–313.

117 Gl. spremno besedo M. Terseglava v: KLINČEK LESNIKOV, 196–201.

mnogokrat, da »*sie sich also selbst copuliren, ehe dann sie gecopulirt werden*«, se je s pomenskimi odtenki glagola »kopulirati« pošalil pisec.¹¹⁸ Skoraj do pike enake navade izpričujejo številni sodni procesi glede objubljenih porok ter pridiganje moralistov do 20. stoletja.¹¹⁹

Prizadevanja deželnih oblasti po zatrtju gostilniškega veseljačenja, ponočevanja in nelegalnih plesov kot glavnim žariščem mladinskega nasilja, spolnega razvrata in nezakonskih rojstev so zadela tudi nedolžne. Tako je leta 1686 cesar Leopold I. ukazal kranjskemu deželnemu vicedomu, naj prepove vse plese na podeželju, razen tiste ob poročnih slovesnostih, ker se tam dogajajo številni grehi.¹²⁰ Včasih so deželne oblasti prepovedi vzele celo preveč resno in godbenikom ponekod prepovedale igrati celo na porokah. To pa zaradi izostanka taks ni šlo v prid zemljiškim gosposkam.¹²¹ Cerkevne oblasti pa so vedele, da so generalne prepovedi nesmiselne. Do začetka 18. stoletja ljubljanska škofijska pisarna lokalne duhovščine ob vizitacijah ni pogosto opozarjala na nevarnosti plesne in ponočnjaške scene.¹²² Bolj se je razburjala lokalna duhovščina, ki je vedela, da so plesi najhujši strup za pastoralna prizadevanja. Sorški vikar Sebastijan Pogačar je leta 1752 v poročno matico zapisal: »Plesi so bolj škodljivi kot hud pes ali kača, zato naj se jih vsi ljudje izogibajo.«¹²³ Šmartinski župnik Franc Mihael Paglovec pa je leta 1755 na vprašanje gorenjskega arhidiakona odgovoril, da javne plese (ki jih je dunajski dvor tistega leta zaradi nemorale spet prepovedal oziroma jim omejil urnik) sicer zavira, a kaj pomaga, če posvetne gosposke prestopnike podpirajo.¹²⁴ Komendski župnik Peter Pavel Glavar je bil v neki pridigi še bolj jasen: »*Preklete ste vi noge, katiere na plesu u taberno k sapelivem tovarsham, k kurbam inu kurbirja, u vaf (ajme, ajme vafvanje, k vezbnimu vognu pelajne) nofile!*«¹²⁵ Večjega uspeha pridigarji niso imeli in Janez Trdina je (skoraj preveč kvantaško za narodnozavednega pisatelja) v sedemdesetih letih 19. stoletja spet poudaril razvratne razvade dolenjskih mladincev ter razloge za njihovo fleksibilno presojo spolne časti: »*Bolj žalostnega prikazka ga ni v življenju sloven. naroda ko je ta zgodnja kurbarija naših Dolencev.*« Namreč: »*Dolenec ne more si misliti ljubezni brez kurbarije ... Dolenjski fantje manj ponosni od gorenjskih. Če se tudi kaka dečva spridi, nič zato, snubačev ima dosti, da je le cvenka ... Na Gorenjskem je izmed 10 žen komaj ena nezvesta. Tukaj (to je v Novem mestu in obližju) pa izmed 10 komaj ena zvesta. Gorenci se začno ljubiti še le kedar zabteva to narava, to je, kedar odrastejo.*« In naprej: »*V teh krajih čiste ljubezni brez kausa ljudje ne poznajo in absolute v njo ne verjamejo ... kajti je premesen, preživinski ... Kavsarije ogibljejo se Dolenjke (NB. ktere se je) edino le radi otrok – za voljo greha nobena.*« Rezultat je katastrofičen: »*Bolj žalostnega prikazka ga ni v življenju sloven. naroda ko je ta zgodnja kurbarija Dolencev.*«¹²⁶

118 VALVASOR 1689, VI, 283–291. Prim. SIEDER 1998, 82.

119 POLAJNAR 2007b, 14.

120 AS, Vic., šk. 251.

121 Leta 1693 je morala skupinica treh poklicnih godcev iz Poljan nad Škofjo Loko zaprositi deželnega upravitelja, da bi jim dovolil igrati vsaj na kmečkih porokah, saj so ostali skoraj brez dela. Ob tem so si zagotovili podporo loškega oskrbnika (ZAL, ŠKL, Družina Kalan, fasc. 1, št. 2).

122 Šele leta 1721 je bilo v vizitacijskem dekretu za župnijo Luče zapisano, naj vikar z gornjegrajskim gosposčinskim odvetnikom razišče ponočevanja mladine in stike med dekleti in fanti po okoliških krčmah (NŠAL, Škof. prot. 21, p. 125).

123 JELENC 2013, 164.

124 STESKA 1904, 66 (točka 10).

125 DEMŠAR 1991, 117 (pridiga na tretjo adventno nedeljo); gl. tudi ŠKODA 1960b, 565.

126 Janez TRDINA, Podobe prednikov I, 172, 199, 202, 318; II, 558 in III, 677, 780–781. J. Trdina je še posebej izpostavljajl zgoden in izrazit spolni nagon dolenjskih otrok, ki ga je seveda jasno ločeval od ljubezni: »*Na Dolenskem pa se pariyo že otroci in še kako pogostoma. To dela izgled pijanih staršev in pa vino ... Otroku se po taki pijači uname kri včasi že pred 10. letom.*« Še natančneje: »*Spolni nagon zbuja se tod sila rano. Dečkom s 6–7 leti že napenja se žila, z 10–12 se že sploh kausa ... Glavni vzrok je brez dvombe čutnice razdražujoče vino, ki se daje otrokom brez mere piti ... Nek deček kausal je*

Kolateralna posledica plesov, alkohola in vsakršnih predporočnih spolnih testiranj so bili nezakonski otroci. Koliko jih je bilo in kakšne razlage dovoljujejo številke? Velika večina otrok se je rodila več kot devet mesecev po poroki. V Ljubljani je bilo leta 1607 krščenih le šest nezakonskih otrok (2,4 %; župnija sv. Nikolaja), v drugi polovici 17. stoletja pa že ok. 4,6 % predzakonskih spočetij ter 6,8 % nezakonsko rojenih otrok.¹²⁷ Razlaganje takih števil z večjo promiskuitetnostjo v mestih, blizu njih in v večjih vaseh ob glavnih cestah ni zadovoljivo, saj ne pojasnjuje razmerij v trgu Ljutomer, kjer je bilo malo pred letom 1700 manj kot 1 % nezakonskih otrok,¹²⁸ ali pa v mestu Kranj: tam je bilo sredi 18. stoletja ok. 1,5 % nezakonskih krstov, v prvi polovici 19. stoletja malo nad 3 %, v drugi polovici tega stoletja pa že skoraj 6 %; ok. leta 1900 se je delež gibal ok. 7 %, v okoliških vaseh pa je bil še malo višji.¹²⁹ Povsem drugačna slika je bila v Mariboru, kjer je bilo leta 1672 krščenih kar 11,8 % nezakonskih otrok, v letih 1664–1699 celo 13 %, v letih 1712–1725 pa še vedno impozantnih 9 %. Toda leta 1739 je bilo takih krstov le 6,2 %, leta 1764 samo 5,3 %, leta 1783 pa spet 12,2 %.¹³⁰ Visoke številke so poznali tudi na štajerskem podeželju. Na Dravskem polju se je v zadnji tretjini 17. stoletja delež nezakonskih otrok gibal med 8,3 % (župnija Slivnica, 1687–1699), 8,6 % (Spodnja Polskava, 1662–1699), 9,8 % (Limbuš, 1691–1699), 11,4 % (Hajdina, 1666–1699) in 12,2 % (Hoče, 1641–1699).¹³¹ Še višje številke so v letih 1712–1725 vsebovale matice obmariborskih župnij Malečnik (15,2 %) in Jarenina (13,3 %).¹³² Da pa to ni bila le posebnost Dravskega polja, kažejo številke za 45 župnij spodnjekoroškega arhidiakonata salzburske nadškofije, kjer je bilo leta 1731 krščenih 271 nezakonskih otrok ali 13 % vseh.¹³³ Sinoda arhidiakonata med Muro in Dravo je za leto 1738 naštel 324 krstov nezakonskih otrok (8,9 %) od skupaj 3.647 krstov.¹³⁴ Podobne številke so poznali tudi ponekod na Kranjskem: v župniji Šentrupert na Dolenjskem je bilo v letih 1703–1722 med krščenci 8,15 % nezakonskih otrok – od 2,9 % leta 1718 do 13,3 % leta 1715.¹³⁵

tolikrat ljubico čisto malo, da se jima to delo ni zdelo nič več kaj posebnega ali grdega. Sosea dobi ju enkrat na cesti fukajoča. Ta deček postal je pozneje naj pošteniji mladenič in se ni hotel celo oženiti ne, da snaha ne skali lepega miru in sloge, ki sta vladala v domači hiši med očetom in vso rodovino ... 15 letna curica začutila srbečico ker ni imela druge prilike, velela je 5! letnemu dečku, da naj jej dene »culek« v culo, bo videl kako mu bo dobro delo. Z njeno pomočjo se mu to posreči in »culek« postal je celo trd in stoječ! Fantiček priznal sodniji, da mu to res kaj dobro delo ... Hči še ne 10 letna že slovi za kurbo ...» (Janez TRDINA, Podobe prednikov I, 190, 228; II, 594 in III, 919)

127 ŠTUHEC 1985, 290; ŽMUC 2014, 45.

128 RADOVANOVIČ 1993, 135.

129 ŠTUHEC 1985, 135; ŽIBERT 2003, 33.

130 MLINARIČ 1991b, 468, 471, 473, 475; HORVAT 2011, 32; GRAHORNIK 2015, 216.

131 GRAHORNIK 2015, 206–214.

132 HORVAT 2011, 38, 44.

133 NŠAM, Viz., šk. 2.

134 MLINARIČ 1987a, 11–14. Te številke približno ustrezajo podatkom iz sinodalnih zapisnikov tega arhidiakonata iz druge polovice 17. stoletja: v letih 1673–1684 je bilo od vseh krščenih otrok 5,8 % nezakonskih (RADOVANOVIČ 1994, 211–212; RADOVANOVIČ 2009, 24–25). Število krstov nezakonskih otrok je po župnijah in letih zelo nihalo: v radgonski župniji je bilo v letih 1645–1685 krščenih le 199 nezakonskih otrok (2,7 %) in 7.099 zakonskih; odstotek je zelo nihalo – od ok. 40 % leta 1659, do le 1 % leta 1679 (RADOVANOVIČ 1997b, 11); v župnijah Apače in Spodnja Voličina je delež nezakonskih otrok znašal 6,6 %, v Benediktu 10,2 %, Cerkenjaku 3,6 %, Desterniku 5,8 %, Gorišnici 5,0 %, Jarenini 7,9 %, Križevcih in Juršincih 4,1 %, Kamnici 6,0 %, Lenartu in Malečniku 7,3 %, Ljutomeru 1,9 %, Mali Nedelji 4,4 %, Mariboru 6,2 %, Miklavžu pri Ormožu le 0,1 %, Negovi 6,9 %, Ormožu 1,4 %, na Ptujju 5,3 % oziroma 4,8 %, v Selnici ob Dravi 8,2 %, Središču le 0,4 %, Svečini 7,0 %, Veliki Nedelji 1,7 % ter Vidmu ob Ščavnici 4,5 % (RADOVANOVIČ 1994, 215–224).

135 STEKLASA 1913, 300. Podobne številke prihajajo tudi iz drugačnih kulturnih okolij, denimo iz dalmatinskega mesta Trogir, kjer je bilo v obdobju 1601–1700 7,4 % nezakonskih novorojencev, med otroki s plemenitim očetom pa je bil odstotek baje precej višji – vsaj 17 % (ANDREIS 2008, 27). V Dubrovniku je bil odstotek vseh predporočnih spočetij

Tako visoke številke ne glede na statistične zadržke potrjujejo vse, kar smo zapisali zgoraj: tradicionalno lahkotno spolno življenje, ki ga tridentinska versko-moralna prenova do začetka 18. stoletja nikakor ni mogla zajeziti. Gotovo še najtežje tam, kjer je bilo na pretek alkohola (severovzhodna Štajerska, Primorska, Dolenjska). Ob tem je treba upoštevati še, da so v krstnih knjigah kot nezakonski lahko zabeleženi le tisti otroci, katerih starši se niso mogli poročiti pred rojstvom.¹³⁶ Poleg tega vpisovanje nezakonskih otrok do državnih patentov iz let 1784/1785 ni bilo obvezno, predvsem pa status ni bil vedno zapisan. Torej je bil odstotek nezakonskih spočetij lahko še precej višji.

Skoraj povsod pa se je slika spremenila sredi 18. stoletja. Leta 1760 je vizitacija župnije Slivnica pri Mariboru izkazala le še 1,8 % nezakonskih krstov, v Cirkovi pa 5 %.¹³⁷ V petih belokranjskih župnijah nemškega viteškega reda se je že v letih 1731–1745 baje rodilo le sedem nezakonskih otrok.¹³⁸ V župniji Preloka v Beli krajini je bilo v letih 1791–1826 krščenih le 1,25 % nezakonskih otrok,¹³⁹ v župniji Ig jih je bilo v letih 1775–1786 celo manj kot 1 %; res pa se je v naslednjih desetletjih tam trend obrnil navzgor, saj je bilo leta 1825 na Igu že 4,7 % nezakonskih krščencev.¹⁴⁰ Eden od razlogov bi sicer lahko bilo prikrojevanje podatkov (o tem bo govor še v naslednjih poglavjih), saj so posledice nemorale zmanjševale ugled župnika pri predpostavljanih. Kljub temu pa preobrat lahko razlagamo tudi s procesom ukoreninjenja sramu in uveljavljanja trše morale med ljudstvom. Seveda ne le kot absolutno zmanjšanje predzakonske spolnosti, marveč v smislu prikrievanja in saniranja moralnih zadreg v duhu meščanske dobe.

PROBLEM NEODKRITE IMPOTENCE IN URSINI-BLAGAYSKE VZGOJNE FINESE

Vsi zaljubljeni in zaročenci se pred poroko seveda niso testirali, kot je nekoč ironiziral sveti Hieronim, navijaško priporočal Chaucer ter med Dolenjci veliko pozneje jezno registriral Trdina. Splošno baročno razuzdanost, ki jo (predvsem na podlagi primerov in virov iz višjih družbenih slojev!) poudarjajo vse zgodovine mentalitet in morale,¹⁴¹ je v posameznih primerih treba jemati z rezervo. Dejstvo je, da je večina znanih (tj. zapisanih) primerov impotence prišla na dan šele v zakonski zvezi. Velikokrat pa so imele težave predzgodovino, le da tega zakonci zaradi neopravljenega testa pred poroko niso mogli več popraviti. O tem so spregovorili le redki spolni sestradanci, tako kot že na

---

med 17. in 19. stoletjem 4,8 % (KRIVOŠIĆ 1990, 104), torej skoraj enak kot v Ljubljani. Po neki drugi raziskavi pa so se v Dubrovniku in njegovi širši okolici taka spočetja v tem času gibala med 9 in 50 %, odvisno od kraja in statusa; na podeželju oziroma med kmeti je bil odstotek višji kot v samem mestu in med plemstvom.

136 Tako razlago ima M. Bertoša glede demografskega razvoja v beneški Istri v 17. stoletju, kjer je bila baje kar tretjina otrok spočetih zunaj zakona, a skoraj vsi rojeni že v zakonski zvezi. Zgodnje stopanje mladih Istranov v intimne odnose avtor pripisuje predvsem negotovim razmeram v deželi, obubožani zaradi vojn in lakot, ter splošni zavesti o kratkosti življenja (BERTOŠA 1986, 372). Ob Bertoševem opisu seksualne liberarnosti pa je zanimivo, da je izolski duhovnik G. Tamar v svojem opisu Izole in okolice iz leta 1581 še trdil, da so tamkajšnje ženske »častne in poštene v dejanjih in besedah, preudarne v ljubezni in se šele po poroki telesno združujejo s svojimi možmi (TAMAR 1848, 48). Ne smemo pozabiti, da je bil Tamar duhovnik in v zapisih ni hotel izpostavljati nemorale, za katero je bila posredno odgovorna tudi nemočna ali kar brezbrizna duhovščina.

137 GRAHORNIK 2015, 207, 216.

138 Gl. sinodalna poročila za posamezne župnije v: DOZA, BÖ, šk. 304, mapa 2.

139 BALKOVEC 2003, 57. Zelo malo v vseh belokranjskih župnijah v tistih letih (gl. vizitacijska poročila iz tretje četrtine 18. stoletja v: VOLČJAK 2010b, 735–750).

140 PIŠKURIC 2002, 5–6.

141 Na primer še danes zanimiva *Illustrierte Sittengeschichte* Eduarda Fuchsa za renesančno, baročno-galantno in meščansko dobo (FUCHS 1909, 1910 in 1911).

začetku knjige omenjeni Primož Zupan, ki pol leta po poroki ni uspel konzumirati zakona in ga je (samo zato?) žena Gertruda zapustila. Toda šele leta 1702, po treh letih samevanja, se je Primož pomujal do cerkvenega sodišča in tam zaradi Gertrudine odsotnosti dosegel sodno zadostitev – sodišče je samovoljni Gertrudi kajpak ukazalo vrnitev k možu.¹⁴² Ženin odhod je kazal odsotnost telesnega spoznavanja pred poroko in še po njej.

Spolno nepoučenost še bolj razkrivajo trije starejši primeri. Med sodno preiskavo incesta v družini Pevnik iz ljubenske župnije se je izkazalo, da se mlada zakonca pred poroko (ženin 19 let, nevesta 22 let) meseno nista niti povohala, kaj šele »spoznala«. Če bi se, se Alenka že ob prvem pogledu na defektno fantovo orodje z njim najbrž ne bi poročila.¹⁴³ Še zanimivejša je tožba šestindvajsetletne Maruše Zibelnik iz okolice Polhovega Gradca, ki se je hotela leta 1672 razvezati od enako starega moža Andreja, zaradi njegove impotence, ki je bila pač *impedimentum dirimens*. V procesnem protokolu so povzeti odgovori prič in Zibelnikov o njihovih zdravstvenih, socialnih in spolnih navadah, ki so jih zasliševalci zahtevali v obliki kvazispovednih moralnih vprašanj, prek katerih bi prišli do dokazov o Andrejevi impotentnosti. Odgovori zakoncev razkrivajo drugačno sliko, kot bi jo od pričakovali mladih v nezavrtem vaškem okolju, sploh pa od že štiri leta poročene para, ki ga ni težila bolezen moževih genitalij kot v primeru Pevnik. Druga stvar je, ali sta bila na sodišču oba (zlasti žena) res iskrena. Še posebej to velja za vprašanje, ali sta se poročila nedolžna. Oba sta to vehementno trdila, kar pomeni, da poročanje brez spolnih izkušenj dvaindvajset let in več starih zaročencev ni bilo redko niti nenavadno. Njunjo moralno čistost je potrdil Andrej z odločnim zanikanjem na vprašanja, ali sta se v mladosti zaljubljala, skupaj s fanti in dekleti udeleževala semanjskih dni in plesov, za Cerkev moralno vedno sumljivih zborov mladih, ter se tam poljubljala in otipavala, morda celo občevala. Andrej se je baje le enkrat udeležil takega plesa. Njegovi starši so bili proti zvezi z nekim dekletom, ker je imela premajhno doto, neka vdova pa je bila nesprejemljiva zaradi zapravljenosti. Zaradi vsega tega, je bil prepričan Andrej, je razumljivo, da pred poroko ni nikoli občeval z bodočo ženo. S tako medlim ljubezensko-zaročnim obnašanjem pa je poleg spolne nepismenosti na sodišču izkazal predvsem poslušnost staršem. Maruša pa ni bila taka svetnica: priznala je, da je bila v mladosti kar vesela, saj se je »po deželnem običaju« udeležila nekaj gostilniških plesov, vendar nikoli ni šla čez rob spodobnosti. Tudi po poroki posteljnih akcij ni bilo.¹⁴⁴

Podobno se je v zakonu baje godilo Margareti Šteher iz Radohove vasi pri Šentvidu na Dolenjskem. Leta 1659 se je poročila s Tomažem Goršetom, z (v smislu potence) povsem neprimernim vzdevkom »Vojvoda«. Ker ga je Margareta kmalu po poroki zapustila, to lahko pomeni, da poprej nista telesno podkrepila svoje ljubezni. Res pa taka vzdržnost oziroma spolna disciplina pri Goršetih v tistem času ni bila pravilo.¹⁴⁵ Vojvoda se je seveda pri priči pritožil stiškem opatu, ki je na svojih župnijah kljub protestom konkurenčnega novomeškega prošta (dolenjskega arhidiakona) izvajal arhidiakonske pravice in imel svoj konzistorij.¹⁴⁶ Na zaslišanju pred posebno komisijo je prišlo na dan, da je Margaretin beg

142 NŠAL, Škof. prot. 22, pp. 226, 231.

143 NŠAL, KAL, fasc. 41, št. 7, konzistorialna obravnava 7. 2. 1654.

144 NŠAL, KAL, fasc. 67, Škof. prot. 1671–1673 in protokolarni fragment v fasc. 73.

145 V približno istem času kot Tomaž Gorše je njegov sorodnik Adam z obljubo poroke zapeljal neko Katro Boštjančič. Ko pa se je v začetku leta 1660 hotel poročiti z drugim dekletom iz župnije Šmarje, ga je nesojena tašča tožila na stiškem patrimonialnem (odvetniškem) sodišču in za hčerko dosegla odpravnino (AS, Sam. Stična, knj. 28, Protokol odvetništva 1659–1664, zapis z dne 3. 3. 1660).

146 Uradno je postal stiški opat predstojnik posebnega arhidiakonata, ki je obsegal inkorporirane župnije, šele leta 1691 (MLINARIČ 1995, 838–839).

izhajal iz prepleta dveh nesrečnih vzrokov, ki pa sta bila v nasprotju s kanonskim oziroma tridentinskim pojmovanjem veljavnega zakona: nevesto so v zakon prisilili starši, neljubi mož pa je »zu dem cobelichen werkh oder pflicht ungeschikht«. Čeprav sta pogosto ležala skupaj, je Tomaž le dvakrat poskušal opraviti *die eheliche vermischung*, a ni uspel. Kako se je Margaretina zahteva razpletla, pa ne vemo.¹⁴⁷

Omenjeni primeri niso govorili o prikrivanju konzumacijskega posta pred javnostjo, niti o dolgem vztrajanju nepotešenih zakoncev v zvezi. Osupljivo zgodbo o prikrivanju spolne zavrtnosti pa so leta 1736 slišali sodniki ljubljanskega škofijskega sodišča od Uršule Golej. V prvem zakonu, ki je trajal 18 let, ni z možem nikoli konzumirala zakona, enako se ji je godilo v drugem zakonu z Valentinom Tratarjem. Kriva si je bila sama. Čeprav je Tratar prva štiri leta z njo še poskušal občevati, pa je šele po 20 letih zakona zahteval ničnost zakona zaradi njene »ozkosti«. Ko sta to in Uršulino absolutno nedotaknjenost potrdili dve babici, je sodišče zakon izničilo in Valentinu dopustilo novo poroko.¹⁴⁸ Morda nas vztrajanje prvega (očitno pokojnega) moža v zakonu niti ne bi presenetilo, saj je zakonca skupaj gotovo držalo še kaj drugega. Preseneča pa nas lahko tako uspešno prikrivanje spolnega asketizma pred javnostjo, da je Uršuli nasedel celo drugi mož in z njo vztrajal še dlje.

Čeprav so naši komentarji ob zgoraj opisanih primerih le interpretativno igračkjanje (to lahko tno avtorjevo priznanje je velik privilegij humanistike), je gotovo vsaj to, da sta tudi Marija Kajetana Ursini-Blagay in odvetnik še leta 1770 z omenjanjem splošnega védenja o Joštovih erektilnih disfunkcijah hotela poudariti njihovo absolutnost in trajnost. Cerkveni sodniki so to razumeli bolje, kakor so poznali Marijino in Joštovo predzakonsko spolno življenje. V besednem duelu zakoncev in mimobežnih Pollinijevih opazkah pa se nista razkrila le njuna seznanjenost in pogled na ljubezen, spolnost in različno pojmovanje zakonskega dolga, temveč smo morda slučajno trčili tudi na vzroke Joštove impotence. Taščino relativiziranje sinovih tedaj (res kar javno?) znanih erektilnih težav najbrž ni bilo tako odločno le zato, da bi prepričala sinovo zaročenko, pač pa, ker je menila, da sin druge ženske sploh ne bo dobil. To za Jošta ni bil ugoden scenarij, saj kot samski drugorojenec ne bi mogel računati več kot na skromno stanovanje v družinski palači v Ljubljani in v graščini v Boštanju, kjer pa je suvereno gospodaril brat Janez Nepomuk. Mlajšim otrokom pokojni oče namreč ni namenil večjih dednih deležev. Brat se je poročil že leta 1755, resda ne z grofico, toda Cecilija baronica Neuhaus je bila skupaj s sestro, poročeno z Janezovim bratrancem Karlom grofom Lichtenbergom, glavna dedinja leta 1751 umrlega premožnega barona Vida Jožefa, ki je bil lastnik in zakupnik več goriških in notranjskih gosposčin ter notranjski cestni komisar. Prav z ženino dediščino si je Janez Nepomuk v šestdesetih in sedemdesetih letih ustvaril uspešno kariero kot kranjski cestni direktor v letih 1773–1786 in veliko premoženje, kar pa bratu Joštu Antonu ob poroki leta 1766 seveda ni zagotavljalo lagodnega življenja.¹⁴⁹

Že večkrat smo opazili, da sta tudi zakonca oziroma njuna odvetnika opozarjala na nejasne notranje vzroke za Joštovo impotenco. Njihovo medicinsko razlago pustimo ob strani, saj je šel sodni proces po poti prava, ne pa medicinske diagnostike. Sploh pa je poltretje stoletje po dogodkih še tako dobremu specialistu (razen dr. Houseu, ki pa je žal že zaprl ambulanto) nemogoče določiti diagnozo po modernih medicinskih doktrinah. To pa si lahko brez škode za zdravje pacienta privošči zgodovinar. Joštova hladnost do žene, ki je imela za posledico izogibanje rednega izpolnjevanja zakonskega dolga, je dopuščala vse mogoče razlage, razen – to so potrdili tako zdravniki kot žena

¹⁴⁷ V NŠAL, KAL (fasc. 55, št. 60) sta le kratek protokoliran prepis konzistorialnega zaslišanja in obvestilo o vsebini s prošnjo enega od zasliševalcev, jezuita Frančiška Harrerja, stiškemu opatu Janezu Weinzirlu za izrek sodbe.

¹⁴⁸ NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 266–267.

¹⁴⁹ SCHIVIZ 1905, 339; AS, Gr. Boštanj, fasc. II, 13; AS, Gr. Dol, fasc. 93–99.

– zunanje poškodovanosti organa. Na procesu so namreč vsi priznali, da je do spolnih odnosov med zakoncema z velikimi Joštovimi napori nekajkrat le prišlo. V poštev za to bi danes urologi najbrž na mah izustili: moten krvni obtok, sladkorna bolezen, hipogonadizem oziroma pomanjkanje androgenih hormonov (žal ni ohranjen Joštov portret, ki bi vsaj malo podkrepil tak sum) ali pa daljša depresija in psihosomatski vzroki. Zgodovinarji pa skupaj s psihiatri in kliničnimi psihologi (da ne govorimo o njihovih analitičnih kolegih!) še raje prisluhnejo paberkanju o nevroznosti, vsemu, kar kvari pahljačo nagonov ter o mizogamijskih in mizoginijskih vplivih. Ali pa vsaj pomislimo na strah do žensk, celo na ojdipovske konotacije med Joštom in njegovo materjo, nezaveden odnos, ki ga je tridentinska prenova nekako prelagala na neveste.¹⁵⁰ Pa še na kaj, na kar se ta trenutek ne morem spomniti. A nekaj je le bilo na vsem tem, saj so tudi Joštovi zdravniki namigovali, da ima Jošt morda še večje probleme z ženskami sploh kot pa s svojim udom, in si oprali roke, češ notranjih vzrokov njegove impotence pač ni mogoče ugotoviti.

Lahko pa špekuliramo tudi s še bolj neprijetno domnevo (v tedanjem kontekstu), da njegov problem sploh ni bil »absolutna impotenca«, pač pa odbojnost do žensk. »Impotenca« je bila pogosto maska mizoginije, celo homoseksualnosti (mdr. verjetni povod dveh razvez avstrijsko-štajerskega vojvode Friderika II. leta 1229 in 1243). Da drugačna spolna usmeritev ni bolezen, ki bi jo bilo mogoče ozdraviti in spremeniti v normalnost, tedaj seveda niso razmišljali, se je pa do 18. stoletja in med zatiskanjem oči pogled na istospolne prakse že nekoliko liberaliziral.¹⁵¹ Zlasti ženske iz urbanih zahodnoevropskih sredin so s (pogosto izmišljenimi) spolnimi deviacijami mož rade opravičevale svoja prešuštva.¹⁵² Kranjice takih obtožb praviloma niso izrekale, morda zaradi ostrejšega očesa javnosti, upoštevanja katehetičnih smernic, strožje materinske vzgoje in samozavedanja o malefičnosti.¹⁵³ Ker lahko dikcija sodnih zapisov o nekonzumaciji zakona pomeni tudi kaj drugega kot le spolno nesposobnost, je razumljivo, da so žene, ki so jih možje in svaštva s prevaro prikrajšali za popolne zakone, moče v 18. stoletju (drugače kot še v 16. in 17. stoletju) raje obtoževale le spolne abstinence (impotence) kot pa homoseksualnosti.¹⁵⁴

Morda je Joštova mati o tem nekaj sumila in v Mariji Kajetani našla odrešiteljico, ki bo sina zavarovala pred sramoto. Mlada Marija pa je bila leta 1766 pripravljena rešiti taščin problem, le ker se je uklonila očetovi volji. Spolna odtujenost v sistemu, kjer sta se (zlasti aristokratska) ženin in nevesta začela podrobneje spoznavati šele po poroki, v prvih mesecih zakona sicer ni bila sumljiva.¹⁵⁵ Zaradi plemiškega kodeksa časti pa je sorodstvo lahko računalo na postopno vzpostavitev spoštovanja, zaupanja in topline. Medsebojno nezaupanje in Joštov čustveni hlad pa sta v tem primeru le okrepila spolno

150 KOŠIČEK 1982, 193; FREUD 1987, 17 sl.; ACCATI 2001, 195 sl.; BOCK 2004, 36 sl.

151 Prim. STONE 1977, 541–542.

152 Na primer v renesančnih Benetkah (FERRARO 2000, 41–46).

153 Poleg namigovanja Marije Kajetane glede želja njenega moža Jošta po »nenaravnem« občevanju med njegovim zdravljenjem, kar velja postaviti v kontekst diskreditacije moževe morale na sodišču, lahko omenimo še podoben poskus Ljubljancanke Frančiške Mazon, ki je leta 1695 na ločitvenem procesu možu Antoniu (po rodu prislovično pokvarjenemu Benečanu!) med očitanim poskusom uboja mimogrede očitala, da je »tentavit secum contra natura in libidionem exercere« (NŠAL, Škof. prot. 18, pp. 328–329).

154 J. G. Simon opisuje primer na württemberškem konzistoriju, ki je pri ugotavljanju nekonzumiranja zakona izpostavil moževo nezainteresiranost (ne pa impotence!) za ženske in poudaril tudi njegovo izrazito femilnost (mdr. je omenil željo po opravljanju ženskih gospodinjskih del). Zakon je bil razveljavljen, vendar razsodba ni decidirano omenjala moževe istospolne usmerjenosti (SIMON 1674, c. VII th. I n. 3). Tudi G. Ruggiero in L. Stone navajata nekaj takih primerov iz poznosrednjeveških Benetk oziroma novoveške Anglije (RUGGIERO 1985, 109–145; STONE 1977, 536).

155 Več primerov iz 11. in 12. stoletja je v: DUBY 1987.

nezainteresiranost, kar so zdravniki in sodniki po slišanjem in videnem najbrž že slutili. Nezaupanje med partnerjema je bilo sredi 18. stoletja že medicinsko priznan vžigalnik (t. i. relativne) erektilne impotence.¹⁵⁶ Jošt svoje vzdržnosti namreč ni omejil le na prve tedne po poročni noči, kar je storil marsikateri versko-moralni gorečnej, marveč je neprekinjeno odklanjal meseno spoznavanje žene in se tej »prisili« uprl z odselitvijo iz skupne spalnice celo v času uradnega zdravljenja. Marija zaradi tega ni zapadla v frigidnost, kot ji je očital mož. Navsezadnje je dobila idealne ljubezenske vzore kar v svoji družini, vsaj v bratu Dizmi, le malo prej enim prvih »uradno potrjenih« kranjskih vihariških predromantikov.

O zunanjem videzu Marije Kajetane kot razlogu za Joštov hlad na konzistorialnih obravnavah ni bilo govora. Vendar to ni pomenilo, da špekulacija o tem ni nemogoča. V ljubljanski Narodni galeriji je danes fotografska slika izgubljenega Marijinega portreta v olju, ki ga datirajo v čas ok. leta 1800. Torej je bila Marija tedaj stara okoli 50 let. Glede na izrazito starčevski izgled bi nastanek lahko pomaknili še vsaj za desetletje, če ne dve naprej. Ali pa bi namesto mlajše datacije raje morali priznati, da je bila Marija v svojih poznih srednjih letih pravzaprav grda (seveda po današnjih in osebnih predstavah). Vsekakor je izgledala veliko slabše kot vse druge približno enako stare kranjske plemkinje, katerih portreti iz 17. in 18. stoletja so ohranjeni. Sploh ni nemogoče, da kot mlado dekle (vsaj v Joštovih očeh) ni izgledala bistveno bolje.¹⁵⁷ Iz več primerov vemo, da estetski zadržki v zakonski spolnosti nikoli niso bili zanemarljivi: pri neplačevanju zakonskega dolga sta imeli včasih odločilno vlogo starost in zunanji videz zakonca. Na sodiščih so dolžniki to sicer tajili ali odločno zanikali, saj Cerkev izogibanja zakonskim dolžnostim zaradi neugledne zakončeve fasade (razen v res izjemnih primerih) ni tolerirala.¹⁵⁸ Nehotene opazke pa so bile pomenljive. Že leta 1709 pa je med tožarjenjem za ločitev »od mize in postelje« nekaj o tem vedela povedati Helena Polenc iz župnije Sora. Glavni razlog njenega ločitvenega zahtevka je bil, da jo mož Matija tepe in materialno zanemarja. Ob tem je mimogrede omenila še moževo izgovarjanje na njeno starost, kadar se je izmikal zakonskemu dolgu. V resnici bi moral reči, je Helena lucidno intepretirala moževe očitke, da se je ne bi dotaknil tudi, če bi bila mlada in najsijajnejša ženska. Jasno je, je nadaljevala Helena, da je ni poročil »*ob amorem conjugalem, sed solum propter pecunias*«. Sodišče ji vseeno ni dovolilo ločitve, a je zagato rešil Matija, ki je takoj po sodbi odšel v mornariško službo v Benetke in že po šestih mesecih umrl v Neaplju. Njegovo smrt je Helena dokazovala v škofjski pisarni ob pomoči dveh mornarjev (po rodu Gorenjcev) šele leta 1713, ko se je spet hotela poročiti.¹⁵⁹ Telesni zadržki so bili včasih tako očitni, da so bile uslišane prošnje nezadovoljnih zakoncev, še posebej, če so se vsi vpleteni strinjali. Leta 1780 je Janez Nepomuk baron Jabornegg po štirinajstih letih zakona z Ivano (roj. Pruggmayr) uspel prepričati lavantinskega škofa, da je odobril preiskavo glede zaprosene ločitve. Poleg odsotnosti svobodne volje pri zaroki, je navedel, da tedaj že šestdesetletna Ivana ni bila sposobna roditi otrok, sploh pa njena telesna »nenaravna neproporcionalnost« preprečuje izvrševanje zakonskega dolga. Ivana se je strinjala z ločitvijo od mize in

156 ZEDLER 1746, 2355.

157 NGL, brez signature, v fototeki s št. 1638. V katalogu razstave o portretih na Slovenskem iz leta 1925 je F. Mesesnel sliko »ljublanskega slikarja« datiral v čas ok. leta 1800, enako kot danes izgubljeni portret Pavla Alojza; oba sta bila tedaj v lasti družine Gandini v Celju (RAZSTAVA PORTRETNEGA SLIKARSTVA, 20–21). Morda sta portreta nastala v istem času, v tem primeru pred letom 1810, ko je umrl Pavel Alojz. Ali pa je Marijin portret še starejši (pred letom 1822).

158 Sebastijan Pogačar, župnik v Sori, je leta 1751 v enem od kronogramov takole zaobjel vodilo: »Ženo, ki ti je enkrat za vselej ugajala, jo moraš obdržati, da bo tvoja četudi je stara, prav tako, če ti je mož ugajal, mu moraš pomagati, čeprav je ubog in povrhu še brez zob.« (JELENC 2013, 152).

159 NŠAL, Škof. prot. 25, pp. 87–88 in Škof. prot. 26, pp. 413–415.

postelje, vendar je škof opozoril nadduhovnika v Tinjah, da ločitev ni mogoča, če sta bili zaroka in poroka izvedeni pravilno. Sumljiv se mu je zdel tudi očitek o ženski telesni hibi.¹⁶⁰

Kakor koli že, med zakoncema Ursini-Blagay se je kmalu po poroki oblikoval začaran krog hladu, neizživetih strasti in sovraštva. Joštovo zanikanje impotence na koncu zato sploh ni bilo več v službi ohranjanja zakona, pač pa je odražalo globoko užaljenost zaradi razkrite intimne ter ženinih drugačnih, zanj preveč odprtih pogledov na spolnost. Prav v tej luči smemo presojati njegovo trmasto oponiranje vsaki ženini besedi in navsezadnje tudi razplet Pollinijevega zdravljenja: pacient je v celoti zlorabil vse zdravnikovo zaupanje in trud za maščevanje ženi.

Primeri Ursini-Blagay, Zibelnik, Gorše, Natrej, Pevnik in Golej z zavestno opustitvijo predporočnih spolnih preizkusov ne relativizirajo le paberkovanja o skoraj nujnem in uspešnem medsebojnem preizkušanju konzumacijskih sposobnosti zaročencev v zlati evropski dobi nraštvene dekadence (če seveda zanemarimo zadnjih sto in nekaj let). Z nadaljevanjem kažejo na razmeroma pogosto problematiziranje spolne nemoči po poroki. Vsaj v nekaterih primerih je mogoče zaznati tudi način, s katerim so ženinovi starši kontrolirali nevestino spodobnost in spolno sposobnost skozi pogovor in govorice. Ob tem pa so gladko zamolčali spolno primernost svojega sina, če je bila v materialnem oziru v igri primerna nevesta. Komaj šestnajstletna Marija Kajetana je že pred poroko »nekaj« slišala o zaročenčevih problemih s potenco, ni pa jih mogla lastnoročno preveriti. Neizkušena je morala zaupati bodoči tašči, ki jo je opogumljala k poroki, češ da se bo v prihodnosti sin za to že še usposobil. Gotovo je vedela, kaj bi nepopravljiva moževa impotenca pomenila za zakon. Ker Marija na poduk matere zaradi njene zgodnje smrti ni mogla računati, vse to pravzaprav potrjuje njeno (nadpovprečno?) zanimanje za spolno življenje, pa tudi vedenje in zanimanje najožjega sorodstva. Na obravnavi 24. 3. 1770 je povedala, da jo je o moževi impotenci takoj po poroki izprašal kar njen oče.¹⁶¹ Zato se celo zdi, da ji predporočnih pomislekov sploh ni pregnala tašča, ta stereotipna ojdipsko-freudovska tekunica, pač pa je bil varuh njene čistosti in socialne prihodnosti oče, ki je dekletove predporočne pomisleke potlačil s trdo plemiško logiko, da se pač mora na vsak način poročiti v skladu s statusom družine. V tem kontekstu se smemo vprašati o resničnem dosegu starševske »zarote molka«, kot Norbert Elias označuje nadzorovano civiliziranje spolnega nagona. Molk v 18. stoletju v višjih kranjskih družbenih slojih (v nižjih pa sploh ne) očitno le še ni bil popoln.¹⁶²

Zanemarjanje tako tehtnih in usodnih pomislekov seveda potrjuje domnevo, da je šlo pri zvezi Barbo-Blagay le za poslovno zvezo dveh »hiš«, za hladen statusno-materialistični dogovor dveh rodbinskih poglavarjev, pri čemer Marija Kajetana do Jošta pred poroko ni čutila skoraj nič. In »vice versa«. Preden pa bi Marijino triletno vztrajanje v spolni puščavi označili za nesebično žrtvovanje na oltar statusnih načel in moralnih konvencij, se velja spomniti, da ji je razveljavitev zakona omogočala le kanonska določba, da mora impotenca obstajati že pred poroko. Če nastopi pozneje, ne ovira veljavnosti zakonske zveze, pa tudi zavestno strinjanje z zadržkom ob poroki ne dopušča izničenja

160 NŠAM, Škof. prot. 13, pp. 183–184.

161 Tudi Jožef baron Lamberg (1489–1554) je v rimani avtobiografiji iz ok. leta 1550 med mnogimi življenjskimi navodili svojim otrokom poudaril, da bi njegovima dvema hčerkama gotovo dala poduk o življenju mati, a je že pokojna. Zato ga daje kar on: mdr. jih opozarja na izogibanje nečastnim pogovorom, še posebej pa na ohranjanje sramežljivosti (VALVASOR 1689, IX, 49–50).

162 ELIAS 2000, 318 sl. O vsestranskem odnosu oče – hči gl. ACCATI 2001, passim.

zakona.¹⁶³ Po nekaterih drugih mnenjih pa je tako stanje relativiziralo zvezo samo po sebi, četudi je bila s predporočnim védenjem o zaročenčevih ovirah sokriva za poznejšo zmedo.¹⁶⁴

MATERINSKE PARADIGME

Marijino poudarjanje pomislekov o prokreativni sposobnosti Jošta kot zaročenca je bilo na sodišču torej logično. Bilo je del odvetnikove taktike. Ena od stvari, ki pa manjka v povzetku Marijinih pričakovanj, je bilo nepovezovanje spolnih želja z naravnim in poldrugo tisočletje glavnim teološkim postulatoma v njeni in moževi zadregi – z neizpolnjenim materinstvom. Tega ni omenila med opisovanjem nesporazumov okoli svoje domnevne nosečnosti, marveč mimogrede le enkrat, češ da si je vedno želela postati mati in zato možu ni nameravala odreči seksa, če bi le bil sposoben zanj. Je šlo za slučajno zanemarjanje, za odvetnikovo malomarnost ali za premišljen molk?

Neomenjanje otrok in materinstva v plemiških zapisih pred sredo 18. stoletjem ni bila posledica kakega genetskega pomanjkanja materinskega čuta. Otroci so bili vrednota in cilj zakonske ljubezni, le da tega niso izražali tako kot danes. Zato so mnenja, da je bila neplodnost v galantni družbi sprejeta skoraj kot božji dar, ker je neplodnemu omogočala ljubezensko frivolnost brez ozira na otroke,¹⁶⁵ nesmiselna. Temu sta nasprotovali vsaj številčnost mnogih (plemiških) družin ter razvezovanje od neplodnih/impotentnih partnerjev prav zaradi neizpolnjenosti zakonske zveze (in kajpak prokreacije). Zlasti z otroki se vez med dvema človekoma, ki ju sicer ne družijo globlja čustva, lahko okrepi v neke sorte skupno srečo, pa tudi skrb za otroke je lažja. Mnoge matere se res niso bile sposobne vživeti v potrebe majhnih otrok v današnjem smislu, a so svoje otroke vendarle ljubile. In tega ne zanikuje niti praksa plemenitih mater, ki so prepuščale dojenčke in majhne otroke dojiljam in varuškam; to je bila kulturna norma, deloma povezana z najenostavnejšo kontracepcijsko metodo (dojenjem), ki je preglasila tudi zavedanje, da je materino dojenje sicer zdravo za otroke.¹⁶⁶ Amalija pl. Bubna med internacijo pri ljubljanskih uršulinkah oktobra 1758 ni niti malo pogrešala dveletne hčerke Marije Ane, za katero so skrbeli v Kranju. Petletnega sinka pa je povsod vodila s seboj in ga novembra 1758 tudi odpeljala v Prago.¹⁶⁷ Zakaj še hčerke ni vzela s seboj, saj se ni mislila več vrniti v Ljubljano? Iz Raigersfeldovih namigov v pismih Amalijinemu bratu, generalu Podstatzkyju, je mogoče razumeti, da je hčerko nekako odklanjala. Morda zaradi šoka ob moževi smrti? Njeno zanemarjanje pa se niti do otrok prislovično čutečemu Raigersfeldu ni zdelo čudno. Še marca 1760 je bila že triinpolletna deklica še kar v Kranju in Raigersfeld je kot začasni skrbnik vsakih nekaj mesecev poročal generalu o njenem stanju, a je že namigoval, da računa na generalovo »bratsko ljubezen« pri prepričevanju Amalije, naj otroka le vzame k sebi. Seveda je pismom prilagal nemajhne račune za oskrbo. Deklico je nameraval poslati materi spomladi, saj ga je Amalija že obvestila, da se je poročila in želi odslej imeti hčerko pri

163 CIC X 4.15.4.

164 FREISEN 1893, 352–364; KUŠEJ 1927, 420; RANKE HEINEMANN 1992, 254–255.

165 FUCHS 1910, 217–218.

166 ŽVANUT 1994, 143; BASTL 2000, 506–512.

167 AS, Gr. Dol, fasc. 199, Dnevnik, pp. 221, 265–266.

sebi. Toda 4. 3. 1760 tega še ni storil, saj je še čakal Amalijina navodila.¹⁶⁸ Kmalu zatem (31. 3.) pa je Raigersfeld umrl in za Amalijino hčerko so morali poskrbeti drugi.¹⁶⁹

Le navidezna je tudi brezbržnost za umrlimi otroki. Starši, še posebej matere in porodnice, so kazali skrb vsaj za njihovo zveličanje s pravočasnim krstom in lepim pogrebom. Celotomorkam je bilo žal za mrtvim otrokom, kaj šele tistim, ki so po nesreči poležale dojenčke.¹⁷⁰ Za njimi do dobe meščanske čustvenosti in družinske povezanosti mnogi starši sicer res niso javno žalovali, tako kot v 20. in 21. stoletju.¹⁷¹ Niti zgovorni in emocionalno nadpovprečni Raigersfeld v dnevniških zapiskih sredi 18. stoletja ni pogosto omenjal številnih ženinih nosečnosti, rojstva (in smrti) dojenčkov pa zelo na kratko. Znani pa so tudi povsem drugačni zapisi. Plemiču Andreju Gallu in ženi Ani so se v letih 1597–1602 rodili štirje otroci, katerih rojstvo je vsakič z veliko ljubeznijo, priporočili Gospodu in lepimi željami za popotnico zapisal v spominsko knjigo. Ko sta že leta 1605 v nekajdnevem razmiku za boleznijo umrla sin Jurij Andrej in hčerka Ana Marija, je njuno smrt pospremil z ganljivimi besedami. Naslednje leto rojena dvojčka pa sta dobila imeni pokojnih otrok; poimenovanje po umrlih otrocih je bilo redko in običajno priča o veliki ljubezni. Že leta 1606 je bil Andrej spet globoko presunjen ob smrti »preljubih« žene in dvojčkov.¹⁷² Veliko ljubezen do otrok je moč opaziti tudi pri plebejcih. V dnevniku »čudežev« v cerkvi v Ljubnem na Gorenjskem, kamor so se po čudežu s kipom »Marije Udarjene« leta 1692 zgrinjali romarji od blizu in daleč, je duhovnik Sebastijan Pogačar v letih 1755–1763 zapisal vrsto primerov ozdravitev otrok, potem ko so se njihove matere in očetje posebej zaobljubili pri ljubenski Devici.¹⁷³ Še več primerov krčevitih bojev za preživetje otrok in priporočanja sv. Ignaciju za zanositev, varen porod in zdrave otroke vsebujejo letopisi ljubljanskih jezuitov iz let 1596–1691.¹⁷⁴

Nobeno novo odkritje ni niti ugotovitev, da se je skrb za otroke prek materinstva povezovala z Marijinim kultom. V 18. stoletju se je pozornost mariologov pri poudarjanju čistosti imakulističnega nauka osredotočila na trenutek, ko je bila tudi Marija spočeta brez izvirnega greha ter na njeno brezgrešno mladost.¹⁷⁵ Posredno je šlo za spolno (predzakonsko) čistost, ki jo je tako zelo poudarjala duhovščina in jo je dobro poznala tudi Marija Kajetana. Čistost Brezmadežne se je odrazila na zunanji podobi neveste – device v beli obleki, z lilijami in vrtnicami. Bila je tridentinski sinonim legitimne plodnosti, ki se ne dotika pohote in se zgleduje po Božji materi. Spolna morala se je obenem iz plodnosti premikala k morali čistosti.¹⁷⁶ Najstarejši podatki o povečanem čaščenju Marije in kulta brezmadežnosti – res pa tega ne gre enačiti s kultom devišstva – so na Slovenskem iz 12. stoletja, ko je nastala najstarejša znana slovenska pesem o Mariji kot kraljici, bogorodici, devici in milostljivi priprošnjici,

168 Prav tam, pp. 272, 329, 333, 341. Stroški za hčerko so med 30. 11. 1758 in 4. 1. 1760 znašali 73 gld in 57 krc (prepisa Raigersfeldovih pisem 5. 1. 1760 in 4. 3. 1760 v: AS, Gr. Dol, fasc. 199, pp. 870–873, 893–894).

169 Na Dunaj je prišla šele konec avgusta ali v začetku septembra 1760, kot je mogoče razumeti iz pisma Raigersfeldovega sina Janeza Luke bratu Maksimilijanu, ki mu je general Podstatzky tam priskrbel stanovanje (pismo z dne 4. 9. 1760 v: AS, Gr. Dol, fasc. 218, p. 68).

170 Tako je leta 1780 na deželskem sodišču v Brežicah govorila Uršula Zupančič, katere nezakonski otrok je umrl kmalu po porodu; v resnici je otrok umrl kmalu po porodu na njenih rokah in med njenimi solzami (AS, Gr. Brežice, fasc. K 2, Spisi II/6/2, kazenske zadeve 1775–1780, zaslišanje Uršule z dne 21. 3. 1780).

171 SIEDER 1998, 34–38; FUCHS 1909, 80 sl.

172 RADICS 1903, 12–15. Prim. tudi ŽVANUT 1994, 139.

173 AS, Rok., 75r.

174 LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, passim.

175 O nauku o brezmadežnem spočetju Device Marije gl. LETO SVETNIKOV IV, 476–488. O Marijini mladosti govori poučna pripoved v ms. 22, fol. 14^r–17^v v Univerzitetni knjižnici Maribor (objava v: Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja. Ms. 052. *Cerkvene pesmi in molitve*. URL: http://nl.ijs.si:8080/nrss:nrss_ms_052/VIEW/ [24. 11. 2011]).

176 ACCATI 2001, 32–34, 178 sl.

še več vesti pa je od 15. stoletja.¹⁷⁷ Čaščenje Marije je bilo, naj se sliši še tako profano, ljudstvu lahko pandan plemiškega čaščenja dvorjanke – čista ženska in mati je zamenjala grešno Evo in idealno plemkinjo. Oznanjenske, vnebovzetvene in odrešenjske pesmi z idejo o Marijini brezmadežnosti so bile posebej popularne med potridentsko prenovo, medtem ko so protestanti odklanjali pretirano Marijino čaščenje.¹⁷⁸ Leta 1606 je v Ljubljani zaživela jezuitska Marijina kongregacija, ki se je kasneje razdelila po stanovih in na študentski kongregaciji Marijinega vnebovzeta in Marijinega rojstva. Še pomembnejša je bila leta 1624 ustanovljena Marijina kongregacija brezmadežnega spočetja za meščane, trgovce in obrtnike (*Solidatas Beatissimae Virginis Mariae sub titulo Immaculatae conceptionis*).¹⁷⁹ Zato pobuda cesarja Ferdinanda II. iz leta 1629, ki je v zahvalo za politične uspehe in rekatolizacijo izdal odlok, naj se v vseh njegovih deželah svečano praznuje praznik Marijinega spočetja, za Ljubljance in prebivalce teh dežel ni bila posebna novost. Navsezadnje so premožni posamezniki kot dokaz svoje pravovernosti od drugega desetletja tega stoletja posvečali kapele in oltarje ravno Brezmadežni.¹⁸⁰ Ljubljanski škof Tomaž Hren je bil navdušen, ko je s cesarjevo pomočjo postal praznik (8. december) tako rekoč zapovedan,¹⁸¹ čeprav so deželni stanovi praznovanje potrdili šele leta 1664. Tedaj so po habsburških deželah v znak zahvale za zmago nad Turki pri Monostru začeli množično postavljati Marijine spominske kipe. Čaščenje Brezmadežne je postalo državotvorno, že ko je cesar Ferdinand III. leta 1646 sebe in podanike posvetil Bogu in Brezmadežni in ji dal naslednje leto postaviti spomenik na Dunaju. Vse skupaj se je prepletlo z lojalnostjo habsburški dinastiji, deželnim patriotizmom ter hvaležnostjo za odvrnitev Turkov z deželnih meja in ohranitev krščanstva konec 17. stoletja.¹⁸²

V marijanskem gibanju so postali otroci eden najtrdnjših simbolov reformirane zakonske zveze. To so prenovitelji nakazovali tudi s posebnimi pokorami za ženske, ki bi v spanju do smrti poležale majhne otroke. V tem je bil zelo odločen ljubljanski škof Tomaž Hren, ki je na sinodi leta 1604 duhovščini zabičal, naj starše nenehno opozarjajo, da je jemanjem otrok k sebi v posteljo škodljivo. »Kri otrok ne vpije le v nebesa, temveč zahteva maščevanje,« je podkrepil zapoved in kot zgled nesebične materinske skrbi navedel Božjo mater.¹⁸³ Za nehotene ubijalce otrok sicer ni zahteval pregona, marveč javno pokoro in odvezo v Ljubljani.¹⁸⁴ Skrb za otroke se je na Slovenskem še okrepila v zadnji četrtini 17. stoletja, ko so škofijske sinode okrepile kaznovanja za poležanje dojenčkov: na gornjegrajski sinodi leta 1679 je bil sprejeti sklep, skoraj enak tistim iz časa škofa Hrena.¹⁸⁵ Posvetne oblasti pa so začele bolj preganjati detomorilke in preiskovati primere sumljivih abortusov, pri čemer so se ženske zaklinjale, da je prišlo do njih zaradi daljše bolezni in fizičnega napora, ne zaradi umetne prekinitve nosečnosti, saj so otroci božji dar. Tako se je leta 1687 zaklinjala Špela Keršiner, poročena kmetica iz

177 ZUPANČIČ 2004, 351–352. Za teološki in ikonografski razvoj kulta in dogme o Marijini brezmadežnosti vobče gl. ACCATI 2001, 57–114.

178 SMOLIK 1963, 83–84, 96–102, 176–182.

179 Leta 1640 se je iz kongregacije Vnebovzete odcepila otroška kongregacija Kraljice angelov. Gl. LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 107, 113, 126, 211, 253, 318–319, 325, 345; DOVJAK 2010, 70–72.

180 Na primer lastnik graščine Slovenska Bistrica Friderik pl. Vetter, sicer zakupnik nekaterih deželnoknežjih uradov, ki je dal leta 1623 v poslopju urediti novo kapelo, posvečeno Brezmadežni, potem ko je opustil zloglasno luteransko kapelo (ŠERBELJ 2005, 40–41).

181 NŠAL, Škofje, Tomaž Hren, fasc. 2: škof je na zadnjo stran dekreta z dne 8. 10. 1629 pripisal kratek slavospev tej odločitvi.

182 JEZERNIK 2008, 40–44.

183 BENEDIK – KRALJ 1997, 246–247, 278–279, 307; BARAGA 1997, 138, 156; KOLAR 1997, 446 in 455–456.

184 O tem pričata vprašalnici 15 in 16 za udeležence škofijske sinode leta 1614, ki sta objavljeni v: KOLAR 1997, 450 in 468.

185 NŠAL, Škof. prot. 8/1, pp. 24–25.

Srednje vasi pri Polhovem Gradcu, ki jo je dva meseca po spontanem splavu (18. 10.) zaslišalo deželjsko sodišče. Zaradi sumljivega obnašanja so ji sodniki verjeli šele po prisegi.¹⁸⁶ Zavedanje o grehu je že leta 1629 izpričevala Margareta Lemeč, ki jo je baje njen gospodar in ljubimec, teharski župnik, prisilil v zaužitev zvarka, zaradi katerega je rodila mrtvega otroka, pri naslednji nosečnosti pa jo je tepel, da bi splavila.¹⁸⁷ Odpora do otrok pa niso skrivali moški, ki niso hoteli spočeti otrok svojim ženam. Žene jih pred cerkvenimi oblastmi niso proglašale le za mehkužne egoiste, marveč kar za nasprotnike osnovnih krščanskih paradigem. Te, na novo izražane (v resnici pa večne) materinske ljubezni ni bilo več mogoče spregledati, niti če so bili otroci zaznamovani z velikim grehom, kot so bili posilstvo, incest ali prešuštvo. To je denimo med sodnim zasliševanjem leta 1654 izpričala Alenka Pevnik, ki je prosila sodnike, naj ji vrnejo otroka (spočetega s svojim tastom), da ne bo umrl, ker ga še doji. Sodniki so ji to seveda dovolili.¹⁸⁸

Marijine družbe so do ukinitve leta 1783 združevale ljudi vseh slojev.¹⁸⁹ V Ljubljani je leta 1682 Valvasor postavil pred jezuitsko cerkvijo soho Marije, stoječe na kačini glavi (simbol izvirnega greha) na zemeljski krogli skupaj z besedilom Janeza Ludvika Schönlebna. Take podobe so nadomeščale stare podobe Zavetnice, Žalostne Matere božje, Kraljice, Apokaliptične žene, Vnebovzete itd.¹⁹⁰ Schönleben, ki je bil eden najbolj navdušenih slavilcev Brezmadežne,¹⁹¹ je leta 1671 upravičeno zapisal, da na Kranjskem ni nikogar, ki bi nasprotoval nauku o Marijinem brezmadežnem spočetju.¹⁹² Kot sin očeta, ki se je leta 1623 vpisal v ljubljansko Marijino družbo, si je postavil za življenjsko nalogo razglasitev dogme o Marijinem brezmadežnem spočetju. Idejo je utemeljil v dveh knjigah (tiskanih 1670 in 1671), ki pa sta zaradi prevelike gorečnosti in ostrine do nasprotnikov celo prišli na vatikanski indeks prepovedanih knjig, s katerega sta bili umaknjeni šele leta 1900.¹⁹³ Dogmo je po poltisočletnih prizadevanjih predhodnikov šele leta 1854 udejanil papež Pij IX.¹⁹⁴ In res se je v knjigo ljubljanske Kongregacije Marijinega brezmadežnega spočetja v letih 1624–1783 vpisala množica ljudi obeh spolov, predvsem meščanov. Plemičev je bilo razmeroma malo, več je bilo plemkinj, vendar ne iz višjih slojev in tudi ne iz vseh ljubljanskih družabno zanimivejših rodbin. Med njimi ni bilo Barbov in Widerkhernov in le po ena Raigersfeldovka, Utschanka (zadnje tri rodbine izpostavljam, ker bo o njih veliko zapisanega v nadaljevanju) in leta 1751 Joštova sestra Marija Ana Terezija (por. Moscon).¹⁹⁵

Manjšo priljubljenost bratovščine med ljubljanskimi plemiči in plemkinjami je mogoče razlagati tudi z odporom do mešanja z meščani (med člani so bili tudi socialni povprečneži, celo hlapci in dekle), ne pa s plemiškim odklanjanjem kulta. Ko je leta 1718 novi lastnik slovenjebistriške graščine Ignacij Marija grof Attems naročil freskantu Franzu Ignazu Flurerju, naj med prenovo graščine ozaljša grajsko kapelo z razkošno marijansko simboliko, je slikar usmeril ost h kultu Brezmadežne: osrednja

186 AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 85, Protokol deželjskega sodišča 1687–1698, zapis z dne 12. 12. 1687, pp. 20–23.

187 AS, Gr. Dol, fasc. 82.

188 NŠAL, KAL, fasc. 41, št. 7, konzistorialna obravnava z dne 7. 2. 1654.

189 V začetku 18. stoletja je bilo samo v Ljubljani osemnajst bratovščin: tri Marijine, med njimi tudi Brezmadežne, so imele sedež v jezuitski cerkvi sv. Jakoba, po ena v avguštinski cerkvi Marijinega oznanjenja in v cerkvi bosonogih avguštincev sv. Jožefa (LAVRIČ 2003, 276).

190 O mariologiji in ikonografiji Marijinih upodobitev na Slovenskem gl. MENAŠE 1994, passim.

191 Svoja razmišljanja in teološke okvirje nauka je predstavil v tiskani pridigi ob prazniku, objavljeni v: SCHÖNLEBEN 1669, 105–121.

192 JEZERNIK 2008, 44.

193 SBL 3, 240–241; SKUBIC 1976, 144–147; FAGANEL 2000, 108–109; DEŽELAK TROJAR 2015, 78.

194 Z bulo *Ineffabilis Deus* (ZUPANČIČ 2004, 344–351).

195 AS, Rok., II/52, pp. 1–32 (*Namen der wohlthäterin diser löblichen bruederschaft*).

freska nad oltarno mizo prikazuje izvirni greh, nasproti nje je slika sv. Družine, na oboku pa je slikar v simbolnih prizorih padca prvih ljudi še poudaril Marijino vlogo Odrešenice človeštva. Vse skupaj priča o Attemsovi marijanski naklonjenosti, čeprav je dal sosednje prostore istemu slikarju okrasiti tudi z golote polno heraklejsko mitologijo.¹⁹⁶ Tudi v ljubljansko bratovščino včlanjene plemkinje (žene in gospodične) so izpričevale njeno vsebino, saj je več novih članic v knjigo lastnoročno zapisalo, da so se *nevredne* podale v zaščito Brezmadežne. To ni bila le moralistična floskula, pač pa je fraza namigovala na resnično zavedanje človeške grešnosti. Čeprav Marije Kajetane ni bilo med cvetom ljubljanske brezmadežnosti (zraven pa je bilo nekaj ljubezensko drznejših žensk), je vsaj na zunaj gotovo priznavala težo marijansko-materinskemu kultu. Bistveno vprašanje pa je, kako blizu ji je bil in ali ter kako je kult povezovala s svojo moralno brezmadežnostjo, materinstvom in posredno s svojo vsakdanjo (zakonsko) spolnostjo.

Odgovor na to vprašanje je težak kot malo kaj drugega. Sodne prisege, ki so jih stranke na ljubljanskem škofijem sodišču izrekale namesto materialnih dokazov, so do srede 18. stoletja poleg članov svete Trojice (naslovnikov prisege) zelo pogosto omenjale še Devico Marijo v brezmadežni varianti¹⁹⁷ ter kot zaščitnico žensk oziroma mater. Medtem ko je teološka govornica od 16. stoletja pove-ličevala vse v zvezi z Božjo materjo, se je v drugi polovici 18. stoletja Marijino ime zlagoma umikalo iz juridičnih zapisov (tudi v posvetnem sodstvu).¹⁹⁸ Ker prisege niso bile vedno povsem formalizirane (pa tudi obrazci so se spreminjali), bi lahko posumili, da se je govorjenje o Brezmadežni med ljudmi in kleriki utišalo. V resnici je v tistih desetletjih iz reformnega katolicizma, ki se je med kleriškimi vrhovi v ljubljanski škofiji krepil že pred škofom Herbersteinom, zavel določen puritanizem, ki je iz nekaterih molitev in pesmi izrinjal celo Mater božjo in svetnike. Tega verniki niso razumeli, čeprav je šlo vse v kontekst državnih ukrepov proti baročnemu praznoverju, pobožnjakarstvu in zunanji formi. Tedaj je državno-cerkveni vrh ukinitel procesije, leta 1783 pa vse bratovščine, vključno z Marijinimi.¹⁹⁹ Zato domneva o občasnem nihanju intenzivnosti kulta Brezmadežne ni brez osnov. Med prepletanjem prikrivanja erotičnega z vdanostjo kultu Brezmadežne matere in moralne čistosti je bilo zato tudi materinstvo verbalno (ne pa čustveno) v javnosti lahko zanemarjeno, izpostavljeno ali zakrito.²⁰⁰ Četudi Brezmadežne niti zelo dostojni ljudje niso več imeli stalno na jeziku in se niso vključevali v Marijine bratovščine, pa to še ne pomeni, da se je družba ohladila do kulta. Nasprotno, lik Matere se je dotlej tako usidral v družbeno podzavest, da se je celo svetovljanski Raigersfeld, kronično nostalgičen do pokojne žene, raznežil, ko je nekoč leta 1758 pri ljubljanskih frančiškanih opazoval prenos Marijine podobe k čaščenju in ob tem celo opisal napis na sliki (*Sta Maria pro bono consilio*).²⁰¹ Podobno pove-zovanje morda lahko slutimo tudi dobro desetletje kasneje pri Mariji Kajetani Ursini-Blagay.

Marijini in Joštovi uradni pogledi na erotiko niso izstopali iz okvirov, ki jih je postavila potriden-tinska doktrina o zakonskem dolgu in grešni spolnosti. Konzistorialni sodniki in Marijin odvetnik so imeli od škofijske palače le nekaj korakov do stolnice in semeniške knjižnice, kjer so se lahko

196 Malo prej sta slikarja Matthias Görz in Johann Casper Waginger na grofovo željo z enakimi marijanskimi motivi olepšala tudi cerkvi v Zagorju pri Podčetrtku in Slakah (ŠERBELJ 2005, 65–87).

197 Kot jo je leta 1714 v Ljubljani izrekla Magdalena Cjuh: »*Jest Magdalena Ziubouka perseschem eno rano persego prute Bogu Ozhetu, Bogu Synovo ienu Bogu Svetemo Duchovo ienu lube Bosbe Divize Marie bres vsega madesba spozbete ...*« (NŠAL, Škof. prot. 27, p. 23).

198 Tak trend je mogoče opaziti tudi v slovenskih prisegah na patrimonialnem sodišču Bled v 17. in 18. stoletju (RIBNIKAR 1976, 47 sl).

199 DOLINAR 1990, 190; VALENČIČ 2004, 195; ŠKAFAR 2004, 204; FABIJAN 2004, 389 sl.

200 ACCATI 2001, 145–147, 177–178, 189–191.

201 AS, Gr. Dol, fasc. 199, Dnevnik, p. 224.

ljubljski intelektualci vedno prepričali, kaj so si naročniki (ljubljski operozi) stropne freske v izvedbi Giulia in Rafaela Quaglia predstavljali pod pojmom »ljubezen«. V stolnici je v letih 1703–1706 Quaglio starejši ta višek krščanskih čustev do bližnjega (*caritas*) in Boga (*amor Dei*) personificiral kot mater, natančneje – doječo žensko. V semeniški knjižnici je leta 1721 podobno storil (najbrž) njegov sin Rafaelo.²⁰² Ravno v tistih desetletjih in pozneje je v ljubljanskih cerkvenosodnih zapisih mogoče opaziti podobno zaznavo te kreposti, kakršno bomo zasledili v nadaljevanju v pregledu pridigarstva in kateheze na Slovenskem tudi med laiki. Mnogi zaročenci so v prošnjah za poročne dispenze še bolj goreče kot prej utemeljevali nujnost poroke predvsem zaradi zagotavljanja primerne vzgoje otrok; seveda je šlo v takih primerih za poroke vdovcev z majhnimi otroki iz prvega zakona.²⁰³ Ali kot je poročno prošnjo leta 1806 utemeljil z otroki iz prvega zakona obremenjeni Ljubljčan Janez Bučar: »Še posebej v veri potrebujejo dobro vzgojo, da bi postali dobri člani družbe.«²⁰⁴

Ker je Marija Kajetana razumela vpliv kulta Božje matere na sodni epilog svoje zadeve in ker je bila njena družbena legitimnost spet vedno bolj odvisna od moralne spodobnosti in sposobnosti spočetja otrok, se ji na sodišču ni zdelo nujno sklicevati na zaščitnico mater, žena in družin. Ko je na svoj način izpričevala hrepenenje po telesni ljubezni in materinstvu, cerkveni sodniki seveda niso smeli pomisliti na nič drugega kot na zakonsko ljubezen in materinstvo. Nikakor ne na užitek: ker je kult sramežljivosti seksu dajal vlogo mehanizma prokreacije, se je v zapisih, zasebnih in uradnih, o tem obzirno molčalo, čeprav so, kot smo že videli in bomo še, ženske v seksu (tudi) uživale. To še posebej velja za plemkinje, pozni barok in še mlajše dobe.²⁰⁵ Toda Marijine mimobežne in (prek odvetnika) filtrirane besede o ljubezni, še bolj pa njeno ravnanje v vsakdanjem življenju, so bili nekoliko drugačni. Vsaj na začetku skupnega življenja kljub mladosti (ali pa prav zato?) in prisiljenosti v poroko Jošta ni bila pripravljena le vzljubiti, mu biti spodobna žena, čustvena zakonska sotrudnica in mati njegovih dedičev. Hotela mu je biti tudi dejavna spolna partnerica, če bi ji bil mož sposoben odstopiti vsaj nekaj čustev in kak del telesa. Tako bi ji najbrž pred poroko svetovala mati. Da je bila vsakdanja spolnost za Marijo pomembna in se ji ni hotela odpovedati niti zaradi odpovedi absolutne častnosti, je potrdilo njeno poznejše ljubezensko življenje.²⁰⁶ Marijina zadržanost o teh stvareh na sodišču pa ni bila le posledica klasične starševske in uradne pedagogike. Uživaške erotike, o kateri je prikrito hrepenela, iz spodobnosti in previdnosti na konzistoriju ni smela omenjati, saj so bili časi galantne kulture z nastopom škofa Herbersteina v Ljubljani leta 1770 na splošno mimo. Začenjalo se je reformistično-rigoristično obdobje. Zakaj, kdaj, kako in če sploh so domači duhovniki uspeli pregovoriti občestvo ali vsaj njegov manjši del k priznanju teze o grešni spolnosti ter sprožiti selitev čustev v zasebnost, pa je tema naslednjega poglavja.

202 LAVRIČ 2003, 168–170 in 323–325; SMOLIK 1975, 17–18.

203 Prvič leta 1774 v primeru dveh hčerk vdovca Petra Wurtiča, ki se je hotel poročiti z Uršulo Kavalari iz kranjskogorske župnije (NŠAL, Škof. prot. 39, p. 176).

204 NŠAL, ŠAL IV, Spisi, fasc. 68.

205 BASTL 2000, 383–386.

206 Poglavje Impotenčni jin in jang: spolni post in prešuštvo.

LJUBEZEN, ČAST IN MORALA

ROJSTVO MODERNE LJUBEZENSKÉ MORALE NA SLOVENSKEM

BOJ DUŠNIH PASTIRJEV ZA PRAVO LJUBEZEN

»Pot grešnikov je tlakovana z gladkimi ploščami,
toda na njenem koncu je jama podzemlja.«

Sir 21,10

Lascivna renesančna in baročna laiška erotika, s katero se bomo spoznali v drugi knjigi v poglavjih o ločevanju in moralnih deliktih, je bila seveda navzkriž s krščanskimi nauki, moralno teologijo in kanonskimi paradigmi o zakonski zvezi. Oba tokova sta se bojevala, prepletala in sčasoma preoblikovala moderne zahodne ljubezenske vzorce. Razvoj zaročno-poročnih pravil in laiške edukcije ter njihov odsev med slovenskim ljudstvom moramo dopolniti z analizo katehetskih paradig in pastoralnih ukrepov.

Za ovrednotenje loka »avtohtonega« pastoralnega moralizma na Slovenskem v predreformacijski dobi manjkajo podrobnejše vesti o domačih ustvarjalcih in poustvarjalcih idejnih tokov kot tudi njihovi odmevi med verniki. Jasni pa so trendi. Vemo, da je v samostanu Jurklošter konec 12. stoletja prior Odon iz Novare napisal danes izgubljene govore (*Sermones magistri Odonis*).¹ Konec 14. stoletja je prav tam prior Mihael iz Prage napisal hvalnico devištvu (*Dialogus de custodia virginitatis*), baje namenjeno fantu, ki se je odpovedal poroki. V zadnji tretjini 15. stoletja je bil tam prior znameniti teolog Nikolaj Kempf iz Strassbourga.² V drugi polovici 13. stoletja je v Kopru deloval znameniti kanonist, frančiškan Monald iz Kopra (ok. 1208–1278), znanec sv. Antona Padovanskega in sv. Frančiška Asiškega, ki je sestavil popularen moralno-teološki priročnik (*Summa Monaldiana*, 1274; tisk: *Summa perutilis atque aurea venerabilis viri fratris Monaldi in utroque iure tam civili quam canonico fundata*, 1517) ter pridige.³ Andrej Gall, arhidiakon v Slovenski marki in župnik v Beli cerkvi je napisal izgubljeno delo »O angelu varuhu in prevarah hudobnega duha« (*De genio tutelari et illusionibus cacadaemoniis*).⁴

Dejavnost teh piscev je bila posledica osebnih ambicij in ni izzvenela v institucionalnih okvirjih, saj na današnjem slovenskem ozemlju vse do leta 1461 ni bilo škofij in škofijskih šol (z izjemo majhne

1 MLINARIČ 1991a, 491–492.

2 Prav tam, 493–495.

3 GOERING 2008, 426; KOROŠAK 2009, 7–11.

4 ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 163–169; MLINARIČ 1995, 853.

Neznani avtor: *Marija Kajetana grofica Auersperg, roj. Barbo*, olje na platnu, 53 x 41 cm, izpred leta 1810 v NGL (fototeka, št. 1638, foto: Bojan Salaj, ©Narodna galerija, Ljubljana).

Palača grofov Ursini-Blagay na Starem trgu 21 v Ljubljani, prezidana sredi 18. stoletja (foto: Dušan Kos).

Palača grofov Barbo-Waxenstein na Gosposki 3 v Ljubljani, zgrajena v letih 1749–1755 (foto: Dušan Kos).

Georg Pencz: *Tobija in Sara molita na poročno noč*, bakrorez iz leta 1543 (vir: VALVASOR 1685/15, št. 124).

Agostino Carracci: *Obojestranska ljubezen*, bakrorez s konca 16. stoletja (vir: VALVASOR 1685/II, št. 47).

Neznani avtor, lesorez *Blagoslov zakonske postelje*, Nemčija, 15. stoletje (vir: FUCHS 1909, Erg. Bd., str. 189).

»Mojster Kranjskega oltarja« oz. Mojster Vid iz Kamnika: *Marijina zaroka*, freska iz ok. leta 1507 v cerkvi sv. Primoža in Felicijana nad Kamnikom (foto: Andrej Furlan © UIFS ZRC SAZU).

Jan Pietersz Saenredam: *Žena med mladeničem in bogatim starcem*, kopija po bakrorezu iz ok. leta 1600 (vir: VALVASOR 1685/10, št. 191).

Furlanska delavnica: *Sv. Miklavž obdaruje revne neveste*, freska iz ok. leta 1420 v cerkvi sv. Lenarta v Bregu pri Preddvoru (foto: Dušan Kos).

Ugrabitev plemkinje, risba iz prve polovice 14. stoletja v »Veliki heidelberški pesmarici« – Codex Manesse (vir: CODEX MANESSE, fól. 316^v).

Neznani avtor: *Marija Ana baronica Raigersfeld*, miniatura iz leta 1752 v NMS (inv. št. 17619, foto: Tomaž Lauko).

Andrej Herrlein: *Dizma grof Barbo*, olje na platnu, 55 x 45 cm, pred letom 1802 v Muzeji in galerije mesta Ljubljane (MML, inv. št. 510: LJU;0014193, Dokumentacija MML, foto: Damjana Šalehar).

Palača baronov Billichgratz na Starem trgu 9 v Ljubljani, kjer je v letih 1777–1806 živel družina Marije Dizme grofa Barbo-Waxenstein (foto: Dušan Kos).

Janez iz Kastva: *Delo prvih staršev*, freska iz leta 1490 v cerkvi sv. Trojice v Hrastovljah (foto: Andrej Furlan © UIFS ZRC SAZU).

Janez Ljubljanski: *Luksurija*, freska iz leta 1443 na zunanji severni strani cerkve sv. Miklavža na Visokem pri Kureščku (foto: Andrej Furlan © UIFS ZRC SAZU).

Janez Lipec: *Eva*, plastika iz leta 1484, do leta 1717 na fasadi ljubljanskega magistrata, danes v Muzeji in galerije mesta Ljubljane (MML, Dokumentacija MML, foto: Matevž Paternoster).

Giovanni Maria Gasparini: *sv. Jurij s princeso Marjeto ubija zmaja*, skupinska plastika iz leta 1677 v cerkvi sv. Jurija v Piranu (foto: Dušan Kos).

Priročnik za izpraševanje vesti, bakrorez iz 17. stoletja (vir: VALVASOR 1685/8, št. 61).

Erotični motiv, freska iz 1. stoletja v »Casa del centenario« v Pompejih (foto: Dušan Kos).

Neznani avtor: *Anton Medard baron Widerkbern*, olje na platnu, sreda 18. stoletja, Kavarna Union v Ljubljani, Galerija ACH d.d. (foto: Dušan Kos).

koprske škofije), kaj šele univerz. Domači intelektualci so po študiju ostali v tujini in tam ustvarjali v duhu sholastičnih paradigem, njihov vpliv na slovenske razmere pa ni bil nujno velik.⁵ Avtorji, ki so odstopali od standardnih paradigem, so imeli težave z oblastmi. Jurij iz Celja, doktor medicine in duhovnik oglejskega patriarhata, je v svojih spisih baje razširjal heretične misli o kršenju uveljavljene morale. Kaj natančno je trdil, da ga je dunajska teološka fakulteta leta 1486 poklicala na zagovor (s to univerzo je imel pozneje težave tudi rojak in profesor Brikcij Preprost), ne vemo. Kot humanistični medicinec morda kaj v zvezi s človeškim telesom, kar je nasprotovalo sholastični teoriji zakonske zveze, morda pa je bil res le žrtev spopadov med humanistično in sholastično strujo na univerzi, kot je menil Primož Simoniti.⁶

Vse to je zadevalo akademske sfere, katerih vpliv se je končal v knjižnicah slovenskih samostanov in izobraženih klerikov.⁷ Iz 15. stoletja je ohranjenih tudi nekaj pragmatičnih cerkvenih zaznav ljudske in kleriške spolne morale na Slovenskem. Mislim na sklepe salzburške sinode iz leta 1420, spomenice lavantinskega škofa Thiobolda Schweinbecka za salzburško sinodo leta 1456 in sklepe ljubljanske reformne sinode iz leta 1448. Med temi so bili dekreti za dosledno kaznovanje in odrek odveze konkubinarjem, prešuštnikom in podobnim delinkventom.⁸ Čeprav gre za splošne prepovedi spolno-moralnih deliktov in zmot, je bila njihova navedba vendarle znak, kaj je motilo teologe. Toda trajna odsotnost oglejskega patriarha Ludvika III. Trevisana, ki je bil kot Benečan v habsburških deželah nezaželen, je tudi v krajši perspektivi pomenila neuspešnost tega versko-moralnega prenovitvenega poskusa.

O tokovih in posebnostih poteka vojne med grešno vsakdanjo erotiko in pobožno ljubeznijo na Slovenskem v novem veku se bolje poučimo na tri načine: 1. Z razgledom po domači retorski prozi, katehezi in poudarkih iz župnijskih vizitacij. 2. S sledenjem katehetskim normam. 3. Z nepretencioznim sprehodom zunanjega opazovalca (tj. nestrokovnjaka za umetnostno zgodovino) med erotičnimi motivi v upodabljaljoči umetnosti.

Pridige, zlasti tiste v slovenskem jeziku, so bile najprimernejši medij pastore med nepismenimi množicami. Čeprav so bile kompilirane po predlogah, so upoštevale posebne razmere in kulturno tradicijo posameznih župnij oziroma škofij.⁹ Odvisnost pastore od razumljivosti medija ni le naša domneva (kakršnih v tej knjigi sicer ne manjka): tako daljnosežno so že leta 792, 802 in 813 razmišljali

5 ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 167. Tu velja omeniti le najbolj vidne posameznike, ki so že študirali in v 15. stoletju v bližnji Avstriji in Italiji ustvarjali v humanističnem duhu in bili doslej v literaturi že podrobno predstavljeni: Augustinus Prygl-Tyfernus, Peter Bonomo, Bernard Perger, Brikcij Preprost, Tomaž Prelokar, Bernard Perger (SIMONITI 1979, 59 sl., za učni program pa še 139 sl.). Med tistimi, o katerih se dolgo ni vedelo, velja omeniti Jurija iz Brežic, ki je bil v začetku 15. stoletja profesor v francoskem Toursu. Profesor je ok. leta 1412 napisal traktat o smiselnosti devištva v poduk svoji krščenci Izabeli de Villeblanche, ki je ravno vstopila v samostan. Delo govori o duhovni vzvišenosti devištva in koristi spolne vzdržnosti v zakonski zvezi (po izpolnjeni prokreacijski nalogi). Ta je najnižji način spopada človeka s tuzemstvom, je zapisal Jurij, z zavestnim odtegotovanjem spolnosti se človek z razvojem duhovne narave približa Bogu in zveličanju. Opozoril je še na boj s skušnjavcem (hudičem) proti predzakonskemu občevarju. Sugestivno pedagoško delo je bilo tako kot mnoga podobna v 16. stoletju med katoličankami precej popularno in je bilo tudi natisnjeno (ŠUMRADA 2004, 287–291).

6 SIMONITI 1979, 144–146.

7 KOS 1931; SIMONITI 1974a, b; MLINARIČ 1987c, 41–48; MLINARIČ 1991a, 466–497; MLINARIČ 1995, 858–872; GOLOB 1994, 24–38.

8 BENKOVIČ 1901, 180–181, 315–318. Ljubljansko sinodo je vodil oglejski generalni vikar za vzhodne predele patriarhata, pičenski škof Martin. Sinodalne sklepe je patriarh potrdil čez pol leta (MARCUSZI 1910, 380; GRUDEN 1908, 136–137).

9 Starejši seznam pridig je v: KIDRIČ 1921–1922. Gl. tudi spletni portal »Neznani rokopisi slovenskega slovstva 17. in 18. stoletja (NRSS)« in povezavo »Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja« na: <http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/nrss:ms/VIEW/> [22. 11. 2011].

Karel Veliki in udeleženci koncilov v Aachnu in Reimsu, leta 847 pa še udeleženci koncila v Mainzu, ko so priporočili rabo ljudskih jezikov v liturgiji, zlasti v temeljnih molitvah in homiletiki.¹⁰ Pridige so bile še skoraj celo tisočletje tisti del obveznih liturgičnih opravil, ki jih ni zaznamoval množicam nerazumljiv latinski jezik. Res da so bile pogosto napisane v latinskem in pozneje v nemškem, italijanskem jeziku, toda verniku so bile predstavljene v razumljivem jeziku.¹¹ Na obširno velikomoravsko in panonsko jezikovno-liturgično reformo, ki sta jo v šestdesetih in sedemdesetih letih 9. stoletja izvedla Konstantin in Metod, ali pa na karantanske »Brižinske (Freisinške) spomenike« iz ok. leta 1000 (po predlogah iz 9. stoletja) ter sočasne zapise, kot je bil najbrž Celovski rokopis iz let 1362–1390 tudi v smislu homiletike, ni treba posebej opozarjati. Tudi osem stoletij po karolinški dobi, leta 1620, je o pomenu ljudskega jezika v cerkvenem nauku podobno kot karolinški teologi in protestanti razmišljal tujec v Ljubljani, apostolski vizitator ljubljanske škofije Sikst Carcano: škof Hren naj poskrbi, da se prevedejo pesmi, katekizmi in druge cerkvene knjige v slovenski jezik, v katerem naj se razlaga evangelij.¹² Pridigarstvo so podpirale tudi deželne oblasti in knezi: sam kralj Ferdinand I. je leta 1552 ukazal, naj se v dednih deželah poučuje katekizem.¹³ Pomen verske pedagogike je bil še toliko večji, ker je cerkveno osnovno šolstvo usahnilo do zadnje četrtine 16. stoletja, malo zatem pa so zamrle tudi protestantske šole.¹⁴

Sholastična homiletika se ni veliko posvečala zakonski zvezi in spolnosti, kot nakazujejo sicer redko ohranjeni slovenski osnutki pridig¹⁵ ter iz nemščine prevedene cerkvene pesmi.¹⁶ To niti ni bilo nujno, saj je bila od apostola Pavla, Tertulijana, Origena, Hieronima, Avgušтина in drugih cerkvenih učiteljev spolnost grešna, velika ovira odnosu človeka s Kristusom in zato le pogojno in brez spremljajočega užitka dopuščena le v zakonski zvezi.¹⁷ Propagirana podoba zakonske zveze, ljubezni in greha se je tako kot v večini predelov, ki so bili odmaknjeni od kulturnih in cerkvenih središč (zlasti Italije in Francije), utrdila med verskimi boji in prenovo v 16. in 17. stoletju.¹⁸ Ugodnega učinka pridig, cerkvenih pesmi in kateheze in splošnega osnovnega šolstva so se najprej zavedli protestanti. Reformisti sicer niso bili izvirni in so radi prevajali starejše predloge. Posledice izživljanja strasti med verniki so popravljali z načrtnim poukom, manj s povsem novimi paradigmi.¹⁹

Protestantski moralni nauki se niso bistveno razlikovali od katoliških. Srčika odnosa z Bogom pa je bilo osebno obvladovanje grehov, brez zemeljskega posrednika, in pokora. Za praktično razumevanje je voditelj slovenskih protestantov Primož Trubar v *Cerkovni ordningi* iz leta 1564 podrobno pojasnil bistvo luteranskega razumevanja pridiganja in kateheze (ker sta postavljena od Boga), ki sta zavzela cel drugi del njegovega cerkvenega reda.²⁰ Pravzaprav je imela večina Trubarjevih teoloških zapisov pridigarški, skoraj misijonarski značaj in je bila uperjena proti grešni naravi človeka. Že leta

10 MGH Conc. II/1, c. 15 (str. 255); MGH Capit. II, c. 2 (str. 176). Prim. ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 144.

11 OGRIN 2008, 125.

12 DOLINAR 2011, 82, 88.

13 KRONES 1883b, št. 336 (str. 47).

14 SCHMIDT 1988, 95.

15 Na primer kratek slovensko pisani načrt pridige o grehu in rešitvi duše v evangeliarju, ki je najbrž sredi 15. stoletja nastal v stiškem samostanu (KOBALAR 1883, 606).

16 SMOLIK 1963. Smolikovo delo je še vedno temeljna obravnava slovenske cerkvene pesmi od srednjega veka do leta 1800.

17 POLAJNAR 2008, 17.

18 HERRMANN 1893, 328 sl.

19 SCHMIDT 1988, 45 sl.

20 Poglavlja o krščanskem nauku, grešnosti in pridigarstvu so kompilacije mecklenburškega cerkvenega reda iz leta 1552 in lastnih misli, ki jih je razvil po neznanem viru (TRUBAR 1564, 31–37, 191–213).

1550 je v *Katekizmu* (z letnico 1551) ter leta 1557 v prvi (ne prav izvirni) razpravi *Ena dolga predgovor* (k Novi zavezi), namenjeni preprostemu, a izobraženemu odraslemu laiku, razdelal vprašanje opravičenja človeka pred Bogom, o obnašanju kristjana v vsakdanjem življenju in pojem greha. Menil je, da je za izvorni greh kriva predvsem človeška strast (ljubezensko zapeljevanje), zato je priporočal sledenje starih moralnim postavam ter dobro pripravo na smrt in odrešenje. Zaradi prirojenega izvirnega greha nihče ni imun za grehe, a jih sam ne more pravilno razumeti niti se odrešiti; orodje za razumevanje Božje pomoči za odrešitev daje dobra pridiga. Osnovna težava ljudske zaznave grehov je namreč v tem, da ljudje vidijo le zunanje grehe, ki jih včasih sploh nimajo za grehe (nečistovanje, pijanstvo, kraja, preklinjanje, ubijanje). Zunanji grehi pa so posledica usodnejših notranjih grehov (v srcu in duši), katerih napačna zaznava nikogar ne bo obvarovala pred božjimi in posvetnimi kaznimi (za naglavne smrtne grehe), če se ne bo spokoril in spreobrnil: »Na tem svetu morajo grešniki prestati smrt, vse vrste bolezni in težav. In če se ne spreobrnejo ... morajo po tem življenju sedeti v peklu.«²¹ Na težo grešne spolnosti v zakonski zvezi je Trubar opozarjal tudi v krajših predgovorih k Pavlovim pismom Rimljanom in Efežanom iz leta 1560.²² V starem duhu je menil, da je grešno spolnost in moralo najlažje nadzorovati v okviru zakonske zveze in družine, zunaj nje pa vsak nadzor odpove. Prvič je na to povezavo opozoril v *Katekizmu* in še posebej v drugi izdaji iz leta 1555, a je tam le povezal citate iz apostolskih del. V tem duhu je kasneje izzvenel tudi protestantski korpus cerkvenih pesmi, ki naj bi poleg krepitve prave vere še izpodrinile pohujšljive pesmi, kot se je leta 1584 v pesmarici izrazil Jurij Dalmatin.²³

Trubarjeva misel o čistosti zakonske ljubezni je bila v grobem skladna tako s katoliškimi nauki kot z augsburško veroizpovedjo in nauki o zakonski zvezi, ki jih je Martin Luter razodel javnosti že leta 1522 v spisih *Vom ehelichen Leben* in *Predigt vom Ebestand*. Lutrova teza je gradila na dokazovanju koristnosti zakonskega življenja in monogamnosti, nesmiselnosti celibata in devištva oziroma vzdržnosti v redovništvu. Temu je (bivši menih, poročen z bivšo nuno) Luter sicer pripisal določeno pozitivno vlogo v smislu čistega življenja, vendar deviškost (nun) ne uživa božje naklonjenosti.²⁴ Lutrovi nauki so bili ostrejši od že dobro stoletje cvetoče debate o zakonski zvezi kot socialni instituciji, ki je avtorjem iz meščanskih in humanističnih vrst pomenila bistveni način integracije v družbeni red, čeprav je bila obenem še vedno božja institucija. Vsi so si bili enotni, da je zakonska zveza edino primerno mesto za ljubezen in spolnost (prokreacija).²⁵ Trubar je zato že leta 1531 v Ljubljani hrnel proti neporočenim duhovnikom. To je leta 1558 takole utemeljil: Bog poroke ni nikomur prepovedal. Celo Zaharija, oče Janeza Krstnika, je bil »en Far, Elizabeta nega Mati je bila ena Faryza, sta v fakonu vkupe veliku leit prebiuala, obba dopala inu slushbila prou Bogu«. Nesprejemljiva je papistična celibatna hipokrizija, ki duhovščini dovoljuje priležnice in tako legalizira »kurbarijo«. ²⁶ Leta 1562 je v *Articulih*,²⁷ nato pa še pred kranjskimi deželnimi oblastmi odločno nasprotoval celibatu, češ da je zakonska zveza

21 TRUBAR 1550, 75–80 sl.; TRUBAR 1550a, 84–87 sl.; TRUBAR 1557a, c. 12, 25, 28, 30, 44; TRUBAR 1564, 35. Gl. spremno besedo J. Rajhmana »Trubarjeva ena dolga predgovor« v: TRUBAR 1986b, 8–9, 16–90, 96–109.

22 TRUBAR 1560, nepaginiran predgovor in Trubarjevi uredniški poudarki k poglavjem v pismu Rimljanom – zlasti k c. VI (fol. 9^r–10^v) in VII (fol. 10^r–12^v); TRUBAR 1567, uvod k 4. poglavju pisma Efežanom (fol. 14^r–15^v).

23 TRUBAR 1550, 132–136; TRUBAR 1550a, 122–125; SMOLIK 1963, 109–164; glede Trubarjevih pesmi o moralnih vprašanjih gl. str. 137–160. Prim. ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA 1, 35, 228–252.

24 BOCK 2004, 40 sl.

25 Gl. bibliografijo nemško pisanih del o zakonski zvezi v 15. in 16. stoletju v: KARTSCHOKE – BEHRENDT 1996, 1–225.

26 Komentar k evangeliju na praznik sv. Janeza Krstnika (Lk 1,5–6) v: TRUBAR 1558. Prim. GRUDEN 1992, 614.

27 TRUBAR 1562, čl. 28 (str. 159–167).

za protestantske pridigarje najboljša obramba pred nečistovanjem in »kurbarijo« – tako kot je že bilo v zgodnjem krščanstvu.²⁸

Trubar je z zakonske ljubezni otrešel nekaj grešnosti, ni pa očistil poldrugo tisočletje nalagane umazanije z vse spolnosti in ženskega značaja. Slovenski protestanti so kot skoraj vsi zgodnjekrščanski teologi – tudi Luter je svojo moralno teologijo gradil na svetem Avguštinu – ženski spolni in grešni značaj presojali še bolj neprizanesljivo kot katoliki. Ni šlo le za to, da so obsojali nečisto slo po ženski in užitku zunaj zakona. To so menili tudi katoliki. Še trše so poudarjali žensko podrejanje možu in njeno grešnost. Obsojanje žensk kot notornih zapeljivk in njihovo podrejanje moškimi je bilo moralizatorsko pravilo, ki pa se nikoli ni moglo uspešno zoperstaviti ženski resnični in pravni moči, njeni samostojnosti in vplivu v vsakdanjemu življenju. Za nameček je izvirni krščanski nauk o milosti in večnem življenju, tj. evangelij, ki ga je Trubar imel za starejšega tudi od Kristusa,²⁹ žensko izenačeval z moškimi in strogost je bila relativizirana z Jezusovim konceptom »agape« in »caritas«, torej s vsesplošno ljubeznijo do ljudi in nasprotno ter z ljubeznijo med ljudmi in enakopravno pravico do odrešitve ne glede na spol. Zato krščanskih naukov ne smemo enačiti z veliko bolj strogo islamsko koransko prisilo, ki je žensko skozi šarijo povsem podrejela moškemu.

Tudi Trubarju sta spodobnost in čast pomenili nujni ženski vrline. Prava ženska lepota je le značajska, žena naj posluša moža, potrpljenje z nemogočim zakoncem je božja mast. Nič manj luteransko od nemškega vzornika je menil, da je ženska morala odvisna le od njene prokreativne sposobnosti »*V sakoni rodyti Otroke, ie ta vola, poštaua inu slushba Boshya, inu en velik dober Dar inu Shegen Boshy.*«³⁰ Nerodovitne ženske so šibke in nezdrave, rodovitne pa so vesele, zdrave ... njihova utrujenost in nazadnje celo smrt ob nosečnosti ali porodu nista nič strašnega, je zapisal Luter.³¹ Tisto, kar je bilo Trubarju najpomembnejše v boju proti grehu užitka, je izpričal v razlagi šeste zapovedi in v nauku o krščanskem življenju: kriminalna in grešna je vsaka zunajzakonska ljubezen. Zato nikoli ni nehal grmeti proti »kurbariji in vsej slabi, grdi in smrdeči nečistosti, nepoštenim, hotljivim in sramotnim besedam, nesramnim pogledom«, proti plesom, pijanstvu in žretju ter prešuštvu. Edina alternativa sramoti sta »agape« in »caritas« v smislu odnosa med človekom in Bogom. Kadar pa gre za odnose med spoloma, je edina spodobna ljubezen moža do žene ter staršev do otrok – taka kot jo je zakoncem in staršem naložil sveti Pavel. To ljubezen je treba razumeti kot naklonjenost, dobroto, spoštovanje in podobne vrline, nikakor ne kot erotiko. Za pokvarjene misli in dejanja v zakonski zvezi in zunaj nje je Trubar operiral z izrazoma »kurbarija« in »prešuštništvo«, ki izhajata iz lenobe in slabega življenja, zato jima je vstop v domačo hišo prepovedan.³² Pred obema grehoma je še posebej svaril mladino,

28 »Če pa so se moji pomočniki podali v zakonski stan, jih je primorala božja beseda in resne častne in večne kazni, ki jih je Bog določil za vse nečistnike in prešuštnike; zato niso hoteli biti še dalje vzrok božje jeze in vztrajati v slabi vesti« (objava v: RAJHMAN 1986a, št. 26 (str. 115 in 118). Pravzaprav bi bilo bolj točno, če bi Rajhman *buerer* prevedel s »kurbirji« in ne »prešuštniki«, tako kot je vedno pisal Trubar (oba termina je uporabljal ločeno) in je bilo še tri stoletja pozneje pojasnjeno v: CIGALE 1860, 799.

29 TRUBAR 1564, 45–47.

30 TRUBAR 1558, komentar k evangeliju na svečnico.

31 Ef 5,22–33. Martin LUTHER, *Vom ehelichen Leben*.

32 Taka drža je bila značilnost večine luteranskih pridigarjev. Tudi graški predikant in pridigar Georg Khuen je v leta 1572 natisnjenih poročnih in pogrebnih govorih (pridigah) za neke štajerske plemiče in plemkinje (knjiga je bila posvečena najvišjim kranjskim, štajerskim in koroškimi deželni funkcionarjem) stal na enakih stališčih: zakonska zveza je del božjega reda, je pot k nebeškemu Jeruzalemu, zdravilo proti prešuštnikom in nečistovanju ter varno zavetje za vzgojo otrok (REINGRABNER 2008, 158–160).

ki ima grešno predzakonsko ljubezen za normalno obnašanje.³³ Sramežljivo obnašanje dekletom in ženam na ulici (še raje pa kar zadrževanje doma) je leta 1578 v *Postili* priporočil tudi Sebastijan Krelj. Žal glede drugih medspolnih vprašanj ni bil tako zgovoren kot vodilni slovenski protestant.³⁴

S formalnega in obrednega gledišča se je Trubar podrobno posvetil zakonski zvezi v *Cerkovni ordningi* leta 1564 – predvsem glede njene javnosti in poročne ceremonije (v tem se ni razlikoval od tridentinskih reformatorjev). Hotel je podrobneje pojasniti dihotomijo med zakramentalnostjo in pogosto omenjano »svetostjo« zakona. Opozoril je na njegov pomen za iniciacijo družine (rojevanje, vzgoja), ki ima tudi za protestante značaj svetosti. Vsaka spolnost zunaj zakonske zveze preprečuje odrešitev, kar naj pridigarji vbijajo v glave vernikov, posvetna oblast pa naj grešnike kaznuje. Krivoversko je tudi prepričanje (že v zgodnji cerkvi in v Trubarjevem času v naukih prekrščevalcev), da je celo zakon grešen, saj je to pripeljalo do razmaha prešušništva, celo v splošno moralno anarhijo.³⁵

Ker je bila »Ordninga« na Kranjskem kmalu prepovedana,³⁶ je Trubar nekatere točke ponovil v katekizmu iz leta 1575, dokončno pa zaokrožil v svojem zadnjem in obsežnem delu *Hisbna postilla d. Martina Luthera* (posmrtno natisnjena leta 1595). Luter in Trubar sta smisel zakonske zveze in družinske funkcionalnosti našla v božji volji. Zgodovina govori, sta razmišljala, da le družina lahko obrani človeka pred grešnim življenjem: celo biblični očetje, preroki, apostoli in mnogi največji svetniki so živeli v zakonski zvezi, visoko mesto pa ji je potrdil Jezus s prisotnostjo na svatbi v Kani. Zato v vsaki zakonski zvezi živi Jezusov duh in to je odlična šola na poti v zveličanje. V zakonski zvezi gre za vzajemno razmerje: medtem ko je mož dolžan ženi do smrti stati ob strani, jo ljubiti, spoštovati in ji biti zvest, je žena dolžna pokorščino možu. V podobnem duhu sta izzveneli molitvici za krščanske zakonce v leta 1579 izdanem Tulščakovem prevodu Habermasovega »Krščanskega molitvenika za vse potrebe in stanove«.³⁷ Dobesedno tako sta zakonca Trubar razumela tudi svoj zakon: ko je Primoževa žena Barbara leta 1554 prenesla pravno zastopanje v zvezi s svojo posestjo in dednimi pravicami po starših in bratu na nekega uradnika, tega ni storila na svojo pest, marveč »po nasvetu, vednosti in volji omenjenega svojega ljubega gospoda zakonskega moža in varuha (ker mi je daleč, zato iz ženske slabosti, tudi zavoljo treh malih otročičev ni mogoče, da bi to sama v lastni osebi opravila)«. Strinjanje s pooblaščenecem je podkrepila še z zaklinjanjem na »svojo žensko čast in dobro poštenje«.³⁸ Zato je razumljivo, da enako kot katoliški škofje tudi evangelijskim družbenim institucijam zavezani Trubar ni bil naklonjen sektam, štiftarjem in skakačem, ki so z neobičajnim obnašanjem izkazovali nekakšno žensko versko in spolno emancipacijo.³⁹

Tudi katoliška stran je spoznala, da v boju proti renesančno-baročni nemorali in protestantskim naukom lahko obstane le z dobro pastoralo. Za vpogled v katoliško-prenoviteljski boj je najbolj

33 TRUBAR 1550, 136–138; TRUBAR 1555, nepaginirano; TRUBAR 1561, fol. 36^r–36^v, 46^r–47^v; TRUBAR 1564, 166–173; TRUBAR 1575, 340–345, 359, 386–399, 463–475; TRUBAR 1595, I, 93–100; III, 178–191. Prim. RAJHMAN 1977, 40 sl.

34 KRELJ 1578, II, 57–58.

35 TRUBAR 1564, 166–173. Prim. SMOLIK 1963, 163–164.

36 Z »Ordningo« je imel Trubar probleme še pred natisom, saj so ga nasprotniki pri vprašanju zakramentov (predvsem evharistije) nenehno obteževali cvinglijanstva, česar ga je kralj Maksimilijan II. sicer oprostil. Toda njegov zaščitnik in knez vojvoda Krištof Württemberški je vendarle začasno prepovedal tisk. K temu gl. Trubarjevo pismo kranjskim stanovom z dne 13. I. 1564 v: RAJHMAN 1986a, št. 44 (str. 44–183).

37 TULŠČAK 1579, 36^r–37^v, 100^v–102^r. O kranjskem predikantu Janžu Tulščaku gl. geslo J. Rajhmana v: SBL 4, 228–229.

38 Ženino pooblastilo s Trubarjevim osebnim potrdilom z dne 28. 4. 1554 je objavljeno v: RAJHMAN 1986a, št. 4 (str. 309–310). J. Rajhman je žensko *blödigkeit* prevedel z »boječnost«, vendar menim, da je smiselnejši in primernejši izraz »slabost« ali celo »šibkost« (gl. GÖTZE 1967, 36).

39 GRUDEN 1992, 683–688.

primerna analiza kateheze in homiletike ter vizitacijskih in sinodalnih protokolov. Njihovo izvajanje in način so duhovščini nalagala določila tridentinskega koncila, zato so se na Slovenskem tem vprašanjem posvetile oglejska sinoda leta 1596 in vse sinode v ljubljanski škofiji vsaj od leta 1604 dalje. Oglejski vizitatorji so ugotavljali, da so duhovniki kljub slabi izobrazbi in osebnostnim napakam dobri pridigarji, saj izhajajo iz evangelija in hagiografij; te pa ljudje radi poslušajo.⁴⁰ Eden takih odličnih retorikov je bil ljubljanski stolni kanonik in dekan Baltazar Radlič, leta 1579 tudi ljubljanski škof, ki je po (tudi slovenskih) pridigah (*Conciones panegyrica*) slovel tudi zunaj ljubljanske škofije.⁴¹ Poldrugo desetletje po Trubarjevi smrti je poveljstvo katoliške fronte južno in zahodno od Drave prevzel še en izjemen pridigar in organizator prenove, ljubljanski škof Tomaž Hren. Bil je tako dober, da so mu tudi zavistni sodobniki priznavali zasluge za uspešno spreobrnitev ljudstva.⁴²

Hrenova pastorala je bila intelektualna in logična, obenem pa očetovska (če nekoliko relativiziramo rekatolizacijo, ki pa ni bila središče njegove kariere), saj z javnimi grešniki, celo ubijalci ni obračunaval na škofijskem sodišču, marveč jih je na množičnih ljudskih pobožnostih, kjer je delil odvezo, opozarjal na božji srd, poveličeval Mater božjo in njeno deviško spočetje. V skoraj karizmatičnih pridigah (na vizitacijah) se je posvečal najpomembnejšima zakramentoma, spovedi in evharistiji.⁴³ V rokopisu se je ohranjenilo 58 pridig, v katerih se je Hren posvetil tudi notranjedružinskim razmeram. Zakonski zvezi je pripisal standardno četverno vlogo – prokreacijo, vzpostavo in obstoj družine (poglavitna starševska naloga je pravilna vzgoja otrok), širjenje zakonske ljubezni (*caritas*) ter korist za družinsko gospodarstvo. Oblasti in starše je opozarjal na varovanje morale in vzgojo mladine. Poudarjanje človekove svobodne volje pa lahko (čeprav izrecno ni zapisal tako) posredno prevedemo tudi v tridentinsko konsenzualno matrimonialno paradigmo v korist mladine.⁴⁴

Hren se je zavedal, da samo pridiganje ne bo prineslo odločilnega uspeha. Navsezadnje tudi nad še tako lepim pridigarstvom visi prekletstvo: »Pridige vabijo, a zgledi vlečejo!« Bolj kot ponovni zagon osnovnih šol se mu je zdela pomembna načrtna kateheza, ki v prvih desetletjih po tridentinskem koncilu v deželah z veliko protestantskega življa še ni bila vedno čisto na vrhu ukrepov reformatorjev. Tedaj in pozneje, vse tja do 19. stoletja, pa je bila v starozaveznem duhu zaznamovana s poudarjanjem greha, bičanjem nemorale in tršimi nrvstvenimi zapovedmi. Obrat v pojmovanju vere od večne nevarnosti greha k veri, ki je nekaj lepega in osrečujočega, je iz mlajšega obdobja. Katehetska sivina seveda ni mogla biti privlačna za nikogar – ne za nižji kler, še manj za laike, saj ni nadomeščala splošnih šol, v katerih prenovitelji niso videli sredstva družbenega napredka, marveč predvsem okvir za ohranitev tradicionalnih patriarhalnih nazorov.⁴⁵ Instrukcija oglejskega patriarha Francesca Barbara za delovanje arhidiakonov iz leta 1602 se je posvečala sodstvu, župnijskim vizitacijam in odpravljanju napak med verniki in kleriki, o organiziranju kateheze pa ni bilo posebnega govora.⁴⁶ Na Hrenovih sinodah, ki so

40 BENEDIK 1992b, 20; ALBRECHER 1997, 141–145.

41 DOLINAR 2007, 91, 94.

42 Pregledno o delu, rekatolizacijskih prizadevanjih in vsestranski osebnosti Tomaža Hrena v: LAVRIČ 1988, 21–35; BENEDIK 1991, 132 sl.; DOLINAR 2007, 111–120 ter zbornik razprav »Hrenov simpozij« (Celje 1998).

43 O Hrenu kot pridigarju v: ŠKRABL 1998, 184–196; BENEDIK – KRALJ 1997, 215, 217, 226, 246–247, 278–279, 307, 317, 340–341, 362, 373–376 itd.; BENEDIK 1998, 107–117; KOLAR 1997, 450 in 468.

44 NŠAL, KAL, fasc. 98/1, posebno pridige št. 9, 11, 42 in 44. Vsebinska analiza pridig je v: TURK 1938, 56–60 in ŠKRABL 1998, 189–195.

45 SCHMIDT 1988, 98 sl.

46 Patriarhova instrukcija je tudi v arhivu novomeške prošnje (NŠAL, KANM, fasc. 10, št. 41, šk. 4).

pravzaprav pomenile nadaljevanje vizitacij, se je precej razpravljalo o izvajanju spovedi,⁴⁷ zakramentih, spolni (ne)moralni laikov in klerikov, zarokah, porokah in matrimonialnem sodstvu, malo pa tudi o katehezi. Leta 1614 je bila duhovščina poučena, da mora za razlago evangelijev obvezno uporabljati tudi slovensko knjigo, povedati pa je tudi morala, ali spoveduje in pozna obrazce zakramentov, ali imajo v svojih cerkvah pouk in verouk.⁴⁸ Leta 1620 je redno katehezo otrok v mestih in vaseh v nemškem ali slovenskem jeziku ukazal tudi apostolski vizitator Sikst Carcano.⁴⁹ V naslednjih letih je kateheza postala srčika vseh sinod in vizitacij ljubljanskih škofov. Proces je bil v regiji skoraj sinhron, saj se je tudi sekovski škof Martin Brenner v okrožnici leta 1602 posvetil organizaciji rednega verouka za otroke in odrasle, ki naj po možnosti poteka po Kanezijeve katekizmu.⁵⁰

Hren je k novi katehezi osebno prispeval s cerkvenimi pesmaricami. V njih je obdržal vse nesporne protestantske pesmi, saj med prenovo ni nastalo dovolj novih pesmi.⁵¹ Za pisanje priročnikov je prepričal najboljše pisce, denimo jezuita Janeza Čandika (1581–1624). Prav jezuiti so bili po ljubljanskih letopisih sodeč najbolj goreči propagandisti (cerkvenega) šolstva, askeze, tomistične sholastike, v svojih kolegijih tudi poučevalci kazuistike (moralne teologije), kateheti, propagandisti pobožnosti in pokore. Spovedovanju, katehezi in pridiganju v ljudskih jezikih ter ljudskim misijonom zunaj kolegijev so dajali izjemen pomen.⁵² Jezuiti so v Ljubljani začeli s katehezo v slovenskem jeziku takoj po prihodu leta 1597, a jo začasno ustavili že leta 1599. Čandik je leta 1613 v Ljubljani začel poučevati krščanski nauk, leta 1615 pa je uvedel standardno jezuitsko pridiganje v slovenščini (pozneje tudi v rezidenci v Pleterjah in v drugih deželnih mestih).⁵³ Na Hrenovo iniciativo, po Dalmatinovih predlogah in starem oglejskem misalu, je že leta 1612 pripravil prvi tiskani katoliški lekcionar v slovenščini *Evangelia inu listvvi*, tj. izbor nedeljskih beril in evangelijev. Leta 1615 je prevedel »Mali Kanizijev katekizem« (standardni jezuitski otroški katekizem iz leta 1587), leta 1618 pa še Kanizijevo izvirno različico iz leta 1555; oba sta bila kajpak katehetska priročnika, ne pa otroško berilo.⁵⁴

Največji uspeh je dosegel Čandikov lekcionar, ki je izšel v kar 3.000 izvodih, leta 1672 pa ga je ponovno izdal še en nekdanji jezuit, Janez Ludvik Schönleben (1618–1681). Profesor retorike na Dunaju, stolni dekan, ribniški župnik in arhidiakon ter zgodovinar je bil v tistem času daleč naokrog znamenit teolog in pridigar. Čandik in Schönleben sta v katehezi s pojmom »ljubezen« merila le na odnos med človekom in Bogom, torej na »agape«. Navsezadnje je po jezuitskem prepričanju vse dobro, vključno s tolažbo, izhajalo od Boga in ne od človeka. V luči večnega odrešenja sta jezuita vernikom odločno odsvetovala grešnost, pri čemer sta seveda izpostavila nedopustno razširjeno »kurbarijo«, nečistovanje, lakomnost in podobne skušnjave, ki so jih sprožale ženske s svojo prislovično sumljivo naravo. Bog

47 Že prvi sklep gornjegrajske sinode iz leta 1604 duhovnikom zapoveduje obvezno tedensko ali vsaj mesečno prejemanje zakramenta spovedi/sprave (KOLAR 1997, 445 in 453).

48 Sinodalna vprašanja in odloki št. 8, 29 in 37 (NŠAL, KAL, fasc. 40, št. 4; objava v: KOLAR 1997, 450–451, 468–469). O slovenski katehezi za otroke je bila Hrenova duhovščina povprašana tudi na sinodah leta 1610 (NŠAL, KAL, fasc. 40, št. 8) in leta 1623 (NŠAL, KAL, fasc. 40, št. 27, čl. 19).

49 DOLINAR 2011, 88.

50 MLINARIČ 1983, 14–15, 86; MLINARIČ 1987a, 36 in 58 sl.

51 SMOLIK 1963, 169–197.

52 SCHMIDT 1988, 108 sl. in 119 sl.; DOVJAK 2010, 12–14 in sl.; MATASOVIČ 2010, 196. Gl. prvi zvezek letopisov ljubljanskega kolegija za leta 1596–1691, ki je bil objavljen leta 2002 (HISTORIA ANNUA 1596–1691) in preveden leta 2003 (LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691).

53 LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 23, 33, 69, 76. DOVJAK 2010, 20–34.

54 *Catechismus Petri Canisij So. IESV Th., Skusi malane Figure naprej postaulen* (Augsburg). Gl. STESKA 1902, 1–12; LAVRIČ 1988, 118 in GRUDEN 1992, 858–859; SCHMIDT 1988, 101.

grešnikov ne prepušča samim sebi, če so pripravljeni na kesanje in pokoro, sta tolažila v isti sapi.⁵⁵ V tem duhu so se ljubljanski jezuiti od druge tretjine 17. stoletja, tj. po koncu veliko pomembnejšega boja s protestanti in, kot pričajo zapisi v njihovih letopisih, po celi deželi (zlasti v Ljubljani in Pleterjah), zavzeto posvečali spolnim grešnikom, zlasti »padlim ženskam«, konkubinarjem, ločencem in prešuštnikom. O njih so menili, da so jih s spovedjo in pokoro uspešno ozdravili, trudili pa so se tudi s spravljanjem sprtih zakoncev, zlasti iz vrst plemstva in premožnega meščanstva.⁵⁶ Schönleben se je v pridigah (pravih teoloških razpravah) rad posvečal mariološkimi in hagiografskimi temam (svoji glavni temi), pri čemer je bil precej bolj bojevit kot kapucini. Njegove pridige niso bile neposredno namenjene ljudstvu, marveč duhovnikom in intelektualcem.⁵⁷

Dolga popularnost Čandik-Hrenovega lekcionarja⁵⁸ kaže, da so katoliški prenovitelji med Čandikovo in Schönlebenovo izdajo evangeliarja malo zaspali pri izdajanju slovenskih cerkvenih tiskov (pa tudi v drugih jezikih). Za to so imeli razloge: vsi naslednji ljubljanski škofje (da o sosednjih ne govorimo) so bili tujci, ki morda niso povsem razumeli pastoralnih posebnosti in osebno niso mogli neposredno komunicirati z večino vernikov. Nabožna dela so pisali (ne pa tiskali) le podeželski duhovniki (Adam Skalar 1643, Andrej Jankovič, avtorja Kalobskega rokopisa iz 1643–1651 in prekmurske pesmarice po 1649), ne pa intelektualci kot je bil Filip Trpin, baje izjemen retorik in pridigar (kasneje označen za »slovenskega Cicera«), v letih 1655–1675 generalni vikar ljubljanske škofije in namesto odsotnega škofa Rabatte tudi neposredni reformator z dolgoletno prakso vaškega (Braslovče) in mestnega (Kranj) župnika.⁵⁹ V nasprotju z uspešno reorganizacijo škofijske birokracije pa Trpin ni mogel bistveno pospešiti pisanja in tiskanja katehetskih priročnikov. Kmalu po njegovem odhodu s položaja je postala kateheza komplementarna z absolutističnimi prizadevanji države za discipliniranje ljudstva in učvrstitev oblastvenih podstati. Sredi stoletja se je namreč Notranja Avstrija, povsem očiščena protestantskih ostankov in oddaljena od stikov z nemški deželami, versko poenotila. Ljudje in oblast so si po dveh stoletjih lahko oddahnili od vojn s Turki in Benečani, gospodarstvo se je konsolidiralo in niti kmetje se niso več tako silovito upirali kot nekoč. Osrednja vlada je vzpostavljala absolutistične vzvode in obenem manj konfliktna razmerja s podložniki. Poleg politike je prišla v fokus oblasti tudi splošna morala. Domače plemstvo je na novo opredelilo svojo družbeno posebnost in vlogo, ki je odtlej poleg vojaške komponente bolj upoštevala intelektualizem. Inteligenca je prevzemala najpomembnejše pozicije v deželni upravi zaradi znanja, ne le privilegiranosti. Domači učenjaki so konec 17. stoletja osnovali značilna baročna intelektualistična združenja. Najodmevnejši sta bili plemiška družba sv. Dizme (»Akademija združenih«, 1688–1801) in »Akademija delovnih« (1693–1725) v Ljubljani. Njeni člani so bili teologi, pravniki in medicinci, ki pa na področju morale in (naravne) filozofije seveda niso posegli v pastoralo.⁶⁰ Tedaj je med slovenskimi teologi napočil čas tudi za nov premislek o morali, čustvih in vseh medspolnih razmerjih. Cerkevna vrhuška je vcepljala versko-moralno problematiko v smislu zmagovite Cerkve in po načelih italijanske preнове.

55 ČANDIK 1612, 69 sl.; SCHÖNLEBEN 1672, 69–70, 82–83, 220–221; SBL 1, 89; DOVJAK 2010, 36–43, 101–103, DEŽELAK TROJAR 2015, 71–77.

56 LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 55, 71, 80–81, 113, 121, 131–133, 156, 161, 165, 172, 174–175, 177–178, 181–183, 190, 198, 216, 232, 238, 244, 246–247, 251–254, 266, 281, 286–287, 291, 299, 300–301, 305, 310–311, 325, 330, 334, 348, 366. Prim. povzete v: DOVJAK 2010, 42–43, 79.

57 Na primer v tiskanih zbirkah postnih (SCHÖNLEBEN 1671) in prazničnih pridig (SCHÖNLEBEN 1669).

58 Leta 1715 in 1730 ga je ponatisnil pater Hipolit, alias Janez Adam Gaiger (1667–1722) (ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 303).

59 BISCHÖFE 1990, 501; ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 281–283.

60 Za pregled dobe REISP 1983, 14–35.

Eden prvih programerjev reformirane italijanske kateheze je bil Matija Kastelec (1620–1688), kanonik v kolegiatnem kapitlju v Novem mestu. Med letoma 1678 in 1687 je objavil pet del v slovenskem jeziku (še nekaj jih je ostalo v rokopisih), kjer se v celoti pokaže cerkveno-literarni barok.⁶¹ Delo *Nebeski zyl* (1684) je prvi slovenski priročnik za laike (za plemstvo in višje meščanske sloje) in duhovnike. Postavlja se ob bok laičkim priročnikom, ki so plemstvu priporočali podobne cilje kot katekizmi.⁶² Laiška usmerjenost tega dela se nakazuje že v posvetitvi dela sinovom tedanjega kranjskega deželnega namestnika Jurija Sigmunda grofa Gallenberga. Kastelec sledi devotizmu Tomaža Kempčana v morda največkrat izdani katoliški knjigi (po Svetem pismu) *De imitatione Christi* (izvirnik ok. 1418), ki jo je prevedel v letih 1678–1688, a nikoli natisnil. Prvi slovenski prevod Kempčanovega dela je že leta 1664 izdal ljubljanski jezuit in pridigar Andrej Jankovič.⁶³ Kempčanova mistika temelji na boju med telesnim in duhovnim, odvratanju od posvetnosti, na ljubezni do Boga nad vsem drugim, na nezamenjevanju prave ljubezni (do Boga) s posvetnimi nagnjenji in čutnostjo, ki sta leglo vseh skušnjav.⁶⁴ Tako kot Kempčan Kastelec usmerja bralca (misli predvsem na redovnike) h globljemu razumevanju življenjskega smisla, zato »Cilj« namerja na vprašanje, kako naj laik pride do življenjskega cilja, tj. zveličanja. In ker Kempčan genezo greha vidi že v misli, ki ji sledijo domišljija, sla in poželenje,⁶⁵ ni presenetljivo, da je Kastelec prvi slovenski teoretik grešnosti; ne sicer tako črne, kot jo je razglašal zgodnji janzenizem. Kljub temu opominja na človeško pokvarjenost, greh, zapisanost peklu, milost božjo ima za edino rešiteljico (le tistih, ki jih Bog določi za rešitev), priporoča stalno življenjsko previdnost in redno pokoro, skoraj samokaznovanje.⁶⁶ V paradigmi medspolnih odnosov je bila Kastelčeva kateheza tradicionalistična:⁶⁷ ključni greh je nečistovanje, ker spravlja ljudi ob zdravje, blago, dušo in »ta lubesnivi sakon resbia«. Edini uspešni protistrup sta molitev in pozaba na grehe, saj se je velikokrat zgodilo, da je en sam grešni pogled pokvaril dotlej svete ljudi. Tako je dobri dve stoletji prej menil tudi Kempčan. Izrazitejša povezovanje grešnosti z mislimi je nakazovalo obnovev teološkega preganjanja strasti, ki je bila v prvi polovici 17. stoletja ob omilitvah v ljudskih mentalitetah ter preveč ohlapne jezuitske in kapucinske pastorale v javnosti redko obsojana.

Kastelec je dobro vedel, kje so vzroki nečistovanja: glavna skušnjava in tako rekoč duševna bolezen je ljubezen! To ni bila novost, saj je pridigar izhajal iz analize čustev po avguštinskem razlikovanju dobre in slabe ljubezni: prva človeka približa dobremu (Bogu), druga (svetna) je od hudiča in pelje v pogubo; eros ima torej usodno moč – kdor ljubi, ni priseben, ne skrbi zase, pravzaprav sploh nič

61 SBL I, 431–432; ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 285–286.

62 Tudi sodobni Sietzenheimbov priročnik o vzgoji priporoča plemiški mladini enake kreposti kot teološka dela: ljubiti Boga in se ga bati, izogibanje grehom, ljubiti in spoštovati starše, izogibanje slabi družbi in njenim razvadam, zmernost v jedi in pijači, obenem pa tudi statusu primerne navade, kot so vzdrževanje telesne higiene in samospoznavanje značaja (*complexionen*), študij itd. (SIETZENHEIMB 1659, 194 sl.).

63 Leta 1719 je pripravil novo izdajo pater Hipolit (ORAŽEM 2001, 117 sl.), delo pa je bilo med 18. in 20. stoletjem še nekajkrat prevedeno, nazadnje leta 2011. V slovenskih prevodih ima Kempčanovo delo od leta 1820 naslov »Hoja za Kristusom«. Prim. pripombe A. Ušeničnika v izdajah iz leta 1941 in 1959 (in ponatisu iz leta 1994), str. 364–367; RAJHMAN 1989, 132–134.

64 Tomaž KEMPČAN, *Hoja za Kristusom*, knj. I, pogl. 13 (str. 24–28) in 15 (str. 30–31); knj. II, pogl. 7 (str. 91–92); knj. III, pogl. 5 (str. 130–134), 11 (str. 149–151), 32 (str. 203–205) in 35 (str. 210–212).

65 Tomaž KEMPČAN, *Hoja za Kristusom*, knj. I, pogl. 13 (str. 27).

66 V tem kontekstu velja omeniti tudi njegove popravke in priredbe starih slovenskih (tudi protestantskih) pesmi v delu *Bratovske bukvice* iz leta 1678/1682 (SMOLIK 1963, 173–176) ter nekoliko starejšo moralistično slovensko cerkveno pesmarico *Liber Cantionum Carniolicarum*, ki jo je po mnenju L. Legiša v letih 1649–1651 zapisal ravno Kastelec kot župnik v Dolenjskih Toplicah (LEGIŠA 1973, 170–171).

67 O tem podrobneje v: FLANDRIN 1986, 117–119.

ne misli! Ker pa je značaj ljubezni v tem, da prevzame vse srce in pomeni, da jo moliš kakor Boga, je Bog ukazal, da mora človek ljubiti le njega (»agape«); to je edina pot k zveličanju.⁶⁸ Nadaljevanje Kastelčevega ljubezenskega diskurza je pričakovano konservativno: žena je bila ustvarjena možu v pomoč, a je skozi zapeljanje kače postala njegova sovražnica. Ni je zveri, ki bi se mogla kosati z njenim jezikom in umetnostjo zapeljevanja, bi lahko na kratko povzeli Kastelčevo ostrino. Skratka: ženska lepota, človek, je tvoja slepota! Beži pred njenim pogledom, tovarištvom, govorjenjem, če si želiš zveličanja! Ne zaupaj njenemu govorjenju in skrivnemu nasmehu. Vse to je strup, ki se le krepi, dokler te ne umori. Duša, ki je ustvarjena za nebesa, se prilepi na posvetno in pozabi na Boga. Preden storiš pogubni korak, se razglej med svetniki v nebesih, stopi med preklete v pekel in razmisli, je bil slikovit kanonik. In še: oči in roke proč od posvetnih reči, od lepih žensk, od »komedij«, plesov, igranja, kockanja, norčevanja! Za poroko je tako ali tako pomembna le notranja lepota.⁶⁹

Zakonski zvezi se je Kastelec podrobneje posvetil leta 1688 v prevodu popularnega katekizma Placida Spiessa, ki ga je naslovil *Navuk christjanski*. Kastelčevo zanimanje je bilo posledica porasta pomena zakonske zveze konec 17. stoletja, kar se je v mikrookoljih pokazalo v kratkih stikih med duhovščino in župljani glede izvajanja arhaičnih, v praksi nepotrebnih kulturno-antropoloških običajev, ki so se jim protestanti nekoč že odpovedali.⁷⁰ V obliki pogovora med očetom in sinom je predelal glavna pedagoško-katehetska vprašanja, mdr. tudi, kaj je zakon? To je milost, si takoj odgovori Kastelec, s katero se »zakonska opravila« znebijo greha, njegovo posnemanje pred poroko ali zunaj zakona pa je najostudnejši, smrtni in naglavni greh. Poroka ne sme biti posledica posvetnih želja, marveč prokreacije. Za uspešen zakon so nujne medsebojna ljubezen, zvestoba, potrpljenje in sloga (*caritas*). Žena mora biti pokorna možu, ta pa je dolžan zanjo primerno skrbeti in jo tudi primerno kaznovati, če se pokaže potreba. Greši vsak, kdor prešuštvuje v mislih ali dejanjih, kdor zakoncu odreka zakonski dolg brez pravičnega razloga, če se v poželenju poslužuje živalske sle, če se izogiba spočetja in rojevanja. Za poročno dovoljenje je treba imeti mnenje staršev, vendar (pozor!) le zato, ker je zakon pomembna stvar in dosmrtna zaveza. Prosto po Kastelcu pa je veljaven tudi zakon proti volji staršev. Na drugem mestu, ob pojasnjevanju bistva četrte božje zapovedi, avtor zaide v protislovje: greh je, če se otroci ženijo, ne da bi upoštevali starševski nasvet.⁷¹ Tridentinsko načelo o svobodni poročni volji potemtaka v Kastelčevem času slovenskim teologom še ni bilo povsem v ospredju.

Kastelčeva opozorila pred grehi so vplivala na vse mlajše slovensko pišoče in govoreče katehete in pridigarje, ki so se posvečali vprašanju ljubezni in zakonske zveze ter gradili na nizki moralni samopodobi in samokaznovanju trpečega/grešnega občinstva. Najbolj spretni mehaniki duš so bili v 17. stoletju tudi na Slovenskem kapucini.⁷² S konceptom ljudsko-anekdotičnega narativizma so zelo pripomogli k

68 KASTELEC 1684, cap. 13 (str. 119–127).

69 Prav tam, cap. 5 (str. 45–52), 10 (str. 94–101).

70 Na primer glede prihajanja žensk po porodu po blagoslov očiščenja (*Purificatio*), kar je kot katoliško neumnost, temelječo na napačni interpretaciji judovske postave o nečistosti porodnice zaradi omadeževanosti od moškega semena v Levitiku (3 Mz 12) v komentarju k evangeliju na svečnico bičal Primož Trubar (TRUBAR 1558). Po njegovem je za premaganje izvirnega greha pomembna le vera v Kristusa. To prepričanje po zatrtju luteranstva ni izginilo in zamudni poti k očiščenju so se pozneje upirali številni verniki iz krajev, ki so bili daleč od župnijskih cerkva. Leta 1678 so se naklanskemu župniku uprli vaščani Gorič in Zaloga, ki so imeli v svojem kraju podružnični cerkvi in niso več hoteli hoditi v Naklo. Ljubljansko škofijsko sodišče pa je dalo prav župniku, pravu in tradiciji (NŠAL, Škof. prot. 7, pp. 11–12).

71 KASTELEC 1688, 134–144, 167, 174–178, 188–190, 343–350.

72 GRUDEN 1992, 865–867. M. Ogrin je opozoril tudi na pridige slovenskih frančiškanov, ki pa jih v nasprotju s kapuciji in jezuiti niso natisnili, ali pa so se tiski izgubili. Ohranilo se je le nekaj slovenskih pridig v rokopisih patrov iz

prenovi vernosti preprostega ljudstva in uravnavi njihovih čustev, včasih tudi v strpnejših poudarkih. V nasprotju z jezuiti in Kastelcem kapucini človeka namreč niso imeli za apriornega grešnika. Do grešnika so pristopali s privlačnejšo pastoralo, na primer s pasijonskimi igrami v slovenskem jeziku, predvsem pa s pridigami.⁷³ Najvplivnejši kapucinski pridigar poznega 17. stoletja je bil pater Janez Svetokriški (Tobija Lionelli, 1646–1714), ki je tudi prvi kapucin, čigar pridigarski opus v slovenskem jeziku je bil natisnjen v peteroknjižju »Sveti priročnik« (*Sacrum promptuarium*, 1691–1707).⁷⁴ Svetokriški je povsem udejanil kapucinsko pravilo, da naj pridigar izhaja iz Svetega pisma (zlasti evangelijev), se izogiba nekoristnih teoloških razprav, v klasično razčlenjeno strukturo pa naj raje vtakne razprave o božjem kraljestvu, pokori in zveličanju. V oporo so mu bili sodobni tujejezični priročniki, patrove pridige pa vsebujejo tudi sholastične sledi, ki pa vsaj na prvi sluh niso pretirano ostre do vernikov. Pater Janez teatralno, a retorsko pravilno, psihološko pretanjeno in čustveno sooča realizem in naturalizem, poduhovljenje in pretiravanje, da bi poslušalca pripeljal do pokore in krščanskega življenja. Vsakokratno temo utemelji s svetniškim krepostnim življenjem, doda nekaj anekdot, fabul in bibličnih citatov, celo basni in svojih zaznav sodobnih dogodkov (vojn, nesreč, praznoverja) in tako celo velik moralni greh dobrohotno sooči s čednostjo, zveličanjem in pogubljenjem. Vse pa s ciljem pomagati človeku, pa čeprav bi bila tradicija in red pri tem majčkeno prizadeta.⁷⁵

Svetokriški je v prvem in drugem zvezku pridig objavil dve, ki sta bili posebej namenjeni boju proti predzakonski spolnosti in prešuštvovanju. Obe zaradi barvitosti še danes zaideta v skoraj vsak citat ali antologijo slovenskega baročnega tiska. V pridigi *Na četrto nedelo v postu* se je pater usmeril k nečistovanju vobče: vsako »nečistovanje« (tudi *kušovanje*, *klafanje*, *loterja inu prešestu*) zunaj zakonske zveze je hudičeva past in smrtni greh. Bog je to početje že velikokrat kaznoval, z vesoljnim potopom in uničenjem Sodome in Gomore, s kaznovanjem kralja Davida. Že zamolčanje grehov je velika nesreča, ki prinese s seboj kazen. Toda pri obravnavi spolnosti in zakonskega življenja se nekako narejeno in ne tako pristno goreče kot Kastelec razburja nad izgovori zunajzakonskih in predzakonskih grešnikov, češ da je »od nature človek nagnen luštam tiga mesa, satorai de nej mogoče skorai se zderžat.« Zanimivo je mnenje, da je nečistovanje pogostejše med preprostim ljudstvom, ki da mu ni preveč do časti. Čast je torej neposredno povezal s spolno nemoralo, kar niti ni napačno. V drugi pridigi (*Na s. cvetnično nedelo*) se osredini na prešuštvo. Najprej se razgleda po vzrokih, ki so seveda nečiste misli. Same misli pa (v nasprotju s Kastelcem) še niso greh, saj velikokrat pridejo zoper človekovo voljo. Greh je privolitev volje, če preizkušani ugotovi takim (hotenim) mislim z dejanji, vedoč, da so napačne.⁷⁶ Častiti pater se ob tem mimogrede razgovori še o epikurejstvu, a mu spodobnost ne dovoljuje uporabiti eksplicitne terminologije. Epikurejska drža je bila za teologe v 17. in 18. stoletju hud greh, vendar ne zaradi propagiranja spolnega uživanja. Filozof Epikur je pravzaprav poudarjal častnost, pravičnost in

slovenskih frančiškanskih samostanov, na primer Antona Brešana (1638–1708), ki je baje napisal kar deset zvezkov pridig, latinskih in morda slovenskih (ohranjene so le tri slovenske ter po ena latinska in nemška), ena slovenska Evgena Lauerja (1722–1771) in osem pridig Adavkta Nikla (1740–1788) (OGRIN 2013, 227–249).

73 POGAČNIK 1989, 19; BENEDIK 2000, 18 sl.; FAGANEL 2000, 108; DELUMEAU 1986, 516 sl.

74 Njegov vpliv med sodobniki se je pokazal pri jezuitu in leksikologu Gregorju Vorencu (1660–1730), ki je za svoje pridigarske potrebe v Ljubljani prepisoval od Janeza Svetokriškega (ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 303).

75 ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 287–290; JUVAN 1989, 176–182; GIESEMANN 1989, 137 sl.; SCHERBER 1989, 153–160; BENEDIK 2000, 21–26; ŠKAFAR 2000, 389–396; OGRIN 2008, 125–128. O moralnih vrednotah Janeza Svetokriškega gl. MLINAR 2000, 235 sl.

76 Janez SVETOKRIŠKI 1691, 364–376 ter 1695, 418–431. Tako razmišljanje je bilo med teologi uveljavljeno že vsaj več kot tisočletje, od svetega Avguština. V 9. stoletju se je s tem vprašanjem ukvarjal vplivni škof Hinkmar iz Reimsa (MGH QQ Geistesgesch. 16, 216 sl.).

modrost ter splošno zadovoljstvo, spolnost pa je uvrstil v manj pomembno kategorijo čustev.⁷⁷ Spolno uživaštvo so Epikurju zlonamerno pritaknili humanisti v 15. in 16. stoletju. Na to je leta 1617 ciljal sestavljevec pritožbe Janeza Jagra, ki je za številne spolne delikte ovadil bivšega ljubljanskega sodnika in aktualnega poštnega mojstra Mihaela Tallerja. Potem ko je Tallerja že davno nazaj pomilostil pokojni vojvoda Ernest (pred letom 1595), je namreč po Jagrovem in baje splošnem prepričanju še naprej živel »brezbožno, sramotno *»epicuriſchen Leben«*.⁷⁸ Glede na Tallerjevo življenje je gotovo mislil na spolne ekscese. Cerkevni očetje so bili Epikurju bolj gorki zaradi njegovega nauka o materialnosti bogov in njihovi nezainteresiranosti za človeška dejanja, posledično pa zaradi zanikanja božjega plačila/kazni in utemeljevanja nesmiselnosti človeškega strahu pred Bogom.

Kapucin in ljubezen. Glede na patrovo dobrohotnost morda kdo pričakuje, da tudi pri tej temi zganja burke. Pa jih ne. Svetokriški se usmeri v boj proti bistvu greha ljubezni, proti telesni strasti. V pridigi na drugo nedeljo po sv. Trojici pater že v uvodnih stavkih razloži, da je ljubezen (*»eros«*) goljuſiva, neusmiljena, škodljiva, nespametna, nespodobna, in – ne po naključju – njene žrtve so le moški. Vsekakor je telesna ljubezen najnižja od vseh štirih oblik ljubezni in edina le človeška lastnost, ki nikoli ne sme biti osnova za sklenitev zakona. Pridigar za spodobno nadomestilo strasti ne ponudi takoj zakonske ljubezni, saj sta bolj primerni spolna vzdržnost in devištvo, obogateni s kultom Marijinega devištva in materinstva.⁷⁹ Svetokriški pa se pri tem ni obesil na stare paradigme, marveč je zajahal sodobnejše etične usmeritve. Podobno, le nekoliko omiljeno spolno samodiscipliniranje so namreč do 18. stoletja zagovarjali celo laiški misleci: moški, če se le da, naj bo obvladan, zmeren, pogumen, moder, fizično »lep«, v spolnosti pa vzdržen, seveda le heteroseksualen in prokreativen. Torej: estetika + morala = popoln kristjan = zanesljiv državljan. Tudi nasprotovanje telesni ljubezni z navajanjem svetega Avguſtina (za Svetokriškega najpriljubljenejšega cerkvenega očeta), da ljubezen med možem in ženo pri Bogu ne more naleteti na posebno hvalo, saj jo priznajo tudi pogani,⁸⁰ je bilo pričakovano. Iskanje naslade v zakonski zvezi ni primerno, saj bi morala biti v ospredju le ljubezen do osebe zaradi nje same (spoštovanje). O poželenju naj se ne govori, da le ostane skrito v okviru (tedaj še široko pojmovane) »zasebnosti«. Zakonska zveza naj bo najtrdnejši stan, saj je bila trdnost zakonske ljubezni pogoj že za obstanek potnikov Noetove barke. Še najbolj se Bogu »dopade« ljubezen, ki želi bližnjemu zveličanje in milost in izhaja iz Boga (*»agape«*). Možje naj ljubijo žene, te pa naj bodo pozorne do mož, pater v pavlinskem duhu nadaljuje lekcijo.

Ob vsem tem pa Svetokriški nakaže novost, ki je postala v 18. stoletju katoliški normativ – razumevanje za krivičen in težak položaj žensk v družbi. To je krucialna paradigma, ki je od Kristusovih časov do 17. stoletja v zahodnokrščanski civilizaciji doživela padce in vzpone, okoli leta 1700 pa čakala na veliko poživitev. Kriľatice o zakonski enakopravnosti puhtijo iz patrovih ust, ko ženina in nevesto opozarja, naj se trudita spoznati Boga. Pater ženski sicer še ne dopuſča svobodnega ravnanja (še najmanj v ljubezenskem življenju), ji pa odvzema (tudi od protestantov in še pri Kastelcu pripisovano) diaboličnost in ji priznava status razumnega bitja.⁸¹ Še več, daje ji vlogo neformalne duhovnikove zaveznice pri omejevanju moškega libida. Gotovo je ſlo za posledico družbenopozitivne transformacije

77 Po pričevanju njegovega biografa Diogena Laertskega se po Epikurjevem mnenju pameten človek ne bi smel nikoli zaljubiti, niti poročiti in imeti družine.

78 NŠAL, KAL, fasc. 79, ſt. 17.

79 Janez SVETOKRIŠKI 1691, 125–140. Prim. ŠKAFAR 2000, 387–388.

80 Cf. AUGUSTINUS, *De nuptiis et concupiscentia*, lib. I c. 4.

81 Janez SVETOKRIŠKI 1691, 130, 153; Janez SVETOKRIŠKI 1695, 159–173, 192–198; Janez SVETOKRIŠKI 1707, 79–91. Prim. SCHERBER 1989, 157; MLINAR 2000, 248–249.

ženske v zakonu od 14. ali 15. stoletja,⁸² ki ni mogla ostati brez odmeva niti pri klerikih. Še v začetku 17. stoletja je moral vsak duhovnik v ljubljanski škofiji po tedaj še vedno uporabljanem oglejskem obredniku (rimskega iz leta 1570 je uvedel šele škof Scarlich leta 1634) ženinu in nevesti med poročno mašo prebrati odlomek iz prvega pisma apostola Pavla Korinčanom (1 Kor 6,15–20), v katerem svari pred telesnim nečistovanjem. Z mlajšim ljubljanskim obrednikom (1706) oziroma tudi že prej rimskim obrednikom pa je postal obvezen odlomek iz Pavlovega pisma Efežanom (Ef 5,22–33), ki je žene sicer še opozarjal na podložnost možem, vendar v isti sapi poudaril vzajemnost ter moževo ljubezen in zvestobo do žene.⁸³ Ta vzajemnost je tudi danes središče katoliškega poročnega obreda, pismo Efežanom pa je še vedno berilo med poročno mašo, tako kot Matejev in Markov evangelij o neločljivosti Božjih stvaritev (Mt 19,3–6; Mr 10,6–9).⁸⁴ S to spremembo se je potrdil premik prenoviteljskega nasprotovanja ljudski erotiki v smer subtilnejšega pritiska na zakonske pare in k vzajemni (seveda še ne povsem enakopravni) vlogi spolov v družini.

Z vzpostavljanjem galantnih in drugih svobodnih ljubezenskih vzorcev je bilo le vprašanje izvedbe, kako bodo spovedniki, kateheti in pridigarji obračunali z laičkim besedičenjem o telesni »ljubezni«. V tem boju so morali uporabiti zakonsko zvezo kot pogojno nevarno stanje za človekovo dušo.⁸⁵ Spolnega nagona s še tako gorečim pridiganjem in prepovedmi v slogu Janeza Svetokriškega,⁸⁶ niti s strpnejšo obravnavo žensk kajpak ni bilo mogoče ukrotiti, uspehi pa so bili odvisni od stopnje posameznikove dojemljivosti za nauk. Delni (ne)uspehi so opozarjali na sistemske zadrege, česar se je zavedal profesionalni pridigar kapucin Rogerij Ljubljanski (alias Mihael Kramar, 1667–1728). V dveh knjigah z naslovom »Nebeško plačilo« (*Palmarium empyreum*) je leta 1731 in 1743 objavil 126 pridig na svetniške godove in druge praznike, ki jih je imel že v letih 1709–1726.⁸⁷ Rogerij, retorično še bolj pretanjen kot Svetokriški, je o morali in grehih razmišljal na prvi pogled manj čustveno in z manj humorja, vendar je kljub temu ohranil sočutje za človekovo duševnost in njegove vzgibe. Kot predhodniki je oznanjeval verske resnice, govoril o Bogu in svetopisemskih temah.⁸⁸ Osrednji moralni diskurz pa je zaostрил z zaznavami in sankcijami grešnosti znotraj cerkvenega dušnega inženirstva. V tem je bil eden stebrov zaostrenega boja proti strasti in grehu na Slovenskem, ki je hotel v skladu z nauki Tomaža Kempčana najprej popraviti vzrok – nečiste misli, nato pa še posledico – grešna dejanja. Podobno vlogo je imel

82 FLANDRIN 1986, 119–121.

83 RITUALE LABACENSE 1706, 256–257 (recte 258–259). Prim. UŠENIČNIK 1924, 21; LAVRIČ 2007a, 30.

84 RITUALE ROMANUM 2005, čl. 56 (str. 22–23). Seveda so ustrezno (prokreacijsko, vzgojno, k večni zvestobi in neločljivosti zveze) usmerjena tudi druga možna berila iz Stare zaveze, na primer o stvarjenju moža in žene (1 Mz 1,26–31), isti naravi žene in moža oziroma stvarjenju ženske (1 Mz 2,18–24), Izakovi poroki z Rebeko (1 Mz 24,48–67), poroki Tobije in Sare (Tob 7,6–14), zmagoslavju ljubezni nad smrtjo (Vp 2,8–16) itd. Iz Nove zaveze pridejo v poštev Pavlova in druga pisma, na primer o Božji ljubezni v stiski (Rim 8,31–39), »slavni« slavošpev pravi ljubezni (1 Kor 12,3–8), o spoštovanju zakona (Heb 13,1–6), slogi in miru v družini (1 Pt 3,1–9), ljubezni in Bogu (1 Jn 4,7–12) itd. (čl. 179–201, str. 69–128). V to so usmerjena tudi vsa duhovnikova vprašanja zaročencema (čl. 58–68, str. 24–29) ter njegove molitve med evharističnim bogoslužjem (čl. 70–74, str. 29–31) in v sklepnem delu obreda (čl. 77, str. 33).

85 DELUMEAU 1986, 660–667.

86 Neposreden vpliv Janeza Svetokriškega (in Matije Kastelca) se je pokazal v slovenskih pridigah Gregorja Vorenca (1659/1660–1730), pridigarja in diskalceata iz Ljubljane. V letih 1697–1706 je spisal tri zvezke nemških pridig, nekaj pa je tudi slovenskih in latinskih (NUK, Ms. 262). Slovenske je povečini povzel po Svetokriškem (gl. geslo S. Suhadolnika v: SBL 4, 579–580).

87 V rokopisu je ohranjenih še deset nedeljskih pridig iz let 1715–1716 (NUK, Ms. 1120/1–10). Gl. opise in faksimile v: Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja, Rogerij Ljubljanski, Ms. 001–010; URL: [http://nl.ijs.si:8080/nrss:nrss_ms_001\[-010\]/VIEW/](http://nl.ijs.si:8080/nrss:nrss_ms_001[-010]/VIEW/) [22. II. 2011].

88 SBL 3, 121–123; POGAČNIK 2001, II sl.; OGRIN 2008, 128–134.

njegov redovni sobrat in vrstnik Ferdinand Ljubljanski (1684–1741), ki je v rokopisu zapustil 58 pridig za različne priložnosti.⁸⁹ Rogerij je dvignil protigrešno doktrino po stoletju uspešnega, a še prepočasnega prenavljanja na višji nivo, ko je obsodil kakršno koli človeško ljubezen, razen tiste do Boga.⁹⁰ Tu ne sme biti nespornost: še vedno je šlo za iste cilje, ki so jih pred poldrugim stoletjem začrtali tridentinski prenovitelji in jih v 17. stoletju še brez večjega vmešavanja države slikovito in vsestransko udeležali italijanski reformatorji. Zato brata Rogerij in Ferdinand še nista računala na sistematično državno pomoč, kakršno je kasneje vsilil jožefinizem.

Da je Rogerijeva moralna teologija razmeroma dober pokazatelj prvih poskusov zaostritve prenove in povečanja pozornosti katehetov do notranjih družinskih razmerij, ni le generalna misel. Trend lahko ilustriramo že s primerjanjem Rogerijevih poudarkov s tistimi izpod peresa Primoža Trubarja pred poldrugim stoletjem. Ob isti priložnosti, v pridigi oziroma evangeliju na novega leta dan, je Trubar tedaj običajni evangelij po Luku o Jezusovem poimenovanju in obrezanju (Lk 2,21) posvetil vprašanju Abrahamovega žrtvovanja sina in posledične božje izvoljenosti njegovih potomcev; podobno je s kristjani: vsem, ne le judom, ki bodo verovali v Kristusa, bodo oproščeni grehi in obljubljeno večno življenje, pri čemer obrezanje ni več pomembno.⁹¹ Medtem ko Trubar v tej primerjavi ne poudarja grešnosti, Rogerij razmišlja drugače: s svetniškimi primeri le ilustrira tezo, da lahko škodljive posledice za dušo in telo uspešno sanirata le iskreno kesanje in pokora. V pridigi na prvi januar pa spet razpreda o majhnih vsakdanjih grehih, na primer o obiskovanju gostiln, zapeljevanju, površnosti, vedeževanju. Govori tako kot Svetokriški, toda posvetni človek je za Rogerija skozi besede svete Lucije predvsem podoba »smradu in gnusobe«, ne pa bitje, ki je le malo zašlo na poti k Jezusu.⁹²

Kaj je Rogerij menil o ljubezni? Njegove trditve so razumljivo trde do galantnih mentalitet, ki so vodile družbo v moralno dekadenco. Umazane besede »ljubezen« Rogerij ne povezuje niti s krščanskim zakonskim življenjem,⁹³ ki je zanj ena od (daljših) poti v greh in pogubo. Kako drugače zveni to kot pri Trubarju, ki je natančno sledil evangelijskim besedilom: zakonski stan je že Jezus poveljčal (tudi z udeležbo na poroki v Kani), res pa morajo zakonci verovati in moliti.⁹⁴ Rogerij v sholastičnem duhu poveljuje spolno odrekanje, seveda skozi anekdote in zgodbe mučencev, katerih muke bodo zanesljivo in najbolj poplačane pri Kristusu. Načelno ne razlikuje med moškim in žensko, a ima žensko v vseh pogledih za šibki, moralno sumljivi, celo za diabolčni pól človeštva (*»Non est ira super iram mulieris ... Mulier est janua diaboli et scorpio venenatus«* itd.). Ženska deluje proti vesoljnemu redu, kakršnega je zasnoval Bog in v katerega je zamaknjen pridigar. Izjeme so Devica Marija in svetnice, pri katerih občuduje materinstvo ali devištvo ter (pri ženskah sicer redke) trden značaj; odločno odklanja kakršno koli zunanjo (žensko) lepoto.⁹⁵ Rogerij izriva spolnost celo iz zakonskih odnosov (so pa tudi povsem

89 Zapisane pridige je imel v letih 1716–1742 v Sv. Križu pri Vipavi, Kranju, Škofji Loki, Cerkljah, Ljubljani, na Brezovici in v Trstu. Rokopis se nahaja v kapucinskem samostanu v Škofji Loki, osnovni podatki pa so v: Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja, Ms. 020. Ferdinand Ljubljanski, *Pridige*. URL: http://nl.ijs.si:8080/nrss:nrss_ms_020/VIEW/ [13. 12. 2011].

90 DELUMEAU 1986, 654–667; ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 292.

91 Komentar k evangeliju na novega leta dan v: TRUBAR 1558.

92 V pridigah na novega leta dan (ROGERIJ LJUBLJANSKI 1731, št. 1, str. 6–8), sv. Agnes (1743, št. 12, str. 119–129), sv. Rozalije (1743, št. 86, str. 265–274) in sv. Lucije (1743, št. 116, str. 559–568). Prim. MLINAR 2001, 78 sl.

93 ROGERIJ LJUBLJANSKI 1731, št. 7 (str. 68, 74); ROGERIJ LJUBLJANSKI 1743, št. 65 (str. 71).

94 TRUBAR 1558, komentar k evangeliju na tretjo nedeljo po božiču (Jn 2,2–10).

95 ROGERIJ LJUBLJANSKI 1731, št. 32 (str. 351–352), št. 36 (str. 397–400) in 1743, št. 62 (str. 37). Prim. POGAČNIK 2001, 21; MLINAR 2001, 81.

nasprotno interpretacije njegovega odnosa do zakonske erotike)⁹⁶ in se z njimi premakne v polje problematike mladinske spolnosti: mladino opozarja na pogubnost greha nečistosti, pa tudi vasovanja, dopisovanja, obdarovanja, pozdravljanja, odkrivanja (delov telesa), gestikuliranja z nasprotnim spolom. In ljubezen? Saj je res ena od kreposti v boju proti grehu, vendar le v bratovski inačici in povezana z usmiljenimi dejanji (»caritas«). Le taka ljubezen se lahko upre peklenškemu ognju greha nečistosti (libido).⁹⁷ Ostrino zašili še v presoji starševskih poročnih aranžmajev: celo v hagiografskih prikazih bodočih svetnic ima Rogerij starševsko dirigiranje za sprejemljivo, ne glede na svetničin upor proti poroki, ko se dekle raje usmeri v redovništvo in devištvo. To podkrepi z domnevno izjavo svete Lucije na grožnje z mučenjem: greha ne stori čustvo, pač pa svobodna volja človeka.⁹⁸ In končno: zaostrovanje morale je mogoče zaznati tudi v Rogerijevem opominjanju posvetne gosposke, da je odgovorna za popravljanje slabih dejanj in navad vajenega preprostega ljudstva.⁹⁹ To lahko interpretiramo kot željo po tršem nadzoru posvetnih oblasti nad podložniki, ki je v Rogerijevem času kljub formalnim pravicam hitro usihal.

Še strožji do baročne nemorale je bil Rogerijev vrstnik, ljubljanski jezuit Jernej Basar (1683–1738), na kariernem vrhuncu pomembna srednjeevropska retorska avtoriteta. V leta 1734 natisnjenih 52 vzorcih pridig je Basar posnemal duhovne vaje Ignacija Lojolskega, vendar ne tako togo kot vzornik, da se mu uspeh med ljudstvom in posnemovalci ne bi izmaknil.¹⁰⁰ Basar je pridigal v standardnih tridentinskih paradigmah in se pogosteje skliceval na koncil kot omenjeni predhodniki. V njegovih pridigah ni globljih sledov anekdotičnosti, humorja in topline, tako značilnih za Svetokriškega in veselo 17. stoletje. V jezuitski ostrini, razumskosti in askezi ima Basar – enako kot Rogerij – človeka vnaprej za gnilobo, primer slabosti, vir nesreče in nestanovitnosti, slepega za občutke, zmotnega v mislih, živalskega v željah.¹⁰¹ Človek je nenehno podvržen skušnjavam in grehom, zato se je treba pobrigati za spodobno in bogaboječe življenje na tem svetu, da bi bila duša pred Kristusom spokojna.¹⁰² Pot k zveličanju vodi skozi stanovitnost, dobra dela, ljubezen do Boga in trpljenje na tem svetu. Ljubezen je za Basarja predvsem način razumevanja med bližnjimi, ki ohranja skupaj družine in zakonce. Tako ljubezen (smiselno gre za *caritas* in *amor proximi*) enači s »prijaznostjo«. Zakaj sploh prihaja do preprirov med zakonci? Ker sta jih skupaj pripeljala le ljubezen do dobička in telesno poželenje. Obenem zateguje uzde otrokom, ko opozarja na starševsko popuščanje do otroških želja. Prav to pripelje mlade v grešne skušnjave (libido).¹⁰³ Pri ljubljanskem jezuitu je bila črnogledost po desetletjih nenehnega poslušanja zgodb o strahotah spolnega grešenja pričakovana. Splošni vtis je, da nas ne bi čudilo, če bi od bralcev zahteval še spolno askezo in samoflagelacijo, kakršno so v času njegove mladosti izvajali

96 OGRIN 2008, 131 v predstavitvi prve pridige na novega leta dan (ROGERIJ LJUBLJANSKI 1731, št. 1, str. 1–15).

97 ROGERIJ LJUBLJANSKI 1731, št. 7 (str. 71–74) in 1743, št. 121 (str. 607).

98 ROGERIJ LJUBLJANSKI 1743, št. 116 (str. 562).

99 ROGERIJ LJUBLJANSKI 1731, št. 1 (str. 10).

100 SBL I, 26–27; FAGANEL 2000, 110–111. Basar je morebiti tudi avtor zvezka s 107 pridigami »neznanega ljubljanskega jezuita« iz prve polovice ali srede 18. stoletja z naslovom *Kristiansku podvuzhenie islosbenu u pridigah na ufsako nedelo zbes zelo leytu* (NUK, Ms. 174). Pridige so razvrščene v tri sklope, ki so posvečeni odnosu do božje besede, božjim krepostim in prvim trem božjim zapovedim. Opis in faksimile so v: Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja. Ms. 031, *Kristiansku podvučenie izloženu u pridigah na usako nedelo čez celu leytu*. URL: http://nl.ijs.si:8080/nrss:nrss_ms_031/VIEW/ [13. 12. 2011].

101 BASAR 1734, 26–28.

102 Prav tam, 73–74, 116–117.

103 Prav tam, 277–280.

nekateri ljubljanski jezuitski študenti, da bi se odtegnili nevarnosti pohote.¹⁰⁴ Pohvalno pa je, da je Basar tako kot Svetokriški npravstveno izenačil žene in može in tem prepovedoval fizično kaznovanje žena.¹⁰⁵

Še tako premišljeno koncipirane pridige niso zadoščale za umiritev morale, čeprav so se od zadnjih let 17. stoletja s pridiganjem ukvarjali vsi vizitatorji, škofijske sinode, župnijski vikarji in cerkveni redovi, zlasti tisti v mestih. Pomembna je postala kateheza. V ljubljanski škofiji še leta 1687 kateheza ni bila na vrhu zanimanja vizitatorjev (nič drugače ni bilo v sosednjih škofijah);¹⁰⁶ šele od okoli leta 1691 so se vizitacijski dekreti za župnije v poglavju »Circa personalia« začenjali z opisom njene izvedbe.¹⁰⁷ Za njen razvoj sta imela največ zaslug škofa Sigmund Krištof Herberstein (1684–1701) in generalni vikar Janez Anton Dolničar, ki je v letih 1689–1714 v vsem nadomeščal Herbersteina ter njegova naslednika škofa Franca Ferdinanda Kuenburga (1701–1711) in Franca Karla Kaunitza (1711–1717).¹⁰⁸ Pravzaprav je vprašanje vere in morale zaostril že Dolničarjev predhodnik Janez Marko Rosetti, ki je zvesto izpolnjeval naročila tridentinskemu koncilu povsem privrženega škofa Jožefa Rabatte (1664–1683). Pod Dolničarjevim vodstvom se je splošna škofijska sinoda leta 1706 po dobrem stoletju sistematično posvetila normiranju pastorage in uvedbi enotne kateheze v škofiji. Sklepi so bili jasni: za obvarovanje vernikov pred grehi in zmotami sta najprikladnejša pridiganje in reden verouk za otroke. Pri tem so imeli župnijski pastirji vedno težave. Kateheza je bila del nedeljskih pridig, toda mnogi se niso udeleževali niti nedeljskih maš. Duhovniki so vizitatorjem največkrat govorili, da je mogoče učiti otroke in odrasle le takoj po mašni pridigi, saj se ljudje samo zaradi verouka po zajtrku tisti dan nočejo še enkrat vrniti v cerkev. Ljubljanska sinoda se je odločila za uvajanje rednega verouka po metodi Karla Boromejskega, v katerem naj bodo otroci v deških in dekljskih razredih ločeno (tudi po starosti) poučeni o molitvicah, osnovah verskih resnic in zakramentih, starejše osebe pa še o globljih verskih skrivnostih; predvsem o vprašanih, »kaj so vera, upanje in ljubezen«, kaj je treba storiti za zveličanje, o dobrih delih in zakramentu pokore, desetih zapovedih, dolžnostih zakoncev za vzgojo otrok in teh do staršev, o izogibanju grehom itd.¹⁰⁹ Odtlej so vizitacijski dekreti ljubljanske škofije praviloma poudarjali redno veroučno izpraševanje otrok.¹¹⁰ Podobno je bilo drugod: leta 1696 je savinjski arhidiakon Andrej Graff duhovnikom naročil, naj vsako nedeljo in praznik v cerkvah zberejo ljudi in naj najprej molijo litanije, potem pa otroke poučujejo v krščanskem nauku.¹¹¹ Uspeh s tem seveda še ni bil zagotovljen. Še sredi 18. stoletja so spodnještajerski župniki v salzburški škofiji združevali katehezo z nedeljsko in praznično pridigo.¹¹² Kljub temu so se nauki začeli prijemat, kar potrjuje celo take vrste statistika, kot je število prošenj za poročne spreglede od sorodstva v ljubljanski škofiji. Skupno število se je namreč od leta 1676 povečalo od ok. 14 na leto na 20–30 po letu 1700. To pa ni pomenilo le, da so duhovniki v skladu s škofijskimi navodili dajali temu segmentu družinskega

104 Letopisi ljubljanskih jezuitov za leta 1648, 1669 in 1686 navajajo primere samobičanja študentov kot priprave na prejem zakramentov v postnem času; drugi so si dajali v čevlje kamenčke, si nadevali ostre spokorne pasove, nekdo celo pred vsakim pogovorom z žensko (LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 161, 253, 350).

105 BASAR 1734, 401–410.

106 Tudi zapisnik vizitacije savinjskega arhidiakonata za leta 1684–1685 niti z besedo ne omenja kateheze (ACAU, Visite a parte imperii, fasc. 753, *Relatio visitationis habitæ ab archidiacono Cillensi de anno 1684 et 1685*).

107 NŠAL, Škof. prot. 15, pp. 197–230 in Škof. prot. 16, pp. 232–233, 237, 387–388.

108 BISCHÖFE 1990, 502.

109 LAVRIČ 2003, 190–191, 195–196, 345–346, 350.

110 Na primer tisti iz leta 1709 za spodnještajerske župnije (NŠAL, Škof. prot. 25, pp. 181–182).

111 OŽINGER 1989, št. 228.

112 MLINARIČ 1983, 14–15, 86; MLINARIČ 1987a, 36 in 58 sl.

življenja večjo pozornost, marveč tudi, da so laiki razumeli in priznali zvišanje moralnih standardov v zakonskem življenju.

Protigalantni poudarki so se po letu 1700 pokazali tudi v dopolnilnem katehetskem gradivu, na primer v porajajoči slovenski dramatiki. Pasijon škofjeloškega kapucina Romualda Marušiča iz leta 1721 v spektakularni alegoričnosti usmerja človeka v soočenje z minljivostjo in mimogrede preklinja ljubezen, grehe ter za vsak slučaj še vse posvetno. V avguštinsko-sholastični maniri je pater Romuald spet posvetil precej pozornosti vzrokom in posledicam izvirnega greha. Grešne duše opozarja, naj se izogibajo vsem grehom, ljubijo Boga, se pokorijo in nenehno spominjajo Odrešenika in njegove ljubezni, če ne želijo končati v peklenškem ognju. Telesno ljubezen (libido) enači z najhujšimi grehi in jo preklinja skozi usta pogubljene duše, ki jo vlečejo hudiči (*»Prekleta bodi ta lubefsen, vkatera sem se udalla, kir me ie vtako bolefsen inu martre perpelalla.«*).¹¹³ Brezkompromisni boj proti vsem mogočim strastem in grehom, pogubnost pekla in nujnost pokore za odrešitev je postajala vodilna skrb tudi v cerkvenem in nabožnem pesništvu, ki se je razmahnilo ravno v tem stoletju. Resnici na ljubo so več kot ducat ponatisov standardnih lekcionarjev še vedno zapolnjevale preizkušene pesmi, ki so jih peli že v srednjem veku, nove pa so jih le stežka izpodrivale. Med uveljavljenimi štiklci je bilo tudi nekaj sumljivih in gornjegrajski župnik Ahac Steržiner (1676–1741) je v novi pesmarici *Katoliš krščanskiga vuka pejsme* iz leta 1729 svojemu naboru cerkvenih pesmi namenil podoben cilj, kot so ga imeli protestanti: *»... svete peiffme sturienne ... de bi te druge prafne, nanuzne, folsh peiffme opuftli; nameft taitfh pak te svete peiffme peli«*. Ljudske nabožne pesmi je odklanjal, češ da so (ker so jih zložili godci) dogmatično napačne in škodljive zaradi apokrifnih osnov (v podrobnostih iz Jezusove mladosti in trpljenja), podomačenja in počlovečenja bibličnih oseb (vaška idila Jezusovega zibanja, v slovenske kraje postavljeni biblični prizori in fantaziranje v svetniških legendah) ter namigovanja na poznosrednjeveško in renesančno razpuščenost (na primer prostodušen namig o nemorali papežev v pesmi o papeževi ženi).¹¹⁴ Steržinar je bil tedaj še edini ustvarjalni slovenski katehetični pesmičar na Slovenskem; ne najbolj uspešen, saj se večji del njegovih pesmi zaradi težavnosti med ljudstvom ni prijel, niti ni dobil ponatisov. Pesmičarski načrt pa je naravnal široko: v uvodu je omenil namen rimske kurije, ki je hotela vsakdanje življenje v celoti podrediti tridentinski pastoralni in versko-moralne paradigme utrditi tudi s pravilnim cerkvenim petjem; pesmi je zato zložil tako, da bi se mladina naučila verske resnice.¹¹⁵

Še bolj občutljivi za ljudsko dušo so bili od srede 18. stoletja pesmičarsko razpoloženi duhovniki, celo laiki, učitelji in organisti (t. i. »bukovniki«).¹¹⁶ Podobna konceptualnost je vela iz pesmarice *Mifionske pejsme inu molitve* (1757/58) ljudskega misijonarja in pridigarja Primoža Lavrenčiča (1703–1758). Pesmi si je zamislil kot dodatke k pridigam, zato je v nekaterih poudaril poslušnost mladine ter starševsko odgovornost za preskrbo in krščansko vzgojo otrok. Devištvo je zanj najzlahtnejši stan, garancija srečne smrti in zveličanja v nebesih; (telesna) ljubezen je »smrdljiva«. Kot značilen misijonski pridigar je Lavrenčič posvetil posebno skrb eshatološkemu vprašanju: smrti, poslednji sodbi, kazni in odrešenju, peklu in nebesom. Zato si ni mogel kaj, da ne bi znova in znova ponavljal: 'spoved, spoved, pa še kar spoved in kesanje, pokorjenje s trpljenjem in absolutna ljubezen do Boga, Jezusa in Marije – to je recept za odrešitev duše'.¹¹⁷ Značilnost take usmeritve je bila, da se novi pesmičarji

113 ŠKOFJELOŠKI PASIJON, 12–31, 38–43 in passim. Prim. POGAČNIK 1989, 19–20.

114 STERŽINER 1729, 9; SBL 3, 480–481.

115 STERŽINER 1729, 8–9. Prim. SMOLIK 1963, 198–203.

116 ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 36, 60–61.

117 LAVRENČIČ 1757/1758, 3–4, 8–18, 26–27, 92–96. Prim. SMOLIK 1963, 207–212; SBL 1, 620–621.

niso posebej posvečali zakonski zvezi: Lavrenčič je zakramentu zakonske zveze posvetil le eno pesem, ki je še v klasičnih paradigmah zvestobe, prokreacije, vzgoje otrok, protiprešušne naravnosti in medsebojne podpore zakoncev. Nekaj elementov povečane moralnosti je imelo le priporočilo za spolno neomadeževan vstop v zakonski stan.¹¹⁸ Tudi anonimni avtor bolj posvetno ukrojene *Pejšem od šapeliviga šbenskiga špola* s konca 18. stoletja je o ženski vendarle prizanesljivo govoril kot o božjem daru, ki naj ga moški pač pouči, kaj je prav.¹¹⁹

Modernejše katehetske smernice so se prelile v prakso z generacijo duhovščine, ki je delovala od začetka druge tretjine 18. stoletja in jo je ljubljanski generalni vikar Karel Peer (1744–1776) tri desetletja spodbujal za izdajanje knjig. Najbolj dejavni dušni pastirji so si olajševali delo s cerkvenimi bratovščinami, med katerimi je od srede stoletja do ukinitve leta 1773 s prevodi »Velikega Kanizijevega katekizma«, delom Ignacija Parhamerja, načrtno širila katehezo Bratovščina krščanskega nauka, ki so jo vodili jezuiti.¹²⁰ Katehetsko pomoč se je dalo dobiti v ljudskih misijonih, pestrejšem bogoslužju, pobožnostih v čast Božje matere in križevega pota. Te so poudarjale Kristusovo trpljenje in prizadevanja za odrešenje grešnih duš (tudi s pesmimi v čast angela varuha pred nevarnostmi in grehi). Duhovniki so pisali in širili priročnike v slovenskem jeziku, za ljudstvo aktualizirali biblična besedila,¹²¹ prenavljali cerkve, podpirali nadarjene otroke na šolanju itd. Vse to je vodilo k strožjemu nadzoru nad podeljevanjem zakramentov in pokore. Ne brez uspeha: v nasprotju s 17. stoletjem mlajši letopisi ljubljanskega jezuitskega kolegija približno od leta 1740 vsebujejo manj omemb popravljavanja morale, praznoverja, družinskega nasilja ipd. Gotovo ne zaradi zmanjšane jezuitske dejavnosti, marveč zaradi prikrivanja grehov pred njimi in porasta nezaupanja laikov do vmešavanja duhovščine.¹²² Morda je šlo celo za izboljšanje zunanje podobe morale, saj je bil ljubljanski škof Viljem Leslie (1718–1727) že zelo zadovoljen z verskim stanjem, verniki in duhovščino v škofiji. Vprašanje je, ali tudi upravičeno.¹²³

Pri naštevanju priporočenih izobraževalnih metod in sredstev s cerkvenega vrha ter omenjanja uspehov moramo biti previdni. Krucialni problem sistematične kateheze je na Slovenskem pred uvedbo obveznega osnovnega šolstva leta 1774 predstavljala splošno slaba ali osnovna izobrazba velike večine ljudstva, tudi večine meščanstva. Še slabša je bila kakovost šol,¹²⁴ ki jo je omejeval večinskemu ljudstvu malo razumljiv nemški učni jezik. Splošni dvig izobrazbe, celo znanja branja in pisanja pri oblasteh in zemljiški gosposki še vedno ni bil nujno priznan, saj je pomenil potencialno nevarnost za družbeni red. Sekovski škof, grof Firmian, je leta 1752 takole izrazil strah gosposke pred izobraženimi kmeti: vse šole za kmete naj se odpravijo, ker je »znanje branja in pisanja skoraj edini vir, iz katerega srkajo kmetje strup, in da v le-tem trdovratno vztrajajo zaradi pomanjkanja zadostne razsodnosti; slovensko in kranjsko ljudstvo se prav zato vneto drži katoliške vere, ker ne zna brati.«¹²⁵ Po tej logiki, ki se je resnici na ljubo pri državnih oblasteh in delu klera sredi 18. stoletja umikala naprednejšim paradigmam, je bila tehnologija učenja preprostega ljudstva tako kot v zgodnjem srednjem veku v glavnem naravnana na ustno ponavljanje pouka.

118 LAVRENČIČ 1757/1758, 50–52; objava je v: SMOLIK 1963, 258–259.

119 Ms. 96 v Univerzitetni knjižnici Maribor, regista je na: Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja, Ms. 072. *Pejšem od šapeliviga šbenskiga špola*. URL: http://nl.ijs.si:8080/nrss:nrss_ms_072/VIEW/ [24. II. 2011].

120 ILEŠIČ 1906, 14–19; SMOLIK 1963, 212–213.

121 SMOLIK 1963, 221 sl.; ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 308 sl.

122 LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1722–1773, passim.

123 DOLINAR 2007, 180.

124 Delovanje osnovnih šol je bilo omejeno na mesta, trge in redka večja vaška središča; po približnih izračunih je zajelo le ok. 15 % otrok med 6. in 13. letom starosti (GRUDEN 1992, 972–978; ZGODOVINA SLOVENCEV, 376).

125 Cf. po: ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 272.

Eden prvih uspešnih inovatorjev je bil župnik in učitelj v Šmartnu v Tuhinjski dolini Franc Mihael Paglovec (1679–1759).¹²⁶ Pod vplivom »katehetske« rimske sinode iz leta 1725¹²⁷ je leta 1741 izdal *Catechismus ali podvuzbenie eniga Christiana*. To delo je bilo v istem stoletju ponatisnjeno še osemkrat. Leta 1745 je skupaj še z nekim duhovnikom v Ljubljani izdal prevod *De imitatione Christi* Tomaža Kempčana (*Thomasha Kempensarja bukve*), ki so jo ponatiskovali do srede 19. stoletja. Že leta 1733 pa je pripravil rokopis pesmarice, ki ga je za svojo rabo pripel kar Steržinarjevi pesmarici; njegova pesmarica pa je bila prvič delno natisnjena šele leta 1799 in zato ni vplivala na mlajše pesmičarje. Med vsemi pesmimi se je le zaradi natisa v lekcionarju prišla samo verzifikacija popridižne pesmi, v kateri je Paglovec zaobjel deset božjih zapovedi, najvažnejše iz apostolske vere, zakramentov, božjih kreposti (vera, upanje, ljubezen) in kesanja. Torej vse tisto, kar je v praksi neumorno vcepljal svojim župljanom.¹²⁸ Bolj konkretno se je posvetil pomembnim življenjskim vprašanjem v posmrtno natisnjemem katekizmu *Svesti tovarsh enga sledniga christiana* (1767). V njem je združil mali katekizem, na novo prevedeno Tobijevo knjigo ter dvanajst pravil službe Bogu s praktičnimi poduki za mlado in staro, otroke in starše, samce in zakonce. Obenem se je prvič po protestantih posvetil načrtnemu opismenjevanju odraslih. Tobijevo knjigo Paglovec začinja pod vplivom političnih turbulenc iz sredine stoletja z retoričnimi vprašanji glede propadanja vrednot iz dobrih starih časov, tudi pobožnosti, dobrote in kreposti. Pri vprašanju odnosa med starši in otroki pripominja, da je Tobijeva zgodba idealna za poučitev vseh stanov glede vzgoje otrok, poslušnosti staršem, za krepostno življenje zakoncev in vsestransko deljenje ljubezni in dobrot med ljudmi. Zdi se, da je Paglovec prav v tej zgodbi našel največ tem, ki so ustrezale moralnim zadregam ljudstva. To velja tudi za Tobijeve izkušnje z ženskami, starši in otroki oziroma za Paglovčevo ukvarjanje z generacijskimi in zakonskimi problemi župljanov.¹²⁹ V desetem poglavju »Tovariša« (*Sa ta mladi folk, synove inu hzberre, blapze inu dekle*) je jasen: nihče ni v tako veliki nevarnosti kot mladina, saj imajo njihove duše največ sovražnikov, ki jih zapeljujejo in navajajo na grehe. Fant: varuj se slabe družbe, ogibaj se ponočevanja, vasovanja, da ohraniš čisto dušo in vest. V skušnjavah se spomni na Boga, Mater božjo in svojega angela varuha. Bodi stanoviten v pobožnostih, Boga prosi za dobro ženo in poslušaj starše.¹³⁰ Mladini so se vedno bolj posvečali tudi pridigarski sodobniki, na primer brežiški frančiškan Evgen Lauer, ki je v pridigi na praznik nedolžnih otročičev iz leta 1751 ognjevit, črno-belo, a obenem realistično razpredal misli o nepredvidljivem razvoju od otroka do odrasle osebe, dolžnostih otrok do staršev, njihovi nevhvaležnosti in nespoštovanju staršev ter božji kazni. Ker se je posvetil šibanju aktualnih primerov (nasilje nad starši) in jih izrabil za splošno opominjanje k pokori, so zanj otroci pač dobri ali slabi, vmesnih stopenj pa ni.¹³¹

Nekaj let pozneje se je prevzgoje duš svojih 2.300 župljanov lotil še bolj slavni komendski župnik Peter Pavel Glavar (1721–1784). Glavar se ni izkazal le kot kmetijski pospeševalec, ustanovitelj internatske šole za nadarjene dečke, bojevnik proti vraževerstvu in pijančevanju, graditelj cerkva, marveč tudi kot pastoralni prenovitelj, propagandist pobožnosti križevega pota, duhovnih vaj, rednega nedeljskega

126 O Paglovčevem življenju in delu: STESKA 1904, 46–67, 69–81; ŠKODA 1960a, 180 sl. in prispevki v Paglovčevem zborniku iz leta 2001.

127 STESKA 1904, 69–70. Posledica sinode je bil že leta 1728 tudi natis slovenskega prevoda katekizma Roberta Bellarina (iz 1597 in 1598) z naslovom *Kratki sapopadek christianskiga navuka od Roberta Bellarina* (SNOJ 2001, 97).

128 STESKA 1904, 48–67; MOČNIK 2001, 46–50; SMOLIK 1963, 14–17, 41–42 in 205–207.

129 RAJHMAN 1989, 117–123. Prim. SCHMIDT 1988, 102–103; SNOJ 2001, 96 sl.; PEKLAJ 2001, 112 sl.

130 PAGLOVEC 1767, 187–191.

131 OGRIN 2013, 236–241.

verouka itd.¹³² Presežke na področju nadzora nad spolno moralo ovčic je usmeril v leglo grešnosti – med zakonce. Zato je s posebnim vprašalnikom pred vsako veliko nočjo obiskal vse družine v svoji župniji ter ne glede na starost družinskih članov preverjal njihovo veroučno znanje. Odgovore na anketo *Podvuzbenie ali sprashvanie tiga potrebniga kershanskega navuka sa maibne otrokbe* (z 20 vprašanji) oziroma *za te velke ludy* (s 47 vprašanji) za leta 1754–1760 je zapisal v »družinsko knjigo«, nekakšen »status animarum«. Sodeč po ocenah, je bil nad slišanim zadovoljen, saj vprašanja sploh niso bila enostavna. Med tistimi, ki vsaj posredno zadevajo družinsko, spolno in zakonsko moralo velja omeniti 12. (»Od koga je spočela Marija Jezusa?«), 13. (»Je Marija ostala devica?«), 39.–46. vprašanje (o grehah, spovedi in pokori), najbolj zanimivo pa je zadnje (47.) vprašanje o zakonski zvezi z naslovom »Zakaj je bil postavljen sveti zakon?« Glavar je hotel od izprašanca slišati le bistvo: prvič, da se ohrani človeški rod in poveča ta svet; drugič, da starši poučujejo otroke v božjem strahu; tretjič, ker samsko življenje ne more biti čisto, naj človek po nauku apostola Pavla raje stopi v zakon (bolje se je poročiti, kot pa goreti v peklju).¹³³ Poenostavljeno – zakonski stan je edina možnost za moralno prokreacijo in obstoj krščanstva. To je zvenelo drugače kot pri starejših pridigarjih, ki so v boju proti libidu za vsak slučaj počez usekali po vseh nevarnostih zakonske zveze.

Pastoralna vodila je Glavar pojasnil v pridigah iz let 1747–1767, ki so sistematične, racionalne, a zato tudi strožje in komaj še kaj duhovite. Imajo pa večjo vrednost kot, denimo, pridige Janeza Svetokriškega, ker niso bile namenjene natisu in niso bile retorično izpiljene ali predelane.¹³⁴ V njih je Glavar obravnaval posmrtno življenje (svet je pokora in trpljenje) in Kristusovo življenje (poplačal bo zvestobo in čistost), za prenovo ljudske morale pa je posvetil precej pozornosti Devici Mariji. O izvoru in smislu ljubezni in užitka ni izgubljal časa. V treh pridigah¹³⁵ je reduciral problematiko na konkretna navodila, za premagovanje umazanih misli in skušnjav, kar je bilo, kot smo videli že pri Rogeriju, za katoliški moralizem sredi 18. stoletja ključno vprašanje. Glavar se je zato pragmatično usmeril v prevzgojo »neprevidne« mladine, ki naj poslušša starše, se odpove zabavi in nečistim mislim, še bolj pa dejanjem. Mladost je neumna in nedolžnost je hitro izgubljena. Zatorej: »*Kadar ti fanti po vas nesposodobnu segajo, nazai se ugenite, kadar ti fanti vas kličejo, tečite preč, de ne pridete u raušel. Zakai ve ste posoda, katiera hitru se ubie: vi ste les, katieri zdaice se uname,*« so odmevale besede pastirja, s prižnice rahlo obrnjenega v desno, žensko polovico občinstva, predvsem k samskim dekletom. In še svarilo, pravzaprav prošnja: »*Al ne samu branite se, temuč tudi ne zapelujte te mladenče iz vašim petjam, oblačilam, ne hodite nesposodobnu oblečene, skrivajte vašu mesu inu cel to glavo.*«¹³⁶ Mladenci pa, se je Glavar obrnil še na levo stran cerkve, ki nenehno od zunaj »vtikajo glave skozi okna« (vasujejo), naj se vzdržijo takih dejanj. Ne glede na morebitno »dolgočasenje« naj jim bosta vzor pobožni Tobija in deviško vzdržna Sara, ki sta čistost izživel v javnosti, sploh ne v samostanu ali puščavi. Spolno vzdržnost priporoča avtor tudi zakoncem kot največ, kar lahko stori človek na hoji za Kristusom. Praktičnega devišstva pa Glavar od poročenih župljanov seveda ni pričakoval. Zadoščalo mu je, da je zakonec zadovoljen s partnerjem, da z njim in sosedstvom živi v miru. To je pogoj za zveličanje. Glavarjeva publika je vedela, na kaj cilja župnik, saj so grešniki v tistem času na sodiščih izjavljali, da vedo, da je bilo na primer storjeno prešuštvo težak greh proti zakramentu in hudo kaznivo dejanje (!), da pa na to tedaj žal niso

132 SCHMIDT 1988, 117; DEMŠAR 1991, passim.

133 DEMŠAR 1991, 19–29.

134 Ohranjenih in objavljenih je 17 Glavarjevih pridig (DEMŠAR 1991, 85–214).

135 DEMŠAR 1991, 119 (pridiga na tretjo adventno nedeljo), 148–154 (pridiga na novoletni dan 1745), 187–191 (pridiga na praznik vseh svetih 1746).

136 Ob tem je citiral apologeta krščanske deviškosti Tertulijana in njegov spis *De virginibus velandis*.

pomislili (prevlada sle). Tisti bolj občutljivi ali preračunljivi pa so se med zaslišanji večkrat pokesali in obžalovali storjeno, njihovi prevarani partnerji pa so z milostno držo do partnerjev pokazali, da jim je mir v družini in pokoravanje zakramentu svetega zakona na prvem mestu.¹³⁷ Pomembno je, da Glavar ženam sicer še svetuje potrpljenje v zakonu in pokornost možem, vendar jim v zakonih prisoja predvsem vlogo tovarišic. Spolno egalitarno razmišljanje je bilo na Slovenskem na načelni ravni tedaj že razširjeno, čeprav je Glavar žene še vedno poučeval o zadržanosti do izpadov mož. Možem je tudi pridržal »pravično« fizično kaznovanje žena, toda kaznovanje ne bi smelo biti možev izgovor za krivice in maščevanje, saj žene niso sužnje mož, marveč jih morajo ti ljubiti, »*koker ta ženen Kristus lubi sojo nevesto to Cerkev, koker pravi S. Paul.*« Navezovanje na ta pavlinski aksiom ni bila več le slogovna cvetka.

Glavar je šel pri trebljenju zla še dlje, ko je kot prvi na Slovenskem za vir človeškega zla in grešnosti razglasil alkohol.¹³⁸ Glavarjeva protialkoholna fronta glede na globoko usidrano prakso ni mogla upati na uspeh. Več posluha med poslušalci so dobile besede o starševskem aranžiranju porok. Kljub nujnemu spoštovanju staršev sta svobodna zaroka in poroka za Glavarja brezpogojna pravica otrok, saj so zakoni zvezani v nebesih. Tako utemeljevanje bistva tridentinske poročne reforme je socialno osveščena kmečka mladina lahko dobro izrabila. Staršem je Glavar naložil le še brzdanje mladostniškega libida, otrokom pa običajno spoštovanje staršev. Tako mnenje je bilo na videz drzno, čeprav je spregledovalo najpomembnejše starševsko opravičilo za poročno kontrolo – ohranitev gospodarske substance družine. Glavar pa se pri tem ni obnašal kot teolog ali katehet, marveč kot zemljiški gospod na Lanšprežu in v Komendi, saj je dobro poznal državne patente; tudi tiste, ki so ukinjali gosposčinske in starševske pravice nad porokami otrok.¹³⁹

Na splošno je imel Glavar s pastoralnimi inovacijami precej uspeha. Ne le pri župljanih, ki so potrpežljivo prenašali gotovo precej nadležne novosti. Najpomembneje je bilo, da je za svoje metode dobil podporo prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attems (1751–1774),¹⁴⁰ nato pa še ljubljanskega škofa Karla Janeza grofa Herbersteina (1772–1787). Oba cerkvena kneza sta takoj po prevzemu škofij začela s sistematično prenovo – Attems še po klasičnih tridentinskih načelih in s podporo terezijanskega državnega reformizma, Herberstein pa po načelih strožjega katoliškega reformizma in od leta 1780 tudi v duhu državnocerkvenega jožefnizma. Attems je boj za prenovo zato še v baročni maniri začel »od spodaj«, pri čemer se je oprl na preizkušene metode terenskih praktikov.¹⁴¹ Za sistematično popraviljanje verskega življenja je izkoristil vizitiranje dotlej precej zapuščenih arhidiakonotov,¹⁴² kot je

137 Tako sta se na primer leta 1756 pred patrimonialnim sodnikom obnašala zakonca Alenka in Štefan Avguštin iz Zapog pri Vodicach, ki so tedaj sodile v župnijo Komenda (NŠAL, Pfalz, fasc. 68).

138 STUDEN 2009, 15–18.

139 Glej poglavji Obljube, zaobljube, zaveze in Ljubezen med starševskim vetom in pragmatičnostjo.

140 Z Glavarjem je bil Attems v stalnih stikih; gl. njuno korespondenco iz let 1753–1772 (BRATUŽ 1998, 229–299).

141 O Attemsovem življenju, karieri in duhovnih motivih: MARTINA 1988; TAVANO 1990; ATTEMS 1994, IXL–XLII; VOLČJAK 2010a, 732–733.

142 Attems je v svojem prvem poročilu »ad limina« iz leta 1754 za to najbolj krivil lokalne duhovnike (BRATUŽ 1998, 200). Da dotlej sinode in vizitacije v teh arhidiakonatih niso bile redne, priča mnenje kranjskega deželnega vicedoma iz leta 1740, češ da vizitacija v tem letu ni nujna, saj je bila izvršena že pred tremi leti; dodatni razlog je, da vlada v deželi pomanjkanje sena in živil. Zato je deželni knez, cesar Karel VI., naročil, naj dolenski arhidiakon Karl Sigmund grof Petazzi odloži vizitacijo (SMOLE 1985, 187–188). Tudi župnik Paglovec v svojem dnevniku oglejskih vizitacij ne omenja, čeprav je bil župnik v Šmartnu že od leta 1705. Omenja šele prvo Attemsovo vizitacijo jeseni 1752 na osrednjem Gorenjskem in leta 1753 na vzhodnem Gorenjskem in Dolenskem. Šele leta 1753, 1754 in 1755 pa omenja sinode gorenjskega arhidiakonata v Škofji Loki (STESKA 1904, 90–91).

dejal v neki pridigi.¹⁴³ Do leta 1770 je Attems kot prvi (nad)škof v tisočletni zgodovini krščanstva na Slovenskem osebno obiskal skoraj vsako župnijo in kaplanijo, se pozanimal o morali, pridigal, odkrival potrebe vernikov in lokalnih duhovnikov.¹⁴⁴ Za nadškofa vizitiranje ni bilo le razgled po cerkveni opremi in župnijskih statistikah, temveč globlji vpogled v duše ovčic, v najbolj skrite koticke, kjer se je kotil greh. Dobri pastir je po zaznavi moralnih grozodejstev nemudoma popravljaj, svetoval, sam razlagal krščanski nauk otrokom, odpuščal in le izjemoma kaznoval. Uspešno preiskovanje misli je bila v tistem času na Slovenskem kljub polstoletni pridigarski tradiciji še vedno redko. Namesto pridiganja se je Attems zato poslužil sistematičnega vizitiranja in neposrednega konfrontiranja z grešniki.

Analiza vizitacijskih vprašalnikov (in odgovorov, seveda) je lahko dober pokazatelj pastoralnih trendov v daljšem obdobju. Bienalno vizitiranje je ordinarijem naložil že tridentinski koncil, novi rimski pontifikale papeža Klemena VIII. iz let 1595/96 pa je določil njegov potek. Podalpski škofje so se lotili dela po letu 1580 oziroma 1600, ko sta vizitirala ljubljanska škofa Tavčar in Hren, od leta 1593 oglejski patriarh Barbaro, od leta 1606 pa sekovski škof Brenner; vsi najraje s pooblaščenca in generalnimi vikarji.¹⁴⁵ Dekreti Siksta Carcana iz leta 1620 so ljubljanskemu škofu (zaradi ozemeljsko neenotne škofije) predpisali osebno vizitiranje vsako tretje leto, z generalnim vikarjem pa vsako drugo leto; tudi sinode za celotno škofijo bi se morale v Ljubljani vršiti enkrat na dve leti, največkrat pa so se za kranjski in štajersko-koroški del posebej.¹⁴⁶ Ob vseh natančnih smernicah pa so imele vizitacije še dolgo nekaj sistemskih pomankljivosti. Ceremonialnost dogodka je bila zelo poudarjena, ker je bilo treba med verniki vzbuditi občutek varovanja vere, reda in morale. Na polju morale so se vizitatorji dolgo posvečali predvsem liku in delu lokalne duhovščine,¹⁴⁷ manj pa ljudstvu, čeprav je rimski pontifikale poučevanje o grehih (na prvem mestu prešuštev in nečistovanj) in njihovo odpravo med vizitacijo postavljaj na vrh nalog; celo pred skrbjo za spoštovanje škofovske avtoritete glede absolviranja pridržanih grehov in sojenja.¹⁴⁸ V tem pa so bili odvisni od doziranih informacij, manj od lastnih ugotovitev. Izvajanju tridentinske reforme zakonske zveze (oklicevanje in spovedovanje pred obredom, vodenje matičnih knjig) in laiški morali je bilo dolgo posvečeno manj pozornosti kot zunanosti cerkvenih poslopij in paramentov ter cerkvenim dohodkom.¹⁴⁹ To se je v 17. in 18. stoletju odrazilo tudi v

143 »Sem moja škofijo zapustil, sem od daleč v to pošteno faro po šestih letih spet prišel ... kakor oče, da bi ozdravil bolne, žalostne duše, kakor pastir, da bi pogledal svoje ovčice (v Attemsovih pridigah je škof običajno pastir, verniki pa ovčice, op. D. K.), jih iz grla peklenskega volka rešil ... Očetje in matere, pazite na vaše otroke, ... da ne bodo prišli v slabo priložnost, da ne bo ponoči na paši, v mlinu ta mladost zapeljana, da deklice in fantini ne bodo prekleth grehov doprinašali in kakor neumna živina živeli.« (BRATUŽ 1993, št. 6, str. 71–75); podobno govorita tudi pridigi št. 7 (str. 77–83) in 9 (str. 91–93). Attems se je v pridiganju nemalokrat neposredno naslonil na odlomke pridig Janeza Svetokriškega. O tem gl. BRATUŽ 1998, 202 sl. in BRATUŽ 2000, 78 sl. Attemsove slovenske pridige (28 ohranjenih od skupaj 61) je izdala L. Bratuž (BRATUŽ 1993).

144 Popis vseh vizitiranih krajev z datumi vred je v: PILLON 1988, 121–165.

145 BENEDIK 1998, 105–106; MLINARIČ 1983, 75 sl.

146 Na to dovoljenje je leta 1675 v svojem »*Relatio super moderno statu ecclesiae et dioecesis Labacensis*« opozoril škof Jožef Rabatta (DOLINAR 2011, 79, 178).

147 To je leta 1620 v dekretih na prvem mestu ljubljanskemu škofu Hrenu naročil vizitator Sikst Carcano (DOLINAR 2011, 86–87).

148 PONTIFICALE ROMANUM 1859, III, *Ordo ad visitandas parochias* (str. 468–469). S pomenom morale in spodobnosti duhovnikov so se mimo kanonskih določil cerkveni avtorji podrobno ukvarjali že v srednjem veku. Arhidiakon Gorice v zagrebški škofiji, Janez, se je v obširnem opisu dolžnosti stolnega prošta in arhidiakonov iz srede 14. stoletja razpisal o osebni primernosti arhidiakona v vizitatorski službi, o ugotavljanju značaja župnika in njegovega odnosa do vseh opravil, nič konkretnega pa o ugotavljanju morale med verniki (TKALČIČ 1874, pars III c. 1 in 5, str. 75, 85–88).

149 LAVRIČ 1990, 8, 17, 33–41, 272–279. Tak vtis dobimo tudi po pretresu vprašanj vizitacij oglejskih in salzburskih arhidiakonov v tistem času; gl. poročila in dekrete o vizitacijah ribniškega arhidiakonata v: SKUBIC 1976, 114–186 ter

vizitacijskih vprašalnikih, po katerih so župnijski vikarji vnaprej opisali stanje. Vprašalniki so sčasoma sicer postajali natančnejši, število rubrik pa se je le počasi povečevalo. Nek vprašalnik za ljubljansko škofijo iz 17. stoletja se je le v eni točki dotaknil spolne morale (Ali so v župniji »škandalozne osebe?«). Tudi v pastirskem pismu, ki ga je pred svojo prvo splošno vizitacijo ljubljanske škofije leta 1631 razposlal ljubljanski škof Scarlichi, le štiri točke od sedemnajstih niso neposredno zadevale moralne in pastirske podobe lokalne duhovščine: v 8. točki je govora o kleriškem in laiškem konkubinatu, prešuštvi in incestih; le v 16. točki pa je govora o zakonski zvezi, češ da je v skladu s tridentinskim dekretom treba naznaniti vse, ki bi se poročili kljub poročnim zadržkom iz kakršnega koli sorodstva med zaročencema, ki sodijo pod papeževo dispenciacijsko pravico.¹⁵⁰

Katoliški reformatorji so se na tridentinskem koncilu ovedli, da morajo za vzdig morale najprej obnoviti moralno podobo klera. Medtem ko so se protestanti z odpovedjo kleriškemu celibatu izognili medsebojnemu prerekanju, so morali katoliški reformatorji fizično oddaljiti ženske od klera, če so hoteli laike prepričati o pohujšljivosti in grešnosti erosa in vseh njegovih pojavnih oblik. Kleriški konkubinat je bil eden najslabših vplivov na laiške mentalitete. Zato so morali vizitatorji ob prihodu v župnišče najprej preveriti pastirjevo moralo in pri priči izgnati iz hiše vse mlajše ženske, ki niso bile župnikove ožje sorodnice. Šele potem so lahko kleriki pridigali ljudstvu o častnem zakonskem življenju in pravilnem sklepanju zakonskih zvez ter ljudstvu dajali za zgled svete može in žene.¹⁵¹ Proces očiščevanja klera je bil sistematičen, če ga opazujemo v daljšem obdobju. Na terenu pa so bili vizitatorji še dolgo malomarni. Savinjski arhidiakon Andrej Graff je v poročilu o vizitaciji svojega arhidiakonata v letih 1684–1685, ki ga je poslal v patriarhovo pisarno šele leta 1687, omenil le en primer nedostojnega vedenja (ponoščevanja) kaplana v Laškem. Nonšalanca do tega kroničnega problema je tako vznejevoljila videmske birokrate, da so mu naročili, naj v prihodnje zapiše imena in priimke vseh duhovnikov in natančno opiše njihovo obnašanje.¹⁵² Skrb za kleriško moralo je prekrila vse drugo. Ko je leta 1660 stiški opat in arhidiakon Janez Weinzirl povprašal višnjegorskega vikarja o njegovem življenju in morebitnih škandalih župljanov, ga spoštovanje tridentinskih norm o zakonski zvezi in redno izvajanje kateheze ni prav dosti zanimalo. Podobne mentalitete so leta 1727 vele iz vprašanj Weinzirlovega naslednika Aleksandra barona Engelhausu mengeškemu vikarju.¹⁵³

Vizitacije so imele še eno pomanjkljivost – le posredno seznanjanje in popravljanje laiških napak. Vizitatorji so se o škandalih praviloma pogovorili s predstavniki župljanov.¹⁵⁴ Za neposredno soočenje z grešniki in sistematično inkvizicijo ni bilo časa in volje. Taka metoda je ustvarjala filter tudi, ker so moralne grehe župljanov vikarji radi tajili ali pa v statistikah navajali splošne (prenizke) številke. Razmeroma številna naznanila iz ljudstva, kakršna so še v 16. stoletju slišali apostolski vizitatorji, na primer veronski škof Agostino Valier med vizitiranjem koprške škofije leta 1579 in 1580, pozneje niso bila več pogosta.¹⁵⁵ Medtem ko je Valier predstavnike vaških in mestnih sosesk vedno povprašal po moralnih škandalih laikov in klerikov, čeprav njihovih posledic na silo ni poskušal odpraviti na kraju

vizitacijske zapisnike za arhidiakonot med Muro in Dravo iz let 1657–1660 v: MLINARIČ 1987a, 58–72.

150 NŠAL, Z. form. 3–4, pp. 67–69.

151 Za zanimanje vizitatorjev v salzburški nadškofiji in ljubljanski škofiji v 17. stoletju: MLINARIČ 1983 in 1987a; LAVRIČ 1990; DOLINAR 1998. Glede vsebinskih poudarkov na vizitacijah škofa Hrena: BENEDIK 1998, 107–117.

152 ACAU, Visite a parte imperii, fasc. 753, *Relatio visitationis habitæ ab archidiacono Cillensi de anno 1684 et 1685*, fol. 4^r in 8^r.

153 AS, Sam. Stična, fasc. 8.

154 Gl. ljubljanske vizitacijske zapisnike od dvajsetih do šestdesetih let 17. stoletja v: NŠAL, KAL, fasc. 21–24, 43, 51, 52.

155 LAVRIČ 1986, 87, 101–109, 112–113, 119–122, 156.

samem, se v naslednjem stoletju moralnim ekscesom vizitatorji praviloma niso več posvečali. Koprski škof Francesco Zeno v letih 1660–1678 na petih vizitacijah, tržaški škof Janez Frančišek Miller pa leta 1694 sta usmerila pozornost v stanje cerkvene infrastrukture, kleriško moralo, katehezo in zakramentalno prakso, čeprav sta v pogovorih z duhovščino in laiki slišala tudi nekaj namigov o laiški nemorali (ločitve, prešuštva, konkubinati).¹⁵⁶ Podobno je bilo na vzhodnem robu slovenskega ozemlja: sinode in kanonične vizitacije v prekmurskem delu beksimskega arhidiakonata zagrebškega škofa Martina Borkovića v letih 1668–1687 in njegovih naslednikov do leta 1770 so se posvečale liku duhovščine, materialnim razmeram, zelo malo pastoralni in katehezi. Nič drugače ni bilo pri dozdevno strožjih protestantih: luteranskega superintendenta Bertalana Kisa je leta 1627 med vizitacijo soboške dekanije zanimal le finančni položaj protestantskih cerkva in predikantov. Katoliški vizitatorji v Prekmurju so se od leta 1622 in še posebej po ponovnem prevzemu protestantskih župnij živo zanimali le za versko prepričanje prebivalcev.¹⁵⁷ Katoliška prenova je bila v Vzhodnih Alpah zaradi ostrega politično-verskega spopada prva desetletja po tridentinskem koncilu regionalno in časovno bolj asinhrona, kot so si jo zamislili vodilni katoliški prenovitelji v vodilnih katoliških deželah, denimo v Italiji in Španiji.¹⁵⁸

Glede zakramentov so se vizitacije posvečale predvsem njihovem pravilnemu izvajanju, kot je glede porok leta 1677 v Bohinju suho izjavil ljubljanski vizitator: »*Non copulentur matrimonialiter, qui ignorant necessaria ad salutem.*«¹⁵⁹ Podalpski prenovitelji se v nasprotju z bolj prefinjenimi kolegi niso ukvarjali s tehnicizmi, kot je bilo ločevanje med žensko in moško stranjo v cerkvah, ki si ga je tik pred tridentinskim koncilom zamislil strogi veronski škof.¹⁶⁰ V katehezi in pridigah so katoliki izpostavili tista zakramenta, ki ju protestanti niso (dovolj) – zakonsko zvezo, predvsem pa regulacijo svete spovedi (sprave). Ta je bila pravzaprav edini neposredni ukrep za nadzorovanje in sankcioniranje libida in drugih grešnih stranpoti. Spoved in pokoro so kajpak izvajali že celo tisočletje. Najstarejši ohranjeni spovedni obrazci na Slovenskem so bili uporabljeni vsaj na prelomu prvega v drugo tisočletje in so zapisani v Brižinskih spomenikih. Gre za dva spovedna obrazca (I, III) in pridigo (II) o grehu in pokori, katerih predloge sodijo v 9. stoletje, v čas kolonizacije Spodnje Panonije; zato omenjajo tudi malikovanje, katere nevarnost je po letu 1000 v vzhodnoalpskem svetu uplahnela.¹⁶¹ Enak namen, a drugačne poudarke je imel obrazec splošne spovedi v »Stiškem rokopisu« iz ok. leta 1440, ki je z ozirom na tiste v Brižinskih spomenikih moderniziran: našteva pa vse mogoče grehe, ki jih izrekovalc morda niti ni storil. Besedilo namreč izhaja iz nemške predloge iz 12. stoletja in je namenjeno laiku, manj duhovniku (čeprav ga v cerkvi laikom predstavlja duhovnik); tako kot to velja za besedila v Brižinskih spomenikih, ki jih je verjetno prezentiral škof med skupinsko spovedjo, ki je prevladovala v 1. tisočletju. »Stiško spoved« zaznamuje še nekaj poudarkov: željo po dedovih časteh, prekrški zoper cerkveno dogmo, duhovščino, oblast, zoper samega sebe (tudi zoper svoje telo), starše in sočloveka ter končno kesanje s prošnjo po odpuščanju.¹⁶²

156 VINCOLETTO 2008, 69–76; DURISSINI 1998, 104, 160–161.

157 KOVAČIČ 1926a, 9–19; ZELKO 1996, 193–212, 214; ŠKAFAR 2010, 27–38, 65–87.

158 FLANDRIN 1986, 106 sl.

159 NŠAL, Škof. prot. 6/1, povzetek zapisnika z dne 30. 10. 1677.

160 LAVRIČ 2007b, 96.

161 V kodeksu izpred leta 1039 so staroslovenska besedila pomešana z latinskimi cerkvenimi govori (homilijami), liturgičnimi in cerkvenopravnimi besedili, ki so bila namenjena freisinsškemu škofu Abrahamu (gl. vsebinske konkordance v: BRIŽINSKI SPOMENIKI, 12–15 in sl.)

162 Gl. objavo in opis spovednega obrazca v dveh verzijah (krajši napačni in daljši pravilni) J. Pogačnika v: ROJSTNI LIST SLOVENSKE KULTURE, 23–29 in 44–47.

Za versko-moralno discipliniranje duš je bilo bolj kot kaznovanje pomembno priznanje greha.¹⁶³ Tako je postajal duhovnik po reformi spovedi in pokore v 12. stoletju edini dušni sodnik, odvezovalec vseh grehov na tem svetu in zaveznik spovedovancev, najsi je šlo za žrtve ali storilce. Do neke mere ga lahko označimo za nekakšnega stalnega vaškega inkvizitorja. Njegovo sodišče je bila spovednica z vsemi dodatki vred (spovedni listki in register), njegova metoda izpraševanje in siljenje spovedanca, naj prizna grehe, ter izrek kazni, tj. duhovne pokore. Vcepljanje občutka krivice v zavest in podzavest vernikov, avtodafe v blažji obliki, je bila končna posledica tega »duhovnega sodstva«. V 15. stoletju sta postala greh in morala z obratom ponižnega grešnika k izpraševanju vesti, spovedovanju, kesanju, sprejetju sklepa o poboljšanju in darovanju samega sebe Bogu, kot je utemeljil Tomaž Kempčan,¹⁶⁴ najintimnejša zaveza do Boga. Tako jo je stoletje zatem opredelil tudi Luter v tezah o odpustkih in pokori: odveza je zadeva med posameznikom in Bogom, papeževu odvezovanje pa naj zadeva le prestopke proti kanonskim zapovedim in njegovim rezerviranim pravicam; kanonična pokora bi morala biti (tako kot nekoč) izrečena pred odvezo in ne šele po njej.¹⁶⁵ Katoliki pa so v spoved vedno vključevali posrednika (duhovnika) in leta 1532 je kralj Ferdinand ukazal deželnim funkcionarjem, naj župnike obvestijo o obveznem vodenju seznamov otrok, ki so jih spovedali ob veliki noči.¹⁶⁶

Protestanti vsakršne zakonske spolnosti niso umeščali v sistem grehov. Tridentinski katolicizem je bolj izpostavil greh nečistovanja in telesno ljubezen oziroma njen položaj v absolutnem grehu.¹⁶⁷ O osnovah in povezavah teh prvin se je v vplivnem priročniku *Summa casuum sive instructio sacerdotum ac penitentium* leta 1599 razpisal jezuit Francisco Toletus, ki je bil priljubljen tudi pri slovenskih katoliških prenoviteljih.¹⁶⁸ O tem je najbrž pisal cistercijan Lenart Pachernecker, avtor prve slovenske katoliške knjige »Posnetek katoliškega katekizma« (1574; najbrž je šlo za prevod enega od katekizmov Petra Kanizija), v katerem je po Trubarjevih navedbah razpravljal o sedmih zakramentih, štirih smrtnih grehih idr.¹⁶⁹ Spovedna vprašanja pa do 16. stoletja niso bila pretirano podrobna, marveč podobno standardizirana kot spovedni obrazci v Brižinskih spomenikih in Stiškem rokopisu. Na področju zakonske zveze so se usmerjala k kanonskim oviram za njeno sklenitev in šele v naslednjem stoletju globlje posegla v sistem moralnih vrednot in spovedovancev sram.

Za to pa je bilo treba najprej premagati protispovedna prepričanja kriptoprotestantskih vernikov (in duhovnikov), kakršna so do konca 18. stoletja izpričevali vizitacijski zapisniki, konzistorialne sodbe in misijonarska poročila z zakotnih župnij (zlasti na Koroškem).¹⁷⁰ Vizitator Sikst Carcano je leta 1620 v ljubljanski škofiji (stanje drugod ni bilo nič boljše) zaznal številne pomankljivosti: v cerkvah ni bilo poskrbljeno za zasebni pogovor, mnogi laiki niso bili spovedani več let, brezbrizni duhovniki so puščali umirati bolnike in kmete brez zakramenta poslednjega olja (zakramenta marsikje sploh niso izvajali), olje je bilo v umazanih posodah, hostije so onemoglim prinašali brez zaščite, luči in celo mimo duhovnika. Carcano je zato ukazal, naj duhovniki z besedami in vzgledi pripravijo župljane k natančnemu izpovedanju grehov, ne le na splošno in ne le ob veliki noči, marveč vedno, ko

163 O pomenu spovedi od zgodnjega krščanstva do 18. stoletja gl. DELUMEAU 1986, 293 sl.

164 Tomaž KEMPČAN, *Hoja za Kristusom*, knj. IV, pogl. 7 (str. 312–315).

165 Martin LUTHER, *Disputatio*, zlasti čl. 1, 4–7, 12, 20–22, 30, 61.

166 KRONES 1883b, št. 128 (str. 25).

167 O tem na primeru 19. stoletja: POLAJNAR 2008, 5 sl.

168 Duhovnik Urban Frančišek Tarmon je bil leta 1731 lastnik beneške izdaje iz leta 1609 (danes v biblioteki SAZU, Ms. 307).

169 ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 275.

170 O spovedi in njenih težavah v tem času v: PALLAVER 1987, 50–122; ALBRECHER 1997, 99–101. O problemu boja proti skrivnemu protestantizmu na Koroškem gl. TROPPER 1989, 56 sl.

začutijo, da so storili smrtni greh; brez dovoljenja domicilnega župnika drugi duhovniki ne bi smeli spovedovati in podeljevati zakramentov ljudem iz drugih župnij; za pomoč naj pokličejo jezuite in druge redovnike; župniki naj v dveh mesecih zagotovijo zaprte spovednice (če je treba, tudi več v eni cerkvi), kjer naj se spoveduje; pod grožnjo začasnega suspenza od spovedovanja ne smejo spovedovati žensk zunaj cerkva, razen v izjemnih primerih;¹⁷¹ besede odvezovanja od grehov morajo biti v skladu z rimskim obrednikom; vsi duhovniki morajo imeti prepis bule *Coena Domini* in seznam grehov, katerih odvezovanje je pod kaznijo suspenza pridržano škofu.¹⁷²

Kakovost spovedovanja kljub natančnim navodilom še dolgo ni prišla na zeleno raven. Ena večjih težav je bilo pomanjkanje domačega jezika večjih spovedovalcev, čeprav duhovščine in redovnikov ni bilo malo. Prekaljeni jezuiti, ki so iz svojih mestnih kolegijev redno odhajali na večdnevne katehetske ekskurzije in »misijone« na podeželje, so morali v 17. in 18. stoletju spovedovati po tekočem traku.¹⁷³ Škof Hren je sicer leta 1616 v Ljubljani naštel več kot 65 duhovnikov in redovnikov za ok. 7.000 prebivalcev, vendar se vsi niso ukvarjali z dušnim odvezovanjem. Tako je moral naslednje leto dati en sam duhovnik v času štiridesetdnevnega posta in kvatrnih dni odvezo »do 2.362 osebam«.¹⁷⁴ Več kot 50 spovedi na dan spovedovalcu gotovo ni omogočilo poglobljenega uvida v najtemnejše kotičke grešnih duš, še posebej, če upoštevamo, da se je običajno spovedovalo le dopoldne.¹⁷⁵ Leta 1667 je škof Rabatta v mestu naštel 4.145 duš (premalo!), 27 škofijskih duhovnikov in 61 redovnikov, že leta 1675 pa kar 70 spovednikov, ki »delajo od prvih večernic do noči«, vsega skupaj pa 16 patrov jezuitov, 15 patrov in 9 klerikov frančiškanov, 17 patrov in 4 klerike kapucinov, 13 patrov in 4 klerike avguštincev, 10 patrov diskalceatov; ni pa navedel števila vitezov klerikov nemškega viteškega reda.¹⁷⁶ Ni čudno, da so ljubljanski jezuiti, ki so se v letnih poročilih od zadnje tretjine 17. stoletja hvalili z letno do 40.000 spovedanci (in nekaj sto življenjskih spovedi) ter obhajanci (povprečno ok. 110 na dan), leta 1667 od »zvodništva in zastarele grešne navade« (najbrž so mislili na konkubinacijo) uspešno odvrnili le trinajst oseb,¹⁷⁷ kar za največje in glavno deželno mesto res ni bilo veliko. Ljudje pač niso bili navajeni na redno in iskreno priznavanje grehov, kar so leta 1613 posredno potrdili jezuiti s samohvalo, da so se jim spovedali ljudje, ki se prej niso tudi deset let in več.¹⁷⁸ Najbrž je šlo za spreobrnjene protestante. Še leta 1681 so priznali, da je zahtevno 'iz nečistosti čutnih mikov iztrgati več duš in jih duhovno za vedno utrditi.' Še največ uspehov s spreobrnitvijo so imeli pri ženskah, ki so se po kesanju same lotile

171 Proti (spolnim) zlorabam pri spovedovanju žensk so papeži opozarjali od 5. stoletja (SMILJANIĆ – MIJUŠKOVIC 1968, 184–185). Tudi sinoda patriarha Bertranda leta 1339 je zahtevala, da je pogovor med duhovnikom in žensko treba nadzorovati (BENKOVIČ 1901, 175).

172 DOLINAR 2011, 76–78, 90–91.

173 KORADE 1992, 215–220.

174 Prav tam, 59–60, 170; LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 79.

175 To je mogoče sklepati iz zapisa v letopisu za sveto leto 1645, ko so ljubljanski jezuiti spovedovali in pridigali tudi v drugih mestih: skoraj ves postni čas, pravi avtor zapisa, sta dva jezuita presedela v spovednicah, saj so se prihajali spovedovati v zapletenih primerih ljudje iz vsega mesta. »Zato smo morali vsak dan celo s pomočjo drugih redovnikov podaljševati spovedovanje prek poldneva,« je pisec izpričal izjemnost celodnevnega spovedovanja. Podobna je omemba spovedovanja v pleterski rezidenci na praznik sv. Trojice (17. 5.) 1654, kjer je »neverjetno veliko število romarjev naše patre čez poldne zadrževalo v spovednicah« (LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 147–148, 188). Jezuiti niso bili edini preobremenjeni spovedovalci: radgonski kapucini so leta 1725 poročali, da so leto prej samo v treh dneh 40-urnega čiščenja spovedali kar 14.000 ljudi (ŠKAFAR 2003, 27). Iz predhodnega stavka se da sklepati, da je tedaj to »težko breme« nosilo le osem do deset spovedovalcev, vsak pa je povprečno spovedal skoraj 50 ljudi!

176 DOLINAR 2011, 170, 182–184.

177 LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 246.

178 Prav tam, 71.

prepričevanja drugih grešnic.¹⁷⁹ Moško moralo so nadzorovale tudi bratovščine, kjer so versko zagreti člani pazili na manj zanesljive sodruge. Leta 1648 sta dva člana ljubljanske kongregacije »Rojstva Kraljice angelov« na nagovor jezuitov spodila svoji konkubini, naslednje leto so se jezuiti spet hvalili, da so nekaj kongregantov obvarovali skušnjav ob zapeljevanju žensčin. Leta 1651 so imeli za velik uspeh, da so člani ene od Marijinih kongregacij obvarovali svojo nedolžnost s klofuto zapeljivki ali »z begom kot egiptovski Jožef«; nekdo pa se je izmaknil zapeljivcem v greh kar z odselitvijo.¹⁸⁰ Ali pa dogodek iz leta 1676, ko je zagreti študent, »ki je slučajno videl prešuštnico, kako je hotela imeti opravka z ljubčkom tisti dan, ko je pokleknila k sveti mizi,« pogumno napadel oboroženega zvodnika in ga odvrnil od sramotnega dejanja.¹⁸¹

Načrte klera za sistematično in poglobljeno spovedovanje je od zadnje četrtine 17. stoletja izkazovala skrb škofijskih oblasti za šolanje duhovnikov in za popolnjenost škofijskih funkcij z izšolanimi moralnimi teologi.¹⁸² Na praktični ravni se je to kazalo v uvedbi spovednih potrdil (v ljubljanski škofiji leta 1645)¹⁸³ ter v vse številnejših obvestilih in vprašanjih spovednikov na škofijsko pisarno glede pravice odvezovanja od pridržanih grehov, za katere sicer niso imeli pravice, a so jim jih verniki vseeno zaupali. Ker so se izpovedovali le še v primerno urejenih spovednicah na štiri oči (*in foro interno*), so grehi kljub občasnim izpadom duhovnikov na prižnicah za javnost praviloma ostali skrivnost.¹⁸⁴ Zato pa iz anonimnih zaprosil za uradno mnenje vendarle marsikaj izvemo o konkretnih spovednih praksah: po večini so se ljudje hoteli rešiti grehov prešuštva in predzakonskih spolnih odnosov, medtem ko se dlje trajajočih razvad, o katerih niso imeli občutka, da gre za resen greh (masturbacija), niso izpovedovali.¹⁸⁵ Na to je leta 1623 namigoval pisec ljubljanskega jezuitskega letopisa: »Bleščeci so sadovi pridig, katehez in pogovorov ... nemajhno število življenjskih spovedi, v katerih so spovedanci odkrili prej svetoskrunsko prikrite grehe.«¹⁸⁶ Tudi Matija Kastelec je v katekizmu iz leta 1688 poučil vernike, kaj vse morajo pri spovedi povedati o prešuštvovanju: kolikokrat se je to zgodilo, kako dolgo je trajala prešuštniška zveza, s kom je bil storjen greh, so grešili s samcem ali poročenim, s posvetno ali cerkveno osebo, znotraj krvnega ali duhovnega sorodstva.¹⁸⁷ Spovednikom je tako pripadla vloga trajnega in absolutnega moralnega nadzornika zakonske zveze, saj so jih morali grešni zakonci še naprej obveščati o morebitnih skušnjavah.¹⁸⁸ Ker je bila spoved že pred tridentinskim koncilom

179 Prav tam, 310.

180 Prav tam, 161, 165, 172.

181 Prav tam, 286–287.

182 Zapisano leta 1675 v *Relatio super moderno statu ecclesiae et dioecesis Labacensis* ljubljanskega škofa Rabatte. Še leta 1620 se je apostolski vizitator Sikst Carcano razburjal, da v ljubljanski stolnici ni penitenciarja oziroma prebendalnega teologa (DOLINAR 2011, 72, 180).

183 Uvedel jih je škof Buchheim (DOLINAR 2007, 136).

184 V 18. stoletju so morali škofje ponekod duhovščini še izrecno prepovedovati javno govorjenje o grehih posameznikov, še posebej v cerkvah (MATASOVIČ 2010, 185, 203).

185 Sodeč po letnih zapisih o uspehih, ki so poudarjali nenavadne dogodke, je le leta 1673 uspelo jezuitskemu spovedniku v Ljubljani iz nekega spovedanca najbrž slučajno izvleči priznanje o dvajsetletnem redno izvajanem masturbiranju (LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 269).

186 Prav tam, 98.

187 KASTELEC 1688, 176.

188 Tako je ljubljanski konzistorij leta 1721 na vprašanje neznanega vikarja, kako naj ravna v primeru anonimne žene, ki je prešuštvovala in zanosila, spovednik pa ji je naročil, naj o tem nič ne pove impotentnemu možu in mu daje vtis, da je otrok njegov, odgovoril, da mora žena redno obveščati spovednika o stanju z moževo (im)potenco (NŠAL, Konz. prot. I, pp. 414–415).

obvezna za ženina in nevesto in župniki brez pokore niso hoteli poročiti para,¹⁸⁹ so ob sklicevanju na resnicoljubnost vestni duhovniki res lahko dobili najpodrobnejši uvid v spolno-moralne razmere mladine in starine. V podrobnih kazusih o tehnologiji spovedi in pokore, ki so se jih slovenski in tuji frančiškani učili v 18. stoletju v samostanski šoli v Brežicah,¹⁹⁰ med vrsticami zlahka zaslutimo vse tisto, kar je nekoč Michel Foucault zapisal o potridentski pastoralni, zakramentu pokore in spolnosti: izogibanje govorjenja o podrobnostih, spolnih užitkih (kar je bilo nekoč pomembno) in zamegljevanju opisov; po drugi strani pa izražena zahteva po podrobnih opisih in namigih o poltenih mislih, željah, predstavah, celo sanjah o seksu. Ni dovolj le priznati kršitve moralnih zakonov, z besedami je treba izpovedati vse o sebi in drugih, vse o dejanjih in vsakršni misli na užitek. Skratka, vse, kar se nanaša na spolnost, »je treba spustiti skozi mlin besede«.¹⁹¹

Velik interes za zaznanje neprimerne spolnosti so v zvezi z vedno pogostejšimi primeri saniranja posledic nečistovanj s sorodniki od zadnjih desetletij 17. stoletja izpričevali tudi sinodalni in vizitacijski dekreti s kriminaliziranim terminom *incestum*.¹⁹² Za vizitacijo leta 1714 je lavantinski škof Filip Karel grof Fürstenberg standardnim poizvedbam o pastoralnih in mašnih opravilih ter pastoralni in moralni drži klerikov dodal natančnejša vprašanja o katehezi, zakramentih, zlasti o spovedovanju, preprečevanju herezije (protestantizma), prešuštvovanja, praznoverja, ločenega bivanja laikov itd.¹⁹³ Tudi koprski škof Antonio Borromeo (1713–1733), ki je na prvi vizitaciji leta 1715 usmeril pozornost h katehezi odraslih in otrok, je hotel slišati imena javnih grešnikov, še posebej neformalno ločenih parov, prešuštnikov, oderuhov, čarovnikov.¹⁹⁴ Nekaj desetletij pozneje je bil kler moralno že dovolj prenovljen, da se je pozornost vizitatorjev s kleriškega konkubinata¹⁹⁵ končno premaknila na bistvo, tj. celokupno katehezo, izvajanje obredov in zakramentov, še posebej pa k spovedi in okvarjeni ljudski morali. Vizitatorji so se bolj posluževali metode neposrednega pogovora z laiki,¹⁹⁶ ki je bila pravzaprav podobna spovedi. Le-ta je dušnim pastirjem in škofom prej razkrila moralne nepravilnosti med ljudstvom.¹⁹⁷

Razumljivo je, da se je goriški nadškof Attems tako zelo navdušil nad Glavarjevo metodo veliko-nočnega izpraševanja in verouka, da jo je leta 1755 naložil vsem župnikom v svoji škofiji.¹⁹⁸ Naročil je še, naj se verouk povsod izvaja po rimskem katekizmu in od leta 1725 kanoniziranem Bellarminovem katekizmu. Ta je bil slovenskim klerikom gotovo znan že od prve izdaje njegove *Christiane doctrinae*, ki jo je leta 1597 odobril papež Klemen VIII., vendar v bolj razširjeni Kanizijevi priredbi z navodili škofom in župnikom za poučevanje otrok pred prvo spovedjo in prejemanjem obhajila. Če se je Kanizijev

189 Na primer leta 1528 župnik v Passailu na Gornjem Štajerskem (ALBRECHER 1997, 273).

190 V rokopisu *Tractatus Physico Particularis* iz leta 1735 (ŠPELIČ 2013, 317–318).

191 FOUCAULT 2000, 22–25.

192 Takole v dekretih gornjegrajske sinode ljubljanske škofije za savinjske in koroške župnije leta 1687 ter na ljubljanski sinodi iz leta 1692 (in še na poznejših): »*Constat sæpius diæcesanos incestum committere, et in eo vivere, quod forte accidit culpa vicariorum et curatorum eo, quod crimen raro vel nunquam in suis concionibus targant gravitatem illius et pæna illud subsequenti non exigendo, vel quod talibus delinquentibus publicam pœnitentiam non imponant.*« (NŠAL, Škof. prot. 15, p. 99; Škof. prot. 17, p. 99).

193 NŠAM, Viz., šk. 1.

194 BSVTs, AVCp, mape št. 35, 40–42, 45, 54, 55, 76 (za podatke se zahvaljujem Roberti Vincoletto).

195 Peščico konkubinarjev pa so mu z veseljem naznanili nezadovoljni verniki (ATTEMS 1994, 242–243, 672).

196 Gl. vizitacijska zapisnika iz leta 1752 za vikariata Čemšenik in Hinje (AS, Sam. Stična, fasc. 8) in za sinodo gorenjskega arhidiakona leta 1755, ki jih je v Attemsovem imenu župnikom poslal gorenjski arhidiakon Karel Sigmund grof Petazzi (ŠKODA 1960b, 563–565).

197 Z obveznim pisanjem spovednih listkov oziroma potrdil o opravljeni spovedi. Gl. dekret gornjegrajske sinode iz leta 1691 v: NŠAL, Škof. prot. 16, p. 326.

198 BRATUŽ 1998, št. 7 (str. 236), št. 35 (str. 267). DEMŠAR 1991, 16.

katekizem iz leta 1615 obračal na otroke predvsem s podobami (besedila je zelo malo), ki so alegorizirale grehe, zlasti tiste s spolno naravo, čeprav jih seveda niso eksplicitno predstavljale,¹⁹⁹ je njegov veliki katekizem za otroke brez podobice precej bolj temeljit. Otroke, ločene v treh starostnih skupinah, poučuje z metodo vprašanj in odgovorov. Za najmlajše (pred prvim obhajilom) uporablja besedilo iz malega katekizma s temeljnimi verskimi resnicami, že tistim v drugi skupini pa ponuja poglobljene odgovore o veri, zakramentih, božjih resnicah, evharistiji, zlasti pa o tridelnosti grehov (v mislih, besedah in dejanjih), kesanju, pokori, odpuščanju, krepostih, o pomenu in poteku spovedi. Drugo polovico katekizma sestavljajo izbrane molitve, pesmi in litanije.²⁰⁰ Kanizijev katekizem je ostal v veljavi po letu 1725, ko je papež Benedikt XIII. potrdil Bellarminov katekizem. Ta ni zasnovan zelo drugače, le malo bolj poglobljen je, zlasti pri vprašanih spovedi in pokore. Tam v slogu pogovora med katehetom in učencem (»spovednikom« in »sinom«) poučuje učenca o dolžnosti spovedovanja, vrstah in teži grehov, izpraševanju vesti, kesanju, tehnologiji spovedi, pokori in odvezi, nato pa še o bistvu evharistije in svečanem pristopu k njej.²⁰¹

Kako je Attems prenesel Bellarminov katekizem v prakso? Ker se je verouk marsikje opravljal le v postu in adventu, je ukazal, naj se odtlej vsako nedeljo takoj po maši. Tudi za odrasle je uvedel duhovne vaje. Izdal je nova navodila o ureditvi spovednic, ki jih dotlej kljub zaukazani osebni spovedi marsikje še vedno ni bilo.²⁰² Attems je imel pred očmi intimnost, ki bi spovedniku in spovedovancu omogočila pogovor tudi o najbolj skritih moralnih in verskih zadregah. Torej o tistem, kar je poleg samih dejanj najbolj težilo duhovne pastirje – o pokvarjenih mislih. Strožje spovedovalne navade je nalagala zahteva, naj se ljudje spovejo večkrat in ne le enkrat na leto, da bi lahko pogosteje prejeli obhajilo. Nadškofu ni ušlo, da so šli pod krinko intimnosti nekateri duhovniki predaleč in povzročali sumničenje, ker so ženske spovedovali kar v zakristijah: v vizitacijskih dekretih so se vrstila opozorila, naj ženske spovedujejo le v cerkvah (v osrednjem poslopju).²⁰³ Tudi Attemsov pomožni škof in naslednik Rudolf grof Edling je poudarjal pomen spovedovanja in na vizitaciji leta 1773 v neki župniji demonstrativno sam spovedal veliko ljudi. Spovedna reforma je zajela vso regijo in ravno v tistih letih je izšlo več priročnikov s konkretnimi spovednimi in pokornimi napotki v slovenskem jeziku. Tako je bilo leta 1764 natisnjeno in še v istem stoletju petkrat ponatisnjeno delo *Hitra inu glatka pot pruti nebessam*, ki je bralcu pomagalo pri vsakdanji zaznavi vseh mogočih grehov (razdeljenih v 22 skupin) ter mu pojasnilo smisel in potek spovedi, kesanja, pokore in varovanja pred grehi. Tudi obrazec svete maše je bil zapisan v znamenju pokore. Delo je bralcu tudi ob vsakodnevnih banalnih opravilih (oblačenju ipd.) ponujalo priložnostne molitve za varstvo pred grehi. Odsvetovano pa je

199 KANIZIJ 1615: šesta zapoved je ponazorjena z oblečenima moškim in žensko, ki se odtegujeta eden od drugega (p. 48), deveta zapoved pa z moškim, ki z okna palače opazuje ženo in moža (p. 51); tretji naglavni greh (nečistovanje) ponazarjata ženska z golo nogo in skupina z možem in ženskami pred gorečim mestom (p. 66); drugi vnebovpijoči, tj. sodomitski grehi, so alegorizirani v podobi moškega na grmadi pred gorečim mestom (p. 78).

200 V izdaji iz leta 1760 je mali katekizem (KANIZIJ 1760) na pp. 1–23 in 30–36, spovedne resnice na pp. 70–86.

201 BELLARMINO 1728, pp. 61–84.

202 To je bila tudi ena od zapovedi oglejskega patriarha Francesca Barbara na sinodi v Gorici leta 1602 (LAVRIČ 2007b, 97), na pomanjkanje spovednic pa je leta 1631 brez uspeha opozarjal tudi ljubljanski škof Scarlichi (LAVRIČ 1990, 10 in sl.) Podobno je leta 1774 svojo duhovščino opozarjal ljubljanski škof Karel Janez Herberstein (SAJE 2004, 243). O problemu spovednic gl. tudi PALLAVER 1987, 55 sl.

203 V ljubljanski škofiji so o tem razpravljali na vseh sinodah, kjer so škofje zahtevali od duhovnikov, naj spovedujejo ženske le v cerkvenih javnih prostorih. O tem gl. sinodalne zapisnike za leta 1692–1748 v: NŠAL, KAL, fasc. 146 in še za leto 1762 v: NŠAL, Škof. prot. 38, pp. 199 sl.

bilo dobesedno dojetanje kesanja (jokanje pri spovedi kot dobesedna preslikava fraze »objokovanje v srcu«); obžalovanje naj bo predvsem zavestno spoznanje grešnosti in božje dobrote.²⁰⁴

Attems je v tem duhu prenovil celoten vizitacijski vprašalnik. V prvih točkah s seznama 22, kasneje 25 vprašanj²⁰⁵ je vikarje najprej povprašal o pridiganju, redni nedeljski katezezi po Bellarminovi metodi ali rimskem katekizmu, izvajanju litanij in drugih opravil v domačem jeziku.²⁰⁶ Taka usmeritev se je nakazovala že v desetletjih pred Attemsovimi nastopom, ko so bila na sinodi stiškega arhidiaconata leta 1735 med dvanajstimi vprašanji najobširnejša tista o spolni morali in katezezi (4, 7–9).²⁰⁷ Podobna skrb se je kazala v vprašalnikih lavantinskih škofov izpred srede 18. stoletja, ki so zahtevali tudi odgovore na vprašanja o ločenih zakonskih pari in javnih škandalih ter pravilno izvedenih poročnih dejanjih.²⁰⁸ Attems je vedel, da uspešna pastorala temelji na treh stebrih: 1. Stalnem nadzoru nad vero in moralo družin. 2. Nепrekinjenem zbujanju nagona grešnikov, boj brez osebne stika z njimi pa ni mogoč. 3. Osebnem nagovarjanju zakoncev in zaročencev. Zato se Attems v pogovorih z verniki in klerom ni zelo ukvarjal s konkretnimi primeri veseljačenj samcev, niti s splošnimi protiljubezenskimi opomini. Središče opazovanja je postala družina v celoti, ki ji je posvetil dobro četrtno (četrtna je vedno za kaj dobra!) vprašanj. Pri tem mu ni bilo več treba spraševati o prav vseh tridentinskih točkah, ki so zaposlovale vizitatorje in sinodalne udeležence v prvi polovici 17. stoletja, marveč so ga zanimale poročna statistika, oklicevanje, zaročna priprava na poroko in škandalozni primeri. Na primer, ali so bile zaroke (*sponsalia de futuro*) zavlčevane prek treh mesecev; so bile sklenjene pisno in pred pričami; so bile poroke sklenjene po kanonskih predpisih pred pričami in s tremi oklici; kdo podeljuje spreglede; se neveste poročajo noseče – koliko je takih in kako jih duhovščina kaznuje; koliko in kateri zakonci živijo ločeno, koliko je konkubinarjev, vlačuganja, porok med sorodniki, nasilja v družinah? Denimo, v furlanskem Chioprisu se mu je zdelo sumljivo spanje poročene ženske v odsotnosti moža in nekega moškega v isti sobi, pa čeprav v ločenih posteljah.²⁰⁹ In naprej, ali ima kateri od duhovnikov v hiši žensko, mlajšo od štirideset let in je z njo v bolj oddaljenem sorodstvu od druge kanonske stopnje? Mlada nesorodnica ali daljna sorodnica v župnišču je pomenila otipljivo možnost za kleriški konkubinac. Kljub pogostim pozitivnim odgovorom na to vprašanje večinoma spodobni duhovniki nadškofu le niso vzbudili suma na konkubinac, saj ukazov o odstranitvi osebja ni dal.²¹⁰ Attems se je kajpak dobro zavedal, da mu bo lokalna duhovščina prikrivala neprijetna dejstva; dokaz je bilo pogosto molčanje vprašanih ali pa njihovi skopi odgovori o grehih. Razbiranje zelo niansiranih odgovorov pa mu ni bilo tuje – slovensko je dobro govoril in domači jezik za katehezo priporočal duhovnikom.

Attemsu je šlo zelo v nos tajno sklepanje in nesorazmerno dolgo trajanje zarok, kar je bila najpriljubljenejša krinka za konkubinac ali vsaj daljše nečistovanje. Tega so se duhovniki seveda zavedali.

204 Cf. po izdaji iz leta 1770, 20–25, 162–163, 168–169.

205 Za prve vizitacije je sestavljal vprašalnik z 21 točkami, nato s 36 točkami, za vizitacije kranjskih župnij v letih 1752/53 pa kar 58 točk. Vprašalnik je kasneje standariziral na 22 točk (VOLČJAK 2010a, 734).

206 Gl. vprašanja 2–4 ob vizitaciji goriškega arhidiaconata leta 1759 (ATTEMS 1994, 573) ter goriškega in tolminskega arhidiaconata leta 1762 (ATTEMS 2000, 3–5).

207 AS, Sam. Stična, fasc. 8.

208 NŠAM, Viz., šk. 4, št. 61/2, vprašalnik iz leta 1745.

209 ATTEMS 1994, 271.

210 Vprašanja 11–13 in 19 in odgovori v: ATTEMS 1991, 340, 361, 378, 384, 432, 457–458, 467, 478, 501, 531, 551–552, 570, 630, 653–655; ATTEMS 2000, 3–5; ATTEMS 1994, 180, 183, 337, 351, 361, 400, 426, 447, 453, 488, 642, 647, 672, 487–489, 573–575.

Krminski župnik je leta 1765 takole odgovoril na 13. vprašanje o konkubinatu, »škandalih«²¹¹ in ločitvah: ob dveh primerih ločenega življenja zakonskih parov je posebej izpostavil primer hčerke neke vdove, ki je sicer zaročena, a zaročenec spi kar pri njej, kadar pride v mesto. Težava pa je, ker vdova in hči spita v skupni postelji.²¹² Ker je vedel, da ljubezen hitro uplahni, je zakoncem nasvetoval izogibanje sovraštvu, potrpežljivost, življenje v »*charitate, non libido*«, skrbno vzgojo otrok v duhu božjega strahu ter »*in amore*«.²¹³ Nasploh je bil pri govorjenju o ljubezni bolj naklonjen spodobnemu krščanskemu terminu *charitas*.²¹⁴ Ločnico med slabo strastjo in dovoljeno zakonsko ljubeznijo je vpel v poučevanje o čistosti in Marijini deviškosti.²¹⁵ Staršem ni več prisojal posebne vloge pri porokah otrok, kar pa je bilo zaradi že začelih državnih reform pričakovano. Pomenljivo je, da je slikarju Antoniu Paroliju ob dokončanju zidave cerkve sv. Karla Boromejskega pri Teološkem seminarju v Gorico ok. leta 1766 naročil sliko »Sv. Karel Boromejski deli miloščino«; prejemnice njegovih mošnjčkov so izključno dekleta, gre pa za darovanje dot, saj napis na knjigi, ki jo drži angel, pravi: »*Qui matrimonio jungit, virginem suam bene facit.*«²¹⁶ Povzdigovanje porok je tako še vidno potrjevalo pomen, ki ga je za pravičen razvoj družbe Attems dajal zakonski zvezi.

Leta 1771 je škof Edling med vizitiranjem tolminskega in savinjskega arhidiakonata posebej izpostavil vprašanje o (zunaj)zakonskih škandalih v župnijah s prenosom v posebno točko.²¹⁷ Tedaj je več ur pridigal v skoraj vsaki župnijski cerkvi o pomenu petih členov vere – o zakramentih, evharistiji, nauku o vicah in odpustkih ter o čaščenju svetnikov.²¹⁸ To je kazalo na spremembe v zaznavi greha in ljubezni na Slovenskem. Spremembe potrjuje tudi primerjava med Attemsovimi vizitacijami iz prvih in zadnjih let pastirovanja v istih župnijah ter okrepitev nadzora nad arhidiakoni oziroma njihov nadzor nad župniki: goriške, tolminske in devinske vizitacije iz petdesetih let so v primerjavi s tistimi iz šestdesetih in sedemdesetih let 18. stoletja²¹⁹ v opisih (pred)zakonskih navad v celoti bolj zgovorne od mlajših. V poročilih se je že kazalo ljudsko zavedanje pomena vere in morale. Verniki so se ob razglasitvi vizitatorjevega prihoda samoorganizirali in nadškofu kot enotna srenja predstavili probleme, napake duhovščine, nemoralo v svojih sredinah, sami so prosili za boljše izvajanje pastoralne in katehetske službe in nastavitve duhovnikov, škof pa jih je seveda rad uslišal.²²⁰ Edling pa kljub prizadevanjem o morali le ni izvedel bistveno več kot njegov predhodnik desetletje prej na Goriškem in Tolminskem. Vseeno pa več kot je salzburskim vizitatorjem uspelo na Štajerskem. Vprašanja in skopi odgovori v vizitacijskih zapisnikih salzburskega arhidiakonata med Muro in Dravo v letih 1739–1740, 1760–1764 in 1773–1774 ponujajo precej bolj shematičen oris morale in kateheze, čeprav ne moremo zanikati, da vizitatorjev ta plat življenja ni zanimala.²²¹

Ob primerjavi stanja med oglejskimi in salzburskimi arhidiakonati in ljubljansko škofijo se ne

211 S tem izrazom je Attems po vrstnem redu združeval konkubinacijo, sovraštvo v družinah in zunaj njih, uživaštvo, vlačuganje, čarovništvo, praznoverje »ipd.« (ATTEMS 1994, 337, 360).

212 ATTEMS 2000, 323. Na podoben primer je v Krminu naletel že leta 1753: v isti postelji so spali mati, hči, godna za ženitev, in štirinajstletni sin (ATTEMS 1994, 286).

213 NŠAL, KANM, šk. 5, fasc. II, št. 10h. Gl. BARAGA 1995, 297.

214 CUNJA 2003, 83 in pisma št. 34 na str. 155, št. 97 na str. 224 in št. 133 na str. 261.

215 BRATUŽ 1993, št. 15–20 (str. 128–159).

216 ŠERBELJ 1996, 71–72.

217 Vprašanje 17 za vizitacije savinjskega arhidiakonata in goriške sinode (ATTEMS 1991, 773–775; ATTEMS 2000, 586–588).

218 ATTEMS 1991, 40.

219 ATTEMS 2000, passim.

220 Gl. uvod A. Ožingerja v: ATTEMS 1991, 39–40.

221 Zapisniki so objavljeni v: MLINARIČ 1987a, 73 sl.

moremo znebiti misli, da npravstveno-pobožne razlike med Kranjci, Štajerci in Korošci na eni strani ter Primorci na drugi strani niso bile le posledica slabe priprave vizitacij. Doziranje občutljivih informacij je izhajalo iz globlje družbene diferenciacije med regijami. Sosedske nečednosti, celo govornice iz oddaljenih krajev z imeni in priimki vred so Primorci opisovali bolj izčrpno kot Kranjci, Savinjšani, Korošci in Štajerci; zgovornejši so bili tudi z opisi nočne folklore vaške mladine (*»nocturnae vagationes ... que vocantur vasuane«*).²²² Te razlike je Attems zaznaval, njegova npravstvena karakterizacija v poročilih papežu iz leta 1754 pa je tu in tam dala tudi drugačno sliko od današnjih stereotipov. Zapisal je, da je na Tolminskem in Goriškem ljudstvo pobožno, mirno, trdno v pravi veri in pogosto sprejema zakramente. Podobni so jim Gorenjci, ki pa so (pozor!) »nekoliko nagnjeni k uživaštvu« (čutnosti?), ter Štajerci, le da je tudi pri njih v goratih predelih (na zgornjem Savinjskem) opazno uživaštvo. V opisu je Attems stereotipno zadel Dolenjce in Korošce: prvi so pobožni, toda leni in nemarni, njihova največja napaka je preklinjanje,²²³ drugi pa so npravstveno in versko sumljivi, nenaklonjeni duhovnikom, ženske pa nesramne in uživaške. Gorenjci in Notranjci so bili že v Valvasorjevem času opisovani kot moralno bolj spodobni kot Dolenjci.²²⁴ Z oznakami se Attems ni ukvarjal, saj je za slabo stanje običajno okrivil lokalno duhovščino.²²⁵

Razloge kolektivnega psihologiziranja je bolje zadelo poročilo dvornega vojnega sveta iz leta 1771: Gorenjci so delavni, živijo zmerno in družinsko, razlog za to pa je ugodno materialno stanje – njihove kmetije so kupnopravne ali lastniške, tlako pa marsikje reluirajo v denarju, kar je ugodno. Dolenjci so po večini leni, umazani, uživaški. Njihove kmetije so po večini zakupne in jim jih zemljiški gospodarje lahko poljubno odvzamejo. Podobno je na Koroškem, kjer je tudi veliko nezakonskih otrok.²²⁶ Dvorni uradniki so dojeli, da sta gospodarska in socialna (moralna) trdnost neločljivo povezani. V resnici so se pokrajinske razlike v presoji morale, kakršna je še danes zakoreninjena kot pokrajinski stereotip, oblikovale v 19. stoletju. Do 16. stoletja pa gospodarske razlike med slovenskimi regijami pri neprivilegiriranemu prebivalstvu še niso bile velike. Poenostavljeno rečeno, vsi so bili enako revni ali premožni ter enako moralni ali nemoralni, nihče pa tega ni skrival. V naslednjih dveh stoletjih pa se je na Gorenjskem, Notranjskem in Savinjskem z neagrarnimi dejavnostmi (prevozništvo, trgovino, obrtjo) krepil srednji sloj, ki so ga sestavljali tako meščani kot kmetje. Oboji so podprli višji status v svojih soseskah z ustrezno moralno. Na vzhodu pa je prišlo do večje pavperizacije zlasti med malimi kmeti in viničarji, izjemen pritisk za kmete pa je pomenila nereluirana tlaka. Ko se je v 18. stoletju oblikoval strožji moralizem z vodili k shemi »dvojne morale«, je prišlo predvsem pri srednjem sloju do prikrivanja intimnega življenja v družini in težnj po brezmadežni podobi v javnosti. Najnižji sloji pa niso skrivali ničesar, saj bistvene odlike v (pred)meščanski družbi – javnega ugleda – niso imeli in ga niso mogli z ničemer izgubiti. Počasi se je »potrdil« in utrdil stereotip o veseljaških in razuzdanih Dolenjcih in Štajercih, čeprav tudi drugi niso (bili) moralno veliko boljši. Le bolje so se znali skrivati za stereotipno pripisano vzornostjo.

Attemsov in Edlingov boj proti prvič natančno izmerjeni podalpski nemoralni so nadgradili medijsko bolje izurjeni kateheti. Izhajali so iz generacije, ki se je intelektualno zgradila šele med pastoralnim prenavljanjem Attemsa, župnikov Glavarja in Paglovca ter petjem Steržinerjevih pesmi. Medtem je

222 ATTEMS 1994, 460 in passim ter 1993 passim.

223 Tako so mu zagotavljali tudi lokalni belokranjski duhovniki, med njimi leta 1753 tudi metliški prošt (VOLČJAK 2010a, 735).

224 VALVASOR 1689, VI, 291.

225 DOLINAR 1990, 189; BRATUŽ 1998, 199–200.

226 HOCHEDLINGER – TANTNER 2005, 38.

spoznala pomen osnovnega šolstva, kakršnega je že vzpostavljala terezijanska država. Pomembno je bilo, da so bili po izvoru člani istega ljudstva in so zato dobro poznali njegove napake in možnosti npravstvene ozdravitve. Pri nadškofu so uživali veliko zaupanje vsi njegovi namestniki na Dolenjskem, ribniški župnik in arhidiakon Janez Krstnik Kobal (1763–1787), stiški opat in arhidiakon Franc Ksaver Taufferer (1764–1784) ter novomeški prošt in dolenski arhidiakon Martin Jožef Jabacin (do leta 1773, od leta 1775 prošt). Ti so tudi sami po dolgih desetletjih manjšega zanimanja (če sodimo po obsegu vizitacijskih in drugih uradnih zapisov) skrbneje vizitirali podrejeno duhovščino in jo klicali na arhidiakonske sinode. Kobal je leta 1771 v Attemsovem imenu in po nadškofovi metodi vizitiral svoje župnije ter se tam še strožje od nadškofa vpletal v podrobnosti: župniku v Kočevski Reki je celo naročil, naj s prižnice razglasi, naj ženske nosijo daljša krila.²²⁷ Novokatehetski tok je najmočneje pritiskal na moralo s poudarjanjem škodljivosti grehov. Na arhidiakonskih sinodah je bilo veliko govorjenja o izvajanju spovedi, mladinski katehezi, zakonski zvezi, starševskem nadzoru zaročencev, ponočevanju mladine, zdravljenju javnih grešnikov, združevanju ločenih zakoncev itd.²²⁸ V še posebej prijateljskih odnosih z Attemsom je bil Taufferer,²²⁹ avtor veroučne knjižice *Kratki sapopadik kershanskiga navuka sa otroke inu kmetiske ludy* (1770), ki jo je odobril nadškof in je bila večkrat ponatisnjena. Taufferer je priporočal prefinjenost pri opozarjanju na napake župljanov in nekonfliktno obnašanje duhovnika, v celoti pa je knjižica odsevala novo vzdušje. V ospredju so svarila pred še nestorjenimi grehi, božji strah in propaganda pokore. Taufferer je zakramentu zakonske zveze pripisoval zlasti zaščito pred nečistovanjem, medsebojno partnersko podporo in ljubezen, prokreacijo in krščansko skrb za otroke. Pomembno je bilo določilo o obvezni pripravi na prejem zakramenta: nobenih zadržkov, zanesljiv namen, poučenost o krščanski veri in izrecno o Tobijevih preizkušnjah.²³⁰

Pastoralno delo na slovenskem Štajerskem in Koroškem je teklo nekoliko drugače. Del južnih pokrajin obeh dežel ni sodil pod oglejski patriarhat oziroma goriško nadškofijo, niti pod ljubljansko škofijo. Prevladujoče slovensko govoreče prebivalstvo je potrebovalo domačo katehezo, ustrezni slovenski priročniki pa vrhušk sekovske, krške in lavantinske škofije ter salzburske nadškofije vse predolgo niso zanimali. Šele leta 1758 je »Bratovščina krščanskega nauka« v Gradcu izdala kajkavski prevod malega Kanizijevega katekizma Ignaca Parhamerja z naslovom *Občinska knjižica izpitanja z abecednikom in cerkvenimi pesmimi*. Knjižica je v letih 1760–1790 dobila še devet dopolnjenih izdaj (po lat. izdaji iz leta 1571).²³¹ Bolj teoretičen je bil jezuit in lavantinski škofijski misijonar Ožbolt Gutsman (1727–1790), ki je leta 1770 v Celovcu izdal 15 slovenskih pridig (*Christianske resnize skus premishlvanje napreinefbene, inu sa predige tudi naraunane*). Seveda se je tudi on posvetil problemu greha, ki je zanj odraz absolutne človeške nepokorščine in nehvaležnosti do Boga. Grešnik prek smrtnega greha pravzaprav ponovno križa Jezusa, obenem pa še umori svojo dušo. Grozovitost brez primere, je bil prepričan Gutsman. V analizi greha, čeprav se avtor ne spušča v konkretne primere, se je posvetil tudi spolnemu nečistovanju, telesni ljubezni ipd.²³² Njegov kranjski sodobnik kapucin pater Angelik iz Kranja (Janez Vizintin, 1735–1790) se je bolj posvetil problemu nečistih misli v prevzetih in predelanih 309 pridigah iz let 1766–1771. V njih je namesto baročnega legendarnega izročila uporabil modernejšo komparacijo

227 Potek vizitacije župnije Kočevska Reka je opisan v: AMBROŽIČ 2007, 21–22.

228 GREGORIČ 1976–1977, 163 sl.; CUNJA 2003, 58–61; NŠAL, KANM, šk. 5, fasc. II, št. 16 (gl. BARAGA 1995, 300–305).

229 Gl. objavo 146 Attemsovih pisem iz let 1764–1773 v: CUNJA 2003. Tauffererjeva pisma Attemsu so izgubljena.

230 TAUFFERER 1773, 77–78.

231 V ljubljanski NUK je devet izdaj prevodov Kanizijevega katekizma iz let 1760, 1761, 1762, 1764, 1766, 1768, 1770, 1777, 1790. Bratovščina je leta 1760 zaživela tudi na Kranjskem, leta 1762 pa na Koroškem (LEŠIČ 1906, 2, 13–19).

232 SBL I, 279–283. GUTSMAN 1770, 28–37.

svetopisemskih primerov in citatov cerkvenih očetov; za pritegnitev pazljivosti poslušalcev se tam najde celo kaj iz zgodovine, biologije, astrologije.²³³ Menil je, da nečiste misli niso greh, če pridejo mimo volje in jih človek pravočasno zatre, saj dotlej še niso napravile škode. Četudi so misli na videz »majhna reč«, pa iz njih izhajajo vsi naglavni grehi, tudi prešuštvo in nečistovanje, ki odpirajo vrata v pekel. Greh je tisto dejanje, ki izhaja iz *prostovoljnih misli in svobodne volje*.²³⁴ Temu boju se človek ne sme izogniti, tako kot se mu v preteklosti kljub najhujšim posledicam niso izognile mučenke. Angelikovo enačenje želje po prešuštvu s samim dejanjem, ki ga je od deklet (očitno pa ne tudi od fantov) baje pogosto slišal pri spovedovanju, je bila stara moralno-teološka tema. Njegovo poudarjanje pa je bilo v sozvočju z novimi nauki, da je grešna že misel na vsako ljubezen zunaj zakonske zveze. Vse to in slog brez humorja, topline in vsakdanje anekdotičnosti, ki sta krasila starejšo generacijo kapucinskih pridigarjev, sta ga že določala za moralista.

Reformistična fronta v vseh vprašanih ni bila enotna. Nekatere je motilo vmešavanje jožefinskega režima v cerkvene zadeve, čeprav jim je ta z vzpostavitev nadzora nad moralo in vero omogočil dušebrižniško kampanjo. Eden takih je bil Frančišek Ksaverij Gorjup (1721–1781), vikar v Novi Cerkvi in komisar goriškega nadškofa na Spodnjem Štajerskem. Drugače kot ortodoksni sodobniki se je versko-moralnih problemov lotil razmeroma strpno v leta 1770 natisnjenih pridigah *Cirkounu lejtua ali evangelski navuki sa usse nedele inu prasnike zeliga leita*.²³⁵ Za npravstveno čednost zagreti pisatelj je pod Attemsovimi vplivom med razlaganjem evangelijev predstavil prvine krščanskega nauka, obenem pa ponovil Attemsove dekrete, na primer tistega iz leta 1768, ki je staršem naložil preprečevanje nenadzorovanega druženja deklet in fantov (otrok in poslov), nočnega vasovanja in drugih »znamenj nevarne ljubezni«. Ljubezni? Tu kajpak tudi Gorjup misli na nedopustno strast. Otroci so v nenehni nevarnosti, da pridejo pod hudičev vpliv, prej znajo preklinjati kot moliti. Mimogrede, to žal drži še danes. In kdo je vzrok vsej nesreči? Starši. Ti imajo več posluha za svojo živino kot za otroke. Slab zgled dajejo tudi tisti, ki noro ljubijo otroke in jim dovoljujejo vse. Potomce je treba vzgajati zarana, ker so kot odrasli že preveč »olesneli«, da bi se lahko spremenili.

Gorjup je skladno z državnimi in cerkvenimi dekreti nasvetoval mladini samostojno iskanje primerne zakonskega partnerja. Kot smo že videli iz drugih virov, je v tistih letih starševska vloga pri porokah res že izpadla iz kleriške goriščnice. Starševsko negotovanje nad svobodnim iskanjem ljubezni in poročanjem otrok med vzpostavljanjem meščanske morale ter državna omilitve poročnih ovir pa sta nekatere katehete spet pripeljala do tesnejšega sodelovanja s starši.²³⁶ Šlo je za tisti del duhovščine, ki je postavljala materialne koristi nove družine nad ljubezen, svoje prepričanje pa skrival pred posvetno oblastjo. Duhovniki so zato mladino previdno opozarjali na »notranjo« lepoto oziroma na moralnost partnerjev, ljubezensko svobodo pa po drugi strani še naprej ubijali z bičanjem libida. Po Gorjupu ni mogoče doseči pravilne »ljubezenske« vzgoje brez pomoči Svetega duha, skupne molitve, spovedi in odrekanja. Ker pa je zakon zakrament, stori nov smrtni greh, kdor sprejme zakrament v smrtnem grehu. Gorjup ob tem namiguje na predzakonska nečistovanja in prešuštva. Vzor strpnosti v zakonskem življenju vidi v sveti družini, zlasti v Jožefovem obnašanju: čeprav je Marija zanosila brez njegovega sodelovanja, je Jožef ni zapustil, četudi mu skrivnosti o svoji nenavadni nosečnosti

233 SENICA 1992, 122 sl.; DOLINAR 2001, 354.

234 Pridiga III/37 (po objavi v: SENICA 1992, 165–172).

235 Že leta 1761 je za bratovščino Marije dobrega sveta pripravil za natis *Odpustke inu postave*, naslednje leto pa tudi natisnil *Pesem in Litanije* (ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I, 314).

236 FLANDRIN 1986, 122 sl.; GOODY 1989, 167 sl.; POVOLO 1999, 313; CARGNELUTTI 2000, 457 sl.; LOMBARDI 2000, III sl.; ACCATI 2001, 29–43.

ni zaupala. Pozneje se je z veseljem sprijaznil z dejstvom, da Jezus ni njegov sad, je pa Božji sin, za katerega je skrbeti med otroštvom velika čast. V prenesenem pomenu je Jožefovo obnašanje izkaz prave zakonske ljubezni, saj gre za pripravljenost odpuščanja najtežjih partnerjevih napak, tudi prešuštva. S tem je Gorjup kot konzistorialni svetnik goriške nadškofije namignil prevaranim zakoncem, naj partnerju odpustijo, ne pa, da na sodiščih vedno pogosteje vlagajo ločitvene zahtevke.²³⁷ Zato tudi fizično kaznovanje žena pri Gorjupu ni več moglo priti do izraza.

V kritiko nespodobnega in za zveličanje nespametnega grešnega življenja deklet in fantov, o čigar oblikah je pričalo ljudsko pesništvo,²³⁸ se je na svoj način vpletel še ljubljanski stolni vikar Maksimilijan Adam Jošt Redeskini (tudi Radeskini; 1740–1814). Leta 1775 je izdal novo katehetsko pesmarico (z več Steržinarjevimi pesmi) *Osem inu sbestdeset sveteh pesm s še vedno pomembnim ciljem*, »... *de be se teifte salublene, gerde, od pregresbneh rezhy ... skupflosbene popevke, katire so ... k pobuishanju pejli, posehmal usem ... is glave spravele.*«²³⁹ Redeskini je okrcal plese in nespodobne pesmi, predvsem pa se je posvetil propagandi pokore, spreobrnjenja, devištva in Marije (veliko pesmi je posvečeno ravno njej), seveda tudi ljubezni – a le do Kristusa, tuzemski pripravi na dobro smrt, boju proti zemeljskim skušnjavam in razvadam – »*Navada huda rezh!*« – (ničnost lepote in bogastva, zloglasnost zabav in ponočevanja). Šlo je za vrh duhovne lirike, ki je izkoriščala senzibilnost za duhovno preobrazbo in vzpostavljala tisto vrsto duhovne ljubezni, ki je obravnavala zvezo erosa in agapeja med Kristusom in dušo; v pesmi o zaljubljeni božji nevesti je dekletov »ljubimec« Kristus.²⁴⁰ Redeskini je tako uspešno zastavljeno opravil nalogo, da je pesmarica brez kakršnih koli napačnih nazorov do konca stoletja veljala skoraj za uradno pesmarico ljubljanske škofije.²⁴¹ Redeskini je ohranil podobno tematiko še v prevodu *Spokorjeine ene imenitbne gresknize* (1783), kjer je skozi presunljivo zgodbo o Margareti Cortona spet omenil, kje tičijo razlogi za grehe mladostnikov: v nespoštovanju staršev, obiskovanju plesov, spogledljivosti in slavljenju zunanje lepote.²⁴²

V ljubljanski škofiji se je reformistični duh okrepil z imenovanjem Karla Janeza Herbersteina za pomožnega škofa s pravico do nasledstva (1769), kar se je, kot zanimivost, zgodilo točno dan po prvem sodnem naroku v zadevi Ursini-Blagay. Škof je prišel v Ljubljano šele maja 1770, vodenje škofije pa je prevzel konec novembra 1772, po smrti škofa Leopolda Jožefa Petazzija. Ob prihodu so vladale slabe razmere, čeprav sta nekaj let prej škofa Ernest Amadej Attems in Petazzi v poročilih »Ad limina« prikazovala zadovoljivo stanje. Po Herbersteinovem poročilu iz leta 1769 pa hriboviti predeli ob štajersko-kranjski meji že petindvajset let niso doživeli vizitacije, veliko duhovnikov je bilo nevesčih in zanikrnih. Herbersteinove kritike je najbrž treba jemati tudi kot običajne negativne opise stanja pred nastopom novega dušnega pastirja v smislu napovedi o velikem trudu, ki ga bo moral vložiti za popravo napak. Težko si je predstavljati, da bi se v le malo več kot desetletju slika tako skvarila. V resnici pa se je vernost poenostavila. Baročna pobožnost je bila čustvena in pretirano naslonjena na čaščenje svetnikov, zanesenjaška in tudi praznoverna. O tem smo se lahko prepričali vsaj pri Janezu Svetokriškem. Cerkev je v 18. stoletju zdrknila na raven vzgojne ustanove, pridiga pa

237 SBL 3, 232–233. GORIUP 1770, 46–47, 55–57, 78–82, 143–147.

238 K temu gl. trdoerotično ljudsko izročilo v antologijah KLINČEK LESNIKOV in DOLGAN – HLADNIK 1993.

239 Cf. po izdaji iz leta 1800, 3–5. Prim. SMOLIK 1963, 14–17, 41–42, 214 sl.; SBL 3, 63.

240 REDESKINI 1800, št. 6, II, 56, 66, 67. Prim. SMOLIK 1963, 215; POGAČNIK 1989, 20.

241 SMOLIK 1963, 200–201.

242 REDESKINI 1783, 65–73.

je postala pomembnejša od maše, a je bila brez dogmatskega značaja pogosto le preprosto poučevanje; ne verskih resnic, marveč vsakdanjih življenjskih tem.²⁴³

Herberstein je bil pristaš cerkvenega razsvetljenstva. Od dvora je takoj zahteval novo razmejitev škofij, povečanje števila župnij, gorak je bil redovnikom in je zato predlagal ukinitve nekaterih redovniških redov; prizadeval si je za ustanovitev škofijskega semenišča in reformo bogoslovja, boljši nadzor nad cenzuro. V letih 1771–1779 je škofijo vizitiral vsako leto, razpošiljal pastirska pisma ter leta 1774 in 1778 pripravil izrazito pastoralni sinodi. Ob teh priložnostih je namenil veliko besed primernemu izvajanju duhovniške službe, pravilni (tridentinski) izvedbi porok (oklici, priprave, poduk).²⁴⁴ France M. Dolinar je ob ovrednotenju Herbersteinovih pastoralnih ukrepov opozoril, da on in sodobniki niso bili pravi janzenisti, kot je bilo dolgo usidrano v kulturni zgodovini. Bili pa so trši, a Rimu teološko, če že ne politično, zvesti moralisti, ki so resnično želeli tridentinsko obnovo pripeljati do konca.²⁴⁵ Določene janzenistične zamisli pa so med verniki širili nekateri duhovniki.²⁴⁶ Tudi Herberstein je posvetil veliko pozornosti katezezi (po rimskem katekizmu), pridiganju (preprostem in moralno poučnem domačem jeziku po načelih Lodovica Antonia Muratorija), izvajanju zakramentov, zlasti evharistije in tridentinske sprave. Središčna točka Herbersteina in avstrijskih reformistov so bili poglobljeno preučevanje Svetega pisma, kvazijanzenistično vztrajanje na strogi zakramentalni praksi, boj proti nemoralu in praznoverju, modernizacija bogoslužja in kateheze ter škofovska neodvisnost od Rima. Herberstein je priporočal ravno pravnjono strogost in (ne)popustljivost proti tistim, ki želijo dobiti poceni odvezo, nasprotoval je bratovščinam (ker so jih pogosto vodili redovniki), pri čemer spočetka ni bil tog: pesmi, ki so jih tiskali v prvih letih njegovega škofovanja (Redeskinijeve), so vsebovale še veliko elementov ljudske pobožnosti, Marijinih in svetniških pesmi; šele po letu 1780 je bolj nasprotoval ljudskim pobožnostim in si prizadeval za državno poenoteno katehezo.²⁴⁷

Cerkvenim reformistom so prišle na pomoč državne reforme šolstva. Marija Terezija ga je leta 1770 formalno podržavila, čeprav je še priznavala tudi cerkveno podrejenost cerkovnikov kot večinskih vaških učiteljev. Leta 1773 je razpustila jezuitski red, ki je dotlej obvladoval srednje in višje šolstvo. Leta 1773 je Blaž Kumerdej za napredek gospodarstva in države v spomenici za dunajsko vlado utemeljil pomen širše šolske izobrazbe v domačem jeziku in ne le v predvideni nemščini. Zaradi kadrovskega zadreg je ostajal pri poučevanju cerkovnikov, vendar brez neposrednega vmešavanja duhovščine v pedagoški proces. Na Kranjskem je spomenica naletela na različne odzive, ki jih lahko povzamemo z mnenjem novomeškega arhidiakona in dekana Jabacina. Mož je menil, naj se obvezni pouk uvede le za omejeno število otrok, za vse druge pa naj še naprej velja nedeljski pouk, ki naj ga izvajajo kaplani. Dvorna pisarna se s tako redukcijo seveda ni strinjala in deželni šolski komisijam leta 1775 naložila organizacijo popolnega šolstva. Zaradi slabe organizacije višjih šol (normalk) in nezainteresiranosti škofa Herbersteina ter deželnih oblasti je moralo po razglasitvi splošne šolske uredbe leta 1774 preteči še več let in biti izdanih mnogo natančnih odredb, da se je reforma prijela. Čeprav bi morale biti

243 ZGODOVINA CERKVE 4, 107–110.

244 LUKMAN 1937, 132 sl.; RAJŠP 2004, 170 sl.; VALENČIČ 2004, 186 sl.; ŠKAFAR 2004, 202 sl.; SAJE 2004, 237–246; KOŠIR 2004, 276 sl.; DOLINAR 2007, 216–230.

245 Taki so bili tudi škofje v sosednjih koroških provincah (TROPPEL 1989, 40–52).

246 Konec 18. stoletja so bili na Slovenskem znani le trije duhovniki, ki so bili ekstremno restriktivni v vprašanih zakramentalne odveze in evharistije ter ljudskih pobožnostih, zlasti romanj in križevega pota (DOLINAR 2001, 351–354 in DOLINAR 2004, 15–18; KOLAR 2012, 207 sl.). O janzenizmu, verskih mislih in razmerah v času absolutizma in razsvetljenstva gl. VELIKA POVIJEST CRKVE 1978, passim.

247 SMOLIK 1963, 234–235; TROPPEL 1989, 39–40; SAJE 2004, 237–243; DOLINAR 2007, 220–222.

šole v vseh krajih z župnijsko cerkvijo, je bilo še leta 1781 na Kranjskem skupaj le 16 državnih šol, od trivialk do edine normalke v Ljubljani; podobno je bilo v sosednjih deželah.²⁴⁸ Za starše je bil glavni problem plačljivost šolanja, za deželne oblasti investicijska sredstva ter pomanjkanje pedagoških in metodoloških izkušenj učiteljev ter učbenikov. Konec sedemdesetih let so izšli prvi uradni učbeniki v slovenščini. S šolskim redom za najnižje splošne šole je kateheza postala eden temeljnih šolskih predmetov, kranjski deželni šolski svetnik Janez Nepomuk Edling pa je leta 1779 za trivialke izdal »Mali katekizem«. Razumljivo je nad njegovo versko pravilnostjo bedela Cerkev, ki pa se je dotlej že odpovedala zastareli didaktiki Kanizijevega katekizma. Nekaj mesecev po Edlingovem katekizmu je splošni *Ta veliki katekizem* izdal še Jurij Japelj; težko pričakovano delo je pohvalila celo vladarica.²⁴⁹

Jurij Japelj (1744–1807), Paglovčev učenec, je od leta 1773 na željo škofa Herbersteina vodil ljubljanski škofijski knjižni program. Japljev »Veliki katekizem« je do leta 1809 doživel kar pet izdaj, v letih 1783–1802 – prvič po Dalmatinu – pa je Japelj organiziral še nov slovenski prevod večjega dela Svetega pisma.²⁵⁰ V zborniku prevodov pridig *Pridige sa vse nedele skusi lejtju* (1794) je že z izborom nakazal moralni rigorizem, ki je še zaostroval reformistične poglede škofa Herbersteina. Japelj je kot škofijski javni notar na cerkvenem sodišču vsak dan spoznaval vernike tudi z njihove temne plati. V besedah je bil vsaj tako strog do skušnjav kot že dolgo rajnki Basar,²⁵¹ le da ni več izgubljal besed s teološkimi analizami vrst ljubezni. Posebej alergičen je bil na spolnost; tako zelo, da je priznal, da o kaki nečistosti raje ne bo preveč pisal, da kakega bralca ne bi navedel na slabo misel in dejanje. Pridigo za drugo in tretjo nedeljo po treh kraljih (njen pravi avtor je bil Francoz M. Reguis)²⁵² je v celoti posvetil zakonu: Bog je tisti, h kateremu se velja obrniti za nasvet pri iskanju pametne žene; žal pa je Bog zadnji, ki se ga glede tega kaj vpraša, je bil črnhumoren Japelj. Seveda se je obrnil proti starševski nupcialni računici in podprl mladino, saj prisila vodi do nerazumevanja med zakonci; denar je še vedno zakovica premnogih zakonskih zvez. A še hujša je *sleipa lubesen*, Japelj udari tudi po mladostnem libidu: »*Ti vbogi nevumni mladenzh! Ti hozbesh tedaj leto peršhono vseti, druge pak obene na svejti. Ah ku bi ti taku boshjo zbast, inu isvelizbanje tvoje dušhe yskašal ... bi leta norska lubesen sdajzi sginila, katera te sdaj slepy ... Sturi po tvojim slepim nagnenji, ali tvoja lubesen bo vgašnila ... inu takrat bošh spregledal, ali preposnu.*« Zato je zunanja »*telefna ali veliku vezh mešena lubesen*« za uspešnost bodoče zakonske zveze nepomembna: »*profsite veliku vezh Boga, de vam tako lubesen is ferza vsame*«. Mladi se enostavno ne zavedajo, da gre za zakrament, ki traja do smrti, ljubezen (libido) in denar pa hitro poideta. Tisti, ki so že naredili napako, pa naj ne obupajo, marveč zaupajo v Kristusovo pomoč in vanj preusmerijo »ljubezen« v duhu apostola Pavla.²⁵³ Japlja kot kateheta moramo razlikovati od Japlja pesnika. Od katehetskih paradigem je v svojih veselih pesmih namreč precej odstopal. V »Odi na god ene mlade gospodične« je neki Magdaleni od srca zaželel zvestih in dekletu pokornih fantov (oziroma

248 Na Koroškem je bilo leta 1788 že 150 šol, ki so zajele 3 % prebivalstva, na Štajerskem pa se je tedaj šolalo 2,5 % prebivalstva. Na Kranjskem je bilo leto zatem samo 67 šol, ki so zajele le 0,75–1,8 % prebivalstva, v tržaškem guberniju pa le deset podeželskih enorazrednic (ZGODOVINA SLOVENCEV 1979, 379). O terezijansko-jožefinski reformi šolstva gl. SCHMIDT 1988, 153–290.

249 GRUDEN 1992, 979–989, 994; ZGODOVINA SLOVENCEV 1979, 379.

250 Za Japljev opus gl. SBL 1, 382–385; DOLINAR 2001, 353.

251 Kot župnik pa je bil Japelj baje očetovski: v župnišču na Ježici pri Ljubljani je leta 1787 organiziral šolo po nekakšnem »celostnem« programu: računanje in branje so dopolnjevale telesna vzgoja, kateheza, življenjske modrosti (GRUDEN 1992, 995).

252 *La Voix Du Pasteur. Discours Familiars D'un Cure a Ses Paroissiens, Pour Tos Les Dimanches De l'Anne* (Paris 1766, 1768, 1772, 1773 itd.).

253 JAPELJ 1794, 85–103. Prim. POLAJNAR 2008, 47–48.

enega samega resnega in zvestega) in moževo ljubezen še v starosti. Preseneča, da je bil razumevajoč do dekletovih/ženinih morebitnih skokov čez plot (le da jih ne sme javno oznanjati) in prešuštniških sadov (otrok), ki naj jih ima mož vseeno rad.²⁵⁴

Razsvetljensko in državno brisanje religioznega z bistvenih življenjskih plati pod krinko družbenega napredka je v Cerkvi seveda sprožilo alarm. Terezijanski pridigarsko-katehetski boj proti nečistosti, telesni ljubezni, poudarjanje vzdržnosti, spovedi in pokore, določitev porazdelitve vlog v zakonski zvezi in družini, enakopravnejša obravnava spolov in odpoved telesnemu kaznovanju grešnih žena so sicer še pomenili tridentinski branik proti moralni dekadenci. Poenotenje kateheze in vzpostavitev osnovnega šolstva pa sta postala pomembna vzvoda jožefinskega državnocerkvenstva.²⁵⁵ Krščanska vera ni bila več le nauk odrešenja, marveč tudi politično vezivo družbe in jamstvo blagostanja. Nadzor misli je dobil nov pomen, kar je zaradi političnega in socialnega discipliniranja množic še najbolj ustrezalo absolutistični državni oblasti po načelu: slaba misel = greh = upor; moralna disciplina in pokora = red = blaginja (države). V tem smislu so bili definirani tudi načini za izogibanje grešnemu življenju, ki ga je bilo mogoče popraviti predvsem z redno spovedjo, pokoro in (po možnosti spolno) askezo. V skrajnem primeru bi kaznovanje s prisilnim delom ali zaporom prepustili posvetnim oblastem. S psihološko artikulacijo spovedi je duhovščina (in seveda država) dobila uvid v intimno življenje vernikov, kar je delovalo na vzpostavitev novih strategij. Strožja pobožnost reformnega katolicizma in moralnega rigorizma se je dokončno oddaljila od ovojev tridentinskih katehetskih paradigem. Ljubljanski nadškof Mihael Brigido je leta 1804 v pastirskem pismu opozoril duhovnike, naj bodo pri pridiganju kratki in razumljivi, naj ne posegajo po lažnem moraliziranju in pripovedovanju zgodb, ki ne sodijo v božjo besedo, marveč naj izhajajo iz Svetega pisma in spisov cerkvenih očetov.²⁵⁶ Za barvito kapucinsko ali celo odločnejše jezuitsko čustveno slikanje hudiča ni bilo več razumevanja.

Na trg je prihajalo vedno več katehetskih del, ki so se posvečala skušnjavam novih časov. Ljubljanski župnik Andrej Albrecht (1782–1848)²⁵⁷ je v veroučnem učbeniku *Kershanski katolishki nauk sa odrasheno mladost* (1828) poučeval mladino o izjemnosti krščanske ljubezni. Pri šesti zapovedi se je osredinil na eros in libido oziroma nespodobne misli, na napeljevanje v nečistovanje (nespodobna noša, lenoba, ples, požrešnost, »*preprijasno pezbanje s drugim spolam, rasujsdani pogledje, poslušhanje gerdih pogovorov in pefem, in branje neframnih bukev*«).²⁵⁸ Tako so pridigali domači kateheti že pred stoletjem, le da so se Albrecht in soborci namesto na starše sedaj opirali na boljšega zaveznika – na meščansko moralo, generirano z državnim konformizmom in državnim nadzorom. »Družina« in zakonska zveza sta ostali edini mogoči celici ljubezni in spolnosti, »svetišče življenja«, kjer se »*učimo spoznavati Gospodovo ljubezen in zvestobo in potrebo, da nanju odgovorimo*«.²⁵⁹

CERKVENA VIZUALIZACIJA LJUBEZNI IN SRAMU

Preprostemu človeku je bilo pastoralni program lažje vcepiti vizualno, tj. z likovnimi podobami, kot z besedami. Sploh v abstraktnih stvareh, ki so si jih celo intelektualci tolmačili arbitrarno.

254 OD LUBEZNI IN VESELA 2006, 33–34.

255 DOLINAR 2007, 240.

256 Prav tam, 242.

257 SBL I, 5.

258 ALBRECHT 1828, 66–71, 102. 188–189.

259 KOMPENDIJ 2007, čl. 209–243 (str. 167–190).

Koristnost povezovanja kateheze in podob so papeži ugotovili že pred Gregorjem I., po njegovi aprobaciji katehetske vrednosti nabožnih podob pa je cerkvena umetnost na Zahodu zacvetela. Čistost podob je bila zaradi motečih vplivov iz vsakdanjega življenja in posvetne umetnosti daleč od idealov. Svete podobe namreč ne delujejo na človekov logični um, marveč se bolj dotikajo njegovih čustev. Ta pa so protislovna, saj delujejo globlje, brez nadzora misli.²⁶⁰ Teologi, ki jih je v osnovi motila že psihološko nakazana erotičnost človeškega telesa, če ni bila namenjena pridigarški moralki, so se zavedali, da bi opustitev nadzora nad vizualizacijo erotike in prepustitev vodilne vloge posvetnim naročnikom pomenila smrt za cerkveno razlago ljubezni, spolnosti in zakonske zveze v krščanski družbi. Še posebej, ker laiški naročniki, čeprav so bili še tako pravoverni, niso imeli nujno v mislih istih občutij in ciljev kot teologi. Za cerkveni boj proti pijančevanju, nečistovanju in prešuštvovanju, za pravo ljubezen in povzdig družinskega življenja so bile najpomembnejše likovne upodobitve v javnih poslopih, ki so jih množice gledale vsak dan. Domet profane umetniške erotike, o kateri bo govora na drugem mestu, je bil omejen na višje sloje, zato se (pred)tridentinski versko-moralni prenovitelji z zasebnimi umetniškimi zbirkami niso ukvarjali.

Dolgo pred uveljavitvijo tridentinske pastorale, še pred razcvetom renesanse pa je bilo celo v cerkvenih objektih mogoče videti podobe človeške golote. Krščanstvo nikoli ni moglo povsem izpodriniti poganskih običajev, ki se golega telesa niso sramovali. Navsezadnje so bili tudi svetniki ljudje z istega sveta, torej so poznali vse navade človeštva in celo Bog (Kristus) je moral biti prepričljivo upodobljen kot človek, da je bil lahko vsak dan čaščen po božje.²⁶¹ Veliko svobodo in priložnosti za ikonografsko premišljen program so cerkvenim naročnikom in umetnikom ponujale cerkvene fasade, zlasti tam, kjer so se zbirali romarji. Brez večje nevarnosti je na ljudske predstave učinkovala mala arhitekturna plastika, ki so jo v II. stoletju (in do 16. stoletja) v španskih in francoskih cerkvah naročniki izrabljali za svarila pred grešno spolnostjo in vsemi drugimi prepovedanimi strastmi kar v personifikacijah hudiča in peklenščkov v kopulativnih hardcore izvedbah. Seveda so bila gola telesa umetniško popačena, da med gledalci le ne bi vzbujala poželenj.²⁶²

Na slovenskih cerkvah iz visokega srednjega veka in v njih tako eksplicitnih plastik najbrž nikoli ni bilo.²⁶³ Na pol gole antropomorfne figure so se v manj škandaloznih oblikah tu pa tam vendarle izpostavljale pogledom vernikov – npr. na konzolah v kapeli Žalostne Matere božje v celjski cerkvi sv. Danijela, ki jih je v začetku 15. stoletja neka avstrijska delavnica opremila z motivi iz »Fiziologa« in svetimi osebami; med prvimi so tudi polgole upodobitve onokentavrinje in sirene, medtem ko je Skilin trup zakrit z oblačilom. Golega oprsja pa nima ženska personifikacija sedmih pregreh (»Siebenlasterweib«).²⁶⁴ Sveto se je s človeško goloto prepletalo predvsem na zidnih poslikavah slovenskih cerkva. Na cerkvenih zunanjščinah so bili najpogosteje naslikani motivi portreti sv. Krištofa s poslednjo sodbo, Kristusovim pasijonom, sv. Jurijem, sv. Nedeljo, včasih pa je obiskovalec lahko opazil tudi kaj bolj kočljivega, čeprav še znotraj moralnih konceptov in brez sumljivih profanih konotacij.²⁶⁵ Biblijske osebe, zlasti ženske (Mati božja), mučenci in mučenke so bili z draperijami zakriti do vratu. Skoraj edini izjemi sta bili goli dojenček Jezus kot simbol nedolžnosti, kot Križani z odkritimi

260 ACCATI 2009, 240–241.

261 MIKUŽ 2006, 265 sl.

262 LEWINSOHN 1961, 147; DINZELBACHER 1994, 66–67. Gl. posnetke cerkvene erotične male plastike v: LANGE 1994, 99 sl. ter kapitel iz nekdanje protestantske molilnice v Govčah iz ok. leta 1590 z grotesknimi spakami v: CEVC 1981, 175.

263 Denimo na samostanskih cerkvah in poslopih iz obdobja med II. in 13. stoletjem (OTER GORENČIČ 2009, passim).

264 KREVELJ 2011, 9 sl., fotografije konzol na str. 15, 19, 30.

265 STELÈ 1969, 24–34. O popularnosti teh motivov in gole kože gl. MIKUŽ 2006, 263.

mučenimi deli telesa pa je oznanjal svoje neskončno trpljenje za odrešitev človeštva.²⁶⁶ Tu pa tam so umetniki bolj razkrili kot zakrili tudi kako mlado svetnico v modnem oblačilu,²⁶⁷ ali pa zakrili kako slavno grešnico.²⁶⁸ Svete ženske so predstavljale zvezo z resničnimi ženskami (tudi kot objekti ertotične ljubezni), ne pa teološke simbole čistosti, nedolžnosti ipd.²⁶⁹ Sramu pred goloto poznosrednjeveški umetniki še niso imeli pri upodabljanju navadnih smrtnikov, še posebej v moralističnih upodobitvah grešnikov. To opazimo na zunanji steni romarske cerkvice Marijinega oznanenja v Crngrobu, kjer je delavnica Janeza Ljubljanskega v letih 1455–1460 ustvarila ikonografsko priljubljeno fresko *Imago pietatis* v eni najstarejših variant *svete Nedelje*. Kolaž blizu 60 grešnih nedeljskih opravil okoli trpečega Kristusa nad peklenkim žrelom želi biti čim popolnejši, eklektični in mnemotehnični zbir zaznav grehov in koledarskih upodobitev sezonskih opravil iz meščanskega in kmečkega okolja. Odrešenikovo trpljenje obnavlja ravno izvajanje upodobljenih grehov, med katerimi so nujno tudi taki z namigi na pohoto (skupno kopanje golega para, zapeljevanje, ples, lišpanje žensk). Prava humanistična moralka in realistični oris človeških strasti, navad in značajev.²⁷⁰

V zahodni Evropi so taki prizori znani še izpred leta 1400. Na Slovenskem pa se je koncept obdržal še skoraj stoletje. Danes skoraj uničena poslikava sv. Nedelje s konca 15. stoletja je bila na severni zunanjščini cerkve sv. Petra v Gorenjem Mokronogu.²⁷¹ V bolj skromnih variantah *Imago pietatis z arma Christi* (»mučilna« orodja, včasih kot pridatki k pasijonskim prizorom) se v ta pridigarski koncept umeščajo še podobe trpečega Kristusa: 1. Ob vhodu v kapiteljsko dvorano ptujskega dominikanskega samostana (ok. 1330). 2. Na zunanjščini prezbiterija cerkve sv. Lenarta v Bodeščah (1460–1465). 3. V cerkvi sv. Štefana v istrskem Zanimgradu je starejša kmečka varianta, kjer namesto Kristusa sedi na prestolu kronana z dvema angeloma mlada, bogato oblečena ženska, okoli katere so kmečka orodja in predmeti kot simboli prepovedanih opravil. 4. Na severni strani cerkve sv. Petra pri Trebelnem. 5. Na vzhodni zunanjščini prezbiterija cerkve sv. Andreja v Mošnjah (prva polovica 15. stoletja). 6. Na severni zunanjščini cerkve sv. Andreja v Gostečah (prva polovica 15. stoletja). 7. Na južni zunanjščini cerkve sv. Mohorja in Fortunata na Korenem nad Horjulom (ok. 1410).²⁷² 8. V cerkvi sv. Janeza Krstnika v Mirni (ok. 1463–1465).²⁷³ 9. Na južni zunanjščini cerkve sv. Elizabete v Pristavi pri Polhovem Gradcu je med 14 nedeljskimi grešnimi prizori (pretežno iz meščanskega življenja) iz let ok. 1520–1530 posebej izpostavljeno ljubimkanje in žensko lišpanje. Tovrstne protigrešne umetniške programe bi lahko na Slovenskem spravili v okvir poznosrednjeveških poskusov reforme vere in morale, kakršni so se javno odmevneje artikulirali leta 1448 na reformni sinodi oglejske duhovščine v Ljubljani.²⁷⁴

266 Gl. številne posnetke plastik in poslikav iz obdobja gotike med 13. stoletjem in prvo tretjino 16. stoletja v: GOTIKA V SLOVENIJI 1995b, 137–214 in 223–344 ter HÖFLER 1996, 1997, 2001a in 2004.

267 Sv. Marjeto v prezbiteriju cerkve v Brdinjah nad Kotljami je ok. leta 1370 umetnik naslikal kot dolgolaso blondinko s krono v prosojni in oprjeti obleki z odkritimi ramami in vratom (HÖFLER 2004, 15, 84).

268 Spodobno odeto in s svetniško avreolo odlikovano Marijo Magdaleno nad desnim stranskim oltarjem (poleg Marije) v cerkvi sv. Vincenca Fererskega na Bloški Polici, ki jo je kmalu po letu 1500 poslikal član hrvaške skupine slikarjev, ki je bila v tistem času zelo dejavna na Notranjskem in Dolenjskem (HÖFLER 2001a, 72).

269 Po mnenju L. Accatijeve naj bi bil celoten umetniški marijanski kult v znamenju iskanja načina spoštovanja prepovedi incesta; slikarji so se na svoj način upirali ideji čistosti in prenašali sinovske izkušnje na drugo žensko (ACCATI 2009, 241 sl.)

270 Več o svetonedeljski freski v: STELÈ 1944, 401–434; STELÈ 1969, 28–33; SEDEJ 1994, 47–48; geslo J. Höflerja »Janez Ljubljanski« v: GOTIKA V SLOVENIJI 1995b, 253–258.

271 HÖFLER 2001a, 92, 155–156.

272 STELÈ 1969, 28–32; HÖFLER 1996, 72–73, 105, 131; HÖFLER 1997, 153; HÖFLER 2001a, 103–104; HÖFLER 2004, 166–167.

273 HÖFLER 2001a, 125.

274 GRUDEN 1908, 133–140.

Na cerkvah in v njih so goloto radi razkrivali statisti v staro- in novozaveznih zgodbah. Na primer blaženi v prizoru »Poslednje sodbe« v cerkvi sv. Klementa v Tupaličah iz ok. leta 1420, ki si z rokami gotsko zakrivajo genitalije, ženske tudi prsi; ali pa goli grešniki v peklju na istoimenski freski v cerkvi sv. Lenarta na Krtini iz ok. leta 1500.²⁷⁵ Tudi na prizoru od smrti vstalega Jezusa v predpeklju v cerkvi sv. Andreja v Velikem Otoku pri Postojni iz let 1430–1440 sta upodobljena gola moški in ženska. Ker pa sta prikazana od strani, ženski ni bilo treba zakriti genitalij z desno roko, ki jo zato steguje naprej, s tem pa si avtomatično zakriva prsi.²⁷⁶ Ta mehko gotska erotična drznost je bila že omejena s poudarjenim zavedanjem sramu upodobljenih pokojnikov, ne glede na to, da je šlo za delo furlansko-goriške delavnice, ki je bila seznanjena z moralno bolj odprtimi italijanskimi vzori.²⁷⁷ Še bolj drzen je bil motiv personificirane »Razvratnosti« (*Luksurija*). Eno prvih (ohranjenih) podob na Slovenskem je leta 1443 na severni zunanjsčini cerkvice sv. Miklavža na Visokem pri Kureščku poleg običajne podobe sv. Krištofa naslikal mojster Janez Ljubljanski. Podoba gole mlade Luksurije v melanholičnem gotskem mehkiem slogu je nastala z vednostjo lokalnih gospodarjev in naročnikov gospodov Auerspergov, vendar po umetnikovi presoji erotike in greha. Luksurija se je leta 1526 znašla še znotraj grizajih med okni v prezbitariju cerkvice Karmelske Matere božje v Marija Gradcu,²⁷⁸ kot svetlolaso Razvratnost jo je v drugem desetletju 16. stoletja naslikal hrvaški mojster v pokopališki cerkvi sv. Tomaža v Velikih Poljanah ob Kolpi.²⁷⁹ V Evropi je od 11. stoletja nastalo mnogo upodobitev gole ženske s kačami kot simbolom greha.²⁸⁰ Po ikonografski shemi gre v prvi vrsti za opozorilo na nevarnost pogubljenja (zlasti spolnih) grešnikov, ki ga nakazujejo hudič, kozel (v antiki simbol spolnosti) in peklenko žrelo; peklenšček deklet z verigo (simbol suženjstva) vleče k peklenškemu žrelu in jo vabi tja s prstom, dve kači pa ji medtem grizeta prsi. Za pandan grešne dvojnosti je umetnik postavil deklet na dojenčkovo glavo (simbol neomadeževane duše, ki jo ubija grešno telo), kar jo tudi kot detomorilko umešča med spolne razvratnice. Precej »naivno formuliran akt«, kot ga opisuje ugledni umetnostni zgodovinar, s poznogotskim ženskim lepotnim idealom

275 STRAŽAR 1996, 224.

276 HÖFLER 1996, 179–180; HÖFLER 1997, 140.

277 Vpliv furlanskih slikarskih delavnic, ki je bil izrazit v 14. stoletju zlasti ob prometnicah med Vidmom, Čedadom, Škofjo Loko in Slovenj Gradcem (glavnimi patriarhovimi cerkvenimi in gospodvenimi centri vzhodno od prestolnice), je poenjal po letu 1420 (STELÈ 1969, 119–120). Upad je bil povezan s prekinitvijo cerkvenoupravnih stikov med patriarhovim centrom in najbolj oddaljenimi predeli patriarhata zaradi habsburško-beneških vojn (o tem več v drugi knjigi v poglavjih Gradualizacija cerkvenega sodstva na Slovenskem ter Morala in posvetne oblasti na ozemlju med Jadranom in jugovzhodnimi Alpami v obdobju med gentilnimi pravom in državnim cerkvenstvom).

278 Renesancno polna gola Luksurija se drži za glavo in stoji pred čebrom, iz katerega molijo otroške nogice. Grizaji z Adamom in Evo ob drevesu spoznanja, lobanjo s peščeno uro in nedoločljivimi personifikacijami iz mitologije so bili po beneških vzorih in italijansko-nemških predlogah vitičja oziroma arabesk izjemno razigrani, čutni in uživaški, čeprav so bili v osnovi moralizatorski na temo ničevosti in minljivosti sveta (GOLOB 1981, 332–340).

279 Tam ima kot gola detomorilka čeber z otroško glavico kar na glavi (HÖFLER 2001a, 202–203). Luksurija iz začetka 16. stoletja na severni strani cerkve sv. Lamberta v Radišah na Koroškem je drugačna: deklet je odeto v meščanska oblačila, svetle lase ima pod vencem s križem na vrhu, napadajo pa jo tri kače (dve ji sikata v zakrite prsi), ob boku pa stoji kozel; poleg nje stoji nag otrok, ki ga hoče deklet doseči z levico. Po mnenju E. Cevca tu ne gre za klasično Luksurijo, marveč za zmago nad pohotnostjo oziroma prikaz kazni za umrlo detomorilko, ki vsebinsko dopolnjuje sosedno fresko Poslednje sodbe (CEVC 1959, 166).

280 Gola Luksurija kot simbol detomorilke, s kačami, zajedenimi v prsi, se je v 12. stoletju razvila iz pozitivnega antičnega simbola matere Zemlje. V gotiki je bila kot razkošna kurtizana enačena z grehom razvratnosti (CEVC 1959, 163–167; GOLOB 1981, 337). V tedanjih sistematikah grehov je Luksurija združevala le spolne grehe. Tudi v dveh rokopisih iz Gradca iz 14. ali 15. ter 16. stoletja so prešuštvo, nečistovanje, incest, posilstvo, protinaravni odnos v skupini *Luxuria* (SCHÖNBACH 1898, 68–69).

blondinke z neposredno erotičnostjo priča o moških fantazijah – podoba je nagovarjala vse stanove, ki so se ob prazničnih dnevih zbirali pred cerkvico (napisni trak je v nemščini, freske v notranjščini pa v latinščini).²⁸¹ Manj naivna od likovne izvedbe pa je bila sporočilnost mladim dekletom, medijem ljubezni in po sili razmer pogosto detomorilkam. Kot smo že videli in bomo tudi v nadaljevanju, je bil detomor, naključen ali naklepen, srž vseh cerkvenih sinod in vizitacij do 18. stoletja.

Erotični kodi znotraj nabožne ikonografije so imeli zelo jasne meje: tovrstne upodobitve vsaj na javnih mestih niso smele prikazovati spolnega akta, telesa so bila zato upodobljena nenaravno in vsaj genitalije so morale biti zakrite. Tako je leta 1490 v hrastoveljski cerkvi sv. Trojice Janez iz Kastva na freski »Delo prvih staršev« naslikal Adama med okopavanjem zemlje, Evo pa med dojenjem dveh otročičev. Eva ima sicer glavo in telo po plemiško modno zavito v ruto in dopetno obleko, kot dva »tujka« pa sta zunaj obleke dobro vidni veliki okrogli dojki, ki jih umetnik zaradi narave prizora ni mogel prikriti. Tudi v prizoru »Evino ustvarjenje« je mojster prva človeka upodobil gola, vendar je njuna golota gotoko nerealistična: gola ženska stoji pred Bogom, v ospredju slike in proti gledalcu obrnjenemu spečemu golemu Adamu pa je umetnik povsem odmisлил genitalije. Na drugih hrastoveljskih prizorih si Adam in Eva sama zakrivata »sram«.²⁸²

Naročnikom del z bibličnimi prizori, ki niso stala v cerkvah, za spodobnost ni bilo toliko mar, važno je bilo sporočilo: gola trojica »Vanitas« Michela Erharta (ali Jörga Syrlina st.) iz leta 1470/1480 s simboliziranjem minljivosti vsega zemeljskega (mladosti, lepote), Meitova skulptura »Judita«, ki jo je ok. leta 1525 umetnik napravil najbrž po naročilu Margarete Avstrijske, je bila naravna. Tako so jo na drugem koncu Evrope zaznavali preprosti žužemberški kmetje in tržani, ki so od ok. leta 1450 gledali iz pekla rešena gola Adama (z dobro vidnim penisom in mošnjo) in Evo (s spretno skritimi genitalijami) v pasijonskem ciklusu kar v prezbiteriju podružnične cerkvice sv. Nikolaja.²⁸³ Še bolj je na upodabljanje golih bibličnih oseb na javnih krajih vplivala sproščena meščanska morala. Skoraj gola in anatomsko (po beneških vzorih?) realistična kipa Adama in Eve, delo domačega umetnika Janeza Lipca, so leta 1484 na željo mestnega sveta postavili na prednjo fasado novega ljubljanskega magistrata (skoraj nasproti stolnice!). To je bila za srednjeevropski prostor baje tedaj razmeroma drzna odločitev,²⁸⁴ že v naslednjem stoletju pa ne bi bila več, kot kažejo številne upodobitve prvih dveh ljudi s popolnoma golima telesoma, npr. na delih Albrechta Dürerja iz leta 1504 in Lucasa Cranacha st. iz ok. leta 1537; tam si Adam in Eva zakrivata spolovila z bornima vejicama, na nekaterih upodobitvah iz istega stoletja pa sta celo gola.²⁸⁵

Realistična golota se je v tistem času najprej pojavila v italijanskih cerkvah. Z dramtiziranjem trpljenja v korist človeštva golota ni zaznamovala samo biblijskih in antičnih mitoloških junakov, marveč tudi svetnikov in samega Križanega.²⁸⁶ Antropološkost svetih oseb je bila že kar preveč realistična, še posebej, ker so bile polgole svetnice včasih le naročnikova pretveza za portret moralno sporne žive ženske, ki je bila z njim v ljubezenski zvezi.²⁸⁷ Malo manj realizma in žgečkljivosti sta

281 CEVC 1959, 161 sl.; STELÈ 1969, 26; SEDEJ 1994, 10–26, 56; HÖFLER 2001a, 16–21, 211.

282 GOTIKA V SLOVENIJI 1995b, št. 169b (str. 291).

283 HÖFLER 2001a, 229.

284 VILFAN 1958, 18–22. Skulpturi sta imeli vzor v delu Antonia Rizza za beneško dožvo palačo Arco Foscari (gl. geslo »Janez Lipec« S. Štefanca v: GOTIKA V SLOVENIJI 1995b, št. 93a in 93b, str. 194–195).

285 KRAUSE 2013, 93–96. Gl. tudi posnetke grafik Albrechta Dürerja, Heinricha Aldegreverja in Georga Pencza v Valvasorjevi grafični zbirki (VALVASOR 1685/15, št. 2, 77b, 116a, b, 120b).

286 Gl. pregled procesa erotizacije svetniških likov v poznem srednjem veku in renesansi v: MIKUŽ 2006, 258 sl.

287 Aleksandrinska sv. Katarina mojstra Giovan Pietra Rizzolija (učenca Leonarda da Vincija) je pravzaprav nasmejana kurtizana z golimi prsmi in dolgimi lasmi. Kazalec leve roke ima nekoliko vulgarno iztegnjen navzgor. Slika je

poznali severnjaška cerkvena gotika in renesansa, ki sta do 16. stoletja bolj kot italijanska vplivali na notranje slovenske dežele.²⁸⁸ Renesančne spremembe kaže tudi razvoj kupidovskih in angelskih upodobitev; njihova intenzivnost je skoraj preglasila teološke filtre. Puti so se pojavili na otroških sarkofagih že v antiki, nato pa spet v sakralnih in profanih upodobitvah v Italiji v 14. stoletju, od 16. stoletja tudi zunaj nje. Največkrat so imeli nalogo slavljenja Marije in svetnikov, čeprav je rajajoče pute težko razlikovati od antičnih kupidov in nebeških angelov, saj nimajo specifičnih atributov; vse tri oblike imajo krila – atribut, ki so ga imeli vsi bližnjevzhodni mitološki in religiozni vzori. V nasprotju z vedno debelušnimi, dojenčkastimi puti je angelska erotičnost skozi srednji vek doživela večje spremembe, ki so bile tudi posledica erotičnih zaznav umetnika in dobe. Srednji vek je angelska bitja poznal kot ezoterične prikazni v telesih mlajših odraslih in resnih moških. Sredi 14. stoletja se je pojavila nova podoba večno mladih nebeških bitij, razvrščenih v devet zborov, ki se med renesanso in današnjo dobo niso bistveno spremenila. Tudi v sakralnih motivih so postali vzori upodobitev gola antična božanstva, zlasti grške boginje, npr. Nike in Kairos s krili na hrbtu ali rimska Amor oziroma Kupido. To v katoliških paradigmah ni bilo zelo napačno, saj so po eni od legend nekateri brezspolni angeli zaradi poželenja do zemljank (Lucifer in njegovi) padli v večno temo,²⁸⁹ a tudi Bogu zvesti so se pomešali z njimi in spočeli junake velikane (1 Mz 6,1–4). Na vrhuncu renesanse so postali angeli resnični ljudje, prelepi, neredko požensčeni in vitki mladeniči s krili na hrbtu. To je bila podoba idealnega kupidovskega zapeljivca, ki se mu po lastnem priznanju ni mogla upreti niti slavna mističarka Terezija Avilska (1515–1582), ko ji je angel s puščico prebodel srce in jo prežal z ljubeznijo do Boga. Severnjaški angeli pa so imeli kot pritlikave prikazni bolj nadnaravni izgled.²⁹⁰ Taki angeli so morali biti bolj zakriti kot pootročeni kerubi in serafini (puti), saj bi bila njihova preodkrita golota preveč človeška in pohujšljiva. V 18. stoletju so angeli dobivali poteze ekstatičnih trinajstletnikov s pretežno zakritimi (vsaj) spodnjimi deli telesa.²⁹¹

Možnost za prelom s srednjeveško–renesančno razpuščenostjo v nabožni umetnosti, ki so jo obsojali že asketski, skoraj ikonoklastični misleci (Savarola),²⁹² so katoliški in protestantski verski prenovitelji na Slovenskem dobili s tridentinskimi odloki. Medtem ko so vzpostavljali temelje kultu sramu in pokore, so se morale strožje predstave odraziti v vizualizirani pastoralii. Svete podobe so morale biti zgled vernikom, ker so spomin na svete dogodke in osebnosti in podpora za katehezo; cerkvena poslopja so vidna znamenja božje navzočnosti, kraj molitev, prisposoda božje neveste; cerkvena umetnost v celoti naj bo vernikom v tolažbo in poduk.²⁹³ Utrjevanje novih smernic v ljudske zaznave je trajalo več generacij. Na Slovenskem sta do Hrenovega obračuna s protestanti in njihovo

narejena na podlagi Leonardove skice Caterine di San Celso, ljubice nekega Leonardovega zaščitnika. Leonardo je ob tem zapisal, da je na željo naročnika z ženske svetniške podobe odstranil svetniške attribute, da je ta lahko poljubljal podobo ljubice (opis C. Pedrettija v: LEONARDO DA VINCI 1999–2000, 184).

288 O posebnostih severne renesanse v habsburških deželah v 15. in 16. stoletju ter njeni okrnjeni sposobnosti podajanja življenjske resničnosti in sproščenosti v: CEVC 1970, 17 sl.; CEVC 1981, 16 sl. in 79 sl.; GOTIKA V SLOVENIJI 1995b, 212 sl.

289 GODWIN 1992, 80–89.

290 Posebnost je bil Satan, ki je bil do renesanse groteskno pošasten, v renesansi je imel podobo Pana in v 18. stoletju prefinjenega Mefista.

291 GODWIN 1992, 157–179; KNAPP 1995, 20 sl.; <http://sl.wikipedia.org/wiki/Putto> [21. 7. 2011].

292 MIKUŽ 2006, 275–281.

293 CEVC 1981, 80 sl.

umetnostjo še prevladovala razpuščenost in idolatrija.²⁹⁴ Počasno izpolnjevanje tridentinskih umetnostnih določil je bilo tudi posledica cerkvenopolitičnih nesoglasij oglejskih patriarhov s Habsburžani in dušnopastirska zapuščenost župnij. Proces je bil odvisen tudi od povezanosti umetnostne politike vsakokratnega škofa, ki je imel edini pravico odločanja o olupševanju cerkvenih objektov v škofiji. S tem so škofje vplivali na raznolikost slogov, saj so cerkve v isti škofiji olupševali eni in isti umetniki po enotnem programu. Ker pa je tridentinski koncil v pastoralni dopuščal krajevne posebnosti, so se v umetnosti ohranile nekatere vsebinske posebnosti.

V nasprotju s protestantskim ikonoklazmom se je pokoncilska umetnost zmagovite Cerkve v baroku posluževala ekstatičnih zaznav (odprtih k Bogu, pokori in sramu, ne pa h grehu!) in spretno združila pogansko-renesančne elemente (mitologijo) ter vsakdanjo erotičnost s pravilnimi razlagami človeka in njegovo pritegnitvijo v duhovnost. Ikonografija je dobivala apologetske poudarke, povzdigovala papeštvo, Marijino življenje, svetnike, dogme in kreposti, vendar tudi na nekak erotičen način, ki je bil moškimi umetnikom in naročnikom vedno blizu.²⁹⁵ Koncil je odsvetoval le povsem nespodobne motive, frivolnost in za duše škodljivo nemoralnost, ki jih je bilo treba vsaj na najbolj obiskanih objektih odstraniti ali popraviti. Tudi s popravljenimi akti se je dalo opozarjati dobre kristjane, da sta greh in nespodobnost lastna poganom in grešnikom, ki v poslednji sodbi nimajo prihodnosti. Tako je dobil po koncu tridentinskega koncila leta 1565 Daniele (Ricciarelli) de Volterra naročilo, naj zakrije genitalije nebeščanov na freski »Poslednja sodba« v Sikstinski kapeli, ki jo je Michelangelo naslikal manj kot četrto stoletja prej (1541). Volterra si je za svoje opravilo pri ljudstvu prislužil vzdevek »Il Braghettone« (hlačar, izdelovalec hlač).²⁹⁶

V osrednji Sloveniji je tridentinsko stilsko-vsebinsko prenavo cerkvenih poslopij in notranje opreme sistematično zastavil ljubljanski škof Tomaž Hren.²⁹⁷ Nebeško zveličanje, sledenje krepostim in spokorjenju ter izogibanje pregreham je leta 1610 izpričal v programu poslikave kapele sv. Tomaža, sv. Florijana in vseh svetnikov v ljubljanski stolnici (leta 1706 jo je zamenjala Dizmova kapela).²⁹⁸ A ker je veljalo, da je vse prikazano v cerkvah prispodoba, včasih celo podoba nebeškega, so se do danes (a redko) ohranili gotski in zgodnjerenesančni primerki golote na/v cerkvenih poslopijih. Tam je ostala freska personificirane visoške *Luksurije*, ki kljub mladostni goloti nikoli ni bila prekrita z beležem; bila pa je namerno poškodovana.²⁹⁹ Zagotovo takih provokacij niso trpeli jezuiti v svoji cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani. Hrenov »dvorni« katehet, jezuit Čandik, je umrl le leto pred ureditvijo stranskih kapel, malo kasneje pa so jezuiti dočakali glavni oltar, ki ga je nek nizozemski slikar v realističnem duhu opremil s podobami sv. Jakoba, sv. Volbenka in sv. Ignacija.³⁰⁰ Medtem so ljubljanski vizitacijski zapisniki in dekreti omenjali nove in nove prezidave (zlasti prezbiterijev), posvetitve oltarjev in izdelavo prižnic.³⁰¹

Človeške golote pa ni prepovedoval niti umetnostni program Karla Boromejskega, ki je bil standardni opomnik katoliške umetnosti in je predpisoval spodobno predstavitev svetnikov. Zato vse 17.

294 Leta 1581 je oglejski vizitator Pavel Bizancij poročal patriarhu, da je dal cerkljanski župnik v podružnični cerkvi v Češnjevku naslikati svojo ženo in otroke, mengeški župnik pa v svoji cerkvi strica (LAVRIČ 1988, 31).

295 LAVRIČ 1988, 16–20; LAVRIČ 2007a, 16 sl.

296 LEWINSOHN 1961, 177–178.

297 LAVRIČ 1988, 33 sl.; LAVRIČ 2007a, 8 sl.

298 LAVRIČ 2007a, 89–90.

299 STELÈ 1921, 21; SEDEJ 1994, 6–26.

300 LAVRIČ 1988, 155.

301 LAVRIČ 2007a, 11 sl. in 30–63 in sl.

stoletje moška starozavezna in svetniška (pol)golota nista bili posebnost.³⁰² Družbo je zajel nov val literarne in vizualne erotike, zato v baročnih mentalitetah golota, še posebej kult golih prsi, ni bila redkost.³⁰³ Razširjene so bile upodobitve doječe Matere božje in lepih nosečih žensk, tudi zakonskih žena. Katolicizem je v odgovor protestantizmu do skrajnosti razvil svetniške kulte in posledično (tako kot v pridigah) tudi njihove upodobitve v teatralnih in čustveno ekspresivnih oblikah. Leseni oltarji (zlati) v vaških cerkvah skoraj celo 17. stoletje niso skrivali golih putov, dekorativnih reliefov z bolj ali manj zakritimi ženskimi oprsji.³⁰⁴ Tako se je škofijskim komisarjem in vizitatorjem lahko izmuznilo marsikaj žgečkljivega: dolgo je bila tolerirana podoba rešene princese Marjete ob svetem Juriju in zmaju v edikuli na severni steni ladje piranske župnijske cerkve sv. Jurija, saj je Marjeta v renesančnem duhu vernikom (plastika je bila postavljena v edikulo najbrž šele leta 1677) brez sramu kazala golo desno dojko. Razburjanja ni bilo, ker je šlo po »Legendi aurei« iz 13. stoletja za pogansko princeso iz libijske Silene. Njena erotična provokativnost v cerkveni notranjosti je bila tolerirana do konca 19. stoletja, ko so ji dušebrižniki golo ramo in dojko zakrili s tkanino.³⁰⁵ Tako pa niso mogli retuširati slike sv. Družine na istoimenskem oltarju ob severni steni iz konca 16. stoletja: bujne prsi sv. Magdalene je lokalni mojster sicer zakril v tančico, ki pa ničesar ne zakriva. Seveda so imeli umetniki še več svobode v nabožnih delih za posvetne naročnike. Slika *Najdenje Mojzesa*, ki jo je pred letom 1712 naslikal Andrea Celesti, kaže povsem golega malega Mojzesa, ki razkriva genitalije, dojilja pa za nameček še dojko.³⁰⁶ Javni domet takih podob je bil majhen in neškodljiv.

V tem času se je v slovenski cerkveni umetnosti populariziral čustveni rimski barok, kakršnega pred sredo 17. stoletja v celinskem zaledju še ni bilo; Istra in Primorska sta bili bolj pod beneškimi kulturnimi, slovenska Štajerska pa pod srednjeevropskimi vplivi, čeprav so tudi v tamkajšnjih mestih delovali italijanski mojstri.³⁰⁷ Italijanski barok je obdržal razvado upodabljanja napol razgaljenih moških v bibličnih in svetniških prizorih, ne pa tudi žensk – niti kot mučenk.³⁰⁸ Nevarnosti baročnega paradoksa v dobi zmagoslavne Cerkve – sožitja družbeno sproščenih čustev in cerkvene morale – so se cerkveni voditelji zavedali. V ljubljanski škofiji je novemu umetnostnemu programu začrtal smernice Hrenov naslednik Rinaldo Scarlichi (1630–1640), a šele škof Sigmund Kristof Herberstein (1684–1701) je ideološko primernost umetnin postavil pod rigorozen nadzor: osnutke nove sakralne opreme je bilo treba od leta 1684 poslati v odobritev škofijski pisarni. Pomen, ki ga je vizualizaciji vere pripisovala Cerkev, potrjujejo zelo obsežni opisi cerkvene opreme vse do stoletje mlajših vizitacijskih zapisnikov škofa Ernesta Amadeja Attensa (1742–1757).³⁰⁹

Kmalu po letu 1700 so se na Slovenskem (na Štajerskem že nekaj desetletij prej) ne glede na poudarke vodilnih umetnostnih vplivov v cerkvah začele kazati bolj moralistične podobe: oltarne

302 Gl. reprodukcije svetniške plastike iz časa med 15. in zgodnjim 17. stoletjem na Slovenskem v: VRIŠER 1976, 14 sl., CEVC 1970, 28 sl. in CEVC 1981, 272 sl.

303 Gl. renesančne in baročne grafike starozaveznih in novozaveznih prizorov evropskih mojstrov v Valvasorjevi grafični zbirki (VALVASOR 1685/1, št. 14, 132).

304 Na primer v primorskih cerkvah v Britofu ob Idrijci, na Kravarju v Beneški Sloveniji, na Svinem, Podbrjah pri Nanosu (VRIŠER 1983, 12–15, 25–27).

305 Skupinsko plastiko je leta 1677 izdelal beneški rezbar Giovanni Maria Gasparini (KOVAČ 2008, 42, 45 in KOVAČ 2010, 396–398; VRIŠER 1983, 150–151, 203).

306 NGL, inv. št. S 1264.

307 VRIŠER 1976, 46 sl. in VRIŠER 1992, 248–249 in passim.

308 Zato je bila Weissmannova mučenka sv. Cecilija, ki je leta 1627 nastala po naročilu škofa Hrena za celjske kapucine, oblečena od vratu do tal, čeprav je še v visokorenesančnem lepotnem slogu (LAVRIČ 1988, 120. 155–157).

309 LAVRIČ 2007a, 8–10, 26–30.

plastike so bile zakrite do vratu, ne samo svetniki, marveč tudi dotlej skoraj goli angeli. V zame- no so figure dobile več čustvenosti, celo ekstaze, izpod oblačil so se nakazovale telesne oblike, kar gledalcem zlasti pri ženskih figurah ni bilo odveč.³¹⁰ Podobno je bilo tudi v posvetnih upodobitvah svetopisemskih prizorov.³¹¹ Nadzorovana nabožna emocionalnost zrelega baroka³¹² se je celovito poka- zala v najpomembnejšem regionalnem verskem in kulturnem centru – v novi ljubljanski stolnici. Notranjščino cerkve, ki je bila leta 1707 posvečena sv. Nikolaju (tako kot gotska predhodnica), je v letih 1703–1706 s freskami poslikal Lombard Giulio Quaglio (1668–1751), v letih 1721–1723 tudi skupaj s sinom Rafaelom. Program – prizori iz zgodovine škofije, ustanovitelji Habsburžani in Miklavževo življenje – so mu sestavili tedanji najvidnejši ljubljanski operozi na čelu s stolnim dekanom Janezom Antonom Dolničarjem in proštom Janezom Prešernom.³¹³ V tistem času so cerkveno umetnost in pastoralo povsem prekrila načela rimskega baroka. Ljubljanski intelektualci so se navduševali pred- vsem nad rimsko umetnostjo, teologi med njimi pa nad boromejsko katehezo.³¹⁴ Nova stolnica je bila zasnovana v duhu rimske cerkve Il Gesù in je ponujala ravno prav prostora za vizualizacijo te kate- heze. Med vsemi vizualnimi motivi so se škofijski voditelji enako kot pridigarji in kateheti odločili za temeljito prezentacijo pokore in glavnih človeških oziroma krščanskih kreposti. Zakramentov se jim – drugače kot v katehezi in pridigarski retoriki – ni zdelo potrebno posebej izpostavljati; sploh pa zakramentov poroke in mašniškega posvečenja cerkveni barok skorajda ni poznal.³¹⁵ Pokora kot del zakramenta sprave je izpostavljena le v kapeli sv. Dizme (v stolnici je bil tudi sedež plemiške Dizmove bratovščine) s Quagliiovimi freskami iz Dizmovega nesrečnega življenja s podobama znamenitih spo- korjencev sv. Petra in Magdalene (odstranjeni leta 1846) in z vabilom zavetnika umirajočih k pokori.³¹⁶

Quaglio je personificiral kreposti po navodilih priročnika Cesara Ripe:³¹⁷ nad oltarjem sv. Rešnjega telesa so teološke kreposti (*virtutes cardinales*) Vera, Upanje in Ljubezen (*Caritas*). Kupolo opirajo štiri kardinalne kreposti (Pravičnost, Srčnost, Zmernost, Razumnost); na nadstreških nad sosvodnicami na vogalih oboka ladje je naslikal šest kreposti, nasprotnih sedmim pregreham: Ponižnost, Darežljivost, Čistost, Dobrotnost, Potrpežljivost, Ljubezen do bližnjega. Personifikacije so z draperijami zakrite ženske, kar ni novost (že zaradi ženskega spola imen),³¹⁸ razen Ljubezni, ki jo ponazarja do pasu gol starejši moški. Razlog za to je najbrž moški spol te kreposti (*Amor proximi*), čeprav gre pravzaprav za karitativno obliko ljubezni, ki pa je ženskega spola (*Caritas*). Zdi se, da je Ripa namerno maskuliniziral ime te kreposti, da ne bi nepoučeni laik v ženski podobi slučajno videl »telesne ljubezni« oziroma da ne bi ljubezni prehitro povezal le z žensko podobo. Na vhodih v kapele in v njih je Quaglia naslikal še nekaj personifikacij drugih kreposti, mdr. Nedolžnost (*Innocentia*), združeno Ljubezen do Boga

310 VRIŠER 1992, 27 sl.

311 Kopija bakroreza Abrahama Bosseja »Izgubljeni sin v hiši razvrata« iz srede 17. stoletja, ki ga je imel v svoji grafični zbirki Valvasor, kaže popolnoma oblečene hotnice in sina (VALVASOR 1685/5, št. 49).

312 VRIŠER 1992, 54 sl.

313 LAVRIČ 2003, 31–32, 53–56; Dolničarjev opis Quaglijevih poslikav iz let 1703–1706 je na str. 321–326; gl. opis današnjega stanja v: LAVRIČ 2007c.

314 Gl. poglavje Boj dušnih pastirjev za pravo »ljubezen«.

315 LAVRIČ 2007a, 17.

316 LAVRIČ 2007c, 69–71. Tako kot napisi v posameznih prostorih novega semenišča, ki je bilo deloma dograjeno v letih 1708–1714: v umivalnici npr. »Umivaj ne toliko rok, kakor umazanijo pregreh« (LAVRIČ 2003, 177, 333).

317 *L'Iconologia ovvero Descrittione Dell'imagini Universali cavate dall'Antichità et da altri luoghi* (Roma 1593). O tem: LAVRIČ 2007c, 53–54.

318 Enako velja za personifikacije Srčnosti, Upanja in Zmernosti na freskah v rajhenburškem gradu, ki jih je že v začetku 16. stoletja umetnik upodobil kot spodobne, lepo oblečene plemkinje.

(*Amor Dei*) in Ljubezen do kreposti (*Amor virtutis*).³¹⁹ Te kreposti so morale imeti ženske podobe, ne glede na spol imena. Seveda je bila dopuščena (oblečena) doječa ženska kot (materinska) ljubezen v motivu treh teoloških kreposti, kakršno je Quaglio v letih 1721–1723 naslikal na stropu knjižnice novega semenišča.³²⁰

Podobno so pozneje razmišljali drugi umetniki v bolj ali manj reprezentativnih slovenskih cerkvah. Jožef Staub je leta 1755 na zahodno fasado nove gornjegrajske cerkve (naročnik je bil ljubljanski škof Ernest Amadej Attems) postavil kipe sv. Miklavža (patrocinij ljubljanske stolnice), Krščanske ljubezni, Vere in Upanja. Tudi Franc Jelovšek, ki je že leta 1737/38 poslikal prezbiterij v vipavski župnijski cerkvi sv. Štefana, je posegel po vrsti personificiranih kreposti, vendar pa bolj kot je bilo običajno tudi po velikem številu pregreh. Oboje je posnel iz Ripove ikonografije, pa tudi iz mlajših grafik augsburškega umetnika Johanna Georga Bergmüllerja. Kreposti so pri Staubu in Jelovšku ženskega spola in dobro zakritega stasa, poražene pregrehe kot njihovi pandani so kajpada na pol goli moški. Ljubezen (*Caritas*) je Jelovšek upodobil kot precej krepko, za svet pred seboj skoraj nezainteresirano gospo zgodnjih srednjih let, ki v desnici drži plameneče srce, a je od vratu do peta povsem ovita v težko draperijo; puto pod njo z baklo premaguje na pol golo moško Poželenje (*Libido*).³²¹

Skratka: program, ki se je najbolj obsežno udejanil v ljubljanski stolnici, ni po naključju pokazal, kakšen je lik visoke morale, ki se je v pastoralni udejanila v naslednjih desetletjih. Prizadevanja so od grobe rekatolizacije z začetka 17. stoletja pred sredino 18. stoletja povzdignila notranja čustva. Vesela čutnost je v cerkveni in posvetni umetnosti prehajala v življenjsko stvarnost, umirjenost, resnoba, zvestoba in trpkost z manj žara kot v zrelem baroku. V plastiki sta se ponotranjili in intimizirali figuralna telesna čutnost in gibčnost, pojavila se je naturalistična patetika, kakršno je v ljudski obliki kazala oltarna plastika v cerkvi v Lokah v Tuhinjski dolini. Nikakor ni slučajno, da je nekatere dele oltarja naročil nam dobro znani župnik in pastoralni inovator Franc Mihael Paglovec, najbrž v delavnici Henrika Löhra in v neki tedaj priljubljeni potujoči frančiškanski delavnici. Paglovec je ok. leta 1740 pri Jakobu Gabru naročil še slogovno podobna oltarja za cerkvi na Grebenu in v Kostanju.³²² Spremembe je v drugi četrtini 18. stoletja nakazal Francesco Robba v ljubljanski stolnici v angelih na oltarju sv. Rešnjega telesa (pred 1752).³²³ Podobno kot se je zaostroval jezik jezuitskih in kapucinskih pridig in kateheze, se je gola koža na figurah v sakralnih plastikah in slikah sramežljivo prekrivala z draperijami. Tak trend se je nakazoval že v 17. stoletju v upadu števila nekoč popularnih upodobitev doječe Marije, ženskih dekoltejev, nekaterih prizorov iz Jezusovega življenja; Jezus niti kot dojenček ni več vedno kazal golega telesa, kot ga je od srede 17. stoletja Cosattinijeva podoba »Mati božja z detetom« v baziliki (zakristiji) v Ogleju; Marija je že povsem zakrita do vratu.³²⁴ Leta 1758 je Peter Pavel Glavar župnijski cerkvi v Komendi priskrbel nov oltar (ljublanskega kiparja Janeza Gabriča). Izgled precej spominja na gledališki oder z igralci vred, figure pa kažejo goreče razmišljanje in notranji ogenj v baročnem slogu.³²⁵ Podobno gorečnost in napor, ki ga je izžareval Glavar in ga želel s katehezo prenesti na svoje župljane v boju proti grehu. Po letu 1760 je tudi drugi prijatelj in somišljenik goriškega

319 Popis v Dolničarjevem opisu stolnice (LAVRIČ 2003, 168–171 in 323–326), ki ne ustreza stvarnosti: gl. opombe A. Lavrič k prevodu Dolničarjevega opisa na str. 323–326 ter LAVRIČ 2007c, 13 sl.

320 SMOLIK 1975, 17–18.

321 MUROVEC 2006, 449–459.

322 VRIŠER 1976, 73–79, 97, 104–105.

323 Prav tam, 57–67; LAVRIČ 2007c, 112–113.

324 ŠERBELJ 2002, 71.

325 VRIŠER 1976, 107–108.

nadžkofa Karla Mihaela Attemsa, stiški opat Taufferer, zamenjal oltarne podobe, slike in kipce v stiški samostanski cerkvi. Figure na kar dvanajstih oltarjih kljub neenotnemu avtorstvu odlikuje drugačna podoba – trpka patetika in asketski obrazi, značilni za pridigarsko-katehetski koncept Attemsovega kroga novih moralizatorjev. Podobna resnost veje iz gorenjske in dolenske sakralne plastike iz tistih in naslednjih let, ko se je barok že prelival v resnejši in dostojanstveni klasicizem.³²⁶

V rokokoju in klasicizmu (1760–1830) se je nabožna ikonografija odrekla polgolim odraslim telesom. Še brezspolni puti so se morali zadovoljiti s podobo kvečjemu enoletnih otročičkov, katerih golota (tudi z odkritimi genitalijami) je bila še sprejemljiva. Moralistično čiščenje še ni prišlo do konca. Tudi hudo preskušani mučenci, ki so bili v prizorih torture še nedolgo naslikani le s kosom blaga prek ledij, so bili zdaj praviloma povsem oblečeni – kot da bi jih zazebel hlad novega moralizma. Ekspresionizem telesnega trpljenja se je do opazovalca prebil kvečjemu skozi obrazne grimase: medtem ko je Quaglia v letih 1721–1723 mučenega sv. Andreja v istoimenski stolnični kapeli še upodobil napol golega, so leta 1774 ovalni reliefi z dvanajstimi podobami oblečenih apostolov na hrbiščih kanoniških sedežev v prezbiteriju vsebovali podobe apostolskega mučeništva z zakritimi telesi.³²⁷ Zato tudi na sliki velike grešnice Marije Magdalene, ki jo je približno dve leti pozneje naslikal Karel Lichtenreit, na njeno preteklost opozarjajo le razpuščeni lasje in še malo preglobok dekolte. Pomembneje je, da objokano dekle deluje spokorjeno in mistično zamaknjeno k angelom na nebu.³²⁸ Drugače je bilo še nekaj časa na podeželju, kjer klasicizem ni prevladal in je nazadnjaški postbarok izzvenel šele sredi 19. stoletja. Tako je približno v štiridesetih letih 19. stoletja plastiko sv. Magdalene z odkritim dekoltejem v cerkvi sv. Janeza Krstnika v Šentjanžu pri Dravogradu oblikoval neznani (najbrž koroški) kipar; sv. Apoloniji pa je isti mojster zakril oprsje.³²⁹

Rigoristični pastoralni program se je spet najbolje izkazal v ljubljanski stolnici. Potem ko je jožefinski moralizem iz nje počistil vse oltarne milostne podobice, je prva polovica 19. stoletja minevala med čiščenjem notranjosti v duhu spodobne pobožnosti. Glavne spremembe je opravil Matevž Langus, ki je poslikal leta 1841 zgrajeno kupolo, z oltarjev pa odstranil večino odličnih slik Bambinija, Ricciolinija, Liberija in Metzingerja ter jih zamenjal s svojimi.³³⁰ Med drugim je leta 1822 s kopijo zamenjal original slike »Sv. Miklavž med sv. Mohorjem in Fortunatom« na glavnem oltarju iz leta 1674, delom beneškega slikarja Pietra Liberija (1605–1687).³³¹ Kaj je bilo leta 1822 sporno upraviteljem stolnice? Najprej trije preveč čutno objeti polgoli mladeniški angeli v zgornjem delu slike, ki jih je Langus spremenil v bolj sprejemljive pute.³³² Ker je bil Liberijev original v beneškem slogu preveč temačen, je Langus naslikal Miklavža bolj sproščenejšega, optimističnega in v svetlih barvah, njegov pogled teatralno usmeril v nebo, na glavo pa mu je posadil mitro, ki je bila pri Liberiju na tleh. Miklavževi desnici je odvzel gesto blagoslavljanja, iz levece pa knjigo s krogli, ki je morda simbolizirala sposobnost preganjanja hudiča;

326 Prav tam, 168–170 in sl.

327 Precej zakriti z draperijami so že Quaglijevi apostoli z mučeniškimi atributi na oboku ladje (LAVRIČ 2007c, 73–74, 85–86, 107–109).

328 Prav tam, 143–144.

329 VRIŠER 1992, 91, 93 in 202–208.

330 LAVRIČ 2007c, 23–26.

331 Liberijeva slika je ustrezala osrednjemu delu slike sv. Miklavža (ob Miklavžu klečita cesar Friderik III. in žena Eleonora) ljubljanskega slikarja Krištofa Weissmanna iz leta 1620, ki je upošteval renesančno bakrorezno podobo dveh italo-bizantinskih ikon iz Barija (LAVRIČ 1988, 127–128 in LAVRIČ 2003, 240).

332 Taka sta tudi angela na vrhu že omenjenega oltarja cerkve v Goričah iz druge polovice 19. stoletja. Njuna sprejemljivost je logična, saj se ne objemata niti ne dotikata; eden na levi, drugi na desni strani simetrično dopolnjujeta kompozicijo v zgornjem delu oltarja.

namesto nje je svetnik dobil pastoral. Leta 1845 je Langus napravil novo verzijo Miklavževe slike, ki je ostala na oltarju do leta 2007, ko jo je zamenjal srečno najdeni Liberijev original. Na tej upodobitvi je Langus škofijska zavetnika Mohorja in Fortunata zamenjal s tremi puti in v spodnjem delu dodal prizor utaplajočih mornarjev v morju. Za piko na i so v istem času v stolnici v širok platnen prt odeli še gotski kip Križanega.³³³ Nič drugače ni bilo tedaj na podeželju: mojster oltarnega kipa sv. Andreja v novi župnijski cerkvi sv. Andreja v Goričah (posvečeni leta 1852) – to je bil najbrž Janez Vurnik st. iz Radovljice – je svetnika do vratu in zapestij zadelal s plaščem; na njegovo identiteto opozarjata le kraka križa za svetnikovim hrptom ter palma veja mučeništva.³³⁴ Ne le v župnijskih cerkvah, tudi v kapelah visoko nad kulturno pokrajino, je vladala rigoroznost. Sohe sv. Jakoba in njegovih dveh svetniških tovarišev na oltarju kapele na Sv. Jakobu, visoko nad Preddvorom, so od približno istega časa na redke obiskovalce srepeli dodobra omotani v romarske plašče. Taki so kar dobro opominjali ljudstvo na katehezo, okoliške pastirje pa na spremenljivo poletno vreme v gorah.

VZPOSTAVLJANJE MORALE

Kako je strašenje teologov pred pohoto, poudarjanje grešnosti vsake ljubezni (razen božje) in opevanje pomena pokore s prižnic in na nedeljski katezezi učinkovalo na ljudstvo? Kot smo se poučili v predprejšnjem poglavju, so protestantski in katoliški pridigarji in spovedniki od srede 16. stoletja premišljeno in niansirano nagovarjali množice o pogubljenju grešnikov. Potridentska pasterala v vsakdanjem življenju kajpak ni odpravila grešnosti med podalpskim ljudstvom kljub pomoči protestantske zaostritve in kriminalizacije zunajzakonskih spolnih stikov v 16. stoletju.³³⁵ Okrepitev boja proti pohujšanju so izpričevala vsakdanja opozorila škofijskega ordinariata duhovščini na škofijskih sinodah, naj več pozornosti namenijo detekciji že davno opravljenih nedovoljenih spolnih kontaminacij (s poročnimi zadržki) in njihovi kanonsko ustrezni sanaciji. Njihova razširjenost je izpričevala vaško in malomeščansko erotiko, o kateri vikarji pogosto niso veliko vedeli in prikrite grešnike poročali brez vprašanj.³³⁶

V drugi polovici 17. stoletja sta se v protokolih škofijskih pisarn in drugih zapisih kot pomemben motiv poročnih in ločitvenih zahtevkov tudi med neprivilegiranim ljudstvom pojavili ženska »častnost« in »javna spodobnost«.³³⁷ Istočasno so se na patrimonialnih sodiščih začele množiti pravde zaradi vseh mogočih žalitev, med katerimi so številčno izstopale prav spolne žaljivke.³³⁸ Vir omemb v cerkvenih

333 Langusova kopija Liberijevega originala je od leta 1845 v uršulinski cerkvi Ljubljani. Iz istega razloga (čutni goli angel ob Mariji) je morala oltar sv. Križa zapustiti slika »Vizija sv. Filipa Nerija«, ki jo je leta 1709 v Rimu naslikal Michelangelo Ricciolini; danes je v župnijski cerkvi v Dobrovi (LAVRIČ 2007c, 101–105, 127). O tem gl. intervju Ksenije Hočvar s Ferdinandom Šerbeljem z naslovom »Bidermajersko moraliziranje je zapečatilo usodo Liberijeve slike« v časopisu Družina, 56 (2007), št. 49 z dne 9. 12. 2007, str. 8.

334 Po navedbi I. Vrhovnika je bil ob razširitvi stare cerkve leta 1797 napravljen nov oltar, ki ga je krasil leta 1754 na novo pozlačen (leseni) kip sv. Andreja. Pozlatitev antropomorfnih plastik je lahko zadevala le draperijo, kar pomeni, da je bil tudi ta, kasneje izgubljeni kipec, že precej zakrit (RESMAN 2006, 150, 199; VRHOVNIK 1885, 161–162). Za pomoč pri dataciji in avtorizaciji kipa se zahvaljujem dr. Blažu Resmanu in dr. Ani Lavrič z Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steléta ZRC SAZU.

335 O tem več v drugi knjigi.

336 Zato je pogosto prišlo do zapletov, kot je bil tisti leta 1759, ko je moški po poroki priznal svojemu župnijskemu vikarju, da je pred poroko grešil z dvema ženinima sestrama. Vikar o tem incestoidnem primeru oziroma poročnem zadržku ni imel pojma (NŠAL, Škof. prot. 37, pp. 41–42).

337 AMMERER 1994, 119 sl.; KLAMMER 2004, 112 sl. in prejšnja poglavja.

338 Gl. poglavje Nasilje in čast: spolne klevete in žaljivke v drugi knjigi.

zapisih so bile vse pogostejše prošnje za spregled poročnih zadržkov in poveljavitev že sklenjenih porok. Zapisi so praviloma omenjali saniranje okrnjene »javne časti« oziroma »sramote« in so prišli v protokole iz spremnih dopisov lokalne duhovščine. Medtem so na cerkvenih in posvetnih sodiščih skoraj zamrle pritožbe glede posilstev; najbrž, ker sta bili osebna in družinska čast v takih primerih izjemno prizadeti in tega ni kazalo javno razglašati. Tako poudarjene častnosti drugi zapisi, niti mnogi cerkvenosodni zapisi izpred 16. stoletja (npr. protokoli oglejskega sodišča in pisarne iz 15. stoletja) niso poznali, saj so se sodniki posvečali predvsem pravnim problemom v zakonski zvezi. Cerkevne dispenze so zato kljub skrajni formalistični obliki morda eden najboljših formalističnih virov za preučevanje zgodovine sramu, če jih seveda analiziramo skozi daljše obdobje in beremo med vrsticami.

Preden se posvetimo problemu častnosti in cerkvenim dispensam, je treba pojasniti še nekaj. Vrsta zgodovinarjev meni, da so družine uspešno izigravale cerkvene poročne zadržke ali pa se nanje sploh niso ozirale.³³⁹ Potemtakem so dispenze, če smo dobro razumeli pomisleke, nepomemben vir za zgodovino mentalitet in socialnega mreženja. Taka mnenja (njihovi avtorji so po večini poznali kanonsko teorijo, manj pa vsakdanje izpovednosti primarnih virov zlasti v zgodnjem novem veku) lahko po podrobnem pretresu cerkvenih virov ovržemo vsaj za dobo od srede 17. stoletja (ker imamo odtlej sklenjene vrste cerkvenih sodnih protokolov). Menimo, da tudi *zavestno* izigravanje pravil pomeni, da so jih ljudje v resnici že zgodaj priznavali in svoje napake ali objektivne ovire do poroke hoteli in morali priznati oblastem; tudi v času, ko se je šele oblikovala trdna kanonska ureditev zakonske zveze.³⁴⁰ Le dokler se tridentinska pravila še niso povsem utrdila (na Slovenskem do začetka 17. stoletja), jih je bilo še mogoče izigravati, nato pa ne več. Niso bili redki primeri, da je župnik ustavil poročni obred, ker je šele tedaj kak resnicoljuben (ali škodoželjen) sosod omenil zadržek, župnik pa je zato par napotil na škofijski urad po spregled. Nespoštovanje najpomembnejših poročnih zadržkov, ki so bili v bistvu posledica grehov, je v zgodnjem srednjem veku predvidevalo cerkveno kazen, celo izobčenje kršilcev, obenem pa v težjih primerih odpiralo vrata še posvetnemu kazenskemu pregonu. Ta se je v zgodnjem novem veku ideološko skoraj poenotil v primerjavi s srednjeveško mešanico ljudskih običajev in običajnega prava. Od 17. stoletja pa se je striktno upoštevanje poročnih zadržkov gotovo zrcalilo v spoštovanju cerkvenih in posvetnih avtoritet ter potridentinske prenoviteljske pastorale in morale, pa čeprav je bilo navzven formalizirano. Niso pa bili formalizirani konkretni razlogi za vlaganje prošenj, pa če so bili opisani še tako objektivno in kratko.

Marijanski kult moralne čistosti, o katerem je že tekla beseda, je postal v prvi tretjini 17. stoletja pomemben del splošnih mentalitet. Jasno se je zrcalil v besednjaku deklet, ko so na posvetnih sodiščih terjale od ljubimcev povrnitev časti zaradi zunajzakonskega seksa, odvzetega devištva in nosečnosti. Poudarjanje posledic nedovoljenih spolnih odnosov je v sodnih spisih zamenjalo evfemistični pojem »konzumacija«, ki pa je v zaročnih sporih izgubljal nekdanji pomen. Na svojo čast, ne le preživnino, je leta 1636 resneje pomislila tudi Helenka Pauš, ki ji je Andrej Por naredil »pankrta« in jo brez vsega pustil pri njeni družini. Blejsko patrimonialno sodišče mu je ukazalo, naj žensko in otroka vzame

339 BOUCHARD 1981, 268; DUBY 1987, 122 sl., 146; BUMKE 1990, 545–546; BARTHÉLEMY 1990, 126–129; RANKE HEINEMANN 1992, 216–227; FREED 1995, 81 sl.

340 O tem govori npr. pesem »Jésen« ene prvih ženskih predstavnic dvorskega pesnenja Marie de France iz ok. leta 1170: plemenito osirotelo dekle se zaljubi v fanta (s katerim je že tako v sorodstvu), vendar se ta pozneje poroči z njeno sestro dvojčico, s katero od rojstva ni imela nobenih stikov. Kmalu po poroki se razkrije njuna identiteta in fant ne želi več biti poročen z ljubico sestro. Razumevajoči nadškof razveljavi zakon in zaljubljenca se lahko v zadovoljstvo javnosti in njenih družin poročita, prav tako pa tudi razvezana dvojčica z nekim drugim plemičem (MARIE DE FRANCE, *Lais*, III, str. 56–73).

k sebi (poroke sploh ni omenilo), ali pa izroči preživnino tistemu, ki bo vzel Helenko. Ker se mlada o tem nista mogla dogovoriti, je še njen oče zahteval od Andreja, naj vzame otroka, hčerki pa plača odškodnino za odvzeto čast, ki je od seksa z Andrejem pri drugih ljudeh ne uživa več. Sodišče je Andreja zaprlo do izpolnitve sodbe.³⁴¹ Na čast se je na istem sodišču leta 1668 sklicevala tudi Marina Perniker, ko je od »nekdanjega ljubimca« Andreja Repeta iz Zgornjih Gorij zahtevala kompleten četvorček – priznanje očetovstva, preživnino za otroka, nadomestilo stroškov za porod in odškodnino za sramoto. Ker je bila pripravljena s prisego zanikati Andrejeve očitke, da je občevala tudi z drugimi, ji je sodišče verjelo, da je njeno »veliko telo« (narasel trebuh) Andrejevo delo in strošek.³⁴² Leta 1628 pa stiško odvetniško sodišče Maruši Kos iz okolice Višnje Gore ni priznalo pravice do poroke, ki jo je zahtevala od Jurija Mikliča zaradi obljuje, spolnih odnosov in nosečnosti; Jurij namreč ni hotel priznati očetovstva njenemu otroku, ker je imela spolne odnose še s štirimi fanti. Samo zato je sodišče njeno zahtevo zavrnilo, priznalo pa ji je denarno odškodnino.³⁴³

Še višje so cerkvena sodišča vrednotila izgubo devištva in čistosti. Če so v župnijah oglejskega patriarhata take izgovore sredi 17. stoletja že zamenjevali bolj materialni poudarki (a se tudi tam častnost ni nikoli izgubila),³⁴⁴ se je v ljubljanski škofiji dojemanje častnosti pojavilo nekoliko kasneje in obdržalo dlje. Ljubljanski generalni vikar je leta 1653 *salva venia ... jungfrauschafft violatorem* Jakoba Šparberja oglobil s šestimi kronami odškodnine v korist Elizabete Grobovšnik, čemur se je Šparber dotlej izmikal.³⁴⁵ Janez Pikiš in Margareta Perko iz preddvorske župnije, ki sta leta 1679 prosila za spregled zadržka sorodstva z utemeljitvijo, da sta že konzumirala razmerje, sta utemeljila prošnjo s strahom pred javnim škandalom in zasmehovanjem. Podobno je še čez dobro stoletje trdila Uršula Rabešnik iz Dobrove pri Ljubljani glede poroke z daljnim sorodnikom Janezom Novakom: besede, da »zaradi sumov (v soseski) o preveč zaupnih odnosih (*familiaris conversatio*) drugega (kot Janeza) ne bo mogla dobiti«, kažejo na težko vsakdanjo borbo med govoricami in osebno (spolno) častjo.³⁴⁶ Teološko še bolj sprejemljivo je leta 1681 generalnemu vikarju zvenelo utemeljevanje poroke daljnih sorodnikov Andreja Vrbina in Elizabete Kerčun, ker sta »zaradi človeške slabosti (*ex fragilitate humana*) že grešila«.³⁴⁷ Ali pa besede neke Marije iz Črne, ki je leta 1697 generalnemu vikarju v prošnji za spregled zadržka sorodstva omenila strah, da jo bo ženin Lenart Osojnik zapustil zaradi javnega razkritja, da jo je razdevičil.³⁴⁸ Tri ženske, ki se niso mogle poznati, Gertruda Jerina iz Logatca, Helena Špeh

341 AS, Gr. Bled I, knj. 18, Protokol sodišča 1636–1640, zapisa z dne 19. 11. 1636 in 28. 1. 1637. Zanimivo je, da je leta 1670 neki (isti, sin ali nek drugi?) Andrej Por storil enako »uslugo« Margareti Piber in ji kasneje moral za otroka plačati 5 gld, osem četrtnik vina pa ji je (kako uvidevno!) dal iz lastne pobude (AS, Gr. Bled I, knj. 24, Protokol sodišča 1669–1674, zapis z dne 28. 1. 1670).

342 AS, Gr. Bled I, knj. 23, Protokol sodišča 1664–1668, zapis z dne 7. 1. 1668.

343 AS, Sam. Stična, fasc. 13, Protokol odvetništva 1627–1628, zapisa z dne 2. in 26. 2. 1628.

344 Npr. v prošnji Štefana Dolinerja in Uršule Terpin za pridobitev poročne dispenze od sorodstva leta 1639, v kateri je žirovski župnik Andrej Jereb oglejskemu patriarhu omenil Uršulin strah, da bi ostala samska in zaradi že prakticiranega seksa tudi javno osramočena (ACAU, A parte imperii, fasc. 708/3, pp. 363–364); podobno tudi v prošnji Jerneja Oblaka in »osramočene« Marine Gruden, ki jo je leta 1716 ribniški arhidiakon Ludvik Kobal poslal v Videm (ACAU, A parte imperii, fasc. 704/2, pp. 335–336).

345 NŠAL, KAL, fasc. 85, št. 14.

346 NŠAL, Škof. prot. 8, p. 4 in Škof. prot. 38, p. 718. Sorodnika Lovrenc Smolej in Helena Lipovec iz jeseniške župnije sta leta 1696 soglasno trdila, da bi razdrtje njune zaroke povzročilo velik škandal in sramoto (NŠAL, Škof. prot. 19., p. 104). Enaka trditev je leta 1703 vela tudi iz prošenj Gregorja Vraniča in Marije Sirk ter Gregorja Krevla in Uršule Jaršič; vsi so bili iz župnije Vransko (NŠAL, Škof. prot. 22, pp. 335, 337).

347 NŠAL, Škof. prot. 10, pp. 182–183.

348 NŠAL, Škof. prot. 19, pp. 244–245.

iz Škal in Elizabeta Remšič iz Solčave, so leta 1702 trdile povsem isto: da zaradi njihove nosečnosti za ohranitev časti ni alternative poroki s sorodniki.³⁴⁹ Ali pa neposredno povezovanje seksa in uničenja ugleda, kot si ga je leta 1703 predstavljala Gertruda Pogačer iz Mošenj: ker sta z zaročencem že grešila, nima nobenega upanja na drugo poroko.³⁵⁰ Iskrenost takih izjav je sicer lahko dvomljiva, saj bi lahko šlo le za izrabo formalnega kanonskega razloga ali filter avtorja zapisa. Vendar menimo, da le ni šlo samo za neke splošne samozaznave moralnosti, s katero je npr. leta 1761 Jurij Kappes (neuspešno) podkrepil zahtevek po razveljavitvi zaroke z Uršulo Kordeš, češ da ji je ob zaroki obljubil poroko le pod pogojem njenega častnega življenja »kot pritiče dekletu«.³⁵¹

Zdi se, da so prosilci malo pred koncem 17. stoletja zaradi zaznavanja strožjega nastopanja škofijskih oblasti začeli pogosteje opravičevati prošnje za spreglede, tako da so izpostavili že sklenjeno zaroko, včasih celo oklice v dobri veri (ali pa dolgoletni konkubinacijo z že rojenimi otroki ali pa pri vdovcih z majhnimi otroki) in šele nato omenili dekletovo nosečnost. To je bila premišljena taktika, češ – vseskozi so živeli zgledno, le slučajna nevednost o sorodstvu jih je postavila med potencialne grešnike; za nedolžne otroke kot posledico tega nehotenega greha pa je treba poskrbeti.³⁵²

Pogosta nosečnost nevest ob poroki (ali vsaj priznani spolni stiki) je potrjevala lahkotno ljudsko zaznavo predzakonskih odnosov, ki je niso zmanjšale nobene cerkvene reforme. Škofijske oblasti se s takim mišljenjem seveda niso strinjale in so spreglede od poročnih zadržkov »javne spodobnosti«, ki so se od prve tretjine 17. stoletja kopičili v pisarnah,³⁵³ in dovoljenja za poveljavitev porok pogojevale s kaznovanjem grešnikov s pokoro, včasih pa celo s spokorniškimi romanjem prosilcev/grešnikov v bližnja romarska središča. V ljubljanski škofiji je to postalo običajno ok. leta 1680, vendar le za nekaj let (ob koncu pastirovanja škofa Jožefa Rabatte in generalnega vikarja Franca Jožefa Garzarolla pl. Garzarollshofna).³⁵⁴ Škofijska pisarna in sinodalni dekreti so od lokalne duhovščine odtlej zahtevali strožje obravnavanje in previdnejše reševanje prošenj za spregled zadržkov (zlasti zaradi predporočnega seksa), kar so po očitkih škofa in generalnega vikarja dotlej prevečkrat preslišali.³⁵⁵ Tako opozorilo se je pojavilo leta 1686 (že v času pastoralno zelo dejavnega škofa Sigmunda Krištofa Herbersteina) v dekretu generalnega vikarja Janeza Marka Rosettija v povsem običajni prošnji za spregled sorodstvenega

349 NŠAL, Škof. prot. 22, pp. 133, 138, 238.

350 NŠAL, Škof. prot. 22, p. 348.

351 NŠAL, Konz. prot. 3, zapis z dne 7. 8. 1761.

352 Razumno je leta 1696 zvenela prošnja Jurija Zališnika in Uršule Martik iz okolice Luč za spregled, češ da sta zvedela za medsebojno sorodstvo šele po zaroki, v igri pa sta bili tudi nosečnost in želja po legitimaciji otroka, ter leta 1697 prošnja Janeza Kokalja in Getrude Cokan iz mozirskega konca, ki sta že nekaj časa živela v konkubinatu in imela otroke (NŠAL, Škof. prot. 19, pp. 155–156, 214–215). Takih prošenj je ljubljanska škofijska pisarna prejela in odobrila veliko.

353 Tako zagotovo vsaj v ljubljanski škofiji – gl. številne primere v NŠAL, KAL, fasc. 48, 60, 73 in passim ter v Škof. prot. 5 sl.

354 V protokolih ljubljanskega škofijskega urada so spokorniška romanja zaradi predporočnega dispenziranja incestuoznega seksa razvidna v letih 1681–1683 v dekretih generalnih vikarjev Franca Jožefa Garzarolla pl. Garzarollshofna in Janeza Marka pl. Rosettija: Jakob Poglajen in Uršula Blas iz župnije Naklo, Adam Čarman in Marina Govekar s Sv. Mohorja pri Sori ter Andrej Vrbin in Elizabeta Kerčun iz šentpeterske župnije so bili napoteni na romanje na Šmarno goro; Janez Probic in Uršula Oman iz župnije Kranjska Gora ter Tomaž Ulrich in Alenka Šokl iz Bohinja na romanje na blejski otok; Andrej Rožanc in Lucija Malonasec, Andrej Grundtner in Barbara Zedlacher iz polhograjske župnije ter Gregor Fajan in Agnes Šernic iz vrhniške župnije (zadnja bosonoga) na romanje v Dobrovo; Jurij Mežnar in Margareta Sternic iz Kokre na romanje v Kranj (NŠAL, Škof. prot. 10, pp. 98, 119, 171, 183, 275–276, 283; Škof. prot. 11/1, pp. 89, 94; Škof. prot. 12, p. 33).

355 Eno prvih obsežnih opozoril je bilo zapisano v sinodalnem dekretu gornjegrajske sinode leta 1691 (NŠAL, Škof. prot. 16, p. 327), nato pa ponovljeno na ljubljanski sinodi leta 1694 (NŠAL, KAL, fasc. 146).

zadržka Janeza Valterja in Elizabete Jeler iz Bohinja, ki ji vikar ni hotel zlahka ugoditi. Župnijskemu vikarju je naročil, naj z zaslišanjem še prej razišče, ali gre res za revna prosilca (za te je veljala večja toleranca) in ali sta že storila »incest« (tj. spolno občevala). »Odslej dispensa ne bo nikomur zlahka podeljena, če bo zagrešil tak zločin oziroma se bo tako izkazalo,« je bil po novem odločen generalni vikar.³⁵⁶ Odločnost je bila trdna, a kasneje redko udejanjena; gotovo pa ne zaradi padca pozornosti škofijskih oblasti, ki so na konzistoriju skrbno preiskale ovadbe.³⁵⁷ Krivdo za »incestuozne konkubinate« je gornjegrajska sinoda ljubljanske škofije leta 1697 upravičeno pripisovala župnijskim vikarjem, ki »tega zločina redko ali nikoli ne omenjajo v poročilih, niti jim ne izrekajo kazni.«³⁵⁸

Rosettijevi ukrepi v pisarniško prakso niso uvedli popolne cezure in poznejši generalni vikarji v podobnih primerih le niso bili tako strogi. So pa vse pogosteje izrazili sum v navedene podatke, od lokalne duhovščine zahtevali podrobnejša pojasnila tudi glede statusa prosilcev (revnim se ni več verjelo kar na besedo) ter zanje zahtevali naknadno pokoro zaradi grešnega življenja pred poroko.³⁵⁹ Tudi prošnje za spregled drugih poročnih zadržkov je pisarna obravnavala natančneje in jih zaradi nepopolnih podatkov (razlogov in nepopolnih rodbinskih dreves) včasih vrnila v dopolnitev ali jih celo zavrnila.³⁶⁰ Tu in tam pa je kako že odobreno dispenzo celo preklicala.³⁶¹ Opozorila so se med ljudmi sčasoma prijela.³⁶² Tako se leta 1709 nikomur ni zdelo nenavadno, da je ob reševanju prošnje spregleda zadržka sorodstva Gregorja Merharja in njegove zaročenke Agnes iz Mednega sumničavi generalni vikar v Ljubljani osebno zaslišal zaročenca ter štiri priče glede Gregorjevega odnosa z nevestino sestro Marušo (ko je bila še dekla pri njegovem očetu), o čemer se je šušljalo po župniji. Ker so bile izjave kontradiktorne, je le Gregorjeva prisega oba oprala sumov.³⁶³

356 NŠAL, Škof. prot. 14, pp. 7–8.

357 Leta 1718 je Elizabeta Gorišič osumila Luko Kosmatina iz župnije Dob, da je že občeval s sestro svoje zaročenke. Elizabeta je morala pojasniti sum na ljubljanskem konzistoriju, kjer se je izkazalo, da je to slišala od same zaročenke. Brez tehtnejših dokazov pa je zadoščala Lukova prisega, da nikoli ni imel nič z bodočo svakinjo in konzistorij je sumničenja z olajšanjem zavrgel (NŠAL, Konz. prot. 1, pp. 250–252; NŠAL, Škof. prot. 28/2, pp. 19–20). Nekaj dni zatem se je konzistorij moral ukvarjati še s podobnimi očitki Jerneja Novaka in Andreja Legata proti Janezu Kunčniku (NŠAL, Konz. prot. 1, p. 253).

358 NŠAL, Škof. prot. 19, p. 262 sl.

359 Tako je leta 1687 storil Rosetti s prošnjami po dispenzi Jurija Vraničerja iz Krašnje, o katerem je posumil, da sploh ni reven, saj prošnja namiguje, da ima zemljiško posest, Antona Fišerja in Helene Korošec z Vranskega, Tomaža Ludermana in Elizabete Jakl iz Kranjske Gore ter Gregorja Ilovnika in Ane Klobučič iz Rečice (NŠAL, Škof. prot. 15, pp. 23–24, 41, 155–156, 167). Njegov naslednik Janez Anton Dolničar pa leta 1690 ni takoj rešil prošnje za dispenzo Janeza Toneja in Uršule Seliškar, ampak je od polhograjskega vikarja zahteval, naj mu najprej pošlje podatke o njunem premoženju, dolgovi ter rodbinsko drevo. V pozitivnem dekretu za spregled zadržkov za poroko Jerneja Skerbica in Jere Suša pa je pristavil dotlej neuporabljeno klavzulo, da si škofijski urad pridržuje pravico preklica dispenze ob morebitnih odkritih nepravilnostih (NŠAL, Škof. prot. 16, pp. 22–23).

360 Tako je leta 1690 generalni vikar Dolničar spregled zadržka Andreju Mačku in Kristini Wend najprej odobril, kasneje pa preklical, »ker prosilca nista mogla navesti nobenega relevantnega razloga« (NŠAL, Škof. prot. 16, p. 192).

361 Leta 1722 je ljubljanski generalni vikar Schilling k zapisu o spregledu sorodstva nekega para iz Polhovega Gradca pripisal, da dispensa ni bila izdana, ker ni bil ugotovljen zadovoljiv motiv. Najbrž je Schillinga zmotilo nekaj drugega, saj je par navedel običajne razloge (ženin je reven, okolje prav tako, boljše žene od sorodnice ne bo dobil), ki so po večini zadoščali (NŠAL, Škof. prot. 31, pp. 212–213).

362 Leta 1690 je Mihael Japelj iz vrhniške župnije kar sam zaprosil generalnega vikarja Janeza Antona Dolničarja, naj vrhniškemu vikarju ukaže zaslišanje nekih prič glede domnevnega sorodstva njegove pokojne žene in zdajšnje neveste (NŠAL, Škof. prot. 16, p. 2). Leta 1696 sta neka Andrej in Lucija, zakonca iz župnije Vransko, po sedmih letih zakona v dvomu povprašala ljubljanski škofijski urad, ali potrebujeta dispenzo *super occulto impedimento* (sorodstvo), ki jima ga je nedavno razkrila neka oseba. Generalni vikar je takoj poveljavil zakon (NŠAL, Škof. prot. 19, p. 39).

363 NŠAL, Škof. prot. 25, pp. 222–225.

Anonimizirane prošnje župnijskih vikarjev škofijskemu generalnemu vikarju za poveljavitve že sklenjenih zakonskih zvez zaradi naknadno ugotovljenega zadržka sorodstva za svaštvo v 1. in 2. stopnji (občevanje pred poroko z zakončevim sorodnikom, največkrat s svakom/svakinjo) so zahtevala škofovo poveljavitve.³⁶⁴ Te zveze so označevali s terminom (*Herodianum*) *peccatum (crimen) commissum*, zadržek pa *impedimentum publicae honestatis*.³⁶⁵ Medtem ko je bila zgodnesrednjeveška družba do takih afer odklonilna – koncil frankovskih škofov v Compiègneju (757) je določil, da v primeru ženinega seksa z bližnjim sorodnikom bodočega moža ta lahko pozneje ženo odslovi in se poroči z drugo³⁶⁶ – so cerkvena sodišča v novem veku redko izničila zakonske zveze. Take grehe so grešniki največkrat prostovoljno priznali ob spovedih (zaradi slabe vesti oziroma »notranjega klica«),³⁶⁷ duhovniki pa so povprašali škofijske urade, kako naj uredijo greh. Vprašanja in obsežni odgovori zaradi spovedne molčečnosti in strahu pred vznemirjanjem javnosti niso vsebovali imen grešnikov, marveč latinska (klasična) osebna imena, ki so jih uporabljali že rimski pravniki za osebe, ki so jim urejali razne zadeve (Caius, Titius, Bertha, Sempronius ipd.), ali pa so bili brez imen in kraja (župnije) bivanja. Le v posebnih primerih

364 V ljubljansko škofijsko pisarno so prišle take prošnje leta 1680 iz župnij Braslovče in Gornji Grad (NŠAL, Škof. prot. 9/1, pp. 17–18, 32–33), leta 1681 iz župnije sv. Nikolaja pri Beljaku (NŠAL, Škof. prot. 10, pp. 104–105), leta 1690 iz župnij Slovenj Gradec in Bohinj (NŠAL, Škof. prot. 16, pp. 87, 89–90), leta 1691 iz neimenovane župnije (NŠAL, Škof. prot. 16, pp. 286–287), leta 1692 iz župnij Naklo, Bled, Logatec in Vrhnika (NŠAL, Škof. prot. 16, p. 5; Škof. prot. 17, pp. 67, 104–108, 118–119, 225–226), leta 1696 iz župnije Dob (NŠAL, Škof. prot. 19, p. 35), leta 1721 iz župnije Krašnja (NŠAL, Škof. prot. 31, p. 211), leta 1733 iz župnije Smlednik (NŠAL, Škof. prot. 34, p. 243), leta 1739 iz župnije Svibno (NŠAL, Škof. prot. 35, p. 306), leta 1743 iz župnije Pliberk (NŠAL, Škof. prot. 36, p. 45), leta 1772 iz »ljublanske škofije« (NŠAL, Škof. prot. 38, pp. 718–720), leta 1773 iz župnije Preddvor in leta 1775 iz Pilštanja (NŠAL, Škof. prot. 39, pp. 106, 200). Gl. tudi inštrukcije ljubljanskega škofa Kuenburga glede poveljavitve zakonske zveze v anonimnih primerih predporočnega seksa z bratrancem oziroma moževim bratom iz let 1706, 1707 in 1711 (NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 310–321, 344–345; Škof. prot. 24, pp. 99–100; Škof. prot. 26, pp. 35–38) ter videmskega dekana v nekem primeru iz župnije Gotovlje iz leta 1711 (ACAU, A parte imperii, fasc. 712/11, pp. 257–258). Leta 1715 in 1716 je ljubljanski škof Kaunitz izdal dispenzi za poveljavitve zaradi zadržka 2. oziroma 1. stopnje sorodstva svaštva (NŠAL, Škof. prot. 27, pp. 203–204, 288). Leta 1717 je generalni vikar Schilling izdal tri spreglede za 1. oziroma 2. stopnjo svaštva (NŠAL, Škof. prot. 28/1, pp. 11–12, 27–29, 42). Leta 1721 je škof Leslie izdal navodilo za poveljavitve nekega zakona zaradi 2. stopnje svaštva, leta 1722 pa še dveh zakonov, omadeževanih kar s »1. stopnjo krvnega sorodstva« (takega zadržka sploh ni bilo mogoče poveljaviti; v resnici je šlo v obeh primerih za svaštvo, tj. ženin seks z bodočim svakom) ter enega z 2. stopnjo svaštva (seks pred poroko z ženino sestrično) (NŠAL, Škof. prot. 31, pp. 82–83, 208–209, 214–215), še tri dovoljenja zaradi 1. stopnje svaštva pa leta 1724 (NŠAL, Škof. prot. 32, pp. 37–38, 41, 147) in enega leta 1726 (NŠAL, Škof. prot. 32, pp. 316–317). Še pred nastopom škofa Schrattenbacha je škofijska pisarna leta 1727 in 1728 izdala dovoljenje za dispenziranje 2. in 1. stopnje svaštva (NŠAL, Škof. prot. 33, pp. 78–79, 118–119), leta 1731, 1738 in 1739 pa še tri (NŠAL, Škof. prot. 34, pp. 77–78; Škof. prot. 35, pp. 217–218, 334–335). Škof Attems je leta 1743 izdal eno dovoljenje za 2. stopnjo svaštva (NŠAL, Škof. prot. 36, pp. 118–121), kapitularni vikar Peer eno za 1. stopnjo svaštva leta 1759 (NŠAL, Škof. prot. 37, pp. 142–143), škof Petazzi pa leta 1767 eno iz enakega razloga (NŠAL, Škof. prot. 38, pp. 512–513).

365 Tako že leta 1614 v primeru nekega poročnega moškega iz Naklega na Gorenjskem, ki je prešuštoval z bratovo ženo (BENEDIK – KRALJ 1997, 246).

366 MGH Capit. I, št. 15 cc. 6, 10.

367 Jeseniški vikar je leta 1681 poslal v Ljubljano tako prošnjo za neko poročeno osebo (ni jasno, ali je šlo za moškega ali žensko), ki mu je zaradi notranjega klica priznala, da je prešuštovala s sorodnikom v 1. stopnji svaštva (šlo je lahko za svaka/svakinjo ali celo tasta/taščo) in zaradi greha ne zmore oziroma ne sme več spolno občevati z zakoncem. Vikar je prosil za škofovo dispenzo in dovoljenje, da »ta oseba spet lahko občuje z zakoncem). Ugodeno. (NŠAL, Škof. prot. 10, pp. 406–407).

so imena razkrili škofijskim oblastem.³⁶⁸ Včasih tudi zaradi župnikove zanikrnosti.³⁶⁹ Taki zakoni so bili praviloma tajno poveljavljani v župniščih, priče pa so bili le duhovniki. Poveljavitve drugih napačno sklenjenih in že konzumiranih zakonskih zvez (med bolj oddaljenimi sorodniki) niso bile tajne, a so jih opravili brez slovesnosti. V primerih, ko se je par poročil, čeprav še ni prejel zaprosene dispenze, a je do odobritve živel ločeno, »da ne bi prišla zakonca v skušnjavo,« kot se je marca 1712 izrazil ljubljanski generalni vikar Dolničar v primeru Simona Baumgartnerja in Margarete Lipič iz okolice Beljaka, pokora ni bila izrečena.³⁷⁰ Na dispenzo nista mogla več čakati, saj je bil novi ljubljanski škof Franc Karel Kaunitz prezaposlen z drugimi nujnimi opravili. Vse to je odražalo precej drugačno pojmovanje zakonske morale, kot se je kazalo v paradigmah zakonskih odnosov v galantni kulturi.

Še najmanj usodna posledica govoric o predzakonski spolnosti je bila začasno suspendiranje poroke. Zaročenci so se prepirali z duhovniki, ki so v skladu s tridentinskimi pravili koruznikom in zaročencem, ki so predolgo čakali s poroko, odrekli blagoslov, čeprav porokam sorodstvo in soseska nista nasprotovala.³⁷¹ Tako je leta 1663 celo odvetniško sodišče stiškega samostana suspendiralo poroko med Matijo Pajkom in Marušo Koprivc zaradi govoric, ki jih je sprožil Jernej Bradač, češ da je imel Matija odnose z Marušino teto.³⁷² Uradne preiskave največkrat niso prišle resnici čisto do dna, saj so se opravljivci (največkrat to sploh niso bili sorodniki) delali nevedne in je bilo prestopke težko dokazati. Najbolj pravičniški oziroma zlonamerni sosedje so govorice najraje sprožili ob oklicih, saj je bila storjena škoda zaradi že napravljenih poročnih stroškov za prizadete še večja. Tako sliko je leta 1709 odkrila preiskava ljubljanskega generalnega vikarja Dolničarja, ki je moral na predlog vikarja župnije Šentvid pri Ljubljani preiskati navedbe štirih župljanov glede domnevnega greha že oklicanega Gregorja Merharja z nevestino sestro nekaj let prej. Med posamičnim zaslišanjem naznaniteljev se je pokazalo, da vsi poznajo Gregorja od mladih let (nekateri so bili v službi pri njegovem očetu), krivdo

368 Tak primer je aprila 1692 dobil v roke generalni vikar Janez Anton Dolničar, ki ga je vrhniški kaplan obvestil o anonimnem župljanu (*Titius*), ki se je nekoč zaročil (*sponsalia de praesenti*) s *Cajo*, takoj zatem pa še z njeno starejšo sestro *Bertho*, s katero se je poročil in imel otroke. *Titius* je hotel zaradi zadržka »javne spodobnosti« leta 1692 razveljaviti zakon z *Bertho*, češ da je bil v poroko pahnjzen z zvijačo logaške zemljiške gospe Judite pl. Flachenfeld. Ker je šlo za zapleten primer (*Caja* je bila leta 1692 tudi že poročena, *Titius* in *Bertha* pa sta imela živega enega otroka), je Dolničar ukazal zglasitve vpletenih na konzistorij, kjer se je septembra istega leta razkrila identiteta vpletenih. *Titius* je bil Janez Andrej Harrar, *Caja* Uršula Jurina, *Bertha* njena sestra Marija, *Petrucius* pa njun oče Andrej Jurina. Tam se je razkrilo, da se je Janez leta 1686 zaročil z Uršulo, ko je bil star komaj šestnajst let. Od Marije se je hotel razvezati zaradi nerazumevanja v soseski, medtem ko na poroko z Uršulo na sodišču vsaj naglas ni mogel pomisliti (NŠAL, Škof. prot. 17, pp. 104–108, 174–183, 194, 196, 198–203, 243–244). V nekaterih primerih anonimnost ni bila nujna, bila je celo škodljiva. Tako je Katarina Elizabeta pl. Gabelhoffen leta 1700 prosila ljubljanskega škofa za dispens oziroma poveljavitve zakona s pokojnim možem Ferdinandom zaradi njunega svaškega sorodstva, ki se je baje razkrilo šele po njegovi smrti. Prosilka je za razlog prošnje navedla strah pred škandalom, vendar jo je bilo najbrž bolj strah, da bi ji kdo oporekal moževo zapuščino (NŠAL, Škof. prot. 21, pp. 173–174).

369 Denimo v prošnji bohinskega vikarja Valentina Hočevarja, ki je leta 1720 v imenu »Kaje« in Jerneja (*sic!*) prosil za dispenzo od svaškega sorodstva (NŠAL, Škof. prot. 30, p. 125).

370 NŠAL, Škof. prot. 26, p. 194. V nasprotju s primerom Jožefa in Agnes Mauser iz vrhniške župnije, ker se je ženin že nekaj tednov pred vložitvijo prošnje za dispenzo preselil k nevesti in z njo tudi meseno grešil (NŠAL, Škof. prot. 26, pp. 331–332).

371 Gregor Zihlerle iz Bitenj je ok. leta 1642 prosil ljubljanskega škofa Ota Friderika pl. Buchheima, naj ukaže šmartinskemu župniku Jakobu Haumanu, da ga poroči s sovaščanko Nežo Sother, ki že nekaj časa živi pri njem. Skupaj sta že zato, ker je v Bitnjah razsajala neka bolezen. Zato je zaročenka Neža še pred poroko iz usmiljenja vzel iz okužene očetove hiše. Sedaj pa ju zaradi tega župnik noče poročiti. Hauman takega koruzništva in brezskrbnega obnašanja celi soseski na očeh ni imel za samaritanstvo, marveč za običajno grešno nečistovanje. Zato je škof paru naložil, naj se najprej spokorita, šele nato na ohcet! (NŠAL, KAL, fasc. 60, št. 29)

372 AS, Sam. Stična, knj. 28, Protokol odvetništva 1659–1664, zapis z dne 11. 9. 1663.

za govornice pa so valili drug na drugega. Ker nihče ni imel konkretnih dokazov, nevestina sestra in Gregor pa očitkov tudi nista zanikala, si je generalni vikar opral roke z Gregorjevo prisego in poroka se je lahko nadaljevala.³⁷³

Sistematični prenoviteljski ukrepi so v ljubljanski škofiji pokazali večje uspehe v času škofa Franca Karla Kaunitza (1711–1717). To je bil tudi čas gradnje nove stolnice, krasnega simbola zmage Vere. Naslednik škof Viljem Leslie baje sploh ni imel več pripomb na versko življenje v škofiji.³⁷⁴ Škofijska oblast je najbrž v času škofa Schrattenbacha (pred letom 1745) uspela prisiliti župnike, da so vse primere odobrenih spregledov poročnih zadržkov, vključno z motivi, vpisovali v posebne knjige.³⁷⁵ Razumljivo je, da se je ob takih uspehih pritisk na sram nosečih deklet še povečal. Ali drugače – stopnja sramu in zaznavanje (priznavanje) grešnosti sta pokazala določen uspeh tridentinske pastorale. V sodnih prisegah žensk o očetovstvu otrok so dekleta in neporočene matere namesto dotlej omenjane »časti« vse pogosteje poudarjale še duhovno posledico greha – izgubo devištva in čistosti, kar so teologi, pridigarji in veroučitelji ženskam že stoletja vbijali v glave. S tem in poudarjanjem glavne krivde in prevare njihovih zapeljivcev so dekleta sodnikom dale vedeti, da so bile do greha moralno neoporečne in so z malim dopolnilom v trebuhu vsaj v mislih pravzaprav še vedno take.³⁷⁶ Do poroke obvarovano devištvo je bilo v tem času posebej pomembno za dekleta iz uglednih družin, saj se je kultu devištva v zahodni Evropi baje zoperstavila prava manija defloracije kot najvišjega spolnega užitka in slave.³⁷⁷

Noseče ženske so prekrivale svoje grehe s plaščem materinstva. Medtem ko otrok še v 17. stoletju ni bil vedno dovoljšen razlog, da se nekoga prisili v poroko,³⁷⁸ je postala pomoč pri vzgoji majhnih otrok v začetku 18. stoletja tehten razlog za odobritev dispenznih prošelj. Predporočna nosečnost se je otresala osnovne grešnosti, zato so vdovci in konkubinarji – tako kot duhovščina v pastoralnih smernicah o oblikovanju in smislu zakonskih zvez in krščanskih družin (gl. predprejšnje poglavje) – v prošnjah omenjali otroke. Ženske pa so povrnitev časti s poroko dopolnjevale z željo po legitimiranju in preskrbi otrok ter ustreznimi krščanski vzgoji. Za take viže so imele od srede 18. stoletja več posluha tudi posvetne oblasti, ki so pri oblikovanju koristnega in poslušnega državljana sledile razsvetljenim državnim ideologom. Bistvo takih prošelj je že leta 1721 zajel ljubljanski trgovec Mark Anton de Alberthi, ki je kot razlog spregleda od vseh treh oklicev priznal, da je z zaročenko neenakega statusa (ni je imenoval) že občeval, posledica je bilo rojstvo otroka, ki ga želi legitimirati *per subsequens matrimonium*.³⁷⁹ Elizabeta Kočar je leta 1775 gorenjskemu arhidiakonu Ferdinandu baronu Apfaltrerju takole razložila, zakaj mora prisiliti Janeza Kimovca z Zgornjega Brnika, da se poroči z njo: pred tremi leti sta se zaročila, ona pa je kmalu zanosila in rodila. Zdaj pa jo je odslovil, ker se želi poročiti z drugo.

373 NŠAL, Škof. prot. 25, pp. 215–216, 222–225.

374 DOLINAR 2007, 180.

375 Tako je zapisano v vizitacijskih zapisnikih za leto 1745 v času pastirovanja škofa Attemsa (NŠAL, Škof. prot. 36, pp. 480–562). V vizitacijski inštrukciji komisarjem za vizitiranje leta 1747 je tudi vprašanje (št. 53), ali župniki povprašajo zaročence o morebitnih zadržkih (NŠAL, Škof. prot. 37, pp. 984–985).

376 Na primer v prisegi Ane Šepič leta 1778 v redakciji Jurija Japlja, tedaj škofijskega javnega notarja: »*Jest Anna Schepifcbka perfeshem Bogu vřiga mogozbnimo eno pravo zhisto inu reřsnizbno perřego, de je meni Jerni Rosman sakon oblubil inu s tem obetam meni devifřtvo odusel, od katerega řim jest tudi eniga otroka rodila.*« (NŠAL, Konz. prot. 4, p. 287)

377 FUCHS 1910, 274.

378 Denimo v primeru tožbe Uršule Grilc, ki je leta 1672 zahtevala, da jo Matija Praprotnik poroči. Ker sta bila intimna od leta 1670 je zavrnila dva snubca in nato še rodila njegovega otroka. Matija na ljubljanskem konzistoriju ni zanikal seksa in očetovstva, pač pa oviranje Uršuline poroke s kom drugim. Po dani prisegi ga je konzistorij oprostil obvez do Uršule, glede otrokove preživnine pa obema le priporočil dogovor (NŠAL, KAL, fasc. 73).

379 NŠAL, Škof. prot. 31, p. 8.

Ona pa je ostala »osramočena z otrokom, ki ga želi legitimirati«. ³⁸⁰ Uršula Piber, dekla pri nekem blejskem imenitniku, pa je leta 1789 na blejskem patrimonialnem sodišču od sodnikov pričakovala vsaj odločitev, da njenega nezakonskega otroka vzame k sebi njegov oče v zameno za vso prizadejano sramoto in druge nadloge. ³⁸¹

Padlim dekletom se je na cerkvenih sodiščih izplačalo govoriti že samo o strahu, da ostanejo samske. Tudi prosilci za spreglede poročnih zadržkov so menili, da po spolnih odnosih, nosečnosti (in že rojenih otrocih), za (častno) življenje *ni druge možnosti* kot je poroka. ³⁸² To sicer ni bilo vedno res, kar sta leta 1712 posredno priznala Andrej Voger in Elizabeta Perko iz župnije Križe z besedami, da je nevesta že »stara in razdevičena od nekoga drugega«, zato zanjo druge priložnosti ne bo več. V resnici je bil njena druga in uspešna priložnost Andrej. ³⁸³ Dekleta so razumela pastoralne smernice, ki so v izogib skušnjavam mladim moškim in ženam priporočale poroko. V resnici se je od druge polovice 17. stoletja povečevalo število porok, zlasti v mestih. ³⁸⁴ Spolna čast je postala tako pomembna dobrina, za katero se je duhovnim pastirjem vedno izplačalo tudi lagati. Leta 1743 je ljubljanski kapitularni vikar Schilling z zaslišanjem vdovca Jožefa Aumana in Gertrude Tiringer, ki sta prosila za spregled zadržka sorodstva, potrdil sume šmartinskega kaplana Tomaža, da se ženska laže o razlogih. Dekle je namreč trdilo, da je brez dote in je nihče drug ne bo vzel. Njen oče pa je na zaslišanju povedal, da je hčerki vsekakor mislil dati 150 gld. Pravi razlog poroke je bila Aumanova zadolženost, ki jo je hotel obvladati z njeno doto, toda vmes so se začele širiti govorice o Gertrudinem grešnem življenju. Ko je zanosila, sta si v strahu pred sramoto izmislila umanjek dote. Dispenzo sta nato dobila, vendar sta morala domači cerkvi donirati kar 24 gld. ³⁸⁵

Seveda so tudi vse druge prošnje na cerkvenih sodiščih v 18. stoletju omenjale »javno škandaloznost« in sramotnost zaradi predporočnih spolnih odnosov, ki jih zaradi nosečnosti v soseski ni bilo mogoče prikrivati. Duhovščina je vedela, da jo prosilci izsiljujejo za pridobitev dispenze, kadar so v prošnjah poudarili »nevarnost pohote«. ³⁸⁶ Generalni vikarji so prosilcem praviloma ugodili (zlasti pri poveljavitvah nepravilno sklenjenih porok) in le do prve četrtine 18. stoletja še zahtevali od prosilcev pokoro za storjeni meseni greh. Zaročenci so ob tem tu in tam izjavili, da nameravajo s poroko »sanirati libido«. Navsezadnje pa je bila že poroka z neljubo nekdanjo ljubico huda kazen za verolomneža. Od tatov devišstva so v starozaveznem duhu ³⁸⁷ praviloma zahtevali poroke z nosečnicami oziroma materami njihovih otrok tudi, ko je bilo očitno, da so bile zapeljivke dekleta ³⁸⁸ ali pa očetovstvo ni

380 AS, Gr. Dol., fasc. 180, Konzistorialne zadeve gorenjskega arhidiaconata, dopis z dne 16. 6. 1775.

381 AS, Gr. Bled I, fasc. 40.

382 Tako tudi Pankrac Gerčnak in Uršula Podreč iz župnije Gornji Grad leta 1712 (NŠAL, Škof. prot. 26, pp. 319–320).

383 Zdi se, da je bil tu v ospredju gospodarski motiv, saj sta istega dne ljubljansko škofijsko pisarno zaprosila za spregled tudi Elizabetin brat Martin in Andrejeva sestrična Marija Blaž – tudi ta je bila baje že »stara« in brez večjih možnosti za kakega drugega ženina (NŠAL, Škof. prot. 26, pp. 321–322).

384 V ljubljanski mestni župniji sv. Nikolaja se je število porok povečevalo od 12 leta 1614 kar do 90 leta 1675, čeprav se število prebivalcev ni zelo povečalo; seveda so bila vmes tudi bolj sušna leta (ŽMUC 2014, 46).

385 NŠAL, Konz. prot. 2, pp. 617–621; NŠAL, Škof. prot. 36, p. 5. Podoben primer je krašenjski vikar Matevž Podgoršek leta 1722 predstavil ljubljanskemu generalnemu vikarju Schillingu, ko je v imenu *Bertbe* prosil za dispenzo zadržka sorodstva, češ da je z zaročencem že imela spolne odnose. Nosečnost si je izmislila, ker je izsiljevala prejem dispenze. Generalni vikar je prosilcu vseeno ugodil (NŠAL, Škof. prot. 31, p. 211).

386 Tako na primer leta 1746 v prošnji za spregled zadržka sorodstva za Andreja Noča in vdove Uršule Kovič iz jeseniške župnije (NŠAL, Škof. prot. 36, p. 576).

387 2 Mz 22,15: Kdor zapelje nezaročeno devico, mora plačati ženitno odkupnino, ali se poročiti z njo.

388 O Uršuli Taškar je Mihael Peršin leta 1753 trdil, da ga je zvalila z besedami: »Pridi k meni, ležim v hlevu.« Ko se je približal vratom, ga je povabila noter, »*consequenter ab illa fuisse seductum*«. Uršula je seveda trdila, da je bila zapeljana,

bilo jasno.³⁸⁹ Zanimivo je, da se nihče pri tem ni skliceval na besede apostola Pavla, ki je odvezal od greha tistega, ki »se zaradi močne strasti vede nespodobno do svoje device in mora priti do tega ... za kar se je odločil«. Lep evfemizem za občevanje med zaročencema, ne le za poroko.³⁹⁰ To je bila nočna mora deklet v manjših skupnostih in zanesljiva pot v dosmrtno vaško anatemo. Leta 1706 je odvetnik Jožefa Križaja izrabil Sanchezov komentar o statusni neprimernosti, da je argumentiral odslovice Križajeve zaročenke Margarete Sever, češ da je ženska vlačuga (*publica meretrix*), ne pa *persona civilis*. Zato njuna zaroka ne more biti veljavna niti, če je potrjena s prisego. Ker gre očitno za škandalozno osebo, jo odklanjajo tudi njegovi starši in sorodniki. Omalovaževanje dekletovega statusa kot »plebejske osebe« ni bila kaprica, niti nedolžna statusna oznaka. Šlo je za pravniški poskus razvrednotenja časti noseče zapuščene ženske. Margareta še zdaleč ni bila vaška prostitutka in njen odvetnik jo je zagovarjal, da je svoje telo Križaju »žrtvovala« (*sic!*) samo enkrat in še to v gorečem pričakovanju poroke. Enkratnega predzakonskega spolnega stika pa Sanchez nima za »vlačuganje«. Margareta je povedala, da ji je Križaj ponujal 50 gld, ki jih ni sprejela. Njen odvetnik je opozoril, da ponujanje denarja zaročenki ne pomeni, da gre za plačevanje ženskega telesa (kot pri prostitutki). Sodišče je od Križaja zahtevalo, naj dokaže, da je Margareta sprejela denar. Tega seveda ni mogel in zaroka je obveljala.³⁹¹ O neprimernosti zaničevanja ženske časti na cerkvenem sodišču se je leta 1721 prepričal tudi Primož Kalčič, nepomemben pisarček, kot ga je označila noseča ljubica Neža Benc. V samovšečnem duhu je tudi on oziroma njegov odvetnik označil Nežo za *persona plebeja*, sebe pa za *persona civilis*, ko je ljubljanske škofijske sodnike prepričeval, da ga je revna dekla neke noči zapeljala kot izkušena prostitutka, a ji nikoli ni nič obljubil. Neža je svoje poštenje dokazala s prisego, s tem pa si je zagotovila sodno podporo za poroko.³⁹²

Poroka je bila za čast padlih deklet (niti ne nujno nosečih) idealna rešitev, vendar ni bila vedno dosegljiva. Izmuzljivi ljubimci niso več tajili nezakonskih otrok, saj jim le zaradi opravljenega seksa ni več grozila prisilna poroka.³⁹³ Tisti pa, ki so jih, so namigovali na slab značaj deklet in njihovo spolno veseljačenje z drugimi, da bi se le otrsli skrbi za nezakonske otroke.³⁹⁴ Za izsilitev poroke je bilo treba pred cerkvenimi uradniki in sodniki igrati vlogo trpečega dekleta, spolno čast pa izenačiti z osebnim poštenjem. Leta 1726 sta neka Uršula iz župnije Križe ter leta 1732 Marija Gerdeš iz župnije Pliberk le zaradi večkratnih spolnih stikov z fantoma v soseski dobili oznako »prostitutke«. Logično je obema pomenilo dovoljenje za poroko z daljnim sorodnikom edino možnost za povrnitev časti.³⁹⁵ Takim

vendar tega ni podrobneje pojasnila (NŠAL, Konz. prot. 1745–1758).

389 Tako je bilo v primeru Marije Rejavec (Erjavec) iz Kroke, ki ji je leta 1707 Mihael Benko v mlinu ali delavnici vzel devištvo, tedaj pa je zanosila. Benko se je izmotaval, da ni prepričan, da ji je vzel devištvo. Marija je zato prisegla, da je bila samo z njim in nikomer drugim. Prisega je zadoščala domačemu župniku, da je Benku naložil izpolnitev poročne obljube (NŠAL, KAL, fasc. 160, Konz. prot. 1707–1709, zapis z dne 8. 8. 1707).

390 1 Kor 7,36.

391 SANCHEZ 1669, lib. I disp. 14 n. 1, 3. NŠAL, Škof. prot. 23, pp. 437–439.

392 NŠAL, Konz. prot. 1, pp. 513–514.

393 Značilen je zapis o procesu med Margareto Keršnic in Andrejem Gogalo, ki sta se leta 1695 prepirala glede poroke. Margareta je ubeglemu Andreju očitala, da ji je obljubil poroko in da je bil *copula peracta* (izvršen seks). Andrej je zanikal le obljubo, ne da bi ga kdo kaj vprašal, pa je spregovoril še o njenem otroku in potrdil svoje očetovstvo. Sodišče pa tega Margareti ni štel v prid, saj ji je za doseglo poroke naložilo dokazovanje formalne zaročne obljube (*sponsalia de futuro*) (NŠAL, Škof. prot. 18, p. 225).

394 Kot je leta 1778 Primož Rozman očital Ani Šepič (NŠAL, Konz. prot. 4, pp. 270–272).

395 NŠAL, Škof. prot. 32, p. 307; Škof. prot. 34, pp. 138–139. Podobne govornice o prostituiranju so leta 1734 sprožali jeziki v župniji Smednik o Maruši Krvina, leta 1735 o Gertrudi Kopovnik iz Kranjske Gore (NŠAL, Škof. prot. 34, pp. 294, 373), leta 1745 o Heleni Marinko iz Šentpeterskega predmestja pri Ljubljani (NŠAL, Škof. prot. 36, p. 23), leta

natolcevanjem so nekateri podlegli: Luka Rozman in Uršula Ciperle iz Cerkelj na Gorenjskem sta pred letom 1722 po rojstvu nezakonskega otroka in pozneje ugotovljenega krvnega sorodstva zbežala na Ogrsko (najbrž na Hrvaško) in tam živela »v slabi veri« ter imela več otrok.³⁹⁶ Povod za njun beg v tem primeru sicer ni jasen, toda par se je ob vrnitvi moral rešiti sramote, greha in razveljavitve zakona. Takole pa je kmečka dekla Cecilija Štojs leta 1788 pred prisotnimi v mežnariji v Dolah pri Litiji med jokom dramtizirala zločin svojega gospodarja Franca Zupana (očeta njenega še nerojenega otroka): »*Ta vampesh me ie sturu, de sdei na veim, kai sem? Al baba? Al dekle? Mi je tu posbteine vseu!*« Resnični in zaigrani obup nad izgubljenostjo častjo je bil namenjen domačemu župniku, saj jo je s poročenim vezalo (najbrž) vsej soseski znano dolgo razmerje, ki se je končalo šele z vampeževo smrtjo leta 1793, ko je Cecilija zaradi župnikovega pritiska zapustila njegovo hišo.³⁹⁷

Na srečo zunajzakonska nosečnost za neporočena dekleta ni imela kazenskih posledic. Take javne telesne kazni, kot jo je leta 1655 župnik v Lipi zahteval od sodišča gospostva Landskron na Koroškem, naj prebiča (samskega) moškega, ki je napravil otroka župnikovi dekli, si v večini župnij ni bilo več mogoče predstavljati.³⁹⁸ Najbrž je bila kazen visoka le zaradi varovanja župnikovega ugleda, saj je moški veseljačil v njegovem župnišču in z njegovo služabnico. Čeprav je šlo za prvokategorno moralno vprašanje, se grešnicam še pred sredo 18. stoletja marsikje ni bilo več treba bati niti cerkvenih kazni. V ljubljanski škofiji je zaradi že storjenih spolnih odnosov iz dispENZNIH dekretov novega generalnega vikarja Janeza Jakoba Schillinga in škofa Viljema Leslieja že ok. leta 1720 skoraj izginilo pogojevanje podelitve spregledov s pokoro in romanjem. Tu pa tam se je ohranilo v poveljavitvah zakonskih zvez zaradi 2. stopnje sorodstva po pridobitvi papeške dispenze³⁹⁹ ali pri spregledih *impedimentum criminis neutro (nemine) machinante* (za poroko nekdanjih prešuštnikov po smrti prevaranih zakoncev).⁴⁰⁰ Pripomniti velja, da pokora v takih primerih ni bila izrečena za zunajzakonsko spolnost kar tako, marveč zaradi opravljenih odnosov s sorodnikom. Škof in generalni vikar nista videla potrebe po splošnem duhovnem kaznovanju padlih deklet.⁴⁰¹ Mimo škofijskih pisarn pa so nekateri župniki še vedno izrekli lažje duhovne kazni nosečim nevestam, ki niso mogle skriti svojega stanja (pametne so se poročile že prej). Veliko redkeje kot nekoč so jih med mašo izpostavljali v cerkvi s svečo ali/in

1744 o Katarini Kambič iz semiške župnije ter Heleni Marinko (NŠAL, Škof. prot. 36, pp. 153–154, 322–323). Vse so pričakovale čimprejšnji spregled zaradi sorodstva in poroko.

396 NŠAL, Škof. prot. 31, pp. 310–311; Škof. prot. 32, p. 307; Škof. prot. 34, p. 138.

397 Zapis v seznamu vprašanj dolskega župnika za svoje priče na sodišču gospostva Dole z dne 23. 4. 1795 v: NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 61.

398 Cerkevni vizitator pa je župniku naročil, naj vlačugarsko žensko še odslovi (SVETINA 1980b, 317).

399 Npr. leta 1721 kot romanje k Devici Mariji v Nazarje za Matevža Terniča in Margareto Ostroveršnik iz župnije Škale, romanje v Novo Štifto za Urbana Kovška in Evo Šovnič iz gornjegrajske župnije (NŠAL, Škof. prot. 31, pp. 32–33, 37), romanje na Sv. Jošta pri Kranju za Valentina Breclja in Ano Rahovšič iz šmartinske župnije leta 1730 ter Jožefa Podvisa in Margareto Mrgole iz Kranjske Gore leta 1734 (NŠAL, Škof. prot. 34, pp. 50, 305). Ti pari so si prej priskrbeli papeške dispenze, ker škofa Leslie in Schrattenbach tedaj nista razpolagala z ustrežno fakulteto za spregled tega zadržka. To težavo je leta 1735 omenil Filip Renaločnik, vikar v Šentilju pri Turjaku, ki je prosil za spregled 2. stopnje svaštva za neko nevesto (vdovo s štirimi otroki) in ženina, ker ni bilo več časa za pridobitev papeške dispenze; obvestilo o zadržku je vikar prejel šele po drugem poročnem oklicu (NŠAL, Škof. prot. 34, pp. 334–345).

400 Zaradi tega zadržka sta bila leta 1721 napotena na romanje Preddvorčan Primož Košič (vdovec) in Marija Osint iz Krašnje (NŠAL, Škof. prot. 31, p. 156). Ostarelima šoštanjškima vdovcema in nekdanjima prešuštnikoma Mihaelu Peročniku in Marini Flerian pa je bilo leta 1723 romanje nadomeščeno z nedifinirano pokoro, če bi se res poročila (NŠAL, Škof. prot. 31, p. 428).

401 Šele po smrti škofa Schrattenbacha poleti 1742 in do nastopa škofa Attemsa marca 1743 je Schilling (tedaj v vlogi kapitularnega vikarja) zahteval pokoro od nekaj povsem običajnih prosilcev (NŠAL, Škof. prot. 35, pp. 667–668).

križem v rokah.⁴⁰² Po zapisanem pa si upada uradnega kaznovanja – tako kot po letu ok. 1750 tudi umika motiva »častnosti« iz dispensnih in poveljavitvenih prošenj ter omenjanja nosečnosti – ni mogoče razlagati le s padcem morale ter negotovanjem posvetnih oblasti nad cerkvenim kaznovanjem, marveč prej z večjim zavedanjem ljudstva, kaj je še javno spodobno in kaj ni več.

Trend povečanega strahu in sramu je mogoče zaznati celo v formaliziranih prošnjah za spregled poročnih oklicev. Pri tem nikoli ni šlo za nezmožnost plačila oklicev.⁴⁰³ Plemeniti zaročenci so za spregled navajali družabne razloge ali službeno odsotnost, plebejci pa so omenjali tudi »sramotnost« nosečih deklet in tistih parov, ki so hoteli prikriti predporočno spolno življenje.⁴⁰⁴ Janez Levec in Gertruda Jelovšek iz vrhniške župnije sta novembra 1691 prosila za spregled dveh oklicev, ker sta se bala škandala zaradi spolnih odnosov (verjetno pa tudi nosečnosti), ki bi nastal, če bi se poročila po adventu (v adventu se običajno niso poročali).⁴⁰⁵ Filip Jakob Vogles in Marija Konstanca Pilpach sta leta 1719 generalnemu vikarju pojasnila, da že dolgo živita skupaj in ljudje mislijo, da sta že poročena. Generalni vikar je brez besed vzel na znanje njuno koruzništvo in jima podelil spregled.⁴⁰⁶ Za podkrepitev moralne neomadeževanosti pa so zaročenci za dispenziranje povsem običajnih (sorodstvenih) poročnih zadržkov raje navajali druge razloge, zlasti materialno-eksistenčne (revščina kraja, skromna dota, skrb za kmetijo, otroke in mladoletne sorojence), starost, nevednost, pozakonitev otrok, že storjene zaročne stroške, nevarnost izgube kmetije, gospodinjske potrebe, skrb za bolehne starše, nesposobnost poiskanja ustreznega partnerja zaradi »starosti« (nad 24 let) ali nerazumevanja (»druga nevesta bi bila lahko neprijetna, kot se v takih primerih rado dogaja«, je leta 1737 menil Jakob Kajžar iz okolice Beljaka),⁴⁰⁷ pomiritev sprtih družin itd.⁴⁰⁸ Le najbolj zgovorni so si še upali omeniti »nevarnost pohote«, tako kot so pogosto počeli njihovi predniki v 17. stoletju, pa še tedaj so sami načelno peyorizirali strast.⁴⁰⁹

V zadnjih desetletjih 18. stoletja so se zgostile prošnje laikov za odvezo od zaobljub čistosti (*super voto castitatis*) zaradi želene poroke.⁴¹⁰ To je pomenilo, da so postale formalne zaobljube, ki so bile posledica povečanja vernosti in morale, pogostejše prav v drugi polovici 18. stoletja, medtem ko jih poprej skoraj ni bilo. Izpostavljanje morale je v prvih desetletjih 19. stoletja prosilce vodilo k uradni »caritas«, saj so kot razloge za spregled zadržkov praviloma navajali le še skrb za gospodinjstvo/gospo-

402 Tak je bil še sredi 18. stoletja običaj na Tolminskem, izrecno pa vsaj v župnijah Volče in Tolmin (ATTEMS 1994, 445, 458).

403 Štolnina za oklice je bila v primerjavi z drugimi poročnimi stroški razmeroma nizka. Leta 1693 je npr. v župniji Pilštajn znašala 30 krc (če je bil eden od poročnega para iz druge župnije, pa 1 gld) (NŠAL, Škof. prot. 17, p. 393).

404 Pri presoji nekaterih bolj nejasnih razlogov ali prošenj brez navedenih razlogov, a z omenjanjem želje po »čimprejšnji« poroki, je treba biti previden. Hitenje s poroko ni nujno pomenilo utajevane nosečnosti in drugih moralnih zadržkov: Franc Jožef Benaglia baron Rosenbach in Eleonora Cecilija baronica Gallenfels sta 10. 1. 1725 zaprosila za spregled dveh oklicev, »ker se želita hitro poročiti« (NŠAL, Škof. prot. 32, p. 183). Prošnji je bilo ugodeno in par se je poročil 29. 1., toda prvorojenko Marijo Frančiško je krstil šele 26. 1. 1727 (SCHIVIZ 1905, 322). Seveda je mogoče, da je bila Eleonora noseča že pred poroko in je nato splavila.

405 NŠAL, Škof. prot. 16, p. 441. Podobno prošnjo za spregled vseh treh oklicev sta leta 1718 vložila Peter Anton Monterosi in Elizabeta Skube, češ da bi že zaradi oklicev ljudje ugotovili, da sta že spolno občevala in da je nevesta noseča (NŠAL, Škof. prot. 29, p. 52).

406 NŠAL, Škof. prot. 30, pp. 4–5.

407 NŠAL, Škof. prot. 35, p. 71.

408 Primeri so v poglavjih Sorodniški pritiski in Materialni pritiski.

409 V ljubljanskih škofijskih protokolih se je na to nevarnost opozarjalo od protokola št. 34 (od leta 1730), še bolj pa od protokola št. 38 (1761).

410 Leta 1790 je ljubljanska škofijska pisarna obravnavala pet takih primerov (NŠAL, ŠAL III, fasc. 3, *Materien-Protokoll de anno 1790*).

darstvo in osirotele otroke in gospodinjenje (prosilec je bil največkrat vdovec, ki se je hotel poročiti s sorodnico pokojne žene), na daleč pa so se izogibali omembam kakršnih koli približkov »ljubezni«. ⁴¹¹ Ljudstvo v svojem pesništvu tudi ni več poudarjalo le svobodne ljubezni in zaljubljenosti, marveč pogosteje zakramentalni pomen zakonske zveze – na primer v katehetski pesmi *Oj sveti zakon, zakon svet, kako si ti lep, kako si svet.* ⁴¹²

Kako so se protigrešniški in spokorniški nauki usidrali med ljudmi, pričajo primeri, ko se je grešnik kar sam prijavil dušnemu pastirju ali poiskal notranji mir na romanju. Leta 1710 je Urban Rožič iz bohinske vasi Savica, ki ga je nepristranski sodnik na Bledu zasliševal glede zoofilskega delikta izpred šestih let, povedal, da se je tako sramoval dejanja, da je dvema sorodnikoma priznal dejanje iz notranjega nagiba, ker »tako mora biti, da greh pride na dan in se zanj na tem svetu pokori«. Dejanje ga je kljub priznanju tako peklilo, da se je po enem letu odšel spovedat v romarsko cerkev v Ljubno, kjer je padel v nezavest in postal blodnjav, dokler se ni spovedal domačemu župniku. Iz sramu (gotovo pa tudi strahu pred posvetnim sodiščem) je nato pobegnil na Koroško, od tam pa odšel po popolno odvezo v Rim. ⁴¹³ Jožef Mejač, ki ga je leta 1745 deželno sodišče Križ zaslišalo kot očividca zoofilskega zločina Matije Blaževica, pa je na neposredno vprašanje, zakaj je prijavil zločin šele po enem letu, dejal, da je bil tedaj preveč prestrašen. Čez več kot pol leta je v cerkvi slišal adventno pridigo o težkih in velikih grehah, zaradi česar mu je »vest ukazala prijavo« v skrbi zaradi božje žalitve. Malo pa tudi po nasvetu soseda. ⁴¹⁴ Ali pa nekoliko starejši primer Špele Keršiner iz okolice Polhovega Gradca, ki jo je leta 1687 deželno sodišče aretiralo zaradi suma abortiranja oziroma detomora. Na vprašanje, zakaj je o svoji (ne)nosečnosti (po njeni navedbi je abortirala v začetku tretjega meseca nosečnosti) lagala vaškim ženskam, je povedala, da to ni res; le hvalila se ni pred njimi z nosečnostjo, kot so to počele druge ženske. Ko pa so jo povprašali, zakaj po splavu ni poklicala k sebi kake ženske, se je izmotavala s sramovanjem. Se je pa zaradi nenamerne splava spovedala župniku. ⁴¹⁵ Tudi dvajsetletna Maruša Brus iz Godoviča je leta 1713 na ljubljanskem mestnem sodišču trdila, da je umorila otroka le zaradi sramote. ⁴¹⁶

Zahteve po povečani družinski nramnosti in intimnejše doživljanje ljubezni so bile uspešne, le če so ljudje imeli ustrezne bivalne možnosti. Spanje družine v isti sobi in še v isti postelji, ki je pogojevalo nemoralna dejanja, sta cerkvena in posvetna oblast odsvetovali. Formalno zato, da ne bi do smrti poležali majhnih otrok. Omejevanje skupnega spanja je gotovo vplivalo na intimiziranje spolnega akta (in nasprotno). Plemstvo od 15. stoletja s tem ni imelo problemov, saj se je v novih podeželskih dvorcih in mestnih palačah, v 17. in 18. stoletju projektiranih po modernih standardih, navadilo na intimnejše podoživljanje družinskega/zakonskega življenja daleč od oči drugih družinskih

⁴¹¹ Primeri v: NŠAL, ŠAL IV, Spisi, fasc. 68.

⁴¹² Vsebino ustrezne pesmi so objavljene v: ŠTRELJ 1908–1923, št. 8213–8220 (*Najlepši je deviški stan*; gre za pesem, ki jo je že leta 1775 izdal M. Redeski (REDESKINI 1775, št. 56) in konec 19. stoletja K. Štrekelj (ŠTRELJ 1895–1898, št. 67–69: *O svetem zakonu pojoča ptica* in št. 829–831, *Spokorjena ljuba umrje*). Prim. VILFAN 1976–1977, 364. Nasprotno pa mlajše pesmi iz 19. stoletja (ŠTRELJ 1908–1923, št. 8184–8211, 8299–8302, 8311 sl.) hvalijo samskost kot predvsem svoboden in brezskrben stan, deloma pa tudi opozarjajo pred nepremišljeno poroko s čustveno in drugače neprimernim partnerjem.

⁴¹³ AS, Gr. Bled I, knj. 30, Protokol sodišča 1707–1712, zapis z dne 11. 4. 1710 (p. 513–516).

⁴¹⁴ AS, Dež. sod., Stari kriminalni referat, št. 42.

⁴¹⁵ AS, Gr. Polhov Gradec, knj. 85, Protokol deželskega sodišča 1687–1698, zapis z dne 12. 12. 1687, pp. 22–23. Sodišče jo je obsodilo na večletni zapor, zaradi česar se je šele leta 1697 svečano odpovedala maščevanju gospostvu in soseski (p. 346).

⁴¹⁶ AS, Dež. sod., Stari kriminalni referat, št. 123.

članov in služinčadi. Bivanje je postajalo zasebna kategorija: ločili so prostore služinčadi in lastnikove družine pa tudi prostore staršev in otrok – te so hoteli ubraniti pred slabimi vzori staršev – čeprav so bili spalniki prostori v istem nadstropju in prehodni. V uglednejših hišah je bil v 18. stoletju poseben prostor namenjen garderobi in opravljanju telesne higijene, vendar so prave kopalnice (s kadmii in bideji) premogle redke palače; večinoma so kadi še dolgo nadomeščale umivalne skledе in vrči. Med slovenskim plemstvom pa še vse do konca 18. stoletja ni bilo običajno umivanje vsega telesa z vodo, ki ga je sredi stoletja po dolgih treh stoletjih odsvetovanja iz zdravstvenih razlogov znova odkrivala zahodna (aristokratska in meščanska) družba.⁴¹⁷ Skupno spanje zakoncev brez majhnih otrok ob sebi je postalo standard v premožnejših (ne le plemiških) družinah, civilizacijska norma pa je bila celo spanje zakoncev v ločenih spalnicaх ter dnevno življenje v ločenih prostorih.⁴¹⁸ Raigersfeld je pogosto omenil, da je šel podnevi na »obisk« k ženi. Mislil je tudi na pogovor, saj sta dneve preživljala vsak v svojih prostorih v hiši in z različnimi obiskovalci. Prostodušno javno koitiranje je že v 17. stoletju postalo nesprejemljivo tudi med nižjimi sloji,⁴¹⁹ seveda pa ne vedno in povsod.⁴²⁰ Vsaj nespodobno, če že ne policijski prekršek je bilo tudi javno opravljanje telesnih potreb in kazanje golih delov telesa.⁴²¹

Take intime stanovanjska kultura nižjih slojev, kjer se je v eni sami spanju namenjeni sobi in celo v zakonski postelji drenjalo več ljudi, še dolgo ni bilo. O tem je še leta 1834 na podlagi ljubljanskih razmer pisal dr. Fran Viljem Lipič, ki je priporočil oblastem gradnjo stanovanj z večjimi in številnejšimi prostori, kar bo blagodejno delovalo na zdravje in moralo.⁴²² V 16. stoletju se je predvsem na Gorenjskem povečevalo število zidanih hiš, vendar še dolgo niso presegle standardne pritlične dvocelične zasnove polzidanega poslopja s prostori v pritličnem bivanjskem delu – veža, črna (pogosto zidana) kuhinja/dimnica, shramba ali izbica (»štiblc«) in bivalno-spalnična »hiša« (soba) s pečjo (razen na Primorskem in v Istri, kjer so bile hiše zgrajene iz kamna in so bile nadstropne).⁴²³ V 17. stoletju so se kmečke hiše višale, horizontalno funkcionalno prostorsko členitev je lepo dopolnjevala vertikalna: hiše so dobile leseno nadstropje z »gankom«, kjer so bile kamrice za družinske člane. Taka poslopja so na Gorenjskem med boljše situiranim kmečkim slojem prevladovala do 18. stoletja. Na skromnejša (pritlična) in lesena (viničarska in kmečka) poslopja na (revnejšem) Dolenjskem (podobno pa je bilo na vzhodnem Štajerskem in v Prekmurju) je opozoril tudi Valvasor.⁴²⁴ Še več nadzidav in prezidav, razkošnih in okrašenih zidanih hiš so si premožni kmetje omislili v 18. stoletju. Proces širjenja tlorisov

417 PALLAVER 1987, 127–178; VIGARELLO 1999, 117 sl. in 196 sl.; ŠTEH 2010, 114–117. Zapuščinski inventarji kranjskega plemstva od srede 17. do prvih let 18. stoletja kažejo, da je s kadjo razpolagalo manj kot 10 % plemičev in plemkinj, nihče pa ni imel posebne kopalnice, kakršne niso bile redke na gradovih še v začetku 16. stoletja (ŠTUHEC 1995, 137–139).

418 SIEDER 1987, 133; VOGRIČIČ 2008, 503. Gl. primere stanovanjske individualizacije kranjskega plemstva iz konca 18. stoletja v analizi zapuščinskih inventarjev v: ŠTEH 2010, 76–79.

419 Tako je že leta 1646 na kranjskem mestnem sodišču Katarina Haffner pri utemenljevanju trdnosti zaroke z Matevžem Seknetom kot nesprejemljivo početje izpostavila spolni odnos med svojo delodajalko, vdovo Zapalt, in Andrejem Seknetom pred očmi Katarine in Zapaltine hčerke (NŠAL, KAL, fasc. 55, št. 40).

420 Očitano občevanje Petra Bombeka in Antona Gabrovca enkrat ponoči leta 1749 v sobi hiše v Vinički Gori, kjer sta ležali še hišna gospodarica in gostačka, je bilo za ženski nesprejemljivo le zaradi greha sodomitstva, ne pa zaradi nesramežljive spolnosti pred pričami (zapisnik zaslišanj prič v: ZAP, Gosp. Gornji Ptuj, Hrastovec, Sodni spisi 1533–1898, šk. 101).

421 Tako je ljubljanski župan Peter Fister leta 1790 z velikim zgražanjem ugotavljal, da se mnogi kopajo v Ljubljani nagi celo podnevi, ne le ponoči in to kar mešano po spolih. Takim je zagrozil s palico, če bi nadaljevali s takim početjem (ZAL, Reg. I, fasc. 61, snopič 269).

422 LIPICH 1834, pogl. 16 (str. 150).

423 LOŽAR 1944, 63 sl.; GOSPODARSKA ZGODOVINA 1970, 571–583.

424 VALVASOR 1689, VI, 278, 289, 300, 302, 310, 328; LOŽAR 1944, 64–81; FISTER 1974, 117 sl.

poslopij in posebne izrabe notranjih prostorov se tedaj ni ustavil niti pred preprostimi kajžarskimi in viničarskimi hišicami. Čeprav so se oblasti posvetile stanovanjskim in varnostno-higienskim razmeram podanikov, pa je trajalo še skoraj stoletje, da so arhitekta začeli zanimati kmečki domovi.⁴²⁵ Ščasoma se je tudi v kajžah kamra kot spalni prostor gospodarja in žene ločila od skupne bivalne »hiše«; skupno spanje v njej se je prakticiralo le v zimskih mesecih, saj je bil to edini ogrevan prostor.⁴²⁶ Kjer pa ločitev spolov za spanje ni bila mogoča, so se moški (celo hišni gospodarji) vsaj v toplejših mesecih umaknili v gospodarska poslopja. Taka uvidevnost ni nujno temeljila na moralni spodobnosti in sramu. Prepovedana spolnost (s služkinjami) se je le preselila ven iz hiš, dlje od ušes in oči hišnega gospodarja ali/in njegove žene.⁴²⁷ Povečanje števila bivalnih prostorov je šele v 19. stoletju omogočilo pravo intimizacijo in kmečka zakonska spolnost se je iz zunanjosti (tj. gospodarskih poslopij, gmajn, polj) lahko preselila v spalnice.⁴²⁸

VIRTUALNOST IN RESNIČNOST ZAKONSKE LJUBEZNI

*»Kdor dobi ženo, ima najlepše premoženje,
saj je našel ustrezno pomočnico in oporni steber.«*

Sir 36,24

Aristokratsko-meščanska smer

V socialnem, pravnem in ideološkem smislu je bila zakonska zveza v starem režimu (natančneje: do začetka 18. stoletja) zakramentirana monogamna zveza za uravnavanje vseh vrst strasti in prokreacije, obenem pa civilna pogodba. Poenostavljeno: šlo je za zmes (socialne, ekonomske) pragmatičnosti in zapovedane (verske) nravnosti. Za globlja čustva (ugodje, simpatijo, željo, potrebo, strast in zadovoljstvo) med zaročencema oziroma mladima zakoncema vsaj ob sklepanju zveze zato ni bilo dosti prostora, nekaj pa le; gotovo ga je bilo dovolj za domnevo, da je bila erotična ljubezen v zakonu (in že pred njim) znana.⁴²⁹ V tem se evropski in slovenski zakonci niso razlikovali od tistih v drugih kulturah.⁴³⁰ Ideološke paradigme ljubezni in analiza zaročnih ljubezenskih dejanj nas vodijo k osrednjemu problemu: kako so na Slovenskem konkretni zaročenci in zakonci občutili vsakdanje (bolj ali manj dolgočasno) skupno življenje in kako so izživeli kakršne koli oblike »ljubezni«? Kako so pri sebi razumeli dihotomijo strasti in spolnosti ter zakramentirane zakonske zveze? Se materialističnim paradigmam navkljub vendarle kje kaže več erotičnih sledi? In: je neomenjanje »zakonske ljubezni« na sodišču pomenilo, da je Marija Kajetana Ursini grofica Blagay zaznavala ljubezen tudi v poudarjeni erotični obliki ali le kot neke sorte vzajemno duhovno ljubezen?

V 16. stoletju so bile kulturne okoliščine naklonjene ljubezni. Ko je v renesansi kolo ljubezni zaljubljenice nosilo k vrhuncu, so se erotična čustva prvič po antiki in posredno iz dvorske ideje o zvestobi in ljubezenskem trpljenju lahko prelivala v realistična pričakovanja – v zavestno stanje, ki zadeva moškega

425 Po poročilu dvornega vojnega sveta iz leta 1771 za Štajersko in Kranjsko (HOCHEDLINGER – TANTNER 2005, 27, 38).

426 GOSPODARSKA ZGODOVINA 1970, 583–586. Razvoj je na primerih iz osrednje Gorenjske opisan in narisani v: FISTER 1974, 115–130; NOVAK 1994, 21–33 in AVGUŠTIN 1994, 66, 103–105.

427 Gl. poglavje Gospodarji ženskih teles po službeni dolžnosti v drugi knjigi.

428 SIEDER 1998, 49.

429 Kot pravi M. Štuhec glede ljubezenskih izjav kranjskega plemstva v poročnih pogodbah iz 18. stoletja (ŠTUHEC 2009, 174–180, 264 in passim). Prim. tudi SCHNELL 2002, 22–27.

430 LUHMANN 2011, 183

in žensko. Zakonska ljubezen je postajala eno od načel plemiške etike in merilo pozornosti do drugega spola, čeprav je bila uradno še vedno v senci prokreativnih okvirov in rodbinske tradicije. Idealna žena ni bila več (ne)dosegljiva dvorna dama, marveč ljubeča mati, skrbna gospodinja in podpornica možu.⁴³¹ Ni čudno, da se je prav v 16. stoletju in najprej v Italiji udomačil portretni motiv plemiškega oziroma meščanskega (ne le vladarskega) zakonskega para in se tak razširil po Evropi. Globljo intimo, razumevanje in medsebojno ljubezen med zakoncema so poudarjali tudi protestanti. Portreti so si bili zelo podobni: mož in žena zreta v gledalca in z ničemer ne kažeta kakih čustev, kvečjemu neko prijateljsko naklonjenost. Resnoba para ponazarja družbeno pričakovano zaznavo zakonske skupnosti in ljubezni.

Kodi renesančno-protestantske družine, prizemljene ljubezni in dostojne zakonske zveze so se razkrivali v trivialnih zapisih, denimo v voščilnih pesmih, priljubljenih med plemstvom in bogatim meščanstvom. Dve sta leta 1577 ob poroki vdovca Adama barona Egka pl. Hungersbacha (1537–1589) ter Ane Marije pl. Khisl spesnila humanistična verzokleparja Tobias Stangelius in Leonardus Clarius (kranjski deželni fizik). Umetnini sta zavila v običajen in razumljiv alegorični svet ovidijskih ljubezenskih mitov. Analiza poudarkov in namigov nas popelje bližje v posvetno razumevanje ljubezni med slovenskim plemstvom in izobraženci v tistih desetletjih.⁴³² Ženin Adam je bil eden premožnejših Kranjcev, vnet protestant, nadgizdalinček in hud ljubitelj postopaštva po knežjih dvorih.⁴³³ Servilnejši Clarius mu je uvodoma pokadil z verzom, da je najboljši med Egki in med dvorjani.⁴³⁴ Med prvimi je bil najbrž res, med tistimi drugimi pa – bogve. Globlje v ljubezenska razmerja je zavil Stangelius. Zanj (in za bralce/poslušalce) je prava in legitimna ljubezen seveda le zakonska (*thorus, foedus thalami*), saj je njen snovalec Bog, ki je ustvaril oba spola. Zakonska ljubezen vsebuje posebne časti in ni čudno, da se je poroka prve ženske zgodila v raju (»paradižu«).⁴³⁵ Navsezadnje je Devica Marija rodila Kristusa v zakonskem stanju. Torej: »Zunaj zakona ni nobenega upanja na rešitev,« ne za vdove, ne za dekleta in samce, celo ne za vestalke. Ker moramo vsi umreti, sta Narava in Bog določila »čisto ljubezen rodovitnega zakona (*Natura, deusque Providus, antidoton patribus morientibus, unum, coniugii castos fecundi sanxit amores*) kot protistrup za umirajoče starše: človek tako ne propade in vrsta potomstva živi neskončno ter zagotavlja poseljenost.⁴³⁶ Te besede niso bile drugačne od naukov protestantskih teologov, zapisanih denimo pri Primožu Trubarju. To je bil tisti pogoj med intelektualci in aristokracijo prevladujočega protestantizma, ki so ga lahko odobrili moralni teologi. Zato je Stangelius med napotki ženinu in nevesti enačil njuno podobnost po duši z enakostjo v goreči ljubezni oziroma strasti (*ardor*). Moški, ki ljubi, je dobre narave in poln vrlin; z dekletom se igra ljubezen (*venus*), njej pa je nerodno. In naprej: nevesta ceni ljubezen moža (*amor*) bolj kot do staršev in sestre; zanj je pripravljena umreti. Moč, ljubezen in veselje naj zakoncema nikoli ne presahne. Pesnik sicer v prvi vrsti ne cilja na erotiko, marveč na »prijateljstvo« (*amicitia*), ki drži skupaj zakone. Strast z amorjem je protestantskemu pesniku nujna sestavina zakonske skupnosti, zato čisto na koncu prikrito zavzdihne še o spolnosti (»Nikar ne odlašaj,

431 FUCHS 1909, 188 sl.; EVANS 1999, 270–272.

432 Za lepe prevode se zahvaljujem mag. Mitji Sadku.

433 Adam je bil sin slavnega bogataša in politika, organizatorja protiturške obrambe barona Janeza Jožefa in Marte grofice Frankopansko-Modruške. Leta 1564 je prišel kot član kranjske delegacije na kronanje cesarja Maksimilijana II., leta 1571 pa na poroko deželnega kneza nadvojvode Karla II. Prvič je bil poročen s Suzano baronico Dietrichstein, druga žena pa je bila hči dobrega prijatelja in protestantskega mecena Janža Khisla s Fužin. Z obema ženama je imel devet otrok (SLANA 1996, 37–51).

434 CLARIUS 1577, p. 3.

435 Besedna igra, ki namiguje na veliko starost rodbine nevestine matere Marije Paradeiser.

436 Tudi Clarius postavlja na prvo mesto prokreacijo (p. 4), vendar govori bolj v prisposodobah in se ljubezni v zakonski zvezi posebej ne posveča.

mož, nevesto imaš v zakonski postelji«).⁴³⁷ Moderno, ni kaj. Vendar ne tudi inovativno: ljubezen v zakonu so nekateri srednjeveški teologi povezovali s spolnostjo, ne samo s prijateljstvom (enakopravnost želja), otroki, zakonsko srečo in krepostmi.⁴³⁸ Stangeliusovo toleriranje strasti v zakonski zvezi je bilo torej korak v stran od stroge trubarijansko-luteranske kateheze, saj so se predikanti v podobnih priložnostnih govorih načelno raje izogibali grešni poganski mitologiji. Denimo graški predikant Georg Khuen, ki na kaka antična ozadja ob poroki Pankraca barona Windischgrätza in Regine pl. Schärffenberg leta 1571, ob njeni smrti že čez tri tedne in vdovčevi novi poroki naslednje leto (s Hipolito grofico Schlick) ni niti pomislil, ko je sestavljal naprošene nagovore. Na široko se je razgovoril le o božjih postulatih zakonske ljubezni in zakona.⁴³⁹

Pri ovrednotenju erotičnosti verzov kranjskih učenih piscev je treba biti previden, ker je šlo lahko le za literarno modo. Podobne, sicer resda nekoliko manj lascivne ljubezenske pesmice, kot sta jih ustvarila Clarius in Stangelius, je v letih 1577–1586 kot humanistično razpoloženi študent filozofije spesnil celo skorajšnji škof Tomaž Hren.⁴⁴⁰ V njegovih verzih je med razkošjem ljubezenskih mitoloških vzorov nekaj resnih točk za Hrenov mladostniški pogled in izkušnje o ljubezni. V dolgi pesnitvi »Triumf ljubezni« iz ok. leta 1586 je poleg leksikografskega opisovanja mitoloških ljubezenskih parov omenil tudi svoje srčne rane.⁴⁴¹ Hren, tedaj še kandidat za študenta prava, ni bil le duhovit, marveč tudi življenjsko stvaren. V prigodnici ob poroki deželnega fizika Jakoba Straussa iz Celja in Gertrude Sporrer se šegavo sprašuje, kakšno drugo ženo naj izbere vdovec Strauss? Mlado (lepota je na udaru raznih nevarnosti!), grdo (oči ne prenesejo pošasti!), mladenko (pozor: nestanovitnost!), rodno žensko (preveč potomstva povzroči probleme!), jalovo (drevo brez obloženih vej ni vredno hvale!), bogato, siromašno, molčečo, klepetuljo? V študenta teologije kmalu zatem spreobrnjeni Hren uvidi rešitev le v Mariji oziroma krščanski podobi žene: naj bo družica v starosti in zvesta ob življenjskih naključjih, Kristus pa naj zakoncema posveti zakonsko posteljo.⁴⁴² Mladi Hren je med humanističnim igračkanjem torej dobro vedel, kaj je bistvo krščanske zakonske ljubezni: strast v obliki »ardor«, kaj šele »libido« se pri njem nista zapisala – samo amor v zakonski varianti.

Da se je začetna odtujenost, ki je zaradi materialističnega oblikovanja porok in slabega poznavanja partnerjev pred poroko začela večino plemiških zakonskih zvez, lahko razvila v neko globljo ljubezen in zakonsko srečo, niso govorili le prigodni zapisi in romani. Neverjetno bi bilo, da literarna semantika ne bi vplivala na mentalitete in te na vsakdanji govor. O tem posredno pričajo namigi in izjave v zapisih, ki sicer niso bili nujno usmerjeni k razodevanju ljubezenskih čustev. Gre za osnovne izraze »ljubi«, »preljubi«, tudi »najdražji« (zakonec), ki v neliterarnih zapisih med 15. in 18. stoletjem sicer pogosto ne presegajo modne kurtoazije, denimo, pri naslavljanju sorodnikov.⁴⁴³ Ob tem velja opozoriti, da ljubezenski odnos pogosto opušča verbalno (pisno) komunikacijo in jo nadomešča z gestami, »govorico

437 STANGELIUS 1577, pp. 5–11, 14–15, 19.

438 SCHNELL 2002, 158–210.

439 REINGRABNER 2008, 133 sl.

440 Od 73 različno dolgih pesmi in epigramov jih je deset svatovskih. Objavljene so v: Thoma CHRÖNN, *Libellus poematum*, št. 3 (st. 613–614), 6 (st. 617–618), 7 (st. 618–619), 25 (st. 629–631), 26 (st. 631), 28 (st. 637–640), 30 (st. 641–644), 58 (st. 661–662), 59 (st. 663), 73 (st. 670). O Hrenovem mladostnemu pesništvu gl. GANTAR 1987, 42–53; GANTAR 1989, 89–97 in SIMONITI 2007, 45–47.

441 Thoma CHRÖNN, *Libellus poematum*, št. 27 (st. 631–637).

442 Prav tam, št. 58 (st. 661–662). Gl. analizo pesmi v: GANTAR 1987, 50–51 in GANTAR 1989, 95.

443 O tem priča zasebna korespondenca med zadnjim goriškim grofom Lenartom, ženo Paolo Gonzaga in njenim sorodstvom v Mantovi iz zadnje četrtine 15. stoletja, v kateri so ljubezenski kodi izraziti celo v zvezi z ne tako prijazno vsebino, npr. z neizplačanimi poročnimi darili Paoli (ANTENHOFER 2000, 14–15).

oči: zaljubljenca se ni treba poslužiti eksplicitnega komunikativnega delovanja, saj se »že vnaprej vse razume«. Zato eksplicitno čustvo ni medij ljubezni, marveč komunikacijski kod, po katerih normah izražamo čustva, je opozoril Niklas Luhmann. V 17. stoletju so se ob zatrjevanju, da gre pri ljubezni za strast, zavedali, da gre za (zaigrani) vedenjski model, ki pa vendarle izhaja iz družbene situacije: oznake ne dajejo realne podobe, marveč probleme spravljajo v obliko, ki se lahko prenaša v mentalitete. Z drugimi besedami, čustveno naslavljanje vendarle lahko odseva globlja čustva med korespondentoma, še posebej zaradi splošnega umanjka eksplicitne erotike v osebnih zapisih kot kulture zadržanosti pri izražanju čustev v stoletjih pred romantiko.⁴⁴⁴

Oglejmo si nekaj primerov izražanja ljubezenskih čustev v oporokah. Te so zapisane v prvi osebi in so zaradi misli na smrt najbrž emocionalno izpovednejše kot običajno objektivizirane poslovno-schematične poročne pogodbe. Ker oporoka nastane po daljšem skupnem bivanju in ponazarja celokupnost daljšega odnosa kot skupka različnih preteklih dejanj in čustev, je logično pričakovanje, da je v njih več čustvenih kodov. Pa je to res? Zavedanje o skorajšnji smrti zagotovo lahko precej spremeni emocije v smeri približevanja tisti idealnosti, ki je za življenja ni bilo. Ali pa potisne v prvi plan le materialnost.

Najstarejše prave plemiške oporoke s slovenskega ozemlja večinoma niso vsebovale čustvenih oznak svojcev oziroma dedičev. Jošt Gallenberg v svoji oporoki iz leta 1491 nikogar od prejemnikov ni posebej označil za ljubega.⁴⁴⁵ Če so se čustva omenjala, so bila v zvezi s skrbjo za ženo in otroke ter z navodili otrokom o spoštovanju matere.⁴⁴⁶ Tak pomen za zakonca in otroke so imele oporoke Janža Mewsenrewterja, kanclerja grofov Celjskih, iz leta 1419 in 1425 ter njegove žene Wendel iz leta 1425,⁴⁴⁷ ljubljanskega meščana Lovra Kramerja iz leta 1423,⁴⁴⁸ gospe Kunigunde Turner iz leta 1434 ter oporoka hudo bolnega kranjskega mestnega sodnika Janža Žetine (Šetina) iz leta 1478, ki je ženo in glavno dedinjo hčerko označil kot »ljubi«. ⁴⁴⁹ Celo oporoka gospoda Andreja Lamberga iz leta 1473, v kateri so prav vsi obdarovanci, od žene, hčerke, brata in drugih do cerkvenih ustanov naslovljeni kot »ljubi«. ⁴⁵⁰

Izrazitejšo zakonsko ljubezen morda lahko zaslutimo v meščanskih oporokah od začetka 15. stoletja.⁴⁵¹ Leta 1485 je ljubljanski meščan Lienhard Meminger ženo Uršulo med zagotavljanjem izdatnih poročnih daril večkrat imenoval »moja ljuba zakonska soproga«. ⁴⁵² Enako je leta 1494 naslovil ženo Marušo tudi premožni kranjski meščan Janž Sluga, ko ji je v oporoki volil polovico hiše, nekaj zemljišč in skoraj vse premožnine; rejenki, ki ji je volil le nekaj predmetov in denarja, ni namenil nikakršne čustvene oznake, tako kot seveda tudi ne obdarovanemu hlapcu.⁴⁵³ Zlasti volilo dote in jutrne »ljubemu možu«, kar je leta 1478 storila gospa Elizabeta Wildensteiner, je kazovalo večjo naklonjenost, kot jo je zahtevalo dedno pravo: dota bi namreč po pravu po njeni smrti, če ne bi imela otrok, pripadla njeni družini, jutro pa je kot prosto last lahko volila svobodno. Elizabetino volilo pa je bilo brezpogojno: mož je edini dedič, tudi če bosta imela otroke, ki so sicer običajno dedovali vsaj materina poročna darila.⁴⁵⁴ Podobno bi

444 BASTL 2000, 365–385; LUHMANN 2011, 19–21, 25.

445 AS, ZL, 1491 X. 6., Mekinje.

446 Kot ugotavlja tudi M. Mogorović Crljenko v študiji o istrskih ženskah v zgodnjem novem veku (MOGOROVIČ CRLJENKO 2006, 54–58).

447 AS, ZL, 1419 IX. 10., Celje; AS, ZL, 1425 VI. 17.

448 GZL 2, št. 75.

449 KOMATAR 1914, št. 25.

450 AS, ZL, 1473 XI. 6.

451 Morda že v oporoki ljubljanskega meščana Lovra Kramerja iz leta 1423 (GZL II, št. 75).

452 BIZJAK – PREINFALK 2009, št. 384.

453 KOMATAR 1914, št. 32.

454 AS, ZL, 1478 III. 7.

lahko sodili o zapuščanju vsega premoženja ženam, kot sta leta 1419 storila gospoda Janž Kozlaker in Janž Mewsenreuter.⁴⁵⁵ Po drugi strani pa taki izrazi niso nujno odstopali od samo vljudnega naslavljanja. To kažejo primeri, kjer se verbalna ljubezen ni potrdila z visokimi volili. Wolfgang baron Lamberg iz veje Ortnek-Ottenstein je v oporoki leta 1555 svojo drugo ženo Uršulo, s katero je imel tri otroke, praviloma naslavljal z »ljubo soprogo«, ki ji zaradi zvestobe še posebej zaupa. Za univerzalna dediča pa je po običaju določil sinova in njune moške potomce, posebej »ljubim« (in še neporočenim) hčerkam pa namenil standardne dote in bale. Ženi je potrdil le obljubljeni in nikoli izplačana poročna darila, skupne premičnine ter »iz posebne ljubezni« še nekaj posesti v dosmrtni užitek, če bo ostala vdova.⁴⁵⁶

Pogojno ljubezensko-materialno sprego je v natančni oporoki, kot se je spodobila za kranjskega deželnega glavarja, leta 1562 izpričal Wolfgangov sorodnik baron Jakob II.⁴⁵⁷ Drugo ženo Ano (iz črnelske veje Lambergov) je sicer imel za »preljubo soprogo«, sina Janža Jurija pa za »ljubega sina«. Po običaju je sina in njegove moške potomce določil za univerzalne dediče, ženi pa namenil le darila iz poročne pogodbe iz leta 1558, dosmrtno oskrbo na gradu Boštanj in nekaj manjših daril zaradi nege v času njegove bolezni. Neporočenima hčerkama iz drugega zakona je volil doto in balo, skupaj z že poročenima hčerkama iz prvega zakona pa sta na dedovanje družinskega premoženja lahko računali le ob izumrtju bratove veje. Kako varljive so lahko emocionalne oznake v oporokah, pričajo tudi Jakobovi moralistični nasveti sinu in njegovi ženi Feliciti: snaho je sicer imenoval za »ljubljeno (sinovo) soprogo« in »ljubo snaho«, za katero naj skrbi sin, a je žensko pomenljivo opomnil na »prijateljsko« in mirno življenje s sinom po krščanskem nauku ter ji odsvetoval dotedanjo prakso pisnega pritoževanja nad možem pri njenih starših. Očitno mu je šlo snahino početje (najbrž pa tudi ona sama) močno na živce, vendar je bil v oporoki strpen.

Nekaj sledi čustvene naklonjenosti je mogoče najti v omembah pokojnih zakoncev. Denimo v oporoki Kozme Hohenwarta s Kolovca, ki je leta 1625 določil, da želi biti pokopan ob »preljubi ženi« v cerkvi sv. Katarine na Rovah.⁴⁵⁸ Tudi omenjanje pokojnih zakoncev skupaj z živimi je pomenilo vsaj lep spomin, če ne tudi izrazitejših čustev, večjih kot do drugega zakonca. Leta 1514 si je ljubljanski mestni svetnik Janž Reichlinger zaželel pokopa ob pokojni prvi ženi in njunih otrocih v komendi nemškega viteškega reda. Za to, za večni spomin nanje, za izdelavo skupne grobnice in še subvencioniranje izdelave podobe prve družine na oltarju sv. Mihaela je zadolžil brata in drugo ženo. Ta je občutila roko pokojnice tudi v materialnem smislu, saj je Janž določil, da se bo »ljuba žena« ob odpovedi vdovskemu življenju morala izseliti iz njegove hiše brez vsega, tj. brez dosmrtne preživnine in premičnega premoženja.⁴⁵⁹ Povsem drugače, kot je leta 1522 storil Jurij Kunšperški, ki je »ljubi ženi Julijani, hčerki ljubega tasta Matevža Teuflsa« zapustil gospostvo Zigerberg in polovico premičnin, ostalo pa otrokom; če bi se hotela

455 AS, ZL, 1419 IX. 8., 1419 IX. 10., Celje in 1419 IX. 17., Čakovec.

456 AS, Test., II, lit. L, št. 3. Za genealogijo Wolfgangove družine gl. WITTING 1895, 197–198.

457 AS, Test., II, lit. L, št. 2. Za genealogijo Jakobove družine gl. WITTING 1895, 188 sl.

458 AS, Test., II, lit. H, št. 3.

459 AS, Test., I, lit. R, št. 1. Še pred smrtjo (ok. leta 1522) je dal bogati škofjeloški meščan Wolfgang Schwarz napraviti razkošen nagrobnik v starološki župnijski cerkvi zase in za obe svoji ženi, pokojno Uršulo in živo Dorotejo; ta stoji ob njegovi podobi, pokojnica pa je nekoliko pomaknjena v ozadje (ŠTUKL 1996, 62–64). Leta 1581 si je zahotel pokopa ob prvi ženi Emerencijani pl. Khisl pod skupnim nagrobnikom v špitalski cerkvi v Laškem Janez Krstnik pl. Valvasor, ki druge, še žive žene, s katero sta že dolgo živela ločeno, v oporoki sploh ni omenil. Ker ni imel otrok, je v oporoki vse premoženje razdelil med sestrine sinove (por. Moscon) in služabnika ali daljnega sorodnika Hieronima Valvasorja (REISP 1983, 45, 49–53).

poročiti, bi bila poplačana.⁴⁶⁰ Podobno kot Reichlinger je morda razmišljala Uršula, žena ljubljanskega meščana Janža Glannhoferja, leta 1511, ko je med svojim premoženjem posebej izpostavila tisto, ki ga je dobila od pokojnega prvega moža, »ljubega soproga« Janža Kellermana, in ga volila drugemu, prav tako »ljubemu« Janžu, ki je med boleznijo skrbel zanjo in ji je bil vseskoti zvest. Toda istočasno sta ji bila »ljuba« tudi sestra in oče.⁴⁶¹ Poudarjanje partnerjeve zvestobe in hospicijskih uslug je morda pomenilo celo iskrenejše razmerje, kakršno ni bilo v navadi. Podobno je leta 1571 o svojem »ljubem soprogu, ki ji je med skupnim življenjem izkazoval ljubezen in zvestobo ter pomagal pridobiti premoženje«, razmišljala Uršulina someščanka Helena Galec, ko je možu zapustila svojo hišo in vse drugo.⁴⁶² Tovrstno poluradno izkazovanje ljubezni do sorodnika je bilo nesporno, ker je bila oporočna »ljubezen« največkrat mišljena kot »sorodniška ljubezen«, kot je leta 1580 v posebnem volilu za sorodnico, ki je skrbela zanj med boleznijo (»kot se sicer spodobi hčerki«), zapisal ljubljanski meščan Jernej Renčaher, ki emocionalno sploh ni izpostavil univerzalne dedinje, hčerke Elizabete.⁴⁶³

Ljubezenski kodi pa so bili bolj avtentični v avtobiografskih družinskih kronikah, na primer v kroniki Andreja Galla (roj. 1554). Kot vojak se dolgo ni poročil, najbrž zato, ker ni imel večjega premoženja. Z Ano pl. Wernegg se je poročil šele leta 1596, tri leta po tem, ko je od Auerspergov dobil gospostvo Čušperk in postal senior družine. Žene, ki jo je omenjal le v zvezi z rojstvi otrok, ki so kmalu umrli in jih je imel za »nadvse ljube«, sicer ni imenoval z bolj čustvenimi oznakami (samo kot »moja soproga«). Šele ob smrti leta 1606 jo je imel za »najljubšo« ali vsaj »ljubo«. Pač pa je imel dve generaciji mlajši Bernardin grof Barbo ženo Elizabeto (por. 1651) še za njenega življenja praviloma le za »najljubšo«; kajpak predvsem v zvezi s porodi. In ko je žena leta 1663, nekaj mesecev po porodu umrla, je zapisal »z jokajočimi očmi in srcem«, da je tako ostal zapuščen siromak brez tolažbe v tem žalostnem življenju, skrajno potr in sam s šestimi otročički.⁴⁶⁴ Zato ni bilo nenavadno ganljivo ravnanje Janeza Ferdinanda grofa Portie, ki ga je leta 1643 smrt žene Ane Marije in hčerke na porodni postelji tako pretresla, da je med pripravami na pogreb iskal tolažbo jezuitskem kolegiju.⁴⁶⁵

Da so kodi v zgornjih primerih vsaj namigovali na globlja čustva in premik v mentalitetah, priča dejstvo, da v nekaterih moških oporokah ni mogoče najti prav nobenih čustvenih oznak, čeprav so bile njihove žene pravno v enakem položaju kot tiste, ki so bile možem »preljube«. V oporoki Krištofa Gusiča z gradu Pogance iz leta 1573 ni niti ene oznake žene Felicite in svakov kot »ljubih«, pač pa je Krištof tako označil vseh šest sinov, ki so po običaju dobili večino zapuščine. Ženi so ostala poročna darila, nekaj oblek in nakita ter gospodinjstvo, dokler bi ga hotela opravljati, ali bi to hoteli otroci.⁴⁶⁶ Po tem je jasno, da tudi našim junakom v 18. stoletju, denimo, samcu Joštu Ursiniju grofu Blagayu ob izdelavi oporoke leta 1777, beseda »ljuba« ob imenu neke osebe sicer ni bila tuja, jim pa ni nujno veliko pomenila. Jošt v svoji oporoki seveda ni našel besed za nekdanjo ženo Marijo Kajetano, pač pa

460 AS, Test., II, lit. K, št. 2. Ali pa Mihael Kosta iz Ribnice leta 1535, ki je hišo, posest in polovico premoženja zapustil »ljubi ženi Katarini«, ostalo pa vnuku (AS, Test., II, lit. K, št. 5), ter novomeški meščan Peter Kunič, ki je leta 1549 prav vse zapustil ženi Eleni (AS, Test., II, lit. K, št. 6).

461 AS, Test., I, lit. G, št. 1.

462 AS, Test., I, lit. G, št. 2.

463 AS, Test., I, lit. R, št. 6. Tako »sorodniško ljubezen« do svaka (ne pa zeta) je leta 1608 izrecno omenjala tudi Uršula Graff (AS, Test., II, lit. G, št. 3).

464 RADICS 1903, 12–15, 18–19, 139–149.

465 LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 140.

466 AS, Test., I, lit. G, št. 5.

le za sestro Konstanco.⁴⁶⁷ Besede posebne ljubezni pa leta 1811 niso šle iz ust niti Mariji Kajetani, ki v oporoki otrokom in zetom (razen denarnih volil, ki pa tudi nekaj štejejo) ni namenila posebnih čustev.⁴⁶⁸

Kodi v plemiških in meščanskih oporokah pa nam ne povedo, kakšne predstave o zakonski ljubezni so zares in mimo literarnih idealov imeli zakonci, kvečjemu ponujajo namige o globlji čustveni povezanosti. Razcvetu klasičnega galantizma slovenske dežele seveda niso ušle. V idealnih oblikah naj bi si ženske jemale pravico, da si samostojno izberejo može, vsekakor pa po poroki ljubimce. Moški bi jih morali pripraviti do nore zaljubljenosti, kot pričajo plemiški romani iz tega časa, ženske pa bi medtem in v zakonu nadzorovale njihovo strast, svojo pa v vlogi koket in precioz delile z drugimi. V alegoričnem romanu ženska vodi igro in s preizkušnjami spravlja zaljubljenega moškega v obup, a je konec srečen – praviloma pride do poroke, ki jo bralec pričakuje od prve strani. Razumljivo: baročna družba zahteva družbeni red, ki vodi k taki ali drugačni osebni *sreči*.⁴⁶⁹ Strast je tako dobivala legitimno pravico že v poročnih načrtih. Leta 1682 se je prikradla celo v uradno prošnjo Maksimilijana barona Gaisrucka za poroko s sorodnico Marijo Konstanco pl. Gabelhoffen, kjer je zapisal, da »se je v njo zaljubil« in nato zaročil. Torej ju je prav zaljubljenost pripeljala do poroke. V nadaljevanju ljubezni in strasti sicer ni več omenjal kot motiva za pridobitev poročne dispenze, pač pa se je izgovarjal, da brez velikih stroškov (denarja za dispenzo iz Rima baje nista imela) ne moreta razdreti v dobri veri že sklenjene zaroke.⁴⁷⁰

Eksplicitnih omemb erotične ljubezni ne najdemo niti tam, kjer bi jih zlahka vsaj v 19. in 20. stoletju – v zasebni korespondenci, ki je na Slovenskem za čas do začetka 18. stoletja ohranjena razmeroma slabo, vsekakor pa neenakomerno. Molk ni bil posledica moralne zadržanosti, marveč razumevanja pisma kot nadomestka pogovora in ne samega pogovora; nadomestek pa ne more biti medij intimnosti.⁴⁷¹ Izpovednost te, načelno najintimnejše vrste »ego virov« zato ni nujno večja, kaj šele iskrena. Tudi v 112 ohranjenih pismih Jošta pl. Gallenberga iz srede 16. stoletja, ki jih je v letih 1546–1566 poslal najboljšemu prijatelju, ženinemu stricu in nekdanjemu skrbniku Janezu Jožefu baronu Egku, ne najdemo globljih čustev do žene Poliksene (roj. Auersperg), razen poimenovanja »ljube žene« kot svetovalke, s katero si je delil najintimnejše skrbi.⁴⁷² Po tem lahko sicer sodimo, da je zakonska ljubezen Gallenbergu pomenila tovarištvo, podporo, nesebično skrb za partnerja. Koliko je zraven mislil še na erotiko onstran prokreacije, ni niti namignil. Res pa baron Janez Jožef ni bil njegov generacijski kompanjon, marveč poldrugo desetletje starejši dostojni gospod.

Ljubezen v zasebni korespondenci kranjske aristokracije ostaja zamegljena tudi pozneje. Zgovorni in družini naklonjeni Jošt Jakob II. pl. Gallenberg († 1677), čigar korespondenca iz tretje četrtine 17. stoletja je v veliki meri ohranjena,⁴⁷³ v več sto pismih bratoma Janezu Frideriku⁴⁷⁴ in Juriju Sigmundu ter svaku Wolfu Ferdinandu baronu Mordaxu nikoli ni omenil domačih in tujih žensk v povezavi s kakršno koli ljubeznijo. Izjemoma je leta 1671 bratu omenil dve ljubezenski aferi.⁴⁷⁵ Stari samec je tudi

467 AS, Test., III, lit. B, št. 73.

468 AS, Test., III, lit. A, št. 100.

469 EVANS 1999, 272; ROUGEMONT 1999, 198 sl.; LUHMANN 2011, 55–59.

470 NŠAL, Škof. prot. II, pp. 74–77.

471 BASTL 2003, 801 sl.; VIDMAR 2010, 36 sl.

472 ŽVANUT 1989, 492.

473 AS, Gr. Dol, fasc. 129. Na tem gradivu temelji kulturnozgodovinska študija o življenju Jošta Jakoba, ki jo je pred leti objavila M. Žvanut (ŽVANUT 2006).

474 Podobno velja tudi za njegovo korespondenco sorodnikoma Erazmu in Janezu Ludviku pl. Raspu (AS, Gr. Dol, fasc. 154).

475 Aprila tega leta afero ljubljanskega hotelirja de la Fontaina, ki se je hotel poročiti z neko Ljubljankanko, pa mu je nasprotovala njena družina; julija je omenil še intrige v zvezi s poroko prijatelja Gabrijela Lukančiča (AS, Gr. Dol,

v stikih z ženskim spolom vzdrževal spodobnost: v pisnih sestrama Mariji Elizabeti in Ani Rozini, por. baronici Mordax na gradu Grm (slednjo je še posebej cenil skupaj z njenim možem), ter sosedom je celo osnovne izraze naklonjenosti (»ljubi, ljuba«) – podobno kot oporočitelj – uporabil v kurtoaznem smislu v titulacijah in omembah sorodnikov. Podobne zavore so zadrževale peresa plemkinj, čeprav se je v 17. stoletju doktrina zasebnega pisnega komuniciranja delno sprostila in slogovno diverzificirala glede na namen in naslovnika. Toplo naklonjenost, materinsko ljubezen in skrb za hčer, kar je do ženskih sorodnic kazal že grof Gallenberg, razberemo iz 31 pisem, ki jih je v graščini Koča vas v poznih osemdesetih in devetdesetih letih 17. stoletja spisala osamljena Ester Maksimilijana baronica Coraduzzi v Trstu poročeni hčerki Mariji Izabeli baronici Marenzi. Mati in hči druga drugi ne izkazuje posebnih emocij, niti zakonske ljubezni, neposredno tudi ne razkrivata škandalov svojih znancev. Samo dolgočasne vesti o zdravju, denarju, ki ga nikoli ni dovolj, pošiljkah hrane itd. Res je bila Ester stara vdova in njena ljubezenska izkustva so bili le davni spomin, pa vendar ne moremo trditi, da je kot ženske niso več zanimali ljubezenski škandali v svoji in hčerini okolici. Saj je sama v enem od pisem mimogrede omenila, da je ribniški grof odšel po grofico, »*ogu je bo per pelli alli ne*«. Očitno se je to nanašalo na odhod ribniškega graščaka grofa Trillega na dogajanje ob ločitvenem procesu, ki ga je sprožila njegova žena.⁴⁷⁶ Vendar pa Coraduzzi jeva, čeprav je o daljnih sosedih Trillegih in grofovem razvratnem življenju najbrž veliko slišala, o tem radovedni hčerki ni namenila nobenih podrobnosti. Nič čudnega, da je bila zelo previdna tudi z vprašanji hčerki o razmerah pri njej doma, ko so ji prišle na ušesa vesti o slabem ravnanju zeta, barona Marenzija, s hčerko (*»da sa ludi slisalla gei to mori vit da Marentz suaia gospa tagu hudu dorsi ino sblam, da je ena cratga shena«*).⁴⁷⁷

Zato pa sta vsak po svoje natančneje opredelila zakonsko ljubezen omenjena zakonca Trilleg, ko sta se leta 1693 ločevala po desetih letih zakona. Prešuštniški Jurij Andrej, ki je še kako izživljal ljubezensko strast (seveda ne do žene), je v neki pritožbi zapisal, da sta bila oba ob poroki enostavno premlada (imela sta le dvajset let), da bi smela privoliti v zakon, saj se od poroke nista razumela. Žena Suzana Felicita ni tajila moževega očitka, da ga ne ljubi. Čeprav se je poročila z njim le zaradi materialnih razlogov in na željo uglednega očeta, pa je njeno desetletno vztrajanje v zakonski zvezi pomenilo, da je medtem iskala nekakšno ljubezen v vzajemnem čustvovanju in zvestobi do moža še tedaj, ko je že notorično prešuštvoval. Svoje strasti sama ni omenjala, pač pa njen mož, češ da v zakonu ni našel dovolj spolnosti (in jo je zato iskal zunaj njega).⁴⁷⁸ Značilna moška galantna poza. Toda Suzanine navedbe o pričakovanih v zakonski zvezi so bile »moderne«.

Konec 17. ali v začetku 18. stoletja se je plemiška družba soočila tudi z drugačnimi podobami ljubezni. Iz Anglije so se širila po Evropi prizadevanja za reformo odnosov med spoloma, ki se je usmerila h kritiki propada nravi in iskanju koristnega in dobrega v življenju. Na površje je priplavala zakonska zveza, ki jo je trda galanterija karikirala in zasmehovala. Med plemstvom se je oblikovala predstava o taki zakonski ljubezni, ki je bila vsebinsko že neposredna predhodnica meščanske ljubezni. Zakonci so se sprijaznili z združitvijo duš, naklonjenostjo in tudi trpljenjem, fantazije in frustracije pa so izživljali le v zunajzakonskih aferah. Literarne predloge so poudarjale vzajemno ljubezen, ki je temelj zakonske zveze in ni (samo) spolna strast. Bistvene lastnosti take ljubezni so spoštovanje, podpiranje interesov partnerja, prijateljstvo. Deklarirati so začeli intimnost med domačimi stenami. S takimi predstavami

fasc. 129, pismi z dne 28. 4. in 7. 7. 1671). Prvo zadevo omenja M. Žvanut (ŽVANUT 2006, 219, 222–224).

476 MERKŮ 1980, EMC št. 18 (str. 76); ŽVANUT 1996, 347.

477 MERKŮ 1980, EMC št. 8 (str. 50, 52).

478 ŽVANUT 1996, 346, 351–352.

je leta 1679 vdovec Franc pl. Zergollern zaprosil ljubljansko škofijsko pisarno za dispenzo od duhovnega sorodstva z vdovo Katarino Richter (njegovi hčerki je bila krstna botra). Navedel je zanimive razloge: ima majhne otroke, za katere sam ne more skrbeti, Katarina je vedno lepo skrbela za njegovo družino in najpomembnejše – on je že zrel in se noče poročiti z mlajšo ali starejšo, pač pa z enako staro žensko.⁴⁷⁹ V Franciji so novi trendi le počasi načenjali galantno strast in neiskrenost (zaigrano ljubezen), zato pa toliko bolj v Angliji in na Nemškem, kjer je spodobna zakonska zveza dobila prednost pred frivolnostjo. Vztrajanje na čustvu je imelo tudi religiozna ozadja, na Slovenskem na rigoroznejših pastoralnih smernicah, ki so jih že v 17. stoletju prizadevno širili pridigarji in kateheti, drugod pa organizirana verska gibanja (puritanizem, janzenizem). O tem smo se lahko prepričali v enem od prejšnjih poglavij.⁴⁸⁰

Pismo je v razsvetljenstvu postalo »ogledalo duše«, ki naj odseva pravi značaj in razpoloženje pisca.⁴⁸¹ Toda podobe galantnega ali ponotranjenega tipa ljubezni niti v preprostih, nestiliziranih pismih zakoncev še dolgo niso bile nujno iskrene. Pretirano poudarjene so bile v kriznih situacijah, če je, denimo, eden od njih prizadel zakončevo čast ali pa je bil žrtev sam. Ob tem ne bomo razglabljali, v kolikšni meri so pošiljatelji računali na prejemnikovo branje pisem svojim bližnjim in še pazili na stil, ko so poleg konvencionalnih sintagem že bolj razkrivali čustva in strast. Seveda pa je vsakršno ocenjevanje čustvenih reakcij na podlagi osebnih zapisov vprašljivo, celo nevarno početje, ki ga moramo opraviti z veliko sumničavosti. Naše ugotovitve zato ne morejo biti dejstva, kvečjemu hipoteze, še največkrat pa le metahipoteze.

Že na prvi pogled sumljivo iskreno ljubezen – nasprotno kot dve desetletji pozneje zaljubljena in vihrava zaročenca Billichgrätz – sta si v letih 1737–1740 v pismih izmenjevala čustveno in telesno od poroke dalje odtujena Wolf Sigmund grof Gallenberg in precej mlajša žena Marija Jožefa (roj. grofica Sinzendorf). V prvih treh letih razmeroma mirnega zakona je slog pisem Marije Jožefe – kot da bi računala, da bo njena pisma poleg naslovnika bral še kdo (to se je kasneje res dogajalo) odstopal od slabše strukturiranih ženskih pisem⁴⁸² – v pismih možu je izpričevala predvsem »razum in prijateljstvo« in nobene erotičnosti. To je bilo glede na omiko in bonton pisnega sporočanja razumljivo, še bolj pa je bila posledica Marijinih pričakovanj v zakonu.⁴⁸³ Pred očmi je imela najbrž načela o enakopravnosti zakoncev: ljubezen mora biti posledica zakona (in ne obratno), zakonska zveza je osnovana na kreposti in prijateljstvu, ljubezen mora proizvesti razum (pobožnim pa jo nakloni Bog). Razum je čustvo oziroma »sposobnost presoje o samem sebi«. Ljubezen zanjo torej ne more biti nekontrolirana strast.⁴⁸⁴

Omembe take ljubezni se pokažejo vsaj dvakrat, prvič že leta 1737, ko se je dotlej prijateljski odnos poslabšal zaradi Wolfovega domnevnega fizičnega napada na ženo. Ta mu je očitala »neplemenito« ravnanje, a mu je oprostila napad, »ker upam, da bova v prihodnosti živela v sožitju in z razumevanjem, da bi si zaslužila nebeški blagoslov«. ⁴⁸⁵ Marija Jožefa pa je tisto življenjsko racionalnost, zaradi katere se je leta 1734 komaj šestnajstletna s skoraj neznanim stremuškim kranjskim možem z Dunaja podala v Ljubljano, zamenjevala z vdanostjo. Inteligentni mož je to čustveno distanciranje opazil, če ne dru-

479 NŠAL, Škof. prot. 8/1, pp. 328–330.

480 LUHMANN 2011, 126–130.

481 VIDMAR 2010, 40–43.

482 To je Jane Austen še konec 18. stoletja cinično zaokrožila z mnenjem enega svojih junakov, da je stil pisanja pri damah sicer popoln, razen treh podrobnosti – splošnega pomanjkanja teme, popolnega neupoštevanja ločil in nepoznavanja slovnice (Jane Austen, Northangerska opatija, Dob pri Domžalah 2011, 26).

483 Npr. v pismu z dne 21. 8. 1735 v: AS, Gr. Dol, fasc. 131, p. 660.

484 LUHMANN 2011, 101, 134, 138.

485 AS, Gr. Dol, fasc. 131, pismo z dne 26. 1. 1737, pp. 661–663.

gače, zaradi nenadne implikacije francoskega jezika v njuno korespondenco, ki je sicer namigovala na svetovljanske okvirje, v katerih morata komunicirati in živeti. Egocentrik ji je očital, da ga obtožuje iz obsedenosti »s hudobnim duhom«, saj mora od poroke naprej prenašati njeno jezo.⁴⁸⁶ Življenjske preizkušnje so jeseni 1740 še povzdignile čustva zakoncev Gallenberg. Tedaj je Marija Jožefa v strahu pred moževimi domnevnimi morilskimi nakanami in njegovo »melanholijo« zapustila palačo v Ljubljani, se vrnila na Dunaj in si na ljubljanskem konzistoriju do svoje smrti leta 1743 prizadevala za ločitev zakona.⁴⁸⁷

Wolfova teorija o zakonski zvezi in ljubezni je bila kljub na videz modernim poudarkom v okvirih igranja vloge žrtve, torej izsiljevanja kot posledice atribucijske pristranosti (za neuspehe so krivi zunanji dejavniki, drugi, nesreča).⁴⁸⁸ V enem od pisem je med prepričevanjem, naj se žena vrne k njemu, poleg materialnih razlogov mimogrede zapisal: »Vidim, da zapuščaš svojega ubogega moža, ki je Boga in Božjo mater vedno prosil in ju še prosi za tvojo ljubezen. Ne verjameš mi? Ah, moje srce, moje srce ... Moja ljubezen, tvoj ubogi mož (zadnja beseda je prečrtana in zaradi poudarjene intimnosti pripisano *Sigmund*, op. D. K.) ... ti zagotavlja, da bom storil vse, kar zahtevaš, da bom drugačen, a je to v božjih rokah ... Zakaj nisi usmiljena z menoj, kot žena, človek, kot kristjanka, ah, moj zaklad!«⁴⁸⁹ Četudi sta zakonca namerno potencirala čustva, njune izjave pomenijo, da sta oba poznala priporočano ljubezen – gotovo iz romanov – ki bi jo v določenih razmerah (s primernejšima partnerjema) morda lahko celo doživela. Mimo pisem je inteligentni mož razmišljal o svojem zakonu in ženi bolj realistično. To pa je priznal le tašči, s katero se je zaradi kariernih interesov in ne tako velike starostne razlike razumel precej bolje kot z ženo: »Hotel sem se poročiti z osebo iz mogočne družine in upal, da bo ta dobila moje srce ter bom od nje dobival zakonsko podporo.«⁴⁹⁰ Stavek je le na videz kontradiktoren. V prvem delu prizna, kar so vedeli vsi in ni bila nedostojnost, marveč pravilo, ter da ljubezni ob poroki ni bilo. Bila je le želja, da bo prišlo do zakonskega sožitja, ki bi ga omogočila ženina podpora. Skratka, ljubezen je Wolf sublimiral s kariero. Vsemu tistemu, kar si je predstavljala žena, ni nasprotoval, a je ignoriral. In ker ženine podpore po njegovem mnenju ni imel, je lahko obrnil tožbo nad usodo v obtoževanje, da je žena kriva za medsebojno odbojnost. To je bila prav moška drža, ki ženi ni priznavala pravice do kritike, pa čeprav je bil sam v pismih (narejeno) odkrit in razumevajoč. Sigmund je izpričal načelo nekaj tednov pozneje, ko ga je žena že zapustila. Brez olepševanja in strahu pred morebitnimi sobralci pisma ji je razložil, zakaj je nesprijemljivo, da je brez njegove vednosti in privoljenja odšla iz dežele: »Vem, da sem tvoj mož, in božja zapoved je, da moraš zapustiti očeta, mater, sestro, brata in vse druge in živeti pri možu!«⁴⁹¹ In naprej: »Dolžnost dobre žene je, da skrbi za melanholika, ga tolaži, ne pa jezi.«⁴⁹² Ne jeziti torej pomeni molčati vedno, kadar se žena ne strinja z možem in tudi kadar se. Gallenberg se je torej imel za gospodarja svoje žen(sk)e, njenih dejanj in čustev. Za njene želje ni imel kaj prida razumevanja.

Uspešna homogenizacija denarja in ženinih čustev pod moževim nadzorom, kot si jo je pred letom 1734 zamišljal grof Gallenberg, je bila ideal poznobaročne visoke družbe. Šlo je za odmik od cerkvenega razumevanja zakonske vzajemnosti, pa tudi od galantnih ljubezenskih predstav, katerih ena zadnjih omemb (*amor*) v ljubljanskih cerkvenosodnih spisih je iz leta 1764. Pa še ta je prišla iz zakotne župnije,

486 AS, Gr. Dol, fasc. 131, pismo z dne 30. 1. 1737, pp. 674–679.

487 Zgodba zakoncev Gallenberg je podrobno opisana v: Kos 2004.

488 GOLDACRE 2011, 227.

489 AS, Gr. Dol, fasc. 131, pismo z dne 15. 10. 1740, pp. 717–718.

490 AS, Gr. Dol, fasc. 131, osnutek pisma z dne 29. 10. 1740, p. 333.

491 AS, Gr. Dol, fasc. 131, pismo z dne 6. 12. 1740, pp. 743–745.

492 NŠAL, Konz. prot. 2, p. 596.

kjer domači duhovnik najbrž ni bil povsem na tekočem s trendi v centrali.⁴⁹³ Laiškim pričevalcem je za (pol)uradne priložnosti ostala na voljo nevtralna, prijateljska »zakonska ljubezen« (*amor conjugalis*), kakršno je dal leta 1779 vklesati na epitaf mož umrle Marije Cecilije baronice Taufferer (v petdesetih letih 18. stoletja razvpite ljubljanske prešuštnice) v višnjegorski župnijski cerkvi (»*Dilectae uxori ... perenne fidei, pietatis et amoris conjugalis*«). Čez osem let so sinovi njegovo telo položili ob bok prešuštni ženi.⁴⁹⁴ Tudi Franc Henrik Raigersfeld, ki si leta 1725 v dnevnik ni pomišljal podrobno opisati zaljubljenosti na prvi pogled (v ljubljanskem stanovskem gledališču) v bodočo ženo Marijo Ano baronico Erberg in njunih zaročno-poročnih dejanj,⁴⁹⁵ res pa je to pisal v osebnem dnevniku, ki ga najbrž ni kazal nikomur, in sredi stoletja ni zamolčal ljubezenskih škandalov znank in znancev (grofa Auersperga z baronico Taufferer in baronice Gall s stotnikom Peregom), je bil novovalovski moralist. Takih na Slovenskem tedaj zlasti med zakonci v srednjih letih ni bilo malo. Denimo zakonca Maksimilijan Anton baron Taufferer in žena Marija Cecilija Katarina (oba letnik 1698) v skupni (»recipročni«) oporoki leta 1754, kjer sta v pojasnilu o razlogih za tak način oporočanja omenila, da sta bila v zakonu vedno *eines willens und herzens*.⁴⁹⁶

Podobno je razmišljal Raigersfeld, ko je sredi stoletja, morda šele po ženini smrti leta 1752, podrobno opisal svoje ideale o zakonski zvezi, tako kot se je od birokrata pričakovalo – sistematično po točkah. Zakonska zveza, je začel, ima najvišji položaj med vsemi stanji, ki izvirajo prav iz zakonske zveze. Cilj in konec zveze so prokreacija, vzgoja in preskrba otrok. In nič drugega!? Temeljno vprašanje, ki si ga je zastavil, je bilo logično: kaj je nujno za zakonsko srečo, kakšne vrline morata imeti mož in žena, da bi se ljubila, cenila in častila. Odgovoril si je racionalistično, besedo »ljubezen« je pri tem redko uporabil le v smislu spoštovanja med zakoncema. Največji pomen je prisodil »prenašanju bremen« v zakonu, pri čemer je mislil na skrb za preživljanje družine. Izpostavil je zakonsko vzajemnost: z njo se med zakoncema ohranjajo ljubezen in spoštovanje, sreča in blagostanje; kajpak pomaga tudi božji blagoslov. Zatorej: kjer eden ne prispeva nič, ni ljubezni, prav tako morajo pri prenašanju bremen sodelovati otroci. Nenehno se je treba truditi (kar se danes zamudi, se jutri ne da več dobiti), saj neprizadevnost škoduje. Ženine obveznosti se povečajo, če je mož zaposlen, zato naj skrbi za hišo. Žena je sposobna tudi za težje naloge. Navsezadnje mora misliti na to, da lahko izgubi moža in bo morala nekoč prevzeti vse družinske dolžnosti. Zato se mora izobraziti v vseh zadevah. Enako mora razmišljati mož – če ljubi ženo, se bo usposobil za vse. Zato mora mož ženo obveščati o razlogih svojih odločitev in dejanj ter se o njih posvetovati z njo; s tem ji izkaže zaupanje kot enako sposobnemu partnerju. S tem ji bo izkazal ljubezen in jo bo imel za zvesto sodelavko. Če pa je ne obvešča, bo njo in otroke kmalu zanemaril. Ženi pa ni treba nositi vseh bremen, če se ne čuti sposobne; če pa ima voljo, bo to sčasoma dosegla s pridnostjo. Sicer pa naj mož spremeni svoj *systema* in ji ne zaupa denarja oziroma le manj pomembne naloge, za ostalo pa naj zadolži nekoga drugega, da bodo otroci preskrbljeni.⁴⁹⁷ Nič emocionalnega, kaj šele erotičnega, s čimer je nekaj desetletij prej krasil opise zaročenke in žene v pismih in dnevniku. Raigersfeld s takimi predstavami ni bil arhaičen, marveč sodoben, že prav meščanski, če postavimo v

493 Z njo je vikar župnije Planina na Kozjanskem pojasnil prošnjo za dispenzo od *impedimentum criminis* (prešuštva) za Jožefa Seliča in vdovo Agnes Guček, ker sta z obljubo poroke občevala še pred smrtjo Agnesinega prvega moža (NŠAL, Škof. prot. 38, pp. 380–382).

494 Prepis epitafa je v: AS, Gr. Dol, fasc. 127.

495 O tem podrobno: ŠTUHEC 1999, 203 sl.

496 AS, Test., III, lit. T., št. 15. Vse do leta 1758, ko je Maksimilijan umrl, sta skupaj napisala več kodicilov k oporoki.

497 Nedatiran Raigersfeldov rokopis z naslovom *Nota einiger materien die hernach mehrer entendiret und außgefuhret werden* je v: AS, Gr. Dol, fasc. 194, pp. 1302–1305.

kontekst ideologije meščanske družbe vsaj njegove misli o vlogi ženske. To je bila ena osrednjih točk v teoriji vloge in razlik spolov meščanske družbe.⁴⁹⁸ Zato je moško patriarhalnost, kot jo je nekaj desetletij prej izžareval njegov znanec Gallenberg, omilil vsaj na zunaj.

Paradigma »svobodnega izživljanja naravnih« čustev« brez pokvarjenih kulturnih navad, ki so jo utemeljili Jean-Jacques Rousseau⁴⁹⁹ in somišljeniki, ter teza, da je ljubezen mogoča le, če je iskrena in vzajemna, sta bili naperjeni tako proti galantnim predstavam o izživljanju strasti, a tudi proti statusnim in starševskim omejitvam, pogojevanjem in prisilam ljubezni. Strasti so koristne le, če v imenu narave osvobodijo ljubezen družbenih moralnih konvencij.⁵⁰⁰ Toda Raigersfeld v dnevniku ni niti poskusil komentirati poročila o pogovoru z Benvenutom grofom Petazzijem, poveljnikom karlovškega generallata, ki ga je leta 1758 baje nenadoma in usodno zadela Amorjeva puščica. Pa je šlo tudi pri Petazziju in izvoljenki, grofici Clova, za zaljubljenost, kot nekoč pri njem in ženi, saj sta se general in grofica baje intimno zblížala že po desetih dneh znanstva in se že po štirih mesecih poročila. Očitno se nista ozirala na konvencije (dvorjenje, spoznavanje, priprava na skupno življenje), vendar Raigersfeld njenega razmerja ni imel za ljubezen ali zaljubljenost, marveč je čemerno zapisal le, da sta prišla »zelo hitro skupaj«.⁵⁰¹ Še manj razumevanja bi najbrž pokazal za rousseaujevsko zaljubljenost, ki sta jo v šestdesetih letih 18. stoletja pokazala in izživela Marija Dizma grof Barbo in Ivana baronica Billichgrätz. Njun boj za priznanje ljubezni smo si že ogledali na drugem mestu. Tudi zakonca Ursini-Blagay nista bila imuna pred premenami v zaznavah ljubezni, le da jih nista znala udejaniti v svojem zakonu. Glede na stvarno (ne)moč ljubezni kot gibala porok v podalpski predmeščanski dobi ter njenih ekspresij smo tako pristali pri domnevi, da so se čustva zakoncev v letih 1770–1771 avtorju sodnega protokola morda zapisala zaradi kontrasta v času naraščajočega moralizma terezijansko-jožefinske dobe.

Zgodbe o ljubezni iz predromantičnega viharništva niso ostale brez odmeva v slovenskih deželah, o čemer pričajo tudi prodajni katalogi ljubljanskih knjigarnarjev s konca 18. stoletja.⁵⁰² Pisatelji in pesniki so v medspolna razmerja namesto galantnih strasti uvajali senzibilnost, spodobnost, aseksualnost, intimnost (zakonska sreča), verbalno čustvovanje in resignacijo. Ljubezen je bila na koncu neuslišana, če ni bila tudi razumna in končala v zakonski zvezi.⁵⁰³ Čeprav se vse skupaj sliši nekako podobno dvorskemu konceptu ljubezni, pa je bila velika razlika v tem, da je meščanska doba prisegala na žensko podrejenost moškemu, tako zakonskemu možu kot ljubimcu. To je postal del svetovnega nazora. Že predromantični romani so popularizirali idealistične, a tudi ironizirane predstave o ljubezni, ki so sicer razumele žensko podreitev moškemu svetu, a jim še prepuščale krotenje moških čustev, ki pripelje do srečnega zakona. V ospredju niso več strasti, marveč intimna solidarnost. V bistvu je šlo v zakonu iz ljubezni spet za iskanje naklonjenosti in trajnega prijateljstva. Tako vlogo imajo ženske v angleških romanih, denimo tistih, ki jih je v začetku 19. stoletja napisala Jane Austen.⁵⁰⁴ Neporočna pisateljica je povzdignila v kult »splošno znano dejstvo«, da je poroka temelj socialnega preživetja in bistvo ženskih

498 LUHMANN 2011, 126 sl.

499 JEAN-JACQUES ROUSSEAU, *Julija ili Nova Heloisa*, 98–99 (I/24, pismo Juliji). Prim. MAJERHOLD 2014, 133 sl.

500 LUHMANN 2011, 139.

501 AS, Gr. Dol, fasc. 199, Dnevnik, p. 39.

502 DULAR 2002, 183–207; BOGATAJ GRADIŠNIK 2003; SVETINA 2005; VIDMAR 2005; VOGRINČIČ 2008, 42 sl.

503 VOGRINČIČ 2008, 67–71; LUHMANN 2011, 101, 183 sl.

504 »Ko se naklonjeni srci srečata v zakonskem stanu, se lahko zakonu reče srečno življenje,« je v romanu *Mansfield park* pisateljica položila na jezik preračunljivi gdč. Crawford (Jane AUSTEN, *Mansfield park* 2, Dob pri Domžalah 2013, 71). Gospa Grant pa v pogovoru s polsestro gdč. Crawford izjavi: »Zelo malo dam na to ... kar pravijo mladi ljudje o zakonu. Če do njega izražajo odpor, razumem to samo tako, da še nikoli niso srečali prave osebe.« (Jane AUSTEN, *Mansfield park* 1, Dob pri Domžalah 2013, 60).

želja. Obenem je z grenkobo predstavila podobo poročene neemancipirane ženske, ki se v praktičnih zadevah v vsem podreja možu.⁵⁰⁵ Kot pogoj za srečen zakon je idealistično izpostavila vzajemno ljubezen in poštenost, zvestobo in ustrežljivost, spoštovanje medsebojnih razlik (ne prevelikih!), načelno enakost zakoncev, predvsem pa racionalno in ne idealistično iskanje zakonskega partnerja.⁵⁰⁶

Romantična naklonjenost je bila prej kot s sanjami neizprosno povezana z materialnimi potrebami. Leta 1832 je velikovaški graščak Franc Ksaver grof Auersperg škofjskim oblastem takole pojasnil svoje poročne namere s sestrično Terezijo: med obema se je od otroštva razvijala *naklonjenost*, ki je prerasla v željo po poroki ... S poroko se bo izboljšal njun *materialni položaj*, ki bo *koristil načrtovani družini* ... In ker je sam zelo zadolžen, potrebuje *sposobno soprogo za vodenje gospodinjstva*.⁵⁰⁷ Otroci, denar, naklonjenost in s tem povezana poroka, nikjer pa ni govora o kakršni koli ljubezni, kaj šele strasti. Podobno, kot je nekoč pisal Raigersfeld. Razen, če strasti grof ni zakril z »naklonjenostjo«. Podobne besede je leta 1867 ali malo pozneje Janez Trdina slišal od Novomeščanov, ki so mu opisali značaj Prešernove muze Primičeve Julije kot zakonske žene sodnika Scheuchenstuhla. Te vrednote so v njegovi in baje ljudski zaznavi krepko nadvladale vse ženine slabosti.⁵⁰⁸ Še leta 1882 je v hipotetičnem primeru snubitve rokodelca enako menil bontonolog Filip Haderlap: »*Moje hišne razmere me silijo, da se vnovič oženim, ter si dobim drugo gospodinjo, ki bo moje pohištvo oskrbovala in mojima otrokoma postala druga mati.*« Ali pa: »*Toda gospodinjstvo z deklami mi je začelo že presedati, ker moram gledati toliko zanikernosti in nezvestobe ... Vsak dan bolj sprevidim, da mi bo treba pridne gospodinje, ktera bo prevzela skrb za hišo, da se bom jaz le svojega dela držati mogel.*«⁵⁰⁹

Tudi zaplet najbolj znanega romana Jane Austen, *Prevzetnost in pristranost*, je ravno zato materialističen in zdravorazumski: starejših, lepših in bistrejših sester Bennet se snubci ob seznanitvi z družinskimi razmerami otepajo; vsak, ki bi vzel eno od hčera, namreč tvega, da bo moral na svoje stroške poskrbeti za taščo in neporočene svakinje, ker je očetovemu premoženju usojen moški fidejkomis. Kako v tej (oziroma v katerikoli drugi meščanski in plemiški) družini premostiti prepad med materialno stvarnostjo in sentimentalnim romantizmom? Austenova ponudi večini njej podobnih deklet težko uresničljiv scenarij iskanja ravnotežja med ljubeznijo, ekonomijo, pravicami in svojimi pričakovanji: kljub temu da tvega revščino, se glavna junakinja Elisabeth odreče poroki z neprijetnim bratrancem in očetovim dedičem. Mimo staršev sanjari o moškem, ki ga bo cenila in spoštovala (in on njo) in zaradi zmotnih predstav o značaju zavrne bogatega snubca Darcyja. Na koncu se njej in dvema sestrama (ena od vseh petih pa si poroke niti ne želi) le uspe poročiti po svojih željah. Srečen konec, odlična kompozicija, ravno pravšnja mera satiričnosti, da se vse skupaj ne konča preveč komedijantsko, antologijski citati in odličen značajske oris junakov kljub zastareli tematiki romana zahodnim romantikom še danes delujejo

505 V prvem romanu *Northangerska opatija* iz leta 1799 je takole ironizirala to podrejenost že ob vzniku ljubezni v sanjah glavne junakinje gdč. Catherine Morland: »[...] kajti, če drži, kar je trdil neki znameniti pisatelj, namreč da nima nobena mlada dama pravice, da bi se zaljubila, preden svoje ljubezni ne oznani gospod, potem mora biti nadvse neprimerno, da bi mlada dama o gospodu sanjala, še preden je znano, da je ta gospod prvič sanjal o njej.« (Jane AUSTEN, *Northangerska opatija*, Dob pri Domžalah 2011, 29).

506 VOGRINČIČ 2008, 72–75; EVANS 1999, 266 sl.; LUHMANN 2011, 164 sl.

507 NŠAL, ŠAL IV, Spisi, fasc. 68.

508 V črtici *Dve ljubici* je zapisal, da je imela poročena Julija po besedah nekega patra vse tri lastnosti, ki so pogoj za srečen zakon: »*Znala je potrpeti, znala je odpustiti in znala je molčati.*« (Janez Trdina, *Izbrano delo II*, 297). Tudi drugi sodobniki so jo opisali kot vzorno, do vseh prijazno gospodinjo in soprogo, dobrodelfko, ljubeznivo in pravo krščansko mater, ljubiteljico knjig in romantike (Schillerja je cenila bolj kot Goetheja); gnusile so se ji vse knjige, ki so opisovale grešno (prešuštniško) ljubezen (Janez Trdina, *Izbrano delo II*, 293–294).

509 HADERLAP 1882, 37–38.

moderno. Težavica gdč. Austenove je bila ena sama, a velika – vloga denarja v ljubezni in zakonu. Dobro je poznala njun preplet in boje mladih s starši, kar je brez zadržkov orisala v romanu *Mansfield Park*: »A na svetu prav gotovo ne obstaja toliko moških z velikim premoženjem, kot je čednih žensk, ki si jih zaslužijo.«⁵¹⁰ Nič pa ni Austenova povedala, kako so njeni srečno ljubeči junaki živeli po poroki. Posredno sodeč, po opisih starejših poročenih (staršev in sorodnikov), njihovega zakonskega življenja ni poveličevala. Kot da je v globinah duše čutila, da se ljubezenska sreča le stežka obdrži v vsakdanjih zakonskih situacijah. Morda se tudi zato sama ni nikoli poročila.

Take meščanske zakonsko-ljubezenske paradigme so se v zadnji četrtini 18. stoletja pojavljale tudi v posrednem komuniciranju posameznikov z javnostjo, celo v osmrtnicah. V teh so bile pokojne žene (ali možje) namesto »srčno ljubljen(a)« (*herzlich geliebte* Jošt Vajkard grof Barbo pl. Waxenstein leta 1775), »najbolj ljubljen(a)« (*geliebteste* Marija Rozalija baronica Billichgrätz leta 1785) od zadnjih let 18. stoletja titulirani z bolj intimnimi oznakami, npr. s »preljuba soproga« (*innigstgeliebte Gattin*, obenem tudi mati, stara mati, sestra, tašča). Izraz je pomenil sentimentalno zakonsko ljubezen iz nemškega razsvetljenškega »družinskega romana«, ki se je kazala navzven v umetnostni ikonografiji z motivom družine kot najvišjega ideala.⁵¹¹ To lahko orišemo še z dvema primeroma: 1. Z osmrtnico Adama Seifrida Kajetana grofa Lichtenberga, ki jo je leta 1799 razpošiljala mlada vdova (tretja žena) Ernestina. Naslednje leto je nadpovprečno ljubezen do moža izlila še v podpis na moževem epitafu v cerkvi v Šmarju pri Lanišču.⁵¹² 2. Z razlikovanjem v osmrtnicah zakoncev Gallenberg leta 1773 in 1803: Cecilija grofica Gallenberg, druga, precej mlajša žena Wolfa Sigmunda, je leta 1773 nekoč vihravega moža naslovila le z »gospod soprog in spoštovani oče«. Njo pa so leta 1803 otroci naslovili s »preljubo in nadvse spoštovano gospo materjo«;⁵¹³ brez dvoma je bila ljubezen med materjo in otroki večja kot jo je pred tem Cecilija dobivala od moža in mu jo vračala. Od srede 19. stoletja se je pridružila sintagma (*pre*)ljubi in dobri, kasneje pa čustveno še močnejša *ljubljeni soprog, najblažji in najboljši oče* (Ivan Cimolini leta 1909). Zanimiva, čeprav morda ne zelo pomembna je transmisija največkrat uporabljenega pridevnika *innigstgeliebte(r)*: v dvojezičnih osmrtnicah so besedo najprej prevajali s *preljubi* (Ivan Borovsky leta 1902), nato pa z *iskreno ljubljen(a)* (Lorencina Cimolini leta 1909). Zadnje se najbrž sliši nekako nedoločno, kar je ustrezalo časom tik pred svetovno vojno. Naznanilo od srede 19. stoletja tudi ni več prišlo le od najbližjega sorodnika (soproga), kot je bila navada še v 18. stoletju, marveč je ta sporočal v imenu vseh naštetih bližjih sorodnikov, vključno z zeti in snahami, včasih grafično simetrično razporejenih na osmrtnici kot križarke v bojnem razporedu.⁵¹⁴

Strast in užitek, sinonima galantne dobe, sta za meščanske ideologe postala nevarni občutji: čeprav sta siloviti, sta kratkotrajni in ju starost pogasi.⁵¹⁵ Krepil pa se je kult devištva in samskega stanu. Temu ni ušel niti nostalgичno streznjeni zaljubljenec France Prešeren v »Sonetih nesreče«: »Zvesto srcé in delavno ročico za doto, ki je nima milijonarka, bi bil dobil z izvoljeno devico.« V uradnih zapisih

510 Jane AUSTEN, *Mansfield park* 1, 5.

511 BOGATAJ-GRADIŠNIK 1984, 62 sl. Tak je bil že osnutek epitafa Raigersfeldove žene Marije Ane iz leta 1752: »predraga (presladka) in nadvse ljubljena žena« (*dulcissima et amantissima*). Enaka oznaka je na krajšem epitafu, ki ga je »pobožni in nadvse zvesti ženi« postavil leta 1754. V prvem osnutki mož podrobno opisuje (z imeni še živih otrok in številom o vseh rojenih) materinske zasluge. Prepisa epitafov sta v: AS, Gr. Dol, fasc. 205, p. 27 in fasc. 207, p. 114.

512 »Njegova neutolažljiva soproga Ernestina, ki je ta spomenik ljubezni posvetila večnemu možu.« Prepis epitafa je v: AS, Gr. Dol, fasc. 127; osmrtnica je shranjena v: AS, Osmrt. por., šk. 4. O Adamu Seifridu gl. SLANA 2009, 192.

513 Osmrtnici sta v: AS, Osmrt. por., šk. 2.

514 Npr. za Elizabeto Bayr leta 1875, Karolino Bayr leta 1900, Marijo Bahovec leta 1891 in Karla viteza Bleiweis-Trsteniškega leta 1910 (AS, Osmrt. por., šk. 1).

515 KOŠIČEK 1982, 268 sl.; SOL 2002, 54 sl.

in (anonimnih) ženitnih oglasih pa se je ljubezen kot pogoj zakonske zveze dopolnjevala z družini in državi koristno prokreacijo, vzgojo otrok ter uspešno hišno ekonomijo ter po novem tudi z izpolnjevanjem državljanskih dolžnosti.⁵¹⁶ Pesniški samouk, kranjski učitelj in organist Pavel Knobl (1765–1830) je v prvi slovenski zbirki posvetnih (zabavljaskih) pesmi *Shtiri pare kratko-zhafnih novih pesmi* zapisal, da je žena »najiminitnejše premoženje, kar ga sploh lahko ima mož«. V pesmi o tožbi stare device je slavil poroko kot tisto, kar je za vsako dekle najboljše (to pa ni zaljubljenost!) in je treba storiti že v mladosti.⁵¹⁷ V tem duhu je zvenela modrost dolenjskih stark, ki jo je leta 1871 zabeležil Janez Trdina: »Da ni treba za zakon nič posebne ljubezni ... Pravijo, da se le ne sovražita ne – pa je dobro. Ljubezen že pozneje sama pride. Ljubezen okuži zakon že zanašrej.«⁵¹⁸ Na drugem mestu je zapisal svoje drugačno mnenje: »V dolenjskih ženitvah sem opazil tri glavne napake: da se delajo večidel brez ljubezni, da se gleda skoraj samo na doto in da se ljudem strašno mudi. Ljubezen zabteva srce, pamet, vsa človeška narava in tudi vera, naši Slovenci pa mislijo, da se začne lahko srečen zakon brez nje. Skoraj sploh se jim zdi nepotrebna, mnogim celo grešna. Govore: 'Tisti ki se ljubijo že prej, pojedajo ljubezen, da je ne ostane nič za zakon.'« To je bil namig na napačne predstave o masi ljubezni, ki jo ima na razpolago človek in se ne more povečati, spreminjati, marveč z leti in preizkušnjami samo zmanjševati. »Za ljubezen je Bog odločil zakon, ne pa samski stan ... Naše ljudstvo bi morda ne bilo na krivem potu, ako bi se v zakonu ljubezen res dobajala ex offo. Ali uči nas skušnja, da to ne biva: občutki se ne dajo, če ne pridejo človeku sami, ne privabiti ne prisiliti z nobeno prisego.«⁵¹⁹ Upadanje strastne ljubezni seveda ni pomenilo, da za erotična čustva v zakonih ni bilo prostora. Le poudarki so bili zelo razumniški. Libreto znamenite opere Richarda Straussa *Žena brez sence* (1919), ki ga je napisal Hugo von Hofmannsthal, kaže meščansko (zlasti žensko) željo po otrokih in sram pred jalovostjo. Hofmannsthal, eden najpomembnejših predstavnikov dunajske moderne, je bil v vprašanjih zakonske zveze zelo konservativen – kot tak je vplival na svojo publiko.

Meščanski zakon je dobival značaj prijateljske skupnosti zaročencev in zakoncev v fichtejskem opredeljevanju zakona kot razumskega in naravnega zlitja dveh čustveno sorodnih oseb na poti čustvene izpopolnitve in doživljanja sreče. Taka ljubezen zadeva le enega moškega in eno žensko, ne glede na njun socialni status. Pomembnejša je osebna lastnost oziroma krepost ljubljene osebe in ne ljubezen na prvi pogled. Premočna ljubezen, ki izhaja iz zaljubljenosti, se lahko pretoči v kriminalizirana incestuozna razmerja med brati in sestrami, medtem ko so tista med bratranci in sestričnami, strici in nečakinjami brez javnih nasprotovanj lahko prehajala v veljavne zakonske zveze. Ob vsem tem se je razpredalo o naravnih kvalitetah spolnih značajev, tj. ideoloških osnovah meščanske morale.⁵²⁰

Meščanske moraliste je nadzemnost intenzivne romantične ljubezni in prenašanje zaljubljenosti v zakonsko zvezo motila, podobno kot je teologe motila erotična naklonjenost. Ta je postala sestavni del meščanske poroke »iz ljubezni«. V tem smislu je v popularnem dunajskem *Gesundheits-Zeitung* leta 1836 nek dopisnik obračunal z romantično ljubeznijo v psihotično-dramatičnem slogu. V namišljenem dialogu mladih zakoncev (oba je glede na njune materialne danosti imel pisec za »ustrezen par«) je takole posvaril pred razdiralnimi posledicami romantičnih predstav: med kratkim stikom z ženo mož trdi, da so njena pričakovanja absolutno sentimentalna (skupno sanjarjenje onstran vsakdanjega sveta, združitev duš in src v »unisono« ljubezen), za protiutež pa oriše bolj stvarnega, neromantičnega, celo

516 JEAN-JACQUES ROUSSEAU, *Julija ili Nova Heloisa*, 442 sl. (III/ 20, Julijino pismo).

517 *Jamranje enga saftarenga inu saerjavenga deklizha* (KNOBL 1801, 28–32).

518 Janez TRDINA, *Podobe prednikov II*, 462.

519 V črtici *Dolenjske ženitve* v: Janez Trdina, *Izbrano delo II*, 108–109.

520 HAUSEN 1988, 214 sl.; SIEDER 1987, 124 sl.; SABEAN 2002, 24 sl.; POLAJNAR 2008, 9–16, 27–29 in POLAJNAR 2007b, 12–14; MIHURKO PONIŽ 2008, 190–191.

sarkastičnega in moralno primernega državljana (»Zadnjih tristo ali štiristo let želi vsak gimnazijski šolar spesniti roman z idejami, kot jih imaš ti!«). Žena je razočarana ob spoznanju, da je mož brez romantičnega ognja (»Raje umrem, kot da se spreobrnem k tvojim groznim naukom.«). Moževa razlaga rešitve zapleta je logična: »Ljubiti se morava mirno, meščansko in zakonsko, brez ekstaze, brez sanjaštva in nasilnih izbruhov.« Moževe pridige ne zaležejo in žena naredi samomor. Pisec bralca (bralko) nato posvari pred sanjaštvom ter usmeri v ustvarjalno dejavnost v okvirih starih ženskih dispozicij družbene (ne)uspešnosti.⁵²¹ Tu razum še obvladuje romantiko, s tem da spoloma določa nove vloge.

Doktor Hallamitschek je imel leta 1840 v eseju v istem časniku ženske še vedno za bitja brez moškega genija in intelekta, ki pa premorejo več miline, srca in ljubezni. Ti so nujni za vodenje družinskega življenja in gospodarstva ter usmerjanje otrok v družini, kot se je leta 1840 izrazil francoski psihiater Louis Francisque Lélut.⁵²² S sklicevanjem na sramežljivost in spodobnost (tudi monotona ženska ročna opravila, npr. pletenje, so nevarna za nezdravo fantaziranje!) pa se ni več dalo izogniti ženski izobrazbi in fizični krepitvi telesa s plesom in muziciranjem.⁵²³ Praktičnost pri izbiranju žene je leta 1836 v istem časopisu utemeljil neki zdravnik: tako kot skuša imeti razumen kmet doma le najkoristnejše hišne živali, so tudi dobri potomci odvisni od pametne in brezčutno racionalne izbire, predvsem pa od ženinega zdravja.⁵²⁴ Zdravnik ni omenil čustev. Enako resnico je leta 1852 Janez Trdina v ihti navrgel Lovru Tomanu, ko je ta v debati o literaturi v prijateljski družbi svoja prepričanja prek vsake mere utemeljeval z mnenji zaročenke Josipine Urbančič-Turnograjske: »Daj Josipini mir, pa naj se babe v te reči ne mešajo, naj primejo rajši za igle in burkle. Za pametne ljudi so ženske avtoritete le v kubinji in v postelji.« Zaljubljeni Toman je znorel, Josipina, ki je svojim ženskim literarnim likom dodeljevala romantične lastnosti nadzemelske lepote, zvestobe, moči in poguma in jim prisojala vsaj enakovrednost, če ne kar superiornost (za tako se je na skrivaj imela sama), je seveda izvedela za Trdinove besede in »surovemu in kmetskemu« Trdini ni oprostila do smrti.⁵²⁵ Pa je Trdina izrekel le tisto, v kar so bili na tihem prepričani vsi njeni znanci, vsaj malo pa najbrž tudi Toman.

Ko se je erotika uklonila »zaroti molka«, je bil legitimiran »zakon iz (finančnih) koristi kot nasprotje zakonu iz ljubezni.«⁵²⁶ Sanjači pa niso nikoli izumrli. Josip Jurčič se je v romanu *Deseti brat* (1866) zgražal nad zakonom iz koristoljubja in storilcu napovedal osebni propad. Besede francoskega državnika Talleyranda, da kdor ni poznal življenja pred letom 1789, sploh ni živel,⁵²⁷ so postajale neprijetne tudi slovenskemu plemiču in plemkinji, meščanu in meščanki. Vsi so še naprej imeli polna usta ljubezni, ki pa so jo pogosto igrali in iskali pri ljubimcih. Izjema so bili tisti, ki so jemali zakonce iz vrst nižjih družbenih slojev in jim vsaj zato ne moremo odreči pogumnega izkazovanja čustev. Tako so se materialistični postulati zakonske zveze vsej sentimentalnosti navkljub v zakonski zvezi obdržali precej dlje, kot je hotela in napovedovala Jane Austen. Celó tam, kjer se je na zunaj kazala drugačna slika,

521 Članek *Phantasie und Wirklichkeit* v: Die Gesundheits-Zeitung iz septembra 1836, št. 38 (str. 593–598). Prim. MIHURKO PONIŽ 2008, 191; SIEDER 1987, 125.

522 Nemški prevod njegovega eseja *Die Bestimmung des Weibes im häuslichen und gesellschaftlichen Leben* v: Die Gesundheits-Zeitung, N. F., IV, št. 27 (str. 213–215) in 28 (str. 224–226) iz aprila 1840.

523 Članka *Das Weib nach dem Willen der Natur und der Gesellschaft* iz avgusta 1835 (Die Gesundheits-Zeitung, št. 69, str. 273–275) in *Gedanken über Erziehung der weiblichen Jugend der sogenannten Mittelklasse* iz novembra in decembra 1840 (Die Gesundheits-Zeitung, N. F., IV, št. 96, str. 769–771 in št. 97, str. 777–781).

524 Članek G. Wastla *Betrachtungen über die Wahl einer Gattin* v: Die Gesundheits-Zeitung iz avgusta 1836, št. 33 (str. 513–516) in št. 35 (str. 552–554).

525 Cf. po: DELAVEC 2004, 86, 89, 156.

526 Cf. po zapisu »Meščanska poroka« J. Cvirna na: <http://www2.arnes.si/~rzjtopl/rod/razno/dogodki.htm> [23. 3. 2011].

527 FUCHS 1910, 1.

so mladi stremuhi pretentali še tako inteligentna dekleta. Taki so bili tudi nekateri slovenski narodni junaki, voditelji inteligence in pozneje – kako sodobno to zveni! – kapitala, ki so brez samospraševanj, kakršna je junakinjam polagala v usta Jane Austen, udejanjali materialistične načrte. Vrh je pomenila mitska zgodba prve slovenske pesnice Josipine Turnograjske (1833–1854) in študenta, kasnejšega politika (pravnik po izobrazbi, kaj pa drugega) Lovra Tomana (1827–1870).⁵²⁸ Njuna medsebojna korespondenca, za več kot tisoč pisem v obdobju treh let gre, je obogatena z vsemi mogočimi sentimentalnimi vzorci in emocijami – prava sladkorna rafinerija, ki malo bolj racionalnega bralca prej ko ne hitro zdolgočasi. Srečno izpolnjena zaljubljenost s poroko, a hiter tragični konec z Josipinino smrtjo, pa ne more skriti, da je vroče zaljubljeni Toman baje dal dekletu, njenim sorodnikom in javnosti tik pred poroko jasno vedeti, kaj ga poleg nje še žene na Josipinin Turn pod Novim gradom – njen delež dediščine po pokojnem očetu. Tomanovi in Josipinini dobri znanci so njegove namere spregledali že pred Josipinino prezgodnjo smrtjo, čeprav niso poznali vsebine njenih pisem. Ni pa spregledala premlada Josipina, naivna »tičica«, ki v mladostni želji, da »ne bode pustila več ... tičku proč zleteti, o ne ...«⁵²⁹ ni bila sposobna dvigniti razuma nad zaljubljenost. Kar naprej je govorila skoraj v maniri apostola Pavla (*»Popolnost pa – ah ne moremo je tukaj iskati – tam – ah unkray le nas pričakuje! ... Ljubezen vse premaga! Ah pokaživa to!«*).⁵³⁰ Tako izkazovanje čustev seveda ni bilo nobena novost, posebna in zato skupaj z dekletovo zgodnjo smrtjo tako tragična pa je bila njena javnost, kmalu znana na široko po Kranjski.

O dolgem spopadu in prepletu materializma in racionalizma s sentimentalnostjo se lahko prepričamo iz vsebinsko sicer neizvirnega slovenskega (ljubezenskega) romana iz druge polovice 19. stoletja. V njem so se z ljubezenskimi zadevami, odvisnostjo temeljnih življenjskih dilem od sreče v ljubezni in uspešne poroke (resnici na ljubo te teme v slovenski književnosti 19. stoletja niso prevladovali),⁵³¹ primešali še narodnoubudiljski cilji. V skladu z meščansko porazdelitvijo vloge spolov je glavna oseba v ljubezenskem romanu moški in ne ženska, kot je bilo v klasičnem sentimentalnem romanu, ki ima med izkazovanjem in udejanjanjem ljubezni težave s svojim prenizkim socialnim statusom.⁵³² Za takega sentimentalca se je izdajal celo advokat in politik, pronicljiv in duhovit pisatelj Ivan Tavčar, ki pa mu zveza denarja zaročenkinih staršev in poroke osebno ni bila tuja. V luči dvojne narave ljubezni – srečni in pogubni – je bila večina njegovih zgodnjih del, v katerih ima soočanje z lastnim ljubezenskim življenjem znake zdravljenja lastnih kompleksov. Sentimentalno prepričanje o čisti ljubezni kot nujnosti v življenju je Tavčar v drugi polovici življenja nujno zapeljal v resignacijo, češ da ljubezni v »izpraznjenem« in materializiranem času ni več, pač pa le še (plemiško) starševsko koristoljublje.⁵³³ Na stara leta se je vrnil k sentimentu: *»Zavest sreče ji je vzela življenje,«* ob obujanju spomina na smrt nesojene neveste Mete v povesti *Cvetje v jeseni* (1917) rezonira junak (pisatelj).⁵³⁴ Toda ob tem kot pisatelj ostaja ironičen, ko na začetku zgodbe trem mestnim prijateljicam očita, da nimajo pojma o ljubezni: *»... ta trojičica ni nikdar poznala tiste vsemogočne ljubezni, ki ni dana vsakemu, komur je pa dana, tega pretresa, kakor pretresa vihar gozdove na gori!«* Posmehljivost je potencirana v podtonu damskega zagovora, češ da svojih

528 BUDNA KODRIČ 2003.

529 V pismu Tomanu z dne 19. 5. 1851 (cf. po: DELAVEC 2004, 39).

530 V pismu Tomanu z dne 19. 7. 1851 (cf. po: DELAVEC 2004, 64).

531 MIHURKO PONIŽ 2008, 172 sl.

532 Npr. Jurčičev Lovro Kvas v *Desetem bratu* iz let 1866–1867, Kersnikov doktor Hrast v *Ciklamnu* iz leta 1883 in celo Andrej Koren v bolj političnem *Agitatorju* iz leta 1885 idr. (BOGATAJ GRADIŠNIK 2002, 4–10; MIHURKO PONIŽ 2008, 191 sl.).

533 O tej plati Tavčarjeve psihe gl. pronicljivo predstavitev v luči literata in povzpnetnika v: KMECL 2005, passim.

534 Ivan Tavčar, *Izbrano delo III*, 234–235.

mož niso vzele zaradi denarja, pač pa iz ljubezni. Kot da jih je Tavčar o tem kaj vprašal. Pisatelj pokaže pravo barvo z ironičnimi, v življenjskem kontekstu pa realističnimi opazkami: »Čas, recimo, moderni čas je tak, da je zakonska ljubezen prav važno blago, ki se za visoko ceno prodaja, za visoko ceno kupuje ... A same dobro veste, da bi danes Leander ne plaval čez Helespont, če bi pri dekletu ne slutil nekaj težkih branilničnih knjižic! Tudi jaz ne morem za to, da je tako!« Obrekovalci, se na videz hudujejo dame. A se Tavčar ne da in damam odčita svojo definicijo ljubezni, ki jo kazi le to, da je prišla iz preračunljivčevih ust: »Kaj veste ve tri ... kaj ve moderna ženska o tisti ljubezni, ki pretresa telo in dušo, ki veže dušo in telo, ki je kakor nevihta, ki pride, da ne veš od kod, ki te podsuje, ki te stolče, da se od nje nikdar več ne oddabneš, ki jo pa vendar hočeš imeti, in najsi zaradi nje življenje izgubiš!«⁵³⁵ Toda to ni zakonska ljubezen, to sta v resnici strast in zaljubljenost, glavni sestavini sentimentalizma in romantike. Ob vsej sentimentalnosti Tavčar na koncu ne taji, da se je zgodba Mete in dr. Janeza zapletla zaradi materialistične strategije dekletovih staršev in njega samega. Starši niso imeli nič proti, da se zaljubljena hči in Janez vzameta, saj bi družinska kmetija ostala v rokah zanesljivega, pametnega in premožnega sorodnika. Pa čeprav bistveno starejšega od še mladoletne Mete. Šele v končni utemeljitvi svojega nupcialno-nacionalnega kreda je Tavčar iskren: »V mojih očeh je zakon predvsem tudi gospodarska pogodba, ki daje strankama enake pravice in enake dolžnosti.«⁵³⁶

Hipokrizija se je ukoreninila tudi v prvih slovenskih meščanskih bontonih in od tam vplivala na mlade in stare. Konec 19. stoletja je bil na Slovenskem popularen Haderlapov kompendij vzorcev ljubezenskih in ženitovanjskih pisem, ki je bil v letih 1882–1895 kar štirikrat ponatisnjen. Namen zbirke je bila uvedba bontona v najbolj občutljivo polje odnosov med spoloma in ohranitev starševske kontrole nad celotno ljubezensko-ženitovanjsko konverzacijo otrok. Zato so po Haderlapu ženitovanjska pisma nujna, tudi zaljubljenka so se vedno pisala in se bodo, jih pa bodo njegove predloge polepšale (tj. zresnile). Haderlap je pisal za dobro situiran meščanski živelj, saj osebe, ki nastopajo v njegovih pisemskih vzorcih ne izhajajo iz preprostega kmetstva ali še nižjih slojev, kvečjemu iz mestnega obrtništva. Slovenstvo je v tem času samo na sebi pogoj za uspešno zvezo, zato ga avtor posebej ne poudarja, niti svoje protiplemiške in protinemške ostrine. Neposredna materialnost je po njegovem dopuščena le vdovcem, zlasti tistim z otroki: »Ako hočem svoje gospodarstvo v redu ohraniti in vzdrževati v prejšnem tiru, ne kaže mi drugzega, ko da si poiščem novo družico življenja, novo gospodinjo in gospodarico za svojo bišo ... Če hočem pameten biti, moram si izbrati pametno, postavno in skušeno nevesto, ki še ni prestara, pa tudi ne premlada, in katerej smem zaupati vse, kakor sebi samemu.«⁵³⁷ S preveč pohlepniimi prosilci naj meščanski očetje opravijo takole: »Kdor jo res ljubi (hčerko, op. D. K.), jo bo vzel tudi brez dote.«⁵³⁸

Vzorci v Haderlapovi zbirki prepuščajo ljubezensko besedičenje dekletom, fantom pridržujejo stvarna vprašanja glede organiziranja porok, staršem pa tu in tam prepuščajo le častno vlogo. Toda ljubezensko-nupcialna samostojnost je bila navidezna. Čeprav vzorci dovoljujejo fantom, da se uradno zaročijo brez vednosti staršev, je Haderlap namesto eksplicitnega starševskega nadzora hotel vzpostaviti vzorec take komunikacije, ki bi upošteval mnenje staršev in sorodnikov. Zato je vključil tudi predlogo potegovanja za pristanek dekletovih staršev za dvorjenje in snubitev ter celo za dekletovo seznanitev staršev s fantovimi pismi. Poudaril je tudi pomen starševskega blagoslova za udejanjenje ljubezni v

535 Prav tam, III, 137–139.

536 Prav tam, III, 239–240.

537 HADERLAP 1882, 45.

538 Prav tam, 6, 8, 10, 25, 28–29.

zakonski zvezi.⁵³⁹ Navsezadnje so poročna naznanila kar v svojem imenu praviloma izstavljali starši ženina in neveste, le redko sama zaročenca; če pa že, so morala biti po Haderlapu brez čustvenih kodov.⁵⁴⁰

Ljubezen je Haderlapu pomenila toliko kot sentimentalne in meščanske norme: lepo obnašanje, iskrenost, pamet, skromnost pa seveda hrepenenje, tiho trpljenje (*»Kdor boče ljubiti, mora trpeti,«* se začinja eno od pisem žalostnega dekleta fantu), nadzor nad strastjo, ki ni bistvo prave ljubezni, nenehno tekmovanje za pozornost z drugimi snubci, poniževanje »pred nogami« oboževanega subjekta, nenehen strah pred izgubo drage osebe in tudi pomen lepote. Haderlap ob tem ni niti namignil na kak spolni stik, saj je bil pristaš zmernosti in brzdanja temperamenta, celo kadar bi bil razočarani zaljubljenec morda upravičen do težkih besed: *»Ako ti je čestilec nadležen, odvrni ga z hladnostjo pa mirnostjo, ne pa z razžaljenjem ... kaznovala ga boš najbujе s tem, ako se kažeš kakor bi ti na njem ne bi bilo dosti ležeče.«*⁵⁴¹ Bontonolog ni pozabil opozoriti žensk na nefeministično držo v pisnem in besednem izražanju: pisanje naj bo opisno (če ima dovolj znanja za to), vendar nežno, prizanesljivo, polno ljubezni, krotko in skromno, brez surovosti, tudi če je dekle razžaljeno, kajti *»frazе emancipiranih žensk so možem ostudne«*. Moškemu se ob takih priložnostih ne spodobi veliko besedovanja, zvezo pa naj odločno (a ne žaljivo) pretrga, če ugotovi prevaro; najbolj pa jo kazi laž in neizpolnjiva obljuba.⁵⁴² Ženska emancipacija, pogojena z materialnimi osnovami, je bila konec 19. stoletja že precej resna nevarnost, ki s poudarjanjem duha nad zunanjo lepoto ni škodila le estetskim zaznavam ženskega spola, marveč prek figure neodvisne zapeljivke tudi konceptu moške prevlade v odnosu, konec koncev pa konceptu meščanske poroke in zakonske zveze.⁵⁴³ Tedaj so se v meščanski literaturi in pod vplivom medicinskih raziskav ženske seksualnosti pojavile figure v zakonu nezadovoljnih žensk in usodnih zapeljivk, ki nasprotujejo moškemu razumu in meščanski morali. Toda materialno samostojnim in lahkoživim samskim ženskam, ki se jim je pod Strindbergovimi in Ibsnovimi vplivi že pripisovala neka demoničnost, na koncu le ne uspe uničiti »pravega« ljubezenskega odnosa, saj moškim uspe premagati njihovo začetno dominacijo in se osvoboditi stisk.⁵⁴⁴ Še bolj pomenljivi pa so bili pomisleki o (ne)izpoljenosti in krizi meščanskega zakona, kar so zaradi materialne podrejenosti žena poudarjale zlasti intelektualke.⁵⁴⁵

Ljubezen poganja rdeča kri

Kako pa so si predstavljali zakonsko ljubezen nepriviligirani sloji? Ženska, ljubezen in zakon v drugi polovici tisočletne fevdalne dobe tudi za kmete in malomeščane še zdaleč niso bili nepovezani pojmi. Pa čeprav je tudi zanje vladalo pravilo, da ljubezen in vsakodnevni boj za kruh ne stojita na isti brvi. Ko se je od renesanse in med uveljavljanjem poročne konsenzualnosti kljub reformacijski in prenoviteljski strogosti cerkvena zaznava ljubezni zlagoma uklanjala amorju, so morali teologi pojem ljubezni (brez ozira na njeno terminološko in življensko večplastnost) povezati s poroko in jo vcepiti tudi preprostim dekletom in fantom. Ti ljubezenskih čustev na ločitvenih in zaročnih procesih niso

539 Prav tam, 6–7, 9, 15, 25–28, 31–32, 37.

540 Taka so bila v resnici poročna naznanila vsaj od konca 19. do začetka 20. stoletja (AS, Osmrt. por., šk. 8).

541 HADERLAP 1882, 4.

542 Prav tam, 3–4.

543 Tako je leta 1884 v članku *Beseda o ženstvu* v reviji Ljubljanski zvon (letnik 4, str. 232–236) skoraj ekstatično utemeljevala ljubezen Franja Robidovčeva, ki pa na koncu ljubezni ni definirala in opisala nič drugače (celo z zelo podobnimi besedami) kot 1800 let pred njo apostol Pavel v pismu Korinčanom (1 Kor 13,4–13).

544 Npr. v zbirki novel Frana Govekarja *O, te ženske* (1897), Cankarjevi noveli *Kanclist Jereb* (1907) in drami *Pobujšanje v dolini šentflorjanski* (1908), v dramah Adolfa Robide *V somraku* (1907) in *Daemon Venus* (1908) ter Lojza Kraigherja *Školjka* (1911) itd. (MIHURKO PONIŽ 2008, 42–59).

545 MIHURKO PONIŽ 2008, 204 sl.

skrivali tako kot njihovi plemeniti sodobniki. Problematično pa je bilo, da so v nasprotju s temi, ki so dobro razlikovali med strastjo, zaljubljenostjo in zakonsko ljubeznijo, strast prehitro povezali s poroko.⁵⁴⁶ Pogosto po sili razmer. Vse skupaj so posredno podpihovali cerkveni sodniki, ki so zapuščenim zaročenkam priznavali pravico do poroke z zapeljivcem, a jim dajali tudi pravico, da zaradi pomanjkanja »ljubezni« razdrejo celo uradno zaroko (ne pa zakonske zveze). Tovrstna ljubezen plebejcem ni pomenila le »caritas«, marveč tudi (še dovoljeno) strast. V ljubljanski škofiji so se taka dovoljenja za razvezo zaroke pojavila že v prvem desetletju 17. stoletja v času škofa Tomaža Hrena; morda so bila pogosta že v času nič manj dejavnega škofa Janeza Tavčarja (1580–1597),⁵⁴⁷ a je ohranjenost gradiva ljubljanskega cerkvenega sodišča za ta čas slaba.

Prvi primer je pritožba mlade Kranjčanke Jere Misser iz leta 1601. Ženska je (v prvi osebi) škofu razložila, da se je že leto prej uradno (s prstanom, obljubo) zaročila s sinom mestnega sodnika. Obojestranska *želja* (zaljubljenost, ljubezen, strast?) pa je pred kratkim naletela na problem v osebi Jerinega očeta, ki jo je na neki drugi poroki (zelo dramatično: opolnoči!) meni nič tebi nič javno obljubil drugemu. Kar pa, je poudarila, nikoli ni bila njena volja. Da bi jo oče prisilil vzeti drugega, je vse skupaj zavila v kanonsko sprejemljivejši ne-konzensualni zadržek. Sedaj prosi škofa za pomoč pri uveljavitvi svoje prvotne volje.⁵⁴⁸ Čeprav rešitev pritožbe ni znana, je jasno, da je že sama vložitev prošnje izpričevala otipljivo možnost ugodnega izida, saj je sicer sploh ne bi vložila. V podobno zadrego je prišel leta 1614 škof Hren, ko je dobil v roke dva dopisa v zadevi Matije Trätterja iz Besnice pri Kranju, ki se je hotel poročiti z daljno sorodnico Heleno Žigmond. Prvo pismo je po Matijevem naročilu najbrž izdelal posvetni pisar, zato je zapisano v prvi osebi, v njem pa mrgoli čustvenih pojasnil o nujnosti poroke. Matija je za počelo zapleta navedel, da se je pred dvema letoma brez vednosti o sorodstveni zvezi *zaljubil* v Heleno, da jo *ljubi* in *želi za zakonito ženo* ter da se zaradi zaljubljenosti noče poročiti z nobeno drugo kot Heleno. Te besede so bile blizu cerkvene zaznave ljubezni. Na škofovo zahtevo je mnenje o zapletu z dokazili poslal tudi šmartinski župnik, ki se o čustvih kajpak ni razpisal. Kot skrben tridentinski dušni pastir pa ni zamolčal (tako kot Matija) bistva problema: do greha, tj. občevanja in s tem povsem vzpostavljene zakonske zveze, je že prišlo (zakaj, ga sploh ne zanima, si je mislil), sam pa ju le zaradi tega ni hotel poročiti. Še prej je o sorodstvenem razmerju zaslišal njune bližnje. Ker je sanacija stanja brez škofove dispenze nemogoča, se pač pridružuje Matijevi prošnji.⁵⁴⁹

Zaradi Matijevega priznanja telesne ljubezni s Heleno se je od škofa Hrena pričakovalo razumevanje spolnega življenja. Če je bila v poznem srednjem veku med resnimi ljudmi zakonska ljubezen enačena s terminom *caritas*,⁵⁵⁰ z *amor* pa strast in ljubezenska norost,⁵⁵¹ sta se v renesansi termina zlivala v višjo obliko zakonske ljubezni. Z novimi paradigmami sramu in npravstvene čednosti so začeli v 17. stoletju v uradnih virih eksplicitne termine za zakonsko ljubezen nadomeščati izrazi »naklonitev srca in razuma«⁵⁵²

546 ROUGEMONT 1999.

547 O Tavčarju gl. BENEDIK 1991, 122–126.

548 NŠAL, KAL, fasc. 76, št. 13.

549 NŠAL, KAL, fasc. 61, št. 5 in fasc. 72, št. 27.

550 Npr. leta 1479 v prošnji mantovskega mejnega grofa Federica Gonzage svaku grofu Lenartu Goriškemu glede Federicove sestre in Lenartove bolne žene Paole, naj jo *persuasionibus et omni caritate foveat* (ANTENHOFER 2000, 15).

551 V zadarskem statutu izpred leta 1305 je bila poroka brez starševskega konsenza označena za posledico nepremišljenosti ali celo *furore forte amoris bachata* (KOLANOVIĆ – KRIŽMAN 1997, lib. III tit. XIX c. 92).

552 Tako je leta 1697 ljubljanski stolni pridigar in župnik na Igu Jurij Schrieffler označil motiv (ljubezen), zaradi katerega se je ljubljanski krznar Janez Ježko premislil glede poroke z zaročenko Suzano Schmid in se dogovoril z neko drugo (NŠAL, KAL, fasc. 60, št. 6). Gl. tudi nedatirano Suzanino poročilo o prelomu zaroke v: NŠAL, KAL, fasc. 85, št.

27.

in z omembami nekakšne splošne »ljubezni«. Ahac Trunkl, steklarski mojster v Ljubljani, od katerega se je leta 1659 hotela ločiti žena Marija, se je pred obtožbo o nasilništvu branil, da jo je res tepel, a le zato, ker mu ni izkazovala ustrezne ljubezni (*comliche lieb*). V isti sapi jo je vabil nazaj, da zaživita v tej ljubezni. Sodišče se je z njim strinjalo in ni dovolilo ločitve.⁵⁵³ Vse to je bilo spodobno čustvo, ki ga je omenjala tudi poročna pogodba nekega gospoda Jakoba in vdove Magdalene iz začetka 18. stoletja, češ da sta se ob poroki *ebelich verliebt*.⁵⁵⁴ O pomenu zakonske sloge so bili ženini in neveste opozorjeni kar med poročnim obredom. V predpisanem rimskem obredniku je v prvi izdaji dvojezičnega *Rituale Labacense* iz leta 1706 moral mašnik pred blagoslovom prstanov izreči: »*Doklër tudej vi edèn pruti drugimu eno tako sakonsko lubefen, inu svèstuft oblubète, tokú b' kenimu vezbnimu potèrdejnu tiga svetiga sakona eden timu drugimu deité si dèfne roke.*«⁵⁵⁵ Termin je kajpak pomenil tudi telesne kontakte, še bolj pa jih je v izjavi Maruške Pečjak, podložnice gospostva Žužemberk, ki je na zaslišanju 11. 1. 1668 na deželskem sodišču opisala triletno ljubezensko življenje z Bernardom Wildtom in priznala, da je z njim »*in der lieb bekbandt gemacht*«. ⁵⁵⁶ Pustimo ob strani, da so v njeni izvorni slovenski izjavi besede zvene le morda nekoliko drugače (Maruška na sodišču gotovo ni govorila nemško), toda deželski sodnik, ki je moral razsoditi o materialnih posledicah pretrgane zveze, je vedel, da je šlo vsem izjavam navkljub za daljšo fizično in duhovno ljubezen, ne samo enkratno sladostrastje.

Zlitje telesne ljubezni in užitka v zakonskem življenju je ljubljansko škofijsko sodišče potrdilo leta 1672, ko je nezadovoljnima kmečkima zakoncema Zibelnik naložilo življenje »*v karshanski inu sakonski lubesni*«. ⁵⁵⁷ sintagma ni zanikala telesnosti. Enako sintagmo je leta 1678 uporabil Marko Varlich, ki se je hotel poročiti, a ne z nekdanjo ljubico Heleno Karnach, ki je sedaj od njega zahtevala poroko ali vsaj odškodnino. Priznal pa je, da jo je, kljub temu da ji ni nikoli obljubil poroke (res pa je z njo grešil), iz *charitate* nosečo nekoč vzela k sebi in z njo nekaj časa živel v vlačugarski zvezi (otrok pa ni njegov). ⁵⁵⁸ »Caritas« je bila zanj ljubezen do bližnjega, resnična zakonska ljubezen pa je še kaj več. Še dlje je šla leta 1680 Marta Pogačnik iz kranjske župnije, čeprav v prošnji za poročno dispenzo ni omenjala že sklenjene zaroke in seksa. Generalnemu vikarju v Ljubljani je zagotovila, da tako dobrega in poštenega ženina, kot je Matevž Struppi, ne bo nikoli dobila; ker je njen oče družino spravil v dolgove, potrebuje usmiljenega moža »z veliko zakonske ljubezni« (tu kar s terminom *amor*). ⁵⁵⁹ To je bil zanjo model uspešne zakonske zveze. Leta 1678 oziroma 1679 so podobno izjavili Andrej Dolžan in Marina

553 NŠAL, KAL, fasc. 55, št. 61. Isti izraz je leta 1664 uporabil tudi protokolist stiškega odvetništva, ko je zapisal zahtevo Lovra Obristerja, naj svak Jurij Kukic ženo (Lovrovo sestro) vzame nazaj v hišo in ji izkaže ustrezno ljubezen (AS, Sam. Stična, knj. 28, Protokol odvetništva 1659–1664, zapis z dne 16. 2. 1664).

554 AS, Rok., I/101r, *Formularbuch*, fol. 78r.

555 RITUALE LABACENSE 1706, 258 (recte 262). Podoben, le nekoliko poenostavljen je duhovnikov poziv še danes: »*Ko nameravata skleniti sveto zakonsko zvezo, si podajta desnici in vpričo Boga in njegove Cerkve izrazita svojo privolitev.*« (RITUALE ROMANUM 2005, čl. 61, str. 26). Gl. UŠENIČNIK 1924, 21.

556 AS, Gr. Žužemberk, Protokol deželskega sodišča 1652–1669.

557 NŠAL, KAL, fasc. 73. V latinski obliki se je izraz pojavil že v dekretu z dne 23. 4. 1672, s katerim je generalni vikar ukazal Andreju Zibelniku, naj se do prvega zaslišanja pri njem v Ljubljani vzdrži vsakega nasilja, z ženo pa naj živi *in debita charitate* (NŠAL, KAL, fasc. 67, Škof. prot. 1671–1673).

558 Sodišče je Marka rešilo poroke, vendar je moral Heleni plačati 6 gl d za vzgojo otroka (NŠAL, Škof. prot. 7/1, pp. 30–31, 36–39). Podoben izraz se je pojavil v prošnji vdovcev Matevža Kemperleta in Margarete Piskernis iz jeseniške župnije, ki sta leta 1683 zatrjevala, da »hočeta živeti v ljubezni (*charitas*), pobožno in dobro ... dokler bo Bog dal« (NŠAL, Škof. prot. 12, p. 64).

559 NŠAL, Škof. prot. 9/2, pp. 3–5. Petnajstletno življenje s pokojnim možem Andrejem *in omni amore et benevolentia* je ljubljanskemu generalnemu vikarju leta 1702 opisala Saloma Niklavčič iz Kroke, ko je zaradi nameravane druge poroke hotela dobiti potrdilo o vdovsko-samskem statusu (NŠAL, Škof. prot. 22, p. 218).

Pernuš ter Andrej Zupan in Elizabeta Dežman: para se želita poročiti, »ker se imata zelo rada«; leta 1683 pa še Lovrenc Čik in Margareta Oprešnik iz Smladnika, češ da »se imata rada, kar ve skoraj cela soseska«. ⁵⁶⁰ Izgovarjanje na sosesko ali sorodstvo je bil obrambni formalizem onečaščenih deklet, ki pa ga protokolist v tem primeru ni dojemal tako. Tudi nek drugi prosilec za dispenzo od zaobljube čistosti (*super voto castitatis*) je leta 1716 omenjal poroko iz (telesne?) ljubezni (*ex amore*). Najbrž v prepričanju, da generalni vikar ne bo brez posluha za razloge: če ne bo dispenze, ne bo poroke in možak se kot samec ne bo mogel izogniti vojaškemu vpoklicu. ⁵⁶¹ Za to so imele cerkvene oblasti precej posluha. In še en zanesljiv znak ljubezni med dolgoletnima zakoncema: leta 1695 sta Baste Bergant in žena Uršula na blejskem patrimonialnem sodišču zaradi »vzajemne zakonske ljubezni« sklenila oporoko z vzajemnim dedovanjem. Če tega ne bi storila, bi vsaj del pokojnikovega premoženja prešel na njegove agnate. To sta Bergantova hotela prepričati, ker nista imela otrok. ⁵⁶² Tako motiviranje oporok, poročnih pogodb in drugih civilnopravnih dejanj je sicer v blejskih sodnih protokolih iz let 1597–1783 precejšnja redkost.

O vplivu strasti, zaljubljenosti in čustvovanja na uspeh plebejske zakonske zveze se lahko prepričamo celo iz primerov fizičnega in psihičnega nasilja v zakonski zvezi, ki mu je botrovalo pomanjkanje ljubezni (*amor*). Kot varnost in zvestobo jo je leta 1677 zaznavala Kranjčanka Katarina Verček, ko je cerkvenim sodnikom pojasnjevala, zakaj je po večkratnih moževih vrnitvah (zaradi denarja) zapustila prešuštnega in nasilnega moža Adama – ker ji »ni dajal ljubezni«. ⁵⁶³ Tudi Helena Polenc iz župnije Sora, ki se je leta 1709 hotela ločiti od moža Matije zaradi njegovega nasilja in materialnega zanemarjanja, je izpostavila kratenje ljubezenske izpolnjenosti v zakonu. Sodnike je prepričevala, da je ni vzel »*ob amorem conjugalem, sed solum propter pecunias*«. ⁵⁶⁴ Zakonska ljubezen ji je v enaki meri pomenila zakonske vrednote in spolnost.

Omenjeni primeri kažejo, da sta bila v baroku seks in (spodoben) užitek trdni ženski kategoriji ne glede na socialno pripadnost in ne da bi bila ob tem ogrožena pomen družine in avtoriteta moškega kot ženinega skrbnika in gospodarja. ⁵⁶⁵ V 18. stoletju so se pogledi na spolnost – tako kot nekoč v dvorski dobi, spet razdvojili: žene iz višjih slojev so v zakonski zvezi še iskale radoživost, njihovi bolje izobraženi možje pa so začeli poudarjati racionalizem, disciplino in žensko podreditev. Za zakonce iz nižjih slojev je postalo najbolj pomembno dostojno zakonsko življenje in njegova prokreativna komponenta. Sredi stoletja niso bili več redki duhovniki, ki so nosečim nevestam odrekli dovoljenje za poroko in jih v poduk skupaj z ženinom kaznovali s cerkvenimi kaznimi. ⁵⁶⁶ Tedaj so nižji sloji spoznali pojem »zlate poroke« ali trdnega zakona. ⁵⁶⁷ Leta 1759 je nek Soričan med molitvami na romanju pri čudodelni ljubenski Mariji kronistu ljubenskih čudežev opisal svoje zakonske želje z nesporno frazo »srečen zakon, dobra žena in mirno sožitje«. Kar mu je baje tudi uspelo. ⁵⁶⁸ Premik je zaznamovala tudi terminološka

⁵⁶⁰ NŠAL, Škof. prot. 7, pp. 133–134; Škof. prot. 8, pp. 93–94; Škof. prot. 12, pp. 13–14.

⁵⁶¹ NŠAL, Škof. prot. 27, p. 386.

⁵⁶² »*Gegeneinander tragendt eheliche liebe*« (AS, Gr. Bled I, knj. 28, Protokol sodišča 1690–1698, zapis z dne 11. 11. 1695).

⁵⁶³ NŠAL, Škof. prot. 6, p. 312 in Škof. prot. 6/1, pp. 19–25.

⁵⁶⁴ NŠAL, Škof. prot. 25, pp. 87–88.

⁵⁶⁵ Prim. STONE 1977, 542–543.

⁵⁶⁶ S tem sta se leta 1753 vizitatorju sama pohvalila podzemeljski in viniški župnik (VOLČJAK 2010a, 743, 745).

⁵⁶⁷ Leta 1728 je župnik v Gradcu opisal tedaj še redek primer zlate poroke para iz Gornje Štajerske (v resnici sta bila zakonca poročena kar 57 let), ki se je zgodila v župnijski cerkvi v prisotnosti številnih otrok, vnukov in pravnukov. Po poročnem obredu se je družba podala na graški grad, kjer je par povabil na ohcet cesarja, cesarico, prestolonaslednico Marijo Terezijo in njenega zaročenca, princa Lotariškega, in ves dvor. Visoki gostje so par obdarili (ZAHN 1899, 179–180).

⁵⁶⁸ AS, Rok., 75r, fol. 16^v.

cenzura.⁵⁶⁹ Izpostavljanje samostojno stoječe besede *amor* v zvezi s plebejskimi zakonskimi primeri, ki se je v ljubljanskih sodnih zapisih med sredjo 17. in prvo tretjino 18. stoletja še zapisovala v smislu celokupne zakonske ljubezni, od okoli srede 18. stoletja skoraj ni bilo več. Ne v tožbah zapeljanih deklet in prevaranih ali pretepenih žena niti ne v prošnjah po poroki hrepenečih parov, ki so se na škofiji potegovali za spregled od sorodstva. V sodnih spisih so stranke in pisarji besedo *amor* začeli zamenjevati z nevtralni termini. Seks (*actum carnale*) je od dvajsetih let 18. stoletja nadomeščal zamegljeni *usus corporis*, še pozneje *actum veneris*. Neža Andis se zato že leta 1711 pri razlagi, zakaj je fantu odrekla že dano poročno oblubo, ni več sklicevala na »ljubezen«, marveč ponudila sodnikom nedoločno argumentacijo, češ da »nunquam habuit animum ad illum«. To je zadoščalo za odvezo.⁵⁷⁰

Konec 18. stoletja je sentimentalnost okužila tudi malomeščanski sloj in se manifestirala v primerih, ki bi se pred nekaj desetletji končali v običajnem konkubinatu. Vrhniški trški sodnik Janez Nepomuk Jurkovič je imel s svojo precej mlajšo rejenko Urško Cerer, ki je živela pri njem od svojega četrtega leta (njeni kmečki starši pa so živeli v Žireh), razmerje in jo leta 1801 nosečo zaradi strahu pred škandalom poslal rodit in živet v Ljubljano. V poljanskem predmestju je zanjo najel stanovanje, kar je hitro zvedela policija. Magistrat je še mladoletno Urško upravičeno dolžil neprimerne življenja in jo nameraval poslati k njenim staršem. Zaradi otrokove bolezni so jo oblasti pustile v mestu, Jurkovič pa jo je občasno obiskoval, poravnaval stroške in leta 1803 mu je dekle rodilo še drugega otroka. Ljubljanski župan Jožef Kokalj jo je spet nameraval izgnati, Jurkovič pa ga je spet prepričal, da so jo pustili v mestu in obljubil, da bo skrbel zanjo in za otroka ter ji preskrbel delo. Z očetovstvom se seveda ni hvalil, saj je župan o tem od drugih izvedel že dovolj. Zanimivo pa je, da se ni poskusil otresti odgovornosti, kar bi zlahka storil in pred stoletjem tudi bi, čeprav sta bili na kocki njegova čast in kariera. Pač pa je v petih pismih mlademu dekletu prigovarjal k skromnosti, zvestobi, prijaznosti, potrpežljivosti, častnosti, skrbi za otroka in podrejanju njegovim nasvetom, ko se ji je opravičeval za svojo odsotnost. »Moje srce, bodi skromna in pazi, da me ne užalostiš z razuzdanim življenjem, s čimer bi izgubila moje prijateljstvo! Bodi mi zvesta in odkritosrčna, ljubi in časti le tistega, ki te ljubi in skrbi zate! Ne bodi nestrpna in jezna, če ne gre vse po tvojih željah, ali pa trpiš pomanjkanje, pomisli, da moram tudi jaz veliko potrpeti in prenesti. Ne sklepaj znanstev ... To ti želim in svetujem jaz, tvoj ljubi,« ji je naročil v prvem pismu, ki pa ga je nepismeni ljubici morala prebrati najemodajalčeva žena. V zadnjem pismu pa je bil že jezen: »Nad tvojim ravnanjem sem zelo razočaran, ker ne poslušáš nobenega mojega ukaza! (Urška je medtem brez njegove vednosti zamenjala stanovanje, op. D. K.) Verjameš raje zapeljivim babam in delaš po svoje! Verjemi pa, da je bolje upoštevati moj nasvet, da ne bo prepozno!«⁵⁷¹ Vse, kar je malomeščanski Jurkovič zahteval od neporočene, neuke, a nekoliko samosvoje ljubice, so že bile lastnosti meščanske (pred)zakonske ljubezni, precej daleč od baročne ljudske razposajenosti in blizu podobe zvestega zakonca ter odgovornih staršev dobrih državljanov.

569 Tako cenzuro je v francoskih spovedniških priročnikih iz 18. stoletja ugotovil že Jean-Louis Flandrin (FLANDRIN 1986, 141).

570 NŠAL, Škof. prot. 26, p. 20.

571 ZAL, Reg. I., fasc. 69, snopič 8^{II}. Kratek povzetek tega škandala je v: MAL 1957, 49–50.

POLLINIJEVO POROČILO, TRETJIČ: SEKS, DROGE IN IZPETJE NEKE ZAKONSKE ZVEZE

KAKO UTRDITI ZAKON?

Vrnimo se v zadnje mesece skupnega življenja zakoncev Ursini. Doktor Pollini v nadaljevanju svoje ekspertize ni izgubljal časa za razglabljanje o izvoru Joštovih težav. S pomočjo Zacchie, Sancheza, pogojno tudi Wirsunga, medicinskih zbirk in farmakopej, zlasti pa iz svojih izkušenj, je vedel, da je diagnostika »notranje moške impotence« ob nasprotujočih si dejstvih in izjavah stvar arbitrarne presoje zdravnikov in psihičnega stanja bolnika, težava pa je največkrat le slučajno (teologi so govorili »čudežno«) ozdravljiva. Moški ud je pač bolj občutljiv na poškodbe kot ženski spolni organi, so menili medikusi.¹ Ker je Pollini nekoč menil, da je Jošta mogoče ozdraviti (verjetno ga je zdravil že pred poroko, kot je namigovala Marija Kajetana), je gotovo najprej posegel po modernih farmacevtskih preparatih in afrodiziakih. Starodavnim zeliščnim zvarkom s kontradiktornimi učinki se je najbrž izognil, gotovo pa jih je poznal.

Ljudska medicina in farmakopeje so priporočale različne metode zdravljenja boleznih rodil (ženske neplodnosti, neredne menstruacije, belega toka – posledice prevelikega deklinškega spolnega apetita!) ter občasnih in ozdravljivih oblik erektilnih in podobnih spolnih motenj. Največkrat je šlo za placebo zvarke in kure, ki so bili skoraj enaki za zdravljanje priapizma ali satiriatizma (impotenčnega nasprotja) ali pa za lajšanje poškodb ženskih genitalij (zožanosti) in testisov (npr. kastriranosti), »polucije semena« (gonoreje), neplodnosti in podobnih generativnih težav.² Tisočletja je bilo eno takih kontradiktornih pomagala zelje (in vsa zelenjava). Stari Grki so mu (in sploh vegetarijanstvu) prisojali povzročanje moške impotence (a so ga imeli tudi za afrodiziak in sredstvo za sprožitev abortusa), Rimljani pa so ga vsaj v simbolnem smislu povezovali s krepitvijo možatosti; v 13. stoletju mu je Albert Veliki pripisoval povečanje želje po seksu.³ Ker so ljudska modrost, človeško upanje in naivnost večni, so se zvarke in posebna dieta uporabljali dolgo in v malo spremenjenih oblikah (Valvasor je zapisal, da kranjski kmetje zdravnikom in lekarnarjem ne omogočajo zaslužka, saj se zdravijo sami z zdravilnimi želišči),⁴ čeprav o zanesljivem delovanju ni bilo dokazov; skupinsko prepričanje in konformizem jih pač nista potrebovala. Na slovenskem Koroškem je še leta 1923 veljalo prepričanje, da na moško trdoto dobro vpliva topla postelja: žena je na posteljo postavila vroč kruh in poklicala moža z besedami: »Šikano pridi, postelja je že topla!« Priznajmo, le komu pa ne sede sveže pečen kruh! Na Kobariškem je bilo (in je gotovo še) bolj koristno opazovati golo žensko, ki (je) v želji po zanositvi ponoči v spalnici teka(la) okoli čebra vode.⁵ Podoben učinek je imel skoraj dekameronski nasvet leta 1686 več spektakularnih zločinov osumljenega cerkniškega vikarja Gregorja Cerviča možu neplodne žene, naj se njegova žena v cerkvenem zvoniku gola ovije v vrh velikega zvona in trikrat mokri po zvonu, pa bo lahko zanosila.⁶

Nič bolj uspešni, pogosto pa še nevarni za pacientovo počutje so bili tradicionalni farmakološki

1 ZACCHIA 1660, lib. III tit. I q. III nn. 6–11.

2 ZAP, Rok., knj. 57, navodila o pripravi zdravil iz leta 1683, fol. 4^{r-v}, 9^r (za beli tok) in 4^{v-5^r}, 9^{v-10^r} (proti močni krvavitvi); WIRSUNG 1597, Th. III c. 2 § 3 oziroma str. 299 ter c. 3–7 oziroma str. 300–325; ZEDLER 1746, 2358–2382; MÖDERNDORFER 1964, 305–308.

3 SLAPŠAK 2013, 58–60, 77–79, III, II4.

4 VALVASOR 1689, III, 322–323.

5 MÖDERNDORFER 1964, 307.

6 NŠAL, ŠAL I, fasc. 12, št. 13, vprašanje št. 35 v inkvizicijskem vprašalniku.

preparati. Med recepturami iz *Ein schacz der armen* s konca 15. stoletja je med navodili za povečanje moške moči tudi tole: »Vzemi živo srebro, ga zmešaj z voskom, daj na roko ali rit (tak je dobesedni prevod!) in spet boš mož.« Roka gor ali dol, (žensk) rit sicer vedno občutno izboljša počutje, živo srebro pa zanesljivo ne. Manj usodni afrodiziaki so v antiki temeljili na vinu, čebuli in počitku na mehkih posteljah,⁷ v srednjem veku v pijačah iz mešanice vina in čebulnih semen ali iz zmletih lisjakovih ledvičk in vročega vina; tudi jed iz jelenovih ledvic bi lahko pomagala. »Črno vino« kot moški afrodizijak je omenjal Geoffrey Chaucer, medtem ko je François Rabelais bralce opozoril, da prekomerno uživanje vina zmanjšuje spolno slo (v bistvu potenco): zaradi nezmernosti pride v telesu do ohladitve, mlahavosti živcev, razpršitve semena, otopelosti čutil, kar škoduje oploditvi. Zato pa je Bakh vedno upodobljen kot stereotip evnuha ali kot stara baba! Negativni učinek na moškost je pisatelj prisojal še nekaterim drogam, malo burkaško pa tudi utrudljivemu delu in študiju, ker zaposlena kri nima časa izločiti semenskega materiala.⁸ Še bolj konkretno *ad potentiam viri* je omenjena »zakladnica« opozarjala zdravilce, naj za povečanje spolne moči »receptum est III dyasatirion et III stinci marini et pulverize et misce cum dyasatirion et da ei insero quando vadit dormitum probatum est.«⁹ Za odpravo nasprotno težave, nezaželene otečene moškosti, je avtor priporočal rožno olje, obkladek iz testa bobove moke ali iz mešanice toplega ovčjega gnoja in soka iz potonike. Za odpomaganje bolečinam v moškem orodju pa je učinkovita mešanica česnjevega soka in tekočega medu v enakem razmerju.¹⁰ Rožno, vijolično ali olivno olje skupaj z izvlečkom iz trpotca pa je kot afrodizijak sredi 13. stoletja priporočal učeni papeški politik Albert Behaim (1180/1190–1260).¹¹

Doktor Wirsung je opozarjal tudi na higieno pri spolnih odnosih, ki je prvi pogoj za zdravje uda: glavič naj se po opravi vedno očisti z mešanico rožne vode, aloe, vina, zelenega volka in bakrenice ali pa z mešanicami medene vode in aloe oziroma vina, kisa, galice.¹² Vzroke za notranjo impotenco je doktor namesto v hormonskem ali psihičnem neravnovesju iskal tudi v preveliki vročini ali mrazu: za najprimernejšo terapijo je svetoval suh in topel letni čas in ustrezne prostore. In dieta: kruh s primešanim prahom iz kolerabe; ne preveč soljeno mlado mastno meso ter zmes žafrana, dolgega

7 Pregledno o razvoju afrodiziaka v zahodni civilizaciji: CAMPORESI 1991, 24–38 in 80–96.

8 BROWN 2007, 518; SKL, Rkp. 4, fol. 38^v; Geoffrey CHAUCER, Canterburyjske povesti, 282; François RABELAIS, Gargantua in Pantagruel, 452–455.

9 SKL, Rkp. 4, fol. 38^r. Diasatirion je bila v srednjeveških in novoveških dispensatorijih oznaka za afroditično zmes korenike *radix satiri* (ali *radix orchios*, slov. *ceptec*), repa kuščarja scinka (*stincus marinus!*), *radix raphani* (redkev) idr. Kranjski farmacevti so imeli te sestavine vsaj v 17. stoletju vedno na zalogi (MINARIK 2001, 92, 119 sl.; CAMPORESI 1991, 31–34).

10 SKL, Rkp. 4, fol. 39^r, 39^v.

11 MGH Briefe d. spät. MA I, št. 159 (str. 547).

12 WIRSUNG 1597, Th. III c. 2 § 2 oziroma str. 297–299. Taka priporočila niso bila redka, saj se je celo že v dvorskih romanih ženskam priporočala skrbna nega »venerine kamrice«, vključno z britjem. Nasveti pa niso dobili zadovoljivega odmeva, še posebej ne med nižjimi sloji, ki se niti s splošno higieno, kaj šele s higieno genitalij celo do srede 20. stoletja niso kaj prida ukvarjali. Čistoča se je med 15. in 17. stoletjem omejevala na perilo in zunanost, voda (in kopanje) je bila škodljiva, ker je 'odpirala pore, pronicala v telo in odpirala pot vdoru nezdravega zraka'. Adam Sebastijan pl. Sietzenheimb je v vzgojnem priročniku iz leta 1659 mladim plemičem priporočal le osvežitveno jutranje umivanje obraza in rok, izplaknitev ust in česanje (SIETZENHEIMB 1659, 201; gl. tudi ŠTUHEC 1995, 140). Šele sredi 18. stoletja so zdravniki in bontonologi začeli priporočati umivanje z vodo, izrecno tudi umivanje skritih in intimnih delov, konec stoletja pa je higienizacija družbe zajela tudi celotno telo. O tem procesu higienskega civiliziranja je bilo že veliko napisanega. Poleg strokovnih medicinskih del iz tistega časa in modernih zgodovinskih raziskav (npr. VIGARELLO 1999, 12 sl., 132 sl. in 196 sl.) si velja priklicati v spomin tudi (za nas) osupljive spominske izpovedi o čustvenem in intimnem življenju pripadnikov (pretežno) nižjih slojev slovenskega življa iz časa med letoma 1900 in 1965 v delu MIKLAVČIČ 2013, passim.

popra, repa kuščarja scinka in dobrega vina. Koristijo tudi jajca, mleko in mlečni riž, ptiči, vrabčji možgani, bikovi, kozlovi, ovnovi, merjaščevi ali prašičevi prašniki skupaj z njihovimi udi. Izogibati se velja kislih, pekočih in sluzastih jedi ter nezmernih količin hrane in pijače. Za okrepitev semena so primerne predvsem žitarice in zelenjava, npr. česen, čebula, repa (pripravljena s sladkorjem in gorčičnimi semeni ali stolčena v prah in raztopljena v vodi), sadeži (pistacije, mandlji, lešniki, predelani v marcipan) ter zelišča; med njimi tudi tu na prvem mestu dišeča mošnjica ali ceptec (*diasatyrium*, *satyrium*).¹³ Wirsung seveda ni bil iznajditelj teh zvarok – šlo je za splošno farmakološko vednost, ki so jo poznali tudi slovenski (kvazi)farmacevti.¹⁴ Po Valvasorjevih besedah je imel ceptec (*zepètez*) velik ugled med ljudstvom, saj je bil afrodiziak iz coprniške tehnologije. Poleg cepteca je bil popularen še »veliki koren«, na Gorenjskem pa »pravi meček« (*gladiolus verus*, slov. *deuetasrajziza*).¹⁵ Na Savinjskem je bila priljubljena farmakološko manj sofisticirana zdravilna kura – kurja juha s šentjanževimi koreninami, na Koroškem pa ovnova in kozlova moda.¹⁶ Vse to ni bilo nič nenavadnega, saj je tudi stvarni Zacchia impotentnim moškim priporočal uporabo kardana, ločike in mete, ki naredijo seme bolj tekoče.¹⁷ Ljudska pamet pa je vedela, da se da iz halucinogenega in pravzaprav strupenega nadliščka (*mandragora*) in njegovih surrogatov, ki so jim od biblijskih časov pripisovali lastnosti afrodiziaka, dobiti učinkovito sredstvo za plodnost.¹⁸ Omeniti gre tudi modno nasprotovanje vinu, kavi, čaju, čokoladi, tobaku v kranjskih medicinski krogih v 17. stoletju: ljubljanski zdravnik dr. Franc pl. Coppini, ki je na Valvasorjevo željo napisal zdravstveno poročilo o razmerah na Kranjskem, je menil, da ta živila v večjih količinah slabo učinkujejo na moškost, seveda tudi na potenco, saj izsušijo telesne tekočine in seme, »da potem ni več primerno za setev v človeško njivo« (»možje ne zmorejo zadostiti svoji zakonski dolžnosti in poravnati dajave«). Te težave lahko popravi zvarok iz potonike.¹⁹

13 WIRSUNG 1597, Th. III c. 6 § 4 oziroma str. 318–321. Tudi Hieronym Bock, avtor leta 1572 natisnjene zeliščarske farmakopeje, ki so jo imeli v svoji knjižnici tudi novomeški frančiškani, je za povečanje moške moči priporočal različne vrste ceptca (nem. *Knabenkraut*, *Margendreber* ipd.), tako v obliki obkladkov kot kašic s primešanim kozjim mlekom ali belim poprom in medom (BOCK 1572, fol. 257–260).

14 Hieronym Bock je v registru bolezni v razdelku *Geburtglider in Mans Personen* s kazalkami opozoril še na zvarke iz drugih zelišč in živil. Na primer za pomoč pri (erektilni) impotenci zvarke iz mačje oziroma divje mete, gozdnega žajblja, kilovnika, soka iz preslice, žganje iz šterkovca; za okrepitev spolne sle in zakonskih opravil je priporočil zeliščne balzame, gorčična semena, lanena semena s poprom in medom, cesarski koren, ogrščico, zel milnico z medom, suhe fige, hruškine peške z medom; za zdravljenje otečenega uda so baje primerni žajbelj, lovor z rutico, koriander z rožnim oljem in grašično moko, volčje češnje, bobova moka s kisom, ječmen z deteljo, maslom iz zlatega korena in kisom ter celo sopara iz »Device Marije kožuščka« (*lotbus corniculatus*).

15 Valvasor: »K temu korenu se zatekajo dekleta, ki so bolj pohotna kot sramežljiva in čista. Uporabljajo ga, da bi fantje za njimi lazili in jim pogasili nečisti ogenj. Za to ob določenem času s hudičevimi besedami zagovorijo koren, ki ga pohlepna kobila in psica nosi s seboj in z njim hipnotizira moško mladino. Fantje ji zaradi tega sledijo povsod kot sledni pes divjačino, ker jih je urok omamil in preslepil. Če pa ne vzamejo prave vrste korena, za njimi tečejo konji.« Nato je avtor predstavil resničen primer iz Ljubljane izpred petih ali šestih let, ko so vznurjeni konji skoraj do smrti pomendrali neko dekle, ker je verjetno imela pri sebi tak koren, s katerim si je hotela priskrbeti ljubimca (VALVASOR 1689, III, 357–359).

16 MÖDERNDORFER 1964, 304.

17 ZACCHIA 1660, lib. III tit. I q. V nn. 48–60.

18 Farmaceutsko rabo mandragore v preteklosti je podrobno razložil F. Minařik (MINAŘIK 2000, 41–61). Tudi v samostanu Olimje, nekoč slovečem po lekarni, ena od baročnih fresk prikazuje Rubena, sina Jakoba in Leje, ki nosi materi nadlišček, da bi si spet povrnila plodnost (1 Mz 30,14–16).

19 Coppinijevo latinsko poročilo in Valvasorjev nemški povzetek sta objavljena v: VALVASOR 1689, III, 324–339. Coppinijeva rigorozna doktrina, ki se je opirala na »Zapis o zlorabi tobaka in čajne zeli« (*Commentarius de abusu tabaci et herbae thee*) danskega medikusa dr. Simona Paulija (1603–1680), je močno pogrela že Valvasorjevega urednika Erazma Franciscija, ki je v dodatku (VALVASOR 1689, III, 339–346) opozoril tudi na drugačna strokovna mnenja: prenapetega

Precej takih zvarkov so kljub vedno pogostejšim svarilom iz ust resnih zdravnikov in učenjakov po starodavnih recepturah pripravljali v dispenzatorjih še vrsto let po izidu »Lekarniškega reda za Kranjsko« (1710), novega in obveznega »Dunajskega dispenzatorija« (1729) ter državnih predpisov (1748); navsezadnje so tudi ti še vedno ponujali marsikaj iz starih farmakopej in raznoraznih »zakladnic ubogih«. ²⁰ Celo ugledni dr. Joseph Plenck z Dunaja je leta 1788 s primeri iz literature podkrepljeval moč zvarkov. Pisal je o nekem mladeniču, ki je po nekaj letih težav z impotenco nekajkrat namočil svoj ud v zvarek iz gorčičnih semen in trdota se je vrnila. Ali pa o nekem osemdesetletniku, ki je spet dobil erekcijo z zaužitjem zvarka iz pižma. Plenck sam je erektilne zadrege, ki so po njegovem mnenju izhajale iz prepogostega občevanja ali masturbacije, zdravil na moderen način – s knajpanjem v mrzlih kopelih in pripravki na osnovi železa. ²¹ Je zato čudno, da še vedno na humoralni doktrini temelječa kranjska medicina in psevdofarmaceutika leta 1770 grofu Joštu nista mogli (z današnjega gledišča) ponuditi uspešnih prototipov viagre?

Zmerni in izobraženi dr. Pollini je grofu Joštu morda priporočil kaj bolj stvarnega, denimo previdnost pri uživanju tobaka, kave in drugih dovoljenih drog. Zagotovo je bil naklonjen zdravljenju v Dolenjskih in Šmarjeških toplicah, za kar je bil strokovnjak. Toplice (izrecno Rogaška Slatina in okolica Gradca) ter aromaterapije je pri zdravljenju neplodnosti že v zadnji tretjini 17. stoletja priporočal kranjski ginekolog Janez Krstnik Gosjak. Kljub temu da je ugodnost kopanja postala medicinski postulat in normativ olike šele sredi 18. stoletja, so pri nas toplice priporočali dr. Coppini, nekaj pozneje še v Mariboru dejavni štajerski deželni fizik Janez Benedikt Gründl in celo Marko Gerbec za zdravljenje genitalnih infekcij, ki so jih po njegovem mnenju lahko odpravili obkladki in čajni dekokti. ²² Mimogrede: toplice in čajčke zdravniki še danes toplo priporočajo, kadar nimajo več drugih zamisli o diagnozi in zdravljenju.

Taki kurativi je podlegel tudi Pollinijev razum, ki pa je imela še drugo plat. Iz drugih virov smo poučeni, da je bil zunaj deželnih meja zelo znan po prekuhani rastlinski mešanici zoper venerične bolezni, imenovani *decoctum Pollini*. Ta težav grofa Ursini-Blagaya ni odpravil. Morda pa vsem drugim, nam neznanim, saj mu je še pred letom 1798 (tedaj je izšel drugi natis) pel slavo neki dunajski zdravnik v knjižici z naslovom *Das Pollinische Decoct und die reinigende Wirkung der welschen Nußschalen wider die Lustseuchen*. ²³ Iz naslova je jasno le, da je šlo za zvarek iz orehovitih lupin. Običajni visokooktanski orehovec, doktor Janez? Osnova teh maziv in napitkov je bil namreč skoraj vedno alkohol. Skrbno čuvano recepturo, ki na noro srečo lastnikov in direktorjev farmacevtskih koncernov ni več ohranjena, je Polliniju nekoč zaupal neki dr. Wertenpreis, ki jo je baje prinesel iz Španije. O recepturi je še leta 1863 pisatelj in politik Henrik Costa (1799–1871) trdil, da je v njegovih rokah. Ironizirajmo: morda je Costa zadevo hvalil, ker mu je žena rodila (vsaj) dva otroka. Pa tudi v Pollinijevem času je imel dekokt kar dobre marketinške rezultate – Polliniju je žena rodila celo devet otrok. Kakor koli, Pollinijevo zdravilo je bilo že tedaj tako tajno (in najbrž le zato tako uspešno), da je izumitelj leta 1786, le malo

---

dr. Paulija je danski kralj Friderik III. odpravil z besedami, ki se jih da interpretirati tako, da zdravnik ni pri zdravi pameti. Francisci je trezno zaključil, da vse skupaj niti ni tako škodljivo (celo zdravilno je lahko včasih), če je človek pri uživanju teh živil in substanc zmeren in preudaren.

20 POCHLIN 1862, 7; MUŠIČ 1940, 21; MINARIK 1940, III; MINARIK 2000, 83–141, 295–326 in MINARIK 2001, passim.

21 PLENCK 1788, 167–168. O zdravstvenem in filozofskem pomenu terapij z mrzlo vodo za trdnost telesa v 18. stoletju gl. VIGARELLO 1999, 142–164.

22 GERBEZIUS 1699, 67–69; BORISOV 1995, 40–41.

23 Franc Ksaver Lukman je zapisal, da je traktat poskušal najti na Dunaju, a mu je ravnateljstvo tamkajšnje Nacionalne knjižnice zagotovilo, da knjige s tem naslovom ne poznajo (LUKMAN 1940, 33).

pred smrtjo, prosil oblasti, naj dovolijo prenos recepture (tj. blagovne znamke) na sina Franca Pavla, ki pa je kasneje zavozil kariero na Dunaju.²⁴

Pater Marko Pohlin (1735–1801) je v bibliografiji kranjskih rojakov (*Bibliotheca Carnioliae*; prvič objavljena leta 1803), ki velja tudi za prvi poskus domače literarne zgodovine, ljubljanskemu Polliniju pripisal še eno strokovno delo, za katerega je pozneje Franc Ksaver Lukman ugotovil, da je njen avtor nemški zdravnik Christian Franz Paulini (1643–1712). Njegovo zanimivo, a vsaj toliko bizarno delo *Dreck-Apotheke* je bilo ponatiskovano celo 18. stoletje. Paulini je sledil humoralnopatološkim smernicam, starim medicinskim avtoritetam, pa tudi ljudskemu zdravilstvu. Nekaj pozornosti je kajpak posvetil zdravljenju erektilne impotence in neplodnosti s preparati iz človeških in živalskih ekskrementov.²⁵ Bolj kot sama knjiga, ki je ljubljanski dr. Pollini verjetno ni imel na delovni mizi, je zanimivo to, da se očetu Pohlinu, ki je med bivanjem v Ljubljani (1763–1775 in 1781–1784) Pollinija gotovo osebno spoznal, skatološka vsebina glede na ugled doktorja niti malo ni zdela nenavadna.²⁶

Pollinijev neuspeh pri zdravljenju Joštove medicinsko in družbeno resne zadrege je bil torej pričakovan. Kot strokovnjak za venerične bolezni, ne pa za zdravljenje erektilne impotence, je konzistoriju lahko mirne vesti zamolčal svoj dekolt in toplice. Neuspeha pa ni mogel prikriti drugače, kot da je – ne da bi ga kdo prosil – od zdravljenja erektilne impotence prešel k zdravljenju neplodnosti in spolnotehničnemu prosvetljevanju moža in žene. Tako »zdravljenje« ni bilo nenavadno, saj so srednjeveške in baročne teološko-medicinske avtoritete problematiko neizpolnjenega zakonskega dolga in impotence rade povezovale z občevalnimi tehnikami.²⁷ Ne brez uspeha – nekaj tovrstnih čudežev

24 Od Pollinijev so recepturo baje dedovali pl. Kappus-Pichelsteini (gl. Pintarjeve izpiske v: ZAL, Pintar, šk. 5, mapa Pollini Ivan Krizostom in COSTA 1863, 52). O družini gl. WURZBACH 3, 16–17; SBL 1, 85–86.

25 *Neu-Vermehrte heilsame Dreck-Apotheke, wie nemlich mit Koth und Urin fast alle, ja auch die schwerste, giftigste Kranckheiten und bezauberte Schaden vom Haupt bis zum Fu'ssen, inn- und a'usserlich glücklich curiert worden* (Franckfurt am Mayn 1696). Paulini v poglavju XXI (*Von erloschner Mannheit*, str. 240–243) na podlagi literature poroča o takih kurah: moškost se namaže z mešanico zajčjega blata in volovske masti; dobra je menda tudi zmes jerebičjega izločka, jelenovih in zajčjih mod in vrabčjih možganov. Nekemu plemiču je menda pomagalo lizanje jelenovega semena, nekemu revežu pa zmleti vrabčji izločki (seveda pobrani v začetku pomladi!), pomešani z petelinjimi modi, vse namočeno v prekuhani vodi s cepetcem. In za napitek? Oslova kri (pri spuščanju krvi je treba biti sila skrben), pomešana z meliso. Koristita tudi segreta znoj in pena s konjskega organa, kar je menda uspešno prakticala neka gospa. Zanesljivo nesmiselno pa je uriniranje skozi poročni prstan, je opozarjal Paulini, saj zlodej lahko ob tem povzroči veliko hudega. Podobne nesmisle je Paulini predlagal tudi za zdravljenje otečenih mod (c. XXII, str. 243–245), neplodnost (c. XXVI, str. 257–260) idr.

26 POCHLIN 1862, 43; LUKMAN 1940, 33–34. O Pohlinu gl. SBL 2, 417–425.

27 Med staroslovenske protiimpotenčne kure gre morda umestiti tudi delno neberljiv zapis na zadnji prazni strani inkunabule Johannesa de Verdene, *Sermones dorni secure de sanctis* iz leta 1489, ki jo pod signaturo Ms. II 308 hrani biblioteka SAZU kot del knjižne zapuščine Adolfa Robide (1885–1928):

»Oku ie enimu šturienu, de foio sbeno
ali neuiesto ne more sbafti imit, toku
ustni si od fonu (?), ker sbuekil bi einu od
klinou, s skaterimi se urata sapiraio is
graiszbin ali gosposzbine, z roku pomaga
inu to istu popi.«

Anno domini 1550.

Valentinus Mischisch est

poftesor huius liebeli.

Cuius vita despicitur,

restat ut eius predicatio

contemnatur.

1a. Ex libris Caspari Falierii

se je zgodilo tudi v Ljubljani. Leta 1775 se je ljubljansko škofijsko sodišče znašlo v zadregi, ko je Jera Kucler (roj. Korošec) tožila bivšega moža Urbana Kuclerja in branilca zakona Franca Ksaverja Paradisa, ker je sodišče slabo leto prej razveljavilo njen zakon z Urbanom zaradi njene, zdravniško dokazane in vseh dvanajst let zakona dolge »neozdravljive naravne ozkosti«. Skupaj z dvema bobicama je opravil pregled Baltazar Hacquet, izšolani magister kirurgije in anatomije in slavni naravoslovec, kot praktični ginekolog pa očitno neizkušen. Jera je namreč zahtevala razveljavitev sodbe, ker je tik pred izrekom sodbe zanosila z možem in bila ob vložitvi zahtevka tik pred porodom. Otrok se je res rodil deset dni kasneje. Zanimivo je, da ji je mož pritegnil in bil celo pripravljen prisesti, da je imel odnose z bivšo ženo. In ko je Jera še prisegla, da sta z možem zmožna še več prokreativnih dejanj, je sodišče zakoncema ustreglo in se z napačnim zdravniškim mnenjem ni obremenjevalo.²⁸ Pomembno pri tem je bilo, da se Kuclerja kljub znanstvenim dokazom nista predala slabim prognozam in na vse kriplje hotela ohraniti zakon in zakonsko ljubezen. Povsem v duhu preambule Wirsungovega priročnika: »K zdravju moških in ženskih spolnih organov je treba pristopiti zaradi ohranjanja človeškega rodu ... Ne zaradi poželenja, kaj šele nečistovanja, pač pa v korist sramežljive izpolnitve svetega zakonskega stanu ... Ali ne bo na starost božja kazen in nemilost prehudo kaznovala moža, če bo njegova žena neplodna?«²⁹

Gospa Ursini-Blagay pa ni mogla čakati dvanajst let. Še tri leta so bila preveč. Tudi Pollini se je zavedal dvomljive uspešnosti svojih nasvetov, pa še precej bolj se je bal za renome kot kolega Hacquet, zato zdravljenja v uradnem poročilu raje ni podrobno opisal. Je pa to na obravnavi 12. 4. 1771 brez zadrege storila na doktorja in moža besna Marija Kajetana z očitkom, da je doktor Joštu predlagal dve občevalni pozi, a le ena je bila po njenem mnenju sprejemljiva: žena naj med občevanjem leži poševno na hrbtu na dveh stolih, tako da ima glavo in zgornji del telesa pod navzgor iztegnjenim nivojem nog. Očitno je šlo za položaj, ki je po tedanjih medicinskih in mimogrede tudi teoloških nazorih dajal več možnosti spočetju, saj se seme pri tem ne izlije iz nožnice.³⁰ A se je Jošt po Marijinih besedah odrekel tudi prakticiranju tega položaja, ker da on tako res ne more občeovati. Kajpak je šlo za prazen izgovor, saj je bila ženina lega brez pomena za dosego moške erekcije. S tem je Marija dokazala, da zdravnik niti približno ni imel pojma (to pa ne pomeni, da je bil šarlatan – navsezadnje je hotel pacientu le pomagati), kako pripeljati Jošta do ustrezne trdote. Še več – nehote je razkrila, da o seksu ve več, kot bi pristajalo spolno nepotešeni, nepoželjivi, odgovorni in pobožni ženski. To je bilo lahko nevarno za njeno moralno podobo. Jošt pa je tudi vedel, da njegovega spolnega in najbrž tudi duševnega problema ne bodo odpravili zvarki, kopeli niti »figurae Veneris«. Bog ve zakaj, morda iz obupa ali zlobe je ženi natvezil, da mu je Pollini svetoval še en položaj: žena naj stoji s hrbtom prislonjena k steni, nogi

pro nunc cooperatoris in Rann 1628.

1b. *Juri Petan, Andrea Petana fin*

is Glogouiga Wrodu (Glogov Brod, vasica severno od Brežic), *Anizo Ruziga*

sappisig grezer (?) is Weseljkiga (Bizeljsko).

2. *Lucas Paurer* [– –].

28 Prisega se glasi: »*Jest Urban Kuzler, jest Jera Kuzlarza perseshemo Bogu usjegamogotschnamo eno pravo resnizhno persego, de sma midua leto sakoensko mefeno djane popolnoma dopernefla.*« (NSAL, Konz. prot. 4, pp. 82–84, 126–127, 138–140, 144–145). O Hacquetovi zdravniški karieri na Kranjskem gl. BORISOV 1977, 171–181.

29 WIRSUNG 1597, Th. III c. 2 (str. 297).

30 Taka poza je bila v nekoliko poenostavljeni obliki (na moških ramenih dvignjene noge) priljubljena že v antiki, tako v likovnih upodobitvah kot v literarnih opisih (npr. v OVIDIJ, Ljubezni, lib. III, št. 2, v. 30 in lib. II, št. 4, v. 22). V 18. stoletju so jo zdravniki priporočali impotentnim moškim in sterilnim ženskam, o čemer je bil prepričan tudi dr. S. A. D. Tissot, ki je opisal uspešen primer zanositve žene impotentnega debeluha, uglednega pariškega pravnika Elie de Beaumonta ok. leta 1771 prav po tej metodi (MCLAREN 2007, 93).

naj moli navzgor ali pa naj jih ima ovite okoli moževega telesa. Marija je bila pri tem položaju takoj posumila na »protinaravnost«, Jošt pa se je hitro izgovoril, da zdravnika najbrž ni dobro razumel. Je pa s tem dosegel, da je žena v naslednjih mesecih izgubila še nekaj volje za seks z njim in se za nameček zgražala še nad zdravnikom. Sodnikom je namreč povedala, da bi mu tak seks odrekla, tudi če bi ga doktor zahteval. Nikoli pa občevanja nasploh in po »naravnem« (prvoopisanem) načinu, ki pa ga mož ni zahteval. In ker mož po ženinih besedah ni bil zagret niti za spodobno občevanje v temi in leže, se je ženska razumno spraševala, kako bi bil sploh sposoben nenaravnega občevanja? Toda, kaj je bilo zanjo in tisti čas spodobno in naravno v odnosu med žensko in moškim?

ZNANJE IN TEHNOLOGIJA UŽITKOV

Marijino razmišljanje o občevalnih položajih je bilo preplet vedenja o spolnosti s teološkimi diskurzi o tehnologiji plačevanja zakonskega dolga in njenimi spremembami. Uradna spolnost je bila na Zahodu domena znanosti in vere, ki sta usmerjali opažanja in zapovedi k odklanjanju in popravljanju nevarne grešne spolnosti.³¹ Teologija je spregovorila o tehnikah spolnosti že med 6. in 7. stoletjem v *libri poenitentiales*, v reformističnih sodno-upravnih spisih iz 11. stoletja (Burkhard iz Wormsa, Peter Damianus), vendar le znotraj klasificiranja vseh mogočih grehov in kazni. Nazornost je bila kljub temu velika in leta 866 je papež Nikolaj I. prebiranje prepovedi laikom prepovedal. Od 14. stoletja je v moralni teologiji poraslo število spolnih grehov, se detajliralo in zajelo vse telesno, od »nečistega« poljuba do nenaravne sodomije; greh pohote je bil razdeljen na pet glavnih vej, 15 stranskih in 45 tanjših vej.³² Z dvorsko kulturo se je opisovanje spolnih praks okrepilo tudi v laiških zaznavah in od 13. stoletja so tudi posamezni teologi že pozitivno ovrednotili spolnost kot sredstvo čustvene harmonije v zakonu, čeprav neposredne povezave med zakonsko ljubeznijo in spolnostjo še niso vzpostavili. Med prizadevanjem za npravstveno spodobnost so se teologi in pedagogi v potridentskem obdobju še bolj posvetili podobi in tehnikam dovoljenega užitka, k »tradicionalni tehnologiji mesenosti«. Nadzor nad tem pa se ni obdržal dolgo le zato, ker so cerkveni možje tako uspešno vsiljevali laikom svoje védenje, pač pa, ker so trdili, da poznajo tiste procese v ženskem in moškem telesu, ki so pomembni za občevanje.³³

V 18. stoletju se je tehnologija spolnosti že izvila izpod ideološkega nadzora in celo teologi niso bili več enotni glede pristopa k odplačevanju zakonskega dolga. Nauki Tomaža Akvinskega, ki je menil, da naj žena moža na svoje želje opozori brez besed (zaradi obvezne ženske sramežljivosti), vendar z jasnimi znamenji, mož pa mora biti verbalno bolj nedvoumen,³⁴ so bili smiselni le še v teoriji. Vsekakor je bilo strast treba nadzorovati in omejevati. Zdravniki pa so o seksu, orgazmu in impotenci pisali predvsem z vidika higijene in zdravja, manj glede užitka. Nauki so izhajali še iz antične medicinsko-teološke diskusije, ki se je lahko nadaljevala šele s prevodi antičnih medicinskih in filozofskih del od 12. stoletja: ljubljenje je v zvezi s toploto v telesu in krvi, ki jo je ognjeni duh spremenil v semensko

31 FOUCAULT 2000, 57 sl.

32 DINZELBACHER 1994, 53 sl.; DELUMEAU 1986, 304 sl.; FOUCAULT 2000, 121.

33 Ortloff VON BAYRLANDT 1477, 65; STONE 1977, 500–501; RUGGIERO 1985, 109–145; FLANDRIN 1986, 147–148; DELUMEAU 1986, 321–329, 678 sl.; RANKE HEINEMANN 1992, 150, 200, 264–268, 322 sl.; DINZELBACHER 1994, 75–76, 80; BRUNDAGE 1996, 155–169, 451–453, 508, 533–536, 566; BRUNNER 1999, 259–261; HACKE 2000, 56–58; FOUCAULT 2000, 121; SCHNELL 2002, 227, 234–265.

34 THOMASUS DE AQUINA, *Summa Theologiae*, Suppl. Q. 64 c. 1.

peno. Orgazem je posledica vročice obeh teles, tudi ženske, ki ni le v njihovih genitalijah. Galen je ta užitek razložil s pritiskom neke telesne tekočine, ki se nenadoma izloči v krču (kot pri epilepsiji).³⁵ Le iz vzajemnega orgazma se rodijo najboljši otroci, zlasti sinovi, ki so podobni obema od staršev. Stoiki in kasneje krščanski cerkveni očetje so povezali smisel in podobo seksa le z reprodukcijo, nikakor z užitek, položaji pa so morali najboljše ustrezati oploditvi. Ženska mora biti zato pri odnosu mirna in osredotočena na moža (neprimerne podobe vplivajo na značaj otroka), deležna mora biti tudi nekaj predigre, ki jo obvaruje pred surovim ljubljem. Ker je orgazem zelo podoben besnilu, morajo biti tudi dejanja mož preudarna, življenjsko toploto in energijo pa je treba pred ohladitvijo varovati zaradi požensčenja in propada moškega semena. Najboljša preventiva je odpoved prepogostemu seksu in izgubi semena, po Tertulijanu pa tudi nadzor spolno dejavnih vse do starosti, ko oslabi želja po spolnosti. Posledično so pohvalili evnuhe, češ da so idealno poskrbeli za svoje zdravje.³⁶

Tomaževi nasledniki, npr. avtor Albertu Velikemu dolgo pripisovanega dela *De secretis mulierum* iz 14. stoletja, so se zato preventivno posvečali že znakom sramežljivosti. Na primer, če je urin device svetel in zlatorumen, gre za znak povečane spolne poželjivosti. Ta je škodljiva, saj je znano, da pohotne ženske rojevajo slabotne otroke. Podobno je še veliko pozneje, v 19. stoletju, o vzroku belega toka učila slovenska ljudska medicina.³⁷ Hildegarda iz Bingna (1098–1179) pa je v svoji knjigi o zdravilstvu izrecno trdila, da k uspešnemu spočetju prispeva predvsem prava in vzajemna zakonska ljubezen, njen rezultat pa je glavna nagrada – rojstvo dečka. Če pa ženina ljubezen ni prava, se spočne slaboten deček (moževo seme je odločilno). Deklica se spočne, če je moško seme slabotno, ne glede na intenzivnost moževe in ženine sle.³⁸

Andrej Capellanus, med laiki eden najbolj priljubljenih seksologov v 13. stoletju, je z izbranimi besedami prepričeval dvorno občinstvo, da je moški po naravi bolj poželjiv, vedno pripravljen na akcijo, ženska narava pa je vseskozi enaka in hladnejša. »Če pa toplota pride v stik s hladom, se ta hitreje ogreje kot če se združita dve toploti,« je tudi on poskusil s termodinamiko opisati delovanje libida.³⁹ Podobno je že pred njim in po ovinkih pisala sveta Hildegarda, ki je seveda poudarila nadzor nad libidom mladih moških, ker so po naravi v ljubezni neprimerno bolj ognjeviti in čustveno brezumni kot ženske. Zato jih je treba nadzorovati vsaj od petnajstega leta, ko lahko ob umazanih mislih že ejakulirajo seme, nato pa še do sedemnajstega leta, ko poleg telesnih moči dobijo tudi razum, ki pa se ustali šele po petdesetem letu starosti. Dekleta so sposobna spolnega življenja že prej, pri dvanajstih

35 FOUCAULT 1993, 75–82.

36 McLAREN 2007, 5–7; BROWN 2007, 32–39, III, 174–175.

37 DE SECRETIS MULIERUM 1678, cc. 10 (str. 186–191) in c. 12 (str. 199); MÖDERNDORFER 1964, 303.

38 Hildegard von Bingen, *Liebe*, 74–76 (*Causae et curae*). V srednjem veku je bila za detekcijo ženine pripravljenosti na ljubezen priporočena vrsta zvarokov: naribana repa, zavita v lanen prt naj se položi na ženino golo kožo; če se pojavi mravljinčenje, je to znak, da ženska »to rada počne«. Sredstvo za lajšanje ljubezenskih težav je bil zvarek iz vročega vina in zelišč ali pa žensko mazilo za prsi (SKL, Rkp. 4, *Ein schacz der armen*, fol. 48^v).

39 DINZELBACHER 1994, 75. Andrej je trditev ilustriral v duelu med grofom in grofico skozi besede prvega: če napolnimo kovinsko in leseno posodo z vročo vodo, se bo pred tem hladnejša kovinska posoda ogrela prej kot lesena. Grofica mu je odgovorila, da si s takim fizikalnim diskurzom nima kaj pomagati, saj o fiziki ve le toliko, kot jo zadevajo bolezn; zato naj raje oba molčita (Andreas Capellanus, *Liebe*, 217–218 oziroma lib. I c. 8). Fizikalno pojasnjevanje ljubezni je v medicini še dolgo tvorilo t. i. kompleksijsko paradigmo plodnosti. »Termoerotično« teorijo je dobro stoletje po Capellanusu razlagalo tudi delo DE SECRETIS MULIERUM 1678 (c. 1, str. 40–42), ki pa je večjo toploto zaradi večje količine krvi v telesu pripisovalo ženski. In še leta 1597 je Wirsung v paradigmi klasične humoralne medicine menil, da je spolna združitev dveh hladnih oseb v smislu zaploditve neuspešna (WIRSUNG 1597, Th. III c. 7 oziroma str. 321).

letih, vendar so takrat še čustveno nezrela in morda še ne rodovitna. To se popravi pri petnajstih letih ali malo pozneje, njihova spolna sla pa se zmanjša šele pri šestdesetih ali sedemdesetih letih.⁴⁰

Iz splošnih paradigem pohote je hudič vedno molil vseh pet prstov, kot je konec 14. stoletja dileme opisal Chaucer. Prvi prst, je resno pesnil Anglež, je nespodobna izmenjava pogledov, ki ubija tako kot bazilisk ubija otroke s pogledom: namreč, pohotnim pogledom sledi pohota v srcu. Chaucer ni bil niti malo izviren: vizualizacija in gradacija pohote je bila v sholastiki počelo poželenja, ki je zadel svoj objekt kot sliko, se nato skozi vidni živec obdelal in pripomogel k trem nujnim elementom za spolni akt in nastanek semena, vročini, vlagi in dihu. Spomin, ki ima sedež v zadnjem možganskem predelu, ima pomembno vlogo, so razmišljali učenjaki, saj vzbudi spomine na užitke in požene človeka k novim.⁴¹ Drugi Chaucerjev prst je dotikanje na ogaben način, saj je že Salomon dejal, da se tisti, ki objema žensko, obnaša kot tisti, ki se dotika škorpijona. Tretji prst: nespodobne besede, ki kot ogenj razplamtijo srce. Četrti: poljubljanje; velik norec bi bil, kdor bi poljubil vratca žareče peči. Še večji norci so tisti, ki se ljubijo razvratno, saj so to usta pekla. Napačno je mnenje, da zakonca ne moreta razvratno občevati; Bog ve, da se tudi človek lahko ubije z lastnim nožem. Moški naj ljubi ženo umirjeno in vzdržano in ona mu je tedaj kot sestra. Še peti prst: nespodobni spolni odnos. Iz pohote se veje širijo na vse strani (jemanje devištva, prešuštvo, razvrat med neporočenimi, incest, iskanje užitka med zakoncema, polucija). Zdravilo proti temu je omejitev občevanja na zakonskega moža, saj drugače nihče ne more vedeti, kdo je njegov zakoniti potomec in dedič. Nujne so še ženina podložnost možu, umirjenost, krepostnost od vsega (tudi od hrane) in vdovska vzdržnost, rojevanje otrok, izogibanje razvratu.⁴²

V medicinskem kontekstu je strast z nadzorovanim doziranjem lahko delovala pozitivno na telesno higieno in fiziološko ravnotežje. Pozitivni učinki pa so bili odvisni od starosti, pogostnosti občevanja, letnih časov (zima in pomlad sta najugodnejši), klimatskih pogojev in astrološke navlake. Najpomembnejša teza je bila, da mora biti občevanje zmerno, saj sicer škoduje zdravju. Zmernost s seksom so priporočali že antični zdravniki.⁴³ V slovenski ljudski medicini je dolgo veljalo prepričanje, da hudi ženskarji dobijo sladkorno bolezen.⁴⁴ Seveda pa ljudstvo ni upoštevalo spolnega posta zaradi zdravstvenih priporočil ali zaradi »prazničnega koledarja«, o čemer nas hudomušno obvešča Boccaccio.⁴⁵ Leta 1760 je dr. Samuel Auguste David Tissot v traktatu o škodljivosti masturbiranja za splošno zdravje soglašal z mnenjem, da pogost seks z lepo ali ljubo osebo vendarle ni škodljiv, ker koristi delovanju srca.⁴⁶

40 V delu *Causae et curae* (cf. po Hildegard von Bingen, *Liebe*, 72–74).

41 Geslo »Sexualität« D. Jacquarta v: LexM 7, 1818.

42 Geoffrey CHAUCER, *Canterburyjske priče*, 536–540. Prim. DELUMEAU 1986, 309–312.

43 LEWINSOHN 1961, 155–156; 182 sl.; STONE 1977, 493 sl. in 536 sl.; TANNAHILL 1981, 315 sl.; KOŠIČEK 1982, 257 sl.; FLANDRIN 1986, 199–203; PALLAVER 1987, 46 sl.; DELUMEAU 1987, 451–477; DINZELBACHER 1994, 81–83; DIBIE 1999, 121 sl.; ELIAS 2000, 312 sl.; ACCATI 2001, 138; STOJAN 2003, 205 sl.; MIKUŽ 2006, 261 sl.; McLAREN 2007, 13–15, 41.

44 Seveda so imeli pisci za odpogamjanje pri roki vrsto zvarkov iz želišč (MÖDERNDORFER 1964, 304).

45 Giovanni BOCCACCIO, *Dekameron*. V 10. noveli iz 2. dneva se Boccaccio posmehuje pisanskemu sodniku Rihardu iz Cinsice, ki mu zaradi telesne slabotnosti in posledične impotence uspe lepo ženo s težavo zadovoljiti le na poročno noč, nato pa jo prepričuje, da praznični koledar ne dovoljuje telesnega občevanja med možem in ženo. Ker je praznikov veliko, ostaja žena brez zakonskega dolga. Kmalu pa jo na izletu ugrabi gusar Paganin in jo zapelje. Rihard čez čas ženo zahteva nazaj, a ta noče zapustiti Paganina, ki se pri njej tako ljubem opravi lu ne ozira na praznike. Ko sodnik umre, se tudi poroči s Paganinom (str. 257–267). V 10. noveli iz 4. dneva neki stari zdravnik prepričuje svojo mlado in lepo ženo, da se mora moški po seksu dolgo časa krepčati 'preden se spet utrdi'. Nezadovoljna žena se odloči, da bo poslej 'varčevala z domačim premoženjem in uničevala tuje'. Skratka: poišče si je ljubimca (str. 503–514).

46 TISSOT 1775, 72; DINZELBACHER 1994, 75.

Že v 15. stoletju je uradna medicina našla povezavo med osemenitvijo in užitkom, ki so jo omejnili že antični pisci, v 17. stoletju pa jo je morala priznati tudi teologija. V 16. stoletju so že natančno opisali klitoris, res pa še ne vseh njegovih vlog. Toda ta organ je bil priznan za središče ženskega ljubezenskega zadovoljstva, medtem ko moške genitalije v tem smislu niso bile tako podrobno preučene.⁴⁷ Med baročnim procesom povečevanja užitka se je spolnost osredotočala na osnovni pogoj za užitek – na solidno moškost. V seksološki teoriji ni manjkalo zelo nazornih nasvetov. Avtor *De secretis mulierum* je svetoval, naj se zakonca za občevanje psihično in fizično pripravita; ljubiti se ne gre takoj po preobilnem kosilu ali večerji (tako kot tudi ne brati in študirati!), puščanju krvi in kopeli (to so odsvetovali že Epikur, Galen, Plutarh), zakaj mehur in črevesje morata biti prazna, telo umirjeno; povsem tešča pa le ne smeta biti. Grški zdravniki so priporočali odnos takoj po koncu menstruacije, ko je maternica še krvava in nabrekla od poželenja po spermi.⁴⁸ Tedaj ima ženska baje največji apetit po seksu. Od zgodnjega srednjega veka, ko je bilo telo skoraj tabuizirano, in do 17. stoletja je bila odsvetovana tudi golota med ljubljenjem zakoncev. Zacchia pa je radovedne moške že poučeval o govorici ženskega telesa, pomenljivih pogledih, zardevanju, jecljanju, ljubosumju, »slučajnem« odkrivanju prsi ipd. Med normalno moško »namigovanje« je štel tudi erekcijo.

Večina ljudi zlasti iz nižjih slojev omembe vredne predigre ni prakticirala.⁴⁹ Daljša predigra še dolgo ni bila priporočljiva: vse skupaj bi se moralo, kot so priporočali srednjeveški dvorski in manj dostojni pesniki, začeti s poljubi. Pa ne nujno samo na usta. Zdravniki in teologi so zaradi pripisane ženske »hladnosti« priporočali predvsem stimuliranje ženske – vsaj ljubkovanje dojk.⁵⁰ Smešni miti, na primer, da je postal Janez Henrik Luksemburški impotenten, ker je ženi, tirolski grofici Margareti Maultasch, (preveč strastno?) kar odgriznil bradavičke,⁵¹ niso bili nikoli upoštevani. Povezanost dotikanja prsi in posledičnega spolnega odnosa je bila dejstvo. Leta 1711 je Metličanka Magdalena Verzer, obtožena incestnega prešuštva s svakom Martinom Guštinom, brez okolišenja sodnikom pojasnila, da jo je zapeljal *durch greiffung der buesen*.⁵² Zacchia je celo dopuščal skoraj vsakršno predkoitalno stimulacijo, če je le vodila do penetracije z ejakulacijo in oploditve.⁵³ Zato so bili v 17. in 18. stoletju v medicini tolerirani pornografija in afrodiziaki, brazilska depilacija in ročna masaža genitalij.⁵⁴ Ne pa felacija in kunilingus (zlasti ne istočasno), ki sta bila od antike zaščitni znamki bordelnih uživaštev.⁵⁵

V Zacchijevem matematično urejenem svetu je veljalo, da napoči pravi trenutek za penetracijo čim se ženin notranji motor ogreje na delovno temperaturo in začne žena v vzbujenosti »blebetati«. Ker je doktor živel nekaj desetletij prezgodaj, da bi bil priča velikim medicinskim odkritjem v humani reprodukciji, si ni mogel kaj, da ne bi ženam med akcijo zapovedoval ležanja na miru, da seme ne

47 McLAREN 2007, 55–56. Seveda se nova dognanja še niso prišla povsod: J. G. Simon je klitoris še enačil z ženskim penisom (imenoval ga je tudi *la Landie, Albathara, Albanda, Nymphia, Myrton*), s katerim so se »sodomizirale« lezbijke (SIMON 1674, c. II th. II nn. 7–8).

48 Spolno občevanje v času menstruacije je že v predjudovskih kulturah veljalo za nečisto, Tora pa je prepovedi še natančneje določila in odločilno vplivala na krščanske prepovedi (3 Mz 12,1–7; 3 Mz 15,19–26).

49 Po mnenju G. Ammererja, ki je preučil salzburške sodne protokole (AMMERER 1994, 127–128).

50 SCHNELL 2002, 392–410.

51 Po besedah kronista Janeza iz Winterthura († 1348): »... in tantum ea secundum fame testimonium abusus fuisse dicitur, quod kapitella uberum suorum dentibus suis truncaverit« (MGH SS rer. Germ. N. S. III, 187).

52 SVETINA 1944, 89, zapis z dne 21. 5. 1711.

53 ZACCHIA 1660, lib. VII tit. III q. I nn. 10–12.

54 Denimo tako preprosto, kot kaže risba *Venera, Mars in Amor v votlini* Davida Teniersa ml. iz 17. stoletja; kopija je v: VALVASOR 1685/17, št. 302.

55 McLAREN 2007, 6.

bi razpadlo; posledica drugačnih poz je lahko strahotna – rojstvo defektnega otroka. Na dogajanje med odnosom naj bo še posebej pozorna ženska: paziti mora, da med akcijo slučajno ne pade na dan kaka neprimerna beseda, ki bi lahko vplivala na podobo otroka: če na primer moški ali ženska izgovori besedo krava, lahko spočeti otrok dobi poteze te živali. Tako slikoviti so bili tudi napotki iz magacina dubrovniškega trgovca Kotruljevića sredi 15. stoletja, češ da žena po občevanju ne sme niti kihniti, če želi obdržati otroka.⁵⁶ Do 18. stoletja si je bila večina zdravnikov vendarle enotna, da naj po koitusu ženska nekaj časa miruje. Še najbolje je, če za nekaj ur zaspi in se nekaj dni izogiba fizičnim naporom in spolnim odnosom, saj do spočetja pride v prvih šestih dneh po telesni združitvi. Teolog Sanchez je bil glede sosledja predigre in penetracije bolj rigorozen: ko ženska začuti, da se približuje vrhuncu, naj leži na miru, naj se ne dotika genitalij, pokriža naj se in priporoči Bogu, da je ne zapelje v orgazmično zadovoljstvo. Zacchia, ki je analitično predstavil vse dotlej znane seksološke paradigme, je teološki disput o trajanju odnosa nadomestil s priporočilom, da naj mož za vsak slučaj penetrira še po izvršeni ejakulaciji, vse dokler ni jasno, da je žena uspela sprejeti seme.

Zacchia in Sanchez sta bila tolerantnejša kot sholastiki in potridentinski teoretiki grešnosti in zakoncema nista več odrekala odnosov zaradi užitka (tj. orgazma). V mimobežnih opazkah nista demonizirala niti analnega in oralnega seksa, ki sta bila celo za Grke in Rimljane sicer nenaravna, a priljubljena tudi v heteroseksualnih zvezah, vseskozi pa najbolj pripravna načina za preprečevanje zanositve.⁵⁷ Srednjeveškim kanonistom je bilo požiranje sperme prvovrsten greh, vreden sedmih let pokore.⁵⁸ Orgazma nista več imela za odraz telesne in duševne bolezni. Je pa bil za oba greh, če je šlo le za užitek, saj zunajvaginalna ejakulacija izničuje bistvo spolnosti, tj. reprodukcijo.⁵⁹ Spontana polucija in orgazem (med spanjem, zaradi preobilne jedače in pijače, težav z uriniranjem ali razvratnosti v človeški podzavesti) sta sicer še vedno neprimerna zadrega, a ne več hud greh. Medicina se sicer nad spontano polucijo kot naravnim načinom praznjenja odvečnih tekočin iz telesa nikoli ni zgražala, saj jo je imela za način varovanja zdravja.⁶⁰

Tudi v 18. stoletju je bil med vsemi občevalnimi načini najbolj priporočan misijonarski položaj.⁶¹ Razloga sta bila vsaj dva. Misijonarjenje je bilo najustreznejše v teološkem smislu, ker je odlično ponazarjalo bistvo družbenega podrejanja ženske moškemu. Medicinske razloge je ovrednotil Zacchia, češ da tako občevanje najlažje pripelje do spočetja. Ob tem velja dodati, da Zacchia ni več upošteval humoralne teze, da je od desne ali leve lege pri spolnem odnosu odvisen spol otroka. Nasprotno, doktor je misijonarsko dolgočasnost vsaj malo poskušal poživiti s tem, da je ženski dopuščal dvig nog na moževa ramena. Ker je bilo misijonarjenje najenostavnejše, so ga (po omembah v francoskih sodnih zapisih) v srednjem veku rade izvajale tudi izkušene spolne delavke v bordelih. Spolnost se je seveda povezovala z nočjo oziroma temo, s časom pred spanjem ali takoj po njem. To ni bil nazadnjaški pogled, niti odsev Origenovega obsojanja spolnosti, saj so podobno menili že antični veseljaki kot je bil Ovidij, ki so se držali predpisov: ljubljenje v vsej goloti, podnevi, ob prižgani svetilki priliči

56 KOTRULJEVIĆ 1458, 424–425, 442–443.

57 BELLINGER 1999, 109; FOUCAULT 1993, 18–19.

58 Po seznamu Regina iz Prüma iz leta 906 (WASSERSCHLEBEN 1840, lib. I c. 304).

59 To je kot najhujši greh leta 1599 opredelil kardinal in jezuit Francisco Toletus (1534–1596) v razvrstitvi vseh (po večini smrtnih) grehov v zakonski zvezi oziroma med izvajanjem zakonskega dolga (TOLETUS 1609, lib. VII cap. XX in XXI). Prim. NOONAN 1969, 400–401.

60 Tako so menili že v antiki (BROWN 2007, 36), v 16. stoletju pa tudi Francisco Toletus (PALLAVER 1987, 95–103).

61 DINZELBACHER 1994, 80–81.

le razuzdancem.⁶² Ne le mlada in domnevno spolno neizkušena Marija Kajetana, ki se je razburjala nad moževimi popravki »normalnega« zakonskega seksa, tudi Vajkard baron Gall je med ločevanjem leta 1760 na sodišču ženi očitil, da ga je nekoč v temi in kljub njegovemu upiranju zapeljala (»prijela njegov ud«), da bi si priskrbela alibi za prešuštniško nosečnost.⁶³

Vprašanje je, ali je bila misijonarska poza res najbolj priljubljena. Glede na pornografske freske v antičnih bordelih, umetniške renesančne grafike in francoske veseljaške ilustracije iz 18. in 19. stoletja se zdi, da je bila spolnost zunaj spalnic in postelj pogostejša v oblikah, ki so jih teologi imenovali »protinaravne poze«. Tudi Sanchez je imel v antiki priljubljeni retropoložaj (*Venus aversa*) – enako kot zgodnjerednjeveški katalogi grehov in sholastiki – za protinaravnega, ker posnema živalsko in demonsko parjenje ter ponižuje človeka na raven živali. Tudi ženska nad moškim, v veselje študentskih ekskurzij ena najbolj pogostih poz na pompejanskih freskah s spolnimi motivi, ni mogla veljati za naravno, ker je v tem položaju ženska dejavna in dominantna.⁶⁴ In še zanositev je otežena, so v 18. stoletju še vedno trdili nekateri zdravniki, ker je v tem položaju maternica postavljena na glavo, njena vsebina (moško in žensko seme) pa izteče. Dotlej pa se je dovoljena tehnologija seksa že sprostila. Že Zacchia je s sklicevanjem na antične avtorje (Ovidij, Svetonij) relativiziral neprimernost nenaravnih položajev. Menil je, da taki načini ne morejo biti absolutna ovira za spočetje in se jih ne sme prepovedati; še posebej, če zaradi fizičnih (zdravstvenih) ovir ni mogoča spodobna združitev. Prepovedi je omilil s trditvijo, da je naraven položaj tisti, kjer seme ostane v maternici in pripelje do oploditve, deviantni položaji pa jo zavirajo. Vse to so bile že skoraj revolucionarne novosti. Zdravju nevarni so po Zacchiji le naslednji položaji: ženska na trebuhu (mož ne more penetrirati vanjo), ležanje postrani (ni zdravju škodljivo), stoječi (najbolj nevaren in nekoristen) in več vrst sedečih položajev (če žena sedi, so njene sramne ustnice preveč stisnjene, je zaskrbelo Zacchio), ženska na vseh štirih ipd. Sanchez temu začuda ni nasprotoval.⁶⁵ Teorija kopolacijske mehanike je bolj kot nekoč upoštevala psihološko motivacijo: spolne težave in ovire so lahko posledica psiholoških danosti, denimo osebne imaginacije ali odbojnosti do določene osebe.⁶⁶ Zdravniki so razglabljali, da do spočetja ne pride, ker ženske pri seksu ne uživajo dovolj, medtem ko so moški po naravi uživaški. Vse to pa je bila le teoretska utvara. Navsezadnje so na dvorih prakticirali celo mazohistične flagelacije,⁶⁷ uživaški seks pa sta že dolgo izpričevala ljudski humor in kultura.⁶⁸ Nikomur, ki je bil leta 1779 na deželskem sodišču Rekštanj prisoten na zaslišanju

62 VEYNE 1992, 132–133, BROWN 2007, 224. Tudi Plutarh je priporočal prvi spolni odnos med mladoporočencema pri ugašeni svetilki; predvsem zaradi sramežljivosti in spoštovanja do žene, morda pa tudi zaradi nasprotovanja zunajzakonskim odnosom, ker je tudi v zakonski ljubezni nekaj sramotnega (PLUTARH, Vprašanja [rim.], pogl. 65, str. 150–151 in komentar M. Sunčič na str. 71, v op. 339 in 340 na str. 237–238).

63 NŠAL, Škof. prot. 3, zapisnik konzistorialne obravnave z dne 26. 8. 1760.

64 BROWN 2007, 536. Regino iz Prüma je leta 906 moškemu za položaj »od zadaj« zagrozil s kar tremi leti pokore, za interfemorralni odnos pa z enim letom (WASSERSCHLEBEN 1840, lib. II c. 250). Stoletje mlajši Burkhard iz Wormsa pa je za *canino more* predpisoval le še desetdnevno pokoro ob kruhu in vodi (PL 140, *Decretum*, lib. XIX c. 5).

65 ZACCHIA 1660, lib. VII tit. III q. I nn. 13, 38–54 in q. II n. II; SANCHEZ 1669, lib. IX disp. 5 n. 1, disp. 16 nn. 1, 3, 4 in 7, disp. 17 nn. 1–5, 16 ter disp. 44 nn. 2–16; SCOTUS 1689, 388 sl.

66 McLAREN 2007, 94–95.

67 Za plemiške prakse v 17. stoletju gl. objavo dnevnika nizozemskega dvorjana Constantijna Huygensa ml. (1628–1697) (DEKKER 1999) in seksološki leksikon Američana Williama Byrda (1674–1744) (BERLAND 1999, 4–11). Prim. FUCHS 1910, 378 sl.; STONE 1977, 563 sl.

68 Npr. v pesmi, ki jo je zapisal veseljaški Prešernov prijatelj Andrej Smole, kjer fantje napovedujejo ljubicam tole: »... ker ležal bom pod in nad tabo ...« (KLINČEK LESNIKOV, 41).

Barbare Payer, se ni zdelo nič nenavadnega, ko je povedala, da jo je nekega februarkega dne leta 1778 v hlevu začel gospodar poljubljeni in z njo »stoje izvršil nespodobno dejanje«. ⁶⁹

Na hitro, tako kot to pritiče stvari, še nekaj besed o masturbaciji. O tem športu se je od vseh užitekarskih praks najmanj pisalo in govorilo. Medicina ni izgubljala besed: tako zelo priljubljeno »drgnjenje genitalij« je bilo za Grke, Avicenko in anonimnega avtorja dela *De secretis mulierum* iz zdravstvenih razlogov sprejemljivo. Če že ni priložnosti za koitus, se tako iz telesa izloči odvečno (škodljivo) seme, sprosti pa se tudi psiha nervingnega človeka. ⁷⁰ V skrajnem primeru je pacienta treba usmeriti v zdravljenje z antiafrodiziaki ali občevanje z žensko, ki ni njegova žena. Potem ko so bile v 15. stoletju ročne spretnosti obravnavane le kot nemoralne, so v 17. stoletju postale zdravju škodljive. V nasprotju s homoseksualnostjo vsaj niso bile kriminalizirane. Ukoreninjenost cerkvenih prepovedi, ki masturbacije pravzaprav niso prepovedovale zaradi samega užitka, je bila globoka. ⁷¹ Teologom je samooskrnitev pomenila greh, pot v duševno degeneracijo, prehitro smrt ali vsaj v homoseksualnost; predvsem pa v ničemer ne prispeva k prokreaciji. ⁷² V uradnih in zasebnih zapisih konkretnih vesti o masturbantih tudi na Slovenskem ni veliko, ali pa so prekriti z drugačnimi termini. Ljubljanski jezuiti, najbrž pa tudi vsi drugi kleriki, so masturbacijo v 17. stoletju zakrivali s izrazom »zastarela grešna navada« (*consuetudo invetera peccandi*). ⁷³ Take oznake so laiki v 18. stoletju zavračali, kar je skozi disput z nekim Turkom ironiziral Giacomo Casanova. ⁷⁴ Klasično Tissotovo delo iz leta 1760 so imeli na policah celo nekateri župniki. ⁷⁵ V medicinskih okoljih pa so masturbiranje še v 19. stoletju imeli za škodljivo družbeno razvado (posledica je upad prebivalstva), celo bolezen in vzrok kakemu resnemu psihofizičnemu opešanju organizma, veneričnim boleznim (gonoreji, epilepsiji ali slepoti). Nekateri pa so v masturbaciji videli vzrok impotence. ⁷⁶

KONEC ZGODBE

V prejšnjih poglavjih smo se seznanili, da so bile Marijine besede o moževem neizpolnjevanju zakonskega dolga, neizpolnjenem materinstvu, ljubezni in samopodobi trpeče ženske delno resnične. Medtem ko je Marija pred sodniki namigovala, da zna le »misijonariti«, tako kot se spodobi – zvečer v temi –, je nehote izpričala, da si je hotela tudi užitka. Takega, kot bi ga ji, če bi zmožel, dal mož

69 AS, Dež. sod., Stari kriminalni referat, sine no. Tudi na sojenju Simonu Vidonji zaradi prešuštva leta 1784 na deželjskem sodišču Zgornji Ljutomer, omemba stoječega seksa z deklo Margareto Košar ni vzbudila posebne pozornosti sodnikov (PAM, Mesta, Magistrat Ljutomer, šk. 113, Protokol deželjskega sodišča gospostva Zgornji Ljutomer 1745–1788, pp. 588, 593).

70 Celu Giacomu Casanovi je neko dekle tako utemeljilo pogosto samozadovoljevanje (Giovanni Giacomo CASANOVA, *Histoire de ma vie* 5, 107). Prim. FOUCAULT 1993, 97.

71 O cerkvenih in medicinskih zaznavah masturbacije gl. TISSOT 1775, 16–43, 64–105; STEVENSON 2000, 223 sl.; STOLBERG 2000, 37 sl.; SINGY 2003, 345 sl.; POLAJNAR 2008, 71 sl.

72 Biblijski Onanov greh ni bil v samem dejanju, marveč v nameri in posledicah: Onan ni hotel napraviti otroka ovdoveli svakinji Tamari, s katero bi se moral po običaju po smrti brata Era poročiti in obuditi bratovo potomstvo, ker je vedel, da potomci ne bi bili njegovi (1 Mz 38,9–10). Prim. BRUNDAGE 1996, 41.

73 LETOPIS LJUBLJANSKEGA KOLEGIJA 1596–1691, 305 in passim; HISTORIA ANNUA 1596–1691, 305 in passim.

74 Giovanni Giacomo CASANOVA, *Histoire de ma vie* 1, 284.

75 Peto nemško (dunajsko) izdajo iz leta 1791 je imel na knjižni polici celo župnik v zakotnem Limbušu. Za podatek se zahvaljujem mag. Matjažu Grahorniku.

76 O tem je bil prepričan oglaševalec potenčnih preparatov v časniku Soča z dne 29. 4. 1875 (letnik 5), ki je priporočal dvojno dozo *preparates minerales* (za 10 gld) v primeru »moške slabosti (*Impotenz*) posebno kot nasledek onanije«. Gl. tudi McLAREN 2007, 81–84.

v stoječem položaju. Po užitek se je zato še pred koncem procesa odpravila k najboljšemu sosedu.⁷⁷ Upravičeno lahko posumimo, da je bilo Marijino zgražanje nad stoječim onegavljenjem le afektiran izbruh ter poskus ugajanja cerkvenim sodnikom, gotovo pa zanjo ni bil nesprejemljiv. Stoječi položaj, ki si ga je zaželel Jošt Ursini grof Blagay in je Zacchii pomenil enega najbolj nesmiselnih in nezdravih (»seme se skvari«), ne pa grešnih položajev,⁷⁸ je bil tudi leta 1770 v zaznavi škofijskih sodnikov, ne glede na njihovo teoretično in praktično seznanjenost s spolnostjo, sicer nekoristen za spočetje, ne pa prepovedan. Sodišču bi pomenil dokaz, da je Jošt akcijsko sposoben. Navsezadnje so zdravniki mimo Sancheza in Zacchie impotentnim in frigidnim pacientom priporočali marsikaj teološko vprašljivega, ki jih je včasih celo pripeljalo do uspeha. Nek »slavni« zdravnik, je dr. Plenk zapisal leta 1788, mu je zaupal, da je nek mož ženo, ki je imela počez zasukano maternico, »osrečil *von hinten*«; ženska je zanosila in rodila zdravo dete.⁷⁹ Torej seme le ni izteklo, kot so se stoletja bali doktorji in teologi.

Kot je pravilno domnevala Marija, sodniki o spolnih pozah, o katerih se je prepirala z možem, (vsaj uradno) niso razpravljali. Tudi branilcu zakonske zveze se ni zdelo primerno mazati ust s takimi zadevami. Kljub radoživosti je upoštevanje glavnih instrumentov tridentinske reforme (spoved, pridiga, vzgoja, kaznovanje) v tistih letih že vzpostavilo določeno protomeščansko občutenje sramu, intimiziranja in tabuiziranja spolnosti.⁸⁰ Marija je prav z ugovarjanjem moževim nakanam sodnikom signalizirala svojo sramežljivost. Jasno jim je nakazala, da tak lažnivec in za povrh še izprijenec kot je njen mož, nima več mesta v njenem zakonskem življenju.

Po dobrem letu vsakdanjih mučnih scen v hiši Ursini-Blagayev se je proces 12. 4. 1771 prevesil v epilog. Zdaj je celo Jošt priznal delno impotenco v času zdravljenja (ne pa že pred procesom), ki jo je razlagal z drugimi (duševnimi) zdravstvenimi problemi. Je pa protestiral proti kršenju prava, saj bi moralo biti dokončno Pollinijevo mnenje objavljeno šele leto dni po zadnji obravnavi. Sodbe ne more prejudicirati niti njegova preselitev v ločeno spalnico. Zdaj je trdil, da ga pesti *impotentia defectum*, kar ni isto kot absolutna impotenca. Do razsodbe pa ne more priti, ker bi jo morala priznati oba. Sploh pa, zakaj pa je žena med zdravljenjem zavračala občevanje vsaj po enem predlaganem načinu? Zdravljenje se vsekakor mora nadaljevati! Mariji Kajetani je ob misli na to najbrž padel mrak na oči, a mu je dostojno ugovarjala, da ob vsem tem ni pomembno, ali je bila njegova duševnost urejena ali ne, saj »*ex animo coeundi non infertur potentia*«, pač pa iz koitusa; drugače bi bili celo kastrati sposobni spolnega občevanja, kar pa je absurdno.⁸¹ Toda njen odvetnik, ki je vse to izbrskal iz literature, ji je zamolčal, da ista avtoriteta (Sanchez) le nekaj odstavkov naprej presoja sposobnost kastratov za poroko in občevanje tudi drugače: zdravi evnuhi (tisti brez enega moda, a z normalno delujočim udom) so sposobni oploditve in posledično lahko sklenejo zakon. Tudi odlok papeža Siksta V. iz leta 1587 je predvideval, da je evnuh sposoben koitiranja, če je premogel penis. V težavah so le evnuhi brez obeh mod (in z zdravim udom), ker ne morejo ejakulirati. Res pa je avtor zapisal še, da so nekateri pravniiki drugačnega mnenja.⁸² Zdravnikovo poročilo je bilo objavljeno precej po ukazani 119-dnevni kuri, kar ni prezgodaj, saj je več kot najprej predlaganih 30–40 dni. Vse moževe trditve, da se v zadnjem

77 O tem več v naslednjem poglavju.

78 ZACCHIA 1660, lib. VII tit. I q. I n. 53.

79 PLENK 1788, 161.

80 PALLAVER 1987, 123 sl; SIEDER 1998, 119 sl.

81 Cf. SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 92 n. 7.

82 Prav tam, lib. VII disp. 92 nn. 14–17. Podobno ZACCHIA 1660, lib. III tit. I q. II nn. 10–12. Prim. LÖFFLER 1958, 332–334.

letu ni nikoli izogibal zakonskim dolžnostim, so lažnive. Torej je mož res impotenten zaradi naravne frigidnosti, je zaključila Marija Kajetana.

Na tej točki razpravljanja je bilo sodišče že odločeno, da bo končalo brezplodno prepiranje. Vendar ne zato, ker bi menilo, da ima dovolj *trdnih* dokazov. Nasprotno izjave zakoncev, medsebojno besedno mlatenje odvetnikov s Sanchezom in Zacchio pod roko, konfuzna mnenja zdravniškega konzilija in nemoč leččega zdravnika so pripeljali sodnike v skrajno nelagodje. Mariji Kajetani pa je bilo po dveh letih treba dati končni odgovor. Zato je celo Joštu kot žrtvi morebitnega izničenja zakona po službeni dolžnosti naklonjeni branilec zakonske zveze dr. Marenik olajšano zavzdihnil, da se je mož sam priznal kot trajno impotentnega, ker »v zadnjem letu ni niti enkrat pokazal pripravljenosti za normalno zakonsko občevanje«. Branilec je zadel bistvo zadreg: ne glede na to, ali je šlo za psihosomatske ali hormonske motnje, celo homoseksualna nagnjenja, je bila usodna odsotnost *pripravljenosti in volje* za spolno popolnjenost zakonske zveze in šele nato za nemoč občevanja. Tudi sodišče se je prepričalo o tako veliki odbojnosti med zakoncema, da od njiju ni moglo več zahtevati skupnega življenja niti v času uradnega zdravljenja. To je razpoloženje sodnikov kljub dvomom v ženino zgodbo najbrž premaknilo na Marijino stran. Marenik je možko kolegialno vendarle hotel dati Joštu še zadnjo priložnost, ko je predlagal, da dva člana sodišča skupaj z zdravniki še enkrat izprašata obe stranki. Marija Kajetana je takoj protestirala, češ da mož, ki ima koristi od njene dote, nikoli ne bo priznal, da ne zmore občeovati. Sploh pa ima konzistorij večjo težo kot zdravniški konzilij. Sodniki so si vzeli še nekaj časa za razmislek. Naročili so, da morata zakonca še enkrat pred zdravnike, nato pa priti na zadnjo obravnavo. Zdravniki so svoje pričakovano neuspešno opravili že naslednji dan in 13. 4. je konzistorij posegel po zadnjem od treh dokazovalnih načinov v takih primerih – priseganju.⁸³ Še isti dan so Marija, njen oče in Jožef baron Lichtenthurn prisegli – zadnja dva razumljivo ne o tem, da je Jošt *impotenten* in da z Marijo *nikoli ni občeval*, pač pa le, ker *verjameta* Mariji, da že pet let ni bila »*volkommen fleischlich erkannt*«. ⁸⁴

Zadnje dejanje drame in zadnji skupni nastop zakoncev Ursini-Blagay v javnosti sta se zgodila v soboto 27. 4. 1771, skoraj na njuno peto obletnico poroke. Kaj bo oznanjeno, je bilo po prisegah pred dvema tednoma jasno tudi Joštu. Marija Kajetana je z nekaj formalnimi besedami ponovila zahtevi po razglasitvi zakona za ničnega in drugi poroki. Jošt pa je v zavesti, da bo v nekaj naslednjih minutah izgubil ženo, odločno zahteval revizijo procesa na dunajski apostolski nunciatu in novo Pollinijevo mnenje. Ob tem je nameraval preskočiti prvo apelacijsko instanco (ljublanskega škofa). Branilec zakonske zveze je realistično izjavil le, da je sedaj čas za rzsodbo. Kot že ničkolikokrat prej in pozneje je sklepni govor cerkvenih sodnikov ovrgel mnenje (družboslovnih vsevedov), da sta bila ženska, zakonska zveza in spolnost nekoč talka Cerkve: ne glede na vse kontradikcije so sodniki zaradi zadržka trajne in popolne impotence razveljavili zakon Ursini-Blagayev.

Jošt je v letih po razvezi še naprej opravljal manj pomembno deželno svetniško službo v Ljubljani, poročil pa se ni nikoli več. Okoli leta 1775 se je vselil v nekdanjo Erbergovo hišo na Starem trgu 9.⁸⁵ Cerkevno pravo mu kot sodno potrjenemu, trajnemu, popolnemu in neozdravljivemu impotentnežu formalno sicer ni preprečevalo druge poroke, vendar le z žensko, ki je svojo prokreativno nalogo že izpolnila (npr. s starejšo vdovo). V vseh drugih primerih pa zakonska zveza v popolnosti ne bi mogla

83 Cf. CIC X 4.15.5 in 4.15.7.

84 Podobno prisego je dala leta 1673 Katarina Cankar, potem ko jo je ljubljanski generalni vikar poučil, da lažna prisega pomeni greh (NŠAL, KAL, fasc. 73, spis z dne 28. 6. 1673).

85 SUHADOLNIK – ANŽIČ 2003, 145.

biti izpolnjena. Če pa je bil res protižensko usmerjen, si nove žene niti ni hotel. V nečem, kar je pogosto poudarjal na sodišču (mi pa smo njegove besede morda jemali z nejevero), pa se ni pretvarjal – res je bil fizično slaboten. Tak je že 19. 1. 1777 napravil oporoko in jo čez pet dni še dopolnil. Čeprav ni naravnost zapisal, ga je pred smrtjo skrbela usoda »hiše Ursini-Blagay« tako kot nekoč očeta. Za univerzalnega dediča ne prav velikega premoženja namreč ni postavil brata Janeza Nepomuka, pač pa njegovega sina Jožefa ter ostale nečake, v skrajnem primeru celo nečakinji; njima je posebej volil po 500 gld. Naklonjenost do še mladoletnih nečakov morda namiguje na kompenziranje svojih nerojenih otrok. Zanimivo pa je, da brata ni postavil niti za izvršitelja oporoke in skrbnika nečakov, marveč prijatelja Jurija Jakoba grofa Hohenwarta, ki ga je za to vnaprej nagradil s srebrnim umivalnikom. Brata, ki je bil bogato poročen, sploh ni obdaruil.⁸⁶ Kakor koli, Jošt je umrl že čez dober teden (2. 2. 1777). V skladu z zadnjo željo so ga po običajnih pogrebnih slovesnostih pokopali v rodbinski grobnici v stolnici, a brez velikega prstana na roki, tedaj ocenjenega na 100 gld.⁸⁷ Seveda to ni bil poročni prstan.

IMPOTENČNI JIN IN JANG: SPOLNI POST IN PREŠUŠTVO

Med analizo procesa zakoncev Ursini-Blagay se nismo znebili občutka (ki je kljub stremljenju po nepristranosti morda tudi posledica moškega zaveznitva), da sodišče ni na vsak način hotelo ugotoviti, ali je Jošt Anton res nepopravljivo in absolutno impotenten. Medicinska rešitev ob tedanji teoriji in praksi, ki vplivnih plemičev ni izpostavljala poniževalnim preiskavam, niti ni bila mogoča. Sodišče tudi Marije Kajetane ni poskušalo posaditi na ginekološki stol in se na široko razgledati po zadevi. Da gospa pregleda ni hotela, je razumljivo, saj bi postavil na laž nekatere njene trditve, na primer tisto, da z možem do leta 1769 nikoli ni občevala in da ima po celih štirih ali petih letih zakona še ohranjeno deviškost. Tako so skoraj isti sodniki brez milosti do njenega sramu storili s plebejko Marijo Dobravec. Moti nas še nekaj: podobno odločno, kot se je Marija Kajetana leta 1769 upirala ginekološkemu pregledu, se ji je v zgodnji spomladi leta 1771 začelo zelo muditi z izrekom končne razzodbe. Za pospešitev je tedaj celo angažirala očeta in znanca, da sta s prisegama izničila kontradiktorna zdravniška mnenja. Zakaj je prišlo do silovitih pospeškov ravno spomladi 1771 in ne že prej? Kaj, če je bila v ozadju akutna zadrega, ki jo je zaslutil celo razumevajoči konzistorij in jo hotel rešiti mimo zapovedi in moralnih predstav?

Pomoč pri razjasnitvi teh dogodkov dobimo najprej iz dveh Joštovih grenkih spoznanj takoj po končni razzodbi z dne 27. 4. 1771. Tedaj je mož spoznal, da je *trdota (vedno) tudi materialna vrednota*. Marija je že na obravnavi 24. 3. 1770 kot enega od razlogov, zakaj mož taji impotenco in noče razveze, omenila njegov pohlep po 20.000 gld njene materine dediščine. Glede pohlepa se ni motila – Jošt Anton poleg spolne resigniranosti v zakon ni prinesel veliko. Ursini-Blagayski univerzalni dedič in senior je bil najstarejši brat Janez Nepomuk, Jošt in bratje pa so na papirju dobili iz očetove dediščine vsak komaj 2.000 gld, desetino od 22.000 gld stričeve dediščine in še neugotovljeni, a najbrž majhen del materine dediščine. Jošt od Janeza Nepomuka tistih 2.000 gld ni uspel izterjati vse do smrti. Povrh

86 Jošt je za svoj dušni blagor bolje poskrbel kot je to leta 1811 storila bivša žena. Za maše je namenil kar 500 gld. Poleg tega je sestri Konstanci volil letno apanažo 40 gld, drugi sestri, ki je bila uršulinka v Celovcu, pa tri dukate na leto. Letno rento je zapisal osebnemu služabniku ter po 40 gld enkratnega darila vaščanom v vaseh, ki so bile najbližje gradu Boštanj (Veliko in Malo Mlačevo, Slivnica, Gatina, Grosuplje, Zagradec); denar naj po lastni presoji razdeli šmarnski župnik (AS, Test., III, lit. B, št. 73). Za zapuščino gl. inventar v: AS, Invent., fasc. 7 = šk. 13: lit. B, št. 94.

87 L. Schiviz ima napačen podatek, da je bil tedaj star 37 let (SCHIVIZ 1905, 204).

vsega, je poudaril njegov oče leta 1744, se je rodbinsko premoženje zaradi slabih naložb in nepričakovanih izdatkov precej zmanjšalo in je zato iz oporoke iz leta 1732 izbrisal celo tridnevne zadušne obrede.⁸⁸ Jošt je bil brez ženinega premoženja v škripcih. Ni bil gospodarsko nesposoben, toda njuno gospodinjstvo je držalo pokonci predvsem ženino premoženje (dota, jutrna, protidarilo); sam ga je ob izplačevanju določene rente le upravljal.⁸⁹ Zato je leta 1777 Jošt zapustil le 1.246 gld gotovine in le na ok. 750 gld ocenjenih osebnih predmetov (kakšna je bila njihova tržna vrednost, je druga zgodba).⁹⁰

Finale se je zgodilo na kranjskem deželnem sodišču, kjer pa je izzvenel nekoliko drugače kot na škofijskem. Procesno in vsebinsko se je glede na podobne, mesece, celo leta trajajoče spore sprtih zakoncev vse končalo nekako hitro.⁹¹ Jošta je najbolj prizadelo, da mora ženi vrniti doto, ker ni bila kriva za izničenje zakona. Ob sodno dokazani moževi impotenci Marija Kajetana s tem ni imela težav, čeprav je ona razbila zakonsko zvezo. Problematično pa bi bilo, če bi se ženina nedolžnost relativizirala s kakim neprijetnim dejstvom. Denimo s prešuštvom. V tem primeru bi lahko zadržal ženina poročna darila.⁹² Na tako interpretacijo je Jošt tudi računal, ko se je odrekel ženinemu premoženju, ne pa tistemu, ki je izhajalo iz njegovih poročnih daril. Že 27. 5. 1771 je deželno sodišče pod predsedstvom deželnega glavarja Henrika grofa Auersperga razsojalo o Joštovi zahtevi do bivšega tasta Jošta Vajkarda grofa Barba pl. Waxensteina glede 9.000 gld, ki jih je Jošt 16. 8. 1766 porabil za nakup hiše v Ljubljani.⁹³ Jošt je trdil, da jo je kupil za ženo oziroma v imenu žene in jo nato sam upravljal, ker je bila žena ob poroki še mladoletna. Ker je bila lastnica žena, mu mora sedaj njen oče vrniti kupnino, saj je šel denar za hišo iz poročnih prejemkov. Šlo je za lepih 8.400 gld, preostanek dolga (600 gld) pa je bil pripravljen odpisati. Barbo je trdil, da bi nakup, v katerega je nekoč res pristal, moral Jošt že takrat urediti z deželno oblastjo, zato je sporno, ali je res kupil hišo za ženo ali zase. Besedilo kupo-prodajne pogodbe je namreč potrjevalo zetovo lastništvo. Jošt je opravičeval ravnanje z dobro vero, češ da je žena hotela imeti svojo hišo. Ker drugih dokazov ni imel, bivša žena pa zaradi pristranskosti ni bila primerna priča, je sodišču ponudil prisego in zahteval, naj zase priseže tudi Barbo. Ker ta ni hotel priseči, je sodišče ugodilo Joštu. Do uradne razzodbe pa pozneje, tako kot se je pogosto dogajalo med sprtim plemstvom, ni prišlo. Razumljivo: Marija Kajetana je bila tedaj že enajst dni poročena z drugim možem, s katerim Jošt ni imel nič in z njim tudi ni mogel nadaljevati spora.

Tako hitro materialnih zadev ne bi bilo treba urediti in Mariji se z nekoliko neugodnim finančnim razpletom ne bi bilo treba tako zlahka sprijazniti, če bi bilo res vse tako, kot je zapisano v prejšnjih odstavkih. Marijin življenjski standard ne bi bil prizadet, tudi če bi se na deželnem sodišču pravdala še desetletja in bi na koncu ostala brez vsega premoženja. Njeno in očetovo hitenje z delitvijo premoženja je v resnici prikrivalo nekaj, le na prvi pogled presenetljivega, vendar še kako razumljivega: staro resnico, da enostranski spolni post in impotenca v zakonu skoraj vedno pripeljeta do prešuštva. Biti moramo pravniško-teološko in psihoanalitično natančnejši – do zakonoloma in zmage nagona nad moralno in razumom. Že v prejšnjih poglavjih smo posumili, da Marija Kajetana kljub ali predvsem

88 Gl. prepise oporoke in kodicilov njegovega očeta Sigmunda Antona iz let 1732–1750 v: AS, Gr. Jablje, fasc. 6.

89 Za sistematiko poročnih daril od poznega srednjega veka do 18. stoletja gl. podrobno delo: BRAUNEDER 1973. Za kranjsko plemstva v 18. stoletju pa: ŠTUHEC 2009, 129 sl.

90 Resnici na ljubo je zapustil tudi za 14.751 gld kapitalskih obveznic (AS, Invent., fasc. 7 = šk. 13: lit. B, št. 94, str. 1, 3–4).

91 Pričkanje glede vračila poročnih daril in premoženja med ločenima zakoncema Jurijem Andrejem grofom Trillegom in Suzano Felicito grofico Gallenberg se je na deželnih in državnih instancah vleklo od leta 1693 do ženine smrti leta 1697 (ŽVANUT 1996, 352–354).

92 BRAUNEDER 1973, 194–195.

93 AS, Dež. sod. knj. 114, *Raths-protokoll des K.K. Landeshauptmannschaft in Krain*, pp. 249–252.

zaradi mladosti in načelne (nato pa celo zanikane) spolne nedotaknjenosti ter kljub nesebični zakonski držbi, taki podobi morda ni ustrezala. Prekanjeno dekle je v življenju pričakovalo ljubezen in užitek (gotovo tudi otroka) in je vse to celo dobilo, vendar ne od moža. Najbrž so bili nekateri Ljubljancani presenečeni, da se je Marija v četrtek 16. 5. 1771, le devetnajst dni po razveljavitvi prvega zakona, poročila s Pavlom Alojzom, dvainštiridesetletnim grofom Auerspergom s Turjaka.⁹⁴

Ženinov status in hitrost dogodkov po razglasitvi sodbe nam danes dopuščajo nekaj zanimivih domnev, najbrž ne dosti drugačnih od govoric, ki so v tistih dneh zaokrožile po kuloarjih. Marija in oče sta se o poroki (na skrivaj) dogovorila z Auerspergom že v času, ko sta zakonca Ursini-Blagay še živela pod isto streho, res pa ne več v isti spalnici. Tihi dogovor ni bil le verbalne narave. Marijin prvorojenec Franc se je rodil že čez 181 dni – 13. 11. 1771. Njegov rojstni dan je bil res nesrečen, saj je malček umrl že naslednji dan.⁹⁵ Ker nimamo nobenih drugih podatkov o otroku, še najmanj pa o njegovi nedonošenosti, nas na tem mestu zanima le, v kakšnih okvirih bi lahko po tedanjih merilih z ozirom na njegov rojstni dan tekel diskurz med zdravniki, pravniki, Joštom, cerkvenim sodiščem in Francevim krščevalcem, stolničnim župnikom.

Ljudsko izkustvo in uradna medicina sta poznala rimskopravna določila o zrelosti novorojenčka.⁹⁶ In v 18. stoletju je kot pribito veljalo, da je zrel novorojenček tisti, ki se rodi med 38. in 40. tednom po spočetju (266–280 dni).⁹⁷ Moderna ginekologija ne trdi bistveno drugače, češ da traja idealna (popolna) nosečnost deset lunarnih mesecev od prvega dneva zadnje menstruacije (280 dni), s toleranco pa do 42. tedna. Samo za moške bralce: ker je spočetje mogoče v daljšem obdobju med dvema menstruacijskima cikloma in je ovulacija približno na sredi med cikloma, se začetek spočetja dogovorno računa na 14. dan po prvem dnevu menstruacije. Kakor koli že pomišljamo o natančnosti računanja spočetja in poroda, je bil osnovni preračun laikom dobro znan. Fantje in možje – ne le iz modrokrvnih krogov – ki so v dedovanjskih sporih otrokom oporekali zakonski status,⁹⁸ v zaročnih in ločitvenih postopkih pa svoja dekleta ali žene obtoževali vlačuganja, so izmikanje poroki utemeljevali prav z diskrepanco med časom spočetja in otrokovim rojstvom ter svojim priznanim spolnim udejstvovanjem v tistem času.⁹⁹ Na različne oblike božjega ordala oziroma ljudskomedicinsko ugotavljanje očetovstva, ki so jih

94 SCHIVIZ 1905, 162. Pavel Alojz je bil sin Adama Antona Seifrida in Marije Ane, roj. grofice Giovanelli, rojen leta 1729. Prav tam, 203.

96 Rimski »Zakon dvanajstih tablic« iz let 451–450 pr. Kr. je imel v tretjem členu četrte tablice rojstvo otroka enajst (lunarnih) mesecev po smrti materinega moža za nezakonsko, deset mesecev pa še za zakonsko (JASIĆ 1968, 72–73).

97 Tako v Plenkovem sodnomedicinskem priročniku iz leta 1788 (PLENK 1788, 104, 109). V štajerskem deželnem pravu iz 14. stoletja, čigar določila so v mnogočem veljala tudi na Kranjskem in Koroškem, pa je v čl. 243, ki je bil prevzet iz Švabskega zrcala in govori o pravnih posledicah za prezgodaj ali prepozno rojenega otroka (MGH Fontes iuris N. S. IV/1, čl. 40), prava nosečnost naračunana na 41 tednov, s še enim tolerančnim tednom za dečka (BISCHOF 1875).

98 Prav tam: če žena rodi pred predvideno dobo po poroki, je otrok omejen v časti in po pravicah; enako je, če se rodi predolgo po moževi smrti.

99 Tako se Jurij Polenčič, ki mu je Marinka Krajnic pripisala očetovstvo svoje 5. 1. 1762 rojene deklice in jo dala krstiti pod njegovim priimkom, temu ni upiral, čeprav je o svoji vlogi upravičeno podvomil. Nazadnje kar na zaslišanju na deželskem sodišču Gornja Radgona, kjer je priznal, da je z Marinko prešuštoval le na »črni ponedeljek« leta 1761 (ponedeljek po 5. postni nedelji ali 9. 3. 1761). Med tem in rojstvom deklice je minilo skoraj deset mesecev, zato je na sodišču povedal, da dvomi o pravilnosti izračuna, ki so ga napravili lenarški župnik in neke ženske. V tem se je z njim strinjala priča Štefan Petek, ki je Marinko trikrat našel »ležati« z očetom v hlevu, spominjal pa se je še, da je Marinka kot otrokovega očeta navajala nekega Jurija Ruca iz Rečice. Ta je obdolžitev izpodbijal s svojim izračunom otrokovega rojstva, češ da bi se potem otrok rodil tri tedne prepozno. Očitno je Ruc z Marinko res občeval sredi marca 1761, saj je zanikal le očetovstvo. Mogoče je, da je bil otrokov oče kar Marinkin oče Sebastijan, s katerim je imela prvi incestni odnos šele v drugi polovici maja 1761 (na neko nedeljo po binkoštih), kar pomeni, da bi se otrok rodil po manj kot osmih mesecih. Morda je bila prav nedonošenost vzrok otrokove smrti po štirih tednih (PAM, Gosp.

še v 19. stoletju ponujale neuradne zakladnice ljudske medicine, seveda nihče na sodišču in zunaj ni pomislil.¹⁰⁰ Tako je bilo tudi 2. 4. 1666, ko je ljubljanski škofijski konzistorij razpravljal o očetovstvu otroka Špela Bezljaj, rojenega 21. 1. 1666. Matija Pance, ki ga je Špela navedla kot očeta, očetovstva ni priznal, marveč le občasne spolne odnose. Ker je Špela za čas spočetja navedla praznik sv. Primoža (9. 6. 1665), tj. 226 dni pred otrokovom rojstvom, je Matija poskušal preusmeriti pozornost sodnikov na nekega Jurija Maliča, s katerim sta baje dve priči videli Špelo ležati okoli praznika sv. Roka (16. 8.) 1665. Mimogrede: Matija in Jurij sta bila prednika stoletje mlajših Matije Panceta in Marije Malič, ki sta se leta 1762 prepirala o prelomljeni zaroki.¹⁰¹ Matijeve besede sta priči potrdili, vendar ena ni bila prepričana ali sta Špela in Jurij tedaj tudi občevala. Zaradi Matijevega suma o času spočetja je tudi sodišče napravilo izračun o idealni nosečnosti (40 tednov) in Špelo povprašalo, kaj je počela med »manjkajočimi« osmimi tedni. Špela je po predloženju medicinsko-matematičnih dejstev spoznala, da je še vedno bolje pritrditi mnenju o dvomesečnem prezgodnjem rojstvu (idealna nosečnost bi se končala 14. 3. 1666), kot pa priznati, da je zanosila pred 9. 6. 1665 z nekom tretjim. Za prepričanje sodišča, da je od pretekle velike noči (5. 4.) do junija 1665 imela spolne odnose zagotovo le z Matijo, pa je zaradi odsotnosti materialnih dokazov zadoščala prisega.¹⁰² Podoben problem je imela leta 1710 Marina Štojer z Valentinom Repetom iz Zgornjih Gorij, od katerega je na blejskem patrimonialnem sodišču zahtevala preživnino ali Repetovo skrbništvo za otroka. Repe se je načelno strinjal z zahtevo, a le če mu dokaže očetovstvo. Z Marino je namreč zadnjič občeval 5. 1. 1710,¹⁰³ ona pa je rodila šele 8. 11. istega leta. Ker je ženska lahko noseča le devet mesecev, on ne more biti oče, kar lahko potrdi s prisego. Marini ni ostalo drugega, kot da je za zadnji seks navedla mesec dni mlajši datum (9. 2.). Sodišče ji ni verjelo, kar je pokazalo z neizpolnjivim pogojem za izrek sodbe: Marina naj dokaže omenjeni termin z Repetom.¹⁰⁴

Brez sreče je pri preračunavanju spočetja pol stoletja pozneje ostala tudi prešuštna Elizabeta baronica Gall. Mož Vajkard, ki se je leta 1758 hotel ločiti, je na sodišču navedel, da je z ženo po celih štirih letih neizvajanja zakonskega dolga končno spet občeval 27. 3. 1756, »njun« tretji otrok Karel Janez pa se je rodil že 12. 11. 1756. Torej je med njegovim spočetjem in rojstvom minilo le 230 dni, kar je bilo po tedanjih merilih 36–50 dni prezgodaj za normalno donošenost; Karel Janez bi se torej rodil po manj kot osmih mesecih po spočetju. O njegovi donošenosti pa so bili prepričani babica (ki je deset dni pred porodom zelo natančno napovedala datum poroda), dovilja in druge ženske; seveda pa tudi Vajkard, ki je omenil, da po Hipokratovi, Gallenovi in drugih doktrinah noben otrok ne more biti zdrav, če se rodi z osmimi meseci ali manj. »Njegov« sin pa je bil po splošni sodbi fizično b. p. Žal

Gornja Radgona, šk. 229, *Landgerichts protochoc bey der hochfürst. Eggenberg. herrschafft Ober-Radkberspurg 1759–1764*, pp. 305, 320, 323, 323b).

100 Eden takih preizkusov je bil urinski test, pri katerem bi morala mati popiti nekaj urina moškega, ki ga je imenovala za očeta svojega otroka; če ni navedla pravega, bi po ljudskih trditvah pri priči umrla (MÖDERNDORFER 1964, 309).

101 Gl. poglavje Ljubezen med starševskim vetom in pragmatičnostjo.

102 Osnutek Špeline prisega se glasi: »Jest persefhem, da v teh dveh mefszih pred svetim Primosham (zadnje tri besede so bile pripisane), kateri se meni rajtajo, da bi presgodaj bila rodila, katerih meni raita moj sopernik, da bi bila imela spozbeti, nijsem obeniga mosbkiga telleša sponala, tudi od obeniga mosbku seme v se prejela.« Prisega je z nekaj manjšimi napakami objavljena v: KORUZA 1972–1973, 251. Ker oblika ni povsem ustrezala uzancam, jo je koncipist nato nekoliko spremenil: »Jest Spella Weslaika persefhem, da te ofam tedne pred svetim Primosham nijsem obeniga mosbkiga teleša sponala ali mosbku seme v se prejela. Tako mi Bog pomagaj inu njega suete boshie evangeli. Amen.« (NŠAL, KAL, fasc. 73).

103 V resnici je izjavil, da sta zadnjič občevala »v soboto po letošnjem novem letu, tj. 4. januarja«. Toda leto 1710 je bilo prestopno in tista sobota je prišla na 5. januar.

104 AS, Gr. Bled, knj. 30, Protokol sodišča 1707–1712, zapis z dne 3. 12. 1710, pp. 627–628.

nam Vajkardovi natančni zaznamki spolnih odnosov z ženo ne dopuščajo stvarnejše presoje o ženinem prešuštvovanju v usodnih dneh in tednih za ženino nosečnost in očetovstvo otroka. Zelo natančno računanje od »spolnega odnosa dalje« se nujno ne obnese, ker spermiji v rodilih preživijo tudi več kot pet dni in lahko ovulacija pripelje do oploditve in zanositve kadar koli v času prisotnosti spermijev v rodilih. O Elizabetinih besedah so brez tega védenja dvomili tudi drugi, denimo Vajkardova mačeha Marija Ana Leopoldina, roj. grofica Barbo pl. Waxenstein, ki je takoj po porodu vprašala snaho, ali se je otrok morda rodil prezgodaj. Pa ji je Elizabeta mirno odgovorila, da sploh ne prezgodaj, marveč osem dni po roku. Po mačehinih besedah je bila Elizabeta prepričana, da je bil torej otrok spočet že konec januarja, ali vsaj pred sredo februarja, ko je bil po svojih izjavah Vajkard po skoraj štirih letih še daleč od prvega seksa z ženo. Resnici na ljubo je Elizabeta zgornje navedbe zanikala in se retorično spraševala, če res vsak porod pred iztekom devetih mesecev žensko že lahko določi za prešuštnico.¹⁰⁵ Seveda ne, so si mislili sodniki, če mož prizna občevanje. Zanimivo pa je, da Vajkard sodišča ni opozoril še na eno dejstvo v svoj prid: Karel Janez je bil krščen v ljubljanski stolnici le tri dni po rojstvu; občutljivega nedonošenčka v novembrskem mrazu najbrž nihče ne bi nesel iz toplega stanovanja.¹⁰⁶ Tudi v Ljubljani 10. 11. 1758 rojeni četrti sin Wolfgang Leopold je bil krščen že naslednji dan po rojstvu. A ta je bil zanesljivo donošen: če vzamemo, da se Vajkard ni zmotil, ko je trdil, da ga je žena k svojemu telesu po skoraj dveh letih spet pripustila 29. 1. 1758, je tedaj v dvakratnem navalu morda res uspel zaploditi sina, ki se je rodil skoraj idealnih 285 dni pozneje.¹⁰⁷

Če bi bil torej tudi Franček grofič Auersperg rojen v idealnih rokih, bi moral biti spočet približno okoli 8. februarja; če pa je bil prenošen, še nekaj dni prej. Vsekakor je bil spočet v času, ko je še trajala Joštova enoletna kurativno-preizkusna doba, zakonca Ursini-Blagay pa sta bila še daleč od razveze. Celó, če je bil rojen predčasno (sem so v tistem času umeščali za preživetje sposobne novorojenčke, ki so se rodili med 7. in prvo polovico 9. meseca, oziroma so bili nošeni najmanj 210 dni), sledi, da je Marija Kajetana zanesljivo prešuštovala, ker bi do otrokovega spočetja moralo priti najpozneje v drugi polovici aprila, ko je bila razsodba komaj objavljena ali pa sploh še ne (27. 4.) Vsekakor sta zakonca Auersperg dolgo prikrivala nosečnost, kar niti ni bilo težko v času modnih krinolin, ki so bile v 18. stoletju tudi zaradi skrivanja trebuha (in prevelike ženske teže) priljubljene med zakonskimi in nezakonskimi nosečnicami. Sploh pa je bila nenadejana nosečnost v galantni družbi znak ljubezenskega poraza in rogonoštvá zakonskih mož, zato jo je bilo treba prikrivati čim dlje.¹⁰⁸ Francevo le enodnevno življenje namiguje, da ni bil spočet pozneje kot aprila, saj bi se, če bi bil še mlajši, v tedanjih razmerah težko rodil živ. Bil pa je krščen, saj je imel kljub nedonošenosti dušo od spočetja naprej. Morda sploh ne v ljubljanski stolnici, kot je zapisano v tamkajšnji krstni knjigi, marveč v sili doma, šele nato pa je bil vpisan v krstno knjigo. Kdaj je bil Franc zares spočet, s katerim očetom in v kakšnih okoliščinah, ne bomo zvedeli nikoli, čeprav bi bila to za koga še danes zanimiva zgodba.

Zaljubljenca in oče Barbo, ki je o hčerinem skrivnem spolnem življenju vedel več kot bivši zet, sta dobro predvidela potek in razplet na sodišču in v javnosti v zadnjih tednih. Oče se je zavedal, da je hitra ureditev hčerinega premoženja še pred poroko in vidno nosečnostjo pomembnejša od izida. Zato bivšemu zetu na sodišču ni zelo ugovarjal. O taki premišljenosti priča tudi izvedba predpisanih cerkvenih postopkov pred poroko, predvsem oklicevanja. Ker je bila sodba objavljena na soboto, 27. 4.,

105 NŠAL, Konz. prot. 3, razpravi z dne 7. in 10. 7. 1758 in 26. 8. 1760.

106 SCHIVIZ 1905, 99.

107 Prav tam, 101.

108 FUCHS 1910, 192–193.

sta se Marija in Pavel Alojz še isti dan pomujala do stolnega župnika, da ju je že naslednji dan lahko prvič oklical in nato še dvakrat do 16. maja.¹⁰⁹ Ni pa bilo več časa za (ne sicer nujno), a med visokim plemstvom običajno javno zaroko. Ker sta se Barbo in Auersperg o materialnih zadevah dogovorila že prej, je bilo spraševati ženina po njegovih resnih namenih s hčerko odveč. Šlo je le še za družinsko čast. Pavel Alojz je nato kot ženin varuh od tasta prevzel dogovarjanje z Joštom o izplačilu dote, ki sta ga s poravnavo sklenila že 19. 6. 1771.¹¹⁰

Tak razplet dolgega spolnega posta ni bil redek. Iskanje spolnega zadovoljstva zunaj zakona, predvsem zaradi želje po otrocih in delazmožnih potomcih je bilo v srednji Evropi zaradi materialno-dedovanjskih razlogov v srednjem veku včasih celo tolerirano početje.¹¹¹ Prenovljeni katolicizem je na načelni ravni sicer pometel s takimi (ne)moralnimi presežki, ki so bili dovoljeni le bibličnim očakom.¹¹² Vsaj od 17. stoletja, ko so si ženske priborile opaznejšo vlogo v ljubezenskih igrah, pa je postalo vsako prikrajševanje užitka in materinstva težko sprejemljivo. Če je bila v igri še impotenca, zunajzakonsko spolno izživljanje pri cerkvenih in posvetnih oblasteh ni bilo pretirano obsojano, če le ni bilo preveč javno in je prišla pomoč le iz želje po prokreaciji in nasledstvu. Samopomoč je bila zapisana celo v nekaterih pravih,¹¹³ zato tudi javnost do tega ni bila nujno odklonilna.¹¹⁴ Tudi Valvasor, ki je z antičnimi in orientalnimi primeri zbadljivo opozarjal Kranjce na povezavo med opešanjem moške udarne sile s članstvom v »jelenovi bratovščini«, posledičnega prešuštvovanja žena ni imel za greh.¹¹⁵ Zato je na razumevanje pri posvetnih in škofijskih oblasteh in pri impotentnem možu že leta 1673 resno računala Katarina Cankar iz okolice Iga ter ga tudi dobila. Tistega leta je bila že šestnajst let poročena z Gregorjem Natrejem, ki pa je bil ves čas impotenten. Približno v začetku leta 1672 je Gregor končno klonil pred njeno zahtevo po materinstvu (želje po užitku seveda pred duhovščino ni omenjal nihče) in ji dovolil, da si je omislila mlajšega ljubimca. To je bil županov sin, s katerim je hitro zanosila in rodila sina, ki ga je Gregor z veseljem sprejel za svojega in sam poskrbel za krst. Potem pa so vaški opravljalci zapletli dogovor med zakoncema. Ker so vsi vedeli, da je Gregor neploden, so govorice o nenavadnem dogajanju pri Natrejevih prišle na uho iškemu župniku Janezu Bertoldu pl. Höfferju. Duhovnik se je znašel pred zanimivim vprašanjem: ali je Katarina le običajna prešuštnica in njen sin zunajzakonski pankrt, ali pa prešuštva zaradi neveljavnosti zakona formalno sploh ni bilo. Primer prešuštvovanja bi po službeni dolžnosti lahko s poravnavo rešil sam ali pa bi ga predal ljubljanskemu škofijskemu sodišču, ki bi par v najslabšem primeru ločilo. Vendar pa za ločitev iz pridobitniških razlogov ni bil zainteresiran. Natrejevi so namreč živeli na kmetiji, ki je bila

109 Oklice je predpisal četrti lateranski koncil leta 1215 (CIC X 4.3.3). Njihov smisel je bil ugotovitev oviralnih ali razdiralnih poročnih zadržkov. Tridentinski koncil je predpisal tri zaporedne nedeljske ali praznične oklice v cerkvah med mašo (KUŠEJ 1927, 399; ODAR 1942, 60 sl.) Očitno pa njihova preiskovalna vrednost ni bila velika. V cerkvenih sodnih virih je veliko primerov, v katerih so prosilci in duhovniki pojasnjevali, da se je zadržek pojavil/ugotovil šele po poroki in mimo vednosti duhovnika (gl. NŠAL, Škof. prot. in Konz. prot.). Tudi Marija Kajetana in Jošt Anton sta pred poroko zamolčala impotenco, če seveda zaupamo Marijinim besedam na konzistoriju leta 1769.

110 Omemba pogodbe je v: AS, Invent., fasc. 7 = šk. 13: lit. B, št. 94, str. 4.

111 O takih navadah na Nemškem v 15. in 16. stoletju v: FUCHS 1909, 42–45 in QUANTNER 1925, 45–49.

112 Gl. poglavje Impotenca in druge spolne disfunkcije v kanonskih paradigmah zakonske zveze.

113 Na Nemškem (ne pa tudi pri nas) so o tem še v 16. in 17. stoletju govorila določila v pravnih mnenjih (*Weistümer*). Gl. FUCHS 1909, 42–45; QUANTNER 1925, 46–49; SMILJANIČ – MIJUŠKOVIČ 1968, 77.

114 Pogledi v ljudskem izročilu so nihali: slovenska ljudska pesem »Žlahtna gospa zakolje majarici sinka« omenja maščevanje neplodne žene moževi ljubici, ki mu je rodila dediča; besni mož ženo ubije (ŠTREKELJ 1895–1898, št. 123–128). Prim. VILFAN 1943b, 18; GOLEŽ KAUČIČ 2001, 166–167; MAROLT 1939, 252–255.

115 VALVASOR 1689, III, 325 sl.

del imenja beneficija oltarja sv. Katarine, njegov trenutni upravitelj pa je bil Höffer.¹¹⁶ Kot imetnik rente ni hotel, da družina razpade in se posledično zmanjša njegov dohodek. Še manj pa je hotel z odločitvijo razburiti sosesko in povzročiti škandal, kot je zapisal v dopisu generalnemu vikarju Filipu Trpinu. Katarininega početja zato javno ni obsojal, niti ni pleteničil o grehu, časti ipd. Soseska pa je vendarle hotela slišati uradno mnenje, ali je Katarina prešuštnica, je njen zakon veljaven in, ali se morda celo lahko poroči z ljubimcem. Höffer, ki ga na Igu sicer ni bilo veliko (kaplan in župljani so se že leta 1665 potožili škofu Rabatti, da večinoma živi v Ljubljani, na Igu pa ne pridiga in spoveduje, je pa poštenjak),¹¹⁷ je torej zaprosil generalnega vikarja za mnenje, ne pa za formalno sodbo, ali je Katarinino ravnanje sploh mogoče označiti za prešuštvo, če zakon domnevno ni bil konzumiran. Tako sta se 28. 6. 1673 zakonca znašla v škofijski pisarni, kjer je med zaslišanjem¹¹⁸ udarila na plan predvsem ženina želja po spolni zadovoljitvi.

Katarina je bila odločna ženska, pa ne le zaradi svojega kroničnega prešuštvojanja. Da je v zakonu nosila hlače, kaže že to, da sta zakonca po poldrugem desetletju neizpolnjenega zakona še vedno uporabljala vsak svoj priimek, to pa je bilo tedaj med kmeti nenavadno. Njena samozavest je gotovo izhajala tudi iz tega, da je bila kmetija njena oziroma last njenih staršev, saj je imela hišno ime »Cankar«. Izvor in identiteta iških Natrejev oziroma Cankarjev sta precej skrivnostna: v krstno knjigo župnije Ig ni bil v tistih letih vpisan noben Natrej, niti Cankar, čeprav je bil vsaj ta priimek že tedaj na jugozahodnem in zahodnem obrobju Ljubljanskega barja precej razširjen.¹¹⁹ Kmetija morda sploh ni bila na Igu, morda niti v iški župniji, marveč v širši okolici. Za tako domnevo je povedno, da urbarji zemljiške posesti iških cerkva iz 17. stoletja ne izpričujejo priimkov Cankar in Natrej.¹²⁰ Za lokalizacijo zato prej pride v poštev sosednja vrhniška župnija: v tamkajšnji župnijski cerkvi je bila 4. 11. 1643 krščena neka Katarina Cankar iz Ligojne (Ligojna je bila do 18. stoletja izhodišče skoraj vseh Cankarjev); starši so bili Lovrenc in Uršula. Leta 1673 bi torej ta Katarina imela trideset let in če upoštevamo njen šestnajstletni zakonski staž, bi se s štirinajstimi leti z nekaj župnikove dobre volje res lahko poročila že leta 1657.¹²¹ Zato je zadevo prijavil iški župnik in ne vrhniški, vendar pa je pri tem res omenil, da je to storil kot njen zemljiški gospod.

Generalni vikar Trpin je poslušal zakonca kot dušni pastir, razmišljal pa kot pravnik. V tem primeru, je zapisal, gre lahko za prešuštvo, le če je zakonska zveza ob dejanju obstajala oziroma izpolnjevala vse predpisane elemente. To je najprej treba preveriti, potem pa bo lahko dal meritorno mnenje. V vsakem primeru pa priporoča zakoncema pokoro za pretekla dejanja, v bodoče pa častno brezspolno življenje kot »brat in sestra«. Katarina se s tem ni strinjala, češ da je hotela imeti moža, ki ji bo plačeval zakonski dolg, ne pa brata. Trpin je zaslutil nevarnost, da bo zahtevala kar razglasitve ničnosti zakona, zato je obrnil pozornost proti morebitni neplodnosti, češ da ta ne zanika zakona. A ga je Katarina hitro usmerila na pravo pot: ne gre za neplodnost, marveč za moževo šestnajstletno impotenco in nekonzumiran zakon. Trpin se je obrnil še k možu in od njega na vsak način hotel slišati kako vzpodbudno besedo glede konzumacije. Gregor ni potrdil ženinih navedb, a jih tudi ni zanimal. Med nesmiselnim pleteničenjem o svobodi (izražanja) je potrdil le, da sta se poročila v cerkvi in da je res poskušal občevati z njo. Pa mu je to tudi uspelo, je zanimalo Trpina. Jasnega odgovora se

116 Beneficij je leta 1472 ustanovil Gašper pl. Leimtasch. Prepis ustanovne listine je v: NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 95, št. 1.

117 VOLČJAK 2011, 287–288.

118 Zapisnik zaslišanja in končnega mnenja generalnega vikarja je v: NŠAL, KAL, fasc. 73.

119 NŠAL, Mat., KK Ig 1669–1686.

120 NŠAL, ŽA Ig, fasc. 3.

121 NŠAL, Mat., KK Vrhnika 1643–1689.

iz njegovih ust tudi tokrat ni slišalo. Gregor je na vsak način hotel obdržati vse: zakon, sina, ženo in njeno kmetijo oziroma svojo materialno preskrbljenost. Generalnemu vikarju se je vedno bolj dozdevalo, da mu Gregor nekako sporoča, da ima žena prav. Ni mu preostalo drugega, kot da ugotovi resnico s prisegami. Verodostojnejša se mu je zdela Katarinina. Po usklajevanju prisežnega besedila in podukih o resnicoljubnosti je Katarina po slovensko prisegla, da zakon nikoli ni bil konzumiran in da od moža vase ni dobila ne »glida«, ne semena. Generalni vikar je končno lahko sklenil, da je zakonska zveza med Gregorjem in Katarino le domnevna, saj nikoli ni bila konzumirana zaradi *maleficium* (relativne impotence) oziroma suma nanj. To pomeni obstoj trajne in razdiralne oviranosti za veljavnost zakonske zveze (*impedimentum perpetuum dirimens*), zato Katarina ni prešuštovala. Ker pa ni šlo za sodni proces, je generalni vikar v nasprotju z primerom Ursini-Blagay namesto napotila na sodno obravnavo poskušal ohraniti družino, saj je »zakoncema« svetoval, naj v izogib javnemu škandalu še naprej živita skupaj kot »brat in sestra«, »za isto mizo in v isti hiši«, pa čeprav »zunaj skupne postelje«. Le če res ne bo šlo, naj se začne uradni postopek.

Trpinovo mnenje je bilo v prid možu. Žal pa mu je nasprotovala samozavestna ženska. Čeprav ni poznejših podatkov o sodnem procesu, se Katarina s predlaganim življenjem, sodeč po njenih izjavah na zaslišanju in spolnih dejanjih, ni sprijaznila. Pomenljivo je, da je bil že 11. 12. 1673 na Vrhniki krščen Štefan, sin neke Katarine in Janeza Cankarja iz Ligojne. Botri so 29. 1. 1677 nesli krstiti še njunega drugega sina Matijo.¹²² Velika možnost je, da je bila ravno ta Katarina naša znanka, Janez pa nekdanji Gregorjev spolni substitut, biološki oče sina Štefana in kmalu po Trpinovem neuspešnem posredovanju njen zakoniti drugi mož. Zdi se torej, da je Katarina prvi zakon junija 1673 postavila pod vprašaj zaradi druge nosečnosti, in se kmalu razvezala. Ni pa nemogoče, da je bil Katarinin prvi sin krščen šele decembra 1673, ko ga je mati hotela legitimirati s poroko s pravim očetom. Mladi mož Janez je enako kot nekoč prvi mož prevzel priimek materialno in emocionalno superiorne žene, Gregor pa je poniknil nekje na smetišču iške zgodovine.

Samopomoč nezadovoljenih žena in mož torej niti na Slovenskem ni bila redka. Cerkevni možje so si zatiskali oči in poskušali ohraniti mir v soseskah in družinah. Drugačen primer je leta 1769 obravnaval reški arhidiakon. Jakob Fratar iz okolice Lovrana ga je prosil za razveljavitev svojega zakona z Mare, ker je šla pred časom služiti na Reko, njene vrnitve pa ni zahteval. Res pa jo je sam zapustil že pred šestimi leti, ko je šel služiti k nekemu mlinarju v Rašo, saj se z njo od poroke leta 1762 ni razumel. Med drugim tudi zato, ker nista mogla konzumirati zakona zaradi njegove impotence, on pa jo je sumil, da prešuštvuje s sosedom. Arhidiakon jima je dovolil razvezo, ki pa se ni formalizirala. Zato je ljubosumna Mare leta 1781 Jakoba prijavila pri lovranskem županu, da ima že nekaj let na svojem domu konkubino, ki mu je že rodila dva otroka. Konkubinarjema so na pazinskem krvnem sodišču sodili zaradi pohujšljivega prešuštniškega konkubinata.¹²³

Pranje prešuštničinega in impotentnikovega perila pred cerkvenimi organi je postalo dramatično, če je žensko prešuštvo povezal možko impotenco s še hujšim grehom in zločinom, na primer z incestom. To sta leta 1654 izkusila Alenka Pevnik in tast Tomaž Pevnik iz ljubenske župnije, ki so ju govorice leta 1654 privedle na škofijsko sodišče ljubljanske škofije; to je ob robu sinode tedaj zasedalo v Gornjem Gradu.¹²⁴ Sodišče je na začetku sicer govorilo, da gre za nezaslišan *casus criminalis ... formidabilis*, ob odkrivanju ozadja pa je protokolista, tedaj še braslovški župnik Filip Trpin opisal skoraj

122 Prav tam.

123 AS, Dež. sod., Stari kriminalni referat, št. 4.

124 NŠAL, KAL, fasc. 41, št. 7, Protokol sodišča 1654, zapis z dne 7. 2. 1654.

opravičljivo zgodbo. Grešnika sta na zaslišanju 2. februarja 1654 priznala dejanje, izjave treh ločeno izprašanih vpletenih pa so bile identične. Alenka in Simon, prva stara 24 let, drugi 21 let, sta se poročila pred dvema letoma, a zakona nista uspela konzumirati. Po enem letu je opita Alenka popustila tastu in se z njim za šest tednov spustila v razmerje, zanosila in pred tremi meseci rodila sina. Značajsko vihravega Tomaža je zapeljala v incest libidalna stiska, saj ga je pred časom zapustila žena. Tako v hiši ni bilo osebe, ki bi lahko preprečila grešno razmerje, pa tudi naivnemu, če ne kar omejenemu Simonu se o tem ni sanjalo. Tomaž je prisegel, da je bil s snaho šele potem, ko je bilo jasno, da sin ni in ne bo mogel opraviti zakonske dolžnosti. Potem ko se je sodišče na lastne oči prepričalo, da je Simon res fizično nesposoben za plačevanje zakonskega dolga, je zaradi nekonzumiranja razveljavilo zakon, incest pa prekvalificiralo v enostavno prešuštvo, ne pa kriminalno dejanje, v katerega bi moralo vključiti še posvetno sodišče. Prešuštnika je imelo za pomilovanja vredni žrtvi okoliščin in ju zato kaznovalo z zasramovalnimi kaznimi, Alenko pa še z izgonom iz gornjegrajskega gospostva in prepovedjo druge poroke. Pravu in javni morali je bilo povsem zadoščeno.

»Samopomočno prešuštvo« je imelo v socialno zaprtih okoljih lahko usodnejše posledice. Gre za primere, ki jih lahko v posameznikovem življenjskem ciklusu označimo za naključne, v resnici pa so vedno mogoči in celo resnični, le da jih nihče ni zaznal. Česar pa človek ne ve, ne boli. Ženino prešuštvo kot posledica moške impotence in rojstvo otroka, za čigar nezakonski status je dolgo vedela le mati, je lahko v naslednji generaciji povzročilo škandal in preprečilo ustaljeno tradicijo imena in premoženja, če je seveda prišlo na dan. Leta 1714 je ljubljanski konzistorij razpravljal o zanimivem primeru, ki jim ga je posredoval škalski vikar. Neka Margareta je zanosila z nekim Matejem in se hotela poročiti z njim. Za to potrebujeta dispenzo, ker sta v 2. in 3. stopnji sorodstva, a le, če je Margareta legitimna zakonska hčerka. Če pa je sad prešuštva, je stvar veliko hujša. Škalski vikar je namreč raziskal Margaretin izvor, ker so v soseski zakrožile zanimive govorice. Pred približno dvema desetletjema sta se poročila Valentin in Helena, Margaretina mati. Zakonca dolgo let nista imela potomcev, po splošni sodbi zaradi Valentinove starosti (okoli 50 let ob poroki). Po desetih letih pa je Helena najprej rodila sina, nato še Margareto, o katerih se je po vasi razpravljalo, ali je Valentin zaradi starosti in neplodnosti sploh lahko njun oče. Škalski kurat je zaslišal nekega možkega, ki je nekoč služil pri zakoncih (in bil njun sorodnik), ali je imel s Heleno razmerje. Možakar je to zanimal, vendar je Valentin menil, da mu je hčerka podobna. To morda ne bi bilo nič motečega, če ne bi bil Margaretin ljubimec, oče njenega otroka in bodoči ženin, sin tega možaka. Torej bi lahko prišlo do skrajno incestuozne poroke med bratom in sestro!¹²⁵ Najbrž nismo posebej presenečeni, da konzistorij v tem primeru zadeve ni mogel razrešiti. Ne mislimo na kanonsko pravo, ki je bilo jasno, marveč na sposobnost resnično ugotoviti Margaretin zakonski status.

Pol stoletja po aferi Natrej so lahkotno moralo na Slovenskem že ohlajale tridentinske paradigme, o čemer smo se prepričali v pregledu renesančne in baročne kateheze in pastorage. Ko se je spolnost začela obdajati s sramotnostjo, so se tudi »nujna« prešuštva prokreativno nezadovoljnih žena (in mož) prikrivala pred javnostjo. Žena Matjaža Štrimflja iz Rožengrunta pri Cmureku, ki je bila od moža precej starejša (to je bil zanj drugi zakon), si je vsaj v letih 1740–1747 (poročila sta se že leta 1733) zatiskala oči pred tem, da mož občuje s hišnimi deklami in ima z dvema od njih dva otroka. Mož je z obema občeval kar v postelji, medtem ko je žena spala (če je res?) zraven na tleh. In ko so Matjaža zaradi prijave gosposčinskega župana, da ima (spet) nezakonskega otroka z deklo in to celo s sorodnico nekdanje ljubice, leta 1748 zaprli in zaslišali na radgonskem deželskem sodišču (zaradi serijskega

125 NŠAL, Škof. prot. 27, pp. 22–23.

prešuštva in incesta v 2. stopnji), je dejal, da je žena vedela za razmerja in otroke, a mu ni nikoli nič rekla. Očitno je želja po nasledniku na kmetiji preglasila ženino užaljenost, dokler to ni prišlo v javnost. Zato tudi Matjaž ni nasprotoval, da sta dekli svoja otroka krstili pod njegovim priimkom; obema je celo obljubil, da bo preživel otroka. Še več, sina z eno od njiju je vzgajal v svoji hiši.¹²⁶

Medtem ko so posvetne oblasti po službeni dolžnosti preganjale spolno nečistovanje in še posebej malefične delikte zakoncev (prešuštva, bigamijo, inceste), so taki primeri prišli pred cerkvene sodnike po samonaznanitvah in posredovanju spovednikov. Tako je neki spovednik leta 1721 obvestil ljubljanskega generalnega vikarja o prešuštvovanju neke žene s sorodnikom, ker je bil njen mož od poroke pred štirimi leti impotenten. Noseča žena se je zaupala spovedniku, ta pa je povprašal škofijsko centralo, kaj naj naredi. Ker je mož mislil, da je otrok njegov, je spovednik ženi naročil, naj do razjasnitve zapleta ostane z njim, možu pa sam ni črhnil niti besedice. Spovednik je upošteval anonimnost, zato v konzistorialnem protokolu ni nobenih imen, niti imena župnije. Tudi konzistorialno mnenje je bilo previdno: na sodišču bo treba dokazati vrsto impotence, ker se ima mož za prokreativno sposobnega in je zakon morda formalno veljaven. Namesto grožnje s kazenskim pregonom zaradi incesta je bilo ženi dovoljeno zaprositi za dispenzo od sorodstva po svaštvu, medtem pa bo morala obveščati spovednika o stanju moževe (im)potentnosti; šele nato bo mogoče dati dokončno mnenje.¹²⁷ Tudi tolminski arhidiakon Jožef Marija Maroni, ki ga je leta 1763 kobariški kaplan Jakob Rijavec povprašal, kaj si misli o podobnem primeru, je bil zelo previden. Šlo je za zadrego ženske, ki je bila v prvem zakonu poročena z domnevno impotentnim možem, a sta zadrego prikrivala pred javnostjo. Ženska pa je zanosila z moževim bratom in rodila otroka, po moževi smrti pa se je hotela poročiti z otrokovim očetom. Kaplana je zanimalo, če je bil prvi zakon sploh veljaven, ali je drugi zakon sploh možen, kaj naj stori župnik in kakšen status ima otrok. Arhidiakon je bil jasen: če je bila impotenca trajna in absolutna, je bil prvi zakon neveljaven in prešuštva ni bilo; drugi zakon bo zato veljaven, toda otrok iz prvega zakona je formalno nezakonski, ima pa vse dedovajnske pravice do prvega moža. Župnik naj v izogib javnega škandala poroči svaški par.¹²⁸

Čeprav zunajzakonska razmerja v drugi polovici 18. stoletja na Slovenskem niso bila več družbeno tako sprejemljiva kot nekoč, ali pa še vedno v Angliji in Franciji,¹²⁹ se znanci grofice Marije Kajetane ter deželna in cerkvena oblast nad posledicami njene zunajzakonske spolne aktivnosti še niso zgražali. Navsezadnje med razvezanci in vdovci niso bile redke hitre poroke, bile so celo zaželene.¹³⁰ Sploh pa je utišalo zlobne jezike žalostno dejstvo: čez mater z mrtvim dojenčkom nihče ni hotel in upal glasno zabavljati, saj je bilo sočutje ob izgubi otroka vsaj med delom visoke družbe oprijemljiva vrednota. Svoje je k obzirnosti posredno dodal tudi v ljubljanski škofiji od leta 1722 popularen kult češkega mučenika Janeza Nepomuka kot zaščitnika pred zlobnimi jeziki in varuha dobrega imena.¹³¹ Kljub

126 PAM, Gosp. Gornja Radgona, šk. 228, *Landgerichts protobcol bey der hochfürst. Eggenberg. herrschafft Ober-Radkberspurg 1745-1750*, pp. 379, 380, 385, 388, 389, 391.

127 NŠAL, Konz. prot. 1, pp. 414-415.

128 ŽAT, Arh. Tolmin, Res. cas., šk. 1, drugi primer z dne 17. 7. 1763.

129 STONE 1977, 528 sl.; KOŠIČEK 1982, 257 sl.; MANZATTO 2000, 385 sl.; ELIAS 2000, 324-326.

130 Raigersfeld je 5. 2. 1758 zapisal v dnevnik, da sta mu karloški general grof Petazzi in njegova »nova« mlada žena (roj. grofica Clova), ki sta se ravno mudila v Ljubljani, povedala, »da je med spoznanjem in poroko preteklo zelo malo časa«: spoznala sta se šele 9. 10. 1757, deset dni zatem pa sta bila »že skupaj« (morda je bila s tem mišljena zaroka). Raigersfeld v tem ni videl nič slabega, general jer bil vdovec – glavno je bilo, da je bila lepa grofica lepo vzgojena in se mu je nasploh zdela *content* (AS, Gr. Dol, fasc. 1999, Dnevnik, pp. 22-23).

131 Kult je bil od beatifikacije (1721) in kanonizacije (1729) zelo priljubljena pridigarska tema vsaj na njegov praznik 16. maja. Posvečena mu je tudi ena od pridig kapucina Rogerija Ljubljanskega (Rogerij LJUBLJANSKI I, 431-441), v časteh

tihemu opravljanju Mariji Kajetani in njenemu novemu možu ni bilo treba v družabno izolacijo, kaj šele da bi morala razmišljati o zapustitvi dežele.¹³² To nas vodi v domnevo, da bi se Marija pri morebitnem predčasnem razkritju afere še pred končno sodbo gotovo izognila družabni kazni, ki jo je v takih primerih določala javnost (za osebe, ki niso znale prešuštvovati ali se vlačiti, ne da bi bile ujete in predane v uradni postopek) – izgubi časti. Podobno bi veljalo tudi za formalne posledice prešustva.¹³³ Kot povzročiteljico kazenskega delikta pa bi jo načelno lahko doletela internacija v enem od ženskih samostanov, tako kot se je zgodilo Mariji Ceciliji baronici Taufferer in Elizabeti baronici Gall približno desetletje prej.

Malo pred procesom Ursini-Blagay so v habsburških deželah poenotili kazensko zakonodajo (*Constitutio criminalis Theresiana*, 1768), ki je formalno spet zaostri kazensko zaznavo zakonoloma. Po dikciji zakonodajalca je šlo pri *adulterium* (*Ehebruch*) za hudo kršitev javne morale in družine. Zaostritev je bila le ena od mnogih, ki jih je v zakonih obnovila čistunska (čeprav zasebno ne tako moralna) vladarica Marija Terezija med križarskim pohodom proti nemorali. V Marijinem primeru bi se deželno sodišče lahko sklicevalo na člen 77 in »zlobno oskrunjenje zakonske zvestobe ali enojni zakonolom«. Oteževalno okoliščino je dajal še 78. člen, ki je govoril o dvojnem zakonu (bigamiji), pri čemer je sankcioniral tudi zaroko s tretjo osebo v času, ko je bil prvi zakonec še živ (oziroma je njun zakon še veljal). Zakonik pri tem ni navedel olajševalnih okoliščin. Za dvojni zakonolom je bila zagrožena obglavitev, za enojnega pa so prišle v poštev milejše kazni. Samec, ki se je spustil v razmerje s poročenim, ne da bi prej poznal njegov zakonski status, ne bi smel trpeti prehudih posledic. V praksi pa smrtna kazen za dvojno prešustvo brez spremljajočega težjega zločina (umora zakonca) ni bila izrečena, marveč zamenjana z večletnim zaporom, vojaščino ali delom v prisilnih delavnicah, za enojni zakonolom pa omejena na globo in nekajtedenski zapor, stranska kazen je bila izgon iz deželskega sodišča. Slednje plemičev ni zadevalo.¹³⁴ Dotlej so na Kranjskem že pozabili na stroge kazni iz *Caroline*, blažja sodna praksa (zlasti za plemiče) pa se je kodificirala že leta 1657 v spodnjeavstrijskem kazenskem zakoniku *Ferdinandi* in leta 1675 v *Leopoldini* za Gornjo Avstrijo; oba sta za prvo prešustvo predvidevala zapor in globo, za ponovljeno dejanje pa v skrajnem primeru celo smrtno kazen, ki pa ni bila nikoli izvedena.¹³⁵ Sodniki so se pri bolj zapletenih primerih posluževali tudi sodno-medicinskega priročnika Benedikta Carpzoa o saškem kazenskem pravu iz leta 1635 (*Practica nova rerum criminalium imperialis Saxonica*), ki je edini prišteval k olajševalnim okoliščinam pri prešustvu zakončevo občevalno impotenco ali/in odklanjanje izpolnjevanja zakonskega dolga; še posebej, kadar je spolna nesposobnost izvirala izpred poroke. V takem primeru prešustniku ni bila prihranjena le smrtna kazen, marveč tudi izgon, a le če je prevarani (impotentni) mož odpustil prešustni ženi; le nekaj dni zapora bi okusila žena, pa še od tega bi jo sodišče lahko pomilostilo.¹³⁶ Carpzo sicer ni bil naklonjen milejšemu kaznovanju prešustnih plemičev, saj je menil, da bi morali biti plemiči zaradi prešustva in drugih težkih deliktov enako kaznovani (tudi s smrtno kaznijo) kot plebejci.¹³⁷ Ob vsega

pa ga je imel še v 19. stoletju škof Anton Martin Slomšek, ki je sploh poudarjal pomen devištva (POLAJNAR 2008, 48–51). O Nepomukovem kultu na Slovenskem gl. LAVRIČ 2006, 66 sl.

132 Gl. podoben angleški aristokratski primer iz let 1729–1742 in njegovo analizo v: STONE 1993, 117–138.

133 AMMERER 1994, 130 sl.; STOJAN 2003, 53; NAPHY 2003, 37 sl.; KOS 2004, 202.

134 AMMERER 2010, 43, 166 sl.

135 FERDINANDEA 1678, čl. 76 § 8. Več o razvoju kaznovanja prešustnikov v srednjem in zgodnjem novem veku gl. v drugi knjigi.

136 »Secundo cessat quoque poena ordinaria in marito vel uxore, qui quaeve ob conjugis impotentiam coeundi cum aliena persona extra conjugium se commiscet, et adulterium committit« itd. (CARPZOV 1739, II, q. LXI nn. 14–27).

137 CARPZOV 1739, II, q. LXII nn. 1–15.

upoštevanja vredni olajševalni okoliščini (moževa impotenca) in oteževalni (zunajzakonska nosečnost) je Mariji Katarini in Pavlu Alojzu torej v najslabšem primeru grozila globa (višino so odmerjali glede na premoženjsko stanje). Zagotovo pa v Ljubljani leta 1771 nihče ni več pomislil na izgon in internacijo nezveste žene v katerem od deželnih samostanov. Jošt, ki je imel v domači knjižnici Carpzovo delo in novo terezijansko kazensko zakonodajo, se je velikodušno in modro odpovedal drastičnim postopkom.

Marija Kajetana je bila torej pri prešuštvovanju omejena le z moralnimi normami. Njeno poudarjanje zakonske ljubezni na sodišču, ignoriranje cerkvenih in posvetnih zakonov ter nevarnih posledic kažejo, da je šlo pri ljubimkanju s Pavlom Alojzom za več kot podaljšano koketiranje, morda celo za pravo zaljubljenost. S tem je izkazala drugačno (če bi rekli konservativno, bi spremenili vrednostne norme) dojemanje ljubezni v zakonski zvezi, kot je govorila na sodišču. Šlo je tudi za svobodomiselno pojmovanje, da za trden zakon niso dovolj le otroci, sočutje, podpora bolnemu zakoncu, vzajemna in tovariška ljubezen, pač pa je vsaj občasno na prvem mestu telesna ljubezen, ki jo vzpodbuja nagon.¹³⁸ In če je v zakonu ni, ni nič grešnega, da si nezadovoljen partner poišče ljubezen zunaj zakona. Iskanje ljubezni, ne pa statusnega prestiža ali denarja, potrjuje dejstvo, da je Marijin izbravec sicer nosil slavno ime, vendar leta 1771 ni sodil med izjemne poročne partije. Grof Pavel Alojz je bil najmlajši od štirinajstih bratov in sester ter leta 1771 brez izgledov za nasledstvo na Turjaku, kjer je bil po smrti najstarejšega brata Wolfa Engelbrehta (1769) senior grof Marija Jožef. V času poroke je Pavel Alojz stanoval v hiši na Starem trgu kot najemnik (pred tem pa je bil najemnik tudi pri baronu Raigersfeldu),¹³⁹ karierno pa niti pozneje ni presegel službe svetnika v justicialnem oddelku deželnega glavarstva v Ljubljani. Toda leta 1771 ne on ne grofje Barbo niso mogli slutiti, da bo po bratovi smrti leta 1806 postal senior turjaške veje Auerspergov in lastnik družinske palače v Ljubljani. Zato ni napačna misel, da je bila skrita ljubezen in hitra poroka za skromnega in poštenega, a obenem inteligentnega, galantnega in družabno dobro umeščenega deželnega uradnika¹⁴⁰ z mlado in premožno skorajšnjo razvezanko zelo ugodna. Lahko bi celo pomislili na namerno zapeljanje mlade žene pod krinko take ali drugačne ljubezni. Skrita zveza najbrž ni bila dolga in do dekletove nosečnosti ni prišlo po daljšem izzivanju sreče, pač pa po igri narave že med prvimi stiki, ko se je Mariji na sodišču že prikazovala ugodna razsodba. Manj verjetno je, da se je Marija zaljubila v Pavla Alojza že pred letom 1769, z njim dolgo prešuštovala in šele nato vložila tožbo za izničenje zakonske zveze. Kaj takega bi bilo za ljubljansko gospodo v 18. stoletju preveč in bi na procesu najbrž kdo le omenil zvezo.

Marijina spolna dejavnost kaže, da so spodobne žene, drugačne od galantsko radožive baronice Gall, le zaradi popolne spolne neizpoljenosti naskrivaj ali/in s podporo znancev napravile križ čez nesposobne može še med uradnim zdravljenjem in se ozrle po samopomoči.¹⁴¹ Marija se tako želenemu materinstvu in normalni zakonski ljubezni ni mislila odpovedati, niti če bi bila razsodba neugodna. Sedaj lažje razumemo, zakaj je bila vedno tako prepričana v moževo neozdravljivo impotentnost, celo bolj kot zdravniki, kaj šele mi. In še, zakaj je spomladi 1771 tako odločno zahtevala čimprejšnjo razsodbo – ker je bila že noseča, ali pa je s Pavlom Alojzom vsaj intenzivno delala na tem? Če razsodbe

138 LEWINSOHN 1961, 200 sl.; KOŠIČEK 1982, 257 sl.

139 Sobo je najel pri njem že leta 1754 in se nato vsak dan (zvečer) družil z družabnim stanodajalcem (AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, pp. 547, 636 sl.).

140 SCHEMATISMUS 1769, 53; PREINFALK 2005a, 119–120. Leta 1755 je bil sprejet v prestižno družbo sv. Dizme z vzdevkom »Neustrašno stanovitni« (DRUŽBA SV. DIZMA, 203).

141 V evropski zgodovini je znanih več še bolj »uglednih primerov« take prakse. Ruska carica Katarina II. je spolno nesposobnost moža Petra III. nadomestila s služabnikom in omogočila nadaljevanje dinastije Romanovih (FUCHS 1909, 45).

v naslednjih tednih še ne bi bilo, bi se njen blagoslov v javnosti že pokazal. Tu bi lahko prišlo do več scenarijev. Najhujša posledica bi bila, če bi ji uradno pripoznano prešuštvo odneslo lepo doto. Možna je še bolj zanimiva špekulacija, na primer, da bi Jošt stisnil zobe in se na cerkvenem sodišču razglasil za očeta, kar bi ustavilo sodni proces, saj Marija brez krvne ali DNK analize ne bi mogla dokazati, da Jošt ni oče otroka. Ker je kanonsko pravo v takem primeru predvidevalo le razveljavitev druge poroke (oziroma zaroke) in vrnitev k prvemu možu,¹⁴² bi bila do smrti obsojena na brezspolno sobivanje z neljubim, impotentnim, morda celo homoseksualnim, vsekakor pa neprimernim možem, ki bi dal ime otroku. Tudi samoprijavitev Pavla Alojza za očeta ji ne bi pomagala, saj bi se sodišče moralo odločati med dvema nasprotujočima izjavama, kjer bi bil zakoniti mož v prednosti. Razen če ne bi imela res tehtnih dokazov (prič) o svojem prešuštvoanju. Pa še v tem primeru bi lahko dosegla le ločitev brez možnosti nove poroke, pri čemer bi moral ločitev zahtevati Jošt. Ta se od nje, kot smo videli, prostovoljno nikoli ni mislil posloviti. Le temu, da se Marijina nosečnost aprila 1771 še ni videla, da razen njenega očeta in Pavla Alojza nihče o tem ni nič vedel, da je bil proces že skoraj končan, da so sodišče sestavljale razumevajoče osebe in da se Jošt ni hotel igrati s svojo in ženino častjo, se je Marija lahko zahvalila, da ji po večletnem spolnem postu prešuštvo s točno dvakrat starejšim moškim, ni uničilo življenja.

Da Marija ni bila niti malo frigidna in »ozka«, kot ji je očital prvi mož, je kasneje dokazala z osmimi porodi. Po smrti Pavla Alojzija leta 1810 je starka, ki nas s portreta neznanega slikarja resno in zamišljeno gleda v oči,¹⁴³ spravljena s svetom (leta 1811 je napravila oporoko) brez večjega premoženja živela na Reki v družini najljubše hčerke Vincencije, poročene pl. Gandini.¹⁴⁴ Ker je bila njena oporoka pozneje shranjena v fondu deželnega sodišča v Ljubljani, je mogoče, da je prišla umret v Ljubljano (ali pa so oporoko v Ljubljani le udejanili). V mrliško knjigo župnije sv. Nikolaja je bila namreč vpisana 2. 9. 1822, pokopali pa so jo ob možu v rodbinski kapeli na pokopališču na Turjaku.¹⁴⁵

¹⁴² CIC X 4.15.5 in 4.15.6.

¹⁴³ V NGL je ohranjena črnobela fotografija portreta (v fototeki NGL s št. 1638).

¹⁴⁴ Čeprav so bile njene univerzalne dedinje hčerke Vincencija, Kajetana in Alojzija, je le prvi oziroma njenim otrokom zapustila 3.000 gld in osebno srebrnino; zetu Sigmundu Gandiniju kot izvršitelju oporoke pa še 400 gld. Sinovoma Vajkardu in Benediktu je volila le nujna deleža, ker sta bila že preskrbljena. Za posmrtno maše je gleda na svoja zaklinjanja na konzistoriju pred pol stoletja volila zelo malo (skupaj 220 gld), po 10 gld. pa še vsakemu od služabnikov, ki so bili ob smrti v službi pri Gandinijevih (AS, Test., III, lit. A, št. 100).

¹⁴⁵ Za datum smrti gl. SCHIVIZ 1905, 211; PREINFALK 2005a, 120. Po napačnem Beckh-Widmanstetterjevem podatku naj bi Marija umrla v Pavii že leta 1797 (BECKH-WIDMANSTETTER 1881, rodovnik).

MED POSMEHOM IN TABUJEM

JAVNOST, ČAST IN IMPOTENCA V »STAREM REŽIMU«

S primerjavami zaznav impotence v pravu, medicini in teologiji smo potrdili uvodno misel, da je imelo sklicevanje na impotenco, frigidnost in neplodnost v vsakdanjem življenju v oddaljeni preteklosti precej večji in večplasten pomen, kot ga razkrivajo sodni zapisi. Iz analize posameznih primerov pa se nismo mogli razpisati o odnosu (ne)prizadetih sopotnikov do konkretnih bolnikov, še manj pa o vplivu spolnih motenj na posameznikovo osebno in družinsko čast, socialni status. Javni pogledi na spolne motnje pa so odličen kazalec spreminjanja ali ohranjanja družbenih mentalitet, čeprav so najbolj razvidni le iz literarnih virov.

Pravnik Cesare Beccaria je menil, da je čast skupek zamotanih idej nekega časa, ki se različno, tudi zmotno prikazujejo v zavesti, v celoti pa gre za tiranijo javnega mnenja, ki pripomore do večje veljave videza kreposti, ne pa kreposti same. Človek časti terja spoštovanje, ki ga potrebuje za obstoj, saj je čast eno temeljnih načel monarhij oziroma ublaženih despotizmov.¹ Spreminjanje častnih zaznav se spreminja v času in glede na spol. To lahko ponazorimo takole: za žensko, ki jo je okolica imenovala »kurba«, je bila to običajno in je velika žalitev. Za promiskuitetnega moškega pa je podobna oznaka v najslabšem primeru obrekovanje, po večini opravljanje ali celo pohvala. Impotentneževa podoba pa je tako okrnila njegovo družbeno in družinsko vlogo, da je bila oznaka praviloma lahko le slaba, v najboljšem primeru ironizirana, v najslabšem primeru je bil obsojen na izgubo materialne in politične moči. Prva predpostavka je zato, da je (bila) prva reakcija impotentneža sram, ki ga mora prikriti pred okolico. Če pa o tem le spregovori, želi doseči usmiljenje in razumevanje.

Zgodovinski diskurz o impotenci je bil dolgo v okviru moških pogledov na užitek in družbeno vlogo spolnosti. Spolna potencia, se nam je zapisalo na začetku, je v patriarhalnih in monarhičnih sistemih tudi metafora sposobnosti vladanja. Na mikroravni gre za sposobnost obvladovanje družine in njenih materialnih osnov, posledično pa za prezentacijo samopodobe moštosti in družbene uspešnosti. Vse skupaj je imelo podobo vojaškega boja: Rimljani so se posmehovali »mlahavim mečem« in »ukrivljenim sulicam«, galantni humoristi v 17. stoletju pa »pokvarjenim puškam« in (bolj intelektualno) tudi že »peresom brez črnila«. ² Impotenca za antičnega moškega ni bila nenavadna – o svoji impotenci so samoironično pisali antični literati. Kljub temu je bila sramotna v javnosti in v odnosu do ženske, saj je moškega z njegovo nadmočjo in idealno pozo moči in agresije določala prav sposobnost penetracije; na spolno zadovoljenost žensk niso mislili. Na to so ljudstvo opozarjale likovne upodobitve falusa in spolnega odnosa (grška keramika, freske, falični talismani in plastika iz Pompejev in Herkulaneuma itd.) Razlika med grškimi in rimskimi pogledi na penetracijo je bila na zunaj v velikosti penisov. Grki so upodabljali majhne (da seme na predolgi poti ne bi izgubilo moči), Rimljani pa velike, kar so poudarjali s priljubljenostjo Priapa. Sram pred izgubo moškosti je bil tudi v zvezi z enačenjem s pasivno homoseksualnostjo.³ Ovidij je takole opredelil zadrego ob odpovedi pri ležanju z dekletom: kako je mogoče, da je lahko še nedavno z ljubico Korino devetkrat na noč? Je žrtev uroka, nepravilnih afrodiziakov? Posebej ga je prizadelo, da se mu je to zgodilo še mlademu. Kaj bo z njim šele na starost? (Norčevanje iz impotentnih starcev je bilo tudi v antiki pogosto.) Antični moški se je vsaj v duši zelo

1 BECCARIA – JELENC 2002, 72–73. O problemu historične zaznave časti: POVOLO 2000a; STEWART 2000.

2 MCLAREN 2007, 58–59.

3 Prav tam, 3–7, 13–15, 21–24.

bal ženske kritike. Ovidij morda ne bi bil zelo osramočen, če ga razočarano dekle po neuspešnem obujanju uda ne bi še ozmerjalo za nesposobnega bebca. Pesnik na koncu za sramoto okrivi svoj ud, ne pa sebe.⁴ To je bilo starodavno opravičilo: že Platon je personificiral moški ud v samovoljno kreaturo. Podobna razglabljanja še danes niso redka. Tako so rimski pesniki otožno pisali o svojem »mrtvem vrabcu« (Katul),⁵ obžalovali spolne zadrege (Juvenal)⁶ ter dekleta prosili za molk (Marcial).⁷ Toda o svoji zadregi sami niso molčali, nekateri so jo (in posledice, npr. žensko iskanje užitka drugod) celo do skrajnosti ironizirali, še posebej, če je šlo za zakonsko zvezo (Marcial).⁸

Nekoliko manj sramotna in pragmatična je obravnava impotence v antičnem romanu; zlasti v komično-realističnem tipu, ki se razgleduje po nižjih slojih družbe v fiktivnem svetu, v ospredju pa so ljubezenski zapleti junakov.⁹ Drastičen primer je parodijsko opisal Petronij Arbitar v »Satirikonu«, kjer gre za potenčne težave biseksualnega, superpromiskuitetnega junaka Enkolpija med uživaškim potovanjem. Ko nekoč ne more zadovoljiti nimfomanke Kirke, ki ga zbada, ali je kriv njen izgled, podvomi, ali je sploh še moški in za to obdolži svoj ud, ki ga želi celo odrezati. »Morda je domišljija prehitela počasnost telesa, morda je koprnenje zadušilo strast, ker sem naenkrat pohotel vse,« Enkolpij niha v iskanju vzroka med umom in urokom.¹⁰ V neki pozneje Petroniju pripisovani pesmici je paradoksen odgovor, ki ga uživač kajpak ne udejani: ljubezen/slast traja dlje, če ni omadeževana s seksom.¹¹ Po dolgotranjem »zdravljenju« proti uroku, celo s sodomiziranjem od dveh Priapovih svečenic, se njegov »prijatelj« tik pred koncem (ohranjenega dela) satire vendarle vrne v igro. Enkolpijeva sramota, ne glede na to, da gre za parodijo, ki ne upošteva moralnih in pravnih vrednot rimske družbe, ni absolutna, vsaj ne za njegove znance. Je normalna težava, ki lahko doleti vsakega moškega, zato ga vsi, zlasti pa ženske, tolažijo in mu želijo pomagati. Seveda je tak pogled lahko tudi odsev Petronijevega norčevanja iz idealiziranih ljubezenskih romanov, iz sebe in epikurejske okolice.

Tudi ker so krščanski teologi in pravniki v spolnosti dolgo videli predvsem sredstvo za prokreacijo, se iz spolnih motenj cerkveni očetje niso nikoli norčevali. Oprli so se na stoiško kritiko užitka, seks in spolne motnje pa so postale pomemben element etike. V spolni samokontroli so se zgodnji kristjani hoteli razlikovati od poganov. Moškost je sicer ostala dominantna vrlina, take reputacije pa ni imela spolna dejavnost: celibat redovništva in devištvo sta povzdignila spolno neaktivnost zaradi zaobljube Bogu nad zakonsko (prokreativno) spolnost, kaj šele nad neproduktivno in grešno masturbacijo. Erekcija, polucija in impotenca na drugi strani niso bile več znak avtonomnega upora personificiranega uda, marveč hudičeva skušnjava.¹² Ko se je v 12. stoletju v dvorski kulturi moškost začela spet (in v vseh ozirih) povzdigovati, je njena izguba postala kočljiva, vendar obenem tudi bolj intimna zadrega kot v antiki.¹³ Spolna nesposobnost dvorskega iskalca ljubezni ni ovirala le pri zadovoljevanju ljubezenskih strasti, marveč mu je kratila socialno moč, predvsem pa preprečevala popolno službo plemeniti gospe, čeprav je bila telesna ljubezen teoretično v drugem planu. V 13. stoletju minezengerji

4 OVIDIJ, *Ljubezni*, lib. III, št. 7.

5 Gaj Valerij Katul, *Liber*, št. II in III (*Fletus passeris Lesbiae*).

6 Decim Junij Juvenal, *Saturae*, št. X, v. 204–209.

7 Mark Valerij Marcial, *Epigrammata*, lib. III št. 73, lib. XI št. 25, 46, 61.

8 Prav tam, lib. I št. 46, lib. II št. 28, lib. III št. 70 in 75, lib. VII št. 48, lib. X št. 91, lib. XII št. 11 in 86.

9 HOLZBERG 2004, 77–106.

10 Petronius ARBITER, *Satirikon*, pogl. 128–140. Za Petronijevo delo gl. spremno besedo P. Simonitija na str. 5–16 in HOLZBERG 2004, 20–21, 81–91.

11 Petronius ARBITER, *Satirikon*, op. 135 na str. 153.

12 McLAREN 2007, 25–29.

13 DINZELBACHER 1994, 83 sl.

niso problematizirali spolno nezmožnih ostarelih in v ideološkem (avanturističnem) smislu odsluženi vitezov, pač pa so s sramom ovijali predvsem mlade. Le izpolnjena moškost je dopuščala njihovo družabno življenje.¹⁴ Sram zaradi izgube seksualne moči se je torej v dvorski kulturi podrejal nevarnosti družabne samoizolacije: ko mladi Perceval, junak najpriljubljenejšega srednjeveškega viteškega mita o gralu, želi oditi od doma in okusiti viteško življenje, ga mati zadržuje z zgodbo iz življenja njegovega očeta. Ta je bil некоč »hudo ranjen med nogami« in se zato pohabljen umaknil na svojo posest.¹⁵ Tudi Ulrik Liechtensteinski je bil v didaktični konverzaciji *Frauenbuch* nedvoumen, ko spolne nemoči in nezanimanja za ženske ni obtožil ostarelih mož, marveč počez vse viteze: plemeniti dami je položil v usta očitek, da vitezi po lovu in igri do polnoči le igrajo in pijejo, s tem pa izgine njihova moč. Kakšna moč? Spolna kajpada, saj viteza medtem gospa čaka in sprejme (v postelji) z izbranimi besedami dobrodošlice, on pa zaspi. Ženski je hudo, ker ostaja nepotešena, ko vitez ali mož zjutraj odideta po svojih poteh. Gospa zato viteze obtoži »nenaravnih (spolnih) dejanj«, tj. homoseksualnosti. Čeprav je Ulrik take očitke jemal resno, jih je relativiziral s protiobtožbami ženskih napak.¹⁶

Sram zaradi izgube moškosti je orisovalo dogajanje okoli kastracije Petra Abelarda v začetku 12. stoletja. Kot intelektualec je Abelard iskal v ljubezni veliko več kot seks ali viteško potrjevanje. Po umiku v samostansko meditacijo in spremembi fizične ljubezni do Heloize v »agape«, je v zapisu *Historia calamitatum* omenil, da ga je najbolj skrbela vsesplošnost njegove sramote, ki je prizadela sorodnike in prijatelje; še posebej ga je bolelo, da je kastracija ponižala njegovo filozofsko slavo.¹⁷ Javnost pa je bila do njegove sramote usmiljena. Po Abelardovih besedah so ga znanci tako objokovali, da mu je bilo že neprijetno. Abelard, ki je bil v nasprotju z večino teologov zagovornik negrešnega značaja spolnosti in sle v zakonu in se zato kot kleriški profesor (ti so morali biti samski) skrivaj poročil s Heloizo, je svojo sramoto potiskal v ozadje s tem, da je trezno razmišljal o pravih čustvih do Heloize ter o grešni strasti in kaznovanju kot izrazu božje previdnosti pri reševanju njegove duše.¹⁸

Ker plebejska vedenjska pravila niso ustrezala intelektualističnim, so se tudi v segmentu spolne moči oblikovala drugačna občutja.¹⁹ Taktika drugačnega reševanja posledic impotence od minezengerskega in intelektualističnega pogleda se je pojavila v meščanskem okolju v 13. in 14. stoletju. Seveda je tudi meščan ali kmet občutil impotenco kot sramoto. Njegov koncept medspolnih in zakonskih razmerij

14 Avtor neke francoske pesnitve o Karlu Velikem je omenjal prigodo, ko se je cesar na pohodu v Sveto deželo ustavil v Konstantinoplu in se tam bahal bizantinskemu cesarju, da bo v eni noči stokrat zadovoljil njegovo hčerko, če mu dovoli spati z njo. Užaljeni Bizantinec je sprejel izziv in Karla z grožnjo smrtne kazni prisilil v podvig. Seveda Karel ni uspel več kot tridesetkrat (*sic!*), a ga je bizantinska princesa rešila pogube, ker ji je bil všeč; očetu se je zlagala, da je bil Karel mož beseda (cf. po: SCHULTZ 1880, I, 452).

15 Chrétien DE TROYES, *Perceval*, 15. Zanimivo je, da nekaj desetletij mlajša nemška priredba romana (Parzival), delo Wolframa von Eschenbacha, te zgodbe ne pozna.

16 Ulrich VON LIECHTENSTEIN, *Frauenbuch*, vrstice 437–454, 650–664. Prim. tudi: SCHÜPPERT 1982, 234, 238–239 in SCHULTZ 1880, I, 457.

17 Fizično kastriranje je bilo od prvih vesti v bližnjevzhodnih civilizacijah povezano s ponižanjem žrtve ali preprečitve reproduciranja družbeno marginalnim osebam. Drugačne cilje je imelo prostovoljno delno kastriranje zaradi »umetniških« želja *ad bonum commune* (pevci, dvorni evnuhi). Cerkev in posvetna oblast sta se borili proti nasilni kastraciji in sterilizaciji: *Carolina* iz leta 1532 je razumela fizično povzročitev neplodnosti pri obeh spolih kot pogojni umor in predvidela smrtno kazen (DOLENC 1928, 7–13; CCC, čl. 133).

18 Zaradi sramu, »drugačnosti« in sprtosti s stroko se je kastrirani Abelard leta 1118 skrivil v opatijo Saint-Denis, Heloiza pa v samostan Argenteuil. Pozneje je zamenjal še nekaj samostanov in v enem od njih leta 1142 umrl (Peter ABELARDUS, *Historia calamitatum*, 23–24, 43–47; *Epistolae*, 151–152). O Abelardovi kastraciji: RANKE HEINEMANN 1992, 169–172; TAYLOR 2000, 40 sl. in *passim*.

19 ELIAS 2001, 257 sl. in POLAJNAR 2008, 8.

pa je bil bolj sproščen in pragmatičen. V Meunovem »Romanu o roži«, Boccacciovem »Dekameronu« in »Krokarju«, Machiavellijevi »Mandragoli«, Chaucerjevih »Canterburyjskih zgodbah«, Rabelaisovem »Gargantui in Pantagruel« ter v stotinah kratkih zgodb, polnih erotičnih, mizogamnih in mizoginijskih poudarkov, so spolno omejeni meščani (redkeje tudi plemiči) žrtve nenasitne ženske sle, ker ženam ne zmorejo plačati zakonskega dolga. In nasprotno, materialno in socialno emancipirane žene se z ljubimcem najlepše maščujejo prešuštnim oziroma impotentnim možem.²⁰ Čeprav literarna dejanja zakoncev opredeljuje poznosrednjeveško frivolno vzdušje, pa vsaj na polju odnosa do spolnih motenj kažejo, da se je profana zaznava impotence začela približevati teološkem konceptu odnosov med moškim in žensko. Z impotenco je bilo največkrat mišljeno spolno zanemarjanje žena, kar je postalo problematično zaradi moškega (spolnega) umanjka pri obvladovanju žensk kot moralno nesposobnih in samostojnega življenja manj sposobnih bitij. Bolj problematizirana pa je bila tudi prokreacija oziroma zagotovitev potomcev (dedičev).

Meščanska humanistična satira je naravnost povedala, da le strog nadzor in seksualna zadovoljitev žena omogočata moško čast, saj ženske drugače podležejo zapeljivcem. Toda tak poduk se daje le skozi smešenje zaljubljenih in pohotnih poročenih žensk ter prevaranih mož, ne ponižuje pa (vsaj ne neposredno) impotentnih nesrečnikov. Izogibanje poimenovanju spolnih disfunkcij in poudarjanje moške promiskuitetnosti je na bralce delovala kot psihoanalitična samoterapija, beg od moškega prastrahu pred usodo prevaranega moža, izgubo spolne časti in podreditve ženski.²¹ V 15. stoletju sta se sram in strah pred izgubo moškosti vzporejala z žensko neplodnostjo. To pa se je povezovalo z njihovo moralnostjo, še bolj pa s statusom; če je bila žena spodobna in plemenita, ji je bila neplodnost oproščena. Izobraženi Paolo Santonino, ki je leta 1485 spremljal oglejskega vizitatorja po Štajerskem, je o Amaliji, mladi ženi majšperškega graščaka Hartmana Horneškega, najprej navedel govornice, ki pa jih ni komentiral, da je neplodna ter v isti sapi (skoraj kot posledico) omenil njeno oporečno življenje. Za lepo gostiteljico je našel razumevanje, ko je v pogovoru za mizo našel veliko skupnih točk, ki so očitno izhajale iz njegove podobe idealne žene. Nasprotno pa je opisal zakon brez otrok med bekštanjским gradiščanom Sigmundom Schodlom in Amalijo Trautmannsdorfer z neprikrito simpatijo zaradi njenega plemenitega vedenja in znanstva s cesarjem, še najbolj pa zaradi odlične postrežbe. Njunjo težavo je povezoval z božjo voljo, Amalija pa je bila zanj prava »kraljica« koroške dežele.²² Kot cerkveni uradnik je imel Santonino otroke za »trajno poroštvo medsebojne (zakonske) ljubezni«, bistvo ženske pa usmerjal v reprodukcijo. Zato je najlepše opisal neko drugo plemkinjo (Margareto Meixner iz Šmohorja), ker je moža *osrečila* z več otroki, potem ko mu njegove prve tri žene niso dale potomca. Vprašanje je le, ali se je Santonino sam držal tega koncepta zakonske spolnosti.²³

Med 16. in 18. stoletjem se je spolna potentnost naslonila na antične predstave. Renesančni in baročni literati so obnovili ovidijansko in juvenalsko povzdigovanje strasti in uživaške ljubezni, ki mora trajati v starost in je nagrajena s potomstvom. Seks je postal pomembna lastnost in pogoj srečnega človeka pri izživljanju zdravega nagona, seveda pa še vedno tudi sredstvo za moško prevlado; če moški ne zmore zadovoljiti ženske, prevzame dominacijo nezadovoljna ženska. To je sramotno in nevarno, ker spolna in prokreativna frustracija pripelje v zavist, upor proti možu s prešuštvom in na koncu

20 BURCHKARDT 1981, 332 sl.; BOCK 2004, 14 sl.

21 MARGETTS 1985, 260 sl.; BEUTIN 1985, 286.

22 Amalija je po moževi smrti leta 1508 ostala brez otrok in je še naprej živela na Majšperku, ki ga je nato zapustila sorodnikom Lambergom (PIRCHEGGER 1962, 101).

23 BURCHKARDT 1981, 325 sl.; PAOLO SANTONINO, *Popotni dnevniki*, 29, 59–61, 70, 74–77; RETL 2001, 378–383.

zakon razpade. Ikonografija nesposobnega moža ter mladega zapeljivca je ostala eden od simbolov galantne kulture; tako kot misel, da največja nevarnost grozi ravno starostno zelo različnim parom. Zakonov z občutno starejšim moškimi pa je bilo veliko že zaradi porok vdovcev z mladimi dekleti. Nič čudnega ni, da se je okrepilo moško čaščenje penisa. Posmeh celo iz ust in izpod peresa učenjakov je zadel vsakogar z majhnim penisom, erektilnimi težavami in mlado ženo. Pred tem so bili zaščiteni le prijatelji, najbolj pa je bolel posmeh žensk.²⁴

O takih mentalitetah pričajo tudi samoprezentacije, na primer vzdevek »Zlati kurec« nekega škofjeloškega trgovca, ki je sredi 15. stoletja posloval v Kvarnerju.²⁵ François Rabelais (1483–1553) je bil glede čaščenja penisa zelo nazoren: eden od njegovih junakov se hvali z udom izjemnih dimenzij, ki je vedno pripravljen na akcijo in lahko zadovolji še tako zahtevne ženske. V antični maniri je junak pripisal udu avtonomen um oziroma ravnanje, brez sodelovanja z junakovimi načrti. Penis je postajal nekako platonsko samostojen subjekt, ki sam sicer ne razmišlja, a bi v kritičnih trenutkih moral ... Še zanimivost: učeni Rabelais je k vzrokom za impotentnost samoironično prišteval intenzivni študij.²⁶ Pomembnosti velikosti orodja se ni mogel izogniti niti resni Zacchia pri navedbah zunanjih lastnosti frigidnih moških, ki imajo baje majhen penis in so v predelu dimelj slabo poraščeni; za nameček so pogosto golobradi. Mi pa lahko v istem duhu hudobno nadaljujemo: majhnost uda je še vedno manj usodna od njegove hladnosti, ki je hudičeva lastnost, kot so na zaslišanjih v tistem času govorile štajerske čaravnice.²⁷ Razumljivo je, da je bil leta 1659 z velikostjo uda obseden tudi tisti šentviški padar, ki je ocenjeval potenčno (ne)oporečnost Tomaža Goršeta.

Taka odkritost je bila razumljiva. Renesansa in zgodnji barok nista poznala bivanjske in tudi zato ne emocionalne intimnosti. Nič ni ostalo prikrito okolici: sramu pred javnim razkazovanjem genitalij skoraj ni bilo, nezadovoljne žene so glasno razpredale o svoji nesreči, dame so opravljale toaleta v navzočnosti obiskovalcev in kajpak služinčadi, rojevale v prisotnosti številnih. Javno pranje umazanega perila je bilo dobesedna in simbolna praksa.²⁸ Protokoli posvetnih sodišč izričujejo s strani »dobrih« sosedov podrobne opise spolnih grehov someščanov. Tudi povečevanje ovadb moralnih prestopkov na sodiščih potrjuje hipotezo, da se spolnost še ni tabuizirala, čeprav jo je prenoviteljska morala zlagoma že potiskala v območje sramu. Čeprav je bilo koga na sodišču intimno morda že sram, si le ni pomišljal opisati svojega spolnega življenja sodnikom in tudi javnosti. Če je ženska tožnica na sodišču uspela z zahtevo po izničenju zakona z impotentnim možem, je bilo z njegovo častjo konec.²⁹ Ljubljanski generalni vikar Filip Trpin je leta 1673 z izrazom »sramotna impotence« povzel le svojo zaznavo in morda še mnenje impotence okrivljenega Gregorja Natreja.³⁰ Manj verjetno pa so o sramoti razmišljali Natrejevi sosedje, ki so tako kot povsod ženam že zaradi demografske in delovne stiske na tihem dopuščali samopomoč z drugim moškimi (gl. poglavje Impotentni jin in jang: spolni post in prešuštvo).

V 18. stoletju je spolnost dokončno postajala domena znanosti, kjer se je z novimi gledanji na človeka kot del narave, s spoznanji o ženski (skoraj) enakovrednosti in socialno-osvobodiljskimi

24 FUCHS 1909, 188; LEWINSOHN 1961, 155–156; BURCHKARDT 1981, 334–335; DIBIE 1999, 124–125; FOUCAULT 2000, 22–27; SCHMALE 2003, 97 sl.; BOCK 2004, 37 sl.; McLAREN 2007, 60–69.

25 Orig. v romanskih oblikah kot *Slasticuraç*, *Slatichuraç*, *Xlatichuraç* ipd. (cf. po: BLAZNIK 1973, 98).

26 François RABELAIS, Gargantua in Pantagruel, 439, 452.

27 ZACCHIA 1660, lib. III tit. I q. V nn. 2 sl.; RADOVANOVIČ 1997a, passim.

28 FUCHS 1910, 86 sl.

29 PALLAVER 1987, 123 sl.; ELIAS 2001, 360 sl.; BOCK 2004, 25 sl.; McLAREN 2007, 90–91.

30 V uvodu zapisnika o zaslišanju z dne 28. 6. 1673 v: NŠAL, KAL, fasc. 73.

težnjami v vrsti razprav o spolnem kriminalu, vsemogočih uroloških, ginekoloških in psihiatričnih deviacijah, o družbeni sposobnosti žensk in demografiji oblikoval sekularni pogled, ki je urejeni spolnosti pripisoval pomen za zdravje in moralo ter jo odtegoval cerkveni presoji. V tem kontekstu lahko presojamo odmik od klasičnih cerkveno-medicinskih avtoritet, kakršen je bil Zacchia, čigar navajanje je na sodiščih v zahodni Evropi upadalo. Impotenca je postajala organski in psihološki problem, ne pa več posledica greha in Satana.³¹ Javna presoja posameznikovih spolnih težav se je umikala intimnim občutjem, k čemur je, kot smo videli, veliko pripomogla tudi zmagovita potridentska pastorala.

V visoki kulturi je kazala tranzicijo obuditev Abelardove in Heloizine zgodbe, ki je literatom in filozofom (Jean-Jacques Rousseau v romanu »Julija ali Nova Heloiza«) v prvi vrsti sicer služila za dokazovanje neprimernosti starševskega in statusnega pogojevanja porok in pomena ljubezni.³² Čeprav se taka ljubezen ni dogajala le v spalnicah in je bila daleč od galantnih mentalitet, se rousseaujevski junak ni zadovoljil s fizično neizživeto ljubeznijo, saj prava ljubezen vsebuje tudi fizično komponento.³³ S tem se je Abelardova (ali katera koli) kastracija simbolno združila s vsakršno ljubezensko onemogočenostjo, čeprav z drugačno zaznavo zgodbe: po Julijinem (tj. Rousseaujevem) mnenju je bil Abelard slabič, ki je slabo razumel ljubezen. Obvladovanje žensk skozi spolnost se je umikalo v intimo in priznavalo vzajemnost čustev in ženskam pravico do užitka. Spolno zahtevne ženske so bile v drugi polovici 18. stoletja že označene za nemoralne, šale o veseljaških galantnih ženskah so potihnile, na njihovo mesto je stopila častna ženska. Veseljaška mizoginija se je umikala mehkejšemu podcenjevanju žensk. Največji ljubezenski zvezdnik 18. stoletja Giacomo Casanova je v spominih iz let 1789–1792 sicer še razmišljal po starih paradigmah, ko denimo ni zamolčal priznanja nekega znanca, da je impotenten.³⁴ Ni se sramoval niti opisa svoje začasne impotence pri osvajanju neke lepoticice³⁵ niti priznanja trajne in popolne impotence mlajšega brata Francesca, ki ne bo sodeloval pri neki orgiji »zaradi bolezni«. Na drugem mestu je tudi galantno obžaloval, da je Francescova žena ostala zvesta impotentnemu bratu, kar je razložil z njeno zaljubljenostjo. Le zato, je razpredal zvezdnik, se ženska ni hotela ločiti niti si omisliti ljubimca, čeprav bi ji mož to dovolil.³⁶ Take misli pa so bile že zastarele. Baročna odprtost se je umikala meščanskemu moralizmu (ženska naj se ne kaže v javnosti), čustva so se skrivala med stenami družinskih hiš, impotenca pa se je socialno tabuizirala. Intelektualci so dojeli, da impotenca poškoduje človeški značaj, zato so spolne težave zasebna zadeva, ki jo v javnost lahko zanese le gola vulgarnost. Voltaire je zaradi ženskega izrabljanja impotence za dosego razveze zahteval, naj se vse preiskave končajo, ker so sramotne za ženske, smešne za moške in nečastne za sodišča. Javna diskusija o impotenci je nemoralna. Strinjal se je tudi z mišljenjem elit, da so ženske spolne zahteve predrzne. Posledice razsvetljskega pogleda na spolnost so bile take: impotenca lahko razdre zakonsko zvezo le, če je bila vidna in absolutna.³⁷ Večina primerov pa teh zahtev ni izpolnjevala.

Posamični sodni primeri (o »tistih stvareh«) je vesti zelo malo tudi v zasebnih zapisih iz plemiškega okolja) ne pomenijo, da se o tem problemu v slovenski javnosti ni govorilo. Med plebejci se je

31 LEWINSOHN 1961, 223 sl.; PALLAVER 1987, 123 sl.; BOCK 2004, 26 sl. in 47 sl.; MCLAREN 2007, 76–80.

32 KMECL 2005, 182–183; HAZARD 1960, passim.

33 FUCHS 1910, 219–222; FLANDRIN 1986, 157–158.

34 Giovanni Giacomo CASANOVA, *Histoire de ma vie* 5, 14.

35 Prav tam, 131–132.

36 Giovanni Giacomo CASANOVA, *Histoire de ma vie* 2, 65 in 5, 48, 51.

37 MCLAREN 2007, 78, 92–96.

intimnost dokončno uveljavila šele v 19. stoletju.³⁸ Konec 17. in v začetku 18 stoletja je imela v vaških in predmestnih primerih javnost še vlogo v družinskem življenju, o čemer pričajo primeri Zibelnik iz leta 1672, Natrej iz leta 1673, Jenko iz let 1676–1678, Habič iz leta 1733 in drugi. V prvem in tretjem primeru so se zakonci sklicevali na priče iz vrst sorodstva in bližnjega sosedstva, v zadnjem primeru pa na škandal, ki ga je v soseski povzročalo nerazumevanje med zakoncema. Nikjer ni šlo za nepristranske udeležence, marveč so bili imenovani povezani z vsaj enim od obeh sprtih partnerjev. Toda vsi so bili razmeroma skopi z izjavami, bolj kot bi smeli pričakovati glede na prejšnje odstavke.

Razlogi za molk ne tičijo v morebitni zgodnejši tabuizaciji spolnosti in sramežljivosti slovenskega življa v primerjavi z zahodnimi regijami, marveč v mikropsiholoških danostih. Ker so bili znanci pritegnjeni v zakonski spor proti svoji volji, so bili na sodišču redkobesedni, pozabljeni, nevedni in niso pomembno vplivali na izid procesa. To ni bila posledica premišljene strategije, marveč normalna reakcija ljudi, ki ne želijo škodovati sebi ali sorodniku. Prikrivanje je najbolj opazno v primeru Zibelnik, kjer je sodišče zaradi nasprotujočih trditev zakoncev odredilo vizualni pregled obeh kar pred pričami. Mož in žena bi jih morala pripeljati vsak po sedem, a se jih je na določen dan na škofiji zbralo vsega skupaj pet. Vsi so bili moževe priče in so zato potrdili njegove besede; le eden je dejal, da zaupa ženini izjavi.³⁹ Ne da bi se sprli in ne glede na krivdo se je sorodstvo v takih primerih razdelilo glede na kognatsko pripadnost zakoncev in zčasno prekinitvijo stikov z drugo stranjo pokazalo sočutje do svojega člana. Bolj zgovorni na sodiščih in zunaj njih so bili manj prizadeti sosedje in predstavniki oblasti. O njihovem obnašanju smo se prepričali iz pričevanj kranjskih mestnih svetnikov v zadevi Jenko, o usodnosti zlobnih jezikov na čast zakona pa iz primera Natrej.

Tudi stoletje pozneje o odnosu domače javnosti do impotence Jošta Ursini grofa Blagaya ni na razpolago drugih vesti, kot so zapisi v sodnem protokolu. Najbrž pa njegovi znanci o njem in Mariji Kajetani niso mislili in pisali dosti drugače kot o nekem drugem ljubljanskem sotrpinu, ki ga je v dnevniku v letih 1749–1753 nekajkrat omenil baron Raigersfeld. Šlo je za razveljavitev zakona zaradi impotence v družini Widerkhern. Mimogrede: to je bil tisti primer, na katerega se je kar dvajset let pozneje skliceval odvetnik Marije Kajetane.⁴⁰ Ker o zaznavah okolice na spolne zadrege v tem primeru slučajno vemo nekaj več, dejanja in izjave pa ne odstopajo od ugotovljenih trendov in vzorcev, se mu moramo posvetiti.

Glavni igralec v drami je bil Anton Medard Widerkhern pl. Widerspach, peti od dvanajstih otrok že omenjenega Avguština Ludvika ter Marije Terezije Lukančič pl. Hörtenfels iz Stare Loke (1696–1745). Anton se je rodil 8. 6. 1724 v Ljubljani, po končanem študiju v Perugii pa se je vrnil domov in tri leta pomagal očetu upravljati gosposčino Mala Loka pri Trebnjem, ki jo je kot glavni dedič leta 1748 še formalno prevzel v posest.⁴¹ Datum in kakega globljega motiva njegove poroke z Ljubljančanko Marijo Ano pl. Utschan, hčerko dr. iur. Franca Sigmunda, pisarja ograjnega sodišča, in Ane Cecilije, roj. Raigersfeld, ne poznamo. Pomenljivo pa je, da je bila nevesta kar sedem let starejša od njega (krščena že 21. 7. 1717),⁴² kar pri prvih porokah ni bilo pogosto. Ker se je njun proces začel že

38 ELIAS 2001, 257 sl. in POLAJNAR 2008, 8 sl.

39 NŠAL, KAL, fasc. 73.

40 NŠAL, Konz. prot. 3, nepaginirano, obravnava z dne 25. 3. 1770.

41 AS, Rok., 260r, Genealogija družine Widerkhern, pp. 13, 14, 16, 17; MML, inv. št. 510: Ljubljana 0016254: Kronika družine Wiederkehr von Widerspach, pp. 20–21, 28–29 sl. L. Schiviz ima podatek, da je bil Anton Medard krščen 16. 6. 1724 (SCHIVIZ 1905, 64). O graščini Mala Loka gl. OTOREPEC 1990, 5. O prvih ljubljanskih Widerkhernih piše tudi FABJANČIČ 2005, 157–161.

42 SCHIVIZ 1905, 57.

avgusta 1749, obvezni triletni čakalni rok pa se je iztekel šele jeseni 1752, pomeni, da Marija Ana pred letom 1749 ni imela dovolj dolgega zakonskega staža. Antonov prevzem Male Loke, ki ga imamo za znak gospodarske osamosvojitve, potrjuje razmišljanje, da do poroke ni prišlo veliko pred letom 1748.

Raigersfeldovo omenjanje procesa ni bilo toliko posledica radovednosti, marveč tega, da je bil v proces vpleten kot sorodnik in prijatelj, čeprav tega v dnevniku ni nakazal. Antonov oče Avguštin Ludvik je bil Raigersfeldov sosed, leta 1726 celo priča njegove poročne pogodbe in eden tesnejših prijateljev.⁴³ Marija Ana je bila Raigersfeldova prava nečakinja; njena mati Ana Cecilija je bila Raigersfeldova pet let starejša sestra (roj. leta 1692). Marijini starši so umrli že leta 1720 (oče 15. 9., mati 10. 10. 1720),⁴⁴ nato pa so bili Raigersfeldi (do leta 1732 oče Sebastijan) varuhi sirot do leta 1742.⁴⁵ Zato in ker je imel Raigersfeld v ljubljanski srenji največje poročne mešetarsko-svetovalne izkušnje, je gotovo prav on dal nečakinji namig in blagoslov za poroko. Logično je, da ga je zato leta 1749 nečakinja kot volonterja pritegnila k izvedbi procesa.

Novica o zakonskem sporu, ki ga je Raigersfeld 2. 8. 1749 omenil, ko je že bil v stiku z nečakinjinim odvetnikom glede procesa na arhidiakonskem konzistoriju v Stični,⁴⁶ kar izstopa iz dnevnika. Skupaj s starim Widerkhernom sta ga mlada zakonca namreč dotlej pogosto obiskovala in v dnevniških zapisih Raigersfeld v njun odnos ni nikoli dvomil. Medtem je namreč zapisoval tožbe starega Widerkherna – kot da bi ta imel pred seboj sinovega tasta (kar je Raigersfeld kot nekdanji Utschankin skrbnik nekako tudi bil) – glede nesporazumov s svojimi otroki. Pritoževal se mu ni edinole nad sinom Antonom Medardom in seveda nad Raigersfeldovo miljenko, svojo snaho. Res pa je Marija Ana s sestrami in brati v tistih tednih obiskovala Raigersfelda še pogosteje kot dotlej. Kljub njegovim naporom (nečakinji in odvetniku⁴⁷ je pomagal z nekimi »memoriali«) pa konzistorij 29. 8. 1749 Mariji Ani zaradi prekratkega zakonskega staža ni dovolil razveze. Zdi se, da je svojo spolno zadovoljenost kot že zrela ženska dojemala bolj nervozno kot mlajša sotrpinka grofica Ursini-Blagay – kot nujnost, brez čakanja na čudež in moževo ozdravitev. Do špekulacij o poporočnem spoznanju, da je moževa spolnost nepopolna, bomo prišli v nadaljevanju. Ženska se je najbrž zato odločila, da bo kljub temu apelirala na dunajsko apostolsko nunciaturo, do razpleta te sodbe pa je morala živeti skupaj z možem. Tedaj je stari Widerkhern poročal Raigersfeldu, da sta mlada skupaj odpotovala na dolensko posest.⁴⁸

Ker sodni protokol stiškega arhidiakonata ni ohranjen, imamo nekaj drobnih podatkov o procesnih dejanjih le v Raigersfeldovem dnevniku. Sodniki so očitno ukrepali podobno kot tisti v primeru Ursini-Blagayev, le da je šlo tu za impotenco zaradi uročenosti. Ta je do prve tretjine 18. stoletja v »civiliziranih« okoljih – to pa je po tedanjih nazorih Ljubljana bila – izgubila ves magični naboj.⁴⁹ Terezijanska zakonodaja, ki je v izjemnih okoliščinah še priznavala možnost pogodbe s hudičem, je sodnikom pri procesiranju čarovništva zapovedovala skrajni skepticizem in previdnost pred morebitno zamenjavo z zablodami, prevarami s halucinogenimi sredstvi in duševnimi boleznimi. Spolnih posledic čaranju ni več prisojala. Nasploh so z uročeno impotenco ljubljanski teologi in zdravniki že nekaj desetletij praviloma in pravilno mislili na duševne vzroke, izjemoma na čudežna (tj. z medicino

43 ŠTUHEC 1999, 205.

44 SCHIVIZ 1905, 184.

45 AS, Gr. Dol, fasc. 185, konv. Raigersfeld, fasc. 202, konv. Instrukcije.

46 Zakonca sta imela domicil v Mali Loki, ki je sodila v okvir stiškega arhidiakonata.

47 To je bil dr. Anton Leopold Schildenfeld (1713–1781) (SCHIVIZ 1905, 206).

48 AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, pp. 583, 584, 593–595.

49 O tem gl. prejšnje poglavje.

in naravoslovjem nerazločljiva) stanja (predvsem pri ozdravitvah).⁵⁰ Le pri konservativnih, a nič manj vplivnih doktorjih (npr. pri dr. Josephu Plenku in osebnem zdravniku Marije Terezije prof. dr. Antonu de Haenu) se je še držalo mnenje, da sta urok in čarovnija možna dejavnika škodovanja zdravju. Ostala pa je večna dilema, ali gre za ozdravljivo ali trajno nadlogo; zdraviti jo je mogoče (drugače kot je pred poldrugim stoletjem menil Zacchia) predvsem z naravnimi sredstvi, tako kot vsako drugo bolezen.⁵¹ Tudi cerkvene oblasti so sledile tem pogledom, čeprav so dopuščale možnost demonskih rabot. Zato komaj poročenima Widerkhernoma stiški sodniki niso predpisali eksorciranja in podobnih tehnik odpravljanja urokov, niti niso opravili preiskave (Raigersfeld bi to gotovo omenil), pač pa le triletni rok za razmislek oziroma ozdravitev; a ne od dneva poroke, marveč od prve obravnave leta 1749.⁵² Ursini-Blagaya sta bila v tem precej na boljšem, ker sta zaradi triletnega skupnega in neuspešnega bivanja še pred vložitvijo tožbe lahko takoj nadaljevala proces.

Ukazano skupno življenje je bila med sodnim procesom sodna praksa in pričakovanje javnosti ter etična zahteva. Z življenjem pod isto streho sta zakonca preprečevala nastanek govoric o morebitnem nemoralnem življenju, npr. prešuštvovanju, ki se je v nasprotnem primeru zlahka zgodilo, kot smo videli v primeru Ursini-Blagay. Šlo pa je tudi za javno izkazovanje spoštljivosti do še vedno obstoječega zakonskega partnerstva. Tudi Ursini-Blagayeva sta bila še dve leti po začetku procesa skupaj, resda na koncu kljub zapovedani zdravniški kuri v ločenih spalnicah, če že nista živela ločeno. V naslednjih mesecih zakonca Widerkhern nista več mogla prikriti vseh nesporazumov in navzven nista več delovala povsem složno. Decembra 1749 sta ločeno obiskala Raigersfelda, čez teden dni pa ju je obiskal tudi on. Zdi se, da je šlo za miritev akutnega nesporazuma, ki ga je Raigersfeld uspel pogasiti. V naslednjih tednih sta spet skupaj potovala med Malo Loko in Ljubljano. Še pogosteje pa je Raigersfelda obiskoval stari Widerkhern, ki mu ni govoril o sinovem zakonu (o tem je Raigersfeld tako ali tako zvedel vse od nečakinje), pač pa je tožil o hčerki Mariji Suzani, ki se je usodno spečala s poročnikom Jakobom O'Reillyjem in visoko noseča in neporočena krmarila po Ljubljani.⁵³ Problemi v lastni družini pa Widerkhernu niso preprečevali naslajanja nad zadregami znancev. Prav v dneh, ko je Raigersfeld spet tolažil nečakinjo, mu je Widerkhern z neprikritim veseljem poročal o škandalu, ko se je ugledni deželni funkcionar in plemič dr. Kappus tajno poročil s sobarico kmečkega rodu.⁵⁴

Zadeva Widerkhern se je nadaljevala šele v pozni jeseni 1752, v občutljivem času umiranja Raigersfeldove žene. Raigersfeld pa si niti v tem obdobju ni dal vzeti nadzora nad lokalno sceno. Nečakinja mu je namreč že 10. 11. 1752 prišla poročat o vmesni sodbi z dne 7. 11., po kateri je morala do končne razzodbe še šest mesecev živeti z možem.⁵⁵ Po ženini smrti (14. 11. 1752) pa se je Raigersfeld za več mesecev zaprl v osamo. Mnogo manj kot prej je komuniciral z znanci, le tu in tam je obiskoval sorodnike.⁵⁶ Mladi Widerkhern ga je včasih skupaj z ženo obiskal spomladi 1753. Nekaj dni pred iztekom šestmesečnega roka (9. 5.) sta bila popoldne pri njem oče in sin Widerkhern, nečakinja pa sama

50 McLAREN 2007, 80.

51 CCTh, čl. 58 (tudi čl. 15 in 16); PLENK 1788, 170, 178–192; BAYER 1982, 304, 749–773; VILFAN 1986b, 143–144.

52 Če bi sodniki dali prednost Sanchezu pred kanonskim pravom (CIC X 4.15.5), bi v njunem primeru (*impedimentum maleficii*) lahko v najbolj togi interpretaciji zahtevali skupno osemletno zakonsko dobo in v njej vsaj tri leta skupnega bivanja (SANCHEZ 1669, lib. VII disp. 110 n. 5).

53 AS, Gr. Dol, knj. 165, Dnevnik, pp. 654, 656, 674, 711, 725, 730–735, 741 in poglavje Plemenite vojne med ljubeznijo in prepovedjo.

54 Prav tam, pp. 751, 753, 804, 805. Gl. poglavje Zora morganata.

55 AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, pp. 350–351.

56 Le pet dni po ženini smrti je s sinom obiskal baronico Gall, ki je bila poročena z bratrancem njegove žene, ker je imela god (AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, p. 367).

že dopoldne. Čez tri dni ga je obvestila, da bo naslednji dan z možem odšla v Malo Loko, od tam pa v Stično. Že 23. 5. se je s stricem spet posvetovala za zadnjo obravnavo, ki je bila določena za 28. 5. 1753. Raigersfeld je tja ni pospremil, marveč ji je za spremljevalca dodelil sina Janeza, ki se je vrnil v Ljubljano že 29. 5. Tedaj je Raigersfeld suho komentiral epilog: »Včeraj je (sin, op. D. K.) odšel v Stično z bivšo gospo Widerkhern – odslej le gospo Utschan, ker je njun zakon izničen z danes objavljeno konzistorialno rzsodbo.« Naslednji dan je obiskal nečakinjo. V naslednjih mesecih in letih jo je občasno še obiskoval, ni pa mu bila več zelo blizu.⁵⁷ Skoraj na nič pa je spraval stike z Widerkherni. Najbrž je imel bivšega nečakinjenega moža za edinega krivca za konec zakona. Tudi stike s starim Widerkhernom je pretrgal, saj je tudi ta za izogibanje izkoristil poslabšanje zdravja. Raigersfeld ga je spet obiskal šele aprila 1755, deset mesecev pred Widerkhernovo smrtjo.⁵⁸

Bivša zakonca Widerkhern se nista več poročila, čeprav bi se lahko vsaj Marija Ana. Kot »gospodična pl. Utschan« – Raigersfeld jo je po inerciji še nekaj časa imenoval »gospa« – je v starosti petinsedemdeset let 14. 11. 1793 umrla v Ljubljani. V dva dni starejši oporoki je zapustila premoženje (ocenjeno na ok. 9.000 gld) trem sinovom sestre Cecilije (por. pl. Busset).⁵⁹ Anton Medard pa je vedel, da ga – čeprav premožnega – zaradi potrjene zakonske nesposobnosti ne želi za moža (pravzaprav je to tudi nasprotovalo običajem) nobena starostno in statusno primerna ženska. Niti kaka spolno že odslužena vdova, ki ji poroka z impotentnikom ni bila odrečena. Ob tem niti ne želim paberkovati o morebitni (modernistični) frigidnosti Marije Ane, čeprav bi za to lahko govorilo dejstvo, da se vse do svojega 28. leta ni odločneje poganjala za ženinom, po razveljavitvi prvega zakona pa ne za nov zakon. Najbrž je bila v svetu in času, kjer je dobra poroka še imela smisel, njuna spolna abstinenca pomenljiva – morda si zakonskega življenja nikoli nista zelo hotela. Morda (ali pa ne) je pomenljivo, da popisovalci Marijinega premoženja niso našli druge duhovne hrane kot nekaj nezvezanih nabožnih knjižic. Prav tako je mogoče, da se je sama že leto po poroki zavedla še nečesa hujšega, denimo, istospolne usmerjenosti Antona Medarda. Indici bi lahko bili njegova relativna impotenca zaradi duševnih razlogov (če pod tem ni bila mišljena le neplodnost), ženin ekspresni odhod na sodišče brez poprejšnjega truda z zdravljenjem in zapustitev moža še pred rzsodbo. Grofica Ursini-Blagayeva se je navezadnje z možem vendarle trudila skoraj pet let.

Antonov oče, kljub temu da od sina ni mogel pričakovati potomcev, ni spremenil oporoke iz leta 1751, po kateri so bili univerzalni dediči vsi sinovi.⁶⁰ Ker je obveljalo substitutarno določilo, je Antonu omogočil dostojno življenje in ta je lahko leta 1759 kupil dvorec v Čatežu, nekaj pozneje pa graščino Zaprice pri Kamniku. Da ne bo nikoli imel potomca, je posredno potrdil leta 1764, ko je kot senior rodbine prepustil graščino Mala Loka bratu Leopoldu Sigmundu, ki se je tedaj ženil. Skupaj z njim je od Jošta Vajkarda grofa Barba pl. Waxensteina leta 1766 skušal kupiti gospostvo Rakovnik na Dolenjskem, a ga je nato za krajši čas vzel le v zakup od Joštovega sina Marije Dizme in snahe Ivane.⁶¹ Anton je odtlej živel v dvorcu Zaprice (do leta 1794) in Ljubljani v hiši na Gornjem trgu 4

57 Prav tam, pp. 423, 434–435, 440, 443, 449, 504, 518, 529, 598, 671, 855. Raigersfeld se je treh nečakinj iz rodbin Kuschlan in Utschan, med njimi tudi »gdč. Marije Ane«, spomnil v oporoki tako, da je vsaki volil servis štirih kavnih skodelic (prepis oporoke je v: AS, Gr. Dol, fasc. 201).

58 AS, Gr. Dol, knj. 166, Dnevnik, p. 687.

59 SCHIVIZ 1905, 208; AS, Test., III, lit. U–V, št. 30; AS, Invent., fasc. 47 = šk. 119; lit. U–V, št. 56.

60 AS, Test., III, lit. W, št. 64.

61 SMOLE 1982, 415.

(pozneje pa na Starem trgu 32). Tam je tihi mož, ki s portreta iz leta 1762⁶² še danes resnobno zre v prihodnost (marsikdo bi na njegovem obrazu zaznal grenkobo razočaranja), kot zadnji izmed bratov in sester umrl 24. II. 1805.⁶³

Obe strani sta hoteli hitro pozabiti na neuspešen zakon, zato sta pozneje iz rodbinske tradicije izginila oba primožena/priženjena partnerja; v ohranjenih genealogijah Widerkhernov se Marija Ana Utschan ne omenja, zato tudi ni datuma poroke Antona Medarda. Taka pozaba razvezanih oziroma ločenih zakoncev je bila ugodna za impotentnega. Če pa je bil nekdanji zakonec v tovrstnih zapisih omenjen, ni bilo (niti pozneje) nikjer zapisano, da je bil njegov zakon izničen. Tudi v primeru Ursini-Blagay genealoški zapiski iz 19. stoletja Marije Kajetane ne poznajo kot Joštove žene,⁶⁴ pač pa ima Jošta za njenega moža *Genealogie der Barbischen Famili*. A le zato, ker je genealogijo začel pisati njen konservativni oče Jošt Vajkard že leta 1769 (torej še med hčerkinim ločevanjem), ki je uvodoma omenil, da je o vsakem članu rodbine zapisal dobre in slabe strani, da bi se potomci lahko izognili njihovim napakam ... A tega (zaradi sramote?) pri bivšem zetu leta 1771 ni storil. Genealogijo so leta 1829 nadaljevali šele Vajkardov pravnuk in do leta 1879 njegovi potomci.⁶⁵

Raigersfeldovo premišljeno (ne)omenjanje primera Widerkhern imamo že lahko za zgodnjemeščanski odmik od ukvarjanja s tujimi težavami. Raigersfeld se je nerad vpletal v zakonske nesporazume in ločitve. Take spore, še posebej, če so bile vpletene ugledne osebe, znanci ali sorodniki, je drugače kot poročna posredništva, na katera je bil ponosen, skušal pomiriti tiho in mimo ušes javnosti. Zato se tudi ni spuščal v vzroke in oblike Widerkhernove impotence. V modelu modernega častnega državljana in krščanskega zakonskega moža je bila sveta vsaka (ne samo njegova) družina in zakonska zveza. Ločitev zakona ali njegovo izničenje sta bila smiselna le, če lahko preprečita še hujšo družinsko in družbeno nesrečo. Impotenca je bila za to dovolj velika ovira. O njej Raigersfeld ni govoril in pisal, čeprav je o zadregi v nečakinjinem zakonu izvedel že prej (najbrž prek ušes in iz ust svoje žene). Še več: če Raigersfeld z mladima Widerkhernoma ne bi bil v sorodu oziroma tesnih prijateljskih odnosih, sodnega procesa morda ne bi omenil. Tako kot ni omenil težav nečakinje v pismih svojim sinovom v tujini. Šlo je za nelagodje in sram, o katerem se meščanstvu in plemstvu ni več spodobilo govoriti. Po teoriji civiliziranja je stopnja sramu odvisna od socialne bližine (enakosti). To pomeni, da je bila erektilna impotenca vsaj v višjih slojih v Ljubljani in na Slovenskem sredi 18. stoletja že precej bolj intimen in kočljiv problem kot le nekaj desetletij prej. Ker družabnega stigmatiziranja iz drugih zapisov

62 Leta 2003 je galerija Gallus ponudila Antonov portret in še en portret iz istega časa, na kateri je mlada in nekoliko (baročno) okrogla plemenita ženska stvarca (gotovo neka baronica Widerkhern), v odkup Mestnemu muzeju v Ljubljani. Ta ni uspel pridobiti zahtevanih sredstev in vsaj Antonov portret je nato odkupilo podjetje ACH d. d. Danes je na ogled v Kavarni Union, kjer visi še en, povsem drugačen portret neznane Widerkhernovke iz istega časa. Vsi trije portreti so kvalitetni in morda delo neznanega ljubljanskega slikarja iz istega časa. Zato na obeh ženskih portretih ne more biti od Widerkhernov že desetletje ločena Marija Ana. Za podatke o portretih se zahvaljujem Metki Simončič in Ani Pokrajac Iskra iz Mestnega muzeja Ljubljana.

63 AS, Rok., 26or, Genealogija družine Widerkhern, p. 17; SMOLE 1982, 112, 281, 415, 545, 559; SUHADOLNIK – ANŽIČ 2003, 69, 167. Nečaki in njihovi potomci so živeli v stari hiši Widerkhernov (iz 17. stoletja) na Ciril-Methodovem trgu 14 (SUHADOLNIK – ANŽIČ 2000, 77). SCHIVIZ (1905, 228) ima podatek, da je umrl 25. II. v 84. letu starosti, kar pa ne ustreza rojstni letnici. Po oporoki z dne 15. 5. 1804 je bil Antonov univerzalni dedič nečak Franc Pavel, nekaj legatov pa je namenil tudi drugim nečakom (Leopoldu, Ceciliji, Kajetanu pl. Zergollernu), poimensko navedenim služabnikom, kamniškim in ljubljanskim meščanom, nekemu frančiškanku, spovedniku in celo nekim kmetom (AS, Test., III, lit. W, št. 117).

64 AS, Rod., št. 20 in THALLÓCZY 1898, rodovno deblo II.

65 BECKH-WIDMANSTETTER 1881, 2 sl.

(iz zasebne korespondence drugih oseb) ni mogoče zaznati,⁶⁶ se zdi, da se kranjska aristokratska družba iz spolne nezmožnosti svojih članov vsaj v drugi polovici 18. stoletja ni (lahko dodamo še besedo *več?*) norčevala. Razlika s 17. stoletjem, primeroma Matevža Jenka in Gregorja Natreja je bila, da so moški priznavali nezmožnost za spočetje otroka, ne pa tudi nesposobnosti penetracije; tako je npr. ob zavračanju nesojene neveste leta 1774 storil tudi Tomaž Klemenčič.⁶⁷ Ta distinkcija pa posredno pomeni, da je impotenca postala že pomemben vzrok sramu.

Iz fragmentarnih podatkov o družabnem življenju bivših zakoncev Widerkhern je mogoče domnevati, da so imeli tudi Antonovi znanci njegovo spolno nemoč za obžalovanja vredno zasebno oviro za družinsko življenje, ne pa za družabno udejstvovanje. Njegova samopodoba pa je bila vendarle prežeta z občutkom sramu.⁶⁸ Indic? Leta 1770 je bil sprejet v prestižno plemiško družbo sv. Dizme, kar pomeni, da je bil za najuglednejšo (stanovsko) javnost v Ljubljani častna in za vse sprejemljiva oseba. Za članski moto in simbol si je vzel pomenljive vzdevke: šlo je za pet motivov iz novozavezne zgodbe izgubljenega sina z življenjskimi postajami »Zaničevani« (*der Verachtete*), »Obnavljajoči se« (*der sich Erneuerende*), »Trpeči« (*der Geplagte*), »Miroljubni« (*der Friedliebende*) in »Vračajoči se« (*der Widerkerende*; izhajajoč iz priimka). Sta prvi in tretji vzdevek naključna? Če sta, pomeni, da o sebi ni imel tako visokega mnenja kot javnost. Neko fascinacijo nad nikoli izpolnjenim družinskim življenjem je izkazal leta 1804 v oporoki, v kateri je priporočil dušo sveti družini, tj. Jezusu, Mariji in Jožefu.⁶⁹ Pač pa primera Marije Kajetane, nekoč Ursini grofica Blagay, nato Auersperg, ter Marije Ane, nekoč pl. Widerkhern, nato spet pl. Utschan, kažeta, da moška impotenca in posledična razveza nista jemala ugleda zdravi ženi. Mariji Kajetani ni škodovalo niti njeno prešuštvo, o katerem so zaradi zgodnjega rojstva prvorojenca morali vedeti vsaj znanci. Pozneje je bila celo sprejeta v prestižno dvorno družbo reda zvezdnega križa in terezijansko žensko ustanovo na praškem gradu, kamor so sprejemali le najuglednejše poročene in najbolj častivredne plemkinje.⁷⁰

Ker se je sredi 18. stoletja govorjenje o impotenci iz javnosti premaknilo k zdravnikom in sodnikom, se spet lahko vprašamo, ali je odvetnik Marije Kajetane Ursini-Blagay leta 1770 za primer Widerkhern izvedel v svojem družabnem krogu, od starejših kolegov, v arhivu konzistorija, v razgovoru s plačnikom, Marijinim očetom, ali pa je le izpričal seznanjenost s starimi pravnimi spisi z vseh cerkvenih sodišč. Razumljivo so na sodiščih postajali bolj molčeči tudi služabniki. Impotenca je bila za sodnike predvsem pravni in zdravstveni, šele nato spolnomoralni problem. O pravu in uradni medicini služinčad ni vedela nič, razen iz zdrave pameti, ki pa z uradno medicino, še manj pa s pravom pogosto nima zveze. In ker se je vsa spolnost že počasi premikala v svet intime, je bilo največ, kar so v primeru Ursini-Blagay služabniki vedeli zanesljivo, gospodarjeva izselitev iz skupne spalnice. Pa tudi če bi poznali dejstva, so bili služabniki odvisni od gospodarja in so mu do izteka službe obvezno zagotavljali lojalnost. Zgovornejših, a nezanesljivih oseb pa obe stranki raje nista klicali na sodišče.

66 Tudi v obsežni korespondenci Janeza Ignacija barona Apfaltrerja iz let 1730–1765 (AS, Gr. Grmače, fasc. 23) ni niti ene omembe Widerkhernov, ki pa niso sodili v njegov krog ožjih znancev. Tudi v neskropulozni zasebni korespondenci ljubljanskih Gallenbergov iz let 1748–1771 (AS, Gr. Dol, fasc. 155 in 156) se Widerkherni in Ursini-Blagayi ne omenjajo. Prvih najbrž ni zato, ker kot nižji plemiči niso sodili v gallenberški družabni krog. Pač pa so Gallenbergi prijateljevali z grofi Barbo-Waxenstein, s katerimi so bili dve generaciji pred Marijo Kajetano celo sorodstveno povezani. Ker pa so se do leta 1769 stiki že zrahljali, je skoraj razumljivo, da ni gallenberških (pisnih) komentarjev o Marijinem zakonu.

67 NŠAL, Konz. prot. 4, pp. 128–130.

68 POVOLO 2000a, 1 sl.; FERRARO 2000, 41 sl.

69 DRUŽBA SV. DIZMA, fol. 195, p. 383^r. Članom družbe je v oporoki naročil, naj njegovo mrtvo telo nesejo v kamniško župnijsko cerkev; tam naj bodo tudi pogrebne svečanosti (AS, Test., III, lit. W, št. 117).

70 BECKH-WIDMANSTETTER 1881, genealoška tabla II.

Tudi Jošt Ursini-Blagay ni imel razloga za dvom v svojega lakaja Jožefa Mächtiga. Da je šlo res za zaupanja vredno osebo, priča dejstvo, da je v oporoki iz leta 1777 lakaja nagradil z dosmrtno letno rento (25 gld), kar ni bilo veliko manj od rente Joštovi sestri Konstanci (40 gld).⁷¹ Taka pozornost večine služinčadi ni nikoli doletela. Zato je Jošt na obravnavi 24. 3. 1770 lahko samozavestno izjavil, da nihče razen zakonca ne more dokazati partnerjeve frigidnosti. S tem je najprej ciljil na konzilij in njegovo nesposobnost pri ugotavljanju notranje impotence, mimogrede pa potrdil že vzpostavljeno zasebnost para med opravljanjem zakonskih dolžnostih. Marija Kajetana niti s sobaricami ni mogla dokazati, da z možem med predpisanim »zdravljenjem« res ni spolno občevala. Za raznašanje Marijine intimne so bile nevarnejše babice, ki so jo nekoč pregledovale, ker so imele v 18. stoletju v plemiških hišah še vedno prednost pred zdravniki.⁷² Na Marijino srečo se sodišče za njihovo opravljanje (o tem so pričale izjave Jošta Ursini-Blagaya, češ da je neka izvedena ženska izjavila, da je njegova žena nenavadno ozka) ni zmenilo.

KO TRDOTA POSTANE INTIMNA VREDNOTA: SPOLNOST IN MORALA NA POTI V POSTMODERNI SVET

Diskurzi o pravnih in medicinskih oblikah ter posledicah različnih vrst spolnih motenj v konkretnih družinah so skupaj z družbenimi, moralno-teološkimi in kanonskimi trendi skoraj rašomonsko razkrili nekatere podobe slovenske ljubezni, njene (ne)povezanosti z zakonsko zvezo in spreminjanje ljubezenskih zaznav od srednjega veka do obdobja meščanskega skrivanja čustev v poznem 18. stoletju. Lahko se lotimo ovrednotenja trendov, ki so določili zaznave ljubezni in vseh spolnih ovir v 20. in 21. stoletju.

Do 17. stoletja so stranke, medicina in pravo o spolnosti in ljubezni še razmišljali v okvirjih srednjeveških ginekološko-uroloških in farmacevtskih paradigem, kanonskih omejitev in katehetsko-pastoralnih nasvetov. Diskurz o posameznikovi spolnosti je bil javen, a že podprt z mlajšimi tolerantnejšimi teološko-medicinskimi avtoritetami. Tudi zato v slovenskem protičarovniškem obdobju izobraženi preiskovalci in javnost srednjeveškega termina »relativna impotenca zaradi uročenosti« niso nikoli neposredno povezovali s čaravicami in magijo, marveč vedno bolj s težavami v človeški duši in telesu. V 18. stoletju o iracionalnih razlogih za spolne težave in kriminalizirane spolne prakse tudi v posvetni sodni praksi ni bilo več sledu in redki izpričani sodni primeri o relativni impotenci so bili presojeni le še z medicinskih in pravnih stališč. V drugi polovici stoletja sta se medicina in teologija v tem ločili: tudi v habsburških deželah iz medicine izginila matrimonialno-seksualna paradigma o grehu in pretiranem libidu kot počelom bolezni. Mnogi zdravniki so se strinjali z mnenjem angleškega fiziologa Erasmusa Darwina, deda kasneje bolj slavnega Charlesa, v leta 1803 posthumno izdanem delu *The Temple of Nature*, da je seks naraven in dober, penis pa »čudovit stroj«. Pri relativni impotenci se je že nakazovala smer proti psihiatriziranju (deviantne) spolnosti v naslednjem stoletju.⁷³ Očitnih ginekološko-uroloških zadreg v normalnih (nedevariantnih) zakonskih zvezah tudi cerkvena sodišča na Slovenskem niso več presojala brez zdravniških pregledov prizadetih. Razcvet ginekologije, babištva in urologije se je začel v letih 1753–1758, ko sta se z ustreznim šolstvom na Slovenskem vzpostavila

71 Poleg tega še svoje perilo in obleke, livrejo ipd. (AS, Test., III, lit. B, št. 73).

72 BORISOV 1995, 22–26.

73 O tem trendu na primeru obravnave alkoholizma od konca 18. stoletja gl. STUDEN 2007, 501 sl. Prim. še: PALLAVER 1987, 213 sl. in MCLAREN 2007, 91.

moderno babištvo in kirurgija.⁷⁴ Zdi se, da je ravno uvedba modernega porodničarstva po leta 1770 na ljubljanskem škofijskem sodišču posredno povečala število razveznih zahtevkov vsaj zaradi ženske »ozkosti«. V medicini je bilo vse pripravljeno na izključno strokovno obravnavo spolno-reproduktivnih težav, vendar do tega še ni prišlo takoj. Veliko oviro je pomenil premik v mentalitetah.

Čeprav razkritje impotence za prizadetega ni pomenilo izrazitejše socialne osame ali celo izključujoče sramote kot ponekod na zahodu, kjer so številne impotenčne pravde med 16. in 18. stoletjem dajale obilo razlogov za posmeh, a tudi za razmeroma normalno zasebno življenje prizadetih,⁷⁵ se zdi, da sta se impotentni mož in zdrava žena v 18. stoletju vsaj delno izolirala od družabnega življenja. Tistih neporočenih, ki so imeli spolne težave, pa ni bilo mogoče slišati, saj njihovo spolno življenje uradno ni obstajalo. Splošna intimizacija družinskih odnosov je ženskam jemala možnost za zasmevanje impotentnih mož, neformalno pa jim je jemala tudi možnost sodnega procesiranja spolno-reprodukcijskih ovir v zakonski zvezi. Ker je še vedno vladalo prepričanje, da so ženske po naravi bolj pasivne in so njihove spolne pravice manjše, jim je bilo vedno odsvetovano sodno razreševanje spolnih disfunkcij njihovih mož.⁷⁶ V pravnem smislu je trajna in neozdravljiva impotenca tako kot zakonolom lahko »nastala« šele po poroki, v medicinskem smislu pa v (moških) srednjih letih in po določenem obdobju dejavnega spolnega življenja. Pravilno sklenjeni zakon pa je bilo težko razveljaviti: le če v zakonu ni bilo niti najmanjše trdote ali pa je bila ženina »ozkost« neozdravljiva in dokazana – to je bilo lažje dokazati kot možovo impotenco – in se odločna žena ali mož nista mogla sprijazniti s spolno abstinenco partnerja in odsotnostjo otrok, sta se podala na cerkveno sodišče v boj za novo priložnost. Mnogi spolno nepotešeni zakonci so zato raje vztrajali v invalidnih zakonih, še posebej, če so jih povezovali večje premoženje, častne zahteve in pričakovanja okolice. Sčasoma je prevladalo mnenje, da sodno procesiranje spolnih zadreg ni častno in lahko škodi ugledu stranke celo v morebitnem drugem zakonu. Zato se je odvetnik gospe Ursini-Blagay leta 1770 lahko oprl le na skoraj dve desetletji star primer zakoncev Widerkhern, ki pa se je odvil na sodišču stiškega arhidiakonskega konzistorija. Kakega drugega podobnega plemiškega primera na ozemlju Kranjske v tem času sodna praksa očitno ni poznala. Tudi gospa Ursini-Blagay se nekaj desetletij pozneje morda niti na tolerantnejšem posvetnem sodišču ne bi tako odločno poganjala za razveljavitev zakona, čeprav bi ji ločitev zaradi impotence (po zdravniški preiskavi) omogočil jožefinski državni patent o zakonski zvezi iz leta 1783. V resnici je patent tudi glede spolne nesposobnosti kot ovire za zakonsko zvezo ohranjal duh kanonskih določil.⁷⁷ Zato lahko primer gospe Ursini-Blagay v njeni brezkompromisnosti presojamo bolj kot odraz odprtih baročnih časov in moralistične spolne vzgoje kot pa znak novih svobodomi-selnih trendov.

Ob maloštevilnosti impotenčnih in podobnih sodnih primerov v predjožefinski dobi smemo razmišljati tudi o razmeroma uspešni predporočni spolni vzgoji in (samo)kontroli spolne sposobnosti zaročencev na Slovenskem v obdobju pred drugo polovico 18. stoletja. Med razpadanjem rodbin na jedrne družine ter s povečevanjem individualnosti, spolne in nupcialne svobode pa je mladinska nupcialna logika ostajala ujetnik statusnih in materialnih pravil in dogovorjenih porok. To se je pokazalo v glasnejših sporih med otroki in starši. Le odločni zaljubljeni, ki so izrabili kanonski in razsvetljenski

74 BORISOV 1977, 151 sl.; BORISOV 1995, 25.

75 ELIAS 2001, 363 sl.

76 McLAREN 2007, 91–96.

77 Na primer glede poprejšnjega triletnega preizkusnega obdobja, nujnega dokazanja popolne in trajne impotence (tudi v času poroke), medicinskega preiskovanja itd. (AS, Norm., š.k. 5, §§ 37–40).

nauk o posameznikovi svobodi, so se s starši udarili na sodiščih (primer Barbo vs. Billichgrätz). In prav na takih sodnih procesih so udarile iz intime na plano travme, frustracije, škandali in vzorci, ki nas zanimajo danes. Predporočna spolna kontrola je med plebejskimi zaročenci dopolnjevala pogoj za veljavnost zakonske zveze – uspešno konzumacijo. O njeni razširjenosti smemo domnevati iz izjav prevaranih žensk, ki so še do začetka 18. stoletja z že opravljenimi spolnimi odnosi prisiljevale v poroko nezveste zaročence. Plemstvu in meščanstvu je predmeščanska olika za predporočno spolnost z zaročenkami postavljala previsoke častne ovire.⁷⁸ V resnici je bila to neživiljenjska drža, ki se ji je leta 1848 v dunajskem časniku *Presse* tako zanimivo posmehoval neimenovani kritik plemstva, da so ga ponatrnili v ljubljanskem *Illyrisches Blatt*. Avtor je za najbolj perečo oviro pripisal plemstvu duševno nesposobnost, zaspanost in (pozor!) spolno impotenco.⁷⁹ Plemeniti zaročenci in starši so po drugi strani v spolno-reprodukcijski nesposobnosti videli predvsem nevarnost izumrtja rodu, saj je ravno v 19. stoletju, ko se je število rojstev med višjimi sloji zaradi finančnih zadreg ter splošnih demografskih in psiholoških premikov (predajanje svobodnemu samskemu življenju) zmanjševalo, na Slovenskem res izumrla vrsta starih plemiških rodbin; leta 1897 tudi kranjska veja grofov Ursini-Blagay.⁸⁰ A ker v meščanski družbi nepotešenost v zakonu ni mogla biti opravičilo za prešuštvojanje in ločevanje, so prokreativne težave prizadete zakonke (zlasti žene) ohranjale v čustveni letargiji, neredko s simptomi depresije.⁸¹ Zato nas ne sme presenetiti, da je bilo uradnih razvez že sklenjenih zakonov zaradi impotence v 19. stoletju, ko je državna zakonodaja dajala nepotešencem večje sodne možnosti, prav tako malo kot prej. Dediščinsko nevarnost se je od starih Rimljanov naprej sicer dalo obiti z adopcijo sorodnika, pri čemer je odpadla nevarnost razdrobitve družinskega premoženja na več dedičev in zunaj sorodstva. Druge priložnosti z novo poroko pa prav zaradi premoženjsko-dedovanijskih zadreg niso več iskali v taki meri, kot je to v hlastanju po legitimnem potomstvu in krvnih dedičih v srednjem veku počelo plemstvo.

Cerkev je bila še najmanj kriva za taka kalkuliranja – njene doktrine so bile že stoletja jasne in skoraj nespremenljive. Z oblikovanjem moralno-teoloških in katehetičnih vodil reformnega katolicista, goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa (1751–1774), še bolj pa ljubljanskega škofa Karla Janeza Herbersteina in prvega nadškofa Mihaela Brigida (1787–1806)⁸² so pričakovali, da bosta moralni red in vera podkrepjena z državnimi zakoni. Državo je začelo skrbeti za srednji sloj, ki je bil pripoznan kot temelj družbe. Za njegov blagor, ki ga ogroža npravstvena razpuščenost, se je država poslužila zakonske regulative, socialne pedagogike in pastore.⁸³ Vse to je že pred jožefinsko in bidermajersko dobo poudarjalo vzdržnost, zmernost in razumnost kot osnovne kreposti modernega človeka. Spolnosti ni kazalo le obsojati, marveč jo izkoristiti za upravljanje države. Ta pa je spolnost, zlasti pa njeno domnevno »izrojenost«, izrivala v polje »policije«, deviantnega in polzakonitega početja, ki ga je treba urediti v korist državne demografije in ekonomije. Tudi nova katoliška pastorela, ki je zahtevala od vernikov

78 ELIAS 2001, 81 in POLAJNAR 2008, 8–9.

79 V članku *Politische Reiseskizze aus Ischl* v časniku *Illyrisches Blatt*, št. 65, 12. 8. 1848, str. 257.

80 THALLÓCZY 1898, rodovno deblo II. Od najbolj znanih izumrlih plemiških rodbin na Slovenskem velja iz tega stoletja omeniti vsaj še rodbine Cobenzl, Engelshaus, Gaisruck, Paradeiser, Petazzi, Erberg, Jurič, Kuschlan, Purgstall (WITTING 1894, 105, 111, 117, 135, 139, 167, 172, 175, 249), Raigersfeld, Gall, Gallenberg in Schärffenberg – zadnje tri so izhajale že iz 12. stoletja (Kos 2003 in Kos 2004).

81 STONE 1977, 674–677; KOŠIČEK 1982, 262 sl. O takem razčustvovanju gl. usodo nevrotično-depresivnega habsburškega prestolonaslednika Rudolfa, ki je bil tudi impotenten in se je na koncu (seveda ne samo zaradi tega) ubil (BANKL 2004, 121 sl.).

82 DOLINAR 1991, 166–168.

83 STUDEN 2007, 502.

odkritosrčno spoved, se je priključila tem paradigmam.⁸⁴ Zvišani standardi duhovne spodobnosti so se kazali na zaslišanjih prič v zakonskih procesih: proti koncu 18. stoletja so cerkveni sodniki zastavljali manj vprašanj o intimnih spolnih praksah kot v obdobju do srede 18. stoletja. Poenotena terezijanska kazenska zakonodaja iz leta 1768 je formalno zaostrila sankcioniranje vseh nemoralnih dejanj, pred katerimi so si nekoč partikularna prava z nedorečenostjo in arbitrarno svobodo zakrivala oči. Zaslišanja grešnikov na deželskih sodiščih so od srede 18. stoletja postala natančnejša, vprašanja so ponavljali v nedogled, da bi le ugotovili resnico. Tudi prešuštvo je na željo deželne kneginje Marije Terezije formalno spet postalo zelo kaznivo, kaj šele bigamija, incest, homoseksualnost in drugi »protinaravni delikti«. Na neustreznost prehudega moraliziranja je vladarico baje nekoč opozoril kar nek njen general, ko je komentiral neprešuštniško življenje kot pogoj za napredovanje mladih častnikov: če bi to pravilo veljalo že prej, sam ne bi nikoli prilezel višje od poročnika. Zato tudi sprostitev ločevanja zakonske zveze, ki jo je v francoski dobi prinesla uvedba civilne poroke, med politično restavracijo avstrijskega cesarstva v prvi polovici 19. stoletja ni mogla povsem zaživeti: nova državna zakonodaja v obravnavi razveze zaradi impotence ni povsem sledila duhu jožefinskega in kanonskega prava (ničnost zakona je mogoča le, če je impotenca obstajala že pred poroko ali pa, če je bila trajna in neozdravljiva) podobno kot francosko pravo, ki impotenci sploh ni prisojalo moči za razvezo.⁸⁵

Državna oblast nad telesom in spolnostjo se v meščanski družbi 19. stoletja, ki jo je Michel Foucault označil za »družbo plamteče in vzplamtele sprijenosti«, ni oprla le na prepovedi, marveč je spolne nenavadnosti zmanjševala tako, da jih je zamejila z znanstvenim licemerjem.⁸⁶ Celotni nekateri resni zdravniki so pri obravnavi nenavadne in hiperspolnosti spet nekako posvojili pojem grešnosti, a so moralne sodbe tako kot pri alkoholizmu prekrili z biološko patologijo kot sopotnikom grešnosti. Osveščeni zdravniki pa so sistematično opozarjali na vzroke, povezanost in posledice »nečistosti«, pijančevanja ter splošnega moralnega, ekonomskega in zdravstvenega razkroja, zlasti med najbolj občutljivimi nižjimi sloji.⁸⁷ Svarilom starejših zdravnikov o škodljivi pretirani izrabi spolnosti in orgazma, še posebej masturbacije (Tissot), se je leta 1794 pridružil priročnik (*Makrobiotik, oder Die Kunst das menschlichen Leben zu verlängern*) zdravnika Christopha Wilhelma Hufelanda (1762–1836). Njegov pogled na spolnost je bil sicer povsem meščanski, a ne prav daleč od starih časov: vse, kar se ne zgodi v okviru zakonske zveze, je škodljivo telesnemu in duševnemu zdravju.⁸⁸ Oboje najbolj kvarita ljubezenska razuzdanost v rani mladosti in masturbiranje (čeprav le v domišljiji). Tako kot za vse človeške dejavnosti Hufeland tudi glede spolnosti priporoča vzdržnost in zmerno ter sploh razumsko spolnost v zakonski zvezi, ki zmanjšuje uničujočo slo. Ob tem je preusmeril celo smisel dvorske ljubezni in literature le v njeno duhovno plat, tj. v vzdržnost, romantično zvestobo in krepkost. To je zanj tisto, kar je na splošno zaznamovalo meščansko in današnjo romantično ljubezen. Dalje: vsakdo naj se izogiblje stikov z drugim spolom, beži pred fizično ljubeznijo, upošteva dietiko (beg pred pijačami in jedmi, ki vzburijo kri), krepki telo, opravlja dobra duhovna dela in se izogiba vsemu, kar vzburja razum, tj. izogiblje naj se sumljivih knjig, gledališča in prešernih družb, predvsem pa naj misli na

84 HACKE 2000, 60 sl.; FOUCAULT 2000, 22 sl.; ELIAS 2000, 157–159, 301 sl.; SCHEUTZ 2001, 53; FIRST 2002, 39 sl.; SCHMALE 2003, 25 sl., 97 sl.; POLAJNAR 2007a, 104 sl.

85 RITTNER 1876, 145–146.

86 FOUCAULT 2000, 51.

87 McLAREN 2007, 91; STUDEN 2007, 502 in 2009, 31–32 in passim; POLAJNAR 2008, 7 sl.; ČERNIGOJ 2009, 97 sl.

88 Zakonski stan je celo po Voltairovih težah zagotavljal daljše življenje, kar so zdravniki dokazovali še v prvi polovici 19. stoletja. Gl. članek *Ueber den Einfluß des ehelichen Standes auf die Lebensdauer des Menschen* v časniku *Die Gesundheits-Zeitung* iz julija 1835, št. 57, str. 225–226.

bodočo ženo in družino, ki mu omogočata dolgo življenje. Hufeland obžaluje, da je v njegovem času zakonska zveza ostala le še kot politična institucija. To je napaka države, saj se človek izpolni šele v zakonu. In ker gre za božjo in sveto zavezo, ki je namenjena sotrudu dveh oseb, prokreaciji in vzgoji otrok, ima vlogo tudi v javnem blagostanju, miru in redu. »Zakon je središče dobrih državljanov« in samo ti lahko z neoporečno držo odvrtaajo klice družbene pokvarjenosti; kaznovanje namreč le zadržuje zločince, ne pa prevzgaaja.

Hufelandova prizadevanja za moralno oplemenitenje človeštva in države so imela neposreden vpliv na slovenske zdravnike, na primer na dr. Frana Viljema Lipiča, ki je v letih 1823–1836 spisal več odmevnih del in tudi svetovno premiero celovite obravnave alkoholizma kot demografskega, socialnega, ekonomskega in zdravstvenega problema.⁸⁹ Lipič, pristaš hipokratske medicine, je bil tudi žrtev moralistične samocenzure, saj mu pisanje o spolnosti, veneričnih in ginekološko-uroloških problemih ni šlo od rok. V delu *Morbi Lubeanorum*, v katerem je razvrščeno po mesecih opisal svoje zdravljenje 120 Ljubljancanov leta 1828, se je le po enkrat dotaknil urologije (lažje vnetje mod) in spolnih posebnosti (masturbacija v zvezi z okužbo nožnice ali »histerično-verminozna nimfomanija«); tudi v delu *Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach* iz leta 1834 ginekoloških in uroloških težav (z izjemo sifilisa in belega toka) ni omenjal.⁹⁰

Poljudna in visoka znanost sta se v prid sramežljivosti seveda izogibali tudi natančnejšim opisom vseh drugih spolnih praks in celo poimenovanjem genitalij.⁹¹ To je bila drugačna mentaliteta, kot je še v letih 1769–1771 v primeru Ursini-Blagay vladala na ljubljanskem škofijskem sodišču. To se namreč ni ustavilo pred govorom o najintimnejših podrobnostih iz spolnega življenja zakoncev, saj se je v analizah užitka in spolnih položajev opiralo na moderen Zacchiev ginekološko-urološki priročnik. Že leta 1779 pa je na procesu zakoncev Trunk branilec zakona oporekal ženinemu zdravniškemu pregledu zaradi njene domnevne »ozkosti«.⁹² Anton Makovic, poklicani zdravnik, ki je žensko pregledal le površno, pa je bil celo stanovski kirurg in učitelj porodništva na liceju. V leta 1788 izdanem kompendiju *Všbegarske bukve sa babize na desbeli*, ki ga je napravil po delu dunajskega ginekologa Raphaela Johanna Steideleja,⁹³ je ob opisovanju genitalnih organov Steidelov opis poporodnega izpiranja ženskega *Scham-a* prevedel s *sramom*.⁹⁴ Dve stoletji starejši Zacchia, sicer klerik, denimo, še ni poznal nikakršnega ginekološkega »sramu«. Podoben babiški učbenik dr. Janeza Nepomuka Kömma iz leta 1840 celo govori le o »porodnih delih«.⁹⁵ Celó ljudski zdravilski rokopisni priročniki iz 19. stoletja so poimenovali spolne organe z nedoločnim »sramom«, njihov položaj na telesu pa s »skrivnim mestom«.⁹⁶ Tako duhovniku Petru Hicingerju v pravnem priročniku o cerkvenih postavah novega državnega zakona o zakonski zvezi leta 1856 ob razlagi geneze kanonskih določil o spolni nesposobnosti kot zadržku za sklenitev in

89 HUFELAND 1797, 340–351, 514–544. Prim. LIPIČ 1834 in STUDEN 2007, 502 sl.

90 LIPIČ 1836, 169–170; LIPIČ 1834, pogl. 38, str. 270–271.

91 POLAJNAR 2007a, 106; POLAJNAR 2008, 13–15.

92 NŠAL, Konz. prot. 4, pp. 328–329.

93 Steidele je napisal več babiško-ginekoloških priročnikov, Makovic pa je s svojim nemškim podnaslovom *Lehrbuch u'ber die Geburtshilfe für Hebammen auf dem Lande* namigoval na Steidelejevo glavno delo *Lehrbuch von der Hebammenkunst* na 507 straneh (po 3. izd. iz leta 1784), ki je prvič izšlo leta 1774 na Dunaju pod naslovom *Unterricht für Hebeammen*. Makovic je že leta 1782 po Steidelu priredil nekoliko krajši slovenski učbenik *Prashanja inu odgovori zbes vshegarstvu*. O Makovicu gl. BORISOV 1995, 83–91.

94 MAKOVIZ 1788, 504. Oba sta pravzaprav vse ženske organe opremljala s pridevniškimi izpeljankami iz besede »sram«: *sramni verb* (*der Schamberg*), *sramna schnabla* (*die Schamlefze*), *sramni jesizbik* (*das Zünglein*) ipd. (str. 20–23).

95 Res pa je Kömmov učbenik poslovenil nemedicinec Davorin Trstenjak (BORISOV 1995, 109–112).

96 MÖDERNDORFER 1964, 299, 304–305.

veljavnost zakonske zveze ni bilo treba niti omeniti besed erekcija, ud, nožnica, seme.⁹⁷ Tudi zdravnik Matija Prelog je leta 1864 v prevodu sicer že zastarelega Hufelandovega dela, ki ga je tudi sam naslovil *Makrobiotika*, spolne podrobnosti, ki jih v izvorniku ni bilo tako malo, precej prikrojil sodobnim razmeram: izpustil je poglavje o masturbaciji, razširil pa je razglabljanje o moralni in družbeni koristnosti zakonske zveze, saj je delo namenil mladini kot vodič skozi življenje in ga zato napisal tako, »da se sme (knjiga) vsakemu mladenču brez skerbi v roke dati«. Kajti: »Kdo bi mogel o človeškem življenju pisati v moralni svet ne stopivši, k kateremu ono spada?« in »samo po nji (moralnosti) je človek človek, in se loči od živine,« je bil doktor že kar filozofsko razpoložen.⁹⁸ Da medicinsko moraliziranje na nobenem področju res ni obšlo laikov, se lahko prepričamo z banalnimi primeri, na primer z osmrtnicami. Do srede 19. stoletja so se žalujoči odrekli nekoč povsem normalnemu in natančnemu pojasnjevanju o bolezenskih vzrokih pokojnikove smrti, dikcija pa tudi ni več vključevala pomilovanja pokojnika. Odtlej so prevladale nedoločne fraze o vzroku smrti, kakršne poznamo še danes, na primer »umrl je po kratki in hudi bolezni«, obvezno pa so se dodale prošnje bralcem za molitve za pokojnika.⁹⁹

V boju proti pandemijam romantične in razuzdane plebejske ljubezni je bilo treba znanstveno zaostriiti pojem telesne ljubezni. Če so zdravniki v prvi polovici 19. stoletja celo nezavedno mesečništvo povezovali s podzavestnim poželenjem po nasprotnem spolu in z napačno vzgojo, se ne smemo čuditi, da so staršem in vzgojiteljem kot eno najbolj nekoristnih, nezdravih in škodljivih francoskih modnih razvad (ki jih brez pomisleka oponaša kleni nemški narod), odsvetovali celo starševsko poljubljanje otrok in teh med seboj.¹⁰⁰ Nekaj fantazije in veselja je sicer dobro za razvoj otroških čustev, so pisali, a malo je hitro preveč, saj je otroška psiha zelo dojemljiva za zunanje vplive, še posebej za slabe.¹⁰¹ O tem in drugem je leta 1835 v dunajskem medicinskem časniku pisal dr. Hallamitschek, ki je rojstvo ljubezni pripisal Božji previdnosti, kraj njenega ugnedzenja pa je v prsih prvega človeka. Ljubezen združuje ločena srca, je združevalna sila vsakega organizma, brez nje bi na svetu vladala kaos in nasilje. Doktor je vedel, v čem tiči problem in je zato najprej spregovoril o strasteh: človek med odraščanjem sprošča nagone, ki pomagajo ohranjati organizem, deloma plemenitijo njegovo nprav in krepijo srčno veselje. Od vseh je najmočnejši spolni nagon, ki je povezan z ohranjevalnim nagonom. Hallamitschek se je v nadaljevanju oprijemal avguštskih paradigem, le da jih ni neposredno povezal z rajem in Bogom, marveč z nedoločnimi starimi časi: dokler je človek živel »naravno« in ni poznal »kulture«, je bilo vse v redu. Ljubezen je bila nekakšna boginja, ki je prenašala božji blagoslov na zemljo, da bi polepšala dneve smrtnikom. Ko pa je človeštvo odkrilo »civiliziranje« in je človek (beri: najprej dvorjan, kmalu pa še meščan) postal suženj mode, egoizma in uživaštva, se je visoka boginja spremenila v vlačugo, ki jo odlikuje strast, ne pa častnost, resnost in resnicoljubnost. Ljubezen ima odtlej nestalen značaj,

97 HICINGER 1857.

98 PRELOG 1864, 9–10, 113–114, 183–187. Podobno erotično redukcijo si je omislil Ivan Vesel v prvem slovenskem bontonu *Olikani Slovenec* (Ljubljana 1868), ki je nastal na osnovi skoraj stoletje starejšega in bolj tolerantnega priročnika Adolpha Franza von Kniggeja *Über den Umgang mit Menschen* (Frankfurt 1788). V 4. in 5. poglavju drugega dela izvornika avtor poučuje mladeniče, kako naj komunicirajo z ljubicami in zreliimi ženskami. Vesel je ta del zelo skrajšal (POLAJNAR 2007b, 17–18).

99 Gl. zbirko več tisoč osmrtnic iz obdobja 1774–1918 v: AS, Osmrt. por.

100 Poljubljanje je po besedah dr. Hallamitschka prenašalo nahod in jetiko (oboje je res), pa tudi ture v ustih, zobne bolezni in slab zadah (članek *Ueber den Mißbrauch des Küßens* v časniku *Die Gesundheits-Zeitung* iz julija 1835, št. 55, str. 219–220).

101 Članek *Aus einem Schreiben des X. an Y., mitgetheilt von Z.* anonimnega korespondenta iz januarja 1836 v časniku *Die Gesundheits-Zeitung*, št. 3, str. 43–44 in članek *Ueber den Einfluß der Erziehung auf das Nachtwandeln* zdravnika J. L. Schönaua iz leta 1838 v časniku *Die Gesundheits-Zeitung*, N. F., II, št. 69, str. 565–568.

kot se kaže v romanih in gledališčih, ki so vir najslajših radosti, a tudi najgrenkejših utvar in skrbi. Dobre strani ljubezni so: povzročanje trajnega veselja, ki pozitivno vpliva na dušo in telo, še posebej pri bolnikih. Najslabša stran je izguba razuma zaradi izgube ljubljene osebe. Seveda je škodljivo vsako pretiravanje z ljubeznijo, ker narava razpolaga z močnimi kaznimi za človeško objestnost – kar mladenič zagreši, plača kot starec in kar zagrešijo starši, plačajo otroci! S tem je doktor prešel na bistvo, na svarjenje mladine pred zlorabo nagonov, ki usodno škodi živčnemu sistemu in vitalnosti človeka, ne glede na starost in telesno konstitucijo, izčrpa telo in omrači um. Za piko na i še svarilo: pri mladih (zlasti v večjih mestih) preveč fizične ljubezni povzroči odpor do zakonske zveze, saj jim zaljubljenost pomeni le sredstvo za zadovoljitev strasti, kar pripelje do metuljevega leta s cveta na cvet. V izogib nevarnostim je Hallamitschek po Hufelandovi metodi priporočal zmernost pri jedi in pijači, redno telesno dejavnost za normalen obtok telesnih tekočin, izogibanje fantaziranju, s tem pa nesramnim pogovorom, knjigam, gledališču (komedijam), plesu ter seveda tistemu, ki generira kvarno izživljanje strasti – nečastnim osebam.¹⁰²

Psihomedicinsko moraliziranje o ljubezni in strasti se je nujno dotaknilo zakonske zveze. Po Hallamitschkovem mnenju se zakonska ljubezen od drugih podvrsti ljubezni loči po večji notranji moči, njen uspeh pa je mogoč le, če ne izhaja iz strasti in je ljubezen vzajemna. Mladi zakonci se morajo zavedati, da je zakonska harmonija rezultat resnične ljubezni dveh src, čeprav je njena podoba spremenljiva: ljubezenski ogenj sčasoma preide v »notranjo toploto prijateljstva«, ko se podoba žene v moževih očeh spremeni iz ukazovalne in prelepe boginje v šibko bitje, za katere materialno varnost mora poskrbeti. Obvarovanje pred skušnjavami strasti je predvsem naloga zrele žene (velike težave prinaša siljenje za celovito zakonsko življenje premladih deklet v poroke, kar je posledica oponašanja francoskih običajev). V izogib nesporazumom naj žena zadovolji vse moževe zahteve.¹⁰³ Spolna in vsaka druga enakovrednost zaljubljenec/zakoncev je bila nespodobna, saj je tudi meščanska družba ženske obravnavala kot intelektualno inferiorne, naj je šlo za višje ali nižje sloje: Stvarnik jih je namenoma telesno in duševno predisponiral drugače kot moške. Tako je še leta 1873 menil avtor feljtona o ženski vzgoji za potrebe učiteljstva, ki pa je že na začetku priznal, da je vedno težje zastopati paradigme o strogem nadzoru in omejevanju izobrazbe žensk, saj se je od leta 1861, ko je zadnjič pisal o tej problematiki, stanje v družbi precej spremenilo v škodo krščanskih načel.¹⁰⁴ Da je družbena resničnost drugačna, so mimo pravne izenačitve v vsakdanji etiketi izpričevali sami moški. V 18. stoletju se je na primer za naslov baronice namesto arhaične *Frei-herrin* (smiselno »gospa baronova«) uveljavil nevtralen izraz *Freiin*, nato pa za poročene baronice precej emancipiran termin *Frei-frau*, ki pa ni imel historičnih osnov.

Moraliziranje spolnosti je celovito seveda prizadelo tudi pogovorni jezik. Stoletja nedolžni ljudski izrazi za spolna dejanja so se v leksikografskih delih skupaj z znanstvenim objektiviziranjem tabuizirali in nadomeščali z nevtralnimi termini. Še v zadnji četrtini 18. stoletja je eden prvih razsvetljencev slovenskega rodu Janez Sigmund Valentin Popovič (1705–1774) v slovarsko gradivo brez pomisleka vključil

102 Članek *Von der Liebe* v časniku *Die Gesundheits-Zeitung* iz februarja 1835, št. 14 (str. 55–56) in 15 (str. 58–60).

103 Članka *Betrachtungen über die Ehe in ihren wichtigen Beziehungen* (*Die Gesundheits-Zeitung* iz julija 1835, št. 52, str. 205–207 in št. 53, str. 209–211) in *Ratschläge eines Vaters für seine Tochter an deren Vermählungstage* (*Die Gesundheits-Zeitung* iz septembra 1835, št. 32, str. 126).

104 Revija *Učiteljski tovariš*, letnik 13, št. 9, 1. 5. 1873, str. 129–131, 147–149. Malo manj ostro je pedagog Josip Ciperle menil leta 1883 v feljtonu o ženski vzgoji v reviji *Učiteljski časopis*, letnik 23, št. 12 in 14, 1. 6. in 15. 7. 1883, str. 163, 213–215.

uveljavljen domačinski glagol *jebati*, pri glagolu *porivam* pa je opozoril še na njegov *obscenus sensus*.¹⁰⁵ Popovičevo gradivo je leta 1792 uporabil Marko Pohlin za etimološki priročnik *Glossarium slavicum*, v katerem je ponovil razlago glagola *jebât s pubesco*, tega pa ni storil v starejšem trojezičnem slovarju iz leta 1781.¹⁰⁶ In mlajši leksikografi? Obsežni Cigaletov nemško-slovenski slovar iz leta 1860 še pozna tisto razlago glagola *treiben*, ki skupaj s samostalnikom *Unzucht* pomeni »nečistovati, kurbiriti se, kurbati se«; ob tem ponuja še staro nemško besedo *Hurerei*, ki jo je skupaj z glagolskim samostalnikom »kurbanje« večkrat zapisal že Primož Trubar.¹⁰⁷ Toda slovensko-nemški slovar Maksa Pleteršnika iz let 1894–1895 namesto klene Pohlinove jebade ponuja glagol *onegáviti*, s katerim nevtrarno opisuje »nekaj storiti, govoriti, početi (*treiben*), nekaj kar se noče ali ne more izgovoriti«. Pleteršnik tabuizira staro ljudsko spolno terminologijo tako, da celo zaimek *onê* navaja v pomenu »oni«.¹⁰⁸ Nič čudnega, da konec 19. stoletja celo izobraženi slovenski meščani v vsakdanjem pogovoru niso razlikovali niti med pojmom »čustvo« in »čutilo«.¹⁰⁹

Ob potiskanju spolnosti v območje sramu, molka in podzavesti je obveljalo prepričanje, da se zaročencem pred poroko o spolnosti ne spodobi (preveč) pogovarjati, kaj šele, da bi se spolno preizkusili. Že leta 1835 je dr. Hallamitschek skozi »nasvete nekega očeta hčerki pred njeno poroko« poleg zvestobe, vernosti, pridnosti, potrpežljivosti, zakonske ljubezni in miline poudaril, naj v zakonu možu ne odreče nobene želje; torej tudi ne spolnih zahtev. Kakšne so bile te, deklet iz teh nasvetov ni moglo izvedeti. Je pa natrosil nekaj splošnih načel o materinski vzgoji otrok in ohranjanju sramežljivosti, ki naj bo neločljiv del ženske morale tudi v »*zartesten Verhältnissen*«. Izraz je ciljal na spolnost,¹¹⁰ ki je bila seveda neomenjena tudi v leta 1882 izdani Haderlapovi zbirki pisem, ki so tako hvalila dekliško nedolžnost.¹¹¹ Uradno torej zaročenci v meščanski družini, bontonu in vzgoji ne bi mogli izvedeli nič o morebitnih partnerjevih spolnih kvalitetah in težavah, kot je še stoletje prej glede kvalitete ženinovega orodja uspelo Mariji Kajetani kar v pogovoru z bodočo taščo. Na posledice spolne nevednosti za kakovost zakonske zveze in žensko psiho je Slovence šele leta 1913 opozoril Henrik Tuma.¹¹² Celó o kriminaliziranem incestu med najbližjimi sorodniki je javnost raje molčala kot govorila: sodeč po objavah zaključnih obravnav na ljubljanskem deželnem sodišču, so ta delikt obravnavali le enkrat na ok. tri do pet let, kar ni ustrezalo resničnosti; javno naznanjevanje takih procesov z imeni vred pa se je v časopisju pojavilo šele leta 1870.¹¹³ Časopisne naznanitve so bile seveda redke tudi v primerjavi z obravnavami drugih spolnih deliktov, ki so zadevale žrtvino čast (posilstvo), medtem ko so zakonolom (kot razlog ločitve) na splošno in še pozneje omenjali kvečjemu splošni statistični prikazi.

Prikrivanje in sprenevedanje so seveda priporočali katekizmi in drugi duhovni priročniki, ki so

105 Leta 2007 objavljeno kot monografija z naslovom *Glossarium Vindicum* (POPOWITSCH 1774, št. 112, str. 39 in št. 298, str. 52).

106 POCHLIN 1792, 33. V trojezičnem slovarju je le podobna beseda *jebázba*, ki pa jo prevaja z medenjacom (POCHLIN 1781, s. p.)

107 CIGALE 1860, 799, 1639.

108 Cf. po ponatisu: PLETERŠNIK 2006, I, 824.

109 VODOPIVEC 2006, 415–417.

110 Članek *Ratschläge eines Vaters für seine Tochter an deren Vermählungstage* v časniku *Die Gesundheits-Zeitung* iz aprila 1835, št. 32 (str. 125–127) in 33 (str. 129–131). Podobno so v istem časopisu avgusta istega leta izzvenela tudi navodila matere hčerki nekega anonimnega avtorja glede vloge ženskih strasti, fizične lepote, izobrazbe ipd. (št. 61, str. 243–244 in št. 67, str. 265–266).

111 HADERLAP 1882, 15.

112 POLAJNAR 2008, 9 (v op. 9).

113 V časniku *Laibacher Zeitung* redko od št. 105 (10. 5. 1870).

spolno nepotešenim ženskam najtopleje odsvetovali ločitev. Toda to je bila razumljiva cerkvena tradicija, podkrepjena s popularnim marijanskim kultom čistosti, sramežljivosti in vzdržnosti.¹¹⁴ Duhovnik Andrej Likar se je že v uvodnih stavkih priročnika o zakonski zvezi iz leta 1856 usmeril v povečevanja deviškosti, šele nato pa v dostojne zveze med moškim in žensko; seveda je govora le o medsebojnih »dolžnostih« in obvezah do otrok in države.¹¹⁵ Častiti Likar se je na široko razpisal o nujnosti in načinih ohranitve miru in morale v družini, o pokorščini žene (čeprav jo ima za enakopravno možu), o ohranjanju sramežljivosti otrok, posebej pa je izpostavil prešuštvo kot najbolj razdiralen, zaradi hudih posledic skoraj diabolichen poseg v zakonsko zvezo.¹¹⁶ Tudi kanonsko razgledani Peter Hicinger se je v opisu zadržka impotence sramežljivo zadovoljil z nedefiniranima »nezmožnostjo« (za kaj?!) in »zakonsko dolžnostjo«.¹¹⁷ Za rešitev vsakršnih spolnih zadreg pa je nasvetoval le *najbolj primerno* pot, ki naj *le v sili* pripelje do sodnega procesa. »Po sklenjenem zakonu se zaderžek v časih utegne staršem ali drugimu zaupljivimu bližnjimu naznaniti; taki naj zadeto osebo napotijo do zdravnika ali do duhovniga pastirja ... Nar večkrat pa morebiti zaderžek prvi zasliši duhovni pastir, pri čimur mu je posebne previdnosti potreba«; in: »Duhovni pastir v takim namerku zakonske nar pred podučiti, vso reč pred vsim drugim Bogu izročiti, po tem pa pri modrim zdravniku poiskati sveta in pomoči ... in kolikor nezmožnost ni gotova, več časa na skušniji ostati, če se nezmožnost morebiti ne odpravi«, je bil zanj najprimernejši postopek.¹¹⁸ Z drugimi besedami: potrpežljivost in diskretnost, ki jo zagotavlja predvsem dušni pastir, sta prva in najvažnejša, šele nato lahko nastopi medicina. Kljub ugotovljeni kompletni nezmožnosti Hicinger daje pred razveljavljenju zakona prednost resignaciji oziroma vzdržnemu skupnemu življenju (kot brat in sestra). Le v skrajni sili naj se zakonec poda na sodišče: »Ako se pa nezmožnost že v začetku pokaže gotova, ali ko po daljši skušnji ne ostane posebniga dvoma, naj se zakonska odtegneta eden drugimu, in v popolni vzdržljivosti ostaneta; zakaj zakon v takim namerku nima veljavnosti ... Dalje jima je svetovati, da naj se ponižno vdasta v Božjo voljo, zvezo edinosti med seboj ohranita, pa v vedni zderžnosti po zgledu Marije device in s. Jožefa, kakor brat in sestra med seboj živita; to bi bilo posebno svetovati, kadar sama rada skupaj ostaneta, ali kadar se zaderžek težko dokazuje.«

Moralistični pogledi meščanske družbe so ostali marsikje in v marsičem živi do današnjih dni. V vsakdanjem življenju pa so bili razmeroma neučinkoviti. Ljudje so nauke in ukaze sicer poslušali, a jih po večini niso bili pripravljene spoštovati za vsako ceno.¹¹⁹ V to jih nihče več ni mogel prisiliti. Posledice meščanske spolne revolucije ter razkorak med proklamirano moralo in potrebami bralstva so med prvimi začutili mediji, tj. časniški uredniki, ki jim je šlo seveda v prvi vrsti za povečanje naklade. Resda je znotraj resnih člankov slovensko in nemško časopisje o spolnosti molčalo ali pa se

114 POLAJNAR 2007a, 107 sl.

115 LIKAR 1856, V–VIII in 14 sl. Prim. POLAJNAR 2008, 51 sl.

116 LIKAR 1856, 52–65, 84–91, 112–116.

117 Za sodno ugotavljanja impotence je zapisal, da »se težko razodene, še težje spriča in poravna; keršanska sramožljivost in modra previdnost ima tukaj posebno svoje mesto« (HICINGER 1857, 57).

118 HICINGER 1857, 57–58. Tudi štiri desetletja mlajši France Kosec v delu »Katoliško zakonsko pravo« v poglavju o izpraševanju zaročencev o zadržkih (KOSSEC 1894, 30–31) ni omenil nič iz segmenta spolnih ovir. Seveda moramo upoštevati, da je od leta 1868 že veljal državljanski zakonik, ki je Cerkvi spet odvzel sojenje o zakonskih zadevah. Zato je bilo tudi vodenje medicinske preiskave impotence v domeni države. Na str. 97 Kosec priporoča podobno svetovanje zakoncem kot Hicinger – če je le mogoče raje skupno vzdržno življenje kot mučen postopek na sodišču. Seveda pa se teologi v natančnejših opisih zadržka impotence v 20. stoletju niso več izogibali bolj eksplicitni (strokovni) terminologiji (gl. npr. KOŠIR 1997, 24, 165–174).

119 POLAJNAR 2008, 11 sl.

sprenevedalo,¹²⁰ vendar so se po revoluciji leta 1848 že pojavili nedvoumni oglasi. Najprej so ponujali poljudne priročnike, nato medikamente in končno še zdraviliško in ambulantno pomoč ali vse troje skupaj. Niti en produkt široke potrošnje pa ni imel slovenskega izvora. Z ustreznimi knjigami je decembra 1848 na Kranjskem širokopotezno začel poslovati ljubljanski knjigar Johann Giontini, ko je v oglaševanju »Laibacher Zeitung« k »popularnim medicinskim knjigam« pritaknil delo F. F. Richterja iz leta 1843 *Die Impotenz (Unvermögen) und deren Heilung* – na voljo za 45 krajcarjev.¹²¹ Vsebina te knjige ni bila podrobneje predstavljena, pač pa v istem časniku že čez dobro leto delo nekega Nätherja (*Triumph der Heilkunst aller venerischen Krankheiten*), ki ga je laiku vabljivo in tudi za precej višjo ceno (1 gld) ponujal ljubljanski knjigotrški konkurent Ignacij pl. Kleinmayr. Avtorjev in oglaševalčev cilj je bil brezkompromisen, ko je bilo treba obračunati s konkurenco: šlo je za »priročnik v boju med čutnostjo in življenjem«, ki ga je moškim in ženskam namenjal zdravnik za prepoznavanje in v izogib slabim posledicam »spolnega zadovoljstva« (*Geschlechtsgeuß*), za odpravljanje impotence in neplodnosti, obenem pa je natrosil še nekaj nasvetov za krepitev potence in spolno zadovoljstvo v starosti.¹²² Take priročnike, seveda pisane v nemškem jeziku in iz nemških dežel, so občasno oglaševali še pozneje.¹²³ Z oglaševanjem specializiranih zdravilišč je impotenca zašla tudi v slovensko časopisje, npr. v praktične Bleiweissove »Kmetijske in rokodelske novice«. Tam je bila glavna moška težava omenjena le leta 1864 v štirikrat ponovljenem oglaševanju za splošno blagodejnost Rimskih toplic, ki so dobre tudi za zdravljenje »nezmožnosti« (*Impotenz*).¹²⁴ Lovke po denarnicah pacientov so stegnili še specialisti iz sosednjih dežel, denimo od leta 1876 dunajski univerzitetni profesor dr. Bisenz, ki je v dunajsko ambulanto na preglede, zdravljenje, po zdravlila ali vsaj za nakup po pošti svoje knjige *Die Geschwächte Männeskraft* vabil tudi v ljubljanskem časopisju.¹²⁵

Sredi 19. stoletja so začeli oglaševati farmacevtsko ambicioznejše preparate.¹²⁶ Brez izjeme je šlo za uvožene proizvode, ki so jih prodajali prek domačih zastopnikov. To ne bi bilo mogoče, če se vsakdanja zaznava spolnosti dotlej ne bi sprostila. Seveda sta bila izvor in ime vse te kvazifarmaceutske robe v naslednjih desetletjih še vedno skrivnostna, učinkovanje pa opisano lapidarno. Namen pa je bil čist: zdravljenje in podaljševanje potence daleč v siva leta.¹²⁷ Vedno obširnejše opisovanje njihovih blagodat je kazalo na otresanje sramu in izpričevalo latenten strah pred družbenimi posledicami

120 J. Polajnar ugotavlja veliko samocenzuro varuhov morale v tedanjem slovenskem časopisju, ki je v nasprotju z obširnimi opisi »običajnih« zločinov spolne delikte odpravilo z nekaj vrsticami; vse pa v korist varovanja javnosti pred pohujšanjem (POLAJNAR 2007a, 62).

121 Laibacher Zeitung, Anhang, št. 150, 14. 12. 1848, št. oglasa 2283. Oglas je bil še tretjič ponovljen v Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung, št. 8, 18. 1. 1849, št. oglasa 2283.

122 Laibacher Zeitung, Anhang, št. 28, 4. 2. 1850; enak oglas je tudi v: Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, št. 25, 30. 1. 1850, str. 46.

123 Npr. priročnik *Selbstbewahrung* nekega dr. Retaua, ki ga je v štirih letih baje kupilo kar 15.000 ljudi (ne samo na Slovenskem). Za 2 gld ga je leta 1875 oglaševal Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, št. 140, 12. 6. 1875, str. 974, št. oglasa 1776.

124 Oglasnik v Kmetijskih in rokodelskih novicah, letnik 22 (1864), št. 12–15. Lastniki toplic so naslednje leto objavili oglas še v Laibacher Zeitung (št. 112, 16. 5. 1865, str. 450). Leta 1880 so začeli v tem časopisu oglaševati tudi zdravilišče Dobrna kot ugodno za zdravljenje impotence (št. 95, 27. 4. 1880, str. 798); s skoraj enakim besedilom in omenjenimi boleznimi je oglas izšel še leta 1895 (št. 117, 22. 5. 1895, str. 1011).

125 Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, št. 16, 21. 1. 1876, str. 126, št. oglasa 2537.

126 Eden takih, ki je poleg impotence zdravil še vse drugo, je bil leta 1882 *Chiococa Liqueur*, ki ga je neki dunajski lekarnar oglaševal v uradnem listu k Laibacher Zeitung št. 89, 19. 4. 1882, str. 762.

127 Npr. za atestirano angleško zdravilo *Regenerating cordial*, ki ga je leta 1851 oglaševal Amtsblatt zur Laibacher Zeitung št. 296, 27. 12. 1851, str. 744, št. oglasa 1489.

impotence ter spolnih bolezni. Do tega je prišlo najprej na zahodnem slovenskem obrobju, ki je bilo bolj pod vplivom liberalnejših italijanskih medicinskih in spolno-pedagoških paradigem osveščenih zdravnikov.¹²⁸ Še leta 1875 je naročnik oglasa v goriškem časniku »Soča« s primerno taktnostjo ponudil odpošiljanje univerzalnega urološko-ginekološkega preparata iz Berlina, o delovanju katerega žal ni izgubljal besed.¹²⁹ Za diskrecijo pa v istem časniku ni bilo več potrebe čez štiri desetletja: leta 1913 so bili precej zgovorni v opisih učinkov (diskrecije niso več omenjali) na motnje (tudi impotenčne) in bolezni pri oglaševanju pastil *Confeti Casile* neke tržaške lekarne.¹³⁰ Da so bile to tik pred veliko vojno za posameznika s Primorske res precej pomembnejše stvari kot pregreti nemško-slovensko-italijanski odnosi, priča to, da nemškost oziroma italijanskost medikamentov za oglaševanje in prodajo nista igrala nobene vloge.

Spolnost in zakonski status sta s podporo proticerkvene politike v 19. stoletju formalno postala posameznikova odločitev. Toda v nasprotju s pričakovanji liberalcev pravih razvez zakona, ki so najbolje zrcalile to svobodo, ni bilo bistveno več kot nekoč. V letih 1896–1900 le ena ali dve na tisoč ločenih parov, v letih 1900–1905 pa približno dvakrat toliko. Večinski vzroki ločitev so bili prešuštvo, samovoljna zapustitev zakonca, neprimerne življenjske navade, nasilje in kronične bolezni. V tej statistiki smemo skupaj z drugimi boleznimi iskati impotenco še med »telesnimi pomanjkljivostmi« (*Anhaltende Leibesgebrechen*), ki so v letih 1896–1900 v Cislajtitaniji v celoti predstavljali le 0,4 %, v letih 1901–1905 pa 0,7 % vzrokov za ločitve.¹³¹ Omejen zagon je dajala pravna znanost, ki je pred letom 1900, ko se je glede zakonske zveze razplamtel kulturni boj med katoliškim in liberalnim taborom, relativizirala njeno nerazvezljivost. Pravniki so se razdelili na tiste, ki so impotenci prisojali moč razveljavitve zakonske zveze, na tiste, ki so jo imeli za vzrok za ločitev in tretje, ki ji niso prisojali nikakršne pravne teže za obstoj ali razpad zakonske zveze. Eduard Rittner je v pregledu avstrijskega zakonskega prava leta 1876 zapisal, da je vsaka zakonska skupnost unikatni preplet fizičnih in moralnih dejavnikov, zato je težko počez presojati (moteno) spolnost v njej.¹³² Končno sta plamteče čustvovanje v drugi polovici 19. stoletja razpihovali še medicina in socialna pedagogika, ki morale nista mešali z boleznijo. Spolnost se je na cesti in v psihiatriji oziroma psihoanalizi osvobajala moralističnega balasta. Endokrinologi so začeli povezovati impotenco s pomanjkanjem moških spolnih hormonov, psihoanalitiki pa z ojdipovim kompleksom. Sigmundu Freudu so spolnost, razveza in ponovna poroka pomenili najbolj normalne stvari na svetu, nujne za osnovna etična in higienska načela ter psihološke izkušnje žensk. Psihoterapevt je trdil, da le malo ljudi lahko živi v spolni abstinenci dlje časa brez večje škode, pri večini pa spolni post povzroča nevrose in druge psihične posledice.¹³³

Čeprav sta se morali državna ideologija in nominalna etika konec 19. stoletja sprijazniti z naraščanjem nezakonskih rojstev, razvez in podobnih zanjo nesprejemljivih znakov moralne degeneracije oziroma telesne in čustvene sprostitve, je vsakdanja zaznava spolnih motenj v zakonski skupnosti ostajala precej podobna tisti v 18. stoletju. Bila je sramotna in se je taka ne glede na blažilne besede zdravnikov in psihologov obdržala do danes, le da je sedaj povezana z neokrnjenim užitkom v

128 O razlikah med sramežljivimi avstrijsko-slovenskimi in odkritimi poučnimi italijanskimi medicinsko-edukativnimi spolnimi praksami od konca 19. do prve tretjine 20. stoletja gl. ČERNIGOJ 2009, 98 sl. Prim. tudi McLAREN 2007, 84–85.

129 Soča, letnik 5, št. 50, 29. 4. 1875.

130 Soča, letnik 43, št. 12, 28. 1. 1913.

131 ENGLISCH 1909; CVIRN 2005, 27 sl. in 64 sl.

132 RITTNER 1876, 144–145.

133 CVIRN 2005, 52–53; PODVRATNIK 2010, 15–16.

partnerstvu.¹³⁴ Tisočletna pravniško-moralistična paradigma, da je slab ali nikakršen seks v zakonu še vedno boljši kot prizadeti ugled in negotov status ločenca, pa je obdržala (in še drži) v skupnem življenju mnogo impotentnih in neplodnih parov.

---

¹³⁴ McLAREN 2007, XII.

DODATKI

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (AS)

Vicedomski urad za Kranjsko (Vic., AS 1)

Deželni stanovi za Kranjsko, I (Stan. I, AS 2)

Reprezentanca in komora za Kranjsko (Repr. Kom., AS 6)

Deželno glavarstvo na Kranjskem (Dež. glav., AS 7)

Deželno sodišče za Kranjsko (Dež. sod., AS 307)

Graščinski arhivi (Gr.): Bled I (AS 721), Bokalce (AS 724), Brežice (AS 726), Boštanj (AS 725), Dol (AS 730), Grmače (AS 735), Jablje (AS 740), Klevevž (AS 743), Polhov Gradec (AS 770), Škofja Loka (AS 783), Turn pod Novim gradom (AS 792), Žužemberk (AS 796)

Imenjska knjiga za Kranjsko (Imen. k., AS 173)

Mesta in trgi (Mesta): Žužemberk (AS 168)

Ograjno sodišče za Kranjsko (Ogr. sod., AS 306)

Samostani (Sam.): Cistercijanski samostan in državno gospostvo Stična (Sam. Stična, AS 781), Cistercijanski samostan in državno gospostvo Kostanjevica (Sam. Kostanjevica, AS 746)

Osebni in rodbinski fondi (Oseb. f.): Auersperg (AS 798), Buchheim Oton Friderik (AS 1336), Oblak-Wolkensberg (AS 818)

Zbirka: listin (ZL, AS 1063), Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko = Collectanea (Coll., AS 1080), normalij (Norm., AS 1079), osmrtnic in poročnih naznanil (Osmrt. por., AS 1084), plemiških diplom (Dipl., AS 1064), rodovnikov (Rod., AS 1075), rokopisov (Rok., AS 1073), testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani (Test., AS 308), zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (Invent., AS 309)

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)

Fabjančič, V., Knjiga ljubljanskih hiš in njih stanovalcev I–X (tipkopis, s. d.)

Lazarinjeva genealoška zbirka (LJU–340)

Mesto Ljubljana: Rokopisne knjige, Cod. I (LJU–488), Splošna mestna registratura – Reg. I. (LJU–489)

Družina Kalan (ŠKL–277)

Dr. Ivan Pintar (LJU–339)

Pokrajinski arhiv, Maribor (PAM)

Mesta, trgi, sošeske (Mesta): Magistrat Ljutomer (PAM 0004)
Gospoščine (Gosp.): Gornja Radgona (PAM 1852), Negova (PAM 1856)
Osebni fond (Oseb. f.): Mravljak Josip (PAM 1529/001/009/003)

Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP)

Gospoščine, imenja, posestva (Gosp.): Gornji Ptuj – Herbersteinov arhiv: Ptujski grad (ZAP/0009_001),
Hrastovec (ZAP/0009_002)
Rokopisna zbirka (Rok., ZAP/0070)

Nadškofjski arhiv, Ljubljana (NŠAL)

Zbirka: listin (ZL), Brevia II (Brev. II)
Kapiteljski arhiv (KAL): Spisi
Škofjski arhiv (ŠAL): Konzistorialni protokoli (Konz. prot.), Protokoli škofjskega urada (Škof. prot.),
I, II, III, IV, Župnije (ŠAL/Ž)
Gospodstvo: Pfalz
Kapiteljski arhiv Novo mesto (KANM)
Matične knjige (Mat.): MK – Mrliška knjiga, PK – Poročna knjiga, KK – Krstna knjiga
Zbirke: Razno, formularji (Z. form.), Škofje (Škofje), Župnijski arhivi (ŽA)

Nadškofjski arhiv, Maribor (NŠAM)

Lavantinska škofija, Škofjska pisarna: Kanonične vizitacije, F 61 (Viz.), Protokoli škofjskega urada
in/ali konzistorija (Škof.prot.)

Škofjski arhiv, Koper (ŠAK)

Archivio della diocesi di Capodistria (AVCP), prepis inventarja iz Biblioteca del seminario vescovile
di Trieste (BSVT)

Župnijski arhiv, Tolmin (ŽAT)

Arhidiakoniat Tolmin (Arh. Tolmin): Protocolum (Arh. prot.), Ressiones casuarum (Res. cas.)

Semeniška knjižnica, Ljubljana (SKL)

Rokopisi (Rkp.)

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana (NUK)

Rokopisna zbirka (Ms.): Codelli Anton, zapuščina (Ms. 1397)

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana (SAZU)

Biblioteka, Rokopisi

Narodni muzej Slovenije, Ljubljana (NMS)

Knjižnica
Zbirka slik

Muzeji in galerije mesta Ljubljana, Mestni muzej, Ljubljana (MML)

Kronika družine Wiederkehr von Wiederspach, 17.–19. stoletje (inv. št. 510: Ljubljana: 0016254).
Zbirka

Narodna galerija, Ljubljana (NGL)

Fototeka

Archivio della Curia Arcivescovile di Udine (ACAU)

Acta curiae patriarchalis (olim Libri gestorum): Gesta iudicii curiae patriarchalis (Gesta civilia),
Registra (olim Scripturae curiae patriarchalis)

A parte imperii

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA)

Algemeine Urkundenreihe (AUR)

Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (StLA)

Algemeine Urkundenreihe (AUR)

Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München (BayHStA) (mikrofilmi v: ZAL ŠKL 286)

Freising Hochstifts-Literalien (HL-4)

Deutschordens-Zentralarchiv, Wien (DOZA)

Ballei Österreich (BÖ)

OBJAVLJENI VIRI

Albrecher, A., izd. (1997): Die landesfürstliche Visitation und Inquisition von 1528 in der Steiermark. Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XIII. Graz.

Attems (1991, 1994, 2000): Atti delle visite pastorali di Carlo Michele d'Attems arcivescovo di Gorizia 1752–1774. Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa 1752–1774. Die Berichte der Pastoralvisitationen des Görzer Erzbischofs Karl Michael von Attems 1752–1774. Zv. 1 (Gorizia 1994): F. Kralj, L. Tavano (izd.), Vizitacijski zapisniki goriškega, tolminskega in devinskega arhidiaconata goriške nadškofije 1750–1759. Zv. 2 (Ljubljana 1991): A. Ožinger (izd.), Vizitacije savinjskega arhidiaconata goriške nadškofije 1751–1773. Zv. 4 (Gorizia 2000): F. Kralj, L. Tavano (izd.), Vizitacijski zapisniki goriškega, tolminskega in devinskega arhidiaconata goriške nadškofije 1762–1773.

Baraga, F., izd. (1995): Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva. Acta ecclesiastica Sloveniae 17. Ljubljana.

Baraga, F. (1997): Arhivska zapuščina škofa Tomaža Hrena. Acta ecclesiastica Sloveniae 18. Ljubljana, 7–170.

Barle, J. (1901): Nekoliko podatkov za zgodovino belokranjskih župnij. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko II, št. 3–4. Ljubljana, 49–64.

Beckh-Widmanstetter, L., izd. (1881): Die Familienchronik der Grafen Barbo von Wachsenstein. S.l.

- Benedik, M. – Kralj, A., izd. (1997):* Protokoli škofa Hrena 1614–1630. Acta ecclesiastica Sloveniae 18. Ljubljana, 171–440.
- Benedik, M. – Kralj, A., izd. (1998):* Škofijske vizitacije Tomaža Hrena. Acta ecclesiastica Sloveniae 20. Ljubljana, 7–96.
- Bischoff, F., izd. (1875):* Steiermärkisches Landrecht des Mittelalters. Graz.
- Bischoff, F. – Schönbach, A., izd. (1881):* Steirische und kärnthische Taidinge. Österreichische Weisthümer 6. Wien.
- Bizjak, M. – Preinfalk, M. (2008, 2009):* Turjaška knjiga listin: I, Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1218–1400); II, Dokumenti 15. stoletja. Thesaurus memoriae, Fontes 6, 8. Ljubljana.
- Blumenthal, H. H., izd. (1931):* Der Lady Mary Pierrepont Wortley Montagu Reisebriefe 1716–1718. Wien.
- Bratulić, J., izd. (1288):* Vinodolski zakon 1288. Zagreb.
- Bratuž, L., izd. (1993):* Karel Mihael Attems, Slovenske pridige. Trst.
- Bratuž, L., izd. (1998):* Korespondenca Attems – Glavar 1753–1772. Acta ecclesiastica Sloveniae 20. Ljubljana, 195–303.
- Brižinski spomeniki:* F. Bernik et alii (izd.), Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 39. Ljubljana.
- Brunner, W., izd. (1995):* Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv. Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchiv 44/45. Graz, 61–208.
- Canons of the Councils:* P. Halsall in N. P. Tanner (prev.). Obj. na: <http://www.fordham.edu/halsall/sbook-law.html> [2. 9. 2010].
- CCC:* J. Kohler, W. Scheel (izd.), Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. Constitutio criminalis Carolina (1900). Halle a. S.
- CCTh:* Constitutio criminalis Theresiana, 1769. Wien.
- CIC:* Petrus et Franciscus Pithoeus (izd.), Corpus iuris canonici, Gregorii XIII. pont. max. jussu editum. Tomus primus (Decretum Gratiani), tomus secundus (Decretales), 1695. S. I.
- CIC 1983:* Codex iuris canonici. Zakonik cerkvenega prava. Ljubljana.
- Cod. Austr. (1704):* Codicis Austriaci ordine alphabetico compilati, pars prima. Wien.
- Cod. Austr. suppl. (1748, 1752):* Supplementum Codicis Austriaci. Sammlung Oesterreichischer Gesetze und Ordnungen, wie solche von Zeit zu Zeit ergangen und publiciret worden ... bis auf das Jahr 1720, III, 1748. Leipzig. ... vom Jahr 1721 bis auf hoechst- traurigen Tod-Fall der Romisch-Kayserlichen Majestat Caroli VI., IV., 1752. Wien.
- Codex Manesse:* I. F. Walther (izd.), Die Miniaturen der Großen Heidelberger Liederhandschrift (1992). Zürich.
- Corp. iur. civ.:* Imperatoris Iustiniani Corpus iuris civilis. Obj. na: <http://webu2.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/corpjurciv.htm> [1. 12. 2008]. Angl. prevod: S. P. Scott, The Civil Law (1932). Cincinatti. Obj. na: <http://www.constitution.org/sps/sps.htm> [2. 9. 2010].
- Council of Trent:* J. Waterworth (izd. in prev.), The Canons and Decrees of the sacred and oecumenical Council of Trent (1848). London. Obj. na: <http://history.hanover.edu/texts/trent/ct24.html> [2. 9. 2010].
- Cunja, V., izd. (2003):* Lettere di Carlo Michele d'Attems a Franz Xaver Taufferer (1764–1773). Fonti per la storia della chiesa in Friuli 8. Udine.
- Demo, Š., izd. (2007):* Kanonske vizitacije senjske i modruške (krbavske) biskupije. Personalne vizitacije župe Senj (18. stoljeće). Zagreb.

- Demšar, V., izd. (1991):* Slovenske pridige Petra Pavla Glavarja. Celje.
- Dimitz, A., izd. (1862):* Historische Notizen aus den im Museal-Archive aufbewahrten Kalendern des Bischofes Th. Chrön. Mittheilungen des historischen Vereines für Krain 17. Laibach, passim.
- Dolinar, F. M. – Škofljanec, J., izd. (1996):* Seznam papeških listin v slovenskih arhivih. V: Slovenija v papeških listinah, Publikacije Arhiva Republike Slovenije, Katalogi 16. Ljubljana, 121–189.
- Dolinar, F. M., izd. (2011, 2012):* Poročila ljubljanskih škofov v Rim o stanju v škofiji (Relationes ad limina). I. del: 1589–1675; II. del: 1685–1943. Acta ecclesiastica Sloveniae 33, 34, Ljubljana.
- Družba sv. Dizma: L. Gostiša et alii (ur.), Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801, I–II. Ljubljana.*
- Durissini, D., izd. (1998):* Diario di un viaggiatore del 1600 in Istria e Carniola. Monfalcone.
- Erbrecht (1746):* Neue Satz- und Ordnung von Erb-Recht ausser Testament und anderer letzter Willen für dero Erb-Hertzogthum Cärnthen anno 1746. Clagenfurt.
- Ferdinandea (1678):* Der Ro^mischen Kayserlichen auch zu Hungarn und Bo^hheimb etc. koⁿiglichen Majesta^t Ferdinandi Deß Dritten ... Newe peinliche Landgerichts-Ordnung in Oesterreich unter der Ennß, Erster und Andreter Theil. Wien.
- Die Gesundheits-Zeitung: 1830–1840. Wien.*
- Gubo, A., izd. (1892, 1893, 1894, 1897, 1898):* Aus den Rathsprotokollen der Stadt Cilli. Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 24, 25, 26, 28, 29. Graz, 207–224, 107–128, 74–107, 50–80, 198–220.
- GZL (1–12):* B. Otorepec (izd.), Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (1956–1968). Ljubljana.
- GZM (1–10, 18, 37, 38):* J. Mlinarič (1–10, 18), Ž. Oman (37, 38) (izd.), Gradivo za zgodovino Maribora (1975–1984, 1992, 2012, 2013). Maribor.
- GZS (1–5):* F. Kos (izd.), Gradivo za zgodovino Slovencev (1902–1928). Ljubljana.
- Herkov, Z. – Gigante, S., izd. (2001):* Statutum terrae Fluminis anno MDXXX: Statut grada Rijeke iz godine 1530. Statuti concessi al comune di Fiume da Ferdinando I nel MDXXX. Rijeka.
- Historia annua (1596–1691):* F. Baraga (izd.), Historia annua Collegii Societatis Iesu Labacensis (1596–1691). Ljubljana 2002. Gl. tudi: Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691).
- Hochedlinger, M. – Tantner, A., izd. (2005):* »der größte Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«. Die Berichte des Hofkriegsrates zur sozialen und wirtschaftlichen Lage der Habsburgermonarchie 1770–1771. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 8. Innsbruck.
- Jasić, S., izd. (1968):* Zakoni starog i srednjeg vijeka. Beograd.
- Jelenc, A., ur. (2013):* Kronogrami Sebastijana Pogačarja (1693–1762). Radovljica.
- Kandler, P., izd. (1849):* Statuti municipali del comune di Trieste. Trieste.
- Khevenhüller-Metsch, izd. (1758–1759):* R. Graf Khevenhüller-Metsch in H. Schlitter (izd.), Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, Bd. 5: 1758–1759. Wien – Leipzig (1911).
- Koblar, A., izd. (1–4):* Drobtinice iz furlanskih arhivov. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko (1891–1895). Ljubljana.
- Koblar, A. izd. (1883):* Slovensčina v 15. stoletju. Ljubljanski zvon 2. Ljubljana, 606.
- Koblar, A. (1900):* Ljubljanci 17. stoletja. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 10. Ljubljana, 179–239.
- Kolar, B., izd. (1997):* Sinode škofa Hrena. Acta ecclesiastica Sloveniae 17. Ljubljana, 441–478.
- Kolanović, J. – Križman, M., izd. (1997):* Statuta Iadertina (Zadarski statut). Zadar.

- Komatar, F., izd. (1913, 1914):* Kranjski mestni arhiv. Jahresbericht des k.k. Kaiser-Franz-Joseph-Gymnasiums in Krainburg für das Schuljahr 1912/1913 (str. 3–24), 1913/1914 (str. 3–32). Krainburg.
- Kos, D., izd. (1998):* Prepis in prevod. V: M. Hernja Masten in P. Premzl (ur.), Statut mesta Ptuj 1376. Maribor, Ptuj.
- Kos, D., izd. (1999):* Prepis in prevod. V: M. Hernja Masten (ur.) in D. Kos, Statut mesta Ptuja 1513. Zgodovinski arhiv Ptuj, Viri 3 in ZRC SAZU. Ptuj, Ljubljana.
- Kos, D., izd. (2006):* Statut izolskega komuna od 14. do 18. stoletja). Annales majora. Koper.
- Krafl, P., izd. (2003):* Synody a statuta Olomoucké diecéze období středověku. Historický ústav AV ČR, Series B – Editiones, Volumen 2.
- Kranjc, J., prev. (2012):* Justinijanove Institucije. Zbirka Pravna obzorja 43. Ljubljana.
- Krones, F. von (1883a):* Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli, 2. Teil: Die Cillier Chronik. Graz
- Kronika grofov Celjskih:* L. M. Golia (prev.) (1972). Ljubljana. Po izdaji: F. von Krones, Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli, 2. Teil: Die Cillier Chronik (1883). Graz.
- Laibacher Zeitung:* 1784–1900. Laibach.
- Landgerichts-Ordnung Crain (1535):* Des Hertzogthumbs Crain vnd der angeraichten Herrschafft vnd Graffschafften der Windischen March, Meetling, Ysterreich vnd Karst Lanndtgerichts-Ordnung.
- Land-Gerichts-Ordnung Crain (1684):* Land-Gerichts-Ordnung des Löblichen Hertzogthumbs Crain vnd der angeraichten Herrschafft vnd Graffschafften der Windischen March, Mettling, Ysterreich vnd Karst. Laybach.
- Land Gerichts Ordnung Steyer (1574):* Des Löblichen Fürstenthumbs Steyer Landt vnd Peindlich Gerichts Ordnung. Gratz (1583).
- Landhandvest Crain (1598):* Lands Handvest des Löblichen Hertzogthums Crain. Grätz.
- Lang, A., izd. (1903, 1906):* Acta Salzburgo-Aquilejensia. Quellen zur Geschichte der ehemaligen Kirchenprovinzen Salzburg und Aquileja, Band I/1,2: Die Urkunden über die Beziehungen der päpstlichen Kurie zur Provinz und Diözese Salzburg (mit Gurk, Chiemsee, Seckau und Lavant) in der avignonischen Zeit: 1316–1378. Quellen und Forschungen zur österreichischen Kirchengeschichte, Serie I. Graz.
- Lavrič, A., izd. (1986):* Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579. Ljubljana.
- Lavrič, A., izd. (1990):* Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632. Acta ecclesiastica Sloveniae 12. Ljubljana.
- Lavrič, A., ur. (2003):* Ioannes Gregorius Thalnitscher, Historia cathedralis ecclesiae Labacensis. Labaci 1701–1714. / Janez Gregor Dolničar, Zgodovina Ljubljanske stolne cerkve. Ljubljana 1701–1714 (prev. M. Smolik, K. Gantar in A. Lavrič). Ljubljana.
- Legiša, L., izd. (1973):* Liber cantionum Carnolicarum. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 27. Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede 5. Ljubljana.
- Lenzenweger, J., izd. (1992):* Acta Pataviensia Austriaca. Vatikanische Akten zur Geschichte des Bistums Passau und der Herzöge von Österreich, II (1342–1378). Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom, Österreichische Akademie der Wissenschaften, II. Abt., Quellen, 4. Reihe. Wien.
- Letopis Ljubljanskega kolegija (1596–1691):* M. Kiauta (prev.), Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691). Ljubljana 2003. Gl. tudi: Historia annua Collegii Societatis Iesu Labacensis (1596–1691).
- Ljubljanski zvon:* 1881–1941. Ljubljana.

- Losertb, J., izd. (1908):* Das Archiv des Hauses Stubenberg. Veröffentlichungen XXVI, Historische Landes-Kommission für Steiermark. Graz.
- Lukinović, A., izd. (2004):* Povijesni spomenici zagrebačke biskupije. Sv. VII (1441–1465). Croatica christiana – Fontes 21. Monumenta historica 3. Zagreb.
- Maček, J., izd. (1992):* Schwizenova inštrukcija za upravnike državnih posestev iz leta 1788. Zbornik Biotehniške fakultete v Ljubljani, Suplement 17 – Kmetijstvo. Ljubljana.
- Malefične svoboščine Ljubljancanov 1514:* B. Otorepec (prepis) in M. Kambič (prev.), Malefične svoboščine Ljubljancanov. Ljubljanski kazenski sodni red 1514 / Deren von Laibach Malefitz Freyhaittn. Gradivo in razprave ZAL 25 (2005). Ljubljana, Graz.
- Marcuzzi, G., izd. (1910):* Sinodi Aquileiesi. Recherche e ricordi. Udine.
- Margetić, L., izd. (1993):* Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668. Koper – Rovinj.
- MC (I–10):* A. von Jaksch, H. Wiessner (izd.), Monumenta historica ducatus Carinthiae (Jaksch: 1896–1906, Wiessner: 1956–1972). Klagenfurt.
- Mell, A., izd. (1906):* Ermahnungen des Fürsten Johann Weikhard von Auersperg an seine Tochter Aloisia. Mittheilungen des Musealvereines für Krain 19. Laibach, 173–180.
- Merkù, P., izd. (1980):* Slovenska plemiška pisma družin Marenzi – Coraduzzi s konca 17. stoletja. Trst. MGH (Monumenta Germaniae Historica):
- *Briefe d. dt. Kaiserzeit* (Die Briefe der deutschen Kaiserzeit): *IV*, K. Reindel (izd.): Die Briefe des Petrus Damiani, 1–4 (1983–1993). München. *VI*, G. Hödl in P. Classen (izd.), Die Admonter Briefsammlung nebst ergänzenden Briefen (1983). München.
  - *Briefe d. sp. MA* (Briefe des späteren Mittelalters): *I*, T. Frenz in P. Herde (izd.), Das Brief- und Memorialbuch des Albert Behaim (2000). München.
  - *Capit.* (Capitularia): *Legum sectio II: I*, A. Boretius (izd.), Capitularia regum Francorum I (1883, ponatis 1984). Hannover. *II*, A. Boretius, V. Krause (izd.), Capitularia regum Francorum II (1890–1897, ponatis 2001). Hannover.
  - *Capit. N. S.* (Capitularia, Nova Series): *I*, G. Schmitz (izd.), Die Kapitulariensammlung des Ansegis (1996). Hannover.
  - *Conc.* (Concilia): *II*, A. Werminghoff (izd.), Concilia aevi Karolini (742–842), 1. 742–817, 2. 819–842 (1906 in 1908, ponatis 1997 in 2003). Hannover, Leipzig. *IV*, W. Hartmann (izd.), Concilia aevi Karolini, 860–874 (1998). Hannover. *IV/I*, Supplementum 1, L. Böhringer (izd.), De divortio Lotharii regis et Theutbergae reginae (1992). Hannover. *VI*, E.–D. Hehl (izd.), Concilia aevi Saxonici et Salici DCCCCXVI–MI, 1. 916–961 in Concilia aevi Saxonici et Salici DCCCCXVII–MI, 2. 962–1001 (1987, 2007). Hannover.
  - *Const.* (Constitutiones et acta publica imperatorum et regum): *Legum sectio IV: I*, L. Weiland (izd.), Constitutiones et acta publica imperatorum et regum inde ab a. DCCCCXI usque ad a. MCXCVII (1893, ponatis 2003). Hannover. *II*, L. Weiland (izd.), Constitutiones et acta publica imperatorum et regum inde ab a. MCXCVIII usque ad a. MCCLXXII (1896, ponatis 1963). Hannover.
  - *D* (Diplomata in Folio): *Kar*, E. Mühlbacher et alii (izd.), Diplomatum Karolinorum I: Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata (1906, ponatis 1991). Hannover. *F.I*, H. Appelt et alii (izd.), Diplomata regum et imperatorum Germaniae X/I–4: Friderici I. diplomata (1975, 1979, 1985, 1990). Hannover.
  - *Epp.* (Epistolae in Quart): *III*, E. Dümmler et alii (izd.), Epistolae Merowingici et Karolini aevi I (1892, ponatis 1994). Berlin. *IV*, E. Dümmler et alii (izd.), Epistolae Karolini aevi II (1895, ponatis

- 1994). Berlin. V, K. Hampe, E. Dümmler et alii (izd.), *Epistolae Karolini aevi III* (1898–1899, ponatis 1995). Berlin.
- *Epp. sel.* (*Epistolae selectae*): I, M. Tangl (izd.), *S. Bonifatii et Lulli epistolae* (1916, ponatis 1989). Hannover.
- *Fontes iuris N. S.* (*Fontes iuris Germanici antiqui, Nova series*): I, K. A. Eckhardt (izd.), *Sachsenspiegel*. 1. Landrecht (1955), 2. Lehnrecht (1956). Göttingen, Berlin, Frankfurt. IV, K. A. Eckhardt (izd.), *Schwabenspiegel, Kurzform*, 1. Landrecht, 2. Lehnrecht (ponatis 1974). Hannover.
- *LL* (*Leges in Folio*): III/1, J. Merkel (izd.), *Leges Alamanorum*; III/2, J. Merkel (izd.), *Leges Baiuvariorum*; IV, F. Blühme, A. Boretius (izd.), *Leges Langobardorum* (1848, ponatis 1984).
- *LL nat. Germ.* (*Leges nationum Germanicarum*): I, K. Zeumer (izd.), *Leges Visigothorum* (1902, ponatis 2005). Hannover.
- *QQ zur Geistesgesch.* (*Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters*): 16, D. Nachtmann (izd.), *Hinkmar von Reims, De cavendis vitiis et virtutibus exercendis* (1998). München.
- *SS* (*Scriptores in Folio*): I, G. H. Pertz et alii (izd.), *Annales et chronica aevi Carolini* (1826, ponatis 1976). Hannover. XII, G. H. Pertz et alii (izd.), *Historiae aevi Salici* (1856). Hannover. XVI, G. H. Pertz et alii (izd.), *Annales aevi Suevici* (1859). Hannover. XXIII, G. H. Pertz et alii (izd.), *Chronica aevi Suevici* (1874). Hannover. XXIV, G. Waitz et alii (izd.), *Annales aevi Suevici* (*Supplementa tomorum XVI et XVII*). *Gesta saec. XII. XIII.* (*Supplementa tomorum XX–XXIII*) (1879, ponatis 1975). Hannover.
- *SS rer. Germ.* (*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*): V, G. Waitz (izd.), *Annales Bertiniani* (1883). Hannover. XVI, O. Holder-Egger, B. von Simson (izd.), *Burchardi praepositi Urspergensis Chronicon* (1916). Hannover, Leipzig. LXVI, B. Schütte (izd.), *Vita Mathildis reginae antiquior – Vita Mathildis reginae posterior* (1994). Hannover.
- *SS rer. Germ. N. S.* (*Scriptores rerum Germanicarum, Nova series*): III, F. Baethgen (izd.), *Chronica Iohannis Vitodurani* (1924, ponatis 1982). IV, A. Hofmeister (izd.), *Chronica Mathiae de Nuwenburg* (1924–1940, ponatis 1984). Berlin.
- *SS rer. Merov.* (*Scriptores rerum Merovingicarum*): I, B. Krusch, W. Lewison (izd.), *Gregorii Turonensis Opera*, 1. *Libri Historiarum X* (1937–1951, ponatis 1992). Hannover. IV, B. Krusch (izd.), *Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici II* (1902, ponatis 1997). Hannover, Leipzig.
- Mihelič, D., izd. (2002):* Piranska notarska knjiga (1289–1292), Tretji zvezek. *Thesaurus memoriae, Fontes* 1. Ljubljana.
- Mlinarič, J., izd. (1983):* Prizadevanja sekovskih škofov Martina Brennerja (1585 do 1615) in Jakoba Eberleina (1615–1633) kot generalnih vikarjev salzburških škofov za katoliško versko prenavo na Štajerskem v luči protokolov 1585–1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617–19. *Acta ecclesiastica Sloveniae* 5. Ljubljana.
- Mlinarič, J., izd. (1987a):* Župnije na slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiakonata med Dravo in Muro 1656–1774. *Acta ecclesiastica Sloveniae* 9. Ljubljana.
- Mlinarič, J., izd. (1987b):* Zbirka listin 1246–1865. Pokrajinski arhiv Maribor, Viri 3. Maribor.
- Neznani rokopisi slovenskega slovstva 17. in 18. stoletja (NRSS):* Register slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja. Obj. Na: http://nl.ijs.si:8080/nrss:nrss_ms_001/VIEW/ [1. 9. 2011].
- Ordnung vnd Reformation gütter policey, Niderösterreichischen Landen (1542):* Wien.
- Ordnung vnnd Reformation güter policey, Niderösterreichischen Landen (1552):* Wien.
- Otorepec, B., izd. (1995):* Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405. SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 14. Ljubljana

- Otorepec, B. – Matić, D., *izd.* (1998): Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana (1320–1783). Transkripcije, regesti in komentarji. Gradiva in razprave 19. Ljubljana.
- Ožinger, A., *izd.* (1989): Listine lavantinske škofije v Pokrajinskem arhivu Maribor. Pokrajinski arhiv Maribor, Viri 4. Maribor.
- Pabor, M. – Šumrada, J., *izd.* (1987): Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja. SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 10. Ljubljana.
- PL: J.-P. Migne (*izd.*), *Patrologiae cursus completus seu bibliotheca universalis ... omnium ss. patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum ... Series latina.* Parisiis (1844 sl.).
- Radics, P. (1903): Familien-Chroniken krainischer Adeliger im 16. und 17. Jahrhundert. Mitteilungen des Musealvereins für Krain 16. Laibach, 1–27, 137–152.
- Rajhman, J., *izd.* (1986a): Pisma Primoža Trubarja. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Korespondence pomembnih Slovencev 7. Ljubljana.
- Rajhman, J., *ur.* (1986b): Trubarjeva ena dolga predgovor. V: P. Trubar, Tiga noviga testamenta ena dolga predgovor. V Tibingi 1557 (reprint: Ena dolga predgovor k novemu testamentu, Ljubljana 1986).
- Rajšp, V., *ur.* (1998): Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, 4 zv. Ljubljana.
- Reg. imp.* (Regesta imperii):
- Bd. I, Karolinger (751–918/924): 1. Abt., Regesten (751–918, 926/962), E. Mühlbacher (*izd.*), 2. *izd.* (1899–1908). 4. Abt., Die Regesten der Päpste 2 (858–872), K. Herbers in D. Arnold (*izd.*) (2006).
  - Bd. II, Sächsisches Haus (919–1024): 1. Abt., Heinrich I. und Otto I. (919–973), E. von Ottenthal (*izd.*), 2. *izd.* (1893). 4. Abt., Heinrich II. (1002–1024), Th. Graff (*izd.*), 2. *izd.* (1971).
  - Bd. IV, Lothar III. und ältere Staufer (1125–1197): 2. Abt., 1. Lief. Friedrich I. (1152–1158), F. Oppl (*izd.*), 2. *izd.* (1980). 3. Abt., Heinrich VI. (1165/1190–1197), K. in G. Baaken (*izd.*), 2. *izd.* (1979).
  - Bd. V, Jüngere Staufer (1198–1272): 1.–5. Abt, Regesten (1198–1272), J. F. Böhmer, J. Ficker in E. Winkelmann (*izd.*), 2. *izd.* (1881–1983).
  - Bd. VII, Ludwig der Bayer und Friedrich der Schöne: 6. Abt., Schweiz, J. Wetzel (*izd.*) (2000).
  - Bd. VIII, Karl IV. (1346–1378): J. F. Böhmer, A. Huber (*izd.*), 2. *izd.* (1968).
  - Bd. XIII, Friedrich III. (1440–1493): 1 H., Stadtarchive im Bayerischen Haus-, Hof- und Staatsarchiv in München, H. Koller (*izd.*) (1982).
  - Bd. XIV, Maximilian I. (1486/1493–1519): 2. Abt., 1496–1498, H. Wiesflecker (*izd.*) (1993).
- RG (1–9): Repertorium Germanicum, E. Göller et alii (*izd.*), Verzeichnis der in den päpstlichen Registern und Kameralakten vorkommenden Personen, Kirchen und Orten des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien vom Anfang des Schismas bis zur Reformation, Bd. I: Clemens VII. (1378–1394); Bd. II: Urban VI., Bonifaz IX., Innozenz VII., Gregor XII. (1378–1415); Bd. III: Alexander V., Johannes XXIII., Konstanzer Konzil (1409–1417); Bd. IV: Martin V. (1417–1431); Bd. V: Eugen IV. (1431–1447), Basler Konzil, Felix V. (1439–1449); Bd. VI: Nikolaus V. (1447–1455); Bd. VII: Calixt III. (1455–1458); Bd. VIII: Pius II. (1458–1464); Bd. IX: Paul II. (1464–1471). Berlin, Hildesheim, Tübingen (1916–2000).
- Ribnikar, P., *izd.* (1976): Slovenske podložniške prisege patrimonialnega sodišča Bled. Ljubljana.
- RPG (1–9): *Repertorium Poenitentiarie Germanicum* – L. Schmutge et alii (*izd.*), Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiarie Eugens IV. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reichs 1431–1447, I. Bd. (1998); Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiarie Nikolaus V. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reichs 1447–1455, II. Bd. (1999); Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiarie Calixts III. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reichs 1455–1458, III.

- Bd. (2001); Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiare Pius' II. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reichs 1458–1464, IV. Bd. (1996); Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiare Pauls II. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reichs 1464–1471, V. Bd. (2002); Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiare Sixtus IV. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reichs 1471–1484, VI./1,2 Bd. (2005); Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiare Innozenz' VIII. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reichs 1484–1492, VII. Bd. (2008); Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiare Alexanders VI. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reichs 1492–1503, VIII./1,2. Bd. (2012); Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiare Pius' III und Julius II. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reichs 1503–1513, IX. Bd. (2014).Tübingen.
- Rubeis, I. F. B. M. de, izd. (1741):* Monumenta ecclesiae Aquilejensis. Argentinae.
- Sammlung (1786):* Sammlung aller k. k. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780. Zweiter Band. Wien.
- Schiviz, L. von Schivizhoffen, izd. (1904, 1905, 1909):* Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca. Görz; Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain. Görz; Der Adel in den Matriken der Stadt Graz. Graz.
- Schwind, E. – Dopsch, A., izd. (1895):* Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der deutsch-österreichischen Erblände im Mittelalter. Innsbruck.
- Slovenske ljudske pesmi (2007):* M. Golež Kaučič et alii (ur.), Slovenske ljudske pesmi V, Pripovedne pesmi. Ljubljana.
- Smole, M., izd. (1985, 1995):* Vicedomski urad za Kranjsko, 13. stoletje – 1747, Cerkevne zadeve, 1. del: Lit. A–F, 5. del: Lit. M–R. Publikacije Arhiva Republike Slovenije, Inventarji, Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev. Ljubljana.
- Soča: 1871–1915.* Gorica.
- Steska, V., prev. (1901):* Dolničarjeva ljubljanska kronika od l. 1660 do l. 1718. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko II. Ljubljana, 18–32, 69–98, 141–186.
- Štrekelj, K., izd. (1895–1898, 1900–1903, 1908–1923):* Slovenske narodne pesmi iz tiskanih in pisanih virov. Zvezek I, II, IV. Ljubljana.
- Tamar, G., izd. (1848):* Isola nel 15... L'Istria III, št. 12 (4. 3. 1848). Trieste, 46–52.
- Thomasus de Aquina, Summa Theologiae:* Summa theologiae cum Supplemento et comentariis Caietani. S. Thomae de Aquino, Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita, Tomi 4–12 (1888–1906). Romae. Angleški prev. na: <http://www.newadvent.org/summa> in <http://www.op.org/summa> [2. 9. 2010]; slednja po izdaji: St. Thomas Aquinas Summa Theologica, prev. Fathers of the English Dominican Province. 1920².
- Tkalčič, I. K., izd. (1874):* Povjestni spomenici zagrebačke biskupije. 2. knj. Zagreb.
- UBSt (1–4):* J. Zahn / G. Pferschy – H. Appelt (izd.), Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark (Zahn: 1875, 1879, 1903, Pferschy – Appelt: 1960–1975). Graz, Wien.
- Učiteljski tovariš: 1861–1941.* Ljubljana.
- Umek, E., ur. (1991, 1992):* Erbergi in dolski arhiv, 1. in 2. del. Publikacije Arhiva Republike Slovenije, Inventarji, Serija Graščinski arhivi 5. Ljubljana.
- URBKr (1, 2):* F. Schumi (izd.), Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, I.: 777–1200 (1882/3), II.: 1200–1269 (1884 u. 1887). Laibach.
- Uršič, M., izd. (1975):* Jožef Kalasanc Erberg in njegov poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske.

- SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 28. Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede 6. Ljubljana.
- Viri Prekmurje (2008)*: Mayer L., Molnár A. et alii (ur.), Viri za zgodovino Prekmurja. Zbirka dokumentov, 1. zvezek 871–1849. Szombathely–Zalaegerszeg.
- Vita Edwardi regis*: H. R. Luard (prev.), Lives of Edward the Confessor. Rerum Britannicarum medii ævi scriptores. London (1858).
- Zabn, J. von, izd. (1899)*: Steirische Miscellen. Zur Orts- und Culturgeschichte der Steiermark. Graz.
- Zakonik (2004)*: Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (ZZZDR-UPB1). Uradno prečiščeno besedilo, str. 8462. Obj. na: <https://www.uradni-list.si/1/content?id=49906> [23. 4. 2013].
- Zjačić, M., izd. (1962)*: Dvigradski statut. Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu 6–7. Rijeka, 253–293.
- Zjačić, M., izd. (1969)*: Sačuvani fragment starog statuta općine Buje iza 1412. godine. Jadranski zbornik 7. Rijeka – Pula, 365–416.
- Zjačić, M., izd. (1979)*: Notarska knjiga bužetskog notara Martina Sotolića 1492–1517. godine. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium XIII. Zagreb, 293–578.

LITERATURA

- Accati, L. (2001)*: Pošast in lepotica. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev. Studia humanitatis. Ljubljana.
- Accati, L. (2009)*: I mediatori del sacro. Acta Histriae 17, št. 1–2. Koper, 239–250.
- Adolph, H. (2007)*: Geschichte der Familie Ursini Grafen von Blagay. Wien, Graz.
- Albrecht, A. (1828)*: Kerschanski katolshki nauk sa odrasheno mladost. Ljubljana.
- Ambrožič, M. (2004)*: Rim in duhovni tokovi v Evropi v Herbersteinovem času. V: Herbersteinov simpozij v Rimu. Celje, 21–36.
- Ambrožič, M. (2007)*: Pozabljena preteklost župnije Kočevska Reka v očeh njenih duhovnih pastirjev. V: V objemu stoletij. Kronika župnije Kočevska Reka. Ljubljana, 9–178.
- Ammerer, G. (1994)*: "...als eine liderliche Vettel mit einem ströhenen Kranz zweymahl ofentlich herum geführet..." Zur pönalisierten Sexualität in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts anhand Salzburger Kriminalrechtsquellen. V: D. Erlach (izd.), Privatisierung der Triebe. Sexualität in der frühen Neuzeit. Frühneuzeit Studien 1, Institut für die Erforschung der Frühen Neuzeit, Wien, Frankfurt am Main idr., 111–150.
- Ammerer, G. (2010)*: Das Ende für Schwert und Galgen? Legislativer Prozess und öffentlicher Diskurs zur Reduzierung der Todesstrafe im Ordentlichen Verfahren unter Joseph II. (1781–1787). Mitteilungen der Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 11. Wien.
- Andreas Capellanus, Liebe*: H. M. Elster (prev.), Des königlich-fränkischen Kaplans Andreas 3 Bücher Ueber die Lieben. Dresden 1924.
- Andreis, M. (1998)*: Povijesna demografija Velog Drvenika, Malog Drvenika i Vinišća do god. 1900. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 40. Zadar, 227–301.
- Andreis, M. (2006)*: Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805.). Muzej grada Trogira. Trogir.
- Andreis, M. (2008)*: Metodološki pristup analizi dalmatinskoga gradskog plemstva: primjer analize

- trogirskoga plemstva od 13. stoljeća do kraja prve austrijske uprave (1805.). *Acta Histriae* 16, št. 1–2. Koper, 1–36.
- Andrejka, R. (1944–1945):* Polhograjski baroni. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 25–26. Ljubljana, 105–108.
- Antenhofer, C. (2000):* Briefe zwischen Süd und Nord. Vielsprächigkeit und Umganstöne in der Korrespondenz der Gonzaga mit dem Hause Görz. V: M. Abate et alii (ur.), circa 1500. Landesausstellung 2000 Mostra storica. Genève–Milano, 13–15.
- Anžič, S. (2002):* Postlana je postelja kranjskim lenuhom in potepuhom! Prisilna delavnica v Ljubljani. *Kronika* 50, št. 3. Ljubljana, 313–326.
- Archibald, E. (2001):* Incest and the Medieval Imagination. Oxford.
- Ariès, Ph. (1984):* Liebe in der Ehe. V: Ph. Ariès in A. Béjin (izd.), *Die Masken des Begehrens und die Metamorphosen der Sinnlichkeit. Zur Geschichte der Sexualität im Abendland*. Frankfurt am Main, 165–175.
- Augustinus, Confessiones:* A. Sovre (prev.) in K. Gantar (prired.), *Avrelij Avguštin, Izpovedi*. *Cerkveni očetje* 4 (1991, ponatis 2003). Celje.
- Augustinus, De Civitate Dei.* Obj. na: <http://www.ac-nice.fr/philo/textes/Augustin-DeCivitateDei/Augustin-DeCivitateDei.htm> [i. 10. 2009].
- Augustinus, De nuptiis et concupiscentia:* N. Homar (prev. in ur.), *Avrelij Avguštin, Zakonski stan in poželenje*. *Krt* 83. Ljubljana 1993.
- Avguštin, C. (1994):* Dekorativni elementi na zunanjščinah kmečkih hiš na območju severozahodne Gorenjske. *Gorenjski kraji in ljudje VII., Gorenjski muzej*. Kranj, 61–106.
- Balkovec, B. (2003):* Paberki o rojstvih in porokah v župniji Preloka. *Kronika* 51, št. 1. Ljubljana, 51–60.
- Bankl, H. (2004):* Bolni Habsburžani. *Bolezni in počutje vladarske rodbine*. Ljubljana.
- Baraga, F. (1997):* Vizitacijski zapisniki župnij tolminskega arhidiakonata leta 1751–1756. V: J. Dolenc et alii (ur.), *Tolminski zbornik* 3. Tolmin, 119–144.
- Barthélemy, D. (1990):* Verwandtschaftsverhältnisse und Großfamilie. V: G. Duby (ur.), *Geschichte des privaten Lebens*. 2. Bd.: Vom Feudalzeitalter zur Renaissance. Frankfurt, 95–160.
- Bartsch, R. (1903):* Die Rechtstellung der Frau als Gattin und Mutter. *Geschichtliche Entwicklung ihrer persönlichen Stellung im Privatrecht bis in das achtzehnte Jahrhundert*. Leipzig.
- Bartz, G. (1994):* Mit Ovid durch das Reich der Venus im Mittelalter. V: G. Bartz et alii (ur.), *Liebesfreuden*, 1994, 15–80.
- Basar, J. (1734):* *Conciones juxta libellum exercitorum* s. p. Ignatij. Labaci.
- Bastl, B. (2003):* Formen und Gattungen frühneuzeitlicher Briefe. V: J. Pauser, M. Scheutz in T. Winkelbauer (izd.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie*, 16.–18. Jahrhundert, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Erg. Bd. 44. Wien – München, 801–812.
- Bastl, B. (2000):* Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit. Wien – Köln – Weimar.
- Bataille, G. (2001):* *Erotizem*. /*cf., *Rdeča zbirka*. Ljubljana.
- Bayer, V. (1982):* Ugovor s đavlom. *Procesi protiv čarobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj*. 3. ponatis, Zagreb.
- Beccaria, C.; Jelenc, F. Ks. (2002):* O zločinih in kaznih. Dva govora o splošnih načelih kriminalnega prava in njegovi literarni zgodovini. *Pravna obzorja* 20. Ljubljana.
- Bedier, J. (1996):* Roman o Tristanu in Izoldi. *Klasiki Kondorja* 8 (prev. J. Negro). Ljubljana.
- Bellarmino, R. (1728):* *Kratki sapopadek christianskiga navuka od Roberta Bellarmina*. Labaci.
- Bellinger, G. J. (1999):* *Sexualität in den Religionen der Welt*. Frechen.

- Benedik, M. (1991):* Protireformacija in katoliška prenova. V: M. Benedik et alii (ur.), *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje, 113–152.
- Benedik, M. (1992b):* Cerkevne razmere na Slovenskem ob prihodu jezuitov. V: *Redovništvo na Slovenskem 3. Jezuiti na Slovenskem*. Zbornik simpozija. Ljubljana, 13–29.
- Benedik, M. (1998):* Vizitacije škofa Hrena. V: *Hrenov simpozij v Rimu*. Celje, 105–118.
- Benedik, M. (2000):* Kapucinska pridigarstva dejavnost. V: J. Pogačnik in J. Faganel (ur.), *Zbornik o Janezu Svetokriškem*. Prispevki s simpozija v Vipavskem Križu 22.–24. aprila 1999. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 49/6. Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Ljubljana, 17–36.
- Benedik, M. (2003):* Župnija Šmartin pri Kranju. V: T. Dolžan Eržen, M. Oman (ur.), *Štršan pa Štrašani*. Kranj, 31–48.
- Benedikt XVI., Okrožnica Bog je ljubezen: A. Mežan in A. Štrukelj (prev.), Enzyclia Deus caritas est*. Ljubljana 2006.
- Benkovič, J. (1901):* Ljubljanska škofija in škofijske sinode. Voditelj v bogoslovnih vedah 4. Maribor, 166–197, 304–324, 410–443.
- Berishaj, M. (2004):* Skrita moč bese. Ženske v imaginariju albanskega tradicionalizma. Ljubljana.
- Berland, K. J. H. (1999):* William Byrd's Sexual Lexicography. *Eighteenth-Century Life* 23, št. 1, 1–11.
- Bertoša, M. (1986):* Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću II. Društvene strukture, populacija, gospodarstvo. Pula.
- Bertoša, M. (1989):* Zlikovci i prognanici (Socijalno razbojništvo u Istri u XVII. i XVIII stoljeću). Pula.
- Beutin, W. (1985):* Sexualität und Obszönität in der Erzählliteratur des Spätmittelalters und der Renaissance. V: J. Kühnel et alii (izd.), *Psychologie in der Mediävistik, Göppinger Arbeiten zur Germanistik* 431, Göppingen, 277–300.
- Bischöfe (1990):* E. Gatz (izd.), *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648 bis 1803*. Berlin.
- Bischoff, F. (1901):* Zur Lebengeschichte des Grafen Carlo della Torre. Ein Beitrag zur Geschichte des Adels und der Rechtspflege im 17. Jahrhundert. Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark 48. Graz, 225–270.
- Bittles, A. H. (2002):* Endogamy, consanguinity and community genetics. *Journal of Genetics* 81, št. 3. Bangalore, 91–98.
- Blaznik, P. (1973):* Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803). Škofja Loka.
- Bock, G. (2004):* Ženske v evropski zgodovini. Od srednjega veka do danes. /*cf., Modra zbirka. Ljubljana.
- Bogataj-Gradišnik, K. (1984):* Sentimentalni roman. Literarni leksikon, Študije 25. Ljubljana.
- Bogataj Gradišnik, K. (2002):* Preobrazba sentimentalne dediščine ob narodotvorni vlogi slovenskega romana. V: *Obdobja 21, Slovenski roman, Mednarodni simpozij Obdobja – Metode in zvrsti*, Ljubljana, 5.–7. december 2002. Ljubljana, 3–10.
- Bonin, Z. (2005):* Poročna pogodba iz leta 1580 iz Dola pri Hrastovljah. V: D. Mihelič (ur.), *Ad fontes*. Otorepčev zbornik. Ljubljana, 127–137.
- Borisov, P. (1977):* Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem. SAZU, Razred za medicinske vede, Dela 1. Ljubljana.
- Borisov, P. (1985):* Zgodovina medicine. Poskus sinteze medicinske misli. Ljubljana.
- Borisov, P. (1995):* Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja. SAZU, Razred za medicinske vede, Dela 3. Ljubljana.

- Bouchard, C. B. (1981):* Consanguinity and Noble Marriages in the Tenth and Eleventh Centuries. *Speculum* 56. Cambridge, 268–287.
- Bratuž, L. (2000):* Pridigarstvo in nabožno slovstvo na Goriškem v 18. stoletju. V: J. Pogačnik in J. Faganel (ur.), *Zbornik o Janezu Svetokriškem. Prispevki s simpozija v Vipavskem Križu* 22. – 24. aprila 1999. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 49/6. Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Ljubljana, 77–96.
- Brauneder, W. (1971):* Die Ehescheidung dem Bande nach in den Landesordnungsentwürfen für Österreich unter und ob der Enns 1595 und 1609. *Österreichische Archiv für Kirchenrecht* 22. Wien, 273–290.
- Brauneder, W. (1973):* Die Entwicklung des Ehegüterrechts in Österreich. Ein Beitrag zur Dogmengeschichte und Rechtstatsachenforschung des Spätmittelalters und der Neuzeit. Salzburg, München.
- Brown, P. (2006):* Vzpon zahodnega krščanstva. Zmagoslavje in različnost, 200–1000 n. št., 1–2. /*cf., Modra zbirka. Ljubljana.
- Brown, P. (2007):* Telo in družba. Spolno odrekanje v zgodnjem krščanstvu. *Studia humanitatis*. Ljubljana.
- Brundage, J. A. (1996):* Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe. 10. izd. Chicago and London.
- Brunner, K. (1999):* *geluste und gelange*. Anmerkungen zur Sexualität im ersten Mittelalter. V: C. Tuczay, U. Hirhager in K. Lichtblau (izd.), *Ir sult sprechen willekomen*. Festschrift für Helmut Birkham zum 60. Geburtstag. Bern itd., 245–262.
- Budna Kodrič, N. (2003):* Zgodba Josipine Turnograjske in Lovra Tomana. *Kronika* 51, št. 2. Ljubljana, 197–216.
- Bumke, J. (1990):* Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter. München
- Bumke, J. (1996):* Geschichte der deutschen Literatur im hohen Mittelalter. München.
- Burckhardt, J. (1981):* Renesančna kultura v Italiji. Ljubljana.
- Campbell, C. J. (1998):* The Game of Courting and the Art of the Commune of San Gimignano, 1290–1320. Princeton.
- Camporesi, P. (1991):* Geheimnisse der Venus. Aphrodisiaka vergangener Zeiten. Frankfurt/New York.
- Carcopino, J. (2001):* Rim na vzponu cesarstva. Ljubljana.
- Carmina Burana:* P. Simoniti (prev.), *Carmina Burana*. Razširjen izbor. Ljubljana (2008).
- Carpzov, B. (1739):* Practica nova rerum criminalium imperialis Saxonica in tres partes divisa. Lipsiæ.
- Cargneglutti, L. (2000):* Matrimonio e onore di ceto: Una causa Udinese di fine settecento. *Acta Histriae* 8, št. 2. Koper, 457–478.
- Castri, S. (2000):* Paola Gonzaga – eine Charakterisierung. Anmerkungen über ihre Persönlichkeit anhand der Briefsammlung der Gonzaga. V: M. Abate et alii (ur.), circa 1500. Landesausstellung 2000 Mostra storica. Genève-Milano, 45–47.
- CEncyc (1907):* The Catholic Encyclopedia. New York. Obj. na: K. Knight (ur.) (1999) <http://www.newadvent.org/cathen.htm/> [2. 9. 2010].
- Cesco, V. (1999):* Due processi per rapimento a confronto (Repubblica di Venezia – seconda metà del XVI secolo). *Acta Histriae* 7. Koper, 349–372.
- Cevc, E. (1959):* Luxuria z Visokega pod Kureščkom. *Kronika* 7, št. 3. Ljubljana, 161–168.
- Cevc, E. (1970):* Poznogotska plastika na Slovenskem. Ljubljana.
- Cevc, E. (1981):* Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom. Ljubljana.

- Chrétien de Troyes, Perceval*: V. Klabus (prev.), Chrétien de Troyes, Perceval – Zgodba o gralu. Knjižnica Kondor 276. Ljubljana 1996.
- Christine de Pizan, Knjiga o mestu dam*: T. Jurkovič (prev.), Christine de Pizan, Knjiga o mestu dam. Ljubljana 1999.
- Chvojka, E. (1995)*: "Nu ist sie junk, so ist er alt". Otium 3 (1995) – Medium aevum quotidianum 35. Zagreb–Krems, 35–52.
- Cigale, M. (1860)*: Deutsch-slowenisches Wörterbuch, I–II. Laibach.
- Clarius, L. (1577)*: In nuptias clarissimi viri domini Adami L. baronis ab Eckh & Hungersbach & generosæ virginis dominæ Annæ Chislidis in Khaltenprun. Labaci.
- Coras de, J. (1579)*: Paraphrase sur l'edict des mariages clandestinement contractez par les enfans de famille, contre le gré et consentement de leurs peres et meres. Paris. Prva izdaja: Des mariages clandestinement et irreveremment contractes par les enfans de famille au deceu ou contre le gré, voluoir et consentement de leurs peres et meres (Toulouse 1557).
- Cornaro, A. Freiherr von (2001)*: Die Ursprünge des Adels im deutschsprachigen Raum. V: S. Freiherr v. Elverfeldt–Ulm (izd.), Adelsrecht. Entstehung – Struktur – Bedeutung in der Moderne des historischen Adels und seiner Nachkommen. Limburg an der Lahn, 46–66.
- Costa, H. (1863)*: Ein Porträten–Album aus dem vorigen Jahrhundert. Mittheilungen des historischen Vereins für Krain 18. Laibach, 52.
- Cramer, T. (1995)*: Geschichte der deutschen Literatur im späten Mittelalter. München.
- Csáky-Loebenstein, E.-M. (1971)*: Studien zur Kavalierstour österreichischer Adelige im 17. Jahrhundert. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 79. Wien, 408–434.
- Cvirn, J. (2005)*: Boj za sveti zakon. Prizadevanja za reformo poročnega prava od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne. Zbirka Zgodovinskega časopisa 30. Ljubljana.
- Čandik, J. (1612)*: Evangelia inv lystvvi. Na vfe Nedéle, inu jmenite Prasnike, céliga léjta, po ftari Kárszhanfki navadi resdeleni. Gradez.
- Čeč, D. (2004)*: "Svoje prsi raje pokažem hudiču kot tebi!". O detomoru kot enem izmed načinov ravnanja ob nezaželeni nosečnosti, o socialnih vezeh in strategijah branjenja pred sodiščem na podlagi primerov iz 18. stoletja na Kranjskem. V: A. Žižek (ur.), Ženske skozi zgodovino, Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. 9. – 2. 10. 2004. Ljubljana, 293–300.
- Čeč, D. (2009a)*: »Jo s hudim kaznovanjem opomniti, kje so meje častnosti«. Načini discipliniranja meščanskih hčera na prehodu iz 18. v 19. stoletje. Kronika 57, izr. št. Ljubljana, 175–194.
- Černigoj, M. (2009)*: »Kupida je spoznala, preden je srečala maticarja.« Slovenski in italijanski avtorji o problemih spolnosti v dobi meščanstva. Zgodovina za vse 16, št. 2. Celje, 96–117.
- Čulinović-Konstantinović, V. (1971)*: »Od umicanj ja divojak silom«. V: Poljiški zbornik 2. Zagreb, 227–240.
- Dalmatin, J. (1584)*: Ta celi catehismvs, eni psalmi, inv teh vekshih godov stare inu nove kerfhanfke pejfnj od P. Trubera, S. Krellia, inu od drugih sloshena. Bitemberg (faksimile: Ljubljana 1984).
- Dante Alighieri, Božanska komedija*: A. Capuder (prev.), Božanska komedija. Svetovni klasiki 28. Ljubljana 1994.
- Dante Alighieri, Vita nova*: C. Zlobec (prep.), J. Kos (komentar), Novo življenje. Ljubljana 1956.
- Darnton, R. (2005)*: Veliki pokol mačk in druge epizode francoske kulturne zgodovine. Studia humanitatis. Ljubljana.
- Debergé, P. (2015)*: Ljubezen in spolnost v Svetem pismu. K izvirom spolne identitete. Celje.
- De Biasio, L. (1976)*: 1000 processi dell'Inquisizione in Friuli (1551–1647). Quaderni del Centro di catalogazione dei beni culturali 4. Udine.

- De secretis mulierum (1678)*: De secretis mulierum / Von den Geheimnissen derer Weiber. Wie auch Von den Tugenden derer Kräuter, Steine und Thiere, und Von Wunderwercken der Welt. Nürnberg.
- Dekker, R. M. (1999)*: Sexuality, Elites, and Court Life in the Late Seventeenth Century: The Diaries of Constantijn Huygens, Jr. Eighteenth-Century Life 23, št. 3, 94–109.
- Delavec, M. (2004)*: Nedolžnost in sila. Življenje in delo Josipine Urbančič-Turnograjske (1833–1854). Kranj.
- Delumeau, J. (1986)*: Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV. do XVIII. veka. Beograd.
- Delumeau, J. (1987)*: Strah na zapadu (od XIV do XVIII veka. Beograd.
- Demšar, V. (1979)*: Prebivalci Komende po družinski knjigi Petra Pavla Glavarja. Kronika 27, št. 1. Ljubljana, 18–29.
- De Serres, L. (1625)*: Discours de la nature, causes, signes, & curation des empeschemens de la conception, & de la sterilité des femmes. Lyon.
- Deželak Trojar, M. (2015)*: Življenje in delo Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681) v luči arhivskih virov. Zgodovinski časopis 69, št. 1–2. Ljubljana, 58–86.
- Dibie, P. (1999)*: Etnologija spalnice. /*cf., Rdeča zbirka. Ljubljana.
- Dienst, H. (1986)*: Frauenalltag in erzählenden Quellen des Spätmittelalters. V: Frau und spätmittelalterlicher Alltag. Internationaler Kongress, Krems an der Donau, 2. bis 5. Oktober 1984, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 9. Österreichische Akademie der Wissenschaft, phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 473. Bd. Wien, 213–242.
- Dimitz, A. (1875a, 1875b, 1876)*: Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, II–IV. Laibach.
- Dinzelbacher, P. (1994)*: Mittelalterliche Sexualität – die Quellen. V: D. Erlach (izd.), Privatisierung der Triebe. Sexualität in der frühen Neuzeit. Frühneuzeit Studien 1, Institut für die Erforschung der Frühen Neuzeit. Wien, Frankfurt am Main idr., 47–110.
- Dolenc, M. (1926)*: Privosodstvo klevevske in boštanjске graščine od konca 17. do začetka 19. stoletja. Zbornik znanstvenih razprav Juridické fakultete 5, Posebni odtisek. Ljubljana.
- Dolenc, M. (1928)*: Kazenskopravna presoja umetne sterilizacije. Slovenski Pravniki, posebni odtisek. Ljubljana.
- Dolenc, M. (1930a)*: Kazenska pravda zoper Veroniko Deseniško. Založba rektorata univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani. Ljubljana.
- Dolenc, M. (1934)*: Osebno- in rodbinskopravna vprašanja v pravosodstvu slovenskih ljudskih sodnikov. Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete 10. Ljubljana, 1–28.
- Dolenc, M. (1935a)*: Pravna zgodovina za slovensko ozemlje. Akademski biblioteka 2. Ljubljana.
- Dolenc, M. (1935b)*: Ljubljanska rokopisna zbirka pravnih obrazcev in predpisov izza tridesetletne vojne. Kronika slovenskih mest 2. Ljubljana, 24–29, 101–106.
- Dolenc, M. (1937)*: »Usoda« ljubljanske prisilne delavnice. Kronika slovenskih mest 4, št. 2. Ljubljana, 72–76.
- Dolenc, M. (1974–1975)*: Bibliografija rokopisnih medicinskih bukev. Slovenski etnograf 27–28. Ljubljana, 81–98.
- Dolgan, M. – Hladnik, M. (1993)*: Fuk je Kranjcem v kratek čas. Antologija slovenske pornografske poezije s pripovednim prstavkom, (2. izd. Ljubljana.
- Dolinar, F. M. (1980)*: Podoba ljubljanske škofije v rimskih poročilih škofov Rinalda Scarlichija in Otona Friderika Buchheima. Bogoslovni vestnik 40. Ljubljana, 26–45.

- Dolar, F. M. (1990):* Fiziognomija in struktura nove goriške nadškofije. V: L. Tavano in F. M. Dolinar (ur.), Prvi goriški nadškof grof Karel Mihael Attems (1752–1774) med rimsko kurijo in habsburško državo, II. Zbornik predavanj. Gorizia, 183–198.
- Dolar, F. M. (1991):* Jožefinizem in janzenizem. V: M. Benedik et alii (ur.), Zgodovina Cerkev na Slovenskem. Celje, 153–171.
- Dolar, F. M. (1998):* Apostolski vizitaciji ljubljanske škofije 1607/08 in 1620/21. V: Hrenov simpozij v Rimu. Celje, 119–138.
- Dolar, F. M. (2001):* Janzenizem: verskoprenovitveno ali kulturnopolitično gibanje? V: V. Rajšp et alii (ur.), Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana, 345–356.
- Dolar, F. M. (2004):* Teološko ozadje Herbersteinovega časa. V: Herbersteinov simpozij v Rimu. Celje, 7–20.
- Dolar, F. M. (2007):* Ljubljanski škofje. Ljubljana.
- Dovjak, R. (2010):* Ljubljanski jezuiti in njihov odnos z laiki glede na *Historio annuo* (1596–1691). Diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino. Ljubljana.
- Duby, G. (1987):* Vitez, žena i svećenik. Ženidba u feudalnoj Francuskoj. Split.
- Duby, G. (2000):* Die Frau ohne Stimme. Liebe und Ehe im Mittelalter. Wagenbachs Taschenbuch 393. Berlin.
- Du Cange: C. Du Cange, Glossarium mediæ et infimæ latinitatis, I–VI (1840, 1842, 1844, 1845a, b, 1846). Parisiis.*
- Dular, A. (2002):* Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja. Knjižnica "Kronike" 7. Ljubljana.
- Durkheim, É. (1992):* Samomor. Prepoved incesta in njeni izviri. *Studia humanitatis*. Ljubljana.
- Ekirch, A. Roger (2010):* Ob zatonu dneva. Noč v minulih časih. *Studia humanitatis*. Ljubljana.
- Elias, N. (2000, 2001):* O procesu civiliziranja, 1–2. /*cf., Rdeča zbirka. Ljubljana.
- Ellrichshausen, E. C. (1988):* Die uneheliche Mutterschaft im altösterreichischen Polizeirecht des 16. bis 18. Jahrhunderts. *Schriften zur Rechtsgeschichte* 42. Berlin.
- Elsässer, G. (1934):* Ausfall des Coitus als Krankheitsursache in der Medizin des Mittelalters. *Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*, Hf. 3. Berlin.
- Elverfeldt-Ulm, S. Freiherr von (2001):* Adelsrecht im deutschsprachigen Raum. V: S. Freiherr v. Elverfeldt-Ulm (izd.), *Adelsrecht. Entstehung – Struktur – Bedeutung in der Moderne des historischen Adels und seiner Nachkommen*. Limburg an der Lahn, 11–45.
- d'Elvert, C. F. (1878):* Die Grafen, Freiherren und Ritter Podstatzky von Prusinowitz. *Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der kais. königl. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde*. Brünn, 49–54, 57–62, 65–69.
- Engel, L. (1722):* Collegium universi Juris Canonici. Salisburgi.
- Englisch, K. Ritter von (1909):* Streiflichter aus dem Bereiche der letzten 25 Jahre österreichischer Ehelösungsstatistik. *Statistische Monatschrift*, izd. K.K: Statistischen Zentral-Kommission, N. F. XIV. Brünn, 457–503.
- Erdö, P. (1986):* Eheprozesse im mittelalterlichen Ungarn. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 103, *Kanonistische Abteilung* 72. Wien – Köln – Graz, 250–275.
- Esch, A. (1929):* Die Ehedispense Johanns XXII. und ihre Beziehung zur Politik. *Historische Studien* 183. Berlin.
- Evans, M. (1999):* »Falling in Love with Love is Falling for Make Believe. Ideologies of Romance in Post-Enlightenment Culture«. V: M. Featherstone (ur.), *Love & Eroticism*. London, 265–293.

- Evans-Grubbs, J. (2007):* Marrying and its Documentation in Later Roman Law. V: P. L. Reynolds, J. Witte (ur.), To Have and to Hold. Marrying and Its Documentation in Western Christendom 400–1600. Cambridge, New York, 43–94.
- Fabijan, S. (2004):* Ljudske pobožnosti v Herbersteinovem času. V: Herbersteinov simpozij v Rimu. Celje, 389–398.
- Fabjančič, V. (2003, 2005, 2012):* Ljubljanski sodniki in župani. Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. 2. zvezek: Župani in sodniki 1504–1605 (ur. E. Umek in J. Kos, Gradivo in razprave ZAL 23); 3. zvezek: Župani in sodniki 1605–1650 (ur. B. Žabota, D. Hančič, Gradivo in razprave ZAL 28); 4. zvezek: Župani in sodniki 1650–1785 (ur. Sonja Anžič-Kemper, B. Žabota, Gradivo in razprave ZAL 34). Ljubljana.
- Faganel, J. (2000):* Sočasna retorska proza na Slovenskem. V: J. Pogačnik in J. Faganel (ur.), Zbornik o Janezu Svetokriškem. Prispevki s simpozija v Vipavskem Križu 22. –24. aprila 1999. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 49/6. Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Ljubljana, 107–116.
- Fechner, H. (1859):* Udalrich II. von Aquileja und Otto von Reitenbuch. Archiv für Kunde österreicherischer Geschichts-Quellen 21. Wien.
- Ferraro, J. M. (2000):* Honor and Marriage Wars of Late Renaissance Venice. Acta Histriae 8, št. 1. Koper, 41–48.
- Fichtenau, H. (1992):* Lebensordnungen des 10. Jahrhunderts. München.
- Fincardi, M. (2014):* Le compagnie die giovani e la rispettabilità pubblica degli adulti. Acta Histriae 22, št. 4. Koper, 887–902.
- Finucci, V. (2007):* Devianza sessuale e imperativi genealogici: il caso di Margherita Farnese. Acta Histriae 15, št. 2. Koper, 385–398.
- First, B. (2002):* Ikonografija sakralnega slikarstva 17. stoletja na Slovenskem. Slika kot vzgojno sredstvo in vizualna informacija. V: M. Lozar-Štamcar in M. Žvanut (ur.), Theatrum vitae et mortis humanae. Prizorišče človeškega življenja in smrti. Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, 39–68.
- Fister, P. (1974):* Spremembe v prostorski organizaciji kmečkega stanovanjskega poslopja na osrednjem Gorenjskem med srednjim vekom in barokom. Traditiones 3. Ljubljana, 113–132.
- Flandrin, J.-L. (1986):* Družina. Sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja. Ljubljana.
- Foucault, M. (2000, 1998, 1993):* Zgodovina seksualnosti: 1. Volja do znanja; 2. Uporaba ugodij; 3. Skrb zase. Založba ŠKUC, Lambda 15, 11, 2. Ljubljana.
- Fox, R. (1988):* Rdeča svetilka incesta. Studia humanitatis. Ljubljana.
- Francesco Petrarca, De secreto: F. Čale (prev. in ur.),* Moja tajna (De secreto conflictu curarum mearum). Biblioteka Zora 35. Zagreb 1987.
- François Rabelais, Gargantua in Pantagruel: B. Madžarevič (prev.),* François Rabelais, Gargantua in Pantagruel. Ljubljana 2003.
- Frauenlieder: I. Kasten (izd.),* Frauenlieder des Mittelalters. Reclam Universal-Bibliothek 8630 (1990). Stuttgart.
- Freed, J. B. (1995):* Noble Bondsmen. Ministerial Marriages in the Archdiocese of Salzburg, 1100–1343. Ithaca and London.
- Freisen, J. (1893):* Geschichte des Canonischen Eherechts bis zum Verfall der Glossenliteratur, 2. izd. Paderborn.
- Freud, S. (1987):* Metapsihološki spisi. Studia Humanitatis. Ljubljana.

- Frick, K. R. H. (1987):* Geschichte der Medizin in Kärnten im Überblick. I: Von den Anfängen bis zum Jahre 1804. Das Kärntner Landesarchiv 14. Klagenfurt.
- Fuchs, E. (1909, 1910, 1911):* Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. 1 (1909 in Erg.bd. 1909): Renaissance; 2 (1910 in Erg.bd. 1911): Die galante Zeit. München.
- Gantar, K. (1987):* Ob štiristoletnici Hrenove latinske pesniške zbirke. V: Antični temelji naše sodobnosti. Referati slovenskih udeležencev na 4. znanstvenem zborovanju Zveze društev za antične študije Jugoslavije v Pulju od 12. do 17. oktobra 1986. Ljubljana, 42–53.
- Gantar, K. (1989):* Hrenova mladostna pesniška zbirka: latinska vezifikacija med humanizmom in barokom. V: Obdobja 9, Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987. Ljubljana, 89–98.
- Geč-Korošec, M. – Kraljić, S. (2000):* Družinsko pravo, 1. del (3. izdaja). Maribor.
- Geoffrey Chaucer, Canterburyjske povesti:* M. Strojjan (prev. in spremna beseda), Geoffrey Chaucer, Canterburyjske povesti. Ljubljana 2012.
- Geoffrey Chaucer, Canterburyjske priče:* L. Paljetak (prev. in spremna beseda), Geoffrey Chaucer, Canterburyjske priče. Zagreb 1986.
- Gerbezius, M. (1699, 1702):* Chronologiae medicæ, annus primus (tertius) seu constitutio anni 1697 (1699) philosophice, historice, et medice considerata, descripta, et in publicum commodum data. Labaci.
- Geschichte Salzburgs (1991):* H. Dopsch (izd.), Geschichte Salzburgs. Stadt und Land. Bd. II, 3. Teil: Neuzeit und Zeitgeschichte. Salzburg.
- Giesemann, G. (1989):* Zwischen scholastisch-dialektischer Spannung und barockem Lebensgefühl: der Kontrast in den Predigten des Janez Svetokriški. V: Obdobja 9, Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987. Ljubljana, 137–152.
- Giovanni Boccaccio, Dekameron:* N. Košir (prev.), Dekameron I. Ljubljana 1980.
- Giovanni Giacomo Casanova, Histoire de ma vie:* M. Wolf (prev.), Casanova, Memoari 1–5. Zagreb 1970².
- Gladwell, M. (2004):* Prelomna točka. Ljubljana.
- Godwin, M. (1992):* Angeli. Ogrožena vrsta. Ljubljana.
- Goering, J. (2008):* The Internal Forum of the Literature of Penance and Confession. V: W. Hartmann, K. Pennington (ur.), The History of the Medieval Canon Law in the Classical Period 1140–1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregor IX. Washington D. C., 379–428.
- Goldacre, B. (2011):* Slaba znanost. Ljubljana.
- Golec, B. (1999):* Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja. Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Ljubljana.
- Golec, B. (2007):* Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja. Zgodovinski časopis 61, št. 3–4. Ljubljana, 303–364.
- Golec, B. (2008a):* Raspova knjiga obrazcev – mala zakladnica uradovalne slovenščine 17. in prve polovice 18. stoletja. Arhivi 31, št. 1. Ljubljana, 63–96.
- Golec, B. (2008b):* Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni (1. del). Zgodovinski časopis 62, št. 3–4. Ljubljana, 351–383.
- Golec, B. (2011a):* Trpljenje »celjskega Wertherja«, tosvetne skrbi njegovega sina in uvod v zaton njunega rodu. Spomini dveh Valvasorjevih potomcev baronov Dienerspergov s Celjskega. Zgodovina za vse 18, št. 1. Celje, 15–67.
- Golec, B. (2011b):* Slovenska prisežna besedila trških skupnosti in neagrarnih poklicnih skupin do konca predmarčne dobe. Trške in poklicne prisege, Zidarji s Kranjskega (KRN-ZID-1). Elektronska

- znanstvenokritična izdaja. Elektronske znanstvenokritične izdaje slovenskega slovstva. Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU. Ljubljana. Obj. na: <http://nl.ijs.si/e-zrc/prisege2/html/KRN-ZID-1.html#Note648> [7. 4. 2014].
- Golec, B. (2012a):* Pozabljeni »mali štajerski Valvasor« – polihistorjev potomec Franc vitez Gadolla (1797–1866). *Kronika* 60, št. 1. Ljubljana, 23–78.
- Golec, B. (2012c):* Lažni Valvasor nehote prispeva k razkritju usode zamolčanih pravih Valvasorjev. O dveh »izobčencih« Valvasorjeve rodbine iz srede 17. stoletja in polihistorjevem čiščenju rodbinskega debla. *Zgodovina za vse* 19, št. 1–2. Celje, 5–38.
- Golec, B. (2014):* Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (4. del). *Kronika* 62, št. 2. Ljubljana, 193–232.
- Golec, B. (2015):* Rodbina Graffenweger in njena vloga v življenju Janeza Vajkarda Valvasorja. *Kronika* 63, št. 2. Ljubljana, 233–276.
- Golež Kaučič, M. (2001):* Odsev pravnega položaja in življenjskih razmer žensk v slovenskih ljudskih družinskih baladah. Poskus zasnove orisa ženske kot subjekta pesmi v povezavi z nosilko pesmi. *Etnolog* 11. Ljubljana, 157–175.
- Göller, E. (1912):* Walter Murner von Straßburg und das päpstliche Dispensationsverfahren im 14. Jahrhundert. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 2. Weimar, 182–207.
- Golob, N. (1981):* Marija Gradec: Vsebina grisaillev v prezbitariju. *Celjski zbornik 1977–1981*. Celje, 329–343.
- Golob, N. (1994):* Srednjeveški kodeksi iz Stične. XII. stoletje. *Monumenta Slovenica* IV. Ljubljana.
- Gomilischak, J. (1879):* Zünfte in Radkersburg und Materialien zu ihren Geschichte. *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 16. Graz, 51–87.
- Goody, J. (1956):* A Comparative Approach to Incest and Adultery. *British Journal of Sociology* 7. London, 286–305.
- Goody, J. (1989):* Die Entwicklung von Ehe und Familie in Europa. *Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft* 781. Frankfurt am Main.
- Goody, J. (2003):* Evropska družina. *Zgodovinskoantropološki esej / *cf.*, *Modra zbirka – Delajmo Evropo*. Ljubljana
- Goriup, F. X. (1770):* Zirkounu leitu ali evangelski navuki sa usse nedele inu prasnike zeliga leita. *Labacum*.
- Gossiak, J. B. (1662):* Observationes circa morbos mulierum. *Patavii*.
- Gospodarska zgodovina (1970, 1980):* P. Blaznik, B. Grafenauer, S. Vilfan et alii, *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog*. I. zvezek: *Agrarno gospodarstvo*; II. zvezek: *Družbena razmerja in gibanja*. SAZU. Ljubljana.
- Gotika v Sloveniji (1995a):* M. Lozar Štamcar (ur.), *Gotika v Sloveniji*. Svet predmetov. Katalog razstave Narodnega muzeja Slovenije. Ljubljana.
- Gotika v Sloveniji (1995b):* J. Höfler (ur.), *Gotika v Sloveniji*. Katalog razstave Narodne galerije Ljubljana. Ljubljana.
- Götze, A. (1967):* Frühneuhochdeutsches Glossar. *Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen* 101 (7. izd.). Berlin.
- Grabmayer, J. (1999):* *ir ist gen uns als ungemuot, daz wir in vorchten gen iuch sin*. Eheleben und Sexualität des süddeutschen Landherrenstandes im 13. Jahrhundert: Ulrichs "Frauendienst" und "Frauenbuch". V: F. V. Spechtler, B. Maier (izd.), *Ich – Ulrich von Liechtenstein*. *Literatur*

- und Politik im Mittelalter, Akten der Akademie Friesach "Stadt und Kultur im Mittelalter", Schriftenreihe der Akademie Friesach 5. Klagenfurt, 245–268.
- Graeber, D. (2014):* Dolg. Prvih 5000 let dolžništva. /*cf., Rdeča zbirka. Ljubljana.
- Grab, I. (1983):* Izvještaji porečkih biskupa Svetoj stolici (1588–1775). *Croatica christiana catolica* 7, št. 12. Zagreb, 1–47.
- Grabornik, M. (2015):* Demografska in zemljiškoposestna podoba Dravskega polja v drugi polovici 17. stoletja. Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Oddelek za zgodovino. Maribor.
- Gregorič, J. (1976–1977):* Navade in razvade v krški dolini leta 1770. *Traditiones* 56. Ljubljana 1979, 163–170.
- Grmek, M. D. (1951):* Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika. *Starine* 43. Zagreb, 97–258.
- Grošelj, N. (2005):* Ljubezen in Ovidij. V: M. Sunčič (ur.), *Dialogi o ljubezni*. Ljubljana, 195–222.
- Gruden, J. (1908):* Cerkevne razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije. Ljubljana.
- Gruden, J. (1992):* Zgodovina slovenskega naroda (reprint šestih zvezkov, ki so izšli v letih 1910–1916). Celje.
- Gutsmann, O. (1770):* Christianske resnize, skus premishluvanje napreinefhene, inu sa predige tudi naraunane. Zelouz.
- Haak, W. et alii (2008):* Ancient DNA, Strontium isotopes, and osteological analyses shed light on social and kinship organization of the Later Stone Age. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 105. Washington D. C. Obj. na: <http://www.pnas.org/content/early/2008/11/17/0807592105.full.pdf+html?sid=69d7d777-676d-45d8-bb6f-e53c773e648c> [2. 9. 2010].
- Hacke, D. (2000):* Gendering Men in Early Modern Venice. *Acta Histriae* 8, št. 1. Koper, 49–68.
- H(aderlap), F. (1882):* Zbirka ljubimskih in ženitovanjskih pisem. Ljubljana.
- Hančič, D. (2005):* Klarise na Kranjskem. *Gradivo in razprave ZAL* 26. Ljubljana.
- Handbuch (1978):* Alpenländer und Südtirol. V: F. Hutter et alii (izd.), *Handbuch der historischen Stätten Österreich*, Bd. 2 (Kröners Taschenausgabe 279). Stuttgart.
- Hanley, S. (2003):* The Jurisprudence of the Arrêts": Marital Union, Civil Society, and State Formation in France, 1550–1650. *Law and History Review* 21, št. 1. Chicago, 1–47.
- Hausen, K. (1988):* Polarizacija »polnih karaktera«. V: A. Milić (ur.), *Rađanje moderne porodice*. Sociološka hrestomatija (Biblioteka Societas 1). Beograd, 212–233.
- Hazard, P. (1960):* Evropska misel v XVIII. stoletju. Od Montesquieuja do Lessinga. Ljubljana.
- Helmholz, R. H. (1974):* Marriage Litigation in Medieval England. Cambridge.
- Herodot, Zgodbe: A. Sovre (prev.),* Herodot iz Halikarnasa, Zgodbe, I. del (2006, ponatis izd. iz 1953). Ljubljana.
- Herrmann, M. (1893):* Albrecht von Eyb und die Frühzeit des deutschen Humanismus. Berlin.
- Hildegard von Bingen, Liebe: P. Dinzelsbacher (ur.),* Hildegard von Bingen, Über die Liebe. Kleine Bibliothek der Weltweisheit 5. München 2006.
- Hitra inu glatka pot pruti nebessam.* Ljubljana 1764 (Mahrburg 1770³).
- Hitzinger, P. (1853):* Auszug aus dem Archiv des Marktes Nassenfuß. Mittheilungen des historischen Vereines für Krain 8. Laibach, 17–24; gl. tudi slov. prevod F. Barage, Izvleček iz arhiva trga

- Mokronog, V: F. Baraga et alii (ur.), Trg Mokronog skozi stoletja (Zbornik župnije Mokronog 2). Mokronog, 241–258.
- Hicinger, P. (1857): Razlaganje zakonskih postav. Ljubljana.
- Höfler, J. (1996, 1997, 2001a, 2004): Srednjeveške freske v Sloveniji. I. Gorenjska; II. Primorska; III. Okolica Ljubljane z Notranjsko, Dolenjsko in Belo krajino. IV. Vzhodna Slovenija. Ljubljana.
- Holzberg, N. (2004): Antični roman. Uvod (Zbirka Agora). Ljubljana.
- Horvat, D. (2011): Posledice kužnih epidemij in požara v mariborski župniji sv. Janeza Krstnika med leti 1712–1725. Diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Oddelek za zgodovino. Maribor.
- HRG: Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte, 1–4 (1971–1997). Berlin.
- Hrosvitha, *Liber dramatica*: V. Janković (prev.), *Liber dramatica*, serie contextus Hrosvithae / Hrosvita, Drame. Bibliotheca Latina et Graeca XVIII. Zagreb 1988.
- Hufeland, C. W. (1797): Makrobiotik, oder die Kunst, das menschlichen Leben zu verlängern, 2. izd. Jena.
- Hurwich, J. J. (1998): Marriage Strategy among the German Nobility, 1400–1699. *Journal of Interdisciplinary History* 29, št. 2. Cambridge, 169–195.
- Immanuel Kant, *Über Pädagogik*: Z. Kobe (prev.), O pedagogiki. *Problemi* 26 (1988), št. 11. Ljubljana, 147–158.
- Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* (1483, 1493, 1617, 1911, 2010): *Libri etymologiarum (sive originum) libri XX (et se summo boni libri tres)*. Venetiis. Opera omnia quae exstant. Coloniae Agrippinae (1617). Izd. M. W. Lindsay *Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*, 1911. Oxford. Angleški prev.: S. A. Barney et alii, *The Etymologies of Isidore of Seville*. Cambridge 2010.
- Ilešič, F. (1906): Početki štajersko-slovenske književnosti v 18. stoletju. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 3, št. 1–2. Maribor, 1–32.
- Ivan Tavčar, *Izbrano delo II, III*: F. Bohanec (ur.), Naša beseda. Ljubljana 1971.
- Jakič, I. (1997): Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine. Ljubljana.
- Janković Römer, Z. (1994): Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća. *Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Prilozi za povijest stanovništva Dubrovnika i okolice* 4. Dubrovnik.
- Janković Römer, Z. (1999): Okvir slobode Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma. *Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Prilozi za povijest stanovništva Dubrovnika i okolice* 8. Dubrovnik.
- Janez Svetokriški (1691, 1695, 1698, 1700, 1707): *Sacrum promptuarium ... ab V.P.F. Joanne Baptista a S. Cruce Vippacensi*, I–V: 1691, 1695 (orig. 1691), 1698 (orig. 1696), 1700, 1707. Labaci. Faksimile: SAZU (ur. J. Pogačnik et alii, 1998). Ljubljana.
- Janez Trdina, *Izbrano delo II*: J. Logar (ur.), Naša beseda. Ljubljana 1971.
- Janez Trdina, *Podobe prednikov*: S. Štabi in I. Kramberger (ur.), *Podobe prednikov; Zapiski Janeza Trdine*, I–III. KRT 30–32, Ljubljana 1987.
- Janko, A. – Henkel, N. (1997): Nemški viteški liriki s slovenskih tal. Žovneški, Gornjegrajski, Ostrovrški. *Razprave Filozofske fakultete*. Ljubljana.
- Japelj, J. (1794): Pridige sa vfe nedele skusi lejtju. Lublana.
- Javoršek, J. (1974): Esej o Molièru. V: Molière, Dela. Ljubljana.
- Jazbec, H. (2007): Nemške izposojenke pri Trubarju na primeru besedila *Ena dolga predgovor*. *Linguistica et philologica* 17. Ljubljana.

- Jean-Jacques Rousseau, Družbena pogodba*: M. Veselko (prev.) in I. Pribac (komentar). Ljubljana 2011.
- Jean-Jacques Rousseau, Emil*: A. Blažič, J. Starc (prev.) in V. Schmidt (komentar), Emil ali o vzgoji. Novo mesto 1997.
- Jean-Jacques Rousseau, Julija ili Nova Heloisa*: I. Čaberica (prev.), Julija ili Nova Heloisa. 2. zv. Biblioteka Beatrice. Split (1984).
- Jembrih, A. (1989)*: Osvrt na funkciju slovenskog jezika u Frana Krsta Frankopana. V: Obdobja 9, Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987. Ljubljana, 315–333.
- Jezernik, B. (2008)*: Pomnjenje zgodovine kot pozabljanje preteklosti. Marijin steber pred cerkvijo sv. Jakoba v Ljubljani. Zgodovina za vse 15, št. 1. Celje, 37–56.
- Johansen, H. M. (2005)*: Negotiating Marriage: Before, During, After. V: G. Jacobsen et alii (ur.), Less Favored – More Favored: Proceedings from a Conference on Gender in European Legal History, 12th – 19th Centuries, September 2004. Copenhagen. 3: 1–21. Obj. na: <http://www.kb.dk/kb/publikationer/fundogforskning/online/artikler/> [4. 5. 2008].
- John Locke, Education*: Z. Erbežnik (prev.) in J. Krek (ur.), John Locke, Nekaj misli o vzgoji. Ljubljana 2007.
- Josip Jučič, Izbrano delo II*: J. Logar (ur.), Naša beseda. Ljubljana 1969.
- Joyce, G. H. (1934)*: Die christliche Ehe. Eine geschichtliche und dogmatische Studie. Leipzig.
- Juvan, M. (1989)*: Slovenska baročna pridiga kot transtekstualni pojav. V: Obdobja 9, Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987. Ljubljana, 175–184.
- Kambič, M. (1998)*: Kazniva dejanja in kazni po Eklogi Leona III. v odnosu do rimskega prava. Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete 58. Ljubljana, 87–122.
- Kambič, M. (2007)*: Recepcija rimskega dednega prava na Slovenskem s posebnim ozirom na dedni red Karla VI. Ljubljana.
- Kanizij, P. (1615)*: J. Čandik (prev.), Catechismus Petri Canisij Soc. Iesu Theol. Skusi malane figure naprej postaulen (1615). Augsburg (reprint: Celje 1991).
- Kanizij, P. (1760)*: [I. Parhamer (prev.)], Catechismus, tu je bukvice tuga isprashovanja is pet shtukou kerfhanskiga navuka. V Lublani.
- Karnein, A. (1994)*: Die Stimme der Intellektuellen im Mittelalter: Andreas Capellanus über Liebe, Sexualität und Geschlechterbeziehung. V: Liebesfreuden, 1994, 81–96.
- Kartschoke, E., – Behrend, W. (1996)*: Repertorium deutschsprachiger Ehelehren der frühen Neuzeit. Band I/1: Handschriften und Drucke der Staatsbibliothek zu Berlin / Preußischen Kulturbesitz. Berlin.
- Kasper, C. (1995)*: Von miesen Rittern und sündhaften Frauen und solchen, die besser waren. Göppinger Arbeiten zur Germanistik 547. Göppingen.
- Kastelec, M. (1684)*: Nebeshki zyl. Lublana.
- Kastelec, M. (1688)*: Navuk chriftianski (slov. prevod dela: P. Spiess, Praxis catechistica). Lublana.
- Kastelec, M. – Vorenc, G. (1680–1710)*: Slovensko-latinski slovar (slov. preobrnitev rokopisnega izvirnika Dictionarium Latino-Carniolicum, ur. J. Stabej, 1997). Ljubljana.
- Kelemina, J., ur. (1997)*: Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, z mitološkim uvodom. Bilje (ponatis izvirnika iz leta 1930).
- Keržan, D. (1994)*: Zagate teorij incesta. Časopis za kritiko znanosti 22, št. 168–169. Ljubljana, 181–195.

- Kidrič, F. (1921–1922):* Opombe k protiref. (katol.) dobi v zgodovini slovenskega pismenstva. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino 3. Ljubljana, 73–133.
- Klammer, P. (2002):* In *Unehren beschlaffen*. Unzucht im Rahmen der archidiakonalen Gerichtsbarkeit im frühneuzeitlichen Salzburger Lungau. V: A. Griesebner, M. Scheutz, H. Weigl (ur.), Justiz und Gerechtigkeit. Historische Beiträge (16.–19. Jahrhundert). Innsbruck etc., 219–239.
- Klammer, P. (2004):* In *Unehren beschlaffen*. Unzucht vor kirchlicher und weltlicher Gerichtsbarkeit im frühneuzeitlichen Salzburger Lungau. V: H. Paarhammer in A. Rinnerthaler (izd.), Wissenschaft und Religion 7. Frankfurt am Main.
- Klinček lesnikov:* M. Terseglav (ur.), *Klinček lesnikov* (1981). Ljubljana.
- Kmecl, M. (2005):* Ivan Tavčar med literaturo in povzpetništvom. Kranjski zbornik 2005. Kranj, 181–186.
- Kmetijske in rokodelske novice:* 1843–1902. Ljubljana.
- Knapp, G. (1995):* Angels, Archangels and All the Company of Heaven. Munich, New York.
- Knobl, P. (1801):* Shtiri pare kratko-zhafnih novih pesmi. V Kraini.
- Koblar, A. (1884):* Zgodovina Sorske in Preške fare. Zgodovina fara ljubljanske škofije, 1. zv. (ponatis iz "Laibacher Diöcesanblatt"). Ljubljana.
- Kolar, B. (1998):* Prenovitevno delo škofa Tomaža Hrena s pomočjo sinod. V: Hrenov simpozij v Rimu. Celje, 161–180.
- Kolar, B. (2012):* Posledice janzenističnih idej za nekatere oblike ljudske pobožnosti. Bogoslovni vestnik 72, št. 2, 205–217.
- Kompendij (2007):* Papeški svet Pravičnost in mir: Kompendij družbenega nauka Cerkve. Ljubljana.
- Korade, M. (1992):* Ljudski misijoni na Slovenskem v 17. in 18. stoletju. V: Redovništvo na Slovenskem 3. Jezuiti na Slovenskem. Zbornik simpozija. Ljubljana, 213–222.
- Korošak, B. J. (2009):* Božji služabnik brat Monald Koprski, frančiškan. Frančiškova pot 22. Nova Gorica.
- Korošec, V. (1932):* Ehe. V: Reallexikon der Assyriologie. Berlin.
- Korošec, V. (1953):* Zakonik mesta Ešnunne in Lipit-Ištarjev zakonik (Nekaj pravnih pripomb). SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave II. Ljubljana, 5–102.
- Koruza, J. (1972–1973):* O zapisanih primerih uradne slovenščine iz 16., 17. in 18. stoletja. Jezik in slovstvo 18, št. 6 in 7. Ljubljana, 193–200 in 244–254.
- Kos, D. (1996c):* Javni notariat in notarski instrument na Kranjskem do uvedbe državnega notarskega reda leta 1512. V: V. Rajšp et alii (ur.), Grafenauerjev zbornik. Ljubljana.
- Kos, D. (1997):* Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja / Čas Bojevnikov. Ljubljana.
- Kos, D. (2003):* Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski – kratka zgodovina plemenitih nasilnikov. Thesaurus memoriae, Dissertationes 1. Ljubljana.
- Kos, D. (2004):* O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah. Tržaška afera Gallenberg 1740. Knjižnica Annales 37. Koper.
- Kos, D. (2005):* Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja. Ljubljana.
- Kos, D. (2009):* Problem Hermanovega sodišča. Zgodovina za vse 16, št. 2. Celje, 5–14.
- Kos, D. (2012):* Kako nasilen je bil resnični Polikarp Kalan? Prispevek k biografiji Kalanov iz Tavčarjeve Visoške kronike in k problematiki ugrabljanja nevest na Kranjskem. V: R. N. Klemenčič, S. Štefanec (ur.), *Historia artis magistra*. Ljubljana, 305–314.
- Kos, F. (1894):* Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja. Ljubljana.
- Kos, M. (1931):* Srednjeveški rokopisi v Sloveniji (s sodelovanjem Fr. Steleta). Ljubljana.

- Kosec, F. (1894):* Katoliško zakonsko pravo z ozirom na državne avstrijske postave. Priloga "Duhovnemu pastirju". Ljubljana.
- Košiček, M. in T. (1982):* Spolnost skozi stoletja. Iskanje resnice v spolnosti. Ljubljana.
- Košir, B. (1997):* Zakonsko pravo Cerkve. Priročniki Teološke fakultete II. Ljubljana.
- Košir, B. (1998):* Tomaž Hren in Tridentinski cerkveni zbor. V: Hrenov simpozij v Rimu. Celje, 139–159.
- Košir, B. (2004):* Herbersteinove vizitacije in relatio *ad limina*. V: Herbersteinov simpozij v Rimu. Celje, 271–284.
- Košir, M. (1991):* Čarovniški proces proti Jakobu Krašovcu. Kronika 39, št. 3. Ljubljana, 28–31.
- Košir, M. (1995a):* Čarovniški procesi na Slovenskem. V: M. Tratnik Volasko, M. Košir, Čarovnice. Predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah. Spekter 5. Ljubljana, 153–260.
- Košir, M. (1995b):* Kranjsko deželsko sodišče in čarovniški procesi. Kranjski zbornik 1995. Kranj, 65–68.
- Košir, M. (1999):* Imetniki preddvorskega gospostva v 17. stoletju in njihove družine. V: T. Roblek (ur.), Preddvor v času in prostoru. Preddvor, 131–141.
- Košir, M. (2000):* Od kmeta do barona – iz Rakovice do Londona. Kranjski zbornik 2000. Kranj, 78–88.
- Kotnik, J. (1929):* Slovenski rokopis z Leš pri Prevaljah iz sredine 18. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje 24, št. 3–4. Maribor, 174–189.
- Kotruljevič, B. (1458):* O trgovini i o savršenom trgovcu (prev. Ž. Muljačić, Dubrovnik 1989; orig.: Benedetto Gotrugli Raugeo, Della mercatvra et del mercante perfetto, Vinegia 1573).
- Kovač M., M. (2008):* Piran, Sv. Jurij. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 208. Ljubljana.
- Kovač M., M. (2010):* Župnijska cerkev sv. Jurija v Piranu. Nova odkritja o obnovi ali novogradnji med letoma 1580 in 1637. Annales, Ser. hist. sociol. 20, št. 2. Koper, 385–408.
- Kovačič, F. (1926a):* Gradivo za prekmursko zgodovino. Časopis za zgodovino in narodopisje 21. Maribor, 1–20.
- Kovačič, F. (1928):* Zgodovina Lavantinske škofije. Maribor.
- Kovačič, M. (2004a):* Ženska v srednjem veku na Slovenskem. Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino. Ljubljana.
- Kovačič, M. (2004b):* Žrtve prostitucije v srednjeveški Istri. Acta Histriae 12, št. 1. Koper, 197–218.
- Kovačič, M. (2007):* Ženska v plemiškem kontekstu v srednjem veku na Slovenskem. Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Ljubljana.
- Kovačič, M. (2008):* Veronika Deseniška – nesrečne ljubezni in prepovedane poroke v srednjem veku. V: K. Keber, K. Šter (ur.), Historični seminar 6. Ljubljana, 9–39.
- Kramer, H. – Sprenger, J. (1487):* Malleus maleficarum. Po: M. Summers (prev.), The Malleus Maleficarum (London 1928 in 1948, repr. Mineola 1971), obj. W. Lovelace in C. Rice na: http://www.malleusmaleficarum.org/?page_id=391&did=1 [7. 1. 2011]; HTML Scripting Copyright 1998–2001, Windhaven Network, Inc.
- Kranjc, J. (1988):* Glavna kazniva dejanja rimskega kazenskega prava ob koncu 2. in v začetku 3. stoletja n. š. in kazni, ki so bile zanje zagrožene (Poskus rekonstrukcije na temelju PS 5). Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete 48. Ljubljana, 23–64.
- Krause, S. (2013):* Adam und Eva. V: S. Haag (izd.), Bessere Hälften. (Kunst)Geschichten um Paare. Kunsthistorisches Museum Wien. Wien, 89–97.
- Krelj, S. (1578):* Postilla, to ie kerszhanske evangelske predige, verhu Euangelia, na vse poglauite Prasdnike, skos celo Leto. S. I.

- Krevelj, A. (2011):* »Celjski fiziolog«: konzole z motivom iz fiziologa v kapeli Žalostne Matere božje stolne cerkve sv. Danijela v Celju. Zbornik za umetnostno zgodovino n. v. 47. Ljubljana 9–36.
- Krivošić, S. (1990):* Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti. Zavod za povijesne znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice 1. Dubrovnik.
- Krones, F. von (1883b):* Die landesfürstlichen und landschaftlichen Patente der Herrscherzeit Maximilian's I. u. Ferdinand's I. (1493–1564) als Quellen der inneren Geschichte, mit besonderen Rücksicht auf die Steiermark. Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 19. Graz, 3–73.
- Kržišnik, J. (1898–1907):* Zgodovina horjulske fare. Zgodovinski zbornik. Priloga ljubljanskemu škofjskemu listu 12–20, št. 44–54. Ljubljana, 699–852.
- Kuhn, H. (1976):* Soziale Realität und dichterische Fiktion am Beispiel der höfischen Ritterdichtung Deutschlands. V: A. Borst (izd.), Wege der Forschung 349: Das Rittertum im Mittelalter. Darmstadt, 172–197.
- Kumer, Z. (2001):* Slovenska ljudska pesem v Paglovčevem času. M. Humar (ur.), Paglovčev zbornik. Referati s simpozija o Francu Mihaelu Paglovcu (1679–1759). Kamnik, 18–22.
- Kummer, K. F. (1880):* Das Ministerialgeschlecht von Wildonie. Archiv für Österreichische Geschichtsforschung 59. Wien, 177–322.
- Kušej, R. (1927):* Cerkevno pravo katoliške cerkve s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Učbeniki, Juridična fakulteta II, 2. izd. Ljubljana.
- Lange, C. (1994):* Plastischer Kirchenschmuck und Islam. Zur Deutung des Obszönen. V: Liebesfreuden, 1994, 97–120.
- Lanjus, F. (1925):* Zur lamberg'schen Genealogie. Monatsblatt der Heraldischen Gesellschaft "Adler", IX. Bd., št. 56/58. Wien, 287–306.
- Lavrenčič, P. (1757/1758):* Mifionske pefme inu molitve. s. 1.
- Lavrič, A. (1988):* Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti, 2 zv. SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 32, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta 1. Ljubljana.
- Lavrič, A. (1996):* Vizitacije kot vir za slovensko zgodovino. V: V. Rajšp (ur.), Grafenauerjev zbornik. Ljubljana, 483–492.
- Lavrič, A. (2006):* Sv. Janez Nepomuk, varuh dobrega imena in zaščitnik pred zlobnimi jeziki. Kronika 54, št. 1. Ljubljana, 65–78.
- Lavrič, A. (2007a):* Ljubljanska škofija v vizitacijah 17. stoletja. Vizitacije kot vir za umetnostno zgodovino. (Elektronske publikacije Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta, dostopno na http://umzg.zrc-sazu.si/Files/lavric_vizitacije_ok.pdf [2. 9. 2010]). Ljubljana.
- Lavrič, A. (2007b):* Vloga potridentskih škofov na stičišču Beneške republike in notranjeavstrijskih dežel. V: B. Murovec (ur.), Slovenska umetnost in njen evropski kontekst. Izbrane razprave I (Elektronske publikacije Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta, dostopno na <http://uifs.zrc-sazu.si/ebook/slovenskaumetnost.2007.pdf> [2. 9. 2010]). Ljubljana, 88–100.
- Lavrič, A. (2007c):* Ljubljanska stolnica. Umetnostni vodnik. Ljubljana.
- Lavtižar, J. (1898):* Kranj. Zgodovina župnij v dekaniji Kranj, 1. zv. Ljubljana.
- Lechner, K. (1985):* Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246. Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 23, 3. izd. Wien, Köln, Graz.
- Legan Ravnikar, A. (2008):* Slovenska krščanska terminologija. Od Brižinskih spomenikov do srede 19. stoletja. Lingua Slovenica 4. Ljubljana.

- Leonardo da Vinci (1999–2000)*: O. Letze, T. Buchsteiner (ur.), Leonardo da Vinci. Znanstvenik, izumitelj, umetnik. Ljubljana, Hatje.
- Le Roy Ladurie, E. de (1986)*: Montaignou. Ein Dorf vor dem Inquisitor. Frankfurt/Main, Berlin.
- Leto svetnikov (I–IV)*: ur. M. Miklavčič in J. Dolenc (1968–1973). Ljubljana.
- Levec, W. (1898)*: Die krainischen Landhandfesten. Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 19. Wien, 244–301.
- Lévi-Strauss, C. (1985)*: Oddaljeni pogled. Studia humanitatis. Ljubljana.
- Lévi-Strauss, C. (1996)*: Esej o daru in drugi spisi. Studia humanitatis. Ljubljana.
- Lévi-Strauss, C. (2002)*: Sorodstvena pravila. Časopis za kritiko znanosti 209–210. Ljubljana, 399–411.
- Lewinsohn, R. (Morus) (1961)*: Zgodovina seksualnosti. Ljubljana.
- LexLat*: M. Kostrenič et alii (ur.), Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae, I–II (1973, 1978). Zagrabiae.
- LexM*: Lexikon des Mittelalters, 1–9 (1977–1998). München–Zürich.
- Liebesfreuden (1994)*: G. Bartz, A. Karnein, C. Lange, Liebesfreuden im Mittelalter. Kulturgeschichte der Erotik und Sexualität in Bildern und Dokumenten. Stuttgart, Zürich.
- Likar, A. (1856)*: Sveti zakon, Kaj je, od kod in pa ktere dolžnosti naklada. Ženinom, nevestam, posebno pa zakonskim v poduk. Celovec.
- Lipič, F. V. (1834)*: Z. Zupanič Slavec et alii (ur.), Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike (prevod dela: Dr. Fr. Wilhelm Lippich, Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach in Bezug auf Natur- und Heilkunde, Medicinalordnung und Biostatik, Laibach). Ljubljana 2003.
- Lipič, F. V. (1836)*: Z. Zupanič Slavec et alii (ur.), Bolezni Ljubljančanov (prevod dela: Franz Wilhelm Lippich, Morbi Lubeanorum, Patavi). Ljubljana 2007.
- Löffler, J. (1958)*: Die Störungen des geschlechtlichen Vermögens in der Literatur der autorativen Theologie des Mittelalters. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse 6. Wiesbaden, 297–380.
- Lombardi, D. (2000)*: Scelta individuale e onore familiare: conflitti matrimoniali nella diocesi fiorentina tra '500 e '700. Acta Histriae 8, št. 1. Koper, 111–128.
- Ložar, R. (1944)*: Kmečki dom in kmečka hiša. V: R. Ložar (ur.), Narodopisje Slovencev I. (Klas, Znanstvena knjižnica I). Ljubljana, 62–97.
- Lubej, U. (2002)*: Auerspergi in njihova grofovsko palača v Ljubljani/Auersperg Counts and their Palace in Ljubljana. V: Preobrazbe Turjaške palače/Metamorphoses od Auersperg palace. Ljubljana, 19–50.
- Lubmann, N. (2011)*: Ljubezen kot strast. H kodiranju intimnosti. Krtina, Knjižna zbirka Temeljna dela. Ljubljana.
- Lukács, L. s. i. (1987, 1988a, b)*: Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773), I–III. Romae.
- Lukman, F. Ks. (1937)*: Škofa Karla Herbersteina bogoslužni red za cerkev sv. Frančiška Ksaverija na Stražah. Časopis za zgodovino in narodopisje (Kovačičev zbornik) 32. Maribor, 132–138.
- Lukman, F. Ks. (1940)*: Rod Pollinijev in ljubljanski zdravnik dr. Janez Krizostom Pollini. Kronika slovenskih mest 7. Ljubljana, 32–34.
- Majerhold, K. (2014)*: Ljubezen skozi zgodovino. Ljubljana.
- Makoviz, A. (1788)*: Vshgarske bukve sa babize na deshelim katere je is the velikih bukov Raphaela Joannesa Steidele vun vsel ... / Lehrbuch u^eber die Geburtshilfe fu^r Hebammen auf dem Lande. Fragen und Antworten über die Geburtshilfe auf dem Lande aus dem groffen Lehrbuche Raphael Johann Steidele's heraus gezogen ... Laibach.

- Mal, J. (1957):* Stara Ljubljana in njeni ljudje. Kulturnozgodovinski oris. Ljubljana.
- Mal, J. (1993):* Zgodovina slovenskega naroda. Reprint desetih zvezkov, ki so izhajali v letih 1928–1939. Celje.
- Manzatto, M. (2000):* Nobildonne e cavalieri serventi nel settecento Veneto: Il paradosso dell'onore. *Acta Histriae* 8, št. 2. Koper, 385–404.
- Margetić, L. (1996):* Hrvatsko srednjovekovno obiteljsko i nasljedno pravo. Zagreb.
- Margetts, J. (1985):* Die Darstellung der weiblichen Sexualität in deutschen Kurzerzählungen des Spätmittelalters: Weibliche Potenz und männliche Versagensangst. V: J. Kühnel et alii (izd.), *Psychologie in der Mediävistik, Göppinger Arbeiten zur Germanistik* 431. Göppingen, 259–276.
- Marie de France, Lais:* M. Javoršek (prev.), *Lais, zgodbe o ljubezni*. Delta, knjižna zbirka za ženske študije in feministično teorijo. Ljubljana 2001.
- Marko Poblin idr., Izbrano delo:* J. Kos (ur.), *Naša beseda*. Ljubljana 1970.
- Marolt, F. (1939):* Kočevske prvine v slovenski ljudski pesmi. Kočevski zbornik. Ljubljana, 175–320.
- Martin Luther, Disputatio:* *Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum*. V: D. Martin Luthers Werke (Weimar Luthersausgabe). Kritische Gesamtausgabe, 1. Bd. Weimar 1883, 233–238.
- Martin Luther, Vom ehelichen Leben:* *Vom ehelichen Leben und andere Schriften über die Ehe*. Reclam UB 9896. Stuttgart 1978.
- Martina, A. (1988):* Karel Mihael iz rodovine grofov Attems. Biografski oris. V: Prvi goriški nadškof grof Karel Mihael Attems (1752–1774) med rimsko kurijo in habsburško državo, I. Uvodna raziskovanja. Gorizia, 33–44.
- Maschat, R. (1761):* *Institutiones Juris civilis et canonici*. Augustae Vindeli.
- Matasović, M. (2010):* *Ad maiorem Dei gloriam... II. dio: obrazovanje u vjeri naroda Senjsko-modruške biskupije polovicom 18. stoljeća*. Povijesni prilozi 38. Zagreb, 183–212.
- Mayer, M. (1659):* *Hoffschul. Wie man junge vom Adel aufferziehen*. Augspurg.
- McLaren, A. (2007):* *Impotence. A Cultural History*. Chicago, London.
- Megiser, H. (1603):* Slovensko-latinski slovar (slov. preobrnitev izvirnika *Thesaurus polyglottus*, Frankfurt, ur. J. Stabej, 1977). SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 32. Ljubljana.
- Menaše, L. (1994):* Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne. Celje.
- Mihelič, D. (1978):* Žena v piranskem območju do srede 14. stoletja. *Zgodovinski časopis* 32, št. 1–2. Ljubljana, 23–36.
- Mihelič, D. (1999):* Odnos oblastnih ustanov do žensk in otrok v srednjeveških mestih severozahodne Istre. *Acta Histriae* 7. Koper, 329–348.
- Mihelič, D. (2000):* Ženska čast v istrskih mestih (Trst, Koper, Izola, Piran, 14.–15. stoletje). *Acta Histriae* 8, št. 2. Koper, 11.–13. november 1999. Koper, 29–40.
- Mihurko Poniž, K. (2008):* Labirinti ljubezni v slovenski književnosti od romantike do II. svetovne vojne. Ljubljana.
- Miklavčič, M. (2013):* Ogenj, rit in kače niso za igrače. Žiri.
- Mikuž, J. (2006):* Erotizacija svetniških likov v poznem srednjem veku in renesansi. Zbornik za umetnostno zgodovino n. v. 42. Ljubljana, 258–280.
- Milivojević, Z. (2002):* Formule ljubezni. Kako ne uničiti lastnega življenja ko iščete pravo ljubezen. Pivka.
- Milović, Đ. (1969):* Delikti protiv braka, porodice i javnog morala iz aspekta riječkog statutarnog prava XVI stoljeća. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 14. Rijeka, 389–403.

- Minařik, F. (1940):* Zdravstvo starega Novega mesta. Kronika slovenskih mest 7. Ljubljana, 107–111.
- Minařik, F. (2000, 2001):* Š. Predin (ur.), Minařikova zbrana dela, I–II. Maribor.
- Minařik, F. (1971):* Od staroslovanskega vrařtva do sodobnega zdravila. Ljubljana.
- Mlinar, A. (2000):* Moralne vrednote in njihovo posredovanje v pridigah. V: J. Pogačnik in J. Faganel (ur.), Zbornik o Janezu Svetokriškem. Prispevki s simpozija v Vipavskem Križu 22. –24. aprila 1999. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 49/6. Inřtitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Ljubljana, 229–264.
- Mlinar, A. (2001):* Etični in moralni prerez Rogerijevih hagiografskih pridig. V: *Palmarium empyreum seu conciones CXXVI de sanctis totius anni ... a p. Rogerio Labacensi Ord. Min. Capuc. concionatore Carniolico* (Rogerij Ljubljanski ali Mihael Kramar), Labaci. Faksimile: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 55/III, Fundacija Dr. Bruno Breschi (ur. J. Pogačnik et alii, 2001), III (Spremne študije). Ljubljana, 77–97.
- Mlinar, J. (2005):* Podoba Celjskih grofov v narativnih virih. *Historia* 11. Ljubljana.
- Mlinarič, J. (1975):* Gospořčina Puhenřtanj pri Dravogradu do okoli leta 1600. *Kronika* 23, řt. 3. Ljubljana, 153–160.
- Mlinarič, J. (1987c):* Kostanjeviřka opatija 1234–1786. Kostanjevica na Krki.
- Mlinarič, J. (1991a):* Kartuziji Źiče in Jurklořter. Źička kartuzija ok. 1160–1782, Jurklořtrska kartuzija ok. 1170–1595. Maribor.
- Mlinarič, J. (1991b):* Źupnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru do joŹefinske dobe. V: J. Curk et alii (ur.), Maribor skozi stoletja, Razprave I. Maribor, 451–479.
- Mlinarič, J. (1995):* Stiřka opatija 1136–1784. Novo mesto.
- Mlinarič, J. (1996):* Źupnije novomeřkega kapitlja. Dolenjski zbornik 1996 (500 let Kolegiatnega kapitlja v Novem mestu; ur. S. Granda). Novo mesto (1997), 47–70.
- Mlinarič, J. (2001):* Kartuzija Bistra. Ljubljana.
- Močnik, J. (2001):* Paglovec – nesojeni pesmičar. V: M. Humar (ur.), Paglovčev zbornik. Referati s simpozija o Francu Mihaelu Paglovcu (1679–1759). Kamnik, 44–50.
- Möderndorfer, V. (1964):* Ljudska medicina pri Slovencih. SAZU, Gradivo za narodopisje Slovencev 1. Ljubljana.
- Mogorovič Crljenko, M. (2006):* Nepoznati svijet istarskih Źena. PoloŹaj i uloga Źene u istarskim komunalnim druřtvima: primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću. Zagreb.
- Mogorovič Crljenko, M. (2012):* Druga strana braka. Nasilje i ilegitemnost u (izvan)bračnim vezama na području Porečke biskupije u prvoj polovici 17. stoljeća. Zagreb.
- Molière (1947, 1956):* J. Vidmar (prev.), Izbrano delo, I–II. Svetovni klasiki. Ljubljana.
- Moore, R. I. (2008):* Prva evropska revolucija, ok. 970–1215. /*cf., Modra zbirka. Ljubljana.
- Moser, O. (1957):* Ehepfand und Mundgabe im älteren Kärntner Gaßbrauch. *Carinthia* I 147. Klagenfurt, 837–852.
- Mühlbacher, J. (1977):* Lebensweg und Schicksale der staufischen Frauen. Esslingen.
- Murovec, B. (2003):* Likovni viri za baročno stropno slikarstvo v Sloveniji. Zbornik za umetnostno zgodovino n. v. 39. Ljubljana, 92–145.
- Murovec, B. (2006):* Baročna poslikava Źupnijske cerkve sv. Štefana v Vipavi. V: F. Šerbelj (ur.), Barok na Goriškem. Nova Gorica, Ljubljana, 449–460.
- Muřič, D. (1940):* Zdravstvo starega Novega mesta. Kronika slovenskih mest 7. Ljubljana, 19–25.
- Naphy, W. (2003):* Verbotene Leidenschaft. Gesellschaft und Sexualität von der Renaissance zur Aufklärung. Essen.

- Nared, A. (2009):* Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518. Thesaurus memoriae, Disertationes 7. Ljubljana.
- Niccoló Machiavelli, Mandragola:* I. Frangeš (prev.), Vlado / Mandragola. Zagreb 1983.
- Noonan, J. T. (1969):* Empfängnisverhütung. Geschichte ihrer Beurteilung in der katholischen Theologie un im kanonischen Recht. Walberger Studien der Albertus-Magnus-Akademie, Theologische Reihe 6. Mainz.
- Novak, J. (1907):* Zgodovina brezoviške župnije. Zgodovinski zbornik. Priloga ljubljanskemu škofijskemu listu 20, št. 54–63. Ljubljana, 853–1007.
- Novak, A. (1994):* Spomeniki kmečkega stavbarstva v sliki. Gorenjski kraji in ljudje VII., Gorenjski muzej. Kranj, 3–58.
- Oberhammer, E. (1973):* Untersuchungen zum Konnubium der österreichischen und steirischen Landherren 1200–1500. Doktorska disertacija, Philosophische Fakultät der Universität Wien. Wien.
- Obersteiner, G. P. (1993):* Theresianische Verwaltungsreform im Herzogtum Steiermark. Die Repräsentation und Kammer (1749–1763) als neue Landesbehörde des aufgeklärten Absolutismus. Forschungen zur Geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 37. Graz.
- Od lubezni in vesela (2006):* P. Svetina (ur.), Od lubezni in vesela. Izbor iz starejše slovenske posvetne poezije. Knjižnica Kondor 318. Ljubljana.
- Odar, A. (1942):* Preiskave pred poroko. Bogoslovni vestnik 22. Ljubljana, 58–105.
- Ogrin, M. (2008):* Retorska proza na Slovenskem na začetku 18. stoletja. V: M. Benedik (ur.), Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani 1707. Ljubljana – Celje, 124–147.
- Ogrin, M. (2013):* Frančiškanski baročni pisatelji Anton Brešan, Evgen Lauer in Adavkt Nickel ter njihove rokopisne knjige. V: J. Škofljanec (ur.), S patri smo si bili dobri. Tri stoletja brežiških frančiškanov (Zbirka Brežiške študije 4). Brežice, 225–255.
- Oldradus de Ponte (1478):* Consilia. Obj. na: <http://www.fordham.edu/halsall/source/oldradus35.html> [2. 9. 2010].
- Oražem, F. (2001):* Franc M. Paglovec – prevajalec Kempčanove Hoje za Kristusom in Scupolijeve Svete voiske. V: M. Humar (ur.), Paglovčev zbornik. Referati s simpozija o Francu Mihaelu Paglovcu (1679–1759). Kamnik, 117–120.
- Orlando, E. (2014):* Pratiche di mediazione e controllo del matrimonio in età pre-tridentina. Acta Histriae 22, št. 2. Koper, 305–326.
- Ortloff von Bayrlandt (1477):* Arzneibuch. Augustæ Vindelicorum.
- Oter Gorenčič, M. (2010):* Deformis formositas ac formosa deformitas. Samostanska stavbna plastika 12. in 13. stoletja v Sloveniji. Ljubljana.
- Otorepec, B. (1962):* Iz zgodovine gradu Dragomelj. Kronika 10, št. 1. Ljubljana, 1–8.
- Otorepec, B. (1988):* Matko Videc, trgovec, posestnik in mestni sodnik v Ljubljani v 15. stoletju. V: V. Demšar et alii (ur.), Zbornik ob devetdesetletnici arhiva. Gradivo in razprave ZAL 8. Ljubljana, 7–13.
- Otorepec, B. (1990):* Gradič Mala Loka pri Trebnjem. Kronika 38, št. 1. Ljubljana, 3–7.
- Otorepec, B. (1997):* Življenje, ženitev in žalostna smrt Anžeta Koširja, imenovanega Kljukec. V: O. Luthar in V. Likar (ur.), Historični seminar III. Glasovi. Ljubljana, 143–152.
- Ovidij, Ljubezni:* M. Marinčič (prev. in spremna beseda), Publij Ovidij Nazo, Ljubezni (Knjižnica Kondor 317, 2006). Ljubljana.
- Ovidij, Umetnost ljubezni:* B. Šega Čeh (prev. in spremna beseda), Publius Ovidius Naso, Ars amatoria / Publij Ovidij Nazo, Umetnost ljubezni. Ljubljana 2002.

- Paglovec, F. M. (1767):* Svesti tovarsh enga sledniga christiana ... Tobiove bukve. Labacum 1742¹.
- Paglovec, F. M. (1788):* Thomasha Kempesarja bukve. Lublana 1745¹.
- Painter, S. (1976):* Die Ideen des Rittertums. V: A. Borst (izd.), Wege der Forschung 349, Das Rittertum im Mittelalter. Darmstadt, 31–46.
- Pallaver, G. (1987):* Das Ende der schamlosen Zeit. Die Verdrängung der Sexualität in der frühen Neuzeit am Beispiel Tirols. Österreichische Texte zur Gesellschaftskritik 32. Wien.
- Panjek, A. (2014):* Kdo je tretja stranka v tej mačji zgodbi? Posredniki med vdovcem in fantovščino v Štivanu pri Devinbu leta 1651. Acta Histriae 22, št. 2. Koper, 379–390.
- Paolo Santonino, Popotni dnevniki:* P. Simoniti (prev.), Paolo Santonino, Popotni dnevniki 1485–1487. Celovec, Dunaj, Ljubljana 1991.
- Paulini, Chr. Fr. (1748):* Neu-Vermehrte heilsame Dreck-Apotheke. Leipzig.
- Pauser, J. (2003b):* »Dass das Weib geschaffen ist zur Haushaltung, der Mann aber zur Policey?« Die Rechtsstellung der Frau in den österreichischen Policeyordnungen des 16. Jahrhunderts. V: G. Hödl, F. Mayrhofer, F. Opll (izd.), Frauen in der Stadt. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 18, Schriftenreihe der Akademie Friesach 7. Linz, 83–114.
- Pegius, M. (1567):* Tyrocinia consiliorum Martini Pegij i. v. doctoris consilarii Salisburgensis. S. I., s. d. [Ingolstadt 1564¹].
- Peklaj, M. (2001):* Paglovčev prevod Tobijeve knjige. V: M. Humar (ur.), Paglovčev zbornik. Referati s simpozija o Francu Mihaelu Paglovcu (1679–1759). Kamnik, 112–116.
- Peter Abelardus, Historia Calamitatum, Ethica, Epistolae:* V. Gortan in V. Vinja (prev.), Peter Abelard, Povijest nevolja, Etika, Pisma Abelarda i Heloize. Zagreb 1982².
- Petronius Arbiter, Satiricon:* P. Simoniti (prev. in spremna beseda), Petronij Arbiter, Satirikon. Ljubljana 2006.
- Pillon, L. (1988):* Atti delle visite pastorali. V: Prvi goriški nadškof grof Karel Mihael Attems (1752–1774) med rimsko kurijo in habsburško državo, I. Uvodna raziskovanja. Gorizia, 111–176.
- Pintar, I. (1957):* Dr. Marko Gerbec in njegove objave o cirkulatornem in hemapoetičnem sistemu. Zdravstveni vestnik 26. Ljubljana, 130–135.
- Pintarič, M. (2001):* Trubadurji. Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana.
- Pipp, L. (1934):* O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva. Kronika slovenskih mest 1. Ljubljana, 195–201, 306–310.
- Pirchegger, H. (1951a, 1955a):* Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters, Teil 1, 2. Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark XII, XIII. Graz.
- Pirchegger (1955b):* ocena knjige F. Tyrollerja Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark 46. Graz, 289–290.
- Pirchegger, H. (1962):* Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 10. München.
- Piškuric, J. (2002):* Prebivalstvo na Ižanskem skozi matične knjige. Kronika 50, št. 1. Ljubljana, 1–16.
- Platon, Zbrana dela:* G. Kocijančič (prev. in ur.), Platon. Zbrana dela, I–II. Celje 2004.
- Plechl, H. (1957):* Studien zur Tegernseer Briefsammlung des 12. Jahrhunderts. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 13, 418–475. München.
- Plenk, J. J. (1788):* Anfangsgruende der gerichtlichen Arzneywissenschaft und Wunderarzneykunst (2. Aufl.). Wien.
- Pleteršnik, M. (2006):* Slovensko-nemški slovar, I–II. Transliterirana izdaja (ur. M. Furlan po izvorniku iz leta 1894 in 1895). Ljubljana.

- Plöchl, W. (1935):* Das Eherecht des Magisters Gratianus. Wiener Staats- und Rechtswissenschaftliche Studien, N. F. XXIV. Leipzig und Wien.
- Plutarh, Nasveti:* M. Sunčič (prev.), Plutarh, Nasveti ženinu in nevesti. V: Plutarhove ženske (ur. M. Sunčič). Ljubljana 2004, 15–32.
- Plutarh, Tolažba:* M. Sunčič (prev.), Plutarh, Tolažba za ženo. V: Plutarhove ženske (ur. M. Sunčič). Ljubljana 2004, 61–68.
- Plutarh, Dialog:* M. Sunčič (prev.), Plutarh, Dialog o ljubezni. V: Dialogi o ljubezni (ur. M. Sunčič). Ljubljana 2005, 19–108.
- Plutarh, Vprašanja:* M. Sunčič (prev. in ur.), Plutarh, Rimska vprašanja, Grška vprašanja. ISH Zbirka Dialog z antiko 5. Ljubljana 2006.
- Plutarh, Življenjepisi:* M. Hriberšek, D. Movrin (prev.), Plutarh, Vzporedni življenjepisi I. Zbirka Muzajon. Ljubljana 2004.
- Pochlin, M. (1792):* Glossarium slavicum. Viennae. Faksimile 1. izd. Geschichte Kultur und Geisteswelt der Slowenen 11 (1973), R. Trofenik, München.
- Pochlin, M. (1862):* A. Dimitz (izd.), Marci a S. Paduano Bibliotheca Carniolæ. Odtis iz: Mittheilungen des historischen Vereins für Krain 17. Laibach.
- Podvratnik, T. (2010):* »V namenu, da bi ugodil svoji pohotnosti«. Spolni delikti na Slovenskem med leti 1927 in 1931 s poudarkom na kazenskih spisih okrožnega sodišča Celje. Diplomsko delo, Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Oddelek za zgodovino. Koper.
- Pogačnik, J. (1989):* Slovenska književnost in barok. V: A. Skaza in A. Vidovič–Muha (ur.), Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987. Obdobja 9. Ljubljana, 17–24.
- Pogačnik, J. (2001):* Rogerij Ljubljanski v slovenski literarni zgodovini. V: *Palmarium empyreum seu conciones CXXXVI de sanctis totius anni ... a p. Rogerio Labacensi Ord. Min. Capuc. concionatore Carniolico (Rogerij Ljubljanski ali Mihael Kramar), I–II, Labaci.* Faksimile: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 55/III, Fundacija Dr. Bruno Breschi (ur. J. Pogačnik et alii, 2001), III (Spreme študije). Ljubljana, 11–28.
- Pokorny, E. (1999):* Nespametni moški in grešne ženske. V: Ljubezen in nespamet. Minne und Torheit. Graphische Sammlung Albertina. Razstavni katalog, Narodna galerija. Ljubljana, 20–33 (katalog: 34–97).
- Polajnar, J. (2007a):* Spolnost kot greh in akt deviantnosti. Uporaba retorike deviantnosti v govoru o spolnosti v 19. stoletju. *Acta Histriae* 15, št. 1. Koper, 103–114.
- Polajnar, J. (2007b):* Sramežljivost kot branik pred »nečistim« v družbi 19. stoletja. *Zgodovina za vse* 14, št. 2. Celje, 5–23.
- Polajnar, J. (2008):* »Pfu! To je gerdo!« K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva (*Zgodovini.ce* 8). Celje.
- Polec, J. (1955):* Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dve sto letih. Kamniški zbornik. Kamnik, 51–110.
- Pontificale Romanum (1859):* Pontificale Romanum Clementis VIII. ac Urbani VIII. jussu editum et a Benedicto XIV. recognitum et castigatum. Parisiis.
- Popowitsch, J. S. V. (1774):* Glossarium Vindicum. Osutek slovenskega slovarja iz druge polovice 18. stoletja. Založba ZRC SAZU, Zbirka Linguistica et philologica 19. Ljubljana.
- Povolo, C. (1999):* Ob rob raziskavam s področja poročne tematike (Beneška republika, 17.–18. stol.) *Acta Histriae* 7. Koper, 305–328.

- Povolo, C. (2000a):* Uvod. Acta Histriae 8, št. 1. Koper, I–XVIII.
- Preinfalk, M. (2005a):* Auerspergi. Po sledih mogočnega tura. Thesaurus memoriae, Dissertationes 4. Ljubljana.
- Preinfalk, M. (2005b):* Radovljica in grofje Thurn–Valsassina. V: F. Slivnik et alii (ur.), Anton Tomaž Linhart, Jubilejna monografija ob 250–letnici rojstva. Ljubljana, 509–525.
- Preinfalk, M. (2006):* Družina Roschütz – baroni, ki to niso bili. Kronika 54, št. 2. Ljubljana, 95–104.
- Preinfalk, M. (2013):* Plemiške rodbine na Slovenskem. 18. stoletje. 1. del: Od Andriolijev do Zornov. Zbirka Blagoslovljeni in prekleti, knj. 3. Ljubljana.
- Preinfalk, M. (2014):* Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje. 1. del: Od Billichgrätzev do Zanettijev. Zbirka Blagoslovljeni in prekleti, knj. 4. Ljubljana.
- Prelog, M. (1864):* Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati (izbor iz C. Hufenland, Die Kunst das menschliche Leben). Maribor.
- Quantner, R. (1925):* Die Sittlichkeitsverbrechen im Laufe der Jahrhunderte und ihre strafrechtliche Beurteilung. Amsterdam (reprint: Wiesbaden 2003).
- Radics, P. (1903):* Iz nekdanjih samostanskih knjižnic v Stičini, Kostanjevici, Bistri in Pleterjah. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 13. Ljubljana, 53–64.
- Radovanovič, S. (1993):* Ljutomer v luči matičnih knjig iz 17. stoletja. Kronika 41, št. 3. Ljubljana, 131–142.
- Radovanovič, S. (1994):* Slovenske župnije v arhidiakonatu med Dravo in muro 1645–1685. Časopis za zgodovino in narodopisje 65 (30), št. 2. Maribor, 209–231.
- Radovanovič, S. (1997a):* »Bog se usmili uboge grešne duše. Amen.« Čarovniški procesi na slovenskem Štajerskem v letih 1546–1746. Murska Sobota.
- Radovanovič, S. (1997b):* Radgona v 17. stoletju. Glasilo, Zgodovinsko društvo Gornja Radgona 4, št. 1. Gornja Radgona, 8–19.
- Radovanovič, S. (2009):* Ormož in okolica v 17. in 18. stoletju. Zgodovinski zapisi VI. Ormož, 23–29.
- Rajhman, J. (1977):* Prva slovenska knjiga v luči teoloških, literarno–zgodovinskih, jezikoslovnih in zgodovinskih raziskav. Ljubljana.
- Rajhman, J. (1989):* Vpliv zahodnoevropske mistike na slovensko literaturo 17. in 18. stoletja. V: A. Skaza in A. Vidovič–Muha (ur.), Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987. Obdobja 9. Ljubljana, 129–135.
- Rajšp, V. (1988):* Čarovniški procesi na Slovenskem. Zgodovinski časopis 42, št. 3. Ljubljana, 389–397.
- Rajšp, V. (2004):* Imenovanja ljubljanskega škofa Karla Janeza Herbersteina. V: Herbersteinov simpozij v Rimu. Celje, 165–174.
- Ranke Heinemann, U. (1992):* Katoliška cerkev in spolnost. Ljubljana.
- Rauch, M. (2013):* Lust znd Laster. V: S. Haag (izd.), Bessere Hälften. (Kunst)Geschichten um Paare. Kunsthistorisches Museum Wien. Wien, 71–75.
- Ravnik, M. (1996):* Bratje, sestre, strniči, zermani. Družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri. Ljubljana, Koper.
- Razstava portretnega slikarstva (1925):* F. Mesesnel (ur.), Razstava portretnega slikarstva na Slovenskem od XVI. stol. do danes. Narodna galerija v Ljubljani, Jakopičev paviljon, september – oktober, 2. natis. Ljubljana.
- Redeskini, M. (1783):* Spokorjeine ene imenithne gresknize. Lublana 1675 (recte: 1783).
- Redeskini, M. (1800):* Osem inu shestdeset sveteh pesm. Lublana 1775¹, Kranj 1795².
- Reicke, S. (1974):* Der Hammersteiner Ehehandel im Lichte der mittelalterlichen Herrschaftsordnung. Rheinische Vierteljahrsblätter 38, 203–224.

- Reingrabner, G. (2008):* Schätze auf einem Dachboden – eine Grazer Predigtsammlung aus dem 16. Jahrhundert. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. Graz, 133–160.
- Reisp, B. (1983):* Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor. Ljubljana.
- Remec, F. J. (1885):* Ženitvanjski običaji. A) Na Gorenjskem. Letopis Matice Slovenske za leto 1885. Ljubljana, 94–11.
- Repertorium (1950)* der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648), 2. Band 1716–1763 (izd. F. Hausmann). Zürich.
- Resman, B. (2006):* Kiparstvo poznega baroka na Gorenjskem. Ljubljana.
- Retl, L. (2001):* Podoba ženske pri Paolu Santoninu. Zgodovinski časopis 55, št. 3–4. Ljubljana, 375–383.
- Reynolds, P. L. (2007):* Marrying and Its Documentation in Pre-Modern Europe: Consent, Celebration, and Property. V: P. L. Reynolds, J. Witte (ur.), To Have and to Hold. Marrying and Its Documentation in Western Christendom 400–1600. Cambridge, New York, 1–42.
- Rittner, E. (1876):* Oesterreiches Eherecht. Leipzig.
- Rituale Labacense (1706):* Rituale Labacense ad usum Romanum accommodatum. Labaci.
- Rituale Romanum (2005):* Sveti zakon. Poročni obred. Rimski obrednik, kakor ga je naročil prenoviti drugi vatikanski cerkveni zbor in ga je razglasil papež Pavel VI. in ga skrbno pregledal papež Janez Pavel II., 2. izd. Ljubljana.
- Rogerij Ljubljanski (1731, 1743):* Palmarium empyreum seu conciones CXXVI de sanctis totius anni ... a p. Rogerio Labacensi Ord. Min. Capuc. concionatore Carniolico (Rogerij Ljubljanski ali Mihael Kramar), pars I, II. Clagenfurti. Faksimile (2001): J. Pogačnik et alii (ur.): SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 55/III, Fundacija Dr. Bruno Breschi, I–II, III (Spremnje študije). Ljubljana.
- Rojstni list slovenske kulture (2004):* M. Glavan et alii (ur.), Rojstni list slovenske kulture. Razstava slovenskih srednjeveških spomenikov ob pridružitvi Republike Slovenije Evropski uniji, 17. maj – 20. junij 2004. Ljubljana.
- Rossiaud, J. (1994):* Dame Venus. Prostitution im Mittelalter. München.
- Rougemont, D. de (1999):* Ljubezen in zahod. /*cf. Rdeča zbirka. Ljubljana.
- Rud, M. (1999):* Der Teppich von Bayeux und die Schalcht bei Hastings 1066. Kopenhagen.
- Ruggiero, G. (1985):* The Boundaries of Eros. Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice. New York.
- Sabeau, D. (1988):* Aspekti rodbinsko–imovinskih odnosa u ruralnoj zapadnoj Evropi do 1800. godine. V: A. Milić (ur.), Rađanje moderne porodice. Sociološka hrestomatija. Beograd, 99–112.
- Sabeau, D. W. (2002):* Inzestdiskurse vom Barock bis zur Romantik. L'Homme. Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft 13,1. Wien, Köln, 7–28.
- Saje, A. (2004):* Herbersteinovi sinodi. V: Herbersteinov simpozij v Rimu. Celje, 237–246.
- Sanchez, Th. (1669):* De sancto matrimonii sacramento disputationum tomi tres. Lugduni 1605¹.
- SBL:* Slovenski biografski leksikon, 1–4 (1925–1991). Ljubljana.
- Schambogen, J. Ch. (1699):* Commentarium seu lectionis publicae in D. Gregorii IX. Decretalium libros V compositae. Pragae.
- Schematismus (1746, 1754, 1769):* Kayserlicher Inner-Oesterreichischer Instantz-Calender auf das Gemein-Jahr MDCCXLVI worinnen ... Ein ausführlicher Schematismus (podoben naslov tudi za 1754 in 1769). S. I.
- Scherber, P. (1989):* Tradition und Innovation in der slovenischen Barockpredigt – gezeigt am Werk Janez Svetokriškis. V: Obdobja 9, Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987. Ljubljana, 153–162.

- Scheutz, M. (2001):* Alltag und Kriminalität. Disziplinierungsversuche im steirisch-österreichischen Grenzgebiet im 18. Jahrhundert. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg. Bd. 38. Wien – München.
- Schmale, W. (2003):* Geschichte der Männlichkeit in Europa (1450–2000). Wien, Köln, Weimar.
- Schmalzgruber, F. (1726):* Jus ecclesiasticum universum. Dillingae.
- Schmidt, V. (1988):* Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem 1. Ljubljana.
- Schneider, N. (2004):* Geschichte der Genremalerei. Die Entdeckung des Alltags in der Kunst der Frühen Neuzeit. Berlin
- Schnell, R. (2002):* Sexualität und Emotionalität in der vormodernen Ehe. Köln, Weimar, Wien.
- Schollmayer-Lichtenberg, H. von (1998):* Snežnik in schönburški vladarji. Zgodovina gospostva Snežnik na Kranjskem. Postojna.
- Schönbach, E. (1898):* Miscellen aus Grazer Handschriften. Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark 46. Graz, 3–70.
- Schönleben, I. L. (1669):* Feyerta'glicher Erquick-Stunden, Erster Theil: Das ist Ehren- vnd Lobpredigten der lieben heiligen Gottes ... Das Winter- und Fru'hlings Quartall. Saltzburg.
- Schönleben, I. L. (1671):* Fasten-, Freytag- und Sonntag Predigen. Saltzburg.
- Schönleben, I. L. (1672):* Evangelia inu lystuvi. Na v'se nedele, inu imenitne Prasnike, ceiliga Léita, po Catholifki vishi, inu po teh ponoulenih Mafnhnih Bukvah resdeléni. Gradez.
- Schönleben, I. L. (1680):* Genealogia illustrisimæ familiæ sac. rom. imp. comitum de Gallenberg. Labaci.
- Schörkhuber-Drysdale, C. (2002):* Ich bitt dich umb Gottes willen, mein herr und frau bringen schirr umb einander. Ehestreitigkeiten und Ehetrennung in der bäuerlichen Gesellschaft Oberösterreichs zu Beginn des 18. Jahrhunderts. V: A. Griesebner, M. Scheutz, H. Weigl (ur.), Justiz und Gerechtigkeit. Historische Beiträge (16.–19. Jahrhundert). Innsbruck etc., 255–268.
- Schraut, S. (2005):* »Doch das bei weitem schwierigste Ehehindernis ist das der Verwandtschaft«: Verbotene Ehe zwischen Inzest Tabu und dem Gedeihen der Adelsfamilie (Deutsches Reich 17./18. Jh.). V: G. Jacobsen et alii (ur.), Less Favored – More Favored: Proceedings from a Conference on Gender in European Legal History, 12th – 19th Centuries, September 2004. Copenhagen. II B: 1–16. Obj. na: <http://www.kb.dk/kb/publikationer/fundogforskning/online/artikler/> [4. 5. 2008].
- Schultz, A. (1880):* Das Höfische Leben zur Zeit der Minnesinger, I–II (reprint 1991). Kettwig.
- Schüppert, H. (1982):* Didaktik als Quelle für adeliges Alltagsleben. V: Adelige Sachkultur des Spätmittelalters, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Sb. 400, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 5. Wien, 215–258.
- Scotus, M. (1689):* De secretis naturae. Prevod: Buchlein von den Geheimnissen den Natur. Nürnberg.
- Sedej, I. (1994):* Janez Ljubljanski. V: Veliki mojstri slikarstva. Ljubljana.
- Senica, M. (1992):* Slovenske pridige kapucina p. Angelika iz Kranja iz let 1766–1771. Acta ecclesiastica Sloveniae 14. Ljubljana, 120–180.
- Siebmacher, J. (1859):* O. Titan von Hefner, Der Adel des Herzogtums Krain und der Grafschaften Görz und Gradiska v: Der Adel in Kärnten, Krain und Dalmatien. J. Siebmacher's großes Wappenbuch, Band 29, III–33 (reprint: Neustadt an der Aisch, 1980).
- Siebmacher, J. (1879):* A. D. Hildebrand, Der Kärtner Adel v: Der Adel in Kärnten, Krain und Dalmatien. J. Siebmacher's großes Wappenbuch, Band 29, III–228 (reprint: Neustadt an der Aisch, 1980).
- Sieder, R. (1998):* Socialna zgodovina družine. Studia humanitatis. Ljubljana.
- Sietzenheimb, A. S. (1659):* Speculum Generosæ Juventutis oder Newbegla'ntzter Zucht-Spiegel der Adelichen Jugendt. Mu'nchen.

- Simon, J. G. (1674):* Brevis delineatio impotentia conjugalis. Jena.
- Simoniti, P. (1974a):* Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice. Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice I. Ljubljana, 17–48.
- Simoniti, P. (1974b):* Še nekaj inkunabul v slovenskih knjižnicah. Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice I. Ljubljana, 55–73.
- Simoniti, P. (1979):* Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja. Ljubljana.
- Simoniti, P. (2007):* Med humanisti in starimi knjigami. Prispevki k slovenski kulturni zgodovini. Slovenska matica, Razprave in eseji 59. Ljubljana.
- Simoniti, V. (2000):* Barok v zenitu. V: V. Rajšp in D. Mihelič (ur.), Vilfanov zbornik. Ljubljana, 331–339.
- Singy, P. (2003):* Friction of the Genitals and Secularization of Morality. Journal of the History of Sexuality 12. Austin, 345–364.
- Skubic, A. (1976):* Zgodovina Ribnice in ribniške pokrajine (ur. J. Lesar). Buenos Aires.
- Slana, L. (1996):* Brdo pri Kranju. Ljubljana.
- Slana, L. (2000):* Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. Kronika 48, št. 1–2. Ljubljana, 20–41.
- Slana, L. (2009):* Lichtenbergi na Tuštanju. Kronika 57, št. 2. Ljubljana, 171–200.
- Slana, L. (2011):* Grad Lihtenberk in njegovi lastniki skozi stoletja. Kronika 59, št. 3. Ljubljana, 411–430.
- Slapšak, S. (2004):* Zakonska zveza v antiki: kratek pregled. V: Plutarhove ženske (ur. M. Sunčič). Ljubljana, 167–184.
- Slapšak, S. (2013):* Zelje in spolnost: iz zgodovinske antropologije hrane. Ljubljana.
- Slokar, I. (1972):* Rokodelstvo in industrija v Ljubljani od konca srednjega veka do leta 1732. V: V. Valenčič (ur.), Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave 3). Ljubljana, 55–113.
- Smiljanič, D. – Mijušković, M. (1968):* Zakon in družina v zgodovini. Ljubljana.
- Smole, M. (1982):* Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana.
- Smolik, M. (1963):* Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja. Ljubljana.
- Smolik, M. (1975):* Semeniška knjižnica v Ljubljani. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 54. Ljubljana.
- Snoj, A. S. (2001):* »Ljudstvo ... jasno in razumljivo poučujemo«. V: M. Humar (ur.), Paglovčev zbornik. Referati s simpozija o Francu Mihaelu Paglovcu (1679–1759). Kamnik, 96–103.
- Sorč, C. (2004):* Škof Karel Janez Herberstein in njegovi sodelavci. V: Herbersteinov simpozij v Rimu. Celje, 175–184.
- Souli, S. A. (1997):* Erotische Leben der alten Griechen. Athen.
- Sporer-Heis, C. (2000a):* Humanistische Bildung und weibliche Tugend. V: M. Abate et alii (ur.), circa 1500. Landesausstellung 2000 Mostra storica. Genève – Milano, 148–153.
- Spreitzhofer, K. (1986):* Georgenberger Handfeste. Steiermärkisches Landesarchiv, Styriaca, Neue Reihe 3. Graz.
- Srednjeveški cvetnik:* P. Simoniti (izbor, prevod in komentar), Srednjeveški cvetnik / Florarium mediaevalae. Latinska lirika srednjega veka. Ljubljana, 2000.
- Stangelius, T. (1577):* Carmen encomiasticum in celebres nuptias clarissimi viri domini Adami L. baronis ab Eck & Hungersbach ... et dominae Annæ Chislidis ... Labaci.
- Starobinski, J. (2011):* Iznajdba svobode 1700–1789. 1789, emblemi razuma. Studia humanitatis. Ljubljana.
- Steklasa, I. (1913):* Zgodovina župnije Šent Rupert na Dolenjskem. Ljubljana.

- Stelè, F. (1921):* Slikar Johannes concivis de Laybaco. Zbornik za umetnostno zgodovino 1, št. 1–2. Ljubljana, 1–48.
- Stelè, F. (1944):* Ikonografski kompleks slike »Svete Nedelje« v Crngrobu. Razprave SAZU, Razprave filoz.-filol. razreda II. Ljubljana, 401–438.
- Stelè, F. (1969):* Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja. Ljubljana.
- Steržiner, A. (1729):* Catholish kershanskiga vuka peissme. Nemshki Gradz.
- Steska, V. (1902):* Janez Čandik, slovenski pisatelj, † 1624. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 12. Ljubljana, 1–12.
- Steska, V. (1904):* Francišek Mihael Paglovec. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 14. Ljubljana, 46–67, 69–92.
- Steska, V. (1912):* Tomaž Hren in gornjegrajska sinoda l. 1604. Čas 6. Ljubljana, 49–57.
- Steska, V. (1913):* Zdravnik dr. Marko Grbec (1658–1718). Dom in svet 26. Ljubljana, 177–179, 225–228, 262–265, 292–295, 337–340.
- Stevenson, D. (2000):* Recording the Unspeakable: Masturbation in the Diary of William Drummond, 1657–1659. Journal of the History of Sexuality 9, št. 3. Austin, 223–239.
- Stojan, S. (2003):* Vjerenice i nevjerenice. Žene u svakodnevi Dubrovnika (1600–1815). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Monografije 23. Zagreb–Dubrovnik.
- Stolberg, M. (2000):* Self-pollution, Moral Reform, and the Venereal Trade: Notes on the Sources and Historical Context of Onania (1716). Journal of the History of Sexuality 9, št. 1–2. Austin, 37–61.
- Stone, L. (1977):* The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800. London.
- Stone, L. (1993):* Broken Lives. Separation and Divorce in England 1660–1857. New York.
- Stopar, I. (1–14):* Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, 1–5 (1990–1993); Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, 6–14 (1996 do 2002). Ljubljana.
- Stražar, S. (1996):* Župnija Dob skozi stoletja. Dob.
- Studen, A. (2007):* Tudi Christoph Wilhelm Hufeland je bil Lipičev vzornik. Zgodovinski časopis 61, št. 3–4. Ljubljana, 501–507.
- Studen, A. (2009):* Pijane zverine. O moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva. Zgodovini.ce 9. Celje.
- Suhadolnik, J. – Anžič, S. (2000, 2003, 2006):* Mestni trg z okolico in Ciril–Metodov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom z gradom, Cankarjevim nabrežjem, Trančo, Stritarjevo ulico in podgrajskega dela Ciril–Metodovega trga ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Novi trg z okolico. Arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Ljubljana.
- Sunčič, M. (2004):* Plutarhova fantazma idealne zakonske zveze. V: Plutarhove ženske (ur. M. Sunčič). Ljubljana, 33–60.
- Sunčič, M. (2005):* Ljubezen je ironija: Plutarh in odsotnost (za)ljubljene ženske. V: Dialogi o ljubezni (ur. M. Sunčič). Ljubljana, 109–192.
- Sunčič, M. (2006):* V postelji z najboljšo med ženami. Imaginarij antične junakinje Alkestide. Dialog z antiko 4. Ljubljana.
- Svetina, A. (1944):* Metlika. Dve razpravi iz pravne zgodovine mesta in okolice. Ljubljana.

- Svetina, A. (1974):* Prispevki k zgodovini Pliberka in okolice. Zgodovinski časopis 28, št. 3–4. Ljubljana, 223–268.
- Svetina, A. (1980a):* Prispevki k zgodovini Škočidola. Zgodovinski časopis 34, št. 1–2. Ljubljana, 101–117.
- Svetina, A. (1980b):* Prispevki k zgodovini Lipe nad Vrbo. Zgodovinski časopis 34, št. 3. Ljubljana, 313–325.
- Svetina, A. (1983):* Prebivalci Kranja leta 1754. Zgodovinski časopis 37. Ljubljana, 273–284.
- Svetina, I. (2005):* Bolno srce Miss Jenny Love. V: F. Slivnik et alii (ur.), Anton Tomaž Linhart, Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva. Ljubljana, 99–145.
- Sveto pismo: Sveto pismo Stare in Nove zaveze.* Ljubljana 1997.^{1*}
- Svoboda, J. (1894):* Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage, 1. Bd. Wien.
- Šerbelj, F. (1991):* Anton Cebej, 1722–1774. Ljubljana. Katalog razstave Narodne Galerije Ljubljana. Ljubljana.
- Šerbelj, F. (2002):* Baročno slikarstvo na Goriškem. Katalog razstave Narodne Galerije Ljubljana. Ljubljana.
- Šerbelj, F. (2005):* Bistriški grad. Slovenska Bistrica.
- Škafar, G. (2010):* Župnija Turnišče v šestdesetih letih 17. stoletja. Diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino. Ljubljana.
- Škafar, V. A. (2000):* Teologija Janeza Svetokriškega. V: J. Pogačnik in J. Faganel (ur.), Zbornik o Janezu Svetokriškem. Prispevki s simpozija v Vipavskem Križu 22. – 24. aprila 1999. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 49/6. Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Ljubljana, 375–404.
- Škafar, V. (2003):* Prispevek radgonskih kapucinov k ohranjanju slovenščine v 17. in 18. stoletju. V: J. Balažic (ur.), Zbornik soboškega muzeja 7. Murska Sobota, 17–51.
- Škafar, V. (2004):* Herbersteinov pastoralni načrt. V: Herbersteinov simpozij v Rimu. Celje, 199–214.
- Škerlj, B. (1935):* Evgenika v naših narodnih pregovorih. Evgenika (priloga reviji »Zdravniški vestnik«) 1, št. 1. Ljubljana, 2–10.
- Škoda, I. (1960a):* Fr. M. Paglovec. Nova pot 12. Ljubljana. 176–187.
- Škoda, I. (1960b):* Dušnopastirsko delovanje F. M. Paglovca. Nova pot 12. Ljubljana. 562–565.
- Škofjeloški pasijon:* J. Faganel in P. Simoniti (izd.). Klasiki Kondorja 30 (1999). Ljubljana.
- Škrabl, F. (1998):* Hrenova oznanjevalna dejavnost. V: Hrenov simpozij v Rimu. Celje, 181–198.
- Škrubej, K. (2002):* *Ritus gentis* Slovanov v vzhodnih Alpah. Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva. Ljubljana.
- Škrubej, K. (2010):* Pravo v zgodovini s poudarkom na razvoju na današnjem slovenskem prostoru. Ljubljana.
- Špeh, R. (2012):* Popravi mojo hišo. Strunjan 1512–2012. 500 let Marijinega prikazanja. Ljubljana.
- Špelič, M. (2013):* Utrinki s študija brežiških študentov moralne teologije. V: J. Škofljanec (ur.), S patri smo si bili dobri. Tri stoletja brežiških frančiškanov (Zbirka Brežiške študije 4). Brežice, 303–320.
- Šteb, B. (2010):* Zapuščinski inventarji kranjskega plemstva s konca 18. stoletja kot zgodovinski vir. Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino. Trbovlje.
- Štubec, M. (1985):* Prebivalstvo Ljubljane v drugi polovici 18. stoletja na podlagi matičnih knjig. Kronika 33, št. 2–3. Ljubljana, 124–136.

1 * Odlomki iz Svetega pisma so citirani na uveljavljen način.

- Štubec, M. (1995): Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren. *Studia humanitatis*, Apes 1. Ljubljana.
- Štubec, M. (1999): »Ah ljubi bog, kako bi si mogel misliti, da si mi jo bil namenil!« Ta veseli dan ali Raigersfeld se ženi. V: D. Mihelič (ur.), *Gestrinov zbornik*. Ljubljana, 203–215.
- Štubec, M. (2009): Besede, ravnanja in stvari. Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja. Ljubljana.
- Štukl, F. (1996): Knjiga hiš v Škofji Loki. III. Stara Loka in njene hiše. *Gradivo in razprave ZAL 17*. Škofja Loka, Ljubljana.
- Šumrada, J. (2004): Jurij iz Brežic in njegovo pojmovanje devištva. V: A. Žižek (ur.), *Ženske skozi zgodovino*, Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. 9. – 2. 10. 2004. Ljubljana, 287–292.
- Tagelieder*: M. Backes (izd.), A. Wolf (uvod), *Tagelieder des deutschen Mittelalters*. Reclam Universal-Bibliothek 8831 (1992). Stuttgart.
- Tannabill, R. (1981): Čovek i seks. Beograd.
- Taufferer, F. X. (1773): *Kratki sapopadik kershanskiga navuka sa otroke inu kmetiske ludy*. Labacum 1770 (1).
- Tavano, L. (1990): La personalita e l'azione pastorale di Carlo Michele d'Attems. V: L. Tavano in F. M. Dolinar (ur.), *Prvi goriški nadškof grof Karel Mihael Attems (1752–1774) med rimsko kurijo in habsburško državo*, II. Zbornik predavanj. Gorizia, 219–272.
- Taylor, G. (2000): *An Abbreviated History of Western Manhood*. New York and London.
- Tertullian, Ad uxorem*: K. A. H. Keller (prev.), *Die Zwei Bücher an seine Frau*. V: *Tertullian, private und katechetische Schriften*, Bibliothek der Kirchenväter, 1. Reihe, Bd. 7. München 1912.
- Thallóczy, L. von (1898): *Die Geschichte der Grafen von Blagay*. Wien.
- Thoma Chrönn, *Libellus poematum*: *Libellus poematum sive carminum variorum generum*. Zgodovinski zbornik. Priloga ljubljanskemu škofijskemu listu 10, št. 39–42. Ljubljana 1897, 609–670.
- Thomasin von Zerclaere, *Der welsche gast*: F. W. von Kries (izd.). *Göppinger Arbeiten zur Germanistik* 425/I. Göppingen 1984.
- Thoss, D. (1986): *Frauenerziehung im späten Mittelalter*. V: *Frau und spätmittelalterlicher Alltag*. Internationaler Kongress, Krems an der Donau, 2. bis 5. Oktober 1984, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 9. Österreichische Akademie der Wissenschaft, phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 473. Bd. Wien, 301–324.
- Tilatti, A. (1997): *Eretici in Friuli nel Duecento? Ce fastu?* 73. Udine, 45–70.
- Tirol (1990)*: W. Leitner, P. W. Haider, J. Riedmann, *Geschichte des Landes Tirol* 1, 2. izd. Bozen, Innsbruck, Wien.
- Tissot, S. A. D. (1775): *Versuch von denen Krankheiten, welche aus der Selbstbefleckung entstehen* (prev. orig. *Propriis extinctum vivere criminibus*, Venezia 1774). Frankfurt und Leipzig.
- Tod, E. (2005): *Po imperiju. Zlom ameriškega reda*. Ljubljana.
- Toletus, F. (1609): *Instructio sacerdotum ac penitentium, in qua omnium absolutissima urbani casuum conscientiae summa continetur*. Venetiis.
- Tomaž Kempčan, *Hoja za Kristusom*: priredil A. Ušeničnik. Celovec 1959, ponatis Celovec – Ljubljana – Dunaj 1994.
- Tóth, I. G. (1994): *Legale und illegale Sexualität der ungarischen Bauern im 18. Jahrhundert*. V: D. Erlach (izd.), *Privatisierung der Triebe. Sexualität in der frühen Neuzeit*. Frühneuzeit Studien 1, Institut für die Erforschung der Frühen Neuzeit, Wien. Frankfurt am Main idr., 321–332.

- Tratnik Volasko, M. (1995):* Evropsko čarovništvo. V: M. Tratnik Volasko, M. Košir, Čarovnice. Predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah. Spekter 5. Ljubljana, 11–88.
- TRE: Theologische Realenzyklopädie 1–34 (1977–2003).* Berlin – New York.
- Tropper, P. G. (1989):* Staatliche Kirchenpolitik, Geheimprotestantismus und katholische Mission in Kärnten (1752–1780): Kärntner Landesarchiv 16. Klagenfurt.
- Trubar, P. (1550, 1555, 1575):* Catechismus. Tibingi (orig.: 1551, reprint: Ljubljana 1935, Celovec 1997; reprint 1555: Ljubljana 1992; reprint 1575: Ljubljana 1996).
- Trubar, P. (1550a):* K. Ahačič, V. Ošlak (prev. in ur.), Katekizem (1550) v sodobni slovenščini. Trubar v sodobnem jeziku 2. Ljubljana 2009.
- Trubar, P. (1557a):* Tiga noviga testamta ena dolga predgvvor. V Tibingi (reprint: Ena dolga predgovor k novemu testamentu, Ljubljana 1986).
- Trubar, P. (1557b):* Ta prvi deil tiga nouiga testamta. V Tibingi.
- Trubar, P. (1558):* En regishter, ta kashe, kei ty nedilski inu tih drugih prasnikou euangelii utim nouim teftamentu. Tibingi.
- Trubar, P. (1560):* Ta drugi deil tiga noviga testamta. V Tibingi (reprint: Ljubljana 1998).
- Trubar, P. (1561):* Svetiga Pavla ta dva listy. V Tibingi.
- Trubar, P. (1562):* Articuli oli deili te prave, stare vere kersčanske. V: J. Vinkler (ur.), Zbrana dela Primoža Trubarja III (2005). Ljubljana, 5–226.
- Trubar, P. (1564):* K. Ahačič (ur.), Cerkeni red (1564). Znanstvenokritična izdaja dela Cerkovna ordninga z znotrajjezikovnim prevodom v sodobni slovenski jezik. Ljubljana.
- Trubar, P. (1567):* Svetiga Paula lystvvi. V Tibingi.
- Trubar, P. (1595):* P. Trubar (prev.), Hishna postilla d. Martina Lvtheria. Tibingi (faksimile: Ljubljana 1995).
- Tulščak, J. (1579):* Kerfzhanske leipe molitve sa vfe potreibe inu stanuve, na vfsaki dan skusi ceil tiedan. V Lvblani.
- Turk, J. (1938):* Hrenove pridige. Bogoslovni vestnik 18. Ljubljana, 40–73.
- Tyroller, F. (1969):* Genealogie des altbayerischen Adels im Hochmittelalter Genealogische Tafeln zur mitteleuropäischen Geschichte (izd. W. Wegener). Göttingen.
- Uljančič Vekić, E. (2009):* Župnici, župani i suci u zapisnicima pastoralnih vizitacija 17. i 18. stoljeća: primjer žbandaja i Vabriga. Acta Histriae 17, št. 1–2. Koper, 251–276.
- Ulrich von Liechtenstein, Frauenbuch:* F. V. Spechtler (izd.), Ulrich von Liechtenstein, Frauenbuch. Göppinger Arbeiten zur Germanistik 520. Göppingen 1993².
- Unger, T. (1884/1887):* Einöd. V: F. Schumi (izd.), Archiv für Heimatkunde II. Laibach, 172–173.
- Ušeničnik, F. (1924):* Obrednik oglejske cerkve v ljubljanski škofiji. Bogoslovni vestnik 4. Ljubljana, 1–35, 75–127
- Valenčič, R. (2004):* Pastoralno stanje ob Herbersteinovem prevzemu škofije. V: Herbersteinov simpozij v Rimu. Celje, 185–198.
- Valenčič, V. (1954):* Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti. Kronika 2, št. 3. Ljubljana, 191–200.
- Valenčič, V. (1962):* Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati. Zgodovinski časopis 16, št. 1–4. Ljubljana, 27–54.
- Valenčič, V. (1963):* Starostna in družbena struktura prebivalstva v predjožefinski ljubljanski škofiji po štetju leta 1754. Zgodovinski časopis 17, št. 1–4. Ljubljana, 127–154.
- Valenčič, V. (1968):* O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma. Zgodovinski časopis 22, št. 3–4. Ljubljana, 225–260.

- Valenčič, V. (1996):* Prebivalstvo po župnijah na Kranjskem v letih 1778 in okrog 1780. Zgodovinski časopis 50, št. 1. Ljubljana, 53–63.
- Valvasor, J. W. (1685/1,5,8,10,11,15,17):* L. Gostiša (ur.), Iconotheca Valvasoriana (faksimile: Ljubljana 2004, 2005, 2008, 2005, 2007, 2008, 2008). Tomus I. Vnderchidliche Biblische, Alt- und Neues Testaments Auch Allerley andere Geystlich Kupfferstich, Welche Von Vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd anderen Kuⁿstlern inventirt, gezeichnet vnd ins Kupffer gestochen. Mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor. Tomus V. Vnderschiedliche Theses, Sibilen, 7. Freye Künsten, 12. Monathen, 4. Jahrs-Zeiten, 4. Elementen, 4. Theil der Welt, 5. Sinn, vnd allerley dergleichen Kupfferstich, welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Kuⁿstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen. Mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor. Tomus VIII. Vnderschiedliche Neue Zeittungen oder Geschicht, Einzug, Bauern, Musicanten, Pettlern, Narrn, Fratzen Vnd sonsten Allerley dergleichen Kupffer-Stich, Welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Kuⁿstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen. Mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor. Tomus X. Vnderschiedliche Ovidische Metamorphoseos, poetische, Virgilische, amorousische, vnd sonsten dergleichen Kupfferstich, Welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Kuⁿstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen. Mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor. Tomus XI. Vnderschiedliche de arte amandi Ovidische, nackete Kinder, Bachus, Satyri, Romanische vnd andere Statuen, auch Lauber zum zeichnen vnd reissen, wie auch allerley Venerische, vnd sonsten Dergleichen nackete Kupfferstich, Welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Kuⁿstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen. Mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor. Tomus XV. Vnderschiedliche Geistliche vnd Weltliche Kupfferstich, Original vnd Copayen, Welche von Vornemben Alten Kuⁿstlern vnd Kupfferstechern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gradirt vnd gestochen, ..., Welche mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor. Tomus XVII. Vnderschiedliche Geistliche vnd Weltliche Riß vnd Zeichnungen von Vnderschiedlichen Mahlern vnd Kuⁿstlern gueten vnd schlechten gezeichnet vnd gerissen, ..., Welche Mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor. Wagensperg.
- Valvasor, J. W. (1689):* Die Ehre deß Hertzogthums Crain. Laibach. Slovenski prevod z enako paginacijo: D. Debenjak, B. Debenjak, P. Debenjak (et alii): Janez Vajkard Valvasor, Slava vojvodine Kranjske. Zavod Dežela Kranjska. Ljubljana 2009, 2010, 2011, 2012.
- Veldtrup, D. (1988):* Zwischen Eherecht und Familienpolitik. Studien zu den dynastischen Heiratsprojekten Karls IV. Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit, Bd. 2. Warendorf.
- Velika povijest Crkve (1978):* H. Jedin (ur.), Velika povijest Crkve. V: Crkva u doba apsolutizma i prosvjetiteljstva (već avtorjev). Volumina theologica 2, 7. Zagreb.
- Verginella, M. (1996):* Ekonomija odrešenja in preživetja. Odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju. Knjižnica Annales 14. Koper.
- Veyne, P. (1992):* Rimska erotična elegija. Ljubezen, poezija in zahod. Studia humanitatis. Ljubljana.
- Veyne, P. (2010):* Kako je naš svet postal krščanski (312–394). Ljubljana.
- Vidmar, L. (2005):* Tematske in motivne zveze Linhartove tragedije Miss Jenny Love z Lessingovima tragedijama Miss Sara Sampson in Emilia Galotti ter s Klingerjevima dramama Die Zwillinge

- in Sturm und Drang. V: F. Slivnik et alii (ur.), Anton Tomaž Linhart, Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva. Ljubljana, 147–167.
- Vidmar, L. (2010):* Zoisova literarna republika. Vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov. Ljubljana.
- Vidmar, L. (2012):* Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla VI. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): *Libri prohibiti* v Semeniški knjižnici. V: M. Juvan (ur.), Svetovne književnosti in obrobja. *Studia litteraria*. Ljubljana, 233–262.
- Vigarello, G. (1999):* Čisto in umazano. Telesna higiena od srednjega veka naprej. /*cf., Rdeča zbirka. Ljubljana.
- Vignjević, T. (1999):* Podobe ljubezni in nespameti. V: Ljubezen in nespamet. Minne und Torheit. *Graphische Sammlung, Albertina, Narodna galerija Ljubljana*. Ljubljana, 8–19.
- Vilfan, S. (1943a):* Dva pojavi ljudskega prava med Slovenci v 16. stoletju. *Slovenski pravnik* 57. Ljubljana, 1–16.
- Vilfan, S. (1943b):* Pravni motivi v slovenskih narodnih pripovedkah in pripovednih pesmih. *Etnolog* 16. Ljubljana, 3–28.
- Vilfan, S. (1953–1954):* Ob nekaterih starih ženitnih običajih obsoških in beneških Slovencev. *Slovenski etnograf* 6–7. Ljubljana, 157–191.
- Vilfan, S. (1958):* Zgodovina ljubljanske mestne hiše. Knjižnica »Kronike« 4. Ljubljana.
- Vilfan, S. (1961):* Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana.
- Vilfan, S. (1976–1977):* Poročni običaji – viri pravne zgodovine? *Traditiones* 5–6, SAZU, Razred za filološke in literarne vede. Ljubljana (1979), 361–368.
- Vilfan, S. (1980):* Zakonska zveza pri Slovencih v zgodnjem srednjem veku. *Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete* 40. Ljubljana, 447–471.
- Vilfan, S. (1986b):* Reforme kazenskega prava in postopka v 17. stoletju. *Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete* 46. Ljubljana, 141–160.
- Vilfan, S. (1993):* Zlata bula Kranjcev. *Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete v Ljubljani* 53. Ljubljana, 219–229.
- Vilfan, S. (1996):* Zgodovinska pravotvornost in Slovenci. *Pravna obzorja* 5. Ljubljana.
- Vincoletto, R. (2008):* Le visite pastorali del vescovo Francesco Zeno nella diocesi di Capodistria (1660–1680). *Annales, Ser. hist. sociol.* 18, št. 1. Koper, 67–77.
- Vlabović, P. (1969):* Pojave incestne i društvene endogamije kod nekih jugoslovenskih etničkih grupa. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 40 (5). Maribor, 497–503.
- Vodopivec, P. (2006):* O ženitni ponudbi ljubljanskega odvetnika hčerki trgovca Seuniga. *Kronika* 54, št. 3. Ljubljana, 413–420.
- Vogrincič, A. (2008):* Družabno življenje romana. Uveljavljanje branja v Angliji 18. stoletja. *Studia humanitatis, Apes*. Ljubljana.
- Volčjak, J. (2010a):* Bela krajina v vizitacijskih zapisnikih goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa (1752–1774). *Kronika* 58, št. 3. Ljubljana, 729–752.
- Volčjak, J. (2010b):* Dušni pastirji v Beli krajini med letoma 1753 in 1771. *Kronika* 58, št. 3. Ljubljana, 753–764.
- Volčjak, J. (2011):* Pripovedi vizitacijskih zapisnikov župnije Ig v 17. in 18. stoletju. V: M. Hostnik, M. Zupančič (ur.), *Župnija sv. Martina na Igu. Ob 300-letnici župnijske cerkve*. Ljubljana, 282–316.
- Vrhovnik, I. (1885):* Zgodovina goriške fare. *Zgodovina farâ ljubljanske škofije* 2. Ljubljana, 149–190.

- Vrhovnik, I. – Koblar, A. (1885):* Zgodovina nakelske fare. Zgodovina farâ ljubljanske škofije 2. Ljubljana, 1–120.
- Vrijeme ženidbe (2000):* N. Vekarić, I. Benyovsk, T. Buklijaš, M. Levak, N. Lučić, M. Mogorović, J. Primorac, Vrijeme ženidbe i ritam poroda. Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća. Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Prilozi za povijest stanovništva Dubrovnika i okolice 9. Dubrovnik.
- Vrišer, S. (1976):* Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji. Ljubljana.
- Vrišer, S. (1983):* Baročno kiparstvo na Primorskem. Ljubljana.
- Vrišer, S. (1992):* Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem. Ljubljana.
- Weigand, R. (1981):* Die mittelalterlichen kirchlichen Ehegerichtsbarkeit. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 98, Kanonistische Abteilung 67. Wien – Köln – Graz, 213–247.
- Weiss, N. (1998/1,2):* Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600. Prosopographische Untersuchung. Schriftenreihe des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz, Band 10/1, 10/2. Graz.
- Wesener, G. (2004):* Eine steirische Erbrechtsordnung aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark 95. Graz, 235–254.
- Wiesner-Hanks, M. E. (2000):* Christianity and Sexuality in the Early Modern World. Regulating Desire, Reforming Practice. London, New York.
- Wilda, W. E. (1842):* Geschichte des deutschen Strafrechts. I. Das Strafrecht der Germanen. Halle.
- Willoweit, D. (2004):* Standesungleiche Ehen des regierenden hohen Adels in der neuzeitlichen deutschen Rechtsgeschichte. Rechtstatsachen und ihre rechtliche Beurteilung unter besonderer Berücksichtigung der Häuser Bayern und Pfalz. Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Sitzungsberichte, 2004, Heft. 5. München.
- Wirsung, C. (1597):* Artzney Buch. Newstadt an der Hardt.
- Witting, J. B. (1894, 1895):* Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. Jahrbuch der K.K. Heraldischen Gessellschaft "Adler", N. F. 4, Wien, 89–146 in N. F. 5–6, Wien, 165–264.
- Wolff, L. (2007):* Sexual Relations between Adults and Children in Eighteenth-Century Venice: the Rhetoric of Deviance. Acta Histriae 15, št. 2. Koper, 375–384.
- Wolfram von Eschenbach, Parzival:* W. Stapel (prev.), Wolfram von Eschenbach, Parzival. Frankfurt a. M. / Berlin 1996.
- Würzbach, C. von (1–60):* Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich, 1856–1890. Wien.
- Zacchia, P. (1660):* Questiones medico-legales. 5. ed. Avenioni.
- Zadavec, D. (2008):* Gospostvo Podčetrtek 1670–1700. Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru. Maribor.
- Zadavec, D. (2011):* Plemstvo v župnijskih matičnih knjigah na območju med Savo, Sotlo in Savinjo do leta 1770. V: K. Šter, M. Žagar Karer (ur.), Historični seminar 9. Ljubljana, 9–29.
- Zahn, J. von (1882):* Nachträge zu den Materialien zur inneren Geschichte der Zünfte in Steiermark vom 15. bis incl. 17. Jhrh. Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 18. Graz, 43–111.
- Zedler, J. H. (1734, 1735, 1738, 1739, 1746):* Grosses vollständiges Universal Lexicon, Bd. 8, 9, 17, 19, 49. Halle und Leipzig.
- Zelko, I. (1996):* Zgodovina Prekmurja. Izbrane razprave in članki (ur. V. Novak). Murska Sobota.
- Zemon Davis, N. (2009):* Vrnitev Martina Guerra. Studia humanitatis. Ljubljana.
- Zgodovina cerkve (1–4):* J. Daniélu, H.–I. Marrou, Od začetkov do Gregorja Velikega (1, 1988); M. D. Knowles, D. Obolensky, Srednji vek (2, 1991); H. Tüchle, C. A. Bouman, J. Le Braun, Reformacija

- in protireformacija (3, 1994); L. J. Rogier, G. de Bertier de Sauvigny, J. Hajjar, Razsvetljenstvo, obdobje revolucije in obnove (4, 1999). Ljubljana.
- Zgodovina Slovencev (1979)*: B. Grafenauer et alii, Zgodovina Slovencev. Ljubljana.
- Zgodovina slovenskega slovstva (I)*: L. Legiša et alii (ur.), Zgodovina slovenskega slovstva I. Do začetkov romantike. Ljubljana 1956.
- Zupančič, M. (2004)*: Brezmadežno spočetje Device Marije. Mednarodna katoliška revija *Communio* 14, št. 4. Ljubljana, 341–356.
- Zwitter, F. (1936)*: Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 14, Historični odsek 5. Ljubljana.
- Žibert, M. (2003)*: Kruh in srce. Družina v Kranju. Katalog Gorenjskega muzeja Kranj. Kranj.
- Žižek, A. (2000)*: Rokodelci mojega mesta. Drobcji iz delovanja celskih cehov v času krepitve centralne deželno knežje oblasti. Publikacije Zgodovinskega arhiva Celje, Študije 4. Celje.
- Žmuc, I. (2010)*: Demografska, socialna in kulturna zgodovina Ljubljane v 17. stoletju. Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Ljubljana.
- Žnidaršič Golec, L. (2005b)*: »Obsojamo vsakršno vedeževanje, čaranje ...« Navodila duhovnikom ljubljanske škofije glede praznoverja v 17. in prvi polovici 18. stoletja. Zgodovina za vse 12, št. 2. Celje, 5–15.
- Žontar, J. (1939)*: Zgodovina mesta Kranja. Ljubljana.
- Žontar, J. (1952–1953)*: Kranjski sodni red za deželska sodišča iz leta 1535. Zgodovinski časopis 6–7, št. 1–4. Ljubljana, 566–587.
- Žontar, J. (1956–1957)*: Nastanek, gospodarska problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. Zgodovinski časopis 10–11, št. 1–4. Ljubljana, 32–121.
- Žontar, J. (1998)*: Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848. Ljubljana.
- Žontar, J. (1999)*: Fevdalne družine na območju Preddvora v 18. in 19. stoletju. V: T. Roblek (ur.), Preddvor v času in prostoru. Preddvor, 123–129.
- Žvanut, M. (1989)*: Korespondenca dveh kranjskih plemičev iz sredine 16. stoletja. Zgodovinski časopis 43, št. 4. Ljubljana, 477–506.
- Žvanut, M. (1994)*: Od viteza do gospoda. Ljubljana.
- Žvanut, M. (1996)*: Ločitev zakona pred tristo leti. Zgodovinski časopis 50, št. 3. Ljubljana, 343–356.
- Žvanut, M. (2002b)*: Vzgojni ideali v 17. stoletju. Šolska kronika 11 (Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje 35), št. 1. Ljubljana, 7–14.
- Žvanut, M. (2006)*: Okus Jošta Jakoba grofa in gospoda Gallenberškega. V: S. Jerše (ur.), Med Srednjo Evropo in Sredozemljem (Vojetov zbornik). Ljubljana, 211–243.

REGISTER KRAJEVNIH IN OSEBNIH IMEN JE V DRUGI KNJIGI.

ABSTRACT

HISTORY OF MORALITY

1. Love and Marriage in Slovenia between the Middle Ages and the Bourgeois Period

The monograph is a research on the historical development of marriage or, rather, relationships between a man and a woman—ranging from passion, love, friendship and cohabitation to circumstances that rendered union impossible or thwarted marriages on the basis of religious theories, lay conceptions, and customs. It is the first of two books on the history of love morality in Slovenian territory between the beginning of the Middle Ages and the end of the 18th century, before feudal society was transformed into pre-industrial or bourgeois society. The second book will present the other side of love patterns: extramarital love, sinful and criminalised love, domestic violence, as well as dissolution and termination of marriage or extra-marital relation.

The research casts light on the lives of people through their actions and thoughts, by drawing on archival material, as well as private and official records of religious and secular institutions that regulated the flow of marriages, families and morals. The background and main story is the divorce of Marija Kajetana and Jošt Anton Count Ursini-Blagay in the period of 1769–1772. The basic reason behind their petition for divorce was the husband's sexual »impotence«. Based on their case and a detailed analysis of other cases involving sexual dysfunctions that wreaked havoc on love and marriage, the author examines general love mentalities and perceptions of marriage from forms and methods of arranging marriage vows, engagements and weddings, their motives, as well as the role of emotions in marriage. In legal theory and practice, sexual issues were extremely complex cases which revealed a whole spectrum of views on love and marriage, by constituting a dysfunction that hindered formal, divine and physical perfection as well as validity of marriage.

Even though the monograph largely centres on the territory of present-day Slovenia, it draws comparisons with the neighbouring regions and the broader European area. In doing so, it also takes into account theological, philosophical, and art sources. Drawing on real cases from the Slovenian environment as well as empiricism and statistics, it also clarifies certain myths. For instance, the misconceptions of the poor and unfree peasant, the patriarchalism of Slovenian society, suppressed women, the notion of sexual repression imposed by the Church, as well as the myth about the impact that Enlightenment had on the changes in morality of the lower social classes. In Slovenian territory, as well, relations between the sexes were more reciprocal and affectionate than implied by official records. Moreover, analyses of economic and legal indicators of women's power in family and marriage relations through legal disputes also show that women held considerable social power also in historical periods that are still largely regarded as reactionary.

Monografija orisuje zgodovinski razvoj zakonske zveze oziroma odnosov med moškim in žensko – od strasti, ljubezni, prijateljstva in osnovanja življenjske skupnosti, do težav, ki so preprečile ali ovirale zakonske zveze po cerkvenih teorijah, laiških predstavah in običajih med začetkom srednjega veka in koncem 18. stoletja na Slovenskem, tik pred tranzicijo fevdalne družbe v industrijsko oziroma meščansko družbo. Avtor je monografijo zasnoval na izvirnem arhivskem gradivu institucij in zasebnikov, zato vzorce, trende in fenomene osvetljuje skozi dejanja in misli konkretnih ljudi, ne le iz teorij. Iztočnica in rdeča nit je razvezovanje zakona dveh Ljubljančanov, Marije

Kajetane in Jošta Antona grofa Ursini-Blagaya, v letih 1769–1772. Vzrok njunega razveznega zahtevka je bila moževa »impotenca«. Izjave zakoncev na sodišču ter analiza številnih drugih zakonskih primerov iz vse Slovenije so razgrnile plasti vsakdanjih ljubezenskih mentalitet. Te pa so pogosto odstopale od priznanih in dovoljenih stanj in ravnanj v zakonski zvezi. Pozornost je zato namenjena tudi oblikam, trdnosti in resnosti ljubezenskih in poročnih obljub, zarokam in porokam, njihovim motivom, vlogi čustev v (zunaj)zakonskem življenju v vseh slojih tedanje slovenske družbe in nastajanju moderne ljubezenske »morale«.

